

प्रस्तावना.

जंतूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता ।

तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम् ॥

आत्मानात्मविद्येचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना सस्थिति-

मुक्तिर्नो शतजन्मकोटिसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥

विवेकचूडामणि.

[illegible]

અવલુ:-છ સિંગવડે સર્વ વેદાતવાક્યોનો અદિતીય બ્રહ્માં તાત્પર્યરૂપે જે નિશ્ચય કરેલો, તેનું નામ અવલુ છે. આ છ સિંગ નીચે પ્રમાણુના છે:-ઉપક્રમ ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ક્ષણ, અર્થવાદ તથા ઉપપત્તિ. આમાં ઉપક્રમણ તથા ઉપસંહારનો અર્થ નીચે પ્રમાણુ છે:-પ્રકરણથી પ્રતિપાદિત અર્થરૂપ અદિતીય વસ્તુના પ્રકરણના આદિમાં તથા અંતમાં જે પ્રતિપાદન રૂપે છે, તેનું નામ ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર છે. આદિમાં જે પ્રતિપાદન, તે ઉપક્રમ તથા અંતમાં જે પ્રતિપાદન તે ઉપસંહાર. જેમકે છત્રોગ્ગના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રથમ સંદેશ છત્યાદિ મંત્રવડે સત્ બ્રહ્મનું જે પ્રતિપાદન, તે ઉપક્રમ. વળી એ જ છઠ્ઠા અધ્યાયના છેવટમાં “ઇતદાત્મ્યમિદ સર્વમ્ અદિતીય બ્રહ્મથી ભિન્ન કશું નથી.” આ રીતનું જે પ્રતિપાદન, તે ઉપસંહાર. હવે ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારની મધ્યમાં જે વારંવાર પ્રતિપાદન, તેનું નામ અભ્યાસ. જેમકે તત્ત્વમસિં શ્વેતકેતો એમ નવ વાર ઉપદેશ કર્યો છે. વળી પ્રકરણવડે પ્રતિપાદન જે વસ્તુ હોય, તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુનો અવિચલ છે, એમ શ્રુતિના પ્રમાણુથી જે સિદ્ધ કરવું, તેનું નામ અપૂર્વતા. જેમકે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, વડના બીજરૂપ મુદ્રાં વસ્તુને પું નેધ શકતો નથી. પ્રકરણવડે પ્રતિપાદિત જે વસ્તુ, તે વસ્તુના જ્ઞાનથી જે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય, તે ક્ષણ. જેમકે તત્ત્વમસિંગા જ્ઞાનથી અદિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ જ્ઞ થાય છે. વળી

પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય પ્રવૃત્તિર્ન અર્થવાદઃ અર્થઃ-પ્રકરણપદે પ્રતિપાદિત ને વસ્તુ, તે વસ્તુનું સ્તુતિરૂપે ને નિરૂપણ, તેનું નામ અર્થવાદ. જેમકે યેનામૃત મૃતં ભવત્યમૃતં મતમવિજ્ઞાતે વિજ્ઞાતમ હે ચેતકેતુ ! જેમ એક વસ્તુના શ્રવણપદે અમૃત વસ્તુ પણ શ્રુત થાય છે, તથા ને એક વસ્તુના મનનપદે અમૃત વસ્તુ પણ મનનના વિષયરૂપ થાય છે, તેમજ ને એક વસ્તુના વિગ્ઞાનપદે અવિદ્યાત વસ્તુ પણ વિદ્યાત થાય છે, તે એક વસ્તુ તે તારા ગુરને પૂછી છે કે નહિ ? આમ કહી અદ્વિતીય બ્રહ્મ વસ્તુનું સ્તુતિરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. આનું નામ અર્થવાદ છે. વળી પ્રકરણપદે પ્રતિપાદિત ને વસ્તુ, તે વસ્તુનું અર્થક દક્ષાતવડે ને પ્રતિપાદન, તેનું નામ ઉપપત્તિ જેમકે મૃતિકા તથા સુવર્ણ આદિના દક્ષાતવડે અદ્વિતીય બ્રહ્મનું ને પ્રતિપાદન, તે ઉપપત્તિ.

હવે મનન એટલે શું. તે સંબંધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-મૃતસ્વાર્થરયોપપત્તિર્મિથિતનં મનનમ્ અર્થઃ-શ્રવણ કરેલા અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ અર્થનું યુતિને અનુકૂલ અનુમાન આદિ યુક્તિઓ વડે ને ચિંતન કરવું, તેનું નામ મનન છે. બીજું વિજ્ઞાતીયપ્રત્યયતિરસ્કારેણ સજ્ઞાતીયપ્રત્યય-પ્રકાશીકરણ નિદિધ્યાસનમ્ વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના તિરસ્કારેવડે સજ્ઞાતીય વૃત્તિઓ ને પ્રવાહ કરવો, તેનું નામ નિદિધ્યાસન. દેહાદિ અનાત્મમા આત્મયુદ્ધિ થતી તે 'વિજ્ઞાતીય વૃત્તિ. વળી હું બ્રહ્મરૂપ છું, એવી ને વૃત્તિ, તે સજ્ઞાતીય વૃત્તિ. હવે શ્રવણપદે પ્રમાણગત અસંભાવના નિવૃત્ત થાય છે, મનનપદે પ્રમેયગત અસંભાવના નિવૃત્ત થાય છે તથા નિદિધ્યાસનપદે વિપરીતભાવના નિવૃત્ત થાય છે. અહીં દેહાદિમા ને આત્મયુદ્ધિ થતી, તે વિપરીતભાવના-આ ત્રણ અંતરંગ સાધનપદે અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના નિવૃત્ત થવાથી તત્ત્વ પદાર્થના શોધપદે મહં બ્રહ્માસિમ આ રીતનું ને અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય તથા તેમ થવાથી ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય તે ચોક્કસ છે તથા તે ચોક્કસના સંબંધમા ગોથા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

મારાથી આ મંથમાં વેદાતના ને ખાસ શબ્દો હોય છે તે સામાન્ય વાંચનારને ન સમજાય પડે, તે માટે તેના પર્વાય ગુજરાતી શબ્દો મૂક્યા છે. આ શબ્દો ને કે પૂરેપૂરા લાયક નથી; પણ સામાન્ય જનસમૂહને સમજાય પડે માટે તેમ કર્યું છે. બીજું શ્રીશંકરભગવાન બાળમા પૂર્વપક્ષ તથા ઉત્તરપક્ષ છે, પણ તે બેરોબર વાચકને બેસી ન શકે, માટે ગુરુ શિષ્ય વાદરૂપે અનુવાદ કર્યો છે. આ બ્રહ્મસૂત્રપર સમાનુજાતે ભાષ્ય છે, મધ્વનું ભાષ્ય છે તથા શ્રી કૃષ્ણાચાર્યનું પણ ભાષ્ય છે, ને આથી ભાષ્યને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

હવે, પ્રથમના બે ભાષ્યો સગુણવિદ્યાનું નિરૂપણ કરનારા છે, જેથી નિર્ણય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારા આપણા શ્રીઆદિ શંકરાચાર્યના ભાષ્યથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે, જેથી તે સંપર્ક વધારે ઉદાપોહ કરવાની જરૂર નથી. પણ શ્રીરહસ્ય ભગવાન તથા શ્રીશંકરભગવાન ધર્મ મજાતા છે તથા ને કાઠ એકબીજામા વિરોધ છે, તે કેવળ વાણીમાત્ર છે. આ સંબંધી મારા બેકના સમેક્ષન સંબંધી, કેટલોક ઉદાપોહ કરવાનો વિચાર હતો. પણ મારી જૂ તરફથી આથી ભાષ્ય પણ આના જ વાદવિવાદરૂપે બહાર પડવાનું હોવાથી તે ઉદાપોહ કર્યો નથી. બીજું લડાઈને લીધે કાગળની ઘણીજ મેળવણી હોવાથી મારાથી કાગળો દલકા વપરાયા છે તથા બહાર દેહાવર છપાવું પડેલું હોવાથી ને કાંઈ દૃષ્ટિયે રહ્યા હોય, તે સુર વાચક હૃતકીર ન્યાયની માફક તથાસંતે વાચશે, એવી મને આશા છે.

આપાદ શુક્ર પર્ણિમા-

ન્યાસપર્ણિમા.

મંવત ૧૯૭૫.

શ્રીશંકર ભગવાન ગુણાનુવાદક

છાંડાલાલ ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી.

ગુજરાતી પ્રેસના માલ શાસ્ત્રી.

અનુક્રમણિકા.

ભૂમિકા		અધિ. સૂત્ર.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
અધ્યાય ૧ ભો.-પ્રથમ પાદ		૧૦	૨૬ છંદનું ભૂતાદિ પાદરૂપે નિરૂપણ	૧૬
અધિ. સૂ.	વિષય	૧૦	૨૭ જ્ઞાનમા અવિરોધતા...	૧૬
૧	૧ જિજ્ઞાસાનિરૂપણ	૧૧	૨૮ પ્રાણુ બ્રહ્મરૂપે ...	૧૭
૨	૨ લક્ષણનિરૂપણ	૧૧	૨૯ પ્રાણુનું બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ...	૧૮
૩	૩ બ્રહ્મના લક્ષણમાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ	૧૧	૩૦ બ્રહ્મજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા ...	૭૧
૪	૪ બ્રહ્મના સર્વજ્ઞતાદિમાં વેદાંત પ્રમાણ	૧૧	૩૧ બ્રહ્મની ઉપાસનાનિરૂપણ...	૭૨
૫	૫ પ્રધાનમા કારણપણાનો અભાવ	પ્રથમ અધ્યાય-દ્વિતીય પાદ		
૫	૬ આત્માનું સન્નિવૃદ્ધિરૂપે નિરૂપણ	ભૂમિકા.		
૫	૭ મોક્ષનો ઉપદેશ કોને ? ...	૧	૧ મનોભયથી બ્રહ્મોપાસના...	૭૬
૫	૮ પ્રધાનમાં સતનો અભાવ ...	૧	૨ સંયુજ્ય બ્રહ્મોપાસના ...	૭૮
૫	૯ જીવમાં સતનો લય...	૧	૩ યુજ્યોમાં બ્રહ્મરૂપતા ...	૮૦
૫	૧૦ ચેતનનું કારણરૂપે નિરૂપણ	૧	૪ કર્મકર્તાદિવડે યુજ્યો બ્રહ્મરૂપે	૮૦
૫	૧૧ ચેતનના કારણપણામા શ્રુતિનું પ્રમાણ ...	૧	૫ યુજ્યની બ્રહ્મરૂપતામાં વેદ પ્રમાણ	૮૧
૬	૧૨ બ્રહ્મનું આનંદમયરૂપે નિરૂપણ	૧	૬ જીવનો શારીરરૂપે અભાવ. ...	૮૧
૬	૧૩ આનંદમય એટલે આનંદપૂર્ણ	૧	૭ ધ્યાન માટે બ્રહ્મની સ્થાન યોજના ...	૮૨
૬	૧૪ બ્રહ્મ આનંદના કારણરૂપે...	૧	૮ પરમાત્મામા સંભોગનો અભાવ	૮૪
૬	૧૫ આનંદમયનું આત્મારૂપે નિરૂપણ ...	૨	૯ પરમાત્મા ભક્તરૂપે ...	૮૫
૬	૧૬ આનંદમયનો આત્માથી ભિન્નરૂપે અભાવ...	૨	૧૦ પરમાત્માનું ભક્તરૂપે નિરૂપણ	૮૬
૬	૧૭ આનંદમયનો જીવરૂપે અભાવ	૩	૧૧ પરમાત્મા જીવાત્મા જેઠની હૃદયમાં સ્થિતિ ...	૮૭
૬	૧૮ આત્મામા અનુમાન પ્રમાણનો અભાવ...	૩	૧૨ વિશેષણો પરમાત્મારૂપે ...	૮૦
૬	૧૯ એકાકારતા બધની નિવૃત્તિ ..	૪	૧૩ આત્માનું સ્થાન ચક્ષુ ...	૮૨
૭	૨૦ પરમાત્મા સંસારી કેમ ?	૪	૧૪ પરમાત્માની ચક્ષુમા સ્થિતિ	૮૪
૭	૨૧ જીવ તથા ધર્મરૂપે શું ભિન્ન ?	૪	૧૫ આખમાનો પુરુષ બ્રહ્મરૂપે ...	૮૪
૮	૨૨ આકાશનું બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ	૪	૧૬ શ્રુતિવડે અક્ષિરૂપે પુરુષ બ્રહ્મરૂપે	૮૬
૮	૨૩ પ્રાણુનું બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ ...	૪	૧૭ જીવાત્માનો આખમા અભાવ	૮૭
૮	૨૪ જ્યોતિનું બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ	૫	૧૮ અધિદેવાદિમા પરમાત્મા	૮૮
૮	૨૫ જ્યોતિ ગાયત્રીરૂપે કે બ્રહ્મરૂપે ?	૫	૧૯ પ્રધાનમા અંતર્યામીના ધર્મનો અભાવ. ...	૧૦૦
		૫	૨૦ જીવાત્મા અંતર્યામીરૂપે ...	૧૦૧
		૬	૨૧ પરમાત્મામા અદૃશ્યતાદિ ધર્મ	૧૦૨

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૬ ૨૨	પરમાત્મા સર્વ ભૂતાના કારણરૂપે	૧૦૬
૬ ૨૩	પરમાત્મા સર્વ ભૂતાના અધ્યાત્મરૂપે	૧૦૭
૭ ૨૪	વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે ...	૧૦૮
૭ ૨૫	પરમાત્માના વૈશ્વાનરમા શ્રુતિ પ્રમાણ	૧૧૧
૭ ૨૬	પરમાત્માના વૈશ્વાનરમા વાળ-સનેથીતુ મત	૧૧૨
૭ ૨૭	વૈશ્વાનર દેવતારૂપે તથા ભૂતાગ્નિરૂપે.	૧૧૪
૭ ૨૮	વૈશ્વાનરરૂપ પરમાત્મામા જૈમિનીતું મત.	૧૧૪
૭ ૨૯	અશ્વિનરૂપે મત ...	૧૧૫
૭ ૩૦	બાહરિનો મત ...	૧૧૬
૭ ૩૧	જૈમિનિનો મત ...	૧૧૬
૭ ૩૨	બાહરિનો મત ...	૧૧૭

પ્રથમ અધ્યાય-૨૮૫૫૫૬.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપે પ્રતિપાદન.

ભૂમિકા ૧૧૯

૧ ૧	બ્રહ્મ સર્વના આશ્રયરૂપે	૧૧૯
૧ ૨	બ્રહ્મ મતઃપરૂપે	૧૨૨
૧ ૩	પ્રધાનનો આશ્રયરૂપે અભાવ	૧૨૩
૧ ૪	જીવાત્માનો આશ્રયરૂપે અભાવ	૧૨૩
૧ ૫	જીવાત્મામા શાન્ત તથા સ્વેચ્છા... ..	૧૨૪
૧ ૬	પરમાત્મા સર્વ જ્ઞાનરૂપે ...	૧૨૪
૧ ૭	જીવાત્મા ભોક્તારૂપે... ..	૧૨૪
૨ ૮	જ્ઞામા પરબ્રહ્મરૂપે ..	૧૨૬
૨ ૯	ભૂતાના ધર્મો પરમાત્મામા...	૧૩૧
૩ ૧૦	અક્ષર બ્રહ્મરૂપે	૧૩૨
૩ ૧૧	અક્ષર સર્વના આધારરૂપે ...	૧૩૩
૩ ૧૨	અક્ષરની બ્રહ્મરૂપતામા શ્રુતિ-પ્રમાણ	૧૩૩
૪ ૧૩	પરાપરબ્રહ્મ નિરૂપણ... ..	૧૩૪

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૫ ૧૪	દહરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે ...	૧૩૬
૫ ૧૫	ગતિ તથા શબ્દવડે દહરાકાશ પરમાત્મારૂપે	૧૪૦
૫ ૧૬	દહરાકાશ ધારણકર્તારૂપે ...	૧૪૧
૫ ૧૭	દહરાકાશનું શ્રુતિમા નિરૂપણ	૧૪૨
૫ ૧૮	જીવનો દહરરૂપે અભાવ ...	૧૪૨
૫ ૧૯	જીવનું સ્વરૂપ... ..	૧૪૩
૫ ૨૦	જીવજ્ઞાવ કપારે રૂપે ? ...	૧૫૦
૫ ૨૧	અંતરાકાશનું અલ્પપણું ...	૧૫૧
૬ ૨૨	દહરાકાશ મહાકાશરૂપે ...	૧૫૧
૬ ૨૩	આત્મા પ્રાણરૂપે	૧૫૨
૭ ૨૪	પરમાત્મા અંગુષ્ઠરૂપે... ..	૧૫૪
૭ ૨૫	મનુષ્યનો અધિકાર... ..	૧૫૫
૮ ૨૬	દેવોનો અધિકાર	૧૫૬
૮ ૨૭	દેવોના સિલ સ્વરૂપો ...	૧૫૭
૮ ૨૮	જગતની ઉત્પત્તિમા શ્રુતિ-પ્રમાણ	૧૫૯
૮ ૨૯	વેદની નિત્યતા	૧૬૫
૮ ૩૦	વેદની નિત્યતામા શ્રુતિપ્રમાણ	૧૬૫
૮ ૩૧	જૈમિનિનો મત	૧૬૬
૮ ૩૨	ઉપાસનામા દેવોનો અન-અધિકાર... ..	૧૭૦
૮ ૩૩	બાહરપણિનો મત... ..	૧૭૧
૯ ૩૪	અક્ષરવિદ્યામા શરૂનો અનધિકાર	૧૭૫
૯ ૩૫	જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય	૧૭૭
૯ ૩૬	શરૂને સંસ્કારનો અભાવ ...	૧૭૮
૯ ૩૭	ઉપચીતનો અધિકાર કોને ?	૧૭૯
૯ ૩૮	સ્મૃતિનું પ્રમાણ	૧૭૯
૧૦ ૩૯	પ્રાણબંધરૂપે... ..	૧૮૦
૧૧ ૪૦	ન્યોતિ બ્રહ્મરૂપે	૧૮૩
૧૨ ૪૧	બ્રહ્મ આકાશરૂપે	૧૮૪
૧૩ ૪૨	સુષુપ્તિભેદ સંસારને લીધે...	૧૮૫

પ્રથમ અધ્યાય-ચતુર્થપાદ.

સંહિધ પદોનું સમાધાન.

ભૂમિકા ૧૮૯

૧ ૧	પ્રધાનનું શ્રુતિમા આશ્રમાણ	૧૮૯
-----	----------------------------	-----

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	૨ અવ્યક્તથી સૂક્ષ્મ શરીર ...	૧૯૩
૧	૩ પ્રધાનની કારણતામાં અભાવ	૧૯૪
૧	૪ અવ્યક્તનો પ્રધાનરૂપે અભાવ	૧૯૬
૧	૫ પ્રધાનનો મેયરૂપે અભાવ ...	૧૯૭
૧	૬ યમના સંવાદમાં અગ્નિ આદિનું નિરૂપણ ...	૧૯૮
૧	૭ અવ્યક્તનો મહદરૂપે અભાવ	૨૦૨
૨	૮ પ્રધાન શું માયારૂપે ? ...	૨૦૩
૨	૯ જ્યોતિનું અર્થરૂપે નિરૂપણ	૨૦૪
૨	૧૦ ઉત્પત્તિઆદિ કલ્પનારૂપે ...	૨૦૬
૩	૧૧ પ્રધાનાદિ શ્રુતિના અપ્રમાણરૂપે	૨૦૭
૩	૧૨ પંચજન પ્રાણાદિરૂપે ...	૨૦૯
૩	૧૩ પંચ જનમાં જ્યોતિની ગણના	૨૧૧
૪	૧૪ કાર્યોમાં કમ શું ખરો ? ...	૨૧૧
૪	૧૫ અસતનો અર્થ શન્ય નહિ ...	૨૧૪
૫	૧૬ કર્તા તથા કર્મ અક્ષરરૂપે ...	૨૧૬
૫	૧૭ કાર્યના અક્ષરરૂપમાં શ્રુતિ પ્રમાણ	૨૧૯
૫	૧૮ જૈમિનિનો મત ...	૨૨૦
૬	૧૯ શ્રુતિવચનથી પરમાત્મા જ કાર્યરૂપે ...	૨૨૧
૬	૨૦ આત્મરથ્ય મુનિનો મત ...	૨૨૩
૬	૨૧ ઓડ્ડલોભિનો મત ...	૨૨૪
૬	૨૨ કાશકૃત્ત્વનો મત ...	૨૨૪
૭	૨૩ અક્ષ ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણરૂપે ...	૨૨૮
૭	૨૪ સૃષ્ટિસંકલ્પથી અક્ષ કર્તારૂપે ...	૨૩૧
૭	૨૫ ઉત્પત્તિ તથા લયથી જગત અક્ષરૂપે ...	૨૩૧
૭	૨૬ આત્મામાં સર્વનો લય ...	૨૩૨
૭	૨૭ અક્ષ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપે ...	૨૩૨
૮	૨૮ પ્રધાનના નિષેધથી સર્વનો નિષેધ	૨૩૪

દ્વિતીય અધ્યાય-અથમખાદ.

ભૂમિકા-મનનનિરૂપણ. ૨૩૫

૧	૧ એક સ્મૃતિનું આશ્રય સ્મૃતિથી ખંડન ...	૨૩૫
---	--	-----

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧	૨ સામ્યના તત્ત્વો પ્રમાણરૂપે	૨૩૯
૧૨	૩ યોગનું નિરાકરણ ...	૨૪૦
૩	૪. અક્ષમાં જગતના કારણપણનો અભાવ ...	૨૪૨
૩	૫ અચેતનના અભિમાનીનું નિરૂપણ ...	૨૪૫
૩	૬ જોવા માન્યથી વિલક્ષણતા	૨૪૬
૩	૭ અસતનો અર્થ અવ્યક્ત ...	૨૪૮
૩	૮ કાર્યના લયથી કારણમાં અશુદ્ધિ	૨૪૯
૩	૯ કારણના અદ્વયમાં શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે	૨૫૦
૩	૧૦ અક્ષ જગતના કારણરૂપે ...	૨૫૨
૩	૧૧ આત્મામાં તદ્દનો અભાવ	૨૫૩
૪	૧૨ વૈશેષિકનું ખંડન ...	૨૫૫
૫	૧૩ ભોક્તા ભોગ્યથી ભિન્ન થશે.	૨૫૬
૬	૧૪ કાર્ય તથા કારણ એકરૂપે	૨૫૭
૬	૧૫ કારણને લક્ષ કાર્યતા ...	૨૬૫
૬	૧૬ કાર્યનું કારણમાં અસ્તિત્વ	૨૬૬
૬	૧૭ ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ	૨૬૭
૬	૧૮ યુક્તિવડે કાર્યનું અસ્તિત્વ	૨૬૮
૬	૧૯ કાર્ય કારણમાં પરતર્તનનું દષ્ટાંતર	૨૬૯
૬	૨૦ પ્રાણાદિની માત્ર કાર્ય કારણથી અભિન્ન ...	૨૭૨
૭	૨૧ જીવ પરમાત્માથી અભિન્ન	૨૭૩
૭	૨૨ સ્પષ્ટાનું સ્વરૂપ જીવથી અધિક	૨૭૪
૭	૨૩ દોષોનું મિથ્યાપણ ...	૨૭૬
૮	૨૪ અક્ષ જગતના કારણરૂપે ...	૨૭૬
૮	૨૫ અક્ષમાં બાહ્ય સાધનની અન્યેક્ષારૂપે	૨૭૭
૮	૨૬ અક્ષમાં પરિચ્છેદનો અભાવ	૨૭૮
૮	૨૭ અપરિચિન્નતામાં શ્રુતિ પ્રમાણ	૨૮૦
૮	૨૮ એક આત્મામાં સંહિતા અનેક આકાર. ...	૨૮૨
૯	૨૯ સામ્ય તથા વૈશેષિકનું ખંડન	૨૮૩
૧૦	૩૦ અક્ષમાં શક્તિનો સમાવેશ	૨૮૪
૧૦	૩૧ અક્ષમાં ઇન્દ્રિયોનો અભાવ	૨૮૪
૧૧	૩૨ અક્ષમાં જગતના કર્તાનો અભાવ	૨૮૫
૧૧	૩૩ સંહિ લીલારૂપે ...	૨૮૬

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧૦	૩૪ પરમાત્મા વિષમતા તથા ફૂટાનો અભાવ ૨૮૭	૨૮૭
૧૨	૩૫ જગત્ અનાદિરૂપે... .. ૨૮૮	૨૮૮
૦ ૧૨	૩૬ જગતના અનાદિમા શ્રુતિ પ્રમાણુ... .. ૨૮૯	૨૮૯
૧૩	૩૭ બ્રહ્મા સર્વ કારણધર્મો ૨૯૦	૨૯૦

દ્વિતીય અધ્યાય-દ્વિતીય પાદ.

ભૂમિકા ૨૯૧

૧	૧ જગતની રચનાનો અભાવ... ૨૯૧	૨૯૧
૧	૨ શુ અચેતન જગતના કારણરૂપે ૨૯૪	૨૯૪
૧	૩ અચેતનના કારણુમા દ્વંધ આદિનું દર્શન ૨૯૫	૨૯૫
૧	૪ પ્રધાનનો પ્રવર્તકાદિરૂપે અભાવ ૨૯૭	૨૯૭
૧	૫ પ્રધાનમા પરિણામનો અભાવ ૨૯૭	૨૯૭
૧	૬ પ્રધાનમા પ્રયોજનનો અભાવ ૨૯૮	૨૯૮
૧	૭ પુરૂષ નિષ્ક્રિય તથા નિર્ગુણરૂપે ૨૯૯	૨૯૯
૧	૮ પ્રધાનમા પ્રકૃતિનો અસંભવ ૩૦૧	૩૦૧
૧	૯ પ્રધાનમા જ્ઞાન શક્તિનો અભાવ ૩૦૧	૩૦૧
૧	૧૦ સામ્યદર્શન શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ .. ૩૦૨	૩૦૨
૨	૧૧ મહદાદિ પ્રમાણુ ચેતનથી અચેતન... .. ૩૦૬	૩૦૬
૩	૧૨ સૃષ્ટિના કર્મનો અભાવ ૩૦૮	૩૦૮
૩	૧૩ અણુવાદનો અભાવ ... ૩૧૧	૩૧૧
૩	૧૪ સૃષ્ટિના પ્રભવાદિ નિત્ય સિદ્ધ ૩૧૨	૩૧૨
૩	૧૫ પરમાણુઓનું રૂપાદિપણું... ૩૩	૩૩
૩	૧૬ પરમાણુ વાદનું ખડન... ૩૧૪	૩૧૪
૩	૧૭ પરમાણુ કારણુનો અસ્વીકાર ૩૧૫	૩૧૫
૪	૧૮ ક્ષણિક વાદનું ખડન ... ૩૨૦	૩૨૦
૪	૧૯ ઉત્પત્તિમા અવિદ્યાદિ કારણુ ૩૨૧	૩૨૧
૪	૨૦ સંઘાતના કારણુનો અભાવ ૩૨૩	૩૨૩
૪	૨૧ કાર્મ કારણુનો સમાન કાળ ૩૨૫	૩૨૫
૪	૨૨ વિનાશનો અભાવ... .. ૩૨૬	૩૨૬
૪	૨૩ ભોદ અપ્રમાણરૂપે ... ૩૨૭	૩૨૭
૪	૨૪ આકાશમા વસ્તુત્વનું જ્ઞાન ૩૨૭	૩૨૭
૪	૨૫ આત્માની નિત્યતા... .. ૩૨૮	૩૨૮

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૪	૨૬ અસતતાથી સંતનો અભાવ ૩૩૦	૩૩૦
૪	૨૭ પ્રયત્નવિના કાર્યનો અભાવ ૩૩૧	૩૩૧
૫	૨૮ બાહ્ય વિષયનો સંભવ ... ૩૩૨	૩૩૨
૫	૨૯ જાત તથા રૂપમાં એકતા ૩૩૬	૩૩૬
૫	૩૦ વાસનાનો અસંભવ... .. ૩૩૮	૩૩૮
૫	૩૧ આશય વિતાનનું ક્ષણિકપણું ૩૩૮	૩૩૮
૫	૩૨ વૈનાશિક સિદ્ધાંત અનુક્રમ ... ૩૩૯	૩૩૯
૬	૩૩ એક ધર્મમા અનેક ધર્મનો અભાવ ૩૪૧	૩૪૧
૬	૩૪ આત્મા અપરિચિત્તરૂપે ... ૩૪૨	૩૪૨
૬	૩૫ શુ છવ દેહના પરિમાણુવાળો ? ૩૪૨	૩૪૨
૬	૩૬ જૈનોનું ખડન ૩૪૫	૩૪૫
૭	૩૭ કારણુ કાર્યની અનેકવ્રતા... ૩૪૫	૩૪૫
૭	૩૮ શુ ઇશ્વર પ્રધાનાદિના અધિષ્ઠાતા ? ૩૪૭	૩૪૭
૭	૩૯ ઇશ્વરમા અધિષ્ઠાનનો અભાવ ૩૪૮	૩૪૮
૭	૪૦ ઇશ્વરમા ભોગાદિનો અભાવ ૩૪૮	૩૪૮
૭	૪૧ ઇશ્વરમા અનંતા ૩૪૯	૩૪૯
૮	૪૨ ઉત્પત્તિ મિથ્યા ૩૫૦	૩૫૦
૮	૪૩ કર્તામાથી કરણનો અસંભવ ૩૫૨	૩૫૨
૮	૪૪ ઉત્પત્તિનો અભાવ ૩૫૨	૩૫૨
૮	૪૫ ભાગવતમત અનુક્રમ ૩૫૩	૩૫૩

દ્વિતીય અધ્યાય-તૃતીય પાદ.

છવ ઇશ્વરના વિરોધનો પરિહાર.

ભૂમિકા. ૩૬૪

૧	૧ આકાશાદિની ઉત્પત્તિનો અભાવ ૩૫૪	૩૫૪
૧	૨ શ્રુતિમા આકાશની ઉત્પત્તિ .. ૩૫૫	૩૫૫
૧	૩ ઉત્પત્તિમા ગોણુ .. ૩૫૬	૩૫૬
૧	૪ આકાશમા ઉત્પત્તિનો અભાવ ૩૫૭	૩૫૭
૧	૫ ઉત્પત્તિનો ગોણુ તથા મુખ્ય પ્રયોગ ૩૫૮	૩૫૮
૧	૬ કાર્મ તથા બ્રહ્માની અભિન્નતા ૩૫૯	૩૫૯
૧	૭ વિભાગ વિકારરૂપે... .. ૩૬૩	૩૬૩
૨	૮ વાયુની અણુત્વ... .. ૩૬૬	૩૬૬
૩	૯ બ્રહ્મા વિકારનો અભાવ... ૩૬૭	૩૬૭
૪	૧૦ વાયુમાથી તેજની ઉત્પત્તિ... ૩૬૮	૩૬૮

અધિ. સૂત્ર. વિષય પૃષ્ઠ.

૫	૧૧	તેજભાથી જળની ઉત્પત્તિ...	૩૭૦
૬	૧૨	પૃથ્વી અનરૂપે ...	૩૭૦
૭	૧૩	સર્વમાં ધર્મરત્ન અંતર્યામીત્વ	૩૭૨
૮	૧૪	ઉત્પત્તિથી પ્રસયને હસરોક્કમ	૩૭૩
૯	૧૫	વિજ્ઞાન તથા મનની ઉત્પત્તિ	૩૭૪
૧૦	૧૬	જન્મ તથા મરણ દેહને લીધે	૩૭૬
૧૧	૧૭	આત્મામાં ઉત્પત્તિનો અભાવ	૩૭૭
૧૨	૧૮	આત્મ નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે	૩૮૦
૧૩	૧૯	શું જીવને પરિછિન્નતા છે ?	૩૮૨
૧૩	૨૦	શું જીવ અણુરૂપે ?...	૩૮૩
૧૩	૨૧	આત્માની અણુતામા શ્રુતિ	
		પ્રમાણ... ..	૩૮૩
૧૩	૨૨	આત્માની અણુતામા શ્રુતિ	
		પ્રમાણ... ..	૩૮૪
૧૩	૨૩	આત્માની આખા શરીરમાં	
		પ્રાપ્તિ	૩૮૫
૧૩	૨૪	આત્માની સ્થિતિ હૃદયમાં...	૩૮૫
૧૩	૨૫	આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપે ...	૩૮૬
૧૩	૨૬	જીવની અણુતામાં ગંધનું દક્ષંત	૩૮૭
૧૩	૨૭	આત્માનું શરીર વ્યાપીપણું	૩૮૮
૧૩	૨૮	આત્માની વ્યાપકતામા શ્રુતિ	
		પ્રમાણ	૩૮૮
૧૩	૨૯	આત્માના અણુપણુનો પરિહાર	૩૮૯
૧૩	૩૦	આત્મજ્ઞાનથી સંસારભાવની	
		નિવૃત્તિ	૩૯૧
૧૪	૩૧	સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિનો આત્મા	
		સાથે સંબંધ... ..	૩૯૩
૧૪	૩૨	આત્માનો બુદ્ધિ આદિ સાથે	
		સંબંધ	૩૯૩
૧૪	૩૩	જીવનું કર્તૃત્વ	૩૯૪
૧૪	૩૪	સંચાર આદિથી જીવ કર્તા...	૩૯૪
૧૪	૩૫	ગ્રહણકર્તાને લઇ જીવ કર્તા...	૩૯૫
૧૪	૩૬	ક્રિયાને લીધે જીવ કર્તા ...	૩૯૬
૧૪	૩૭	જીવની પ્રવૃત્તિ અનિયમિત	૩૯૬
૧૪	૩૮	બુદ્ધિના કર્તાપણુનો અભાવ	૩૯૭

અધિ. સૂત્ર. વિષય પૃષ્ઠ.

૧૪	૩૯	જીવ જ્ઞાનના સાધનરૂપે ...	૩૯૭
૧૫	૪૦	આત્મા કર્તા તથા અકર્તારૂપે	૩૯૮
૧૬	૪૧	જીવને સંસાર તથા મોક્ષ...	૪૦૨
૧૬	૪૨	ધર્મરત્નની અપેક્ષતા ...	૪૦૩
૧૭	૪૩	બ્રહ્મ ધીવરરૂપે ...	૪૦૫
૧૭	૪૪	મંત્રવર્ણુનો ઉપદેશ ...	૪૦૬
૧૭	૪૫	સ્મૃતિનો મત ...	૪૦૭
૧૭	૪૬	આત્માને સુખાદિનો અભાવ	૪૦૭
૧૭	૪૭	સ્મૃતિનો મત ...	૪૦૯
૧૭	૪૮	અનુયાં તથા પરિહાર ...	૪૧૦
૧૭	૪૯	જીવની દેહ સાથે અનિત્યતા...	૪૧૨
૧૭	૫૦	જીવ આત્માસરૂપે...	૪૧૨
૧૭	૫૧	અદૃષ્ટની અનિયમતા...	૪૧૩
૧૭	૫૨	વિચાર આદિમાં દોષ...	૪૧૪
૧૩	૫૩	આત્માનો આંતર્યાવ...	૪૧૪

દ્વિતીય અધ્યાય-અતુથ પાદ

લિંગ શરીરના વિશેષનો પરિહાર. ૪૨૬

૧	૧	પ્રાણો વિકારરૂપે ...	૪૧૬
૧	૨	ઉત્પત્તિ ઔણરૂપે ?...	૪૧૮
૧	૩	પ્રાણની ઉત્પત્તિ પ્રથમ...	૪૨૦
૧	૪	તેજદિની ઉત્પત્તિ પ્રથમ ...	૪૨૦
૨	૫	સાત પ્રાણુનું નિરૂપણ...	૪૨૧
૨	૬	હસ્તાદિ પ્રાણરૂપે...	૪૨૩
૩	૭	પ્રાણ અણુરૂપે ...	૪૨૬
૪	૮	સુખ્ય પ્રાણ બ્રહ્મનો વિકાર...	૪૨૭
૫	૯	સુખ્ય પ્રાણનો ક્રિયારૂપે અભાવ	૪૨૮
૫	૧૦	પ્રાણની ઇન્દ્રિય સાથે સમાનતા	૪૩૦
૫	૧૧	પ્રાણ ઇન્દ્રિય ભાવથી રહિત...	૪૩૦
૫	૧૨	પ્રાણ પાંચ વૃત્તિવાળો ...	૪૩૨
૬	૧૩	સુખ્ય પ્રાણ અણુરૂપે ...	૪૩૩
૭	૧૪	પ્રાણાદિ અગ્નિ આદિના અધિ-	
		દાનરૂપે ..	૪૩૩
૭	૧૫	જીવનો પ્રાણ સાથે સંબંધ...	૪૩૫
૭	૧૬	જીવ મોક્ષારૂપે ...	૪૩૫

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૮ ૧૭ પ્રાણો શ્રેષ્ઠ પ્રાણથી મિત્ર ...		૪૩૬
૮ ૧૮ શ્રુતિનું પ્રમાણ		૪૩૭
૮ ૧૯ સુખ્ય પ્રાણનું વિલક્ષણપણું...		૪૩૭
૯ ૨૦ પરમાત્માનો નામ તથા રૂપ- વડે વિકાર		૪૩૮
૯ ૨૧ આત્માદિ પૃથ્વી આદિના કાર્યરૂપે		૪૪૧
૯ ૨૨ જાણાદિના વિશેષ ઉપદેશ ...		૪૪૨

તૃતીય અધ્યાય—

નિદિધ્યાસન નિરૂપણ.

પ્રથમપાદ-સંહારના અવસ્થાભેદ.

ભૂમિકા. ૪૪૩.

૧ ૧ જીવનો સૂક્ષ્મ ભૂત સાથે સંબંધ	૪૪૪
૧ ૨ જળ ત્રણ પ્રકારના કાર્યરૂપે	૪૪૬
૧ ૩ પ્રાણની ગતિ	૪૪૬
૧ ૪ અગ્નિ આદિમાં પ્રાણની ગતિ	૪૪૭
૧ ૫ અદ્વાયી જળનું ગ્રહણ	૪૪૮
૧ ૬ ઇષ્ટિ કરનારનું પ્રમાણ	૪૪૯
૧ ૭ જીવનું અચત્ય ગૌણરૂપે ...	૪૫૧
૨ ૮ ઉતરતા ઉમટો કમ	૪૫૩
૨ ૯ કાષ્ઠાગ્નિનિનો મત	૪૫૮
૨ ૧૦ શીસની આવશ્યકતા	૪૫૯
૨ ૧૧ બાહરનો મેત	૪૬૦
૩ ૧૨ ઇષ્ટિ ન કરનારનું જમન ...	૪૬૦
૩ ૧૩ ઇષ્ટિ ન કરનારાની ગતિ ...	૪૬૧
૩ ૧૪ સ્મૃતિનું પ્રમાણ	૪૬૨
૩ ૧૫ સાત નરકો	૪૬૨
૩ ૧૬ સર્વમાં યમ અધિષ્ઠાતા ...	૪૬૨
૩ ૧૭ વિદ્યાકર્મથી રહિતની કેવી ગતિ?	૪૬૩
૩ ૧૮ ક્ષુદ્ર જંતુની પ્રાપ્તિમાં ચંદ્ર	

પ્રતિ જવાનો અભાવ ૪૬૪

૩ ૧૯ અયોનિજમાં શ્રુતિ પ્રમાણ ...	૪૬૫
૩ ૨૦ અયોનિજપણુમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ	૪૬૫
૩ ૨૧ ત્રીમવડેજ સ્વેદજ	૪૬૬
૪ ૨૨ જીવની આકાશ સાથે તુલ્યતા	૪૬૬

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૫ ૨૩ જીવની આકાશ તુલ્ય સ્થિતિ ક્યા મુખી ?		૪૬૭
૬ ૨૪ શ્રીહિ આદિ ભાવમાં દુઃખાદિનો સંસર્ગ		૪૬૮
૬ ૨૫ યજ્ઞ કર્મની અશુદ્ધતાનો અભાવ		૪૭૦
૬ ૨૬ વીર્યનો સિંચન કરનાર સાથે સંબંધ		૪૭૧

તૃતીય અધ્યાય-દ્વિતીય પાદ.

જીવની અવસ્થા.

ભૂમિકા. ૪૭૩

૧ ૧ સ્વપ્નસૃષ્ટિ સત્પરે... ..	૪૭૩
૧ ૨ આત્મા સર્વ કર્મનો દર્શક... ..	૪૭૪
૧ ૩ સ્વપ્નસૃષ્ટિ માયારૂપે... ..	૪૭૫
૧ ૪ સ્વપ્નસૃષ્ટિ શુદ્ધરૂપે... ..	૪૭૭
૧ ૫ જીવનો ગ્રંથ તથા મોક્ષ ...	૪૭૯
૧ ૬ જીવનો દેહ સાથે સંબંધ... ..	૪૮૦
૨ ૭ સુષુપ્તિ નિરૂપણ	૪૮૧
૨ ૮ જીવમાંથી જાગૃતાવસ્થા ...	૪૮૬
૩ ૯ આત્મા જ શું જાગૃતાવસ્થારૂપે?	૪૮૬
૪ ૧૦ મૂર્ગવસ્થાનું નિરૂપણ... ..	૪૮૮
૫ ૧૧ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું?... ..	૪૯૧
૫ ૧૨ બ્રહ્મના આકારમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ	૪૯૩
૫ ૧૩ ભેદવાદીની નિંદા	૪૯૪
૫ ૧૪ સણુણસ્વરૂપ બ્રહ્મ ગૌણરૂપે... ..	૪૯૪
૫ ૧૫ ઉપાધિથી બ્રહ્મનું સણુણસ્વરૂપ	૪૯૫
૫ ૧૬ બ્રહ્મ ચૈતન્યસ્વરૂપે... ..	૪૯૬
૫ ૧૭ નિર્ગુણમાં શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે... ..	૪૯૬
૫ ૧૮ ઉપાધિનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબરૂપે	૪૯૭
૫ ૧૯ ઉપમાનો અભાવ	૪૯૮
૫ ૨૦ દર્શન તથા દાર્શનિકનો અધિરોધ... ..	૪૯૮
૫ ૨૧ ઉપાધિના સંબંધમાં શ્રુતિ પ્રમાણ	૪૯૯
૬ ૨૨ બ્રહ્મનું અવ્યક્ત સ્વરૂપ ...	૫૦૫

અધિ. સૂત્ર	વિષય	પૃષ્ઠ.
૬ ૨૩	અક્ષરું સ્વરૂપ ...	૫૦૯
૬ ૨૪	અક્ષરો સાક્ષાત્કાર ક્યારે ? ...	૫૧૦
૬ ૨૫	આત્માની અક્રિયાતા ...	૫૧૧
૬ ૨૬	જીવની અનંત સાથે એકતા ...	૫૧૧
૬ ૨૭	ઉપાધિને લીધે ભેદભાવ ...	૫૧૧
૬ ૨૮	પ્રકાશ તથા આશ્રયની એકતા ...	૫૧૩
૬ ૨૯	અંધ હોય ત્યાંજ મોક્ષ ...	૫૧૩
૬ ૩૦	આત્માથી મિત્ર કંઈ વસ્તુ છે ? ...	૫૧૩
૭ ૩૧	અક્ષરથી મિત્ર અન્ય તત્વ ...	૫૧૪
૭ ૩૨	અક્ષરમાં અનન્યતા ...	૫૧૬
૭ ૩૩	આત્માની ઉપાસનાનું સાધન ...	૫૧૭
૭ ૩૪	ભેદાદિ ઉપદેશનું કારણ ...	૫૧૮
૭ ૩૫	અક્ષરની અનન્યતામાં શ્રુતિ પ્રમાણ ...	૫૧૮
૭ ૩૬	શ્રુતિમાં અક્ષરથી અન્યનો પ્રતિષેધ ...	૫૧૯
૭ ૩૭	આત્મા સર્વવ્યાપી ...	૫૨૦
૮ ૩૮	જ્ઞનો દાતા કોણ ? ...	૫૨૧
૮ ૩૯	ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રુતિ પ્રમાણ ...	૫૨૨
૮ ૪૦	નંદિનિનો મત ...	૫૨૨
૮ ૪૧	જાદરામજીનો મત ...	૫૨૩

તૃતીય અધ્યાય-તૃતીય પાઠ.

	પરાપર અવિદ્યાના શુભનો ઉપસંહાર ...	૫૨૪
૧ ૧	અક્ષરવિદ્યાની એકતા ...	૫૨૪
૧ ૨	વિદ્યામાં અભેદ ...	૫૨૬
૧ ૩	ધર્માદિમાં ભેદ ...	૫૨૮
૧ ૪	સગુણ અક્ષરવિદ્યાની એકતા ...	૫૨૯
૨ ૫	મૂલ વસ્તુનો અભેદ ...	૫૩૦
૩ ૬	શાખાભેદ છતાં અક્ષરવિદ્યામાં અભેદ ...	૫૩૧
૩ ૭	વિદ્યાની અતેકતા ...	૫૩૨
૩ ૮	સગરની એકતાથી શુ વિ-	

અધિ. સૂત્ર	વિષય	પૃષ્ઠ.
	ધાની એકતા ? ...	૫૩૪
૪ ૯	ઓંકાર વ્યાપકરૂપે ...	૫૩૫
૪ ૧૦	સર્વમાં અભેદને લીધે શુભમાં અભેદ ...	૫૩૭
૫ ૧૧	આનંદ આદિ શુભોની એકતા ...	૫૩૯
૬ ૧૨	અક્ષરમાં વૃદ્ધિ ક્ષયનો અભાવ ...	૫૩૯
૬ ૧૩	અક્ષરના આનંદાદિ શુભોનું નિરૂપણ ...	૫૪૦
૭ ૧૪	ધ્યાન માટે સગુણનું નિરૂપણ ...	૫૪૧
૭ ૧૫	પુરૂષ આત્મારૂપે ...	૫૪૨
૮ ૧૬	આત્માથી પર શું છે ? ...	૫૪૩
૮ ૧૭	શું આત્મા પરમાત્મારૂપે ...	૫૪૫
૯ ૧૮	જળનું વસ્ત્રરૂપે નિરૂપણ ...	૫૪૮
૧૦ ૧૯	ઉપાસ્યના અભેદથી વિદ્યામાં એકતા ...	૫૫૦
૧૧ ૨૦	અધ્યાત્મ તથા અધિદેવ નિરૂપણ ...	૫૫૨
૧૧ ૨૧	અધ્યાત્મ તથા અધિદેવતા સંબંધનો અભાવ ...	૫૫૩
૧૧ ૨૨	અવસ્થાભેદમાં શ્રુતિ પ્રમાણ ...	૫૫૪
૧૨ ૨૩	અક્ષરની પરાક્રમ આદિ વિભૂતિ નિરૂપણ ...	૫૫૪
૧૩ ૨૪	પુરૂષધર્મ નિરૂપણ ...	૫૫૬
૧૪ ૨૫	વિદ્યારણાદિ મત્રોની ભિન્નતા ...	૫૫૮
૧૫ ૨૬	નિષેધ સાથે સ્ત્રીકારની આવશ્યકતા ...	૫૬૧
૧૬ ૨૭	જીવન્મુક્તનો પુણ્યપાપનો ક્ષય ક્યારે ? ...	૫૬૫
૧૬ ૨૮	પુણ્યાદિ ક્ષય શું અર્થ રસ્તે ? ...	૫૬૬
૧૭ ૨૯	નિર્ણયને શું ગતિરૂપ જ્ઞ હોય ? ...	૫૬૬
૧૭ ૩૦	સ્થાનનિર્દેશને લીધે ગતિની આવશ્યકતા ...	૫૬૭
૧૮ ૩૧	સગુણ વિદ્યાઓમાં નિયમનો અભાવ ...	૫૬૭

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૧૯ ૩૨	અધિકારીની જગતમાં કંપા- મૂર્ધા સ્થિતિ?	૫૭૦
૨૦ ૩૩	અક્ષરબ્રહ્મમાં સર્વનો ઉપ- સંહાર	૫૭૩
૨૧ ૩૪	બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા... ..	૫૭૫
૨૧ ૩૫	પુનરુક્તિથી વિદ્યામાં ભેદ... ..	૫૭૬
૨૨ ૩૬	આત્માની એકતાથી વિદ્યાની એકતા	૫૭૭
૨૩ ૩૭	ધ્યાન માટે ગુણનિરૂપણ	૫૭૮
૨૪ ૩૮	ગુણોનો ઉપસંહાર બ્રહ્મમાં... ..	૫૮૦
૨૫ ૩૯	વિશેષણોની સર્વ સ્થળે સમાનતા... ..	૫૮૧
૨૬ ૪૦	અગ્નિહોત્રના સોકનો અભાવ	૫૮૩
૨૬ ૪૧	પ્રાણાગ્નિહોત્રમાં દ્વય વિશેષતા	૫૮૪
૨૭ ૪૨	ઉપાસનાદિ કર્મ અનિત્ય	૫૮૬
૨૮ ૪૩	વાણ તથા પ્રાણુની પૃથક્તા	૫૮૮
૨૯ ૪૪	મનથી મનિસ અગ્નિની એકતા	૫૮૨
૨૯ ૪૫	અગ્નિ ક્રિયાના ઠારણરૂપે	૫૮૩
૨૯ ૪૬	અગ્નિ સંબંધી નિરૂપણ	૫૮૪
૨૯ ૪૭	અગ્નિનું વિદ્યાત્મક સ્વરૂપ... ..	૫૮૪
૨૯ ૪૮	અગ્નિની સ્વતંત્રતામાં પ્રમાણ	૫૮૫
૨૯ ૪૯	શ્રુતિનું પ્રમાણ... ..	૫૮૫
૨૯ ૫૦	મનઃસંપાદિત અગ્નિની સ્વતંત્રતા... ..	૫૮૭
૨૯ ૫૧	અગ્નિઓનો ક્રિયાશેષરૂપે અભાવ	૫૮૯
૨૯ ૫૨	અગ્નિનો વિદ્યા સાથે સંબંધ	૫૯૯
૨૯ ૫૩	અગ્નિઓનો પુરૂષ કોણ?	૬૦૦
૩૦ ૫૪	દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું અસ્તિત્વ... ..	૬૦૨
૩૧ ૫૫	ઉદ્ગીષાદિની ઉપાસના સામા- ન્યરૂપે	૬૦૪
૩૧ ૫૬	ઉપાસનામાં જ અધિરોધ... ..	૬૦૫
૩૧ ૫૭	સમષ્ટિ વૈશ્વનારોપાસના	૬૦૬
૩૩ ૫૮	ઉપાસનાઓની વિવિધતા	૬૦૮

અધિ. સૂત્ર.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૩૪ ૫૯	અદ્વૈત ઉપાસના નિરૂપણ	૬૧૦
૩૫ ૬૦	તટસ્થ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ... ..	૬૧૧
૩૬ ૬૧	અંગાશ્રિત ઉપાસનાનું સ્વરૂપ	૬૧૨
૩૬ ૬૨	આશ્રિત ઉપાસના માટે વેદનું પ્રમાણ	૬૧૨
૩૬ ૬૩	ઉપાસનાનો ઉપસંહાર	૬૧૨
૩૬ ૬૪	ઉપાસનામાં ગુણની સાધારણતા	૬૧૩
૩૬ ૬૫	કર્માગ્રહિત ઉપાસનાનું નિરૂપણ... ..	૬૧૪
૩૬ ૬૬	ઉપાસનામાં અસદ્ભાવ	૬૧૫

તૃતીય અધ્યાય-અનુર્થ પાઠ.

	નિર્ણયવિદ્યાનું અંતરંગ તથા	
	બહિરંગ સાધન	૬૧૬
૧	૧ આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ...	૬૧૬
૧	૨ મોક્ષ અથવાદરૂપે	૬૧૭
૧	૩ બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપે...	૬૧૮
૧	૪ શ્રુતિનું પ્રમાણ	૬૧૯
૧	૫ વિદ્યાની પરાધીનતા...	૬૧૯
૧	૬ જ્ઞાનવાનને કર્મનું વિધાન ...	૬૧૯
૧	૭ બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે ...	૬૨૦
૧	૮ જીવથી અધિક પરમાત્મ સ્વરૂપ	૬૨૦
૧	૯ આચાર કર્મશેષથી રહિત ...	૬૨૨
૧	૧૦ વિદ્યાથી ઉદ્ગીયવિદ્યા ...	૬૨૩
૧	૧૧ વિદ્યા તથા કર્મનો વિભાગ	૬૨૩
૧	૧૨ કર્મનું વિધાન ક્યાંસુધી? ...	૬૨૪
૧	૧૩ નિપમવિધિમાં વિશેષતાનો	
	અભાવ	૬૨૫
૧	૧૪ વિદ્યાની સ્તુતિ માટે કર્મનું જ્ઞાન	૬૨૫
૧	૧૫ કર્મનું પ્રયોજન ઇચ્છા ...	૬૨૫
૧	૧૬ બ્રહ્મવિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ	૬૨૬
૧	૧૭ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી કોણ?	૬૨૬
૨	૧૮ પ્રથમતાત્રણ આશ્રમની નિરૂપણ	૬૨૭
૨	૧૯ બ્રાહ્મચર્ય ગુનિનો મત ...	૬૨૯
૨	૨૦ પરામર્શવાળી શ્રુતિ વિધિરૂપે	૬૩૦
૩	૨૧ ઉદ્ગીયવાળાં વયનો વિધિરૂપે	૬૩૩
૩	૨૨ ઉદ્ગીયાદિ ઉપાસના માટે ...	૬૩૪

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૪ ૨૩	વેદાતના આખ્યાનો શુ વિદ્યા પ્રધાનરૂપે ? . . .	૬૩૫
૪ ૨૪	આખ્યાનની બ્રહ્મવિદ્યા સાથે એકતા . . .	૬૩૬
૫ ૨૫	બ્રહ્મવિદ્યાને કર્મની અનપેક્ષા	૬૩૬
૬ ૨૬	બ્રહ્મવિદ્યાને ચિત્તશુદ્ધિ રૂપી અપેક્ષા . . .	૬૩૭
૬ ૨૭	શમદમાદિ બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપે	૬૩૮
૭ ૨૮	શુ ભક્ત્યાભક્તો બાધ ખરો ?	૬૪૦
૭ ૨૯	અભક્તની અતુલા અર્થવાદરૂપે	૬૪૧
૭ ૩૦	અભક્ત્ય ભક્ત્યુભા શ્રુતિનું પ્રમાણ	૬ ૨
૭ ૩૧	અભક્ત્યના પ્રતિષેધમા શ્રુતિ પ્રમાણ . . .	૬૪૨
૮ ૩૨	અમુમુક્તને આશ્રય કર્મનું વિધાન	૬૪૨
૮ ૩૩	સહકારી કર્મનું નિરૂપણ . . .	૬ ૩
૮ ૩૪	કર્મોની એકતા . . .	૬૪૪
૮ ૩૫	બ્રહ્મચારીને રાગાદિનો અભાવ	૬૪૫
૯ ૩૬	અનાશ્રમીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર	૬૪૫
૯ ૩૭	અનાશ્રમીના સળધમા શ્રુતિનું પ્રમાણ . . .	૬૪૬
૯ ૩૮	અનાશ્રમીને ધર્મવિશેષ . . .	૬૪૬
૯ ૪૯	અનાશ્રમી કરતા આશ્રમી ગ્રેષ્ઠ	૬૪૭
૧૦ ૪૦	ઉદ્ધર્ષરેતને વતનનો અભાવ	૬૪૭
૧૧ ૪૧	નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ	૬૪૮
૧૧ ૪૨	નૈષ્ઠિકને વ્યભિચારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૬૪૯
૧૨ ૪૩	પતિત નૈષ્ઠિક અહિકાર યોગ્ય	૬૫૦
૧૩ ૪૪	ઉપાસનાનું શ્વ કોને ? ..	૬૫૧
૧૪ ૪૫	ઔકુચોભિનો મત . . .	૬૫૨
૧૪ ૪૬	ઉપાસના સ ગધિશ્રુતિનું પ્રમાણ	૬૫૩
૧૪ ૪૭	મૌનવિધિનું નિરૂપણ . . .	૬૫૪
૧૪ ૪૮	ગૃહસ્થાશ્રમીથી ઉપસંહાર...	૬૫૫
૧૪ ૪૯	ચારે આશ્રમોનો સમાન ઉપદેશ . . .	૬૫૫
૧૫ ૫૦	વિદ્યાને કેવી સ્થિતિમા રહેલું ?	૬૫૬
૧૬ ૫૧	બ્રહ્મવિદ્યોત્પત્તિ આ જન્મમા	

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
	કે અન્ય જન્મમા ? ...	૬૫૭
૧૭ ૫૨	મુક્તિરૂપ જ્ઞાનો અનિવર્ય...	૬૫૯

ચતુર્થ અધ્યાય-પ્રથમ પાઠ.

ભોક્ષનિરૂપણ-જીવનમુક્તિનિરૂપણ ૬૬૧

૧	૧ શ્રનશ્ચાદિતી વારંવાર આવૃત્તિ	૬૬૧
૧	૨ અ.વૃત્તિમા શ્રુતિનું પ્રમાણ ..	૬૬૩
૨	૩ ધર્મર તથા જીવની એકતા	૬૬૭
૩	૪ ઉપાસકોની પ્રતિમામા શુદ્ધિ	૬૭૦
૪	૫ આદિતમા બ્રહ્મદષ્ટિ . . .	૬૭૧
૫	૬ દ્વિગીથમા આદિત્યાદિ શુદ્ધિ	૬૭૩
૬	૭ ઉપાસનાનો કર્મ ...	૬૭૬
૬	૮ ધ્યાનનો પ્રકાર ...	૬૭૭
૬	૯ ધ્યાનમા અચળતા ...	૬૭૭
૬	૧૦ સ્મૃતિનું પ્રમાણ . . .	૬૭૭
૭	૧૧ ચિત્તની એકાગ્રતા. . .	૬૭૮
૮	૧૨ ઉપાસના ક્યા સૂધી ? . . .	૬૭૯
૯	૧૩ જીવનમુક્તના પાપોનું શુ ?...	૬૮૦
૧૦	૧૪ જીવનમુક્તને પુણ્યનો અભાવ	૬૮૩
૧૧	૧૫ અપકર શ્વવાળા કર્મોનું શુ ?	૬૮૪
૧૨	૧૬ અગ્નિહોત્રાદિ જ્ઞાનના સાધનરૂપે	૬૮૫
૧૩	૧૭ કામ્ય કર્મથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો અભાવ . . .	૬૮૬
૧૩	૧૮ અવિદ્યાયુક્ત કર્મની સ્થિતિ	૬૮૭
૧૪	૧૯ જીવનમુક્તને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ...	૬૮૯

ચતુર્થ અધ્યાય-દ્વિતીય પાઠ.

ઉત્ક્રાંતિ નિરૂપણ.

ભૂમિકા. ૬૯૦

૧	૧ વાણીનો મનમા લય ...	૬૯૦
૧	૨ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનવિશેષ લય	૬૯૧
૨	૩ મનનો પ્રાણુના લય ...	૬૯૨
૩	૪ પ્રાણુનો જીવમા લય ...	૬૯૩
૩	૫ પચ્ચક્ષ્તોમા સર્વનો લય...	૬૯૪

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
૩	૬ છત્રની સ્થિતિ પંચભૂતોમાં ...	૬૯૪
૪	૭ કોને દેવધાન માર્ગની પ્રાપ્તિ? ...	૬૯૬
૫	૮ ક્યામુદી તેજદિની સ્થિતિ ...	૬૯૭
૫	૯-તેજની સૂક્ષ્મ અવસ્થા ...	૬૯૮
૫	૧૦ તેજની ઉપમદેનનો અભાવ ...	૬૯૮
૫	૧૧ તેજનો ધર્મ ઉચ્ચતા ...	૬૯૯
૬	૧૨ છવમાંથી પ્રાણની ઉત્કૃષ્ટિનો અભાવ ...	૬૯૯
૬	૧૩ પ્રાણનો પરમાત્માના લય ...	૭૦૦
૬	૧૪ ઉત્કૃષ્ટિના અભાવમાં શ્રુતિ પ્રમાણ ...	૭૦૨
૭	૧૫ વિદ્વાનની ઇન્દ્રિયો ક્યા જાયછે? ...	૭૦૨
૮	૧૬ ક્યાઓનો આત્મતિક લય ...	૭૦૩
૯	૧૭ વિદ્વાનના છત્રને નીકળવાનું દ્વાર ...	૭૦૪
૧૦	૧૮ આદિત્ય મંડળમાં ગમન ...	૭૦૫
૧૦	૧૯ ઉત્કૃષ્ટિવાળાને કાળવિશેષનો અભાવ ...	૭૦૬
૧૧	૨૦ દાક્ષિણ્યનમાં મરનારની સ્થિતિ ...	૭૦૭
૧૧	૨૧ યોગીને દિવસનો વિનિયોગ ...	૭૦૮
ચતુર્થ અધ્યાય-તૃતીય પાઠ.		
	ઉત્તર માર્ગ નિરૂપણ ...	૭૦૯
૧	૧ અર્ચિરાદિ માર્ગનિરૂપણ ...	૭૦૯
૨	૨ બ્રહ્મલોક પહેલા વાણી પ્રાપ્તિ ...	૭૧૧
૩	૩ વિવૃત્તલોકની ઉપર વરૂણ લોક ...	૭૧૩
૪	૪ અર્ચિરાદિ લોક નેતારૂપે ...	૭૧૩
૪	૫ નેતાપણની સિદ્ધિ ...	૭૧૫
૪	૬ વિવૃત્તમાંથી વરૂણલોક પ્રાપ્તિ ...	૭૧૬
૫	૭ બાદરિનો મત ...	૭૧૭
૫	૮ બ્રહ્મ કાર્વકરૂપે ...	૭૧૭
૫	૯ કારણ બ્રહ્મની સમીપ કાર્ય બ્રહ્મ ...	૭૧૭
૫	૧૦ વિધ્યુપદની પ્રાપ્તિ ...	૭૧૮
૫	૧૧ વિધ્યુપદ સંજ્ઞાની સ્મૃતિ	

અધિ. સૂ.	વિષય	પૃષ્ઠ.
	પ્રમાણ ...	૭૧
૫	૧૨ જૈમિનિનો મત ...	૭૧૮
૫	૧૩ શ્રુતિનું પ્રમાણ ...	૭૧૮
૫	૧૪ કારણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિનિરૂપણ ...	૭૧૮
૬	૧૫ કોની કાર્યબ્રહ્મમાં ગતિ? ...	૭૨
૬	૧૬ પ્રતિપાસનાનું રૂણ ...	૭૨
ચતુર્થ અધ્યાય-ચતુર્થ પાઠ.		
બ્રહ્મલોક સ્થિતિ નિરૂપણ		

ભૂમિકા ૭૨

૧	૧ આત્માનો સ્વાત્મસ્વરૂપે આવિર્ભાવ ...	૭૩
૧	૨ પૂર્વેતર અવસ્થામાં ભેદ ...	૭૩
૧	૩ આત્માનું સ્વરૂપ ...	૭૩
૨	૪ સુક્તનો પરમાત્મા સાથે સંબંધ ...	૭૩
૩	૫ જૈમિનિનો મત ...	૭૩
૩	૬ ઓક્ષ્વોમિનો મત ...	૭૪
૪	૭ બાદરાયણનો મત ...	૭૪
૪	૮ વિદ્વાનની સંકલ્પ સિદ્ધિ ...	૭૪
૪	૯ વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવિનાશી ...	૭૪
૫	૧૦ સુક્તને સરીરને અભાવ ...	૭૪
૫	૧૧ જૈમિનિનો મત ...	૭૪
૫	૧૨ બાદરાયણનો મત ...	૭૪
૫	૧૩ સુક્તનો સ્વરૂપ પેટે ભોગ ...	૭૪
૫	૧૪ સુક્તનો અત્યંત પેટે ભોગ ...	૭૪
૬	૧૫ સુક્તની સ્થિતિ પ્રદીપ સરખી ...	૭૪
૬	૧૬ વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ ક્યારૂ? ...	૭૪
૭	૧૭ ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપાર કોને? ...	૭૪
૭	૧૮ સુક્તનો અધિકાર ઇશ્વરાધીન ...	૭૪
૭	૧૯ સમુદાયપાસનાનું રૂણ ...	૭૪
૭	૨૦ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ ...	૭૪
૭	૨૧ ઉપાસ્ય ઉપાસકમાં સમાનભાવ ...	૭૪
૭	૨૨ સુક્તની અનાવૃત્તિ ...	૭૪

ॐ तत्सत्

ब्रह्मसूत्र सहित

शारीरकभाष्य-उत्तर मीमांसा.

भूमिका.

श्री शंकर ભગવાન્ પોતાના શિષ્ય સહ વર્તમાન બેઠા હતા. તેવામા તેમના શિષ્યોમાના શ્રી સુરેશ્વર કહેવા લાગ્યા; હે ભગવન્ ! જડનો ચૈતન્યની સાથે ભેદ, ચૈતન્યનો જડની સાથે ભેદ, જડનો જડની સાથે ભેદ તથા ચૈતન્યનો ચૈતન્યની સાથે ભેદ, આ ભેદો કેવી રીતે છે તથા તે ભેદોને લીધે મારું મન મૂઠ બની ગયું છે, માટે આપ મારી આ શકાનું નિવારણ કરો.

શ્રી શંકર ભગવાન્-હે શિષ્ય ! 'તુ' એવા જ્ઞાનને યોગ્ય જડ તથા 'હુ' એવા જ્ઞાનને યોગ્ય ચૈતન્ય, આ બેઉ, તમ તથા પ્રકાશની માફક વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે આ રીતે હોવાથી બેઉનો અન્યોન્યાભાવ અર્થાત્ બેઉ એકરૂપ છે, એમ કહેવું તદ્દન અયોગ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે જડ તથા ચૈતન્યની એકતા નથી, તો પછી તે બેઉના ધર્મોની ઐક્યતા પણ કયાથી જ હોઈ શકે ? આ પ્રમાણે સિદ્ધ છે આ કારણને લીધે 'હુ' એ જ્ઞાનને યોગ્ય વિષયીરૂપ ચૈતન્યમાં 'તુ' એવા જ્ઞાનને યોગ્ય જડનો અધ્યાસ, તેમ જ ચૈતન્યના ધર્મમાં જડના ધર્મનો અધ્યાસ તથા તે જ પ્રમાણે જડમાં ચૈતન્યનો તથા તેમના ધર્મોનો અધ્યાસ મિથ્યા છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે, જે કે આમ છે, છતાં ઇન્દ્રિયો અને તેના ધર્મો કે જે અત્યંત મિશ્ર છે, તેમનો પરસ્પર ભેદ ન સમજી, એક બીજામાં એક બીજાના સ્વરૂપનો તથા એકબીજાના

ધર્મનો અધ્યાસ કરી અર્થાત્ આત્મા અને અનાત્માને એક કરી, આ તો હું છું તથા આ મારું છે, એ રીતનો અજ્ઞાનને લીધે અનાદિ વ્યવહાર આવ્યા કરે છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન! અધ્યાસ એટલે શું, તે મને સમજાવશો.

ગુરુ:-પૂર્વે જેએલા પદાર્થનો સ્મૃતિરૂપે અન્યમાં જે ભાસ થવો તે. આના સંબંધમાં કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે, એકમાં બીજા ધર્મનો જે ભાગ થવો, તે અધ્યાસ. કેટલાક એમ કહે છે કે, ભેદ ન બાજુવાથી એકમાં બીજી વસ્તુનો થતો ભ્રમ તે અધ્યાસ. વળી કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, જે વસ્તુ જે રીતની હોય, તેનાથી ઉલટી રીતે તેની કલ્પના કરવી, તે અધ્યાસ. આ બધાનો હુકે સાર એટલો જ કે, એકનો અન્ય ધર્મરૂપે ભાસ થવો તથા તેમા જરા પણ ફેરફાર ન થવો, તે અધ્યાસ છે.

શિષ્ય:-આપે, અધ્યાસ કોને કહેવો, તે સંબંધી તો કહ્યું. પણ હજી મને સમજણ પડતી નથી. માટે જેમ ગાય તો કહી, પણ શિંગડું પકડી એમ કહીએ કે આનું જ નામ ગાય, તેમ દૃષ્ટાંત આપી, આ બાબત મને સમજાવો તો સાહે.

ગુરુ:-હે શિષ્ય! લૌકિક વ્યવહારમાં પણ આ રીતનો અનુભવ થાય છે. જેમકે છીપમા રૂપાનો ભાસ થાય છે.

જે કે ચંદ્ર એક છે, છતાં આંખના દોષને લીધે ચંદ્ર બે હોય, એવો ભાસ થાય છે.

શિષ્ય:-આત્મા તો કોઈ પા! રીતના વિષયથી રહિત છે. તો પછી વિષયથી રહિત એવા પ્રત્યક્ આત્મામાં વિષયનો તેમ જ તેના ધર્મનો અધ્યાસ કેવી રીતે હોઈ શકે?

ગુરુ:-હે શિષ્ય! સર્વ મનુષ્યને પાતાની ઇન્દ્રિયોની સમીપ રહેલ પદાર્થમાં અન્ય પદાર્થનો ભાસ થાય છે તથા તેનું જ નામ અધ્યાસ છે.

શિષ્ય:-પ્રત્યક્ આત્મા, તું અર્થાત્ જડરૂપ જ્ઞાનનો વિષય નથી, એમ આપે પ્રથમ કહ્યું, તો પછી તેવા આત્મામાં અધ્યાસ કેવી રીતે હોઈ શકે?

ગુરુ:-આના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આત્મા (નિયમે કરી,) અર્થાત્ જીવભાવવડે વિષયથી રહિત જંથી. કારણ કે આત્મા અર્થાત્ જીવ હું એવા જ્ઞાનનો વિષય છે. વળી આત્મા પ્રત્યક્રૂપે હોય તેમ વ્યક્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયની સમીપ રહેલ પદાર્થમાં જ અન્ય વસ્તુનો આભાસ થવો, એવો કાઈ સર્વાત્ર નિયમ હોતો નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે આકાશ જે અવ્યક્ત છે, તેમાં અવિવેકીઓ મલીનતાનો આરોપ કરે છે. આ જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ આત્મામાં અર્થાત્ જીવમા જડનો જે આરોપ થાય છે તે યોગ્ય છે. આવી રીતના અધ્યાસ અથવા આરોપને વિવેકીઓ અવિદ્યા કરી કહે છે. વિવેકરૂપી સાધનવડે વસ્તુના ખરા સ્વરૂપને જે બાજુનું, તેને

વિદ્યા કરી કહેવામાં આવે છે. આ રીતે હોવાથી એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનો જે આરોપ થાય છે, તેથી થતા દોષ અથવા શુભવડે આત્મા જરા પણ લિપ્ત થતો નથી. આ અવિદ્યારૂપી જડ ચૈતન્યનું એક બીજામાં જે આરોપણ થવું, તેને લીધે જ લૌકિક તેમજ વૈદિક પ્રમાણ તથા પ્રમેયરૂપ વ્યવહારે પ્રવૃત્ત થયા છે. તે જ પ્રમાણે વિધિમુખ તથા નિષેધમુખવાળાં તેમ જ મોક્ષ આપવા વાળાં શાસ્ત્રો પણ આ અવિદ્યાને લીધે જ રચવામાં આવ્યા છે —

શિષ્ય - શાસ્ત્રો પ્રત્યક્ષ રીતે અવિદ્યાનો આશ્રય કરનારાં છે ત્યારે તે શાસ્ત્રો પછી પ્રમાણરૂપે કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ - હે શિષ્ય ! દેહ તથા ઇન્દ્રિયોમાં 'હું' તથા 'આ મારું' એ રીતનું અભિમાન હોય છે આત્મા આ રીતના અભિમાનથી રહિત છે, તેથી તેની પ્રમાતામાં જ્યારે પ્રવૃત્તિ નથી, તો પછી આત્મા પ્રમાણ પ્રવૃત્તિને પણ યોગ્ય નથી. ઇન્દ્રિયોના ગ્રહણવિના પ્રત્યક્ષ અથવા લૌકિક વ્યવહાર સંભવતો નથી. તે જ પ્રમાણે કોઈના પણ આશ્રય વિના ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર પણ સંભવતો નથી આત્માના આશ્રયવિના દેહવડે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર થતો નથી. આ રીતે સર્વમા હોવાથી અમંગ આત્મામા પ્રમાતાપણની પ્રાપ્તિ નથી. જ્યારે પ્રમાતા પણની પ્રવૃત્તિ નથી, તો પછી પ્રમાણની પ્રવૃત્તિ ક્યાથી જ હોઈ શકે ? આથી જ અવિદ્યાનો આશ્રય કરનારાં પ્રત્યક્ષાદિ

શાસ્ત્રો પ્રમાણરૂપે છે. કારણ કે જે રીતે મનુષ્યનો વ્યવહાર ઇન્દ્રિયાદિવડે થાય છે તે જ પ્રમાણે પશુ આદિનો પણ વ્યવહાર ઇન્દ્રિયોવડે થાય છે. જેવી રીતે પશુ આદિનાં શ્રોત્રાદિનો શબ્દાદિ સાથે સંબંધ થાય છે તે સમયે શબ્દાદિનું જે પ્રતિકૂલ જ્ઞાન થાય છે તો તે પશુ આદિ ત્યાંથી નાશી જાય છે. પણ જે તેને શબ્દાદિનું ઇન્દ્રિયોને અનુકૂલ જ્ઞાન થાય છે તો તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે દંડ લઈને ઉભેલા પુરુષને જોઈ, આ મનુષ્ય તો મને મારવા ઇચ્છે છે, એમ જાણી તે ત્યાંથી નાશી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ જે તે જ મનુષ્યના હાંધમાં લીધું ઘાસ જૂવે છે, તો તે પશુ તેની સમીપ આવે છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્યો પણ ક્રોધિત ચિત્તવાળા તથા ક્રૂર દૃષ્ટિવડે જૂમ પાડતા અન્ય મનુષ્યોને જોઈ ત્યાંથી આલ્સા જાય છે પણ આથી ઉલટું ગ્રીહાં વચન બોલનારા પુરુષ પામે જીને પુરુષ જાય છે આ હેતુને લીધે મનુષ્યોનો પ્રમાણ તથા પ્રમેય વ્યવહાર પશુની મદદ છે, એમ કહેવાય છે વળી પશુઓનો પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર વિવેકથી રહિત હોય છે. પશુઓનો મામાન્ય વ્યવહાર આ રીતે જોવામાં આવવાથી વિવેકી પુરુષનો પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર, પણ પશુની સમાન અધ્યાસના વ્યવહાર સમયે જોવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહારના મંબંધમા છે. હવે શાસ્ત્રીય વ્યવહાર વિષે કહેવામાં આવે છે જો કે શાસ્ત્રીય વ્યવહારમા વિવેકી પુરુષની, આત્માના પરલોક મંબંધને લક્ષ્યા વિના, અધિકા-

રની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ છતાં વેદાંતવડે
જ્ઞાણવા ચોગ્ય, ક્રુધા પિપાસાદિથી રહિત,
બ્રહ્મણ્ય ક્ષત્રિયાદિના ભેદ વિનાનાં તથા
સંસાર વ્યવહારથી રહિત એવાં આત્મ-
તત્ત્વનો શાસ્ત્રમાં અધિકાર નથી. આત્મ
કારણ એ કે, તેણે જ્ઞાન ઉપયોગ વિનાનું
તથા અધિકારથી રહિત છે. તેથી ઉપર
દર્શાવેલા આત્મજ્ઞાનની પહેલાં અનુચરવા
ચોગ્ય શાસ્ત્ર અવિદ્યાના આશ્રયવાળું
કહેવાય છે.

શિષ્ય:-હો ભગવન! અવિદ્યાથી
આશ્રિત શાસ્ત્ર જે આપે કહ્યું, તેનું
દૃષ્ટાંત આપી આપ સમજાવશો.

શુભ:-હો સોમ્ય! બ્રહ્મણ્યે યજ્ઞ
કરવો જોઈએ, ઇત્યાદિ વિધિયુગ્મવાળાં
શાસ્ત્રો આત્માને વિશે વર્ણુ, આશ્રમ,
વય તથા અવસ્થાદિવિશેષના આરોપનો
આશ્રય કરીને રહેલાં છે. અહીં આરો-
પનો અર્થ એ છે કે, જેને વિષે જે
વસ્તુનું અસ્તિત્વ ન હોય, તેને વિષે તે
વસ્તુ માની લેવાવાળી બુદ્ધિ દૃષ્ટાંત તરીકે

આ-

ત્માને ન્યૂનતાવાળો માનવો અથવા પૂર્ણતા-
વાળો માનવો, આમ બ્રહ્મધર્મનો આત્મામાં
અધ્યાસ થાય છે તે જ પ્રમાણે હેહના
ધર્મનું આત્મામાં આરોપણ થાય છે.
જેમકે હું સૂકાઈ ગયો છું, હું ગોરો

છું, હું આ સ્થળે ઉભો છું, હું અહીંથી
જાઉં છું તથા હું આત્મ ઉલ્લંઘન કરું
છું. તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના ધર્મનો
પણ આત્મામાં આરોપ થાય છે. જેમકે,
હું મૂંગો છું, હું કાણો છું, હું નખુંસક
છું, હું ખડેરો છું તથા હું આંધળો
છું. તે જ રીતે કામ, સંકલ્પ, સંશય,
નિશ્ચય વગેરે અંતઃકરણના ધર્મનો પણ
આત્મામાં આરોપ થાય છે. તે જ રીતે
'હું' એવા જ્ઞાનનો અશેષ મનોવૃત્તિના
સાક્ષીરૂપ પ્રત્યક્ આત્મામાં આરોપ થાય
છે. તે જ રીતે સર્વના સાક્ષીરૂપ તે
પ્રત્યક્ આત્માનો અધિષ્ઠાનપણાવડે
અંતઃકરણમાં આરોપ કરવામાં આવે છે.
આ રીતે આ અધ્યાસ આદિ અંતરથી
રહિત તથા નૈસર્ગિક છે, તે ગિચ્છા જ્ઞાન
સ્વરૂપે છે, કતાં તથા ભોક્તાની પ્રવૃત્તિ
કરાવવાવાળો છે, તથા સર્વ લોકમાં તે
પ્રત્યક્ષરૂપે છે. અનર્થના હેતુરૂપ આ
અધ્યાસનો નિરાસ કરવા માટે આત્મા એક-
રૂપે છે, એવી વિદ્યાનું જ્ઞાન થવા માટે સર્વ
વેદાન્તનો આરંભ કરવામાં આવે છે.
સર્વ વેદાન્તમાં આ જ રહસ્ય છે તથા
હું તમો સર્વે શિષ્યોને આ રહસ્ય શારી-
રક મીમાંસામાં અર્થાત્ ઉત્તર મીમાંસામાં
દર્શાવીશ. આ વેદાન્ત મીમાંસાનું પ્રથમ
સૂત્ર જે વ્યાસ ભગવાને કહેલ છે તે
નીચે પ્રમાણે છે:—

અધ્યાય ૧ લો.

પ્રથમ પાદ-બ્રહ્માત્મક સ્વરૂપ વેદવચનનિરૂપણ.

અધિકરણ ૧ લું-જિજ્ઞાસા નિરૂપણ.

અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા. ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-હવે પછી બ્રહ્મને વર્ણવવાની ઇચ્છા થાય છે.

ટીકા.-શિષ્ય-હે ભગવન! બ્યાસ ભગવાને સૂત્રમાં અથ શબ્દ શા માટે વાપર્યો હશે? જો બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા સર્વ મનુષ્યને થાય, છે તો પછી અથ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? આ પરથી જોમ લાગે છે કે, અમુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી જ બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. માટે આના સંબંધમાં સવિસ્તર ખુલાસો મને કરશો.

૧૫૬ ગુરુ-હે શિષ્ય! આ સૂત્રમાં અથ શબ્દ અનંતરપણાનો અર્થ સૂચવે છે. અમુક વસ્તુના આરંભરૂપે આ શબ્દ અહીં વાપર્યો નથી. કારણ કે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાનો આરંભ હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે મંગલસૂચક પણ અથ શબ્દ અહીં વાપર્યો નથી. અનંતરના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલો અથ શબ્દ અહીં મંગલસૂચક છે. બ્રહ્મ જિજ્ઞાસારૂપી કૃષ્ણની પૂર્વે ખીજે કોઈ પણ પ્રકૃત^૧ વિષય નહિ હોવાથી, અહીં અનંતરના અર્થમાં અથ શબ્દ વાપર્યો છે. જેવી રીતે ધર્મની જિજ્ઞાસામાં અનંતરપણાના

અર્થની પ્રાપ્તિ સમયે, પૂર્વે આચરિત વેદાધ્યયનની અવશ્યક^૨ કરી અપેક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મની જિજ્ઞાસામાં પણ પૂર્વે આચરિત કોઈ અન્ય વિષયની અપેક્ષા હોય છે

શિષ્ય-બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાના મંબંધમાં પૂર્વે આચરવા યોગ્ય વિષય કયો હોય છે, તે મને જણાવશો?

ગુરુ-જે કે મર્વદા વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, એ વિધિ તો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા તથા ધર્મજિજ્ઞાસા એ બેઉમાં સમાન જ છે; પણ તે સિવાય અન્ય વિષય છે. કર્મજ્ઞાનનો વિષય, એ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પૂર્વનો વિષય છે, જોમ કહીએ તો તે અયોગ્ય છે કારણકે વેદાન્તનું અધ્યયન કીધેલાને ધર્મજિજ્ઞાસા થવા પહેલાં પણ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે દૃઢ્યાદિના અવદાનના^૩ મંબંધમાં ક્રમ હોય છે, જેમકે^૪ પ્રથમ દૃઢ્યનું અવદાન, પછી નિહવાનું તથા પછી વક્ષ સ્થળનું, તે જ પ્રમાણે અહીં, કર્મના સંબંધમાં નિયમ નથી એ નિયમ ન

૧ વર્ણવવા યોગ્ય

૨ પરિચ કરવું.

હોવાનું કારણ એ કે, ધર્મજિજ્ઞાસા તથા બ્રહ્મજિજ્ઞાસા એ બેઉના મધ્યમાં શેષશેષીભાવ^૧ અથવા તો અધિકૃત કે અધિકારીપણાનો ભાવ પ્રમાણરૂપે નથી. ધર્મજિજ્ઞાસા તેમ જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા, આ બેઉના ફળમાં પણ ભેદ છે. અભ્યુદય થયો, તે ધર્મજ્ઞાનનું ફળ^૨ છે તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ છે, વળી મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થયા પછી અન્ય કાંઈ પણ કરવાની તેને જરૂર પડતી નથી જાણવા એવો ધર્મ સાધ્યરૂપે અર્થાત્ તે પુર પના વ્યાપારને અધીન છે પણ જ્ઞાનને સમયે તેમ હોતું નથી. આ સ્થળે તો જિજ્ઞાસાનો વિષય જે બ્રહ્મ, તે સિદ્ધરૂપે છે, પણ સાધ્યરૂપે નથી. કારણ કે બ્રહ્મ નિત્ય છે, તેથી તે પુરુષના વ્યાપારને અધીન નથી. પ્રેરણા અર્થાત્ વેદવાક્ય મનુષ્યને જૂદી જૂદી રીતનો બોધ કરે છે. જે વેદવાક્ય ધર્મના પ્રમાણરૂપે છે, તે મનુષ્યને પોતાના વિષયમાં જોડી તેનો બોધ કરે છે બ્રહ્મપ્રેરણા મનુષ્યને કેવળ બોધ જ કરે છે જ્ઞાનની પ્રેરણાને ઉત્પત્તિભાવ હોતો નથી, માટે તે પ્રેરણાથી પુરુષ જ્ઞાનવિષે પ્રેરિતો નથી. જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની સમીપ અન્ય વિષય આવે છે ત્યારે મનની સહાયતાથી મનુષ્યને અન્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે તે પ્રમાણે, પુરુષ જ્ઞાનમાં પ્રેરિતો નથી. માટે કોઈ અનંતર વિષય પ્રથમ કહેવો જોઈએ, કે જે વિષય પછી બ્રહ્મની જિજ્ઞાસાનો બોધ થાય.

૧ અધિકૃત અધિકારી ભાવ અથવા શુભ-શુભી ભાવ

શિષ્ય:-બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પ્રથમનો વિષય શું હશે, તે મને અર્થાથ કહેશો. શિષ્ય:-હો સોમ્ય! આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ. કઈ વસ્તુ નિત્ય છે તથા કઈ વસ્તુ અનિત્ય છે, તે જાણવા સંબંધી જે વિવેક, તે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પહેલાનો વિષય છે. તે જ પ્રમાણે આ લોકમાં તેમ જ અન્ય લોકમાં રહેલ અર્થના સુખપ્રતિ વિચાર થયો જોઈએ. વળી તેણે શમદમ આદિ સંપત્તિઓ મેળવવી જોઈએ; તથા ત્યાર બાદ મોક્ષની ઇચ્છા. જ્યારે ઉપર દર્શાવેલ વસ્તુની, બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની પહેલા પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા તથા બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. પણ ઉપર જણાવેલ વસ્તુના અસ્તિત્વ વિના બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા થતી નથી. માટે અહીં અથ શબ્દવડે અનંતર વિષયરૂપે સાધન સંપત્તિ કહેવામાં આવી છે. અતઃ શબ્દ અહીં હેતુ દર્શાવવા માટે મૂકવામાં આવ્યો છે. 'તથાગ્રહ કર્મચિત્તો રોગ ક્ષીયતે' એવેવામુન પુણ્યચિત્તો રોગ ક્ષીયતે અર્થ:-જેમ આ લોકમાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ ક્ષયને પામે છે, તે જ પ્રમાણે પરલોકમાં પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ સુખ પણ ક્ષયને પામે છે. આ પ્રમાણેનું છાદોગ્ય ઉપનિષદનું વાક્ય અગ્નિહોત્ર આદિ શ્રેય કરનારા કર્મોનું ફળ અનિત્ય છે, એમ દર્શાવે છે. તે જ પ્રમાણે વ્રહ્મવિદા જોતિ પર ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય ઉપનિષદનું વાક્ય પરબ્રહ્મના જ્ઞાન થવા પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ દર્શાવે છે. માટે પૂર્વે કહેલ સાધન સંપત્તિ પછી બ્રહ્મની

જિજ્ઞાસા કરવા યોગ્ય છે. પ્રદાને જાણવાની જે ઇચ્છા, તે પ્રદાનજિજ્ઞાસા કહેવાય છે. જન્માવસ્થા વન આ સૂત્રમાં જેનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે, તે પ્રદા. આથી પ્રદા શબ્દનો જાતિ આદિ અર્થ છે, એવી કદી શંકા કરવી નહિ. વ્રજ્ઞનઃ અહીં જે પછી વિલક્ષિત વાપરી છે, તે કર્મવાચક છે, પણ સંબંધાર્થના વિષયમાં પછી નથી. કારણકે જાણવાની ઇચ્છાનો વિષય જિજ્ઞાસ્ય અર્થાત્ પ્રદા છે. જિજ્ઞાસ્યરૂપ પ્રત્ય પછી અન્ય કોઈ પણ વિષયની અપેક્ષા રહેતી નથી.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! જે સંબંધાર્થ પછી અહીં ગ્રહણ કરીએ તો પણ પ્રદાની જિજ્ઞાસારૂપ કર્મમાં જરા પણ વિરોધ આવતો નથી. કારણકે જે વસ્તુ સામાન્ય સંબંધને દર્શાવે, તે વિશેષ સંબંધને પણ દર્શાવે છે.

આ રીતે પ્રદામાં કર્મવાચક પછી વિલક્ષિતનો અત્યક્ષ ત્યાગ કરી, તેની સામાન્ય રીતે પરોક્ષરૂપે કર્મની કલ્પના કરવી, તે વ્યર્થ પ્રયાસ કહેવાય. આ રીતની કોઈ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં કહેવું કે, તે પ્રયાસ વ્યર્થ નથી. પ્રદાનું જ્ઞાન થવા પછી પ્રદાને આશ્રયે રહેલ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. એ આશયને લીધે આ પ્રયાસ વ્યર્થ નથી. જે પ્રધાન વસ્તુનું ગ્રહણ થાય તો પછી તેને વિશે આગ્રિત સર્વ વિષયનો પણ અભાવેશ થઈ શકે છે. જ્ઞાનવટે પ્રદાની પ્રાપ્તિ કરવી, એ સાચી વધારે ઇચ્છિત વસ્તુ હોવાથી, તે પ્રધાનરૂપે કહેવાય છે

માટે જિજ્ઞાસારૂપ કર્મમાં પ્રધાનવિષયને પ્રથમ ગ્રહણ કર્યો હોય તો જે જિજ્ઞામિત વિષયો વિના પ્રદા જિજ્ઞામિત નથી થતો, તે જિજ્ઞામિત વિષયનો પ્રધાન વિષયમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, તેને માટે પૃથક્ સૂત્રો કરવાની જરૂર રહેતી નથી. દ્વંદ્વાંત તરીકે આ શબ્દ જાય છે; એમ કહેવાથી તે શબ્દ પોતાના પરિવાર સહિત જાય છે, એમ સર્વ પરિવારનો સમાવેશ થાય છે.

શુરુ:-હે શિષ્ય ! 'યતો વાદમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે અર્થ:-જેમાથી સર્વ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે' ઇત્યાદિ તેત્તિરીયની શ્રુતિ તેમ જ 'તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્વદ્ય અર્થ:-પ્રદાને જાણવાની તું ઇચ્છા કર,' ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રદાનું જિજ્ઞાસારૂપ કર્મ દર્શાવે છે. માટે કર્મવાચક પછી લેવી, તે સૂત્રની સાથે વધારે બંધબેસતી આવે છે. માટે વ્રજ્ઞન પદમાં કર્મવાચક પછી છે. જાણવાની જે ઇચ્છા, તે જિજ્ઞાસા. વાચ્ય એવા સદ્પ્રદાની ઇચ્છાનું કર્મ એ છે કે, તેને યોગ્યપણે સુધીની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી. કારણ કે જે કોઈ પણ કામના થવી, તેના ફળરૂપે કોઈ વિષય હોવો જ જોઈએ. અહીં જ્ઞાનરૂપી પ્રમાણવટે જાણવા માટે ઇચ્છિત જે વિષય છે, તે પ્રદા છે. આ પરપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થવો, તેનું નામ મોક્ષ છે. કારણ કે સંસારના બીજરૂપ અરોપ અવિધારૂપી અનર્થનો પ્રદાસાક્ષાત્કારવટે નાશ થાય છે. માટે પ્રદાને જાણવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ.

શિષ્ય-હે લગવન! આ પ્રશ્ન પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રસિદ્ધ છે? જો પ્રશ્ન પ્રસિદ્ધ હોય તો પછી તેને જાણવાની ધૃમ્મજ્ઞા રહેતી નથી. જો આપ તેને અપ્રસિદ્ધ કહેા તો પછી તેને જાણી શકવો અશક્ય છે. માટે પ્રશ્ન કેવા પ્રકારનો છે?

શુરુ-પ્રશ્નનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે તું સાંભળ તે નિત્યરૂપે, શુદ્ધરૂપે, યુદ્ધરૂપે તથા સુકૃતરૂપે છે. વળી તે સર્વજ્ઞ તથા સર્વ શક્તિથી યુક્ત છે. પ્રશ્ન શબ્દની બ્યુત્પત્તિવડે તેમા નિત્ય શુદ્ધત્વનો અર્થ પ્રતીત થાય છે. પ્રશ્ન શબ્દ ખૂદ ધાતુ પરથી થયો છે. તે સર્વના આત્મારૂપ હોવાથી, પ્રશ્નનું અસ્તિત્વ પ્રસિદ્ધ છે. કારણકે આત્મા છે, એ રીતની પ્રતીતિ સર્વને થાય છે. હું નથી, એમ કહેધને પણ પ્રતીતિ થતી નથી. જો આત્માના અસ્તિત્વની પ્રસિદ્ધિ ન હોય તો, હું નથી, એ રીતની જ બધાને પ્રતીતિ થતી જોઈએ. આ પ્રશ્ન જ આત્મારૂપે છે.

શિષ્ય-જો લોકમાં પ્રશ્ન, આત્મા એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તો તે જાણખા યહો જ છે. પછી તેને જાણખવાની અભિલાષા ક્યા રહી?

શુરુ-હે શિષ્ય! એમાં તારી ભૂલ છે. એમ નથી જો કે સામાન્ય સ્વરૂપ તો ઉપર પ્રમાણે છે. પણ તેના વિશેષ સ્વરૂપો વિશે ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. આ મત નીચે પ્રમાણે છે-કેટલાક ચૈતન્ય-વિશિષ્ટ દેહમાત્રને આત્મા માને છે આ પ્રમાણેનું માનવું પ્રાકૃત મનુષ્યોનું તથા દ્વોષપ્રતિકોનું છે કેટલાકનું માનવું

એમ છે કે, જેટલી ધન્દિયો છે તેટલાં ચૈતનો છે તથા તે જ આત્મા છે. કેટલાક મનને આત્મારૂપે માને છે. કેટલાક બૌદ્ધ મતાનુયાયીઓ ક્ષણિક જે, વિજ્ઞાન માત્ર, તે જ આત્મા છે, એમ માને છે. કેટલાક આત્મા ચાન્યરૂપે છે એમ માને છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, દેહાદિથી ભિન્ન, સંસારીરૂપે, કર્તારૂપે તથા લોકજ્ઞારૂપે આત્મા છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, આત્મા લોકજ્ઞારૂપે છે, પણ કર્તારૂપે નથી. કેટલાક એમ કહે છે કે, લોકજ્ઞાપણથી રહિત, સર્વ-સરૂપે તથા સર્વ શક્તિરૂપે આત્મા છે. કેટલાક એમ માને છે કે, લોકજ્ઞાનો અર્થાત્ જીવનો ધન્ધર, તે આત્મા છે. આ રીતે યુક્તિ, વાક્ય તથા તેના આભાસને આશ્રયવાળાં અનેક મતો છે. આ સર્વનો વિચાર કર્યો વિના ગમે તે આ માંડિલા એક મતને માનનારાનો ચોક્કસ-વિષય નાશ પામે તથા અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, એ જ કારણથી પ્રશ્નવિજ્ઞાસા-પૂર્વક આ વેદાંતવાક્ય મીમાંસા છે. આ આ મીમાંસામા વિરોધતાથી રહિત તકો આપેલા છે તથા તે ચોક્કસ પદાર્થના સૂચક છે.

આ રીતે પ્રશ્નને જાણવાની ધૃમ્મજ્ઞા કરવા ચોખ્ખ છે, એના સંબંધી જેટલો જોઈએ તેટલો, હે શિષ્ય! મેં તને જાણ આપ્યો. હવે તે પ્રશ્નનું લક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે, તે જાણવું જોઈએ. આના સબધમા વ્યાસ લગવાને નીચે પ્રમાણેનું ખીણું સૂચ રચેલ છે.

અધિકરણ રૂઝું-લક્ષણ નિરૂપણ.

જન્માદ્યસ્ય યત્ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ-જેમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિ થાય છે તે બ્રહ્મ.

ટીકા:-જન્મ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ આદિ જેને હોય, તે જન્માદિ કહેવાય. આ સ્થળે શુણ્વડે દર્શાવનાર બહુમિહિ સમાસ છે. આ સમાસનો અર્થ એ છે કે, જન્મની પછી સ્થિતિ તથા લય હોય છે. અહીં જન્મને આદિપણું કહેવાનું કારણ એ કે, શ્રુતિ વિશે તેના સંબંધી કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ જ વસ્તુનો સ્વભાવ પણ તે જ રીતનો હોય છે. યતો વા રમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે આ તૈત્તિરીય શ્રુતિવડે બ્રહ્મમાંથી સર્વ વસ્તુનો જન્મ થયો છે, તેમ જ સર્વની સ્થિતિ તથા લય બ્રહ્મને વિશે છે, એમ ક્રમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જન્મવડે મેળવેલ અસ્તિત્વવાળા વિષયને સ્થિતિ તથા લયનો સંભવ હોવાથી અહીં વસ્તુસ્વરૂપ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપ વિષયને રૂ-આ રૂપે અહીં દર્શાવવામાં આવેલો હોવાથી અસ્ય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અસ્ય એ રીતે છઠ્ઠી વિભક્તિ જે મૂકવામાં આવી છે, તે જન્માદિ સંબંધનો અર્થ દર્શાવવા મૂકવામાં આવી છે. કારણ-ને દર્શાવવા માટે યત્ શબ્દ મૂક્યો છે. નામ તથા રૂપે કરી વ્યક્ત થયેલ, અનેક પ્રકારના કર્તા તથા લોકાધી સુક્ત, નિયમ પ્રમાણે દેશ, કાળ તથા નિમિત્ત-રૂપી ક્રિયાના આશ્રયવાળાં, મનથી પણ

ચિંતન ન થઈ શકે એવી રચનાવાળા આ જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય, સર્વસ્વરૂપ તેમજ સર્વ શક્તિરૂપ કારણમાંથી થાય છે તથા તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. વિકારયુક્ત અન્ય સર્વ પદાર્થનો પણ આ ત્રણને વિશે જ અંતર્ભાવ થાય છે. માટે અહીં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન! જ્યારે યાસ્કાચાર્યે કહેલ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ આદિ ભાવોનું ગ્રહણ કરીએ છીએ ત્યારે જગતની સ્થિતિ સમયે પણ ઉત્પત્તિ હોવાથી મૂળ કારણ બ્રહ્મમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશ ગ્રહણ કરેલાં ન હોવાં જોઈએ.

શુભ:-આ રીતની શંકા કરવી, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મની જે ઉત્પત્તિ છે, તેમાં જ સ્થિતિ તથા લય, એમ ત્રણે ગ્રહણ કરેલાં છે. ઉપર દર્શાવેલ વિશિષ્ટ સ્વભાવવાળા જગતની ઉપરોક્ત વિશિષ્ટ ધર્મરૂપે છોડી દઈ, અન્ય વસ્તુમાંથી, જડ પ્રધાનમાંથી, અણુમાંથી, અભાવમાંથી અથવા તો સંસારી એવા જીવમાંથી ઉત્પત્તિ આદિ માનવી, તે અયોગ્ય છે.

તેજ પ્રમાણે એની મેળે જ ઉત્પત્તિ આદિ થાય છે, એમ શંકા કરવી, તે પણ ખોટી છે. કારણકે વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં દેશ, કાલ તથા નિમિત્તનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. ધર્મરૂપે કારણરૂપે માનનાગઓ જીવથી ભિન્ન ધર્મરૂપે અસ્તિત્વ આદિ જે સાધન માને છે, તે

કેવળ તર્કરૂપ છે, પણ શ્રુતિ વચનના પ્રમાણરૂપે નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે જન્માદિ સૂત્રમાં પણ તે જ રીતના ભાવનો સમાવેશ હોવો જોઈએ.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. સૂત્રનું પ્રયોજન તો જોટલું જ છે કે, વેદાંતના વાક્યરૂપી પુષ્પોને ગોઠવવાં. સૂત્રોમાં વેદાંત વાક્યોનું ઉદાહરણ લઈ વિચાર કરવામાં આવે છે. વેદાંત વિચારવડે જે નિશ્ચય કરવામાં આવે, તેનું નામ પ્રહ્ન-જ્ઞાન છે. આ પ્રહ્નજ્ઞાનમાં અનુમાન આદિ પ્રમાણોની અપેક્ષા હોતી નથી.

શિષ્ય:-જો કે જગતના જન્મ આદિ કારણ દર્શાવનારાં જે વેદાંત વાક્યો છે, તેનો અર્થ વધારે દઢીભૂત થવા માટે વેદાંત વાક્યને અનુમરનારાં પ્રમાણોની આવશ્યકતા હોય છે. આ રીતે શ્રુતિ પણ સહાયક તર્કનો ઉપયોગ કરે છે. જેમકે ખુદદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, 'શ્રોતયો મતયઃ અર્થ:-પ્રહ્નનું અવજ્ઞ તથા મનન કરવું જોઈએ.' તે જ રીતે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, "પતિતો મેવાની ગયારાનેયોય-સંપત્તેતમેરેદાજાવ્યન્ પુરવો વેદ અર્થ:-પંડિત તથા શુદ્ધિમાન કહેલા માર્ગે જવાથી ગંધાર દેશને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ રીતે આચાર્યની સહાયતાથી પ્રહ્નજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે." આ રીતે શ્રુતિ, શુદ્ધિની સહાયતાની જરૂર છે, એમ દર્શાવે છે.

શુરુ:-જેમ ધર્મજિજ્ઞાસામાં શ્રુતિ આદિ જ પ્રમાણ હોય છે, તેમ પ્રહ્ન-જિજ્ઞાસામાં કેવળ શ્રુતિ આદિ જ પ્રમાણ નથી. પણ શ્રુતિ તેમ જ યથાશક્તિ અનુભવ પણ પ્રમાણરૂપે છે. કારણ કે પ્રહ્નસાક્ષાત્કારનું અંત અનુભવ હોય છે તથા તે સિદ્ધ વસ્તુના અર્થાત્ પ્રહ્નના વિષયરૂપ હોય છે. કર્તાવ્ય વિષયમાં અર્થાત્ સાધ્ય વિષયમાં અનુભવની જરૂર પડતી નથી. પણ તેમાં તો કેવળ શ્રુતિ જ પ્રમાણરૂપે હોય છે. વળી સાધ્ય વિષય પુરુષના વ્યાપારને અધીન હોય છે, માટે તે વસ્તુ કરવી, નેહિ કરવી અથવા તો ઉલટી રીતે કરવી, તે પુરુષને અધીન છે. જેમકે અધવડે તે મનુષ્ય જાય છે. અહીં એમ થાય કે, તે પગે કરી, ખીણ રીતે અથવા તો ન પણ જાય. તે જ રીતે અતિશય નામના યાગમાં શોહષિ નામનું ળગિદ્ધાન મનુષ્ય ગ્રહણ કરે છે અથવા નથી પણ ગ્રહણ કરતો. તેમ જ સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે મનુષ્ય હોમ કરે છે અથવા સૂર્યનો ઉદય થવા પહેલાં તે હોમ કરે છે. આ પ્રમાણે વિધિ મુખવચન, નિષેધ મુખવચન તેમ જ વિકલ્પ, સામાન્ય નિયમ તથા અપવાદ કોઈ પણ પ્રકારે થઈ શકે, પણ સિદ્ધ વસ્તુના સંબંધમાં 'આ પ્રમાણે આ વસ્તુ છે, આ પ્રમાણે નથી અથવા તો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી' એ રીતની કોઈ પણ પ્રકારની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. મનુષ્યની શુદ્ધિની સહાયતાની આવશ્યકતા કલ્પનામાં હોય છે.

પણ યથાર્થ જ્ઞાનયુક્ત સિદ્ધ વસ્તુના સંબંધમાં પુરુષની બુદ્ધિની આવશ્યકતા હોતી નથી.

શિષ્ય:-ન્યારે તમે એમ કહો છો ત્યારે હું આપને પૂછું છું કે, સિદ્ધ વસ્તુને કોની સહાયતા હોવી જોઈએ ?

ગુરુ:- જે સિદ્ધ વસ્તુ છે, તે તો પોતાને જ અધીન છે અર્થાત્ તે સ્વ-તંત્ર છે. દૃષ્ટાંત તરીકે એક થાંભલો હોય, તેના સંબંધમાં એક તેને થાંભલો દેખે તથા બીજો તેને પુરુષરૂપે કે અન્ય-રૂપે દેખે, એમ હોતું નથી. અહીં થાંભલાને તેના મૂળરૂપે જોવો, તે તત્ત્વજ્ઞાન છે. તેને પુરુષરૂપે કે કોઈ અન્ય પદાર્થરૂપે જોવો, તે મિથ્યા જ્ઞાન છે. આ સિદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન સ્વતંત્ર હોય છે. તે જ રીતે સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રમાણ પણ પોતાને અધીન હોય છે. આ રીતે હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન પણ પોતાને જ અધીન છે. કારણ કે તે સિદ્ધ વસ્તુના વિષયરૂપ છે.

શિષ્ય:-ન્યારે બ્રહ્મ સિદ્ધ વસ્તુના વિષયરૂપ છે ત્યારે તેનું અન્ય પ્રમાણ-વિષય હોવું જોઈએ તથા તેમ ન હોય તો વેદાંતવાક્યનું જે મનન કરવું, તે ફેલેટ છે

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. આ સિદ્ધ વસ્તુ ઇન્દ્રિયના અવિષયરૂપ છે, જેથી કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ તેને વિશે હોઈ શકતો નથી. સ્વભાવથી જ ઇન્દ્રિયો બાહ્ય હોવાથી તે બાહ્ય વિષયનું ગ્રહણ કરે છે. પણ તે ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મના વિષયરૂપે

થતી નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયો બાહ્ય છે. જો આપણે બ્રહ્મને ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપે માનીએ તો બ્રહ્મ સહિત આ જગત કાર્યરૂપે છે, એમ ગ્રહણ થાય. બ્રહ્મ સહિત કાર્યરૂપ જગત ગ્રહણ કરવું કે કોઈ અન્ય વસ્તુથી યુક્ત કાર્યરૂપે જગત ગ્રહણ કરવું, આ રીતનો નિશ્ચય કરવો અશક્ય હોવાને લીધે જન્માદિ સૂત્રની યોજના કરવામાં આવી છે. કોઈ પણ રીતના તર્કનો સમાવેશ કરવા માટે જન્માદિ સૂત્રની યોજના નથી કરવામાં આવી. કેવળ વેદાંતવાક્યનું સૂચન કરવા માટે જ આ સૂત્રની યોજના કરી છે.

શિષ્ય:-હૈ ભગવન્ ! આ વેદાન્ત વાક્ય કયું છે, કે જેને અર્થે આ સૂત્રની યોજના કરવામાં આવી છે ? આપ મને તે વાક્ય દર્શાવશો કે, જેથી મને પૂર્ણ રીતે આ સૂત્રમાં સમજણ પડે.

ગુરુ:-“મૃગ્યં વાહનિઃ પિતરમુપસાર અધીહિ મમગો વ્રહ્મેતિ અર્થ:-વરુણપુત્ર ભૃ-ગિન્નપિ પોતાના પિતા પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે, હૈ ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો.” ત્યારે તેમના પિતાએ કહ્યું કે “યતો વાદમાનિ મૃતાનિ જાગ્રન્તે, યેન જાતાનિ જીર્ણાનિ યત્રયન્યમિતિ વિશન્તિ તદ્વિજ્ઞાસસ્વ તત્ત્વમ્ અર્થ:-જેમાંથી સર્વ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલ ભૂતો સ્થિતિ કરે છે તથા જેના ગમનથી ભૂત માત્રનો લય થાય છે, તે જ બ્રહ્મ છે. વળી બ્રહ્મ અઅધીનો નિર્ણય કરવા

ળીજી વેદાંત વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે -
 “અનંદાદૃશ્યેષ્વલ્લક્ષ્યમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે આનંદે
 જાતાનિ જીવન્તિ આનંદ પ્રવ્યવર્તિર્નિવસન્તિ
 અર્થ:-જે આનંદરૂપમાંથી સર્વ પ્રાણી
 માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જે આનંદના
 અસ્તિત્વથી ઉત્પન્ન થયેલા ભૂતા
 સ્થિતિ લોગવે છે તથા જે આનંદના
 નિર્ગમનથી ભૂત માત્રનો લય થાય છે
 તેજ પ્રજ્ઞ છે.” આ પ્રમાણેના ઉત્પત્તિ
 દર્શાવનારાં અનેક વેદાંતવાક્યો છે.
 આ સર્વ વાક્યો એમ દર્શાવે છે કે,
 પ્રજ્ઞ નિત્યરૂપે, શુદ્ધરૂપે, બુદ્ધરૂપે, સુક્ત
 સ્વભાવરૂપે, સર્વજ્ઞ સ્વરૂપે તથા કારણ-
 રૂપે છે. પ્રજ્ઞને જગતના કારણરૂપે સૂચ-
 વવાથી તે સર્વજ્ઞરૂપે છે, એમ થઈ
 શકે છે. (૨)

આનો પૂર્ણ રીતે સર્વજ્ઞરૂપે
 નિશ્ચય કરવા શ્રી વ્યાસ ભગવાને પ્રજ્ઞના
 લક્ષણ સંબંધી ત્રીજી સૂત્ર નીચે પ્રમાણે
 રચ્યું છે:-

અધિકરણ ૩ જી-પ્રજ્ઞના લક્ષ-
 ણુમાં શાસ્ત્રનું પ્રમાણ.

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે કે,
 પ્રજ્ઞ સર્વજ્ઞરૂપે છે.

ટીકા:-અનેક વિદ્યાના સમૂહોથી
 અધોત પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા આદિ
 શાસ્ત્રોના આધારભૂત, દીવાની માફક
 મર્વ રીતના અર્ધને પ્રકાશ કરવાવાળા
 તથા સર્વજ્ઞ મદ્રશ ઋગ્વેદાદિ મહાન

શાસ્ત્રનું પ્રમાણ પ્રજ્ઞ છે. શાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞ
 સંબંધી સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.
 ઋગ્વેદાદિ લક્ષણવાળા, સર્વ ગુણથી
 સુક્ત એવા શાસ્ત્રની સર્વજ્ઞસ્વરૂપ પ્રજ્ઞ
 સિવાય અન્યમાંથી ઉત્પત્તિ થવી સંભ-
 વતી નથી. જે પુરુષવિશેષથી વિસ્તા-
 રવાળા શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે
 પુરુષ પુષ્કળ જ્ઞાનવાન હોવા બેધએ,
 જે પાણિની આદિ મહાત્માથી જ્ઞેયના
 એક દેશને સૂચવનારાં વ્યાકરણ આદિની
 ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે મહાત્માથી પણ અ-
 ધિક જ્ઞાનવાન પ્રજ્ઞ સૂચવનારાં શાસ્ત્રને
 રચનારા હોવા બેધએ આ રીતે લોકવિશે
 પ્રસિદ્ધ છે. ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓથી
 રહિત, દેવ, પક્ષી, મનુષ્ય, વર્ણ તથા
 આશ્રમ આદિ વિભાગના કારણરૂપ,
 સર્વ જ્ઞાનના સમૂહરૂપ ઋગ્વેદ આદિ
 સંજ્ઞક શાસ્ત્રની પ્રયત્ન વિના પુરુષના
 નિઃશ્વાસની માફક લીલા માત્રવડે જે
 મહાન કારણરૂપ ભૂતમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ
 છે, તે મહાન ભૂતના નિરતિશયપણા-
 વિશે, સર્વજ્ઞપણાવિશે તથા સર્વ શક્તિ-
 પણાવિશે તો પૂછવું જ શું? બૃહદા-
 રણ્યક ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે,
 “અત્ય મહતો ભૂતત્વ નિશ્ચિતમેતદ્યઋગ્વેદઃ
 અર્થ:-આ ઋગ્વેદ મહાન ભૂતના નિઃશ્વા-
 સરૂપે છે.” આ પ્રજ્ઞના વાસ્તવિક સ્વ-
 રૂપની પ્રાપ્તિમાં ઉપર કહેલ ઋગ્વેદાદિ
 શાસ્ત્ર, યોનિરૂપે-કારણરૂપે અર્થાત્ પ્રમા-
 ણરૂપે છે. પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રવડે જ
 ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કારણ-
 રૂપ પ્રજ્ઞનો સાંક્ષાત્કાર થઈ શકે છે,
 આ પ્રમાણેનો અભિપ્રાય છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન્! પૂર્વના સૂત્રમાં આપે બ્રહ્મનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ કેવું છે, તેના સંબંધી નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિનું પ્રમાણ આપ્યું છે કે, 'યતો વદમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે અર્થ:-જેમાંથી ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે તે બ્રહ્મ.' તો પછી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દર્શાવવા આ ત્રીજા સૂત્રની શી જરૂર છે? કારણ કે ત્યારે પૂર્વ સૂત્રમાં જ 'ઉત્પત્તિભાવને સૂચવનારાં શાસ્ત્રના કર્તા સૂત્રકારે બ્રહ્મ, શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે છે, એમ સૂચવ્યું છે, તો પછી આ ત્રીજા સૂત્ર કરી પુનરુક્તિ શા વાસ્તે કરી હશે?

ગુરુ:-પૂર્વ સૂત્રમાં રહેલા અક્ષરો-વદે બ્રહ્મ જો કે શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે બ્રહ્મ નહિ કરવામાં આવવાથી જન્મ આદિ શબ્દોનો કેવળ તર્કરૂપે કોઈ સમાવેશ કરે, તે શંકાનું નિવારણ કરવા શાસ્ત્રોત્તર આ પ્રમાણેનું ત્રીજું સૂત્ર રચવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-જેમિની સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, "શાન્તા યસ્ય ક્રિયાર્થવાદાત્મ્યમતર્થાનામ અર્થ:-સર્વ વેદ ક્રિયાને સૂચવે છે અને તેથી અક્રિયાત્મક જે વચન છે, તે અનર્થરૂપે છે," આ સૂત્રથી શાસ્ત્ર ક્રિયાના આશ્રયવાળું છે, એમ સૂચવ્યું છે, તો પછી બ્રહ્મનું શાસ્ત્રમાં પ્રમાણપણું છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આ રીતે વેદાંત ક્રિયાત્મક નહિ હોવાથી અનર્થરૂપે છે, અથવા તો આ તો કર્તારૂપ છે, આ તો દેવરૂપે છે, ઇત્યાદિ સૂચવવા ક્રિયા વિધિના કાર્યરૂપે વેદાંત છે અથવા તો ઉપાસના

આદિ અન્ય ક્રિયાના વિધાન અર્થે વેદાંત છે. માટે નિશ્ચિત વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા વેદાંત નથી. કારણ કે જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણરૂપે હોય છે, તે જ નિશ્ચિતરૂપે હોય છે અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય અથવા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નિશ્ચિત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં પુરુષાર્થનો અભાવ હોય છે. આ જ કારણને અનુસરી "સોડોતોદીત્વ અર્થ:-તે રડ્યો" ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ક્રિયાની અનર્થતા ન થવાના કારણને લીધે જૈમિનિ મુનિએ "વિધિના લેક્ષ્યાવ્યત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધિના સ્તુ:અર્થ:-વિધિમુખ વાક્યની સાથે વેદાંત વાક્યોની એક વાક્યતા થવા માટે વિધિમુખ વાક્યો સ્તુતિવાચક છે, એમ કહી વેદાંત વાક્ય સાથે એકવાક્યતા કરી છે." એમ દર્શાવ્યું છે. આમ સ્તુતિરૂપી પ્રયોજનને લીધે 'તે રડ્યો' ઇત્યાદિ વાક્ય યોગ્ય છે. વળી "સ્પેતા બળ માટે દુઃ તને કાપું છું" ઇત્યાદિ મંત્રોમાં ક્રિયા તથા તેના સાધનને સૂચવવાથી કર્મનું સમવાયીપણું દર્શાવ્યું છે. કોઈ પણ વેદવાક્યો વિધિના સંબંધ વિના જોવામાં આવતાં નથી. વળી નિશ્ચિત વસ્તુમાં કદી પણ વિધિ સંભવી શકતો નથી. કારણ કે વિધિનો વિષય ક્રિયા હોય છે. માટે કર્મયુક્ત કર્તાનું સ્વરૂપ તથા દેવતાદિનું ધ્યાન કરવાવડે વેદાંત-વાક્યોનું ક્રિયાવિધિ શેષપણું છે. જો કે વિષયનું સિદ્ધપણું ધવારી આ રીતે સ્વીકારી શકાય એમ નથી, છતાં એટલું તો ખરું કે, વેદાંત યોનાના વચનમાં રહેલ ઉપાસનાદિ કર્મને અધીન છે.

માટે શાસ્ત્રના પ્રમાણુવડે બ્રહ્મના સર્વજ્ઞતાદિ ધર્મ સિદ્ધ થતા નથી. (૩)

શુરુ:-હે શિષ્ય ! આવી રીતની

• શંકાનું નિવારણ કરવા માટે વ્યાસે ચોથા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૪ યુ-બ્રહ્મના સર્વજ્ઞતાદિમાં વેદાંત પ્રમાણુ.

તત્ત્વ સમન્વયાત્ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:-વેદાંતથી ઉત્પન્ન થતા સારી રીતના તાત્પર્યથી બ્રહ્મના સર્વજ્ઞતાદિ ધર્મો સિદ્ધ થાય છે.

ટીકા:-અહીં મૂળમાં જે ‘તુ’ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વ પક્ષના અનુસંધાનને માટે છે. સર્વજ્ઞરૂપ, સર્વશક્તિરૂપ, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કારણરૂપ બ્રહ્મ વેદાંત શાસ્ત્રની સહાયતાથી બાણી શકાય છે.

શિષ્ય:-વેદાંતશાસ્ત્રની સહાયતાવડે કેવી રીતે બાણી શકાય છે ? તેનું પ્રમાણુ આપી આપ મને સમન્તવશે.

શુરુ:-હે શિષ્ય ! વેદાંતમાં કહેલ સારી રીતના સિદ્ધાંતથી તે બાણી શકાય છે. “તદેવ સીમ્યેદમગ્ર આસીત્ અર્થ:-હે સોમ્ય ! પ્રથમ સર્વ સત્ત્વરૂપે હતું.” “દક્ષમેવા દ્વિતીયમ અર્થ:-પૂર્વે સર્વ એક તથા અદ્વયરૂપે હતું.” આ રીતના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના વચનથી, તેમજ “આત્મા વા દરમેક દ્વાપ્ર આસીત્ ઉત્પત્તિના પૂર્વે આ આત્મા કેવળ એકરૂપે હતો.” ઇત્યાદિ એનેવ ઉપનિષદના વચનથી તથા “તત્ત્વેતદ્ વચ

પૂર્વમતપરમંતરમવાદમ્ । અયમાત્મા વચ્ચ સર્વત્રિમૂઃ અર્થ:-તેજ આ બ્રહ્મ છે કે જે અપૂર્વ-રૂપે, કાર્યભાવથી રહિત, એકરસરૂપ તથા અદ્વિતીયરૂપ છે, સર્વના અનુભવરૂપ આ આત્મા જ બ્રહ્મરૂપ છે.” ઇત્યાદિ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના વચનથી તથા “વદોવેદમમૃત પુરસ્તાત્ અર્થ:-આ સર્વ જે કાંઈ વ્યક્ત છે તે બ્રહ્મરૂપ તથા અમૃતરૂપ છે.” ઇત્યાદિ મુંડક ઉપનિષદના વચનવડે જણાય છે કે, વેદાંતમાં તાત્પર્યવડે જે કાંઈ વાક્યો છે, તે સર્વ આ જ અર્થનું સૂચન કરનારાં છે. વેદાંતમાં આવેલ પદોનો બ્રહ્મસ્વરૂપના વિષયવાળા નિશ્ચિત રહસ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી અન્ય પ્રકારે કલ્પના કરવી, તે અચુક છે. કારણકે તેમ કરવાથી શ્રવણ કરેલ વિષય જતો રહે છે તથા નહિ શ્રવણ કરેલ કલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે. આ વેદાંતવાક્યોતું તાત્પર્ય કર્તાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી રહિત છે. આ જ પ્રમાણુ ક્રિયા, કારક તથા ફળનું નિશકરણ કરનારી અનેક શુતિઓ છે. જેમકે બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે “તત્ત્વેન કં પર્યેત્ અર્થ:-જેને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયો છે, તે કંઈ વસ્તુવડે કેને જુવે ?” બ્રહ્મનું વસ્તુસ્વરૂપ નિશ્ચિત હોવા છતાં બ્રહ્મનો પ્રત્યક્ષાદિ વિષય હોતો નથી. છાંદોગ્યમાં શ્રૈતકેતુને નવવાર તત્ત્વમસિ નો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો તથા આ રીતના બ્રહ્મત્મભાવની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્ર વિના એમને એમ થવી અશક્ય છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! આપે પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો છે કે, બ્રહ્મ હેય (ત્યાગ કરવા

યોગ્ય) તથા મહત્વ કરવા યોગ્યતા ભાવથી રહિત છે. વળી જો તેમ હોય તો તેના સંબંધી જે કાંઈ ઉપદેશ શુરુ આદિ દ્વારા કરવામાં આવે, તે બ્યર્થ થશે.

શુરુ:-તું કહે છે, તે રીતનો દોષ થઈ શકશે નહિ. હેય તથા ઉપાદેય ભાવથી રહિત પ્રજ્ઞાત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર થવાથી સર્વ કલેશોનો નાશ થાય છે તથા તેમ થવાથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે દેવતા આદિની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં જે કહ્યું છે, તે ઉપાસનાના એક અંગરૂપે છે, જેથી પ્રજ્ઞસ્વરૂપ સંબંધી જરા પણ વિરોધ આવતો નથી. ઉપાસના વિધિના અંગરૂપે પ્રજ્ઞનો સંભવ નથી કારણ કે પ્રજ્ઞ એકરૂપે, હેય તથા ઉપાદેયભાવથી રહિત, તેમજ દ્વિપા કારક આદિ દ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિથી પણ રહિત છે. એક વેળા એકપણના જ્ઞાનવડે જો દ્વૈતભાવનો નાશ થયે તો પછી ટૈત જ્ઞાનનો સંભવ રહેતો નથી, કે જેથી દ્વૈત જ્ઞાનના સંભવથી પ્રજ્ઞને ઉપાસનાની વિધિનો અંશ પ્રાપ્ત થાય. જો કે કર્મકાંડના સંબંધમાં વેદવચનોનું વિધિ અંશવિના અન્ય કાંઈ પણ પ્રમાણ જોવામાં નથી આવતું, તોપણ આત્મવિજ્ઞાનનું કૃણ મોક્ષ હોવાથી, પ્રજ્ઞવિષય સંબંધી શાસ્ત્રના પ્રમાણનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. શાસ્ત્રનું પ્રમાણ તર્ક વડે જાણી શકાય એમ નથી. આ કારણને લીધે કર્મકાંડાદિમાં જોવામાં આવેલા અર્થવાદને શાસ્ત્રના પ્રમાણની આવશ્યકતા

છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રજ્ઞ શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન! જો કે પ્રજ્ઞ શાસ્ત્રના પ્રમાણવાળું છે, છતાં ક્રિયાવાચક શાસ્ત્રવડે પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ થાય છે. જેવી રીતે અલૌકિક એવા યૂપ તથા આહવનીય આદિનો યોગ, વિધિમુખ વચનવડે શાસ્ત્ર કરે છે તથા આમ કરવાનું કારણ એ કે, શાસ્ત્રમાં ભેદ પ્રકારનાં રહસ્યો, જેવાં કે પ્રવૃત્તિ તેમજ નિવૃત્તિ રહેલાં છે. જેમિની સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણેનાં વચનો આવેલાં છે—“દૃષ્ટો હિ તત્સર્વાર્થ કર્માવ્યયોન અર્થ:-શાસ્ત્રનું કૃણ વ્યક્ત તથા કર્મને બાહ્યું” એ છે” “બોદનેતિ ક્રિયાયા પ્રવર્તકં વચનમ્ અર્થ:-પ્રેરણાનો અર્થ એ છે કે અમુક ક્રિયાને વિધે પ્રવૃત્તિ કરવી.” ‘તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ એ કે, કર્મને જાણવું.’ ‘તદ્મૂતાના ક્રિયાર્થેન જ્ઞાન્માનાય અર્થ:-તેમાં આવેલ વચનોનો સમાવેશ ક્રિયાને વિશે થાય છે’ ‘જ્ઞાન્માનાય ક્રિયાર્થ જ્ઞાનતર્થવ્યવસ્થાપનામ્ અર્થ:-વેદ ક્રિયાવાચક છે માટે અક્રિયાવાચક વચનો નિરર્થક છે.” આ પ્રમાણેના વચનોને લીધે શાસ્ત્રને જાણનારાઓ કહે છે કે, અમુક મનુષ્યને અમુક વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવી તથા અમુકમાં નિવૃત્તિ કરાવવી, એ જ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે, તથા અન્ય વચનો તેના અંગભૂત જાણવાં. આ રીતે વેદાત્મકવચનો પણ અંગભૂત જાણવાં જેમ વિધિમુખ વચનમાં અગ્નિહોત્રાદિ સાધન સ્વર્ગાદિની કામનાવાળાને માટે કહેલ છે, તેજ પ્રમાણે મોક્ષની કામનાવાળાને પ્રજ્ઞજ્ઞાનનું પ્રયો-

જન છે. આ બેઉમાં જાણવાનો વિષય જૂદા જૂદા પ્રકારનો છે. કર્મકુંડના વિષયમાં સાધ્ય એવો ધર્મ જાણવાનો હોય છે તથા વેદાંતમાં સિદ્ધ તથા નિત્ય નિવૃત્ત એવા પ્રકારને જાણખવાનો વિષય હોય છે. આમ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી ધર્મજ્ઞાનના રૂપ કરતાં પ્રકરણનાનું રૂપ વિલક્ષણ છે.

શુરુ:-હે શિષ્ય ! તું કહે છે, તે બરાબર નથી. કારણકે કાર્યવિધિમાં પ્રયુક્ત એવો પ્રકાર જ જાણવાના વિષયરૂપ છે. ખૂદદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે 'આત્મા વા અર્ચ્યઃ. અર્થ:-આત્માને જાણખવો નોઇએ.' વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે 'ય આત્માઽપહત પામ્ના । સોઽન્વેષ્ય' સ વિજિજ્ઞાતિત્વ્યઃ. અર્થ:-આ આત્મા પાપના આ સંગથી રહિત છે. આ આત્માનું શોધન તથા વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું નોઇએ.' ખૂદદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે, 'આત્મેત્યેકોપસીત આત્માત્મમેવ લોકમુપાસીત. અર્થ:-આત્માને જાણખી તેની ઉપાસના કરવી. આત્માને જ સ્વર્ગલોક માની ઉપાસના કરવી નોઇએ.' મુન્ડકમાં કહ્યું છે કે, 'મદ્ભવેદ બ્રહ્મૈવ વસતિ. અર્થ:-જે પ્રકારને જાણે છે તે પ્રકારસ્વરૂપે થાય છે.' આ રીતનાં વિધિ વચનો છે. વળી 'કોઽમાવાત્મા તિત્તદ્વ. અર્થ:-આ આત્મા કોણ છે, આ પ્રકાર શું છે,' એ રીતની આકાંક્ષા થાય તો પછી પ્રકારનું સ્વરૂપ કેવી રીતનું છે, તેના સંબંધમાં વેદાંતનેવિશે અનેક વચનો છે. જેવાકે 'તિયઃ સર્વગઃ સર્વગતઃ નિત્યઃ શુભો મુક્તિપ્રમાણો વિજ્ઞાનમાનદ બ્રહ્મ. અર્થ:-આત્મા નિત્યરૂપે,

સર્વરૂપે, સર્વવ્યાપકરૂપે, નિત્યતૃપ્તરૂપે, નિત્યશુદ્ધ સ્વરૂપે, સર્વ આસક્તિથી રહિતરૂપે, વિજ્ઞાનરૂપે, આનંદરૂપે તથા પ્રકારરૂપે-છે.' આ રીતના આત્માની ઉપાસના કરવાથી શાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપે, પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી રહિત મોક્ષરૂપી પ્રજા સિદ્ધ થશે. જો વેદાંત વાક્યોને કર્તવ્ય વિધિમુખે ન માનીએ, પણ વસ્તુ માત્રના કથનરૂપે ગણીએ તો પ્રકારના સંબંધમાં ત્યાગ તથા ગ્રહણનો અસંભવ હોવાથી વેદાંત વાક્યો અનર્થરૂપે થાય. દષ્ટાંત તરીકે જેમ "સાત દ્વીપવાણી પૃથ્વી" એમ કહેવાથી સાત દ્વીપમાં રહેલ સમુદ્રનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તથા "આ રાજા જાય છે" એ વાક્યમાં રાજાના ગમનની સાથે તેના પરિવારનું પણ ગમનસંબંધી ગ્રહણ થઈ શકે છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! જેવી રીતે આ રજજી છે, પણ સર્પ નથી, એમ વસ્તુ માત્રના કહેવાવડે સર્પની પ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલો ભય નાશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે વેદાંતના સંબંધમાં પણ આત્માનું સ્વરૂપ અસંસારી છે, એમ દેવળ કહેવાથી આત્મામાં જે સંસારીપણુનો ભય રહેલ હોય છે, તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. આ રીતે વસ્તુમાત્રનું-કહેવું પણ આવશ્યકીય છે.

શુરુ:-ભાઈ, તું જે વાત કહે છે, તે ખરી છે. પણ જેમ રજજીસ્વરૂપના શ્વણ માત્રથી જેમ સર્પની પ્રાંતિ નિવૃત્ત

ધાર્ય છે, તેમ જો બ્રહ્મના સ્વરૂપના શ્રવણ માત્રથી સંસારીત્વ જ્ઞાતિની નિવૃત્તિ થતી હોય તો વસ્તુમાત્રનું કથન અર્થ-યુક્ત થઈ શકે. પણ બ્રહ્મસ્વરૂપના સંબંધમાં તેમ છે નહિ કારણ કે એકવાર આપણે બ્રહ્મસ્વરૂપ શ્રવણ કરી ગયા હોઈએ છીએ, છતાં આપણને પૂર્વની માફક જ દુઃખાદિરૂપ સંસારી ધર્મ, બ્રહ્મસ્વરૂપમા જોવામાં આવે છે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, આત્માનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે શ્રવણ કર્યા પછીના સમયમાં મનન તથા નિદિધ્યાસનની આવશ્યકતા રહે છે, એમ શ્રુતિમાં વિધિમુખ વચન છે. માટે બ્રહ્મની સંમીપ જવું જોઈએ, એમ વિધિમુખ વિષયવડે શાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપે છે, એમ જો કેઈ કહે તો તે ખોટું છે. કારણ કે કર્મ તથા બ્રહ્મવિદ્યા, આ બેઉનું ફળ વિલક્ષણ છે. કર્મ શરીર, મન તથા વચનવડે થઈ શકે છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવિશે પ્રસિદ્ધ છે, તેમજ કર્મ ધર્મસંસાર છે. આ કર્મનો વિષય જિજ્ઞાસા છે અગાતો ધર્મજિજ્ઞાસા આ રીતના જેમિનીય સૂત્રમા જિજ્ઞાસા પ્રતિપાદન કરી છે તે જ રીતે હિંસાદિ અધર્મરૂપે છે એ રીતે નિવેધમુખ વચનવડે ત્યાગને અર્થે જિજ્ઞાસા કહી છે. આ પ્રમાણે પ્રેરણાના વિષયવાળાં, અર્થ તથા અનર્થરૂપ, ધર્મ તેમ જ અધર્મરૂપ વિધિમુખ તથા નિવેધમુખ કર્મ ના ફળ, સુખ તથા દુઃખ પ્રત્યક્ષરૂપે છે આ ફળો શરીર તથા વાણીથી ભોગવાય છે તથા તે વિષયેન્દ્રિયના સંયોગથી થાય છે,

એમ બ્રેહ્મથી માઠી સ્થાવર સૂધી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. વળી મનુષ્યથી લઈ બ્રહ્મા સૂધી સઘળાં દેહવાનુ જીવનું જોવામાં આ રીતની અભિલાષા રહેલ હોય છે કે, મને સુખની પ્રાપ્તિ થાઓ તથા દુઃખની નિવૃત્તિ થાઓ. હવે સુખની પ્રાપ્તિ માટે સર્વેએ ધર્મ કરવો જોઈએ. ધર્મની પ્રાપ્તિ થવા પછી અધિકારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. કામનાના બળથી અધિકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં જેઓ યજ્ઞયાત્રાદિનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તેઓનું વિદ્યા તથા સમાધિના યોગથી ઉત્તર માર્ગ પ્રતિ ગમન થઈ શકે છે. જેઓને કેવળ છાયા-પૂર્તાદિ સાધન હોય છે, તેઓ ધૂમાદિવડે દક્ષિણ માર્ગ પ્રતિ જાય છે. આ ધૂમાદિમાં રહેલ સુખ તથા તેના સાધનનો સમાવેશ એટલો જ કે, છાદોચ્ચમાં કદા પ્રમાણે ન્યાં સૂધી કર્મ ભોક્તાવ્ય છે ત્યાં સૂધી ચ દ્રલોકમાં રહી પછી તેનું નીચે પતન થાય છે મનુષ્ય આદિથી લઈ નરકમાં રહેલ સ્થાવર પર્યંત સર્વમાં જે કાંઈ સુખનો આશ હોય છે, તે સર્વ પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થયેલ ધર્મવડે સાધ્ય છે. આ રીત અનુમાન પ્રમાણવડે સિદ્ધ છે. તેજ પ્રમાણે ઉપર રહેલ તેમ જ અધોભાગમાં રહેલ દેહવાનુ સર્વ પ્રાણીમા ન્યારે દુઃખની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે, ત્યારે એમ છે કે, નિવેધવાળી પ્રેરણાયુક્ત અધર્મનું આચરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે અવિદ્યાદિ દોષવાળા પ્રાણી માત્રોને ધર્મ તથા અધર્મરૂપી સાધનોને લીધે શરીર શ્રદ્ધા કરવું પડે છે, તથા તે શરીરમાં અનિત્ય તથા સંસારરૂપ સુખ

હું:આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતિ શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા ન્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'નદૃશ્યસત્તરીસ્ય' સ્ત: પ્રિયાપ્રિયણોપહતિસ્તિ અર્થ:-સતરૂપ આત્માને જ્યાં સૂધી શરીરલાવ હોય છે ત્યાં સૂધી પ્રિય તથા અપ્રિયની નિવૃત્તિ હોતી નથી. આ શ્રુતિ સંસારતું સ્વરૂપ દર્શાવે છે, 'અગ્નીર વાચ સન્ત ન પ્રિયા-પ્રિયેડસ્ટજાત્ અર્થ:-સતરૂપ આત્માને જ્યાં શરીરનો અભાવ હોય છે ત્યાં તેને પ્રિય તથા અપ્રિયતું લેપન હોતું નથી.'

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! પ્રિય તથા અપ્રિયના આસંગ્યોને નો નિષેધ કરવામાં આવે તો શરીરથી રહિત મોક્ષસંજ્ઞક જીવને પ્રેરણાયુક્ત ધર્મનો પણ નિષેધ કરવામાં આવે. કારણ કે ધર્મકાર્યમાં પ્રિય તથા અપ્રિયના આસંગ્યોને નિષેધ કહેવો, તે યોગ્ય નથી. અર્થાત્ શરીરનો અભાવ, એ જ ધર્મતું કાર્ય બાજુ.

શુરુ:-હે શિષ્ય ! એમાં તારી ભૂલ છે. કારણ કે નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિનાં પ્રમાણથી આત્માની શરીરલાવથી રહિત સ્થિતિ, સ્વાભાવિક છે. જેમકે:-'અગ્નીર નર્મીત્વનવત્વોપવસ્થિતમ્ । મહાન્ત વિમુ-માત્તર્તન મન્વા ધીરો ન શોચતિ અર્થ:-આત્મા શરીરોમાં અશરીરરૂપે, અનિત્ય વસ્તુમાં નિત્યરૂપે, મહાનરૂપે, તથા વ્યાપકરૂપે તત્ત્વવાથી, અધિકારીને સુખ દુઃખાદિક કે જન્મ મરણાદિમાં શોક થતો નથી.' 'અગ્નિરો જ્યમાઃ સુન્ન. (યુદ્ધ) આત્મા પ્રાણ રહિત, મનરહિત તથા શુભરૂપે છે.

'અગ્નિરો જ્ય પુરુષ. (બૃહ) આ પુરુષરૂપ આત્મા સર્વ પ્રકારની આસક્તિથી રહિત છે.' આ હેતુને લીધે આચરવા યોગ્ય કર્મનાં જે ફળ છે, તેથી વિલક્ષણરૂપે વેદાંતજિજ્ઞાસાતું મોક્ષ નામતું ફળ છે. આ ફળ શરીરલાવથી રહિત તથા નિત્ય છે.

શિષ્ય:-જેમાં વિકાર થાય, છતાં પણ આ તો આમ જ છે, આ રીતની બુદ્ધિનો નાશ થતો નથી, તે પરિણામી નિત્ય કહેવાય. જેવી રીતે જગત્ નિત્ય છે, એમ માનનારાના મત પ્રમાણે પૃથિવી, આદિ તથા સાંખ્યવાદીઓના મત પ્રમાણે શુણ્ણ પરિણામી નિત્ય કહેવાય છે, તેમ આત્મા પણ પરિણામી નિત્ય કહેવાઈ શકે.

શુરુ:-આત્માતું સ્વરૂપ બૃહદ્ જ પ્રકારતું છે. તે પારમાર્થિક, કૃતસ્થરૂપે, નિત્યરૂપે, આકાશની માફક સર્વવ્યાપક-રૂપે, સર્વ ક્રિયાના અભાવરૂપે, નિત્ય તૃપ્તરૂપે, પરિચ્છેદથી રહિતરૂપે તથા સ્વયંજ્યોતિ સ્વરૂપરૂપે છે. આ આત્મામાં ત્રણે કાળ કાર્ય સહિત ધર્મ તથા અધર્મતું લેપન થતું નથી. આ બ્રહ્મ શરીર લાવથી રહિત તથા મોક્ષરૂપે છે. કંઠો-પનિપદની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'અન્યત્ર પર્માદિન્યત્રાપર્માદિન્યત્રાસ્માદ્દૃતાકૃતાત્ । અન્યત્ર સૂતાચ્ચ મન્યાચ્ચ અર્થ:-ધર્મથી, અધર્મથી, કૃતાકૃતથી, જુતથી તથા ભવ્યથી અન્યત્ર ભાવ અર્થાત્ દૈતલાવ થાય છે.' જેની આ મોક્ષસંજ્ઞક જિજ્ઞાસા થાય છે, તે બ્રહ્મ છે. જે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્તવ્યના અંશરૂપે કરવામાં આવે તો તે કર્તવ્યના

અસ્તિત્વથી પ્રજ્ઞા ધર્મની માફક સાધ્યરૂપે થશે તથા સાધ્યરૂપે થવાથી જેમ ધર્મ અનિત્ય છે, તેમ મોક્ષ પણ અનિત્ય ઠરશે. આ પ્રમાણે મોક્ષ અનિત્ય થવાથી પૂર્વ ખીમાંસામાં કહેલ કર્મનાં ફળમાં અનિત્યતા છે, તેમ કર્મનું અતિશયપણું, તે મોક્ષ થશે તથા તે મોક્ષ પણ અનિત્ય થશે. પણ 'સર્વ' મોક્ષવાદીઓ કહે છે કે, મોક્ષ તો નિત્ય છે. માટે કર્તવ્યના અંશરૂપે પ્રજ્ઞાને ઉપદેશ કહેવાઈ શકે નહિ. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'વ્રજવેદ વ્રજીય ભવતિ (મુખ્ય), ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परापरं (મુખ્ય) આનંદં ब्रह्मणो विद्वान्। न विभेति कुतश्चन (તૈત્તિરીય), असयं वै जनक प्राप्तोऽसि (બૃહ), तदात्मानमेवावेदं ब्रह्म-स्वीति तस्मात्तत्त्वममवत् (વાજસનેયિ ખાંડ), तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः (ઈશ) અર્થ:-પ્રજ્ઞાને જે ઓળખે છે તે પ્રજ્ઞા રૂપે જ થાય છે (મું), ત્યારે પ્રજ્ઞાને સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેનાં સર્વ કર્મોનો અંત આવે છે (મું), જેને પ્રજ્ઞાના આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, તેને પછી કોઈ તરફથી ભય રહેતો નથી (તૈત્તિ), હે જનક ! પ્રજ્ઞાને સાક્ષાત્કાર થવાથી તેને હવે ભયનો અભાવ છે (બૃહ), હું પ્રજ્ઞા રૂપે છું, એ પ્રમાણે જેણે પોતાના આત્માને ઓળખ્યો છે તે સર્વરૂપે થાય છે (વાજ), જેને દેવનો અભાવ છે, તેને વિશે મોહ કે શોક કશું નથી (ઈશ).'' આ સર્વ શ્રુતિમાં પ્રજ્ઞાના સાક્ષાત્કાર પછી મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ દર્શાવે છે તથા તેની વચમાં અન્ય કાર્યનો પ્રતિષેધ કરે છે. તે જ પ્રમાણે "તદ્વૈતવદ્ય-

નૃપિર્વામદેવઃ પ્રતિષેધેઽહં મનુષ્યમં સૂર્યવં (બૃહ અર્ધ:-પ્રજ્ઞાને જેને સાક્ષાત્કાર થયો એવા વાગદેવ નામના કપિ હું મનુષ્ય થયો તથા હું સૂર્યરૂપે થયો એમ પોતા માનવા લાગ્યા." આ શ્રુતિ પ્રજ્ઞાના સાક્ષાત્કાર તથા પોતાની સર્વાત્મભાવ નાની વચમાં કોઈ પણ રીતનું અનર્કતવ્ય રહેતું નથી, એમ દર્શાવે છે જે રીતે "એક મનુષ્ય ઉભો રહેતો છતો ગાત કરે છે," આ વાક્યમાં ઉભ રહેવું તથા ગાન કરવું, એ બેની વચમાં કતોરું અન્ય કાર્ય રહેવું હોતું નથી 'ત્વં हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पां तापयति (પ્રશ્ન), શ્રુતં ह्येव भयवद्बुधोभ्यस्तर्प शोकमात्मविदिति तोहं भगवः शोचामि तं मां भगवाञ्छोकस्य परं पारं तापयतु ॥ (છાંદો), તરં मृदितकपापाय तमस्तः परं पारं दर्शयति भगवा सनत्कुमारः અર્થ:-આપ અમારાં પિતારૂપ છો. તમે અમને અવિદ્યારૂપ સાગરને પેલે પાર પહોંચાડી અમને તારો છે (પ્રશ્ન), આત્મજ્ઞાની શોકને તરી બાંધ છે એમ આપ સરખા પ્રજ્ઞાજ્ઞાની પાસેથી સાંભળ્યું છે. હે ભગવાન ! હું અજ્ઞાની શોક કરું છું, માટે આપ ભગવાન મને શોકરૂપી સસુદ્રના પારને પહોંચાડો (છાંદો), પાપ જેનું નાશ પામેલ છે એવા તે જ્ઞાનીને ભગવાન સનત્કુમારે અજ્ઞાનના પારરૂપ પ્રજ્ઞાને દર્શાવ્યું.'' ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ મોક્ષના પ્રતિષ્ઠાની નિવૃત્તિ, એ જ આત્મજ્ઞાનનું ફળ છે, એમ દર્શાવે છે. તે જ પ્રમાણે આચાર્ય વડે પ્રણીત તથા ન્યાયયુક્ત નીચે પ્રમાણેનું સૂત્ર છે:- "કુ-જગન્મ-પ્રવૃત્તિરોષધિવ્યા-

જ્ઞાનાનુસારોત્તરપથે તદનંતરપ્રાપ્તિપદમઃ
(ન્યાયસૂત્ર) અર્થ:-હ.ખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ,
હોષ તથા મિથ્યાજ્ઞાન, આ બધાનો અનુક્રમે
નાશ થયા પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય
છે." બ્રહ્મ તથા આત્મા એકરૂપે છે, એવા
જ્ઞાનવડે મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે.
બ્રહ્મ તથા આત્માનું એકપણાનું જ્ઞાન
સંપત્તિરૂપે નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું
છે કે "અનન્ત ધે મનોઽનન્તા વિશેદેયા અનન્તમેવ
સતેન લોક જયન્તિ (બૃહ) મન અનંતરૂપે
છે તથા વિશ્વેદેવો અનંતરૂપે છે.
અનંતવડે મનુષ્ય અનંતલોકને જિતે
છે. વળી એકત્વ વિજ્ઞાન અધ્યાસરૂપે
નથી. જેમકે 'મનોઽવ્યયપ્રાસીત(છાંદો) મનની
બ્રહ્મરૂપે ઉપામના કરવી.' 'આદિત્યોઽવ્યયપ્રાસીત
અર્થ:-આદિત્ય બ્રહ્મરૂપે છે, એ રીતનો
ઉપદેશ છે. આ રીતે મન તથા આદિ-
ત્યમાં જે બ્રહ્મદૃષ્ટિ, તે અધ્યાસરૂપે છે.
પણ વિશિષ્ટ ક્રિયાચોગના સાધનરૂપ
આત્મેકત્વ અધ્યાસરૂપે નથી. "વાયુવાંવ
સંવર્ગ. પ્રાણો વાવ સંવર્ગ. (છાંદો) અર્થ:-વાયુ
સંવર્ગરૂપે છે. પ્રાણ સંવર્ગરૂપે છે.
આત્મારૂપે યજ્ઞમાં પત્નીએ નિરીક્ષણ
કરવું જોઈએ, ઇત્યાદિ કર્મની માફક કર્મના
અંગરૂપ આત્માના સંસ્કારરૂપ પણ આત્મ-
જ્ઞાન નથી. જે આપણે બ્રહ્મ તથા આત્મા
એકરૂપે છે, આ રીતની વિજ્ઞાન સંપત્તિને
કર્માંગ સંપત્તિરૂપે માનીએ તો પછી
તત્ત્વમાત્રે તે તું છે, અદ્વત્ત્વમાત્રે (બૃ) હું
બ્રહ્મરૂપે છું, અપમાત્મા મદ્મ (બૃ) આ

આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે, આ સર્વ વાક્યોમાં
બ્રહ્મ તથા આત્મા એકરૂપે છે, એમ
જે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમાં વિરોધ
આવશે. વળી "મિથ્યતે હૃદયમગ્નિઃ છિચ્ચતે સર્વ-
સમયાં (સુ) આત્મજ્ઞાનવડે હૃદયની ચળાદિ
ગાંઠ તૂટી જાય છે તથા સર્વ સંશયોતું
છેદન થાય છે," ઇત્યાદિ વાક્યમાં અવિ-
ધાની નિવૃત્તિરૂપ જે ક્ષણ આત્મજ્ઞાનવડે
કહ્યું છે, તેને પણ બાધ આવે. તે જ
પ્રમાણે "બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ (સુ) જે
બ્રહ્મને જાણું છે તે બ્રહ્મરૂપે થાય છે,"
આ વાક્યો, તેમજ આ ભાવવાણાં અન્ય
વચનો પણ કર્માંગ સંપત્તિને વિજ્ઞાન
સંપત્તિરૂપે માનવાથી અયુક્ત દર્શશે. આ
કારણથી વિજ્ઞાનસંપત્તિ કર્માંગસંપત્તિરૂપે
નથી. કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષવ્યાપારને
અધીન નથી.

શિષ્ય:-જો બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષવ્યાપાર-
ને અધીન નથી, તો શું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
રૂપે જેમ વસ્તુનું જ્ઞાન હોય છે, તેમ શું
બ્રહ્મવિદ્યા વસ્તુને અધીન છે ?

ગુરુ:-બ્રહ્મ તથા તેના જ્ઞાનનો
યુક્તિવડે કાર્યની સાથે સંબંધ છે, એમ
માનવું, એ તદ્દન અયુક્ત છે. વિદ્ જાણવું,
આ પ્રમાણેની ક્રિયાના કર્મરૂપે બ્રહ્મનો
કર્મની સાથે સંબંધ નથી. કારણ કે
આત્માના સંબંધમાં કેનોપનિષદ વિશે
કહ્યું છે કે "અન્યંદનં તદ્વિજ્ઞતાદયો અગ્નિ
દિતાદયિ અર્થ:-આત્મા વિદિત વસ્તુથી
તેમજ અવિદિત વસ્તુથી જિજ્ઞ છે,"
આ પ્રમાણે આત્મામાં વિદ્ ક્રિયાના
કર્મને પણ પ્રતિયેધ કરવામાં આવ્યો

પ્રથમવાક્યે વાયુ તથા પ્રાણ સંવર્ગો
મંદાગ કરે છે તેથી તેને સંવર્ગરૂપે કહે છે.

છે. વળી બૃહદ્દરશ્યકમાં 'કહું' છે કે,
 "યેનેદં સર્વં વિજ્ઞાતાતિ તે કેન વિજ્ઞાનીયાત્ અર્થ:-
 જેની સહાયતાથી આ સર્વ દ્રશ્યજાણવામાં
 આવે છે, તે આત્માને કેવી રીતે જાણ-
 ખણે?" આ વાક્યથી પણ જ્ઞાનની ક્રિયાના
 કર્મનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.
 તે જ પ્રમાણે ઉપાસનાની ક્રિયારૂપ
 કર્મનો પણ પ્રદાને વિષે પ્રતિષેધ કર-
 વામાં આવ્યો છે. કારણ કે કેન ઉપનિ-
 પદમાં કહું છે કે, "યદ્વાચાન્તમ્બુદિતં યેન
 વાગમ્બુદયતે । તદેવ વ્રજત્તં વિદિતેદં યદિદમુપાસતે
 અર્થ:-આત્મા જાણીવડે નિરૂપણ કરી
 શકાય એમ નથી, પણ તેની સહાયતાથી
 વાણી બોલી શકાય છે. આને જ તું
 પ્રદારૂપે જાણ, પણ જેની તું દ્રશ્યરૂપે
 કરી ઉપાસના કરે છે, તે પ્રદાર નથી."
 આ રીતે પ્રદાર વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોના
 અનિષયરૂપ છે, એમ સૂચવ્યું છે.

શિષ્ય:-જે પ્રદાર ઇન્દ્રિયોના અવિ-
 ષયરૂપે છે, તેા પછી તે શાસ્ત્રના પ્રમાણ
 રૂપે છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! તારી આ રી-
 તની શકાતું નિરસન હું કરું, તે તું
 ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. શાસ્ત્ર અવિદ્યાથી
 થયેલા ભેદનો નાશ કરે છે, પણ શાસ્ત્ર
 કોઈ દિવસ પ્રદાર, ઇદં અર્થાત્ આ રૂપે
 છે, એમ કદી પ્રતિપાદન કરતું નથી.

શિષ્ય:-જ્યારે શાસ્ત્ર પ્રદારને દ્રશ્ય-
 રૂપે પ્રતિપાદન કરતું નથી, ત્યારે શા-
 સ્ત્રના પ્રમાણરૂપ પ્રદારને કહેવો, એ તદ્દન
 અયોગ્ય છે.

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! આત્મા જીવના
 અવિષયરૂપ છે, એમ પ્રતિપાદન કરતું
 શાસ્ત્ર અવિદ્યાથી કલ્પાયેલ જ્ઞાતા, જ્ઞાન
 તથા જ્ઞેયાદિરૂપ ભેદને ટાળે છે. વળી
 કેનોપનિષદમાં પણ કહું છે કે, "યસ્યામતં
 તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનત્તં
 વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતામ્ અર્થ:-જે પ્રદારેત્તા
 એમ માને છે કે, પ્રદાર અમત અર્થાત્ કર્તૃ-
 કર્માદિથી અપ્રાપ્ત છે, તેનાથી પ્રદાર
 મત છે અર્થાત્ તે પ્રદારને જાણે છે.
 જે પ્રદારનો અવેત્તા એમ જાણે છે કે,
 પ્રદાર મત અર્થાત્ કર્તૃકર્માદિથી પ્રાપ્ત છે,
 તે પ્રદારને જાણતો નથી." વળી બૃહદ્દ-
 રશ્યકમાં કહું છે કે "ન દ્રષ્ટેઃ દ્રશ્યાર્પણઃ
 ન વિજ્ઞાતુઃ વિજ્ઞાતારં વિજ્ઞાનીયાઃ અર્થ:-દ્રષ્ટિના
 દ્રશ્યને તું જોઈ શકીશ નહિ. તું જ્ઞાનનો
 જ્ઞાતાને કદી જાણી શકીશ નહિ." નિત્ય-
 મુક્ત આત્માનું સ્વરૂપ અવિદ્યાથી કલ્પા-
 યેલ સંસારીપણને ટાળવાવાળું છે. આ

કારણથી મોક્ષના સંબંધમાં અનિત્યપ-
 ણાનો દોષ રહેતો નથી. જેના મત
 પ્રમાણે મોક્ષ ઉત્પાદ-કાર્યરૂપે છે, તેના
 મત પ્રમાણે માનસીક, વાચિક અથવા
 તેા કાષિક કાર્યની અપેક્ષા રહે છે. તે જ
 પ્રમાણે જે એમ માને છે કે, મોક્ષ
 વિકારમુક્ત છે, તેના મત પ્રમાણે તેા
 કાર્યરૂપે માનતાસના મત પ્રમાણે મોક્ષ
 અનિત્ય કરશે. દૃષ્ટાંત તરીકે દહીં આદિ
 જે વિકારવાળા પદાર્થ છે તે, તેમ જ
 ઘટ આદિ જે ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થ
 છે, તે જગતમાં નિત્યરૂપે કદી હોઈ
 શકતા નથી. વળી પ્રદાર પ્રાપ્ત થવા
 યોગ્ય છે, એમ કહેવાવડે પણ પ્રદાર

કાર્યરૂપે કદી હોઈ શકે નહિ. બ્રહ્મ સ્વાત્મરૂપે હોવાથી અપ્રાપ્ય છે. જો બ્રહ્મસ્વાત્મસ્વરૂપે ન હોય તો પણ બ્રહ્મપ્રાપ્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મતું સ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે તેમ જ નિત્યપ્રાપ્ય રૂપે છે. દયાંત તરીકે જેમ આકાશ સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે તથા નિત્યપ્રાપ્યરૂપે છે.

વળી મોક્ષતું સ્વરૂપ સંસ્કાર થવા યોગ્ય પણ નથી. જો તે સંસ્કાર થવા યોગ્ય હોય તો પછી સંસ્કાર કરવાના વ્યાપારની તેને અપેક્ષા રહે. સંસ્કાર કરવા યોગ્ય પદાર્થનો સંસ્કાર, તે પદાર્થમાં અમુક શુભ મૂલકવાથી અથવા તો અમુક દોષ દૂર કરવાવડે થઈ શકે છે. વળી મોક્ષતું સ્વરૂપ આધેયરૂપે પણ હોતું નથી. તે તો કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે છે તથા આ રીતે હોવાથી જ શુભના અધિષ્ઠાનનો તેમાં સંભવ હોતો નથી. વળી મોક્ષતું સ્વરૂપ નિત્યશુદ્ધ બ્રહ્મરૂપે હોવાથી તેમાંથી દોષને દૂર કરવાનો પણ સંભવ નથી. જેમ દર્પણમાં ડાઘા પડેલા હોય તો તે ડાઘાથી દોષ ધસીને દૂર કરવાથી, તેમાં રહેલ પ્રકાશપણ્યનો ધર્મ વ્યક્ત થાય છે, તેમ ક્રિયાવડે આત્માને સંસ્કાર કરવાથી આત્માના ધર્મરૂપ મોક્ષ, જે શૂદ્ધ હોય છે, તે વ્યક્ત થાય છે, એમ માનવું તદ્દન અનુચિત છે કારણ કે આત્માને વિષે ક્રિયાશ્રયપણું કદી હોઈ શકે જ નહિ. ક્રિયા જેને આશ્રયે રહી હોય, તેને તે વિકાર કર્યા વિના પોતે રહી શકતી નથી. જો આત્મામાં ક્રિયાવડે વિકાર ધતો હોય તો પછી આત્મામાં અનિત્યતાની પ્રાપ્તિ

થશે તથા તેમ થવાથી “અવિકારોઽયમુચ્યતે અર્થઃ—આત્મા વિકારથી રહિત કહેવાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિનાં વાક્યો ખોટાં ઠરશે. આમ હોવાથી આત્મામાં પોતાને આશ્રયે રહેલી ક્રિયાનો કદી સંભવ નથી ક્રિયા અન્યને આશ્રયે રહેલ હોય છે તથા તેમ હોવાથી આત્મા ક્રિયાનો અવિષય છે. આત્મા ક્રિયાનો અવિષય હોવાથી તેને વિષે સંસ્કારનો પણ અભાવ છે.

શિષ્યઃ—જો કે આત્મામાં સંસ્કારનો અભાવ છે, પણ દેહવાનું આત્મા દેહના આશ્રયયુક્ત સ્થાન, આચમન તથા યજ્ઞોપવીત આદિ ક્રિયાવડે સંસ્કારવાળો થયેલ જોવામાં આવે છે.

શુરુઃ—તારુ આ રીતવું માનવું ખોટું છે. કારણ કે, અવિદ્યાથી ગ્રહણ કરાયેલ તથા દેહાદિથી યુક્ત એવા આત્માનો સંસ્કાર સંભવે છે. ખરું જોતા તો જ્યાં સૂધી દેહ તથા આત્માનો સંબંધ હોય છે ત્યાં સૂધી જ સ્નાન તથા આચમન આદિનો સંભવ છે. જેવી રીતે દેહને આશ્રયે રહેલ ચિકિત્સારૂપ માંસ મન્ત્રાદિની સમાનતાને લીધે હું રોગથી રહિત છું, એ પ્રમાણેનું દેહથી જોડાયેલ અભિમાની એવા આત્માને આરોગ્ય સંબંધી કૃણ હોય છે. આ જ પ્રમાણે અવિદ્યાયુક્ત જે જીવની આ પ્રમાણેની બુદ્ધિ થાય છે કે હું સ્નાન, આચમન તથા યજ્ઞોપવીત આદિથી શુદ્ધ તથા સંસ્કાર યુક્ત થયો છું, તે જ જીવ સંસ્કારને પામે છે. દેહથી યુક્ત થયેલ જીવ

હોવાથી તે આ પ્રમાણે માને છે. હું કર્તા છું, એ પ્રમાણે હું પશુની બુદ્ધિવાળા જીવાત્માવડે સર્વ ક્રિયાઓ થાય છે તથા તે જ જીવાત્મા તે ક્રિયાના ફળને ભોક્તા થાય છે. વળી મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે “તયોરન્યઃ પિપ્પલ સ્વાદ્યત્યનન્નન્નન્યો અભિચાકશીતિ અર્થઃ—દેહમાંના એ પક્ષીમાથી, એક પક્ષી ફળને ભોગવે છે તથા એક ખાધા વગર જોયા જ કરે છે” આત્મેન્દ્રિયમનો-યુક્ત મોકત્યાહુર્મતીપિણઃ (જઠ) અર્થઃ—ઈન્દ્રિય તથા મનવાળા આત્માને વિક્ષણે ભોક્તારૂપે કહે છે” ઈકો દેવ. સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા । કર્માણ્યક્ષ સર્વભૂતાભિવાસઃ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ (સ્વેતા) અર્થઃ—સર્વ પ્રાણીને અંતરાત્મા એકરૂપે, પ્રકાશરૂપે, સર્વ પ્રાણીમાં ગૂઢરૂપે, કર્મના કર્તારૂપે, સર્વમાં નિવાસ કર્તારૂપે, સાક્ષી રૂપે, ચેતનરૂપે, કેવળરૂપે તથા નિર્ગુણ રૂપે છે.” “સર્પર્પગાત્ શુક્લમકાશમવગ્ન-મસ્તાવિર શુદ્ધમપાપવિદ્મ (ધશાં) પ્રકાશરૂપે, શરીર રહિત, ક્ષતથી રહિત, શિરારહિત, શુદ્ધ તથા પાપથી રહિત આ આત્મા સર્વને વ્યાપી રહેલ છે.” ઈત્યાદિ મત્રા બ્રહ્મતું આધેય ભાવથી રહિતપણું તેમ જ તેનું શુદ્ધપણું દ શયિ છે. બ્રહ્મસ્વરૂપે યતુ, તેનું જ નામ મોક્ષ છે. માટે મોક્ષ સસ્ર્કાર્યરૂપે (કેઈ ક્રિયાથી શુદ્ધ થવારૂપે) નથી આથી કેઈ પણ મનુષ્ય ક્રિયાવડે પ્રવેશ થવાના દારરૂપે મોક્ષ છે, એમ કહી શકતું નથી જ્ઞાનને છોડી ક્રિયાવડે

મોક્ષમાં પ્રવેશ, જરા પણ થઈ શકે એમ નથી.

શિષ્ય—હે ભગવન્ ! જ્ઞાન એ પણ મનવડે થનારી ક્રિયા, એમ કહેવાઈ શકે કે નહિ ?

ગુરુ—માનસીક ક્રિયા, એ જ્ઞાન કહેવાઈ શકે નહિ. કારણ કે માનસીક ક્રિયા તથા જ્ઞાન, એ બેઉ ભિન્ન ભિન્ન છે. ક્રિયા એટલે કોઈ પણ વસ્તુના સ્વરૂપ વિશે અપેક્ષા વિના જે પ્રેરણા થવી તે. વળી તે પુરુષના ચિત્તના વ્યાપારને અધીન છે. જેમકે “યસ્યૈ દેવતાયૈ હવિર્ગૃહીત સ્વાત્તાં મનસા ધ્યાયેત્ વપદ્ કરિષ્યન્ અર્થઃ—જે દેવતાને બાળિદાન આપણું હોય, તે દેવતાનું વપદ્કાર કરતી વખતે મનવડે ધ્યાન કરવું જોઈએ.” “સંધ્યાં મનસા ધ્યાયેત્ (એ. બ્રા) અર્થઃ—મનવડે સંધ્યાનું ધ્યાન કરવું જોઈએ.” આ સર્વમાં ધ્યાન તથા ચિંતન જો કે માનસરૂપે છે, છતાં પુરુષ તે કરવા, નહિ કરવા અથવા તેથી ઉલટું કરવા સમર્થ છે. કારણ કે તે પુરુષના પ્રયાસને અધીન છે માટે જ્ઞાન જો કે માનસરૂપે છે, છતાં તેમાં મહાન વિલક્ષણતા રહેલ છે. જેમકે “પુરુષો વાવ ગૌતમાગ્નિઃ । યોપા વાવ ગૌતમાગ્નિ (છાદોઅ) અર્થઃ—હે ગૌતમ ! અગ્નિ પુરુષરૂપે છે. તેમ જ અગ્નિ સ્ત્રીરૂપે છે” અહીં પુરુષ તેમ જ સ્ત્રી બેઉની અગ્નિબુદ્ધિ માનસીરૂપે છે. ક્રિયા કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, ક્રિયા પ્રેરણાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તથા તે પુરુષને અધીન છે

શિષ્ય-વારુ, એ તો ઠીક, પણ પ્રસિદ્ધ અગ્નિમાં જે અગ્નિબુદ્ધિ થવી, તે કદી પ્રેરણાને અધીન નથી, તેમ જ તે પુરુષને અધીન નથી. ત્યારે તે કેસે અધીન છે ?

શુરુ-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં વિષયરૂપ વસ્તુને અધીન જ્ઞાન હોય છે, પણ ક્રિયા તેમ હોતી નથી. આ જ પ્રમાણે સર્વ પ્રમાણુવાળી વસ્તુને વિશે પણ લાણી લેવું.

શિષ્ય-ન્યારે આમ છે, ત્યારે પ્રક્રમ સ્વરૂપનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે પણ પ્રેરણાને અધીન નથી. આથી સાંભળવામાં આવતાં વિધિમુખ વચનોનું કાંઈ પ્રયોજન નહિ હોવાથી તે નકામા પડે છે. જેવી રીતે પથ્થરપર ભે અગ્નિની ધારને ધસવામાં આવે તો તે છુટ્ટી થઈ જાય છે. કારણ કે આત્મા, ત્યાગ કરવો તેમજ અહંશ કરવું, આ બે રીતના વસ્તુવિષયથી રહિત છે. અહીં કોઈ શકા કરે કે 'આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્ય' શ્રોતવ્ય અર્થ-આત્મા ભોવો તથા સાંભળવો બેઠએ.' આ રીતનાં વિધિવચનનું શું કામ છે ? હું તો એમ ધારું છું કે, સામાન્ય પ્રવૃત્તિના વિષયને ટાળવા માટે આ વિધિવચનો છે.

શુરુ-જે પુરુષ બહિર્મુખ હોય છે તે એમ ધારે છે કે, મને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાઓ તથા મારું અનિષ્ટ જતું રહો. આમ તેની પ્રવૃત્તિ થવાથી તેને આત્મતિક પુરુષાર્થની જગ પછુ પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેને આત્મતિક પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવો હોય, તેણે આત્મા વા અરે

દ્રષ્ટવ્ય, ઇત્યાદિ વચનો, સ્વાભાવિક કાર્યો તથા ઇન્દ્રિયસંઘાતની પ્રવૃત્તિના વિષયમાંથી વિમુખ કરી, તેને પ્રત્યક્ષ આત્માના સ્ત્રોતમાં પ્રવતીવવાં બેઠએ. આત્માના શોધનને વિશે પ્રવૃત્તિ થયેલા પુરુષને અહંશરૂપે તથા અનુપાદેયરૂપે આત્માનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. 'ઇદં સર્વં વદ-યમાત્મા (બૃહ) આ સર્વં પ્રત્યક્ષરૂપે દેખાતી વસ્તુ આત્મારૂપ છે,' 'યત્ર ત્વસ્ય સર્વ-માત્મૈવામૃતતત્કેન કં પડેત્ કેન કં વિ-જાનીયાત્ વિજ્ઞાવારમરે કેન વિજાનીયાત્ (બૃહ) જેને સર્વ આત્મારૂપે છે તે કંઈ વસ્તુપડે કંઈ વસ્તુને ભુવે, કંઈ વસ્તુથી કેને બધું ? કારણ કે જ્ઞાતા છે તે કેવી રીતે જણાઈ શકે ?' "અયમાત્મા બ્રહ્મ (બૃહ) આ આત્મા પ્રક્રમરૂપે છે" ઇત્યાદિ વાક્યોવડે આ આત્માનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય-કર્તવ્યથી રહિત એવું આત્માજ્ઞાન, હેય તેમજ ઉપાદેયથી રહિત છે, એમ તો એમ પણ અંગીકાર કરીએ છીએ. પ્રક્રમનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ કર્તવ્યતાનો નાશ થાય છે તથા કૃતા-ર્થતા થાય છે, એમ તો અમારે પણ સંમત છે કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "આત્માનેં ચેદિજાનીયાદશમસ્મીતિ પુરુષ. । કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વેરત્ ॥ (બૃહ) હું પરમાત્મા સ્વયંપ્રકાશરૂપે છું, એમ જે આત્માને બધું છે તે જ્ઞાની ઇચ્છા કરે તથા કંઈ કામનાને માટે તેનું શરીર સંતાપને પામે ?" एवद् बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत અર્થ:-આ રીતે આત્મજ્ઞાન મેળવી, હે

ભારત ! તું બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થા.' આથી એમ હરે છે કે, વિધિવિષયની ઉપાસનાથી પ્રાપ્તિનો ભોધ થતો નથી. પણી કેટલાક એમ કહે છે કે, “પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિવિધિતચ્છેપવ્યતિરેકેણ કેવલ વસ્તુવાદી વેદમાર્ગો નાસ્તિ અર્થઃ—અવૃત્તિ, નિવૃત્તિ તથા વિધિમુખવચન સિવાય કેવળ વસ્તુવાદવાળો વેદભાગ નથી.” એ શું ખરું છે ?

શુભ્રુઃ—આ તેમનું કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે ઉપનિષદવિશે કહેવાયેલ પુરુષ અદ્વૈતરૂપે છે. ઉપનિષદમાં જે પુરુષ કહેવાયેલ છે, તે સંસારથી રહિત તથા પ્રજ્ઞરૂપે છે. ઉત્પત્તિ, આદિ ચાર પ્રકારના દ્રવ્યથી તે રહિત છે. તે પોતાના વિષયને વિશે જ સ્થિતિ કરે છે. તેને કોઈ પણ રીતનો દ્વૈતભાવ નથી. તે આ નહિ, તે આ નથી, તે મેળવાય એમ નથી, એ રીતે કહેવામાં આવે છે. ‘સ एष नेति नेत्यात्मा (બૃહ) અર્થઃ—આ નહિ, એમ આત્માના સંબંધમાં જે ઉપદેશ કરાયેલ છે તે આ પુરુષ છે.’ આ આત્માનું અસ્તિત્વ નથી, એમ કોઈ કહી શકશે નહિ. તે જ નિષેધનો કર્તા છે, તથા તે જ આત્મારૂપે છે. હુંરૂપ આત્મા પ્રમાણનો વિષય હોવાથી ઉપનિષદવડે જ સમજી શકાય છે, એમ કહેવું અચુક છે. કારણ કે તે સર્વમાં સાક્ષીરૂપે રહેલ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સર્વના આત્મારૂપ પુરુષ, જે સાક્ષીરૂપે, સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં સ્થિતિ કર્તારૂપે, સમરૂપે, એકરૂપે, કૃતસ્થરૂપે, નિત્યરૂપે છે, તે હું

એવા પ્રમાણના વિષયથી રહિતરૂપે વિધિ-વચનવાળાં વાક્યવડે તથા તર્કવાળાં વચનવડે કદી બહુવી શકાતો નથી. આથી આ પુરુષનું અસ્તિત્વ નથી, એમ કહેવા સમર્થ નથી, અથવા વિધિમુખ વચનવાળો તે છે, એમ કહેવા પણ સમર્થ નથી. તે આત્મસ્વરૂપે હોવાથી ત્યાગ તેમજ ગ્રહણના વિષયથી રહિત છે. પુરુષથી રહિત વિનાશવાળો સર્વ વિકાર-સમૂહનાશને પામે છે. પણ પુરુષ વિનાશથી રહિત હોવાને લીધે તેને અવિનાશીરૂપે કહેવામાં આવે છે. તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિકાર ન હોવાને લીધે તે કૃતસ્થ (વિકાર રહિત) અર્થાત્ નિત્યરૂપે કહેવામાં આવે છે. આથી આત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ તથા સુકૃતરૂપે કહેલ છે. આથી જ કોઈપણ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે “પુરુષાન્ત પરં કિંચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ અર્થઃ—પુરુષથી રહિત કંઈપણ નથી, તે સર્વની સીમારૂપ તથા પરમ ગતિરૂપ છે.” “તં તૈષ્ઠીપનિપદં પુરુષં પૃષ્ઠામિ (બૃહ) હું ઉપનિષદને વિશે કહેલ પુરુષ વિશે પૂછું છું.” આ શ્રુતિમાં પુરુષને ઔપનિષદ એવું જે વિશેષણ આપ્યું છે, તે ઉપનિષદમાં જે પુરુષનું પ્રધાનપણ છે તે પુરુષરૂપે છે, એમ દર્શાવવા આપ્યું છે. આથી ભૂતવસ્તુને દર્શાવનાર વેદભાગ નથી, એમ કહેવું તદ્દન અચુક છે. આથી શાસ્ત્રના રહસ્યને સમજનારાઓ, “દૃષ્ટો હિ તત્પાર્યઃ કર્માર્થવોચનમ્ અર્થઃ—કર્મનું જ્ઞાન થવું, એ જ વેદાર્થ કહેવાય છે.” આ તેમજ, અન્ય વાક્યોવડે જે શાસ્ત્ર કર્મપ્રાધાન્યનું

અનુમાન કરે છે તે શાસ્ત્ર, ધર્મની
જિજ્ઞાસાનો વિષય હોવાથી વિધિમુખ
તથા નિષેધ મુખ વાક્યથી ભરપૂર છે,
તથા તે કર્મને દર્શાવવા માટે છે.

શિષ્ય-“આમ્નાયસ્ય કિયાર્થત્વાદાનર્થ-
કૃત્યમતદર્થાનામ્ અર્થઃ-”વેદ ક્રિયાના અર્થને
દર્શાવનાર છે, માટે ક્રિયાના અર્થથી રહિત
વાક્ય અનર્થરૂપે છે,” ઇત્યાદિ ભૈમિનીના
સૂત્રવડે નિત્યત્વને માનનારાઓનો ભૂત
વસ્તુનો ઉપદેશ જોડો છે. જો પ્રવૃત્તિ તથા
નિવૃત્તિથી રહિત ભૂત વસ્તુનો વેદમાં
ઉપદેશ છે, તો પછી તેમાં કૃતસ્થ તથા
નિત્યરૂપ ભૂતનો ઉપદેશ કેમ દર્શા-
વ્યો નથી? આ રીતે વેદમાં દોષ આવે
છે. જો તમે એમ માનો કે, આ દોષ
જોડો છે. કારણ કે ભૂત વસ્તુને દર્શાવનારી
ક્રિયા કહી હોતી નથી. પણ તમારે એ-
ટલું તો માનવું જ પડશે કે, ભૂત વસ્તુ
જો કે ક્રિયારૂપે નથી, પણ ક્રિયાના
અર્થના સાધનરૂપ હોવાથી ક્રિયાને
સૂચવનાર જ જૂતોપદેશ છે.

ગુરુ- આ રીતનો દોષ વેદમાં
આવતો નથી. કારણકે જો કે ક્રિયાના
અર્થને સૂચવનાર આ ઉપદેશ છે, છતાં
તે વસ્તુના ઉપદેશનું તાત્પર્ય ક્રિયાને
ટાળવાવાળું છે. ક્રિયાર્થપણું તો કેવળ
પ્રયોજનરૂપે છે. આથી કોઈ એમ સિદ્ધ
થતું નથી, કે વસ્તુનો ઉપદેશ નથી કરવામાં
આવ્યો. વળી જો વસ્તુનો ઉપદેશ કરવામાં
આવ્યો હોય તો તેથી શ્રેતા તથા વક્તાનો
શો હેતુ સિદ્ધ થાય એમ છે, એમ જો કોઈ
પૂછે તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, નહીં

બાહ્યવામાં આવેલ આત્મારૂપ વસ્તુનો
ઉપદેશ, તે જ પ્રમાણે થવા યોગ્ય છે.
આત્માના જ્ઞાનવડે મિથ્યા અજ્ઞા-રૂપ
સંસારની નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજન હોય છે.
એ રીતે ક્રિયાસાધનરૂપ બ્રહ્મોપદેશથી
પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. જેમકે ‘બ્રાહ્મણો
ન હંતવ્યઃ’ અર્થઃ-બ્રાહ્મણને મારવો જોઈએ
નહિ. આ તેમ જ બીજે સ્થળે અમુક
વસ્તુના નિષેધ સંબંધી ઉપદેશ કરવામાં
આવ્યો છે. આ સ્થળે કોઈ ક્રિયા નથી
અથવા ક્રિયાનું સાધન નથી. જો ક્રિયા
રહિત વાક્યનો ઉપદેશ જોડો હોય તો
બ્રાહ્મણો ન હંતવ્યઃ ઇત્યાદિમાં જે નિષેધ-
રૂપ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે
જોડો કરશે તથા તે અયુક્ત થશે. સા-
માન્ય રીતે દત્તિ એ શબ્દ સાથે નન્
નો સંબંધ થવાવડે હનનરૂપ ક્રિયાના
નિષેધરૂપ વૈરાગ્યનું અહીં સૂચન કર્યું છે,
પણ તેથી જૂદી રીતે અપ્રાપ્ત વસ્તુની
ક્રિયા માટે કલ્પના કરવામાં આવી નથી.
નન્ પ્રત્યયનો એ સ્વભાવ છે કે, જે
વસ્તુની સાથે તેનો સંબંધ હોય છે, તે
વસ્તુનો નિષેધ દર્શાવે છે. અહીં વૈરાગ્યના
હેતુરૂપે કોઈ વસ્તુવિશે નિષેધબુદ્ધિ
દર્શાવી છે. આ નિષેધ કરવાવાળી બુદ્ધિ,
જેમ બળેલ લાકડાનો અગ્નિ પોતાની
મેળે જ શાંતિને પામે છે તેમ, પો-
તાની મેળે શાંત થાય છે. આથી
અમે એમ માનીએ છીએ કે, બ્રાહ્મણો
ન હંતવ્ય ઇત્યાદિ મંત્રોમાં આસકત
ક્રિયાવાળી બુદ્ધિને તેમાંથી નિવૃત્ત કરવા-
રૂપી વૈરાગ્યનું નિષેધવચનવડે સૂચન

કર્તૃ છે આ જ પ્રમાણે પ્રજાપતિતાદિન્ય
ઈત્યાદિ મંત્રવડે પણ બાણી લેવું. માટે
કોઈ અમુક વસ્તુ નહિ કરવા માટે કહે
વારૂં બૂત પદાર્થના અર્થવાદના સંબં-
ધમાં નિવેધનું અહીં સૂચન છે. સપ્તદ્વિગ
વતુન્તી ઈત્યાદિ માફક કર્તૃવ્ય વિધિનું
સૂચન કરવા વિના કેવળ વસ્તુ માત્રનું
કથન અનર્થ હોવું જોઈએ, એમ જે કહ્યું
છે, તે કેવળ શંકાના સમાધાનરૂપે છે.
કારણ કે આ રજુ છે પણ મર્મ નથી,
એમ કેવળ વસ્તુમાત્રનો નિર્દેશ કરવામા
હતું સમાયલો છે

શિષ્ય-રજુના સ્વરૂપને કહેવાની
માફક શ્રુતિ પ્રતિપાદિત પ્રદ્યુત સ્વરૂપ
અર્થયુક્ત નથી, કારણ કે સંસારિપણ
તો સર્વ કોઈના જોવામાં આવે છે.

ગુરુ-જેને પ્રદ્યુતો પૂર્ણ રીતે સા-
ક્ષાત્કાર થયો છે, તેને આ સંસારીપણું
દશોવી શકાય એમ નથી. કારણ કે વેદના
પ્રમાણવડે પ્રદ્યુત જે સ્વરૂપ પ્રતિપાદન
કર્તૃ છે, તેથી ઉલટું સંસારીપણું હોવાથી તેને
તે માન્ય હોતું નથી કારણ કે આ શરીર છે
તે જ આત્મા છે, એમ શરીરનું અભિમાન
રાખનારાને દુઃખ લય વગેરે જોવામાં આવે
છે. પણ જેને વેદના પ્રમાણથી પ્રદ્યુતવાવનું
જ્ઞાન થયું હોય છે, તેનું દેહાભિમાન
ગળી ગયેલું હોય છે, જેથી મિથ્યા
જ્ઞાનવડે અનુમાન કરાતાં સુખ દુઃખાદિ
તેનામાં છે, એવી કલ્પના કરવી તે ભૂલ
છે. ધનના અભિમાનવાળા ધનવાન ગૃહ-
સ્થને ધન ચોરાઈ જવા માટે દુઃખ
ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ધનના અભિમાનથી

રહિત સંન્યાસીને ધન ચોરાઈ જવા
સંબંધીનું દુઃખ હોતું નથી. જેણે કુંડળ
પહેરેલ હોય છે, તેને હું કુંડળયુક્ત છું,
એવા અભિમાનવાળું સુખ જોવામાં આવે
છે. પણ કુંડળ વિનાના તથા એ કુંડળ
પહેર્યા છે, એવા અભિમાનથી રહિત
પુરુષને હું કુંડળવાળો છું, એવા
અભિમાનવાળું સુખ હોતું નથી.
વળી છાદોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,
"અત્તરો વાય સન્ત ન પ્રિયાપ્રિયે સૃજત અર્થઃ"
શરીરભાવથી રહિત સત્ત્વ આત્માને
પ્રિય તેમ જ અપ્રિય સ્પર્શ કરી
શકતાં નથી."

શિષ્ય-શરીરનું પતન થવાથી
અશરીરપણું થાય છે, પણ જ્યાં સૂધી
જીવન છે ત્યાં સૂધી તેમ થતું નથી.

ગુરુ-ના, આ કહેવું જોઈ છે. હું
વળી ગરીર યુક્ત છું, એવું અભિમાન
મિથ્યા જ્ઞાનને લીધે છે. શરીર તથા
આત્માના અભિમાનવાળું મિથ્યાજ્ઞાન વિના
અન્ય કોઈ કારણથી આ જીવ ગરીરયુક્ત
છે, એમ કલ્પના કરવી બની શકતી
નથી આત્મામા કર્મનો અભાવ હોવાથી
તેમા અશરીરપણું તથા નિત્યતા છે,
એમ આપણે કહીએ છીએ.

શિષ્ય-આત્માવડે જે પ્રકારનાં કર્મ
કરવામા આવે છે, તે રીતે ધર્મ તથા
અધર્મ થાય છે તથા તેથી શરીર બંધાય
છે, એ વાત શું જોડી છે ?

ગુરુ-આ કહેવું યુક્ત નથી. કા-
રણ કે ધર્મ તથા અધર્મ આત્માવડે

કરવામાં નથી આવતા. આ જ કારણથી આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ માનવો અથોચ્ય છે. આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ થવાથી ધર્મ તથા અધર્મ થાય છે, એમ માનવાવડે શરીર તથા આત્માને એક બીજાનો આશ્રય છે, એમ માનવું પડશે તથા તેમ માનવાથી આત્મામાં અનાદિપણું માનવામાં આવે છે, તે કેવળ અધ પરંપરારૂપે ઠરશે. ક્રિયાનો સમવાયી સંબંધ આત્મા સાથે નહિ હોવાથી આત્માનું કર્તાપણું માનવું અયુક્ત છે.

શિષ્ય:-રાજા આદિનું કર્તાપણું પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે, તો પછી તે અયુક્ત કેમ કહેવાય ?

શુરુ:-ના, ધનના આપવાવડે આકર સંબંધ પ્રાપ્ત થયેલ છે તથા તેથી રાજા આદિમાં કર્તાપણું જોવામાં આવે છે. શરીરાદિવડે ધન આપવું વગેરે ક્રિયા થાય છે, તેની માફક આત્માનો સ્વામી-સંબંધ માનવો જરા પણ યોગ્ય નથી. પ્રત્યક્ષ રીતે જે સંબંધ જોવામાં આવે છે, તે મિથ્યાભિમાનરૂપે છે.

શિષ્ય:-આથી એમ અનુમાન થાય છે કે, આત્મા યજ્ઞમાનરૂપે (યજ્ઞ કર્તારૂપે) છે. વળી દેહાદિથી ભિન્ન આત્માનું પોતાના દેહ વિશે જે અભિમાન હોય છે, તે ગૌણરૂપે છે, પણ મિથ્યારૂપે નથી.

શુરુ:-તારે આવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે જેને વસ્તુનો ભેદ પ્રસિદ્ધ છે, તેને મુખ્યત્વ તથા ગૌણત્વ હોય છે.

વસ્તુભેદ જોણે માન્ય કયો છે, તે એમ માને છે કે અમુક વસ્તુમાં ગૌણ તથા મુખ્ય અર્થ છે. જેમકે યાજ્ઞવાળા તથા અમુક આકૃતિવાળા પ્રાણીવિશેષને અન્વય વ્યતિરેકને લીધે સિંહ શબ્દનું પ્રમાણ લાગુ પાડવામાં આવે છે. તેમ જ કોઈ અન્ય પુરુષ સિંહના ગુણની માફક ક્રૂરતા તથા શૌર્યતાથી યુક્ત હોય, તેમાં સિંહ શબ્દ તથા પ્રમાણ બેઉ ગૌણ હોય છે. પણ વસ્તુભેદ જોણે માન્યો નથી, તેને ગૌણ કે મુખ્ય કાંઈ પણ હોતું નથી. તેવા પુરુષને તો અન્ય શબ્દ તથા પ્રમાણ બેઉ બ્રાંતિરૂપે હોય છે, પણ ગૌણરૂપે હોતા નથી. જેવી રીતે થોડાં અધારામાં કોઈ વસ્તુ પડી હોય તથા તેનું જ્ઞાન ન હોય તો તે વસ્તુ પુરુષરૂપે છે, એમ શબ્દ તથા વિચાર બેઉ તે સ્થાણે. અર્થાત્ વસ્તુને લાગુ પડે છે અથવા તો છીપ પડેલી હોય તથા તેને બ્રાંતિથી રૂપું માનવામાં આવે તો જ્યાં સૂધી તેનું ખરું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સૂધી રૂપું એ શબ્દ તથા વિચાર બેઉ તે છીપને લાગુ પડે છે. આજ પ્રમાણે દેહાદિથી યુક્ત જીવમાં હું એવા અભિમાનને લીધે શબ્દ તેમજ વિચાર, આત્મા તથા અનાત્માનું જ્ઞાન નહિ હોવાને લીધે થાય છે, માટે તેમાં ગૌણ ગુણ કેવી રીતે કહી શકાય ? આત્મા તથા અનાત્માનો જેને વિવેક છે, એવા બ્રહ્મનિષ્ઠોને તો, જેમ આ બક-રાનો પાળનાર છે તથા આ ઘેટાનો પાળનાર છે તે જેમ એક જ છે, તેમ શબ્દ તથા વિચાર કેવળ એક જ રૂપે છે.

આથી આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે, એમ માનનારાઓનો હું એવો વિચાર મિથ્યા કહી શકાય, પણ ગૌણરૂપે કહી શકાય નહિ. આ મિથ્યા વિચારને લીધે શરીર-યુક્ત બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવતાં છતાં અશરીરી કહેવાય છે. કારણ કે બ્રહ્મવેત્તાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે — “અહિન્તર્યં યની વત્સીકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીતૈવમેવેદ શરીર શેતે । અયામશરીરોઽમૃત પ્રાણો વ્રજૈવ તેજ એવ (મુદ ૪-૪-૭) સર્પની ત્વચા રાફડા વગેરે સ્થળે છૂટી થઈ પડી રહે છે, તેમ વિદ્વાનનું શરીર ગમે તે સ્થળે સુવે છે. કારણ કે તે જાણે છે કે, આ આત્મા શરીરથી રહિત, મરણથી રહિત, પ્રાણરૂપે, બ્રહ્મરૂપે તેમજ તેજરૂપે છે.” “સચક્ષુરચક્ષુરિવ સર્વગોઽર્કર્ણેશ્વ સન્નાગવાગિવ । સમનો અમના દૈવ સપ્રાણો અપ્રાણ દૈવ અર્થઃ—આ આત્મા ચક્ષુવાળો દેખાવા છતાં ચક્ષુથી રહિત, કર્ણયુક્ત છતાં કર્ણથી રહિત, વાણીયુક્ત છતાં વાણીથી રહિત, મનવાળો છતાં મનથી રહિત, તથા પ્રાણયુક્ત છતાં જાણે પ્રાણથી રહિત હોય તેવો છે” “સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માષા (મ ગી ૨-૫૪) અર્થઃ—સ્થિર પ્રજ્ઞાવાળાને કંઈ ભાષા છે” ઇત્યાદિ સ્મૃતિ પણ સ્થિત પ્રજ્ઞાવાળાનાં લક્ષણો કહી બ્રહ્મનિષ્ઠને કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી, એમ દર્શાવે છે. માટે જેણે બ્રહ્માત્મભાવ જાણ્યો છે, તેને અજ્ઞાનીની માફક સંસારીપણું હોતું નથી. પ્રથમની માફક જેને સંસારીપણું છે, તે બ્રહ્મ આત્મારૂપે છે, એમ સમજ્યો નથી, એ ખરું છે

શિષ્ય—શ્રવણ થવા પછી મનન અને નિદિધ્યાસન હોવાથી બ્રહ્મ કાર્યરૂપે

છે, પણ પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામ પામતું નથી, અર્થાત્ કારણરૂપે નથી.

શુરુ—આ શંકા ખોટી છે કારણ કે મનન તથા નિદિધ્યાસન બ્રહ્મને જાણવા માટે છે. જે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું છે, તે જો જીવે સ્થળે જતું હોય તો બ્રહ્મમાં કાર્યભાવ આવે. પણ તેમ નથી શ્રવણની માફક મનન તથા નિદિધ્યાસન પણ બ્રહ્મને જાણવા માટે છે. માટે વિધિ તથા ઉપાસનાને અધીન બ્રહ્મ છે, એમ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ નથી, પણ સ્વતંત્ર બ્રહ્મ છે એમ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે. વેદાંત વાક્યની અનુમતિથી પણ એમ જ સિદ્ધ થાય છે આથી અપાતો ધર્મજિજ્ઞાસા એમ પૃથક્ શાસ્ત્રારંભ, જે વિધિવિષય તથા ઉપાસનાને અધીન બ્રહ્મ હોય તો ન થવો જોઈએ. તેમજ આરંભ થાય તો “અપાત. કૃત્વર્થપુરુષપાર્થયો જિજ્ઞાસા (પૂ મી) હવે યજ્ઞ તથા પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસા” એમ વ્રદ્ધાજિજ્ઞાસા ને બદલે ‘અપાત. પરિશિષ્ટાજિજ્ઞાસા’ હવે બાકીના ધર્મની જિજ્ઞાસા’, એમ આરંભ થવો જોઈએ. પણ બ્રહ્મ તથા આત્માનું એકપણાનું જ્ઞાન જાણવામાં આવેલ નથી હોતું, તેથી અપાતો વ્રદ્ધાજિજ્ઞાસા એ પ્રમાણેનો શાસ્ત્રારંભ યુક્ત છે. સર્વ વિધિઓ તથા સર્વ પ્રમાણો મહાવ્રદ્ધાસિ એ જ્ઞાનપર્યંત જ છે હેય તથા ઉપાદેયપણાથી રહિત અદ્વૈત આત્માનું જ્ઞાન થવા પછી સર્વ પ્રમાણો, વિષય તથા પ્રમાતાથી રહિત થવા જોઈએ. વળી કહ્યું છે કે,

“જૈનમિથ્યાત્વનોડસલે પુત્રદેહાદિવાધનાત્ ।
સદ્ બ્રહ્માત્માહમિત્યેવ વોષે કાર્ય કથ મર્ષત્ ॥
અન્યેષ્ટવ્યાત્મવિજ્ઞાનાત્ પ્રારમ્ભમાદિત્વમાત્મનં ।
અવિષ્ટઃ સ્યાત્ પ્રમાતૈવ શામ્ભોપાદિવર્જિતં ॥
દેહાત્મપ્રત્યયો વદન્ત પ્રમાણત્વેન કલ્પિત ।
લૌકિક તદ્દેવેદ પ્રમાણ ત્વાત્મનિષ્ણપાત્ ॥

અર્થ:-સદ્ બ્રહ્મ આત્મારૂપે હું
ચોતે છું, એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન થવા પછી
પુત્ર તથા દેહાદિને બાધ થાય છે, તેમજ
જોણુ આત્માભિમાન તથા મિથ્યા આત્મા-
ભિમાન જતું રહે છે. શોધવા યોગ્ય
આત્માનું જ્ઞાન થવા પહેલાં આત્મા
પ્રમાતારૂપે છે, પણ એકવાર જ્ઞાન થવા
પછી તે પ્રમાતા પાપ તેમજ દોષાદિથી
રહિત થાય છે દેહ એ આત્મા છે એ
જ્ઞાન પ્રમાણપડે કલ્પાયછું છે. તેજ રીતે
આ લૌકિક પ્રમાણ પણ આત્માનો નિશ્ચય
થવા સૂધી છે.”

ચતુઃ સૂચી સમાપ્તા ॥

શિષ્ય:-આ રીતે બ્રહ્મ તથા આ-
ત્માના જ્ઞાનના પ્રયોજનવાળા તાત્પર્યવડે
બ્રહ્મઆત્માનાં પ્રયોજ્યતાં વેદાંત વાક્યોનું
બ્રહ્મને વિશે પર્યવસાન કાર્યાનુપ્રવેશ-
વિશે કહેવાયેલ છે. આ બ્રહ્મ સર્વજ્ઞરૂપે,
સર્વ શક્તિરૂપે, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
તથા નાશના કારણરૂપે કહેવાયેલ છે
પરિનિષ્ઠિત વસ્તુ અન્ય પ્રમાણથી ગમ્ય
છે એમ માનનારા, તેમજ પ્રધાનાદિ
અન્ય કારણોનું અનુમાન કરનારા સાંખ્ય
આદિઓ આ બ્રહ્મના સંબંધમાં વેદાંત-
વાક્યોની યોજના કરે છે. સૃષ્ટિ વિષયવાળાં
સર્વ વેદાંત વાક્યોમા અનુમાન પ્રમાણપડે
કાર્યથી કારણનું લક્ષણ ઈચ્છ્યું છે. વળી

પ્રધાન તથા પુરુષનો સંયોગ નિત્ય
અનુમેય છે, એમ સાંખ્યો માને છે.
કષ્ટાદને માનનારાઓ, આ વેદાંત વાક્યોવડે
ઇશ્વરને નિમિત્ત કારણરૂપે માને છે તથા
પરમાણુઓ સમવાયી કારણરૂપે છે, એમ
માને છે. આ જ રીતે અન્ય તર્ક કર-
નારાઓ અર્થાત્ જોદો જેઓ વાક્યા-
ભાસનું તથા સુક્ત્યાભાસનું અવલંબન
કરનારા છે, તે પૂર્વ પક્ષવાદીઓ અહી
હિલા થાય છે. તેમાં પદ, વાક્ય તથા
પ્રમાણને જાણનારા આચાર્ય, વેદાંતવા-
ક્યોનું પ્રયોજન, બ્રહ્મજ્ઞાન દર્શાવવા માટે
છે તેથી, વાક્યાભાસ તથા સુક્ત્યાભાસ
પ્રમાણનું પૂર્વ પક્ષવડે નિરાકરણ કર્યું
છે. તેમાં સાંખ્ય શાસ્ત્રને માનનારા જેઓ
એમકહે છે કે, જગતનું કારણ પ્રધાનરૂપે,
તથા શુણ્ણરૂપે તથા અચેતનરૂપે છે, તેઓ
કહે છે કે, જે વેદાંતવાક્યો સર્વજ્ઞરૂપ તથા
સર્વ શક્તિરૂપ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે
છે, એમ દર્શાવે છે, તે વાક્યોવડે પ્રધાન
કારણરૂપે છે, એમ પણ ચોલ શકાય
છે. પ્રધાનનું સર્વ શક્તિપણું પણ
ચોતાના વિકારવિષયને યોગ્ય છે. તે જ
પ્રમાણે સર્વજ્ઞપણું પણ યોગ્ય છે. કોઈ
પૂછે કે કેવી રીતે ? તો તમે જેને જ્ઞાન
માનો છો તે સત્ત્વ ધર્મરૂપે છે. સ્મૃતિમાં
કહ્યું છે કે, “સત્ત્વાલંકૃત્યત્તે જ્ઞાનમ્ અર્થ:-
સત્ત્વથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે” આથી
સત્ત્વ ધર્મવાળા જ્ઞાનવડે કાર્ય કારણવાળા
પુરુષો સર્વજ્ઞરૂપે તથા ચોગીરૂપે છે.
સત્ત્વના અતિશયપણથી સર્વજ્ઞપણું પ્રસિદ્ધ
છે. કેવળ સ્વરૂપ તથા કાર્ય કારણથી

રહિત પુરુષની પ્રાપ્તિ થવા પછી સર્વ-
જ્ઞપણાની કે જરા નાણુવાપણાની કલ્પના
કરવી તે ખોટી છે. પ્રધાનને ત્રિગુણપણું
હોવાથી પ્રધાન અવસ્થામાં ત્રણ સર્વ
જ્ઞાનના કારણરૂપ સત્વ હોય છે. એ
પ્રમાણે પ્રધાન અચેતનરૂપ છતાં તેમાં
સર્વજ્ઞપણાનો ગુણ હોય છે. વેદાન્ત
વાક્યોમાં પણ સર્વજ્ઞરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષા-
ત્કાર કરનાર તમોએ, સર્વજ્ઞાનરૂપ શક્તિ
વાળાપણુવડે સર્વજ્ઞપણું : અંગીકાર
કરવું પડશે. કારણ કે સર્વ વિષયનો
જ્ઞાન કરનારું બ્રહ્મ હોતું નથી. તેમ જ
જ્ઞાનનું નિત્યપણું છે, તેથી જ્ઞાનક્રિયાના
સંબંધમાં બ્રહ્મના સ્વાતંત્ર્યને ન્યૂનતા
આવશે. જો અનિત્ય કરે તો જ્ઞાન
ક્રિયાથી પણ બ્રહ્મ વિરામ પામે. માટે
સર્વ જ્ઞાનરૂપ શક્તિપણાથી સર્વજ્ઞપણું
પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્પત્તિ પહેલાં બ્રહ્મ
સર્વકારકપણાના ગુણથી રહિત છે, એમ
તમે શું માને છો ? જ્ઞાનના સાધનરૂપ
શરીરેન્દ્રિયનો જો અભાવ હોય તો
કોઈને પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી.
શું ત્યારે અનેકાત્મ પ્રધાનને પરિણામ
હોવાથી કારણપણાની ઉત્પત્તિ મુક્તિકાના
જેવી છે ?

શુરુ-ના, પરિચ્છેદ રહિત એકાત્મક
બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ મુક્તિકાના જેવી નથી;
તથા આ સંશયને દાખવા માટે જ
પાંચમા સૂત્રની યોજના કરવામાં આવી છે

અધિકરણ ૫ મું. પ્રધાનમાં કાર-
ણપણાનો અભાવ

इक्षतेर्नाशब्दम् ॥५॥

સત્રાર્થ-પ્રધાન એ જગતના કારણ
રૂપે નથી, કારણ કે શ્રુતિએ એ પ્રમાણે
પ્રતિપાદન કર્યું નથી. (૫)

ટીકા: શુરુ: સામ્ય દર્શનવડે કલ્પાયેલ
અચેતનરૂપ પ્રધાન જગતના કારણરૂપે
વેદાંતમાં કહ્યું નથી. કારણ કે તે અશબ્દ-
રૂપે છે.

શિષ્ય-કેવી રીતે અશબ્દપણું છે ?

શુરુ-વેદ શબ્દને લીધે અર્થાત્ વેદાંતના
વચનવડે કારણનું અશબ્દપણું કહેલ છે.

શિષ્ય-કેવી રીતે ?

શુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તદેવ
સૌમ્યેદમપ્રભાસીદિકમેવાદિતીયમ્ (છાંદોગ્ય)
હે સૌમ્ય ! પ્રથમ સત્ એક તથા અ-
દ્વિતીયરૂપે હતું.” આ શ્રુતિથી શરુઆત
કરી “તદેક્ષતં बहुस्या प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृजत
અર્થ:-સત્સ્વરૂપે હું અનેકરૂપે થાઉં
એમ વિચાર કરી તેણે તેજની ઉત્પત્તિ
કરી ” અહીં ઈદં (આ) શબ્દ નામ
તથા રૂપથી વિકાર પામેલ જગત્, ઉત્પ-
ત્તિની પૂર્વે સત્ રૂપે હતું, એમ દર્શાવે
છે તથા સત્ શબ્દના લક્ષણવાળી પ્રકૃ-
તિનું તેજ આદિવડે સદ્ગુણનું દર્શાવે
છે તેજ રીતે અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે.
“આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन
मिषत् । स एक्षत लोकान्नु सृजत इति स इमान् लो-
कानमृजत (એત) અર્થ:-ખરેખર અગ્રે આ

એક જ આત્મા હતો. ધીજી કાંઈ પણ ન હતું. તેણે ભેયું કે, હું લોકને ઉત્પન્ન કરું. ત્યાર પછી તેણે આ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા.” આ રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવળ દૃષ્ટિરૂપ જ દર્શાવી છે. સોળકળાવાળા પુરુષની સ્તુતિ કેટલેક સ્થળે કરી છે. જેમકે, “સર્વસાવજ્ઞે । સપ્રાણમધ્યજત (પ્રશ્ન) તેણે દૃષ્ટિ કરી પ્રાણને સર્વ્યાયુ” યજ્ઞતિની માફક ઇક્ષતિથી ધાતુનો અર્થ કહેવાયેલ છે, પણ ધાતુનો નિર્દેશ નથી. “ય સર્વજ્ઞ. સર્વવિદ્યસ્ય જ્ઞાનમય તપ” । તસ્માદેતદ્વ્રજ્ય નામરૂપ અન્ન ચ જાયતે (મુંડક) જે સર્વજ્ઞરૂપે, સર્વના વેત્તારૂપે તથા જેનું જ્ઞાનમય તપ છે, તે જ બ્રહ્મ છે કે જેમાંથી નામ, રૂપ તથા અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે.” આ તેમ જ અન્ય વાક્યો સર્વજ્ઞ ઇન્દ્રિયને જગતનું પ્રતિમાદન કરનારાં ઉદાહરણ તરીકે છે.

શિષ્ય:-સત્વના ધર્મરૂપ જ્ઞાનવડે પ્રધાન સર્વજ્ઞરૂપે થશે, એમ કહીએ તો તે શું જોટું છે ?

શુરુ:-ના, તેમ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રધાન અવસ્થામાં શુણ્ણી સમાન સ્થિતિ હોવાથી સત્વનો ધર્મ જ્ઞાનરૂપે હોઈ શકે નહિ

શિષ્ય:-પ્રધાનમાં સર્વ જ્ઞાનની શક્તિ હોવાથી તે સર્વજ્ઞરૂપે થશે.

શુરુ:-તેમ પણ બની શકે નહિ. કારણ કે બ્યારે શુણ્ણી સમાનાવસ્થા છે ત્યારે સત્વને આશ્રયે રહેલ જ્ઞાન શક્તિનો આશ્રય લઈ પ્રધાન બલે સર્વ-

જ્ઞરૂપે કહેવાઈ શકે. તેમ જ રત્નેશુણ્ણ તથા તમે શુણ્ણવાળી જે શક્તિ જ્ઞાનને અટકાવનારી છે તેનો આશ્રય લઈ પ્રધાન બને કે કંઈ એક જ્ઞાનરૂપે કહેવાય, પણ સાક્ષીથી રહિત સત્વ વૃત્તિમાં જ્ઞાન હોતું નથી, તેમ જ તે શક્તિ કહેવાથી શકાતી નથી. આથી જડ પ્રધાનનું સાક્ષીપણું નથી; તથા તેમ હોવાથી અચેતન પ્રધાનનું સર્વજ્ઞપણું યોગ્ય નથી. ને કે ચેતન-પણાથી સત્વનો ઉત્કર્ષ હોવાથી યોગી-ઓનું સર્વજ્ઞપણું યુક્ત છે, એમાં શંકા જેવું નથી. જેવી રીતે લોખંડના ગોળામાં દહનશક્તિ અગ્નિને લીધે છે, તેમ પ્રધાનની ઇક્ષણ શક્તિ, સાક્ષીને લીધે છે, એમ બે માનીએ તો પ્રધાનની ઇક્ષણ શક્તિના કારણરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે જ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. પણ બ્રહ્મનું મુખ્ય સર્વજ્ઞપણું કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મમાં નિત્ય જ્ઞાનપણું છે તથા ઉપર પ્રમાણે માનવાથી બ્રહ્મમાં સર્વજ્ઞપણું સ્વતંત્ર ઠરશે નહિ, પણ પરાધીન ઠરશે.

શિષ્ય:-આપને હું પૂછવાની રત્ન લઈ છું કે, નિત્યજ્ઞાન ક્રિયામાં સર્વજ્ઞ-પણાની હાનિ કેવી રીતે થાય છે ?

શુરુ:-સર્વ વિષયને ખુલ્લું કરવા-વાળું જ્ઞાન જેને નિત્ય હોય, તે અસર્વજ્ઞરૂપે કહેવાય, એમ કહી હોતું નથી. બે બ્રહ્મમાં જ્ઞાન અનિત્ય છે, એમ માનીએ તો બ્રહ્મમાં એક વખત જ્ઞાન હોય તથા કોઈક સમયે ન હોય, એમ અસર્વજ્ઞપણું થાય. પણ જ્ઞાનમાં નિત્ય

પણું હોવાથી એક વખત જ્ઞાન થાય તથા અને એક વખત ન થાય, એમ હોતું નથી.

શિષ્ય:-જ્ઞાનતું નિત્યપણું છે તથા તે જ કારણને લીધે જ્ઞાનમાં જે સ્વતંત્રપણું કહો છે, તે યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-તેમાં તારી ભૂલ છે. દષ્ટાંત તરીકે સૂર્યની ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ નિત્યરૂપે છે, છતાં તેમાં દહન કરે છે, પ્રકાશે છે, આ રીતની સ્વતંત્રતાની સંજ્ઞા ભોવામાં આવે છે. જે સ્વતંત્રપણું ન હોય તો દાહ કરવા યોગ્ય તથા પ્રકાશ કરવા યોગ્ય પદાર્થનો સંબંધ થવાથી સૂર્ય દહન કરે છે તથા પ્રકાશે છે, જે રીતનું જ્ઞાન ન થઈ શકે.

શિષ્ય:-જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે બ્રહ્મનો સંયોગ, જ્ઞાન તથા કર્મ સાથે ન હોવો ભેદીએ.

ગુરુ:-ના તેમ નથી. જે કે દહન કરવાનું કર્મ નથી હોતું, તો પણ સૂર્ય પ્રકાશે છે, એવું જ્ઞાન કર્તા તરીકે ભોવામાં આવે છે. તે જ રીતે જ્ઞાનતું કર્મ ન હોય, છતાં બ્રહ્મ ચિંતન કર્યું, એમ બ્રહ્મનું કર્તા તરીકે જ્ઞાન યોગ્ય છે. આમ હોવાથી સૂર્યના દષ્ટાંતની સાથે વિષમતા આવતી નથી. કર્મની અપેક્ષામાં બ્રહ્મમાં દ્રષ્ટાવાળી શ્રુતિઓ પૂર્ણપણે યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ પૂર્વે ઇશ્વરના જ્ઞાનનો વિષય થનારું કર્મ કયું છે ?

ગુરુ:-ભિન્ન તેમ જ અભિન્ન સ્વરૂપે કરી નામ તથા રૂપ, જે અવ્યાકૃત રૂપે હોય છે, તે વ્યાકૃતરૂપે થાય છે જેની દૃષ્ટાથી યોગીઓના ભૂત તથા

ભવિષ્ય સંબંધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની યોગ શાસ્ત્રને બાજુનારાઓ ઈચ્છા કરે છે, તે નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરનું ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયવાણું નિત્ય જ્ઞાન હોય છે.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ પહેલાં બ્રહ્મનું શરીરાદિ સંબંધ વિના જે દ્રષ્ટાપણું કહેવાય છે, તે અયોગ્ય છે.

ગુરુ:-આ શંકા યોગ્ય નથી. કારણ કે સૂર્યના પ્રકાશની માપક બ્રહ્મના જ્ઞાનસ્વરૂપના નિત્યત્વમાં જ્ઞાનના સાધનની અપેક્ષા અયોગ્ય છે. અવિદ્યાવાળા સંસારીની જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે શરીરાદિની અપેક્ષા હોય, પણ જ્ઞાનના પ્રતિબંધના કારણથી રહિત એવા ઇશ્વરને શરીરાદિની અપેક્ષા હોતી નથી. વળી નીચલા બે મંત્રોમાં કહ્યું છે કે, ઇશ્વરને શરીરાદિની અનપેક્ષા તથા આવરણ રહિત જ્ઞાન હોય છે. જેમકે:- 'ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિયતો ન તત્ત્વં મન્થામ્પિતૃષ્ઠં હસ્યતે । પરાસ્ય શક્તિઃ શિવૈવ ક્ષણતે સ્વાભાવિની જ્ઞાનવલ્કિયાચ (સ્વેતા) । તેને શરીર તેમ જ ઇન્દ્રિયો હોતાં નથી, તેના સમાન તથા તે કરતાં અધિક દૃઢ નથી, તેની શ્રેષ્ઠ શક્તિ સ્વાભાવિક તથા જ્ઞાન બળ દ્વિયાવાળી અનેક પ્રકારની કહેવાય છે.' "અર્પણપાદો જગનો પ્રદીપતા પદમત્યલ્પભુઃ સક્ષુગ્ધોત્પાર્ણઃ । સતેતિ વેદઃ ન જ તસ્યાસ્તિ વેદાઃ તમાદુરમ્ય પુરુષ મદાન્તત્ ॥ (સ્વેતા) । તેને હાથ તથા પગ નથી છતાં તે ગતિમાન તથા ગ્રહણકર્તા છે, તેને ચક્ષુ ન હોવા છતાં તે જૂલે છે, કર્ણ ન હોવા છતાં તે સાંભળે છે, તે બાજુવા યોગ્ય બાજુ છે, તેનો ફાઈ બાજુ-

નાર નથી. તે પ્રથમ તથા મહાન્ પુરુષ કહેવાય છે.”

શિષ્ય:-જ્ઞાનના પ્રતિબંધના કારણ-
રૂપ ઇશ્વરથી બીજો કોઈ સંસારી નથી.
કારણ કે “નાન્યોતોસ્તિ દ્રષ્ટા નાન્યોતોસ્તિ વિજ્ઞાતા
(બૃહ) એના વિના બીજો કોઈ દ્રષ્ટારૂપ
નથી, તેમ જ એના વિના અન્ય કોઈ
વિજ્ઞાતારૂપ નથી.” આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં
કહ્યું છે. તો પછી એમ કેમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે, સંસારી જીવની જ્ઞાનો
ત્પત્તિ શરીરાદિની અપેક્ષાવાળી છે, પણ
ઇશ્વરની નહિ ?

શુરુ:-ભાઈ, તું જે કહે છે તે
સત્ય છે. ઇશ્વરથી અન્ય કોઈ સંસારી-
રૂપે નથી. પણ જેમ આકાશને ઘટ,
કમંડળ, પર્વત, ગુહાદિ ઉપાધિનો
સંબંધ હોય છે, તેમ સંસારીને દેહાદિ-
સમૂહની ઉપાધિનો સંબંધ ઇષ્ટ છે.
જો કે આકાશનો સંબંધ હોવા છતાં
આ ઘટ છિદ્રવાળો છે તથા આ કમં-
ડળ આદિ છિદ્રવાળું છે, એ રીતે લો-
કનો શબ્દવ્યવહાર તથા પ્રત્યયવ્યવ-
હાર જોવામાં આવે છે. તેમ જ આકાશ
જો કે સર્વમાં એક છે, છતાં ઘટાકા
શાદિ ભેદવડે મિથ્યા બુદ્ધિ જોવામાં
આવે છે તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ
દેહાદિના સમૂહરૂપ ઉપાધિના સંબંધના
અવિવેકને લીધે, આ તો ઇશ્વર છે તથા
આ સંસારી છે, એ રીતની ભેદવાળી
મિથ્યા બુદ્ધિ થાય છે. જો કે આત્મા
સર્વમાં જોવામાં આવે છે, છતાં અના-
ત્મારૂપ દેહાદિસમૂહમાં આત્માપણુનો
જે અભિનિવેશ થાય છે, તે મિથ્યા-

બુદ્ધિ માત્રવડે થાય છે. એ પ્રમાણે
સંસારીપણું હોવાને લીધે સંસારી જી-
વને દેહાદિની અપેક્ષાવાળું દ્રષ્ટારૂપ લાગે
છે. જો કે કહ્યું છે કે, પ્રધાનમાં અનેક-
પણું હોવાથી મૃત્તિકાદિની માફક કારણ-
પણાની પ્રાપ્તિ હોય છે, પણ અપરિચ્છિ-
ન્ન પ્રદાને કારણપણું હોતું નથી. આથી
પ્રધાનત્વ કારણપણું શ્રુતિમાં કહ્યું નથી.
જે રીતે તર્કવડે પ્રદાના કારણપણાનો
નિર્વાહ કરવો શક્ય છે, તે રીતે પ્રધાન
આદિનો નથી. આ બાબત ન વિલક્ષણત્વા-
દસ્ય (૨-૧-૧૪) ઇત્યાદિ પ્રદાનરૂપવડે
કહેવામાં આવશે. (પ)

શિષ્ય:-જો કે જડરૂપ પ્રધાન
જગતના કારણરૂપે નથી, કારણ કે
કારણને શ્રુતિમાં ઇક્ષણપણાની શક્તિ-
વાળું કહ્યું છે. છતાં કેટલીકવાર જડ
વસ્તુ ચેતનરૂપે કહેવામાં આવે છે. દષ્ટાંત
તરીકે કોઈ નદીના કીનારાની ભેખડ
પડી જવાની તૈયારીમાં હોય, તે ભેઈ
આ કીનારો પડશે, એમ જડ કીનારાને
માટે ચેતનની માફક કહેવામાં આવે છે.
તે જ પ્રમાણે અચેતનરૂપ પ્રધાનમાં ઉ-
ત્પત્તિના સમયે ચેતનરૂપ સંજ્ઞા જોવામાં
આવે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય નાહી ભો-
જન કરી યાછલે પહોરે રથમાં ગામ
જઇશ, એમ વિચારી પછી તે પ્રમાણે
નિયમે કરી વર્તે છે, તેમ જ પ્રધાન
પણુ મહદાદિ આકારરૂપ નિયમવડે
પ્રવર્તે છે. તેથી ચેતનની માફક તેમાં
સંજ્ઞા કરવામાં આવે છે. “તત્તેજ એક્ષત
તા આપ એક્ષન્ત તે તેજે જોયું, તે જળે
જોયું” એ રીતે જડ એવા તેજ તથા

પાણીમા ચેતનની માફક સગા બોવામા આવે છે, માટે મુખ્ય ઇક્ષણ શક્તિનો ત્યાગ કરી લાક્ષણિક ઇક્ષણિક શક્તિની કલ્પના શા માટે કરે છે? આ કારણથી સત્ કર્તાવાળું ઇક્ષણ લાક્ષણિક છે, એમ અનુમનાય છે કારણ કે ઘણા જોણ અર્થોવાળા પ્રકરણમા આ રીતનું વચન છે

શુરુ-ના, તેમ નથી, તથા તે જ કારણથી વ્યાસ ભગવાને છઠ્ઠા સૂત્રની રચના કરી છે જેમકે -

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૬ કું

આત્માનું સચ્ચિદ્રૂપે નિરૂપણ.

गौणश्चेत्तात्मशब्दात् ॥૬॥

સૂત્રાર્થ જો તમે ઇક્ષતિ જોણ છે, એમ કહેશો તો અમે કહીએ છીએ કે, તેમ નથી કારણ કે આત્મશબ્દવડે સત્ ચેતનરૂપે છે, એમ જણાય છે (૬)

ટીકા-શુરુ-સત્ એ શબ્દનો અર્થ જડ પ્રધાન છે, કારણ કે અપ્ તથા તેજસૂની માફક તેમા ઇક્ષણ શબ્દ લાક્ષણિક છે આ કહેવું ભૂલ ભરેલું છે કારણ કે આત્મ શબ્દ કહ્યો છે, તેથી જડ નથી સદૈવ સોમ્યદ ઇત્યાદિથી આરભ કરી તત્ક્ષત, તત્તેજો હજત ઇત્યાદિમા તેજ, જળ તથા અગ્નની સ્થિતિને કહી, તેજ સ્થ પદાર્થ પ્રકૃતરૂપે, મત્ રૂપે તથા ઇક્ષિતરૂપે છે વળી આ તેજ, જળ તથા અગ્નની દેવતા શબ્દવડે યોજના કરવામા આવી છે જેમકે “સેવ દેવતક્ષત હન્તાદમિમાસ્તિહો દેવતા બનન જીવે નાત્મનાતુપવિશ્ય નામસ્યે વ્યાકરવાણિ (છાંદોગ)

આ દેવતાએ ચિંતન કર્યું કે, આ ત્રણ જળાદિ દેવતાઓમા પ્રવેશ કરી, જીવાત્મા વડે અનુપ્રવેશ કરી, હું નામ તથા રૂપે કરી વિકાર પામું ” અહીં જડ પ્રધાનને લક્ષણવડે ઇક્ષણ કરનાર ક’પીએ તો પ્રધાન પ્રકૃતરૂપે હોવાથી સેવ દેવતા વાળી શ્રુતિમા તેનો સમાવેશ થાય તથા તેમ થવાથી દેવતા જીવરૂપે છે, એમ આત્મ શબ્દવડે કહેવામા આવે નહિ. જીવ એ ચેતનરૂપે, શરીરના અધ્યક્ષરૂપે તથા પ્રાણોના ધારણ કરનારરૂપે છે જીવ એ શબ્દનો, ધાતુ પ્રમાણે પણ, એ જ અર્થ થાય છે. આ જીવ ત્યારે જડ પ્રધાનના આત્મારૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે? આત્માનો અર્થ મૂળ સ્વરૂપ છે જડ પ્રધાનમાથી ચેતનરૂપ જીવ, સ્વરૂપરૂપે થવા યોગ્ય નથી વળી ચેતનપ્રદ મુખ્ય તથા ઇક્ષિ તારૂપે ગ્રહણ કરીએ, તો જ તેનો જીવવિષય આત્મા શબ્દવડે કહી શકાય “સ ય ણોઽ ગિમેતશ્ચત્ત્વમદ સર્વં તત્ત્વત્વ સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો અર્થ-જે આ સત્ છે, તે અણુની માફક સૂક્ષ્મ છે, તે સર્વ જગતના આત્મારૂપ પરબ્રહ્મ છે જેમ સર્પમા રજ્જુ કલ્પાયેલ છે, તેમ તે જગતના આત્મારૂપ છે હે ચેતકેતુ । તુ પણ તે જ છે ” અહીં ‘સ આત્મા તે આત્મા’ એમ આત્માનો પ્રકૃતરૂપે, સત્સંકરરૂપે, સદ્મરૂપે તથા આત્મ શબ્દવડે ઉપદેશ કરી, પછી પાછળથી કહ્યું છે કે, “તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો । હે ચેતકેતુ । તે તુ છે,” એમ ચેતનરૂપ ચેતકેતુનો આત્માપણાથી ઉપદેશ કરે છે, પણ જળ તથા તેજનું સ્વરૂપ જડરૂપે છે તથા નામ અને રૂપવડે તેઓ વિકા

રને પામ્યા, એમ કહેવામાં આવેલ છે. માટે આત્મશબ્દની માફક ઇક્ષિત કારણ રૂપે નથી, પણ કિનારાના દ્વાંતની માફક- તેનો ગૌણરૂપે સમાવેશ થાય છે. વળી આ ઇક્ષણ (તેજ તથા જળ) સતને અધિષ્ઠિત થઈ રહેલ છે તથા સત્ત્વ ઇક્ષણ આત્મશબ્દના પ્રયોગને લીધે ગૌણ નથી, એમ કહ્યું છે. (૬)

શિષ્ય-અચેતનરૂપ પ્રધાનવિશે પણ આત્મશબ્દ પ્રયોજાય છે. કારણ કે આત્માનો અર્થ સર્વાર્થના કરનારરૂપે છે જેમકે રાજાના સર્વાર્થકારી આકરમાં ‘મમાત્મા મદ્રસેનઃ ભદ્રસેન મારા આત્મારૂપ છે,’ એમ આત્મશબ્દ પ્રયોજાય છે. જેવી રીતે આકર કોઈ સાથે સંધિ અથવા તો વિગ્રહ કરવામાં રાજાનો આકર ઉપકારક થાય છે, તેમ પ્રધાન પણ આત્માના લોગ તથા મોક્ષને લઈ ઉપકારકરૂપે છે. જેમકે જ્યોતિ શબ્દ કહેવાથી તે યજ્ઞ તેમ જ અગ્નિને લાગુ પડે છે, તેમજ આત્મશબ્દ જડ તથા ચેતન બેઉને લાગુ પડશે. કારણ કે ભૂતાત્મા, ઇન્દ્રિયાત્મા, એમ આત્મા શબ્દ સર્વત્ર પ્રયોજવામાં આવે છે. તો પછી આત્મશબ્દના પ્રયોગવડે ઇક્ષણ ગૌણ કેમ ન હોય ?

શુરુ-તારો આ સાંખ્યદર્શન સંબંધી વાદ ખરો છે તથા તેનું નિગરણ કરવા માટે વ્યાસ ભગવાને સાતમા સૂત્રની યોજના કરી છે.

અધિકરણ પમું-સૂત્ર ૭મું.

મોક્ષનો ઉપદેશ કેને ?

તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-જેને સત્ પદાર્થવિશે નિષ્ઠ છે, તેને જ મોક્ષનો ઉપદેશ કહેલ છે. (૭)

ટીકા:-શુરુ-જડપ્રધાન આત્મશબ્દના અધિક્ષાનરૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે સ આત્મા (તે આત્મા) એમ પ્રકૃત સૂક્ષ્મ સતને લઈ ‘તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતોહિ શ્વેતકેતુ’ તે તું છે.’ એમ મોક્ષપમાડવા ઇચ્છતા અરુણિ ઋષિએ શ્વેતકેતુને ચેતનરૂપ સન્નિધાનો ઉપદેશ કર્યો છે. વળી ‘આચાર્યવાન પુરુષો વેદ શુરુ જેને હોય છે તે પુરુષ જ્ઞાન મેળવે છે.’ “તસ્ય તાવદેવ ચિર યાવન્ત વિમોક્ષેય સપત્સ્યે (છાંદોગ્ય) ન્યાં સૂધી પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતો નથી ત્યાં સૂધી આત્મનિષ્ઠ પુરુષને વિલગ થાય છે. પણ પ્રારબ્ધના ક્ષય પછી દેહપાત થવે વિદ્વાન્ બ્રહ્મરૂપે થાય છે અર્થાત્ કેવલ્ય મોક્ષને પામે છે.” એમ મોક્ષનો ઉપદેશ કર્યો છે જો સત્ શબ્દનો અર્થ જડ પ્રધાન હોય તો સુસુક્ષ્મ ચેતનને તદસિ (તે તું છે), એ રીતે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેને બદલે તું અચેતનરૂપે છે એમ અવળું કહે નાર શાસ્ત્ર, મનુષ્યને અનર્થ કરનાર અર્થાત્ અપ્રમાણરૂપે થાય. પણ શાસ્ત્ર નિર્દોષ હોવાથી તેને અપ્રમાણરૂપે કલ્પવું યોગ્ય નથી. જો પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર અજ્ઞ સુસુક્ષ્મને જડ અનાત્મ પદાર્થ આત્મારૂપે છે, એવો ઉપદેશ કરે તો અધ

ગોષ્ઠિ ન્યાયમાં* શ્રદ્ધા રાખી અજ્ઞ પુરુષ જડ પદાર્થમાં આત્મદષ્ટિનો ત્યાગ કરે નહિ, અને જડથી ભિન્ન આત્મા છે, એમ ગ્રહણ કરે નહિ આમ થવાથી તેને પુરુષાર્થની હાનિ થાય છે તથા તે અનર્થને પામે છે માટે સ્વર્ગોદિની કામનાવાળા પુરુષને જેમ ખરેખરી રીતે અગ્નિહોત્ર વગેરે સાધનનો શાસ્ત્ર ઉપદેશ કરે છે, તેમ “સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતજેતો તે આત્મા-રૂપે, હે શ્વેતકેતુ” તુ છે.” એમ મુમુક્ષુને ખરેખરે જ શ્રુતિ આત્માનો ઉપદેશ કરે છે અને તે યોગ્ય છે. તપેલ કુહાડી ચોર જો ન માનતો હોય તો તે ગ્રહણ કરવાથી તેના હાથ ખળી જાય છે, પણ તે જો ખરો હોય તો તેના હાથવડે પકડવામાં આવ્યા છતાં તેખળી જતા નથી, તથા તેથી તે શુભામાંથી છૂટી જાય છે તે જ પ્રમાણે સત્ય વસ્તુને વિશે વિચાર કરનાર મોક્ષને પામે છે જો આત્મતત્ત્વોપદેશ ગૌણ હોય તો “અદ્યુક્તમત્તિ (એ આ.) હું પ્રાણરૂપે છું” એમ અત્થ વસ્તુને મોટી માની, તેનો આશ્રય કરવારૂપ અનિત્ય કૃણોત્પત્તિ થાય, તથા તેથી મોક્ષનો ઉપદેશ યોગ્ય થાય નહિ આથી સૂક્ષ્મસ્વરૂપ સત્ત્વ આત્મ શબ્દ ગૌણ નથી. વળી “મમાત્મા મદ્ભક્તે મારો આત્મા ભદ્રસેન છે” એમ આકરમાં આત્મ શબ્દનું ગૌણત્વ યુક્ત છે, કેમકે સ્વામી તથા આકરનો ભેદ પ્રત્યક્ષ છે વળી કોઈક વખત એક શબ્દ ગૌણ બેવામાં

આવે, તેથી સર્વ સ્થળે શ્રુતિ પ્રતિપાદિત અર્થમાં ગૌણ અર્થની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી આમ કરવાથી શ્રુતિમાં અવિશ્વાસ બેસશે બીજી જ્યોતિ શબ્દ* કંતુ તેમ જ ભવલનના અર્થમાં સામાન્ય છે, તેમ આત્મશબ્દ જડ તથા ચેતનના અર્થમાં સામાન્ય છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એક અર્થનું અનેક અર્થપ્રણું યોગ્ય નથી. આથી આત્મ શબ્દ ચેતનને લાગુ પડે છે તથા તે સુખ્ય છે તથા ચેતનત્વની જ સજ્ઞાથી ભૂતાત્મા, ઇન્દ્રિયાત્મા, એમ ભૂત તથા ઇન્દ્રિયોમાં આત્મા શબ્દ પ્રયોજાયો છે આત્મ શબ્દને જડ ચેતનના અર્થમાં સામાન્ય લાઇએ તો સુખ્ય કે ગૌણ અર્થમાં એ શબ્દ પ્રયોજાયેલ છે, તેનો નિર્ણય થઇ શકશે નહિ આ સ્થળે અચેતન અર્થને નિશ્ચય કરનારું કાંઈ કારણ નથી પણ ચિંતન કરનાર સત્ પ્રકૃતરૂપે છે તથા ચેતનરૂપે શ્વેતકેતુ સમીપ છે વળી અમે કહ્યું છે કે, અચેતન પદાર્થ ચેતનરૂપ શ્વેતકેતુનો આત્મા સભવી શકે નહિ માટે આત્મ શબ્દ અહીં ચેતનના વિષયરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી જ્યોતિ શબ્દ સામાન્ય રીતે અગ્નિવિશે લાગુ પડે છે, પણ યજ્ઞમાં અગ્નિની સાદૃશ્યતા હોવાથી સ્તુતિવાદ કલ્પાયેલો છે માટે આ દ્વંદ્વોત યોગ્ય નથી. આ રીતે પૂર્વસૂત્રમાં આત્મ શબ્દનું ગૌણ અર્થરૂપે તથા સાધારણ અર્થરૂપે નિરાકરણ કર્યા પછી, આ તત્ત્વિહત્ય મોક્ષોપદન્ત્વ એ સૂત્રથી પ્રધાનરૂપ કારણત્વ નિરાકરણ કરવાનું તાત્પર્ય છે માટે જડ

* આધોના ગાયત્રી પુજક જાની આને તો તે પગાવ

પ્રધાન સત્ શબ્દના વાચ્યરૂપે નથી. (૭)

શિષ્ય-જડ પ્રધાન સત્ શબ્દના વાચ્યરૂપે કેમ નથી ?

ગુરુ-તે જ કારણને માટે વ્યાસ ભગવાને આ આઠમા સૂત્રની યોજના કરી છે. તેમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૮ મું.

પ્રધાનમાં સતનો અભાવ

દેયત્વાવચનાચ્ચ ॥૮॥

સૂત્રાર્થઃ અનાત્મ પદાર્થ હેય અર્થાત્ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ વચન નહિ હોવાથી જડ પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્ય નથી. (૮)

ટીકા-શિષ્ય-સ આત્મા તત્ત્વમસિ (તે આત્મા છે, તે તું છે) એમા જો જડ પ્રધાન સત્ શબ્દના વાચ્યરૂપે છે, એમ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો હોત તો તે ઉપદેશ સાંભળી જડ જ્ઞાનથી જડ ચૈતન્યનું એકત્રપણું ન થાય, માટે મુખ્ય આત્માનો ઉપદેશ કરવા ઇચ્છનારા ગુરુએ જડ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ કહેવું જોઈએ જેમ અરુંધતીનો તારો દર્શાવવા ઇચ્છનારે પ્રથમ પાસે રહેલ સ્થૂલ તથા ગોણુ તારો અરુંધતીનો છે, એમ પ્રથમ અડધુ કરાવી, પછી તેનો નિષેધ કરી, અરુંધતીનું જ અડધુ કરાવે છે, તેમ અનાત્મ પદાર્થ આત્મારૂપે નથી, એમ આચાર્યે કહેવું જોઈએ પણ તેમ કહેવામાં આવ્યું નથી, માટે કેવી રીતે જાણવું ?

ગુરુ-સન્માત્ર આત્મારૂપે છે, એમ જ્ઞાન આપવામા છાદોજ્યના છઠ્ઠા પ્રપા

ઠકની પરિસ્થિતિ જોશે તો જાણશે. મૂળ સૂત્રમાં જે ચ શબ્દ લેવામા આવ્યો છે, તે વિધિ તથા નિષેધનો સમુચ્ચય દર્શાવે છે જો કે 'ત્યાગ કરવા યોગ્ય' વાળું વચન હોય, તોપણ વિધિ નિષેધનો પ્રસંગ આવે છે. વળી કારણના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાત થાય છે, એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. કારણ કે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “ જ્ઞાતમદેશમપ્રાક્ષ્યો યેનાશ્રુત શ્રુત મત્ત્વમત મત્તમ વિજ્ઞાત વિજ્ઞાત હે શ્વેતકેતુ ! કેવળ શાસ્ત્ર કે આચાર્યના ઉપદેશથી તે સમજી શકાય એવી વસ્તુ આચાર્યને શુ પૂછી છે કે, જેથી અશ્રુત વસ્તુ શ્રુત થાય, અતિકત વસ્તુનો તર્ક કરી શકાય તથા અનિશ્ચિત વસ્તુનો નિશ્ચય થાય.” “કષ્ટુ મગ્ધ સ આદેશો મવતિ હે ભગવન ! તે આદેશ કયે પ્રકારે થાય છે ?” “યયા સૌમ્યેન્ન મૃત્વિડેન સર્વ મૂનમય વિજ્ઞાત સ્વા દ્વાચારમણ વિનાતો નામધેય મૃત્તિનેત્રેય સત્તમ ॥ જેવી રીતે, હે પ્રિયદર્શન ! એક માટીના ગોળાના જ્ઞાનવડે તેના સર્વ વિકારોનું જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ નામ તથા રૂપનો વિકાર, વાણીને આશ્રયવાળા છે, પણ મૃત્તિકા એ જ સત્ય છે.” “અથ સૌમ્ય સ આદેશો મવતિ એવી રીતે હે ચોત્તમ્ય ! આ ઉપદેશ છે.” વળી જો પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્ય હોય તો કાર્યના કારણરૂપ પ્રધાનનું હેય કે અહેય તરીકે જ્ઞાન થવા પછી આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કે આત્મા પ્રધાનના વિકારરૂપે નથી માટે પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્યરૂપે કહેવાઈ શકે નહિ (૮) વળી પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્ય નથી, એના જ અનુબંધમાં આ બીજું પણ સૂત્ર છે જેમકે,-

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૯ મું.

જીવમાં સતનો લય.

સ્વાપ્નયાત્ ॥ ૧. ॥

સૂત્રાર્થ-સ્વ અર્થાત્ સદૃશ આત્મામાં જીવનો લય થતો હોવાથી પ્રધાન સત્ શબ્દ વાચ્ય નથી. (૯)

ટીકા-ગુરુ આ સત્ શબ્દ વાચ્ય કારણ તા સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે “વૈ તત્પુરુષ સ્વપિતિ નામસતા સોમ્ય તદા સપ્નો મયતિ સ્વપ્નોતો મયતિ તસ્માદેન સ્વપિતૈત્યાચક્ષતે સ્વ જ્ઞાપીતો મયતિ (છાદોગ્ય) ન્યાદે સુષુપ્તિમાં પુરુષ ઉદે છે ત્યારે તે સત્ સાથે જોડાયેલો થાય છે. તે પોતાને વિશે લય પામે છે. માટે એને સ્વપિતિ એવા નામથી જોડે છે અર્થાત્ તે આત્મા સાથે લય પામે છે.” આ શ્રુતિ પુરુષને આત્મામાં લય થયો છે, એમ અર્થ દર્શાવે છે. અહીં સ્વશબ્દવડે આત્માને ગ્રહણ કરવો અર્થાત્ સત્ શબ્દ વાચ્ય પ્રકૃત આત્મામાં લય થયો છે અર્થાત્ તેમાં ગમન કર્યું છે એવે ઉપસર્ગ સાથે ૬ ધાતુનો અર્થ લય થાય છે, જેમકે ‘પ્રલવાપ્યયૌ’ એમાં પ્રલવનો અર્થ ઉત્પત્તિ તથા અપ્યયનો અર્થ લય છે. મનવડે વિસ્તાર પામેલ ઉપાધિઓના સંબંધને લીધે ઇન્દ્રિયોના વિષયને ગ્રહણ કરતો તથા વિષયોથી યુક્ત થયેલો જીવ જાગે છે, એવી સંજ્ઞાને પામે છે. વળી તે જ જીવ જાગતાવસ્થાની વાસનાને યુક્ત થયેલ છતો સ્વપ્નને જુલે છે ત્યારે તે મન શબ્દ વાચ્ય અર્થાત્ મનને વિશે લય થયેલ કહેવાય

છે. આ બેઉ પ્રકારની ઉપાધિનો નાશ થવે સુષુપ્તાવસ્થામાં જીવ ત્યારે જોડાય છે ત્યારે ઉપાધિથી થયેલા જાગેલો અભાવ હોવાથી, તે આત્મામાં લીન થયો છે, એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ તેણે સ્વ કહેતાં આત્માને વિશે ગમન કરેલું છે, એમ કહેવાય છે. વળી હૃદય શબ્દનો અર્થ શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે-“સ વા એ આત્મા હૃદયમિતિ તસ્માદ્દૃશ્યમ (છાદોગ્ય) આ આત્મા હૃદયમાં છે, હૃદયનો એ જ અર્થ થાય છે, કારણ કે હૃદયમાં આ તે હૃદય” અથવા અજ્ઞાત અને ગન્યા શબ્દનું મૂળ, શ્રુતિનીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે-“આપ એ તદશિત નયન્તે તેજ એ તલીત નયતે અર્થ-ગુરુએ ખાધેલ અન્નને પાણી દ્રવીભૂત કરી રચાઈ લાવમાં લાવે છે તથા પીધેલા પાણીનું શોષણ કરી તે જ તેને લોહી તથા પ્રાણલાવમાં લાવે છે”. એમ સ્વાત્માન સચ્ચદવાચ્યમપીતો મયતિ અર્થાત્ સ્વ કહેતાં આત્માને વિશે લય પામે છે, એ અર્થ સ્વપિતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી શ્રુતિ દર્શાવે છે વળી ચેતન આત્મા જડ પ્રધાનને કહી પામે નહિ. જો કે પ્રધાન આત્મીયરૂપ હોવાથી સ્વ શબ્દ વાચ્ય થાય, છતાં ચેતન અચેતનમાં લીન થાય, એમ કહેવું, તે તદ્દન વિરુદ્ધ છે “પ્રતોનાત્મના સ પરિવક્તો તવાજ્ઞ વિંચન વેદ નાન્તરમ (છાદોગ્ય) પ્રાજ્ઞ, આત્મા સાથે એક લાવને પામવાથી બાહ્ય વસ્તુને તેમજ આંતર વસ્તુને જાણતો નથી” આ શ્રુતિ સુષુપ્તિમાં જીવનો ચેતનમાં લય દર્શાવે છે. માટે જેને વિશે સર્વ ચેતનનો લય છે, એવું સત્ શબ્દ વાચ્ય ચેતન જગતના કારણ-

રૂપે છે, પણ પ્રધાન જગતના કારણરૂપે નથી. (૯)

શુરુ-વળી પ્રધાન એ જગતનું
● કારણ નથી, એ નીચલા સૂત્રથી પ્રતિ-
પાદન કરવામા આવે છે -

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૦ મું.

ચેતનનું કારણરૂપે નિરૂપણ.

ગતિસ્મામાન્યાચ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-વેદાંતોમાં ચેતન કારણરૂપે છે, એવું જ્ઞાન સામાન્યરૂપે છે, માટે પ્રધાન એ જગતનું કારણ નથી. (૧૦)

ટીકા:-શુરુ-એ તાર્કિકોના સિદ્ધાંતોની માફક વેદાંતમાં પણ, કેટલીકવાર ચેતન બ્રહ્મ, કેટલીકવાર અચેતન પ્રધાન તથા કેટલીકવાર અન્ય કોઈ વસ્તુ જગતના કારણરૂપે, એમ ભિન્ન ભિન્ન કારણનું જ્ઞાન હોત તો વળી પ્રધાન કારણનું બ્રહ્મ કરવાથી, ઇક્ષતિ આદિ શ્રુતિની કલ્પના કરવામાં આવત. પણ તેમ છે નહિ. સર્વ વેદાંતમાં ચેતન કારણનું જ્ઞાન સમાનરૂપે છે. જેમકે “યથાગ્નેર્જ્વલત સર્વાદિતો વિસ્ફુલ્ગિ વિપ્રતિષ્ઠેન્નિવમેવૈતસ્માદાત્મન સર્વે પ્રાણા યથાપતન વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવા દેવેભ્યો રોકા ॥ (કૌથી.) અર્થ:-જેમ બળતા અગ્નિમાથી સર્વ દિશામાં અગ્નિના તણુખાઓ પથરાઈ જાય છે, તે જ રીતે આત્માના સર્વ પ્રાણો પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ આત્મા જાય છે. આ પ્રાણોમાથી દેવો તથા દેવોમાંથી લોકની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” “તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન. આવાન: સમૂત (તેત્તિ) તે આ આત્મામાંથી આકાશની

ઉત્પત્તિ થઈ છે.” “આત્મત એવં સર્વ (છાંદો) આત્મામાંથી આ સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” “આત્મન એ પ્રાણો જાપતે (અક્ષ.) આત્મામાંથી આ પ્રાણની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ રીતે સર્વ વેદાંતો આત્માનું કારણપણુ દર્શાવે છે. વળી અમે આગળ કહ્યું છે કે, આત્મ શબ્દ ચેતન વાચક છે વળી મોટું પ્રમાણુ કારણ એ છે કે, જેમ અણુ આદિનું રૂપાદિમાં સમાન જ્ઞાન છે, તેમ સર્વ વેદાંત વા-ક્યોનું ચેતન કારણપણુ સમાન જ્ઞાનરૂપે છે. આ રીતે સામાન્ય જ્ઞાન હોવાથી સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે છે. (૧૦)

શિષ્ય:-સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગતના કાર-ણરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુરુ-આનાજ સંબંધમાં બ્યાસ ભગવાનથી અગીઆરમું સૂત્ર રચવામાં આવ્યું છે. જેમકે-

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૧ મું.

ચેતનના કારણપણુમાં શ્રુતિનું

પ્રમાણ.

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-ચેતન જગતના કારણરૂપે છે, એમ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ છે. (૧૧)

ટીકા-શુરુ સ્વશબ્દવડે શ્રુતિએ પ્રતિ-પાદન કરેલ છે કે, સર્વજ્ઞ ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે છે. એતાથતર વગેરે ઉપનિષદોમાં સર્વજ્ઞ ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે કહ્યા છે. જેમકે “સ કારણ કરણાધિપાધિયો ન ચાન્ય વધિવિજિતા ન વધિપ. (થેતા) તે સર્વજ્ઞ

પરમેશ્વર કારણરૂપે તથા ઈન્દ્રિયોના અધિ-
પતિ જે જીવ, તેના અધિપતિરૂપે છે.
તેને કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર તેમજ અધિ-
પતિરૂપ નથી.” માટે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગ-
તના કારણરૂપે છે. અચેતન પ્રધાન અથવા
અન્ય કોઈ જગતના કારણરૂપે નથી, એમ
સિદ્ધ થાય છે. (૧૧.)

શિષ્ય:-જન્માદયસ્ય યત આ સૂત્રથી
આરંભ કરી કૃતત્વાન્ન આ છેવટના સૂત્ર
સૂત્રી જે કાંઈ વેદાંત વાક્યો કહેવામાં
આવેલ છે, તે સર્વમાં સર્વજ્ઞ તથા સર્વ
શક્તિરૂપ ઇશ્વર જગતની ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ તથા લયના હેતુરૂપ છે, એમ
પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તે ન્યાયપુર-
સ્સર પ્રતિપાદન કર્યું છે. સામાન્ય જ્ઞા-
નના સૂત્રનવડે સર્વ વેદાંતોમા ચેતન
કારણરૂપે છે, એમ દર્શાવ્યું છે. તો
પછી હવે પછીનાં નકામાં સૂત્રો કરી
મથને મોટા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?
કારણ કે આ અગ્રીઆર સૂત્રથી જ જે
કાર્ય કરવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું છે.
તો પછી પિટ પેષણ કરવાની શી
જરૂર છે ?

ગુરુ:-બ્રહ્મનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું
હોય છે:-જેમકે નામરૂપ તથા વિકારની
ઉપાધિવાળું તથા તેથી વિપરીત સર્વ
ઉપાધિથી રહિતરૂપે છે. યજ્ઞ દિ દ્વૈતમિત્ત
મચ્છિતિ તરિતર હ્તર પરચિત યજ્ઞ ત્વસ્ય સર્વમાત્મે
ચામ્ત્ત્વેન ક પરચેત્ (બૃહ.) જે સમયે દ્વૈતના
સરખો ભાસ થાય છે ત્યારે અન્ય અ-
ન્યને બુદ્ધે છે, પણ જ્યારે સર્વ એક
આત્મારૂપે થાય છે ત્યારે કોણ કોને

જોઈ શકવાનો હતો?” “યજ્ઞ નાન્યત્વચ્ચિતિ ના-
ન્યચ્છુનોતિ નાન્યદ્વિજ્ઞાનોતિ સ મૂમાપ યજ્ઞાન્યત્વદય
ત્યન્યચ્છુનોત્યન્યદ્વિજ્ઞાનોતિ તદત્ત્વ યો વૈ મૂમા તદમુત-
મય યદત્ત્વ તન્મત્ત્વમ્ (છાંદો) જેમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ
અન્ય જોતો નથી, બીજું સાંભળતો
નથી, તથા બીજું જાણતો નથી, તે
બૂમારૂપ છે, જેમાં અન્ય જુવે છે,
જેમાં અન્યરૂપે સાંભળે છે, તથા અન્ય-
રૂપે જાણે છે તે અદ્વરૂપે છે. બૂમા
અમૃતરૂપે છે તથા અલ્પ મર્ત્યરૂપે છે.”
‘સર્વાળિ હપાળિ મિચિન્ત્ય ધીરો નામાનિ કૃત્ત્વાડમિ-
વદન યદાસ્તે (તૈત્તિ.) વિવેકી સર્વ રૂપોનું
ચિત્તન કરી તથા નામો પાડી તે પ્ર-
માણે બોલતો છતો રહે છે” “વિન્કલ નિ-
ક્ષિપ શાન્ત નિરવય નિરજનમ્ । અમૃતસ્ય પર સેતુ
દમ્બેન્વતમિવાનત્મ (શ્વેતા.) નિરવયવ,
નિષ્ક્રિય, શાન્ત, સંપૂર્ણ, પાપ રહિત,
મોક્ષના ઉત્કૃષ્ટ હેતુરૂપ, તથા બળી
ગયેલ લાકડાંના અગ્નિ સરખું બ્રહ્મ છે.”
‘નેતિ નેતિ (બૃહ.) તે આમ નથી, તે આમ
નથી.” “અત્પૂર્ણમનજ્ઞસ્વમરીર્ષય (બૃહ.)
તે સ્થૂલ નથી, આણુ નથી, હ્રસ્વ નથી,
તેમ જ દીર્ઘ નથી.” “ન્યૂનમત્પત્ત સ્થાન
સપૂર્ણમત્પત્ત એક સ્થાન ન્યૂન છે તથા
બીજું સ્થાન સપૂર્ણ છે” આ રીતના
હજારો વાક્યો જાન તેમ જ અજ્ઞાનના
વિષય હેતુવડે બ્રહ્મના બે રૂપોને દર્શાવે
છે. તેમા અજ્ઞાનાવસ્થામાં બ્રહ્મનો સર્વ
અવહાર ઉપાસ્ય તથા ઉપાસક આદિ
લક્ષણવાળો છે. તેમાં બ્રહ્મ સંબંધી
કેટલીક ઉપાસનાઓ અશ્વમુદયને અર્થ
છે, કેટલીક કમની મુક્તિને માટે તા
કેટલીક કર્મની સમૃદ્ધિને માટે છે. ૫

સર્વ ઉપાસનાનો ભેદ શુભ યુક્ત જેવી ઉપાધિનો ભેદ હોય, તે પ્રમાણે છે. જો કે એક જ પરમાત્મારૂપ હૃદય તે તે શુભ વિશેષને લઈ ઉપાસ્યરૂપે થાય છે, છતાં જેવી શુભવાળી ઉપાસના હોય છે, તે પ્રમાણે કૃણમાં ભેદ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પરમાત્માની જે રીતે ઉપાસના કરે છે, તે પ્રમાણે થાય છે. “પવાન્નતુલ્યોત્કે પુરો મવતિ ત્યેત પ્રેત્ય મવતિ (છાન્દો) જે જે સંકલ્પ યુક્ત પુરુષ થાય છે, તે તેને અન્ય જનમમાં પ્રાપ્ત થાય છે.” વળી ગીતામાં કહ્યું છે કે, “ય ય વાપિ સ્મરન્માય ત્યજ્યન્તે રત્નેશ્વરમ્ । તત મૈવૈતિ જ્ઞાન્તેય સદા તદ્વાચમાવ્રિતઃ છે કેન્તીપુત્ર ! જે જે રીતના ભાવનું સ્મરણ કરી, મનુષ્ય પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તે ભાવવાળો ધર્મ તેને તે મળે છે.” જો કે સ્થાવર તેમ જ જંગમ સર્વમાં એક જ આત્મા શૂદ્ધ છે, છતાં ચિત્તરૂપી ઉપાધિવિશેષના ભેદને લીધે કૃતસ્થ, નિત્ય તથા એકરૂપ આત્માનો ઉત્તરોત્તર વિસ્તાર થાય છે તથા તે હૃદય સંબંધી શક્તિઓ ભેદવાળી કહેવાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘તત્ત્વ ય આત્માનમાધિસ્ત્તા વેદ (૧૦ આ) તે ઉચ્ચરૂપ પુરુષતા આત્માને જે બાંહે છે.’ તેમ જ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યદીદ્મીતિમસત્ત્ર શ્રીમદ્દર્જિતમેવ વા । તત્તદેવા વગદા ત્વ મમ તેજોગમમવમઅર્થઃ- જે જે સાદેખીવાળું, લક્ષ્મી અથવા તેજવાળું અથવા બળવાળું છે, તે તે સર્વ મારા તેજમાંથી નીકળેલું છે, એમ બાણુ” એ રીતે જ્યાં જ્યાં વિભૂતિ આદિનો વિસ્તાર

કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં ઉપાસ્યપણાથી હૃદય જ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ રીતે અહીં પણ આ દિવ્ય મંડળમાં જે હિરણ્યમય પુરુષ છે, તે સર્વ પાપવિશેષથી પર છે, એ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં કથન કર્યું છે. આ જ પ્રમાણેનું રહસ્ય આત્માસ્તહિત્વા (૭૦) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. આ રીતે જ લક્ષ્મી મુક્તિને આપવાવાળું આત્મજ્ઞાન અનેક ઉપાધિદ્વારા ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. વળી ઉપાધિવિશેષથી રહિત આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે તથા આ પ્રમાણેના પરંપરાના સંબંધને લીધે તે આત્મજ્ઞાન સંદેહયુક્ત છે. આવા આત્મજ્ઞાનનો નિર્ણય શ્રુતિવાક્યના મતનથી જ થાય છે. જેમકે આનન્દમયોડ્ઝ્યાસાત્ ઇત્યાદિ સૂત્રમાં કહ્યું છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જો કે એકરૂપે છે, છતાં ઉપાધિ સંબંધની જ્યારે ઇચ્છા હોય છે ત્યારે ઉપાસ્યપણાવડે તથા ઉપાધિની અનિચ્છા હોય ત્યારે જ્ઞેયપણાથી બ્રહ્મનો વેદાંતમાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા આ ગ્રંથનો આરંભ થાય છે. જો કે ગતિમાન્યાત્ એ સૂત્રવડે જડ કારણનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું; છતાં બ્રહ્મ સંબંધીનાં અન્ય વાક્યોનો સૂત્રકારવડે, બ્રહ્મથી વિપરીત કારણનો નિષેધ કરી, વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

અધિકરણ ૬ કું. સૂત્ર ૧૨ મું.

બ્રહ્મનું આનંદમયરૂપે નિરૂપણ.

આનંદમયોડ્મ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ-વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મ આનંદમયરૂપે છે. (૧૨).

ટીકા:-શિષ્ય:-તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમયરૂપ આત્માનો અનુક્રમ કરી તે સંબંધી વર્ણન કર્યું છે. જેમકે “તત્માદ્વા એતસ્માદ્વિજ્ઞાનમગદ્યોડન્તર આત્મા-ર્જમય (તૈત્તિ.) આ વિજ્ઞાનમયથી ભિન્ન અંતરાત્મા છે.” હવે શંકા એ ઉઠે છે કે, આનંદમય શબ્દવડેત્વ જ્ઞાનમન્ત વગ્ન (બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપે છે) આમ પ્રકૃતરૂપ પરબ્રહ્મ સંબંધી કહેવામાં આવ્યું છે અથવા શું અન્નમયાદિની માફક બ્રહ્મથી અન્ય અર્થ પ્રતિપાદન થાય છે? આથી એમ ધર્મ શકે છે કે, બ્રહ્મથી અન્ય અર્થરૂપ ગૌણ આત્મા આનંદરૂપે થાય. કારણ કે અન્નમયાદિ ગૌણ આત્મપરંપરામાં તેનો સમાવેશ થાય છે.

શુરુ:-આમ છે, છતાં પણ આત્મા સર્વાતરરૂપે હોવાથી આનંદમય આત્મા જ સુખ્યરૂપે થાય છે.

શિષ્ય:-તેમ થઈ શકે નહિ. કારણ કે આત્મા પ્રિયાદિ અવયવના યોગવાળો છે તથા શ્રુતિએ આત્મા શરીરી છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. માટે આનંદમય આત્મા સુખ્ય હોય તો પ્રિયાદિનો સ્પર્શ થવો ન જોઈએ. પણ

તત્ત્વ પ્રિયમેષ શિરઃ (તેનું પ્રિય માથું છે) એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ જ આત્મા શરીરી છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે “તત્ત્વૈષ એ શરીર આત્મા યઃ પૂર્વસ્વ (તૈત્તિ.) જે વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય આત્મા છે, તે જ શરીર આત્મા છે.” હવે આત્મા શરીરી થવાથી તેને પ્રિય તથા અપ્રિય આદિ દોષ લાગ્યા વિના રહેતો નથી. માટે આનંદમય આત્મા સંસારી છે.

શુરુ:-આ શંકાના નિવારણ માટે જ આ સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે આનંદમયોડ્મ્યાસાત્ (આનંદમય પરબ્રહ્મ છે, અભ્યાસથી.) પર એવો આત્મા જ આનંદમયરૂપે થવા યોગ્ય છે. કારણ કે વારંવાર અભ્યાસ અર્થાત્ તે પ્રમાણેનું કથન કરવામાં આવે છે. પર આત્માને વિશે જ આનંદ શબ્દ અનેકવાર યોગ્યલો છે. આનંદમયને આગળ કરી રસો વૈ રસઃ (તે રસરૂપ છે) એ રીતે આત્માને સારરૂપે કહ્યો છે. વળી કહ્યું છે કે, “રસશોવાય લઽવાડની મવતિ । વો છેવાન્યાત્ વઃ પ્રાણ્યાત્ । યદેષ આરાસ આનંદો ન સ્યાત્ । એષ છેશવદયાતિ (તૈત્તિ.) સૈવાનંદસ્ય મીમાસા” મવતિ । એતમાનંદમયમાત્માનુપસન્નામતિ । આનંદ વ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ શ્રુતવન્ । આનંદ વ્રહ્મણિ વ્યાજ્ઞાનાત્ (તૈનિ.) વિજ્ઞાનમાનંદ વ્રહ્મ (શૂદ્ધ.)

દમયને પામે છે. આનંદસ્વરૂપ આત્માને જાણનારે કોઈથી લયને પામતો નથી. આનંદ પ્રદર્શક છે, એમ તેણે જાણ્યું. વળી અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, વિજ્ઞાનરૂપ આનંદ પ્રદર્શક છે.” આ પ્રમાણે પ્રદ્ધાને વિશે આનંદ શબ્દ જોવામાં આવે છે. આ રીતે આનંદ શબ્દ અનેકવાર પ્રદ્ધાને વિશે લાગુ પડે છે, એમ કહેવાથી આનંદમય આત્મા એ જ પ્રદ્ધ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-અન્નમયાદિ ગોણુ આત્માની પરંપરામાં આનંદમય આત્માની ગણના હોવાથી આનંદમય આત્મા પણ ગોણુ છે, આ રીતનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ દોષ લાગુ પડતો નથી. કારણ કે આનંદમય આત્મા ભર્વાના અંતરરૂપે છે. સુખ્ય આત્માનો ઉપદેશ કરવાવાળું શાસ્ત્ર લોકિક બુદ્ધિને અનુસર્યું તથા અન્નમય જડ શરીર આત્મારૂપે છે, એમ અત્યંત મૂઠ્ઠા લોકોને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે કુલ્લીમાં રહેલા તાંબા વગેરે વસ્તી પ્રતિમા, જેવું બીજું હોય છે, તેના સરખી પડે છે, તેમ આત્મા અંતરરૂપે છે, તેથી પણ અંતરરૂપે છે, આ રીતે પૂર્વ ઉત્તરોત્તર મમાનજડને આત્મારૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. પણ આત્મપ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થઈ શકે, માટે અંતરરૂપ આનંદમય આત્માનો શાસ્ત્રે ઉપદેશ કર્યો છે, એમ અભિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે અરુઘતીનો તારો દેખાડ્યો હોય તો

પ્રથમ બીજા અનેક ગોણુ તારાઓને અરુઘતીરૂપે દેખાડ્યા પછી જે છેવટનો સુખ્ય તારો દેખાડવામાં આવે છે, તે જ અરુઘતીના તારારૂપે છે, તેમ આ સ્થળે આનંદમય સર્વાંતરરૂપે હોવાથી સુખ્ય આત્મારૂપે છે વળી હે શિષ્ય ! તું કહે છે કે, પ્રિયાદિની શિરરૂપે કલ્પના સુખ્ય આત્માને લાગુ પડતી નથી, એ તારું કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આ કલ્પનાનો ઉદ્ભવ પૂર્વની અનેક ઉપાધિઓને લીધે હોય છે, પણ સ્વાભાવિક આ કલ્પના નથી, તેથી તું કહે છે, તે દોષ લાગુ પડતો નથી. અન્નમયાદિ શરીરની પરંપરાને લઈ આનંદમયનું શારીરપણુ છે. પણ તે શારીરપણું સંસારીની માફક સાક્ષાત્કરૂપે નથી. માટે પર આત્મા, એ જ આનંદમયરૂપે છે. (૧૨)

શિષ્ય:-આનંદમય એટલે શું ?

શુરુ:-આનંદમયનો અર્થ આનંદ-પૂર્ણ છે; તથા તેજ અર્થ વ્યાસ ભગવાનને ૧૩મા સૂત્રમાં દર્શાવ્યો છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું:-સૂત્ર ૧૩ મું.

આનંદમયઃ એટલે આનંદપૂર્ણ.

વિષ્કારશબ્દાન્તેતિ ચેત્ત્વ ન પ્રાચુર્યાત્ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-આનંદમય શબ્દ વિષ્કાર વાચક હોવાથી પરબ્રહ્મના વાચકરૂપે નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આનંદમય શબ્દ પૂર્ણતાને દર્શાવે છે. (૧૩)

ટીકા-શિષ્ય પર આત્મા આનંદમયરૂપે થવા યોગ્ય નથી. કાણુકે આનંદમય

શબ્દ વિકારવાચક છે તથા આત્મા તો અવિકારી છે. આત્મા પ્રકૃતિવાચક છે, માટે તેના સંબંધમાં સત્ય શબ્દ જો યોજવામાં આવે તો આત્મા વિકારવાચક રૂપે થાય. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે આનંદમય, એ શબ્દમાં જે મય પ્રત્યય છે, તે વિકારને દર્શાવવાવાળો છે, માટે અન્નમય આદિ શબ્દો જેમ વિકારવાચક છે તેમ આનંદમય શબ્દ પણ વિકારના વિધ-યવાળો થવો જોઈએ.

ગુરુ—આ તારું ધાગુ બૂલ બરેલું છે. કારણકે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મય શબ્દ પૂર્ણપણું દર્શાવવા યોજવામાં આવે છે. જેમકે પાણિનીના ૫-૪-૨૧ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રયત્નવચ્ચે મયદ્ અર્થઃ—મય પ્રત્યય પ્રકૃતિવાચક શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા જોડવામાં આવે છે, માટે અહીં પણ પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા મય શબ્દ આનંદ શબ્દની સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે અન્નમયો યજ્ઞ અહીં અન્નથી પૂર્ણ યજ્ઞ, એમ પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા મય પ્રત્યય જોડવામાં આવ્યો છે, તેમ આનંદપૂર્ણ જે હોય, તે બ્રહ્માનંદમયરૂપે કહેવાય છે મનુ-પ્યથી માંડી ઉત્તરોત્તર સ્થાને સો સો ગણો આનંદ વધારે કહી, બ્રહ્માનો આનંદ પૂર્ણ છે, એમ બ્રહ્માનંદ નિરતિશય છે, એમ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે માટે પૂર્ણ અર્થ દર્શાવવા મય પ્રત્યય યોજવામાં આવ્યો છે. (૧૩)

અધિકરણ ૬ ઠું—સૂત્ર ૧૪અં.

બ્રહ્મ આનંદના કારણરૂપે

તદ્દેતુવ્યપદેશાત્ચ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ—વળી આનંદના હેતુનું કથન છે, માટે મય શબ્દ વિકારવાચક નથી (૧૪)

ટીકા—ગુરુ પૂર્ણતાના અર્થમાં મય શબ્દ છે, જેથી બ્રહ્માના આનંદનું કારણપણાનો શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે જેમકે ‘एष ह्येकान्तव्यपति अर्थः—એ જ આનંદ પમાડે છે’. ખરેખર જે બીજાને આનંદ પમાડે છે, તે પોતે પૂર્ણ આનંદરૂપે છે જેવી રીતે હોઠમાં જે બીજાના ધનને મેળવે છે, તે પ્રચુર ધનરૂપે છે, એમ કહેવાય છે માટે પૂર્ણતાના અર્થમાં મય શબ્દ હોવાથી આનંદમયરૂપ પર આત્મા છે (૧૪)

અધિકરણ ૬ ઠું—સૂત્ર ૧૫અં.

આનંદમયનું આત્મારૂપે નિરૂપણ.

માન્ત્રવર્ણિકમેવ ચ ગોયતે. ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ—વળી મંત્રમાં દર્શાવેલ બ્રહ્મનું જ કથન છે, માટે આનંદમય આત્મા જ પર છે. (૧૫)

ટીકા ગુરુ વળી આનંદમય જ પર આત્મા છે ગ્રન્થવિદાનોતિ પરમ (તૈત્તિ૦) બ્રહ્મેત્સા પરમાત્માને મેળવે છે” ત્યાંથી શરૂઆત કરી “सत्यज्ञानमनत ब्रह्म सत्य, ज्ञान तथा अनंत रूपे ब्रह्म છે.” આ મંત્રમાં જે પ્રકૃત બ્રહ્મ છે, તેનો નિશ્ચય સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંત એવાં વિશેષણોથી કરેલ છે આ જ બ્રહ્મામાંથી આકાશાદિના કું

કરી સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ છે. આ પ્રદે સર્વ ભૂત માત્રની ઉત્પત્તિ કરી તેમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેની સ્થિતિ શુદ્ધાકાશવિશે છે તથા તે સર્વના અંતરરૂપે છે. આ પ્રદેશનું જ્ઞાન થવા માટે આથી અન્ય અંતરાત્મા છે, આથી અન્ય અંતરાત્મા છે, એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મંત્રમાં જે પ્રદેશ વિશે કહ્યું છે, તે જ પ્રદેશનું અહીં કથન કરવામાં આવ્યું છે કે અન્ય તથા અંતર આત્મારૂપ જે છે, તે જ આનંદમય છે વળી મંત્ર તથા પ્રાદેશમાં વિદેશ ન હોવાથી બેઉ એક જ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. જો તેમ ન થાય તો મૂળ પ્રકૃત પ્રદેશની હાનિ તથા વિકારવાનું વસ્તુનું વર્ણન થઈ જાય. વળી અન્તરમયાદિની માફક આનંદમય આત્માથી બીજા અંતર આત્માનું કથન કરવામાં આવ્યું નથી. વળી ભૂશુદ્ધિએ વરુણને તેત્તિરીય ઉપનિષદમાં જે પ્રદેશવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તે એ જ છે કે, આનંદમય આત્મા જ પર છે. માટે આનંદમય આત્મા જ પર ભણ્યો. (૧૫)

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૬ સુ.

આનંદમયનો આત્માથી ભિન્નરૂપે

અભાવ

નેતરોઽનુપપત્તેઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-આનંદમય આત્માથી અન્ય-રૂપે કાંઈ નથી, કારણ કે તેથી ભિન્નની પ્રાપ્તિ થતી નથી (૧૬)

ટીકા: શુરુ:-આથી આનંદમય આત્મા જ પરરૂપે છે. ઇન્દ્રિયથી અન્ય સંસારી જીવ ઇતિ રૂપે છે. આનંદમય શબ્દવડે જીવ કહેવાતો નથી. કારણ કે તે પ્રમાણેનું કથન નથી. આનંદમયને ઉદ્દેશી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:- "સોઽકામયત । વદુસ્યાં પ્રજાયેતિ । સ તપો તપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા । ૬૨ ૫ સર્વમણ્જત યદિદં કિં ચ (તેત્તિ૦) તેણે કામના કરી કે, હું અનેક રૂપે થાઉં. તેણે તપ કર્યું. તપ કરી તેણે આ સર્વની ઉત્પત્તિ કરી. જે કંઈ આ છે, તે સર્વની ઉત્પત્તિ કરી." તેમાં શરીરની પહેલાં ઉત્પત્તિ સંબંધી કથન, સૂત્ર્યમાન વસ્તુઓનો તેમજ વિકારનો સંપ્રદાયી અલેદ, તેમજ સર્વ વિકારરૂપ સૃષ્ટિ પર આત્માથી ભિન્નરૂપે નથી હોતી તે સંબંધી કહ્યું છે. (૧૬).

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૭ સુ.

આનંદમયનો જીવરૂપે અભાવ.

મેદવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી જીવનું, લેદરૂપે કથન હોવાથી આનંદમય જીવરૂપે નથી. (૧૭)

ટીકા:-શુરુ:-આથી પણ આનંદમય સંસારી નથી. કારણ કે આનંદમયના અધિકાર વિશે નીચેની શ્રુતિ જીવ તથા આનંદમય બેઉ ભિન્નરૂપે છે, એમ કહે છે.-સ્તોવૈસ । રસ ૫ લેવાય લાઘ્વા નદી મવતિ (તેત્તિ૦) તે રસરૂપે છે. રસને પ્રાપ્ત કરી આત્મા આનંદ સુકૃત થાય છે ખરેખર કદી પ્રાપ્ત કરનાર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુરૂપે કદી થતી નથી.

શિષ્ય:-“આત્માન્વેષ્ય । આત્મતામાત્ર
પરં વિચિત્રે આત્માને શોધવો જોઈએ, આત્મા-
ના સાક્ષાત્કાર શિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ
નથી.” એ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ કેવી રીતે
છે? કારણ કે તમે તો કહો છો કે,
પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાપ્ત કરવા યોગ્યરૂપે કદી
થતો નથી.

ગુરુ:-તમારું કહેલું ‘ખરું’ છે. જો
કે આત્માનો આત્મભાવ જતો રહેલો
નથી હોતો, છતાં આત્માના અજ્ઞાનને
લીધે જડરૂપે દેહાદિમાં આત્માનો નિશ્ચ-
ય લૌકિકરૂપે જોવામાં આવે છે આથી
આત્મા અન્વિષ્ટ નથી, પણ અન્વેષ્ટવ્ય
છે, અલપ્ત નથી પણ લપ્તવ્ય છે, શ્રુત
નથી પણ શ્રોતવ્ય છે, મત નથી પણ
મતવ્ય છે, વિજ્ઞાત નથી પણ અવિજ્ઞાત
છે ઇત્યાદિ ભેદકથન દેહાદિરૂપ આત્મામાં
જોવામાં આવે છે પરમાર્થ રીતે જોતાં
તો સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરથી અન્ય દ્રષ્ટા અથ-
વા શ્રોતાનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો
છે. જેમકે બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,
‘નાન્યોસ્તોસ્તિ દ્રષ્ટા આત્માથી અન્ય કોઈ
દ્રષ્ટારૂપે નથી.’ પરમેશ્વર અવિદ્યાથી કલ્પા-
યેલ શરીરથી, કતાંથી, લોકતાથી તથા
વિજ્ઞાનાત્માથી લિન્નરૂપે છે. જેવી રીતે એક
ભદ્રગરથર્મ તથા ખર્જૂને ધારણ કરી દોરાને
ઝાલી આકાશ તરફ ગમન કરે છે તથા
તે જ માયાવી પરમાર્થ રીતે જોતાં બૃહિ-
પર ઉભેલો અન્ય જોવામાં આવે છે.
અથવા તો જેમ ઘટાકાશમાં રહેલ
આકાશ અન્ય આકાશથી ભિન્નરૂપે જોવામાં
આવે છે આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનાત્મા તથા

પરમાત્માના ભેદને અગીકાર કરી
નેત્રોડ્ડયપત્તે । તથા નેત્રવ્યપદેશાચ્છ ઇત્યાદિ
સૂત્રનું કથન કરવામાં આવ્યું છે (૧૭)

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૮ મું.

આત્મામાં અનુમાન પ્રમાણનો
અભાવ.

કામાચ્ચ નાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-આનંદમય આત્મામાં કામ-
નાતું કથન કરવામાં આવ્યું છે, માટે
આત્મા અનુમાનગમ્ય નથી. (૧૮)

ટીકા:-ગુરુ:-“લોકામયત વહુત્વા પ્રજાયેયેતિ(બૃહ.)
અર્થ:-તેણે કામના કરી કે હું અનેકરૂપે
થાઉં તથા ઉત્પન્ન થાઉં” આ શ્રુતિમાં
આનંદમય અધિકારમાં કામનાનો નિર્દેશ
છે, માટે અનુમાનયુક્ત, સાંખ્યકલ્પિત,
જડરૂપે અથવા પ્રધાનરૂપે આનંદમયની
કે કારણરૂપની અપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.
ઈક્ષતેર્નાશ્વમ્ એમાં નિરાકરણ કરવામાં
આવ્યું છે, છતાં પૂર્વ સૂત્રમાં કામના-
સંબંધી જે શ્રુતિ છે, તેનો આશ્રય
કરી પ્રધાનતું ફરી નિરાકરણ કર-
વામાં આવ્યું છે તથા શ્રુતિવચનોની
એકવાક્યતા છે, તે દર્શાવ્યું છે. (૧૮)

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૯ મું.

એકાકારતા ભયની નિવૃત્તિ.

અસ્મિન્નસ્ય ચ તથોગ યાસ્તિ ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ:-આનંદમય આત્મામાં જ
વનો મોક્ષ છે, એમ શાસ્ત્ર કહે છે. ॥૧૯॥

ટીકા-ગુરુઃ-પ્રધાન અથવા જીવ વિશે આનંદમય શબ્દ લાગુ પડતો નથી. માટે આનંદમયરૂપ પ્રકૃત આત્મામાં જ્ઞાત થયેલ આ જીવનો મોક્ષ છે, એમ શાસ્ત્ર કહે છે. અહીં તથોગનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-તત્ કહેતાં આત્મા સાથે યોગ કહેતાં જોડાવું તે અર્થાત્ આત્મપ્રાપ્તિ. આથી તદ્દાવનો અર્થ મોક્ષ થાય છે. આ મોક્ષનું કથન શાસ્ત્ર કહે છે. “યદા હ્યેવૈષ્ણુરેતસ્મિન્ દરોડનાત્મેડનિરુક્તેડનિલયનેડમય પ્રતિષ્ઠા વિરતે । અય સોડમય ગતો મવતિ ॥ યદા હ્યેવૈષ્ણુરેતસ્મિન્નુદર મતર કુરતે । અય તસ્ય મય મવતિ ॥ (તૈત્તિ ૦) ન્યારે સુસુક્ષ્મ અદૃશ્યરૂપ, અશરીરરૂપ, અનિર્વચનીયરૂપ, અનાધારરૂપ, તથા અલયરૂપ બ્રહ્મનો આશ્રય કરે છે ત્યારે તે લયથી રહિત થાય છે. ન્યારે જરા પણ બ્રહ્મમાં ભેદભાવ રાખે છે ત્યારે તેને લય થાય છે” આ રીતનું શ્રુતિમાં કહેલ છે. ન્યારે આ આનંદમયમાં અતાદાત્મ્યરૂપ અર્થાત્ એકાકાર નહિ એવા ભેદને જૂવે છે ત્યારે તેની સંસારના લયમાંથી નિવૃત્તિ થતી નથી. પણ ન્યારે આનંદમયમાં એકાકારપણાવડે સ્થિતિ કરે છે ત્યારે સંસારના લયમાંથી સુસુક્ષ્મની નિવૃત્તિ થાય છે. આ તાત્પર્ય આનંદમયરૂપ પરમાત્માનું ગ્રહણ કરવાથી ઘટી શકે છે, પણ પ્રધાનનું ગ્રહણ કરવાથી તેમ જ જીવનું ગ્રહણ કરવાથી તે પ્રમાણે ઘટી શકતું નથી. માટે આનંદમયરૂપ જ પરમાત્મા કહેવાય છે.

શિષ્ય:-અહીં મારે આપને એક શંકા પૂછવી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,

‘સ વા એષ પુરુષોદરસમય (તૈત્તિ) તસ્માદ્વા એત સ્માદનરસમયાદન્યોડન્તર આત્મા પ્રાણમય. (તૈત્તિ) તસ્માદન્યોડન્તર આત્મા મનોમય. (તૈત્તિ) તસ્માદન્યોડન્તર આત્મા વિજ્ઞાનમય (તૈત્તિ) આ પુરુષ અન્નરસમયરૂપ છે, આ અન્નરસમયમાંથી અન્ય અંતરાત્મા પ્રાણમયરૂપે છે, તે પ્રાણમયથી અન્ય અંતરાત્મા મનોમયરૂપ છે. એ મનોમયથી અન્ય અંતરાત્મા વિજ્ઞાનમયરૂપે છે.” આ સર્વ વચનોમાં જે મય શબ્દ છે, તે વિકારવાચક છે તથા આનંદમયમાં જ જે મય શબ્દ છે તે પૂર્ણતાને દર્શાવનારો છે. એમ એક જ શ્રુતિમાં તથા એક જ મંત્રમાં અર્ધજરતી ન્યાય અર્થાત્ પૂર્વાપર ઉલટ સુલટવાળું વચન કેમ છે; તથા આનંદમયમાં મય શબ્દ પૂર્ણરૂપ બ્રહ્મનો વિષય કેવી રીતે થાય છે? જો તમે એમ કહેશો કે, મંત્રમાં વર્ણવેલ બ્રહ્મના અધિકારથી આ પ્રમાણે છે તો તે સુક્ત નથી. કારણ કે તેમ થવાથી અન્નમયાદિને પણ બ્રહ્મનો પ્રસંગ આવશે.

ગુરુ:-આનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે:-અન્નમયાદિનું અબ્રહ્મત્વ યોગ્ય છે. તેથી પણ અંતરાત્મા તેનાથી પણ અંતરાત્મા કહેવાયેલ છે. પણ આનંદમય કહ્યા પછી તેનાથી કોઈ અંતરાત્મા કહેવાયેલ નથી. માટે આનંદમય જ બ્રહ્મરૂપે છે. જો તેમ ન હોત તો પ્રકૃતની હાનિ તથા અપ્રકૃતની પ્રક્રિયાનો પ્રસંગ આવત.

શિષ્ય:-જો કે અન્નમયાદિની માફક આનંદમયથી અન્ય અંતરાત્મા છે, એમ કહેવાયું નથી. છતાં આનંદમયનું બ્રહ્મત્વ

નથી. કારણ કે આનંદમયના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહેવાયેલ છે. “તત્ત્વ પ્રિયમેવ શિરઃ । મોદો દક્ષિણ. પક્ષઃ પ્રમોદ ઉત્તરઃ પક્ષઃ આનંદ આત્મા વ્રહ્મ પુરુષ પ્રતિષ્ઠા (તેજી.) બ્રહ્મતું પ્રિય શિરરૂપે છે, મોદ દક્ષિણ પક્ષરૂપે છે, પ્રમોદ ઉત્તર પક્ષરૂપે છે, આનંદ આત્મારૂપે છે તથા બ્રહ્મ પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે છે. “મત્યં જ્ઞાનમનંતં વ્રહ્મ (બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપે છે). આ મંત્રમાં જે બ્રહ્મ વિશે કહ્યું છે, તે જ બ્રહ્મતું વર્ણન પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે કર્યું છે. આને જણાવવાની ઇચ્છાથી અન્તમયથી લઈ આનંદમય પર્યંત પાંચ કોશોની કલ્પના કરી છે. તે પછી આપના કહેવા પ્રમાણે પ્રકૃતની હાનિ તથા અપ્રકૃતની પ્રક્રિયાનો પ્રસંગ કેવી રીતે આવે? જેમ અન્તમયાદિના અસુક અવયવ પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, તેમ આનંદમયના અવયવરૂપે બ્રહ્મ પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે. તે પછી બ્રહ્મ પ્રધાનરૂપે છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આપણે એમ કહીએ કે બ્રહ્મ પ્રકૃતરૂપે છે, માટે તે પ્રધાનરૂપે છે. જે કે આનંદમયના અવયવ તરીકે બ્રહ્મ જણાતો હોય, છતાં બ્રહ્મતું પ્રકૃત પણ જતું રહેતું નથી. કારણ કે આનંદમય જ બ્રહ્મરૂપે છે. જે બ્રહ્મ પ્રકૃતરૂપે છે, તે જ બ્રહ્મ આનંદમયરૂપે, આત્મારૂપે તથા અવયવીરૂપે છે. વળી તે જ બ્રહ્મ પાછો પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે થાય, એ અધોગચ્છ કહેવાય. બીજા પક્ષમાં બ્રહ્મ પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, એ રીતનું બ્રહ્મ સંબંધીતું વર્ણન યુક્ત છે. કારણ

કે પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠા શબ્દની સાથે બ્રહ્મ શબ્દ જોડાયેલો છે. પણ આનંદમય વાક્યમાં બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરેલ નથી. કારણ કે તેમાં બ્રહ્મ શબ્દનો સંયોગ નથી. વળી બ્રહ્મ પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, એમ કહ્યા પછી નીચલા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “તદપ્યેવ લોકો મયતિ । અસન્નેવ સ મયતિ । અસન્નેતિ લોકો વેદ વેદ । અસ્તિ વ્રજેતિ ચેદેદ સન્તમેન તત્તો વિદુઃ (તેજી) અર્થઃ—(આ રીતનો સ્વીકાર છે કે બ્રહ્મ અસત્રૂપે છે એમ જે બાણે છે તેઓ અસત્રૂપે થાય છે તથા બ્રહ્મ સત્રૂપે છે, એમ જે બાણે છે, તે બ્રહ્મનો જ્ઞાતા થાય છે.” આ મંત્રમાં આનંદમયતું કથન કર્યા વિના જ બ્રહ્મના ભાવ તથા અભાવને લીધે જે કાંઈ શુણ્ણ તથા દોષ થાય છે, તેનું વર્ણન કર્યું છે. માટે બ્રહ્મ પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે, એમાં બ્રહ્મ પોતે જ પ્રધાનરૂપે છે, એમ અનુમાન થાય છે. વળી આનંદમય આત્માના ભાવ તથા અભાવની શંકા કરવી યુક્ત નથી. કારણ કે પ્રિય તથા પ્રમોદ યુક્ત આનંદમય આત્મા સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી બ્રહ્મ જ્યારે પ્રધાનરૂપે છે તે પછી તે પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે છે, એમ આનંદમયના પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે કેવી રીતે થઈ શકે?

શુરુ—અહીં પુરુષનો અર્થ તે પુરુષ છે, પણ પ્રતિષ્ઠાનો અર્થ એ છે કે, દૈશિક આનંદના શ્રેષ્ઠ સ્થાનરૂપે તથા એક આશ્રયરૂપે બ્રહ્માનંદ છે. આ રીતનું તાત્પર્ય છે, પણ અવયવરૂપે આનું તાત્પર્ય નથી. “एतस्यैवानंतत्वाव्याप्ति

મૂતાનિ માત્રામુપજીવન્તિ (બૃહ.) આ આનંદપર
અન્ય ભૂત માત્રનો આધાર છે.” એમ
ખીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. વળી
આનંદમય પ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે ત્યારે
• પ્રિયાદિ અવયવયુક્ત સગુણ પ્રજ્ઞને ગ્રહણ
કરવો, પણ હેવટના વચનમાં નિર્ગુણ
પ્રજ્ઞ સંબંધી શ્રુતિ છે. પ્રજ્ઞ મન તથા
વાણીનો અવિષય છે. જેમકે “યતો વાચો
નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા મહા આનંદબ્રહ્મણો વિદ્વાન।
ન વિમેતિ કુતશ્ચન (તૈત્તિ.) મનસહિત વાણી
પ્રજ્ઞને પહોંચ્યા વિના નિવૃત્ત થાય છે.
પ્રજ્ઞના આનંદને જાણનાર કશાથી ભય
પામતો નથી.”

શિષ્ય:-અહીં શંકા એ થાય છે
કે, આનંદની પૂર્ણતા કહેવાવડે હુઃખનું
અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ. કારણ કે દૈાદિક
રીતિએ જે વસ્તુ પૂર્ણ હોય, તેની વિરુદ્ધવાળી
અદ્ય વસ્તુ પણ હોવી જોઈએ. વળી
“યત્ર નાન્યત્પર્યતિ નાન્યદ્દૃષ્ટોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ
સ મ્મા (છાંદો.) તેને વિશે અન્ય કંઈ
જોતો નથી, અન્ય કંઈ સાંભળતો નથી,
તથા અન્ય કંઈ જાણતો નથી તથા
તે જ જુમા આત્મારૂપ છે.” એમ પ્રજ્ઞને
વિષે લિન્ન વસ્તુ હોતી નથી, એ
રીતની જે શ્રુતિ છે તેને બાધ આવે.
વળી દરેક શરીરમા પ્રિયાદિ લિન્ન
હોવાથી આનંદમય લિન્ન થાય. પણ
નીચેની શ્રુતિવડે કહેવામાં આવ્યું છે
કે, પ્રજ્ઞ પ્રતિશરીરમાં લિન્ન નથી.
જેમકે “સત્ય જ્ઞાનમનત્ત્વ બ્રહ્મ પ્રજ્ઞ સત્ય,
જ્ઞાન તથા અનંતરૂપે છે” “एको દેવ સર્વ
મુનેષુ પુત્ર સર્વવ્યાપી સર્વમૂતાન્તરાત્મા એક

દેવ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં મૂઠરૂપે રહેલ
છે. તે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલ છે તથા
સર્વ પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપે છે.”
વળી આનંદમયનો અભ્યાસ શ્રુતિમાં
નથી, પણ સર્વત્ર મૂળ વસ્તુનો જ અ-
ર્થાત્ આનંદનો અભ્યાસ હોય છે. “સો
વે રસઃ, રસ-સ્થેવાયં લઙ્ગવાનવી મવતિ, કો સ્થે-
વાન્યાત્ ક. પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ આનંદો ન
સ્યાત। સૈવાનંદસ્ય મીમાસા મવતિ। આનંદ
બ્રહ્મણો વિદ્વાન ન વિમેતિ કુતશ્ચન। આનંદો
બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ (તૈત્તિ.) અર્થ:-આત્મા
સારરૂપે છે. આ સારને મેળવી આનંદ-
યુક્ત થાય છે. જો આકાશમાં રહેલ આ
આનંદ ન થાય તો કેાણુ એછા કરે?
કેાણુ જીવે? એ જ પરમાત્મા આનંદ
પ્રાપ્ત કરાવે છે આનંદની વિચારણારૂપે
આ આત્મા છે. પ્રજ્ઞાનંદના સ્વરૂપને
જાણનારો કેાઈથી ભય પામતો નથી.
આનંદ પ્રજ્ઞરૂપે છે, એમ જાણ્યું.” જો
આનંદમય શબ્દ પ્રજ્ઞનો વિષય છે, એમ
નહી હોય તો પછી પાછળથી થનારા
આનંદ માત્રના પ્રયોગમાં પણ આનંદ-
મયના અભ્યાસની કદપના થઈ શકે.
પણ આનંદમય પ્રજ્ઞરૂપે નથી. કારણ
કે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ કે,
આનંદમયને પ્રિય મસ્તકરૂપે છે. “વિજ્ઞાન
માનદ બ્રહ્મ (બૃહ.) પ્રજ્ઞ વિજ્ઞાન તથા આ-
નંદરૂપે છે.” અહીં આનંદરૂપે મૂળ
શબ્દનો જ પ્રજ્ઞને વિષે પ્રયોગ જોવામાં
આવે છે. માટે “યદેષ આકાશ આનંદો ન સ્યાત્
આકાશમાં રહેલ આ આનંદ ન હોય”
છંદ્યાદિ શ્રુતિમાં આનંદ પ્રજ્ઞના વિષય-

રૂપે છે, પણ આનંદમયનો અભ્યાસ નથી. વળી “एतमानंदमयमात्मानमुपसक्रामति (તૈત્તિ.) આ આનંદમય આત્માને તે પહેંચે છે.” એમાં મય પ્રત્યયવાળો આનંદમય શબ્દનો અભ્યાસ હોવાથી તે બ્રહ્મના વિષયરૂપે નથી. કારણ કે વિકારવાળી અન્તઃમયાદિ જે જડ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, તેના સંબંધમાં તે કહેવામાં આવ્યો છે. જીવનું જો અન્તઃમયાદિની માફક પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય આનંદમય અબ્રહ્મરૂપે થાય તો પછી વિદ્વાનને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું ધૂળ નકામું ગણાય.

ગુરુ:-આ દોષ લાગુ પડતો નથી. કારણ કે આનંદમયની પ્રાપ્તિના સૂચનથી પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના ફળનું સૂચન કર્યું છે. વળી “तदप्येष-
ભ્રોકો भवति । यतो वाचो निर्वर्तन्ते आ भन्त्र
તેના સંબંધમાં છે. જે બ્રહ્મથી વાણી નિવૃત્ત પામે છે.” ઈત્યાદિવડે તેનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. આનંદમયના સમીપમાં જ “सो कामयत बहुसा प्रजायेयेति તેણે કામના કરી કે હું અનેકરૂપે થાઉં તથા ઉત્પત્તિ લાવને પામું” આ શ્રુતિ “अत्र पुच्छ प्रतिष्ठा ब्रह्म पुच्छ तथा प्रति-
ષ्ठा रूपा છે” આ શ્રુતિ સાથે વધારે સમીપ બ્રહ્મની સાથે સંબંધ રાખે છે. માટે આનંદમય બ્રહ્મ છે, એમ શ્રુતિ બોધ કરતી નથી વળી “स्तो वै स. તે રસરૂપે છે” આ શ્રુતિ સો કામયત ઈત્યાદિ પાછળની શ્રુતિની અપેક્ષા રાખે છે, માટે તે આનંદમયને લાગુ પડતી નથી.

શિષ્ય:-‘સો કામયત તેણે કામના કરી,’ એમ બ્રહ્મના સળધમાં પુલ્લિંગનું સૂચન કર્યું છે, તે યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે ‘तस्माद्वा एतस्माज्जાत्मन. આકારા' સમૃત (તૈત્તિ.) આ આત્મામાથી આકાર ઉત્પન્ન થયું”. એમાં પુલ્લિંગ એવા આત્મ શબ્દવડે મૂળ બ્રહ્મને ગ્રહણ કરવાનો છે. માર્ગથી વાળી વિદ્યા (ભૂશુને વરુણે કહેલ વિદ્યા), ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् આનંદ બ્રહ્મરૂપે છે એમ જાણ્યું.” આ સર્વ શ્રુતિમાં મય પ્રત્યયને ગ્રહણ કર્યો નથી. તેમ જ પ્રિય શિરરૂપે છે, આમ પણ કહ્યું નથી. માટે આનંદ બ્રહ્મરૂપે છે, એ જ યોગ્ય છે. માટે જરા પણ વિશેષનો આશ્રય કર્યા વિના પ્રિય તથા શિરત્વ ધર્મ, બ્રહ્મને યોગ્ય નથી. અહીં સવિશેષ બ્રહ્મને યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ વાણી તથા મનનો અવિષય છે. માટે અન્તઃમયાદિની માફક આનંદમયમાં મય વિકારરૂપે જાણવાનો છે, પણ પૂર્ણરૂપે નહિ, આમ તાર્ક માનવું છે.

શિષ્ય:-હા, સૂત્રોમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ પુરુષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે છે, એમાં બ્રહ્મનું આનંદમયના અવયવ તરીકે સૂચન છે, અથવા તો શું પ્રધાનપણાવડે સૂચન છે? પુરુષ શબ્દનું સૂચન કરવાથી અવયવનું ગ્રહણ થાય છે તથા તેમ થવાથી આનંદમયોડ્ઞ્યાત્મન આ ૧૨ મા અત્રમાં જે આનંદમય શબ્દ છે, તે વડે બ્રહ્મને અભ્યાસવડે ઉપદેશ કરાયેલ છે. કારણ

કે “આનંદમય આત્મા આત્મા આનંદમયરૂપ છે” તેમ જ “બ્રહ્મ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્મ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે” અસન્નેવ સ ભવતિ આ રમૃતિ શાસ્ત્રના શ્લોકવડે કેવળ બ્રહ્મને જ અભ્યાસ કરવો, એમ કહ્યું છે. વળી વિકારશબ્દોક્તિ ચેત્ર પ્રાણુર્વાત્ આ ૧૩ મા સૂત્રથી વિકાર શબ્દવડે અવયવ શબ્દનું સૂચન છે વળી બ્રહ્મ પુચ્છરૂપે છે, એમ બ્રહ્મને અવયવ હોવાથી બ્રહ્મનું પ્રધાન પણ મટી નાંચ છે માટે હે ભગવન્ ! આનું નિરાકરણ આપ સરખાએ કરવું જોઈએ

શુરુ-આ હોય નથી મય શબ્દનો અર્થ પૂર્ણ લેવાથી અવયવ શબ્દને કશી હાનિ પહોંચતી નથી પ્રાણુર્વા શબ્દને અર્થ વિશેષ કરી પ્રાપ્તિ એવો થાય છે અવયવના ક્રમપણાને વિશે આ વચન છે અન્નમય આદિનું જ શિરથી લઈ પુચ્છરૂપે વર્ણન કર્યા પછી આનંદમયને શિર આદિરૂપે અવયવના ક્રમે કરી કટો છે આથી બ્રહ્મ પુચ્છ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપ છે એમ કહ્યું છે ખાસ અવયવની ગણનાવડે સૂચન કર્યું નથી આ જ કારણને લઈ અભ્યાસવડે, એમ બ્રહ્મનું પ્રધાનપણુ દર્શાવ્યું છે તદ્વત્ત્વપદેશાચ્ચ અહીં સર્વ વિકારના સમૂહરૂપ આનંદમયના કારણરૂપે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે ‘દ્વ સર્વમયજત યદિદં કિંચ (તેત્તિ)’ જે કાંઈ આ છે, તે સર્વ તેણે અનુસુ ” અહીં પણ જે કાંઈ વિકાર છે, તે બ્રહ્મમાથી થાય છે, એમ સૂચન છે માટે બ્રહ્મ જે કારણરૂપ છે,

તેના વિકારરૂપી આનંદમયના અવયવો મુખ્ય અર્થરૂપે ગ્રહણ કરવા નહિ આજ પ્રમાણે બીજાં સૂત્રમા બ્રહ્મને પુચ્છ છે, એમ સૂચન કર્યું છે, તે કેવળ ગૌણ અર્થરૂપે ગ્રહણ કરવું, પણ મુખ્ય અર્થમા નહીં

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૦ મું.

પરમાત્મા સંસારા કેમ ?

અંતસ્તદ્દર્શનૌપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-આદિત્ય તથા ચક્રુની અદર જે પુરુષ છે તે પરમાત્મા છે. કારણ કે આરીતે શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો છે. (૨૦)

ટીકા-શિષ્ય:-શ્રુતિમા આ રીતનું વાક્ય છે કે, “અય ય ઇન્દ્રોઽન્તરિક્ષિયે હિરણ્મય પુરુષો દ્વપતે હિરણ્મયમશ્વિરિરણ્યકેશ આપ્રણલાત્ સર્વં એવ સુવર્ણં । તસ્ય યથા કપ્યાસ પુદ્ગીરમેવમક્ષિણી તસ્યોદિતિ નામ સ એપ સર્વેભ્ય પામ્મભ્ય ઝદિત ઝદેતિ હ વે સર્વેભ્ય પામ્મભ્યો ય એવ વેદ અર્થ હવે આદિત્યને વિશે જે આ પુરુષ દેખાય છે, તેની મૂળ તથા વાળ જ્યોતિર્મયરૂપ છે. તે નખાગ્ર પર્યંત સર્વત્ર જ્યોતિર્મય છે. વાનરની હેઠળના ભાગ જેવી સુવાળી કમળરૂપે તેની આખ છે. તેનું વત એણે નામ છે કારણ કે તેણે સર્વ પાપનું અતિક્રમણ કરેલ છે જે આ રીતે જ નામના દેવને યથોક્ત પ્રકારે જાણે છે, તે સુક્ત થાય છે.” આ રીતે અધિદેવત સખધી કહ્યું છે. હવે અધ્યાત્મ સખધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. “અય ય ઇન્દ્રોઽન્તરિક્ષિયે પુરુષો દ્વપતે અર્થ-” જે આ અંતરિક્ષમાં

પુરુષ જોવામાં આવે, છે તે.” હવે અહીં થકા એ થાય છે કે, વિદ્યા તથા કર્મના અતિશયપણાથી ઉત્કર્ષને પામેલ કોઈ સંસારી જીવ વિશે સૂચ્ય મંજડમાં તથા ચક્ષુમાં ઉપાસ્યપણાથી કહ્યું છે કે નિત્યસિદ્ધ પરમેશ્વરવિશે કહ્યું છે ? આ બેમાંથી કોના વિશે આમ કહ્યું હશે ? હું ધારું છું કે, સંસારી જીવ વિશે કહેવામાં આવેલું હોયું જોઈએ.

શુરુ:-આમ કેમ બને ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, તે રૂપવાળો છે. હવે સંસારીનેજ રૂપ હોય, માટે સંસારી જાણવો, આદિત્યમાં જે પુરુષ છે તેને જ્યોતિર્મય મૂછ છે. વળી આંખમાં જે પુરુષ છે તે વિશે કહ્યું છે કે “તસ્યૈતસ્ય તેદેવરૂપ યદમુખ્ય રૂપમ્ (છાંદો) જે આદિત્ય પુરુષનું રૂપ છે તેજ રૂપ અક્ષિ પુરુષનું છે.” એમ જોઈના સંબંધની ઐક્યતા કહી છે. પરમેશ્વરને રૂપ હોય તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. કારણ કે કૌષીતકી ઉપનિષદમાં પરમાત્માના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “આન્દમસ્વર્ગમરૂપમવ્યયમ્ પરમાત્મા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા સ્પર્શથી રહિત છે.” વળી પરમેશ્વરના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, તે અધિષ્ઠાનરૂપે છે. જેમકે “ય ઇષોન્તરદિત્યે ય ઇષોન્તરદિક્ષિણિ અર્થ:-જે આદિત્ય મંડળમાં છે તથા જે ચક્ષુમાં છે.” અધિષ્ઠાનથી રહિત, પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત તથા સર્વવ્યાપી પરમેશ્વરને અધિષ્ઠાન હોય, તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

‘સ મગવ કલ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિમ્નિ અર્થ:- આ જૂમા આત્મા શાને વિશે પ્રતિષ્ઠિત છે ? તે પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે.” વળી બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આકાશત્ સર્વગત્વ નિત્ય: અર્થ:-પરમાત્મા આકાશની માફક, સર્વને વિશે રહેલ તથા નિત્યરૂપે છે.” વળી આદિત્ય પુરુષ તથા અક્ષિ પુરુષની માર્યાદા બાંધેલ છે, માટે સંસારી જીવ માટે જ કહેવામાં આવેલું હોયું જોઈએ. વળી કહ્યું છે કે, “સ ઇષોન્તરદિત્યે પરાશ્ચો લોકાસ્તેષાં ચેદે દેવકામાના વ ઉત્સંસક દેવ આદિત્યથી ઉર્ધ્વ રહેલ છે તથા આદિત્ય પર તથા દેવોની કામના પર તેનું ઐશ્વર્ય છે.” આ રીતે અક્ષિ પુરુષના ઐશ્વર્ય સંબંધી મર્યાદા છે. પણ પરમેશ્વરને મર્યાદાવાળું ઐશ્વર્ય હોય, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ઇષ સર્વેશ્વર ઇષ મૂતાધિપતિરેષ મૂતાન્ ઇષ સેતુર્વિપારણ ઇષા લોકાનામસનેદાય (જુહ.) તે સર્વના ધર્મિરૂપે, જૂતોના અધિપતિરૂપે, જૂતોના પાલકરૂપે, તથા હોડોનો વિભાગ પડે, માટે વ્યવસ્થા કરનાર સેતુરૂપે છે.” આ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે કે, પરમેશ્વરથી કોઈ વિશેષ નથી. માટે આદિત્યમાં તથા અક્ષિમાં જે પુરુષ કહેલ છે, તે પરમેશ્વર નથી, એમ હે ભગવન ! મારું માનવું છે.

શુરુ:-આ શંકાના નિરમનને અર્થે જ આ ૨૦ મા સૂત્રની વ્યાસે યોજના કરી છે. આદિત્યમાં તથા ચક્ષુમાં જે પુરુષ કહેવાયેલ છે, તે જ પરમેશ્વર છે, પણ તે સંસારી નથી. કારણ કે

રીતનો પરમેશ્વરના ધર્મનો ઉપદેશ છે. અહીં પરમેશ્વરના ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે “તસ્યોદિતિ નામ આ પરમાત્માતુ” ઉત્ એવું નામ છે.” આ રીતે કહી એમ દર્શાવ્યું છે કે તે, સર્વ પાપથી રહિત છે. આ રીતે કહ્યા પછી એમ કહ્યું છે કે, આદિત્ય પુરુષત્વ જે નામ છે, તે જ અક્ષિ પુરુષત્વ નામ છે. એમ બેઉને વિશે ઐક્યતા દર્શાવી છે. હવે છાંદોગ્યમા કહ્યું છે કે, ‘ય આત્માઽપહત વાપ્માજે આત્મા પાપથી રહિત છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પરમાત્માત્વ સર્વ પાપથી રહિત પણું દર્શાવ્યું છે. તે જ રીતે “સૈવ ઋક ત્વ સામ, તદુક્ષ્ય તચ્જુસ્તદ્રઘ્વ અર્થ:-તે અક્ષિ પુરુષ ઋક્ રૂપે, સામ રૂપે, ઉકથ રૂપે, યજુ રૂપે તથા તે જ બ્રહ્મ રૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિ, અક્ષિ પુરુષ ઋક્, સામ વગેરેના આત્મા રૂપે છે, એ રીતે કહે છે. માટે અક્ષિ પુરુષ સંસારી નથી, પણ પરમેશ્વર જ છે. પરમેશ્વર સર્વના કારણરૂપ હોવાથી સર્વના આત્મા રૂપે છે તે, યોગ્ય છે. તેમ જ ઋક્ પૃથ્વી રૂપે છે, સામ અગ્નિ રૂપે છે, એમ દેવના સંબંધમાં ઉદ્દેશ કર્યો છે. વળી ઋક્ વાક્ રૂપે છે તથા પ્રાણ સામ રૂપે છે, એમ આત્માના સંબંધમાં ઉપદેશ કર્યો છે. વળી અધિદેવત રૂપે પરમાત્મા છે. જેમકે “તસ્ય ઋક ચ સામ ચ ગેજ્ઞૌ (છાંદો.) અર્થ:-ઋક્ તથા સામ પરમાત્માના પગના સાધારણ રૂપે છે.” આ મઘળું સર્વના આત્મા રૂપ પરમાત્માને વિશે જ યોગ્ય છે. “તય હમે વીળાયા ગાયત્ર્યેત નેવ તે ગાયન્તિ તસ્માત્તો ધનમનય અર્થ:-જે

ગાયકો વીણામાં ગાય છે તેમાં ઇશ્વરને ગાય છે તથા તેથી તે ધનથી યુક્ત થાય છે.” આ રીતે લૌકિક ગાનમાં પણ પરમાત્માત્વ જ ગાન થાય છે, એમ દર્શાવ્યું છે. આ કારણને લીધે સંસારી અર્થ ન લેતાં પરમાત્માનો અર્થ લઇએ, તો જ આ પ્રમાણે ઘટે. ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે, “યદ્વિમૂતિમત્ સત્ત્વ શ્રીમદ્વિજિતમેય વા। તત્તરેવાયગ-ચ્છ ત્વ મમ તેજોઽક્ષતભયમ્ અર્થ:-જે જે વિભૂ-તિવાળું, શ્રીવાળું, તથા બળવાળું સત્ય છે, તે સર્વ મારા તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, એમ તું જાણ.” આ રીતે પરમાત્માની પ્રભુતા લૌકિક કામનાથી પર છતાં શ્રુતિ પરમાત્માની નિરંકુશતા દર્શાવે છે. વળી હે શિષ્ય ! તું કહે છે કે, પરમાત્મામાં જ્યોતિર્ભય મૂછ આદિ વર્ણન યોગ્ય નથી, પણ પરમાત્માત્વ કામનાને લીધે ભક્તના પર અનુગ્રહ કરવા માયા-મય રૂપ હોય છે. “માયા લેષા મયા છદા યન્મા પર્યસિ નારદ। સર્વમૂતયુંઘુંક્ત મૈત્ર મા જ્ઞાતુમર્હસિ” અર્થ:-હે નારદ ! મને કે જેને તું જાણે છે, તેવડે આ માયા સરન્તયલી છે. સર્વ જુતાના શુણ્ઠી યુક્ત મને જાણવા તું સમર્થ નથી.” આ રીતનું સ્મૃતિનું વચન છે. વળી સર્વ પ્રકારના વિશેષથી રહિત પરમેશ્વરના રૂપનો પણ શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે. જેમકે “અદ્યત્તમત્પરમમ્ વ્યયમ્ અર્થ:-પરમાત્મા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા ક્ષેયથી રહિત છે.” પરમાત્મા સર્વના કારણરૂપ હોવાથી કેટલાક વિકારયુક્ત ધર્મ વિશિષ્ટ પરમેશ્વરનો ઉપાસ્યના હેતુથી ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે

“સર્વેર્મા સર્વકામઃ સર્વગ્ધ સર્વમ અર્થ-પર-
માત્મા સર્વ કર્મવાળો, સર્વ કામનાવાળો,
સર્વ ગ્રંથવાળો તથા સર્વ રસરૂપે છે.”
આ જ પ્રમાણે પરમાત્માને જ્યોતિર્મય
મૂળ આદિ છે, એમ ઉપદેશ કરાયેલો
છે. આ બાબતમાં કોઈ એમ શંકા ઉઠાવે
કે, અધિષ્ઠાનનો નિર્દેશ કરેલ હોવાથી
આ બાબત પરમાત્માના સંબંધમાં કહી
નથી, તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે,
ઉપાસનાને લઈ પોતાના મહિમાને વિશે
રહેલ પરમાત્માનો આધારવાળો ઉપદેશ
ચોગ્ય છે. બ્રહ્મ સર્વ વ્યાપક હોવાથી
આકાશની માફક તેની વ્યાપ્તિ સર્વ
વસ્તુને વિશે છે. અધ્યાત્મ તથા અધિ-
દેવતાના વિભાગવાળું ઐશ્વર્ય મર્યાદા
સંબંધી જે કહ્યું છે, તે કેવળ ઉપાસ-
નાને લઈને જ કહ્યું છે. માટે ચક્ર તથા
આદિત્યને વિશે જે પુરુષ સંબંધી ઉપ-
દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે પરમેશ્વરના
સંબંધમાં જ છે. (૨૦)

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

જીવ તથા ઇશ્વર શું લિન્ન ?

મેદવ્યપદેશાચ્ચાન્યઃ ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ-આદિત્યાલિભાની જીવથી
ઇશ્વરનો ભેદ છે, એમ કહેવાથી જીવથી
ઇશ્વર અન્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૧)

ટીકા-શિષ્ય-આદિત્યના શરીરના
અભિમાની જીવોથી અન્ય ઇશ્વર
અત્યંતીરૂપે છે. બૃહદ્ગણ્યકમાં કહ્યું

છે કે, ‘ય આદિત્યે તિષ્ઠતાદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ
યત્યાદિત્ય. શરીર ય આદિત્યમતરો યમપત્યેષ ત
આત્માન્તર્યામ્યનૃતઃ (બૃહ. ૩-૭-૬) અર્થઃ-
જેની આદિત્યમાં રિયતિ છે, જે આદિત્યથી
પણ અર્થતર છે, જેને આદિત્ય પણ જાણતો
નથી, જેનું શરીર આદિત્યરૂપે છે, જે અર્થ
તરમાં રહી આદિત્યને નિયમમાં રાખે
છે, એ જ તારો આત્મા અત્યંતીરૂપ તથા
અમૃતરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં જીવ
ઇશ્વરના ભેદનો ઉપદેશ કરેલ છે. આ
સ્થળે “આદિત્યાદન્તરો યમાદિત્યો ન વેદ અર્થઃ-
આદિત્યથી અર્થતર જેને આદિત્ય જાણતો
નથી.” આ શ્રુતિ સાત્ત્વરૂપ આદિત્યથી
અત્યંતીરૂપ વિજ્ઞાનાત્મા લિન્ન છે, એમ
સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરેલ છે.

ગુરુ-હો શિષ્ય ! શ્રુતિનો ઉપદેશ
સર્વ સ્થળે એક જ રીતનો હોવાથી આ-
દિત્યને વિશે જે પુરુષ છે, તે પરમાત્મારૂપે
છે. માટે પરમેશ્વર સંબંધી જ અહીં
ઉપદેશ કરાયેલ છે, એમ સિદ્ધ થાય
છે. (૨૧)

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૨૨ મું.

આકાશનુ પ્રકરણે નિરૂપણ.

માકાશસ્તહિમાત્ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ-આકાશ પ્રકરણે છે, કારણ
કે આકાશ પ્રકાશ ચિહ્નરૂપે છે. (૨૨)

ટીકા-શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અત્ય
લોસમ્ વાગતિતિત્યજાત્મકાદિત્યે દોગ્ય સર્વગ્ધ
દવાદમાનિ મૂતાન્યાકાશાદિત્યે સમુચ્ચન્ત આકાશ પ્રકરણ

પન્થાકાતો દ્યૈવ્યો જ્યાનાનાસ પાવણમ
(છાંદો.) શલાવતના પુત્ર શિલકપ્રાદાણે પ્રવા-
હણુ રાજાને પૂછ્યું કે, આ લોકનો આધાર
શું છે? પ્રવાહણે કહ્યું; આકાશ આ
લોકના આધારરૂપે છે. ખરેખર સર્વ ભૂતો
આકાશમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેનો
અસ્ત આકાશમા છે કારણ કે આકાશ
આ સર્વ લોકથી મોટું છે આકાશ જ
સર્વ લોકના પરમ આશ્રયરૂપે છે.” હે
ભગવન્! મને સંશય એ થાય છે કે,
આકાશ શબ્દવડે પરબ્રહ્મને લેવા કે
પંચમહાભૂતમા જે આકાશ કહેવામા
આવ્યું છે, તે આકાશ લેવું? આ
સંશય થવાનું કારણ એ કે, આકાશ
શબ્દનો પ્રયોગ એક સ્થળે જોવામાં આવે
છે. વળી લૌકિક તથા વૈદિક પ્રયોગમા
આકાશ શબ્દ પંચમહાભૂતના અર્થમાં
પ્રસિદ્ધ છે આકાશ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મ
કેટલેક સ્થળે જોવામા આવે છે જેમકે
કેટલેક સ્થળે શ્રુતિ વચનના કારણને લીધે
અથવા તો પરમાત્માના અસાધારણ ગુણો
છે, તે દર્શાવવા, બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ
આકાશ વિશે થાય છે. જેમકે વેદેશ
આકાશ આવદો ન સ્વાત્ (તેતિ.) એ આ
આનંદ આકાશમાં ન હોય.” “આકાશો
વૈનામ નામહ્યોર્નિર્વાદિતા તે પદન્તરાત્તદ્વ્ય(છાંદો.)
આકાશ નામ તથા રૂપને વ્યક્ત કરનાર
છે. આ નામ તથા રૂપનો જેને વિશે
સમાવેશ થાય છે, તે બ્રહ્મ છે.” ત્યારે
અહીં સંશય એ થાય છે કે, આકાશ
શબ્દવડે અહીં શું ગ્રહણ કરવું? માફ
ધારવું તો અહીં એવું છે કે, અહીં આકાશ

શબ્દવડે પંચમહાભૂતનું આકાશ વધારે
ખંધ બેસતું છે. તેનું કારણ એ છે કે,
અતિશય પ્રસિદ્ધ પ્રયોગે કરી જલદી તે
બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરે છે. વળી એક અર્થમાં
આકાશ શબ્દ આમાન્ય છે, એમ જાણવું
યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમ થવાથી આ
કાશને અનેક અર્થપણાનો પ્રસંગ આવશે
માટે આકાશ શબ્દનો ગૌણ અર્થ બ્રહ્મને
વિશે લાગુ પડે છે.

શુરુ - બ્રહ્મ વિશુત્ત્વ વગેરે ધણા
ધર્મવડે આકાશનુલ્લેખ છે. ત્યારે મુખ્ય
અર્થવડે કાર્ય સરતું હોય, તો પછી ગૌણ
અર્થ શા માટે લેવો જોઈએ? આ સ્થળે
મુખ્ય આકાશનો અર્થ જ સંભવે છે. જો પંચ
મહાભૂતના આકાશનો પરિગ્રહ કરીએ તો
“સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ મૂતાન્યાનાશદેવ સમુલ્લવન્તે
અર્થ:-આ સર્વ ભૂતમાત્રની ઉત્પત્તિ આકા-
શમાથી થાય છે.” શ્રુતિવચનનું આ એક
અગ ખંધબેસતું આવતું નથી. આ દોષ
નથી. કારણ કે ભૂતાકાશ પણ વાયુ આ-
દિના કમવડે કારણરૂપે છે. જેમકે “તસ્માદ્વા
પત્તસ્માદાત્મન આકાશ સમૂત આકાશદ્વાયુર્વાયોરપિ
(તેતિ.) આત્માથી આકાશની, આકાશથી
વાયુની તથા વાયુથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ
અર્થ છે.” આ રીતનું શ્રુતિથી જ્ઞાન થાય છે

શિષ્ય- ખીલ્લ ભૂતો કરતાં ભૂતા-
કાશનું મોટાપણું તથા પરમ સ્થાનપણું
યોગ્ય છે. માટે આકાશ શબ્દવડે ભૂતા-
કાશનું ગ્રહણ યોગ્ય છે.

શુરુ - આ રીતની શંકાના
માટે જ “આકાશત્તત્તિમાત્ આકાશ” બ્રહ્મ

છે, તેના લિંગથી.” આકાશ શબ્દવડે પ્રકાશનું અહણ લીધું છે. કારણકે આકાશ પ્રકાશના ચિહ્નરૂપે છે. આ ચિહ્ન પર-પ્રકાશનું છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સર્વાણિ દ્રવા રમાન્તિ મૂતાન્યાદાદેવ સમુત્પન્નંતે અર્થ:-આ સર્વ ભૂતમાત્રની આકાશમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ રીતે વેદાંતમાં મર્યાદા છે કે, પરબ્રહ્મમાંથી સર્વ ભૂત-માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

શિષ્ય:-વાયુ આદિના કંમવડે ભૂતાકાશ કારણરૂપે છે, એમ શા માટે દર્શો-યું હશે ?

ગુરુ.-હા એમ દર્શાવું છે ખરું, પણ જો મૂળ કારણરૂપ પ્રકાશને અહણ કરીએ નહિ તથા આકાશમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ ગણીએ તો ભૂત શબ્દને સર્વ વિશેષણ યોગ્ય કહેવાઈ શકશે નહિ. તે જ રીતે આકાશ પ્રત્યક્ત યત્તિ (આકાશમાં સર્વ અસ્ત પામે છે) આ રીતનું પ્રકાશનું ચિહ્ન તથા આકાશો દૈર્ઘ્ય જ્યાગનાતઃ : પાત્યગમ્ (આકાશ આ સર્વ કરતાં મોટું તથા પરમ સ્થાનરૂપે છે) આ રીતે વિ-શેષણનું તથા પરમસ્થાનપણું પણ યોગ્ય કહેવાઈ શકે નહિ અપેક્ષા રહિત મોટા-પણું કેવળ પરમાત્મામાં જ રહેલું છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જ્યાગાન્ત્રિયિયા જ્યાગાનત્રિયાજ્યાગાન્ત્રિયો જ્યાગાન્ત્રિયો જ્યેમ્ય” અર્થ:-પૃથ્વીથી વિશેષ મોટો, અંતરિક્ષથી વિશેષ મોટો, સ્વર્ગથી વિશેષ મોટો તથા આ લોકથી પણ વિશેષ મોટો માગ દૃઢ્યમાં આત્મા રહેલ છે.” તેમજ

પરમાત્મા પરમ કારણરૂપે હોવાથી પરમ સ્થાનપણું પણ પરમાત્મામાં જ યોગ્ય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “વિદ્યાનમાનદ્ર જગ્ન રાતેર્દિવ પરાયણ અર્થ:-પ્રજ્ઞાવિદ્યાનરૂપ તથા આનંદરૂપ છે. તેમજ ધન આપનાર યજ્ઞમાનના પરમસ્થાનરૂપે પણ છે” વળી છાંદોગ્યમાં શાલાવલ્લભો પક્ષ જે અંત-વાન હતો તેની નિંદા કરી, અનંતરૂપ પ્રકાશનું કથન કરવા ઇચ્છનારા જેવલિએ આકાશને અહણ કહ્યું તથા તે આકાશનો ઉપસંહાર ઉદ્ગીય નામના સામ વિશે કર્યો. જેમકે “સ ણો વસો વસીવાનુદીપ સ ણાં નત્ત અર્થ:-આ આકાશ એક ઉદ્ગીયરૂપે છે તથા તે જ અનંતરૂપે છે.” આ જે અનંતપણું કહ્યું છે, તે પ્રકાશના ચિહ્નરૂપે છે. વળી તું જે કહે છે કે, પ્રસિદ્ધ રીતે ભૂતાકાશ સર્વ કરતાં પ્રથમ પ્રતીત થાય છે, તેના મળધમા હું કહું છું કે, જો કે આકાશ સર્વ કરતાં પ્રથમ પ્રતીત થાય છે, છતાં શ્રુતિપરચનના અંગમાં જે પ્રકાશના ગુણો દર્શાવ્યા છે, તે જોતાં આકાશવડે ભૂતાકાશનું અહણ થઈ શકતું નથી. વળી પ્રકાશમાં જ આકાશ શબ્દ દર્શાવ્યો છે જેમકે ‘આત્માને વે નામ રુપોર્નિર્વિહિતા અર્થ:-આકાશ જ નામ તથા રૂપને વ્યક્ત કરનાર છે.” તે જ રીતે આકાશ પરીયવાચક અન્ય શબ્દોમાં પણ પ્રકાશનો જ અર્થ લાગુ પડે છે. જેમકે “ઋતો અમરે વરમે વ્યોમન્વત્સ્મિન્દેવા અગિ વિશે વિષેનુ- (અ. સં.) હેવા માર્ગે વાહની પિતૃ નામે વ્યોમન્વ પ્રતિહિતા (તજ) ન જગ્ન જગ્ન (જં) સ પુગન્વ” (ભૃ.) અર્થ:-અશ્વ તથા પરમ આકાશ-રૂપ પ્રકાશવિશે સર્વ વેદો રહેલા છે તથા

તેને વિશે સર્વ દેવોનો વાસ છે. ભૂશુએ વરુણને ઉપદેશોલી આ વિદ્યા બ્રહ્મ વિશે રહેલ છે. સુખ બ્રહ્મરૂપે છે, આકાશ બ્રહ્મરૂપે છે. આકાશ ચિરસ્થાયી છે.” આ રીતે અનેક શ્રુતિવાક્યોમાં આકાશવડે બ્રહ્મને ગ્રહણ કર્યો છે. શ્રુતિવચનના આરંભમાં આવેલ આકાશ શબ્દ બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે, એમ શ્રુતિના બીજાં વચનોથી બાહ્યી લેવું યોગ્ય છે. જેમકે અમિત્યોત્કુવાનમ્ (અગ્નિ અતુવાકતુ’ અધ્યયન કહે છે) એમાં અગ્નિ શબ્દવડે જેમ માણુવકતુ’ ગ્રહણ થાય છે, તેમ અહીં આકાશ શબ્દવડે બ્રહ્મતુ’ ગ્રહણ કરવું. (૨૨)

શિષ્ય:-જ્યારે આકાશને બ્રહ્મરૂપે લેા છો ત્યારે પ્રાણની બાબતમાં શું બાણુવું ?

શુરુ:-પ્રાણ પણુ બ્રહ્મરૂપે છે તથા તે બાબત રૂઝમા સૂત્રમાં બ્યાસ ભગવાને દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણુ ૯ મું-સૂત્ર ૨૩ મું.

પ્રાણુ’ બ્રહ્મરૂપે નિરૂપાયુ.

અતઃ પચ પ્રાણ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશ જ્યારે બ્રહ્મરૂપે છે ત્યારે પ્રાણ પણુ બ્રહ્મરૂપે છે.

ટીકા-શિષ્ય.-ઉચ્ચ પ્રકરણમાં પ્રસ્તોતર્પા દેવતા પ્રસ્તાવમન્યાયતા (છાંદો) (હે પ્રસ્તાત ! જે દેવ પ્રસ્તાવ સાથે નોડાયેલ છે) આ રીતે આરંભ કરવા પછી કહ્યું છે કે, “પ્રાણ ઇતિ દોવાચ સર્વાણિ

દવા હમાનિ મૂતાનિ પ્રાણમેવાભિસવિશન્તિ પ્રાણમન્યુજિજ્ઞાતૈ સૈષા દેવતા પ્રસ્તાવમન્યાયતા (છાંદો) પ્રાણ એ પ્રસ્તાવ દેવરૂપે છે. કેવળ કે, સર્વ ભૂતો પ્રાણમાં લય પામે છે. પ્રાણમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રાણ દેવતા પ્રસ્તાવની સાથે નોડાયેલ છે” આ રીતની શ્રુતિ છે. પૂર્વના સૂત્રની માફક અહીં પણ સંશય તથા નિર્ણય બાહ્યી લેવા. પ્રાણવચન હિ સોમ્ય મનઃ (છાંદો.) હે પ્રિય ! મન પ્રાણ અર્થાત્ બ્રહ્મથી બંધાયલું છે.” વળી પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ (બૃહં) (પ્રાણનો પ્રાણ) આ સર્વમાં પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મને લાગુ પડે છે. વળી વાયુ વિકારના અર્થમાં પ્રાણ શબ્દ લૌકિક રીતિએ તથા વેદવિશે પ્રસિદ્ધ છે. માટે અહીં પ્રાણ શબ્દવડે બ્રહ્મ લેવો કે વાયુવિકાર લેવો ? આ રીતે, હે બ્રહ્મણ ! મને સંશય થાય છે. વળી વાયુના વિકારરૂપ પાંચ પ્રકારના પ્રાણુ’ ગ્રહણ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમાં પ્રાણ શબ્દ વધારે પ્રસિદ્ધ છે, એમ અમે કહ્યું છે. પૂર્વની માફક આ સ્થળે પણ તત્તિજ્ઞાત એ શબ્દવડે બ્રહ્મતુ’ ગ્રહણ યોગ્ય છે. અહીં પણ શ્રુતિવચનમાં ભૂતની ઉત્પત્તિ તથા લયરૂપ પરમેશ્વરના કર્મની પ્રતીતિ થાય છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. મુખ્ય પ્રાણમાં પણ ભૂતની ઉત્પત્તિ તથા લય એવામાં આવે છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, વદા વૈ પુરુષઃ સ્વપિતિ પ્રાણ તદ્દિ વાગ્યેતિ પ્રાણ ચક્ષુ શ્રોત્ર પ્રાણ મનઃ સ વદા મુદુચ્ચતે પ્રાણોદેવાધિ પુનર્જાયન્તે (શ. બ્રા.) જ્યારે પુરુષ ક્રિયે છે, ત્યારે વાહ્યીને લય પ્રાણમાં

થાય છે, ચક્ષુનો, શ્રોત્રનો તથા મનનો લય પ્રાણમાં થાય છે. તેમજ ન્યારે બંધૂત થાય છે ત્યારે પ્રાણમાંથી આ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ આ તો પ્રત્યક્ષ છે કે સ્વપ્નાવસ્થામાં ન્યારે પ્રાણની વૃત્તિઓ લોપ પામતી નથી, ત્યારે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ લોપ પામે છે તથા બંધૂતાવસ્થામાં તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે” આ રીતે ઇન્દ્રિયના સારરૂપે હોવાથી જૂતની ઉત્પત્તિ તથા જૂતોનાં લયને સૂચવનારું શ્રુતિવચન, સુખ્ય પ્રાણમાં પણ લાગુ પડે છે.

શિષ્ય-“અસ્તાવ દેવતારૂપ પ્રાણની પછી આદિત્ય તથા અન્નનો ઉદ્ભવ તથા પ્રતિહારરૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ આદિત્ય તથા અન્નમાં પ્રદાપણું નથી. પ્રાણ તેના સરખો હોવાથી પ્રાણનું પણ પ્રદાપણું નથી. આ રીતની મોટી શંકા છે.

“શુરુ-આ તારી જે શંકા છે તે, યુક્ત છે. આ શંકાને ટાળવા માટે જ સૂત્રકારે આ ૨૩ મા સૂત્રની યોજના કરી છે જેમકે અત એવ પ્રાણ અહીં તર્જિત આ શબ્દ જે પૂર્વ સૂત્રમાં કહ્યો છે તે અધ્યાહારરૂપે લેવો. પ્રદાપણું ચિહ્નરૂપ પ્રાણ શબ્દ હોવાથી પ્રાણ શબ્દ પણ પરપ્રદાને લાગુ પડે છે પ્રાણનો પરપ્રદા સાથે સંબંધ છે, આ રીતની નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:-“સર્વાણિ હવા इमानि भूतानि प्राणमेवामિ સર્વિશ્વં પ્રાણમશ્યુજિહતે (છાંદો) આ સર્વ જૂતો પ્રાણમાં લય પામે છે તથા પ્રાણ-

માંથી તેઓનો ઉદ્ભવ થાય છે, આ રીતે સર્વ જૂતોનો ઉત્પત્તિ તથા લય પ્રાણના હેતુરૂપ છે, માટે પ્રાણને પ્રદાપણું પ્રાપ્ત થાય છે કહ્યું છે કે, અહીં સુખ્ય પ્રાણમાં લય પામે છે, એમ અર્થ લખ્યો, તોપણ ઉત્પત્તિ તથા લય જે જોવામાં આવે છે. તેમા વિરોધ આવશે નહિ આ સ્થળે કહ્યું છે કે, સ્વપ્નાવસ્થામાં તથા બંધૂતાવસ્થામાં કેવળ ઇન્દ્રિયોનો જ લય તથા ઉત્પત્તિ પ્રાણના આશ્રયવિશે જોવામાં આવે છે. પણ સર્વ પ્રાણી માત્રનો નહિ. અહીં સર્વાણિ હવા इमानि भूतानि જાયન્તે આ શ્રુતિવડે ઇન્દ્રિયો તથા શરીર-વાળા જીવવિશિષ્ટ જૂતોનો ઉત્પત્તિ તથા લય કહ્યો છે. જે કે જૂત શ્રુતિ પણ મહાજૂતોના વિષયરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, છતાં પ્રદાપણું લિંગત્વ, જે વિશેષણ આપ્યું છે, તેમા વિરોધ આવતો નથી. વિષય સહિત ઇન્દ્રિયોનો સ્વપ્ન તથા બંધૂતાવસ્થામાં પ્રાણને વિશે લય તથા પ્રાણમાંથી ઉદ્ભવ શ્રુતિમાં કહ્યા છે જેમકે “यदा मृत. स्वप्न न कचन पश्यत्यपि स्मिन्प्राણ एवैकया मयति तदैव वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति (કૌષી) ત્યારે મનુષ્ય સુપુત્તિ અવસ્થાને પામે છે ત્યારે કાંઈપણ સ્વપ્નને જોતો નથી તે પ્રાણને વિશે એકરૂપે થાય છે. પ્રાણમાં નામ સાથે વાણીનો લય થાય છે.” આ સ્થળે પણ પ્રદાપણું સૂચનથી પ્રાણ શબ્દવડે પ્રદાને જ ગ્રહણ કરવો. આદિત્યના સમીપપણાવડે પ્રાણ પ્રદાપણુંક નથી, એમ નથી. કારણકે શ્રુતિના વચનવડે પ્રાણ શબ્દ પ્રદાને લાગુ પડે છે, એમ પ્રતીત યતું હોવાથી સનિધિ

શબ્દ પ્રયોજન વિનાનો છે. પ્રાણુ શબ્દ-
વડે પાંચ પ્રકારના વાયુઓ છે, તે અર્થ
વધારે પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેનું નિરાકરણ
આગળના સૂત્રમાં જેમ આકાશનું કહે
છે, તેમ અહીં પણ જાણી લેવું. માટે
પ્રસ્તાવ દેવરૂપ પ્રાણુનું પ્રદાન થાય
છે. આ સ્થળે કેટલાક ઉદાહરણ આપે
છે કે, “પ્રાણસ્ય પ્રાણ, પ્રાણવધન હિ સોમ્ય મન.
પ્રાણુના પ્રાણરૂપે છે, હે સોમ્ય! મન
પ્રાણુના બંધનરૂપે છે.” પણ તે અયોગ્ય
છે. કારણકે શબ્દનો ભેદ છે, તથા પ્રક
રણને લીધે સંશયની પ્રાપ્તિ થાય છે.
જેવી રીતે પિતાનો પિતા આ પ્રયોગમાં
પછી વિલક્ષિતમાં દર્શાવેલ પિતા તેમજ પ્રથમ
વિલક્ષિતમાં દર્શાવેલ પિતા બેઉ ભિન્ન છે.
તે જ પ્રમાણે પ્રાણુના પ્રાણરૂપે કહેવામાં
શબ્દભેદથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે,
પ્રાણુનો પ્રાણ ભિન્ન છે. છઠ્ઠીથી દર્શાવેલ
પદાર્થનો પ્રથમાવાળો પદાર્થ ભેદયુક્ત
થતો નથી. જેના પ્રકરણમાં જેનો નિર્દેશ
થાય છે, તે પ્રકરણમાં તે અન્ય નામવડે
દર્શાવવામાં આવે છે. જેવી રીતે વસ્ત્તે
વસ્ત્તે જ્યોતિષા યજ્ઞેત (દરેક વસ્ત્તમાં જ્યો-
તિષ્ઠોમવડે યજ્ઞ કરવો). અહીં જ્યોતિષ
શબ્દથી જ્યોતિષ્ઠોમ યજ્ઞ લેવો પડે છે.
તેમ પરબ્રહ્મની વાત ચાલતી હોય તે
પ્રકરણમાં પ્રાણવધન મનઃ એમાં પ્રાણુવડે
બ્રહ્મ શબ્દને જ લેવો જોઈએ. પણ પ્રાણુ-
વડે વાયુવિકારને ગ્રહણ કરવો નહિ. આ
રીતે સંશયનો વિષય નહિ હોવાથી આ
ઉદાહરણ યોગ્ય નથી. પ્રસ્તાવ દેવતામાં
પ્રાણુમાં સંશય, પૂર્વપક્ષ તથા નિર્ણયનો
વિસ્તાર દર્શાવ્યો છે. (૨૩)

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

જ્યોતિનું બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ.

જ્યોતિશ્ચરણામિદાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે છે. કાર-
ણ કે ચતુર્થ પાદ જ્યોતિને બ્રહ્મરૂપે
કહેવામાં આવ્યું છે. (૨૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“અય વરતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્વિપ્યતે વિશ્વતઃ પૃષ્ઠ-
પુર્વતઃ : પૃષ્ઠવતુત્તમેષૂત્તમેષુ લોકેન્દિ વાત્
તથાદિદમ્મિનન્તઃ : પુરુષે જ્યોતિ અર્થ:-
સ્વર્ગથી પણ પર જે જ્યોતિ પ્રકાશે છે,
જે વિશ્વથી ઉપરના ભાગમાં, સર્વથી ઉપ-
રના ભાગમાં, જે અનૂત્તમેમાં અર્થાત્ સત્ત્વ
લોકાદિ ઉત્તમ લોકમાં પ્રકાશે છે, જે પરમ
જ્યોતિરૂપ છે, જે પુરુષની અંતઃજ્યોતિરૂપે
છે.” આ શ્રુતિના સંબંધમાં મને સંશય
એ થાય છે કે, શું અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે
આદિત્યાદિ જ્યોતિ લેવું કે પરમાત્મા-
રૂપ જ્યોતિ લેવું? જો કે બીજા અર્થમાં
શબ્દ વપરાયેલ હોય, છતાં તે શબ્દો
બ્રહ્મના સૂચક હોવાથી બ્રહ્મને લાગુ પડે
છે. હવે આ સ્થળે તે શબ્દો બ્રહ્મ-
સૂચક છે કે નહિ, તે જોવાનું છે. પ્રથમ
જ્યોતિ શબ્દવડે આદિત્યાદિ જ્યોતિ
લઈએ. કારણ કે આ બાબત પ્રસિદ્ધ
છે કે, તમ તથા જ્યોતિ, આ બેઉ
શબ્દો એક બીજાથી વિરુદ્ધ વિષયના
સૂચકનારા છે. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને અટકાવ-
નાર રાત્રિ આદિનું અંધકાર તમરૂપે
કહેવાય છે તથા ચક્ષુ વિષયને મદદ

કરનાર જે જ્યાંતિ, તે આદિત્યાદિરૂપે કહેવાય છે. તેમ જ સીપ્યતે એ શ્રુતિ પણ આદિત્યાદિના વિષયરૂપે છે. પણ રૂપાદિના વિષયથી રહિત, બ્રહ્મને સીપ્યતે શ્રુતિ લાગુ પડતી નથી. વળી આ જ્યોતિની સ્વર્ગ મર્યાદારૂપ છે, માટે તે આદિત્યને જ લાગુ પડે છે. કારણ કે સ્થાવર તથા જંગમરૂપ તેમ જ સર્વાત્મરૂપ બ્રહ્મને સ્વર્ગ મર્યાદારૂપે હોય નહિ. કાર્યરૂપ અર્થાત્ જે પરિચ્છિન્ન હોય, તેવા જ્યોતિને સ્વર્ગ મર્યાદારૂપે હોય. બ્રાહ્મણ ભાગમાં કહ્યું છે કે, સ્વર્ગનું જ્યોતિ શ્રેષ્ઠ છે. ખરેખર કાર્યરૂપ જ્યોતિ પણ સર્વ સ્થળે હોવાથી તેની સ્વર્ગ મર્યાદા છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી એમ ધારે કે, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ તથા ત્રણ વિભાગને નહિ પામેલ જે તેજ, તે બ્રહ્મરૂપે છે.

શુરુ:-આ જ્યોતિ પણ બ્રહ્મરૂપે નથી. કારણ કે ત્રણ વિભાગને નહિ પામેલ તેજના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રયોજન સમાયક્ષ્ણ હોતું નથી.

શિષ્ય:-આ તેજ ઉપાસ્યરૂપે છે, એ હેતુ સમાયલો છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. અન્ય હેતુ પડે યોજાયેલ આદિત્યાદિ જ ઉપાસ્યરૂપે છે, એમ કહ્યું છે. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે "તાસાં વિદ્યુતઃ વિદ્યુતમેતેના કરવાનિ અર્થ:-આ માંહેલાં એકેકને ત્રણ ત્રણરૂપે હું કરીશ." એટલું જ શ્રુતિ દર્શાવે છે, પણ તેથી વિશેષ કોઈ સૂચન કરતી

નથી. તેજ પ્રમાણે અવિભક્ત તેજ છુ લોકની મર્યાદારૂપ છે, એમ કશે સૂચ્યું નથી. માટે ત્રણ વિભાગવાળું તેજ જ્યોતિ શબ્દવડે લેવું. પણ પૂર્વે એમ કહ્યું છે કે, છુ લોકથી નીચેના ભાગમાં પણ અગ્નિ આદિ જ્યોતિ છે.

શુરુ:-આ દોષ અહીં લાગુ પડ્યો નહિ. કારણ કે જ્યોતિની ગતિ સર્વત્ર છે. માટે છુ લોકથી પર એમ ઉપાસનાને માટે સ્થળનું સૂચન કર્યું હોય તો તે ખોટું નથી.

શિષ્ય:-બ્રહ્મ તો સ્થળપરિચ્છેદથી રહિત છે, માટે તેના સંબંધમાં પ્રદેશની કલ્પના કરવી, એ યોગ્ય નથી. વળી સર્વતઃ શ્રેષ્ઠસ્વરૂપેષુ લોકેષુ (સર્વ જુઃ શદિ લોકથી અનૂત્તમ એવા લોકમાં જ્યોતિ છે). એમ પુષ્કળ અધિષ્ઠાનને દર્શાવનારી શ્રુતિ કાર્યરૂપ જ્યોતિના સંબંધમાં વધારે બંધ બેસતી છે.

‘દત્ત વાચ તણદિમસ્મિન્નતઃ પુરુષે જ્યોતિઃ અર્થ:-અતઃ પુરુષને વિષે જે જ્યોતિ છે, તે આ છે” એમ કુક્ષિમાં રહેલ જ્યોતિ શ્રેષ્ઠ જ્યોતિ છે, એ રીતને આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. વળી આરોપ હમેશાં સાદૃશ્યવાળી વસ્તુના સંબંધમાં જ હોય છે. જેમકે “તત્ત્વ મૂર્તિતિ ગિર એ ગિર દુર્ગતેતરંગમ અર્થ:-આ પુરુષનું મસ્તક પૃથ્વીરૂપ છે. કારણ કે મસ્તક એક છે તથા અક્ષર પણ એક છે.” વળી કુક્ષિમાં રહેલ જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપ નથી. કારણ કે “તત્ત્વં દર્શિઃ તત્ત્વેત્ત્વઃ અર્થ:-આ તેના ચતુરૂપ તથા આ

તેના શ્રવણરૂપ છે.” આ રીતે ઉષ્ણ અર્થાત્ સ્પર્શ તથા ઘોષ અર્થાત્ શબ્દનો વિષય થવાથી તે જ્યોતિ પ્રદારૂપે નથી. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “તદેતદ્દૃષ્ટ ચ શ્રુત ચેતુષાસીત્ આ ચક્ષુ તથા શ્રોત્રની ઉપાસના કરવી જોઈએ ” તથા તેના રૂપમાં કહ્યું છે કે “ચક્ષુઃ શ્રુતો મવતિ ય એવ વેદ અર્થ:-જે આ રીતે જાણે છે તે દર્શનીય તથા ઘણું શ્રવણ કરનારો થાય છે.” એમ અલ્પ રૂપ દર્શાવ્યું છે. માટે જ્યોતિ પ્રદારૂપે નથી. વળી બ્રહ્મની ઉપાસનાનું રૂપ મહાન્ હોય છે. બીજું જેમ આકાશ તથા પ્રાણના સંબંધમાં બ્રહ્મનું સૂચન કર્યું છે, તેમ જ્યોતિના સંબંધમાં બ્રહ્મસૂચન કર્યું નથી. તેમ જ તેની પૂર્વના વાક્યમાં પણ બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરાયેલો નથી. પણ “ગાયત્રી ર્દ સર્વ-મૂત અર્થ:-ગાયત્રી આ સર્વ પ્રાણી મા-ત્રરૂપે છે.” એ રીતે છંદનું સૂચન કર્યું છે. વળી સહેજ સાજ પણ બ્રહ્મનું સૂચન પૂર્વના વાક્યમાં અન્ય સ્થળે હોય છે, તેમ અહીં નથી. પણ ‘ત્રિપદ સ્વામૃત દિવિ અર્થ:-સ્વર્ગમાં એના ત્રણ પાદો અમૃતરૂપે છે.’ એમ અધિષ્ઠાનનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ જ મર્યાદાનું સૂચન કર્યું છે. જેમકે “તો દિવો જ્યોતિ અર્થ:-જ્યોતિ સ્વર્ગથી પર છે.” માટે અહીં જે જ્યોતિનું સૂચન કર્યું છે, તે સામાન્ય જ્યોતિનું, પણ વિશેષ જ્યોતિનું નહિ.

શુર-તેમ નથી. અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે બ્રહ્મને ગ્રહણ કરવું. કારણ કે

ચોથા અરણ્યમાં અર્થાત્ પાદમાં બ્રહ્મનું સૂચન કર્યું છે. પૂર્વના વાક્યમાં બ્રહ્મ ચોથા પાદરૂપ છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે “તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયાવ પૂરુષ. । પારોઽસ્ય સર્વામૃતાનિ ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ અર્થ:-તેઓ (બૃહ માત્રે) ગાયત્રીના મહિમારૂપે છે. ત્રિપાદવાન પુરુષ કરતાં અત્રિપાદવાન પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો પ્રથમ પાદ સર્વ બૃહ માત્ર છે. ત્રણ પાદવાળું અમૃત સ્વાત્મ પ્રકાશમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે.” આ મંત્રથી ચોથો પાદ બ્રહ્મરૂપે છે, એમ સૂચવ્યું છે. તેમાં બ્રહ્મને કે જે ચાર પાદવાળા છે, તેના ત્રણ પાદો અમૃતરૂપે છે તથા તેનો નિર્દેશ સ્વર્ગના સંબંધમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે જ રીતે અહીં પણ સ્વર્ગના સંબંધનો નિર્દેશ છે. આ રીતે જો કે કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરી સામાન્ય જ્યોતિની કલ્પના કરવાથી સામાન્યનો ત્યાગ કરવો તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવાવાળો દોષ લાગુ પડશે. કેવળ અહીં જ્યોતિ સંબંધી વચનમાં જ બ્રહ્મનું સૂચન નથી, પણ શ્રેષ્ઠ એવી શાંકિય વિદ્યામાં પણ જ્યોતિવડે બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. માટે અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે બ્રહ્મને જ લેવો.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! એમ કહ્યું છે કે, “જ્યોતિર્દિવ્યતે અર્થ:-જ્યોતિ પ્રકાશ છે.” જ્યોતિ તથા પ્રકાશ, આ બે શબ્દોથી કાર્યરૂપ જ્યોતિનું જ ગ્રહણ થઈ શકે છે તેનું કેમ ?

તેના શ્રવણરૂપ છે.” આ રીતે ઉપલુ અર્થાત્ સ્પર્શ તથા ઘોષ અર્થાત્ શબ્દનો વિષય થવાથી તે જ્યોતિ પ્રકાશરૂપે નથી. વળી હાદોભ્યમાં કહ્યું છે કે, “તદેતદ્દષ્ટ ચ શ્રુત ચેત્થજ્ઞાતીત્ આ ચક્ષુ તથા શ્રોત્રની ઉપાસના કરવી જોઈએ ” તથા તેના ક્ષણમાં કહ્યું છે કે “અક્ષુષ્ય” શ્રુતો મવતિ. ય एव वेद अर्थ:-જે આ રીતે જાણે છે તે દર્શનીય તથા ઘણું શ્રવણ કરનારો થાય છે.” એમ અદ્ય ક્ષણ દર્શાવ્યું છે. માટે જ્યોતિ પ્રકાશરૂપે નથી. વળી પ્રહાની ઉપાસનાનું પ્રજા મહાન્ હોય છે. બીજું જેમ આકાશ તથા પ્રાણના સંબંધમાં પ્રહાનું સૂચન કર્યું છે, તેમ જ્યોતિના સંબંધમાં પ્રહાસૂચન કર્યું નથી. તેમ જ તેની પૂર્વના વાક્યમાં પણ પ્રહાનો નિર્દેશ કરાયેલો નથી. પણ “ગાયત્રી શ્વર્ગ-મૂત અર્થ:-ગાયત્રી આ સર્વ પ્રાણી મા-ત્રરૂપે છે.” એ રીતે છંદનું સૂચન કર્યું છે. વળી સહેજ સાજ પણ પ્રહાનું સૂચન પૂર્વના વાક્યમાં અન્ય સ્થળે હોય છે, તેમ અહીં નથી. પણ ‘ત્રિપદ સ્વામૂત દિવિ અર્થ:-સ્વર્ગમાં જોના ત્રણ પાદો અમૃતરૂપે છે.’ એમ અધિષ્ઠાનનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ જ મર્યાદાનું સૂચન કર્યું છે. જેમકે “પતે દિવો જ્યોતિ અથ:-જ્યોતિ સ્વર્ગથી પર છે.” માટે અહીં જે જ્યોતિનું સૂચન કર્યું છે, તે સામાન્ય જ્યોતિનું, પણ વિશેષ જ્યોતિનું નહિ.

શુરુ-તેમ નથી અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે પ્રહાને ગ્રહણ કરવું. કારણ કે

ચોથા અરણ્યમાં અર્થાત્ પાદમાં પ્રહાનું સૂચન કર્યું છે. પૂર્વના વાક્યમાં પ્રહા ચોથા પાદરૂપ છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે “તાવાનસ્ય મહિમા તતો વ્યાવાય પૂરુષ. । પાદોસ્ય સર્વામૂતાનિ ત્રિપાદસ્વામૂતં દિવિ અર્થ:-તેજો (ભૂત માત્રો) ગાયત્રીના મહિમારૂપે છે. વિકારવાન પુરુષ કરતાં અવિકારવાન પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો પ્રથમ પાદ સર્વ ભૂત માત્ર છે. ત્રણ પાદવાળું અમૃત સ્વાત્મ પ્રકાશમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે” આ મત્રથી ચોથો પાદ પ્રહારૂપે છે, એમ સૂચવ્યું છે. તેમા પ્રહાને કે જે ચાર પાદવાળા છે, તેના ત્રણ પાદો અમૃતરૂપે છે તથા તેનો નિર્દેશ સ્વર્ગના સંબંધમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે જ રીતે અહીં પણ સ્વર્ગના સંબંધનો નિર્દેશ છે. આ રીતે જો કે કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં તેનો ત્યાગ કરી સામાન્ય જ્યોતિની કલ્પના કરવાથી સામાન્યનો ત્યાગ કરવો તથા વિરોધને ગ્રહણ કરવાવાળો દોષ લાગુ પડશે. કેવળ અહીં જ્યોતિ સંબંધી વચનમાં જ પ્રહાનું સૂચન નથી, પણ શ્રેષ્ઠ એવી શાહિદ્ય વિદ્યામાં પણ જ્યોતિવડે પ્રહાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. માટે અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે પ્રહાને જ લેવો.

શિષ્ય-હે ભગવન્ ! એમ કહ્યું છે કે, “જ્યોતિર્દિવ્યતે અર્થ:-જ્યોતિ પ્રકાશ છે.” જ્યોતિ તથા પ્રકાશ, આ બે શબ્દોથી કાર્યરૂપ જ્યોતિનું જ ગ્રહણ થઈ શકે તેનું કેમ ?

શુભ:-આ દોષ લાગુ પડતો નથી. કારણ કે ક્રમે કરી પ્રકારનું જ્ઞાન થવા પછી આ બે ન્યોતિ તથા પ્રકાશ શબ્દનું વિશેષ પ્રયોજન નથી. પ્રકાશમાન કાર્યરૂપ ન્યોતિવડે પ્રકાશ ઉપલક્ષિત થયા પછી પણ પ્રયોગનો સંભવ છે “યેન સૂર્ય સ્તપતિ તેજસેઃ” અર્થ:-જે તેજવડે પ્રકાશને પામેલ સૂર્ય તપે છે.” આ રીતે મંત્ર વર્ણમાં કહ્યું છે. કેવળ આ ન્યોતિ શબ્દ નેત્રવ્યાપારને મદદ કરનાર તેજના અર્થમાં નથી, પણ અન્ય સ્થળે પણ આ રીતનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે “વાચેવાપ જ્યોતિષાસ્તે, મનોજ્યોતિર્નુપતામ અર્થ:-તે વાણીરૂપ ન્યોતિવડે બેસે છે. મનરૂપી ન્યોતિનું સેવન કરો.” આથી જે જે વસ્તુનું પ્રકાશકપણું હોય છે, તેનું તેનું ન્યોતિ શબ્દવડે અભિધાન થાય છે. આ રીતે હોવાથી ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ સર્વ જગતને પ્રકાશ કરવાના હેતુરૂપ હોવાથી, ન્યોતિ શબ્દ લાગુ પડે છે. “તમેવ માન્તમુમાતિ સર્વે તસ્ય માપા સર્વમિદ વિમાતિ (ક્રો.) તદેવા જ્યોતિષા જ્યોતિ યુગ્ધોપાસનેન્દ્રમૂતમ (બૃહ.) તે પ્રકાશે છે, એટલે સર્વ પ્રકાશે છે. તેના પ્રકાશથી સર્વનો પ્રકાશ થાય છે. તેની દેવે ન્યોતિના ન્યોતિરૂપે, આયુરૂપે તથા અમૃત રૂપે ઉપાસના કરે છે” આ શ્રુતિઓથી પ્રકારને ન્યોતિરૂપે કહ્યો છે. વળી હે શિષ્ય! નું કહે છે કે, સર્વત્રગત પ્રકારને વિશે-હુમયાદા યોગ્ય નથી, તે તેના સંબંધી સ્વરૂપીકરણ નીચે પ્રમાણે છે:-જો કે ન્યોતિ સર્વત્ર ગતિમાન છે,

છતાં ઉપાસનાને લઈ પ્રદેશવિશેષનું પ્રકરણ કરવું અયુક્ત નથી. પ્રદેશપરિછેદથી રહિત પ્રકારના સંબંધમાં પ્રદેશ વિશેષની કલ્પના યોગ્ય નથી, એમ જે કહ્યું છે, તેના સંબંધમાં બોધ્યે તે કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી. પ્રદેશવિશેષની કલ્પના ઉપાધિના સંબંધને લીધે છે. તે જ રીતે આદિત્ય, ચંદ્ર તથા હૃદય આદિ પ્રદેશ સંબંધવાળી પ્રકારની ઉપાસનાઓના સંબંધમાં કહેલું છે. વિષ્ણુ (વિષ્વથી ઉપર) આ શ્રુતિથી આધારની અધિકતા દર્શાવી છે. વળી તેજ તથા શબ્દથી મયોદિત ઉદરમાં રહેલ કાર્ય ન્યોતિમાં આરોપ હોવાથી સ્વર્ગથી પર જે ન્યોતિ છે, તે પણ કાર્ય ન્યોતિ રૂપ છે, એમ જે કહેલ છે, તે અયુક્ત છે. પરપ્રકારના નામાદિ વિકારની માફક ઉદરસ્થ ન્યોતિનો વિકાર છે. “દષ્ટ ચ શ્રુત ચ શ્લુપાસીત આત્મા દષ્ટ તથા શ્રુતરૂપે છે, એમ તેની ઉપાસના કરવી.” આ રીતે વિકારરૂપે પ્રકારમાં દષ્ટપણું તથા શ્રુતપણું થશે. આ રીતે વિકારવાનું બંધનમાં ફળનું અલ્પપણું હોવાથી પ્રકારરૂપતા નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. આટલા રૂપને લીધે પ્રકાર અધિધાનરૂપે છે, તથા આટલા અલ્પ રૂપને લીધે પ્રકાર અધિધાનરૂપે નથી, એમ નિયમ હોતો નથી. સર્વ પ્રકારના સંબંધથી રહિત પરપ્રકારનો આત્મારૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તથા તેમાં એકસ્વરૂપ કરનાર જે રૂપ, તે ગોણ કહેવાય છે. ન્યાં ગુણવાળા અથવા વિકાર સુક્ત પ્રકારનો ઉપદેશ કર-

વામાં આવે છે ત્યાં સંસાર સંબંધી ઉચ્ચતમ રૂપોનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે “અન્નાદો વસુદનો વિન્દતે વસુ ય एवं वेद अर्थः—આત્મા અન્નનું ભક્ષણ કરનાર રૂપે છે, એમ જે જાણે છે તે દ્રવ્યને દાન આપનારો થાય છે તથા દ્રવ્યને મેળવે છે.” જે કે જ્યોતિષવટે પ્રદ્યુત સૂચન મૂળ વાક્યમાં નથી, છતાં પૂર્વના વાક્યમાં દર્શાવેલ તે વાક્યમાં લેવું. આ જ કારણથી વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે જ્યોતિષ પ્રદ્યુત રૂપે છે. કારણ પાછલા ચરણમાં એ પ્રમાણેનું સૂચન છે તેથી.

શિષ્ય:-બીજા વાક્યમાં પ્રદ્યુત સૂચન કરેલ છે, છતાં જ્યોતિષ શબ્દનો મૂળ અર્થ નહિ હોતાં પ્રદ્યુત કેવી રીતે લઈ શકાય?

ગુરુ:-આ દોષ લાગુ પડતો નથી, કારણ કે “પદત પરીતો જ્યોતિઃ જે જ્યોતિષ દ્યુ લોકથી પર છે” ! અહીં પ્રથમ જે વત્ત સર્વનામ આપેલ છે, તેવડે દ્યુ સંબંધવડે પૂર્વના વાક્યથી દર્શાવાયેલ પ્રદ્યુત જ્ઞાન થવા પછી પોતાના સામર્થ્યથી તે જ જ્ઞાન કાયમ રહે છે. અર્થાત્ જ્યોતિષ શબ્દવડે લભવિષયની જ પ્રાપ્તિ જાણવી. માટે અહીં જ્યોતિષવડે પ્રદ્યુતને જ લેવો. (૨૪)

અધિકરણ ૧૦મું—સૂત્ર-૨૫મું.

જ્યોતિષ ગાયત્રીરૂપે કે પ્રદ્યુતરૂપે ?
હંદોમિવાન્નોતિ ચેતન તથા ચેતોર્પણ-
નિગદાચ્ચાહિ દર્શનમ્ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-છંદનું પ્રથમ સૂચન કરવામાં આવેલું હોવાથી જ્યોતિષ પ્રદ્યુતરૂપે

નથી, એમ કહી છે નહિ. કારણ કે છંદ-
વડે ચિત્તસમાધાન કહ્યું છે. આ જ
રીતનાં બીજાં વાક્યો પણ જોવામાં
આવે છે. (૨૫)

શિષ્ય:-પૂર્વના વાક્યમાં આપ
કહો છો કે, પ્રદ્યુત સૂચન છે, પણ હું
કહું છું કે પ્રદ્યુત સૂચન નથી. કારણ કે
“ગાયત્રી વાદ્ સર્વમૂતં વદિદં કિંચ અર્થઃ—આ
સર્વ પ્રાણી માત્ર તેમ જ જે કાંઈ છે
તે સર્વ ગાયત્રીરૂપે છે.” આ રીતે ગાયત્રી
નામના છંદનું સૂચન કર્યું છે. પણ
પ્રદ્યુત તેમાં સૂચન કર્યું નથી. માટે પ્રદ્યુત
કેવી રીતે લઈ શકાય ?

ગુરુ:-છંદનું સૂચન કરવાવડે પ્રદ્યુત
સૂચન નથી, એમ કેમ કહી શકાય ?
કારણ કે “તાવાનસ્ય મહિમા આટલો તેનો
મહિમા છે.” આ ઋચામાં પ્રદ્યુત ચતુ-
ષ્પાદરૂપે વર્ણન કર્યું છે

શિષ્ય:-આ પ્રમાણે નથી. કારણ કે
કહ્યું છે કે “ગાયત્રી વાદ્ સર્વ અર્થઃ—ગાયત્રી
આ સર્વરૂપે છે.” આ રીતે ગાયત્રીની
શરૂઆત કરવામાં આવી છે. તે ગાયત્રીનું
જ ભૂત, પૃથિવી, શરીર, હૃદય, વાણી
તથા પ્રાણના લેહવડે વ્યાખ્યાન કરવામાં
આવ્યું છે. છેવટમાં કહ્યું છે કે, “તૈષા
ચતુષ્પદા પૃથિવા ગાયત્રી તદેતદ્વાચાચ્યુક્તં તાવાનસ્ય
મહિમા અર્થઃ—આ ગાયત્રીને ચાર પાદ છે.
તે છ પ્રકારની છે, આ રીતનું ઋચાવડે
કહ્યું છે. આ રીતનો ગાયત્રીનો મહિમા
છે.” આમાં ગાયત્રીના સ્વરૂપનું વ્યા-
ખ્યાન કર્યું છે. તો પછી ગાયત્રીમાં

કહેલ મંત્ર એકદમ કેવી રીતે ચતુષ્પાદ પ્રકૃતિ સૂચન કરી શકે? તેમાં યદૈતદ્વ્યજે ત્રિપાદ અમૃત ગાયત્રીમુળે પ્રકૃતિ કહ્યું છે, તે એ જ છે.” આમાં જે પ્રકૃતિ શબ્દ છે, તે પણ છંદનો વિષય હોવાથી છંદના રૂપે જ છે. વળી “ય ઇતમેવ મ્લોપનિષદ વેદ જે આ પ્રલોપનિષદને આ પ્રમાણે બોલે છે.” અહીં પ્રલોપનિષદવડે વેદોપનિષદ કહેલું છે. માટે છંદના અભિધાનથી પ્રકૃતિનો વિષય નથી.

શુભ:-તાજું કહેલું જોડું છે. આ રીતનો દોષ નથી. કારણ કે “ચેતોર્ષનિગદાત ચિત્તનું અર્પણ કહ્યું છે તેથી” અર્થાત્ ગાયત્રી નામના છંદદ્વારવડે, તેમાં રહેલ પ્રકૃતિમાં ચિત્તનું આરોપણ અર્થાત્ ચિત્તનું સમાધાન છે. આથી જ પ્રાણાણમંત્રના વાક્યમાં કહ્યું છે કે, “ગાયત્રી રૂપ સર્વ ગાયત્રીજ આ સર્વરૂપે છે.” અહીં જે રૂપ શબ્દ મૂક્યો છે, તે અક્ષર મૂકવાથી છંદ પૂર્ણ થાય છે તેટલા માટે નથી. પણ ગાયત્રીનું સર્વાત્મકત્વ દર્શાવવા માટે છે. માટે ગાયત્રી નામના વિધારવિશે રહેલ જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિ છે. તેથીજ આ સ્થળે સર્વ શબ્દ યોગ્ય લાગે છે. જેમકે “સર્વે સ્તિદ મ્લોપ આ સર્વ” ખરેખર પ્રકૃતિરૂપે છે” વળી કાર્ય કારણથી ભિન્ન નથી, તેના સંબંધમાં પ્રકૃતસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, (તદન્યત્વમાર્ભનં શબ્દાદિભ્ય કાર્યં તથા કારણની સમાનતા છે. શબ્દરૂપી વાણીવડે કેવળ ભિન્નતા છે.) તેજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ વિધારના નિમિત્તથી પ્રકૃતિ

ઉપાસના દર્શાવવામાં આવી છે. જેમકે એતદ્વ્યજે વહુચા મહાતુક્યે મીમાસન્ત એતમનામ્ન યં એત મહામતે હરોગા (એ આ ૦) અર્થ.— આ પરમાત્માને ઝગ્વેદીઓ મોટા શસ્ત્રવિશે ઉપાસે છે, યજુર્વેદીઓ અગ્નિને વિશે ઉપાસે છે, તથા સામવેદીઓ મહામતરૂપે ઉપાસે છે.” માટે છંદના સૂચનમાં પૂર્વ વાક્યમાં ચાર પાદવાળા પ્રકૃતિ સૂચન છે. તેજ રીતે અન્ય પ્રકારની ઉપાસનાના વિધાન માટે જ્યોતિર્નુ વાક્યથી પ્રકૃતિ જ સમાવેશ થાય છે વળી કેટલાકો એમ કહે છે કે, ગાયત્રી શબ્દવડે પ્રકૃતિ જ પ્રતિપાદન થાય છે. કારણ કે પ્રકૃતિ તેમજ ગાયત્રી બેઉની સંખ્યા સમાન છે જેમકે છ અક્ષર વાળા પાદવડે ગાયત્રી ચતુષ્પાદ છે તેમ પ્રકૃતિ પણ ચતુષ્પાદરૂપે છે. તેમ બીજે સ્થળે પણ છંદનું સૂચન કરનારા શબ્દનો સંખ્યાની સમાનતાવડે પ્રયોગ દેખાય છે. જેમકે ‘તેવાએ તેવાનેવાને દશ સન્ત તત્ત્વતમ્ અર્થ—આ પાંચ તથા અન્ય પાંચ મળી દશનો મેળ થાય છે.” આ રીતનો ઉપક્રમ કરી “તેવા વિતાવ્વારી તે અન્નભક્ષક વિશદરૂપે છે.” આ રીતે પ્રકૃતિ જ સૂચન કરેલ છે, પણ છંદનું નથી. માટે સર્વથા આ વાક્યમાં પણ પ્રકૃતિ વિષયરૂપે પ્રકૃતિ જ લેવો (૨૫)

અધિકરણ ૧૦ મું—સૂત્ર ૨૬ મું.

છંદનું ભૂતાદિપાદરૂપે નિરૂપણ.

ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેઐવમ્ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:—ભૂતાદિ પાદોરૂપે છે, આ રીતનું કથન કરેલ હોવાથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં પ્રદાનનું જ કથન છે. (૨૬)

ટીકા:—શુરુ:—ભૂતાદિનો પાદોરૂપે શ્રુતિ વ્યપદેશ કરતી હોવાથી પૂર્વવા કથમાં પ્રદાન પ્રકૃતરૂપે છે, એમ સ્વીકારનું ભેદજે. ભૂત, પૃથિવી, શરીર તથા હૃદયનું સૂચન કરી શ્રુતિ કહે છે કે, “સૈવા ચતુષ્પદા પદ્મિષા ગાયત્રી આ ગાયત્રી ચાર પાદવાળી તથા છ પ્રકારની છે.” ખરેખર પ્રદાનો આશ્રય ન કરવામાં આવે તો છદ્દ ભૂતાદિ પાદવાળા થઈ શકે નહિ તેમજ ભેદ પ્રદાનો આશ્રય ન કરવામાં આવે તો ‘તેનો આટલો મહિમા’ આ રીતની ઋચાનો સંબંધ ઘટે નહિ ખરેખર આ ઋચાથી તાત્પર્યવડે પ્રદાનનું જ સૂચન કર્યું છે. “પાદોસ્ય સર્વાભૂતાનિ ત્રિપાદસ્પામૃત દિવિ અર્થ” — ગાયત્રીના સર્વ ભૂતો પાદોરૂપે છે તથા અમૃતરૂપ ત્રણ પાદો સ્વર્ગમાં છે” આ રીતે સર્વાત્મ ભાવની પ્રાપ્તિ છે. પુરુષ સૂક્તમા પણ આ ઋચા પ્રદાનના સંબંધ વાળી કહેલી છે. સ્મૃતિ પણ પ્રદાન આ જ રીતનું આ જ રૂપ દર્શાવે છે જેમકે ‘વિષ્ટમ્યાહમિદ્ કૃત્ત્વમેકાદિને સ્થિતો જગત્ (શ્રી.ભ.) અર્થ:—એક અ શબ્દે આ આખા જગતને વ્યાપી હું રહેલ છું” “યદૈ તદ્ગમ્ જે કંઈ છે તે પ્રદાન છે” આ રીતનું

સૂચન પણ ન્યારે ઉપર પ્રમાણે હોય તો જ મુખ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ થાય. જ્ઞ મજ્ઞ પુરુષા અર્થ:—‘પાત્ર પ્રદાન પુરુષો’ આ રીતે હૃદયના છિદ્રમાં પ્રદાન પુરુષના સંબંધવાળી શ્રુતિનો પ્રદાનના સંબંધમાં જ અર્થ સંભવે છે. માટે પૂર્વના વાક્યમાં પ્રદાન વિષયરૂપે છે. તે જ પ્રદાનો ન્યો-તિવાંક્યમાં ઘુ સંબંધથી યોગબાવાવડે વ્યપદેશ થાય છે. (૨૬)

શિષ્ય:—વ્યપદેશમાં ભેદ હોવાથી પ્રદાનો જ વ્યપદેશ છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

શુરુ:—ઉપદેશમાં ભિન્નતા નથી તથા તેટલા જ માટે વ્યાસ લગવાને ૨૭ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૧૦ મું—સૂત્ર ૨૭ મું.

જ્ઞાનમાં અવિરોધતા.

ઉપદેશમેદાન્નેતિચેત્તનોમયસ્મિન્

ન્નવ્યવિરોધાત્ ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ:—ઉપદેશના ‘ભેદને લીધે પ્રદાનનું જ સૂચન નથી, એમ કહેવું જોડું છે. કારણ કે બન્ને ઉપદેશમાં જ્ઞાનની સાદૃશ્યતા છે. (૨૮)

ટીકા:—શિષ્ય:—પૂર્વે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “ત્રિપાદસ્પામૃત દિવિ અર્થ:—અમૃતરૂપ ત્રણ પાદો સ્વર્ગમાં છે.” આ રીતે આત્મની વિલક્ષિત વાપરી સ્વર્ગને આધારરૂપે બનાવ્યું છે. વળી ‘અયં યત્ત પરો દિવ’ અર્થ:—તે ઘુલોકથી પર છે.’ એમ પાંચમી

વિભક્તિ-વાપરી મર્યાદા દર્શાવી છે. આ પ્રમાણે ઉપદેશનો બેદ હોવાથી પ્રહરુનું જ્ઞાન છે, એમ કહી શકાય નહિ.

શુરુ:-આ રીતનો દોષ નથી. કારણ કે ઉભયમાં સરખાપણું રહેલ છે. ઉભયમાં સ્પર્શથી અથવા તો પંચમી વિભક્તિ લેવા છતાં જ્ઞાનના સંબંધમાં વિરોધ નથી. દર્શાવેલ તરીકે વૃક્ષના અગ્રભાગપર ગીંચાણો પક્ષી બેઠેલ હોય તથા તેને ખતલાવવા માટે કોઈ એમ કહે કે, વૃક્ષના અગ્ર ભાગપર ગીંચાણો છે અથવા તો વૃક્ષના અગ્ર ભાગથી પર ગીંચાણો છે, એમ બેઉ રીતે સૂચન કરી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં સદ્પ્રજ્ઞ છે અથવા સ્વર્ગમાં રહેલ પ્રજ્ઞનો સ્વર્ગથી પર એમ ઉપદેશ કયો છે. જેવી રીતે હોઝમાં વૃક્ષના અગ્ર ભાગ સાથે સંબંધવાળાં ગીંચાણા પક્ષીનો બેઉ રીતે ઉપદેશ થાય છે. એમકે વૃક્ષના અગ્રભાગપર રહેતો છે અથવા તો વૃક્ષના અગ્રભાગ પછી રહેતો છે. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગથી પર સદ્પ્રજ્ઞનો સ્વર્ગને વિશે, એમ ઉપદેશ કયો છે. માટે પૂર્વનિર્ણિત પ્રહરુનું જ પ્રતિપાદન છે. માટે પ્રજ્ઞ જ્યેષ્ઠિ શબ્દરૂપ છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. (૨૭).

શિષ્ય:-એ કે પ્રથમ દર્શાવવાવાળાં આ વાક્યો પ્રહરુનું સૂચન કરે છે, પણ કોપીતકિ ઉપનિષદમાં અનેક પદાર્થોનું અનેક વિષયોનું સૂચન કરવામાં આપ્યું છે, તો પછી ત્યાં પ્રહરુનું જ સૂચન છે, એમ કેમ કહી શકાય ?

શુરુ:-આ કારણથી વ્યાસ ભગવાને ૨૮ માં સૂચની યોજના કરી છે. એમકે:- અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

પ્રાણુ પ્રહરૂપે.

પ્રાણસ્તયાનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણુ પ્રહરૂપે છે, કારણ કે તે રીતનું પ્રમાણ છે.

ટીકા:-શિષ્ય-ગોપીતકિ પ્રાણુ ઉપનિષદમાં ઇન્દ્ર તથા પ્રતર્દનની નીચે પ્રમાણે આપ્યાધિકા છે: “પ્રતર્દનો હૃદયે દેવોઽસિતિન્દ્રાસ્ય મિત્ર ધામોપજગામ યુદ્ધેન વ ગૌરવેન વ અર્ધ-દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન યુદ્ધ તથા પરાક્રમ માટે ઇન્દ્રના મિત્ર ધામ પ્રતિ ગયો.” આ રીતનો આરંભ કરી શ્રુતિમાં આગળ જતા કહ્યું છે કે, “સદોગ્યપ્રાણોઽસ્મિ પ્રજાત્મા ત મામાપુરુષુતમિન્દુરાસ્ય તેષુ કહ્યું; હું પ્રાણુરૂપે તથા પ્રજાત્મારૂપે છું. હું મારી આયુ તથા અમૃતરૂપે ઉપાસના કર.” આ રીતની શ્રુતિ છે. તેમ આગળ પણ નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે.- મય સદ્ પ્રાણ એવ પ્રજાત્મેદ સીર પરિણ્યોત્થાયતિ અર્થ:-પ્રાણુરૂપ પ્રજાત્મા આ શરીરનું ગ્રહણ કરી ઉત્થાપન કરે છે.” તે જ રીતે “ન વાચ વિવિજાતીત વતાર વિદાર અર્થ:-વાણીને જાણવાની ઇચ્છા કરવી નહિ પણ વાણીના જોડનારને જાણવાની ઇચ્છા કરવી.” તેમજ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે સદાગ્રજાતિ પ્રજાત્માનોઽસિતોઽમૃત અર્થ:-આ પ્રાણુ પ્રજાત્મારૂપે, આનંદરૂપે, અનંદરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે.” અહીં શકા એ થાય

છે કે, અહીં પ્રાણ શબ્દવડે વાયુને લેવો, દેવતાત્મા લેવો, છપ લેવો કે પરબ્રહ્મને લેવો ?

ગુરુ:—“મત એવ પ્રાણઃ આયી પ્રાણુ” અહીં પ્રાણુ શબ્દવડે બ્રહ્મનું ગ્રહણ થાય છે. તેમ જ આનંદોદ્ગતોદ્ભૂત આત્મા આનંદરૂપે, અનંદરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે” આ સ્થળે પણ બ્રહ્મનું સૂચન છે તો પછી સંશયનો અવકાશ કેવી રીતે રહ્યો ?

શિષ્ય:—સંશયનો અવકાશ એટલા માટે કે, અનેક શબ્દોનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. માટે બ્રહ્મનું જ સૂચન છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? અહીં કેવળ બ્રહ્મનું જ સૂચન છે, એમ નથી. કારણ કે અન્ય અનેક વિષયો લીધા છે. જેમકે “મામેવ વિજાતીહિ અર્થ:—તું મને આત્મારૂપે ઓળખ” આ રીતે ઇન્દ્રનું મચન દેવાત્માનો વિષય કરે છે. ‘ઇ શરીર પરિણ્ય ક્ત્યાવયતિ અર્થ:—આ શરીરનું પ્રાણુ ગ્રહણ કરી તેને ઉઠાડે છે.” અહીં પ્રાણુનો વિષય કરે છે ન વાચ વિજિજ્ઞાસીત વતાર વિચાર અર્થ:—તું વાણીને ઓળખાની ઇચ્છા ન કર, પણ વાણીનાખોલનાર છવાત્માને ઓળખ” અહીં છવનો વિષય દર્શાવે છે. માટે આ સંશય ઉભો થાય છે.

ગુરુ:—જો કે પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રાણુનો અર્થ વાયુ થાય છે. પ્રાણુ શબ્દ બ્રહ્મરૂપે જાણવો જોઈએ કારણકે તેવી રીતનું પ્રમાણ છે કારણ કે પૂર્વાપરના સંબંધનો વિચાર કરી જોતાં વાક્યમાં

પદાયોનો અન્વય બ્રહ્મ પ્રતિપાદન યુક્ત જોવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં તું વરદાન માંગ એમ જ્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું ત્યારે પ્રતર્દને પરમ પુરુષાર્થ અર્થાત્ મોક્ષરૂપી વરની માંગણી કરી. આ સમયે કહ્યું છે કે, “ત્વમેવ મે વૃણીષ્વ ય ત્વ મનુષ્યાય હિતતમ મન્યસે અર્થ:—તું જ મારા માટે વરદાન માંગ, કે જે વરદાન મનુષ્યને માટે તું હિતતમ માને છે.” હવે જ્યારે હિતતમની માંગણી કરવામાં આવી ત્યારે પ્રાણુ જ પરમાત્મારૂપે કેમ નહિ કહી શકાય ? પરમાત્માના જ્ઞાન વિના જીનું કશું જ્ઞાન પૂર્ણ હિતવાળું કહેવાય નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેવ વિદિત્વાતિ નાન્ય ક્વચા વિચિતેડયનાય અર્થ:—પરમાત્માનું જેને જ્ઞાન થયું હોય છે તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકે છે. મોક્ષને માટે આ વિના અન્ય કોઈ માર્ગ નથી.” તે જ રીતે કૌષીતકીમાં કહ્યું છે કે, “ત્વ યો મા વેદ નહૈ તત્ત્વ કેનચન કર્મણા લોકો મીયતે ન સ્તેયેન ન ઋણહત્વયા અર્થ:—જે કોઈ મને ઓળખે છે તેનો લોક કોઈ કર્મવડે, ચોરીવડે અથવા તો ગર્ભાહત્યાવડે પણ નાશ પામતો નથી.” આ સર્વ રહસ્ય બ્રહ્મના સંબંધમાં ઘટી શકે છે. બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે. કહ્યું છે કે, “ક્ષીયન્તે ચાસ્ત વર્માણિ તસ્મિન્દ્રે પરાવરે અર્થ—પરાવર અર્થાત્ બ્રહ્મનો માક્ષાત્કાર થવે સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે” પ્રસાત્મવડે પણ બ્રહ્મનું ગ્રહણ થઈ શકે છે જડ વાયુનું પ્રસાત્મપણું સંભવતું નથી. છેવટના ઉપસંહારમાં કહ્યું છે કે, આનંદોદ્ગતોદ્ભૂત

આ રીતતું બ્રહ્મ વિના અન્ય કશે પણ આનંદ પણ સંભવતું નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ ન સાધુના કર્મના મૂલ્યાન્વયતિ નો ઇવાસાધુના કર્મના કર્મીયણેષ હોય સાધુ કર્મ કારણતિ તય-મેમ્યો લોકેમ્ય ઝગ્નિનીપતે । એવ ઇ ઇવાસાધુ કર્મ કારણતિ તંપમેમ્યો લોકેમ્યોઽધોનિનીપતો એવ લોકાધિપતિરેષ લોકેશઃ અર્થઃ—તે સાધુ કર્મ-બંધે મોટો થતો નથી. તેમ જ અસાધુ કર્મવડે નાનો થતો નથી. તે જ સાધુ કર્મનો કરાવનાર છે કે જેને તે ઉર્ધ્વ લોકપ્રતિ લઈ જવા ઇચ્છે છે તથા જેને અધો લોકપ્રતિ લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અસાધુ કર્મ કરાવે છે. એ લોકાધિપતિ તથા લોકેશ છે.” આ રીતની શ્રુતિ છે. આ સર્વતું જ્ઞાન પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરવાથી થાય છે. મુખ્ય પ્રાણનો આશ્રય કરવાથી નહિ. માટે પ્રાણ જ બ્રહ્મરૂપે છે.

શિષ્ય—વક્તા પોતે આત્માપદેશ કરતી વખતે કહે છે કે, હું પ્રજ્ઞારૂપ છું. આથી ઇન્દ્રે પોતાનો અહંકાર દર્શાવ્યો. તો પછી વક્તા જે પ્રાણને બ્રહ્મરૂપે ઉપદેશ કરે છે, તે કેવી રીતે હોય ?

શુરુ—આ શંકાને ટાળવા ૨૯ મા સૂત્રની વ્યાસ ભગવાને યોજના કરી છે. તેમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૧ મું—સૂત્ર ૨૯ મું.

પ્રાણતું બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ.

નવચકુરાત્મોપદેશાદિતિ ચેદધ્યાત્મ-
સબધમૂમાહ્યસ્મિન્ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—વક્તાના આત્માપદેશથી કોઈને એમ થાય કે, પ્રાણ બ્રહ્મરૂપે નથી તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, ઇન્દ્ર પ્રતર્હનવાળા સંવાદના પ્રકરણમાં અધ્યાત્મ સંબંધી આત્માનો જ ઉપદેશ કર્યો છે. (૨૯)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—પૂર્વે આપે કહ્યું કે, પ્રાણ બ્રહ્મરૂપે છે, પણ તે યોગ્ય નથી. પ્રાણ શબ્દ પરબ્રહ્મરૂપે હોય જ નહિ. તેનું કારણ કે ઇન્દ્ર એ નામનો કોઈ દેહધારી દેવતાવિશેષ ઇન્દ્ર નામનો પુરુષ ઉપદેશ આપતી વખતે પોતાના આત્મા સંબંધી પ્રતર્હનને કહે છે, કે “તું મને સર્વરૂપે જાણ” આ રીતની પ્રથમ શરૂઆત કરી હું જ પ્રાણરૂપે છું, હું જ પ્રજ્ઞારૂપે છે, એમ પોતાનો અહંકાર સૂચવે છે. આ રીતે વક્તા જે પોતાના આત્માનો ઉપદેશ કરે છે, તેના કહેવા પ્રમાણે પ્રાણ બ્રહ્મરૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે બ્રહ્મતું વક્તાપણું હોતું નથી કારણ કે ગૃહકારણકાદિ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ વાણીથી રહિતરૂપે તથા મનથી રહિતરૂપે છે. વળી પોતાના શરીરવડે તેણે પોતાનાં એવાં કર્મની સ્તુતિ કરી છે કે, જેનો બ્રહ્મમાં સંભવ જ હોઈ શકે નહિ. જેમકે તેણે કહ્યું

છે કે, “ ત્રિશીર્ષાણ ત્વાટ્મમહત્તમઘ્નુદાન્યતી
 જ્ઞાતાત્ત્વેભ્ય પ્રાયચ્છમ્ અર્થઃ—ત્રણ માથા-
 વાળા ત્વણના પુત્રને મેં હઠ્યો. વેદાંતથી
 ‘જાહિર્મુખ યતિઓને ‘મે’ વનના કુતરા-
 ઓને આપ્યા.” આવાં વચનવડે ઇન્દ્રે
 પોતાની સ્તુતિ કરી છે. ઇન્દ્રના પ્રાણ
 બળવાન છે, એ રીતની પ્રાપ્તિ થાય છે.
 શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “પ્રાણો વૈષ્ણમ પ્રાણ બળ
 રૂપે છે.” બળને લીધે ઇન્દ્રદેવ પ્રસિદ્ધ
 છે. જે કંઈ કર્મ બળવાળું હોય છે, તેના
 સંબંધમાં તે કર્મ ઇન્દ્રનું છે એમ કહે-
 વાય છે. દેવો અતિહત જ્ઞાનવાળા
 હોવાથી તેઓમાં પ્રજ્ઞાપણું છે, એમ
 કહેવાય છે. મર્વ કોઈ કહે છે કે, દેવોનું
 જ્ઞાન અટકે નહિ એવું છે. આ રીતનો
 દેવતાઓના ઉપદેશનો નિશ્ચય થવાથી
 હિતતમવાળાં જે કાંઈ વચનો હોય, તે
 તે સંબંધવાળાં જાણવાં. આ પ્રમાણે
 વક્તા ઇન્દ્રનો ઉપદેશ પોતાના આત્મા
 સંબંધી છે, માટે પ્રાણ બ્રહ્મરૂપે નથી,
 આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે.

શુરુ—આ પ્રકરણમાં અધ્યાત્મ
 સંબંધી વિષય વધારે દર્શાવેલ છે. અહીં
 અધ્યાત્મ સંબંધનો અર્થ પ્રત્યક્ આત્માનો
 સંબંધ, એમ થાય છે તથા પ્રત્યક્
 આત્માનો સંબંધ આ અધ્યાયમાં વધારે
 જોવામાં આવે છે. “યજ્ઞદ્વલ્પિન્નરારિ પ્રાણો
 વક્ષતિ તાવદાણુ અર્થઃ—ત્યાં સૂધી આ
 શરીરમાં પ્રાણ રહે છે ત્યાં સૂધી આયુષ્ય
 છે” દરેક પ્રાણીના પ્રજ્ઞાત્મારૂપ પ્રાણનું
 આયુષ્યને ટકાવવું કે ન ટકાવવાના

સંબંધમાં સ્વતંત્રપણું છે. પણ બ્રહ્મ
 દેવનું તે ટકાવવામાં સ્વતંત્રતા નથી આ
 પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ હોય તો
 કલ્યાણ છે, એમ ઇન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ
 પ્રત્યક્ આત્મા પ્રાણને દર્શાવે છે. તેમજ
 “પ્રાણેવ પ્રજ્ઞાત્મેદ શરીર પરિણ્ણોત્પાપયતિ ॥ ન
 જાત ત્રિજિજ્ઞાસીત વત્તાર વિજાત્ અર્થઃ—પ્રાણ
 એજ પ્રજ્ઞાત્મારૂપે છે. તે આ શરીરને
 બ્રહ્મ કરીને ઉઠાડે છે. વાણીને જાણ-
 વાની ઇચ્છા કરવી નહિ, પણ વાણીના
 જોલનારને જાણવાની ઇચ્છા કરવી.” આ
 પ્રમાણેની શરૂઆત કરી છેવટના ભાગમાં
 કહ્યું છે કે, “તથા રથસ્યારેણ નેમિર્પિતા નામા
 વરા અર્પિતા એવમેવેતા મૂતમાત્રા પ્રજ્ઞામાત્રાસ્વર્પિતા
 પ્રજ્ઞામાત્રાઃ પ્રાણેર્પિતા. સ એવ પ્રાણ એવ પ્રજ્ઞાત્માનદોઽ-
 જરોઽમૂતઃ અર્થઃ—જેવી રીતે રથના આરા-
 ઓમાં નેમિ મૂકેલી હોય છે, તથા ના-
 લિને વિશે આરાઓ મૂકેલા હોય છે,
 તેજ રીતે જુતમાત્રો પ્રજ્ઞામાત્રમાં અર્પણ
 કરાયેલી છે તથા પ્રજ્ઞામાત્ર પ્રાણમાં
 અર્પણ કરાયેલી છે. આ પ્રાણજ પ્રજ્ઞા-
 ત્મારૂપે, આનંદરૂપે, અજરરૂપે તથા
 અમૃતરૂપે છે.” આ રીતે વિષય તથા
 ઇન્દ્રિયના વ્યવહારરૂપ પ્રત્યક્ આત્માનો
 અંશના નાલિરૂપે ઉપસંહાર કરવામાં
 આવ્યો છે. “સમ આત્મેતિ વિજાત્ અર્થઃ—તે
 મારા આત્મા છે, એમ જાણવું જોઈએ.”
 આ રીતનો ઉપસંહાર જો પ્રત્યક્ આત્માનું
 બ્રહ્મ કરવામાં આવે તોજ યોગ્ય છે,
 પણ બ્રહ્મ દેવતાનું બ્રહ્મ કરવામાં આવે
 તો યોગ્ય નથી વળી બીજી શ્રુતિમાં
 કહ્યું છે કે, “અયમા માત્ર સર્વાણિ અર્થઃ—
 આ આત્મા બ્રહ્મરૂપે છે, તથા સર્વને

પ્રત્યક્ષ છે.” માટે અધ્યાત્મનો સંબંધ આ સ્થળે વધારે હોવાથી બ્રહ્મ સંબંધનોજ ઉપદેશ છે, પણ દેવતાત્મા સંબંધી ઉપદેશ નથી. ૨૯.

શિષ્ય:-આપનું કહેવું જો ખરું હોય તો પછી જે વક્તા છે, તેના ચોતાનાજ આત્માનો ઉપદેશ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ:-આનુંજ નિરાકરણ કરવા માટે શ્રીવ્યાસ ભગવાને ૩૦ માં સૂત્રની યોજના કરી છે. તેમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.

બ્રહ્મસાનની શ્રેષ્ઠતા.

શાસ્ત્રદષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવવત્ ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ:-વામદેવની માફક શાસ્ત્રદષ્ટિ-વડે આ ઉપદેશ યોગ્ય છે. (૩૦)

ટીકા:-ગુરુ:-“અહંત્વ પંચમ, હુંજ પરબ્રહ્મ રૂપે છું,” એમ ઇન્દ્ર નામના દેવે ચોતાના આત્માનું પરમાત્મારૂપે ઉપદેશ કરતાં કહ્યું છે કે, તું મને જ પરબ્રહ્મરૂપે જાણ. આ રીતે ઋષિ પ્રણીત વેદાંત શાસ્ત્રવંદે જ્ઞાન મેળવી પોતે ઉપદેશ કયો છે. તેજ પ્રમાણે વામદેવ નામના ઋષિએ ચોતાના આત્મારૂપે ભેટા થકા કહ્યું છે કે, હું મનુ હતો, હું સૂર્યરૂપે હતો; એ રીતનું જ્ઞાન તેને મેળવ્યું હતું.

શિષ્ય:-“તયો દેવાનાં પ્રયત્નપત સ એવ તમવત્” અર્થ:-દેવામાં જેને જ્ઞાન થયું તે

બ્રહ્મરૂપે થયો.” આ રીતની શ્રુતિ છે. વળી “મામેવ વિજાનીદિ તું મનેજ જાણ” એમ કહી ઇન્દ્રે ત્વષ્ટાના પુત્રના વધ આદિ દેહના કર્મવડે ચોતાની સ્તુતિ કરી, તે યોગ્ય કહેવાય નહિ. માટે આનું નિરાકરણ થવું જોઈએ.

ગુરુ:-અહીં જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ત્વષ્ટા પુત્રના વધ આદિનું સૂચન કરી એમ જણાવ્યું છે કે, હું આવા જ્ઞાનવાળો છું, માટે તું મારું જ્ઞાન મેળવ. આ રીતે વિદ્યેયરૂપ ઇન્દ્રની સ્તુતિને માટે કહ્યું નથી.

શિષ્ય:-જ્યારે ઇન્દ્રની સ્તુતિ અર્થે નથી કહ્યું તો કોની સ્તુતિ અર્થે આ કહ્યું છે ?

ગુરુ:-વિજાનની સ્તુતિ અર્થે કહેલ છે, કારણ કે ત્વષ્ટાના વધ આદિ સાહસનું પ્રથમ સૂચન કર્યું છે તથા છેવટે ઉપસંહારમાં જણાવ્યું છે કે, “તત્ત્વ મે તત્ર લોમ વનમીયતે સ યો માં વેદ ન હ વે તત્ત્વ કેન વ કર્મણા લોકો મીયતે” અર્થ:- આમ હિંસા કરવા છતાં મારા વાળ પણ વાંકા થતો નથી. જે જ્ઞાતા રૂપ મને જાણે છે તેના મોક્ષનો નાશ ગમે તેવું કર્મ કરવા છતાં, થતો નથી.” આ રીતે જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં સ્તુતિ દર્શાવી છે. તાત્પર્ય એ કે, જો કે આણું કર કર્મ કર્યું, છતાં હું પ્રણીત હતો, જેથી મારા વાળને પણ ઇન્દ્ર થઈ નહિ. આ રીતે બીજા પ્રશ્ન જે કોઈ મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ મને જાણે છે, તેના મોક્ષનો કોઈ પણ કર્મ કરવા છતાં,

નાશ થતો નથી. હું પ્રાણરૂપે છું, હું પ્રજ્ઞાત્મારૂપે છું, આ રીતે કહેવામા આવતો પ્રજ્ઞ જ વિજ્ઞેયરૂપે છે. માટે તે વાક્ય પ્રજ્ઞને જ સૂચવનારાં છે. (૩૦)

શિષ્ય:-કેટલેક ઠેકાણે જીવની ઉપાસના, કહી છે, કેટલેક ઠેકાણે પ્રાણની ઉપાસના કહી છે તથા કેટલેક સ્થળે પ્રજ્ઞની ઉપાસના કહી છે, માટે ત્રણમાંથી કેની ઉપાસના યોગ્ય જાણવી ?

શુર:-આ શંકાનું નિરસન કરવા માટે વ્યાસ ભગવાને ૩૧ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

પ્રજ્ઞની ઉપાસનાનિરૂપણ.

जीवमुत्पाप्राणलिंगाप्तेति चेन्नोपास्ता त्रै-
विध्या दाश्रितत्वा दिद् तद्योगात् ॥३१॥

સૂત્રાર્થ:- જીવના સૂચન-વડે તેમજ મુખ્ય પ્રાણના સૂચનવડે પ્રાણ પ્રજ્ઞ નથી, એમ શંકા થાય તો તે ખોટી છે. કારણ કે પ્રજ્ઞની જ ઉપાસના ત્રણ પ્રકારે કહેલ છે તથા તે સર્વ ઉપાસનાઓ પ્રજ્ઞને જ આશ્રિત છે તથા તે સર્વ ઉપાસનાઓ પ્રજ્ઞના વિષયક જ છે. (૩૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-જો કે અધ્યાત્માનો સંબંધ વધુ જોવામાં આવે છે, તેથી બાહ્ય દેવતાનો ઉપદેશ સૂચવ્યો નથી, છતાં પ્રાણના સંબંધમાં કહેવાયેલ વચન

પ્રજ્ઞનું સૂચન કરતું નથી. કારણ કે તે વચનમાં જીવનું સૂચન કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાણનું પણ સૂચન કર્યું છે.

“ન वाच विजिज्ञासीत वक्तार विद्यात् अर्थ:-
વાણીને જાણવાની જરૂર નથી, વાણીના જોતનારને જાણવો જોઈએ,” આ શ્રુતિવડે જીવનું સૂચન સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. કારણ કે આ શ્રુતિમાં એમ સૂચન કર્યું છે કે, વાણી આદિ ઇન્દ્રિયથી વ્યાપાર કરતો કાર્ય કારણના અધ્યક્ષરૂપ જીવ વિજ્ઞેયરૂપે છે. તેજ રીતે અર્થ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાત્મેદ શરીર પરિણ્ણોત્પાપતિ અર્થ:-અરેખર પ્રજ્ઞાત્મારૂપ પ્રાણજ આ શરીરને ગ્રહણ કરી ઉઠાડે છે.” આ શ્રુતિમાં મુખ્ય પ્રાણનો ધર્મ છે. કારણ કે પ્રાણ સંવાદમાં વાક આદિ ઇન્દ્રિયોની સ્તુતિ કરી નીચે પ્રમાણેનું સ્તુતિ વચન છે:-“તાન
वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेनैतत् पच-
घात्मान प्रविमज्यै तद्वाणमवष्टभ्य विचारयामि अर्थ:-
ઇન્દ્રિયોને શ્રેષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું કે, તમે મોહ પામો નહિ. હું પોતેજ આત્માના વિભાગ પાંચ પ્રકારે કરીશ તથા આ અસ્થિર શરીરને ટકાવી ધારણ કરીશ.” જેઓ
इमं शरीर परिण्य ये रीतनो पाठ स्वीकारे
છે, તેઓએ એમ વ્યાખ્યા કરવી કે,
इमं अर्थात् आ जिवने अथवा तो इन्द्रिय
સમૂહને ગ્રહણ કરી, પ્રાણ શરીરને ઉઠાડે
છે. જીવ ચેતન સ્વરૂપ હોવાથી તેની પ્રજ્ઞાત્મારૂપ સ્થિતિ યોગ્ય છે. તેજ રીતે મુખ્ય પ્રાણની પ્રજ્ઞાત્મારૂપ સ્થિતિ યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રજ્ઞાનના સાધનરૂપ અન્ય ઇન્દ્રિયો મુખ્ય પ્રાણનો આશ્રયરૂપ છે.

પ્રાણનો અર્થ જીવ તેમ જ મુખ્ય પ્રાણ લઈએ તો પ્રાણ તથા પ્રજાત્મા, સાથે રહેલાં હોવાથી તેઓ અલેદરૂપે છે, પણ સ્વરૂપે કરી તેઓ બિન્નરૂપે છે, એમ બેઉ પ્રકારનું લક્ષણ યોગ્ય છે. “યોર્થ પ્રાણઃ સ્વપ્રજાયા યે પ્રજા સપ્રાણઃ સદ્દ્યોતાવસ્મિન્ચારિત્વતઃ સદ્યોક્તામતઃ” અર્થઃ—જે પ્રાણરૂપે છે તે પ્રજારૂપે છે તથા જે પ્રજારૂપે છે તે પ્રાણરૂપે છે. આ બેઉ એક જ શરીરમાં રહે છે તથા તેઓ બેઉ સાથેજ શરીરમાંથી નિકળી જાય છે.” હવે જો પ્રાણનો અર્થ બ્રહ્મ લઈએ તો કઈ વસ્તુ કોનાથી વિભક્ત થાય? માટે આ સ્થળે મુખ્ય પ્રાણ કે જીવ બેમાંથી એક અથવા તો બેઉ બંધુવાં બેઠએ, પણ બ્રહ્મ લેવું યોગ્ય નથી.

શુભઃ—હું કહું છું કે તેમ નથી. આમ કહેવું યોગ્ય નથી. એ રીતે થાય તો મુખ્ય પ્રાણની ઉપાસના, જીવની ઉપાસના તથા બ્રહ્મની ઉપાસના, એમ ત્રણ પ્રકારની ઉપાસનાનો પ્રસંગ આવે. એક જ વાક્યમાં આ રીતનું સ્વીકારવું યોગ્ય નથી. એક વાક્યના ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારવડે સમન્વય છે. જેમકે ‘મામેય વિજાનીદિ તુ મને જ નાથુ.’ એમ શરુઆત કરી “પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજાત્મા તં નામાયુરુત્તમિત્યુપાસ્ય હું પ્રાણરૂપે છું, હું પ્રજાત્મારૂપે છું, તું મારી અમૃતરૂપે તથા આયુરૂપે ઉપાસના કર.” આ પ્રમાણે કહી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સ एष प्राण एव प्रजात्मानोऽजरोऽमृतः” અર્થઃ—આ પ્રાણ જ પ્રજાત્મારૂપે, આનંદરૂપે, અજરૂરૂપે તથા

અમૃતરૂપે છે.” આ રીતે શરુઆત તથા છેવટનું પરિણામ એકાર્થતામાં બેવામાં આવે છે. આમાં એકાર્થતાનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે. બ્રહ્મનું સૂચન હોવા છતાં તેમાં અન્યનું પરિણામ પમાડવું શક્ય નથી. કેમકે પંચ મહાભૂતો તથા શબ્દાદિ પાંચ વિષયો તેમજ શબ્દાદિ વિષયજ્ઞાન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને બ્રહ્મવિના અન્ય વસ્તુમાં અર્પણ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મને વિશેષ પ્રાણ શબ્દ આશ્રય કરાયેલો છે. તેમજ બીજે સ્થળે પણ બ્રહ્મનું સૂચન હોવાથી પ્રાણ શબ્દની બ્રહ્મમાં પ્રવૃત્તિ છે. આ સ્થળે પણ “સર્વથી વિશેષ હિતકારક ઉપદેશ હું આપું છું” આ રીતની શરુઆત કરી બ્રહ્મનું સૂચન કરવાથી બ્રહ્મનો જ ઉપદેશ દર્શાવ્યો છે. “इदं शरीरं परिणमोत्पापयति प्राण आ शरीर-रतुं ग्रहण करी तेने ઉઠાડે છે” એમ જે મુખ્ય પ્રાણનું સૂચન જણાવ્યું છે, તે યોગ્ય નથી. કારણકે પ્રાણનો વ્યાપાર પણ પરમાત્માને આધીન હોવાથી પરમાત્મામાં જ લક્ષ્યાર્થ લેવો યોગ્ય છે. કારણ કે કઠોપનિષદની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચન । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” અર્થઃ—કોઈ પણ મર્ત્ય પ્રાણવડે અથવા અપાનવડે જીવતો નથી. પંથુ આ બે જે બીજામાં આશ્રિત છે, તે બીજાવડે જીવે છે.” વળી “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विवाद वाष्पिने नानुवाणी धृच्छा करवी नहि. પણ વક્તાને જાણવો બેઠએ.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જે જીવનું સૂચન કર્યું છે, તેથી બ્રહ્મ પક્ષનું જરા પણ નિવારણ

યતુ નથી કારણકે જીવ પ્રદાથી અત્યંત
ભિન્ન છે કારણકે જીવને તથા પ્રદાને
ઐક્યતા દર્શાવનારી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિઓ
છે—તત્ત્વમસિ તે હું છે, અહ વદામ્સિ હું
પ્રદારૂપે છું. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિએ કરેલ
વિરોધનો આશ્રય કરી જે પ્રદા છે, તે જ
જીવરૂપે યદ કર્તા તથા લોકારૂપે થાય
છે. આ ઉપાધિવિરોધનો ત્યાગ કરી
પ્રદાના મૂળ સ્વરૂપને જાણવા માટે જ
આ શ્રુતિ છે કે, “ન વાચ વિજિજ્ઞાસીત વક્તા
વિદ્યત્ અર્થ—વાણીની જાણવાની ઇચ્છા
કરવી નહિ, પણ વક્તાને જાણવો ”
ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે જીવને મુખ્ય ગણવાનો
જે ઉપદેશ કયો છે, તેથી પ્રદાના સંબં-
ધમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે
“યદ્વાચાનમ્બુદિત યેન વાગમ્બુદયતે । તદેવ વ્રજ્ઞ ત્વ
વિચિ નેદ યદિદમુપાસતે અર્થ—જે વાણીવડે
બોલાતો નથી, પણ જેનાવડે વાણી બોલાય
છે, તેને જ તું પ્રદારૂપે જાણુ પણ
પ્રત્યક્ષરૂપે જેની તું ઉપાસના કરે છે, તે
પ્રદા નથી ” આ શ્રુતિ તેમજ અન્ય
શ્રુતિવડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, વચન
આદિ ક્રિયાના આપારવાળો આત્મા જ
પ્રદારૂપે છે

શિષ્ય—વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
‘સદ્ દેવતાવસ્મિન્શરીરે વસત સદ્દેવતામત અર્થ—
પ્રાણ તથા જીવ આ શરીરમાં સાથે રહે
છે તથા અથે જ નિર્ગમન કરે છે’ આ
રીતે પ્રાણ તથા જીવનું લેહદર્શન પ્રદા
વાદના સંબંધમાં યોગ્ય નથી

શુરુ—આ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેમાં
દોષ નથી જીવની ઉપાધિરૂપ તેમજ

જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિના આશ્રયરૂપ
બુદ્ધિ તથા પ્રાણનો ભિન્ન તરીકે ઉપદેશ
યોગ્ય છે બુદ્ધિ તથા પ્રાણ વિશિષ્ટ
જીવ, સ્વરૂપે કરી પ્રાણથી અભિન્ન છે,
પ્રાણ જ જીવરૂપે છે, આ પ્રમાણેનું
એકીકરણ યોગ્ય છે.

વળી નોવાસત્રેવિધ્યાદાશ્રિતત્ત્વાદિદ તથો
ગત્ આદસા સૂત્રનો ખીજ રીતે અર્થ
નીચે પ્રમાણે છે—પ્રદાવચનમાં જીવ
તથા પ્રાણના સૂચનનો વિરોધ હોતો નથી.
શિષ્ય—કેમ વિરોધ ન આવે, તે
આપ સમજાવશો ?

/ શુરુ—તેનું કારણ એ છે કે, ઉપા-
સના ત્રણ પ્રકારની છે. અહીં પ્રાણ ધર્મ
વડે, પ્રજ્ઞાધર્મવડે તથા સ્વધર્મવડે
અગ્રોપાસના ત્રણ પ્રકારની કહેવા છે તેમાં
‘આયુસ્મત્તુવાસ્ત્વાયુ પ્રાણ । ફદ શરીર પરિણ-
હોત્વાપયતિ । તસ્માદેતદુક્ષ્મુપાસીત । અર્થ—
આયુરૂપે તમા અમૃતરૂપે મારી ઉપાસના
કર. આયુ પ્રાણરૂપે છે. પ્રાણ આ શરી-
રને અલગ કરી ઉઠાડે છે. આ પ્રાણની
ઉકથ તનીકે ઉપાસના કરવી લેખ્ય છે ”
આ સર્વ શ્રુતિવડે પ્રાણની ધર્મોપાસના
દર્શાવી છે. “અથ યથાસ્યે પ્રજાવે સર્વાણિ મૃતા
ન્યેકીર્મયન્તિ તદ્ વ્યાહવાત્સ્યામ । વાગેવાત્સ્યા વક્
મગમદ્દૃશત તત્ત્વે નામ વસ્તાત્ પ્રતિવિદિતા મૃત
માત્રા પ્રજાયા વાચ સમારહ્ય વાચા સર્વાણિ નામન્યા
ખોતિ ॥ હવે જે રીતે આ પ્રજા માટે
સર્વ મૃતો એક થાય છે, તેનું વ્યાખ્યાન
કરીશુ આ રીતની શરૂઆત કરી છેવ-
ટમાં કહ્યું છે કે, વાણીએ પ્રજાના દેહધર્મે

પૂર્ણ. ચક્ષુ આદિથી જાણવામાં આવેલ
 ભૂતમાત્રા દેહના ધીજ્ઞ અર્થે જાગમાં
 કારણરૂપે છે. આ રીતે ચિદાત્મા પ્રજ્ઞાવડે
 વાણીનું સમારોહણ કરી સર્વ નામોને
 મેળવે છે." આ શ્રુતિવડે પ્રાણની ધર્મોપા-
 સના કહી છે. હવે નીચલી શ્રુતિવડે
 બ્રહ્મ ધર્મોપાસના કહેલ છે:—“તા વા એતાદૃશૈવ
 મૂતમાત્રા અધિપ્રજ્ઞં દશ પ્રજ્ઞામાત્રા અભિમૂતમ્ ।
 યદ્વિ મૂતમાત્રા ન સ્યુર્મ પ્રજ્ઞામાત્રા સ્યુઃ । યદ્વિ
 પ્રજ્ઞામાત્રા ન સ્યુર્ન મૂતમાત્રા સ્યુઃ । ન હ્યન્યતરતો સ્વર્પ
 વિન્ન સિધ્ધેવ્ । મો પૂતમાના । તત્ત્વા રથમ્યારેપુ
 નૈમિરર્ષિતા નામાત્રા અર્પિતા એવમેવૈતા મૂતમાત્રાઃ
 પ્રજ્ઞામાત્રાસ્વર્પિતાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાઃ પ્રાણેર્પિતાઃ સ એ
 પ્રાણ એવ પ્રજ્ઞાત્મા અર્થઃ—આ દશ ભૂતમાત્રાઃ
 પ્રજ્ઞાને ઉદેશી છે તથા દશ પ્રજ્ઞામાત્રાઃ
 ભૂતને ઉદેશી છે. જો ભૂતમાત્રા ન હોય
 તો પ્રજ્ઞામાત્રા ન થાય તથા પ્રજ્ઞામાત્રા

ન હોય તો ભૂતમાત્રા ન થાય. કારણ
 કે એમાંથી એકવડે કંઈ પણ રૂપ
 સિદ્ધ થતું નથી. તે અનેકરૂપે નથી.
 જેમ રથના આરાઓમાં નેમિ રહેલ છે
 તથા નેમિમાં આરા રહેલ છે, તેમ જ
 ભૂતમાત્રા પ્રજ્ઞામાત્રામાં રહેલ છે તથા
 પ્રજ્ઞામાત્રા પ્રાણમાં રહેલ છે. આ પ્રાણ જ
 પ્રજ્ઞાત્મારૂપ છે” માટે એક બ્રહ્મની જ
 ઉપાસના પ્રાણ પ્રજ્ઞોપાસનાના ધર્મવડે
 ત્રણ પ્રકારની કરેલ છે. વળી નીચલી
 શ્રુતિમાં ઉપાધિ ધર્મવડે બ્રહ્મોપાસનાનો
 આશ્રય કયો છે:—“મનોમય પ્રાણગ્રીર
 પ્રાણરૂપી શરીરવાણું મનોમય.” અહીં
 પણ ત્રણેનો સમાવેશ એકમાં થાય છે.
 કારણકે ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારવડે પ્રાણ,
 પ્રજ્ઞા તથા બ્રહ્મની એકાર્થતાનું સૂચન
 થાય છે; માટે પ્રાણ પ્રજ્ઞા સંબંધી જે
 સૂચન છે, તે બ્રહ્મ સંબંધી જ વચન છે,
 એમ સિદ્ધ થાય છે. (૩૧)

* પાંચ મહાભૂત તથા પાંચ શબ્દાદિ ત્રિપયો.
 + પાંચ શબ્દાદિ ત્રિપયજ્ઞાન તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો.

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाशास्त्रे शंकरभगवत्पादकृता प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाठस्य
 चंद्रशंकरात्मजछोटाबालशर्मा कृत गुर्जरगिरालुवाद ॥ १ ॥

પ્રથમ અધ્યાય—દ્વિતીયપાદ.

અસ્પષ્ટ શ્રુતિવચન નિરૂપણ.

મૂમિકા.

પ્રથમ પાદમાં કહ્યું છે કે, જન્મા-
ધસ્ય યતઃ ઇત્યાદિ સૂત્રવડે આકાશાદિ
સમસ્ત જગતના જન્માદિ કારણરૂપે
બ્રહ્મ છે. સમસ્ત જગતના કારણરૂપ
બ્રહ્મનું વ્યાપકપણું, નિત્યપણું, સર્વજ્ઞ-
પણું, સર્વશક્તિપણું તથા સર્વાત્મપણું
છે. આ રીતના બ્રહ્મના ધર્મો કેવળ
કહેવા માત્રના છે. અન્ય અર્થસૂચક
કેટલાંક શબ્દો બ્રહ્મ વિષયના હેતુને
પ્રતિપાદન કરવાવાળાં છે. વળી કેટલાંક
વાક્યો સ્પષ્ટ બ્રહ્મનાં સૂચક છે તથા
કેટલાંક સંદેહવાળાં છે, પણ તે સર્વ
બ્રહ્મનાં જ સૂચક છે, એમ પૂર્વે નિર્ણય
કરેલ છે. વળી બીજાં કેટલાંક વાક્યો
બ્રહ્મસૂચક સ્પષ્ટ નથી તથા તે સંદેહ-
વાળાં છે. આવાં વાક્યો બ્રહ્મનું જ
પ્રતિપાદન કરે છે કે બીજા કોઈ અર્થનું
પ્રતિપાદન કરે છે? આનો નિર્ણય કરવા
માટે બીજા તથા ત્રીજા પાદનો આરંભ
કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-મનોમય આદિ ધર્મો જી-
વના છે તથા મનોમય આદિ ધર્મો જે
ઉપાસ્યરૂપે કદા છે, તેથી જીવ જ
ઉપાસ્ય ઠરે છે, પણ બ્રહ્મ ઉપાસ્ય
ઠરતો નથી.

ગુરુ:-મનોમયાદિ ધર્મની ઉપાસનાથી
બ્રહ્મની જ ઉપાસના ઠરે છે, પણ જીવની
નહિ. આ સંદેહને ટાળવા માટે વ્યાસ
ભગવાને નીચલા સૂત્રની યોજના કરી છે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

મનોમયથી બ્રહ્મોપાસના.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-મનોમય આદિ ધર્મની જે
ઉપાસના કહી છે, તેથી બ્રહ્મ જ ઉપાસ્ય
ઠરે છે. કારણકે આ રીતનો સર્વ સ્થળે
પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે. (૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-છાંદોગ્ય ઉપનિષદની
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'સર્વં ક્ષત્વિદ મદ્ભૂતજ-
લાનિતિ શાંત વ્પાસીત । અયં ક્ષત્તુ ક્રત્તુમયઃ પુરુષો
યથા ક્રતુરસ્મિલ્લોકે પુરુષો ભવતિ તયેતઃ પ્રેત્ય ભવતિ
સ ક્રતુ કુર્વાત મનોમયઃ પ્રાણશરીરો માત્સ્વ
અર્થ:-આ સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે. આ સર્વની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય બ્રહ્મમાંથી જ
થાય છે. આ બ્રહ્મની શાંત તથા એકાગ્ર
ચિત્તથી ઉપાસના કરવી જોઈએ. અરેખર
પુરુષ સંકલ્પવાન છે. આ જીવંતીમાં
તે જે જે સંકલ્પો કરે છે, તે તેને બીજા
જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી

પુરુષે પ્રજ્ઞામાં જ ચિંતન કરવું જોઈએ. આ પ્રજ્ઞા મનોમયરૂપ, પ્રાણુશરીરરૂપ તથા ભારૂપ છે.” હવે અહીં શંકા એ થાય છે કે, મનોમય આદિ ધર્મોવટે શારીર આત્માની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કયો છે અથવા તો શું પરપ્રજ્ઞાનો જ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે? માફ ધારવું એમ છે કે, શારીર આત્માની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કયો છે. કારણ કે કાર્ય કારણના અધિપતિ-રૂપ જીવનો મન આદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ છે, પણ પરપ્રજ્ઞાનો મન સાથે સંબંધ નથી. કારણ કે સુંડક આદિ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અપ્રાણો જ્ઞાતાઃ શુભ અર્થઃ-પ્રજ્ઞા પ્રાણુ તથા મનથી રહિત શુભ અર્થોત્તરવચ્ચરૂપે છે.”

શુરુ:-“સર્વ સત્ત્વિદ મમ આ સર્વ ખરેખર પ્રજ્ઞા છે” અહીં પ્રજ્ઞા શબ્દવટે પ્રજ્ઞાનું જ પ્રતિપાદન છે, તો પછી શારીર આત્મા ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, એવી શંકા શા માટે કરવી જોઈએ?

શિષ્ય:-ના, આ દોષ નથી. આ વાક્ય પ્રજ્ઞાની ઉપાસનાના વિધિને લગતું નથી.

શુરુ:-ત્યારે શાને લગતું છે?

શિષ્ય:-આ વાક્ય શમવિધિને લગતું છે. કારણ કે “સર્વ સત્ત્વિદ મમ તત્ત્વમિતિ જ્ઞાન્ત વપાક્ષીત ખરેખર સર્વ પ્રજ્ઞરૂપે છે. સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પ્રજ્ઞામાંથી થાય છે. માટે જ્ઞાત યદિ પ્રજ્ઞાની ઉપાસના કરવી જોઈએ.”

આ પ્રમાણે કહેવાનાં આવ્યું છે. અર્થાત આ સર્વ જે કંઈ વિચારનો સમૂહ છે, તે પ્રજ્ઞરૂપે છે. કારણ આ સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પ્રજ્ઞામાંથી થાય છે. પ્રજ્ઞામાં સર્વની એકાત્મતા હોવાથી તેમાં સમાહિતો સભવ નથી માટે પ્રજ્ઞાની જ્ઞાતિ યદિ ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે કે શમ વિધિવાળું વચન છે, પણ તેમ કહેવાવટે બ્રહ્મોપાસનાનો નિયમ યદિ શક્ય નથી. ઉપાસના વિધિ તે “સત્ત્વ કુર્તિત તેણે અધ્યવસાય કરવો” આ વચનવટે છે. કંતુનો અર્થ ધ્યાન અથવા સંકલ્પ થાય છે. આ ધ્યાન સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે. “મનોમય પ્રાણશરીરઃ અર્થઃ-પ્રાણયુક્ત શરીર મનોમયરૂપે છે” આ રીતે જીવનું સૂચન કર્યું છે આ જ હેતુથી માફ કહેવું એમ છે કે, આ જે કંઈ ઉપાસના કહેવામાં આવી છે, તે જીવ સંબંધી છે. “સર્વજ્ઞા, સર્વજ્ઞામ સર્વ કર્મવાળું, સર્વ પ્રકારની કામનાવાળું” આ રીતનાં જે શ્રુતિવચન છે, તેથી જીવ સંબંધી સૂચન થાય છે “અથ મે આત્માન્તર્હરિયેડગીયાન્તર્હરિયાદ્યા આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર રહેલ છે. તે ત્રીદિધી અથવા તો યવથી પણ નાનો છે.” આ રીતે કલ્પના કરવામાં આવી છે કે જીવનું આશ્રયપણું હૃદયને વિશે છે. મર્વ પ્રકારના પરિચેદથી રહિત પ્રજ્ઞાની આ રીતની કલ્પના હોઈ શકે નહિ તેમજ “જ્ઞાન્ત શ્રિયા પૃથ્વીથી મોટો” આ સ્થિતિ પણ પશ્ચિમજાત વસ્તુને નિરોધોતી નથી.

વળી મારું કહેવું એમ છે કે, એક જ વસ્તુને વિશે નાનાપણાને તેમજ મોટા પણાને આશ્રય કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમા વિરોધ આવશે પ્રથમ શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, બીજી વસ્તુને આશ્રય કરવાથી જીવને નાનાપણાને આશ્રય કરવો યોગ્ય છે તથા બ્રહ્માવાની અપેક્ષાવડે તે જ જીવનું મોટાપણું થશે આ રીતે જીવ વિષયનો નિશ્ચય થવાથી જે છેવટમા છે, તે બ્રહ્મનું જ ધ્યન છે અર્થાત્ દત્ત મય આ જીવ જ બ્રહ્મરૂપે છે મૂળ વસ્તુનો નિચાર કરીએ તો જીવ સખધી જ વિષય છે માટે મનોમય આદિ ધર્મવડે જીવ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે

શુરુ-જીવ મનોમય આદિ ધર્મ વડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી, પણ પરબ્રહ્મ જ મનોમય આદિ ધર્મવડે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે કારણ કે સર્વત્ર આ રીતનો પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે કારણ કે સર્વ વેદાતમા પ્રસિદ્ધ છે કે, બ્રહ્મ શબ્દનું આલેખન જગતના ડારણ રૂપે છે આ સ્થળે શ્રુતિમા આરભમા કહ્યું છે કે, જે કોઇ આ પ્રત્યક્ષરૂપે છે તે સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે એમ શ્રુતિવડે પ્રતિ પાદન કરાયેલ જે બ્રહ્મ છે, તેનો જ ઉપદેશ છે તથા તે બ્રહ્મ મનોમય ધર્મથી વિશિષ્ટ છે આમ થવાથી પ્રકૃતની હાનિ અર્થાત્ મૂળ વસ્તુને છોડી દેવી તથા અપ્રકૃતની પ્રતિષ્ઠા અર્થાત્ અન્ય વસ્તુનું કથન થવાનો મલબ આવશે નહિ

શિષ્ય-શ્રુતિના વાક્યની શરૂઆતમા શમવિધિની વિવક્ષાવડે બ્રહ્મનો નિર્દેશ થાય છે, પણ જીવની વિવક્ષા નથી

શુરુ-શમવિધિની વિવક્ષાવડે બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે, પણ મનોમય આદિ ધર્મનો ઉપદેશ કરવામા આવેલ હોવાથી તે જ બ્રહ્મ સમીપવર્તી થાય છે, પણ જીવ સમીપવર્તી થતો નથી તથા સ્વશબ્દવડે જીવનું ગ્રહણ કરવામા આવ્યું નથી આ પ્રમાણે જીવ તથા બ્રહ્મને વિશે વિષમતા રહેલ છે (૧)

શિષ્ય-બ્રહ્મમા કોઇ પણ પ્રકારનો ધર્મ હોતો નથી, તો પછી વિવક્ષિત ધર્મવડે બ્રહ્મ ઉપાસ્ય કેવી રીતે થઇ શકે ?

શુરુ-આ શકાના નિરસન અર્થે વ્યાસ ભગવાને ૨ જા સૂત્રની યોજના કરી છે જેમકે -

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૨ જી

સગુણ બ્રહ્મોપાસના.

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેશ્ચ ॥૨॥

વિવક્ષિત ગુણની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મને વિશે હોવાથી પરબ્રહ્મ જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે (૨)

ટીકા-શુરુ-પરમાત્માના જે ગુણો કહેવા માટે ઇચ્છા કરવામા આવી હોય, તે વિવક્ષા કહેવાય હવે વેદ અપૌરુષેય છે, માટે તેમા વક્તાનો અભાવ છે તો પછી વેદમા કહેવાની ઇચ્છાનો મલબ

હોતો નથી. છતાં સ્વીકારરૂપ કૃણવડે કથન કરવામાં આન્યું છે. જે વસ્તુ સંબંધી સખદવડે કહેવામાં આન્યું હોય તથા તેને જો સ્વીકાર કરવામાં આન્યો હોય, તે વસ્તુ વિવક્ષિત કહેવાય છે તથા જેનો ત્યાગ કરવામાં આન્યો હોય, તે વસ્તુ અવિવક્ષિત કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે વેદમાં શ્રાદ્ધરૂપે જે વસ્તુ કહેવામાં આવેલ હોય, તે વિવક્ષિત કહેવાય છે તથા તેથી ઉલટી તે અવિવક્ષિત કહેવાય છે. વેદ-વચનના સ્વીકારથી ઉપાદાન તથા તેના અસ્વીકારવડે અનુપાદાનનું જ્ઞાન થાય છે આ રથજે જે વિવક્ષિત ગુણોનો ઉપાસનામાં ઉપાદેય તરીકે ઉપદેશ કરવામાં આન્યો હોય, તે સર્વ સત્ય સંકલ્પાદિ ગુણો પરબ્રહ્મને નિજે ઉત્પન્ન છે. પરમાત્માની જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયને વિશે શક્તિ રહેલ છે, માટે સત્ય સંકલ્પપણું પણ પરમાત્મામાં જ સંભવે છે પરમાત્માના શુભ તરીકે સત્ય કામ તથા સત્ય સંકલ્પ નીચલી શ્રુતિ દર્શાવે છે. — “આત્માપદ્મતપામા આત્મા યાપરહિત છે” આત્માત્મા ઇત્યાદિથી આશ્રયવત્ આત્મા છે જેનો, એવો અર્થ થાય છે. સર્વગતત્વાદિ ધર્મવડે બ્રહ્મનું આકાશ સાથે સામ્યપણું સંભવે છે. આ રીતનું રહસ્ય “જ્યાપન્ પૃથિવ્યા આત્મા પૃથિવીથી મોટો છે” આ શ્રુતિ દર્શાવે છે. જો કે આકાશ આત્મા જેનો છે એમ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે, છતાં મર્મ જગતના કારણરૂપ તથા સર્વાત્મારૂપ બ્રહ્મનું અકાશાત્મપણું સંભવે છે. આ કારણથી જ બ્રહ્મને વિશે સર્વમાં એવું

વિશેષણ આપ્યું છે. આ રીતે નહીં પણ ઉપાસ્યપદ્મવડે વિવક્ષિત રહેલ ગુણો બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે. પૂર્વે તારું કહેવું થયું છે કે “મનોન પ્રાપ્તીત પ્રભુ મુક્ત શરીર મનોમય છે.” આ રીતે જીવનું સૂચન કર્યું છે, પણ તે બ્રહ્મને લાગુ પડતું નથી, તે તદન જોડું છે. હું કહું છું કે, તે બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે. બ્રહ્મ સર્વાત્મારૂપ હોવાથી મનોમય આદિ જે જીવ સંબંધી ગુણો છે, તે સર્વ બ્રહ્મ સંબંધી જ છે. આનું જ સ્પૃષ્ટીકરણ કરવા શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિશે કહેવામાં આન્યું છે. જેમકે:— “ત્વ છીત્વ પુમાનસિ ત્વ કુમાર વત વા કુમારી ॥ ત્વ જીર્ણો વહેન વચસિ ત્વ જાતો મમસિ વિશ્વતોમુસા (શ્વેતાં) ત્વં સીરૂપે છે, ત્વં પુરુષરૂપે છે, ત્વં કુમારરૂપે છે, ત્વં કુમારીરૂપે છે, વૃદ્ધ પુરુષ જે હાથમાં દંડ લઈને નાચ છે તે રૂપે ત્વં છે, ત્વં ઉત્પત્ત યથલારૂપે છે તથા ત્વં સર્વ સ્થળે સત્તા ચલાવે છે.” “તર્વત પાણિપદતલ સર્વતોડક્ષિ શિરોમુરમ્ ॥ સર્વત શ્રુતિમશેષે સર્વમાતૃત્ય તિષ્ઠતિ (ગીતા) ॥” પરમાત્મા સર્વ દિશામાં હાથ તથા પગવાળા છે. સર્વ સ્થળે તે સંકુવાળા, માથુ તથા સુખવાળા છે. તેના કાન સર્વ દિશામાં છે. તે સર્વને આવરણ કરી રહેલ છે.” વળી બ્રહ્મનો જ્ઞાનના ગુપ્ત આ શ્રુતિ શુદ્ધ પ્રાદાના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તથા મોમય પ્રાણશરીર આ શ્રુતિ સમુણ પ્રાદાના સંબંધમાં લાગુ પડે છે આથી વિવક્ષિત ગુણની પ્રાપ્તિવડે પરબ્રહ્મ જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, એમ ઉપદેશ કરવામાં આન્યો છે. (૨)

શિષ્ય:-આ ગુણો જ્યારે પ્રદાને લાગુ પડે છે ત્યારે તે શરીર સંબધી કહેવાઈ શકે નહિ

ગુરુ:-આ ગુણો પ્રદાને લાગુ પડે છે, એ સિદ્ધ કરવા જ ૩ ના સૂત્રની યોજના કરી છે જેમકે કહ્યું છે કે -

આધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૩ જું.

ગુણોમાં પ્રહરપતા.

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીર ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-આ ગુણોની ઉપપત્તિ જીવને વિશે નહિ હોવાથી તે ગુણો શરીર સંબધી કહેવાઈ શકે નહિ (૩)

ટીકા:-ગુરુ-પૂર્વ સૂત્રથી સિદ્ધ કર્યું છે કે, વિવક્ષિત ગુણોની ઉપપત્તિ પ્રદાને વિશે જ છે તથા આ સૂત્રવડે સિદ્ધ કર્યું છે કે, તે ગુણોની ઉપપત્તિ શરીરને વિશે નથી અહીં જે તુ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તે નિશ્ચય અર્થતુ સૂચન કરે છે ન્યાય પુરસર પણ મનોમયત્વાદિ ગુણ પ્રહરપ જ છે, પણ મનોમયત્વાદિ ગુણ શારીર જીવરૂપે નથી કારણ કે સત્ય સંકટપ, આકાશાત્મા, વાષ્પીથી રહિત, આદરથી રહિત તથા પૃથિવીથી મહાન્ ઇલાદિ ગુણો ખરેખરી રીતે શારીર જીવને વિશે યુક્ત થતા નથી શારીરનો અર્થ શરીરને વિશે ઉત્પત્તિ છે જેની, એવો અર્થ થાય છે.

શિષ્ય:-ઈન્દ્રિય પણ શરીરમાં રહેલ છે, માટે આ ગુણો કેમ શારીર ન કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ:-ખરી વાત છે. ઈન્દ્રિય પણ શરીરમાં રહે છે પણ તે કેવળ શરીરમાં જ રહે છે, એમ નથી તેનું શ્રુતિમાં સર્વ વિશે વ્યાપકપણું દર્શાવ્યું છે જેમકે, “જ્યાયાન્ પૃથિવ્યા જ્યાયાનન્તરિક્ષાત આત્મા પૃથિવીથી મોટો તથા અંતરિક્ષથી મોટો છે.” વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “આકાશવત્ સર્વગતથ નિત્ય આત્મા આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક તથા નિત્યરૂપે છે” જીવ તો કેવળ શરીરમાં જ રહે છે, જીવના લોગના અધિષ્ઠાનરૂપે શરીર છે માટે શારીરથી અન્ય સ્થળે તેનું અસ્તિત્વ નથી. (૩)

શિષ્ય:-મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ જીવાત્મા શારીર નથી, તેના સંબધમાં બીજા કાંઈ કારણ હોય તો તે કહેશો.

ગુરુ:-હા, તે માટે જ એથા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે -

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૪ જું.

કર્મકર્તાદિવડે ગુણો પ્રહરપે.

કર્મકર્તૃવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં એવો ઉદ્દેશ છે કે, જીવનું કર્મ તથા કર્તાપણું છે આ હેતુથી જ મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ જીવ શારીર સંબધી નથી. (૪)

ટીકા:-શુરુ-મનોમયત્વાદિ શુભ શારીર નથી, કારણ કે કર્મ તથા કર્તા તરીકેનું સૂચન જોવામાં આવે છે. જેમકે “અમિત પ્રેત્યામિતમવિતાસ્મિ હુ” આ શરીરનો ત્યાગ કરી ફરી જન્મને પામીશ” અહીં એ શબ્દની મનોમયત્વાદિ શુભરૂપ તથા ઉપાસના કરવા યોગ્ય આત્માની કર્મપણાવડે પ્રાપ્તિ થાય છે, આ રીતનું સૂચન છે. અમિતમવિતાસ્મિ આ વાક્યથી ઉપાસકરૂપ જીવની કર્તારૂપે પ્રાપ્તિ થાય છે, અહીં અમિતમવિત નો અર્થ પ્રાપ્ત કરીશ, એવો થાય છે. જીવને ગતિ જેવું કોઈ તો એકનું જ કર્મ તરીકે તેમજ પાછું કર્તા તરીકે સૂચન કરવું યોગ્ય નથી તેજ રીતે ઉપાસ્ય તથા ઉપાસક ભાવ બેઉ ભિન્ન આશ્રયવાળા છે. માટે મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ શુભ શારીર નથી.-(૪)

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૫ મું.

શુભની બ્રહ્મરૂપતામાં વેદ પ્રમાણ.

શબ્દવિશેષાદ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-તે જ પ્રમાણે શબ્દના બેદને લીધે પણ મનોમયત્વાદિ શુભ શારીરરૂપે નથી.-(૫)

ટીકા-શુરુ-મનોમયત્વાદિ શુભ જીવથી અન્ય છે. કારણ કે સમાન પ્રકરણવાળી બીજી શ્રુતિમાં શબ્દનું ચિન્નત્વ છે. જેમકે “યયમીદિર્ઘા યયો યા યમાક્તો યા યમાક્ત તદુલો વૈવમયમતરાત્મન પુરુષો દિરમય. (સુતપથ બ્રા.) અર્થ:-જેવી રીતે વ્રીહિ,

યવ, સામો અથવા સામાના ચોખા, આ રીતનો હિરણ્મય પુરુષ અંતરાત્મામાં છે.” અન્તરાત્મન આ સંપત્તી વિભક્તિવાળો શબ્દ શારીર આત્માનું સૂચન કરે છે. માટે મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ આત્માનું સૂચન કરવાવાળો પ્રથમા વિભક્તિવાળો પુરુષ ભિન્ન છે. આથી પણ પુરુષ તથા જીવનો ભેદ બહુવામાં આવે છે. (૫)

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ હું.

જીવનો શારીરરૂપે અભાવ,

સ્મૃત્તેષ્ટ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિમાં પણ આ રીતનું પ્રમાણ છે કે, મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ જીવ શારીર નથી.

ટીકા-શિષ્ય-લગવદ્વીતામાં કહ્યું છે કે, “દેશ સર્વ મૂતાના હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ । બ્રામયન્ સર્વમૂતાનિ યન્નાહવાનિ માયયા અર્થ:- હે અર્જુન ! યત્રવડે જેમ મહારી પૂતળાને નચાવે છે, તેમ સર્વ પ્રાણી માત્રના હૃદયને વિશે રહેલ પરમાત્મા ચોતાની માયાવડે સર્વ પ્રાણીને નચાવે છે.” આ સ્મૃતિ જીવનો તથા પરમાત્માનો ભેદ દર્શાવે છે. પરમાત્માથી ભિન્ન જીવરૂપે ઠાને માનવામાં આવ્યો છે ? કારણ કે અત્રપપતેષ્ટ ન શરીર; ઈત્યાદિ સૂત્રવડે જીવનો પરમાત્માની સાથેની એકતાનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવ્યો છે. બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “નાન્યોઽતોઽસ્તિ દ્રષ્ટા નાન્યોઽતોઽસ્તિ શ્રોતા અર્થ:-પરમા

તમાથી ભિન્ન કોઈ દ્રવ્ય તેમજ શ્રોતારૂપે નથી.” આ રીતની અનેક શ્રુતિઓ પર-
માત્માથી ભિન્ન અન્ય આત્માનો નિવેધ કરે છે. આ જ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “ક્ષેત્રજ્ઞા ચાપિ ના વિદિત્તર્થક્ષેત્રેષુ ભારત અર્થ:-સર્વ શરીરમાં જીવરૂપ તું મને જ જાણ.”

શુરુ:-ભાઈ! તારું કહેવું બરાબર છે. દેહ, ઈન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિથી પરિચ્છેદ પામેલ આત્માને અજ્ઞાની પુરુષ જીવરૂપે કહે છે. આના સંબંધમાં હું તને ઘણાં દાંત કહું, તે તું સાંભળ. જો કે ઘડો તથા કમ રણ આદિ ઉપાધિને લીધે તેમાં રહેલ આકાશ જો કે એકરૂપે છે, છતાં ભિન્ન ભિન્નરૂપે જાણે છે, તેમ આત્મા જો કે એક છે, છતાં મન, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિના ભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન જાણે છે. આ જ કારણથી આ તો કર્મ છે તથા આ કર્તા છે, ઈલાદિ જે ભેદબ્યવહાર જોવામાં આવે છે, તેમાં વિશેષ અવતો નથી. આ જ કારણથી પૂર્વે કહ્યું છે કે, “તત્ત્વમસિ તે તું છે.” અર્થાત્ આત્માનો એકરૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આત્માનું, એકપણું જ્યારે જાણવામાં આવે છે, એટલે આત્માને બંધ તથા મોક્ષ આદિ જે સર્વ બ્યવહાર જોવામાં આવે છે, તેનો અભાવ થાય છે. (૬)

શિષ્ય:-આત્મા જ્યારે એકરૂપે છે ત્યારે તેનો સંશુભ તેમ જ નિશુભ, એમ જે પ્રકારે ઉપદેશ શા માટે કરવામાં આવ્યો છે ?

શુરુ:-આ જે પ્રકારનો ઉપદેશ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે, અજ્ઞાની મનુષ્યને નિશુભ પ્રજાનું સ્વરૂપ સમજવું અઘરું પડે, માટે પ્રથમ સંશુભ પ્રજાનો પણ ઉપદેશ કર્યો છે. આ જ હેતુથી વ્યાસ ભગવાને સાતમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૭ મું.

ધ્યાન માટે પ્રજાની સ્થાનયોજના.

વર્મકૌકસ્ત્વાત્તદ્વચપદેશાચ્ચ નેતિ ચેન્ન નિચાવ્યત્વાદેવ વ્યોમવચ્ચ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:- મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ પરમાત્મા અત્ય સ્થાનમાં રહેલ હોવાથી તથા આ રીતનું સૂચન હોવાથી તે પરમાત્મારૂપ નથી, એમ જો કોઈ કહે તો તે ખોટું છે. કારણ કે એક વસ્તુમાં ધ્યાન કરાવવા પરમાત્માને મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ તથા આકાશ સદૃશ કહેલ છે. (૭)

ટીકા -શિષ્ય -શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અથ મ આત્માન્નર્હવ્યેઅર્થ:-આ માટે આત્મા હૃદયના મધ્ય ભાગમાં છે.” આ પ્રમાણે આત્માનું અત્ય સ્થાન જણાવ્યું છે, જેથી તેમાં પરિચ્છેદપણાનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ વેદમાં આત્માના અણુ-પણુના સંબંધમાં કહ્યું છે કે “અણીયત્ર મીદિર્થા યનાદા અર્થ:-આત્મા મીદિ તથા યવથી પણ સૂક્ષ્મ છે” એમ જીવનું સૂક્ષ્મપણાનું સૂચન કર્યું છે માટે આ રથજે જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે,

તે કેવળ શારીરરૂપ તથા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જીવનો જ છે પણ સર્વ વ્યાપક પરમાત્માનો આ ઉપદેશ નથી. માટે હે ગુરુ ! મારી આ રીતની શંકાનું નિવારણ કરે.

ગુરુ—આમ કહેવામા દોષ નથી પરિચિન્ન સ્થાનવાળા જીવની સર્વવ્યાપકરૂપ પરમાત્મારૂપે પ્રાપ્તિ કેમ ન હોઈ શકે ? જે સર્વવ્યાપક છે અર્થાત્ જેનું અસ્તિત્વ સર્વ સ્થળનેવિશે છે, તેનો ઉપદેશ કોઈ કારણને લીધે પરિચિન્ન સ્થળરૂપે છે, એમ સંભવી શકે છે. જેમકે જે સમસ્ત પૃથ્વીનો રાજા હોય, તેના સંબંધમાં એમ કહીએ કે, તે અયોધ્યાનો પણ રાજા છે.

શિષ્ય—કયા કારણને લઈ જે ઇશ્વર સર્વ વ્યાપક છે, તેનો અત્પ્રસ્થાનવાળા રૂપે તથા સૂક્ષ્મરૂપે ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે ?

ગુરુ—આ જ હેતુને લઈ મૂળ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “નિવાચ્યવાત્ આત્માનો સાક્ષાત્ કાર કરવા માટે” આમ ઉપદેશ કર્યો છે. આ રીતે સૂક્ષ્મ આદિ શુભગુણોથી યુક્ત ઇશ્વરનો હૃદયકમળવિશે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ, આ રીતનો ઉપદેશ છે. જેમકે શાલિગ્રામને વિશે હરિ છે, એ રીતની ભાવના કરવામા આવે છે, તેમ હૃદય કમળમાં પરમાત્મા છે, એ રીતની ભાવના કરવામાં આવે છે આ રીતના ઇશ્વરના સાક્ષાત્કાર કરનારને બુદ્ધિનું વિરાગ હોય છે. જો કે ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે, છતાં

હૃદયકમળમાં તેની ઉપાસના કરવાથી તે પ્રસન્ન થાય છે. પરમાત્માને આકાશ સદૃશ કહ્યો છે, તે પણ તે જ રીતે બહી લેવું. જેમ આકાશ સર્વવ્યાપક છે તથા જેમ તેનો, સોયના નાકાદિરૂપ અદૃષ્ય સ્થાનમા પણ તેનું અસ્તિત્વ છે, એમ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રશ્નના સંબંધમા ઉપદેશ છે. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્કારના હેતુને લઈ પ્રશ્નનું અદૃષ્ય સ્થળે અસ્તિત્વ છે, એમ ઉપદેશ છે, પણ તે ઉપદેશ પારમાર્થિક નથી. આમ હોવાથી તારી જે શંકા છે કે, પ્રશ્નનું સ્થાન હૃદય છે તથા હૃદય સ્થાન દરેક શરીરમાં લિન્ન લિન્ન છે, અને તેથી શુક્ર આદિ પ્રાણીઓ જેમ અનેક છે, પરિચિન્નરૂપે છે, તથા અનિત્યરૂપે છે ઇત્યાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ પ્રશ્નના સંબંધમાં લાગુ પડે છે, આ તારી શંકાનું છેદન ઉપર કહેવા પ્રમાણે થાય છે. (૭)

શિષ્ય—તમે કહો છો કે, મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ પરમાત્મા તથા સર્વ ગત પરમાત્મા એક છે, તોપણ મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ પરમાત્માને તો સંલોગની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ પ્રમાણેની સંલોગપ્રાપ્તિ સર્વગત પરમાત્માને પણ લાગુ પડશે.

ગુરુ—તારું કહેવું ગરાબર છે. આ તારી શંકાનું છેદન વ્યાસે રચેલ આઠમા સૂત્રવડે થઈ શકે છે. તેમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧ લું-સુત્ર ૮ મું :

પરમાત્મામાં સંભોગનો અભાવ.

સમોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેન્ન વૈશેષ્યાત્ ॥૮॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રદાને સંભોગની પ્રાપ્તિ છે, એમ કહેવું તે તદન ખોટું છે. કારણકે સંભોગની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં ભેદ રહેલ છે. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-સર્વવ્યાપક પ્રદાનો આકાશની માફક સર્વ પ્રાણીના હૃદયને વિશે સંબંધ રહેલો છે. ચિદ્રૂપતાવડે પ્રદાનો તથા જીવનો અભેદ છે; તેથી જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકતા હોવાને લીધે સુખદુઃખાદિનો સંભોગ પણ બેઉમાં એકસરખો જ થવો જોઈએ. વળી “નાન્યોડ્તોડ્તિ ત્રય આત્માથી અન્ય કોઈ દ્રશ્ય રૂપ નથી.” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ આત્મા સંસારી નથી. માટે પર આત્માને જ સંસાર સંભોગની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે.

શુરુ.-ના, કારણકે બેઉમાં ભિન્નતા છે. જીવની માફક પ્રદાનો જો કે સર્વ પ્રાણીના હૃદયની સાથે સંબંધ છે, છતાં સુખદુઃખાદિ ભોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણકે જીવાત્મા તથા પરમાત્મામાં ભિન્નતા છે. જીવ તથા ઇન્દ્રિય વિશે નીચે પ્રમાણેનો ભેદ રહેલ છે:-એક અર્થાત્ જીવાત્મા કર્તારૂપે, લોકારૂપે, ધર્માધર્મના સાધનવાળો તથા સુખદુઃખાદિવાળો છે તથા બીજે અર્થાત્ પરમાત્મા જીવથી વિપરીત તથા પાપાદિ શુભથી રહિત છે. આ બેઉમાં

આ રીતની ભિન્નતા હોવાને લીધે એકને સુખ દુઃખાદિનો ભોગ છે, પણ બીજાને નથી. વસ્તુની શક્તિનો અનાદર કરી કેવળ સમીપતાને લીધે પરમાત્મામાં કાર્ય સંબંધ ભાવ ઉત્પન્ન થાય, તો પછી આકાશાદિ, કે જે બળનારી વસ્તુની સમીપ છે, તેનો પણ દાહ થવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. જે લોકો સર્વ વ્યાપક આત્માનું અનેકપણું માને છે, તેને પણ આ શંકા તથા સમબાધન સરખાં છે. પ્રદાની એકતા છે. તેમજ અન્ય આત્માનો અભાવ છે તથા તે કારણથી જીવને સુખ દુઃખાદિનો ભોગ થવાથી પ્રદાને પણ સુખ દુઃખાદિના ભોગનો પ્રસંગ આવે છે, એમ જે તારૂં માનવું છે, તેના સંબંધમાં હું કહું છું, તે તું સાંભળ. જે મૂર્ખ આ રીતની શંકા કરે, તેને પૂછવું કે, તે અન્ય આત્માના અભાવનો નિશ્ચય કેવી રીતે કર્યો? જો તે મૂર્ખ એમ કહે કે “તત્ત્વમસિ, અહ-નહા-સિ, નાન્યોડ્તોડ્તિ વિજ્ઞાતા અર્થ:-તે તું છે. હું પ્રદારૂં છું. આથી ભિન્ન કોઈ વિજ્ઞાતા-રૂપ નથી.” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રનાં પ્રમાણવડે મેં નિશ્ચય કર્યો છે. તારે તો જે રીતનું શાસ્ત્ર છે, તેજ પ્રમાણે તેનો અર્થ સમજવો જોઈએ. પણ અર્ધ જરતી ન્યાય-અહણુ કરવો નહિ. શાસ્ત્ર તો તત્ત્વમસિ ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે જીવના ઉપલોક્તાપણનો નિષેધ કરે છે. કારણ કે શાસ્ત્રે પ્રદાનો પાપાદિ વિશેષણથી રહિતરૂપે તથા જીવને

* ૪૬ શ્રીનું સુખ માત્ર જ કામની ઉત્પત્તિ કરે છે, પણ તેનાં અંગો નહિ

આત્મારૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. જીવના ઉપલોગને લીધે પ્રદ્ધને ઉપલોગનો પ્રસંગ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ? જ્યાં સૂધી જીવનું પ્રદ્ધ સાથે એકત્વ ગ્રહણ નથી કર્યું ત્યાં સૂધી જ મિથ્યા જ્ઞાનના સાધનરૂપ શરીરનો ઉપલોગ છે પરમાર્થરૂપ પ્રદ્ધનો લેશ પણ સ્પર્શ ઉપલોગની સાથે નથી. જેમ બાળક આકાશમાં તળીઈ મલીનતાવાળું છે, એમ સંકલ્પ કરે છે, પણ ખરી રીતે આકાશનું તળીઈ મલીનતાઈ વિશિષ્ટ ગુણથી રહિત છે, આથી જ સૂત્રના છેવટમાં કહ્યું છે. કે, “ન વૈશેષ્યાત્ જો કે જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એક છે, છતાં જીવના ઉપલોગને લીધે પ્રદ્ધના ઉપલોગનો પ્રસંગ અયોગ્ય છે. કારણ કે ખેઉંમા વિશેષતા છે” મિથ્યા જ્ઞાન તથા સમ્યક્ જ્ઞાનને લીધે આ વિશેષતા છે. ઉપલોગની જે કલ્પના છે, તે મિથ્યા જ્ઞાનને લઈને છે સાક્ષાત્કાર થવાવડે સર્વતું એકત્વ છે, એમ જણાય છે મિથ્યા જ્ઞાનવડે કલ્પાયેલ ઉપલોગવડે સમ્યક્ જ્ઞાનવડે જોવાયેલ વસ્તુને જરા પણ સ્પર્શ થતો નથી. માટે ઇશ્વરને ઉપલોગ છે, એ રીતની કલ્પના ખોટી છે. (૮)

શિષ્ય-આપણે જે અગ્નિ ભક્ષણ કરીએ છીએ, તેનો ભક્ષણકર્તા ત્યારે કોણ છે ?

શુરુ-ભક્ષકરૂપે પરમાત્મા જ છે. કારણકે તે જ ચા તેમ જ અચરરૂપે છે આ જ હેતુથી ૯ માં સૂત્રમાં વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે -

આધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૬ મું.

પરમાત્મા ભક્ષકરૂપે.

મત્તા ચત્તચરગ્રહણાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ -પરમાત્મા જ ભક્ષકરૂપે છે. કારણ અચરરૂપે તેમજ અચરરૂપે પરમાત્માનું જ ગ્રહણ થાય છે. (૯)

ટીકા -શિષ્ય -કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૨ જ વલ્લીના ૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “યસ્ય વ્રજ્ઞ ચ ક્ષત્ર ચ ઓમ ભવત્ બોદન ॥ મૃત્યુર્વસ્તોપસેવન ક રૂપા વેદ યત્ ॥” અર્થ:-જે તમપ્રધાન ઇશ્વરને પ્રાણણ તથા ક્ષત્રિયના ભક્ષણવાળું આપું જગત્ ઓદનરૂપે અર્થાત્ ભક્ષણરૂપે છે, તથા જે ઇશ્વરને મૃત્યુ વ્યંજન અર્થાત્ સહાયકરૂપે છે, તે ઇશ્વર જે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેલ છે, તે શુદ્ધ આત્માને જે રીતે હું બાણું છું, તે પ્રમાણે મારાથી અન્ય બીજો કોણ બાણું છે ? અર્થાત્ કોઈ નહિ” આ શ્રુતિ પ્રમાણે ઓદન તથા વ્યંજનથી સૂચવાયેલ કોઈ ભક્ષકની પ્રતીતિ થાય છે હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, અગ્નિ ભક્ષકરૂપે છે, જીવ ભક્ષકરૂપે છે અથવા તો પરમાત્મા ભક્ષકરૂપે છે ? કારણ કે વિશેષરૂપે કોઈનું સૂચન કર્યું નથી. અગ્નિ, જીવ તથા પરમાત્મા આ ત્રણ પ્રશ્નનું સૂચન આ સ્થળે કરેલ છે માટે ધારણ એવું છે કે, અગ્નિ ભક્ષકરૂપે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અતિરત્નાદ અગ્નિ ભક્ષકરૂપે છે” અથવા તો જીવ ભક્ષકરૂપે કહીએ તો આલે કારણ કે કહ્યું છે કે, “તયોરપ વિપ્લવ સ્વશક્તિ

આ બેમાંથી એક સ્વાદવાણું કૃત્ય ખાય છે.” પણ પરમાત્મા તો ભક્ષક કહેવાઈ શકેજ નહિ. કારણ કે મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, “અનક્ષમ્યો અમિચાક્રીતિ અર્થઃ- બીજો અર્થાત્ પરમાત્મા કૃણને ખાધા વગર માત્ર જોયા કરે છે.”

શુરુ.-ભાઈ! તારા કહેવામાં ભૂલ છે. પરમાત્મા જ ભક્ષકરૂપે થવા યોગ્ય છે. કારણ કે ચર તથા અચરનું ગ્રહણ કરેલ છે. ચર તથા અચર એટલે જંગમ તથા સ્થાવર થાય છે. અહીં સ્થાવર તથા જંગમની મૃત્યુ તથા વ્યંજનરૂપે લોગ્ય-વડે પ્રતીતિ થાય છે. પરમાત્માથી અન્ય કોઈ સંપૂર્ણતાથી આવા લોગ્યનો લોકતા હોઈ શકે નહિ. પરમાત્મા જ સર્વ વિકાર સમૂહનો સંહાર કરે છે તથા તેનું ભક્ષણ કરે છે, આમ યોગ્ય છે.

શિષ્ય.-હૈ ભગવન્! આપનું કહેવું ખરું છે. પણ અહીં ચર તથા અચરના ગ્રહણની ઉપલબ્ધિ નથી. તો પછી જાણે સિદ્ધ જ વસ્તુ હોય, તેમ હેતુ તરીકે ચરાચરનું ગ્રહણ કેવી રીતે લઈ શકાય?

શુરુ.-આ દોષ નથી. મૃત્યુ ઉપ સેચનરૂપે છે, એમ કહેવાથી સર્વ પ્રાણી-સમૂહની પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં પ્રાણણ તથા ક્ષત્રિય પ્રધાનરૂપે છે, માટે પ્રાણી સમૂહને બદલે એકલું તેનું જ સૂચ કર્યું છે.

શિષ્ય.-પણ પરમાત્મા ભક્ષકરૂપે છે, એ સંભવનું કે મુંડક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. અમિ-

ચાક્રીતિ બીજો ખાધા વગર જોયા કરે છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિનું પ્રમાણ છે.

શુરુ.-આ શ્રુતિ કર્મના કૃણના લોગ્યનો પ્રતિષેધ કરે છે. કારણ કે પરમાત્માનું સર્વ વ્યાપકપણું હોવાથી તે સર્વની સમીપમાં છે. માટે કોઈ પરમાત્માને લોકતારૂપે જાણે, જેથી તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ કોઈ વિકારનો તે સંહારક છે, તેનો પ્રતિષેધ કરતું નથી. સર્વ વેદાંતમાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા સંહારના કારણરૂપે કરી બ્રહ્મની જ પ્રસિદ્ધિ છે. માટે પરમાત્મા જ ભક્ષકરૂપે થવા યોગ્ય છે. (૬)

શિષ્ય.-પણ આના સંબંધમાં બીજું કોઈ પ્રમાણ છે?

શુરુ.-હા, શ્રુતિમાં અનેક પ્રમાણ છે. તેમજ દશમા સૂત્રમાં વ્યાસ ભગવાને પણ તેનું જ સૂચન કર્યું છે. જેમકે, અધિકરણ ૨ જનું-સૂત્ર ૧૦ મું. પરમાત્માનું ભક્ષકરૂપે નિરૂપણ.

મૂળ વિષયનું જ 'અહણુ યોગ્ય છે. "ક' ત્યાં વેદ યજ્ઞ સ. અર્થ:-તે ત્યાં ત્યાં છે તે કોણુ જાણે છે? " આ રીતે પરમાત્માના હૃદયેયપણાનું સૂચન કર્યું છે. (૧૦)

શિષ્ય:-આત્મા અંતઃકરણમાં છે, એમ કોઈ સ્થળે શું સૂચન કર્યું છે ?

ગુરુ:-હા, આત્મા તેમજ જીવ બેઉ અંતઃકરણરૂપી શુદ્ધિમાં રહેલ છે, 'એમ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે' તથા તે જ વાત ૧૧ માં સૂત્રમાં પણ કહી છે. જેમકે:-

અધિકરણુ ૩ જી-સૂત્ર ૧૧ મું.

પરમાત્મા જીવાત્મા બેઉની હૃદયમાં સ્થિતિ.

ગુરુ પ્રવિણાવાત્માનો હિ તદ્દર્શનાન્ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:-જીવાત્મા તથા પરમાત્મારૂપે બેઉ આત્માઓ શુદ્ધિરૂપી અંતઃકરણને વિશે પ્રવેશને પામેલ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં આ રીતે કહેલ છે. (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-કોપનિષદની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "કર્તૃ વિવન્તો સુકૃતસ્ય લોકે ગુણ પ્રવિણો પામે પાર્શ્વે । છાયાતપો બ્રહ્મવિદો વદન્તિ પચામયો વે વ ત્રિપાચિકેતા" અર્થ:-આ હેઠલા તેમજ પરમ અર્થોત્ ઉત્કૃષ્ટ તથા બ્રહ્મના સ્થાનમાં અર્થોત્ હૃદયપ્રકાશમાં રહેલી બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરેલા જીવ તથા ધર્મશર સાના કૃત્યના ફળને જોગ્ય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તે બેઉને જાણ તથા તકડાની માફક બિન્નબિન્ન લક્ષણવાળા કહે છે. તેમજ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા ત્રિષ્ટાચિકે-

તો પણ તેને અર્થોત્ આત્માને તે પ્રમાણે કહે છે," અહીં શંકા એ થાય છે કે, આ સ્થળે બુદ્ધિ તથા જીવનો નિર્દેશ છે કે જીવ તથા પરમાત્માનો નિર્દેશ છે ? જો એમ કહીએ કે બુદ્ધિ તથા જીવનો નિર્દેશ છે તો પછી બુદ્ધિ પ્રધાનવાળા કાર્ય કારણના સંઘાતથી વિલક્ષણ જીવની પ્રતિપત્તિ થશે. આ રીતની પ્રતિ પત્તિકોપનિષદની નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિથી થશે. જેમકે, "યે વ પ્રેતે વિચિન્નિતા મનુષ્યેઽસ્તી-

ત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે ॥ વૃત્તદ્વિયા મનુષ્યસ્તવાહ ધરાણમેષ વસ્તુતીયઃ ॥ અર્થ:-નચિકેતાએ કહ્યું; કેટલાક એમ કહે છે કે, મનુષ્યનાં મરણ પછી આત્માનું અસ્તિત્વ છે, કેટલાક કહે છે કે અસ્તિત્વ નથી, આપેથી ઉપદિષ્ટ થયેલ હું તે જાણું એમ કરોઃ વરોમાં આ મારો તૃતીય વર છે." આ રીતનો નચિકેતાએ યમને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. જો જીવ તથા પરમાત્મા શુદ્ધિને વિશે પ્રવિષ્ટ છે, એમ લઈએ તો જીવથી વિલક્ષણ પરમાત્મા પ્રતિપાદિત થશે. કોપનિષદની ૧ લા અધ્યાયની ૨ જ વસ્તીના ૧૪ માં મંત્રમાં તે પણ નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમકે, "અન્યત્ર ધર્માદિન્યત્રા ધર્માદિન્યત્રાસ્માદ્દેહતાદ્દેહતાદ્ । અન્યત્ર મૂતાત્મ્ય મયાત્મ્ય યત્તપ્સ્યસિ તદ્દર્ અર્થ-નચિકેતા કહે છે-ધર્મથી બિન્ન, અધર્મથી લિન્ન, આ કાચો તથા કાર-જીવથી બિન્નરૂપે તેમ જ જૂત તથા બાવિ-પ્યથી બિન્નરૂપે જેને આપ જૂવો છો, તે આત્મતત્ત્વ મને કહો." આ રીતે નચિકેતાએ યમને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.

ગુરુ-હું એમ કહું છું કે, આ બેઉ પક્ષો સંબવતા નથી.

શિષ્ય-એમ કેમ ?

શુરુ-ઉપરની શ્રુતિમાં ક્રત્ત્વ નો અર્થ કર્મક્રીડાનો ઉપભોગ થાય છે. સુકૃતત્વ લોકે અર્થાત્ સુકૃતના ક્રીડાને આ દેહમાં ભોગવે છે, આ રીતનું સૂચન છે. ચેતનરૂપ જીવને આ સંભવે છે, પણ અચેતનરૂપ બુદ્ધિને આ સંભવે નહિ વળી મૂળમાં પિતૃત્વ એમ દિવચન વાપરવાથી બે જણાના પાનાનું સૂચન શ્રુતિ કરે છે. આથી બુદ્ધિ તથા જીવનો પક્ષ સંભવી શકે નહિ. તે જ પ્રમાણે ક્ષેત્રજ્ઞ તથા પરમાત્માનો પક્ષ પણ સંભવતો નથી. કારણકે પરમાત્મા જો કે ચેતનરૂપ છે. પણ ક્રીડાને ભોગવવાનો અસંભવ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અનગ્રન્થોઽભિચાકરીતિ અર્થ-બીજો અર્થાત્ પરમાત્મા ક્રીડાને ભોગવ્યા વગર જોયા કરે છે.” માટે ક્રીડાનો ભોક્તા કોને જાણવો, તે મને કહો.

શુરુ-આ સંબંધમાં હોય નથી. કેમકે “છવિગો ગચ્છન્તિ અર્થાત્ છત્રીવાળાઓ જાય છે,” એમ એક છત્રીવાળો મનુષ્ય જાય છે, એવા જ્ઞાનવડે અનેક છત્રીવાળા મનુષ્યો જાય છે, એવું જ્ઞાન થાય છે. આ જ પ્રમાણે ભોગવનાર જો કે એક છે, છતાં બે ભોગવે છે, એમ કહેવામાં આવે છે. અથવા જીવ ક્રીડાને ભોગવે છે તથા ઈશ્વર ક્રીડાને ભોગવાવે છે. જો કે ઈશ્વર ક્રીડાનો ભોગવાવનાર છે, છતાં તે ભોગવે છે, એમ કહેવાય છે જેમકે રથાવનારને વિશે રાધનારના ધર્મની પ્રસિદ્ધિ જોવામાં આવે છે

શિષ્ય-જે સાધનરૂપે હોય, તે કર્તા-રૂપે થઈ શકે છે, તેથી બુદ્ધિ તથા જીવ લક્ષ્યે તો પણ ચાલે. જેમકે લાકડાં રાંધવામાં સાધનરૂપ હોવાથી રાંધનાર તરીકે લાકડાં કહેવાય છે. આત્માનાં સંબંધના વિષયમાં બુદ્ધિ જીવ કે જીવાત્મા પરમાત્મા વિના અન્ય કોઈ ક્રીડાનો ભોક્તા નથી. માટે બુદ્ધિ જીવ કે જીવાત્મા પરમાત્મા હોવા જોઈએ. આ રીતનો સંશય ઉભો થાય છે. આપણે એમ માનીએ કે બુદ્ધિ તથા જીવ ભોક્તારૂપે છે. કારણકે બેઉ ગુહામાં રહે છે. અહીં ગુહા એટલે શરીર કહો કે હૃદય કહો. બેઉ રીતે બુદ્ધિ તથા જીવ ગુહાને વિશે રહેલ છે. જો કે બ્રહ્માનો પણ સંભવ છે, છતાં બ્રહ્મા તો સર્વવ્યાપક હોવાથી તેના સંબંધમાં એક અસુક સ્થાન જ કંટપતું, એ યોગ્ય નથી. “સુકૃતત્વ લોકે સુકૃતના કાર્ય-રૂપ દેહમાં” આ સ્થળે કર્મના વિષયનું અતિક્રમણ થતું નથી, એમ જણાય છે. બીજું પરમાત્મા તો સુકૃત કે દુષ્કૃત બેઉ પ્રકારના કર્મના વિષયથી રહિત છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન કર્મણ વર્ષતે નો વનીયાન અર્થ-પરમાત્મા કર્મવટે વૃદ્ધિ પામતો નથી કે અલ્પ થતો નથી.” છાયા તથા તડકાની માફક આ વિશેષણ હોવાથી ચેતન તથા અચેતનનું સૂચન યોગ્ય છે. કારણ કે જેમ છાયા તથા તડકો પરસ્પર વિલક્ષણ છે, તેમ ચેતન તથા અચેતન પરસ્પર વિલક્ષણ છે. માટે બુદ્ધિ તથા જીવને આ સ્થળે ગણવા જોઈએ.

શુરુ-વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્મા જ આ સ્થળે ગણવા જોઈએ

શિષ્ય - જીવાત્મા પરમાત્મા કેવી રીતે સંધિ શકાય ?

શુરુ - બેઠે આત્માઓ ચેતન સ્વરૂપે હોવાથી સમાન સ્વભાવવાળા છે ગણતરી કરતી વખતે પણ જેઓ સમાન સ્વભાવવાળા હોય છે, તેની ગણતરી થાય છે. જેમકે બીજી ગાયને શોધે, એમ કહેવાથી ગાયના શોધન સંબંધી જ ઉદ્દેશ છે, પણ અંધ કે પુરુષ નહિ. તેમ અહીં ઋત-પાનના સૂચનવડે વિજ્ઞાનાત્માનો નિશ્ચય થવાથી બીજાના શોધનમાં સમાન સ્વભાવવાળા ચેતનરૂપ પરમાત્માની જ પ્રતીતિ થાય છે.

શિષ્ય :- શુદ્ધને વિશે આવૃત્ત છે, એમ કહ્યું છે, માટે પરમાત્માની પ્રતીતિ થવી બેધરૂ.

શુરુ - માફ કરેલું એમ છે કે, શુદ્ધને વિશે પ્રવિષ્ટ કહેવાવડે પરમાત્માની જ પ્રતીતિ થાય છે. પરમાત્માનો શુદ્ધમાં પ્રવેશ છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બેઠેમાં ભોવામાં આવે છે. જેમકે કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૨ જી વલ્લીના ૧૨ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “શુદ્ધાદિત ગત્તરેષુ પુરાણમ્ અર્થ - જે શુદ્ધિરૂપી શુદ્ધમાં રહેલ છે, કાર્ય કારણરૂપ અનર્થમાં રહેલ છે તથા જે અનંતરૂપ છે.” તેમ જ તેત્તિરીય ઉપનિષદમાં પ્રધાનનંદ વલ્લીના પ્રથમ અનુવાકમાં કહ્યું છે કે, “યો વેદ નિદિત ગુહ્યા પત્ને ધ્યોમન અર્થ - જે ઉત્કૃષ્ટ આકાશને વિશે શુદ્ધિરૂપી શુદ્ધમાં રહેલ છે, તેને જે બોળાવે છે.” આત્માનમનિષ્ઠ ગુદા પ્રવિષ્ટ

અર્થ :- શુદ્ધમાં રહેલ આત્માની તું શોધ કર.” એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં સર્વવ્યાપક પ્રધાનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે અમુક સ્થળ વિશેષનો ઉપદેશ કરવો, એ જોડું નથી. સુદૃતના દેહમાં રહેલ છે એમ કહેવામાં, જેમ છત્રીવાળો બાય છે એમ કહેવાથી બીજાની પણ ગણતરી થાય છે, તેમ વિરોધ આવતો નથી. છાયા તથા તડકાની માફક એમ કહેવામાં પણ વિરોધ આવતો નથી. જીવાત્મા સંસારી છે તથા પરમાત્મા અસંસારી છે, માટે તે બેઠે છાયા તથા આતપની માફક પરસ્પર વિલક્ષણ છે. જીવ અવિદ્યાન્ય હોવાથી સંસારી છે તથા પરમાત્મા પારમાર્થિકરૂપ હોવાથી અસંસારી છે. માટે વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનું શુદ્ધમાં રહેલરૂપે નિરૂપણ યુક્ત છે. (૧૧)

શિષ્ય - કેવી રીતે વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનું જ શબ્દ યોગ્ય છે તથા બીજાનું કેમ નહિ ?

શુરુ - જે વિશેષણ શ્રુતિએ દર્શાવ્યાં છે, તેવડે વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનું જ શબ્દ થઈ શકે છે. જેમકે :-

અધિકરણ ૩ જી—સૂત્ર ૧૨ મું.

વિશેષણો પરમાત્મારૂપે.

વિશેષણાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-જે વિશેષણ આપેલ છે, તે વડે પરમાત્મા તથા જીવ જ યુક્ત છે. (૧૨)

ટીકા:-શુરુ-જે વિશેષણ છે, તે પણ વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનું જ છે કારણ કે કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૩ જી વલ્લીના ૩ જા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “આત્માન રયિન વિદિ શરીર રયમેવ હ આત્માને તું રથમાં બેસનારારૂપે તથા શરીરને રથરૂપે તું જાણ.” આ શ્રુતિ પછી તેની પછીના વચનવડે રથી તથા રથાદિરૂપ કલ્પનાવડે વિજ્ઞાનાત્માની રથી-રૂપે અર્થાત્ સંસાર અને ભોક્ષને વિશે ગમન કર્તારૂપે કલ્પના કરી છે. વળી કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૩ જી વલ્લીના ૬ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “સોઽષ્ટ્વન પારમાજ્ઞોતિ તદ્વિષ્ણો પરમ પરમ અર્થ:-તે વ્યાપનશીલ બ્રહ્મના પરમ પરમ પદરૂપ માર્ગના પારને પહોંચે છે” આ રીતે પરમાત્માને વિશે ગમન કરવું કહેલ છે વળી કઠોપનિષદના ૧ લા અધ્યાયની ૨ જી વલ્લીના ૧૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ‘ત હૃદંતે ગુદમનુપ્રવિષ્ટ ગુદાદિત ગદ્વરેષ્ટ પુરાણમ્ । અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવ મન્વા ધીરો દર્શનોર્ષો જઘાતિ અર્થ:-જે આત્મા ભોઈ શકેલો હુલેલ છે, જે ગ્રૂહ તથા સર્વ કાર્યમાં રહેલ છે, જે બુદ્ધિરૂપી શુદ્ધિમાં રહેલ છે, શ્રમ ઉત્પન્ન

કરનાર કાર્ય કારણરૂપ અનર્થમાં રહેલ છે, જે અનંતરૂપે છે, તેનો આત્મામાં સાક્ષાત્કાર કરી ધીર પુરુષ હર્ષ તથા શોકનો ત્યાગ કરે છે.” આ પૂર્વના વચનમાં મનન કરનાર તથા મનન કરવાના વિષયરૂપ બે વિશેષણો આપ્યા છે આ સ્થળે પરમાત્માનો વિષય છે. “તદ્વા વિદો વદન્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ કહે છે.” આ રીતે વકતાનું ગ્રહણ પરમાત્માના ગ્રહણ વિશે જ ઘટે છે માટે આ સ્થળે જીવનું તથા પરમાત્માનું જ ગ્રહણ કરવું યુક્ત છે ગુરુકેના ૩ જા ના પ્રથમ ખંડના ૧ લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે “દ્વા સુર્ણાં સયુજાં સપાયા સર્વદા ભોક્ષણાં, ચિત્ સ્વરૂપ હોવાથી સમાન રૂપવાળા બે પક્ષીઓ” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પણ આ જ પ્રમાણેનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. આ સ્થળે અધ્યાત્મનો વિષય છે, માટે અહીં પક્ષી એવો મૂળ અર્થ લેવો યોગ્ય નથી. પણ “તયોરન્યઃ ક્ષિપ્ત સ્વાદત્તિ આ બેમાંથી એક સ્વાદિષ્ટ ફળનું ભક્ષણ કરે છે” આ રીતે ભક્ષણના સૂચનથી વિજ્ઞાનાત્માને ગ્રહણ કરવો તથા “અનન્નમન્યોઽમિચાન્તીતિ બીજો ભક્ષણ નહિ કરતો છતો બેચા કરે છે.” એમ અભક્ષણરૂપ ચેતનવડે પરમાત્માનું ગ્રહણ થાય છે ત્યાર પછીના શ્રુતિવચનમાં દ્રષ્ટા તથા દ્રષ્ટવ્ય ભાવરૂપે વિશેષણો આપ્યાં છે જેમકે સમાને વૃદ્ધે પુરુષો નિમ્નગોડનીતયા શોચતિ મુદ્ધમાત્મઃ । જુષ્ટ યદા પશ્યત્ય ન્યમીશમત્ય માદિમાનમિતિ યીતશોકઃ અર્થ:-એક જ વૃક્ષ અર્થાત્ તુલ્ય શરીરમાં

પુરુષ અર્થાત્ કર્મ તથા તેનાં ફળને લોગવનારો જીવ દેહની સાથના તાદાત્મ્યપણાના અભિમાનને પામેલો છતો (હું સુખ તથા દુઃખને ત્યાગ કરવા અસમર્થ છું) આ રીતના દ્વીનભાવને પામવાથી શોક કરે છે તથા અનિવેકથી અનેક પ્રકારની ચિંતાને પામે છે. જ્યારે યોગીથી ઉપાસના કરાયેલો દેહોપાધિથી રહિત જીવથી વિલક્ષણ ઇશ્વરને તે જાણે છે અર્થાત્ ઇશ્વરની સાથે અલેદ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તથા હું રૂપ ઇશ્વર સ્વરૂપનો જ આ મહિમા છે, એમ જાણે છે ત્યારે તે શોક રહિત અર્થાત્ કૃતકૃત્ય થાય છે.” કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે, દ્વા મુર્ખાં આ ઋચા આ રીતના સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદન કરતી નથી. કારણ કે પૈગિ રહસ્ય બ્રાહ્મણમાં આનું વ્યાખ્યાન જુદી રીતે કર્યું છે. “તયોન્ય વિપ્વલ સ્વાદ્વત્તીતિ સત્ત્વમનશ્ચત્ત્વયોઽમિચાત્તીતીત્યાશ્રન્યોઽમિપર્યયતિ જ્ઞાતાવેતૌ સત્ત્વક્ષેત્રજૌ અર્થ—આ બેમાંથી એક સ્વાદ્યુક્ત ફળનું ભક્ષણ કરે છે જે સત્ત્વરૂપે છે તથા બીજો ખાધા વગર જોયા કરે છે અર્થાત્ ક્ષેત્રજ ઉપલોગ કર્યા વગર જોયા કરે છે. આ રીતે સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ બેઉ છે.” આહી સત્ત્વ શબ્દવડે જીવ તથા ક્ષેત્રજ શબ્દવડે પરમાત્મા લેલો યોગ્ય નથી. પણ સત્ત્વ શબ્દવડે અંતઃકરણ તથા ક્ષેત્રજવડે શારીર આત્મા લેલો યુક્ત છે. વળી તે જ પૈગલ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, “તદંતત્ત્વ વેન મ્વજ્ઞં પર્યયતિ, અય યોઽયં જ્ઞાતિર ઉપપ્ષ્ટા ત ક્ષેત્રજ્ઞાતાવેતૌ સત્ત્વક્ષેત્રજૌ અર્થ—જેવડે સ્વપ્નને જાણે છે તે સત્ત્વરૂપે છે તથા

શારીરમાં રહેલ ઉપદ્રવ્યરૂપે : છે તે ક્ષેત્રજરૂપે છે, એમ સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજરૂપે બે વસ્તુઓ છે.” આ સ્થળે આ ઋચા મૂળ કહેલ પૂર્વના પદ્યનું પ્રતિપાદન કરતી નથી. આ સ્થળે શારીરરૂપ તથા કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ આદિ સંસાર ધર્મવાળા ક્ષેત્રજનું વિવેચન નથી.

શિષ્ય—ત્યારે પેંગલમાં આ શેના સંબંધી વિવેચન છે ?

ગુરુ—સર્વ સંસારધર્મથી અતિ-કાન્ત તથા ચેતન્ય માત્ર સ્વરૂપવાળા બ્રહ્મ સ્વભાવનું નિરૂપણ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “અનશ્રન્યોઽમિચાત્તીતીત્યનશ્રન્યોઽમિપર્યયતિ જ્ઞા અર્થ—બીજો ફળને લોગવ્યા વગર જોયા કરે છે અર્થાત્ ખાધા વગર બીજો ક્ષેત્રજ જોયા કરે છે.” “તત્ત્વમસિ, ક્ષેત્રજ ચાપિ મા વિદિ અર્થ—તે તું છે. તું મને જ ક્ષેત્રજરૂપે જાણ.” છતાં શ્રુતિ સ્મૃતિવડે પણ જીવાત્મા તથા પરમાત્માની ઐક્યતા થાય છે. જ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ સૂધી જ આ જીવ તથા ઇશ્વરની કલ્પના છે. કારણ કે કહ્યું છે કે, “તાવેતૌ સત્ત્વક્ષેત્રજૌ નદવા એવ વિદિ જિવન રજ આધ્યસતે અર્થાત્ આ પ્રમાણે અર્થાત્ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એકરૂપે છે એવું જ્ઞાન જ્યારે થાય છે ત્યારે તેવા મનુષ્યનો સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ જરા પણ સ્પર્શ કરી શકતા નથી.”

શિષ્ય—ત્યારે શ્રુતિમાં એમ કેમ કહ્યું છે કે, “તયોન્ય વિપ્વલ સ્વાદ્વત્તીતિ સત્ત્વ અર્થ—આ બેમાંથી એક સ્વાદિષ્ઠ ફળને

લોભવે છે.” આ રીતે જડ વસ્તુમાં જ લોક્તાપણું છે, એ રીતનું તાત્પર્ય હોયું નોંધવું.

શુરુ:-જડ વસ્તુમાં લોક્તાપણું છે, એ રીતનું તાત્પર્ય આ શ્રુતિનું નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે આ શ્રુતિનું શું તાત્પર્ય છે ?

શુરુ:-હું એમ કહીશ કે, ચેતનરૂપ ક્ષેત્રજનનું સ્વરૂપ લોક્તાથી રહિત તથા પ્રહસ્યભાવવાળું છે. ક્ષેત્રજ માટે મુખ્યાદિ વિકારવાળા સત્ત્વમાં લોક્તાપણુંનો અધ્યારોપ થાય છે. સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજમાં કતાં તથા લોક્તાની કલ્પના બિન્ન સ્વભાવવાળા અવિવેકને લીધે છે. પરમાર્થ રીતે જોતાં કોઇના પણ લોક્તાપણુંનો સંભવ નથી. કારણકે સત્ત્વ અચેતનરૂપ છે તથા ક્ષેત્રજ વિકાર રહિત છે. વળી સત્ત્વ અવિદ્યા-યુક્ત સ્વભાવવાળું હોવાથી તેના કતાં લોક્તાનો જરા પણ સંભવ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યત્ર વા અન્યદિવ સ્વાત્ત્રાન્વોઽન્યત્ત્વ પચેત્ત્વ અર્થ:-જ્યાં દ્વેતભાવ હોય છે ત્યાં એક પુરુષ અન્યને જુવે છે” આ રીતની શ્રુતિવડે જેમ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવેલ હાથી મિથ્યા છે, તેમ અવિદ્યાકૃત કર્તૃત્વાદિ વ્યવહાર પણ મિથ્યા છે.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યત્ર ત્વત્ત્વ સર્વમાનિવામૃતત્ત્વેત્ત્વ ક પચેત્ત્વ અર્થ:-જેને સર્વ આત્મારૂપે થયું છે, તે શા વડે શી વસ્તુને જોઈ શકે ?” ઇત્યાદિ વચનવડે વિવેકીને કર્તૃત્વાદિ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.” (૧૨)

શિષ્ય:-આત્માનું સ્થાન હૃદય વિના અન્ય સ્થળે શું કહ્યું છે ?

શુરુ:-હા, આંખને વિશે જે પુરુષ છે તે પરમાત્મારૂપે છે. તે જ વાત ૧૩ માં સૂત્રવડે સિદ્ધ કરી છે. જેમકે,

આધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૧૩ મું.

આત્માનું સ્થાન ચક્ષુ.

અન્તર ઉપપત્તે: (૧૩)

સૂત્રાર્થ:-આંખને વિશે જે પુરુષ છે તે પરમાત્મારૂપે છે. કારણ કે આ રીતનું શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. (૧૩)

શિષ્ય:-“ય ઇષોઽક્ષિણિ પુરુષો દરયત્ત્વ એવાત્મેતિ હોયચેત્ત્વમમમમેતદ્વેતિ । તપ્ત્વસ્મિન્સર્પિર્વેદિક વા સિંચતિ વર્તમા એ ગચ્છતિ (છાં. ૪-૧૫-૧) આચાર્યે” કહ્યું-આંખો વિશે જે પુરુષ દેખાય છે, તે ખરેખર આત્મારૂપ છે. તે અમૃતરૂપ, અભયરૂપ તથા પ્રહારરૂપ છે. જે કંઈ ધી અથવા જળ તેની પર સિંચન કરવામાં આવે છે, તે આંખની પાંપણ વિશે ચાલ્યું જાય છે. પણ તેનો આંખ સાથે સંબંધ રહેતો નથી.” આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, અક્ષિને વિશે રહેલ આ પ્રતિબિંબાત્મારૂપે છે, વિજ્ઞાનાત્મારૂપે છે, ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવાત્મારૂપ છે કે ઇશ્વરરૂપે છે? આમાંથી શા રૂપે છે? આપણે એમ લઈએ કે, છાયાત્મા પુરુષ પ્રતિરૂપે છે. કારણ કે પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રતિ બિંબાત્મા જ નોવામાં આવે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધ રીતે ઉપદેશ પણ એ રીતનો છે

કે, “વ ઈવોડક્ષિણિ પુરુષો દર્શયતે ને આ આંખમાં પુરુષરૂપે જોવામાં આવે છે.” અથવા તો અહીં વિજ્ઞાનાત્માનું સૂચન છે, એ પણ યોગ્ય છે. કારણ કે તે પુરુષ આખવડેરૂપને જોતો છતાં આંખની સમીપ છે. આ બાબતમાં આત્મશબ્દ લક્ષ્યે તો વધારે યોગ્ય છે અથવા તો આંખને વિશે રહેલ આદિત્ય પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “રસિમિરોડોડસ્મિન્નતિષ્ઠિતઃ. અર્થ:-કિરણો વડે આ પુરુષ આંખને વિશે રહેલ છે.” અમૃતપણાનો સંલવ હોવાથી આ પુરુષ દેવાત્મારૂપે છે, પણ તે પુરુષ ધંધરરૂપે નથી. કારણ કે અમુક સ્થાન વિશે રહેલ છે, એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

શુરુ-આંખને વિશે રહેલ ને પુરુષ વિશે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે પરમેશ્વરરૂપે છે.

શિષ્ય-આ ઉપદેશ પરમેશ્વર સંબંધી છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

શુરુ-પ્રમાણુવડે તે જાણી શકાય છે. આસ્થળે ને શુણ્સમૂહનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે પરમેશ્વર વિશે જ ઘટે છે મુખ્ય વૃત્તિવડે આત્મત્વ પરમેશ્વરને વિશે જ ઘટે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત આત્મા તત્ત્વમસિ આ આત્મા પરમાત્મારૂપે છે.” આ જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આત્મામાં અમૃતપણું તથા અલયપણું છે. તે જ રીતે આ અક્ષિસ્થ પરમેશ્વરના યોગ્ય જ છે. કારણકે પરમેશ્વરને કોઈ પણ પ્રકારના દોષનું લેખન નથી. તે સર્વ પાપાદિ દોષથી રહિત છે. આ જ પ્રમાણે

પુરુષના સંબંધમાં ઉપદેશ કરાયેલ છે કે, તેનું સ્થાન અક્ષિમાં છે તથા સર્વ પ્રકારના લેખથી રહિત છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તયવ્યસ્મિન્સર્વિર્વેદક વા સિચિતિ વર્તમાન એવ ગચ્છતિ અર્થ:-આને વિશે ધી અથવા જળ નાંખવામા આવે છે તો તે પાંપણમાં વાસ્થું જાય છે” સંયદ્રામત્વ આદિ (જેને વિશે સર્વ ઉપાસવા યોગ્ય કર્મના ફળોનો લય થાય છે) શુણ્નો ઉપદેશ આ પરમાત્મામાં જ ઘટે છે. છાંદોગ્યના ૪ થા પ્રપાઠકના ૧૫ મા ખંડના ૨, ૩ તથા ૪ થા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “एत सयद्राम इत्याचक्षते एत हि सर्वाणि वामान्यमि-
स्यन्ति । एष उ एव कामनीरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति । एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति
अर्थ:-આ પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ સંયદ્રામ કરી કહે છે. સર્વ શુભ કર્મના ફળોનો તેને વિશે લય થાય છે. અરે, ખરેખર તે એક મહાન વામનીરૂપ છે. કારણ સર્વ પૂજનીય કર્મ ફળોનો તેને વિશે લય થાય છે. તે એક ખરેખર ભામનીરૂપ છે, કારણકે તે સર્વ લોક વિશે પ્રકાશ કરે છે.” આથી જ શ્રુતિના પ્રમાણુ-વડે ચક્ષુના મધ્યમાં જે રહેલ છે, તે પરમેશ્વરરૂપે છે. (૧૩)

શિષ્ય-કેવળ સ્થાનના ઉપદેશવડે જ ચક્ષુમાં પરમાત્માની સ્થિતિ છે કે તે સિવાય બીજું કંઈ કારણ છે?

શુરુ-સ્થાન સિવાય નામ તથા રૂપ-વડે પણ બ્રહ્મનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે,

અધિકરણ ૪ થુ-સૂત્ર ૧૪ મું.

પરમાત્માની ચક્ષુમાં સ્થિતિ.

સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્છ ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ:-સ્થાન તેમ જ નામ તથા રૂપના નિર્દેશથી ચક્ષુમાં પરમાત્માની ઉદ્ધિત અયોગ્ય નથી. (૧૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-કેવી રીતે આકાશની માફક સર્વવ્યાપક પ્રકાશનું ચક્ષુમાં અલ્પ સ્થાન કેવી રીતે યોગ્ય કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ:-જો પરમાત્માનું આ એક જ સ્થાનનું સૂચન હોય તો અયોગ્યતાનો સંભવ આવી શકે, પણ પૃથ્વી આદિ સ્થાનોનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે ખૂદહારણ્યકના ૩ જ અધ્યાયના ૭ મા ખંડના ૩ જ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ય. ધૃતિયાતિષ્ઠન્ જે પૃથ્વીને વિશે રહે છે.” તેમાં ચક્ષુનો પણ નિર્દેશ કયો છે. જેમકે “યથક્ષુપિતિષ્ઠન્ જે ચક્ષુમાં રહેતો છતો” સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ્છ આ સૂત્રમાં આદિના અહણવટે એમ સૂચન થાય છે કે, પ્રદાના સંબંધમાં કેવળ એક સ્થાનનું જ સૂચન થતું નથી.

શિષ્ય:-આદિ શેષદ્વડે સ્થાન ત્રિવાય બીજાં યાતું સૂચન થાય છે ?

ગુરુ:-નામ તથા રૂપનું આદિવટે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. જો કે પ્રદા નામ તથા રૂપથી રહિત છે, છતાં પ્રદાના સંબંધમાં અનુગિત સૂચન જોવામાં

આવે છે. છાંદોગ્યના ૧ લા પ્રપાઠકના ૬ ફા ખંડના ૭ મા તથા છઠ્ઠા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “તસ્યોદિતિ નામ આ પ્રદાનું ઉત્તર એવું નામ છે.” “હિરણ્યમશ્વ સુવર્ણની દાઢીવાળો પ્રદા છે.” આ પ્રમાણે સદ્ પ્રદા જો કે નિર્ગુણ છે, છતાં તે નામ તથા રૂપ યુક્ત ગુંણવાળો છે, એમ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. આ કેવળ ઉપાસનાને માટે છે, એમ કહ્યું છે. સર્વ વ્યાપક પ્રદાની પ્રાપ્તિ માટે સ્થાનવિશેષનું સૂચન કરવામાં આવે, તે અયોગ્ય નથી. જે રીતે શાલિગ્રામ પથ્થર વિશે વિષ્ણુનું સૂચન કરવામાં આવે છે તેમ આ સ્થળે પણ કહ્યું છે. (૧૪)

શિષ્ય:-આંખમાં જે પુરુષ જોવામાં આવે છે, તે પ્રદા જ છે, એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:-પ્રદા સુખવિશિષ્ટ છે તથા આંખમાં જે પુરુષ છે, તે સુખવિશિષ્ટ છે, માટે તે પ્રદારૂપ છે. આજ ઉદ્દેશવાળું ૧૫ મું સૂત્ર છે. જેમકે,

અધિકરણ ૪ થુ-સૂત્ર ૧૫ મું.

આંખમાંનો પુરુષ પ્રદારૂપ.

સુખવિશિષ્ટામિદાનાદેવ ચ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-સુખવિશિષ્ટના કથન વટે આંખમાં જે પુરુષ જોવામાં આવે છે, તે પ્રદારૂપ છે (૧૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ વચનમાં પ્રદાનું જ સૂચન છે, પણ બીજાં કયાનું નથી, એના સંબંધમાં વાદવિવાદ કરવો યુક્ત નથી. કારણ કે સુખવિશિષ્ટ પુરુષ છે,

એમ સૂચનથી બ્રહ્મત્વની સિદ્ધિ થાય છે. શ્રુતિ વચનમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મ સુખવિશિષ્ટ છે. જેમકે “પ્રાણો વ્રજ ક વ્રજ સ્વ વ્રજ પ્રાણુ બ્રહ્મરૂપે છે, ક બ્રહ્મરૂપે છે, ખ બ્રહ્મરૂપે છે.” વળી મૂળ પ્રકૃત વિષયનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, એ રીતનો ન્યાય હોવાથી આ સ્થળે પણ બ્રહ્મનું સૂચન છે. તેમજ છાંદોગ્યના ૪ થા પ્રપાઠકના ૧૪ મા ખંડના ૧ લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “આચાર્યસ્તુ તે ગતિ વક્તા અર્થ:-તારા આચાર્ય તને બ્રહ્મવિદ્યામાં ગતિના મંત્રથી ઉપદેશ આપશે.” આ રીતે ગતિનું કથન કર્યું છે. તો પછી શ્રુતિવચનના ઉપક્રમ પ્રમાણે સુખવિશિષ્ટ બ્રહ્મનું સૂચન છે, એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:-અગ્નિઓએ ઉપકોસલને કહ્યું કે, પ્રાણુ બ્રહ્મરૂપે છે, ક બ્રહ્મરૂપે છે તથા ખ બ્રહ્મરૂપે છે. ત્યારે ઉપકોસલે કહ્યું કે, પ્રાણુને તો બ્રહ્મરૂપે નહીં છું, પણ ક તથા ખ બ્રહ્મરૂપે છે, એ હું નાણુતો નથી. ત્યારે અગ્નિઓએ કહ્યું કે, “યદ્વાચ કં તદેવ સ્વ યદેવ સ્વ તદેવ ક (છાં ૪-૧૦-૫) ખરેખર જે ક છે તે ખ છે તથા જે ખ છે તે ક છે.” અહીં ખ શબ્દવડે પચ મહાભૂત માહેતું આકાશ પ્રસિદ્ધ રીતે છે. જો ખ અક્ષરના વિશેષણ તરીકે સુખને સૂચવવાવાળા ક અક્ષરનું સૂચન ન કરીએ તો નામ આદિની માફક કેવળ ભૂતાકાશ વિશે બ્રહ્મ શબ્દ ખોટી રીતે જોડાયેલો છે, આ પ્રમાણેની પ્રતીતિ થાય. ક શબ્દ જો એકલો હોય તથા તેના

વિશેષણ તરીકે ખ અક્ષરની યોગના ન કરવામાં આવે તો વિષય તથા ઇન્દ્રિય-જન્ય દોષ યુક્ત સુખમાં પ્રાપ્તિ થાય. આમ થવાથી દૌકિક સુખ બ્રહ્મરૂપે છે, એ રીતની પ્રતીતિ થાય. ક તથા ખ શબ્દો એક બીજાના વિશેષણ હોવાથી જ સુખાત્મક બ્રહ્મનું સૂચન કરે છે. બીજું બ્રહ્મ શબ્દનો બીજાવાર ઉપયોગ ન કરીએ તથા ક ખ બ્રહ્મરૂપે છે, એટલું જ કહીએ તો ક શબ્દની વિશેષણરૂપે જ કેવળ યોગના થવાથી સુખરૂપ ગુણવાળો બ્રહ્મ ધ્યાનનો વિષય થઈ શકે નહિ. આ રીતનો દોષ ન આવવા માટે ક તથા ખ બેઉમાં ક બ્રહ્મરૂપે છે, ખ બ્રહ્મરૂપે છે, એમ બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ બેઉ શબ્દની સાથે કર્યો છે. જો કે સુખ ગુણ છે, છતાં તે વિશેષણરૂપે છે, એમ દર્શાવવાથી બ્રહ્મ ધ્યાનનો વિષય થઈ શકે છે. આ રીતે શ્રુતિના વચનની શરૂઆતમાં બ્રહ્મ સુખવિશિષ્ટ છે, એમ ઉપદેશ કર્યો છે. દરેક ગ્રાહ્યત્વ આદિ અગ્નિએ પોતપોતાના મહિમાનો ઉપદેશ કર્યો છે તથા કહ્યું છે કે, “एषा सोम्य तेजस-द्विधात्मविद्या च હે સોમ્ય ! આ તને અમારી વિદ્યા તથા આત્મવિદ્યા કહી.” આ પ્રમાણેનો જે ઉપસંહાર કર્યો છે, તેથી પૂર્વોક્ત બ્રહ્મનું જ સૂચન છે, એમ તે અગ્નિઓ દર્શાવે છે. “આચાર્યસ્તુ તે ગતિ વક્તા આચાર્ય તને આત્મવિદ્યાની ગતિનો ઉપદેશ કરશે” એમ ગતિનું સૂચન એટલા માટે કર્યું છે કે, અન્ય પ્રકારના કથનનું નિવારણ કરે છે. જેમકે, “पुष्करपलाश आपो न क्षिप्यन्त

एवमेव विदिपाप कर्म न क्षिप्यत (छा. ४-१४-३) જે વિદ્યાનુ આ સમજે છે તેને, કમળના પત્રપર જળનો સ્પર્શ જેમ જરા પણ થતો નથી, તેમ પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી.” આ રીતે ચક્ષુમાં રહેલ પુરુષતું જેને જ્ઞાન હોય છે, તેના પાપનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણેના વચનથી શ્રુતિ અક્ષિમાં રહેલ પુરુષતું પ્રદાપણું દર્શાવે છે આ રીતે પ્રકૃત પ્રદાપું સ્થાન અક્ષિ છે, તથા સયદ્વામત્વ (જેમાં સર્વ ઉપાસવા યોગ્ય કર્મનાં ફળનો લય થાય છે) આદિ ગુણોનું કથન કર્યું છે આ જાણનારને અગ્નિરાદિ ભાગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ સૂચન કર્યું છે. આ જ હેતુથી આચાર્યે કહ્યું કે, આખમા જે પુરુષ દેખાય છે, તે ખરેખર આત્મારૂપ છે. (૧૫)

શિ'ય-આના સંબંધમાં બીજું કાંઈ પ્રમાણ હોય તે કહે

શુરુ-ઉપનિષદના રહસ્યને જેઓ સારી રીતે જાણે છે, તેઓ કહે છે કે, અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રદારૂપે છે જેમકે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૧૬ મું.
શ્રુતિવડે અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રદારૂપે.

શ્રુતોપનિષત્કગત્યમિધાનાચ્ચ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ-જેણે ઉપનિષદના રહસ્યને જાણ્યું છે એવા પ્રદાજ્ઞાની પુરુષને પ્રદાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ રીતનું સૂચન હોવાથી અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રદારૂપે છે. (૧૬)

ટીકા-શુરુ-અક્ષિસ્થ પુરુષ પ્રદારૂપે છે, કારણ કે જેણે ઉપનિષદ સાંભળ્યું છે

અર્થાત્ જેને ઉપનિષદના રહસ્યનું જ્ઞાન છે, એવા પ્રદાજ્ઞાનીને દેવયાન નામની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે પ્રશોપનિષદના ૧ લા પ્રશ્નના દશમા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “अगोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण ब्रह्मया विद्ययात्मान-मन्विष्यादित्यमभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेत-दमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते अर्थ-वणी જેઓ તપવડે, પ્રદાર્યવડે, શ્રદ્ધાવડે તથા વિદ્યાવડે આત્માને સમજે છે, તે ઉત્તર ભાગવડે આદિત્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થાત્ આદિત્યનું સ્વરૂપ ખરેખર પ્રાણીઓના આશ્રયરૂપે છે. તે અમૃતરૂપે તથા અલયરૂપે છે. આ શ્રેષ્ઠ ભાગ છે. અહીંથી કોઈપણ પાણું ફરતું નથી.” તેમજ ભગવદ્ગીતાના ૮ મા અધ્યાયના ૨૪મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “अभिज्योतिरह शुक्रं घण्टासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविरो जना अर्थ-અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ, ધનુમાસ તથા ઉત્તરાયણ આટલાંને વિશે જેઓ પ્રયાણ કરે છે, તે પ્રદાજ્ઞાનીઓ પ્રદાને પામે છે.” અક્ષિસ્થ પુરુષને જાણનાર પ્રદાજ્ઞાનની પણ આ જ ગતિ છે, એમ સૂચન કર્યું છે જેમકે, “अयं यदु चैवास्मि न्वव्य कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवामितमवन्ति અર્થ-આ પ્રદાશસ્વરૂપને જાણનારાની મગ્ન્યુક્રિયા થઈ હોય અથવા ન થઈ હોય, તેમ છતાં તે મરણની પછી અગ્નિના સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતની શરુઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “आदित्याद्यन्ममं चन्द्रमसो विद्युत तत्पुष्पोऽमानव स एवान् ब्रह्म गमयत्येष देवपयो ब्रह्मपथ एतेन

પ્રતિપ્ત્યમાના રૂપ માનવમાવર્તે નાવર્તન્તે
અર્થ-આદિત્ય ભગવાનના સ્થાનમાંથી
તે ચન્દ્ર લોકને વિશે જાય છે, ત્યાંથી
વિદ્યુલ્લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી
ત્યાં રહી તે અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં
આવી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આને
દેવપથ કહેવામાં આવે છે. આ માર્ગનું
નામ બ્રહ્મપથ છે, જે આ માર્ગને વિશે
જાય છે, તેઓ આ માનવ ભૂમિપર
ફરી આવતા નથી.” આ રીતે બ્રહ્મજ્ઞા-
નીનો વિષય હોવાથી અક્ષિસ્થાનસ્થ
પુરુષ બ્રહ્મરૂપે છે, એમ નિશ્ચય
થાય છે. (૧૧)

શિષ્ય:-અક્ષિસ્થ પુરુષ બ્રહ્મરૂપે છે,
તેના સંબંધી બીજું કંઈ પ્રમાણ છે ?

ગુરુ:-હા, છાયાત્માની સ્થિતિ
આંખમાં નથી તથા છાયાત્મા આદિનું
અહંભુ અયુક્ત હોવાથી અક્ષિસ્થ પુરુષ
બ્રહ્મરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૧૭ મું.

છાયાત્માનો આંખમાં ભાવ.

अनवस्थितैरसंमवाच्च नेतरः ॥१७॥

સૂત્રાર્થ:-છાયાત્માની આંખમાં
સ્થિતિ નહિ હોવાથી તેમજ તેના અસંભવ
હોવાથી અક્ષિસ્થ પુરુષ બ્રહ્મરૂપે છે. (૧૭)

ટીકા:-શિષ્ય: અક્ષિસ્થ પુરુષ આત્માના
પ્રતિબિંબરૂપે, છાયાત્મારૂપે, અથવા દેવ-
તાત્મારૂપે કેમ ન હોઈ શકે ?

ગુરુ:-છાયાત્માદિનું અહંભુ અહીં
યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-તેનું શું કારણ ?

ગુરુ:-સ્થિતિ નહિ હોવાથી અર્થાત્
છાયાત્માની સ્થિતિ આંખમાં નિત્ય સંભ-
વતી નથી. જ્યારે કોઈ પુરુષ ચક્ષુની
સમીપ આવે છે ત્યારે ચક્ષુમાં પુરુષની
છાયા જોવામાં આવે છે. પણ તે સમીપ-
થી દૂર જાય છે, એટલે જોવામાં આવતી
નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, જે પુરુષ અક્ષિમાં
છે તે બ્રહ્મરૂપે છે. આ પુરુષ સમીપ
હોવાથી પોતાના ચક્ષુમાં જોવામાં આવતા
પુરુષનો ઉપાસ્યષણાથી શ્રુતિ ઉપદેશ કરે
છે. ઉપાસના વખતે પ્રતિબિંબ પાડનારા
કોઈ પુરુષને ચક્ષુની સમીપ રાખી ઉપા-
સના કરવી, આમ કલ્પના કરવી, તે યોગ્ય
નથી. “भस्यैव शरीरस्य नाशमन्येव नश्यति
शरीरना नाश पक्षी छायात्मानो नाश
माय છે.” આ શ્રુતિ છાયાત્માની સ્થિતિ
નથી, એમ દર્શાવે છે. છાયાત્માનો ચક્ષુ-
માં અસંભવ હોવાથી પણ તે અહંભુ
થઈ શકે નહિ, અર્થાત્ અમૃતત્વાદિ
ગુણોની પ્રતીતિ આ છાયાત્મામાં નથી.
વળી છાયાત્માનો સંભવ સામાન્ય રીતે
આખા શરીર તથા ઇન્દ્રિયની સાથે છે, માટે
તેની સ્થિતિ ચક્ષુમાં છે, એમ કહી
શકાય નહિ. બ્રહ્મ જો કે સર્વવ્યાપી
છે, છતાં તેના હૃદયાદિ સ્થાન વિશે
સંબંધ સાક્ષાત્કાર થવા માટે કહેલ છે.
છાયાત્માનો પણ સંબંધ અમૃતત્વાદિ
ગુણો સાથે નથી. જો કે છાયાત્મા પર-
માત્માથી સ્થિત નથી, છતાં છાયાત્મા
અવિદ્યા, કામ તથા કર્મજન્ય છે, જેથી
છાયાત્મામાં મર્ત્યત્વ તથા ભયનો આ-

શેષ કયો છે, પણ તેમાં અમૃતત્વ તથા અભયત્વ યોગ્ય નથી. અનૈશ્વર્યતાને લીધે તેમાં સંયદ્વામત્વ આદિ શુદ્ધો અયોગ્ય છે. “તસ્મિન્નિષ્ઠોઽસ્મિન્નતિશ્ઠિત. પોતાના રશ્મિવટે આ પુરુષ ચક્ષુમાં રહેલ છે” આ શ્રુતિથી દેવતાની સ્થિતિ ચક્ષુ વિશે જો કે થાય, પણ આત્મત્વનો સંભવ દેવતાઆમાં નથી. ઠારણ કે દેવતા બ્રહ્મરૂપે છે. ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય દેવોને હોવાથી અમૃતત્વાદિ શુદ્ધોનો સંભવ નથી. દેવો જો કે અમર છે, છતાં હાંખા સમય સૂધી સ્થિતિ નથી. દેવતામાં ઐશ્વર્ય છે, તે પણ પરમેશ્વરના આશ્રયવાળું છે, પણ સ્વાભાવિક રીતે નથી. તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બ્રહ્માનંદ વલ્લીના આક્રમા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે, ‘મીષાસ્માદ્વાતઃ પવતે મીષાદેતિ સૂર્ય. મીષા સ્મા દગિન્વેન્દ્રય મૃત્યુર્વાવતિ પવમઃ ॥ અર્થઃ—વાણુ બ્રહ્માના બચને લીધે વાય છે, બ્રહ્માના બચથી સૂર્ય ઉદય પામે છે, તેના બચથી અગ્નિ જાળે છે, ઈન્દ્ર વૃષ્ટિ કરે છે તથા પાંચમો ઠાળ પણ લીધું આયુષ્યવાળા તરફ ત્વરાથી ગમન કરે છે.” માટે અક્ષિરથ પુરૂષની પરમેશ્વરરૂપે જ પ્રતીતિ છે. આ રથને મૂળ શ્રુતિમાં (સ્વયં દેખાય છે) એવો જે પ્રયોગ કર્યો છે, તે વિદ્વાનના વિષયરૂપ શાસ્ત્રને અનુસરવા અને અજ્ઞ પુરૂષોની અભિરુચિ માટે છે, એમ જાણવું. (૧૭)

શિષ્યઃ—પરમાત્માની સ્થિતિ બીજે ક્યાં શ્રુતિમાં કહી છે ?

શુભ્રા—શ્રુતિનો ઉપદેશ છે કે, અધિ-દેવાદિમાં પણ પરમાત્માની સ્થિતિ છે. જેમકે;—

આધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૮ મું.

અધિદેવાદિમાં પરમાત્મા.

મન્તયામ્યોધિદેવાદિષુ તદ્દમં
વ્યપદેશાઞ્ચ (૧૮)

સૂત્રાર્થઃ—પરમાત્માના જે શુદ્ધો છે, તે શુદ્ધોનો ઉપદેશ હોવાથી અધિદેવ આદિમાં અંતર્યામીરૂપે પરમાત્મા છે. (૧૮)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—બૃહદ્વારણ્યકમાં ૩ જ અધ્યાયના ૭ આ બ્રાહ્મણના ૧ લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ય ઇમ ચ લોક પર ચ લોક સર્વોગિ ચ મૂતાનિ યોઽન્તરો યમયતિ અર્થઃ—જે અંતર્યામી આત્મા આ લોકને, અન્ય લોકને, તથા સર્વ જુતને નિયમમાં રાખે છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી એ જ બ્રાહ્મણના ૩ જ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “ય ધૃષ્ટિયા તિષ્ઠન ધૃષ્ટિવ્યા મન્તરો ય ધૃષ્ટિવી ન વેદ યસ્ય ધૃષ્ટિવી જાતિર ય ધૃષ્ટિવીમન્તરો યમ-યત્યેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃત અર્થઃ—જે પૃથ્વીને વિશે રહે છે, જે પૃથ્વીના કરતાં અંદરના ભાગ વિશે છે, જેને પૃથ્વી જાણી શકતી નથી, જેનું શરીર પૃથ્વીરૂપ છે તથા જે અંદરના ભાગને વિશે રહેલો છતો પૃથ્વીને નિયમમાં રાખે છે, તે તારા આત્મારૂપે, અંતર્યામીરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે.” આ શ્રુતિવડે એમ કહ્યું છે કે, દેવતા, લોક, વેદ, યજ્ઞ, જૂત તથા

આત્માને વિશે નિયમમાં રાખનાર કોઈ અંતર્યામી છે. આ શું અધિદેવાદિના અભિમાનવાળો દેવતાત્મા છે, જેણે અભિમાદિ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરેલ છે એવો શું કોઈ યોગી છે, પરમાત્મા છે, અથવા શું કંઈ અન્ય પદાર્થ છે? એમ પૂર્વે નહિ સાંભળેલ સંજ્ઞાને લીધે સંશય થાય છે. આ બધામાંથી શું લેવું? મને એમ લાગે છે કે, સંજ્ઞા અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સંજ્ઞાવાળો તે પદાર્થ કોઈ અપ્રસિદ્ધ હોવો જોઈએ. અથવા જેના રૂપનું નિરૂપણ થઈ શકે એવો કોઈ બીજો પદાર્થ સ્વીકારવો યોગ્ય નથી. અંતર્યામી શબ્દનો એ અર્થ થાય છે કે, જે પદાર્થ અંદરથી નિયમમાં રાખે છે, તે આ પદાર્થ અત્યંત અપ્રસિદ્ધ હોઈ શકે નહિ માટે પૃથ્વી આદિનો અભિમાની કોઈ એક દેવ અંતર્યામીરૂપે હોવો જોઈએ. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'પૃથિવ્યેવ યત્યાપ્તનમનિર્જાલો મનોજ્યોતિઃ. અર્થઃ—જે પુરુષનું અધિષ્ઠાન પૃથ્વી છે, જેનું લોક (દર્શન) અગ્નિ છે, જેનું જ્ઞેયોતિ મન છે.' આને વિશે કાયેન્દ્રિયપણું હોવાથી પૃથ્વી આદિને અંદર રહી નિયમમાં રાખે છે, માટે દેવતાત્માનું ઢમન કરનાર છે, એમ કહેવું યુક્ત છે. અથવા સિદ્ધ એવા કોઈ યોગીનું સર્વ વસ્તુમાં પ્રવેશ હોવાવડે નિયંત્રારૂપે યોગ્યતા હોવી જોઈએ. પણ પરમાત્માની પ્રતીતિ થતી નથી. કારણ કે પરમાત્માને કાર્યોન્દ્રિયોનો અભાવ છે.

શુરુઃ—અધિદેવાદિમાં જે અંતર્યામી જોવામા આવે છે, તે પરમાત્મા જ છે, પણ કોઈ અન્ય નથી.

શિષ્યઃ—એમ શાથી જાણવું?

શુરુઃ—જે શુણોનો ઉપદેશ કરેલ છે, તે પરમાત્માને જ લાગુ પડે છે. આ સ્થળે પરમાત્માના શુણોનું સૂચન કરવામા આવ્યું હોય એમ જણાય છે. અધિદેવાદિ લેહવડે બિન્ન સર્વ વિકારના સમૂહરૂપ પૃથ્વી આદિના મધ્યમાં રહી જે શુણ નિયમમાં રાખે છે, તે પરમાત્માનો જ નિયમમાં રાખવાપણોનો શુણ યોગ્ય છે. પરમાત્મા સર્વ વિકારના કારણરૂપે હોવાથી તેનામાં સર્વ શક્તિ છે, એ યોગ્ય છે. “एष त आत्मान्तर्धाम्यमृत आ तारे आत्मा अतर्थामी तथा अभृत-तરूपे છે.” આ રીતનો આત્મત્વપણો તથા અમૃતત્વપણો ધર્મ પરમાત્મામાં જ રહેલ છે. “य पृथिवी न वेद जे પરમાત્માને પૃથ્વી જાણતી નથી.” આ પ્રમાણે પૃથ્વી દેવતાનો અંતર્યામી અવિજ્ઞેયરૂપે છે, એમ કહી દેવતાત્માનો પણ અન્ય અંતર્યામી શ્રુતિ દર્શાવે છે. જેમકે ‘पृथिवी देवताहमस्मि पृथिवीत्यात्मान विजानीयात्. तया भद्रदोऽद्भुत अर्थः—હું જ પૃથ્વી દેવતારૂપે છું, પૃથ્વીરૂપે હું છું, એમ આત્માને જાણવો જોઈએ. આ આત્મા નહિ જોવામાં આવેલ તથા નહિ સંભળાયેલ છે.” આ ઉપદેશ રૂપાદિથી રહિત પરમાત્મામાં ઘટે છે. કાર્યોન્દ્રિયથી રહિત પરમાત્મામાં નિયામકપણું નથી, એમ જે કહ્યું છે તે ઠોષ નથી. જેને તે નિય-

મમાં રાખે છે, તેઓના જ કાર્યેન્દ્રિયો-
વડે પરમાત્મામાં કાર્યેન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ
થે છે. તેનો નિયંતા કોઈ અન્ય છે,
એ રીતનો અનવસ્થા દોષનો સંભવ
પરમાત્મામાં નથી. કારણ પરમાત્મામાં
લેહનો અભાવ છે. કારણ જ્યાં લેહ હોય
છે ત્યાં અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે.
માટે પરમાત્મા જ અંતર્યામીરૂપે છે. (૧૮)

શિષ્ય:—આ અદૃષ્ટવાદિ ધર્મો
સાંખ્ય મત પ્રમાણે પ્રધાનને વિશે છે,
માટે તે શું અંતર્યામી કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ:—પ્રધાન અંતર્યામીરૂપે નથી.
આનું રહેલન ૧૯ મા સૂત્રવડે કર્યું છે.
જેમકે:—

અધિકરણ પમું—સૂત્ર ૧૯ મું.

પ્રધાનમાં અંતર્યામીના ધર્મનો અભાવ

ન ચ સ્માર્તમતઃ સમામિલાપાત ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—સ્મૃતિમાં કહેલ પ્રધાન
અંતર્યામીરૂપે નથી. કારણ કે જે પ્રધા-
નનો ધર્મ છે, તે ધર્મ અંતર્યામીને લાગુ
પડતા નથી. (૧૯)

શિષ્ય:—ભલે, અદિસ્થ પુરુષ અં-
તર્યામીરૂપે હોય, અદૃષ્ટવાદિ ધર્મો સાં-
ખ્ય સ્મૃતિથી કદવાયેલ પ્રધાનના પશુ
હોય છે. કારણ સાંખ્યવાળાઓ પ્રધાનને
રૂપાદિથી રહિતરૂપે માને છે. મનુસ્મૃ-
તિમાં ૧ લા અધ્યાયના ૧૫ મા શ્લોક-
માં કહ્યું છે કે, “અત્રતર્કમર્મગમેય પ્રમુક્ત-
દિવ સર્વતઃ પ્રધાન તર્ક કરી શકાય નહિ એવું,

જાણી ન શકાય એવું”, તથા સર્વ
જાણુએથી પ્રસુખત હોય તેવું છે.”
પ્રધાનમાં પશુ નિયામકપણું છે, કારણ કે
તે સર્વ વિકારના કારણરૂપે છે. માટે
અંતર્યામી શબ્દ પ્રધાનરૂપે થાય. બ્રહ્મ
સૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના ૧ લા પાદના
૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ઈક્ષતેર્નાશ્વમ્
પ્રધાન જગતના કારણરૂપ નથી. કારણ
કે શ્રુતિમાં એ રીતે પ્રતિપાદન કરેલ
છે.” આ સૂત્રવડે સત્પ્રધાનનું જો કે
નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે, છતાં આ
સ્થળે અદૃષ્ટવાદિ ધર્મના ઉપદેશને લીધે
ફરી શંકા થાય છે.

ગુરુ:—હે શિષ્ય ! હું કહું તે
સાંભળ. સ્મૃતિમાં કહેલ પ્રધાન અંતર્યામી
શબ્દરૂપે થવા યોગ્ય નથી. તેનું કારણ
એ છે કે, અંતર્યામીના શુષ્ઠ પ્રધાનમાં
નથી. જો કે અદૃષ્ટવાદિ વ્યપદેશ પ્રધાનનો
હોય, પણ દ્રષ્ટાપણાનો વ્યપદેશ પ્રધાનનો
નથી. કારણ કે પ્રધાન અચેતનરૂપે છે.
“અદ્યોદષ્ટાઙ્કુતઃ શ્રોતાઙ્કમતો મન્તાઙ્કવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતો
(બૃ૦ ૩-૭-૨૩) નહિ જોવાયેલ દ્રષ્ટા-
રૂપે, નહિ સાંભળેલ શ્રોતારૂપે, નહિ
મનન કરાયેલ મનન કર્તારૂપે તથા નહિ
જણાયેલ વિજ્ઞાતારૂપે છે.” અંતર્યામીનાં
સંબંધમાં આ રીતે વાક્યશેષ છે. પ્રધા-
નનું આત્મત્વ પણ યોગ્ય નથી. (૧૯)

શિષ્ય:—જો કે પ્રધાનમાં આત્મત્વ
તથા દ્રષ્ટા આદિનો અભાવ છે, જેથી તે
અંતર્યામીરૂપે નથી. પણ શારીર અંત-
ર્યામીરૂપે થશે. કારણ કે શારીર (જીવ)
ચેતનરૂપે હોવાથી શ્રોતારૂપે, મંતારૂપે

તથા વિજ્ઞાતારૂપે છે. તેમ જ આલ્યંતર હોવાથી આત્મારૂપે તથા ધર્મ અને અધર્મ-રૂપ રૂઝના ઉપભોગની પ્રાપ્તિને લીધે અમૃતરૂપે છે. અદૃષ્ટવાદિ ધર્મો જીવ વિશે પ્રસિદ્ધ છે. વળી કર્તામાં દર્શનાદિ ક્રિયાની ગતિનો વિરોધ છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન દ્યૈઃ દ્રષ્ટાર પસ્યેઃ અર્થઃ-તુ” દષ્ટિના દ્રષ્ટાને જોતો નથી.” જીવનું કાર્યેન્દ્રિયયોના સમૂહનું આંતરરૂપે નિયામકપણું છે. કારણકે જીવનું લોકતાપણું છે. માટે જીવ અંતર્યામીરૂપે છે.

શુરુ-શારીર જો કે અંતર્યામીરૂપે નથી. પણ જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો લેહ્યવ્યવહાર જ્યાં સૂધી હોય ત્યાં સૂધી જ જીવાત્મા અંતર્યામીરૂપે નથી. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૨૦ મું.

જીવાત્મા અંતર્યામીરૂપે.

શારીરસ્ત્રોમયેઽપિ હિ મેદેનૈનમધીયતો૨૦૥

સૂત્રાર્થ:-શારીર અંતર્યામીરૂપે નથી. જરેખર બેઉ શાખાવાળાઓ લેહ દર્શાવે છે, છતાં સૂચન તો આખરે એકનું જ થાય છે. (૨૦)

ટીકા:-શુરુ:-જીવ અંતર્યામીરૂપે નથી.

શિષ્ય:-કેમ જીવાત્મા તેવો નથી?

શુરુ:-જો કે આત્મામાં દ્રશ્ય આદિ ધર્મો છે, છતાં ઘટાકારાની માફક ઉપાધિને લીધે લેહ થાય છે. આથી પૂર્ણ રીતે પૃથિવી આદિમાં અંતર્યામીરૂપે કહેવું

તથા નિયામકપણું તેનામાં સંભવતું નથી. કારણ શાખાવાળાઓ તેમજ માધ્યંદિનો અંતર્યામીનો લેહ માનવાથી પૃથ્વી આદિની માફક આશ્રયપણાને લીધે જીવનું નિયમ્યપણાથી સૂચન કરે છે. જેમકે કારણ શાખા પ્રમાણે બૃહદ્દેવ્યકર્મા કહ્યું છે કે, (યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ જો વિજ્ઞાનમાં રહે છે) તથા માધ્યંદિન મત પ્રમાણે કહ્યું છે કે “ય આત્મતિષ્ઠન્ (બૃહ) જો આત્મામાં રહે છે.” જો આત્મામાં રહે છે” આ રીતના પાઠમાં આત્મશબ્દ શારીરવાચક છે.” જો વિજ્ઞાનમાં રહે છે,” આ રીતના પાઠમાં વિજ્ઞાનશબ્દ શારીરવાચક છે. કારણ કે જીવ વિજ્ઞાનમય છે. માટે શરીરથી અન્ય ધર્મર અંતર્યામીરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે એક દેહમાં બે દ્રશ્યો કેવી રીતે હોઈ શકે? જો ધર્મર શરીરમાં છે તે અંતર્યામીરૂપે છે તથા બીજો જીવરૂપે છે. આ સ્થળે શી રીતની અયોગ્યતા છે? શ્રુતિવચનમાં કહ્યું છે કે, “નાયોઽતોઽસ્તિ દ્વદ્વા આત્માથી અન્ય કોઈ દ્રશ્યરૂપે નથી,” આ રીતે વિરોધ આવે છે. આ સ્થળે અંતર્યામીરૂપ પરમાત્માથી અન્ય દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મંતા તથા વિજ્ઞાતારૂપ આત્માનો પ્રતિષેધ કરે છે. અન્ય નિયંતા નથી, આ પ્રમાણેના રહેસૂત્રને લીધે આ વચન છે, એમ કહેશે તો તે ગ્રાહ્યું છે. કારણ કે આ સ્થળે અન્ય નિયંતાની બાબત દર્શાવી નથી; તેમજ અહીં કોઈ વિશેષનો અભાવ ભેવામાં આવે છે.

શુરુ:-અવિદ્યાથી સ્થપાયેલ કાર્યેન્દ્રિયોની ઉપાધિને લીધે જીવના તથા

અંતર્યામીના લેહનો ઉપદેશ છે. પણ આ ઉપદેશ પારમાર્થિકરૂપે નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ આત્મા એક છે. જે પ્રત્યક્ આત્માનો સંભવ નથી. આ એક જ પ્રત્યક્ આત્માનો જે લેહવ્યવહારભેદવામાં આવે છે તે ઉપાધિને લીધે છે. જેમકે આકાશ, ઘટ તથા મહાનની ઉપાધિને લીધે ઘટાકાશ કે મહાકાશ કહેવાય છે. આ જ કારણને લઈ જ્ઞાતૃજ્ઞેયાદિલેહવાળી શ્રુતિઓ, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો, સંસારનો અનુભવ, તથા વિધિ નિયેધવાળું શાસ્ત્ર, આ સર્વ રહેલ છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યત્ર દિ દ્વૈતમિત્યભવતિ તદિતર દ્વૈતપર્યતિઅર્થઃ—જેને દ્વૈત ભાસે છે તે પોતાથી અન્યને અન્યરૂપે જુવે છે.” આ સર્વ વ્યવહાર અવિધાને લીધે છે. “યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્રેવામૂત્તકેન કં પર્યેત્ અર્થઃ—જેને સર્વ આત્મારૂપે છે તે જ્ઞાનાથી શી વસ્તુને જુવે?” આ શ્રુતિ વિધાનું સૂચન કરે છે તથા અવિધાકૃત સર્વ વ્યવહારનો નિયેધ કરે છે. (૨૦)

શિષ્યઃ—પરમાત્માના બીજા શા શુભો છે તે કહો. શુરુઃ—પરમાત્મામાં અદ્રશ્યત્વાદિ ધર્મો રહેલા છે. કારણ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૬૬—સૂત્ર ૨૧ મું.

પરમાત્મામાં અદ્રશ્યત્વાદિ ધર્મ,

અદ્રશ્યત્વાદિગુણકો ધર્મોક્તે ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થઃ—પરમાત્મા અદ્રશ્યત્વાદિ શુભવાળો છે. કારણ કે પરમાત્માના આ ધર્મો શ્રુતિમાં કહેલા છે. (૨૧)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—‘અથ પરા યથા તદક્ષમ-પિગમ્યતે । યત્તદદ્રશ્યમપ્રાણમગ્નોમવર્ણમ-ચક્ષુઃ શ્રોત્રં તદપાણિપાંદ નિત્યં વિભું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મ તદવ્યયં તદ્ભૂતયોનિ પરિપદ્યન્તિ ધીરાઃ (સુ. ૧-૧-૫-૬) અર્થઃ—જે પરાવિદ્યાથી અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, તે વિશે હવે કહેવામાં આવે છે:—આ અક્ષર બ્રહ્મ અદ્રશ્યરૂપે, અગ્રાહ્યરૂપે, અકારણરૂપે, અચક્ષુરૂપે, અશ્રેતારૂપે, યાદ તથા હસ્તથી રહિતરૂપે, નિત્યરૂપે, વિશુદ્ધરૂપે, સર્વને વિશે વ્યાપકરૂપે, અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે, તત્ અર્થાત્ પ્રાકૃત બ્રહ્મરૂપે, તથા અત્યથ અર્થાત્ ક્ષયથી રહિતરૂપે છે. આ રીતે સ્થાવર જંગમના કારણરૂપને જે વિચારવડે વિવેકીઓ જુવે છે, તે પરાવિદ્યા છે.” આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, અદ્રશ્યત્વાદિ શુભવાળો સ્થાવર જગતના કારણરૂપ શું પ્રધાન છે, શું જુવે અથવા શું પરમેશ્વર છે? તેમાં સ્થાવર જંગમના કારણરૂપ પ્રધાન અચેતનરૂપે છે, એ ચોખ્ખું છે. કારણકે અચેતનને જ સ્થાવર જંગમના કારણરૂપે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, ‘યયોર્જનાભિઃ ઇજતે ઘટ્ટણ્તે ચ યથા પૃથિવ્યામીશ્વરયઃ સંમન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાન્ કેશલોમાનિ તપાસ-રાન્ સંમન્તીદ વિશ્વમ (સુ. ૧-૧-૭) જેમ

કરોળિયો પોતાની જાળ પાથરે છે, તથા પાછી તેને સંકેલી લે છે, જેવી રીતે પૃથ્વીપર ઔષધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે રીતે જીવતા મનુષ્યના મસ્તકે તથા શરીરપર કેશ તથા રુવાંટી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી સૃષ્ટિ-સમયે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.” આ સ્થળે કરોળિયો તથા પુરુષ બેઉ ચેતનરૂપે દૃષ્ટાંતમાં આપ્યા છે, તે શું ચોચ છે ?

ગુરુ-આ બેઉ ચેતનરૂપે નથી. કેવળ ચેતન સૂત્રના કારણરૂપે તથા કેશલોભના કારણરૂપે નથી પણ ચેતનને આશ્રયે રહેલ અચેતનરૂપ કરોળિયાનું શરીર સૂત્રના કારણરૂપે છે. તે જ પ્રમાણે કેશ તથા લોભના કારણરૂપે, પુરુષનું શરીર છે. જો કે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રધાનમાં દૃષ્ટવાદિના કથનનો તેમ જ દ્રષ્ટા આદિના કથનનો અસંભવ છે, પણ દૃશ્યત્વ આદિ ધર્મનો પ્રધાનમાં સંભવ છે. આ સ્થળે કોઈ પણ પ્રતિષિદ્ધ ધર્મનું કથન કરેલ નથી. પણ મુંઝક ઉપનિષદની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, (ય સર્વજ્ઞ સર્વવિત્ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ તથા સર્વવિત્ રૂપે છે). આ રીતના શ્રુતિ રહસ્યનો સંભવ અચેતનરૂપ પ્રધાનમાં નથી. તો પછી સર્વ સ્થાવર જંગમના કારણરૂપે પ્રધાન કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ-વયા તદક્ષરમખિગમ્યતે જે પરા-વિદ્યાથી અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે,” “યતદદૃશ્યવ જે અક્ષર બ્રહ્મ અદૃશ્યરૂપે છે” આ રીતે અક્ષર શબ્દવડે અદૃશ્યતાદિ

શુષુબાળા સ્થાવર જંગમની કારણને કહી છેવટે સૂચ્યું છે કે, “અક્ષાત્પત્ત પર” આ મહાન અક્ષરથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.” આમ જે અક્ષરથી પર કહેવાયેલ છે, તેનો સર્વજ્ઞરૂપે તથા સર્વવિત્ રૂપે સંભવ થશે. અક્ષર શબ્દવડે સૂચિત પ્રધાન, સ્થાવર જંગમના કારણરૂપે છે.

શિષ્ય-જો ચોનિ શબ્દ નિમિત્ત-વાચક હોય તો જીવ પણ જૂતોના નિમિત્તરૂપે યથા શકે કારણ કે ધર્મ તેમ જ અધર્મવડે જૂતસમૂહની ઉત્પત્તિ છે.

ગુરુ-આનું સ્ફોટન કરવા માટે જ કહ્યું છે કે, જે અદૃશ્યતાદિ શુષુબાળું જૂતોનું કારણ છે, તે જ પરમેશ્વરરૂપે છે, પણ અન્ય નહિ

શિષ્ય-જો કેવી રીતે જણાય ?

ગુરુ-ધર્મનું અર્થોત્ પરમેશ્વરના શુષુબું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી. કારણ આ સ્થળે પરમેશ્વરના ધર્મનું જ નિરૂપણ જોવામાં આવે છે જેમકે “ય સર્વજ્ઞ સર્વવિત્ જે પરમાત્મા સર્વજ્ઞરૂપે તથા સર્વવિત્ રૂપે છે” અચેતનરૂપ પ્રધાનનો અથવા ઉપાધિને લીધે પરિમિશ્રણ દૃષ્ટિવાળા જીવનો સર્વજ્ઞરૂપે તેમજ સર્વવિત્ રૂપે સંભવ નથી. રૂપ અક્ષર શબ્દના સૂચવાયેલ જૂતયોનિથી પર જોવા પરમાત્માનું સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વવિત્પણું છે, પણ જૂતયોનિમાં તેનો સંભવ નથી.

ગુરુ-આ રીતનો સંભવ નથી કારણ કે અક્ષરમાંથી વિચની ઉત્પત્તિ

છે, એમ ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃત પ્રજ્ઞ માંથી સર્વ પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ છે, એમ સૂચન કરી, ત્યાર પછી સર્વજ્ઞતું સર્વ પ્રકૃતિના ઉત્પન્નકર્તારૂપે શ્રુતિ સૂચન કરે છે. એમકે, “યઃ સર્વજઃ સર્વવિચિત્વ જ્ઞાનમય તપઃ । તસ્માદેતદ્ગ્રન્થ નામરૂપમન વ જાયતે અર્થઃ-પ્રજ્ઞ જે સામાન્યરૂપે સર્વવિત્તા, તથા જે સર્વના વિશેષરૂપે કરી જ્ઞાતા છે તથા જેતું તપ જ્ઞાનમય છે, તે સર્વ-જ્ઞમાંથી પ્રજ્ઞ, નામ, રૂપ તથા અનનની ઉત્પત્તિ થઇ છે.” માટે બેઉની સૂચનમાં સરખાપણું છે, એમ જ્ઞાન થવાથી ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃત અક્ષરનો જ સર્વજ્ઞત્વ તથા સર્વવિત્ત્વ ગુણ કહ્યો છે, એમ જણાય છે. વળી “મહાત્મવત્ત પર મહાન અક્ષરથી પર” આ શ્રુતિમાં પણ ભૂત-યોનિરૂપ પ્રકૃત અક્ષરથી પર કોઇતું સૂચન કર્યું નથી.

શિષ્ય-આમ શાથી જણાય છે ?

શુરુ-“યેનાક્ષર પુરુષવેદસત્યપ્રોવાચતાતત્વતો મજ્ઞાપિયામ (અ. ૧-૨-૧૩) શુરુએતત્ત્વવડે તેને પ્રજ્ઞવિધાનો ઉપદેશ કરવો, કે જે ઉપદેશ કરવાથી અક્ષર તથા સત્ય પુરુષને તે જાણી શકે છે.” આ રીતે છેવટ લાવી ભૂતયોનિરૂપ તથા અદૃશ્યત્વાદિ ગુણવાળા અક્ષર પ્રજ્ઞતું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

શિષ્ય-ત્યારે એમ છે ત્યાંજ “મહાત્મવત્ત પર મહાન અક્ષરથી તે શ્રેષ્ઠ છે,” એમ કેમ ઉપદેશ કર્યો છે ?

શુરુ-આ શંકાના નિરાકરણ માટે હવે પછીના સૂત્રમાં કહીશું. બીજું

જાણવા યોગ્ય બે પ્રકારની વિદ્યાઓ કહેવાયેલ છે-પરા વિદ્યા તથા અપરા વિદ્યા-તેમાં અપરા વિદ્યા ઋગ્વેદાદિ લક્ષણવાળી છે, એમ સૂચન કરી કહ્યું છે કે, “અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે અર્થઃ-પરા વિદ્યાથી અક્ષર પ્રજ્ઞતું જ્ઞાન થાય છે.” તેમાં પરા વિદ્યાના વિષયવડે અક્ષર પ્રજ્ઞતું નિરૂપણ થાય છે. વળી બે પરમેશ્વરથી અન્યની અદૃશ્યત્વાદિ ગુણયુક્ત અક્ષરરૂપે કલ્પના કરીએ તો પછી તે વિદ્યા પરારૂપે કહેવાય નહિ વિદ્યાનો પર તથા અપરરૂપે વિભાગકલ્પના અવ્યુહય તથા મોક્ષરૂપી રૂળને લીધે છે. પ્રધાન અર્થાત્ અપરા વિદ્યાને કોઈ મોક્ષરૂપી રૂળ આપવાવાળી કહેતું નથી. તારા કહેવા પ્રમાણે ભૂતયોનિરૂપ અક્ષરથી પરરૂપે પરમાત્માતું નિરૂપણ કરવાથી ત્રણ પ્રકારની વિદ્યાઓ છે, એમ થયે. બે રીતની વિદ્યાઓ જાણવા યોગ્ય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તેમાં મુંડકના ૧ લા મુંડકના પ્રથમ અંકના ૩ લા મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “કામિન્દ્ર મળવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાત મવતિ અર્થઃ-હે ભગવન ! એવી તે કઈ વસ્તુ છે, કે જે વસ્તુતું જ્ઞાન થવાથી અન્ય સર્વ વસ્તુ જ્ઞાત થઈ શકે છે ?” એમ એકતું જ્ઞાન થવાથી સર્વ વિજ્ઞાનનો સંભવ છે, એમ કહેવામાં આવતા સર્વાત્મક પ્રજ્ઞમાં કલ્પના કરી છે. અચેતનરૂપ તથા એકાગ્રરૂપ પ્રધાનમાં અથવા લોગ્યથી રહિત લોકામાં સર્વ વિજ્ઞાનરૂપતા નથી. વળી “સ મજ્ઞાવિષ્ણ સર્વવિષ્ણપ્રતિષ્ઠામયર્વાય જ્યેષ્ઠપુત્રાય પ્રાદ (મું. ૧-૧-૧) તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠ

પુત્ર અથર્વણને અર્થ વિદ્યાના આધારરૂપ
બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો.” આ રીતે
મુખ્યત્વે બ્રહ્મવિદ્યાની શરૂઆત કરી,
વિદ્યાના બે વિભાગ પગ તથા અપગ
જણાવ્યા છે. પરાવિદ્યા અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ
કરાવનારી છે, એમ સૂચવ્યું છે. અર્થાત્ પરા
વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા સૂચવે છે. બ્રહ્મવિદ્યા
ને અક્ષર બ્રહ્મના જ્ઞાનને સૂચવે છે, તે
અબ્રહ્મરૂપે થાય તો તેમાં નિષેધ આવે
છે. ઋગ્વેદાદિ લક્ષણવાળી અપરા
વિદ્યા કર્મવિદ્યારૂપ છે; તથા બ્રહ્મ-
વિદ્યાની પ્રથમ શરૂઆતરૂપે તેનું નિરૂ-
પણ કર્યું છે. બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રશંસા માટે મુંડ-
કના ૧-૨-૭ માં મંત્રમાં કહ્યું છે કે,
“વ્યવાહરે બદ્ધાચક્ષુરપાઞ્ચાદસોક્તમર્મવેદેષુ કર્મભિઃ
જ્ઞાતૃર્જ્યોષેઽમિનદન્તિ મૃદા જરામૃત્યુતંતુન રેવિ યાન્તિ
અર્ધ-આ યજ્ઞના નિર્વાહ કરનારા અઠાર
જણાઓ કે જેઓ શાસ્ત્રમાં કહેલ આ
નિરૂપિત કર્મ કરે છે, તેઓ હોડકા સરખા
નાશવાન તથા અદૃઢ છે. જે મૂર્ખ મનુષ્યો
આ કર્મને મનુષ્યના પરમ શ્રેયરૂપે માને
છે, તેઓ વારંવાર જરા તથા મૃત્યુને
પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતે અપગ વિદ્યાની
નિંદાનું સૂચન છે. અપરા વિદ્યાની નિંદા
કરી વિરક્તને પર વિદ્યાનો અધિકાર પ્રાપ્ત
થાય છે. જેમકે, “પરીત્ય લોકન્ કર્મચિતાન્
બ્રાહ્મણો ભિવેદમયાત્માસ્ત્વદૃત કૃતેન । તદ્વિજ્ઞાનાર્થ
મુદ્ધમેત્રાગ્નિચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ ધોધિય મ્હાન્નિધિ
અર્ધ-કર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા લોકનું નિરી-
ક્ષણ કર્યો પછી બ્રાહ્મણે સોચ્ય પદાર્થ-
માથી વેરાચ્ય ગ્રહણ કરવો જોઈએ,
કર્મવડે નિત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ મોક્ષ નથી.

આથી બ્રહ્મને ઓળખવાની જિજ્ઞાસાથી
શિષ્યે, જે શુરુ કેવળ બ્રહ્મમાં આસક્ત
હોય તથા જે વેદોને જાણતો હોય, તેની
પાસે હાથમાં મમિષ લઈને જવું જોઈએ.”
અચેતનરૂપ પૃથ્વી આદિના દૃષ્ટાંતવડે
તેમાથી થયેલ દાષાંત ભૂતયોનિ અચેત-
રૂપે જ હોય, એમ મંભવતું નથી એવો
કાંઈ નિયમ હોતો નથી કે, દૃષ્ટાંત તથા
દાષાંતિકતું અત્યંત સામ્યપણું હોય.
દૃષ્ટાંતપણાવડે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો
સ્થૂલરૂપે સ્વીકારાયેલ છે, માટે દાષાંતિક
ભૂતયોનિ સ્થૂલરૂપે હોય, એમ મંભવતું
નથી. માટે અદ્વૈતવાદિ શુણ્ણવાળી ભૂત-
યોનિ પરમેશ્વરરૂપે છે. (૨૧)

શિષ્ય-ભૂતયોનિ જ પરમેશ્વરરૂપે
છે, પણ પ્રધાન કે શુભ નથી, તેના સંબં-
ધમાં ખીલ કાંઈ દૃષ્ટાંતો હોય, તે કહો.

શુરુ-જે કાંઈ વિશેષણ તથા ભેદ
નિરૂપણ કરેલ છે, તેપરથી પન્માત્મા જ
ભૂતયોનિરૂપે અર્થાત્ અર્વભૂત માત્રના
કાળરૂપે સિદ્ધ થાય છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૨ મું.

પરમાત્મા સર્વ ભૂતના કારણરૂપ.

વિશેષણમેદ્યવ્યવદેશાભ્યાં ચ
નેતરૈ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિશેષણ તથા લેદનું જે નિરૂપણ છે, તેવડે પરમાત્મા જ સર્વ ભૂત માત્રના કારણરૂપ છે. પણ જીવ કે પ્રધાન બેમાંથી કોઈ કારણરૂપે નથી. (૨૨)

ટીકા:-શુર-પરમેશ્વર જ ભૂતના કારણરૂપ છે, પણ જીવ કે પ્રધાન કારણરૂપે નથી.

શિષ્ય:-તેનું શું કારણ ?

શુર:-વિશેષણ તથા લેદના નિરૂપણવડે પરમેશ્વર કારણરૂપ છે. શ્રુતિ સર્વ ભૂતના કારણરૂપ પ્રકૃત બ્રહ્મને જીવથી વિલક્ષણરૂપે દર્શાવે છે. જેમકે “દિવ્યો હૃદયઃ પુલ્ક: સ ગાહ્યામ્નતો દ્યુજઃ । બ્રાણો હૃદયઃ શુભ્રઃ અર્થઃ-આ અક્ષર બ્રહ્મ પરેષ્વર પ્રકાશમાન, અમૂર્તરૂપે તથા પુરુષ અર્થાત્ સર્વત્ર પૂર્ણરૂપે છે. તે બ્રહ્મ તથા અંદર અર્થ વિશે વ્યાપી રહેલ છે. તે જ-મથી રહિત, પ્રાણથી રહિત તથા મનથી રહિત છે. તે શુદ્ધ અર્થાત્ સ્વચ્છરૂપે છે.” અવિદ્યાથી સ્થિત-ચેત નામ તથા રૂપના લેદવાળા ધર્મોને પોતાના શરીરવિશે માનતા જીવાત્માના આ દિવ્યત્વાદિ વિશેષણો હોય નહિ માટે સાક્ષાત્ ઉપનિષદમાં નિરૂપણ કરાયેલ સર્વત્ર પૂર્ણરૂપ પરમાત્માનું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

તેમજ શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે કે, પ્રધાનથી ભૂતના કારણરૂપ પ્રકૃત બ્રહ્મ સિદ્ધરૂપે છે. “બ્રહ્મત્તરતઃ વરઃ પર એવા અક્ષરથી પર” અહીં અક્ષર બ્રહ્મ અવ્યાકૃતરૂપે, નામ તથા રૂપના કારણરૂપ શક્તિરૂપે, સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપે, નિર્ધંતાના આશ્રયરૂપે, પરમાત્માની ઉપાધિરૂપે, તથા સર્વ વિકારથી પરરૂપે છે અર્થાત્ તે અવિકારરૂપે છે. અવિકારથી પણ પરરૂપે પરમાત્મા છે. આ રીતે શ્રુતિનો લેદવાળો ઉપદેશ છે. તેથી અહીં શ્રુતિ પરમાત્માનું જ નિરૂપણ સૂચવે છે. પ્રધાન એટલે કોઈક સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, આ પ્રમાણેનો સ્વીકાર કરી તે પ્રધાનથી લેદનું સૂચન કર્યું નથી

શિષ્ય -ત્ય રે કેવી રીતની કલ્પના છે?

શુર:-જે પ્રધાનની શ્રુતિને અનુસાર અવ્યાકૃતાદિ શબ્દવાચક કલ્પના કરવી હોય તેમજ ભૂત સૂક્ષ્મરૂપે કલ્પનું હોય તેા ણલે કરવેા. પણ પ્રધાનથી સિન્નરૂપે સૂચન કરવાથી ભૂતયોનિરૂપે પરમેશ્વર છે, એમ પ્રતિપાદન થાય છે. (૨૨)

શિષ્ય -ભૂતોના કારણરૂપે પરમેશ્વર કેવી રીતે થાય ?

શુર:-રૂપના નિરૂપણથી પણ પરમાત્મા ભૂતયોનિરૂપે છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૩ મું.

પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના

અધ્યાત્મરૂપે.

સ્વોપન્યાસાચ્ચ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ-વળી રૂપના અભિ-
ધાનથી પણ પરમાત્મા ભૂતરૂપે નિરૂપે છે,
એમ મિદ્ધ થાય છે. (૨૩)

ટીકા-ગુરુ:-“અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ અક્ષર-
રૂપ પરથી પણ પર’ આ પ્રમાણેની જે
શ્રુતિ છે, તેના પછીની જ શ્રુતિમા કહ્યું
છે કે, “एतस्माज्जायते प्राणः तेमाथी प्राणुनी
ઉત્પત્તિ થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રાણુથી
લઇ પૃથિવી સૂધીનાં સર્વ તત્ત્વોની
ઉત્પત્તિ કહી છે. વળી આ ભૂતયોનિરૂપ
પરમાત્માના જ વિકારવાચક આ સર્વ
રૂપ છે, આ રીતનું નિરૂપણ શ્રુતિ કરે
છે. સુંકમાં કહ્યું છે કે, “अग्निर्वायुश्च
चद्रसूयौ दिशश्च” એલે વાણ વિજ્ઞતાથ વેદાઃ ।
વાયુ પ્રાણો હૃદય વિશ્વમસ્ય પદ્મ્યા પૃથિવી હોય
સ્વર્ગભૂતાન્તરાત્મા અર્થ-જે પરબ્રહ્મનું મરતક
અગ્નિ-સ્વર્ગ છે, જેના ચક્ષુઓરૂપે
ચંદ્રમા તથા આદિત્ય છે, જેના શ્રોત્રરૂપે
દિશાઓ છે, વાણીરૂપે પ્રકટ થયેલા વેદો
છે, જેના પ્રાણુ વાયુરૂપે છે, જેનું હૃદય
વિશ્વરૂપે છે, તથા જેના પાદમાથી આ
પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થઇ છે, તે પર-
બ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના અંત-
રાત્મારૂપે છે,” સર્વ વિકારના કારણ
રૂપ હોવાથી પરમાત્માના જ આ ધર્મો
છે અદ્ય મહિમાવાળા જીવના આ

ધર્મો હોઈ શકે નહિ સર્વ પ્રાણીમાત્રના
અંતરાત્મારૂપ પ્રધાન નહિ હોવાથી
પ્રધાનના પણ આ ધર્મ સંભવે નહિ,
માટે ભૂતના કારણરૂપ પરમેશ્વર જ છે,
પણ જીવાત્મા કે પ્રધાન નથી, એમ
સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય-પણ ભૂતોના કારણને રૂપ-
નિરૂપણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ-આ રીતનું શ્રુતિ વચન છે
તેથી. एषः आ रीतनु’ પ્રકૃત બ્રહ્મનું
સૂચન કર્યું છે તેથી ભૂતયોનિનું પ્રથમ
નિરૂપણ કરી “एतस्माज्जायते प्राणः । एष
सर्व भूतान्तरात्मा अर्थ-આમાથી પ્રાણુની
ઉત્પત્તિ થાય છે, આ સર્વ ભૂતોના અંત-
રાત્મારૂપે છે” આ રીતનું વચન ભૂત
યોનિના અંબધર્મમાં છે. જેવી રીતે એક
શિક્ષકને આગળ કરી પછી એમ કહે-
વામા આવે કે તું એની પાસે ભણ,
એ વેદ તથા વેદાંગના પારને પહોંચેલ
છે, આ રીતનું વચન શિક્ષકના સંબ-
ધમા હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્માના
સંબધમાં છે.

શિષ્ય-અદ્યસ્થવાદિ શુણ્વળાળાભૂતો-
ના કારણને શરીરની આકૃષ્ટ રૂપનો
સંભવ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ-સર્વને વિશે આત્મભાવ
પરમાત્માનો છે, માટે તેના અંબ-
ધમા રૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. પર-
માત્માને શરીર છે, એવા આશયથી
આ કહ્યું નથી માટે પરમાત્મામાં રૂપનો

દોષ નથી. જેમકે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, “સદમમમન્મદઃ અર્થઃ-હું અમરરૂપે અર્થાત્ લોકોગ્યરૂપે તેમજ લક્ષકરૂપે અર્થાત્ લોકતારૂપે પણ હું છું.”

શિષ્યઃ-કેટલાકનું માનવું એમ છે કે, આ રથને ભૂતયોનિરૂપ પરમાત્માના રૂપનું સૂચન નથી, પણ ઉત્પત્તિભાવનું આ રથને સૂચન કરેલ છે. જેમકે, “एनस्मान्नायतं प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । सर्वं बाह्यं ज्ञेयं त्रायः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” અર્થઃ-બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની, મનની તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વાયુની, જ્વલોતિની, જળની તથા વિશ્વને ધારણ કરવાવાળી પૃથ્વીની પણ તેનામાંથી ઉત્પત્તિ થાય થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રાણથી માંડી પૃથ્વી સુધી સર્વ તત્ત્વની ઉત્પત્તિભાવે કરી સૂચના કરી છે. વળી ઉપનિષદના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “तस्मादग्निः नमिषो यस्य सूर्यः” અર્થઃ-જેના સમિધરૂપે સૂર્ય છે, એવા અગ્નિની ઉત્પત્તિ પણ તેમાંથી થઈ છે.” આ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેમ જ કહ્યું છે કે, “अतथ मर्मा ओषधयो रसाय तेमांशी सर्वं आपाधिओनी तथा रसोनी उत्पत्ति છે.” આ પ્રમાણે ઉપનિષદના ભાગમાં પણ ઉત્પત્તિ ભાવવડે સ્મૃતિ નિરૂપણ કરે છે. આ રથને એકદમ વચ્ચેવચ્ચ જ ભૂતયોનિના રૂપનું કેમ નિરૂપણ કર્યું ?

શુરુ.-શ્રુતિ સર્વોન્નમરૂપ સદ્દિની નિરૂપણ કરી છે તો ઉપદેશ કરે છે કે, “पुन एतदं विषं कर्म पुत्रं न आ विश्व-

રૂપ તથા કર્મરૂપ છે.” શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ-માં ત્રેલોક્યના શરીરરૂપે પ્રજાપતિના જન્માદિનું નિરૂપણ કરેલું જેવામાં આવે છે. જેમકે ઋગ્વેદસંહિતામાં કહ્યું છે કે, “द्विष्यगर्भः समवर्ततामे भूतस्य जातः एतिरेक वासीत् । सदाधार पृथिवीं चाभुतेना कर्म देवाय हविषा विषम अर्थः-પ્રથમ હિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિ થઈ, સર્વ ભૂતોના એકરૂપે તથા પતિરૂપે તે થયો, તેણે પૃથ્વીને તથા સ્વર્ગને ધારણ કર્યું, અમે કયા દેવની હવિષવડે પૂજા કરીએ ?” અહીં સમવર્તન નો અર્થ ઉત્પન્ન થયા, એમ છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “सर्वं शरीरं प्रथमः स वै पुरुष सच्यते। वादिकर्ता स भूतानां वज्राद्यै समवर्तत” અર્થઃ-તેજ પ્રથમ શરીરરૂપે છે. તેજ પુરૂષરૂપે કહેવાય છે. ભૂતોના આદિ કર્તારૂપ તેની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માથી પ્રથમ છે.” વિકારમુક્ત પુરૂષનો પણ સર્વ ભૂતાન્તરમારૂપે સંભવ છે. કારણ કે પ્રાણરૂપાવડે સર્વ ભૂતોના અધ્યાત્મારૂપે તેની સ્થિતિ છે. આ રથને પુરૂષ એવેદ વિશ્વકર્મ પુરૂષ જ વિશ્વરૂપે તથા કર્મરૂપે છે.” એમ સર્વ રૂપનું નિરૂપણ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ છે, એમ બાણુનું. (૨૩)

શિષ્યઃ-પરમાત્મારૂપે ખીલ શેની ગણતરી કરી છે ?

શુરુઃ-વૈદ્યાનર પણ પરમાત્મારૂપે છે. આ જ બાળત દહ કરવા નીચેનું મૂળ છે. જેમકે:-

—

આધકરણ ૭ મું—અત્ર ૨૪ મું

વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે.

વૈશ્વાનરઃ સાધાગ્નશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ—વૈશ્વાનર પણ પરમાત્મારૂપે છે. કારણ કે આત્મા તથા વૈશ્વાનર આ આ બે સામાન્ય શબ્દમા પણ વૈશ્વાનરની વિશેષતા છે. માટે તે પરમાત્મારૂપે છે. (૨૪)

ટીકા—ગિધ્ય—“કો નાત્મા કિં નમ્મ । આત્માનમેવમ વૈશ્વાનર સપ્રત્યયયેષિ તમેવ નો બ્રૂહિ (છાં ૫-૫૧-૬) આત્મા એ શુ છે ? પ્રશ્ન એ શુ છે ? તમે વૈશ્વાનર આત્મા વિશે બે જાણો છો, તેનો અમને ઉપદેશ કરશો ” આ રીતની શરૂઆત કરી સ્વર્ગ, સૂર્ય, વાયુ, આકાશ, જળ, તથા પૃથ્વીમા નમ્યક પ્રકારનું તેજ છે, એમ ગુણનું નિરૂપણ છે. તેમ જ દરેકની ઉપાસનાની નિન્દા કરી વૈશ્વાનર સર્વ કરતા શ્રેષ્ઠ છે, એ રીતનો ઉપદેશ કર્યો છે વળી યુતિમા પણ કહ્યું છે કે, “યસ્તતમેવ પ્રાદેશમ પ્રમામે વિમાનમાત્માન વૈશ્વાનરમુપારતે સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ મુતેષુ સર્વેષ્વાત્મસ્વપ્રમાતિ તસ્યદ વા એતસ્યા સ્વનો વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધેવ સુનેજાગ્રસુ વિશ્વિત્વ્ય પ્રજા ઇયક્ વર્તમામા સદેહા વહ્લો વસ્તિરેવ તયિ પાણ્યેવ પાદાવુર ઇવ વહિર્લામાનિ વહિર્દય ગાર્હપત્યો મનોઽન્નદાર્યવચન યાસ્માદ્વનોદ્વ (૫-૧૮-૨) વિશ્વાત્મા બે પ્રાદેશ માત્ર રૂપ, અર્થાત્ બે પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને વિશે વ્યાપ્તરૂપે તથા બે અકં શબ્દથી નિર્દિષ્ટ મુખ્ય વસ્તુરૂપ છે તે વૈશ્વાનર

આત્માને પ્રત્યક્ પ્રશ્નરૂપે બે ઉપાસે છે, તે ઉપાસક મર્વ લોક વિશે, ચગચગ વિશે તથા સર્વે દેહેન્દ્રિયાદિ વિગે સ્થિતિ કરી, સર્વત્ર અગ્રતુ સારી રીતે ભક્ષણ કરી શકે છે અરેખ આ મર્વત્ર વ્યાપક પરમ ત્માતુ સ્વર્ગ મસ્તકરૂપે છે, આદિત્ય ચક્ષુરૂપે છે, વાયુ ગ્રાણ્યરૂપે છે, આકાશ ઉદરરૂપે છે, જળ ખસ્તિરૂપે છે, તથા પૃથ્વી પાદરૂપે છે વેદો વક્ત્રસૂરૂપે છે, બહિઃ કેશરૂપ છે, ગાર્હપત્યાગ્નિ તેના અંત કરણરૂપ છે, અન્વાહાર્ય પચનઅગ્નિ તેના મનરૂપ છે, તથા અહવનીયાગ્નિ તેના મુખરૂપ છે (આ રીતે તમે તેની ઉપાસના કરો).” હવે શક્ય એ ઉકે છે કે, શુ વૈશ્વાનર શબ્દવડે જહગ્નિનો ઉપદેશ છે, ભૂતાગ્નિનો ઉપદેશ છે, તેના અભિ, માની દેવતાનો, જીવનો કે પરમેશ્વરનો ઉપદેશ છે ? આપ કહેશો કે, અહીં મંશય કરવાનું કારણ નથી વૈશ્વાનર એટલે જહગ્નિ, ભૂતાગ્નિ તથા દેવતારૂપે સામાન્ય શબ્દનું નિરૂપણ થાય છે તથા આત્મા, એ શબ્દ જીવ તથા પરમેશ્વરનો સામાન્ય વાચક છે અહીં કંઈ વસ્તુ લેવી યોગ્ય છે તથા કોનો ત્યાગ યોગ્ય છે, એ રીતનો સંશય થાય છે અહીં શુ સમજવું ? હવે ધારો કે, વૈશ્વાનર વડે જહગ્નિ લઈએ. કારણ કે કેટલેક રથને વિશેષણરૂપે પ્રયોગ જોવામા આવે છે જેમકે “અયમગ્નિર્વૈશ્વાનરોવાયમન્ત પુરો વેદેદમા વચ્ચે વદિદમયે (જુ ૫-૬) શીગંતા મધ્યભાગમા જે અગ્નિ રહેલો છે, તેને વૈશ્વાનર કરી કહેવામા આવે છે આ અગ્નિ, જે અગ્નિ” બાળ કર

વામા આવે છે, તેનું પાત્રન કરે છે.” અથવા વૈશ્વ નર કહેના કેવળ અગ્નિ લેવો. મામાન્ય રીતે એમ કહ્યું છે કે, “વિશ્વત્મા અગ્નિ મુવેનાય દેવા વેશ્વાનર કૈનુમહનામકૃણ્વન્ (ઋ. સં. ૧૦, ૮૮, ૧૨) સર્વ ભુવનોને માટે દેવોએ વૈશ્વાનર અગ્નિને દિવસના ચિહ્ન તરીકે કર્યો.” અથવા અગ્નિના શરીરવાળા દેવના હોવા ભેદએ કરણુ આ રીતનું પણ નિરૂપણ કયું છે જેમકે, “વેશ્વાનરસ્ય સુમતો સ્યામ રાજા હિ ક નવતાનામિ ધ્રાઃ (ઋ સં. ૧, ૬૮, ૧) વૈશ્વાનરની સુમતિમાં અમે થઈએ. કારણ કે સુખ આપનારા ભુવનોનો તે રાજા છે તથા અભિ-મુખવાળો શ્રીયક્ત તે છે.” આ શ્રુતિ ઐશ્વર્ય વગેરેથી યુક્ત દેવોમાં સંભવે છે. વળી આત્મા શબ્દને વૈશ્વાનર સાથે સમાનાધિકરણ છે. આ કારણથી શરુઆતમાં કો ન જામા કિં ત્વા અમારો આત્મા શુ છે, બ્રહ્મ શું છે, આમ આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી આત્મ શબ્દ સાથે વૈશ્વાનર શબ્દ ભેદકવા યોગ્ય છે એમ કહીએ, છતાં જીવ તો આત્મારૂપે હોવો ભેદએ. કારણકે આત્મા લોકતારૂપે છે તથા વૈશ્વાનરની ત્રીપમાં છે. આત્માનું પ્રાદેશ માત્ર વિશેષણ ઉપાધિથી પરિચિન્નપણામા ઘટે છે. માટે વૈશ્વાનર ઈશ્વરરૂપે નથી.

શુર-વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે થવા યોગ્ય છે. કારણ કે આધારણ શબ્દના વિશેષરૂપે છે. વૈશ્વાનર તથા આત્મા મામાન્ય શબ્દ છે, તેમા વૈશ્વાનર વિશેષરૂપે છે. ભેદે આત્મા તથા વૈશ્વાનર બેઉ શબ્દો આધારણરૂપે છે. તેમાં વૈશ્વાનર

શબ્દ પણ । સધ છુરૂપે અર્થાત્ જીવ, પન્મ તમા તથા અગ્નિરૂપ છે તથા આત્મા શબ્દ બે । સામાન્યરૂપે અર્થાત્ જીવાત્મ અને પરમાત્મારૂપે છે તો પણ તમા વિશેષતા હોવાથી બેઉમા પરમેશ્વરપણું કહેવાય છે. જેમકે “તસ્ય હ વા. એતન્ના મને વશ્વાનરસ્ત્વ મુષા એવ સુનેજાઃ આ અત્મ રૂપ વૈશ્વાનરનું મસ્તક પુષ્કળ તેજવાળું છે.” આ સ્થળે પરમેશ્વરનો જ દૂર્ભૂર્ધ્વાદિ વિશિષ્ટરૂપે તથા અન્ય અવસ્થાને પામેલરૂપે પ્રત્ય-ગાત્માપણાથી ધ્યાનને માટે સ્વીકાર કર્યો છે. કારણ કે તે કારણરૂપે છે

કારણરૂપ પરમાત્માની જ સર્વ કાર્યવાળી અવસ્થામાં સ્થિતિ હોવાથી ઘુ લોકઅદિ અવયવરૂપે સૂચના થાય છે. “સ સર્વે લોરેપુ સર્વેપુ મતેવ સર્વેવાત્ સમ્રાતે તે સર્વ લોકમાં, સર્વ ભૂતોમાં તથા સર્વ આત્મામાં અન્નનું ભક્ષણ કરે છે.” આ રીતે સર્વ લોકાદિના આશ્રયરૂપ કળ જે કહ્યું છે, તે પરમ કારણરૂપ શરીર-વિશે જ સંભવે છે. “એવ હામ્ય સર્વે પાન્માન પ્રદૂયન્તે (છા. ૫-૨૪-૩) આ રીતે અધિકારીના સર્વ પાપો ખળી નાય છે.” આ રીતે આત્મમાક્ષાત્કારવાળાના સર્વ પાપનો નાશ કહ્યો છે. “કો ન આત્મા કિં વ્રજ અમારો આત્મા કયો છે તથા બ્રહ્મ શું છે” આ રીતે આત્મા તથા બ્રહ્મ શબ્દ વડે પ્રારંભ કરી, જે કાંઈ વિશેષણ આપ્યા છે, તે પરમેશ્વરને જ ઓળખવે છે. માટે પરમેશ્વર જ વૈશ્વાનરરૂપે છે

શિષ્ય:-પરમેશ્વર જ વૈશ્વ.નરરૂપે છે, આના સંબંધમાં શ્રુતિ સિવાય બીજો કોઈ પ્રમાણ છે ?

ગુરુ:-હા, સ્મૃતિનું પણ આ સંબંધી પ્રમાણ છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૭—સૂત્ર ૨૫ મું.

પરમાત્માના વૈશ્વાનરમાં સ્મૃતિ પ્રમાણ.

સૂત્ર્યમાણમનુમાનં સ્વાદિતિ ।૨૫।
સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિષ્ટે પ્રતિષ્ઠાદન થતું પરમારૂપ વૈશ્વાનરરૂપે છે એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બેઉનું અનુમાન એક સરખું છે. (૨૫)

ગુરુ:-વળી સ્મૃતિથી પણ પરમેશ્વર તમાનું વૈશ્વાનરરૂપે છે. કારણ કે પરમેશ્વરનું મુખ અગ્નિરૂપે તથા મસ્તક સ્વર્ગરૂપે છે. આ રીતે પરમાત્માનું ત્રેલોક્યાત્મક સ્વરૂપ કહેવાય છે. જેમકે “અગ્નિ ૧। રાત્વ ઓર્મદ્વાં જગાઃ સ્વરજા સિતિઃ સૂર્યપ્રભુઃ દશઃ નોમ તસ્મૈ લોકાત્મ” તથા બેનું મુખ અગ્નિરૂપે, સ્વર્ગ મસ્તકરૂપે, આકાશ નાભિરૂપે, પગે પૃથ્વીરૂપે, સૂર્ય ચક્રરૂપે, તથા દિશા અગ્રોતરરૂપે છે. આ લોકાત્મારૂપ પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરૂં છું” આ રીતે સ્મૃતિમાં કહેવાયેલ પરમાત્માનું સ્વરૂપ મૂલભૂત શ્રુતિન સરખું જ છે. આથી વૈશ્વાનર શબ્દનું પરમેશ્વરરૂપ અનુમાન

પ્રમાણે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. અહીં મૂળ સૂત્રમાં ક્રિતિ શબ્દ વાપર્યો છે, તે હેતુને માટે છે. આ રીતનું સ્મૃતિમાં અનુમાન છે તેથી પણ વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે છે, આ રીતનો અર્થ છે. બે કે તસ્મૈ લોકાત્મને નમઃ આ રીતે સ્મૃતિ છે, પણ તે મૂળરૂપ વેદવચનમાં ન હોય તો અથવા રૂપમાં યોગ્ય રીતે સંલેપે નહિ. ધાં સૂર્યો નં યસ્ય વિગ્રા વદન્તિ સ્વ વૈ નામિ ચંદ્રપૂર્ણે ચ મેજે । દિશઃ ઓગ્રે વિદિ પાદૌ સિતિઃ ય સોઽવિન્વાત્મા સર્વમૂર્ત્યુજ્જેતા વિદ્વાનો સ્વર્ગલોકાને જેનું માથું, આકાશને નાભિ, ચંદ્ર તથા સૂર્યને નેત્ર, દિશાઓને કાન, તથા પૃથ્વીને પાદ કહે છે, તે આત્મા અર્ચિત્યરૂપે તથા સર્વ ભૂતોના પ્રભેતારૂપે છે, એમ તું જાણ.” આ રીતની સ્મૃતિ આ સ્થળે દર્શાવેલ છે. (૨૫)

શિષ્ય:-વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે કેમ કહેવાય ? કારણ કે પરમાત્માનાં મૂલો, નાભિ આદિ શબ્દો કહેલા છે. વળી પરમાત્માની સ્થિતિ અંદર સર્વમાં વ્યાપક રૂપે છે, તો પછી પરમાત્મા સંબંધીના શબ્દો વૈશ્વાનરને કેવી રીતે લાગુ પડે ? તેમ જ અંતઃસ્થ સર્વવ્યાપકરૂપતા પણ વૈશ્વાનરને કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ:-પરમાત્મા જગદાગ્નિમાં છે. એ રીતનો ઉપદેશ છે. તેમ જ વાચ-સોમી શાખાવાળા વૈશ્વાનરને પરમાત્મારૂપે સૂચવે છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૭મું-સૂત્ર ૨૬ મું.

પરમાત્માના વૈશ્વાનરમાં વાજ-
સનેયીતું મત.

શબ્દાદિમ્યોડન્તઃ પ્રતિષ્ઠાનાચ નેતિ ચેન્ન તથા
દ્વપમપદેશાદસંભવાત્પુરુષમપિ ચૈન-
મર્ધાયતે ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-શબ્દાદિવડે તેમજ અંદરને
વિશે સ્થિતિ હોવાથી વૈશ્વાનર પરમા-
ત્મારૂપે નથી, એમ કહેવું અયોગ્ય છે.
કારણ કે જહરાગ્નિના સંબંધમાં પર-
મેશ્વરરૂપ દર્શિતો અર્થોત્ પરમેશ્વર
તરીકેનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે. જે કે
પરમાત્માની માફક જહરાગ્નિમાં સ્વર્ગ,
મસ્તક આદિનો સંભવ નથી. તે જ
પ્રમાણે વાજસનેયી શાખાવાળાઓ પણ
વૈશ્વાનરતું પુરુષરૂપે નિરૂપણ કરે છે.(૨૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-પરમેશ્વર વૈશ્વાનર-
રૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે શબ્દા-
દિવડે અર્થોત્ પરમાત્માથી ભિન્નરૂપે
નિરૂપણ છે તેથી તેમ જ વૈશ્વાનરની
સ્થિતિ અંદરને વિશે છે. કેમકે તે શબ્દ
અર્થોત્ વૈશ્વાનર શબ્દનો સંભવ પર-
મેશ્વરમાં નથી. કેમકે તેનો અર્થ બીજી
રીતે થાય છે. દહાંત તરીકે અગ્નિ શબ્દ
વૈશ્વાનર માટે વપરાય છે. જેમકે “સણ્વોડ-
અર્ધાચારઃ આ અગ્નિ વૈશ્વાનરરૂપે છે.”
અહીં જે આદિ શબ્દ વાપર્યો છે તેવડે
દ્વવ માર્દવ્યઃ : (જા.) દ્વવ, ગાર્દવ્ય
તથા અગ્નિ એમ ત્રણની કલ્પનાને

અહણ કરવી. વળી-“તથદ્રક્ત પ્રથમમગચ્છેતદ્દો
મયિ તેમાં જે અન્ત પ્રથમ આવે તે હોમના
સાધનરૂપે છે” આ શ્રુતિથી પ્રાણાહુતિનું
અર્થોત્ વૈશ્વાનરતું સૂચન કર્યું છે, એ
રીતની કલ્પના બાણુવી. આ સર્વ કાર-
ણોને લીધે જહરાગ્નિને વૈશ્વાનરરૂપે
બાણુવો યોગ્ય છે. આ જ રીતે શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, જહરાગ્નિની સ્થિતિ અંદરને
વિશે છે. જેમકે “પુષ્વેડન્તઃ પ્રતિષ્ઠિતં વૈદ
અર્થ:-પુરુષની અંદર સ્થિત થયેલા તેને
જે બાણુ છે” આ બાણુ જહરાગ્નિના
સંબંધમાં છે. વળી “મુદૈવ છુત્તેજા તેતું
માયું પુષ્કળ તેજવાળું છે.” ઇત્યાદિ વિશેષ
કારણોને લીધે પરમાત્મા વૈશ્વાનરરૂપે છે.
આના સંબંધમાં માફ માનવું એમ છે
કે, આમ હોઇ શકે નહિ. જે કે બેઉ
પ્રકારનું વિશેષરૂપે જ્ઞાન થવા છતાં પર-
મેશ્વર સંબંધી વિશેષ આશ્રય કરવા
યોગ્ય છે. પણ જહરાગ્નિ સંબંધી વિશેષ
નહિ. વળી ભૂતાગ્નિનો નિર્દેશ અંદર
તથા બહાર રહેવારૂપે થયો. મંત્ર
વર્ણવડે ભૂતાગ્નિનો ઘુ લોક આદિ સાથે
સંબંધ નિરૂપણ કરાયેલ છે. જેમકે,
યો માનુષા વૃષિર્વાં યનુર્ને મામાતતાન રોદણી
અતરિદ્મ (મં. સં.) આ ભૂતાગ્નિએ પુરુષી
તથા સ્વર્ગ અર્થોત્ રોદણી તથા અંતરિ-
ક્ષને પોતાના તેજવડે વ્યાપ્ત કર્યા છે.
આનું ધ્યાન કરવું નેપમ્.” અથવા
તો શરીરયુક્ત દેવતાનું ઐશ્વર્યના યોગ-
વડે ઘુ લોક આદિ અવયવપણું થયો.
માટે પરમેશ્વર વૈશ્વાનરરૂપે નથી.

શુરુ:-તેમ નથી. કારણ કે વૈશ્વાનરને પરમેશ્વરરૂપે જોવાનો ઉપદેશ છે. શબ્દાદિ કારણોને લઈ પરમેશ્વર વૈશ્વાનરરૂપે નથી, એમ કહેવું યુક્ત નથી.

શિષ્ય:-કેમ યુક્ત નથી ?

શુરુ:-કારણ કે વૈશ્વાનરને જઠરાગ્નિરૂપે ગણ્યો છે, છતાં પરમેશ્વરરૂપ ગણના તેમાં છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે. પરમેશ્વર તરીકેની ગણનારૂપે જઠર તથા વૈશ્વાનરનો ઉપદેશ છે જેમકે “મનોઽન્નદ્યુ-પાર્ષિત અર્થ:-મન બ્રહ્મરૂપે છે, એમ ઉપાસના કરવી જોઈએ.” અથવા તો જઠર અને વૈશ્વાનરરૂપ ઉપાધિવાળા પરમેશ્વરનો દ્રઘવ્યપણાવડે ઉપદેશ કર્યો છે. જેમકે “મનોમયઃ પ્રાણગારો માત્સ્યઃ અર્થ:-વૈશ્વાનર મનોમયરૂપે, પ્રાણશરીરરૂપે તથા પ્રકાશસ્વરૂપે છે.” જો આ સ્થળે પરમાત્માનું નિરૂપણ ન હોય, પણ જઠરાગ્નિનું જ નિરૂપણ હોય તો “તેનું માયું યુક્ત પ્રકાશવાળું છે” ઇત્યાદિ વિશેષનો સંભવ થાય નહિ દેવતા તથા ભૂતાગ્નિનો આશ્રય લીધા વિના પરમેશ્વર સંબંધી આ વિશેષભાવ નિરૂપણ કરવો શક્ય નથી. આ સંબંધી ઉત્તર સૂત્રમાં કહીશું. જો કેવળ જઠરાગ્નિનું જ નિરૂપણ હોત તો પુરૂષના અંદર તે વિશે રહેવાપણું કેવળ જઠરનું થાય, પણ પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય નહિ. વાજસનેયીઓ પણ પુરૂષરૂપે આ વૈશ્વાનરનું સ્થાપન કરે છે. “ઘ એવોઽગ્નિ વૈશ્વાનરો વસ્તુષ્ઠઃ ઘ યો દંતમેવવર્ગિન વૈશ્વાનરં પુરુષવિધમપિ વેનમર્મયતે પ્રતિ ઈત વેદ અર્થ:-જે આને પુરૂષસદૃશ તથા પુરૂષને વિશે અંદર રહેવારૂપે જાણે છે.” આમ સ્વર્ગ તથા મસ્તકથી આરંભી પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત પર્યંત જે પુરૂષસદૃશ અધિદેવત્વરૂપે છે તથા મસ્તકથી લઈ દ્વાદીપર્યંત અધ્યાત્મરૂપે છે, તે પુરૂષ વિધનું અહીં ગ્રહણ કર્યું છે. (૨૬)

વૈશ્વાનર અગ્નિરૂપ છે. જે આ વૈશ્વાનર અગ્નિને આ પ્રમાણે પુરૂષસદૃશ તથા પુરૂષને અંદર રહેતા રૂપે જાણે છે તે સર્વ લોભ લોભને છે.” પરમેશ્વરનું સર્વાત્મકપણું હોવાથી પુરૂષપણું તથા પુરૂષની અંદર રહેવાપણું, એમ બે સંભવે છે. જેઓ પુરુષવિધમપિ વેનમર્મયતે આ રીતનો પાઠ સ્વીકારે છે, તેઓ તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે.-કેવળ જઠર સ્વીકારવાથી પુરૂષને વિશે સ્થિત થાય, પણ પુરૂષ સદૃશપણું ઘટે નહિ. વાજસનેયીઓ એ પુરૂષસદૃશ છે, એમ પણ અધ્યયન કરે છે. “પુરુષેવ પુરુષેઽન્તઃ પ્રતિ ઈત વેદ અર્થ:-જે આને પુરૂષસદૃશ તથા પુરૂષને વિશે અંદર રહેવારૂપે જાણે છે.” આમ સ્વર્ગ તથા મસ્તકથી આરંભી પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત પર્યંત જે પુરૂષસદૃશ અધિદેવત્વરૂપે છે તથા મસ્તકથી લઈ દ્વાદીપર્યંત અધ્યાત્મરૂપે છે, તે પુરૂષ વિધનું અહીં ગ્રહણ કર્યું છે. (૨૬)

શિષ્ય:-આ રીતે ભૂતાગ્નિનો ઘુલો-કાદિ સાથે મંળન હોવાથી, તેમજ તેની અવયવરૂપે કલ્પના મંત્ર વર્ણમાં હોવાથી વૈશ્વાનર દેવતારૂપે તેમજ ભૂતાગ્નિરૂપે નથી.

શુરુ:-આ તારા હેતુને સિદ્ધ કરવા પૂર્વપક્ષરૂપે વ્યાખ્યાન લખવાને ૨૭ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે, ।

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

વૈશ્વાનર દેવતારૂપે તથા
ભૂતાગ્નિરૂપે.

અતઃ પવ ન દેવતા ભૂત ચ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ - ઉપર દર્શાવેલ કારણોને લીધે
વૈશ્વાનર દેવતારૂપે તેમ જ ભૂતાગ્નિરૂપે
નથી. (૨૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-ભૂતાગ્નિનો મંત્ર વર્ણ-
માં દુલોકાદિ સંબધ જોવામાં આવે છે,
તેમ જ “માયુ પ્રકાશવાળું છે” એ રીતે
અવયવની કલ્પના પરમાત્માની થશે
અર્થાત્ શરીરયુક્ત દેવની ઐશ્વર્યના
યોગપડે આ કલ્પના બની શકશે. આનો
પરિહાર કરવો જોઈએ. માર્ગ કહેવું એમ
છે કે, પૂર્વે કહેલ કારણને લીધે જ વૈશ્વા-
નર દેવતારૂપે નથી, તેમ જ વૈશ્વાનર
ભૂતાગ્નિરૂપે નથી. ભૂતાગ્નિનો ઉચ્ચતા
તથા પ્રકાશ માત્ર સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં
દુર્ભૂર્ધ્ત્વાદિ કલ્પના યોગ્ય નથી. કારણકે
જે વિકારરૂપે છે, તેને અન્ય વિકાર થવો
અસંભવિત છે. તેમ જો કે દેવતામાં
ઐશ્વર્ય યોગ છે, છતાં તેની દુર્ભૂર્ધ્ત્વાદિ
કલ્પના સંભવતી નથી. કારણ કે તેનામાં
કારણનો અભાવ છે, તેમ જ ઐશ્વર્ય યોગ
પરમેશ્વરશીલ છે. આ સર્વ પક્ષમાં આત્મ-
શબ્દનો અસંભવ તો રહેલ જ છે. (૨૭)

શુરુ:-આ ૨૭ મા સૂત્રનું નિરાકરણ
૨૮ મા સૂત્રપડે થઈ શકે છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે ?

શુરુ:-આના દ્વારંત તરીકે કહ્યું છે
કે, જૈમિની મુનિ પણ વૈશ્વાનરની પર-
માત્મારૂપે ઉપામના માને છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

વૈશ્વાનરરૂપ પરમાત્મામાં
જૈમિનિનું મત.

સાક્ષાદ્વ્યવિરોધ જૈમિનિઃ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-સાક્ષાત્ વૈશ્વાનરની પરમાત્મા
તરીકે ઉપામના કરવી જોઈએ, એમ જૈમિ-
નીનો પણ મત છે. (૨૮)

શિષ્ય:-પૂર્વે એમ કહ્યું છે કે, જઠ-
રાગ્નિસ્વરૂપ અથવા જઠરાગ્નિ ઉપાધિ-
વાળા પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ.
આમ કહ્યું છે તેનું કારણ એ કે, આ
અગ્નિની સ્થિતિ અંદરને વિશે છે. હવે
સ્વરૂપ અથવા ઉપાધિની કલ્પના વિના
સાક્ષાત્ પરમેશ્વરની ઉપાસના ગ્રહણ કર-
વામાં કાંઈ વિરોધ નથી, એમ જૈમિનિ
નામના આચાર્ય માને છે. પણ જો જઠ-
રાગ્નિનું ગ્રહણ ન કરીએ તો અંતઃ
સ્થિતિવાળા વચનમાં તથા શબ્દાદિ
કારણમાં વિરોધ આવશે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-અંતઃ સ્થિતિત્વવાળું વચન
અસંગત થશે નહિ. “પુરુષવિષ્ણુરુદ્રઃ
પ્રતિષ્ઠિત વેદ પુરુષસ્વરૂપ તથા પુરુષ વિશે
અંતઃ સ્થિતિવાળો જે જાણે છે” આમ

જે કહ્યું છે, તે જઠરાગ્નિના અભિ-
પ્રાયથી કહ્યું નથી, કારણ કે પ્રકૃતરૂપે તે
નથી, તેમજ શબ્દવાચ્ય પણ નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે તે પ્રકૃતરૂપે કે શબ્દ
વાચ્ય નથી, ત્યારે તે કેવું છે ?

ગુરુ:-મરતકથી લઈ ઘડી પર્યંત
પુરૂષના અવયવ વિશે જે પ્રકૃતની કલ્પના
કરી છે, તે નીચલા અભિપ્રાયને લઈ
કહી છે. “પુષ્પવિષ પુષ્પેડનાઃ પ્રતિષ્ઠિત વેદ
અર્થ:-પુરૂષ સ્વરૂપ તેમજ પુરૂષ વિશે
અંતઃસ્થિતિવાળારૂપે જે જાણે છે.” દૃષ્ટાંત
તરીકે વૃક્ષપર રહેલ શાખાને બૂંચે છે,
તે પ્રમાણે. અથવા તેા જે પરમાત્મા
પ્રકૃતરૂપે, અધ્યાત્મરૂપે તથા અધિદેવત
રૂપે છે, તેમજ પુરૂષસ્વરૂપ ઉપાધિરૂપે
જે છે, તે કેવળ સાક્ષીરૂપને અનુ-
સરી કહ્યું છે. જેમકે “પુષ્પેડનાઃ પ્રતિષ્ઠિત વેદ
અર્થ:-પુરૂષમાં અંદર રહેલાં રૂપે જે
જાણે છે.” પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી
પરમાત્મારૂપે સ્વીકાર નિશ્ચિત થયે,
ઘોટલે વૈશ્વાનર શબ્દ કોઈ પણ
વ્યુત્પત્તિવડે તે જ અર્થનું સૂચન કરશે.
વૈશ્વાનરની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે છે:-
વિષ્વાય નરથેતિ વિશ્વરૂપી નર, વિશ્વેષા
અનર વિશ્વના આ નર, અથવા વિશ્વેનરા
અત્યેતિ વિશ્વમાં નરો જેમ છે તે વિશ્વા-
નર, અથવા પરમાત્મા. કારણ કે તે
મર્વાત્મારૂપે છે. વિશ્વાનર તેજ વૈશ્વાનર
કહેવાય છે. રાક્ષસ વાયસ આદિની
માફક પ્રકૃત અર્થને સૂચવનાર તદ્દિત
પ્રત્યય છે અગ્નિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ

છે કે, અગ્ને દોરવી લઈ જવું તથા આ
રીતના અર્થના નિરૂપણથી પરમાત્માનું જ
સૂચન થશે. ગાર્હપત્યાદિ કલ્પના તેમજ
પ્રાણાહુતિનું અધિકરણપણું ~~અર્થ:-~~
જ્ઞાથી પરમાત્માને જ યુક્ત છે. (૨૮)

શિષ્ય:-પરમેશ્વરનો પરિગ્રહ કરીએ
તો પ્રાદેશ માત્ર પરમાત્માનું સ્વરૂપ, જે
શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે, તે કેવી રીતે
યુક્ત થાય ?

ગુરુ:-આ સંબંધનું જ નિરૂપણ
૨૯ મા સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. આત્મા
અપરિમાણરૂપે છે, એમ અશ્વમરથિ મત-
વાળા માને છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૯ મું.

અશ્વમરથિનો મત.

મમિવ્યક્તેગિત્યાશ્મરણઃ ॥૨૯॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિનું આ પ્રમાણેનું પરિ-
રક્ષિતન છે, એમ અશ્વમરથિ મતવાળા
માને છે. (૨૯)

ગુરુ:-અપરિમાણરૂપ પરમાત્માનું
પ્રાદેશ માત્રપણું કેવળ પરિરક્ષિતન માટે
જ હોવું જોઈએ. ઉપામકના હિત અર્થે
પરમેશ્વરનું પ્રાદેશમાત્ર પરિમાણ વ્યક્ત
થાય છે. અમુક સ્થાન અથવા હૃદયાદિ,
આત્મસાક્ષાત્કારનાં સ્થાન હોવાથી વિશે-
ષણરૂપે પ્રાદેશમાત્ર શબ્દ યોગ્ય થાય
છે. માટે પરમેશ્વરના મંબંધમાં પ્રાદેશ

માત્રરૂપ ને શ્રુતિ કહી છે તે યોગ્ય છે. એમ આશ્મરથ્ય આચાર્ય માને છે. (૨૯)

શિષ્ય:-ખીજ કોઈ આચાર્યનું આના સંબંધમાં જે મત હોય, તે જણાવશો.

ગુરુ:-ખાદરિ આચાર્ય માને છે કે, પરમેશ્વરના રમણને લીધે પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ યોગ્ય છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.
ખાદરિનો મત.

અનુસ્મૃતેર્વાદિરિઃ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ: ખાદરિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, પરમેશ્વરને વિશે અનુરમરણ હોવાથી પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ યોગ્ય છે.

ગુરુ:-પ્રાદેશ માત્ર હૃદયમાં સ્થિતિ કરેલા મનવડે પરમાત્માનું રમરણ થઈ શકે છે. આથી તે પ્રાદેશ માત્ર કહેવાય છે. જેવી રીતે પ્રથમ પરિમાણથી મપાયલા જવને પ્રથમ કહેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે પ્રાદેશ માત્ર છે. ને કે જવમાં પોતામાં રહેલ પરિમાણ પ્રથમ સંબંધવડે વ્યક્ત થાય છે, પણ પરમેશ્વરના સંબંધમાં કાંઈ પરિમાણ નથી, કે જે પરિમાણ હૃદયના સંબંધવડે વ્યક્ત થાય. છતાં પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ કહેલ છે, તે કેવળ અનુરમણને અવલંબી કહેલ છે. પરમાત્મા આ પ્રાદેશ માત્ર છે, છતાં પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ બધોએસતી થાય, માટે પ્રાદેશ માત્રવડે પરમાત્મા રમણ કરવા

યોગ્ય થાય છે, એમ બલણુનું. આ રીતે ખાદરિ આચાર્ય માને છે કે, પરમેશ્વરમાં જે પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ છે, તે અનુરમૃતિ નિમિત્ત જ છે. (૩૦)

શિષ્ય:-ખીજ કોઈ આચાર્યનું આના સંબંધી શું મત છે, તે કહો.

ગુરુ:-હા, જેમિનિ મુનિ એમ માને છે કે, પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ સંપત્તિના બળવડે યુક્ત છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.
જેમિનિનો મત.

સપત્તેરિતિજૈમિનિસ્તથા હિ દર્શયતિ ॥૩૧॥

સૂત્રાર્થ:-જેમિનિ આચાર્ય માને છે કે, સંપત્તિથી પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ યોગ્ય છે. કેમકે શ્રુતિ પણ તેજ રીતિ દર્શાવે છે.

ગુરુ:-સંપત્તિ નિમિત્તને લઈ પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ યોગ્ય થાય.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે ?

ગુરુ:-સમાન પ્રકરણવાળું વાજરનેથી પ્રાક્ષણ, સ્વર્ગથી માંડી પૃથ્વી પર્યંતનાં ત્રેલોક્ય સ્વર્ગપો દેશ્વાનરના અવયવો-રૂપે છે. આ અવયવોની અધ્યાત્મ મસ્તકથી લઈ દાદી પર્યંત દેહના અવયવમાં કલ્પના કરી છે. આ રીતે તે પ્રાક્ષણમાં પરમાત્માની પ્રાદેશ માત્ર

*સંપત્તિ-આપ વસ્તુ આપવન કરી તેના મગ્ની મદાન વસ્તુની પ્રાપ્તિ કન્ન તે

સંપત્તિ દર્શાવી છે. જેમકે, “પ્રાદેશમાત્રમિવ
 હ વે દેવઃ સુવેદિતાં લમિર્મપમાસ્તથાન્ વ ઇતા-
 ન્વશ્યામિ યથા પ્રાદેશમાત્ર એવાનિર્નપાદયિષ્યા
 મીતિ, તા વૈવાચ મુષ્યેમુપદિશન્નુવાચવા વા
 લતિષ્ઠા વૈશ્વાનર इति । વલ્લભા ઉપદિશન્નુવાચવ
 વં મુતેજા વૈશ્વાનર इति । નાસિકે ઉપદિશન્નુવ-
 ચેષ વે વૃધન્વર્ગોત્તમા વૈશ્વાનર इति । નાસિકાવાશ-
 મુપદિશન્નુવાચવ વં વલ્લભો વૈશ્વાનર इति । કુટ્યા
 અપ ઉપદિશન્નુવાચવ વં રયિ વૈશ્વાનર इति ।
 વલ્લભામુપદિશન્નુવાચવ વે પ્રતિષ્ઠા વૈશ્વાનર इति
 અર્થઃ—ખરેખર અપરિચિન્ન એવા ધર્મ-
 રને જાણે પ્રાદેશ માત્ર હોય એવી
 કલ્પના કરી, દેવોએ તેનું સમ્યક્ જ્ઞાન
 મેળવ્યું તથા સારી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો.
 જે પ્રમાણે પ્રાદેશ માત્ર રૂપ પરમાત્માને
 હું પ્રાપ્ત કરીશ તે પ્રમાણે દેવોને પર-
 માત્માના અવયવો કહીશ, એમ તેણે
 કહ્યું. તેણે મસ્તક દર્શાવી કહ્યું; ખરેખર
 આ મારું માથું ભૂરાદિ લોકને અતિકાન્ત
 યથેલ્લુ લોક વૈશ્વાનરરૂપે છે. આંખ દર્શાવી
 કહ્યું;—ખરેખર આ પુષ્કળ તેજવાળો
 વૈશ્વાનર છે. નાસિકા દર્શાવી કહ્યું;
 ખરેખર આ લિપ્ત ગતિ સ્વરૂપ
 વૈશ્વાનર છે. મુખમાં રહેલ આકાશને
 બતાવી કહ્યું; ખરેખર આ વ્યાપક રૂપ
 વૈશ્વાનર છે. મુખમાં રહેલ જળને દર્શાવી
 કહ્યું; ખરેખર આ રયિ સ્વરૂપ વૈશ્વાનર
 છે. દાઢીને દર્શાવી કહ્યું; આ પ્રતિષ્ઠા
 સ્વરૂપ વૈશ્વાનર છે.” અહીં મુખુકનો
 અર્થ મુખની હેઠળનો ભાગ થાય છે.
 જો કે વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં આકાશનું
 અતિક્રમણ કરી જવાનો ગુણ દર્શાવ્યો
 છે, આદિત્યને સુતેજ ગુણવાળો કહ્યો

છે, તથા છાંદોગ્યમાં આકાશને સુતેજ
 ગુણવાળું કહ્યું છે, તથા આદિત્યને વિશ્વ
 રૂપત્વ ગુણવાળો કહ્યો છે, છતાં આ
 આ વિશેષણોને લીધે કશી હોન પડી
 થતી નથી. કારણ પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિ
 વિશેષભાવથી રહિત છે તથા સર્વ શાખામાં
 તે રીતનું પ્રમાણ છે. માટે જૈમિનિ
 આચાર્યનું મત છે કે, પ્રાદેશમાં માત્ર
 શ્રુતિ સંપત્તિ નિમિત્ત છે તથા તે યોગ્ય
 છે. (૩૧)

શિષ્યઃ—બીજા કોઈ ઋષિનો આ
 સંબંધી શું મત છે, તે કહો.

શુકઃ—જાળાલ નામના ઋષિ આ
 પરમાત્માને મસ્તક તથા દાઢીના મધ્ય
 વિશે રહેલારૂપે વર્ણવે છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૩૨ મું.

જાળાલ આદિનો મત.

મામનન્તિ વૈનમાસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—વળી જાળાલ મતાનુયાયીઓ
 આને—પરમાત્માને આમાં અર્ધાત્ મસ્તક
 અને દાઢીના મધ્ય વિશે સ્થિતિ કરનારા-
 રૂપે વર્ણવે છે. (૩૨)

શુકઃ—આ પરમેશ્વરને મસ્તક તથા
 દાઢીના મધ્ય ભાગમાં જાળાલ મતવા-
 ળાઓ માને છે. જેમકે, યજુર્વેદાંતોગ્રસ્ત
 ભાતના ઓડિત્રિમુકં પ્રતિષ્ઠિત इति । ધરણ્ય
 મર્યાં વ મય્યે પ્રતિષ્ઠિત इति વા ને ધર્યા વા

ચ નાસીતિ ॥ અર્થઃ-જે અનંત અવ્યક્ત આત્મા છે, તે અવિમુક્ત એવા જીવને વિશે રિધતિ કરી રહેલ છે. આ જીવાત્મા ~~જીવનાં~~ રહેલ છે? વરણામાં તથા નાસીમાં રહેલ છે. હવે વરણા એટલે શું તથા તથા નાસી એટલે શું? આ રીતે વરણા તથા નાસીનું નિરૂપણ કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, જે સર્વ ઇન્દ્રિયોવડે કરાયેલ પાપોનું વારણ કરે તે વરણા તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી કરાયેલ પાપનો નાશ કરે તે નાસા. વળી આ જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે, “ક્તમત્ત્વાસ્ય સ્થાન ભવતિ રિતિ । મુક્તોર્ગ્રાણસ્ય ચ યઃ સધિઃ સ એપ યુ-લોકમ્ય પરસ્વ ચ સધિર્ભવતીતિ (જાળા.) પર-

માત્માનું કયું સ્થાન છે? ભુકુટી તથા નાસિકાની જે સંધિ, તે છુલોક તથા પરલોકની સંધિરૂપે છે.” આથી પરમેશ્વરમાં પ્રાદેશ માત્ર શ્રુતિયુક્ત છે. અલિ-વિમાન શ્રુતિ પ્રત્યક્ષ આત્માનું નિરૂપણ કરે છે. પ્રત્યક્ષ આત્માવડે સર્વ પ્રાણીને જ્ઞાન થાય છે, માટે તે શ્રુતિને અલિ-વિમાન કહે છે. પરિમાણ ભૂત જે પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આત્માથી થાય, તે અલિવિમાન. જગતના કારણરૂપ હોવાથી જે સર્વને નિર્માણ કરે, તે અલિ-વિમાન કહેવાય. માટે પરમેશ્વર વૈશ્વાનર રૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

इति श्री मच्छंकर भगवत्पादकृतौ शारीरक मीमांसाभाष्ये चंद्रशेखरात्मज छोटालाख शर्मणा कृते भाष्यानुवादे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

પ્રથમ અધ્યાય—તૃતીયપાદ.

બ્રહ્મનું જ્ઞેયરૂપે પ્રતિપાદન.

ભૂમિકા.

શિષ્ય:-દ્વિતીય પાદમાં છેવટના સૂત્ર-
વડે આપે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે,
વૈશ્વાનર પરમાત્મારૂપે છે. પણ સ્વર્ગ તથા
ભૂમિના આશ્રયરૂપે કંઈ વસ્તુ છે?

ગુરુ:-પરબ્રહ્મ જ સ્વર્ગ તથા ભૂમિ
આદિના આલંબન રૂપે છે. આજ વાત
પ્રથમ અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ૧ લા
સૂત્રમાં નિરૂપણ કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

બ્રહ્મ સર્વના આશ્રયરૂપે.

ઉપવાચયતનં સ્વદ્વાન્ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી આ-
દિના આશ્રયરૂપે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
છે. આ વાત આત્મ શબ્દથી સિદ્ધ
થાય છે. (૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-સુંડકના રત્ન સુંડકના
૨ ના ખંડના ૫ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે,
“યસ્મિન્ યોઃ પૃથિવી જાન્તરિક્ષમોતં મનઃ સપ્ત
પ્રભૈશ્વ સર્વેઃ । તમેવૈકં જાનય જાતમાનમન્યા
વાચા વિમુચાપાન્તરમેવ જેતુ ॥ સ્વર્ગ, પૃથ્વી,
અંતરિક્ષ તથા પ્રાણો સહિત મન આ
પરબ્રહ્મમાં સ્થિત થઇને રહેલાં છે. આ
પરબ્રહ્મને એક આત્મારૂપે અર્થાત્ મર્વ

પ્રાણીઓના પ્રત્યક્ સ્વરૂપ આત્મારૂપે
તમારે જાણવા નોંધ્યો. અન્ય વાણીનો
ત્યાગ કરો. અમૃતત્વ પ્રાપ્તિના આ સેતુ-
રૂપે અર્થાત્ કારણરૂપે છે.” આ રથજો
સ્વર્ગઆદિ કોઈ વસ્તુમાં સ્થિતિ કરીને
રહેલ છે, એમ વચન હોવાથી કોઈ પણ
વસ્તુ તેના આલંબનરૂપે હોવી જોઈએ.
આ વસ્તુ શું પરબ્રહ્મરૂપે છે, અથવા
તો કોઈ બીજી વસ્તુ છે, આ રીતનો
મને સંદેહ થાય છે. મારું માનવું એમ
છે કે, કોઈ અન્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે.
કારણ કે અતિમાં કહ્યું છે કે “અમૃતસ્વપત્તેતુઃ
અમૃતના એ સેતુરૂપે છે.” જેનાવડે એક
પારથી બીજી પારે જવાય, તેને સેતુ
કહે છે. બીજું પરબ્રહ્મના પારને પહોંચવું
અશક્ય છે. કારણ કે બૃહદાનંદયકમાં
કહ્યું છે કે “અનતમપારમ્ અર્થ:-પરબ્રહ્મ
અનંતરૂપે તથા અપારરૂપે છે.” એ કોઈ
બીજી વસ્તુ છે, એમ અર્થકરીએ તો પછી
સ્મૃતિ વિશે પ્રસિદ્ધ જે પ્રધાન છે, તે
લઈ શકાય. કારણ પ્રધાન કારણરૂપે
હોવાથી તે સર્વના આશ્રયરૂપે થવા
યોગ્ય છે. અથવા તો અતિ પ્રસિદ્ધ
વાસુ હોવા જોઈએ. કારણ બૃહદારણ્યકમાં

કહ્યું છે કે, “વાયૈ ગૌતમ તત્સૂત્ર વાયુના વૈ ગૌતમ સૂત્રેણમ ચ લોકઃ પરશ્ચલોકઃ સર્વાણિ ન મતાનિ સદ્વ્યાનિ મવન્તિ ॥ અર્થ:-હે ગૌતમ ! વાયુ સૂત્રરૂપે છે હે ગૌતમ ! જેવી રીતે સૂત્રવડે હોય તેમજ વાયુવડે આ લોક, અન્ય લોક તથા સર્વ ભૂત માત્રા બધાયલા હોય છે” વાયુની વ્યુત્પત્તિ એ કે સર્વજ્ઞ મારી રીતે ઘાગ્ણ કરી શકવું અથવા તેા જીવ આશ્રયરૂપે થઈ શકે. કારણકે જીવમા લોકતાપણુ રહેલ છે. આથી લોગ તથા પ્રપચના આશ્રયરૂપે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુરુ-આજ હેતુને લઈ કહ્યું છે કે, પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આશ્રયરૂપે છે ઘુ તથા ભૂઆદિ જેના છે તે ઘુજ્વાદિ આ વાક્યમા સ્વર્ગલોક પૃથ્વી, અતરિક્ષ, મન તથા પ્રાણ આ આ સર્વ સ્વરૂપવાળુ જગત્ પરોવાયેલ છે, એમ નિર્દેશ કહેલ છે માટે તે જગતના આશ્રયરૂપે પરબ્રહ્મ થવા યોગ્ય છે

શિષ્ય-પરબ્રહ્મ કેવી રીતે થવા યોગ્ય છે તથા બીજી વસ્તુ થવા યોગ્ય કેમ નહિ?

શુરુ-સ્વશબ્દવડે અર્થાત્ આત્મ શબ્દ વડે, “તમૈક જાગત્ ભાત્માનમ્ તે એક-ને તુ આત્મરૂપે જાણુ” આ સ્થળે આત્મ શબ્દ એકરૂપે કહ્યો છે. માટે આત્મ શબ્દ પરમાત્માવાચક છે, એમ યોગ્ય રીતે થટે છે. જો બીજો પદાર્થ સ્વીકારીએ તો આત્મા શબ્દ સંભવી શકે નહિ. કેટલેક સ્થળે સ્વશબ્દવડે બ્રહ્મનુજ

અવલંબનપણુ કહેવાયેલ છે. જેમકે, “સમૂહાઃ સૌ યમા સવાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સ્વસ્તિશ્ચ અર્થ-હે સોમ્ય ! સર્વ પ્રજાઓ સત્તા મૂળવાળી, સત્તા આયતનવાળી, તથા સત્તા પ્રતિષ્ઠાવાળી છે આ સ્થળે સ્વશબ્દવડે, પૂર્વના વચન વડે તેમજ આ વચનવડે બ્રહ્મનુજ નિરૂપણુ થાય છે. ઉપમ્ એવંદ વિશ્વ કર્મ તમે વ્રત્ત પરમૃતમ્ । વ્રત્તેવંદમૃત દુરસ્તાનના દક્ષિણ દોષરેણ (મુ ૨-૨-૧૧) આ વિન્ધ, કર્મ તપ, બ્રહ્મ, પર તથા અમૃતરૂપે રૂરૂપ છે. પૂવ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણમા જે કોઈ છે તે બ્રહ્મ રૂપે છે. આ બ્રહ્મ અમૃતરૂપે છે” તેમા શ્રુતિઓ બે ભાગ વાળી છે કેટલીક કહે છે કે બ્રહ્મ સર્વના આયતનરૂપે છે તથા કેટલીક કહે છે કે, બ્રહ્મ સર્વના આયતનવાળુ છે. સર્વ બ્રહ્મ એમ સમાનાધિકરણુ ભાવ છે. જેમ શાખા, રુદ્રધ તથા મૂળને લીધે વૃક્ષ અનેક સ્વરૂપે કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના રસવાળો વિવિત્ર આત્મા છે, એ રીતની શકાનો મંભવ છે આ શકાને ટાળવા નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું છે કે, આ આત્માને તુ એકરૂપે જાણુ આત્માને કાર્ય પ્રપચ વિશિષ્ટ વિચિત્રરૂપે જાણુવો નહો

શિષ્ય-તારે આત્માને કેવો જાણુવો?

શુરુ-અવિદ્ય વડે આ સર્વ કાર્ય પ્રપચનો ઉદ્ભવ છે. તેનો નશ વિદ્યાવડે થાય છે. આમ નાશ થવાથી તમે આત્માને એકરૂપે, આયતન સ્વરૂપે તથા એક અમરૂપે જાણો જેવી રીતે જે આસનપર કેવલત્ત એક છે તે જાણો,

એમ કહેવાથી આત્મન લાવવામાં આવે છે, પણ દેવદત્તને નહિ. તે જ રીતેના આયતન સ્વરૂપ તથા એક રસરૂપ આત્માનો ઉપદેશ જાણવો જોઈએ. વળી વિહારરૂપ અમૃતને ખરું માનનારાની શ્રુતિમાં નિંદા કરી છે, જેમકે “મૃત્યો ત મૃત્યુ માન્વોનિ ચ દ્વદ ગતેષ્વ વશતિ અર્થ - જે આત્માને અનેક પ્રકારે ભુવે છે, તે એક મૃત્યુથી બીજા મૃત્યુને વારંવાર પામ્યા કરે છે.” “સર્વ જ્ઞા આ જે શ્રુતિવચન છે, તે સર્વ તેના આશ્રય રૂપે છે, તે જણાવવા માટે, તેમજ પ્રપંચનો નાશ કરવા માટે છે, પણ અનેક રસના પ્રતિ-પાદન માટે આ ઉપદેશ નથી. “ત વયા ઈન્દ્ર વવનોડનતરોડવાહ્ય દુરત્તો રસપન ઈન્દ્રે વા બરેડયમાત્માનતરોડનાહ્ય દુરત્તઃ પ્રજા-નનન દુર । (ખૂં ૪, ૫, ૧૩) જેમ મીઠાના ગાંગડાની અંદર તથા બહાર કંઈ નથી, પણ સર્વ કેવળ એક રસરૂપે છે તેમ આ આત્મા પણ અંદર તથા બાહ્ય કુલ્લરૂપે તથા જ્ઞાનના સમૂહરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં એક રસતા નિરૂપણ કરી છે. માટે સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે પરબ્રહ્મ છે.

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં સેતુ શબ્દ વાપર્યો છે. વળી સેતુથી કોઈપણ વસ્તુના પારને પહોંચવું એમ થાય છે, માટે બ્રહ્મથી કોઈ અન્ય વસ્તુ હોવી જોઈએ, જે વસ્તુ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી આદિના આયતન રૂપે હોય.

ગુરુ:-શ્રુતિમાં સેતુનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે કેવળ આત્માનો નિશ્ચય કરવા માટે કહ્યું છે. પણ પાર પહોંચવાના હેતુથી કહ્યું નથી. જેમ સૌમિન્યરૂપ મટોડી કે લાકડાનો પુલ નદી જોળાવવા હોય છે, તેમ આ સ્થળે મટોડી કે લાકડાનો પુલ જાણવાનો નથી. અહીં સેતુ શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય માત્ર થાય છે. પણ પાર પહોંચવા આદિ નહિ. સેતુ શબ્દ પિન્ ધાતુપરથી થયો છે તથા તેનો અર્થ જો થાય છે કે બાંધનરૂપી કર્મનો પાર. ક્રેટલાક આનો અર્થ જાહેર કરે છે:- “તમેવેક જાન્ય જાત્માન એકરૂપ તે આત્મા-ને જ તમે જાણો.” આજે કહ્યું છે, તે આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ અર્થે કહ્યું છે. તેમજ “અન્વો વાચો વિમુચ્ય બીજી વાણીનો તમે ત્યાગ કરો.” આ રીતે વાણીના ત્યાગનું નિરૂપણ કર્યું છે. “અમૃતસ્થેષે સેતુ આ અમૃતના સેતુ રૂપે છે” આ અમૃત સાધન રૂપે હોવાથી કહ્યું છે. આ રીતે સેતુ સંબંધી શ્રુતિનું નિરૂપણ છે, પણ તે સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે નથી. સેતુ સંબંધી શ્રુતિથી બ્રહ્મથી અન્ય વસ્તુ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતન રૂપે છે, એમ કહેવું તદન અયુક્ત છે. (૧)

શિષ્ય:-જુ આદિનું આયતન પરબ્રહ્મ છે, જોના સંબંધી બીજી કંઈ સાધન હોય તે તે કહેશે.

ગુરુ:-સુક્ત પુરુષને પરબ્રહ્મ ગમ્યરૂપે છે. માટે પરબ્રહ્મ જુઆદિના સ્થાનરૂપે છે. જેમકે,

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ બું.

બ્રહ્મ ગંતવ્યરૂપે.

—મુક્તોપસૃષ્ટ વ્યવદેશાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:—મુક્ત પુરુષને સંસાર-
બંધનથી મુક્ત થઈ પરબ્રહ્મ ગંતવ્ય-
રૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે, માટે
પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતન
રૂપે છે. (૨)

ટીકા:—શુર:—પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી
આદિના આલંબનરૂપે છે. કારણ કે પરબ્રહ્મ
મુક્ત પુરુષોને ગંતવ્યસ્થાન રૂપે છે, એમ
ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવે છે. મુક્તવડે
જે જવા યોગ્ય, તે મુક્તોપસૃષ્ટ
અવિદ્યા એટલે દેહાદિ જડ પદાર્થમાં હું
હું, એ રીતની આત્મબુદ્ધિ. આ દેહાદિનું
પૂર્જન થાય તેમાં પ્રીતિ, આ દેહાદિનો
કોઈ પરાભવ કરે તેનાપર દ્રેષ, કોઈ
આ દેહાદિનો નાશ કરે તેથી ભય તથા
ભ્રાહ, આ રીતે અવિદ્યાના અનેક ભેદ
છે, જે અનર્થના સમૂહરૂપે છે. તે પ્રત્યક્ષ
રીતે આપણ સર્વના અનુભવમાં આવે છે.
આથી ઉલટી રીતે અવિદ્યા, રાગ, દ્રેષ-
આદિ દોષથી જે મુક્ત થયા હોય તેને
જવા યોગ્ય જે સ્થાન, તે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી
આદિના આશ્રયરૂપે છે. આ રીતે સૂચન
કરી ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્ય:—આ ઉપદેશ કેવા પ્રકારનો છે
તે કહેશો ?

શુર:—મુંડકના ૨ ના મુંડકના ૨ ના
ખંડના ૮ માં મંત્રમાં કહ્યું છે કે,

“મિચતે હૃદયગ્રાધિ રિચ્યન્તે સર્વસંશયા: । ક્ષીયન્તે
વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્નદે પરાવરે અર્થ:—ત્યારે
પરરૂપ તથા અવરરૂપ પુરૂષનું દર્શન
કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂર્ણ-
પણે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે મનુષ્યના
અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય
છે, અર્થાત્ દેહાદિમાં આત્મત્વ બુદ્ધિનો
નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો જતા રહે છે
તથા તેનાં સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સંચિત
તથા આગામી કર્મનો નાશ થઈ બંધ
છે.” આમ કહી વળી કહ્યું છે કે, “તથા
વિદ્વાન્નામરૂપાદિમુક્ત: પરાત્ પુરુષમૃતિ રિચ્ય
તેજ પ્રમાણે અધિકારી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠના
કર્તા પણ શ્રેષ્ઠ એવા દિવ્ય પુરૂષને જ્યારે
પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામરૂપાદિથી
રહિત થાય છે.” શાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ
છે કે, મુક્તનું ગમ્યસ્થાન બ્રહ્મ છે. જેમકે
યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેડસ્ય હૃદિ શ્રિતા । અપ-
મર્ત્યોડમૃતો ભવત્યત્ર વ્રજ સમશ્રુતે (ખૂ. ૪, ૪, ૭)
હૃદયમાં રહેતી સર્વ કામનાઓનો જ્યારે
ત્યાગ થયેલો હોય છે ત્યારે મર્ત્ય અમર્ત્ય-
રૂપ થઈ શકે છે તથા બ્રહ્મને પામે છે.”
આ પ્રસિદ્ધ છે કે, પ્રધાનોદિ મુક્તોને
જવા યોગ્ય સ્થાનરૂપે નથી. વળી “તમેવૈકં
જાનન્ ગાત્માન મન્યાવાચો વિમુચ્ચામૃતસ્યૈવ સેતુ
એકરૂપ આત્માને જ તું જોગાખ, અન્ય
વાણીનો તું ત્યાગ કર, આ અમૃતના સેતુ-
રૂપ છે.” આ રીતે વાણીના ત્યાગપૂર્વક
સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપ બ્રહ્મ જ
જાણવા યોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે. બ્રહ્મના
સંબંધી બીજી શ્રુતિમાં “તમેવ ધીરો વિજાય

ધ્યાયા દ્વિચ્ચન્દાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ (ખુ. ૪, ૪, ૨૧) વિવેકી બ્રાહ્મણે તે પરબ્રહ્મને જાણ્યા પછી કેવળ પોતાની પ્રજ્ઞા તેની વચ્ચે દોડાવવી જોઈએ, ઘણા શબ્દોવડે તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ નહિ. કારણ અનેક શબ્દો શ્રમ આપનારા છે.” માટે પરબ્રહ્મ જ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે છે. (૨)

શિષ્ય:-ત્યારે પ્રધાન કેમ સ્વર્ગ જ આદિના કારણરૂપે ન થઈ શકે ?

ગુરુ:-પ્રધાન કારણરૂપે થઈ શકે નહિ. કારણ કે પ્રધાન અચેતનરૂપે છે. અનુમાનગમ્ય પ્રધાન અચેતન પદાર્થ કારણરૂપે થઈ શકે નહિ. તેથી જ કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૩ બ્.

પ્રધાનનો આશ્રયરૂપે અભાવ.

નાનુમાનમનચ્છદ્વાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિનું આયતન અનુમાનગમ્ય પ્રધાન નથી. કારણકે કારણ બ્રહ્મ અપ્રધાનરૂપે અર્થોત્ ચેતનરૂપે છે. (૩)

ગુરુ:-જેવી રીતે બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનાર વિશેષ હેતુ કહેલ છે, તેજ રીતે અન્ય વસ્તુનું સંપાદન કરનાર વિશેષ હેતુ કહેલ નથી. બીજું અનુમાન ગમ્ય સાંખ્ય શાસ્ત્રવડે કહ્યાયેલું જે પ્રધાન છે, તે પણ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આશ્રયરૂપે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-પ્રધાન કેમ કારણરૂપે ન થઈ શકે ?

ગુરુ:-કારણ કે કારણરૂપ બ્રહ્મ અચેત શબ્દથી રહિત છે. તત્ અર્થોત્ અચેતન પ્રધાનનો પ્રતિપાદક જે શબ્દ, તે તચ્છબ્દ. તચ્છબ્દનો જેમાં અભાવ હોય, તે અતચ્છબ્દ. અચેતનરૂપ પ્રધાનને કારણરૂપે પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ શબ્દ નથી, કે જેથી અચેતન પ્રધાનનું કારણરૂપે અર્થોત્ આયરૂપે જ્ઞાન થાય. અચેતનથી વિપરીત ચેતનને પ્રતિપાન કરનાર શબ્દ શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે છે. જેમકે, “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ અર્થ:-જે સર્વજ્ઞરૂપ તથા સર્વ વેત્તારૂપે છે”. આ જ પ્રમાણે વાયુ પણ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના અવલંબનરૂપે કહી શકાતો નથી. (૩)

શિષ્ય:-પ્રધાન નથી તે તો કીક, પણ જીવાત્મા કેમ આયતનરૂપે થઈ શકે ?

ગુરુ:-જીવાત્મા ન થઈ શકે, કારણકે ઉપાધિવિશિષ્ટ જીવાત્મા છે. આજ હેતુથી બ્યાસે કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૪ બ્.

જીવાત્માનો આશ્રયરૂપે અભાવ.

માળમૂચ્ચ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:-જીવાત્મા પણ સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે નથી. (૪)

ગુરુ:-વિજ્ઞાનાત્મા રૂપ જીવનું આત્મા-પણું તથા ચેતનપણું જો કે સંભવે છે, પણ જીવાત્મામાં ઉપાધિથી પરિચ્છેદ પામેલ જ્ઞાનરૂપ જીવનો સર્વજ્ઞપણાનો અસંભવ છે, માટે જીવાત્મા પણ અતચ્છબ્દ રૂપે છે, જેથી સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૨ છું.

બ્રહ્મ ગંતવ્યરૂપે.

મુક્તોપસૃપ્ય વ્યવદેશાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-મુક્ત પુરુષને સંસાર-બંધનથી મુક્ત થઈ પરબ્રહ્મ ગંતવ્ય-રૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે, માટે પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતન રૂપે છે. (૨)

ટીકા:-ગુરૂ-પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આલંબનરૂપે છે. કારણ કે પરબ્રહ્મ મુક્ત પુરુષોને ગંતવ્યસ્થાન રૂપે છે, એમ ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવે છે. મુક્તવડે જે જવા યોગ્ય, તે મુક્તોપસૃપ્ય અવિદ્યા એટલે દેહાદિ જડ પદાર્થમાં હું છું, એ રીતની આત્મબુદ્ધિ. આ દેહાદિનું પૂજન થાય તેમાં પ્રીતિ, આ દેહાદિનો કોઈ પરાભવ કરે તેનાપર દેવ, કોઈ આ દેહાદિનો નાશ કરે તેથી ભય તથા મોહ, આ રીતે અવિદ્યાના અનેક ભેદ છે, જે અનર્થના સમૂહરૂપે છે. તે પ્રત્યક્ષ રીતે આપણુ સર્વના અનુભવમાં આવે છે. આથી ઉલટી રીતે અવિદ્યા, રાગ, દેવ-આદિ દોષથી જે મુક્ત થયા હોય તેને જવા યોગ્ય જે સ્થાન, તે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી આદિના આશ્રયરૂપે છે. આ રીતે સૂચન કરી ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્ય:-આ ઉપદેશ કેવા પ્રકારનો છે તે કહેશો ?

ગુરૂ:-મુંડકના ૨ જા મુંડકના ૨ જા ખંડના ૮ મા મંત્રમાં કહ્યું છે કે,

“મિચતે હૃદયગ્રાધિ રિચ્યન્તો સર્વસદાવાઃ । હીયન્તે
ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ન્ટે પરાવરે અર્થઃ-જ્યારે
પરરૂપ તથા અવરરૂપ પુરૂષનું દર્શન
કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂર્ણ-
પણે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે મનુષ્યના
અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય
છે, અર્થાત્ દેહાદિમાં આત્મત્વ બુદ્ધિનો
નાશ થાય છે, મર્વ સંશયો જતા રહે છે
તથા તેનાં સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સંચિત
તથા આગામી કર્મનો નાશ થઈ જાય
છે.” આમ કહી વળી કહ્યું છે કે, “તથા
વિદ્યાનામરૂપાદિમુક્તઃ પરાત્પર પુન્યમુપૈતિ દિવ્ય
તેજ પ્રમાણે અધિકારી મનુષ્ય શ્રેષ્ઠના
કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ એવા દિવ્ય પુરૂષને જ્યારે
પામે છે ત્યારે તે ચોતાના નામરૂપાદિથી
રહિત થાય છે.” શાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ
છે કે, મુક્તનું ગમ્યસ્થાન બ્રહ્મ છે. જેમકે
યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેઽસ્ય હૃદિ શ્રિતા । અપ
મર્ત્યેઽમૃતો ભવત્યન બ્રહ્મ સમશ્રુતે (ખૂ. ૪, ૪, ૭)
હૃદયમાં રહેલી સર્વ કામનાઓનો જ્યારે
ત્યાગ થયેલો હોય છે ત્યારે મર્ત્ય અમત્ય-
રૂપ થઈ શકે છે તથા બ્રહ્મને પામે છે.”
આ પ્રસિદ્ધ છે કે, પ્રધાનાદિ મુક્તોને
જવા યોગ્ય સ્થાનરૂપે નથી. વળી “તમેવેકં
જાનય આત્માન મન્યાવાવો વિમુચ્ચામૃતસૈવ સેતુ
એકરૂપ આત્માને જ તું જોળામ, અન્ય
વાણીનો તું ત્યાગ કર, આ અમૃતના સેતુ-
રૂપ છે.” આ રીતે વાણીના ત્યાગપૂર્વક
સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપ બ્રહ્મ જ
જાણવા યોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે. બ્રહ્મના
સંબંધી બીજી શ્રુતિ પણ નીચે પ્રમાણે છે,-
“તમેવ ધીરો વિજાય પ્રજા કુર્વૈત્ત બ્રાહ્મણ । નાડ

તથા દ્વૈત્વાન્દાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ત્વ (૫૦
: ૪, ૨૧) વિવેકી બ્રાહ્મણે તે પરબ્રહ્મને
તથા પછી કેવળ ચોતાની પ્રજ્ઞા તેની
૧૨૬ દોઢાવની ભેદભ્રમ, ઘણા શબ્દોવડે
તેનું ધ્યાન કરવું ભેદભ્રમ નહિ. કારણ
મનેક શબ્દો શ્રમ આપનારા છે.” માટે
પરબ્રહ્મ જ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આ
યતનરૂપે છે. (૨)

શિષ્ય:-ત્યારે પ્રધાન કેમ સ્વર્ગ જ
આદિના કારણરૂપે ન થઈ શકે ?

શુરુ:-પ્રધાન કારણરૂપે થઈ શકે નહિ.
કારણ કે પ્રધાન અચેતનરૂપે છે. અનુ-
માનગમ્ય પ્રધાન અચેતન પદાર્થ કારણ-
રૂપે થઈ શકે નહિ. તેથી જ કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૩ જી.

પ્રધાનનો આશ્રયરૂપે અભાવ.

નાનુમાનમનચ્છન્દાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિનું આય-
તન અનુમાનગમ્ય પ્રધાન નથી. કારણકે
કારણ બ્રહ્મ અપ્રધાનરૂપે અર્થાત્ ચેતનરૂપે
છે. (૩)

શુરુ:-જેવી રીતે બ્રહ્મને પ્રતિપાદન
કરનાર વિશેષ હેતુ કહેલ છે, તેજ રીતે
અન્ય વસ્તુનું સંપાદન કરનાર વિશેષ હેતુ
કહેલ નથી. ખીલું અનુમાન ગમ્ય સાંખ્ય
શાસ્ત્રવડે કહ્યાયેલું જે પ્રધાન છે, તે પણ
સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આશ્રયરૂપે પ્રાપ્ત થવા
યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-પ્રધાન કેમ કારણરૂપે ન
થઈ શકે ?

શુરુ:-કારણ કે કારણરૂપ બ્રહ્મ અચેત
શબ્દથી રહિત છે. તત્ અર્થાત્ અચેતન
પ્રધાનનો પ્રતિપાદક જે શબ્દ, તે તચ્છબ્દ.
તચ્છબ્દનો જેમાં અભાવ હોય, તે
અતચ્છબ્દ. અચેતનરૂપ પ્રધાનને કારણરૂપે
પ્રતિપાદન કરનાર કોઈ શબ્દ નથી, કે જેથી
અચેતન પ્રધાનનું કારણરૂપે અર્થાત્ આય-
રૂપે જ્ઞાન થાય. અચેતનથી વિપરીત
ચેતનને પ્રતિપાન કરનાર શબ્દ શ્રુતિમાં
નીચે પ્રમાણે છે. જેમકે, “વઃ સર્વજઃ સર્વવિત્
અર્થ:-જે સર્વજરૂપ તથા સર્વ ચેત્તારૂપે છે”.
આ જ પ્રમાણે વાયુ પણ સ્વર્ગ, પૃથ્વી
આદિના અવલંબનરૂપે કહી શકાતો
નથી. (૩)

શિષ્ય:-પ્રધાન નથી તે તો ઠીક, પણ
જીવાત્મા કેમ આયતનરૂપે થઈ શકે ?

શુરુ:-જીવાત્મા ન થઈ શકે, કારણકે
ઉપાધિવિશિષ્ટ જીવાત્મા છે. આજ હેતુથી
વ્યાસે કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૪ યુ.
જીવાત્માનો આશ્રયરૂપે અભાવ.

માણમૃચ્ચ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:-જીવાત્મા પણ સ્વર્ગ, પૃથ્વી
આદિના આયતનરૂપે નથી. (૪)

શુરુ:-વિજ્ઞાનાત્મા રૂપ જીવનું આત્મા-
પણું તથા ચેતનપણું જો કે સંભવે છે,
પણ જીવાત્મામાં ઉપાધિથી પરિચ્છેદ
પામેલ જ્ઞાનરૂપ જીવનો સર્વજપણનો
અસંભવ છે, માટે જીવાત્મા પણ અત-
ચ્છબ્દ રૂપે છે, જેથી સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના

આયતનરૂપે જીવાત્મા નથી. ઉપાધિથી પરિચ્છેદ પામેલ અવિભુ જીવાત્માનો. સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે સારી રીતે સંભવ નથી. આના ઉત્તરને માટે બૃહા સૂત્રની યોજના કરી છે. (૪)

શિષ્ય:-જીવાત્મા સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે કેવી રીતે ન ગણાઈ શકે ?

ગુરુ:-કારણ કે જીવાત્માનો તથા પરમાત્માનો ભેદ દર્શાવ્યો છે.

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૫ મું.
જીવાત્મામાં જ્ઞાત તથા જ્ઞેયભાવ.

મેદવ્યપદેશાત્ ॥૫॥

સૂત્રાર્થ:-જ્ઞેય તથા જ્ઞાતૃભાવનો વ્યપદેશ હોવાથી જીવાત્મા આયતનરૂપે નથી. (૫)

ટીકા-ગુરુ:-“તમેવૈક જ્ઞાનય આત્માનમ્ અર્થ-તેને એકને આત્મારૂપે તમે ઓળખો.” આ રીતે જ્ઞેય તથા જ્ઞાતૃભાવવડે ભેદવ્યપદેશ આ સ્થળે છે. તેમાં જીવાત્માનું મુમુક્ષુપણ હોવાથી તે જ્ઞાતારૂપે છે. કારણરૂપ હોવાથી આત્મ શબ્દવાચક બ્રહ્મરૂપે છે. આ બ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, પણ જીવ નહિ (૫)

શિષ્ય-જીવ આયતનરૂપે નથી, તેના સંબંધમાં બીજું કંઈ કારણ હોય તો તે કહો.

ગુરુ-શ્રુતિમાં પરમાત્માને સર્વના વિજ્ઞાતારૂપે માનેલ છે, જેથી કહું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૬ હું.
પરમાત્મા સર્વજ્ઞાનરૂપે.

પ્રકરણાત્ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ-પરમાત્માનું જ પ્રકરણ હોવાથી જીવાત્મા આયતનરૂપે નથી.

ટીકા-ગુરુ-“ક્વસ્મિન્નુ ભગ્નો વિજ્ઞાને સર્વમિદ વિજ્ઞાત ભવતિ (મું. ૧, ૧, ૩) કોના જ્ઞાનવડે આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. હે ભગવન્ !” એમ એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વનું વિજ્ઞાન થવાનો સંભવ હોવાથી આ સૂચન પરમાત્મા સંબંધીનું જ છે. સર્વાત્મારૂપ પરમાત્માનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, પણ જીવના સંબંધમાં એમ નથી. (૬)

શિષ્ય-જીવાત્મા સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે ન હોવાનું બીજું શું કારણ છે ?

ગુરુ-પરમાત્માને સ્થિતિરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે તથા જીવાત્માને ભોક્તા રૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. માટે જીવાત્મા આયતનરૂપે નથી. કહું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૭ મું.
જીવાત્મા ભોક્તારૂપે.

સ્થિત્યવનાભ્યાં ચ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ:-સ્થિતિ તથા ભોગનો શ્રુતિ-માનિભાગ પાડેલ હોવાથી જીવાત્મા આયતનરૂપે નથી. (૭)

ગુરુ-સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિના આયતનનું નિરૂપણ કરી મુંડક ઉપનિષદમાં કહું છે કે; “દ્વા મુષ્ણાં સવુજા સત્તાયા બે પક્ષીઓ આથે ગેહલાં તથા સખારૂપે છે.”

એમ સ્થિતિ તથા લોગ બેનું નિરૂપણ કરેલ છે. તેમાં “તયોગ્ય વિપ્પલ સ્વાદ્વતિ તેમાથી એક સ્વાદિષ્ઠ ફળનું ભક્ષણ કરે છે.” આ પ્રમાણે કર્મના ફળનું ભક્ષણ કરે છે તેમજ “અનશ્નાન્તોઽમિચાન્સીતિ બીજા ફળને લોગવ્યા વિના સ્થિતિ કરીને રહેલ છે.” આ રીતે બીજાની ઉદ્ધાસીનપણાથી સ્થિતિ છે. આમ એકને સ્થિતિરૂપે અર્થાત્ ઇશ્વરરૂપે તથા બીજાને લોગરૂપે અર્થાત્ ક્ષેત્રજરૂપે ગ્રહણ કર્યો છે જે ઇશ્વર સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનવડે નિરૂપિત હોત તો આ પ્રકૃત ઇશ્વરનું ક્ષેત્રજથી ભિન્ન વચન યોગ્ય થાત, પણ જો તેમ ન હોય તો અપ્રકૃત વચન આકસ્મિક તથા સંબંધથી રહિત થાય. ખરેખર ઇશ્વર ક્ષેત્રજથી પૃથક્ છે, એ રીતનું તાર્કિક વચન આકસ્મિક ન હોવું જોઈએ.

શિષ્ય:-નહિ, આમ સૂચન કરેલ નથી.

ગુરુ-ક્ષેત્રજ કર્તૃત્વ તથા ભોક્તાપણાવડે દરેક શરીરમાં યુદ્ધિ આદિના ઉપાધિ સંબંધવાળો છે, આમ ભોક્ત્ર સિદ્ધ છે, પણ શ્રુતિવડે તેમ નિરૂપણ કરાયેલ નથી પણ ઇશ્વર લૌકિક રીતિએ અપ્રમિદ્ધ છે. તેથી શ્રુતિ તાત્પર્યવડે તેનું નિરૂપણ કરે છે. માટે આકસ્મિક વચન યુક્ત નથી કારણકે “ગૃહાપ્રવિષ્ટો આત્માનો જે આત્માનો શુદ્ધામા પ્રવેશ છે.” આ ન બાળત “દ્વામુષ્ણાં બે પક્ષીઓ.” આ બંનેમાં ઇશ્વર તથા ક્ષેત્રજ બેઉ કહેવાયેલ છે. જો કે પેગ ઉપનિષદમાં કહેલ વ્યાખ્યાનવડે સત્ત્વ તથા ક્ષેત્રજ કહેવાયેલ છે, છતાં તેમાં કશો વિરોધ નથી.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ?

ગુરુ-જેમ ઘટ આદિને છિદ્ર હોય છે તેમ, સત્વાદિ ઉપાધિના અભિમાનીપણાવડે અતિશરીરમાં ગ્રહણ કરાયેલો છે, માટે તે સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે થતો નથી, આ રીતનો નિરોધ કર્યો છે ઉપાધિથી રહિત જે સર્વ શરીરમા જોવામાં આવે છે, તે પરમાત્મા છે જે રીતે ઘટાદિમાં રહેલ આકાશ ઘટાદિ ઉપાધિથી રહિતરૂપે જોવામાં આવે ત્યારે તે મહાકાશરૂપે થાય છે, તેજ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ જીવનિશે દ્વૈત બાવની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાથી તેને વિશે અતિરોધ લાગુ પડતો નથી. માટે સત્વાદિ ઉપાધિના અભિમાનવાળા જીવાત્માનો સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી આદિના કારણપણાથી અતિરોધ કર્યો છે. માટે પરબ્રહ્મ સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિના આયતનરૂપે છે આજ બાળત અદરવત્વાદિ ગુણકો ધર્મોત્તે. (૧-૨-૨૧) આ સૂત્રથી મિદ્ધ થાય છે કારણ કે ભૂતના કારણરૂપે બ્રહ્મ છે, આ વચનના મધ્યમાં કહ્યું છે કે, તેમા સ્વર્ગ, પૃથ્વી તથા અંતઃકિદ્ધ છે. વિન્તારના ભયથી આ બાળતનો અહીં મંજોર કર્યો છે. (૭)

શિષ્ય-પરબ્રહ્મરૂપે બીજા કંઈ વસ્તુ છે ?

ગુરુ-જુમા પરબ્રહ્મરૂપે છે. કારણ કે તે પ્રાણથી અધિક છે. જેમકે,—

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૮ મું.

ભૂમા પરબ્રહ્મરૂપે.

~~નૂન~~ત્વાદાદ્યુપદેશાત્ ॥૮॥

સૂત્રાર્થ:-ભૂમા આત્મા પરબ્રહ્મરૂપે
કારણકે પ્રાણુનું નિરૂપણ કર્યા પછી
તેનો ઉપદેશ છે. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-“મૂમાલેન વિજિજ્ઞાતિતય
ઈતિ મૂમાન ભગવો વિજિજ્ઞાત ઇતિ । યત્ર નાન્ય-
તપદ્યતિ નાન્યચ્છ્નોત્યન્ય દ્વિજાનાતિ તદત્પમ
(છાં. ૭, ૨૩, ૨૪) ભૂમા જ કેવળ સુખ
રૂપ છે. માટે ભૂમા જાણવા યોગ્ય છે.
નાનદ મુનિએ કહ્યું; આ ભૂમા આત્માને
હું જાણવા ઇચ્છું છું. ભૂમા એક એવી
વસ્તુ છે કે, જેમાં બીજું કોઈ બેઈ
શકતું નથી, જેને કોઈ ઈવજ કરી શકતું
નથી, તથા જેને કોઈ મનન કરી શકતું
નથી. જે અવિદ્યામાં અન્ય અન્યવડે
અન્યને બેઈ શકે છે, અન્યવડે અન્યને
ઈવજ કરી શકે છે, તથા અન્યવડે
અન્યનું મનન કરી શકે છે, તે અત્પ-
રૂપે છે.” આ સ્થળે સંશય એ થાય છે
કે, પ્રાણ ભૂમારૂપ હશે કે પરમાત્મા
ભૂમારૂપે હોવા બેઈએ ?

ગુરુ:-શાથી તને આ સંશય થાય
છે ? ભૂમાનો અર્થ બહુપણું છે. બહુલોપો
મૂં ચ વહો (પાં ૬, ૪, ૧૫૮) આ રીતે
ભૂમ શબ્દનો ભાવ પ્રત્યયાન્ત છે.

શિષ્ય:-આ બહુત્વ કેવા સ્વરૂપવાળું
છે ? પ્રાણમાં વિશેષતા છે તે સૂચન
કરવા કહ્યું છે કે, “પ્રાણો બ્રાહ્મણ મૂમાન
પ્રાણ આશ્રાધી મોદે છે.” આ રીતે

સમીપપણાને લીધે પ્રાણ ભૂમારૂપે છે,
એમ લાગે છે. વળી શ્રુત હોવા મે ભગવદ્દેશે-
ભ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ સોઽહ ભગવઃ શોચામિ
ત મા ભગવાન્શોકસ્ય પાર તારયત (છાં ૭, ૧,
૩) આત્મજ્ઞાનીના ઉપદેશથી સંસારના
દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ આપ
સરખાની પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે.
હું, હે ભગવન્ ! શોક કરું છું.
આપ કૃપા કરી મને મારા શોકમાંથી
મુક્ત કરશો.” આ રીતે શ્રુતિમાં
સૂચન કરેલ હોવાથી પરમાત્મા ભૂમારૂપે
છે, એમ લાગે છે. આમ બેમાંથી અર્થોત્
પ્રાણ કે પરમાત્મામાંથી કોને ભૂમારૂપે
અહણ કરવો તથા કોનો ત્યાગ કરવો, તે
વિશે સંશય થાય છે. અહીં શું પ્રાપ્ત
થાય છે ?

ગુરુ:-મારું માનવું એમ છે કે, પ્રાણ
ભૂમારૂપે છે, એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-શાથી આપનું એમ માનવું છે ?

ગુરુ:-કારણકે પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા કદા
પછી ફરીથી પ્રશ્ન તેમ જ પ્રતિઉત્તર
બેવામાં આવતો નથી. જેમકે,

પ્રશ્ન:-અસ્તિ ભગવો નામ્નો મૂય હે ભગ-
વન્ ! નામથી અધિક શું છે ?”

ઉત્તર:-“વાગ્વાવ નામ્નો મૂયસી ખરેખર
વાણી નામથી અધિક છે.” વળી

પ્રશ્ન:-“અસ્તિ ભગવો વાચો મૂય હે ભગ-
વન્ ! વાગિન્દ્રિયથી શું અધિક છે ?”

ઉત્તર:-“મનોવાક વાચો મૂય. મન વાગિ-
ન્દ્રિયથી અધિક છે.” આ પ્રમાણે પ્રાણ
સગી અધિકતાની પ્રશ્ન તથા ઉત્તરરૂપે

પરંપરા ચાલુ છે. પણ પ્રાણુતું નિરૂપણ થઈ ગયા પછી, તેનાથી અધિક શું છે, રીતનો પ્રશ્ન તેમ જ ઉત્તર જણાતાં નથી. દાખલા તરીકે, -

પ્રશ્ન:-હે ભગવન્ ! પ્રાણુથી અધિક શું છે ?

ઉત્તર:-પ્રાણુથી અધિક અમુક વસ્તુ છે, એમ પ્રશ્નોત્તરની પરંપરા નથી. નામાદિથી ચાંડી આશાના છેવટમાં કહ્યું કે, પ્રાણુ મોટો છે. જેમકે, “પ્રાણો વા આશાયા મયાન પ્રાણુ આશા કરતાં અધિક છે.” આ પ્રમાણે વિસ્તાર કરી જે પ્રાણુદર્શી છે તે શ્રેષ્ઠરૂપે છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે, “અતિવાયસીત્યતિવાયસીતિનૂયાન્નાપદ્મવીત અર્થ:-પ્રાણુના જ્ઞાતાને કોઈ કહે કે, શું તું અતિવાદી છે ? તે એમ પ્રત્યુત્તર આપે છે કે, હા, હું અતિવાદી છું તથા તે જાણતની હું ના પાડી શકતો નથી.” આ રીતની વ્યાખ્યા કરી છેવટે કહ્યું છે કે, “एष तु वा अतिवर्तति य सत्येनाति वदति सत्यना (બ્રહ્મના) જ્ઞાનવડે જે એમ કહે કે, હું અતિવાદ કહું છું, તે ખરેખરો અતિવાદી છે અર્થાત્ આયુ બોલનારો છે.” આ રીતે પ્રાણુવ્રતવાળાનું અતિવાદીપણું અંગીકાર કર્યું છે. વળી પ્રાણુનો ભાગ નથી, પણ અત્યાદિ પર્યંત ભૂમાનો વિસ્તાર કયો છે; માટે પ્રાણુ ભૂમારૂપે છે, એમ જણાય છે.

શિષ્ય:-પ્રાણુ ભૂમારૂપે છે, એમ નિરૂપણ કયો પછી “યત્ર નાન્યત્પરતિ જે તત્ત્વમાં બીજું ભિન્ન કશું નોતો નથી” આ

પ્રમાણેતું ભૂમાનું લક્ષણ કણું છે, તો પછી તેનું નિરૂપણ કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુદ્ધ:-સુપુરિત અવસ્થામાં અર્વ ઇન્દ્રિયોના પ્રાણુમાં લય થઈ જતો હોવાથી દર્શનાદિ વ્યવહારનો અભાવ થાય છે, એમ જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણુનું આ લક્ષણ છે કે “યત્ર નાન્યત્ પરતિ જે પ્રાણુ તત્ત્વમાં અન્ય કશું જોવામાં નથી આવતું.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન જુળોતિ ન પરતિ તે સાંભળતો નથી, તે જોતો નથી.” આ રીતે અર્વ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો લય થાય છે, એ પ્રમાણે સુપુરિત અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે. વળી કહ્યું છે કે “પ્રાણાગ્નય એવતસ્મિન્પુરં પાપ્રતિ (પ્રાં ૪, ૨, ૩) ત્યારે ઇન્દ્રિયો સ્થિર હોય છે ત્યારે આ નગરમાં પ્રાણુરૂપી અગ્નિઓ ભગૃત હોય છે.” આ રીતે સુપુરિત અવસ્થામાં પાંચ વૃત્તિવાળા પ્રાણુનું ભગરણ શ્રુતિ દર્શાવે છે, જેથી પ્રાણુપ્રધાનવાળી સુપુરિત અવસ્થા છે. શ્રુતિમાં ભૂમાનું સુખપણું જણાવ્યું છે. જેમકે “યો વે મૃમા તત્સુગ્મ અર્થ:-જે ભૂમારૂપે છે તે સુખરૂપ છે.” તે પણ યોગ્ય છે. વળી “અર્જવ દેવ સ્વન્નાત્ર પરતપ ચદેવ સ્મિન્ચાતિ મુલ મવતિ (પ્રાં ૪-૬) ત્યારે મન સ્વપ્નને જોતું નથી ત્યારે આ શરીરમાં સુખ થાય છે.” આ પ્રમાણે સુપુરિત અવસ્થામાં જ સુખ કહેવું છે. વળી કહ્યું છે કે, “યથા વે મૃમા તત્સુગ્મ અર્થ:- જે ભૂમારૂપ છે તે અમૃતરૂપે છે.” આ શ્રુતિ પણ પ્રાણુની આથે બધે બેસતી

છે. કારણ કૌપીતકિમાં કહ્યું છે કે,
“પ્રાણો વા અમૃતમ પ્રાણ અમૃતરૂપે છે.”

—~~શિષ્ય~~—ને પ્રાણને ભૂમારૂપે માને
છે, તેના સંબંધી કહ્યું છે કે, “તત્તિ શોક-
ાત્મવિત આત્મજ્ઞાની શોકને તરે છે”
આત્માના જ્ઞાનની ઇચ્છાના સબધમા
પ્રાણનું નિરૂપણ કેમ કર્યું હશે ?

શુરુ:—હું કહું છું કે, પ્રાણ એ જ આત્મા-
રૂપે કહેવાયેલ છે. તેજ પ્રમાણે કહ્યું છે કે,
“પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો માતા પ્રાણો બ્રાતા પ્રાણ સ્વસા
પ્રાણ આચાર્ય પ્રાણો ગ્રાહણ (છાં. ૭, ૧૫, ૧)
પ્રાણ પિતારૂપે, માતારૂપે, બ્રાતારૂપે,
સ્વસારૂપે, આચાર્યરૂપે તથા ગ્રાહણરૂપે
છો” આ પ્રમાણે પ્રાણને જ સર્વાત્મારૂપે
શ્રુતિ ઠેરવે છે. “યથા વા અરો નામો સમર્પિતા
પ્રમસ્મિન્પ્રાણે સર્વ સમર્પિતમ્ અર્થઃ જેવી રીતે
નાભિમાં આરાઓ રહેલ છે, તે જ પ્રમાણે
પ્રાણમાં સર્વ રહેલ છે.” આ રીતે
સર્વાત્મપણું તથા અરા અને નાભિના
નિરૂપણથી પ્રાણનું ભૂમારૂપપણું તથા
વિપુલભાવપણું સંભવે છે. માટે પ્રાણ
ભૂમારૂપે છે, આમ સિદ્ધ થાય છે. આ
પ્રમાણે શુરુ પૂર્વ પક્ષનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ
કર્તા પછી હવે પરમાત્મા ભૂમારૂપે છે,
પણ પ્રાણ નથી, તે દર્શાવે છે.

શિષ્ય:—પ્રાણ ભૂમારૂપે નથી કારણ
કે પ્રાણથી પણ ઉર્ધ્વ અર્થાત્ વધારે
ઐષ ઉપદેશ ભૂમાનો દર્શાવ્યો છે. સુપુત્ર
સ્થાનને સંપ્રસાદ કહે છે. “સમ્યક પ્રતીદતિ
અસ્મિન્ જેમાં સમ્યક્ પ્રકારનો આનંદ
રહેલ છે તે સંપ્રસાદ કહેવાય છે. બૃહ-

દારણ્યકમાં સ્વપ્ન તથા જાગરિત સ્થાન
માથે સુપુત્રનું સૂચન છે. ત્યાં કહ્યું છે
કે, આ સુપુત્રાવસ્થામાં પ્રાણ જાગે
છે. આથી પ્રાણની સંપ્રસાદરૂપે ગણના
થાય છે. પ્રાણનો ઉપદેશ આખ્યા પછી
ભૂમા આત્માનો ઉપદેશ સૂચિત કર્યો
છે. ને પ્રાણજ ભૂમા આત્મારૂપે હોય
તો તેજ ભૂમારૂપે થવો નેહએ તથા
તેના પછીનો જે કાંઈ ઉપદેશ હોય તે
અધરિત થવો નેહએ. નામથી અધિક
જે ઉપદેશ છે તેમાં નામજ નામથી
અધિક છે, એમ નથી.

શિષ્ય:—ત્યારે શું ઉપદેશ કહેલો છે ?

શુરુ:—નામથી અધિક વાણીનો ઉપ-
દેશ છે. જેમકે, યાગ્વા વ નામ્નો મૃગ્યો
નામથી અધિક વાણી છે. તેજ પ્રમાણે
વાગાદિથી માંડી પ્રાણ પર્યત અન્ય અન્ય
અધિકરૂપે છે, એમ ઉપદેશ કર્યો છે.
તેજ પ્રમાણે પ્રાણનો ઉપદેશ થઈ રહ્યા
પછી ભૂમાનો ઉપદેશ છે. માટે ભૂમાનો
ઉપદેશ પ્રાણથી અધિકરૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—આ સ્થળે એમ પ્રશ્ન નથી
કે, પ્રાણથી અધિક શું છે ? તેજ પ્રમાણે
ઉત્તર પણ નથી કે પ્રાણથી અમુક વસ્તુ
અધિક છે. તો પછી પ્રાણથી ભૂમા અ-
ધિકરૂપે છે, એવો ઉપદેશ કેવી રીતે
કહેવાઈ શકે ? પ્રાણ સંબંધીનું જ ઐષવા-
દીપણું આગળ જતા સૂચન કર્યું છે.
જેમકે, એવ તુ વા અતિવદતિ ચ સત્યેનાતિ વદતિ
જે સત્યવડે અતિવાદ કરે છે, તેજ
ખરે ઐષ વાદી છે. માટે પ્રાણથી અધિક-
રૂપે ઉપદેશ નથી.

શુરુ:-પ્રાણ સંબંધી જ શ્રેષ્ઠવાદી છે તથા તેણે આ નિરૂપણ છે, એમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે એથી વિશેષ એમાં કહેણું છે. જેમકે, 'ય સત્યેનાતિ વતિ જે સત્યવટે શ્રેષ્ઠ બોલનારો છે' "

શિષ્ય:-અહીં જે વિશેષ વાદ છે, તે પણ પ્રાણ સંબંધી જ થશે.

શુરુ:-તે કેવી રીતે ?

શિષ્ય:-જેવી રીતે આ અગ્નિહોત્રી છે, જે મત્ય બોલે છે. આમ કહેવાથી એમ નહિ કહેવાય કે, આ સત્ય બોલે છે તેથી એ અગ્નિહોત્રી છે.

શુરુ:-ત્યારે કેવી રીતે ?

શિષ્ય:-અગ્નિહોત્રના કર્મથી જ તે અગ્નિહોત્રી કહેવાય છે. અગ્નિહોત્રીનું મત્ય બોલવું, એ વિશેષજ્ઞાવ છે. તે જ પ્રમાણે "અથ તુ વા અતિવદતિય સત્યેનાતિવદતિ અર્થ:-આ શ્રેષ્ઠ વાદી છે, જે સત્યવટે શ્રેષ્ઠ બોલે છે" એમ કહેવાથી એ સાચું બોલે છે, તેથી જ તેનામાં અતિવાદી-પણું નથી.

શુરુ:-ત્યારે કેવી રીતે શ્રેષ્ઠવાદીપણું કહ્યું છે ?

શિષ્ય:-પ્રકૃતરૂપ પ્રાણના વિજ્ઞાન-વટે જ શ્રેષ્ઠવાદીપણું છે. પ્રાણના જ્ઞાનવા-ળામાં આજ્ઞા બોલવાપણું, એ વિશેષધર્મરૂપે ગણાય છે.

શુરુ:-તેમ નથી. આમ કહેવાથી શ્રુ-તિના તાત્પર્યનો પરિત્યાગ કર્યો, એમ કહેવાશે, શ્રુતિવટે જ સાચું બોલવાથી જ શ્રેષ્ઠવાદીપણું પ્રતીત થાય છે. જેમકે

"ય સત્યેનાતિવદતિ સૌન્દરિવદતિ અર્થ:-જે સત્યવટે શ્રેષ્ઠ બોલે છે તે જ બોલનારો છે." અહીં પ્રાણના વિજ્ઞાનવટું નિરૂપણ નથી.

શિષ્ય:-વિષયપરત્વે પ્રાણ વિજ્ઞાનનો મંબંધ છે.

શુરુ:-પ્રકરણને અનુસંગવાધી મૂળ શ્રુતિનો ત્યાગ થશે. મૂળ અર્થનો ત્યાગ કરી ભિન્ન અર્થનું નિરૂપણ કરવાને શબ્દ યોગવામાં નથી આવતો, જેમકે "અથ તુ વા અતિવદતિ. આ પણ શ્રેષ્ઠવાદી છે." પણ "સત્ય ત્વેય વિજ્ઞાનમિતિવ્યતઃ પણ સત્ય બાણવા મોઝ્ય છે" અહીં તુ શબ્દ અન્ય પ્રયત્ન કરવાના અર્થમાં છે. અર્થાત્ મૂળ વિષયથી અન્ય અર્થનું તુ શબ્દ સૂચન કરે છે. જેમકે મૂળ એક વેદની પ્રશંસા કરવી હોય ત્યાં એમ કહેવામાં આવે કે, જે ચાર વેદનું અધ્યયન કરનાર હોય તે તો મહા બ્રાહ્મણ છે. આમ એક વેદથી ભિન્ન અર્થને સૂચવનાર ચારે વેદની પ્રશંસા થાય છે, તે પ્રમાણે આ બાણવું. વળી એવો નિયમ નથી હોતો કે, પ્રશ્ન તથા ઉત્તરના રૂપમાં જ અન્ય અર્થનું નિરૂપણ કરેલ હોય. કારણ કે બીજા અર્થનું નિરૂપણ ત્યારે ચાલતા વિષયની સાથે સંબંધ નહિ ગણવામાં આવે ત્યારે થાય છે. પ્રાણ પર્યતનો ઉપ-દેશ નારદે સાંભળ્યો. ત્યાર પછી નારદ મુનિ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ત્યારે સન-ત્કુમાર જાતે જ વિશેષ ઉપદેશ આપે છે. જેમકે વિકાર તથા અનૃતતા વિષયવાળા પ્રાણના વિજ્ઞાનવટે જે કાંઈ શ્રેષ્ઠવાદીપણું છે તે અશ્રેષ્ઠવાદીરૂપ જ છે. પણ શ્રેષ્ઠવાદી

તો તે છે કે, જે સત્યવડે શ્રેષ્ઠ વહે છે. અહીં સત્યનો અર્થ પરબ્રહ્મ લેવો. કારણકે બ્રહ્મ પરમાર્થરૂપે છે, તેમ જ અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સત્ય જ્ઞાનમતઃ પ્રથમ બ્રહ્મ સત્ય-રૂપે, જ્ઞાનરૂપે તથા અનંતરૂપે છે.” “સોઽહ મગવ. સત્યેનાતિવદાનિ હે ભગવન્ ! હું સત્ય વડે શ્રેષ્ઠવાદી થાઉં ?” એમ ઉપદેશને પામેલા નારદે કહ્યું ત્યારે સનત્કુમાર આ રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા નારદને વિજ્ઞાનાદિ સાધનપરંપરાવડે ભૂમા આત્માના ઉપદેશ કરે છે આમાં પ્રાણથી અધિક મત્ય કહેવું ભેદબે. આ સત્યનો જ અહીં ઉપદેશ આપેલો છે. આ સત્ય જ ભૂમા કહેવાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે પ્રાણથી અધિક ભૂમા આત્માનો ઉપદેશ છે, માટે પ્રાણથી અન્યરૂપ પરમાત્મા ભૂમારૂપે થવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે આત્માને યોગબ-વાની ઇચ્છાના સંબંધમાં આ પ્રકરણ નિરૂપિત થયેલ છે. માટે પ્રાણ જ આત્મ-રૂપે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. મુખ્ય વૃત્તિવડે પ્રાણનું આત્માપણું નથી. અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે કે, પરમાત્માના જ્ઞાન વિના શોકની નિવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “નાન્ય પન્થા વિચલેઽ-યનાય (ન્ધે. ૬, ૧૫) એકાને માટે અન્ય માર્ગ નથી.” “તમા મગવાન્શોકસ્વ પાર તાપ્યત્વ (છાંં ૭, ૧, ૩) તેવી રીતના મને આપ શોકના પારને પમાડો.” આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “તસ્મૈ મૃદિતકપાયાય તમસઃ પારં દર્શયતિ મગવાન્ સન-ત્કુમાર. (છાંં ૭, ૨૬, ૨) ઉપદેશવડે જેના શગાદિ દોષનો નાશ થયો છે એવા

નારદને ભગવાન્ સનત્કુમાર અજ્ઞાનના પા-રને પહેાયાડે છે.” અહીં તમવડે શોકા-દિના કારણરૂપ અવિદ્યા બાણવી બે પ્રાણ જ છેવટના ઉપદેશરૂપે હોય તો પ્રાણના આશ્રયરૂપ અન્ય વસ્તુ કહેવાઈ શકે નહિ. વળી છાંંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, આત્મામાંથી પ્રાણ થાય છે વિષયના છેવ-ટમાં પરમાત્માનું જ નિરૂપણ થશે, માટે ભૂમા પ્રાણરૂપે છે, એમ નથી. “સ મગવ વસ્તિન્નતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિમ્નિ (છાંં ૭, ૨૪, ૧) હે ભગવન્ ! આ ભૂમા શ્રેમાં રહેલ છે ? તે પેતાના મહિમામાં રહેલ છે.” આ રીતે વિષયની સમાપ્તિમાં ભૂમાનું જ નિરૂપણ કરેલ છે. ભૂમાવડે વિપુલ વાચ-કતા બાણવી. આથી પરમાત્મા સર્વના કારણરૂપ હોવાથી ભૂમારૂપે સમ્યક્ પ્રારંભ સુક્ત થાય છે. (૮)

શિષ્ય-ભૂમા પરમાત્મારૂપે છે, એના સંબંધી અન્ય કોઈ કારણ હોય તો તે કહો.

ગુરુ-હા, ભૂમાના જે ધર્મ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ છે, તે જ ધર્મ પરમાત્માના જ થવા ચે ય્ય છે. માટે ભૂમા પરમાત્મા-રૂપે છે. જેમકે:-

આધિકરણ રહ્યું-અને હ મું.

ભૂમાના ધર્મો પરમાત્મામાં.

ધર્મોપપત્તેષ્ઠ ॥ ૧ ॥

સુતાર્થ:-શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ ભૂમાના ધર્મો પરમાત્મામાં છે, એ રીતની પ્રતિપત્તિ હોવાથી ભૂમા પરમાત્મા-રૂપે છે. (૯)

ટીકા:-શુરુ:-વળી ભૂમામાં જે ધર્મો પ્રતિપાદન થયા છે, તે જ ધર્મો પરમાત્મામાં ઉપપન્ન છે. કહ્યું છે કે, “યન નાન્યત્પદયતિ નાન્યચ્છુનોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સમૂમા જેમાં અન્યતું જોવું થતું નથી, અન્ય શ્રવણ થતું નથી, તથા જે બીજું કંઈ જાણતો નથી, તે જ ભૂમારૂપે છે.” આ શ્રુતિ ભૂમા આત્મામાં દર્શનાદિ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવે છે. વળી દર્શનાદિ વ્યવહારનો અભાવ પરમાત્મામાં જ જણાયેલો છે. જેમકે અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યન તસ્ય સર્વમાત્રેવામૃતત્વેન વ પસ્યેત જેને સર્વ આત્મારૂપે છે તે કોને શાવડે જોવાનો હતો ?” સુષુપ્તાવસ્થામાં દર્શનાદિ વ્યવહારનો જે અભાવ કહેલો છે, તે પણ આત્માના અસંગત્વપણાના નિરૂપણવડે દર્શાવાયેલો છે, પણ પ્રાણના અભાવની વિવિક્ષાવડે નહિ. કારણકે ત્યાં પરમાત્મા સંબંધી વિષય છે. સુષુપ્તાવસ્થામાં જે સુખ કહેવાયેલું છે, તે પણ આત્માના જ સુખરૂપની વિવક્ષાથી કહેલ છે. આથી કહ્યું છે કે, “એવોડસ્ય પરમ આનંદ એતસ્વવા-નદન્વાન્વાનિ ભૂતાનિ માત્રામુપગીચન્તિ પરબ્રહ્મ

પરમ આનંદરૂપે છે આ પર બ્રહ્મના આનંદના એક અદ્ય અ નંદનો વિષયેન્દ્રિય-દ્વારા ભૂત માત્રો ઉપલોભ કરે છે.” આ રથજે પણ “યો વૈ મૂમા તત્તુલ્લ નાસ્તે મુલમસ્તિ-મૂર્ત્યુ સુપ્તમે જે ભૂમા છે તે સુખરૂપે છે. અદ્યમાં સુખ નથી ભૂમા જ સુખરૂપે છે.” હ.ળ સુક્ત સુખના નિરાકરણવડે બ્રહ્મને સુખ તથા ભૂમારૂપે શ્રુતિ દર્શાવે છે. “યો વૈ મૂમા તદનુત્તમ જે ભૂમા છે તે અમૃત-રૂપે છે ” આ રીતે અહીં શ્રુતિમાં અમૃત-પણું પરમ કારણરૂપે જણાવે છે. કારણ કે અમૃતની મહાયતાને લીધે વિકારોનું અસ્તિત્વ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અતોન્વદાત્મ પરમાત્માથી ભિન્ન જે વિકારરૂપ છે, તે નશ્વર છે ” તેમજ સત્યપણું, સ્વમહિ-મામા સ્થિતિપણું, સર્વગતપણું તથા સર્વાત્મપણું, આ જે ધર્મો શ્રુતિથી કહેવાયેલ છે, તે પરમાત્મામાં જ રહેલો છે, પણ અન્ય રથજે નહિ. માટે ભૂમા જ પરમાત્મારૂપે છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. (૯)

શિષ્ય:-જેમ ભૂમા બ્રહ્મરૂપે છે, તેમ બીજું શુ બ્રહ્મરૂપે છે.

શુર-અક્ષર પણ બ્રહ્મરૂપે છે.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે ?

શુર-અક્ષર આકાશાદિ અવે વિકા-રના આશ્રયરૂપે છે. માટે તે બ્રહ્મરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જી-સૂત્ર ૧૦ મું.

અક્ષર બ્રહ્મરૂપે.

“અક્ષરમન્વરાન્તઘૃતે” ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-અક્ષર બ્રહ્મરૂપે છે. કારણ કે આકાશાન્ત અર્થોત્ આકાશાદિ વિકાર સમૂહના આશ્રયરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ છે. (૧૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-“ક્ષ્મિન્નુ વ્યવનામ ઓતથ પ્રોતથેતિ । તદ્દોવચૈતદ્વે તદ્દક્ષરં ગાંધિ ગ્રામણા અભિવદન્ત્યસ્પૂલમનણુ (જૂં ૩, ૮, ૭, ૮) અર્થ:-ખરેખર આકાશ કેને વિશે ઓત-પ્રોત છે? યાત્રવદ્કયે કહ્યું;-હે ગાંધિ! આકાશ જેને વિશે ઓતપ્રોત છે તેને બ્રહ્મ વેત્તાઓ અક્ષર કહી કહે છે, જે સ્થૂલ તથા અનણુરૂપે છે.” આ રીતની શ્રુતિ છે. હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, અક્ષર શબ્દવટે વણું લેવો કે પરમેશ્વર લેવો? તેમાં અક્ષર સમાન્નાય ઇત્યાદિમાં અક્ષર શબ્દવટે વણું પ્રસિદ્ધ છે. તેમ જ જે વસ્તુ જે વસ્તુમાં પ્રસિદ્ધ હોય, તેનો ત્યાગ કરી અન્ય વસ્તુવિશે તે વસ્તુ યોગ્ય, તે અયોગ્ય છે. “ઐકાર એવં સર્વં ઐકાર જ આ સર્વરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વણું સર્વાત્મકરૂપે હોવાથી તેની ઉપાસના કરવી, એમ કહ્યું છે. વળી વણું ઓટલે કેવળ અક્ષર શબ્દ છે. માટે અહીં શું બાણુવું?

શુર:-અક્ષર શબ્દવટે પરમાત્માને બાણુવો ભેધી.

શિષ્ય:-કેવી રીતે તેમ ચર્ચ શકે?

શુર:-આકાશપર્યંત સર્વ વસ્તુને તે ધારણ કરી શકે છે. અર્થોત્ પૃથિવી આદિથી લઈ આકાશ પર્યંત વિકાર-સમૂહને અક્ષર ધારણ કરે છે. કહ્યું છે કે, પૃથિવીઆદિ જાળત્રયથી પરિચિન્ન સર્વ વિકારસમૂહની સ્થિતિ આકાશમાં છે, એમ “આકાશ એવં વદોત ચ પ્રોત ચ આકાશમાં સર્વ ઓતપ્રોત છે.” એ રીતનો ઉત્તર મળ્યો. ત્યારે ગાંધિએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, આકાશ શામાં ઓત-પ્રોત છે? અર્થોત્ ઉપસંહાર કયો છે કે, “ક્ષ્મિન્નુ વ્યવનામ ગાંધિનામ ઓતથ પ્રોતથ હે ગાંધિ! અક્ષર બ્રહ્મમાં આકાશ ઓત-પ્રોત છે.” વળી આકાશ પર્યંત સર્વ વિકારતું ધારણ કરવું, બ્રહ્મવિના બીજી વસ્તુમાં સંભવે નહિ. જો કે ઐકાર જ આ સર્વરૂપે છે, એમ કહ્યું છે, તે પણ બ્રહ્મની પ્રાગિતના સાધનરૂપ હોવાથી સ્તુતિ અર્થે કહેલ છે. માટે “ન ક્ષતિ અક્ષરે જે નાશ પામતું નથી, પણ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે.” આ રીતે અક્ષરમાં નિત્યત્વ તથા વ્યાપિત્વ ધર્મ હોવાથી, તે પરબ્રહ્મરૂપે છે. (૧૦)

શિષ્ય:-કાર્યતું આધીનપણું કારણમાં રહેલ છે, જેથી આકાશ પર્યંત સર્વ વસ્તુતું ધારણ કરવાપણું સંભવે, પણ જે લોકો પ્રધાનને કારણરૂપે માને છે, તેઓના કહેવા પ્રમાણે પ્રધાનતું ધારણ કરવાપણું છે તે પછી અક્ષરને જ કેમ બ્રહ્મરૂપે બાણુવો તથા પ્રધાનને કેમ નહિ?

શુર:-અક્ષરમાં ધારણ કરવાપણું છે, એમ શ્રુતિ આપા કરે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૧ મું.

અક્ષર સર્વના આધારરૂપે.

સાંચ પ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશપર્યંત સર્વ વસ્તુનું ધારણ કરવારૂપ કર્મ અક્ષરનું છે, એમ શ્રુતિની આજ્ઞા છે. (૧૧)

ટીકા:-ગુરુ:-આકાશપર્યંત સર્વ વિકારસમૂહને ધારણ કરવારૂપ કર્મ પરમેશ્વરનું જ છે.

શિષ્ય:-આ કર્મ પરમેશ્વરનું કેવી રીતે ?

ગુરુ:-શ્રુતિ આ રીતની આજ્ઞા કરે છે. શ્રુતિમાં આ રીતની આજ્ઞા છે કે, “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशानने गार्गि सर्वचद्रमसौ निरुतौ तिष्ठत (બુ. ૩, ૮, ૯) હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષર બ્રહ્મની આજ્ઞાવડે સૂર્ય તથા ચંદ્ર પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ રહેલા છે.” આ રીતની જે આજ્ઞા છે, તે પરમેશ્વરના કર્મરૂપે છે. અચેતનરૂપ પ્રધાનની આ રીતની આજ્ઞા નથી; અર્થાત્ અચેતન પ્રધાનમાં ચેતન ધર્મ હોતો નથી. જેવી રીતે ઘટાદિતું કારણ મૃત્તિકા છે, તે પણ અચેતનરૂપે હોવાથી તેમાં ચેતનના ધર્મ હોતા નથી. (૧૧)

શિષ્ય:-અક્ષર બ્રહ્મરૂપે છે, આના સંબંધમાં બીજું કોઈ કારણ હોય તો તે કહેશો.

ગુરુ:-અક્ષરમાં બ્રહ્મથી ભિન્નપણ નો ભાવ શ્રુતિ દર્શાવતી નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અક્ષર બ્રહ્મરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૨ મું.

અક્ષરની બ્રહ્મરૂપતામાં શ્રુતિપ્રમાણ.

અન્યભાવવ્યાવૃત્તેષ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મથી ભિન્નનો ભાવ અક્ષર વિશે શ્રુતિ દર્શાવતી નથી, માટે અક્ષર બ્રહ્મરૂપે છે. (૧૨)

ટીકા:-ગુરુ:-બ્રહ્મથી ભિન્નના ભાવનો ભેદ અર્થાત્ અક્ષરનો બ્રહ્મસાથે અલેદ હોવાથી બ્રહ્મ અક્ષર શબ્દાત્મક છે. આકાશપર્યંત સર્વનું ધારણ કરવાવાળું કર્મ પરમાત્માનું જ છે, પણ બીજાનું નથી.

શિષ્ય:-અન્યભાવની વ્યાવૃત્તિ એટલે શું ?

ગુરુ:-અન્યનો જે ભાવ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયથી ભિન્નતાનો જે ભાવ, તે અન્યભાવ. અન્યભાવની વ્યાવૃત્તિ અર્થાત્ અભાવ, તે અન્યભાવ વ્યાવૃત્તિ અર્થાત્ પરમાત્માથી ભિન્ન ભાવનો અક્ષરસાથે અભાવ છે. આનો ભાવ એ છે કે, બ્રહ્મથી અક્ષર શબ્દ ભિન્ન છે, એવી જે શંકા થાય છે, તે શંકારૂપી ભાવથી શ્રુતિ અક્ષરને ભિન્ન પાડે છે. કારણ કે આકાશ પર્યંત સર્વવસ્તુને ધારણ કરવાપણું અક્ષરમાં રહેલ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, “तत्रा एतदक्षर गार्ग्य दृष्ट द्रष्टुम्व શોચ્યત્ત મત્રવિજ્ઞાત વિનાત (બુ. ૩, ૮, ૧૧) હે

ગાર્ગી ! અરેખર અક્ષર કોઈથી દૃષ્ટ નથી, પણ સ્વયંદ્રષ્ટા છે કોઈથી શ્રુત નથી, પણ સ્વયંશ્રોતા છે. કોઈથી મનન કરાયેલ નથી, પણ તે પોતે મનનકર્તા છે. કોઈથી વિજ્ઞાત નથી, પણ તે પોતે વિજ્ઞાતા-રૂપે છે.” હવે અદૃષ્ટત્વાદિ ઉપદેશ પ્રધાનનો સંભવ છે, પણ દ્રષ્ટા આદિપણનો ઉપદેશ, પ્રધાન અચેતનરૂપ હોવાથી, સંભવતો નથી. વળી કહ્યું છે કે, “નાન્યદત્તોઽસ્તિ ધૃત્ નાન્યદત્તોઽસ્તિ શ્રોતૃ નાન્યદત્તોઽસ્તિ મનૃ નાન્યદત્તોઽસ્તિ વિજ્ઞાતૃ તેના સિવાય અન્ય કોઈ દ્રષ્ટા નથી, તેના સિવાય અન્ય કોઈ શ્રોતા નથી, તેના સિવાય અન્ય કોઈ મંતા નથી, તેમજ તેના સિવાય અન્ય કોઈ વિજ્ઞાતા નથી.” આ શ્રુતિવડે આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુનો પ્રતિપેદ કરેલ છે. ઉપાધિયુક્ત જીવનું પણ અક્ષર શબ્દાત્મપણું હોતું નથી કારણકે શ્રુતિમાં અક્ષર વિશે ઉપાધિનો પ્રતિપેદ કરેલ છે. જેમકે, “અન્વયુષ્મન્નશ્રોત્રમવાગમન” (૫૦, ૩, ૮, ૮) તે અચક્ષુરૂપે છે, તે અશ્રોત્ર-રૂપે છે, તે અવાક્-રૂપે છે, તેમજ તે અમન-રૂપે છે.” બીજું જીવ ઉપાધિથી ગ્રહિત હોતો નથી. માટે પરબ્રહ્મ અક્ષરરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧૨)

શિષ્ય:-બીજું પરબ્રહ્મરૂપે કોને ગણેલ છે ?

ગુરુ:-અપરબ્રહ્મને અર્ધાત્ જે દર્શન-કર્મરૂપે છે, તેને પણ બ્રહ્મરૂપે જાણવું, જેમકે:-

અધિકરણ ૪ થું-સુત્ર ૧૩ મું.

પરાપર બ્રહ્મ નિરૂપણ.

દક્ષતિકર્મન્યપદેશાત્સઃ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-દર્શનના કર્મનો વ્યપદેશ હોવાથી, અપર બ્રહ્મ પણ બ્રહ્મરૂપે છે.

ટીકા:-શિષ્ય:-“एतद्वै सत्यमम परमापर च ब्रह्म यदोकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैवतर-मन्वेति अर्थ-”સગુણ તેમ જ નિર્ગુણ બ્રહ્મ બેઉ ઍકાર શબ્દરૂપે છે. આ કારણથી વિવેકી પુરૂષ બેમાંના એકનો જ આશ્રય લઈ અનુસરે છે.” આ પ્રમાણે શરૂઆત કીધા પછી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “य पुन रेत त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभि ध्यायीत । જે કોઈ ઍકારવાળા ત્રણ વર્ણોવડે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ચિંતન કરે છે.” આ મધ્યે પરબ્રહ્મ ધ્યાન કરવા ચોખ્ખોનો ઉપદેશ છે કે, અપર બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે ? આયતનરૂપે એક જ છે, માટે પર તથા અપરમાંથી એક આયતન-રૂપે છે. આ રીતનો વિષય હોવાથી અહીં મંશય થાય છે.

ગુરુ:-આ સ્થળે અપર બ્રહ્મનું નિરૂપણ છે, એમ મિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-બ્રહ્મના જ્ઞાતાના સળધમાં દે-ગથી પરિચ્છેદવાળું ફળનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે, “स तेनसि-त्सर्वे सपन्न स सामभिर्ग-न्नीयते ब्रह्मलोकम् अर्थ:-”તે તેજસ્વ સૂર્યમા જોડાય છે. ત્યાંથી સામના મંત્રોવડે તે

બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જવાય છે.” આ રીતે પરબ્રહ્મના જ્ઞાતાને દેશ પરિચ્છેદવાળું કૃપ થાય છે, એમ કહેવું શક્ય નથી. કારણ કે પરબ્રહ્મ સર્વવ્યાપકરૂપે છે.

શિષ્ય:—આપણે અપર બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરીએ, પણ આગળ ચાલતાં કહ્યું છે કે, આવો જ્ઞાતા પરં પુરુષને પામે છે. આ રીતનું વિશેષણ અપર બ્રહ્મના સંબંધમાં યોગ્ય કહેવાય નહિ.

ગુરુ:—આમ કહેવામાં દોષ નથી. સ્થૂલ વિરાટની અપેક્ષાવડે બ્રાહ્મી સૂત્રાત્મારૂપ પરને વિષે પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આ રીતે સિદ્ધ થવાથી એમ કહેવાય છે કે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરબ્રહ્મનો જ આ ઉપદેશ છે.

શિષ્ય:—હેવી રીતે આ પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ થઈ શકે ?

ગુરુ:—ઇક્ષતિકર્મનો ઉપદેશ હોવાથી પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ સિદ્ધ થાય છે. અહીં ઇક્ષતિનો અર્થ દર્શન થાય છે. ઇક્ષતિકર્મનો અર્થ એ છે, જોવાનો વ્યપાર. આ રીતે દર્શનવ્યાપારવડે આ અભિધ્યાન કરવા યોગ્ય પુરુષનો શ્રુતિવચનના છેવટના ભાગમાં ઉપદેશ છે. જેમકે, “સ एतस्मा जीव-
घनात्परात्पर पुरिदाय पुरुषमीक्षते अर्थ:—ત્યાં તે, જીવોના મહાનૂ મમૂહો કરતાં મહાનૂ તથા સર્વ શરીરમાં વ્યાપકરૂપે રહેલા પુરુષને જુદો છે.” આમાં અભિધ્યાનનું કર્મ નહિ બનેલ વસ્તુરૂપે છે. ધ્યાનનું કર્મ એ છે, મનોરથવડે કહ્યાયેલ

જે વસ્તુ તે. દર્શનનું કર્મ એ છે, જે રીતે વસ્તુ હોય તે રીતે જોવામાં આવે. માટે ઇક્ષતિના કાર્યવડે સમ્યક્ દર્શનના વિષયરૂપ પરમાત્માનો જ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પરમાત્મા આ સ્થળે પર તથા પુરુષ આ બે શબ્દ-વડે ધ્યાનના વિષયરૂપ જણાયેલ છે.

શિષ્ય:—અભિધ્યાનમાં પર પુરુષનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે તથા ઇક્ષણમાં પરથી પર એવા પુરુષનું વર્ણન કરેલ છે. આમ ઇક્ષણમાં અન્યનું નિરૂપણ કેમ કર્યું હશે ?

ગુરુ:—પર તથા પુરુષ આ બે શબ્દો બેઉ સ્થળે સામાન્ય છે. આ સ્થળે જીવધન શબ્દ-વડે મૂળ, ધ્યાન કરવા યોગ્ય તથા પર પુરુષનો સમાવેશ થતો નથી. આથી પરથી પર જોવા યોગ્ય પુરુષ અન્ય હોવો જોઈએ.

શિષ્ય:—ત્યારે જીવધનનો અર્થ શું ?

ગુરુ:—ધનનો અર્થ મૂર્તિ છે. જીવાત્મક જે મૂર્તિ, તે જીવધન કહેવાય. લવણના ગાંગાનાની માફક પરમાત્માનો જીવરૂપે જે અદ્યક્ષાવ, જે ઉપાધિવડે બનેલ છે તથા વિષય અને ઇન્દ્રિયોથી જે પર છે તે જીવધન કહેવાય છે. બીજાએ જીવધનના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—“સ साममिहजीवते ब्रह्मलोकम् જે સામ-વડે બ્રહ્મલોકને પગાડે છે.” આમ પાછા જનાં બીજાં વચનવડે અન્યલોકથી પર જે બ્રહ્મલોકનું સૂચન કરેલ છે, તે જીવ-ધન છે. કારણકે ઇન્દ્રિયોવડે આવૃત

સર્વ જીવસમૂહોની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મલોક-
નિવાસી તથા સર્વ ઇન્દ્રિયાત્મક હિરણ્ય
ઝર્લમાં થાય છે. માટે જીવસમૂહ તે જ
બ્રહ્મલોક છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે,
જે પરમાત્મા પરરૂપે છે તથા જે દર્શનના
વ્યાપારરૂપે છે, તે જ ધ્યાનમાં પણ કર્મ-
રૂપે થાય છે. ‘પરપુરુષ’ આ રીતના
વિશેષની કલ્પના પણ પરમાત્માનો જ
સ્વીકાર કરવાથી થાય છે. જેથી પર
કાંઈ નથી, તે જ પરપુરુષ પરમાત્મારૂપે
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પુરુષાન્ન પર કિ-
ચિત્તા કાષ્ઠા સા પરાગતિ—અર્થ—પુરુષથી પર
કાંઈ નથી. તે જ પરમાવધિરૂપે તથા
પરમ ગતિરૂપે છે.” “પરપર ચ ત્રાય્યદોકાઃ
જે ઐક્યાર છે તે પર તથા અપર
બ્રહ્મરૂપે છે.” આ રીતનો વિભાગ
પાડ્યો છે. ત્યાર બાદ ઐક્યાર-
રૂપ સાધનવડે પરમપુરુષ ધ્યાન કરવા
યોગ્ય છે. આ ધ્યાનવડે પરબ્રહ્મ પર
પુરુષને પહોંચાડે છે. “જેવી રીતે સર્પ
પોતાની કાંચળીથી મુક્ત થાય છે, તે જ
પ્રમાણે તે મનુષ્ય પાપમાંથી મુક્ત થાય
છે,” આમ પરમાત્માના ધ્યાનનું ફળ
એ છે કે, પાપમાંથી મુક્ત થવું, એમ
શ્રુતિ દર્શાવે છે.

શિષ્ય:—પણ આપે કહ્યું છે કે,
પરમાત્માનું ધ્યાન કરનારાને દેશ પરિચ્છે-
દવાળું ફળ યોગ્ય નથી.

ગુરુ:—ત્રિમાત્રાવાળા ઐક્યારના આશ્ર-
યવડે જે પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે તેને
બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિરૂપ ફળ થાય છે, આમ

થયા પછી ક્રમે કરી તેને આત્મસાક્ષા-
ત્કારની ઉત્પત્તિ થાય છે આ રીતનો
ક્રમ મુક્તિરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ માટે છે.
આથી આમાં કોઈ રીતનો દોષ નથી. (૧૩)

શિષ્ય:—ખીનું પરબ્રહ્મરૂપે શું છે
તે કહેશો.

ગુરુ:—દહરાકાશ પરબ્રહ્મરૂપે છે.

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ:—આ પ્રમાણેના ઉત્તરોનો સમા-
વેશ કરવામાં આવેલો છે તેથી. જેમકે:—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૪ મું.
દહરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે

દહરઉત્તરેભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—દહરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે
છે. કારણ કે આ રીતના હેતુઓ છે. (૧૪)

શિષ્ય:—“અથ ચદિદમસ્મિ ન્નમ્પુરે વહરં
પુષ્કરીક વેશ્મ દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિ ન્ન
વન્ત સ્તદન્વેષ્ય તદ્વાય વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ
(છાં ૮, ૧, ૧) બ્રહ્મપુર વિશે (મનુષ્યના
શરીર વિશે) કમળના સરખું આકાશ છે
તથા તે દહર વિશે એક તીક્ષ્ણ અતરા-
કાશ છે. આવા મધ્યભાગ વિશે તે શોધવા
યોગ્ય છે. ખરેખર તે જ સાક્ષાત્કાર કરવા
યોગ્ય છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે.
અહીં અલ્પ હૃદયકમળમાં જે દહરાકાશ
કહેવામાં આવેલ છે, તે શું ભૂતાકાશ છે,
વિજ્ઞાનાત્મા છે અથવા પરમાત્મા છે ?
આ રીતનો સંશય થાય છે.

ટીકા:—ગુરુ:—આ સંશય થવાનું
શું કારણ ?

શિષ્ય:-આકાશ તથા બ્રહ્મપુર, આ બે શબ્દવડે આ સંશય થાય છે. આ આકાશ શબ્દનો પ્રયોગ પર તેમ જ ભૂતાકાશને વિશે હોય, એમ બેવામાં આવે છે. અહીં સંશય એ છે કે, ભૂતાકાશ એ જ દહરરૂપે છે કે પર દહરરૂપે છે ? હવે બ્રહ્મપુર એટલે શું બાણુવું ? જીવ બંધવો, બ્રહ્મનું પુર અર્થાત્ શરીર તે બ્રહ્મપુર, અથવા તો પરબ્રહ્મનું જે પુર તે બ્રહ્મપુર ? વળી આ: પણ સંશય છે કે, પર એવા જીવની અથવા તો શું બીજા કોઈ પુરસ્વામીની દહરાકાશમાં સ્થિતિ છે ? તેમાં આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશ વિશે પ્રસિદ્ધ છે. માટે ભૂતાકાશ જ દહર શબ્દરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ આકાશ અદ્ય સ્થાનમાં રહેલ છે, માટે તે દહર કહેવાય છે. “યાગ્ન્યા અયમાગ્નિસ્તાવાનેયોઽન્તર્હૃદય આકાશઃ જેટલું આ આકાશ છે, તેટલું આકાશ અંતર્હૃદયરૂપે છે.” આ રીતે બ્રાહ્મ તથા આકાશના ભાવથી થયેલ ભેદનો આ ઉપમાન ઉપમેય ભાવ છે. સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિ સર્વનો સમાવેશ તેને વિશે થાય છે. કારણકે અવકાશને લીધે સર્વ આકાશ એકરૂપે છે. અથવા તો જીવ દહરરૂપે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણકે બ્રહ્મપુર શબ્દની યોગતા છે. જીવનું આ શરીરરૂપ પુર હોવાથી બ્રહ્મપુર કહેવાય છે. જીવના પોતાના કર્મવડે આ શરીરની તેને પ્રાપ્તિ થયલી હોય છે. ચેતન્યપણના ગુણને લીધે જીવ બ્રહ્મ શબ્દવાચ્ય કહેવાય છે. પરબ્રહ્મનો શરીરની સાથે સ્વામિભાવ સંબંધ હોતો

નથી. જેમ શબ્દની એક સ્થાન વિશે સ્થિતિ હોય છે, તેમ પુરસ્વામીરૂપ જીવની શરીરના એક સ્થાન વિશે સ્થિતિ છે. મનો-પાંચિ યુક્ત જીવ છે. વળી મનની સ્થિતિ હૃદયમાં છે. માટે જીવનું અતર્થાન હૃદયમાં છે. જીવાત્માનું અદ્યપણું એટલા માટે નિરૂપણ કરેલ છે કે, તેની કલ્પના આરના અગ્રભાગરૂપે કહી છે. આકાશની જે ઉપમા છે, તે બ્રહ્મની સાથે અભેદતા હોવાથી થશે. અહીં અદ્ય આકાશનું શોધન કે સાક્ષાત્કાર હોઈ શકે નહિ. કારણ કે “તસ્મિન્ યદન્ત” તેમાં જે અંદર” એમ પરના વિશેષણરૂપે સ્વીકાર કર્યો છે.

ગુરુ:-આનો ઉત્તર હું કહું, તે સાંભળ. અહીં પરમેશ્વર જ દહરાકાશરૂપે થવા યોગ્ય છે. પણ ભૂતાકાશ કે જીવ પરમેશ્વરરૂપે થવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-ઉત્તરોવડે અર્થાત્ શ્રુતિ વચનના રહસ્યમાં જે હેતુઓ રહેલ છે, તેવડે એમ સિદ્ધ થાય છે. શોધવા યોગ્યપણાના કથનથી દહરાકાશની શરૂઆત “ત ચેદ્વતુ” તેને બે તેઓ કહે ” આ રીતના વચનવડે થાય છે. છેવટમાં કહું છે કે, “કિં તદ્વન વિચિતે યદ્વેદ્યં યદ્વાવ વિજિજ્ઞામિતત્વ્યમ્” અહીં એવું તે શું છે કે, જે શોધવા યોગ્ય છે અથવા નાણુવા યોગ્ય છે ? આમ આદ્યપૂર્વક પ્રતિ સમાધાનનું વચન નીચે પ્રમાણે છે: “તાન્માયાગ્ન્યા અયમાગ્નિસ્તાવાનેયોઽન્તર્હૃદય આકાશઃ” અસ્મિન્માયા પૃથિવી અન્તેવ સમાહિતે (છાંડ. ૮, ૧, ૩) પ્રતિ ઉત્તરમાં ગુરુ કહેશે કે, અરેશ્વર

આકાશ જેવું વિશાળ છે, તેમ અંત-કરણમાં રહેલું અંતઃકાશ વિશાળ છે. આ અંતરાકાશમાં પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ બંને સ્થિતિ કરીને રહેલા છે.” કમળના સરખા અદ્વપણાથી જે આકાશને અદ્વપણું પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેની ઉપમા આકાશ માથે ઝરી છે એથી તેની અલ્પતા નિવૃત્ત થાય છે. તે જ રીતે દહરાકાશનું પંચ મહાભૂતાકાશપણનો અભાવ ગુરુ દર્શાવે છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. જો કે આકાશ ગળદવડે પંચ મહાભૂતાકાશનું જ ગ્રહણ થઈ શકે, છતાં અલ્પાકાશની સાથે મહાકાશની ઉપમા યોગ્ય કહેવાઈ શકે નહિ. આ રીતે ભૂતાકાશની શંકા નિવૃત્ત થાય છે.

શિષ્ય—એક આકાશની બાહ્યબ્યંતરપણાની કલ્પનારૂપ ભેદવડે ઉપમાન ઉપમેય ભવ સભવી શકે ખરો ?

ગુરુ—તે પણ સભવી શકે નહિ કાલ્પનિક ભેદનો આશ્રય કરવો, તે અગતિ અર્થાત્ અયોગ્યને યોગ્ય કહેવા બરાબર છે. જો આપણે એ રીતના ભેદની કલ્પના કરીએ તથા ઉપમાન ઉપમેય ભાવનું વર્ણન કરીએ, છતાં આભ્યંતર આકાશનો ભેદ હોવાથી તે બહાકાશના પરિણામને પામશે નહિ.

શિષ્ય—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જ્યાવાન્ આકાશાન્ (શં પ્રાં ૧૦, ૬, ૩, ૨) આકાશ કરતાં પરમાત્મા મહાન્ છે.” આથી પરમાત્માનું પરિમાણ આકાશ સાથે અચુક છે.

ગુરુ—આમા દોષ નથી. આકાશની પુકરીકને વિશે સ્થિતિ હોવાથી અલ્પપણું પ્રાપ્ત થયેલ છે આ અલ્પપણાની નિવૃત્તિ કરવા માટે જ આ વચન છે. પણ ભૂતાકાશનું પરિમાણ પ્રાપ્ત કરવા આ વચન નથી.

શિષ્ય—જો ભેદનું પ્રતિપાદન કરીએ તો વાક્યમાં ભેદ થાય. કલ્પિત ભેદચુક્ત કમળમાં રહેલ આકાશના એક દેશમાં સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિનો સમાવ થવો યોગ્ય નથી. “અપ્પ આત્માપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિ-શોકો વિજિપત્સોઽપિપાન સત્યકામ સત્યસન્નત્વ અર્થ—આ આત્મા પાપથી મુક્ત, જરા, મરણ તથા શોકથી રહિત, લુપ્તા તથા પિપામાંથી રહિત, સત્ય કામ તથા અત્ય મંકલ્પરૂપે છે.” આ રીતે ભૂતાકાશમાં આત્મત્વ, પાપથી રહિતપણું વગેરે ગુણો સભવતા નથી. જો કે આત્મા એ શબ્દ જીવને વિશે સંભવે છે, છતાં બીજાં કારણે ને લીધે જીવની આશંકા નિવૃત્ત થાય છે. ખરેખર ઉપાધિથી વિભક્ત તથા આરના અગ્ર ભાગ સાથે ઉપમા પામેલ જીવની કમળમાં સ્થિતિ હોવાથી તેનું અદ્વપણું નિવૃત્ત થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મની સાથે જીવની અભેદતા થશે, તો પછી જીવના પણ અર્વગતત્વ આદિ ધર્મો ધરે તથા જીવના ધર્મો બ્રહ્મના સર્વગતત્વ આદિ ધર્મની સાથે એકરૂપે થવા યોગ્ય છે.

વળી બ્રહ્મપુર ગળદમાં જીવથી પુરનું ઉપલક્ષણ ધવાથી રાત્રીની પેઠે પુરસ્વામી જીવનું પુરના એક ભાગમાં રહેલું થાય, તેનું કેમ ?

શુરુ:-પરબ્રહ્મનું પુરયધ, શરીર બ્રહ્મ પુર કહેવાય છે. બ્રહ્મ શબ્દનો પરબ્રહ્મને વિશે સુખ્ય સંબંધ છે. પરબ્રહ્મનો આ પુરની સાથે પણ સંબંધ છે કારણ કે શરીર, એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના આશ્રયરૂપે છે. “ત एतस्मान्नीषचनात्परात्परं पुरिषाय पुष्पमीक्षते (પ્ર. ૫, ૫) સ વા અય પુરુષ સર્વાણુ પુષ્પં પુરિષાય (બૃ૦ ૨, ૫, ૧૮) ત્યાં તે જીવોના મહાન્ સમૂહો કરતાં મહાન્ તથા સર્વ શરીરમાં બ્યાપકરૂપે રહેલ પુરુષને બૂવે છે. આ પુરુષ સર્વ શરીરોમાં રહેવાથી પુરિષય-રૂપે કહેવાય છે.” જેમ શાલિગ્રામમા વિષ્ણુ મંત્રીય છે, તેમ આ જીવપુરમાં બ્રહ્મ સમીપ જોવામાં આવે છે. “तद्यथैह कर्मचितो लोक क्षीयत एवमेवामुन पुष्पचितो लोक क्षीयते (છાં૦ ૮, ૧, ૬) જેમ કર્મવડે જિત્તાયલો આ લોક ક્ષયને પામે છે તથા પુણ્યકર્મવડે પરલોક પણ ક્ષયને પામે છે.” આ પ્રમાણે કર્મવડું ફળ અંતવાણું કહેલ છે. ત્યાર બાદ કહ્યું છે કે, “अथ य इहात्मान-मनुषियं प्रजन्त्येताश्च सत्यात्कामास्तेषा सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अर्थ:-આત્માને તથા તેના સત્ય સંકલ્પને બાણી જે દેહ છોડે છે, તે સર્વ લોકવિશે સ્વતંત્ર થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રકૃત દહર કાશનું જેને જ્ઞાન થયું છે, તેને અનંત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દહરાકાશનું પરમાત્મ-પણું સૂચવે છે.

શિષ્ય:-આ તો ઠીક, પણ કહ્યું છે કે દહરાકાશનું શોધન, બાણું તથા શ્રવણ કરવું હોઈ શકે નહિ. કારણ કે દહરાકાશ પરના વિશેષણરૂપે સ્વીકારવું પડશે.

શુરુ:-જો આકાશ શોધવા યોગ્ય-પણાથી રહેવાયલું ન હોય, છતાં “વાવાન્ના અયમાકાશસ્તાત્રાનેયોડ્ઞત્તદંદય આકાશ. અર્થ:-જેટલું આકાશ છે તેટલું જ અં-તર્હંદયરૂપ આકાશ છે,” કલ્યાદિ આકાશ-સ્વરૂપનું નિરૂપણ યોગ્ય કહેવાઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-હું ધારું છું કે, અંદર રહે-નારી વસ્તુનો સંભાવ દર્શાવવા આ નિરૂપણ કરેલ છે. કેમકે, “त चेद्रूपमुपदि-मस्मिन् ब्रह्मपुरे दह्रा पुडरीक वेस्म दह्रोડस्मिन्-न्तराकाશ किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टय यद्वाय विजिज्ञामितव्यम् અર્થ:-બ્રહ્મપુરમાં કેમળાકાર એક સ્થાન છે, અને તેને અત્યંત અદ્ભુત અતન્કાશ છે. આ અંતરાકાશના મધ્યમાં જે વસ્તુ રહેલ છે, તે શું બોલવા યોગ્ય છે ? તથા તે જ શુ આશ્વત્કાર કરવા યોગ્ય છે ?” એમ જો શુરુને તેના શિષ્યો પ્રશ્ન કરે તો, આ રીતે નિંદા કરી તેના સમા-ધાનમાં એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે, આકા-શની ઉપમા અપી, સ્વર્ગ પૃથ્વી આદિનો સમાસ તેને વિશે થાય છે.

શુરુ:-તું કહે છે તેમ નથી. જો એમ હોય તો સ્વર્ગ, પૃથ્વી આદિ જે અંદરને વિશે રહેલ છે, તે જ શોધન કરવા યોગ્ય તથા બાણવા યોગ્ય થાય. પછી કંઈ પણ કહેવું અધુરું છે, એમ થાત નહિ. “अस्तिन्नान्ना-समाहिता एष आत्माऽपहत पाप्मा અર્થ:-આને વિશે સર્વ કામોનો સમા-વેશ થાય છે. એ જ પાપથી રહિત આત્મા છે.” આ પ્રમાણે પ્રકૃત આકાશનું પૃથ્વી સ્વર્ગ આદિરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. ત્ય-બાદ કહ્યું છે કે, “अथ य इहात्मानमनुषिय

મજનત્યેતાથ મત્યાન્ વામાન્ અર્થઃ-આ પ્રમાણે આત્માને તથા તેના મત્ય મંકટપને બાણી જે દેહ છોટે છે, તે મર્વ લોક-વિશે મ્વતંત્ર થાય છે.” અહીં મમુચ્ચય વાચક જે ચ શબ્દ છે, તેવડે કામના આધારરૂપ, આત્મા તેમજ તેને આશ્રયે રહેલ સર્વ કામો બાણુવા યોગ્ય છે, એમ છેવટના વાક્યવડે સૂચન થાય છે. આથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે, શ્રુતિની શરૂઆતમાં હૃદયકમળના આશ્રયરૂપ જે દહરાકાશ છે તે, અંદરને વિશે રહેલ તથા આશ્રિતરૂપ, પૃથ્વી આદિ તેમજ મત્ય કામ માથે બાણુવા યોગ્ય છે આ દર્શાવેલ હેતુઓવડે પરમેશ્વર જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૪)

શિષ્યઃ-દહરાકાશ પરમાત્મા છે, આના મંળધી બીજું કાંઈ કાળુ હોય તે કહેશો.

શુરઃ-હા, ગતિ તેમ જ શબ્દવડે પણ એમ જ મિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ગતિ જોવામાં આવે છે તથા તેજ ગીતે શબ્દવડે નિરૂપણ પણ છે. જેમકે,-

અધિકરણ પ મુ-સૂત્ર ૧૫ મુ.

ગતિ તથા શબ્દવડે દહરાકાશ

પરમાત્મારૂપે.

ગતિદાદ્યામ્યાં તથાહિ દષ્ટ લિંગ ચ ૧૧૧૫ા

સૂત્રાર્થ.-તે જ પ્રમાણે દહરાકાશ પરમાત્મારૂપે છે, એમ ગતિ તથા શબ્દ-વડે જોવામાં આવેલ તથા નિરૂપણ છે.

શિષ્યઃ-આપે પૂર્વે કહ્યું હતું કે, દહર પરમેશ્વરરૂપે પાછળના હેતુઓ વડે છે, તે હેતુઓ કયા છે તે જણાવશો?

શુરઃ-તે હેતુઓ હું સૂચન કરું, તે તું માંભળ. અહીં પરમેશ્વર, એ જ દહરરૂપે છે. માટે દહરતું ન્યાં નિરૂપણ કરેલ છે, ત્યાંના છેવટના ભાગમાં જે ગતિ તથા શબ્દની યોજના કરી છે, તે પરમેશ્વરતું જ પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે છાંદોગ્યમાં દહર વચનના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સ્મા સર્વા પ્રજા અહરહગ્ચ્છન્ત્ય એત પ્રયલોચ ન વિન્દન્તિ (છાં ૮, ૩, ૨) સુપુષ્પિત અવસ્થામાં મનુષ્યો દરદોજ આ દહરાકાગને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં અનૂતવડે આડે રસ્તે દોર-વાયાધી તેઓ આ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.” અહીં પ્રકૃત દહરતું બ્રહ્મ-લોક શબ્દવડે સૂચન કર્યું છે. વળી પ્રત્ય-શબ્દવાચક જીવોની બ્રહ્મ સંબંધી ગતિ નિરૂપણ કરી છે. આ કારણને લીધે દહરને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ જ દરદોજ જીવોતું સુપુષ્પિતાવસ્થામાં બ્રહ્મ મંળધી ગમન બીજી શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું છે. જેમકે “સતા સોમ્ય તદા સપ્નો ભવતિ(છાં ૬, ૮, ૧) હે સોમ્ય ! સુપુષ્પિતાવસ્થામાં તે સતની માથે જોડાયલો હોય છે.” લૌકિક રીતિએ પણ જે ગાઢ નિદ્રાવસ્થાને પાર્યો-હોય છે તેના મંળધમાં કહે છે કે, તે બ્રહ્મીભૂત થયેલ છે અથવા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલ છે. બીજું બ્રહ્મલોક શબ્દ જો કે પ્રકૃત દહરના મંળધમાં યોજાયેલ છે, છતાં તે શબ્દ જીવતું જે આકાશ, તે ભૂતાકાશરૂપે નથી, એમ જણાવે છે તથા દહરની બ્રહ્મરૂપે મિદ્ધિ કરે છે

શિષ્ય:-વારૂ, આપણે દહરને પ્રહરૂપે માનીએ, પણ પ્રહલોક શબ્દ કમલાસન અર્થાત્ પ્રહાના લોકરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય તેવું કેમ ?

ગુરુ:-પ્રહલોક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ પ્રહાનો લોક એમ પછી સમામ વૃત્તિવડે કરીએ તો તેમ બને. પણ પ્રહલોકની વ્યુત્પત્તિ સમાનાધિકરણવૃત્તિવડે કરવાનો છે. જેમકે, મમ એ લોક પ્રહલોક, આમ થવાથી પર પ્રહાતું જ સૂચન થશે. આજ સુપુષ્તા વસ્થારૂપ પ્રહલોક પ્રતિ ગમન બેવામાં આવે છે. અહીં નિરૂપણ એ કે, પ્રહલોક શબ્દની વ્યુત્પત્તિના સંબંધમાં સમાનાધિકરણ વૃત્તિ લેવી. દરરોજ આ પ્રભાએ કાર્ય પ્રહલોકરૂપ મત્યલોક પ્રતિ જતી નથી, આ રીતની કલ્પના યોગ્ય છે. (૧૫)

શિષ્ય:-દહરાકાશ પરમેશ્વર છે, તે મંબળી બીજે કોઈ હેતુ હોય તો તે કહેશે.

ગુરુ:-હા, એને વિશે મર્વનો આશ્રય છે, એમ કહ્યું છે. તેમ જ આ ધારણ કરવાનો મહિમા પરમાત્માનો છે, માટે દહરાકાશ પરમાત્મારૂપે છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૬ મું.

દહરાકાશ ધારણકર્તારૂપે.

ધૃતેશ્વ મહિમાઽસ્માન્નુપલબ્ધઃ ॥૧૬॥

સૂત્રાર્થ-ધૃતિ અર્થાત્ ધારણ કરવારૂપ શક્તિ દહરાકાશની કહી છે. વળી આ ધારણ કરવાનો મહિમા પરમાત્મામાં જ બેવામાં આવે છે. (૧૬)

ટીકા:-ગુરુ:-ધારણ કરવાના કારણને લીધે પરમેશ્વર જ દહરરૂપે કહેવાય છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ધારણ કરવાનો ગુણ દહરાકાશમાં છે ?

ગુરુ “દહરોઽસ્મિન્નત્તરાકાશ પ્રહાપુરમાં અત્યંત અલ્પ અંતરાકાશ છે.” આમ શરૂઆત કર્યા પછી તેને આકાશની ઉપમા આપી છે. ત્યાં જાદ તેને વિશે સર્વનો આધાર છે, એમ કહ્યું છે. પછી તે દહરાકાશ સંબંધી જ આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે કોઈપણ પ્રકારના પાપથી રહિત છે, આ રીતના ગુણનો ઉપદેશ કર્યો છે. દહરાકાશના ગાણ પ્રકરણમાં જ આત્મા વિશે નીચે પ્રમાણે સૂચન કર્યું છે:-“અયમ આત્મા સ સેતુવિધૃતિર્યા લોકાનામસમેદાય અર્થ:-વળી જે આત્મા છે તે સેતુરૂપે છે. તે આ મર્વ લોકોના લયમાંથી રક્ષણ કરવા અર્થે આશ્રયરૂપ છે” અહીં વિધૃતિરૂપે આત્મા કહ્યો છે તથા દહરાકાશનું આત્મા શબ્દ સાથે સમાનાધિકરણપણું હોવાથી તે ધારણકર્તારૂપ છે. કારણકે ક્ષિત્ય પ્રલય ચતુર્ વિધાન કર્તારૂપે છે. જેવી રીતે જદક પ્રવાહની ધારણકર્તા નહેર ખેતરની સાથે બેઠાઈ ન જાય તે માટે હોય છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા અધ્યાત્માદિ લેદથી લિપ્ત લોકના તેમ જ વર્ણાશ્રમ આદિના ધારણ કરતાં સેતુની સાથે મિશ્ર ન થાય તે માટે અર્થાત્ સંકરપણું ન પ્રાપ્ત થાય, તે માટે છે. આજ પ્રમાણે અહીં મૂળ દહરમાં વિધારણના લક્ષણરૂપ મહિમાતું સૂચન કર્યું છે. આ મહિમારૂપે પરમેશ્વર જ છે, એમ બીજી શ્રુતિઓથી પ્રાપ્ત થાય છે જેમકે,

“एतस्य वा अक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विद्यतां तिष्ठतः । उे गार्गि ! એ જ અક્ષર પ્રજ્ઞાની આજ્ઞામાં સૂર્ય તથા ચંદ્ર ધારણ કરાયલા રહે છે.” તે જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે નિશ્ચિત પરમેશ્વર સંબંધી નીચે પ્રમાણેનું શ્રુતિવચન છે:—“एगमर्वथा एष भूताधिपतिरेव भूतपाल एष सेतुर्विघाण एषा लोकानामसमेदाय अर्थ:—એ જ સર્વેશ્વરરૂપે છે, તેજ ભૂતોના પાલકરૂપે છે, તેજ સેતુરૂપે છે. તેજ લોકનું મિશ્રણ ન થાય, માટે આશયરૂપે છે.” આ પ્રમાણે ધારણ કરવાના કારણને લીધે દહર એ જ પરમેશ્વરરૂપે છે. (૧૬)

શિષ્ય:—દહરાકાશ પરમેશ્વર છે, તેના સંબંધી બીજું કંઈ કારણ ?

શુર:—શ્રુતિમાં આ બાબત પ્રસિદ્ધ છે. આજ હેતુથી નીચલા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૭ મું.

દહરાકાશનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ.

પ્રસિદ્ધેષ્વ ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ:—દહરાકાશ પરમેશ્વરરૂપે છે, એમ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધિ છે. (૧૭)

ટીકા:—શુર:—વળી પરમેશ્વર જ દહરરૂપે છે, જે અંતરાકાશરૂપ છે, એમ કહ્યું છે. આ કારણથી આકાશ શબ્દ પરમેશ્વર વિશે પ્રસિદ્ધ છે. આકાશો પં નામ નામરૂપ-યોર્નિર્વહિતા (છા. ૮, ૧૪) સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાન્યાવાસાદેવ સમુત્પન્નં (છા. ૧, ૬, ૧)

અરેખર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે, તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે. સર્વ પ્રાણી માત્રની આકાશમાંથી ઉત્પત્તિ છે.” આ રીતનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જીવવિશે કોઈ સ્થળે આકાશ શબ્દ પ્રયોજાયેલ જોવામાં આવતો નથી. ભૂતાકાશની પ્રસિદ્ધિ આકાશ શબ્દમાં છે. છતાં ઉપમાન ઉપમેય લાવનો અમંભવ હોવાથી આત્માવડે ભૂતાકાશને ગ્રહણ કરવું, એ યોગ્ય છે. (૧૭)

શિષ્ય:—જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એકરૂપે છે. હવે દહર પરમેશ્વરરૂપે છે. તે પછી જીવાત્મા કેમ દહરરૂપે નહિ કહેવાય ?

શુર:—દહરરૂપે પરમેશ્વર જ કહેવાશે, પણ જીવાત્મા નહિ. આજ હેતુથી બ્યાસે ૧૮ મા સૂત્રની ચોળના કરી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૮ મું.

જીવનો દહરરૂપે અભાવ.

इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात् ॥१८॥

સૂત્રાર્થ:—અન્ય અર્થોત્ જીવનો સંભાવેશ થવાથી જીવ દહરરૂપે છે, એમ કોઈ કહે તો તેમ નથી. કારણ કે તે રીતનો અસંભવ છે. (૧૮)

ટીકા:—શિષ્ય:—જો શ્રુતિના છેવટના વચનવડે દહર પરમેશ્વરરૂપે છે, એમ ગ્રહણ કરીએ, તો શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણે જીવનો પણ સમાવેશ તેમાં થઈ શકે. કહ્યું છે કે, “अथ य एष मप्रज्ञादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं मयद्यत्वेन रूपेणानिनिष्यद्यत एष जामेति

હોવાનું (છાં ૮, ૩, ૪) જેને આ વિશે શ્રદ્ધા હોય છે, તે આ શરીરમાંથી નિકળી જ્યોતિર્રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પોતાના રૂપવિશે રહે છે. આ આત્માનું વર્ણન છે. આમ શુરુએ શિષ્યને કહ્યું.” અહીં જે સંપ્રસાદ શબ્દ છે તેનું બીજી શ્રુતિમાં સુષુપ્તાવસ્થારૂપે નિરૂપણ કર્યું છે; જેથી સંપ્રસાદ સુષુપ્તિવાળા જીવને ઉઠાડવા શક્તિમાન છે, પણ બીજાને નહિ આ જ રીતે શરીરના આશ્રયવાળા જીવનું શરીરમાંથી ઉઠવું સંભવે છે. જેમકે આકાશાશ્રયવાળા વાયુ આદિનું આકાશમાંથી ઉઠવું સંભવે છે. જેવી રીતે પરમેશ્વર સંબંધી આકાશ શબ્દ લૌકિક રીતિએ અદૃષ્ટ છે તે પણ તેમાં પરમેશ્વરના ગુણનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે “આકાશો વે નામ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા આકાશ આત્મારૂપ છે, છતાં નામ તથા રૂપના પ્રકટકર્તારૂપ છે.” આ પ્રમાણે હોવા છતાં આકાશ પરમેશ્વરરૂપ છે, એમ કહેવાય છે. આ જ રીતે જીવ વિષય પણ થશે. માટે અન્ય એવા જીવનો પરામર્શ યવાથી અંતર રહેલ આકાશ જે દહરૂપે છે, તે જ જીવરૂપે કહેવાઈ શકે.

શુરુ—એમ બની શકે નહિ.

શિષ્ય—કેમ ન બની શકે ?

શુરુ—કારણકે અસંભવ છે. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી પરિચિત્ત અભિમાની જીવની આકાશ નામે ઉપમા આપી શકાતી નથી. ઉપાધિ ધર્મને માનનારા

જીવના પાપથી રહિતપણાના ધર્મે સંભવતા નથી. પ્રથમ સૂત્રમાં વિસ્તાર-પૂર્વક આ સંબંધી કહ્યું છે. વધુ શંકાના પરિહાર અર્થે આ સ્થળે વિસ્તાર કર્યો છે. બન્યાવંચ પરામર્શઃ આ સૂત્રવડે વધુ પરિહાર કરવામા આવશે. (૧૮)

શિષ્ય—દહરાકાશ જીવરૂપે છે, કારણ ઉત્તરના વચનથી એમ નિહ થાય છે.

શુરુ—જીવનું સ્વરૂપ આવિર્ભૂત અર્થાત્ પ્રકટરૂપે છે, માટે તે દહરાકાશ રૂપે નથી. જેમકે,—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૯ મું.

જીવનું સ્વરૂપ.

ઉત્તરાન્વેદાવિર્ભૂતસ્વરૂપસ્તુ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ—પાછળના વચનવડે દહરાકાશ જીવરૂપે છે, એમ આશંકા થાય તે તેમ નથી. કારણકે જીવ આવિર્ભૂત અર્થાત્ પ્રગટ સ્વરૂપવાળો છે. (૧૯)

ટીકા—શિષ્ય—અન્યના સમાવેશથી જીવની આશંકા જે ઉત્પત્ત થઈ હતી, તેનું નિરાકરણ અસંભવ શબ્દવડે થયું. હવે મૃતનું અમૃતના મિશ્રનવડે બનેલ ફરીથી ઉઠવું થયું હોય તેમ બ્રહ્માના ઉવટના વચનપરથી જીવ દહરાકાશરૂપ છે, આ રીતની આશંકાનો ફરી ઉદ્ભવ થાય છે. તેમા “ય આત્માપહવપાપ્મા અર્થ.—જે આત્મા પાપથી રહિત છે.” આ રીતે પાપથી રહિત ગુણવાળા આત્મા શોધવા યોગ્ય, બાણવા યોગ્ય છે, એમ પ્રતિષ્ઠા

કરી છે. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “ય ઈદોક્ષિણિ પુરયો દસ્યત એવ આત્મા (છાં. ૮, ૭, ૪) આંખમાં જે પુરૂષ જોવામાં આવે છે, તે આત્મારૂપ છે.” આમ કહી ચક્રમાં રહેલ દ્રશ્યરૂપ જીવનું આત્મારૂપે સૂચન કરે છે. “एतत्त्वैव ते भूयोऽनुयास्यास्तामि (છાં. ૮, ૬, ૩) આત્મું જ હું તને ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ.” આ રીતનો આત્માનો જ વારંવાર પરામર્શ કયો છે. વળી કહ્યું છે કે, “य एव स्वप्ने महीयमानश्च त्वेय आत्मा (છાં. ૮, ૧૦, ૧) સ્વપ્નમાં ઈચ્છિત પ્રદાર્થની પ્રાપ્તિ-વડે જે આતંદ અનુભવાય છે, તેનો ભોગવનાર આત્મા છે.” તેમ જ

तयमेतत्पुष्पाः समस्तं सप्रसन्नं स्वप्नं न विजाना-
ત્વેય આત્મા સુપુષ્પિત અવસ્થામાં જે પૂર્ણ રીતે નિશ્ચેષ્ટ રહે છે તથા સ્વપ્નમાં કંઈ પણ જાણતો નથી, તે આત્મારૂપ છે.” આ રીતે જીવની જ અન્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહ્યું છે. આ આત્માના જ પાપાદિથી રહિતપણાના શુભ દર્શાવ્યા છે. જેમકે, “एतदमृतममयमेतद्रस, नाद ग-
त्वयमेव स प्रत्यात्मानं जानित्वयमहमस्मीति नो
एवમાनि मृत्वानि (છાં. ૮, ૧૧, ૧, ૨) આ અવસ્થા અમૃતરૂપે, અલયરૂપે તથા ગ્રહ રૂપે છે. આપથી નિર્દિષ્ટ થયેલા આત્મા હું આ પ્રકારનો છું; એમ તે પોતે પોતાને જાણતો નથી. આ પંચમહાભૂતો છે, એમ તેને ખબર હોતી નથી.” આ રીતે સુપ-
ન્નાવસ્થામાં હોયનું સૂચન કર્યું છે તથા કહ્યું છે કે, “एतत्त्वैव ते भूयोऽनु यास्यास्तामि
एवात्रात्मना અર્થ.-આ મંબંધી હું તને

ફરી ઉપદેશ કરીશ. આથી અન્યનું નહિ કરું.” આ રીતની શરૂઆત કરી શરીરની નિંદા કરી છે તથા કહ્યું છે કે, “एष संप्रसा-
दोऽस्माच्छरीरगतं मनुष्याय परज्योतिरुपसपद्य सोन
स्वेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमं पुष्पं અર્થ:-પ-
રમ ન્યોતિની પ્રાપ્તિવડે આ પુરૂષ પોતાના મૂળરૂપને ધારણ કરે છે. તે ઉત્તમ પુરૂષ છે.” આ રીતે જીવનું જ શરીરમાંથી નીકળેલ ઉત્તમ પુરૂષરૂપે શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. માટે પરમેશ્વર સંબંધી ધર્મનો સંભવ જીવમાં છે. આથી “दत्तोऽस्मिन्नन्तर्गता. આમાં દહર અંત-
રાકાશરૂપે છે.” આમ જીવનું જ દહર-કાશરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે.

શરૂ:-જો તું આમ કહેતો હોય તો તેના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે, જીવ તો પ્રકટ થયેલા સ્વરૂપવાળો છે. અહીં જે તુ શબ્દ છે, તે પૂર્વપક્ષ અર્થાત્ પર-
માત્માની સાથે ભેદતા દર્શાવે છે. તેમ જ પાછળના વચનથી પણ અહીં જીવની આશંકાનો સંભવ નથી.

શિષ્ય:-કેમ સંભવ નથી ?

શરૂ:-કારણ કે પ્રકટ થયેલ સ્વરૂપ-
વાળો જીવ છે, એમ કહ્યું છે. આ વિભૂત સ્વરૂપનો અર્થ એ છે કે, જેનું સ્વરૂપ પ્રકટ થયેલ છે. આ આત્માની પૂર્વે થયેલ જે ગતિ છે, તેથી જીવ શબ્દવડે તે આત્માનું નિરૂપણ થાય છે. કહ્યું છે કે, “य एतोऽक्षिણિ જે આ આંખમાં છે.” આ રીતે શ્રુતિએ આંખમાં રહેલ દ્રશ્યનો

નિર્દેશ કર્યો છે. બીજું ઉદશરાવઃ પ્રાક્ષણ-
વડે આત્માનો શરીરથી બાધ કર્યો છે.
વળી "એતં લ્લેવેતે આને જ તારા આત્મા-
રૂપે બાણુ" આમ વારંવાર આત્માતું જ
વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર
બાદ તે જ આત્માતું કંમે કરી સ્વપ્ન
તથા સુષુપ્તરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યાર
બાદ શ્રુતિમાં, કહ્યું છે કે, પોતાના રૂપનો
સાક્ષાત્કાર કરી આત્મા પોતાના સ્વરૂપને
પામે છે. આ રીતે આત્માતું જે
પારમાર્થિક સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છે, તે રૂપે
કરી જીવતું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ
જીવરૂપે કરી આત્માતું નિરૂપણ કર્યું
નથી. પરમ જ્યોતિને પામવા સંબંધી
જે કહેવાયેલ છે, તેથી પરબ્રહ્મ બાણુવા.
આ જ્યોતિ પાપાદિથી રહિત શુણુવાણું
છે. આ જ જીવતું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે.
કાણુ કે તત્ત્વમસિ આદિ શાસ્ત્રવડે તેમ કહ્યું
છે. ઉપાધિવડે. કલ્પાયેલ પારમાર્થિક
સ્વરૂપ છે; બાકી પારમાર્થિક સ્વરૂપ અન્ય
કાંઈ નથી. જ્યાં સૂધી, સ્થાણુમાં પુરૂષ
બુદ્ધિની ભાક્ષક દ્વૈત લક્ષણવાળી અવિ-
ધાનો નાશ થયો નથી, તેમ જ કૃતસ્વ-
રૂપ, નિત્યરૂપ તથા દદ્ સ્વરૂપ આત્માની
'હું' બ્રહ્મરૂપે છું" આ રીતની પ્રતિપત્તિ
નથી થઈ, ત્યાં સૂધી જીવતું જીવપણું
છે. જ્યારે દેહ, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિના
સમૂહમાંથી જાગૃત થઈ તને શ્રુતિવડે
આત્મજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તું દેહ,

ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિના સમૂહરૂપે
નથી, તેમજ સંસારીરૂપે પણ તું નથી.

શિષ્ય:-દેહ, બુદ્ધિ આદિના સમૂહ-
રૂપે હું ન હોઉં ત્યારે કેવા પ્રકારનો હોઉં ?

ગુરુ:-તે સમયે જે સત્યરૂપ છે,
તેજ તારા આત્મારૂપ છે. તું ચૈતન્ય-
માત્ર સ્વરૂપે છે. તું તે છે. આ રીતે
કૃતસ્થ, નિત્ય, તથા દદ્ સ્વરૂપ આત્માનો
બાધ થાય છે. તે સમયે આ શરીરસદિ
અભિમાનથી તું બાધત થાય છે. તેજ
જીવાત્મા કૃતસ્થ તથા નિત્ય દદ્ સ્વરૂપ
આત્મારૂપે થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે,
"ત મો દેવે તત્ત્વમસિ વ્રક્ષ વેદ વ્રક્ષેવ મચતિ (મું) ૩,
૨, ૬) જે કોઈ આ પરમ બ્રહ્મને જો-
ળખે છે, તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે." આ જ
જીવતું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે કે, જ્યારે
શરીરમાંથી ઉઠી, તે પોતાના મૂળ
સ્વરૂપને પામે છે.

શિષ્ય:-પોતાતું રૂપ પોતાવડે પ્રાપ્ત
થાય છે, આમ કૃતસ્થ તથા નિત્ય સ્વરૂપ
આત્માનો સંલવ ડેવી રીતે હોઈ શકે ?
ગુરુ આદિમા બીજી કોઈ ધાતુનો
મેળાપ થવાથી તેના સાધાગણ સ્વરૂપનો
નાશ થાય છે. પણ જ્યારે ક્ષાર નાળી
તેવું શોધન કંવામાં આવે છે, ત્યારે
સુવર્ણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે
વળી દિવસે અભિભવ પામેલ યજ્ઞગર્વાજ્ઞ
નક્ષત્રોનો અભિભવ કે નાન સૂર્યનો
વિયોગ થવાથી રાત્રિ વિશે પોતાના
સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે પણ નિત્ય
આત્મ ચૈતન્યરૂપ જ્યોતિનો કોઈ પણ

* ઉદશરાવ પ્રાક્ષણ:-જળથી બરેલા
પાત્રમાં પ્રતિબિંબાસરૂપ દેહને જોઈ જે નહિ
જાણવામાં આવેલું હોય તે જાણાવું.

વસ્તુથી પરભવ પામવો સંભવિત નથી કારણ કે આત્મા આકાશની માફક નિર્લેપ છે તથા જે જોવામાં આવે છે, તેની સાથે વિરોધ આવે છે. તો પછી આત્માનું આ શરીરમાંથી ઉત્થાન થવું કેવી રીતે સંભવે ? તેમ જ આત્માની પોતાના સ્વરૂપવડે પ્રાપ્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ-વિવેકરૂપ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વિષયના જ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવડે જાણે વિવેકથી રહિત હોય, તેમ જીવ જ્યોતિઃ સ્વરૂપે છે, છતાં તે દૃષ્ટિ આદિરૂપે થાય છે. દાખલા તરીકે શુદ્ધ સ્ફટિકનું સ્વરૂપ સ્વચ્છ તથા શ્વેત હોય છે. પણ રક્ત તથા નીલ આદિ ઉપાધિને લીધે મૂળ સ્વરૂપ નહીં જાણીતા હોઈએ ત્યારે ભિન્ન સ્વરૂપે માલમ પડે છે. સ્ફટિક સ્વચ્છ તથા શુકલ વર્ણવાળો પ્રથમથી હોય છે, છતાં પ્રમાણ જન્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે અન્ય સ્વરૂપે જાણીતા સ્ફટિક મણિની સ્વચ્છ તથા શુકલ સ્વરૂપે પ્રાપ્તિ થાય છે. તેજ પ્રમાણે જીવ જો કે દેહાદિ ઉપાધિને લીધે વિવેકથી રહિત હોય છે, છતાં શ્રુતિવડે વિવેકરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જીવનું શરીરમાંથી નીકળવું અર્થાત્ શરીરોપાધિમા અનામક્રિત થાય છે; પોતાના સ્વરૂપને પામવું તથા કેવળ આત્મસ્વરૂપને જાણવું, એનો અર્થ એ કે વિવેકરૂપી વિજ્ઞાનના રૂપની પ્રાપ્તિ થવી. આ પ્રમાણે વિવેક તથા અવિવેકને લઈને જ આત્માનું અશરીર-

પણ તથા સશરીરપણું કહેવાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “અશરીર શરીરિયુ (બૃ૧, ૨, ૨૨) શરીરોમાં શરીરથી રહિતરૂપે” તેમજ ગીતામાં કહ્યું છે કે, “શરીરસ્યોડપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન ભિન્નતે આત્મા શરીરને વિશે સ્થિતિ કરનારો છે, છતાં હે કૌન્તેય ! તે કાંઈ પણ કરતો નથી, તેમજ તેને કથાનું લેપન હોતું નથી” આ પ્રમાણે સશરીર તથા અશરીરપણાનો ભાવ સ્મૃતિમાં પણ નિરૂપિત કરેલ છે, માટે આત્માને વિવેક વિજ્ઞાનનો જ્યાં સૂધી અભાવ હોય છે, ત્યાં સૂધી તે અપ્રકટ સ્વરૂપવાળો કહેવાય છે તથા વિવેકરૂપ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી આત્મા પ્રકટ સ્વરૂપવાળો અર્થાત્ પોતાના મૂળ સ્વરૂપવાળો કહેવાય છે. આથી જરા પણ ભિન્ન જીવ સ્વરૂપને આવિર્ભાવનો તેમજ તિરોભાવનો સંભવ હોતો નથી. આ રીતે જીવ તથા પરમેશ્વરનો ભેદ મિથ્યા જ્ઞાનથી થયેલ છે, પણ વાસ્તવિક રીતિએ નથી. કારણ કે આકાશની માફક આત્મા અમગરૂપે છે.

શિષ્ય-આત્મા અમંગ અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના મગથી રહિત છે, તે કેવી રીતે જણાઈ શકે ? કાણુ કે “વર્ણોઽધિવિ પુષ્પો દયનો આખમા જે પુરૂષ જોવામાં આવે છે તે આત્મારૂપે છે.” આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. ત્યાગ્યાદ શ્રુતિનો ઉપદેશ છે કે, “एतदमृतममयमेतद्ग्रा अर्थ - આ આત્મ' અમૃતરૂપે, અલયરૂપે તેમજ બ્રહ્મરૂપે છે.” આ રીતે આત્માનો ઉપદેશ છે.

શુદ્ધ:-જે આંખમાં રહેલ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્ય-
ને દ્રવ્યરૂપે માનવામાં આવે છે, તે
અમૃત તથા અલય લક્ષણરૂપ બ્રહ્મથી
અન્ય હોય તો તેનો અમૃત તથા અલયરૂપ
બ્રહ્મની સાથે સમાનાધિકરણ થઈ શકે
નહિ. વળી આંખવડે નિરૂપિત છાયા-
ત્માનો નિર્દેશ નથી. જે તેમ હોય તો
પ્રભવપતિનું ખોલણું મિથ્યા છે, એમ થશે.
તેમજ બીજા પર્યાયમાં પણ “ય एष स्वप्ने
महीयमानधाति જે આત્મા સ્વપ્નમાં સ્ત્રી
પુત્રાદિથી સેવા કરાયલો બાણે ફરે છે.”
પ્રથમ પ્રયાંયમાં સૂચવેલ દ્રવ્યરૂપ અ-
ક્ષિય પુરૂષથી અન્યનું નિરૂપણ નથી.
કારણ કે ત્યાં ઉપક્રમમાં કહ્યું છે કે,
“एत त्वने ते मृगोऽनुग्राह्यात्स्वामि आनु” હું
તને ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ.” કેમકે મેં
આજે સ્વપ્નમાં હાથી બેયો, પણ હંમણું
તે હું બેઈ શકતો નથી. આ રીતે સ્વપ્ન-
માં જે વસ્તુ બેયલી હોય છે, તેનો
બ્રહ્મતાવસ્થામાં નિષેધ કરે છે હવે દ્રવ્ય તો
એકનો એક જ હોય છે, કે જે એમ બાણે
છે કે, મેં સ્વપ્ન બેયું, તે જ બ્રહ્મત અવ-
સ્થામાં જીવે છે. વળી તૃતીય પર્યાય એ છે
કે, “नहि स्वप्नमेव सप्रत्यात्मान जानात्यमहम-
स्मीति नो एवेमानि भूतानि अर्थ:-”હું કેણ છું,
તે ખરેખર હું પોતે જ બાણતો નથી.
આ સુષુપ્તાવસ્થામાં આ પંચ મહાભૂતો
છે, તે દ્રવ્ય આત્માને ખબર હોતી નથી.”
આ પ્રમાણે સુષુપ્તાવસ્થામાં વિશેષ-
વિજ્ઞાનનો અભાવ સૂચવે છે, પણ વિ-
જ્ઞાતાનો પ્રતિષેધ નથી. ત્યાં જે એમ
કહ્યું છે કે, “તેનો વિનાશ નથી, છતાં

બાણે તે વિનાશને પામ્યો હોય, એમ
લાગે છે.” આ જે કહ્યું છે તે એટલા માટે
કે, વિશેષ વિજ્ઞાનનો નાશ હોય છે, પણ
વિજ્ઞાતાનો વિનાશ થાય છે, એ અભિપ્રાય
નથી. કારણ કે બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“नहि विज्ञानविज्ञानेर्विपरिणामो विद्यते विनाशित्वान्न
ज्ञातारूप आत्मानી ज्ञानशक्तिनो कधी
પણ નાશ થતો નથી. કારણ કે આત્મા
નાશથી રહિત છે.” વળી ચોથા પર્યાયમાં
કહ્યું છે કે, “एत त्वेव ते मृगोऽनुग्राह्यात्સ્વामિ नो
एवान्वरेतस्मात् अर्थ:-”આતું જ હું તને
ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ, પણ બીજાનું
નહિ.” આમ કહ્યા પછી કહ્યું છે કે,
“नयवन् मल्लं वा इदं शरीरम् હે મહાવન!
આ શરીર મત્તરૂપે છે.” ઇત્યાદિ વિ-
સ્તાર કરવાથી શરીરાદિ ઉપાધિસંબંધનું
વ્યાખ્યાન કરેલ છે તથા તે જીવનું નિરૂ-
પણ સંપ્રસાદક શબ્દવડે કરેલ છે તથા કહ્યું
છે કે, આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પારે
છે. આ રીતે આત્માનું નિરૂપણ બ્રહ્મ-
સ્વરૂપે કર્યું છે. પણ શ્રુતિ અમૃત
તથા અલયરૂપ પરબ્રહ્મથી ભિન્નરૂપે જીવનું
નિરૂપણ કરતી નથી. કેટલાક એમ
કલ્પના કરે છે કે, પરમાત્માના નિરૂપ-
ણમાં “આ પરમાત્માનું જ હું તને
વ્યાખ્યાન કરીશ,” એમ જીવના નિરૂપ-
ણને ખોટું માને છે તથા એ સંપ્રસાદક
પાપાદિ શુણ્ણથી રહિત આત્માનું જ નિરૂ-
પણ કરેલ છે તથા તે આત્માનું હું તને ફરી

* “सम्यक् प्रकारेण प्रसीदतीति सप्रसाद-
नेतुं स्वरूप पूर्णपणे आनंदरूपे છે, તે સંપ્ર-
માદ કહેવાય છે.

વ્યાખ્યાન કરીશ, આમ માનનારાના મત પ્રમાણે ઇત્તમ સર્વનામ, જે સમીપવર્તી વસ્તુનું સૂચન કરે છે, તે સર્વનામ દૂરની વસ્તુને લાગુ પડે છે, એમ થાય છે તથા શ્રુતિમા જે ભૂયઃ (વારંવાર) શબ્દ વાપર્યો છે, તેમાં બાધ આવે છે. કારણ કે એક પર્યાયનું અભિધાન કર્યા પછી બીજા પર્યાયનું અભિધાન થાય નહિ. બીજું એ ત્વેતે આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી ચોથા પર્યાયની પૂર્વે લિન્નલિન્નરૂપે નિરૂપણ કરતા પ્રબળપતિનું વચકપણું સિદ્ધ થશે. માટે અવિદ્યાવડે સ્થાપિત થયેલ જીવનું સ્વરૂપ અપારમાર્થિક છે. આ સ્વરૂપ કર્તા, લોકતા રાગ દ્વેષાદિ દોષવડે કલુષિત છે તથા અનેક અનર્થને ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે. પણ ત્યારે અવિદ્યાનો લય થાય છે ત્યારે વિદ્યાવડે તેથી વિપરીત પાપાદિ શુભતા નાશ રહિત પરમેશ્વરના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સર્પને લય થવે રજજી આદિનું જ્ઞાન થાય છે. કેટલાક તો જીવનું રૂપ પારમાર્થિક જ છે એમ માને છે તથા કેટલાક, અમે કહીએ છીએ, તે પ્રમાણે જીવાત્માનું સ્વરૂપ માને છે. આ શારીરક મહાભાષ્ય સ્વચાનું કારણ એ કે, આત્માનું સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાન થાય તથા તેમાં જે વિરોધતા હોય, તેનો નાશ થાય. પરમેશ્વર એકરૂપે, કૂટસ્થરૂપે તથા નિત્યરૂપે છે. વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રબળપતિનું અવિદ્યારૂપ માયાને લીધે માયાવીની મા-

ફક અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો થાય છે. પણ ખરું જોતાં પ્રબળપતિનું લિન્નસ્વરૂપ નથી. “નામમવાત્ (પ્રાં સૂં ૧, ૩, ૧૮) અસંભવ હોવાથી દહર જીવરૂપે નથી,” આ રીતે સૂત્રકારે પરમેશ્વરના વિષયમાં જીવાત્માનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય, શુદ્ધ, સુકૃત સ્વભાવવાળું, કૂટસ્થરૂપે, નિત્યરૂપે, એકરૂપે તથા અસંગ-રૂપે છે. જીવનું સ્વરૂપ આથી વિપરીત રૂપે છે. જેમ આકાશવિશે તલમળાદિની કલ્પના થાય છે, તેમ જીવને વિશે છે.

આ કલ્પનાનો અંત આત્મા એકરૂપે છે, એ રીતને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનવડે તેમ જ દેતનો પ્રતિષેધ કરનારાં વચનવડે થાય છે. આવા જ હેતુને લઈ પરમાત્માનું જીવથી લિન્નપણું દબા કરેલ છે. ખરું જોતાં પરબ્રહ્મથી જીવનું અન્યપણું પ્રતિપાદન કરવાની શ્રુતિ ઇચ્છા કરતી નથી. પણ શ્રુતિ એમ કહે છે કે, પરમાત્માથી જીવાત્માનો ભેદ અવિદ્યાના ચોગે કલ્પાયલો છે. આ જ કારણને લીધે સ્વાભાવિક કર્તા લોકતાત્મક કર્મ વિધિઓની પ્રવૃત્તિ થયેલ છે, જેથી તેમાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો નથી, એમ માનવામાં આવે છે. આખરે જેવટની પ્રાપ્તિ રૂપ શાસ્ત્રાર્થ તો આત્માનું એકપણું દર્શાવે છે. બ્રહ્મસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૩૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, શાસ્ત્ર દૃષ્ટિવડે ઉપદેશ વામ-દેવની મારફત છે. “અહીં કર્મવિધિનો

વિરોધ તેમજ પરિહાર વિદ્વાનના લેદ-
વડે વણવેલો છે. (૧૯):

આ આત્મા મનુષ્ય ઇન્દ્રિય વિરોધન તથા
અજ્ઞાના વિવાદ સમઘી નિરૂપણ છે. આ
સમઘી પૂર્વજ્ઞાન થવા નીચે પ્રમાણે તે આત્માના
વિદ્યા આપી છે - પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું કે, “આત્મા
પાપથી રહિત છે. તે વિનરૂપ, નિમ્નરૂપ
તથા ગોઠ્યા રહિતરૂપ છે તે અજ્ઞાન તથા
પિપાસાથી રહિત છે. તે માથે કામરૂપ તથા
સત્ય સદૃશરૂપ છે આ આત્માને શોધવો
જોઈએ તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ.
જે આત્માનું આ રીતે જ્ઞાન મેળવી તેને જોળાયે
છે, તે પોતાના સર્વ કામોને પૂરા પાડે છે તથા
સર્વ લોકોને મેળવે છે” દેવોએ તથા અમુરોએ
જાણ્યું કે સર્વ લોક તથા સર્વ કામની પ્રાપ્તિ
આત્માજ્ઞાનથી થાય છે. આમ વિચારી દેવોઆથી
ઇન્દ્ર તથા અમુરોમાંથી વિરોધન તૈયાર
થઈ ગયા તથા હાથમા સમિધ લઈ ગુરુ પ્રજ્ઞ
પતિ પાસે ગયા. તેઓ ૩૨ વર્ષ પર્વત અક્ષય-
રી તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રજ્ઞપતિએ તેઓને
કહ્યું, કઈ ઇચ્છાને લીધે તમે અહીં આવ્યા
છો ? તેઓએ જવાબ આપ્યો, આત્મજ્ઞાનવડે
સર્વ લોક તથા સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થાય છે.
આ રીતના આપના વચનને જાણવાની ઇચ્છા-
થી અમે અહીં આવ્યા છીએ. પ્રજ્ઞપતિએ
કહ્યું, જે પુરૂષને યોગી પોતાના ચક્ષુ વિશે જૂવે
છે, તે જ આત્મા છે. હાથા જે જળ વિશે
જેવામા આવે છે તથા દર્પણમા જે પ્રતિબિંબ
જેવામાં આવે છે તે આત્મા છે. પછી તેઓએ
જળમા પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને જોયું.
પછી અવધાર પહેરી જળમા જોયું. પ્રજ્ઞપતિએ
પૂછ્યું, તમે જળમા શું જોયું ? તેઓએ કહ્યું
કે, એકવાર અવધાર રહિત અમારા શરીરને
જોયું તથા બીજવાર અવધારસુદત જોયું.
પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું કે જે જ આત્મા છે, આ ઉપ-

શિષ્ય:-જીવનો પરામર્શ કેવી રીતે
કરવો ?

ગુરુ:-આ જીવ છે, આ રીતનો
અભિપ્રાય અન્ય કારણને લીધે છે. આ
જ હેતુથી ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

દેશને સામળી તે જ ઉપદેશ વિરોધને અમુરોને
કહ્યો તથા કહ્યું કે શરીર એ જ આત્મા છે, માટે
શરીરની સેવા કરવી જોઈએ. ઇન્દ્રે દેવો પાસે
જતા પહેલા વિચાર કર્યો કે, શરીર નાશવાન
હોવાથી હાથા નાશવાન છે. આથી આત્મા
નાશવાન થશે. તે માટે અક્ષા પાસે ગયો તથા
કહ્યું કે, આપના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મા નાશ-
વાન કરશે. અક્ષાએ તેને બીજા ૩૨ વર્ષ અક્ષ-
યર્ષ પાળવા કહ્યું. આ રીતે અક્ષયર્ષ પાળ્યા
પછી ઉપદેશ કર્યો કે, સ્વપ્નમાં જે આનંદ
અનુભવાય છે, તેનો ભોગવનાર આત્મા છે.
દેવોની પાસે જતા પહેલા ઇન્દ્રે વિચાર કર્યો
કે, શરીર વિદ્યારવાળું છે. વળી સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટા
આત્મા નાશ પામતો હોય એમ લાગે છે. તો
પછી તે આત્મા કેવી રીતે હોઈ શકે? ફરી તે
અક્ષા પાસે ગયો. અક્ષાએ તેને બીજા ૩૨
વર્ષ સંધી અક્ષયર્ષ પાળવાનું કહ્યું. ત્યાર પછી
ઉપદેશ આપ્યો કે, સુષુપ્તિમા જે પૂણું રીતે
નિશ્ચેષ્ટ રહે છે, તે આત્મા છે. ઇન્દ્રને દેવો
પાસે જતા પહેલા પાઠો વિચાર થયો કે,
સુષુપ્તિમા દ્રષ્ટા આત્માને કોઈ રીતની ખજાર
હોતી નથી. તે જાણે મિનાશને પામશે હોય
એમ લાગે છે. માટે તે આત્મા હોઈ શકે નહિ.
આથી તે ફરી અક્ષા પાસે ગયો. અક્ષાએ
બીજાં પાંચ વર્ષ અક્ષયર્ષ પાળાવા પછી ઉપ-
દેશ કર્યો કે, ખરેખર શરીર મત્સ્ય છે. વળી
અશરીરવાન આત્માને પ્રિયાપ્રિય વસ્તુઓ સ્પર્શ
કરી શકતી નથી

વ્યાખ્યાન કરીશ, આમ માનનારાના મત પ્રમાણે જ્ઞાન સર્વનામ, જે સમીપવર્તી વસ્તુનું અચન કરે છે, તે સર્વનામ દૂરની વસ્તુને લાગુ પડે છે, એમ થાય છે તથા શ્રુતિમા જે ભૂયઃ (વારંવાર) શબ્દ વાપરે છે, તેમાં આધ આવે છે. કારણ કે એક પર્યાયનું અભિધાન કર્યા પછી બીજા પર્યાયનું અભિધાન થાય નહિ. બીજું જ એવું છે આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી ચોથા પર્યાયની પૂર્વે ભિન્નભિન્નરૂપે નિરૂપણ કરતા પ્રજ્ઞપતિનું વચ્ચકપણું સિદ્ધ થશે. માટે અભિધાનવડે સ્થાપિત થયેલ જીવનું સ્વરૂપ અપારમાર્થિક છે. આ સ્વરૂપ કર્તા, લોકતા શરૂ દેખાદિ દોષવડે કલુષિત છે તથા અનેક અનર્થને ઉત્પન્ન કરવાવાળું છે. પણ ત્યારે અભિધાનો લય થાય છે ત્યારે વિધાનવડે તેથી વિપરીત પાપાદિ ગુણના નાશ રહિત પરમેશ્વરના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સર્પનો લય થવે રજ્જુ આદિનું જ્ઞાન થાય છે. કેટલાક તો જીવનું રૂપ પારમાર્થિક જ છે એમ માને છે તથા કેટલાક, અમે કહીએ છીએ, તે પ્રમાણે જીવાત્માનું સ્વરૂપ માને છે. આ શારીરક મહાભાષ્ય રચવાનું કારણ એ કે, આત્માનું સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાન થાય તથા તેમાં જે વિરોધતા હોય, તેનો નાશ થાય. પરમેશ્વર એકરૂપે, દૂરસ્થરૂપે તથા નિત્યરૂપે છે. વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રજ્ઞપતિનું અભિધાન માયાને લીધે માયાવીની મા-

ફક અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો થાય છે. પણ અરૂં જોતાં પ્રજ્ઞપતિનું ભિન્નસ્વરૂપ નથી. “નામમવાત્ (અં સૂં ૧, ૩, ૧૮) અસંલપ હોવાથી દહર જીવરૂપે નથી,” આ રીતે સૂત્રકારે પરમેશ્વરના વિષયમાં જીવાત્માનો પ્રતિપેધ કર્યો છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય, શુદ્ધ, સુક્ષ્મ સ્વભાવવાળું, દૂરસ્થરૂપે, નિત્યરૂપે, એકરૂપે તથા અમંગરૂપે છે. જીવનું સ્વરૂપ આથી વિપરીત રૂપે છે. જેમ આકાશવિશે તલમજાદિની કલ્પના થાય છે, તેમ જીવને વિશે છે.

આ કલ્પનાનો અંત આત્મા એકરૂપે છે, એ રીતને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનવડે તેમ જ દેતનો પ્રતિપેધ કરનારાં વચનવડે થાય છે. આવા જ હેતુને લઈ પરમાત્માનું જીવથી ભિન્નપણું દેઢ કરેલ છે. અરૂં જોતાં પરબ્રહ્મથી જીવનું અન્યપણું પ્રતિપાદન કરવાની શ્રુતિ ઇચ્છા કરતી નથી. પણ શ્રુતિ એમ કહે છે કે, પરમાત્માથી જીવાત્માનો ભેદ અભિધાના યોગે કલ્પાયલો છે. આ જ કારણને લીધે સ્વાભાવિક કર્તા લોકતાત્મક કર્મ વિધિઓની પ્રવૃત્તિ થયેલ છે, જેથી તેમાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો નથી, એમ માનવામાં આવે છે. આખરે જેવટની પ્રાપ્તિ રૂપ શાસ્ત્રાર્થ તો આત્માનું એકપણું દર્શાવે છે. બ્રહ્મસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના પ્રથમ પાદના ૩૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, શાસ્ત્ર દૃષ્ટિવડે ઉપદેશ વામદેવની માફક છે. “અહીં કર્મવિધિનો

વિરોધ તેમજ પરિહાર વિદ્યાનના ભેદ-
વડે વર્ણવેલો છે. (૧૬).

આ ૧૯મા સુખા ઇન્દ્ર વિરોધન તથા
બ્રહ્માના વિવાદ મળ્યાં નિરૂપણ છે. આ
મળ્યાં પૂર્વજ્ઞાન થતા નીચે પ્રમાણે તે આપ્ત-
વિકા આપી છે - પ્રજાપતિએ કહ્યું કે, “આત્મા
પાપથી રહિત છે. તે નિઃસ્વરૂપ, વિમુક્તરૂપ
તથા શોકથી નિવૃત્ત છે તે અશન તથા
પિષાસથી રહિત છે. તે મત્ત કામરૂપ તથા
સત્ય સદ્ગુણ છે આ આત્માને શોધવો
જોઈએ તથા તેનો સંજ્ઞાતકાર કરવો જોઈએ.
જો આત્માનું આ રીતે જ્ઞાન મેળવીતે એવાજે
છે, તે પોતાના સર્વ કામોને પૂર્ણ પાડે છે તથા
સર્વ લોકને મેળવે છે” દેવોએ તથા અમુરોએ
જાણ્યું કે સર્વ લોક તથા સર્વ કામની પ્રાપ્તિ
આત્માજ્ઞાનથી થાય છે. આમ વિચારી દેવોમાંથી
ઇન્દ્ર તથા અમુરોમાંથી વિરોધન તૈયાર
થઈ ગયા તથા હાથમાં સમિધ લઈ ગુરુ પ્રજા-
પતિ પાસે ગયા. તેઓ ૩૨ વર્ષ પર્વત બ્રહ્મા-
ની તરીકે રહ્યા. ત્યાર પછી પ્રજાપતિએ તેઓને
કહ્યું, કઈ ઇચ્છાને લીધે તમે આહી આવ્યા
છો? તેઓએ જવાબ આપ્યો, આત્મજ્ઞાનવડે
સર્વ લોક તથા સર્વ કામની પ્રાપ્તિ થાય છે.
આ રીતના આપના વચનને નળ્યુવાની ઇચ્છા-
થી અમે આહી આવ્યા છીએ. પ્રજાપતિએ
કહ્યું, જે પુરૂષને યોગી પોતાના ચક્ષુ વિશે જાણે
છે, તે જ આત્મા છે. હાથા જે જળ વિશે
જેવામાં આવે છે તથા દર્શણમાં જે પ્રતિબિંબ
જેવામાં આવે છે તે આત્મા છે. પછી તેઓએ
જળમાં પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને જોયું.
પછી અવકાર પહેરી જળમાં જોયું. પ્રજાપતિએ
પૂછ્યું, તમે જળમાં શું જોયું? તેઓએ કહ્યું
કે, એકવાર અવકાર રહિત અમારા શરીરને
જોયું તથા બીજવાર અવકારયુક્ત જોયું.
પ્રજાપતિએ કહ્યું કે એ જ આત્મા છે. આ ઉપ-

શિષ્ય:-જીવનો પરમર્શ કેવી રીતે
કરવો?

ગુરુ:-આ જીવ છે, આ રીતનો
અભિપ્રાય અન્ય કારણને લીધે છે. આ
જ હેતુથી ૨૦ મા સુત્રમાં કહ્યું છે કે:-

દેશને સાબળી તે જ ઉપદેશ વિરોધને અમુરોને
લક્ષો તથા કહ્યું કે શરીર એ જ આત્મા છે, માટે
શરીરની સેવા કરવી જોઈએ. ઇન્દ્રે દેવો પામે
જતા પહેલા વિચાર કર્યો કે, શરીર નાશવાન
હોવાથી હાથા નાશવાન છે. આથી અપમા
નાશવાન થશે. તે પાછો બ્રહ્મા પામે ગયો તથા
કહ્યું કે, આપના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મા નાશ-
વાન કરશે. બ્રહ્માએ તેને બીજાં ૩૨ વર્ષ બ્રહ્મ-
ચર્ય પાળવા કહ્યું. આ રીતે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા
પછી ઉપદેશ કર્યો કે, સ્વપ્નમાં જે આનંદ
અનુભવાય છે, તેનો ભોગવનાર આત્મા છે.
દેવોની પાસે જતા પહેલા ઇન્દ્રે વિચાર કર્યો
કે, શરીર નિઃસ્વરૂપ છે. વળી સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટા
આત્મા નાશ પામતો હોય એમ લાગે છે. તો
પછી તે આત્મા કેવી રીતે હોઈ શકે? ફરી તે
બ્રહ્મા પાસે ગયો. બ્રહ્માએ તેને બીજાં ૩૨
વર્ષ સૂધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું કહ્યું. ત્યાર પછી
ઉપદેશ આપ્યો કે, સુષુપ્તિમાં જે પૂર્ણ રીતે
નિદ્રિષ્ટ રહે છે, તે આત્મા છે. ઇન્દ્રને દેવો
પાસે જતા પહેલા પાછો વિચાર થયો કે,
સુષુપ્તિમાં દ્રષ્ટા આત્માને કોઈ રીતની ખબર
હોતી નથી. તે નળે વિનાશને પામ્યો હોય
એમ લાગે છે માટે તે આત્મા હોઈ શકે નહિ.
આથી તે ફરી બ્રહ્મા પાસે ગયો. બ્રહ્માએ
બીજાં ૩૨ વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળાવ્યા પછી ઉપ-
દેશ કર્યો કે, ખરેખર શરીર મત્ત છે. વળી
અશરીરના આત્માને પ્રિયાપ્રિય વસ્તુઓ સ્પર્શ
કરી શકતી નથી.

અપિ કરણ પ મુ-સૂત્ર ૨૦ મુ.

જવલાવ ક્યારે ટળે ?

મમર્ગમ પરમર્શ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ-જવલાવનો પરમર્શ અન્ય
માનિત્વાયને લીધે છે (૨૦)

ટીકા-શિષ્ય-દહરોપાસનાના છેવટના
વચનમા જવનો જે પરમર્શ નિરૂપણ
કરેલ છે, જેમકે, “અય વણ સપ્રસાદ
અર્થ-જે આ સમ્યક્ પ્રકારે જ્ઞાન દ
સ્વરૂપે છે” તે પરમર્શ, જે દહરને પરમે
શ્વસ્વરૂપે માનીએ તો પછી, જવની
ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરતો નથી, તેમ જ
મૂળ પ્રકૃત અર્થાત્ દહરકાશનો ઉપદેશ
કરતો નથી, આમ થવાથી તે ઉપદેશ
નિરર્થક છે, એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

નાહીને વિશે કરી અતુલ્ય છે જે જ્યારે
આ રીતે ફરવાથી થાકી જાય છે ત્યારે
તે શરણને મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે.
પછી શરીરના અભિમાનવાળા જે ઉ
રૂપમાંથી ઉત્થાનને પામે છે તથા સુષુ
પ્તાવસ્થારૂપ ત્રીજી અવસ્થાને પામે છે
આ સમયે પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ તથા
આકાશસ્વરૂપ બ્રહ્મને તે પામે છે તે સમયે
કોઈપણ પ્રકારના ચેતનત્વનો અભાવ થાય,
છે તથા પોતાના મૂળ સ્વરૂપની તેને
પ્રાપ્તિ થાય છે આ આત્માનું પ્રાપ્ત
થવા જોગ્ય પરંજ્યોતિ છે, કે જેવડે
તે પોતાના સ્વરૂપે કરી અભિવ્યક્ત
થાય છે આ જ આત્મા પાપાદિ શુભધી
રહિત તથા ઉપાસ્યરૂપે છે. આ ત્રીતનો
અભિપ્રાય છે જવને પરમેશ્વરરૂપે માન-
નારને પણ જવનો આ પરમર્શ ઉચિત

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૨૧ મું.

અંતરાકાશનું અલ્પપણું.

અલ્પપુતેરિતિ ચેત્ તદુક્તમ્ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:—અંતરાકાશ અલ્પ છે, આ રીતની શ્રુતિ હોવાથી દહરાકાશ પરમેશ્વર નથી, આમ જો તમે કહેશો તો તેના પરિહાર કહેવામાં આવ્યો છે. (૨૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-“દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશ. આમાં અંતરાકાશ અલ્પરૂપે છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં આકાશનું અલ્પપણું સૂચવ્યું છે. માટે તે પરમેશ્વરરૂપે હોઈ શકે નહિ. વળી એમ કલ્પના કરી છે કે, જીવનું અલ્પપણું આશાના અગ્ર ભાગના મરણ છે. માટે આનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ.

શુરુ:-આનું નિરાકરણ હું કહું, તે તું સાંભળ. પરમેશ્વરનું અલ્પપણું કોઈ અમુક પ્રકારની અપેક્ષાને લીધે કહ્યું છે. જેમકે બ્રહ્મસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના ૨ બી પાદના ૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘અર્મકો-વસ્વાત્તદ યપદેશાચ નેતિચેન્ન નિચાપ્યત્વાદેવ વ્યોમ-વચ્ચ અર્થ:-મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ પરમાત્મા અત્પરમાણનામાં રહેલ હોવાથી તથા આ રીતનું નિરૂપણ હોવાથી તે પરમાત્મારૂપે નથી, એમ જો કોઈ કહે તો તે ખોટું છે. કારણકે એક વસ્તુમાં ધ્યાન કરાવવા પર-માત્માને મનોમયત્વાદિ વિશિષ્ટ તથા આકાશ સદૃશ કહેલ છે.” આ સૂત્ર એમ દર્શાવે છે કે, આ જ એનો પરિહાર છે. શ્રુતિમાં પણ અલ્પ આકાશની મહાકાશ સાથે ઉપમા આપી છે. જેમકે, “વાવાન્વા

અયમાપારા સ્તાવાનેવોઽન્તર્હૃદય આકાશ. અર્થ:- હૃદયનું અંતરાકાશ જેટલા વિસ્તારવાળું છે તેટલા વિસ્તારવાળું મહાકાશ છે. (૨૧)

શિષ્ય:-બ્રહ્મરૂપે બીજા કોને જાણવો?

શુરુ:-જેની સહાયતાથી સૂર્યાદિ સર્વ પ્રકાશે છે, તે બ્રહ્મરૂપે છે. આ જ હેતુ ૨૨ મા સૂત્રમાં નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ ઠું—સૂત્ર ૨૨ મું.

દહરાકાશ મહાકાશરૂપે.

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-જેને અનુસરી સૂર્યાદિ પ્રકાશે છે તે બ્રહ્મરૂપે છે; તથા તે જ્યોતિના પ્રકાશથી સર્વમાં પ્રકાશનું સામર્થ્ય છે. (૨૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-“ન ત્વમ્ સૂર્યોભાતિ ન ચંદ્રતાલ્ક નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોઽયમગ્નિ । તમેવ માન્ત-મનુભાતિ સર્વે તસ્ય માતા ગર્ભમિદં વિભાતિ (સુ’ ૦ ૨, ૨, ૧૦) આ સ્વાત્મભૂત બ્રહ્મમાં સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યક્ત થઈ શકતો નથી, તેમ જ ચંદ્રમા, તારાઓ, તથા વિદ્યુતનો પ્રકાશ તેને વિશે પડતો નથી, તો પછી અગ્નિનો પ્રકાશ તો તેમાં કેવી જ રીતે પડી શકે? તેના વ્યક્તપણાથી અન્ય સર્વ વસ્તુઓ વ્યક્તપણાને પામે છે. આ પરબ્રહ્મના પ્રકાશે કરી સૂર્યાદિ સર્વ જગત્ પ્રકાશે છે.” આ રીતની શ્રુતિ છે. આ રથજે જેના વ્યક્તપણાથી અન્ય સર્વ વસ્તુઓ વ્યક્તપણાને પામે છે, તેમ જ જેના પ્રકાશે કરી આ સર્વ પ્રકાશે છે, તે

શું કાંઈ તેજસ્વી પદાર્થ છે અથવા શું પરમાત્મા છે? આ રીતની શંકા થાય છે. ધારે કે તે તેજસ્વી પદાર્થરૂપે છે. કારણકે સૂર્યોદિ તેજસ્વી પદાર્થના પ્રકાશનો અતિ-પેદા કર્યો છે. વળી તેજ સ્વભાવવાળા ચંદ્ર તથા તારાઓ, તેજ સ્વભાવવાળા સૂર્યનો દિવસે ત્યારે પ્રકાશ થાય છે ત્યારે પ્રકાશતા નથી, આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ જ પ્રમાણે સૂર્ય સહિત આ ચંદ્ર તથા તારા આદિ જેને વિશે પ્રકાશતા નથી, તે પણ કોઈ તેજ સ્વભાવવાળી વસ્તુ હોવી જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય છે. અનુમાનમાં પણ એ જ આવે છે કે, તે વસ્તુ તેજ સ્વભાવવાળી હોવી જોઈએ. કારણકે સમાન સ્વભાવવાળી વસ્તુમાં જ આદર્યતા રહેલ છે. દાખલા તરીકે ગમન કરનાર હોય, તેની પાછળ જ અન્ય વસ્તુ ગમન કરે છે. માટે કોઈ તેજસ્વી પદાર્થ છે, એમ પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુરુ:—આત્મા પ્રાણરૂપે હોવો જોઈએ.

શિષ્ય.—કેવી રીતે તેમ બને?

શુરુ:—અનુકૃતિને લીધે એમ બને છે. અનુકૃતિનો અર્થ અનુકરણ થાય છે. “તમેજ્ઞ માન્મનુભાતિ ગર્વમ્ તેના પ્રકાશ વડે સર્વ પ્રકાશે છે.” આ પ્રમાણેનું જ્ઞાન પ્રાણરૂપ આત્માનું ગ્રહણ કરવે બની શકે છે. “માન્મ ગર્વમગર્વ.” (સુન્ડ, ૧૪, ૨) આ ‘પ્રજ્ઞ પ્રકાશરૂપે તેમજ સત્ય સંકલ્પરૂપે છે.” આ રીતે પ્રાણ આત્માના સંબંધમાં કહ્યું છે. પણ સૂર્યોદિએ કોઈ તેજયુક્ત ધાતુને અનુગમી

પ્રકાશતા નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે. તેજ સ્વરૂપ ધાતુઓનું સમાન સ્વરૂપ હોવાથી સૂર્યોદિને અન્ય તેજ ધાતુની અપેક્ષા નથી, કે જે પ્રકાશને અનુસરી સૂર્યોદિ પ્રકાશે. કારણ કે એક દીવો અન્ય દીવાની સહાયતાથી કાંઈ પ્રકાશતો નથી. જો કે કહ્યું છે કે, સમાન સ્વભાવવાળી વસ્તુઓમાં અનુકરણ જોવામાં આવે છે, પણ તે નિયમ સર્વ સ્થળે લાગુ પડતો નથી. કારણ કે કેટલીકવાર ભિન્ન સ્વભાવવાળી વસ્તુઓમાં પણ અનુકરણ જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે અત્યંત તપેલ લોખંડનો ગોળો અગ્નિનું અનુકરણ કરે છે, બળતા અગ્નિની પાછળ બળે છે, અથવા તો પૃથ્વીની ધૂળ વહેતા વાયુની પાછળ વહે છે. ‘અનુકરણ વડે’ આ રીતના પ્રકાશનું સૂચન કરે છે. “વળી તત્ત્વ વ અને તેનો” આ પદ એમ સૂચવે છે કે “તત્ત્વ ભાગા સર્વમિદ વિભાવિ તેના પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશે છે” આ હેતુ સંબંધી જ્ઞાન સૂર્યોદિથી કહેવાતા પ્રાણ આત્માનું સૂચન કરે છે. “તદેવા જ્યોતિષા જ્યોતિગયુર્દોષાગનેષ્ટમામ (બૃં ૪, ૪, ૧૬) તે ઈર્ષ તેજોના તેજરૂપે છે, તથા દિવસોના વ્યતીત થવાવડે જે અવત્તર થાય છે, તેના કર્તારૂપ પણ પ્રાણ જ છે.” આ રીતે પ્રાણ આત્માનું નિરૂપણ થાય છે. બીજા તેજથી સૂર્યોદિ તેજ પ્રકાશે છે, એ અપ્રસિદ્ધ તથા વિરુદ્ધ છે. કેમકે એક તેજ બીજા તેજનો પ્રતિપત્ત કરે છે; અપ્રતા તો પ્રલોકગ્રી કહેવાયેલા વ્યવજ સૂર્યોદિનું જ પ્રકાશનું કહ્યું નથી.

શિષ્ય:—કેવળ સૂર્યોદિનું પ્રકાશનું નહિ, ત્યારે બીજા જ્ઞાન?

શુરુ-“કહ્યું છે કે સર્વમદ્ આ રીતની મામાન્ય શ્રુતિથી સર્વ નામ, રૂપ, ક્રિયા, કારક તથા રૂપના સમૂહનું જે પ્રકટ કરવું, તેમા પ્રદાન્યોતિની સત્તા કામણ છે જેવી રીતે સૂર્યાદિન્યોતિમત્તા, સર્વરૂપના સમૂહને પ્રકટ કરવાના કારણરૂપે છે. “ન તત્ર સૂર્યો માતિ” અહીં જે તત્ર શબ્દ છે, તે પ્રકૃત પ્રદાનુ નિરૂપણ કરે છે. વળી પ્રકૃત પ્રદાન એવું છે કે, ‘વસ્તિન્વી પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમોત્તમ” (મુ. ૨, ૨, ૫) જેને વિશે સ્વર્ગ, પૃથ્વી તથા અતરિક્ષ એતપ્રીત છે” વળી કહ્યું છે કે, “કિમયે પેરે કોરે વિજગમ્ નિષ્કમ્ ॥ તત્તુમ્ જ્યોતિષા જ્યોતિ સ્તયદાત્મવિદો વિદુઃ અર્થ:- ન્યોતિર્મય ભુદિ આદિથી પર એવા કોગ મા અવિદ્યાદિ રનેશુધ્ધી રહિત પ્રદા છે વળી તે નિરવયવ, શુદ્ધ તથા ન્યોતિ રૂપે છે. જે આત્મજ્ઞાની તેને જાણે છે, તે તેરૂપે થાય છે”

શિષ્ય-તે ન્યોતિના ન્યોતિરૂપે કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુરુ-આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે, “ન તત્ર સૂર્યો માતિ ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતા નથી” વળી સૂર્યાદિ તેજના પ્રકાશનો જે પ્રતિષેધ કર્યો છે, તે પ્રતિષેધ અન્ય તેજ સ્વરૂપ ધાતુમાં જાણી હોયો અર્થાત્ સૂર્યની માફક અન્ય વસ્તુઓનો પણ પ્રતિષેધ કર્યો છે આથી જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ પ્રદા ન્યોતિથી પ્રાપ્ત થાય છે, પણ પ્રદાની પ્રાપ્તિ અન્ય ન્યોતિવડે નથી કારણ કે પ્રદા સ્વયં ન્યોતિરૂપે છે જેવડે

સૂર્યાદિ પ્રકાશે છે, તેમાં પ્રકાશકતા છે કારણ કે પ્રદા અન્યને વ્યક્ત કરે છે, પણ અન્ય વસ્તુથી પ્રદા વ્યક્ત થતું નથી શ્રુતિમા કહ્યું છે કે “આત્મનંદાય જ્યોતિષાસ્તે (ખૂં ૪, ૩, ૬,) આત્મારૂપી ન્યોતિવડે સુરુષ બેસી શકે છે” “અણ્વો નદિ યદ્યતે આત્મા પ્રહણુ કરવો અશક્ય છે તે પ્રહણુ થઈ શકતો નથી.” (૨૨)

શિષ્ય-આ તો તમે શ્રુતિના જ દાખ લા આપ્યા, પણ સ્મૃતિમા કાંઈ આનું પ્રમાણ છે ?

શુરુ-હા, સ્મૃતિમા પણ કહ્યું છે કે, આત્મા પ્રાગરૂપે છે જેમકે,-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૨૩ મું.

આત્મા પ્રાગરૂપે

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

મૂતાર્થ-વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, આત્મા પ્રાગરૂપે છે (૨૩)

ટીકા-શુરુ-ભગવદ્ગીતા સ્મૃતિમા પ્રાગ આત્માનુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે -

“ન તદ્દામયતે મર્યા ન દગ્ધાક્ષો ન પાવક ॥

યદ્વત્વા ન નિવત્તને યદ્વામ પામ મય ॥

ન્યા મૂર્ય પ્રકાશતો નથી, અંદ તેમજ

અગ્નિ ન્યા પ્રકાશતા નથી ન્યા જ્યા

પછી પાછા આવવું પરતું નથી. આ પ્રદા

રૂપી પ્રાગરૂપરમધામ છે” વળી કહ્યું છે કે,

યદાદિત્યગત તેજો જગદ્રાસવતેઽહિન્મ વચ્ચન્દ્ર

મસિ વચ્ચાગ્નૌ તતેજો વિજિ મામવમ્ અર્થ -

આદિત્યમા ગહેવ જે તેજ આખા જગ

તને પ્રકાશે, છે તેમજ અંદ તથા અગ્નિમા

તે તેજ છે, તે સર્વ તેજ મારૂં છે
બળો. (૨૩)

શિષ્ય:-જાણી પરમાત્માનું સ્વરૂપ
કેવા પ્રકારનું છે, તે કહેશો ?

ગુરુ:-પરમાત્મા અશુદ્ધ માત્રરૂપે છે,
આમ શ્રુતિ કરે છે. ભેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

પરમાત્મા અંશુષ્ટરૂપે

જગદંશ પ્રમાણઃ ॥ ૨૪ ॥

મૂળાર્થ:-પરમાત્મા અંશુષ્ટતા પરિમાણ
વાળો છે. કારણ આમ શ્રુતિ કરે છે. (૨૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અશુષ્ટ-
માત્ર પુરુષો મત્ય અન્મનિ વિષ્ણુર્મયઃ-અંશુષ્ટ

માત્ર પુરુષ આત્માના મધ્યભાગમાં રહે છે.”
તેમ જ કહ્યું છે કે, “અશુષ્ટમાત્ર પુરુષો અશુષ્ટ-
ત્વિણ્મયઃ । રંગાનો મૂળમાત્રમ મ ત્વત્

મ ત્વં ત્વં ત્વં મત્ (કા. ૨, ૪, ૧૩) આ
અંશુષ્ટ માત્ર પુરુષ આત્મા પૂર્વ સ્થિત

તેજના સદશ છે. તે ભૂત તથા ભવિષ્યના
ઇશ્વરરૂપ છે. તે આજે છે તેમજ આવતી

કાલે પણ રહેશે, આ તે છે.” અર્થાત્ તે
અંશુષ્ટ માત્ર પુરુષનું નિરૂપણ કરેલ છે,

તેથી વિજ્ઞાનાત્મા લેવો કે પરમાત્મા લેવો?
આ રીતનો, હે ભગવન્ ! મને સંશય

ધાય છે. આપણે એમ ધારીએ કે,
પરિમાણનું નિરૂપણ વિજ્ઞાનાત્મારૂપે

કરેલ છે. પણ તે બની શકે નહિ. કારણ
કે આયામ તથા વિસ્તારને વિશે અતંત

પરમાત્માનું પરિમાણ અંશુષ્ટ માત્ર કહેવું
ચોખ્ખું નથી. કેવી રીતની કલ્પનાને લઇ

ઉપાધિવાળા વિજ્ઞાનાત્માનું અંશુષ્ટ માત્ર-
પણ નિરૂપણ કરેલ છે? શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,

“અશુષ્ટમાત્ર પુરુષો મત્ય અન્મનિ વિષ્ણુર્મયઃ (મ.
ભા. ૩, ૧૬૭, ૧૭) પછી અભ્યવત્તા

શરીરમાંથી પાશ બદલ અને તથા યયલા
અંશુષ્ટ માત્ર પુરુષને યમ બળથી

જેતી કાઢે.” અર્થે પર પરમેશ્વરને
યમ બળપદે જેતી કાઢે, એ અશક્ય

છે. માટે એમ નિર્ણય થાય છે કે,
અંશુષ્ટ માત્ર અંશારી જીવ છે. આ રથને

પણ તેમ જ બધાનું નેપથ્યો.

ગુરુ:-પરમાત્મા જ અંશુષ્ટ પરિમાણ-
વાળા પુરુષરૂપે થવા ચોખ્ખું છે.

શિષ્ય:-તે કેમ બને ?

ગુરુ:-શ્રુતિના પ્રમાણથી એમ થઈ
શકે છે. કહ્યું છે કે, “ રંગાનો મૂળમાત્રમ

ભૂત તથા ભવ્યના ઇશ્વર રૂપ ” ભૂત તથા
ભવ્યના નિરુપણ રાખવા સમર્થ પર

માત્રમાંથી અન્ય કોઈ નથી. “ જગદંશ આ
તે છે ” એને પૂછવામાં આવેલ છે તે

પ્રકૃતરૂપે છે, એમ અનુમાન થાય છે.
“ આ તે ” અર્થાત્ તે પૂછવામાં આવેલ

છે તે પ્રશ્ન છે. આ રથને પ્રશ્નને પૂછ-
વામાં આવેલ છે. “ અન્મનિ વિષ્ણુર્મયઃ-

અશુષ્ટમાત્ર પુરુષો મત્ય અન્મનિ વિષ્ણુર્મયઃ । અન્મનિ મૂળમાત્રમ-
વ્યાપ વત્તરત્તમિ તદ્વદ (કં. ૧, ૨, ૧૪)

ધર્મથી ભિન્ન, અધર્મથી ભિન્ન, આ કાર્ય
તેમજ કારણથી ભિન્ન રૂપે, તેમજ ભૂત

તથા ભવિષ્યથી ભિન્ન રૂપે એને આપ
લેવો છે, તે આત્મતત્ત્વ મને કહો.”

ઇશાનનો અર્થ પરમેશ્વર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૪)

શિષ્ય.—પરમાત્મા તો સર્વ વ્યાપક છે, તો પછી તેનું પરીમાણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ.—હૃદયની અપેક્ષા લઈ કહ્યું છે કે, પરમાત્મા અંગુષ્ઠ પરિમાણવાળો છે. કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૫ મું.

મનુષ્યનો અધિકાર

इच्छपेक्षया तु मनुष्याविनाशरत्नात् ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ:—પરમાત્મા હૃદયમાં છે, આ રીતની અપેક્ષાને લઈ કહ્યું છે કે, પરમાત્મા અંગુષ્ઠ માત્ર છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં અધિકાર કેવળ મનુષ્યને જ હોય છે. (૨૫)

ટીકા:—ગુરુ:—સર્વ વ્યાપક પરમાત્માની સ્થિતિ હૃદયમાં છે, આ રીતની અપેક્ષાને લઈ પરમાત્મા અંગુષ્ઠ માત્ર છે, એમ કહ્યું છે. જેમ વાંસના સાંધાને લઈ તે કોણીથી ટચતી આંગળી ઝૂંધી લાગે છે, એમ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે આ-કાગનું પણ પરિમાણ છે. સર્વ પરિમાણનું અતિક્રમણ કરનાર પરમાત્માનું અંગુષ્ઠ માત્રપણું યોગ્ય નથી. તેમજ ઇશાન શબ્દવડે પરમાત્મા વિના અન્યનું સૂચન છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય.—દરેક પ્રાણી માત્રના હૃદયનું પરિમાણ એક મરણ હોતું

નથી. માટે પરમાત્માનું પરિમાણ અંગુષ્ઠ માત્ર છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

ગુરુ:—આ જ કારણથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “મનુષ્યાધિનાશરત્નાત્ મનુષ્યને અધિકાર છે તેથી.” જે કે સામાન્ય રીતે શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ હોય છે, તો પણ મનુષ્યોને શાસ્ત્રનો અધિકાર છે. અધિકારના લક્ષણમાં જેમિનીએ વર્ણન કર્યું છે કે, મનુષ્યને †શક્તિ, †કામના, —પર્યુદાસ નિષેધનો અભાવ તથા † ઉપનયનાદિ લાગુ પડે છે. વળી મનુષ્યનો દેહ નિશ્ચિત પરિમાણવાળો અંગુષ્ઠ માત્ર છે. બીજું શાસ્ત્રમાં મનુષ્યને જ અધિકાર છે, માટે મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિની અપેક્ષાએ કરી તે અંગુષ્ઠ માત્ર છે.

બીજું શાસ્ત્રમાં મનુષ્યને જ અધિકાર છે. માટે મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિની અપેક્ષા કરી તે અંગુષ્ઠ માત્ર છે.

શિષ્ય:—પરિમાણને લીધે તેમજ સ્મૃતિને લઈ સંસારીને જ અંગુષ્ઠ માત્ર રૂપે બાળવો, એ જે શંકા છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત આત્મા તત્ત્વમસિ આ આત્મા પરમાત્મા રૂપે

† પશુને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોતું નથી, આથી તેની કર્મમાં અશક્તિ છે. યજ્ઞાદિ મનુષ્ય કરી શકે છે, માટે તેમાં દેવોની અશક્તિ છે.

+ મુમુક્ષુઓ શુદ્ધિની કામના કરે છે, તેથી તેમનો અધિકાર કામ્ય વસ્તુ માટે નથી.

—શ્રદ્ધનો યગ કરવામાં નિષેધ હોનાથી તેમાં તેનો અધિકાર નથી.

† ઉપનયન તથા અધ્યયન કરવાનો શ્રદ્ધને અધિકાર નથી આથી શબ્દનો વૈદિક કર્મમાં અધિકાર નથી

છે. ” આ રીતે આત્મા સસારી થતો છતાં અંશુષ્ઠ માત્રરૂપે છે, એ ઉપદેશ યોગ્ય છે. વેદાંત વાક્યોની પ્રવૃત્તિ બે રૂપવાળી હોય છે. કેટલેક સ્થળે તે પ્રવૃત્તિ પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારી હોય છે તથા કેટલેક સ્થળે વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી અલિન્ન છે, એ રીતની પ્રવૃત્તિ હોય છે. અહીં વિજ્ઞાનાત્માનો પરમાત્માની સાથે એકપણાનો ઉપદેશ કર્યો છે, પણ કાંઈ અંશુષ્ઠ માત્ર છે, એમ ઉપદેશ નથી. વળી આજ અર્થનું સ્ફોટન નીચલી શ્રુતિથી થાય છે. જેમ કે અગુપ્તમાત્રઃ પુરુષોડન્ટરાત્મા સદા જાના હૃદયે સન્નિવિટ । ત સ્વાચ્છરીરાત્મવૃદ્દેન્મુજા દિવેવિકા વૈવેણ ત વિચાચ્છ્રમમૃતમ્ (ક. ૨, ૬, ૧૭) અંતરાત્મારૂપ તથા અંશુષ્ઠ પરિમાણવાળો પુરુષ સર્વદા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહે છે. આ આત્માને યોતાના શરીરમાંથી ધૈર્યવટે જેમ ત્વકરૂપ બાહ્ય છાલમાંથી ઇષ્ટિકા અર્થાત્ તરણાના ગરને કાઢવામા આવે છે, તેમ પૃથક્ કરવો જોઈએ. જે પવિત્ર તથા અમૃત રૂપે છે તેને મનુષ્યે ઝાળખાવો જોઈએ. ” (૨૫)

શિષ્ય-શું મનુષ્યને જ શાસ્ત્રનો અધિકાર છે તથા ખીજને નથી ?

ગુરુ:-વ્યાસ ભગવાનનું માનવું એમ છે કે, મનુષ્યથી ઉપરના દેવોને પણ શાસ્ત્રનો અધિકાર છે કારણ કે મોક્ષની કામનાનો સંભવ દેવોને પણ છે. આ જ બાબત ૨૬ મા સૂત્રથી નિરૂપણ કરી છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૬ મું.

દેવોનો અધિકાર.

તદુપર્વપિ યાદરાયણઃ સંભવાત ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ-મનુષ્યથી ઉપરનાને અર્થાત્ દેવોને પણ શાસ્ત્રનો અધિકાર છે, એમ વ્યાસ ભગવાનનું માનવું છે કારણ કે તેઓમાં પણ કામનાનો સંભવ છે. (૨૬) ટીકા:-ગુરુ-મનુષ્યના હૃદયને લઈ શ્રુતિ પરમાત્માનું સ્વરૂપ અંશુષ્ઠ માત્ર કહે છે, તે શાસ્ત્રમાં મનુષ્યોનો જ અધિકાર છે, તેથી કહેલ છે. આ પ્રસંગને લઈ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.-જે કે શાસ્ત્રનો અધિકાર મનુષ્યને છે, એ વાત ખરી, પણ મનુષ્યને જ અધિકાર છે, એવો બ્રહ્મજ્ઞાનમાં નિયમ હોતો નથી. આચાર્ય વ્યાસ ભગવાનનું મત એ છે કે, મનુષ્યોના ઉપરી જે દેવાદિ છે, તેનો પણ અધિકાર છે.

શિષ્ય-તેઓનો અધિકાર કેવી રીતે ?

ગુરુ-આ રીતનો સંભવ છે કારણ કે અધિકારના કારણરૂપ કામનાપણાનો સંભવ તેઓમાં પણ છે. મોક્ષના વિષયરૂપ કામનાપણું દેવાદિને પણ સંભવે છે તથા કારણરૂપે વિકાર, વિપય તથા વિભૂતિ અનિત્ય છે, આ રીતનું નિરૂપણ છે. તેઓને વિશે પણ સામર્થ્યનો સંભવ છે કેમકે મંત્ર, અર્થવાદ, ઇતિહાસ, પુરાણ તથા લોકાનુભવથી તેઓ શારીરી છે, એમ જ્ઞાન થાય છે. વળી તેઓને વિશે કંઈ પ્રતિષેધ-

રૂપે નથી. ઉપનયન શાસ્ત્ર વડે દેવોનો અધિકાર નિવૃત્ત થતો નથી. કારણુ વેદાધ્યયન કરવા માટે ઉપનયન છે. વળી તેમને વેદનો પ્રકાશ પોતાની મેળે થાય છે. શ્રુતિમાં વિદ્યા શબ્દથી માટે દેવોનું બ્રહ્મચર્યાદિ નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે “एकसत् ए वैवर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाच (છાં ૮-૧૧-૩) મૃગ્યું વારણિઃ । વરુણ પિતૃમુપસસાર । અવીહિ મગવો વ્રજા (તેં ૩-૧) ખરેખર એકસોને એક વર્ષ ઇન્દ્ર પ્રજાપતિ પાસે બ્રહ્મચર્ય પાળી રહ્યા. વરુણને ભૂગુ એ નામે પુત્ર પ્રસિદ્ધ હતો. તે પોતાના પિતા વરુણ પાસે ગયો તથા કહ્યું કે હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે. ” જો કે કર્મમાં દેવોનો અધિકાર નથી. કારણુ કે કહ્યું છે કે, “ न देवता देवान्तराभावात् देवोनां कर्ममां अधिकार नथी द्राणु के अन्य देवोनां अभाव છે, કે જેને ઉદેશી કર્મ કરવામાં આવે. ” તેમ જ કહ્યું છે કે, “ न ऋषीणामायेवान्तराभावात् (જિ ૦૬, ૧, ૬, ૭) ऋषिओनां पणु कर्ममां अधिकार नथी. કેમકે ઋષિ શિવાય અન્ય ઋષિનમૂલક હોતો નથી. ”-પણ વિદ્યાના નળધમાં દેવોનો અનધિકાર નથી. વિદ્યામાં અધિકારવાળા ઇન્દ્રાદિઓનું પણ કોઈ કામ ઇન્દ્રાદિને ઉદેશીને નથી. તેમજ ભૂગુ વગેરે ઋષિનું કોઈ પણ કૃત્ય ભૂગુ વગેરેના મગોત્રને જ ઉદેશી, નથી. માટે દેવોનો વિદ્યામાં અધિકાર છે, તે કોનાથી અટકાવી શકાય ? દેવાદિના અધિકારમાં

પણ અંશુક માત્ર ધૃતિ પોતાના અંશુકની અપેક્ષાએ કરી વિરુદ્ધ નથી. (૨૬)

શિષ્ય:—દેવોનું પણ મહુધ્યની માફક શરીર છે. હવે શરીરવાનને કર્મનો અધિકાર છે, તો પછી દેવોને શા માટે કર્મનો અધિકાર નહિ ?

શુરુ:—યાગને વિશે દેવોનો અંગભાવ જોવામાં આવતો નથી. કારણુ કે એક દેવની એકી વખતે અનેક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૭ મું.

દેવનાં ભિન્ન સ્વરૂપો.

વિરોધઃકર્મણીતિ ચેન્નાનેકપ્રતિપેત્તર્દર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—કર્મમાં વિરોધ થશે એમ નહિ. કારણુ કે દેવોને એકી વખતે અનેક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ હોય છે. (૨૭)

ટીકા:—શિષ્ય:—ભલે, અંશુકમાત્ર ધૃતિ દેવોના સંબંધમાં પણ લાગુ પડે. જો કે ગરીશદિ કારણુને લીધે દેવાદિઓનો વિદ્યામાં અધિકાર છે, એમ નિરૂપણ થાય તો પછી શરીર હોવાથી ઋત્વિગાદિની માફક ઇન્દ્રાદિને પણ સ્વરૂપ હોવાથી તેને પણ કર્મોંગભાવની પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ. કર્મના સંબંધમાં વિરોધ છે. ઇન્દ્રાદિઓના સ્વરૂપના સંનિર્ધાનવડે યાગમાં અંગભાવ જોવામાં આવતો નથી. આ રીતનો સંભવ પણ નથી. કારણુ કે અનેક ભાગોમાં એકી વખતે એક જ

ઈન્દ્રના સ્વરૂપની સામિપ્યતાની પ્રાપ્તિ
ખનવી અયોગ્ય છે. માટે આ વિરોધનું
શું કવું ?

— સુર:-આ વિરોધ લાગુ પડી શકતો
નથી.

શિષ્ય:-કેમ લાગુ પડી શકે નહિ ?

સુર:-આનું કારણ એ છે કે, ઈન્દ્રા-
દિઓને અનેક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ હોય
છે. એક જ હેવની એકી જ વખતે
અનેક સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો સંભવ
હોય છે.

શિષ્ય:-આ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

સુર:-શાસ્ત્રવડે દેવોને અનેક સ્વરૂપની
એકી વખતે પ્રાપ્તિ છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે. બૃહદ્દશરણ્યક શ્રુતિમાં કહ્યું છે
કે, ન્યારે શાકલ્યે પૃથુયું કે દેવો કેટલા
છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે કે,
દેવોની સંખ્યા ત્રણ અને ત્રણસે તથા
ત્રણ અને ત્રણ હ્રસ્વર અર્થાત્ કુલ્લે
ત્રણ હ્રસ્વર ત્રણસે ને છની છે. શાકલ્યે
પૃથુયું કે, આ ત્રણ હ્રસ્વર ત્રણસે ને
છ દેવો કયા છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે
કહ્યું કે, આમ જે કહ્યું છે તે તેઓના
મહિમાને ખાતર કહ્યું છે. બાકી ખરું બોતાં
તો તેત્રીશ જ દેવો છે. આ પ્રમાણે કહેતી
શ્રુતિ એક જ દેવનાં એકી વખતે અનેક
રૂપો દર્શાવે છે. વળી આ તેત્રીશ
દેવોનો છ આદિમાં અંતર્ભાવ કરી તેનો
પછીથી એકમાં સમાવેશ કર્યો છે.
ઉપરમાં શાકલ્યે પૃથુયું છ કે “ક્ષત્ર-
વોસ્વરુદ્ધિ આ એક દેવ કયો છે?”

ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું છે કે, તે એક દેવ
પ્રાણ છે. આમ શ્રુતિ દેવોના પ્રાણની
એક રૂપતાને દર્શાવે છે. તે જ પ્રમાણે એક
જ પ્રાણનું એકી વખતે અનેક રૂપે કરી
નિરૂપણ કરે છે. આ જ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં
પણ કહ્યું છે કે, “આત્મનો જે શરીરાર્ણ વહનિ
ભાતર્પમ । વૌગી કુર્યાદ્વલ પ્રાપ્ય તથ્ય સંવર્મહા ચેત્ ।
પ્રાપ્તુયાદ્વિપયાન્કેશ્ચિન્કેશ્ચિદુમ તવચેત્ । રાધિવેશ
પુનસ્તાનિમૂર્ચોરસિમગ્જાનિવ હે ભરતપુંગવ !
યોગી બળને પામી ચોતાનાં અનેક શ-
રીરો કરી શકે છે અને તે સર્વ શરીર-
વડે પૃથ્વીપર ફરી શકે છે. કેટલાંક
શરીરવડે વિપયની પ્રાપ્તિ કરે છે તથા

કેટલાંકવડે ઉચ્ચ તપ આચરે છે. આ
શરીરોને જેમ સૂર્ય કીરણોના સ્પર્શને
જેવું છે તેમ પાછાં જેવી લે છે.”
ઈત્યાદિ સ્મૃતિઓ અણિમાદિ ઐશ્વર્ય
જેણે પ્રાપ્ત કરેલ છે, એવા યોગીઓનાં
એકી વખતે અનેક શરીરયોગનું નિરૂપણ
કરે છે. તો પછી આ બ્રહ્મસિદ્ધ એવા દેવોના
સંબંધમાં તો શું જ કહેવું ? અનેક રૂપોની
પ્રાપ્તિના સંભવથી એકેક દેવનો અનેક રૂપે
કરી આત્મા વિભક્ત થાય છે. આ જ
હેતુથી અનેક યાગોમાં એકી વખતે અનેક
અંગ ભાવને પામે છે. તેઓમાં અંતર્ધાના-
દિ ક્રિયા હોવાથી અન્ય હોડોના તેઓ
જેવામાં આવતા નથી, એમ સિદ્ધ
થાય છે.” અનંતપ્રતિપત્તિ દમનાત આ પાછ-
ળના સૂત્રની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા
કરવામાં આવી છે:-“શરીરીઓને પણ
કર્માગલાવની પ્રેરણાઓમાં અનેક સ્વા-
રૂપની પ્રતિપત્તિ જેવામાં આવે છે.” કોઈ

પણુ વખતે એક શરીરી અનેક રથજે એકી વખતે અંગ લાવને પામતો નથી. હાથલા તરીકે એક બ્રાહ્મણ અનેક જણુ જમ'ડનારાઓવડે એકી વખતે જમાડી શકાતો નથી.

એક શરીરી કેટલીકવાર અનેક રથજે એકી વખતે અંગ લાવને પામે છે. જેવી રીતે એક બ્રાહ્મણ અનેકવડે એકી વખતે નમસ્કાર કરી શકાય છે. આ જ હેતુને લઈ અહીં યજ્ઞમાં અમુકને ઉદેશી દ્રવ્યનો પરિત્યાગ કરવાથી શરીરવાન એક દેવતાને ઉદેશી અનેક જણો પોતપોતાનો દ્રવ્યનો એકી વખતે ત્યાગ કરે છે. આ રીતે દેવોને શરીર હોવા છતાં કોઈ પણ કર્મમાં તેનું સામીપ્ય છે કે નહિ, તે સંબંધી વિરોધ આવતો નથી. (૨૭)

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! દેવોને શરીર યુક્ત માનવાથી વેદના પ્રમાણમાં વિરોધ આવશે. કારણ કે દેહવાન થવાથી અનિત્ય ઠરશે.

શુર:—આમાં વિરોધ આવી શકશે નહિ. કારણકે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવડે સિદ્ધ છે કે, વેદમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ છે. આના જ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે સૂત્ર છે:—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૮ મું.

જગતની ઉત્પત્તિમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

શબ્દ इति चेन्नात. प्रमयात्प्रत्यक्षानुमाताभ्याम्

સૂત્રાર્થ:—દેવોને શરીરી માનવાથી વેદમાં શું વિરોધ આવશે? ના વિરોધ નહિ: આવે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનવડે વેદમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ છે. (૨૮)

ટીકા:—શિષ્ય:—દેવાદિએ શરીરવાન છે, એમ માનવાથી જો કે કર્મમાં વિરોધ ન આવે, પણ વેદમાં વિરોધ આવશે. કોઈ પૂછે કે કેવી રીતે વિરોધ આવે છે તો તેને કહેવું કે, વેદના અર્થની સાથેવાચ્ય વાયક સંબંધ ઔત્પત્તિક અર્થોત્ત નિત્ય છે. અનપેક્ષતાત્ અર્થોત્ત સંકેતને માટે પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા ન હોવાથી વેદનું પ્રમાણ રચાપન કરેલ છે. હવે દેવ શરીરવાન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે તથા જો કે ઔર્થર્થના યોગથી એકી વખતે અનેક કર્મવાળાં હવિષનો ઉપલોગ કરે છે, છતાં દેવને શરીર હોવાથી આપણી માફક તેમને પણ જન્મ મરણ હોવાં જોઈએ. વળી નિત્ય શબ્દની પ્રતીતિ નિત્ય અર્થવડે નિત્ય સંબંધમાં થાય છે, આ પ્રમાણેનું વેદમાં જે પ્રમાણ રહેલ છે, તેમાં વિરોધ આવે છે તેનું કેમ ?

શુર:—આમાં વિરોધ આવતો નથી.

શિષ્ય:—કેવી રીતે વિરોધ ન આવે?

શુર:—વેદમાંથી પ્રલવ છે, અર્થોત્ત

વૈદિક શબ્દમાંથી દેવાદિરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.

શિષ્ય:—પ્રહ્લસૂત્રના ૧ લા અધ્યાયના ૧ લા પાદના ૨ જા સૂત્રમાં જન્માય-સ્વયત્ એ સૂત્રવડે જગતની ઉત્પત્તિ પ્રહ્લમાંથી નિરૂપણ કરેલ છે. આપતો અહીં વેદમાંથી ઉત્પત્તિ કહો છો, તે કેવી રીતે બને ? વળી ધારો કે, વૈદિક શબ્દથી જગતની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી વેદમાં ઉલટો ભાવ કેમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે ? જેટલા વસ્તુઓ, રૂદ્રો, આદિત્યો, વિશ્વેદેવો, મરુતો ઇત્યાદિ વસ્તુઓ છે તે અનિત્ય છે. કારણ કે તેઓમાં ઉત્પત્તિ ભાવ છે. આ રીતે અનિત્યપણું સિદ્ધ થવાથી તદ્વાચક વૈદિક વસ્તુવૈદિક શબ્દની અનિત્યતાનું કોણ નિવારણ કરી શકે ? દાખલા તરીકે દેવદત્તનો જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેનું નામ યજ્ઞદત્ત છે. માટે વેદમાં વિરોધ આવશે.

ગુરુ:—આ વિરોધ યોગ્ય નથી. કારણ ગાય આદિ શબ્દનો તથા તેના અર્થનો સંબંધ નિત્યરૂપે જોવામાં આવે છે. કારણ કે ગવાદિ વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ છે, તેથી તેની આકૃતિની પણ ઉત્પત્તિ છે, એમ શકતું નથી, કારણ કે દ્રવ્ય, ગુણ કર્મની વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ છે, પણ આકૃતિની ઉત્પત્તિ હોતી નથી. વળી શબ્દનો સંબંધ આકૃતિને લઈ છે, પણ વ્યક્તિને લઈ હોતો નથી. વળી વ્યક્તિઓનું અનંતપણું છે, માટે સંબંધને ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી. વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આકૃતિઓ

નિત્ય છે. આ કારણથી ગવાદિ શબ્દમાં કોઈ રીતનો વિરોધ જોવામાં આવતો નથી. જો કે દેવાદિ વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે, છતાં આકૃતિ નિત્ય છે, જેથી વસ્તુ અદિ શબ્દમાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી, એમ જાણવું. દેવાદિઓની આકૃતિ વિશેષ મંત્ર તેમજ અર્થવાદ વડે જાણવી જોઈએ. કારણ કે જેને શરીર હોય છે, તેને જ જ્ઞાન થઈ શકે છે. વળી ઇન્દ્રાદિ શબ્દો સ્થાનવિશેષ સંબંધ નિમિત્તરૂપે છે. દાખલા તરીકે સેનાપતિ આદિ શબ્દો છે. વળી જે જે ઇન્દ્રાદિના સ્થાન પર આવે છે, તે તે ઇન્દ્રાદિ શબ્દવડે કહેવામાં આવે છે. આમાં કોઈ રીતનો દોષ આવતો નથી. પ્રહ્લમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ જે કહી છે, તે ઉપાદાન કારણને લઈ કહેલ છે તથા વેદમાંથી જગતની જે ઉત્પત્તિ કહી છે, તે ઉપાદાન કારણને લઈને નહિ.

શિષ્ય:—જ્યારે ઉપાદાન કારણને લઈ કહી નથી, ત્યારે કેવા કારણથી કહી છે ?

ગુરુ:—નિત્ય અર્થના સંબંધવાળો નિત્ય શબ્દ વાચક સ્વરૂપે હોય છે. વળી અર્થનું જે સ્કોટન તે શબ્દ વ્યવહારને યોગ્ય હોય છે. આથી પ્રભવ અર્થાત ઉત્પત્તિ એવો શબ્દ યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—વેદથી જગતની ઉત્પત્તિ છે, એમ કેવી રીતે જાણી શકાય છે ?

ગુરુ:—પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણ વડે એમ જાણી શકાય છે. અહીં શ્રુતિ

એ પ્રત્યક્ષરૂપે છે. કારણ કે શ્રુતિને કોઈ પ્રજા પ્રમાણની જરૂર પડતી નથી. બીજું અનુમાનરૂપે સ્મૃતિ છે. કારણ કે તેને શ્રુતિરૂપ પ્રમાણની જરૂર પડે છે. આ શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ, શબ્દથી પ્રથમ સૃષ્ટિ થઈ, એમ નિરૂપણ કરે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एन इति वै प्रजापतिर्देवान-सज्जतासप्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानागव इति स्तोत्रं विश्वानि विश्वस्य-मितोभोगेन्याः प्रजाः अर्थः— एते शબ્દ કહી પ્રજાપતિએ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા, અસપ્રમ એમ કહી મનુષ્યોને, इन्दवः કહી પિતૃઓને, तिरः પવિત્ર કહી ગ્રહોને, आगवः કહી સ્તોત્રને, विश्वानि કહી શસ્ત્ર તથા અમિતોભગ એમ કહી અન્ય પ્રજાઓને તેણે સર્જ્યા.” વળી અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “त मनसा वाचमिमुन समभवत् अर्थः—તેણે મનવડે વાણીરૂપી મિથુનને ઉત્પન્ન કર્યું.” આ સર્વ એમ સૂચવે છે કે, શબ્દ પ્રથમ છે, જેને વિશે આવી સૃષ્ટિ છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “अनादिनिधनानित्यावागुन्मद्या स्वयमुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः गर्गः प्रवृत्तयः अर्थ—स्वयંભૂમાંથી અનાદિ, અનંત તથા નિત્ય-રૂપ વાણી પ્રથમ થઈ. પ્રથમ આ વાણી વેદમયી તથા દિવ્ય સ્વરૂપે હતી તથા તેમાંથી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે.” વાણીનો આ ઉત્સર્ગ સંપ્રદાયને પ્રવર્તાવ-વાળો બતાવેલો. અનાદિ તથા અનંત કહેવાથી બીજા પ્રકારની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. તે જ પ્રમાણે મનુસ્મૃત્તિના ૧ લા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકમાં

કહ્યું છે કે, “नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ निर्गमे स मद्देश्वरः आ। भक्षेत्थरे भूतोनां नाम तथा रूप तेम ज कर्मनी प्रवृत्ति वेद शब्दमांधी उत्पन्न करी.” “सर्वेषां तु ग नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्-स्याथ निर्गमे ॥ अर्थः—તેણે સર્વનાં નામ, બૂદ્ધાં બૂદ્ધાં કર્મ, તેમ જ પૃથક્ સ્થિતિ પ્રથમ વેદ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન કરી.” આપણે જ્યારે કોઈપણ વસ્તુ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ ત્યારે તે વાચક શબ્દનું પ્રથમ સ્મરણ કરીએ છીએ. ત્યારબાદ તે વસ્તુને કરીએ છીએ. આ બાબત આપણે સર્વને પ્રત્યક્ષ છે. આ જ પ્રમાણે સૃષ્ટિરૂપ પ્રજાપતિના સૃષ્ટિ થવા પહેલાં વેદિક શબ્દો મનમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યારબાદ તેને અનુસરતા અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ, આમ સિદ્ધ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “त मृगिति व्याहृत्य मृगिमग्नत (તે. બ્રા. ૨, ૨, ૪, ૨,) તેણે ભૂ એવો ઉચ્ચાર કર્યો તથા પ્રથમ ભૂમિને ઉત્પન્ન કરી.” આ રીતે મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભૂશદ્ધિ શબ્દવડે ભૂશદ્ધિ લોક વ્યક્ત થાય છે.

શિષ્યઃ—કેવા સ્વરૂપવાળા શબ્દને ઉદેશી શબ્દમાંથી આ જગતની સૃષ્ટિ કહી છે ? હું ધારું છે કે, સ્ફોટ અર્થાત્ વ્યક્ત થાઓ, એ ઉદ્દેશ કરી કહ્યું છે. કારણ કે વર્ણનો સંગ્રહ કહીએ તો તેઓ ઉત્પત્તિ તથા નાશવાળા છે. ત્યારે નિત્ય શબ્દમાંથી દેવાદિ વ્યકિતઓનો પ્રભવ યોગ્ય નથી. ઉત્પન્ન થનારા તથા નાશ

પામનાર વર્ણો છે. પ્રત્યુચ્ચારણ લિન્ન છે. કારણ કે તેથી લિન્નની પ્રતીતિ થાય છે. એક પુરૂષ જોવામાં ન આવેલ હોય, છતાં તે લણતો હોય તેના ધ્વનિ-વડે જાણવામાં આવે છે કે, અમુક માણસ જ લણે છે. જેવી રીતે આ દેવ-દત્ત લણે છે કે ચન્નદત્ત લણે છે. વળી વર્ણ-સંબંધી જૂદી જૂદી પ્રતીતિ મિથ્યા જ્ઞાન-રૂપે નથી. કારણ કે એક પ્રતીતિને બાધ કરનારી અન્ય પ્રતીતિનો અભાવ છે. વર્ણો-વડે અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે દરેક વર્ણ અર્થની પ્રતીતિ કરાવી શકતો નથી. જો કે તેમ થાય તો બ્યભિચારનો સંભવ આવે. તેમ જ વર્ણ મનુદાયની પણ પ્રતીતિ નથી. કારણ કે વર્ણોને કમ હોય છે. પૂર્વ પૂર્વ વર્ણના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર સહિત અંત્ય વર્ણ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે ધૂમાદિની માફક શબ્દ, સંબંધના ગ્રહણવડે યોગ્યતામાં આવે છે. આથી પોતની પ્રતીતિ થતાં તે અર્થની પ્રતીતિ કરે છે. પૂર્વ પૂર્વ વર્ણના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર સહિત અંત્ય વર્ણની પ્રતીતિ હોતી નથી. કારણ કે સંસ્કારોનું અપ્રત્યક્ષપણ હોય છે. કાર્યથી પ્રતીતિ કરાતા સંસ્કાર સહિત અંત્ય વર્ણ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, એમ જો તમે કહેશો તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે સંસ્કારના કાર્યરૂપ સ્મૃતિમાં પણ કમ જોવામાં આવે છે. આથી શબ્દ દેહાદિ અર્થોત્પ્રદ થવારૂપ છે. આ દેહાદિ દરેક

વર્ણની પ્રતીતિવડે સંસ્કારરૂપ પ્રતીતિવડે અવૃત્ત થયેલ હોય છે. પરિણામ અંત્ય વર્ણની પ્રતીતિ થયેલ હોય છે. આ પ્રતીતિરૂપ શબ્દ એક પ્રતીતિના વિષયવડે પ્રકાશે છે. આ એક પ્રતીતિ સંબંધવાળી સ્મૃતિરૂપે નથી કે વર્ણો અનેક છે, માટે એક કે વિષય હોઈ શકે નહિ. શબ્દન કરણને જે જાણવું, તે નિ-બીજું ભેદપ્રતીતિ વર્ણ સંબંધી છે. આ નિત્યરૂપ તથા રક્ષિત શબ્દના ઉચ્ચારથી ક્રિય, કારક ત ના લક્ષણવાળું કર્તેવ માં આવતું ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન મત છે કે, “વર્ણાણામણિરુદ્ધઃ શબ્દરૂપે છે. વળી વર્ણોના તથા નાશ કહ્યો છે, તે યોગ્ય કારણ કે વર્ણવડે જાણાય છે તે જ વસ્તુ છે. કેશાદિમાં જેમ તાત્ત્વ જ્ઞાન થાય છે, તેમ આ સાદૃશ્યતાને લઈ જ્ઞાન થાય છે કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્ઞાનનો અન્ય પ્રમાણવડે બાધ નથી. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આદૃતિના છે, એમ કહેશો તો તે આદૃતિ કે બ્યક્રિયવડે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ત્યારે બોલતી વખતે ગવાદિ માફક બિન્ન બિન્ન વર્ણવ્યક્રિયા તિની થાય છે ત્યારે આદૃતિના રૂપે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોવું ભેદથી તેમ નથી, કારણ કે ઉચ્ચાર

તઓતું જાન થાય છે. એ વાર ઉચ્ચારણ કર્યું, તેથી કાંઈ એ ગાય પ્રાપ્તિ થતી નથી. ખોલવાના વર્ણોની ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે. રીકે દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત આ બેઉના ના ધ્વનિને સાંભળવાથી ભિન્નતા-તિ થાય છે.

નહે શિષ્ય ! આ સંબંધી હું સાંભળ. બ્યારે વર્ણ સંબંધી નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે વર્ણો તથા વિભાગવડે વ્યક્ત થાય છે. સ્વાની વિચિત્રતાને લીધે વર્ણની પ્રતીતિ થાય છે. પણ સ્વરૂપને ચિત્ર પ્રતીતિ થતી નથી. વર્ણની રીલેદવાદીના જ્ઞાનેની નિદ્ધિ માટે ની કલ્પના કરવામાં આવી છે. વ્યક્તિમાં મિત્રતાની જે પ્રતીતિ, તે પદોપાધિરૂપે છે, એમ જોઈએ. વર્ણવ્યક્તિમા જ ભિન્ન-પ્રતીતિ અન્ય ઉપાધિરૂપે છે, ભ્રમરૂપે છે, તથા જ્ઞાનના સ્વરૂપ-ય છે, એમ કલ્પના કરવી તે છે. જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે તે જ વર્ણ. 'લેદપ્રતીતિને' ણાધ કરનારી છે. નહિ તો એક જ વખતે વર્ણના ઉચ્ચાર થવામાથી એક એકી વખતે અનેકરૂપે જેમકે અનુદાત્ત, સ્વરિત, આતુનાસિક

પ્રાપ્તિ આદિ પ્રદેશ સાથે નાભિમા રહેલ વિચિત્ર રીતે સયોગ તથા વિયોગ થાય વર્ણ વ્યક્ત થાય છે.

તથા નિરતુનાસિક, કેવી રીતે થાય ? આ પ્રતીતિ લેદના ધ્વનિવડે થાય છે, પણ વર્ણવડે થતી નથી, માટે દોષ નથી.

શિષ્ય:—ધ્વનિ એટલે શું ?

ગુરુ:—વર્ણ શું હશે, તે નહિ જાણવામાં આવે, પણ ક્ષરથી માંભળનારા મનુષ્યના કર્ણના માર્ગને જે વસ્તુ પહોંચે છે, તે ધ્વનિ છે. સમીપવર્તી મનુષ્યને આ વર્ણ પડે છે, મૃદુ છે, ધૃત્યાદિ લેદ જોવામાં આવે છે. કારણ કે તેને વર્ણનો ઉચ્ચાર જાણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉદાત્તાદિ પ્રતી-તિઓ આશ્રયયુક્ત થશે. બીજી રીતે જે જાણવામાં આવેલ વર્ણોનો લેદ નથી, એમ માનીએ તો ઉદાત્તાદિ વિશેષની કલ્પના સંયોગ તથા વિભાગજન્ય છે, એમ માનવું પડશે. હવે સંયોગ તથા વિભાગ પ્રત્યક્ષરૂપે નથી. આથી તેને આશ્રયે રહેલ લેદો પણ વર્ણોમાં હોવા શક્ય નથી. આથી ઉદાત્તાદિ પ્રતીતિઓ આશ્રયથી રહિતરૂપે થશે અન્યના લેદવડે લેદ રહિત અન્યનો લેદ માનવો યોગ્ય નથી. બીજું વ્યક્તિના લેદવડે ભિન્ન ભતિ માનવામાં આવતી નથી. વર્ણ-વડે અર્થની પ્રતીતિનો સંભવ છે. માટે સ્ફોટ કલ્પના નિરર્થક છે. હું સ્ફોટ શબ્દને કલ્પનારૂપે જાણતો નથી, પણ પ્રત્યક્ષરૂપે જાણું છું. કારણ કે દરેક વર્ણના ગ્રહણયુક્ત સંસ્કારવાળી છુદ્ધિમાં જલદી જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ દરેક વર્ણનું ગ્રહણ થાય છે. પછી સમસ્ત વર્ણયુક્ત,

આ તો ગાયં છે, એવી એક બુદ્ધિ થાય છે. પણ ગાયને બદલે ખીજી ભજતી વસ્તુને વિશે બુદ્ધિ જતી નથી.

શિષ્ય—આ કેવી રીતે જાણી શકાય છે ?

ગુરુ—આ જાણી શકવાનું કાળુ એ કે, બુદ્ધિમાં ગકારાદિ વર્ણનું જ્ઞાન થાય છે. પણ દકારાદિ વર્ણનું નહિ. જો બુદ્ધિને વિષય ગકારાદિથી સિદ્ધરૂપે વ્યક્ત થાય તો દકારાદિની માફક ગકારાદિ પણ બુદ્ધિને સિદ્ધ જણાય, પણ તેમ થતું નથી. માટે વર્ણ સંબંધી એક બુદ્ધિ થવી, તેનું નામ સ્મૃતિ છે.

શિષ્ય—વર્ણો અનેક છે. માટે એક બુદ્ધિ થવાનો સંભવ જોઈ છે, એમ મારું માનવું છે.

ગુરુ—આના સંબંધમાં હું કહું, તે નાંભળા. જો કે વર્ણ અનેક હોય, છતાં એક બુદ્ધિ થવાનો સંભવ છે. જેમકે પંક્તિ, વન, મેના, દસ, શો, હજાર ઇત્યાદિ અનેક વર્ણનો સંભવ હોય છે. ‘ગૌ’ આ એક શબ્દ છે. આ રીતની જે બુદ્ધિ, તે અનેક વર્ણોમાં એક અર્થના અવગ્રહને આધારે ઉપચારવાળી છે. દાખલા તરીકે વન સેના વગેરેમાં બુદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે.

શિષ્ય—જો વર્ણો સમસ્તપણે એક બુદ્ધિના વિષયરૂપ થાય તો જરા, ગજા, કપિ, પિંક ઇત્યાદિ વર્ણોમાં સિદ્ધ પદની પ્રતીતિ થવી ન જોઈએ. કેમકે એક જ વર્ણના જોડ રથને ભાસ હોય છે.

ગુરુ—આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળા. જો કે સમસ્ત વર્ણનું જ્ઞાન થાય છે, પણ જેવી રીતે કીડીઓ કમવટે ચાલી હારની હાર બાંધે છે, તેમ વર્ણો પણ કમવાળા હોવાથી પદરૂપી બુદ્ધિને પામે છે. જો કે વર્ણોમાં સિદ્ધતા નથી, છતાં વર્ણનું કમથી પદની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ કહેવામાં વિરોધ આવતો નથી. કમ વટે આ વર્ણોનું ગ્રહણ વ્યુત્પત્તિ દશામાં કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ગ્રહણ કરેલ અર્થનો વિશેષ સંબંધ થાય છે. પ્રવૃત્તિ અવસ્થામાં દરેક વર્ણનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ સમસ્ત વર્ણનો અવમર્શ કરનારી બુદ્ધિમાં તેવા પ્રકારનો ભાસ પડે છે. પછી જુદા જુદા અર્થની વ્યભિચારથી સ્થિત પ્રતીતિ થશે. આ રીતે વર્ણવાદીની અત્યંત લઘુ કલ્પના છે. રક્ષાટ વાદીના મત પ્રમાણે જે વર્ણના અર્થ જાણવામાં આવેલ હોય છે તેનો નાશ થાય છે તથા જે વર્ણોનું જ્ઞાન નથી થયલું હોતું, તેની કલ્પના કરવામાં આવે છે. કમે કરી ગ્રહણ કરવામાં આવતા આ વર્ણો જે રક્ષાટ હોય છે, તે અસિદ્ધ થાય છે. આ રક્ષાટ અર્થની વ્યક્તિ કરે છે. આમ મહાત્ કલ્પના કરવામાં આવે છે. જો કે ઉચ્ચાર કરતી વખતે વર્ણો સિદ્ધ સિદ્ધ હોય છે, છતાં જ્ઞાનના આધારવટે વર્ણની સામાન્યતા અવશ્ય સ્વીકારવી પડશે. પ્રથમ વર્ણોમાં અર્થના પ્રતિપાદનની ક્રિયા રચવામાં આવે છે. આ જ ક્રિયા સામાન્ય વર્ણોમાં પણ જાણી લેવી. આથી નિત્ય

શબ્દમાંથી દેવાદિ વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ છે, આમ કહેવું અયોગ્ય નથી. (૨૮)

શિષ્ય:—આથી તો શબ્દ નિત્ય છે, એમ કહે, પણ તેથી શું ?

શુરુ:—શબ્દ નિત્ય છે, તેથી વેદ પણ નિત્ય છે. આ જ ગાળત ૨૯ માં સૂત્રમાં દર્શાવી છે.

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૨૯ મું.

વેદની નિત્યતા.

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

સૂત્રાર્થ:—શબ્દ નિત્ય હોવાથી વેદનું પણ નિત્યત્વ કહે છે. (૨૯)

ટીકા:—શિષ્ય:—સ્વતંત્ર કર્તાનો અભાવ છે તથા આજ હેતુને કદાચ વેદનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે, વળી અતઃ પ્રમાણ ધર્ત્યાદિ સૂત્રવડે દેવાદિ વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ તથા નાશ હોતો નથી, આ રીતનો પરિહાર કયો છે. પણ વેદના નિત્યત્વમાં શું પ્રમાણ છે ?

શુરુ:—અતઃ एव च नित्यत्वम् આ સૂત્ર, વેદ નિત્યરૂપે રહેલ છે, એમ દ્રઢ કરે છે. આથી જ નિયત આશ્રુતિવાળા દેવાદિરૂપ જગતની વેદ શબ્દમાંથી ઉત્પત્તિ છે. આથી વેદ શબ્દમાં નિત્યત્વની પ્રતીતિ થાય છે. વળી મંત્ર વર્ણમાં કહ્યું છે કે, “યજ્ઞેન યાચ. પરર્વાયનાયના મન્વાકિન્દનૃષિષુ પ્રષિદામ (ઋગ્ સં. ૧૦, ૭૧, ૩) યજ્ઞવડે વાણીને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરી

અપિઓએ તે વાણીને પોતામાં પ્રવેશ કરી.” આ મંત્રથી વાણીને મેળવી, એમ દર્શાવ્યું છે. વળી વેદ વ્યાસે રમૃતિમાં કહ્યું છે કે, યુગાન્તેઽર્જિતાન્વેદાન્મતિહામાન્મહર્ષયઃ । હેમિં તપામા પૂર્વમનુનાતા સ્વયમ્ભુવા અર્થ:—પૂર્વે પ્રજાની આજ્ઞા મેળવી મહર્ષિઓએ યુગને અંતે અંતર્ધાન થયેલ ઇતિહાસયુક્ત વેદોને તપવડે મેળવ્યા.” (૨૯)

શિષ્ય:—વેદ નિત્ય છે, આના સંજ્ઞાથી બીજું કંઈ પ્રમાણ હોય તે કહો.

શુરુ:—નામ તથા રૂપ બેઉ દરેક પ્રભાવમાં અમાન સ્વરૂપવાળા છે. વળી સંસાર નામ તથા રૂપરૂપે છે. તેથી વેદના નિત્યત્વમાં રમૃતિ તથા શ્રુતિના પ્રમાણવડે વિરોધ જોવામાં આવતો નથી. આથી જ કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૩૦ મું.

વેદની નિત્યતામાં શ્રુતિપ્રમાણ.

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो

दर्शनान् रमृतेष्व ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—નામ તથા રૂપ અમાન છે, માટે સંસારનો પ્રભવ તથા પ્રલય થવાથી વેદના નિત્યત્વમાં વિરોધ આવતો નથી. આને માટે શ્રુતિ તથા રમૃતિ પ્રમાણરૂપે છે. (૩૦)

ટીકા:—શિષ્ય:—જો પણ આદિ વ્યક્તિની માફક દેવાદિ વ્યક્તિઓનો ઉત્પત્તિ તથા નાશરૂપ પ્રવાહ ચાલુ રહે તો પછી આ તો અધ્યાપક છે, આનું મારે અધ્યયન કરવાનું છે તથા આ મારે

અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે, આ રીતના વ્યવહારનો નાશ થશે નહિ. આ પ્રમાણેનો વ્યવહારસંબંધ નિત્ય રહેવાથી શબ્દમા વિરોધનો પરિહાર થાય છે. જ્યારે મર્વ ત્રેલોક્ય નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરી નિર્લેપરૂપે થાય છે તથા પાછું તે નવારૂપે વ્યક્ત થાય છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. તે પછી આ વિરોધ માનવો યોગ્ય નથી, એમ માફ માનવું છે.

ગુરુ—આ જ હેતુને લઈ આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, સમાનનામરૂપતા ઇત્યાદિ. આમ નામ તથા રૂપાદિનું અનિત્યપણું છે, આં સંસારનું તો અનાદિપણું જ છે. યામ ભગવાને સંસારનું અનાદિપણું વીકારવા નીચલા સૂત્રની યોજના કરી છે;—उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (પ્ર. સૂ. ૨, ૧, ૧૬) આ અનાદિ સંસારમાં જેવી રીતે જાત તથા સ્વપ્નાવસ્થા છે, તેજ પ્રમાણે રૂપતિ તથા નાશ એક સરખા છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. પૂર્વે જાગ્રતાવસ્થામાં જે રીતનું જ્ઞાન હોય છે, તે પ્રમાણેનું પછી પણ જાગ્રતાવસ્થામાં જ્ઞાન થાય છે. આ રીતના વ્યવહારમાં કોઈપણ રીતે વિરોધ અવતો નથી. આજ રીતના મીઠા કંડુની રૂણ ઉત્પત્તિ તથા લયને જાણી લેવાં. સ્વપ્નાવસ્થામાં તથા જાગ્રતાવસ્થામાં પ્રલય તથા પ્રલવ હોય છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. કહ્યું છે કે, “यदा सुप्तः स्वप्न न कचन परलयवास्मिन्प्राण एवैवम्भ भवति तदनं वाक् संवनामभि महाप्येति चक्षुः सर्वरूपैः महाप्येति श्रोत्र सर्वैः वादं महाप्येति मनं न

ધ્યાનૈઃ સહાપ્યેતિ મયદા પ્રતિવુ યતે યથામનેર્જ્વલત સર્વાં દિસો વિસ્ફુલ્ગિા વિપ્રતિષ્ઠેરન્નેવમેવતસ્માદાત્મન સર્વે પ્રાણા યથાયતન વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવા દેવેભ્યો લોકાઃ (કા. ૩-૩) જ્યારે પુરુષ સુષુપ્તાવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે તે કાંઈ સ્વપ્નને જોતો નથી. તે સમયે પ્રાણ વિશે તે એક જ પ્રકારનો હોય છે. પછી સર્વ નામો સહિત વાણી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, ચક્ષુ સર્વ રૂપો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે, સર્વ શ્રોત્ર શબ્દો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તથા મન સર્વ સંકરૂપો સહિત તેમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે મનુષ્ય જાગ્રતાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે જેમ યજ્ઞતા અગ્નિમાંથી તણખાઓ સર્વ દિશામાં પચરે છે, તેમ આ આનંદરૂપ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો પોતપોતાના સ્થાન પ્રતિ જઈ એસે છે. પ્રાણોથી દેવો તથા દેવોથી લોકો થાય છે.”

શિષ્ય:—સુષુપ્તિમાં અન્ય પુરુષના વ્યવહારનો નાશ થતો નથી તથા પોતે જ્યારે સુષુપ્તિમાંથી જાગ્રતાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે પૂર્વના જાગ્રતાવસ્થાન વ્યવહારના અનુસંધાનનો સંભવ હોય છે, એમાં કોઈપણ રીતે અયોગ્ય નથી. પણ જ્યારે મહાપ્રલય થાય છે ત્યારે સર્વ પ્રકારના વ્યવહારનો નાશ થાય છે, તેથી જન્માંતરના વ્યવહારની માફક કંડુનાંતર વ્યવહારનું અનુસંધાન હોતું નથી, માટે આમાં વિષમતાનો દોષ આવે છે.

શુર:—આમાં વિષમતાનો દોષ આવતો નથી. મર્વ વ્યવહારના નાશરૂપ

મહાપ્રલય જે કે થાય છે, છતાં પરમે-
શ્વરના અનુગ્રહને લીધે હિરણ્યગર્ભાદિ
ઈશ્વરોનો અન્ય કલ્પના વ્યવહારતું અનુ-
સંધાન કાયમ રહે છે. જે કે સામાન્ય
પ્રાણીઓને જન્માંતરના વ્યવહારતું અનુ-
સંધાન જેવામાં નથી આવતું, છતાં
સામાન્યની માફક સમર્થ પુરુષોને તેમ
હોતું નથી. જે કે મનુષ્યાદિથી માંડી
સ્તંભ પર્યંતમાં પ્રાણિપણું સમાન છે,
છતાં જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યોદિનો પ્રભાવ
કમે કરી ઓછો થવો જોઈએ તથા તે
પ્રમાણે સ્તંભમાં ઐશ્વર્યોદિનો પ્રભાવ
હોતો નથી. છતાં મનુષ્યાદિ કરતાં હિ-
રણ્યગર્ભમાં જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો પ્રકાશ
ઉત્તરોત્તર વધતો હોય છે. આ પ્રમાણે
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં વારંવાર કહ્યું છે, માટે
તેનું આ સ્થળે નિરૂપણ કરવું અયોગ્ય છે.
પૂર્વના કલ્પમાં જેઓએ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવાળાં
કર્મો કીધાં છે, એવા હિરણ્યગર્ભાદિ
ઈશ્વરોની વર્તમાન કલ્પાદિમાં જ્યાં
ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે પરમેશ્વરના
અનુગ્રહને લીધે જેમ સામાન્ય મનુષ્ય
સુષુપ્તિમાંથી જાગૃતાવસ્થામાં આવે છે,
તેમ હિરણ્યગર્ભાદિઓને અન્ય કલ્પના
વ્યવહારતું જ્ઞાન કાયમ રહે છે. શ્રુતિમાં
પણ કહ્યું છે કે, “યો પ્રજાવત્તિદર્શનિ પૂર્વે ચો
ધે વેગમ્ય પ્રતિજોતિ તર્મ્મ ૧ ૩ હ દેવમાત્મુદિ-
પ્રજાવત્તિ મુમુર્શુર્ન નગ્નનર પ્રપયે (મે. ૧, ૧૮)
જોક્ષની ઇચ્છવાળા માટે પરમાત્માને
શરણે જવું જોઈએ. આ પરમાત્મા
પોતાની વિધાના પ્રકાશવાળા છે. એણે
સૃષ્ટિના આરંભ વખતે પ્રજાને ઉત્પન્ન

કરી તેઓને વેદો આપ્યા છે.” વળી
સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “સોનવાદયઃ મનુષ્ણન્દઃ
પ્રવૃત્તિભિઃ ઋષિમિદં ગતવ્યો દદાઃ અર્થઃ—મધુ-
અંદ તથા શૌનક આદિઆદિ ઋષિઓએ
દશ મંડળની ઋચાઓ જોઈ” કાણુવ ઋષિ
આદિઓનું કહેલું પણ દરેક વેદમાં એ જ
પ્રમાણેનું છે શ્રુતિ પણ નીચલા મંત્રવતે
ઋષિના જ્ઞાન પછી અનુધાનનું નિરૂપણ કરે છે.
“યો દ વા અવિદિતાર્થે વચ્છન્દો દેવત્ત્વદ્વેન
મંત્રેણ યાગયતિ વાયાપયતિ વા દ્યાનુ વચ્છન્તિ
ગતં વા પ્રતિવચ્ચન્તે અર્થઃ—જે મનુષ્ય ઋષિઓના,
ઈંદ, દેવતા તથા બ્રાહ્મણને જાણ્યા વિના
યજ્ઞ કરાવે છે અથવા અધ્યયન કરાવે
છે, તે સ્થાવરપણાને પામે છે અથવા
તો તેને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે.” આ
પ્રમાણેની શરૂઆત કર્યા પછી કહ્યું છે
કે, “તસ્મિંદેતાનિ મંત્રે મંત્રે વિજાત માટે દરેક
મંત્રના ઇંદ આદિ જાણવા જોઈએ.”
પ્રાણીઓના સુખને અર્થે કર્મનું વિધાન
કર્યું છે. વળી દુઃખના નાશ માટે અધર્મ-
નો પ્રતિષેધ કર્યો છે. જેવામાં તેમજ
સાંલજવામાં આવેલ સુખ દુઃખના વિષય-
વાળા રાગદ્વેષ છે. પણ ઉદાર સંજ્ઞાવાળા
રાગ તથા દ્વેષ હોતા નથી. ધર્મ તેમજ
અધર્મ ફળવતે થયેલ જે ઉત્તર સૃષ્ટિ
ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્વની સૃષ્ટિના તરખી
જ હોય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે,
“તિસા વે વાતિ વર્નાતિ પ્રત્ત તસ્મા પ્રતિવર્તેત ૧
તાન્વેત મે પ્રવચ્ચન્તે તત્ત્વકાનર પુનઃ પુનઃ ૥ તિમા
હિન્તે મુદ્ગન્તે ધર્મન્દર્માત્મન્દેત ૧ તદ્વાતિતઃ પ્રવચ્ચન્તે
તત્ત્વગત્ત્વ મેવન્તે અર્થઃ—જેઓમાં જેઓ જે
કર્મ પૂર્વ સૃષ્ટિમાં કરે છે, તે જ કર્મને
પુનઃ ઉત્પન્ન થતાં તેઓ પ્રજા

કરે છે. પછી તે કર્મ કાં તો નાશ-
કારક હોય કે નાશથી રહિત હોય,
દયાયુક્ત હોય કે ઘાતકી હોય, ધર્મ
યુક્ત હોય કે અધર્મવાળું હોય, સત્ય-
રૂપે હોય કે અસત્યરૂપે હોય, આ
રીતનાં કર્મને ઉત્પન્ન થઈ તેઓ પામે
છે. આથી તે કર્મપર તેને પ્રીતિ રહે
છે.” જગત્ કે જેનો પ્રલય થયલો
કહેવાય છે, તેની સંસ્કારરૂપી પૂર્ણ
શક્તિનો નાશ થયલો હોતો નથી. આ
સંસ્કારરૂપી જે મૂળ શક્તિ રહેલ
હોય છે, તેથી ફરી જગતની ઉત્પત્તિ
થાય છે જે તેમ ન થાય તો આક-
સ્મિક રીતે જગતની ઉત્પત્તિ થવાનો
પ્રસંગ આવે. વળી શક્તિઓને અનેક
આકાર છે, એમ માનવું યોગ્ય
નથી. આથી વિચ્છેદ પામી ઉત્પત્તિ
ભાવને પામતા ભૂસદિ પ્રવાહોનો દેવ,
તિર્થંક તથા મનુષ્ય લક્ષણોનો, પ્રાણીના
સમૂહ પ્રવાહોનો, તેમજ વર્ણ, આશ્રમ
ધર્મ તથા રૂપની વ્યવસ્થાનો, આ
અનાદિ સંસ્કારમાં નિયમ રહેલો છે જે
રીતે ઇન્દ્રિયોનો પોતાના વિષયની માથે
સંબંધ નિયમિત રીતે હોય છે, તેમ
અહીં પણ જાણી લેવું. જેવી રીતે
છટ્ટી ઇન્દ્રિય તથા તેનો છટ્ટો વિષય
કંટપો અયુક્ત છે, તેમ ઇન્દ્રિયો તથા
તેના વિષયોના મંબદરૂપ વ્યવહાર
દરેક સર્ગ વખતે ભિન્ન છે, એમ માનવું
યોગ્ય નથી. આથી સર્વ કંટપમા વ્યવ-
હાર એક જ મરણો હોય છે. તેથી
બીજા કંટપના વ્યવહાર સાથે તેનું અન-

સંધાન રહેલ છે. આ હેતુથી દરેક
સુષ્ટિવડે ઇન્દ્રિયોના સરખી નામ તથા
રૂપવાળી વ્યક્તિઓની ઉત્પત્તિ થાય
છે. નામ તથા રૂપની સમાનતા
છે, જેથી જગતની મહાનર્ગ તથા
મહા પ્રલયના લક્ષણવાળી આવૃત્તિ સ્વી-
કારવામાં આવે છે, છતાં વેદની પ્રમા-
ણતામાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો
નથી. શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ નામ અને
રૂપની સમાનતા નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.—
“સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતાયજ્ઞપૃથ્વિમવલ્પયત । દિવ ચ
પૃથિવી ચાન્તરિક્ષમયો સ્વ (ઋઽ ૩ મં ૧૦,
૧૬૦, ૩) પૂર્વની માફક બ્રહ્માએ સૂર્યની,
ચંદ્રની, દુલોકની, પૃથ્વીની, અંતરિક્ષ
ની તથા સ્વર્ગની કંટપના કરી. ” જેવી
રીતે પૂર્વના કંટપમાં સૂર્ય, ચંદ્રાદિની
કંટપના કરી, તેજ પ્રમાણે આ કંટપમાં
પણ પરમેશ્વરે કંટપના કરી. તેજ
પ્રમાણે તેત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,
“અગ્નિર્વા અન્નામયત । અનાદો દેવનાથ સ્યામિતિ
સ પ્તતમગ્રયે કૃત્તિન્નામ્ય પુરોહાદમદ્યાન્નાપાલ નિર-
વપત્ અગ્નિએ ઇન્દ્રિય કરી કે, હું દેવોના
લક્ષકરૂપે થાઉં. તેણે કૃત્તિકાદિના અભિ-
માની દેવ અગ્નિને માટે આક કપાલમાં
તૈયાર કરવામા આવેલ પુરોહાદ નિર-
પણ કર્યો.” જે અગ્નિએ આ નિરૂપણ
કર્યું, તેને માટે બીજા અગ્નિઓએ નિરૂ-
પણ કર્યું, તે નર્વ અગ્નિઓ મરણા
નામ તથા રૂપવાળા છે, એમ શ્રુતિ સૂચન
કરે છે. આના ઉદાહરણરૂપે અનેક

“ઋષીણાં નામધેયાનિ યાથ વેદેષુ દૃશ્ય ।
 ધર્મ્યન્તે પ્રમૃતાનાનાન્યેયૈરભ્યોદદાત્મજ । યથાનુષ્ઠુ-
 લિંગાનિ નાનારૂપાણિ પર્યયે । દૃશ્યન્તે તાનિ તાન્યે-
 વ તથા માનાયુગાદિષુ ॥ યથાભિમાનિનો ૬ ત્રીતા
 સ્તુત્યાન્તે સાંપ્રતૈરિદ્ધ । દેવા દેવૈરતીર્તિદ્ધિ
 હૃષ્ણર્નાગભિર્વેવ ચ અર્થ—ઋષિઓનાં જે
 નામો તથા વેદોમાં જે દૃષ્ટિઓ છે, તે
 પ્રલય પછી પાછાં ઉત્પન્ન થાય છે.
 બ્રહ્મા ફરીથી તે જ નામ તેઓને આપે
 છે. જેવી રીતે એક ઋતુમાં અનેક સ્વ-
 રૂપવાળાં ચિહ્નો હોય છે, તેનાં તે જ
 ચિહ્નો પાછાં તે જ ઋતુમાં ફરી જોવામાં
 આવે છે, તે જ રીતની યુગાદિની ઉત્પત્તિ
 ઓ છે. જેના જેના અભિમાની દેવ
 થયા હોય, તે જ દેવો વર્તમાન દેવોની
 સાથે નામ તથા રૂપે કરી સરખા છે.”
 આ રીતની સ્મૃતિને વેદના નિત્યત્વમાં
 બાણી લેવી

શિષ્ય—દેવોને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિ-
 કાર છે કે નહિ ?

ગુરુ—જૈમિનિ મુનિ કહે છે કે,
 મધુવિદ્યામાં દેવોને અધિકાર નથી, તેથી
 તેઓને બ્રહ્મવિદ્યામાં પણ અધિકાર નથી.
 આથી કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૩૧ મું.

જૈમિનિનો મત.

મપાવિષ્વસમવાદનધિકાર જૈમિનિ ॥૩૧॥

સત્યાર્થ—મધુ વિદ્યા આદિમાં દેવા-
 ડિના અધિકારનો અમંભવ છે, તેથી
 તેઓનો બ્રહ્મવિદ્યામાં પણ અધિકાર
 નથી. એમ જૈમિનિનું માનવું છે. (૩૧)

ટીકા—ગુરુ—આ મૂલમાં, પૂર્વે દેવાદિને
 પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે, એમ
 જે કહ્યું છે તેનો નિષેધ કર્યો છે. જૈમિનિ
 નામના આચાર્યનું માનવું એમ છે કે,
 દેવોનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી.

શિષ્ય—તેઓને અધિકાર કેમ નથી ?

ગુરુ—કારણ કે મધુગ્રાહિ વિદ્યામાં
 દેવોને અધિકાર હોતો નથી. બ્રહ્મવિ-
 દ્યા તેમજ મધુવિદ્યા જેઠ એક મરખાં
 છે, તથા બ્યારે દેવાદિનો બ્રહ્મવિદ્યામાં
 અધિકાર મનીએ તો એમ માનવું પડશે
 કે, મધ્વાદિ વિદ્યામાં પણ તેનો અધિ-
 કાર છે. પણ આ રીતનો સંભવ નથી.

શિષ્ય—આ રીતનો સંભવ કેમ
 નથી ?

ગુરુ—કહ્યું છે કે “અતો વા આદિત્યો
 દેવમયુ (છાં ૩-૧-૧) ખગેષર સૂર્ય દે-
 વોના મધરૂપે છે.” આ સ્થળે કહ્યું
 છે કે, મનુષ્યોએ આદિત્યની મધુ અધ્યા-
 સવડે ઉપાસના કરવી જોઈએ. જો
 આપણે એમ માનીએ કે, દેવો ઉપાસક-
 રૂપે છે તો પછી આદિત્ય દેવ કયા
 અન્ય દેવની ઉપાસના કરે ? વળી આ-
 દિત્યના આશ્રયવાળા પાંચ રોહિતાદિ
 કિરણો અમૃતરૂપે છે. વળી વસુ, રુદ્ર,
 આદિત્ય, મરુત તથા મધ્ય આ પાંચ દેવ-
 ગણો કમવડે અમૃતરૂપ કિરણોને ઉપ-
 શોગ કરે છે. શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે કે,
 ‘મયણવેનમમૃત વેદ વસ્તુતમેવમૃત મૃતાત્તેવમુલે-
 નેતદેવામૃત દૃષ્ટાત્ત્વતિ અર્થ—જે આ પ્રમણે
 અમૃતને, પણ જાણે છે, તે વસુઓમાનો

એક થાય છે, તથા પોતાની સમક્ષ અગ્નિ પ્રમુખ અમૃતને જોઈ અર્થોત્ અનુભવ કરી તૃપ્ત થાય છે ” આ શ્રુતિ વસુઆદિથી ઉપલોભ કરવા યોગ્ય બાણુ-નાગને વસુ આદિ મહિમાની પ્રાપ્તિનું સૂચન કરે છે. હવે વસુ આદિઓએ અમૃતનો ઉપલોભ કરવાવાળા કેવા વસુઆદિને બાણુવા જોઈએ અથવા તો ક્યા બીજા વસુ આદિના મહિમાને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે ?

અગ્નિઃ પાદો વાયુ પાદઆદિત્ય પાદો વિશ પાદ (છાં ૩, ૧૮, ૨) વાયુર્વાવ સર્વગ (છાં ૪, ૩, ૧,) આદિત્યો વજ્રોત્પાદેશ (છાં ૩, ૧૧, ૧) અગ્નિ તેનો પ્રથમ પાદ છે, વાયુ તેનો દ્વિતીય પાદ છે, આદિત્ય તૃતીય પાદ છે, તથા વિશાઓ ચતુર્થ પાદ છે. “ ખરેખર વાયુ સર્વના નિદાનરૂપે છે ” આદિત્ય પ્રદારૂપે છે, એમ આદેશ છે. ” આ સર્વ શ્રુતિમાં દેવોની ઉપામના છે દેવોની ઉપામનામાં દેવોને જ પોતાને અધિકાર હોય, એમ સંભવતું નથી. વળી કહ્યું છે કે, “ કમામેવ ગોતમમાદ્વાજા વયમેવ ગોતમોઽય મહાજા (ખં ૨, ૨, ૪.) આ બે શ્રોત્રો ભરદ્વાજ તથા ગોતમરૂપે છે. તેમાં એક શ્રોત્ર ગોતમરૂપે છે તથા બીજું ભરદ્વાજરૂપે છે. ” આ સર્વમાં ઋષિ સંબંધી ઉપામના છે. આમાં ઋષિઓને પોતાની ઉપામનાનો સંભવ નથી. (૩૧).

શિષ્ય:-દેવાદિને ઉપામનાનો અધિ-
ર નથી, એ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

શુભ:-જ્યોતિમાં જે વિષય દર્શા-
વ્યો છે તેવડે સિદ્ધ થાય છે કે, તેઓને
અધિકાર નથી. આથી જ ૩૨ માં સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૨ મું.

ઉપાસનામાં દેવોનો અનધિકાર.

જ્યોતિષિ માવાચ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી જ્યોતિમાં જે વિષય
દર્શાવ્યો છે, તેથી દેવાદિને ઉપાસનામાં
અધિકાર નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ટીકા:-શિષ્ય -સ્વર્ગ લોકરૂપ આ જ્યો-
તિમંડલના રત્ન તથા દિવસના ભમવા-
વડે જગતનો ભાગ થાય છે આ જ્યો-
તિમંડળને આદિત્યાદિ દેવરૂપે નિરૂપણ
કરેલ છે. આ રીતની લોકપ્રતિષ્ઠિ છે,
તેમજ શ્રુતિના વચનમાં પણ તે જ પ્રમાણે
પ્રસિદ્ધ છે. હૃદયાદિ શરીરવડે, ચેતન-
વડે અથવા કામનાવડે જ્યોતિમંડલનો
અંગ યોગ્ય બાણુવો અશક્ય છે. કારણ કે
મૃત્તિકાદિની માફક તેનામાં જડત્વ
રહેલ છે. આથી એમ સૂચન થાય છે કે,
અગ્નિ ભૂમિ આદિ જેમ જડરૂપે છે, તેમ
આદિત્ય જડરૂપે છે. જો કે આમ સિદ્ધ
થય છે, પણ મંત્ર, અર્થવાદ, ઇતિહાસ,
પુરાણ તથા લોકવડે એમ બાણુવામાં
આવે છે કે, દેવાદિને પણ શરીર છે
આ હોય છે.

શુભ:-હું કહું છું કે, આ હોય નથી
લોક જોવું કાંઈ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી
જેમાં કોઈ રીતની ભિન્નતા રહેલી નથી

એવા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે પ્રસિદ્ધિને પામતો અર્થ હોકવડે પ્રસિદ્ધિ પામે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષાદિમાં અન્ય કાંઈ પ્રમાણુ નથી. વળી ઇતિ હાસ તથા પુરાણ પૌરુષેય છે માટે તેને બીજા પ્રમાણુની જરૂર પડે છે. અર્થવાદો પણ વિધિવચન સાથે મળતા આવે છે, આથી તેઓ સ્તુતિઅર્થે યોગ્યતા છે. આથી અર્થવાદોનું તાત્પર્ય ભિન્ન હોવાથી તેઓનું દેવાદિના શરીરાદિ ભાવમા કારણપણું જોવામાં આવતું નથી. મંત્રો પણ શ્રુતિ આદિથી નિયોગ્યતા છે. તેઓ પ્રયોગની સાથે સંબંધ રાખનારા છે. વળી તેઓને વિષય વિધિયુક્ત છે. આથી મંત્રો કોઈ પણ અર્થના પ્રમાણુરૂપે નથી, એમ ત્રીમાંસકોતું કહેવું છે. માટે દેવાદિનો બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધમાં અધિકાર નથી. (૩૨)

શિષ્ય-હે ભગવન્ ! આ ઉપામનાના સંબંધમા બીજા કોઈ ઋષિનો જે મત હોય, તે કહેશો.

શુરુ-હે સોમ્ય ! બાદરાયણ મુનિ એમ માને છે કે, દેવાદિનો બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધમાં અધિકાર છે. કારણ કે તેને પુષ્ટિ આપનારાં વચનો શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં છે જેમ કે;-

અધિકરણુ ૮ મુ-સૂત્ર ૩૩ મુ.

બાદરાયણિનો મત.

ભાવ તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ -બાદરાયણ દેવાદિના અધિકારનું અસ્તિત્વ માને છે. કારણ કે તેને પ્રતિપાદન કરનારાં વચનો અન્યસ્થળે છે. (૩૩)

ટીકા:-શુરુ:-અહીં મૂળમા જે તુ શબ્દ છે, તે પૂર્વતા અર્થથી ભિન્ન છે, એમ સૂચન કરવા માટે છે. બાદરાયણ નામના આચાર્ય દેવાદિના અધિકારનું અસ્તિત્વ પણ માને છે. જો કે દેવાદિથી મિશ્રિત થયેલ મધ્વાદિ વિદ્યામાં દેવાના અધિકારનો અસંભવ છે, પણ શુદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યામાં તો તેઓનો અધિકાર છે. અધિકારના સંબંધમાં અર્થીપણુની, સમર્થપણુની તથા વિધિ આદિની આવશ્યકતા હોય છે. અમુક એક બાબતમાં અધિકારનો અસંભવ હોય, તેથી કરી જ્યાં સંભવ હોય ત્યાં પણ અધિકારનો અસંભવ માનવો, એ યોગ્ય નથી. મનુષ્યોમા પણ સર્વ બ્રાહ્મણોને સર્વ યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે, છતાં રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો તેઓને અધિકાર નથી. આ રીતનો જે રીતે ન્યાય છે, તેમ અહીં પણ જાણી લેવું. બ્રહ્મવિદ્યાનો દેવાને અધિકાર છે, એમ નિરૂપણ કરવાવાળા વચનો શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમા છે. કહ્યું છે કે, “તયો યો દેવાના પ્રત્યુચ્યત સ એવ તદભવત્તથર્પાણા તથા મનુ-

ધ્યોમાં થયું.” વળી કહ્યું છે કે,
 “તે હોયુ હંત તમાત્માનમન્વિચ્છામો યમાત્માન
 મન્વિચ્છ સર્વથ લોકાનાપ્નોતિ સર્વાંશ્ચ કામાનિતિ ।
 ઇન્દ્રો હ વે દેવાનામભિપ્રત્નઞ્ચ વિરોચનોઽસુતાણામ
 (છા. ૮, ૭, ૨,) દેવો તથા અસુરોઓ
 કહ્યું કે, જે આત્માને બાણવાથી સર્વ
 લોક તથા સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે,
 તેને આપણે શોધીશું. ત્યાર પછી
 દેવોમાંથી ઇન્દ્ર તથા અસુરોમાંથી
 વિરોચન પ્રત્યપતિ પાસે ગયો.” સ્મૃ-
 તિમાં પણ ગંધર્વ તથા યાજ્ઞવલ્કયના
 સંવાદમાં આ જ તાત્પર્ય દર્શાવ્યું છે.

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! ઇન્દ્રીસમા
 સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, જ્યોતિર્નિ ભવાન્ આ
 આ સૂત્રવડે દેવોને પ્રહ્લવિદ્યામાં
 અધિકાર નથી, એમ સૂચવ્યું છે, તેનું
 કેમ ?

શુરુ:—જ્યોતિ આદિના વિષયવાળા
 આદિત્યદિરૂપ દેવતાવાચક શબ્દો ચેત-
 નાવાળા, તથા એશ્વર્યાદિવાળા તે તે
 દેવતાત્માનું નિરૂપણ કરે છે. કારણ કે
 મંત્રો તથા અર્થવાદાદિમાં આ પ્રમાણેનું
 સૂચન કરેલ છે. દેવોમાં આ પ્રમાણેનું
 એશ્વર્ય રહેલ છે કે, જે કે તેઓ જ્યો-
 તિરુદિ વિષયવાળા હોય છે, છતાં તેઓ
 પોતાની મરજીમાં આવે, તે તે સ્વરૂપને
 ધારણ કરવા તેઓ સમર્થ છે. વળી
 સુબ્રહ્મણ્ય અર્થવાદમાં ઇન્દ્રે મેષતું શરીર
 ધારણ કરી મેષાતિથિનું હરણ કર્યું,
 એમ કહ્યું છે. જેમકે, “મેષતિથિં હક્ષ્ણાય-
 નર્મિત્રો મેનો મૂતાઽહત્ (પરિશિષ્ટા ૦ ૧, ૧)
 કપ્પના યુત્ર મેષાતિથિનું ઇન્દ્રે મેષરૂપે

થઈ હરણ કર્યું.” સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,
 “આદિત્ય પુરુષો મૂત્વા કુન્તીમુપજગામ આદિત્ય
 પુરુષરૂપે થઈ કુંતીની સમીપ ગયો.”
 ઘણી વખતે મૃદાદિમાં અધિષ્ઠિત વસ્તુ-
 ઓનું ચેતનરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે.
 જેમકે, મૃત્તિકા બોલી, જળ બોલ્યું, આ
 પ્રમાણેનું નિરૂપણ ઘણે સ્થળે જોવામાં
 આવે છે. ભૂત ધાતુરૂપ જ્યોતિ આદિનું
 અચેતનપણું આદિત્યાદિમાં સિદ્ધ થાય
 છે. મંત્ર તથા અર્થવાદાદિ વ્યવહારને
 લઈ અધિષ્ઠાતારૂપ દેવતાત્માઓ ચેતન-
 રૂપે છે.

શિષ્ય:—મંત્ર તથા અર્થવાદનો
 વિષય ભિન્ન હોવાથી એમ કહ્યું છે કે,
 દેવતાઓને વિગ્રહાદિરૂપે પ્રગટ થવાનું
 સામર્થ્ય નથી, તેનું કેમ ?

શુરુ:—કોઈપણ વસ્તુની પ્રતીતિ
 યવી કે ન થવી, તે સત્લાભ કે અસત્
 લાભના કારણરૂપ હોય છે. આમાં
 વિષય ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે, તે હેતુ
 હોતો નથી. કોઈ મનુષ્ય કોઈ ભિન્ન
 હેતુને માટે નીકળ્યો હોય, પણ રસ્તામાં
 જતાં તૃણ કે પર્ણ આદિ જે કાંઈ પડેલ
 હોય, તે માલમ પડે છે.

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! આપે જે
 દ્રષ્ટાંત આપ્યું તે વિષમ છે, તેમાં તો
 તૃણ તથા પર્ણઆદિ વિષય પ્રત્યક્ષરૂપે
 હોય છે, જેથી તેઓના અસ્તિત્વનું
 પ્રતિપાદન થાય છે. પણ અહીં તો અર્થ-
 વાદ વિધિમુખ વચન સાથે સંબંધ
 ધરાવે છે. આથી તેનો વિષય સ્તુતિ છે.
 તો પછી તેનું પ્રવૃત્તિ, ભિન્ન અર્થના નિષય-

વાળી છે, એમ કેવી રીતે જાણી શકાય ? મહાવાક્ય જે વિષયની પ્રતીતિ કરાવતું હોય, તેથી ભિન્ન અર્થની પ્રતીતિ અન્ય વાક્ય કરાવી શકતું નથી. દાખલા તરીકે “ન સુગ પિવેત મદિરાતું” પાન કરવું જોઈએ નહિ.” આ નિષેધરૂપ વચન છે. તેમાં ત્રણ પદોનો સંબંધ છે તથા તે ત્રણ પદ વડે સુરાપાનનો નિષેધ, એવા એકજ વિષયનું સૂચન કરેલ છે. વળી સુગ પિવેત સુરાતું પાન કરવું જોઈએ,” એમ બે પદના સંબંધવડે સુરાપાનનો વિધિ કહેલ છે, એમ કેમ ન કહી શકાય ?

શુરૂ:—આ તારું દહાંત વિષય છે. સુરાપાનના પ્રતિષેધમાં પદ તથા અન્વયનું એકત્વ છે, આથી ભિન્ન વાક્યની જરૂર પડતી નથી. વિધિમુખ વાક્ય તથા અર્થવાદમાં રહેલ પદો વૃત્તાંતવાળા ભિન્ન અન્વયને મેળવી, કોઈ એક કામનાના હેતુને લઇ, વિધિમુખ વાક્યની સ્તુતિ કરવાના ભાવને મેળવે છે. જેમકે, “વાયુચ્ચેતમાલમેત મૃતિભ્રમ અર્થ:—ભૂતિની કામનાવાળાએ શ્વેત જળનું વાયુને ણહિદાન આપવું.” આ રથે વિધિમુખવર્તી વાયુઅદિ પદોનો વિધિની સાથે સંબંધ છે. તેમજ ‘વાયુર્ધેવિષ્ટાદેવતાવાયુમેસ્તેનભાગયેયેનોપવાગતિ-સર્વેનમૃતિગમગતિ ખરેખર વાયુ સર્વથી ક્ષિપ્ત દેવ છે. તે વાયુદેવ પેતાનો ભાગ અન્ય વાયુને પહોંચાડે છે, તથા તે જ વાયુ ણહિદાન આપનારાને આળાદાનીએ પહોંચાડે છે.” આ અર્થવાદને વિશે રહેલ પદોનો વિધિસાથે સંબંધ નથી. અહીં વાયુએ બહિ આપવું જોઈએ કે ક્ષિપ્ત

ગતિવાળા દેવે આપવું જોઈએ, એમ વાયુ કે ગતિવાળા દેવનો વિધિ સાથે સંબંધ નથી. વાયુના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરી તથા ભિન્ન અન્વયને પામી, આ કર્મવિશિષ્ટ દેવત્યરૂપે છે, એમ આ અર્થવાદનાં પદો વિધિની સ્તુતિ કરે છે. અહીં બીજા વાક્યનો જે વિષય હોય છે, તે અન્ય પ્રમાણના વિષયરૂપે થાય છે. ત્યાં અનુવાદવડે અર્થ-વાદની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ ત્યાં અર્થ-વાદ કે શુણવાદ, આ બેમાંથી એકની પણ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, ત્યાં બીજા કોઈ પણ પ્રમાણના અભાવને લીધે કયો શુણવાદ હોઈ શકે ? અથવા તો હું એમ માતું છું કે, અન્ય પ્રમાણ સાથે મળતાપણું આવતું હોવાથી વિદ્યમાન વાદ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રતીતિને માનનારા વિદ્યમાન વાદનો જ આશ્રય કર્યો જોઈએ, પણ શુણવાદનો આશ્રય કર્યો જોઈએ નહિ. આ જ હેતુને લઈ આ મંત્રનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રાદિ દેવોને હવિ આપવાની પ્રેરણા કરનારા વિધિઓ ઇન્દ્રાદિના સ્વરૂપની જ અપેક્ષા રાખે છે. સ્વરૂપથી રહિત ઇન્દ્રાદિઓ ચેતનનું નિરૂપણ કરવા શક્તિમાન નથી. ચેતનને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ તે તે દેવને હવિ આપવું શક્ય નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યસ્ય દેવતાય હવિ ઈદાંન આત્તા ધ્યાયેન્નપદ્મકરિષ્યતઃ (એ બ્રાં ૩, ૮, ૧.) જે દેવ માટે હવિ હાથમાં લીધું હોય, તે દેવનું વપદ્કાર કરતાં પહેલાં ધ્યાન ધરવું જોઈએ.” વળી શબ્દ માત્રનો અર્થના સ્વરૂપે સંભવ નથી. કારણ કે

શબ્દ તથા અર્થમા લેઈ હોય છે. તેમા વળી મંત્ર તથા અર્થવાદને વિશે ને પ્રકારતું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આન્યું હોય, તેવા સ્વરૂપતું નિરૂપણ શબ્દ પ્રમાણપડે કરવું યોગ્ય નથી. ઇતિહાસ તથા પુરાણ પણ મંત્ર તથા અર્થવાદના મૂળરૂપે છે. આથી નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રમાણપડે સત્ત્વવાળા દેવાદિના શરીર-દિને મિદ્ધ કરવા ઇતિહાસ તથા પુરાણ સમર્થ છે. ઇતિહાસ તથા પુરાણનો સંલવ પ્રત્યક્ષાદિના મૂળરૂપે પણ છે. ને વસ્તુ આપણને અપ્રત્યક્ષરૂપે હોય, તે વસ્તુ દીર્ઘઆયુષ્યવાળાને પ્રત્યક્ષરૂપે છે. તે જ પ્રમાણે વ્યાસ આદિઓ દેવા દિ સાથે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરે છે, આ રીતની સ્મૃતિ છે ને કોઈ એમ કહે કે, હાલમાં ઉત્પન્ન થયલાઓના પેઠે પૂર્વનાઓને પણ દેવાદિ સાથે વ્યવહાર કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તેણે જગતના વિચિત્રપણાનો પણ પ્રતિષેધ કયો જોઈએ. વળી તેણે એમ કહેવું જોઈએ કે, હમણાનાની માફક હાલમા જેવો અમુક મનુષ્ય સાર્વભૌમ ક્ષત્રિયરૂપે છે તેવો પૂર્વે ન હતો આમ કહેવાથી રાજસૂયાદિ પ્રેરણાના મળધના પણ ગાધ આવે. હાલની માફક કાળાતરે પણ, તેણે એમ માનવું કે, વ્યવસ્થાથી રહિત વર્ણાશ્રમ ધર્મો હતા આ પ્રમાણે માનવાથી વ્યવસ્થા દર્શાવનારું શાસ્ત્ર મિથ્યા થશે આ સર્વનો માર એ છે કે, ધર્મનો ઉત્કર્ષ હોવાને લીધે દીર્ઘા-યુષીઓ દેવોની સાથે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરતા હતા. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

“સ્વાધ્યાયાદિદેવતા સપ્રયોગઃ (યોગ સૂત્ર, ૪૪) સ્વાધ્યાય કરવાપડે ઇષ્ટ દેવની સાથે જોલવા ચાલવાનો સંબંધ બંધાય છે.” વળી યોગ કે જેના સંબંધમાં સ્મૃતિ વિશે કહ્યું છે કે, તે અણિમાદિ ઐશ્વર્ય દ્વળની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો છે, તે પૂર્વે નહોતો, આ રીતનો નિષેધ કરવો યોગ્ય નથી. શ્રુતિ વિશે પણ યોગતું માહાત્મ્ય નિરૂપણ કરેલ છે જેમ કે, “પૃથ્વીપ્તેજોનિલલે સમુત્થિતે પચાત્મકે યોગગુણે પ્રવૃત્તે । ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ પ્રાપ્તસ્ય યોગાન્નિમય શરીરમ્ ॥ (યોગ સૂત્ર, ૧૨) પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ આ પાંચ મહા ભૂતોનાં જનેલાં તથા પાંચ પ્રકારના યોગાત્મક શુણ્ણો જેને વિશે વ્યક્ત છે એવા ને યોગીનું શરીર યોગાન્નિવડે બળ્યા કરે છે, તે યોગીને રોગ, દેશ તથા મૃત્યુ હોતાં નથી.” વળી મંત્ર તથા પ્રાક્ષણના દ્રષ્ટા ઋષિઓનું પણ સામર્થ્ય આપણા સામર્થ્યની સાથે તુલના કરવા યોગ્ય નથી. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ઇતિહાસ તથા પુરાણ પ્રમાણરૂપે છે. આ બાબત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, ન્યા કોઈ રીતનો સંલવ હોય ત્યાં કોઈ રીતના આધાર રૂપી પ્રમાણ હોવું જોઈએ. માટે મંત્રાદિવડે એ સિદ્ધ થાય છે કે, દેવાદિને પણ શરીરદિનો સંલવ છે. વળી અર્થિ ત્વાદિના કારણને લીધે દેવાદિને પણ પ્રાક્ષવિધનો અધિકાર છે. ક્રમે કરી સુક્તિ નિરૂપણ કરનારાં દર્શનો પણ આ જ રીતનું સૂચન કરે છે. (૩૩)

શિષ્ય-આપ કહો છે કે, દેવાદિને અર્થિત્વ છે, જેથી તેઓને પ્રાક્ષવિધામા

અધિકાર છે તો શૂદ્ર પણ કામનાવાળા છે, માટે તેને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોવો જોઈએ.

શુક્ર:-ના, શૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી. વળી જનશ્રુતિ નામનો રાજા જ્યારે રૈકવ પાસે ઉપદેશ લેવા ગયો, ત્યારે તેણે જનશ્રુતિને શૂદ્ર કહી બોલાવ્યો છે. આતું કારણ એ જ કે, તે પૈસા આપી બ્રહ્મનો ઉપદેશ લેવા ગયો હતો. આ જ હેતુથી ૩૪ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૩૪ મું.

બ્રહ્મવિદ્યામાં શૂદ્રનો અનધિકાર.

शुगस्य तदनाद्वश्रवणात् तदाद्रवणात्
सूच्यते हि ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-જનશ્રુતિ નામના રાજાને શોક થયો. આ શોક થવાતું કારણ એ હતું કે, તેણે હંસના મુખથી પોતાનો અનાદર સાંભળ્યો. આ પછી જનશ્રુતિ રૈકવ પાસે જઈ બ્રહ્મવિદ્યા માટે શોક યુક્ત થઈને ગયો. આથી તે રાજાને શૂદ્ર એવું વચન રૈકવે કહ્યું હતું. (૩૪)

ટીકા:-શુક્ર:-જે રીતે મનુષ્યના અધિકારના નિયમનો નિષેધ કરી દેવાદિને પણ વિદ્યામાં અધિકાર છે, તે જ પ્રમાણે દ્વિજાતિના અધિકારના નિયમનો નિષેધ કરી શૂદ્રને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોવો જોઈએ, આ રીતની શંકાતું હેઠન કરવા માટે આ અધિકરણનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શિષ્ય:-શૂદ્રને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોવો જોઈએ.

શુક્ર:-આમ તું કેવી રીતે માને છે?

શિષ્ય:-શૂદ્રને વિશે અર્થિત્વ રહેલ છે, તેમજ મનુષ્ય હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યાને ગ્રહણ કરવા તેઓ સમર્થ છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યામાં શૂદ્રને અધિકાર છે. “તસ્માદ્શૂદ્રો વજ્રેન્નમશ્નતઃ(તૈંસં ૦ ૭-૧-૧-૬) તેટલા માટે શૂદ્ર યજ કરવા અસમર્થ છે.” આ વચન પ્રમાણે એમ કહીએ કે, “શૂદ્રો વિદ્યાયામનવવ્યવર્તે (શૂદ્ર વિદ્યામાં અસમર્થ છે)” એવું પ્રતિપેદ વચન નથી. વળી ક્રમોમાં અધિકાર નથી, તેનું કારણ એ કે, તેને અસિદ્ધાન્તનો અધિકાર નથી. પણ વિદ્યામાં અધિકારનો પ્રતિપેદ છે, એમ કોઈ સ્થળે કહ્યું નથી. જે મનુષ્ય આહવનીયાદિથી રહિત છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા જાણવા શક્તિમાન નથી, એમ નથી. વળી શૂદ્રના અધિકારને પુષ્ટિ આપનારું વચન છે. છાંદોગ્યમાં સંવર્ગ વિદ્યાને વિશે જનશ્રુતિનો પ્રયોગ જન શ્રુતિ જે બ્રહ્મવિદ્યાને શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા ગણતો હતો, તેની શૂદ્ર શબ્દવડે યોજના કરી છે. કહ્યું છે કે, “અદ્દ હોત્વા ગદ્ર તૈવ્ય ગોમિ-સ્તુ (છાં ૪-૨-૩) હે શૂદ્ર! આ ગાય આદિ તારી પાસે રહેવા દે.” વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, વિદુરથ આદિ શૂદ્રની યોનિમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા, છતાં તેઓ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવડે યુક્ત હતા. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, શૂદ્રનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે.

શુરુ:—હે શિષ્ય ! હું કહું છું કે, શૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી. કારણ કે શૂદ્રને વેદના અધ્યયનનો અધિકાર નથી. જેને ઉપનયન સંસ્કાર કરેલો હોય, તેને જ વેદના અધ્યયનનો અધિકાર છે. ઉપનયનનો અધિકાર કેવળ ત્રણ જ વર્ણને હોય છે. વળી અર્થિપણું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે સમર્થપણું ન હોય તેવી બાળતમાં અધિકારના કારણરૂપે થાય નહિ. જો કે સમર્થપણું હોય, છતાં અધિકારનું કારણ લૌકિકરૂપે નથી. કારણ કે શાસ્ત્રીય અર્થમાં શાસ્ત્રીયના સામર્થ્યની આવશ્યકતા છે. વળી સંવર્ગ વિદ્યામાં શૂદ્ર શબ્દનું નિરૂપણ કરેલ વચન જે તું કહે છે, તે શૂદ્રનું ઘોતક નથી. કારણ કે ન્યાય પ્રમાણે શૂદ્રને વિદ્યાનો અધિકાર નથી. વળી ન્યાયમાં કહેવા પ્રમાણે શૂદ્ર અધિકારથી રહિત છે, આ રીતનું પ્રમાણ નિરૂપણ કરેલ છે. આ સ્થળે કોઈ રીતનો ન્યાય સંભવતો નથી. ભલે, એમ માનીએ કે, સંવર્ગ વિદ્યાના સંબંધમાં શૂદ્ર શબ્દ નિરૂપિત થયેલ છે. માટે કેવળ તેમાં જ શૂદ્રનો અધિકાર છે. પણ ખીજી વિદ્યામાં નહિ. કારણ કે શૂદ્રના અધિકાર સંબંધી વચન અર્થવાદમાં આવેલ છે. તેથી બ્રહ્મવિદ્યામાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી. આ શૂદ્ર શબ્દ વ્યતિવાચક ન હોવાથી જેને માટે તે ચોક્કસ છે, તે અધિકારી થઈ પડે છે. જો તું એમ કહે તો હોય કે તે કેવી રીતે, તો તેના સંબંધમાં કહું છે કે, “કમ્મા પ્લામે તન્નત્તે મ વુવાનમિવ રજમાય (હા. ૪, ૧, ૩.)

તે કોણ છે કે, જેને તમે બળદ તથા ગાડી સહિત રૈકવના સરખી ઉપમા આપો છો?” આ રીતેના હંસના કહેવાથી પોતાના આત્માનો અનાદર સાંભળી પૌત્રાયણ જનશ્રુતિને શોક ઉત્પન્ન થયો. આ શોકને રૈકવ મુનિએ શૂદ્ર શબ્દ વડે નિરૂપણ કર્યો. અથવા કેવળ પોતાનું પરોક્ષ જ્ઞાનનું સૂચન કરવા માટે શૂદ્ર શબ્દ ચોક્કસ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. બાકી વ્યતિવડે જે શૂદ્ર છે, તેને તો અધિકાર નથી,

શિષ્ય:—શૂદ્ર શબ્દવડે ઉત્પન્ન થયેલો શોક કેવી રીતે દર્શાવ્યો છે ?

શુરુ:—જનશ્રુતિ શોકને વિશે રૂપ્યો, એ અર્થમાં શૂદ્ર શબ્દની યોજના છે. શોક તરફ નિમગ્ન થનારા અથવા શોક વડે મારી સમીપ આવનાર, આ પ્રમાણેનો અહીં શૂદ્ર શબ્દનો અર્થ થાય છે. કારણ કે આ સ્થળે યૌગિક અર્થનો સંભવ છે, પણ રૂઢિવડે શૂદ્ર શબ્દ જે કહેવાય છે, તેનો અસંભવ છે. આ આખ્યાયિકામાં આ રીતનો અર્થ જોવામાં આવે છે. (૩૪)

* પૂર્વે એક જનશ્રુતિ નામે રહેતો હતો. આ ગાણસ ઉદાર સ્વભાવવાળો હતો. તેણે ધણું ધર્મરચાનો બંધાવ્યો હતો. તેનાં ધરપરથી કેટલાક ધસો જતા હતા; તેમાંથી પાછાનાં એ પ્રથમનાને કહ્યું કે, અરે જનશ્રુતિની ભવેતિ સ્વર્ગની મારફત સર્વવ પ્રસરેલી છે. આપણે તેની સાથે સંબંધ રાખવો ન જોઈએ. તારે બીજાને કહ્યું કે, તે કોણ છે કે, જેને તમે રૈકવના સરખી ઉપમા આપો છો? ખીજાને કહ્યું કે,

શિષ્ય:-આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ કે, જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય છે, પણ શૂદ્ર જાતિનો નથી ?

ગુરુ:-જનશ્રુતિનો ચૈત્રરથ સાથે મં-જાંધ છે તથા ચૈત્રરથ જાતે ક્ષત્રિય હોતો, જેથી જોમ સિદ્ધ થાય છે કે, જનશ્રુતિ પણ ક્ષત્રિય છે. આના જ સંજ્ઞામાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૩૫ મું.

જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય.

ક્ષત્રિયત્વગતેષ્વોત્તરજનચૈત્રરથેન લિંગાત ॥૩૫॥

સૂત્રાર્થ:-પાછળના ભાગમાં જો રીત-નું નિરૂપણ છે કે, જનશ્રુતિનો ચૈત્રરથ સાથે સંજ્ઞા હોતો. આથી જોમ જણાય છે કે, જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય છે. (૩૫)

-દેશ કોણ છે. સામે પ્રથમે કહ્યું કે, મનુષ્યને દેશ જાણે છે. જો કોઈ મનુષ્યની વિદ્યા જાણે, તેને તેના સરખું દળ પ્રાપ્ત થાય. જનશ્રુતિએ સવારમાં પોતાના બાદને કહ્યું કે, આ ક્ષત્રિયની તમે શોધ કરો. તેને શોધ કરતાં જોકે રક્ષની પાસે જોડેલ તથા ફેલાયેલા જાળવાળો મનુષ્ય જાણી આવ્યો. બાદે પછ્યું કે, આપનું નામ શું છે ? તેણે કહ્યું કે મારું નામ ક્ષત્રિય છે. રાજાએ તેની પાસે જઈ કહ્યું કે, આપ છો એ ગાય તથા આ રથ બેટ તરીકે મોકલ્યું કરો. આ સાંભળી ક્ષત્રિયે કહ્યું કે, હે શૂદ્ર ! આ રથ આદિ તું તારી પાસે રહેવા દે. અહીં જો શૂદ્ર શબ્દ યોગ્યો છે, તે ક્ષત્રિય જનશ્રુતિ શૂદ્ર હોતો, તેથી યોગ્યો નથી. પરંતુ શૂદ્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શુરુ અગ્નિદુગ્ધન રીતિ કાળે તે શોક તન્ન નિમગ્ન થયો, જેથી શૂદ્ર શબ્દ યોગ્યો છે.

ટીકા:-ગુરુ:-વળી જાતિ જોતાં જનશ્રુતિ શૂદ્ર નથી. કારણ કે આ પ્રકરણનું ન્યાં નિરૂપણ છે, ત્યાં પાછળના ભાગમાં અભિપ્રતારી ચૈત્રરથ ક્ષત્રિયની સાથે તેનો મંજાંધ છે. આથી જોમ સિદ્ધ થાય છે કે, જનશ્રુતિને ક્ષત્રિયપણું છે. કારણ કે પાછળના ભાગમાં સંજ્ઞા વિધાનું ન્યાં નિરૂપણ છે, ત્યાં છેવટે અભિપ્રતારી ક્ષત્રિય ચૈત્રરથની સ્તુતિ કરી છે. કહ્યું છે કે, “અવદ્ ગૌતમ વચસ્પતિનિર્ણય-તરિણ-ચ વાલ્મીકિ પરિવિવ્ધમાર્ગો મદ્યગાત્રિ વિમિતો (છાં ૪,૩,૫,) જોકે વેળા કપિ વંશમાં થયેલ યૌનક તથા કશ્ચસેનનો પુત્ર અભિપ્રતારી રત્નોદયઆવડે પીરમાયણું જોજન હોવા બેલા હતા, તેવામાં જોકે પ્રજ્ઞાવારી તેમની પાસે લિલા માગતા આવ્યો.” અહીં અભિપ્રતારી ચૈત્રરથ છે, જોમ કાષ્ઠેયના મંજાંધવડે જણાય છે. કારણ કે ચૈત્રરથનો કાષ્ઠેયની મધ્યે સંજ્ઞા જણવામાં આવેલ છે. કહ્યું છે કે, “જનેન વે ચિત્રરથ વર્ણત પ્રાગ્જન (તાપ્ત ૫૫ ૨૦, ૧૨, ૧૫) ખરેખર ચિત્રરથને કાષ્ઠેય-એ યજ્ઞ કરાવ્યો.” મમાન-વધનાં જોડે યાજ્ઞકો પણ સમાન વધનાં હોય છે. ક્ષત્રિયમાં કહ્યું છે કે, “ચૈત્રરથાન્તર-જન-પતિત્રાયત ચૈત્રરથિ નામનો જોકે ક્ષત્રપતિ જન્મ્યો હોતો.” કાષ્ઠેયનિમું મેંચન કરવાથી જોમ સિદ્ધ થાય છે કે, તે ક્ષત્રિય હોયો ભેદજો. ક્ષત્રિય અભિપ્રતારી સાથે સમાન વિદ્યામાં જનશ્રુતિનું મં-કીર્તન છે, આથી જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય છે, જોમ જણાય છે. કહ્યું કરીને મમાનોનો

એકબીજા સાથે વ્યવહાર હોય છે ભાટના મોકલવાવડે તેમજ ઔદ્યોગના એગવડે જનશ્રુતિ ક્ષત્રિય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે આથી શૂદ્રને પ્રજ્ઞાવિદ્યામા અધિકાર નથી * (૩૫)

શિષ્ય-શૂદ્રનો અધિકાર પ્રજ્ઞાવિદ્યામા નથી, તેના સબધી કાઈ કારણ હોય તે કહે.

શુરુ-ત્રણ વર્ણને સંસ્કાર કહેલ છે તથા શૂદ્રને સંસ્કારનો અભાવ છે આથી તેનો પ્રજ્ઞાવિદ્યામા અધિકાર નથી જેમકે,—

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૩૬ મું.

શૂદ્રને સંસ્કારનો અભાવ

સંસ્કારપરામર્શાન્ તદ્વમાવામિત્તાપાચ્ચ ॥૩૬॥

સૂત્રાર્થ-પ્રજ્ઞાવિદ્યાના સબધમા સંસ્કારની આવશ્યકતા છે તથા એમ સૂચન

* આના સબધમા આખ્યાયિકા નીચે પ્રમાણે છે-એક વેળા કપિ વશમા થયેલ શૌનક તથા કક્ષસેનનો પુત્ર અભિપ્રતારી રસો ઇઆવડે પીરસાયલુ મોજન લેના બેઠા હતા તેવામા એક પ્રજ્ઞાચારી તેમની પાસે ભિક્ષા માગરા આવ્યો તેઓએ તેને કંઈપણ આપ્યું નહિ હે કપિવંશજયણુ ' અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા જળ આ ચાર વસ્તુઓના ભક્ષ્યરૂપે પ્રભાવતિ છે વળી તે પૃથ્વીના પાલકરૂપે છે તે મર્ત્ય લોખ્ધી દૃશ્યમાન નથી તે જૂદા જૂદા સ્વરૂપોમા રહે છે તેને માટે જ અન્ન તૈયાગ કરવામા આવ્યું છે તથા તેને જ તમે ભિક્ષા આપવાની ના પાડો છે

કર્તુ છે કે, સંસ્કારનો શૂદ્રને અભાવ છે, માટે તેનો પ્રજ્ઞાવિદ્યામા અધિકાર નથી

ટીકા-શુરુ-શૂદ્રને પ્રજ્ઞાવિદ્યાનો અધિકાર નથી કારણ કે પ્રજ્ઞાવિદ્યાના સૂચનમા ઉપનયાનાદિ સંસ્કારની આવશ્યકતા છે કહ્યું છે તે “ત હોપન્નિયે (શા બ્રા. ૧૧, ૫, ૩, ૧૩) તેને જનોઈ દીધું” “અર્ષાદિ મગધ દત્તિ હોપસસાવ (છા ૭, ૧, ૧) હે ભગવન્! અમને અધ્યયન કેગવો, એમ તેમણે કહ્યું” ‘ત્રદ્યપરા મંત્રાગિષ્ઠા વર મંત્રાન્વેય માણા એપ હં વે તત્સવ વક્ષ્યતીતિ તે હ સમિત્વા ણ્યો મગવન્ત પિપ્પલાદમુપમન્ના (૧૦ ૧-૧) વેદને પ્રમાણુ માનનારા, વેદમા નિષ્ઠા વાળા તથા પ્રજ્ઞાની જિજ્ઞાસાવાળા છ જણ હાથમા સમિત લઈ ભગવાન્ પિપ્પલાદ મુનિ પાસે આવ્યા” “તાનજ્ઞાનૂપતીયે

(છાં ૫-૧૧-૭) તેઓને ઉપનયન વગર” અહિ અધિકારનો સબધમા ઉપનયનની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કરેલ છે વળી શૂદ્રને સંસ્કારનો અભાવ છે કહ્યું છે કે, ‘શૂદ્રયતુર્થો વર્ણ એકજાતિ (મનુ ૧૦-૪) એથો વર્ણુ શૂદ્ર ઉપનયનથી રહિત છે” એમ શૂદ્ર એક જ જાતિરૂપે સંસ્કારથી રહિત કહેલી છે વળી કહ્યું છે કે, ‘શૂદ્રે પાતક કિંચિન્ન ચ સત્સ્વામહતિ (મનુ ૧૦-૧૨-૬) શૂદ્રમા કાઈ પાપ નથી અને તે સંસ્કારને યોગ્ય નથી” ઇત્યાદિ સ્મૃતિવડે શૂદ્રનો અધિકાર પ્રજ્ઞાવિદ્યામા નથી, એમ સૂચન કર્યું છે (૩૬)

શિષ્ય-બીજું કાઈ આના સબધમા પ્રમાણુ હોય, તે કહે.

ગુરુ:—છાંદોગ્યમાં એક દૃષ્ટાંત છે. એક વેળા સત્યકામ, કે જેનો પિતા મરણ પામ્યો હતા, તેણે જાણાલા માતાને પૂછ્યું કે માઈ ગોત્ર શું ? તે મને કહે. તેની માએ કહ્યું, હે પુત્ર તું કયા ગોત્રનો છે, તે હું જાણતી નથી. તું મને જાણ્યો ત્યારે મારા પતિના ગૃહમાં જે અતિથિ આવતા હતા, તેની સેવામાં મારો સમય સમય રોકાતો હોવાથી મને ગોત્ર પૂછવા સંબંધી સમય મળ્યો નથી. તું કયા ગોત્રનો છે, તે હું જાણતી નથી. મારું નામ જાણાલા છે, તથા તારું નામ સત્યકામ છે. માટે તને કોઈ પૂછે તો કહેજે કે, માઈ નામ જાણાલાનો પુત્ર સત્યકામ છે. ત્યાર પછી તે જ્યારે પોતાના ગુરુ પાસે ભણવા ગયો ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે, તારું ગોત્ર શું છે ? તેણે કહ્યું કે, મારા ગોત્રની મને ખબર નથી, તેમ મારી માને ખબર નથી. મારી માએ મને એટલું જ કહ્યું છે કે, તું જાણાલાનો પુત્ર સત્યકામ છે. તેના ગુરુએ કહ્યું કે, તું સત્યને વળગી રહ્યો છે. માટે હું તને ઉપવીતાદિ સંસ્કાર કરીશ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણને જ ઉપવીતનો અધિકાર છે તથા તેથી બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર છે. આના જ સંબંધમાં ૩૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૯ મું—સૂત્ર ૩૭ મું.

ઉપવીતનો અધિકાર કેને ?

તદમાવનિર્ધારણે ચ પ્રવૃત્તે ॥૩૭॥

સૂત્રાર્થ:—શૂદ્રત્વનો અભાવ નકકી થવા પછી બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં આવે છે. (૩૭)

ટીકા:—ગુરુ—વળી શૂદ્રને અધિકાર નથી. જેમકે ગૌતમ સત્ય બ્રાહ્મણ, જેથી તેના શૂદ્રત્વના અભાવનો નિશ્ચય થવા પછી જાણાલાને ગૌતમ ઉપનયનનો સંસ્કાર આપવા પ્રવૃત્ત થયો. જેમકે, “નૈતદ-બ્રાહ્મણો વિવત્તુમર્હેતિ સમિધ્ સોમ્યાહરોપ ત્વા નેવ્યે ન સત્યાદગા: (જા. ૪, ૪, ૫) બ્રાહ્મણ સિવાય બીજું કોઈ આ પ્રમાણે કહી શકે નહિ. તે સત્યને વળગી રહ્યો છે. માટે હું તને ઉપવીતાદિ સંસ્કાર કરીશ. તું કેટલીક સમિધ લઈ આવ.” આ પ્રમાણેનું શ્રુતિમાં વચન છે. (૩૭)

શિષ્ય:—બીજું શૂદ્રના અનધિકારના સંબંધમાં પ્રમાણ હોય તો તે કહેશે.

ગુરુ:—સ્મૃતિમાં પણ પ્રતિષેધ કર્યો છે કે, શૂદ્રને શ્રવણ, અધ્યયન તથા વેદાર્થનો અધિકાર નથી. જેમકે;—

અધિકરણ ૯ મું—સૂત્ર ૩૮ મું.

સ્મૃતિનું પ્રમાણ.

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥૩૮॥

સૂત્રાર્થ:—વળી સ્મૃતિથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, શૂદ્રને શ્રવણ, અધ્યયન તથા વેદાર્થનો પ્રતિષેધ છે.

શુરુ-વળી શૂદ્રને પ્રાણવિદ્યાનો અધિકાર નથી. કેમકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, શૂદ્રને શ્રવણ, અધ્યયન તથા અર્થનો નિષેધ કર્યો છે. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, વેદના શ્રવણનો પ્રતિષેધ છે, વેદના અધ્યયનનો પ્રતિષેધ છે, તેમ જ વેદાર્થના જ્ઞાન તથા અનુષ્ઠાનનો પણ પ્રતિષેધ છે. શ્રવણનો પ્રતિષેધ નીચેના વચનથી કર્યો છે:- “અથાસ્વવેદમુપશ્રુન્વત્ત્વપુજતુમ્મા શ્રોત્ર પ્રતિષ્ઠાનમ્” અર્થ:-વેદનું શ્રવણ જો શૂદ્રને થતું હોય તો તેણે પોતાના કાન સીસા તથા લાળથી પૂરવા.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “પશુઃ નાણ્ડ-ચ્છદમસાન યચ્છ સ્તસ્માચ્છદ્રતમીપિ નાચેતવ્યમ્” અર્થ:-જે શુદ્ર છે, તે પગે આલવા લાયક સ્મશાન છે, માટે શૂદ્રની પાસે અધ્યયન કરવું જોઈએ નહિ.” આ રીતે અધ્યયનનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. જેની સમીપ જ અધ્યયન કરવું ન જોઈએ, તો પછી શૂદ્ર નહિ માંલજેલાનું અધ્યયન તો કેવી જ રીતે કરી શકે? જો શૂદ્ર વેદનો ઉચ્ચાર કરે તો તેની જિહ્વાનો ભેદ થાય છે તથા વેદને તે ધારણ કરે છે તો તેના શરીરનો ભેદ થાય છે; આ કારણથી જ શૂદ્રને વેદાર્થના જ્ઞાન તથા અનુષ્ઠાનનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. કહ્યું છે કે, “ન ગ્રામ્ય મતિ દયાત શૂદ્રને વેદાર્થજ્ઞાન આપવું જોઈએ નહિ.” વળી કહ્યું છે કે, “દ્વિજાતીના મધ્યવનમિજ્યાદાનમ્” અર્થ:-ચત્ત કરવો તથા દાન આપવું, એ દ્વિજાતિને અધ્યયનરૂપે છે.” પણ વિદુર, ધર્મવ્યાધ આદિ જેઓને પૂર્વકૃત મંત્રકારને લીધે જ્ઞાનોત્પત્તિ થાય છે, તેઓને ફળપ્રાપ્તિનો પ્રતિષેધ

કરવો શક્ય નથી. કારણ કે જ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, ઇતિહાસ તથા પુરાણને વિશે આરે વર્ણનો અધિકાર છે તથા તેથી જ કહ્યું છે કે, “ધ્રાવ્યેચ્ચતુરો વર્ણાન્ અર્થ:-આરે વર્ણને ઇતિહાસ પુરાણ આદિ સંલગ્નાવવાં જોઈએ.” પણ વેદપૂર્વક શ્રવણ કરવાનો અધિકાર શૂદ્રને નથી, એમ નિર્દેશ થાય છે.

શિષ્ય:-ખીનું શું પ્રહારૂપે છે, તે કહેશો ?

શુરુ:-પ્રાણ પ્રહારૂપે છે.

શિષ્ય:-શાથી તે પ્રહારૂપે છે ?

શુરુ:-પ્રાણ ગતિવાચક હોવાથી પ્રહારૂપે છે. જેમકે:-

આધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૩૯ મું.

પ્રાણ પ્રહારૂપે.

વચ્ચનાત્ ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણ ગતિમાન્ હોવાથી પ્રહારૂપે છે. (૩૯)

ટીકા:-શુરુ-પ્રસંગને અનુસરી અધિકારનો વિચાર અહીં સમાપ્ત થાય છે હવે વાક્યાર્થના મંબધમાં અહીં વિચાર કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય કહે છે:-હો લગવનું! શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, યદિદં નિં ચ જગત્તત્તવ પ્રાણ ઇજતિ નિસ્રતમ્ । મહદ્રય વજ્રમુચત વણ્-દ્વિદુગ્મૃતાસ્તે ભવન્તિ (કે ૨, ૧, ૨) આ

પ્રત્યક્ષ જગત્, જે બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન છે, તે પ્રાણસ્વરૂપ બ્રહ્મના અસ્તિત્વથી ચેતાનો વ્યાપાર કરે છે, તે ઉગામેલા વજ્રના સરખું મહાન્ ભયરૂપે છે. જેઓ આને જાણે છે, તે અમૃતરૂપે થાય છે.” આ વાક્ય “જ્ઞ વષને, ઇન્ધાનુનો અર્થ ક’પવું છે.” આ રીતના ધાતુના અર્થને જાણવાપડે નિરૂપિત થઈ શકે છે. આ વાક્યમાં આ સર્વ જગત્ પ્રાણને આશ્રયે રહી વ્યાપાર કરે છે. પ્રાણ મહાન્ ભયના કારણરૂપ ઉગામેલ વજ્રના સરખે છે. આના જાણવાથી અમૃત ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવાય છે. આમાં પ્રાણ કોણ છે તથા ભયાનક વજ્ર શું છે ? આ રીતે કરવામાં આવેલ વિચારનું જ્ઞાન ન થવાથી આપણે એમ માનો કે, અહીં પાંચ વૃત્તિવાળા વાયુરૂપ પ્રાણનું કહેણું કર્યું છે તથા પ્રતિદ્વ રીતે અશનિ વજ્રરૂપે હોવું જોઈએ, તેમજ વાયુનું આ સર્વ માહાત્મ્ય કહેવાયલ છે. એમ કેમ જાને, એમ કોઈ શંકા કરે તો તેને કહેવું કે, આ સર્વ જગત્ પ્રાણશબ્દિત પાંચ વૃત્તિરૂપ વાયુમાં પ્રતિષ્ઠા પામી વ્યાપાર કરે છે. વાયુને માટે જ આ મહાન્ ભયાનક વજ્ર ઉગામવામાં આવેલ છે. વાયુનો જ વૃદ્ધિરૂપે ફેરફાર થાય છે. તેમ જ તે વિદ્યુતરૂપે, ગર્જનારૂપે, વૃદ્ધિરૂપે તથા મેઘધતુરૂપે ફેરફાર પામે છે. વાયુના વિજ્ઞાનથી જ આ અમૃતપણું છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે “વાયુરેવ વ્યવિર્થાય મમદિન્દ્રિય પુનર્મૃત્યુઃ પ્રવિવ્યેવ વ્યવેદ અર્થ-

વાયુ જ વ્યવિરૂપે, મમદિરૂપે છે. જે આમ જાણે છે, તે મૃત્યુના પર જીત મેળવે છે.” માટે વાયુ જ અહીં પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. આમ હે ભગવન ! હું ધારું છું. જો આના કરતાં ક્ષીણે ફેરફાર હોય તો તે મને સમજાવશો.

શુરુ:-આમાં તારી ભૂલ છે. અહીં બ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-તે કેમ જાને ?

શુરુ:-પૂર્વાપરના સંબંધને લીધે એમ જ જણાય છે. પૂર્વ તથા ઉત્તર ગ્રંથ ભાગમાં બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ છે, એમ આપણે જોઈએ છીએ. કેવી રીતે તથા કયાંથી આપણે એમ જાણવું કે, અહીં વાયુનું જ સૂચન કરેલ છે ? પૂર્વના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “તદેવ શુક્લ તદેવ મદ્ર તદેવાદુત્તમુચ્યતે । તસ્મિન્નોકા શ્રિતાઃ સર્વ તદુ નાત્યેતિ કથન (કાં ૨-૧-૧) તે પવિત્ર તથા સર્વ વ્યાપકરૂપે કહેવાય છે. તેમજ તે શ્રુતિવટે અમૃતરૂપે કહેવાય છે. આના સર્વ લોકો આશ્રયી છે. કોઈ તેનું અતિ-ક્રમણ કરી શકતું નથી.” આ રીતે બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે. તેમ જ આ સ્થળે પણ પ્રાણ સમીપ હોવાથી સર્વ જગત્ તેમાં જ લય પામે છે. વળી સર્વ લોકોનો આશ્રય તેનામાં છે, એવું જ્ઞાન થાય છે. આથી એમ સમજાય છે કે, બ્રહ્મનો જ નિર્દેશ છે. આ પ્રાણ શબ્દ પરમાત્મામાં યોગ્યલોકો છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “બ્રહ્મસ્વ પ્રાગમ્ (મૂ ૪-૪-૧૮) બ્રહ્મ પ્રાણના પ્રાણરૂપે છે.” ગતિરૂપી વ્યાપાર પણ પર

માત્માનો ધવો યોગ્ય છે, પણ વાયુ માત્રનો નહિ. તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યોઽજીવતિ કશ્ચન । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्તાवુपाશ्रितौ (કાં ૨-૫-૫) કોઈ પણ મર્ત્ય પ્રાણુવડે જીવતો નથી, તેમ આપાનવડે જીવતો નથી, પણ જેને વિશે આ જન્મે આશ્રયી છે, તેવા અન્યવડે તે જીવી શકે છે.” ઘળી પાછળથી કહ્યું છે કે, “મયાદત્વાગ્નિસ્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્યઃ મયાદિન્દ્રથ વાયુથ મૃત્યુર્ધાવતિ પચમઃ (કાં ૨, ૬, ૩, પ્રહ્ના લયથી અગ્નિ બળે છે, તેના લયથી સૂર્ય તપે છે, તેના લયથી ઇન્દ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, વાયુ વાય છે તથા પાંચમું મૃત્યુ પણ તેના લયથી પાપી-ઓને શિક્ષા કરવા દોડે છે.” આ રીતે પ્રહ્નનું જ સૂચન છે, પણ વાયુનું નથી. કારણ કે પ્રહ્ન વાયુ સહિત જગતના લયના કારણરૂપે છે, એમ કહ્યું છે. તેમ જ અહીં પ્રહ્નનું નિરૂપણ સામીપ્યપણાથી મહીન લયરૂપે, ઉગામેલ વજરૂપે અર્થાત્ લયના કારણરૂપે છે, એવા જ્ઞાનવડે કરેલ છે. લય હેતુત્વના સામાન્યપણાથી વજ્ર શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. જેમ કોઈએ વજ્ર ઉગામ્યું હોય ત્યારે તે બીજે માણસ એમ ધારે કે, જે હું આની આસા નહિ માનીશ તો આ ઉગામેલ વજ્ર મારા મસ્તકપર પડશે. આવી રીતના લયને લીધે મનુષ્ય નિયમવડે રાત્રદિના શાસનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે અગ્નિ, વાયુ તથા સૂર્યાત્મરૂપ આ જગત્ પ્રહ્નથી ડરી ચેતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત

રહે છે. આથી પ્રહ્નને લયાનક વજ્રની ઉપમા આપી છે. પ્રહ્નાના સંબંધમાં બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “મીપાસ્માદ્વાતઃ પચતે । મીપાદેતિ સૂર્યઃ । મીપાદગ્નિથેન્દ્રથ । મૃત્યુર્ધાવતિ પચમઃ ॥ (તૈ ૮, ૧) વાયુ આ પ્રહ્નાના લયને લીધે વાય છે, પ્રહ્નાના લયથી સૂર્ય ઉદયને પામે છે, આના લયથી અગ્નિ બળે છે, તથા ઇન્દ્ર વૃષ્ટિ કરે છે તથા પાંચમો કાળ પણ ક્ષીણ આયુષ્યવાળા તરફ ત્વરાથી ગમન કરે છે.” અમૃતત્વ રૂપના શ્રવણવડે પણ એમ જણાય છે કે, આ સર્વ પ્રહ્નરૂપે છે. અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ પ્રહ્ન જ્ઞાનવડે જ થાય છે. કહ્યું છે કે “તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽપનાય (એ ૦૬, ૧૫,) આ હંસરૂપી આત્માને યોગબળથી મનુષ્ય મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકે છે, મનુષ્યનો છેવટનો ઉદ્દેશ પ્રાપ્ત કરવા આનાથી અન્ય કોઈ પણ માર્ગ નથી.” જે કોઈ સ્થળે એમ કહ્યું હોય કે, વાયુના જ્ઞાનથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તો તે કેવળ કોઈ પ્રસંગને અનુસરી કહેલ હોયું નેહએ. કારણ કે જ્યાં વાયુનું નિરૂપણ કર્યું છે, ત્યાં જ બૃહદ્વારણ્યકમાં એ જ પ્રકારણના છેવટમાં કહ્યું છે કે, અતોઽન્યદાર્તમ (જી ૦ ૩, ૧૪,) આના કરતાં સર્વ બીજું વિનાશી છે.” આમ કહેવાથી વાયુ આદિનું પણ વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે. અકરણુવડે પણ આ સ્થળે પરમાત્માનો જ નિશ્ચય થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાવર્મા-

દન્યત્રાસ્માન્ કૃતાકૃતાત્ । અન્યત્ર મૃતાચ્ચ મન્યા-
ર્ચ્વં યત્તત્પરમસિ તદ્વદ્ (કં ૧, ૨, ૧૪) વળી
નચિકેતા કહે છે કે, ધર્મથી ભિન્ન,
અધર્મથી ભિન્ન, કાંયો તેમ જ કાર-
ણોથી ભિન્નરૂપે, તેમ જ ભૂત તથા
ભવિષ્યથી ભિન્નરૂપે જેને આપ ભુવો
છો, તે આત્મતત્ત્વ મને કહો.” એમ
પરમાત્માના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો
છે. (૩૯)

શિષ્ય:-બ્રહ્મરૂપે બીજી કંઈ વસ્તુ
શ્રુતિમાં કહી છે ?

ગુરુ:-જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે છે. કારણ
કે વેદાંતદર્શનમાં તે પ્રમાણે કહ્યું
છે. કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સુત્ર ૪૦ મું.

જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે.

વ્યોતિર્દર્શનાત્ ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે છે. કારણ
કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. (૪૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-“एष सप्रसादोऽस्माच्छ्रित-
ત્તમુર્યાય પર જ્યોતિરુપસપ્ત સ્વે ન રૂપેણામિ
નિષ્પન્નતે (છા. ૮, ૧૨, ૩) પરમ જ્યોતિ-
ની પ્રાપ્તિવડે પોતાના શરીરમાંથી
નિકળતો પુરૂષ વાયુ આદિની માફક
પોતાના મૂળરૂપને ધારણ કરે છે.”
અહીં હવે શંકા એ થાય છે કે, અહીં
જ્યોતિવડે અધિકારને હણનાર ચક્ર
સંબંધી તેજ બાળુવું, કે પરબ્રહ્મ
બાળુવા ? આ બેમાંથી ધારે કે, જ્યોતિ

શબ્દ વડે તેજનું ગ્રહણ કરીએ.
કારણ કે જ્યોતિ શબ્દનો અર્થ તેજ
થાય છે. “ જ્યોતિશ્ચરણાભિધાનાત્ (પ્ર. સૂ.
૧, ૧, ૨૪) જ્યોતિ બ્રહ્મરૂપે છે, કારણ
કે તે પ્રમાણેનું પ્રકરણને વિશે નિરૂ-
પણ છે.” અહીં પ્રકરણને અનુસરી
જ્યોતિ શબ્દના મૂળ અર્થનો ત્યાગ
કરી, તેનો બ્રહ્મરૂપે અર્થ કયો છે. પણ
આ રથળે મૂળ અર્થને કોરે મૂકવાનું
કાંઈ પણ કારણ જણાતું નથી. વળી
નાહી ખંડમાં કહ્યું છે કે, અય વંત્રત્તમા-
ચ્છરીતાદુત્તમાન્યથૈતેરેવ રરિમભિર્ધ્વમાક્રમતે
(છા. ૮, ૬, ૫) પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય
થવા પછી ત્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ
થાય છે, ત્યારે તે નાહીઓમાં રહેલ
આદિત્યની રરિમઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ
ગમન કરે છે.” આ પ્રમાણે સુસુક્ષ્મને
સૂર્યની પ્રાપ્તિ કહેલી છે, માટે હું
ધારૂં છું કે, અહીં જ્યોતિ શબ્દવડે
પ્રસિદ્ધ તેજ લેવું, તે જ શુક્ત છે.

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! તારૂં માનવું ખોટું
છે. જ્યોતિ શબ્દવડે અહીં પરબ્રહ્મને
જ ગ્રહણ કરવા બેઈએ.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-આ પ્રમાણેનું વેદાંત દર્શનનું
પ્રમાણ છે. આ પ્રકરણમાં તેનું જ ફરી
અભિધાન કરી અનુસરણ કરવામાં આવ્યું
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યગાત્માડપહત
વાન્મા (છાં ૮, ૭, ૧) જે આત્મા છે, તે
પાપથી રહિત છે.” આ પ્રમાણે પાપથી
રહિત ગુણવાળા આત્માનું તે પ્રકરણમાં

કહ્યા પ્રમાણે, શોધવા તથા જાણવાપણાથી જ્ઞાન થાય છે. વળી ત્યાં જ એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “एतत्त्वेन ते भूयोऽनु-
 -न्याकात्म्यामि (છાં ૮, ૧૨, ૧) હું તમને આ બાબત વિષે ફરી વિવેચન કરીશ.” વળી કહ્યું છે કે, “अशरीरवाव सन्त न प्रिया-
 -प्रिये स्पृगत (છાં ૮, ૧૨, ૧) ખરેખર અશરીરવાનુ આત્માને પ્રિયાપ્રિય વસ્તુ આ સ્પર્શ કરી શકતી નથી.” આ રીતે જ્યોતિ શબ્દનું નિરૂપણ અશરીરી-
 -પણાવડે કરેલ છે. બ્રહ્મનો ભાવ હોવાથી અહીં અશરીરીપણું જે કહ્યું છે, તે યોગ્ય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “परज्योति, स उत्तम
 -पुरः (છાં ૮, ૧૨, ૩) તે પરજ્યોતિરૂપે છે. આ બ્રહ્મ ઉત્તમ પુરુષરૂપે છે.” આ રીતે બ્રહ્મનું વિશેષણ આપેલ છે. વળી સુસુષુતે જે આદિત્યની પ્રાપ્તિ કહેલ છે, તેથી આત્મતિક મોક્ષ જાણવો નહિ. કારણ કે આદિત્યમાંથી પાછું તેનું ઉત્ક્રમણ થાય છે. જ્યાં આત્મતિક મોક્ષ કહ્યો હોય, એટલે પછી ગતિ તેમ જ ઉત્ક્રાંતિ બેઉના સંભવ નથી, એમ અમો કહીશું. (૪૦)

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં બીજી કંઈ વસ્તુને બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે ?

ગુરુ:-આકાશને બ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે આકાશ બ્રહ્મરૂપે ધર્મ શકે ?

ગુરુ:-નામ તથા રૂપવડે બ્રહ્મનું ભિન્ન અર્થવડે નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૨ મું- સૂત્ર ૪૧ મું.

બ્રહ્મ આકાશરૂપે.

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥૪૧॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશ બ્રહ્મરૂપે છે. કારણ બ્રહ્મનું ભિન્ન અર્થોદ્દિવડે આ રીતનું નિરૂપણ કરેલ છે.

ટીકા:-શિષ્ય:-આકાશો वै नाम नामरूपयो
 निर्वहिता ते यदन्तरा तद्वन्न तदमृत स आत्मा
 (છા. ૮, ૧૪, ૧.) ખરેખર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે, તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે. તે નામ તથા રૂપથી રહિત રહેલ છે. તે અમૃતરૂપે તથા આત્મારૂપે છે.” આ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે. હવે આકાશ એટલે શું પરબ્રહ્મ લેવા અથવા પ્રમિદ્ધ ભૂતાકાશ લેવું ? આમ વિચાર કરવામાં મને તો એમ લાગે છે કે, પંચ મહાભૂત માંહેલું આકાશ યોગ્ય છે. કારણ આકાશ શબ્દનો તે જ અર્થ થાય છે. કારણ કે અવકાશરૂપે આકાશ હોવાથી નામ તથા રૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરનાર રૂપે આકાશની યોગના કરવી યોગ્ય છે. કારણ કે કેવળ બ્રહ્મ સ્વષ્ટાઆદિપણાથી રહિત છે.

ગુરુ:-આમાં તારી ભૂલ છે. પર બ્રહ્મ જ આકાશશબ્દરૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બની શકે ?

ગુરુ:-કારણ કે નામ તથા રૂપથી ભિન્ન અર્થનો ઉપદેશ કરેલો છે. “तयदन्तरा तद्वन्न नाम तथा रूपधी ने भिन्न, ते ब्रह्म रूपे છે.” આ રીતે નામ

તથા રૂપથી ભિન્ન અર્થરૂપે ભૂતાકાશનો ઉપદેશ છે. બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુનો નામ તથા રૂપથી રહિતરૂપે સંભવ નથી. કારણ કે સર્વ વિકાર-સમૂહનો નામ તથા રૂપવડે જ વિકાર થાય છે. નામ તથા રૂપને સ્પષ્ટ કરનાર તથા અંદુશથી રહિતરૂપ બ્રહ્મથી અન્ય કોઈ નથી. “અનેન જીવેનાત્માનાનુપ્રવિ-રૂપ નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (છાં. ૧-૩-૨) જીવાત્મારૂપે ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી, નામ તથા રૂપવડે હું અનેકરૂપે થાઉં.” આ રીતે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કરેલ છે.

શિષ્ય:—શું પ્રત્યક્ષ રીતે નામ તથા રૂપનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાપાતું જીવમાં રહેલ છે?

ગુરુ:—હા, રહેલ છે. આ સ્થળે તો અભેદતા દર્શાવી છે. નામ તથા રૂપના કર્તારૂપે તેનું સૂચન કરવાથી બ્રહ્મ, સ્પષ્ટા આદિરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. “તદ્વત્ત્વ તદ્દમુન સ આત્મા તે બ્રહ્મ અમૃતરૂપ તથા આત્મારૂપ છે,” આ રીતનાં બ્રહ્મનાં વિશેષણો છે “આત્માનસ્તર્લિંગાત્ (છાં. ૧, ૧, ૨૨) આકાશ બ્રહ્મરૂપે છે, કારણ કે બ્રહ્મનાં વિશેષણ તેને લાગુ પડે છે.” આ જ વિષયનો અહીં કેવળ વિસ્તાર કરેલ છે. (૪૧)

શિષ્ય:—શું જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એક છે ?

ગુરુ:—હા, ખરું જોતાં જીવ તથા પરમેશ્વર એક છે.

શિષ્ય:—જીવને તો સુપુત્રિ તથા ઉત્કાંતિ અવસ્થા છે તથા પરમાત્મામાં તે નથી, તેનું કેમ ?

ગુરુ:—આ જે સુપુત્રિ તથા ઉત્કાંતિનો ભેદ જોવામાં આવે છે, તે સંસારને લઈને છે. બાકી અસંસારીને આમાંનું કશું હોતું નથી. આ જ હેતુથી ૪૨ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૧૩ મું—સૂત્ર ૪૨ મું.

સુપુત્રિભેદ સંસારને લીધે.

સુપુત્રિભેદાન્યોર્મદેન ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—સુપુત્રિ તથા બદ્ધતિ અવસ્થાના ભેદને લઈ જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો ભેદ છે. (૪૨)

ટીકા:—શિષ્ય:—શ્રુતિમાં આ રીતનું જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું ભૂદી ભૂદી રીતે નિરૂપણ કરેલ છે. બૃહદ્દારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે, “ક્તમ આત્મેતિ ચોડ વ વિજ્ઞાનમય. પ્રાણેષુ હ્યન્તર્ય્યોતિ: પુરુષ: (યૌ. ૪,૩,૭) આત્મા કેવો છે ? જે વિજ્ઞાન-મયરૂપે, પ્રાણોમાં તથા હૃદયમાં અંતર્ય્યોતિરૂપે તથા પુરુષરૂપે છે.” આ પ્રમાણે પ્રથમ શરૂઆત કર્યા પછી ફરી આત્માના સંબંધમાં વિસ્તાર કર્યો છે. હવે સંસારીસ્વરૂપે ફરી નિરૂપણ કરેલ આત્માનું સ્વરૂપ ખરું કે અમ-સારીસ્વરૂપે ફરી પ્રતિપાદન કરાયેલ વચન ખરું છે ? આ રીતનો મને સંશય થાય છે. આ બેમાંથી શું લેવું ? મારું માનવું તો એમ છે કે, આત્માનું જે

સંસારીસ્વરૂપે સૂચન કરેલ છે, તે જ અર્થ છે.

શુરુ:-તું તેમ કેવી રીતે માને છે ?

શિષ્ય:-આત્માના જે ઉપક્રમ તથા ઉપસંહાર થાય છે, તેથી એમ માનવામાં આવે છે. ઉપક્રમના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “યોઽય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ (બૃ. ૪, ૪, ૨૨) આત્મા સર્વ પ્રાણીઓને વિશે વિજ્ઞાન મયરૂપે થઇને રહેલ છે.” આ રીતે શરીરસંબંધી નિરૂપણ છે. ઉપસંહારમાં કહ્યું છે કે, “સ વા એવ મહાનજ આત્મા યોઽય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુઃ (બૃ. ૪, ૪, ૨૨) આ મહાન્ અવરૂપ આત્મા સર્વ પ્રાણીઓને વિશે વિજ્ઞાનમયરૂપે થઈ રહેલ છે.” આ પ્રમાણે આત્માનો ત્યાગ ઉપસંહારમાં પણ કયો નથી. માટે મધ્યમાં પણ જાત તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાના નિરૂપણવડે આત્માનો જ વિસ્તાર કયો છે.

શુરુ:-આ વચન જે આપ્યું છે, તે પરમેશ્વરના ઉપદેશાત્મક છે, પણ શરીરનું નિરૂપણ કરવાના સંબંધમાં નથી.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે જાને ?

શુરુ:-આ સુષુપ્ત તથા જાગૃત બેઉ અવસ્થા શરીર સંબંધી લેહદ્વારા પરમેશ્વરનું જ સૂચન કરે છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કહ્યું છે કે, “અય પુરુષઃ પ્રાણેનાત્મના સપરિવ્રક્તો ન વાણ કિંચન વેદ નાન્તરમ્ (બૃ. ૪, ૩, ૨૧) પ્રાણ સ્વરૂપ એવા આત્માવડે જે આશ્રિત થાય છે, તે પુરુષ અંદર તથા બહાર કોઈપણ વસ્તુને જોતો નથી.”

આ રીતે શરીરથી લેહદ્વારા પરમેશ્વરનો જ વ્યપદેશ છે. અહીં પુરુષ શરીરવાચક છે, કારણ કે તેનામાં જ્ઞાતાપણું રહેલ છે. જો કે બાહ્ય તથા આંતરના જ્ઞાનનો પ્રસંગ હોવા છતાં આત્માને જ્ઞાનના પ્રતિષેધનો સંભવ સુષુપ્તિમાં છે. પરમેશ્વર પ્રાણરૂપે છે. સર્વ જાણવાપણારૂપ પ્રજાથી તે કદી ભૂદો પડતો જ નથી. તેમ જ ઉત્કાંતિમાં કહ્યું છે કે,

“અય શારીર આત્મા પ્રાણેનાત્મનાન્વારુદ્ધ ઉત્સર્જન્યાતિ (બૃ. ૪, ૩, ૩૫) પ્રાણ આત્માથી દોરવાયલો શારીરિક આત્મા શરીરમાંથી નિકળતી વખતે ઉર્ધ્વ શ્વાસ લેતો પ્રયાણ કરે છે.” આ રીતે જીવથી લેહવડે પરમેશ્વરનો વ્યપદેશ કરે છે. જળી જીવ શરીરનો સ્વામી હોવાથી શારીરરૂપે કહેવાય છે. જે પ્રાણસ્વરૂપે છે, તે જ પરમેશ્વર છે. માટે સુષુપ્તિ તથા ઉત્કાંતિના લેહનો ઉપદેશ કરવાથી પરમેશ્વરનું આ સ્થળે સૂચન કરેલ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-જો એમ છે તો આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં શારીરરૂપ જીવથી પરમાત્માનું ભિન્નપણું કેમ કહ્યું છે ?

શુરુ:-આ બાબતમાં હું કહું છું, તે સાંભળ. શરૂઆતમાં “યોઽય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ પ્રાણોમાં જે વિજ્ઞાનરૂપે છે.” આ રીતે સંસારીના સ્વરૂપની સૂચના કરી નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે શાની વિવક્ષા કરી છે ?

શુરુ:-સંસારી સ્વરૂપિતું સૂચન કર્યા વિના પરબ્રહ્મ સાથે અંકયતા છે, તેનું જ સૂચન છે. કારણ કે, “ધ્યાયતીવ લેભયતીવ બાણે ધ્યાન કરતો હોય, બાણે ગમન કરતો હોય” ઇત્યાદિ જે છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે, તે સંસારી ધર્મના નિરાકરણ માટે કહ્યું છે. જે રીતે શરૂઆતમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તે જ રીતે છેવટમાં પણ તે જ પ્રકારે આત્માનું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે ઉપસંહારમાં કહ્યું છે કે, “સ વા ઇય મહાનજ આત્મા યોડ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ આજન્મથી રહિત આત્મા પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમયરૂપે છે.” આપણાથી પણ એમ જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે, પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમયરૂપે જે સંસારી ભોવામાં આવે છે, તે જ મહાન્ અજરૂપ આત્મા પરમેશ્વર છે. જે એમ માને છે કે, બાહ્યતાદિ અવસ્થાના નિરૂપણવડે મધ્યમાં સંસારસ્વરૂપની વિવક્ષા છે, તે ચોતે એમ માનતો હોવો ભ્રમ છે, ચોતે પૂર્વમાં ઉલ્લેખ છતાં બાણે હું પશ્ચિમ દિશામાં ઉલ્લેખો છું. કારણ કે બાહ્યતાદિ અવસ્થાના નિરૂપણવડે અવસ્થાની કે સંસારીપણાની વિવક્ષા, કરવામાં નથી આવી.

શિષ્ય:-ત્યારે શાની વિવક્ષા કરવામાં આવી છે?

શુરુ:-સંસારથી રહિતપણાની, તેમ જ અવસ્થાથી રહિતપણાની વિવક્ષા કરી છે.

શિષ્ય:-આ કેવી રીતે બાણી શકાય?

શુરુ:-“અતઃ કર્ષ વિમોક્ષાયિવ વ્રહ્મિ આધી વધારે મોક્ષ સંબંધી જે હોય તે મને કહો,” એમ ડગલે ડગલે પૂછે છે. વળી ડગલે ડગલે એ પ્રમાણેના ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે, “અનન્વાગતસ્તેન મન્યમગો લ્યપ્ત પુરુષઃ (બૃ. ૪, ૩, ૧૪) તે આ પુરૂષ કોઈપણ પ્રકારના સંબંધી લેખાતો નથી. કારણ કે તે સંબંધી રહિત છે.” વળી કહ્યું છે કે, “અનન્વાગત પુણ્યેનાનન્વાગત પાપેન તીર્ણો હિ તદા સર્વાન્શોકાન્હૃદયસ્ય ભવતિ (બૃ. ૪, ૩, ૨૨) જે કંઈ પુણ્ય છે તેનાથી તે બંધાયેલો હોતો નથી, તેમ જ પાપવડે બંધાયેલો હોતો નથી. કારણ કે અજ્ઞાનાવસ્થામાં તેણે બુદ્ધિના સર્વ પ્રકારના શોકોનું અતિક્રમણ કરેલું હોય છે.” માટે અસંસારીપણાનું પ્રતિપાદન કરવાવાળાં વચ્ચેના શ્રુતિમાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૪૨)

શિષ્ય:-આત્મા અસંસારી છે, આના સંબંધમાં બીજું જે કાંઈ પ્રમણ હોય, તે કહો.

શુરુ:-આત્માનું પાત્ર હિ વિશેષણ આપેલ છે કે, અનન્વાગત પુણ્યેનાનન્વાગત પાપેન તીર્ણો હિ તદા સર્વાન્શોકાન્હૃદયસ્ય ભવતિ (બૃ. ૪, ૩, ૨૨) તેનાથી તે બંધાયેલો હોતો નથી, તેમ જ પાપવડે બંધાયેલો હોતો નથી. કારણ કે અજ્ઞાનાવસ્થામાં તેણે બુદ્ધિના સર્વ પ્રકારના શોકોનું અતિક્રમણ કરેલું હોય છે.” માટે અસંસારીપણાનું પ્રતિપાદન કરવાવાળાં વચ્ચેના શ્રુતિમાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૪૨)

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૪૩ મું.

પતિ આદિ શબ્દથી આત્મા
અસંસારી.

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—પતિ આદિ જે શબ્દો
આત્માના ત્રણંધમાં વાપરવામાં આવ્યા
છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, અસંસારી
સ્વરૂપનું જ પ્રતિપાદન છે.

ટીકા:—શુદ્ધ:—અસંસારી સ્વરૂપને
પ્રતિપાદન કરવાવાળું જ આ વચન છે,
આમ બાણુવું જોઈએ. કારણ કે “સર્વસ્ય
વર્ગા સર્વસ્યેનાનઃ સર્વસ્યાધિપતિ અર્થઃ—
આત્મા સર્વને વશ કરનાર, સર્વનો

પ્રભુ તથા સર્વના અધિપતિરૂપે છે.”
ઇત્યાદિ વાક્યો આત્માના અસંસારી
સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવાવાળાં છે તથા
મંસારી સ્વભાવનાં નિષેધ કરવાવાળાં
છે. ઉપરનું વચન જેમ આત્માનું અમં-
સારી સ્વભાવનું પ્રતિપાદન કરવાવાળું
છે, તેમ ઠનીચેનું વચન આત્માના
સંસારી સ્વરૂપનું નિષેધ કરવાવાળું છે.
જેમકે, “તત્ત્વ સાધુના કર્મણા મૃત્યોર્ન
સાધુના કર્મણા આ આત્મા સાધુ કર્મ-
વટે મહાન્ થતો નથી. તેમજ અસાધુ કર્મ-
વટે નાનો થતો નથી.” માટે અસં-
સારી પરમેશ્વર જ આ રથજો કહેવામાં
આવેલ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य चट्-

शकरोत्मज छोटालालशर्माणा कृत गुजरागिरानुवादः ॥ ३ ॥

પ્રથમ અધ્યાય-ચતુર્થ પાદ.

સંદિગ્ધ પદોનું સમાધાન.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! પ્રધાન શ્રુતિ પ્રતિપાદિત છે કે નહિ ?

શુભ:-ના, પ્રધાન શ્રુતિ પ્રતિપાદિત નથી રૂપકવડે શરીરનું જ અહણ કરવામાં આબ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

પ્રધાનનું શ્રુતિમાં અપ્રમાણ.

આનુમાનિકમપ્યેકેપામિતિ ચેન્ન શરીરરૂપક-
વિન્યસ્તગૃહીતેર્દર્શયતિ ચ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-અનુમાનથી નિરૂપણ કરાવેલ પ્રધાનને જો કોઈ એમ કહે કે, તે શ્રુતિ પ્રતિપાદિત છે તો અમારું કહેવું એમ છે કે, ના તેમ નથી રૂપકવડે સૂચિત થયેલું શરીરનું જ અહણ છે, એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે (૧)

“પીઠા:-શુભ-જન્માચન્ય યત. (પ્ર સૂ ૧, ૨,૨)જેમાથી આ જગતની ઉત્પત્તિ આદિ થાય છે તે બ્રહ્મ” આ પમાણે બ્રહ્મની નિશાસાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રછી બ્રહ્મને લક્ષણ કેવું છે, તે નિરૂપણ કર્યું છે બ્રહ્મનું લક્ષણ પ્રધાનના લક્ષણની સમાન છે કે નહિ, આ ગીતની શંકાનું શ્રુતિ મા પ્રમાણ નથી, એ રીતે નિનકરણ

કર્યું છે. જેમકે “इक्षणेनानिगदम् (પ્ર. સૂ. ૧,૫) પ્રધાન એ જગતના કારણરૂપ નથી, કારણ કે શ્રુતિએ એ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું નથી” વળી વેદાંત-વાક્યોની સામાન્ય ગતિ બ્રહ્મરૂપી કારણ-વાદપ્રતિ છે, પણ પ્રધાનરૂપ કારણ-વાદપ્રતિ નથી, એમ પૂર્વના અંથવડે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આબ્યું. હવે જે કાંઈ બાકી રહેલ છે, તેના સંબંધી આ ચોથા પાદમાં સૂચન કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! આપે પૂર્વે એમ કહ્યું કે, પ્રધાનનું નિરૂપણ વેદ પ્રતિપાદિત નથી, તે કીક લાગતુ નથી. કારણ કે કેટલીક શાખાઓમાં પ્રધાન સંબંધી જ શબ્દો બોધ કરાતા જોવામા આવે છે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રધાનનું કારણપણ વેદમિદ્ધ છે તેમજ મહાન્ ઋષિ, જેવા કે કપિલ આદિ ઓએ પણ તે જ અહણ કર્યું છે. માટે આ જે અવ્યક્ત આદિ શબ્દ યોજ્યા છે, તે ભિન્ન અર્થમાં યોજવામાં આવ્યા છે, એમ પ્રતિપાદન થયું નથી. ત્યા સૂધી સર્વદા બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવું અયોગ્ય ઠરશે માટે તે શબ્દોનો અર્થ ભિન્ન છે, એમ

દર્શાવવા કાંઈ સખળ કારણ દર્શાવવું
 નેહએ. પ્રધાન ને કે આતુમાનિક છે
 અર્થાત્ અતુમાનવડે નિરૂપણ કરાયેલ
 છે, છતાં એક શાખામાં જાણે તે
 શ્રુતિથી પ્રતિપાદિત હોય, એમ જોવામાં
 આવે છે. જેમકે કઠોપનિષદમાં કહ્યું
 છે કે, “મહત્ત્વમયત્ત્વમ્ભૂતમ્. પાઃ ।
 મહત્ત્વમય અવ્યક્ત શ્રેષ્ઠ છે તથા અવ્ય-
 ક્તમયી પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે.” આમાં જે નામો
 છે, તેમ જ જે ક્રમો છે, જેવા કે
 સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ મહત્ત્વ, અવ્યક્ત તથા
 પુરૂષ, તે જ જાણવામાં આવે છે. આ
 સ્થળે સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પ્રધાનું જ અ-
 વ્યક્તરૂપે સૂચન છે. વળી શબ્દાદિનો
 અભાવ પ્રધાનમાં હોવાથી તે વ્યક્ત
 રૂપે નથી, તેથી અવ્યક્ત કહેવાય છે.
 આથી અહીં સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પ્રધાનનું
 જ અભિધાન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રધા-
 નનું આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન
 કરેલ હોવા છતાં શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન
 કરેલ નથી, એમ કહેવું અયોગ્ય છે.
 વળી શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા ન્યાયવડે
 પ્રધાન જ જગતના કારણરૂપ છે.

શુરૂ — તારૂં આ માનવું અયોગ્ય
 છે. કઠોપનિષદમાં આવેલ આ વચન
 સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ મહત્ત્વ તથા અવ્યક્ત-
 ના અસ્તિત્વ સંબંધી નથી. આ સ્થળે
 જેવી રીતનું સ્મૃતિપ્રસિદ્ધ પ્રધાન
 સ્વતંત્ર, કારણ તથા ત્રિશુણ્ડરૂપે છે, તે
 રીતનું આ સ્થળે સમજી શકાતું નથી.
 આ સ્થળે અવ્યક્ત એવા કેવળ શબ્દ-
 નું જ જ્ઞાન થાય છે. આ શબ્દની

વ્યુત્પત્તિ એટલી જ છે કે, વ્યક્ત
 નહિ તે અવ્યક્ત. આ શબ્દનો પ્રયોગ
 જે સૂક્ષ્મ તથા દુર્લભ્ય હોય, તેના માટે
 મૂકવામાં આવે છે. આ શબ્દનો અનુ-
 ક જ અર્થ થાય એમ નથી. પ્રધાન
 વાદીઓમાં જે રૂઢિ છે, તેઓની તે જ
 રૂઢિ ભિન્નરૂપે થઈ વેદાર્થનું નિરૂપણ
 કરવામાં કારણરૂપે થતી નથી. સામાન્ય
 રીતના ક્રમે કરીને પણ પ્રધાન એ જ
 જગતનું કારણ છે, એવી રીતની સ-
 માન અર્થની પ્રાપ્તિ ન થાય તો પ્રધા-
 નના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અયોગ્ય થશે.
 અશ્વની જગાએ ગાયને જોવાથી આ તો
 ઘોડો જ છે, એ પ્રમાણેનો મોઢ વિ-
 દ્વાનને થતો નથી. પ્રજ્ઞ સંબંધીના
 પ્રકરણના નિરૂપણમાં પ્રતિવાદી એવા
 પ્રધાનવાદીથી કલ્પાયલા પ્રધાનની પ્રતીતિ
 હોય નહિ. કારણ કે રૂપકવડે નિરૂપિત
 થયેલ શરીરનું જ અહીં ગ્રહણ કરવામાં
 આવ્યું છે. આ સ્થળે અવ્યક્ત એવા
 શબ્દવડે રથોપગના નિરૂપણરૂપ શરી-
 રનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.
 કારણ કે વિષય જોતાં પ્રજ્ઞનું જ
 સૂચન છે તથા તે જ વિષયના ઉત્પ-
 ટના ભાગમાં આત્મા તથા શરીર
 આદિનું રથી તથા રથ આદિરૂપે નિરૂપણ
 કરેલ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. જેમકે
 “આત્મા રથિનં વિદિ શરીરં રથમેવ તુ । જુદિ
 તુ સારથિં વિદિ મન પ્રમહમેવ ચ ॥” દ્વિત્રયાણિ દ-
 યાનાહુ વિષયાંય તેષુ ગોચરાન્ । આત્મેન્નિયમનો
 પુક્તં મોક્તેયાહુર્મનીષિન્ઃ (૬૦ ૧, ૩, ૩, ૪)
 આત્માને તું રથી અર્થાત્ રથમાં બેસનાર

ત્વે, શરીરને રથરૂપે, બુદ્ધિને સારથિરૂપે, તથા મનને પ્રગ્રહરૂપે જાણુ. ઇન્દ્રિયોને અશ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે તથા તેઓના વિષયોને માર્ગરૂપે કહેવામાં આવે છે. અધિકારી પુરૂષો કહે છે કે, શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત આત્મા લોકતારૂપે છે.” સંયમનને પ્રાપ્ત થયેલ ઇન્દ્રિયોને લીધે આત્મા સંસારને પામે છે. જો ઇન્દ્રિયોનું સંયમન થાય છે તો જન્મ મરણરૂપી માર્ગના પારને અર્થાત્ વિષ્ણુના પરમપદને પામે છે. આ પ્રમાણેનું સૂચન કરેલ છે.

શિષ્ય:-માર્ગનો પાર કેવો છે તથા વિષ્ણુનું પરમ ધામ શું છે? આ રીતની મને શંકા થાય છે.

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ્ત્રિયે-મ્યં પરાત્પર્યાં ઐયેમ્યથ પરં મનઃ। મનસસ્તુ પરાદુ-ચિત્તું હેતાત્મા મહાન્પરઃ ॥ મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્ય-ક્તાપુરુષ પરં । પુરુષાપરં પરં કિંચિત્તા કાષ્ઠા સા-પરાગતિ” (કં ૧,૩,૧૦,૧૧) ઇન્દ્રિયો કરતાં તેના વિષયો વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ છે તથા બુદ્ધિ કરતાં મહા-દાત્મા ઉત્કૃષ્ટ છે. મહાન્ અર્થાત્ સમષ્ટિ બુદ્ધિ કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ અવ્યક્ત અર્થાત્ માયા છે. અવ્યક્ત કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષ-આત્મા છે. આ પુરૂષ કરતાં કોઈ પણ વસ્તુ વધારે ઉત્કૃષ્ટ નથી. આ સૌથી છેવટની હદ છે તથા સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિ છે.” તેમાં પણ જે ઇન્દ્રિયાદિઓ છે, તેઓનું નિરૂપણ પૂર્વે રથરૂપક કલ્પનામાં અશ્વાદિ બાવે કરી

કરાયલું છે. આજ ઇન્દ્રિયોનું સંયમન કરવું જોઈએ, કે જેથી બ્રહ્માના અભાવનો નાશ થાય તથા માયાની ક્રિયાનો ત્યાગ થઈ શકે. તેમાં ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ પૂર્વે તેમજ આ રથને સમાન શબ્દવા-ળાં છે. અથોરૂપ શબ્દાદિ વિષયોનો અશ્વોની ઉપમાવડે નિર્દેશ કરવામાં આંચો છે. વળી આ વિષયો ઇન્દ્રિયોથી પર છે. “સ્ત્રિયાણાં પ્રહત્વં વિપયાનામતિપ્રહત્વમ્ અર્થ:-ઇન્દ્રિયો બંધન કરનારી છે તથા વિષયો વધારે બંધન કરનારા છે.” આ વાત શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે. વિષયના કરતાં મનનું ઉત્કૃષ્ટપણું છે. કારણ કે વિષય તથા ઇન્દ્રિયના વ્યવહારનું મૂળ મન છે. બુદ્ધિ મનના કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. લોચ્ય વસ્તુઓ બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરી લોકતાની સમીપ પહોંચે છે. બુદ્ધિના કરતાં પણ આત્મા વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. આ આત્માનું નિરૂપણ સારથિરૂપે “આત્માન રથિન ચિદ્ધિ આદિ શ્રુતિવડે કરવામાં આંચું છે.

શિષ્ય:-આત્માનું સારથિરૂપે નિરૂપણ કરવાનું શું કારણ?

ગુરુ:-આત્માનું લોકતાપણું છે, તથા તે લોચ્ય વસ્તુના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. આત્મા સ્વામીરૂપે હોવાથી તે મહત્ રૂપે કહેવાય છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “મનો મહાન્મત્તિર્નદ્રા પૂર્ત્વિ” શ્લોકાતિર્નિધરઃ પ્રજ્ઞા સ્વચિન્તિતૈવ સ્મતિધ પરિપૂર્યતે અર્થ:-સમષ્ટિ બુદ્ધિ મનન શક્તિરૂપે, વ્યાપિનીરૂપે, ભાવીના નિશ્ચયરૂપ, આત્મારૂપ, લોચ્ય વર્ગના આશ્રયરૂપ, તાત્કાલિક નિશ્ચયરૂપે

કીર્તિ શક્તિરૂપે, નિયમન શક્તિરૂપે, ત્રણ કાળના નિશ્ચયરૂપે, ચિત્તના પ્રધાનરૂપે તથા મિથ્યા અને થઈ ગયેલ સર્વ વિષયનું ગ્રહણ કરવાવાળી છે.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યો વ્રજાળ વિ-
 દવાતિ પૂર્વ યો વે વેદાશ્ર પ્રદિજોતિ તસ્મૈ (શ્વે. ૬, ૧૮) પરમાત્માએ સૃષ્ટિના આરંભ વખતે બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરી તેઓને વેદો આપ્યા છે.” આ શ્રુતિવડે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ હિરણ્ય ગર્ભની જે બુદ્ધિ, તે બુદ્ધિ સર્વ બુદ્ધિમાં ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવી છે. આ બુદ્ધિ મહાત્મા આત્મારૂપે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ બુદ્ધિનું પ્રથમ બુદ્ધિ શબ્દવડે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તથા તેનો પૃથક્ રૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. આપણી બુદ્ધિ કરતાં આ બુદ્ધિમાં ઉત્કૃષ્ટપણું રહેલ છે. આ પક્ષમાં પરમાત્માના વિષયવડે પર પુરૂષનું ગ્રહણ કરવું, જેનું મારચિરૂપે તથા આત્મારૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. ખરી રીતે જોતાં પરમાત્મા તથા વિજ્ઞાનાત્માના ભેદનો અભાવ છે. આ રીતે જોતાં એક શરીર જ કાર્યરૂપે રહે છે. બીજી ઇન્દ્રિયાદિઓ જે પ્રકૃત રૂપે છે તેનું વર્ણન પરમ પદને દર્શાવવાની ઇચ્છાથી કરવામાં આવ્યું છે. વળી કાર્યરૂપ, તથા અત્યરૂપ અવ્યક્ત શબ્દ વડે આ રથજે કાર્યરૂપ તથા પ્રકૃતરૂપ શરીરનું જ નિરૂપણ કર્યું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વિષય તથા સુખાદિના જ્ઞાનવાળા

તેમ જ અવિદ્યા યુક્ત લોકતાના શરીર-
 શક્તિની રથાદિરૂપે કલ્પના કરી છે. વળી સંસાર મોક્ષ ગતિ નિરૂપણ વડે પ્રત્યક આત્માને બ્રહ્માની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ અહીં કહ્યું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અથ સર્વેષુ મૂતેષુ મૃતોત્થા ન પ્રકાશતિ । રચને ત મયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મગર્ભિણિઃ (ક. ૧, ૩, ૧૨) સર્વ પ્રાણી માત્રમાં તેનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે આત્મા પ્રકટ દેખાતો નથી. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારા પુરૂષોવડે એકાગ્ર અર્થાત્ ગુરૂનાં ઉપદેશોનાં મહા વાક્યોવડે ઉત્પન્ન થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે તે જોવાય છે અર્થાત્ તેનો આક્ષત્કાર થાય છે.” આ રીતે વિષ્ણુના પરમ પદને જાણવું ઘણું અઘરું છે, એમ કહી તેને જાણવા માટે યોગનું નિરૂપણ કરે છે. જેમકે ચત્તેદ્વાદશમનો પ્રાજ્ઞસ્વચ્છેજ્ઞાનમાત્મનિ । જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ નિચ્છેતત્તચ્છેજ્ઞાનત્ત આત્મનિ (ક. ૧, ૩, ૧૩) વિવેકી પુરૂષે વાણીનો મનમાં લય કરવો, મનનો પોતાના જ્ઞાનાત્મામાં અર્થાત્ નિશ્ચય સ્વરૂપવાળી વ્યવિષ્ટિ બુદ્ધિમાં લય કરવો, જ્ઞાનનો મહદાત્મ વિશે (મમદિ બુદ્ધિમાં) લય કરવો તથા મહદાત્માને શાંત આત્મામાં અર્થાત્ નિવિઠારી આત્મામાં લય કરવો.” વાણીનો મનમાં લય કરવો અર્થાત્ વાગાદિ આહોન્દ્રિયના વ્યાપારનો ત્યાગ કરી તેણે મનોમાત્રવડે સ્થિતિ કરવી જોઈએ. વિષયના વિકલ્પવાળા મન વિશે વિકલ્પ દોષને જોવો તથા તેથી મનનો લય જ્ઞાન શબ્દ વડે નિરૂપિત તથા અધ્યવસાયવાળી

બુદ્ધિમાં કરવો. આ બુદ્ધિનો લોકતારૂપ મહદાત્મામાં અથવા તો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાં સૂક્ષ્મતાને પ્રત્ન કરી લય કરવો. વળી મહાન આત્માનો શાંત આત્મામાં અથવા તો નિરૂપિત થયેલા શ્રેષ્ઠ પુરૂષમાં લય કરવો. આ જ પરાકાષ્ઠારૂપે છે. આ રીતે આગળ તથા પાછળનો સંદર્ભ મેળવી બેતાં પ્રધાનવાદીએ કદપના કરાયેલા પ્રધાનનો જરા પણ અવકાશ નથી. (૧)

શિષ્ય:-અહીં અવ્યક્ત શબ્દવડે સ્થૂલ શરીરને ગ્રહણ કરવું કે સૂક્ષ્મ શરીરને ગ્રહણ કરવું ?

ગુરુ:-અહીં અવ્યક્ત શબ્દથી સૂક્ષ્મ શરીરનું ગ્રહણ થાય છે. આ જ પ્રમાણે ૨ બા સૂત્રમાં કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ નું.

અવ્યક્તથી સૂક્ષ્મ શરીર.

સૂક્ષ્મ તુ તદર્હત્વાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-શરીરનું નિરૂપણ સૂક્ષ્મરૂપે છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ ભૂતથી બનેલ હોવાથી તે પ્રમાણ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. (૨)

ટીકા:-ગુરુ:-આપણે પૂર્વના સૂત્રવડે નિરૂપણ કરી ગયા કે, અવ્યક્ત શરીરવડે શરીરનું ગ્રહણ કરવું, પણ પ્રધાનનું નહિ.

શિષ્ય:-મને આ સ્થળે શંકા થાય છે કે, અવ્યક્ત શબ્દવડે શરીરનું ગ્રહણ કેવી રીતે થઈ શકે ? કારણ કે શરીર તો

સ્થૂલ સ્વરૂપે છે, જેથી તે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે હોવાથી વ્યક્તરૂપે છે તથા અવ્યક્ત શબ્દનો અર્થ એ છે કે, જે વસ્તુ સ્પષ્ટ નહિ તે.

ગુરુ:-આનો ઉત્તર હું કહું, તે તું સાંભળ. કારણ આત્માવડે અહીં સૂક્ષ્મ શરીરનું નિરૂપણ છે. અવ્યક્ત શબ્દવડે સૂક્ષ્મ શરીર લેવું, તે જ યોગ્ય છે. જો કે આ સ્થૂલ શરીરને અવ્યક્તરૂપે કહેવું યોગ્ય નથી, છતાં આ શરીરનું બધારણ સૂક્ષ્મ ભૂતવડે છે, જેથી અવ્યક્ત શબ્દવડે શરીર લેવું એ યોગ્ય છે. કેટલીકવાર એમ બને છે કે, પ્રકૃતિ વાચક શબ્દ અર્થાત્ મૂળ શબ્દવડે તેના વિકારનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જેમકે “ગોમિઃ શ્રીળીતમત્તરમ્ (ઋ. સં) ગાયોવડે અર્થાત્ ગાયના વિકારરૂપ દૂધને સોમરસ માથે મિશ્ર કરી પાન કરવું બેઠાં.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તદ્વેદ તદ્દં વ્યક્રતમાસીત્ (ખુ. ૧, ૪, ૭) પ્રથમ આ જગત્ સર્વ અવ્યાકૃતરૂપે હતું.” અહીં એમ કહ્યું છે કે, આ જગત્ જે કે વિકારરૂપ નામ તથા રૂપવડે પરિગ્રહેલાળું છે, તે પૂર્વની અવસ્થામાં વિકારરૂપ નામ તથા રૂપથી રહિત હતું. તે બીજા શક્તિરૂપે હતું. આથી તેનું નિરૂપણ અવ્યક્ત શબ્દવડે થઈ શકે છે. (૨)

શિષ્ય:-જગતની જે બીજાવસ્થા, તેને જ પ્રધાનરૂપે ગણીએ તો નહિ આલે ?

શુરુ:-બીજાવરધાને પ્રધાનરૂપે ગણવી યોગ્ય નથી. કારણકે નામ તથા રૂપવડે જગતનું વ્યક્ત થયું પરમાત્માને અધીન છે, પણ પ્રધાનને અધીન નથી. કારણકે પ્રધાનને બે કારણરૂપે માનીએ તો પરમાત્મામાં સદ્દાપણું રહેશે નહિ. આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૩ છું.

પ્રધાનની કારણતામાં અભાવ.

તદ્વચીત્તવાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-બીજા ગતિરૂપ જગત્ પરમાત્માને અધીન છે અર્થાત્ પરમાત્મા તેના કારણરૂપે છે. આ અર્થ જ માનવો યોગ્ય છે, નહિ તો પરમાત્મામાં સદાનો અભાવ રહેશે નહિ. (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-જ્યારે બીજાત્મક જગત્ નામ તથા રૂપથી વ્યક્તસ્વરૂપે હોતું નથી અર્થાત્ પૂર્વની અવસ્થામાં હોય છે તથા અવ્યક્ત શબ્દને યોગ્ય કહેવાય છે ત્યારે આત્માવડે શરીરનું જે અવ્યક્ત શબ્દવડે ગ્રહણ થાય છે, તે જ અવ્યક્ત શબ્દ પ્રધાન કારણવાદરૂપે કેમ થઈ શકે? પૂર્વાવસ્થારૂપ આ જગતની પ્રધાનપદ્ધતિને સૂચના કરીએ તો શું અસંયુક્ત છે?

શુરુ:-બે આપણે જગતની કોઈ એક પ્રાદ્ અવસ્થાને સ્વતંત્ર કારણરૂપે માનીએ તથા તે પ્રકારનો પ્રસંગ લાવીએ તો પ્રધાન કારણવાદનો પ્રસંગ આવશે. અમારું માનવું એવું છે કે, જગતની

પ્રાદ્ અવસ્થા પરનેધરને અધીન છે, પણ સ્વતંત્રરૂપે નથી. આમ અસ્વતંત્ર જગતની અવસ્થા માનવી યોગ્ય છે તથા તે જ અવસ્થા અર્થયુક્ત છે. બે તે અવસ્થા સ્વતંત્ર માનીએ તો પછી પરમાત્માનું સદ્દાપણું સિદ્ધ થશે નહિ. કારણકે શક્તિ રહિત પરમાત્માની કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થવી યોગ્ય નથી વળી યુક્ત પુરૂષોની દ્વરી ઉત્પત્તિ થતી નથી.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને?

શુરુ:-યુક્તની દ્વરી ઉત્પત્તિ નહિ થવાનું કારણ એ કે, આત્મજ્ઞાનના પ્રાદ્-ભાવવડે તેની બીજા શક્તિનો નાશ થયેલ હોય છે. કારણ કે બીજાશક્તિ અવિદ્યા વાચક છે. અવ્યક્ત શબ્દવડે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તે શક્તિ પરનેધરને અધીન, માયાયુક્ત તથા મહા સુષુપ્તિરૂપે છે. આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી રહિત સસારી જીવો આ અવસ્થાનો અગ્રણ્ય કહે છે. આ માયારૂપ શક્તિનું જ અવ્યક્ત નામ છે તથા કેટલોક સ્થળે આ શક્તિનું આકાશ શબ્દવડે નિરૂપણ કરેલ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “એતસ્મિન્દ સ્વપ્નસંસ્થે ગામ્યાકાન્ત ઓતથ પ્રોતથ હે ગામિ! આ આકાશ અક્ષર બ્રહ્મને વિશે એત-પ્રોત છે.” કેટલોક સ્થળે અક્ષર શબ્દવડે આ શક્તિનું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે “અક્ષરપરત પર સુઠ ૨, ૧, ૨) તે મહાન અક્ષરથી પણ પર છે.” આ શક્તિનું નિરૂપણ કેટલોક સ્થળે માયા શબ્દવડે કર્યું

છે. જેમકે “માયા તુ પ્રકૃતિ વિદ્યાન્માયિન તુ મદેશ્વરમ્ । (થેં ૪, ૧૦) માયાને પ્રકૃતિ રૂપે જાણવી જોઈએ તથા માયીને (માયાની સાથે જે જોડાયેલ છે તેને) મહેશ્વરરૂપે જાણવા જોઈએ.” આ માયાને અવ્યક્ત સ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તે તત્ત્વરૂપે છે કે લિન્નરૂપે છે, એ રીતના તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છે. “મહત્તઃ પરમયત્તમ્ મહતથી અવ્યક્ત શ્રેષ્ઠ છે” આ એમ દર્શાવે છે કે, મહતની ઉત્પત્તિ અવ્યક્તમાંથી છે. હિરણ્યગર્ભ મ’બધી બુદ્ધિ મહાનરૂપે છે, તેમ જ જીવ પણ મહાનરૂપે છે, છતાં પણ અવ્યક્તને જીવ-લાવ અધીન હોવાથી મહતના કરતાં અવ્યક્ત ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે અવિદ્યા અવ્યક્તરૂપે છે અવિદ્યાપણુને લીધે જ જીવનો સર્વ વ્યવહાર હમેશ આહુ હોય છે. મહત્ કરતાં અવ્યક્ત જે ઉત્કૃષ્ટ છે, તેની શરીર સાથે સમાનરૂપતા છે. આ કારણથી અવ્યક્તના વિકારરૂપ શરીરને વિશે અવ્યક્તની કલ્પના કરવામાં આવી છે. શરીરની માફક ઇન્દ્રિયાદિની પણ તેના વિકાર સાથે એડરૂપતા છે માટે શરીર અવ્યક્તની સાથે સમાન સ્વરૂપતા-વાળું હોવાથી તેનું ગ્રહણ અવ્યક્તરૂપે કરવામાં આવ્યું છે. આ જ પ્રમાણે શરીરની ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ અવ્યક્તરૂપે કરવામાં આવે છે તથા તેનો સ્વશબ્દમાં જ સમાવેશ થાય છે. કેટલાકો શરીરનું એ પ્રકારે વર્ણન કરે છે:—સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ. જે હસ્યરૂપે શરીર છે તે સ્થૂલ તથા તદન્તરપ્રતિપત્તૌ ર-હતિ સપરિવ્રજત પ્રધાનરૂપણાધ્યામ્ (પ્ર. સૂ. ૩,

૧, ૧) આ સૂત્રવડે સૂક્ષ્મ શરીરનું હવે પછી વર્ણન કરવામાં આવશે. આ બેઉ પ્રકારનાં શરીરો એકરૂપે જ હોવાથી પૂર્વે તેની સ્થરૂપે કલ્પના કરી છે. આ સ્થળે અવ્યક્ત શબ્દ-વડે સૂક્ષ્મ શરીરનું ગ્રહણ કરવું. કારણ કે સૂક્ષ્મનું ગ્રહણ અવ્યક્ત શબ્દવડે યુક્ત છે. આ અવ્યક્તને અધીન બધ તથા મોક્ષનો વ્યવહાર હોવાથી, જીવના કરતાં અવ્યક્તનું શ્રેષ્ઠપણું છે. જેમ કે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર અર્થને અધીન હોવાથી ઇન્દ્રિયોના કરતાં અર્થનું શ્રેષ્ઠપણું છે.

શિષ્ય:—ઇન્દ્રિયો કરતાં અર્થોની ઉત્કૃષ્ટતા છે, એ તો ઠીક, પણ સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ આ બેઉને સમાન ગણી સ્થરૂપે કલ્પના કરી છે. આ રીતે બેઉ શરીરો સમાનરૂપે છે તથા તે બેઉનો પ્રકૃતને વિશે સમાવેશ થાય છે, તો પછી આ સ્થળે શા માટે સૂક્ષ્મ શરીરનું ગ્રહણ કર્યું છે તથા સ્થૂલ શરીરનું જ ગ્રહણ કેમ કર્યું નહિ?

ગુરુ:—અમે તો વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ છીએ, પણ વેદ સ’બધી વાદવિવાદ કરવા સમર્થ નથી.

શિષ્ય:—વેદ અવ્યક્ત પદને સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ છે, પણ સ્થૂલ શરીરને નહિ. કારણ કે તે વ્યક્ત સ્વરૂપે છે, આમ જો આપ કહેતા હો તો તેમાં ભૂલ છે. કારણ કે અર્થપ્રાપ્તિ એક વાક્યને અધીન

છે. પૂર્વોત્તર બેઉ વેદવચનો એક વાક્યતા કર્યા વિના કોઈ પણ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતાં નથી. જો તેમ ન થાય તો પછી મૂળ અર્થાત્ પરમાર્થ વસ્તુનો નાશ તથા અપ્રકૃત અર્થાત્ મિથ્યા વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય. વળી એક વાક્યતાનો બોધ ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા વિના એમને એમ થતો નથી. આ સ્થળે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરના ગ્રહણ સંબંધી ઇચ્છા છે. આ રીતની ઇચ્છા હોવા છતાં બેઉનો મંબંધ ન માનીએ તો પછી બેઉની એકવાક્યતામા બોધ આવશે. કારણ કે વેદના અર્થની પ્રાપ્તિ છે. તેમજ એમ માનવું નહિ જોઈએ કે, સૂક્ષ્મ શરીરનું શોધન હું જો કરીને કરી શકાય એમ હોવાથી તેનું અહીં ગ્રહણ છે તથા સ્થૂલ શરીરનું ગ્રહણ નથી કર્યું, કારણકે તેનામાં દુર્ગંધતા જોવામાં આવે છે તથા તે સહેલાઈથી શોધી શકાય છે. કારણ કે અહીં કોઈના શોધનસંબંધી વ્યાખ્યા નથી, તેમજ શોધનકર્તારૂપે કોઈનું નિરૂપણ નથી. વિષ્ણુનું પરમ પદ શું છે, તેનું જ વર્ણન સૂક્ષ્મ શરીરનું નિરૂપણ કર્યા પછી છે આનાથી અમુક ઉત્કૃષ્ટ છે, આ ઉત્કૃષ્ટના કરતાં અમુક વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, આ પ્રમાણે કહી પુરૂષથી ઉત્કૃષ્ટ કર્તૃ પણ નથી, એ ગીતે કહ્યું છે.

શુરુઃ—આ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ મંબંધી ગમે તેમ હેય, પણ પ્રધાન અનુમાનવડે નિરૂપિત છે, એમ નિગ-કણ થયે છતે, અમારે બીજું કશું

સિદ્ધ કરવાનું નથી સ્થૂલ સૂક્ષ્મના સંબંધમાં તમે ગમે તેમ ગણો, પણ તેથી અમારા સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચતી નથી. (૩)

શિષ્ય.—પ્રધાન અવ્યક્તરૂપે નથી, તેના મંબંધમા બીજું કંઈ કારણ હોય તે કહેશે ?

શુરુઃ—હા, બીજું કારણ એ છે કે, અવ્યક્ત જ્ઞેયરૂપે નથી, તથા પ્રધાન જ્ઞેયરૂપે છે, એમ સાંખ્યો માને છે. માટે તેમના મત પ્રમાણે પણ અવ્યક્ત પ્રધાન રૂપે કહેવાઈ શકે નહિ. જેમકે;—

અધિકરણ ૧ હું—સૂત્ર ૪ થું.
અવ્યક્તનો પ્રધાનરૂપે અભાવ.
જ્ઞેયત્વાવચનાદ્વચ્ચ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:—અવ્યક્તનું નિરૂપણ જ્ઞેય સ્વરૂપે નથી. આથી અવ્યક્ત પ્રધાનરૂપે થઈ શકે નહિ. (૪)

ટીકા:—શુરુઃ—શુણુ તથા પુરૂષના લેહને જાણવાથી કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જાણનારા સાંખ્ય દર્શનવાળાઓ જ્ઞેયરૂપે પ્રધાનનું નિરૂપણ કરે છે. શુણુના સ્વરૂપને જાણ્યાવિના શુણુ તથા પુરૂષનો શું લેહ છે, તે જાણવો અશક્ય છે. દેવલોક સ્થળે વિશેષ વિભૂતિની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રધાનને સાંખ્યવાળાઓ જ્ઞેયરૂપે વર્ણવે છે. અવ્યક્તનું જ્ઞેયપ્રાપ્તવડે નિરૂપણ કરવું યોગ્ય નથી. અવ્યક્ત એવું પદ માત્ર કહેવાયું છે, પણ કોઈ સ્થળે એમ કહ્યું નથી કે, અવ્યક્ત જાણવા

યોગ્ય, તથા ક્રિયાસના કરવા યોગ્ય છે. વળી જે પદાર્થના જાણવા માટે ઉપદેશ ન કરેલ હોય, તે પદાર્થને જાણવા માટે પ્રયાસ કરવો યોગ્ય નહિ માટે અવ્યકત શબ્દવડે કદી પણ પ્રધાનતું અભિધાન થઈ શકે નહિ. અમને પણ એ જ યોગ્ય લાગે છે કે, સ્થની ઉપમાવાળા શરીર-દિના અનુભવવાવડે વિષયનું પરમપદ દર્શાવવા અવ્યકતનું નિરૂપણ કરેલ છે. (૪)

શિષ્ય:-શું શ્રુતિમા પ્રધાનને જ્ઞેય તરીકે કહ્યો છે ?

ગુરુ:-ના, માંખ્યવાળાઓ જ એમ માને છે. શ્રુતિમાં પ્રધાનને જ્ઞેયરૂપે કહ્યો નથી, પણ પ્રાણ આત્માનું જ્ઞેયરૂપે નિરૂપણ શ્રુતિમાં કર્યું છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૧ બું-સૂત્ર ૫ મું.

પ્રધાનનો જ્ઞેયરૂપે અભાવ.

વદતીતિ ચેન્ન પ્રાણો હિ પ્રકરણાત્ ॥૫॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પ્રધાનને જ્ઞેયસ્વરૂપે કહે છે, એમ નથી. કારણ કે જે સ્થળે જ્ઞેયનું નિરૂપણ છે ત્યાં પ્રાણ આત્માનું જ્ઞેયરૂપે વર્ણન છે (૫)

ટીકા:-શિષ્ય-સાખ્યના મતવાળા એમ કહે છે કે, શ્રુતિમા જ્ઞેયત્વનો સ્વીકાર નથી, એમ કહેવું ખોટું છે. આપ એમ કહેતા હશે કે તે કેવી રીતે ? અવ્યકત શબ્દવડે નિરૂપિત પ્રધાનનું જ્ઞેયરૂપે વર્ણન શ્રુતિમા પણ છે જેમકે,

“અશબ્દમસ્પર્શનિરૂપમયય તથા રસ નિત્યસગધવશયત્ । અનાદ્યનત મહત્ ૫૪ ધ્રુવ નિચાય ત મૃત્યુ-મુલાન્મનુચ્યતે (ક. ૨, ૩, ૧૫) બ્રહ્મતું સ્વરૂપ શબ્દ રહિત, સ્પર્શ રહિત, રૂપ-રહિત, ક્ષય રહિત, રસ રહિત અર્થાત્ નીરસ, નિત્ય, ગંધ રહિત, આદિ તથા અંત રહિત, મહાન્ કરતા અર્થાત્ બુદ્ધિ કરતા પણ શ્રેષ્ઠ, તથા ધ્રુવ અર્થાત્ અચલરૂપ છે. આ રીતે જે અધિકારી પુરૂષ જાણે છે, તે મૃત્યુના મુખમાંથી નિકળી જાય છે.” જેવી રીતે શબ્દાદિથી રહિત તથા મહં તથી પર પ્રધાનતું સ્મૃતિમા નિરૂપણ કરેલ છે, તેવું જ આ શ્રુતિમાં પણ જ્ઞેય પણાથી પ્રધાનતું જ નિરૂપણ કરેલ છે. માટે આ સ્થળે પ્રધાનને જ જ્ઞેયરૂપે જાણવો.

ગુરુ-આ સ્થળે પ્રધાનને જ્ઞેય અર્થાત્ પ્રાખ્યરૂપે ગણેલો નથી, પણ પ્રાણ પરમાત્માનું જ નિરૂપણ પ્રાખ્ય શબ્દવડે કરવામાં આવેલ છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ-તેનું કારણ એ કે, ત્યાં પ્રાણ પરમાત્માનો જ વિષય છે. તે સ્થળે પ્રાણ આત્માની યાગત જ વિસ્તારપૂર્વક કહેલ છે તે જ સ્થળે આ પ્રમાણેનું સૂચન છે કે, “પુરુષાનપર કિંચિત્તા કાશ્ઠા સા પગ ગતિ” પુરૂષથી કંઈ પર નથી તે જ પરિતીમા તથા પરમગતિરૂપે છે.” વળી “અપ સર્વેષુ મૃતેષુ મૂઢોત્મા ન પ્રવાશતે આ પુરૂષ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં મૂઢરૂપે રહેલ છે. તેથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી ” આ રીતે આત્માને

ઓળખવો અઘરો છે. આ પ્રમાણે આત્મા-
તું જ જ્ઞેયપણું સૂચન કર્યું છે. તેમ જ
“વચ્ચેદ્વાર્જનત્વીપ્રાજ્ઞઃ અર્થઃ—વાણી તથા મનનો
પ્રાજ્ઞ આત્મામાં લય કરવો.” આ રીતે
આત્માના જ્ઞાન માટે જ વાગાદિના સંયમ-
નતું વિધાન કરેલ છે. કાળુ કે આત્મ-
જ્ઞાનવડે મૃત્યુના સુખમાંથી છટવારૂપ
ફળ થાય છે. કેવળ પ્રધાનને ઓળખી
મૃત્યુના સુખમાંથી મુક્ત થવાય છે,
એમ સાંખ્યવાદીઓ પણ કહી શકતા
નથી. તેઓ પણ એમ કહે છે કે, ચેત-
નરૂપ આત્માના જ્ઞાનવડે જ મૃત્યુના
સુખમાંથી છટા થવાય છે. સર્વ વેદાં-
તમાં પ્રાજ્ઞ આત્માતું જ અશબ્દાદિ
ધર્મપણાથી નિરૂપણ કરાયેલ છે. માટે
આ સ્થળે પ્રધાનને જ્ઞેયરૂપે ગ્રહણ કરવો
નહિ અથવા તો પ્રધાનતું જ અવ્યક્ત-
રૂપે નિરૂપણ કરાયેલ નથી. (૫)

શિષ્યઃ—ત્યારે કઠોપનિપદમાં
નચિકેતાએ યમને પ્રશ્ન પૂછ્યા છે,
ત્યાં પ્રધાન સંબંધી શું કાંઈ પૂછ્યું
જ નથી ?

શુરુઃ—વ્યક્ત કે પ્રધાન સંબંધી
ત્યાં કોઈ રીતનો પ્રશ્ન થયો નથી. માત્ર
ત્રણ જ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે તથા
તે અગ્નિ, જીવાત્મા તથા પરમાત્મા
સંબંધીના છે તથા તે જ ત્રણ પ્રશ્નોનું
સમાધાન યમે કરેલ છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૧ લું—સૂત્ર ૬ કું.

યમના સંવાદમાં અગ્નિ આદિતું
નિરૂપણ.

ત્રયાણમેવ ચૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નશ્ચ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—નચિકેતા તથા યમના
વાદમાં ત્રણ બાબતોનો (અગ્નિ, જીવ તથા
પરમાત્માનો) પ્રશ્ન છે તથા તે સંબંધી જ
સમાધાન યમે કરેલ છે. (૬)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—પૂર્વના સૂત્રવડે જો કે
એ તો સિદ્ધ થયું કે પ્રધાનતું જ્ઞેયપણું
તેમજ વાચ્યપણું નથી. કારણ કે અગ્નિ,
જીવ તથા પરમાત્મા, આ ત્રણ પદાર્થનું જ
આ સ્થળે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે,
તથા કઠવત્લીમાં પણ યમે વરદાન આપના
વડે આ ત્રણ જ વસ્તુનું વર્ણન કરેલ છે.
હવે આ સ્થળે મને એ શંકા ઉત્પન્ન થાય
છે કે, આ ત્રણ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થ-
વિશે તે સ્થળે સૂચના કરેલ છે કે નહિ ?
પ્રથમ “સત્ત્વમગ્નિ સ્વર્ગમથ્યેપિ મૃગો પ્રસૂહિત
શ્રદ્ધાનાય મલમ્ (કં ૧, ૧, ૧૩) હે યમ !
સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ અગ્નિ વિશે
આપ બોલો છો. માટે શ્રદ્ધા ગળતા એવા
મને તેનું વર્ણન કહો.” આ રીતે અગ્નિ
સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. વળી જીવ
સંબંધી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે,
“યેષ પ્રંતે વિચિન્તિયા મનુષ્યેઽસ્તીયેનાયનસા
તિ ચંચે । एतद्विद्यामनुगितस्त्वयाहं वराणामप
વાસ્સ્તનીयઃ (કં ૧, ૧, ૨૭) નચિકેતાએ
કહ્યું, એવી શંકા ઉભી થાય છે અને
કેટલાકે એમ કહે છે કે, મનુષ્યના મરણ

પછી આત્માતું અસ્તિત્વ છે, કેટલાક કહે છે કે અસ્તિત્વ નથી. આપથી ઉપ-
 દિષ્ટ થયેલ હું તે બાણું એમ કરો. વરોમાં આ મારો તૃતીય વર છે.” વળી
 પરમાત્મા સંબંધી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે:—“અન્યત્ર ધર્મા દન્યત્રાધર્મા દન્યત્રાસ્મા
 ત્કૃતાકૃતાત્ । અન્યત્ર મૃતાચ મન્યાચ યત્તત્પરમ્યસિ
 ત્તદ્વદ (કં ૧, ૧૨, ૧૪) વળી નચિકેતા
 કહે છે:—ધર્મથી લિન્ન, અધર્મથી લિન્ન,
 આ કાર્યો તેમજ કારણોથી લિન્નરૂપે,
 તેમજ ભૂત તથા ભવિષ્યથી લિન્નરૂપે
 જેને આપ જુવો છો, તે આત્મતત્ત્વ મને
 કહો.” અગ્નિ સંબંધી પૂછાયેલા પ્રશ્નતું
 ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે:—“લોકાદિમર્મિ તમુ-
 શ્ચ તસ્મેં યા ઇષ્કા યાવતીર્વા યથા વા (કં ૧,
 ૧, ૧૫) પછી લોકના કારણરૂપ તે અગ્નિ-
 વિશે ઇષ્ટકા, તેઓની સંખ્યા તથા
 અગ્નિની ક્રિયા કેવી રીતે કરવામાં આવે
 છે, તે રીત વિગેરે સર્વ તેણે તેને સમ-
 બલી. ” જીવ સંબંધી પ્રશ્નનો યમરાજ
 તરફથી ઉત્તર નીચે પ્રમાણે હોતો:—
 “હન્ત ત ઇદ પ્રવક્ષ્યામિ ગુણ વ્રહ્મસનાતનમ્ ।
 યથા ચ મરણ પ્રાપ્ય આત્મા ભવતિ ગૌતમ ॥
 યોનિમન્યે પ્રપદન્તે શરીરત્વાય દેહિન । સ્થાણુમ-
 ન્યેડુનુગયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્ (કં ૨, ૫,
 ૬, ૭) હવે ફરી હું તને સનાતન પ્રશ્ન
 જણાવીશ, જે ગોખ્ય-છૂપું રાખવા યોગ્ય
 છે અને હે ગૌતમ ! કેવી રીતે તેને
 ઓળખવાથી સંસારના સંબંધો તૂટી
 બાય છે અને, વળી કેવી રીતે તેને
 ન ઓળખવાથી અજ્ઞાની મૃત્યુને
 પ્રાપ્ત થઈ ફરી શરીરને ધારણ કરે
 છે, તે સર્વ તું સાંભળ. દેહ ધારણ

કરવા અર્થે મૃત્યુ પછી કેટલાક અજ્ઞા-
 નીઓ યોનીને પ્રવેશ કરે છે. બીજા
 કેટલાકો અર્થાત્ અત્યંત પાપીઓ વૃક્ષાદિ-
 સ્થાવર લાવને પામે છે. આ લોકમાં
 જેવાં કર્મ કરવામાં આવે છે તથા જેવી
 રીતતું સાડું યા નરમું જ્ઞાન સંપાદન
 કરેલું હોય છે, તેને લાયક જીવને શરીરની
 પ્રાપ્તિ થાય છે.” “ન જાયતે ક્રિયતે વાવિપક્ષિત્”
 (૧, ૨, ૧૮) આ નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ
 આત્મા કાંઈ જન્મતો નથી, તેમ નાશ
 પામતો નથી.” ઇત્યાદિ બહુ વિસ્તાર-
 યુક્ત પરમાત્મા સંબંધી વર્ણન કર્યું છે.
 પ્રધાન સંબંધી આમાં જરાપણ પ્રશ્ન
 પૂછવામાં આવ્યો નથી તથા જ્યારે
 પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી તો પછી તે સંબંધી
 ઉત્તર તો ક્યાંથી ?

શિષ્ય —“યે વપ્રેતે વિચિત્તિત્મા મનુષ્યેડસ્તીતિ
 કેટલાક એમ કહે છે કે, મનુષ્યના મરણ
 પછી આત્માતું અસ્તિત્વ છે” આ રીતે
 આત્મા સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો
 છે. હવે ‘અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માત્ ધર્મથી
 અન્ય, અધર્મથી અન્ય’ આનો શું
 આત્મા સંબંધીના પ્રશ્નને વિશે જ સમા-
 વેશ થાય છે કે કાંઈ બીજો પ્રશ્ન પૂછ-
 વામાં આવ્યો છે ? આ સ્થળે શું
 સમજવું ? જો આપણે એમ કહીએ
 કે, આ પ્રશ્નતું ફરી પુનરાવર્તન કર્યું
 છે, તો પછી આત્મા સંબંધી જે બે
 પ્રશ્નો છે તે એકજરૂપે થાય તથા
 તેમ થવાથી, અગ્નિ સંબંધી તથા
 આત્મા સંબંધી એમ બે પ્રશ્નોતું જ
 નિરૂપણ થશે તથા અહીં ત્રણ પ્રશ્નો

પૂછવામાં આવ્યા છે, એમ કહેવું
 બેઠાએ નહિ. બે તમે એમ કહો કે,
 બા રથળે બીજે જ પ્રશ્ન પૂછવામાં
 આવ્યો છે તો પછી વર આપવામાં
 જે પ્રશ્નો કહ્યા હોય, તેથી લિન્ન પ્રશ્ન
 પૂછવામાં હોય નથી; તેમ પ્રશ્ન ન કર્યો
 હોય છતાં પ્રધાનની સૂચના કરવામાં
 ઇષણુ પ્રકારનો હોય નથી.

શુરુ—આ રથળે અમે વરપ્રદાન
 વેના ઠોઈ પણ પ્રશ્નની કલ્પના કરતા
 નથી. કારણ કે ત્યા વરદાનનો જેમ
 ક્રમ છે, તેને અનુસરીને જ ઉત્તર અપા-
 યલો છે. વરપ્રદાનના ક્રમને અનુસરી
 મૃત્યુ તથા નચિકેતાના મંવાદરૂપે જ
 કલ્પલીની મમાપ્તિ સૂધી વચનપ્રવૃત્તિ
 બેવામાં આવે છે. પિતાથી મોકલાયલા
 નચિકેતાને મૃત્યુએ ત્રણ વરદાન માગવા
 કહ્યું. તેમાંના પ્રથમ વરદાનવડે નચિકેતાએ
 એ માગ્યું કે, પિતા મારાપર પ્રસન્ન થાય.
 બીજા વરદાનવડે અગ્નિવિદ્યા માંગી તથા
 ત્રીજા વરદાનવડે આત્મવિદ્યા માંગી.
 “યે ય પ્રેતે” આ રીતનો પ્રશ્ન વરદાનમાં ત્રીજું
 વરદાન છે, એ રીતનું શ્રુતિમાં સૂચન છે. બે
 “અન્યથા મર્માદિ ઇત્યાદિ” વચન આ ત્રણ
 પ્રશ્નથી ભિન્ન અન્ય પ્રશ્નરૂપે ગણીએ તો
 પછી વરપ્રદાનથી ભિન્ન પ્રશ્નની કલ્પના
 કરવાથી શ્રુતિના વચનમા બાધ આવશે.

શિષ્ય—જે પૂછવા યોગ્ય છે તેથી
 લિન્ન આ પ્રશ્ન છે, માટે આ પ્રશ્ન
 ત્રણથી લિન્ન હોવો બેઠાએ. પ્રથમ
 પ્રશ્ન જીવમંબધી છે. કારણકે તેમાં

કહ્યું છે કે, મનુષ્ય મરી ગયા પછી
 આત્માનું અસ્તિત્વ છે એમ કેટલાક
 કહે છે તથા કેટલાક કહે છે કે નથી.
 વળી જીવ ધર્માદિનો વિષય હોવાથી
 અન્યથા ધર્માત આ રીતના પ્રશ્નને યોગ્ય
 નથી. બીજું પ્રાણ આત્મા ધર્માદિથી
 ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ધર્માત આ રીતનો જે
 પ્રશ્ન કર્યો છે તે યોગ્ય છે. પ્રશ્નનું સ્વરૂપ
 બેતાં બેઉ એકરૂપે લાગતા નથી. પ્રથમ
 તો પ્રશ્ન અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ સંબંધી છે
 તથા પાછળનો પ્રશ્ન ધર્માદિથી જે વસ્તુ
 ઉત્કૃષ્ટ છે તેના સંબંધી છે. માટે પ્રથમના
 પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરવડે જે જ્ઞાન થાય, તેથી
 લિન્ન પ્રકારનું જ્ઞાન થતું હોવાથી પ્રશ્નમાં
 ભેદ છે. માટે પૂર્વના ઉત્તરનો જ સંબંધ
 પાછળનું વચન રાખતું નથી.

શુરુ—તારૂં આ માનવું જોઈ છે.
 કારણકે જીવ તથા પ્રાણનું એકજ સ્વરૂપ
 છે. બે પ્રાણથી જીવ લિન્ન હોય તો પછી
 પૂછવા યોગ્ય વસ્તુના ભેદવડે પ્રશ્નનો પણ
 ભેદ થાય. પણ આ રીતનો ભેદ નથી.
 કારણકે તત્ત્વમણિ આદિ અનેક શ્રુતિવડે
 જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું એક્યત્વ
 મિલ્લ કાગ્યેલ છે. અન્યથા ધર્માદિ આ
 પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે “જ જાણેને જિણે યા વિશિષ્ટ
 ચિત્તચરસ્વરૂપ આત્માને જન્મમરણનો
 અભાવ છે.” આ રીતે જ જન્મમરણના
 પ્રતિષેધવડે જીવ તથા પરમેશ્વરનો અભેદ
 છે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જીવ
 ઇશ્વરના અભેદરૂપ પ્રમંગ હોવાથી
 જ જન્મ મરણનો પ્રતિષેધ યોગ્ય થાય
 છે. જન્મ મરણનો પ્રમંગ શરીરના

સંસર્ગથી જીવાત્માને હોય છે, પણ પરમાત્માને હોતો નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ્વપ્નાન્ત ચોર્મો યેનાનુપસ્યતિ, મહાન્ત વિમુક્તાત્માન મત્વા કીમે ન જોયન્તિ” (ક. ૨, ૪, ૪) જે આત્માવડે પુરૂષ સ્વપ્નમાં શું થાય છે તે તથા જાગૃતમાં શું થાય છે તે જાણે છે, તે આત્માને મહાન્ તથા સર્વત્ર વ્યાપક માની, વિવેકી પુરૂષ શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી.” આ રીતે સ્વપ્ન તથા જાગૃત અવસ્થાને જોવાવાળા જીવને મહત્ત્વ તથા વિભુત્વ રૂપે માનવાથી શોકનો નાશ થાય છે. આ શ્રુતિ જોમ સૂચવે છે કે, પ્રાણથી ભિન્ન જીવ હોયો જોઈએ નહિ. વેદાન્તનો આ રીતનો મિદ્ધાંત છે કે, પ્રાણના જ્ઞાનથી શોકનો નાશ થાય છે. કઠની શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે, “યદેતેહ તદ્મુત્ર યદ્મુત્ર તદન્વિદ્, મૃત્યો સ મૃત્યુમાણોતિ ય ઇહ નાનેવ પસ્યતિ (ક. ૨, ૪, ૧૦) જે ચેતન્ય અહીં અર્થાત્ જીવોપાધિમાં છે, તે જ ચેતન્ય ત્યાં અર્થાત્ ઇશોપાધિમાં છે. તેમજ જે ચેતન્ય ઇશોપાધિમાં છે તે જ ચેતન્ય જીવોપાધિમાં છે. જે આ બ્રહ્મમાં ભિન્નતા જીવે છે તે એક મૃત્યુ થયા પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે.” આ રીતે જીવ તથા પ્રાણની લેદહદિનો શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. પ્રથમ નચિકેતાએ જીવ સંબંધી અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. ત્યાર બાદ મૃત્યુએ કહ્યું કે, હે નચિકેત ! તું આના સિવાય અન્ય વસ્તુન માંગ. આ રીતે અનેક કામનાઓથી યમે નચિકેતાને લલચાવ્યો, પણ જ્યારે

તે ચક્ષાયમાન થયો નહિ ત્યારે યમે તેને અભ્યુદય તથા મોક્ષ સંબંધી વિભાગ પાડી, વિદ્યા તથા અવિદ્યાના વિભાગ સંબંધી સમજાવ્યું પાડી તથા કહ્યું કે, “વિદ્યામીમિન નચિકેતસ મત્યે ન્ત્વા કામા વદ્વંચો ઽલોલુપ્સન્ત (કં ૧, ૨, ૪) હે નચિકેતા ! હું ધારું છું કે, તું જ્ઞાનની અભિલાષાવાળો છે. કારણ ઘણી કામનાઓથી પણ તું લલચાયો નહિ.” આ રીતે યમે નચિકેતાની પ્રશંસા કરી. પછી એના પૂછેલા પ્રશ્નની પ્રશંસા કરી કહ્યું કે, “તે દુર્દશં ગદમનુપ્રવિષ્ટ ગુહાહિત ગદ્વરેષ પુરાણમ્ । અધ્યાત્મયોગધિમેન દેવ મત્વા ધીતે હર્ષશોભૌ જહાતિ (ક. ૧, ૨, ૧૨) જે આત્મા જોઈ શકવો દુર્લભ છે, જે શૂદ્ધ તથા સર્વ કાર્યમાં રહેલ છે, જે બુદ્ધિરૂપી શુદ્ધમાં રહેલ છે, શ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર કાર્ય કારણરૂપ અનર્થમાં રહેલ છે, જે અનંતરૂપ છે, તેનો આત્મામાં ચિત્તના નિધિધ્યાનનવડે આક્ષાત્કાર કરી, ધીર પુરૂષ હર્ષ તથા શોકનો ત્યાગ કરે છે.” આ રીતે યમે પણ જીવ તથા પ્રાણને અલેદ સૂચવ્યો, જોમ શ્રુતિથી મિદ્ધ થાય છે. જે પ્રશ્નને લીધે નચિકેતા મૃત્યુની મહાન્ પ્રશંસાને પામ્યો, તે જ પ્રશ્નને ત્યાગ કરી પ્રશંસા પામ્યા પછી બીજો જ પ્રશ્ન પૂછે તો પછી નચિકેતાની યમે જે પ્રશંસા કરી, તે અથોચ્ય કહેવાય. માટે એ સિદ્ધ થાય છે કે, જે વસ્તુ આ પ્રમાણેનો જે પ્રશ્ન છે, તેનું જ શેષ અન્યત્ર વર્ગાત્ છે. તારૂં કહેવું એમ છે કે, પ્રશ્નની છાયામાં ભિન્નતા છે, તે અથોચ્ય

છે. કારણ કે તે જ પ્રશ્ન સંબંધી વિશેષ
ખાખત આમાં પૂછવામાં આવી છે. પ્રથમ
દેહાદિથી લિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ
પૂછવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ તે જ
આત્માનું અસંસારીપણું પૂછવામાં આવ્યું
છે. જ્યાં સૂધી અવિદ્યાનો નાશ થતો
નથી ત્યાં સૂધી ધર્માદિના વિષયરૂપ
જીવના જીવત્વનો નાશ થતો નથી. જ્યારે
જીવના જીવત્વની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે
“તત્ત્વમસિ” આદિ શ્રુતિવચ્ચે આત્માની પ્રતીતિ
થાય છે. આત્મા અવિદ્યાયુક્ત હોય, અથવા
વિદ્યાયુક્ત હોય, પણ મૂળ આત્મવસ્તુના
મંબંધમાં જરા પણ લિન્નતા નથી. જેવી
રીતે કોઈ એક પુરૂષ અધારામાં પડેલી
કોઈ એક રત્નજીને સર્પરૂપે માને, તથા
તેથી બીજે તથા ધ્રુજતો ધ્રુજતો ત્યાંથી
નાશી જાય તથા ત્યાં કોઈ બીજે પુરૂષ
આવી એમ કહે કે, ભાઈ, તું બી. મા. એ
તો સર્પ નથી, પણ રત્નજી છે. ત્યારે પેલો
બીજેલો પુરૂષ તેના વાક્યને સાંભળી મર્ષથી
થયલા ભયનો ત્યાગ કરે છે તેમ જ ધ્રુજવા
તથા નાશવાનો ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે
જ્યારે મનુષ્યની બુદ્ધિમાં મર્ષની ભ્રાંતિ
હોય છે તેમ જ જે સમયે મર્ષની
ભ્રાંતિનો નાશ થયેલો હોય છે, તે જોઈ
સમયે વસ્તુત્વમાં જરા પણ લિન્નતા
હોતી નથી. આ જ પ્રમાણે આ સ્થળે
પણ જાણી લેવું. માટે ન જાણતે મિચ્છતે વા
આ શ્રુતિવચ્ચન આત્માના અસ્તિત્વ તથા
નાસ્તિત્વ મંબંધીના પ્રશ્નનો ઉત્તર છે.
માટે જીવ તથા પ્રાણનો ભેદ અવિદ્યાને
લીધે છે, એમ જાણવું. અહીં આત્મા

સંબંધીના પ્રશ્નનું એકપણું છે. કારણ કે
જીવની પ્રથમ અવસ્થામાં દેહથી લિન્ન
આત્માના અસ્તિત્વ મંબંધી સૂચના કરી
છે તથા જીવનો કર્તૃત્વાદિ સંભારી સ્વભા-
વથી પ્રતિષેધ કર્યો છે આ રીતે પ્રથમના
વચનમાં જીવ સંબંધી ઉત્પેક્ષા કરી છે
તથા જેવટના ભાગમાં ધર્માદિથી અતીત
એવા પ્રાણ આત્મા મંબંધી ઉત્પેક્ષા
કરવામાં આવી છે. માટે અગ્નિ, જીવ
તથા પરમાત્માની કલ્પના યોગ્ય છે.
પ્રધાનની કલ્પના અહીં છે નહિ. તે પ્રમાણે
વગ્દાન પણ નથી, તે રીતનો પ્રશ્ન પણ
નથી, તેમ ઉત્તર પણ નથી, એમ વિષ-
મતા છે. (૬)

શિષ્ય:-અવ્યક્ત શું મહત્તની માફક
પ્રધાનવાચક નથી?

ગુરુ:-ના, તથા તે જ સંબંધી ૭ મું
સૂત્ર કહે છે કે:-

આધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૭ મું.

અવ્યક્તનો મહદ્રૂપે અભાવ.

મહદ્વચ્ચ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-મહત્ શબ્દની માફક અ
વ્યક્ત શબ્દ પ્રધાનવાચક નથી. (૭)

ટીકા:-ગુરુ:-જેમ મહત્ શબ્દ માંખ્ય-
પાદીઓ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા મત્તા મા-
ત્રમાં યોગે છે, તે રીતે વેદમાં કોઈ સ્થળે
પ્રતિપાદિત નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“કુદેરાના મહાનગર. (ક. ૧, ૩, ૧૦) બુદ્ધિ
કરતાં મહદ્ આત્મા ઉત્કૃષ્ટ છે.” વળી

કહ્યું છે કે, “મહાન્તં વિમુક્તામાનમ્ (ક. ૧, ૨, ૨૨) આત્માને મહાન્ તથા સર્વત્ર વ્યાપકરૂપે ધારી ધીર પુરૂષ શોક કરતો નથી.” તેમજ કહ્યું છે કે, “વેદાદ્યમેતં પુરુષ મહાન્તમ્ (શ્વે. ૩, ૮) જે મહાન્ પુરૂષ છે તે પરમાત્માને હું જાણું છું.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં હેતુરૂપે આત્મશબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. તે જ પ્રમાણે અવ્યક્ત શબ્દ પણ વેદિક પ્રયોગમાં કદી પ્રધાનરૂપે કહી શકાય એમ નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અનુમાનસિદ્ધ પ્રધાન વેદ-પ્રતિપાદિત નથી. (૭)

શિષ્ય:—આપ કહો છો કે, પ્રધાન વેદપ્રતિપાદિત નથી. પણ વેદમાં અન્ન શબ્દનું નિરૂપણ છે તથા તેનો અર્થ માયા થાય છે તથા તે માયા શક્તિ જ કેમ પ્રધાનરૂપે ન થઈ શકે?

શુરુ:—ત્યાં અન્ન શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં સાંખ્ય વાદની વિશેષતા છે, એમ કહી શકાય નહિ. જેમ ચમસ નામના પાત્રનું જ્યાં નિરૂપણ કરેલ છે ત્યાં સામાન્ય પાત્રનું નિરૂપણ જાણી લેવું. તેમ અહીં પણ અન્ન શબ્દ સામાન્યવાચક છે, પણ કોઈ વિશેષ અર્થનું સૂચન કરતી નથી. આ જ હેતુથી આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૨ જી—સૂત્ર ૮ મું.

પ્રધાન શું માયારૂપે ?

ચમસવદ્વિશેષાત્ ॥૮॥

સૂત્રાર્થ:—ચમસ પાત્રની પેઠે અન્ન શબ્દ સામાન્યવાચક છે, તેથી તે

પ્રધાનવાચક છે, એમ કહી શકાય નહિ. (૮)

ટીકા:—શિષ્ય:—હું પ્રધાનવાદી કહું છું કે, પ્રધાન વેદપ્રતિપાદિત નથી, એ અયોગ્ય છે. આ અયોગ્ય છે એમ કહેવાતું કારણ એ કે, મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “અજામેકાં લોહિતગુરુરૂપ્ણા વહ્નીઃ પ્રજાઃ સૂજ-માનાં સમ્પા: । અગ્ની દ્યૌર્કો જુષમાણોઽનુચેતે જહાત્યેનાં મુક્તમોગામજોઽન્યઃ (શ્વેતા. ૪, ૫) જન્મથી રહિત એવો એક આત્મા પોતાના લોગને માટે રક્ત, શુકલ તથા કૃષ્ણ વર્ણવાળી જન્મથી રહિત એવી એક માયાની સમીપ જાય છે, તથા અનેક પ્રકારની પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જન્મથી રહિત એવો અન્ય જીવ લોગવેલા લોગવાળી આ માયાનો ત્યાગ કરે છે.” આ મંત્રમાં લોહિત, શુકલ તથા કૃષ્ણ શબ્દવડે રજ, સત્વ તથા તમનું નિરૂપણ કર્યું છે. લોહિત રજરૂપે છે, કારણ કે તે પ્રીતિ-વાચક છે. શુકલ સત્વરૂપે છે; કારણ કે તે પ્રકાશવાચક છે. કૃષ્ણ તમ-રૂપે છે. કારણ કે તે આવરણવાચક છે. લોહિત, શુકલ તથા કૃષ્ણ, આ રીતે તેઓની સામ્ય અવસ્થા અવયવ ધર્મવડે નિરૂપણ કરાયેલી છે. જન્મનો જેને અભાવ, તે અન્ન કહેવાય છે. અમારા સાંખ્ય મત પ્રમાણે મૂળ પ્રકૃતિ વિકારથી રહિત છે. જો કે અન્ન શબ્દનો લૌકિક અર્થ બકરી થાય છે; પણ રૂઢિપ્રતિપાદિત શબ્દનો આશય

લેવો યોગ્ય નથી કારણકે વિષય વિદ્યા સંબંધી છે. આ અન્નરૂપ પ્રકૃતિ પણ ગુણવાળી અનેક પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકૃતિ અન્નરૂપ એક પુરુષ ભોગવે છે, તેનાપર પ્રીતિ રાખે છે તથા તેની મનીષ રહી તેનું એવન કરે છે. અવિદ્યાયુક્ત આની પ્રાપ્તિને લીધે હું, મુખી છું, હઃખી છું, મૂઢ છું, આ રીતે અવિવેકને લીધે જીવ પોતાને માને છે. વળી ઉત્પન્ન થયેલ વિવેકરૂપી જ્ઞાનવાળો થીજે અન્નરૂપી પુરુષ જે કે વિગત હોય છે, તે આ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરે છે. અર્થાત્ જેને ભોગવવામા આવેલ છે, તેમજ જેનો ભોગ ત્યાગ કરવામાં આવેલ છે, એવી પ્રકૃતિનો પુરુષ ત્યાગ કરે છે. માટે સાંખ્ય વાદીઓની પ્રધાનાદિ કંપના શ્રુતિયુક્ત છે.

શુરુ.—તારૂં માનવું જોડું છે. આ મંત્રથી શ્રુતિયુક્ત સાંખ્યવાદનો આશ્રય કરવો યોગ્ય નથી આ મંત્ર સ્વતંત્રપણાથી કોઈપણ વાદનું ગ્રહણ કરતો નથી. ગમે તેવી કંપના કરી પ્રકૃતિ આદિનું ગ્રહણ સાંખ્યવાદીઓ કરે છે. અહીં સાંખ્યવાદ જ ગ્રહણ કર્યો છે, એમ વિશેષ વસ્તુને આ રથજે ગ્રહણ કરવી યોગ્ય નથી. જેમ ચમમ પાત્રના ગ્રહણવટે કોઈ વિશેષ વસ્તુનું ગ્રહણ થતું નથી, તેમ આ રથજે સાંખ્યવાદ માનવો યોગ્ય નથી જેમકે, “અર્વાચિનધમ્મઃ કર્મવુજ્જ.” (પૃ. ૨, ૨, ૩) જેનું મુખ નીચું છે તથા તળીઉં ઉચું છે એવું પાત્ર.” આ મંત્રમા ચમમનામનું પાત્ર સ્વતંત્ર રીતે સ્વીકારાયેલું છે, એમ

ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. કોઈ પણ સામાન્ય પાત્ર કે જેનું મુખ નીચું છે તથા તળીઉં ઉંચું છે, તેની કંપના કરવી યોગ્ય છે. આ રીતે અહીં અજમેલા ઇત્યાદિ મંત્રમા અન્ન શબ્દ સામાન્ય રીતે નિરૂપણ કરાયેલો છે. આ મંત્રમા અન્નરૂપે પ્રધાનનું નિરૂપણ છે, એમ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. (૮)

શિષ્ય.—“કદ તચ્છિત્ત એ જવાંચિત્તધમ્મઃ કર્મવુજ્જ જેનું મુખ નીચું છે તથા તળીઉં ઉંચું છે એવું પાત્ર શિરરૂપે છે.” આ રીતે મંત્ર હોવાથી અમુક પાત્રનું નિરૂપણ છે, પણ ઉપરના મંત્રમાં અન્નવટે કોનું ગ્રહણ કરવું ?

શુરુ.—ન્યોતિ આદિ લક્ષણવાળી અન્નનું અહીં નિરૂપણ છે, એમ એક શાખાવાળાનું માનવું છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૨ જી—સૂત્ર ૯ મું.

ન્યોતિનું અન્નરૂપે નિરૂપણ.

જ્યોતિરપ્રક્રમાન્તુ તથા દર્શાયત પક્ષે ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—જેમાં “રથમ ન્યોતિ છે એવી અન્નનું અહીં નિરૂપણ છે. કેમકે એક શાખાવાળાનું માનવું આ પ્રમાણે છે. (૯)

ટીકા: શુરુ આ રથજે અન્નનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે.—પરમેશ્વરથી જેની ઉત્પત્તિ છે, જેમાં ન્યોતિ મુખ્ય છે, જે તેજ, જળ તથા અન્નના લક્ષણવાળી છે, તથા જે ચાર પ્રકારના ભૂતમનુષ્ણની પ્રકૃ-

તિરૂપે છે તે અન્નતુ' આ રથજે ગ્રહણ છે. અહીં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે નિશ્ચયવાચક છે. ત્રણ ભૂત લક્ષણવાળી અન્નતુ' આ રથજે નિરૂપણ છે, પણ ત્રણ ગુણના લક્ષણવાળી અન્નતુ' આ રથજે નિરૂપણ નથી.

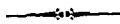
શિષ્ય:-ત્રણ ભૂતલક્ષણવાળી અન્ન કેવી રીતે આ રથજે લઈ શકાય એમ છે ?

ગુરુ:-એક શાખાવાળા તેજ, જળ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વરથી છે, એમ માની તેઓતુ' જ રોહિતાદિ રૂપ છે, એમ માને છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યદેમ ગેહિત રૂપ તેજસસ્તદૂપ યચ્છુઃ તદપા યત્ત્વેણ તદમત્ત્વ અગ્નિમાં રોહિતરૂપ તેજતુ' છે, જે શુકલ રૂપ છે તે જળતુ' છે તથા જે કૃષ્ણ રૂપ છે તે અન્નતુ' છે.” રોહિતાદિ શબ્દવડે આ તેજ, જળ અને અન્નતુ' ગ્રહણ થઈ શકે એમ છે. વળી રોહિતાદિ શબ્દોતુ' રૂપવિશેષને વિશે મુખ્યપણું છે તથા ગુણ વિષયતુ' સૂચન થાય છે. અસંદિગ્ધ વચનવડે સંદિગ્ધ વચનનો નિર્ણય કરવો, એ યોગ્ય છે. આ રથજે પણ “વ્રત્તવાદિનો વર્દાન । ત્રિ વારણ વ્રત્ત (શ્લોક ૧, ૧) ગ્રહવાદીઓ કહે છે. ગ્રહ એ કયું કારણ છે ?” આ રીતે શરૂઆત કર્યા પછી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપરચન્દ્રવાત્મવાક્તિ મ્મુર્ગાનિર્ગુપ્તમ્ (શ્લોક ૧, ૩) ધ્યાન તથા યોગને અતુમરનારાઓએ દેવાત્માની શક્તિને પોતાના ગુણોવડે ઢંકાયલી ભેઈ.” આ પ્રમાણે પરમેશ્વરની શક્તિથી ગમરત જગત્ થયું છે, આમ શ્રુતિતુ' વચન છે,

એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિન તુ મહેશ્વરમ્ માયાને પ્રકૃતિરૂપે બાણુવી તથા માયાવાળાને મહેશ્વરરૂપે બાણુવા.” વળી કહ્યું છે કે “યોયોનિં મોનિમધિતિષ્ઠ્યેકઃ (શ્લોક ૪, ૧૦, ૧૧) જે એક છતાં પ્રથમ યોગિ તથા અન્ય યોગિના અધિષ્ઠાતારૂપ છે.” આ શક્તિની પ્રતીતિથી સ્વતંત્ર કોઈપણ પ્રકૃતિ પ્રધાનના નામે અન્નના મંત્રવડે કહેવાયલી છે, એમ કોઈ કહેવા શક્તિમાન નથી. અન્યાકૃત નામ તથા રૂપવાળી આ જ દેવીશક્તિ છે. આ શક્તિ નામ તથા રૂપથી પણ પ્રથમ રહેલ છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે. તેના પોતાના વિકારવિષયવડે તે ત્રણ રૂપવાળી થયેલી છે, જેથી તે ત્રણ રૂપવાળી કહેવાય છે. (૯)

શિષ્ય:-તેજ, જળ તથા અન્નવાચક ત્રણ રૂપવાળી અન્ન ત્રણ રૂપવડે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? કારણ કે તેજ, જળ તથા અન્નમાં અન્નની આકૃતિ હોતી નથી. વળી તેજ, અન્ન તથા જળને વિશે ઉત્પત્તિભાવ રહેલો છે. માટે તેને વિશે ઉત્પત્તિભાવથી રહિત અન્ન શબ્દ લાગુ પડી શકે નહિ.

ગુરુ:-કદ્યપનાના ઉદ્દેશે કરી લાગુ પડી શકે છે. જેમકે આદિત્યમાં મધ છે. આ જ હેતુથી દશમા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૧૦ મું.

ઉત્પત્તિ આદિ કલ્પનારૂપે.

કલ્પનોપદેશાચ્ચ મધ્યાદિવદવિરોધઃ ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ-કલ્પનાના ઉપદેશવડે આ આદિત્યમાં મધ નથી છતાં મધ છે એમ કહ્યું છે. તેમ આ સ્થળે વિરોધ આવતો નથી. (૧૦)

શુક્ર-આ અન્ન શબ્દ અન્ન આકૃતિને લાગુ પડતો નથી. તેમ કોઈ પ્રસંગાનુસાર એનું નિરૂપણ કર્યું છે, એમ નથી.

શિષ્ય-ત્યારે આ શબ્દ કયા કારણથી વપરાયો છે ?

શુક્ર-અન્નના સરખી કલ્પનાનો ઉપદેશ, તેજ, જળ તથા અન્નના લક્ષણથી ચરાચરને વિશે કર્યો છે. જેવી રીતે લોક વિશે ચદ્મજાએ કોઈ બકરી રાહિત, શુકલ તથા કૃષ્ણવર્ણ વાળી હોય, બહુ બચ્ચાવાળી હોય તેમજ રૂપવાળાં બચ્ચાવાળી હોય, તે બકરીને કોઈ એક અજ પ્રેમ ધારણ કરી, તેની પાસે શયન કરે તથા કોઈ બકરા ભોગ ભોગવ્યા પછી તેનો ત્યાગ કરે, તે જ પ્રમાણે તેજ, અન્ન તથા જળના લક્ષણવાળી તથા ગણ વર્ણવાળી જન પ્રકૃતિ અનેક, રૂપયુક્ત તથા ચરાચર લક્ષણવાળા વિકારસમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે. અવિદ્યાનું ક્ષેત્ર તેનો ઉપભોગ કરે છે તથા વિદ્યાનું તેનો ત્યાગ કરે છે. એક ક્ષેત્ર શયન કરે છે તથા એક તેનો ત્યાગ કરે છે આવી પાન્માધિક ક્ષેત્રજનો

લેદ સાંખ્યવાદી માને છે, તે ઝંકા થોમ્સ નથી. ક્ષેત્રજના લેદને પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી આ કહ્યું નથી, પણ બંધ તથા મોક્ષને પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી કહ્યું છે. પ્રસિદ્ધ લેદનો અસ્વીકાર કરી અહીં બંધ તથા મોક્ષની વ્યવસ્થાનું પ્રતિપાદન થાય છે. ઉપાધિને લઈને લેદ છે તથા મિથ્યાજ્ઞાન કલ્પિત છે, પણ પારમાર્થિક લેદ નથી. અનેક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतदेव सर्वभूतेषु गृह सर्वव्यापी सर्वभूतान्तर्गतमर्थ-—એક દેવ સર્વ પ્રાણીમાં ગૃહરૂપે રહેલ છે. તે સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે તથા સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મારૂપે છે.” જેમ મધુ આદિનું નિરૂપણ છે તેમ આ છે. જેમકે આદિત્યમાં મધુપણું નથી, છતાં મધુપણું કહેલ છે. વળી વાણીમાં ઘેતુપણું નથી, છતાં ઘેતુપણું કહેલ છે. તેમજ સ્વર્ગોદિ લોકમાં અગ્નિ નથી, છતાં તેમાં અગ્નિપણું કહેલ છે. આ જ પ્રમાણે અહીં પણ કલ્પના છે. આ જ રીતે ઉત્પત્તિવાળી વસ્તુને વિશે અજની કલ્પના કરી છે. માટે તેજ, જળ તથા અન્નમાં અજ શબ્દનો જે પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો નથી. (૧૦)

શિષ્ય-પચીસ તત્ત્વોનું માંખ્યમાં ગ્રહણ છે તેમ વેદમાં પણ પંચ પંચ કહ્યું છે. પચીસ તત્ત્વો પ્રધાનાદિરૂપે છે, માટે પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે.

શુક્ર-ના, વેદે આ પાંચ તથા બીજા પાંચ, એમ વિન્નરૂપે સંખ્યા

અહણ કરી છે તથા તેની અંદરની જા
બેનો વધારો થાય છે, માટે પ્રધાનાદિ
શ્રુતિપ્રતિપાદિત નથી. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જી-સૂત્ર ૧૧ મું.
પ્રધાનાદિ શ્રુતિના અપ્રમાણ રૂપે.

ન સંલ્લોપલંપ્રહાદપિ નાનામાનાવતિરેકાચ્ચ

॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પાંચ પાંચ તત્વાદિ સંખ્યા-
ના અહણવડે પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત
છે, એમ જાણવું નહિ. કારણ કે તે
સંખ્યાને પૃથક્ અહણ કરેલી છે, તેમજ
તે સંખ્યામાં વધારો થાય છે. (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-અતઃ મંત્રમાં જો કે
પ્રધાનાદિનો સંલવ નથી, પણ નીચલા
મંત્રથી સાંખ્ય દર્શનની પ્રવૃત્તિ
થાય છે. કહ્યું છે કે, “યસ્મિન્પચ પચજના
આકાશ પ્રતિષ્ઠિતઃ તમેવ મન્ય આત્માનં વિદ્વા
ન્ન્યામૃતોમૃતમ્ (બૃ. ૪, ૪, ૧૭) અર્થ:-
વિદ્વાન્ તથા અમૃતરૂપ હું અમૃત-
રૂપ પરબ્રહ્મને મારા પોતાના
આત્મારૂપે જાણું છું, કે જે આત્માને
આધારે પાંચ પ્રકારના નજનો તથા
આકાશ રહેલું છે.” આ મંત્રમાં પાંચ
પાંચ જન, આ રીતે પાંચ સંખ્યા પછી
પછી પાંચ સંખ્યા કહેવાયલી છે. આ

+ પાંચ પ્રકારના જનો-પ્રાણ, અણ, શ્રોત્ર,
અન્ન તથા મન. તેમા પ્રાણ, ચતુ, શ્રોત્ર તથા
મન સ્વરૂપે છે તથા અન્ન વિગટરૂપે છે. આ
સન તથા વિગટના કારણરૂપ અવ્યક્ત આકાશ
છે. આ આકાશ જેમા અધ્યસ્ત છે તે બ્રહ્મ.

પ્રમાણ પાંચ શબ્દનું નિરૂપણ બેવાર કરેલ
છે. આ રીતે પાંચને પાંચે ગણી પચીસ તત્વ-
ની સંખ્યા થાય છે વળી પચીસની સંખ્યા-
વડે જેટલી સંખ્યાનું અહણ કરવું જોઈએ,
તેટલીજ સંખ્યા સાંખ્ય દર્શનવાળાએ
ગણાવી છે. જેમકે, “મલપ્રકૃતિવિકૃતિર્મ-
દદાયા પ્રકૃતિવિકૃતય સન્ત । પેદશકથ વિકાતે
ન પ્રકૃતિર્મ વિકૃતિ પુરુષ (સાંખ્ય. ૩) મૂળ
પ્રકૃતિ વિદ્યુતિરૂપે નથી. મહદાદિ પ્રકૃતિ
તથા વિદ્યુતિ બેઉરૂપે છે તથા સાત છે.
વિકાર સાળ છે. પુરુષ પ્રકૃતિરૂપે તેમ જ
વિદ્યુતિરૂપે નથી. આ રીતે પચીસની સંખ્યા
જેમ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે, તેમ સ્મૃતિ-
પ્રતિપાદિત છે. માટે આ પચીસ તત્વના
અહણવડે પ્રધાનાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે,
એમ કેમ કહી ન શકાય ?

ગુરુ-સંખ્યાના અહણને લીધે પ્રધા-
નાદિ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે, એમ જાણવું
નહિ

શિષ્ય:-કેમ આ પ્રમાણે ન જાણી
શકાય ?

ગુરુ.-કારણ કે આ સંખ્યા પૃથક્ રૂપે
છે. આ પચીસ તત્વો પૃથક્ છે. અહીં
પાંચ પાંચનો સાધારણ ધર્મ નથી, કે

+ સાધારણ ધર્મ-ક્રિયા, ગુણ, જાતિ, રૂપ
સત્, રજ, તમ, મહત્ તથા અહ કારથી બિન્ન
તેમજ પાંચ તત્વાના યુક્ત તથા તત્વાદિમા
રહેલ ડોષ એક ધર્મ નથી તેમજ પૃથ્વી,
અપ, તેજ, વાયુ તથા પ્રાણનો ધર્મ પણ
સબલતો નથી. કારણ કે આકાશને પૃથ્વી
અહણ કરવાથી તેમા તેનો સમાવેશ થતો નથી.

જેથી પચીસની મધ્યમાં બીજી પાંચ પાંચ સંખ્યા માઈ શકે. એક આધાર વિના પૃથક્ જૂતોમાં એવડી સંખ્યાનો સમાવેશ થાય નહિ.

શિષ્ય:-અવયવદ્વારા પચીસની સંખ્યાનું અહીં નિરૂપણ છે. જેમકે “ વચ્ચ સન ન વર્ષાણિ ન વચર્ષે શતત્રયુઃ ઈન્દ્ર ધાર વર્ષ સૂધી વરચ્યો નહિ” અહીં જેમ ધાર વર્ષની અનાવૃષ્ટિનું નિરૂપણ છે, તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે હોયું નેહંએ.

શુરુ:-આ પ્રમાણે માનીએ તો પણ આ સ્થળે તેમ જાની શકે એમ નથી. એમાં દોષ એ આવશે કે, આ સંખ્યા લક્ષણવાચક થશે. આ સ્થળે પાછળનો પંચ શબ્દ, જન શબ્દ સાથે નેહાયલો છે, જેથી પંચજન એવો શબ્દ થયો છે. કારણ કે નપારભાષિક સ્વરવટે એક પદ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. જેમકે અન્યસ્થળે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વૈનાનાં ત્વા પચગનાનામ્ (તે ૧, ૬, ૨, ૨) તને પાંચ, પાંચ જનોના” આ સ્થળે એકપદ, એક સ્વર તથા એક વિલક્ષિત છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. સમસ્ત પદ હોવાને લીધે પાંચ પાંચ એમ દ્વિરુક્તિનો દોષ લાગુ પડતો

નપારિભાષિક સ્વર:-પંચ શબ્દમા આદિ સ્વર ઉદાત છે. બીજા પંચ શબ્દમા સર્વ સ્વરો અનુદાત છે. માટે પંચ શબ્દ તથા જન શબ્દના સમાસ વિના અંત્ય અક્ષર ઉદાત તથા પૂર્વ સ્વરો અનુદાત થાય નહિ, માટે અનુદાત સ્વરવટે પંચજનાઃ એ એક પદ છે, એવો નિશ્ચય થાય છે.

નથી. તેમ પંચ પંચ કહેવાવટે દશનું ગ્રહણ થતું નથી. પાંચ પાંચની મંખ્યામાં એક પાંચ સંખ્યાનું બીજી પાંચ મંખ્યા વિશેષણ છે, એમ નથી. ગૌણનો મુખ્ય સાથે સંયોગ જાની શકે નહિ.

શિષ્ય:-પાંચની સંખ્યાવાળા જનો બીજા પાંચનું વિશેષણ થાય તો પચીસની સંખ્યા જાની શકે. જેમકે પાંચ પાંચ ઘાસની પૂળી તું આણ, એમ કહેવાથી પચીસનો મંલવ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ જાણવું.

શુરુ:-એમ જાનશે નહિ. જો પંચ પૂળી આ શબ્દનો સમાહાર દ્વં સમાસ લઈએ તો કેટલી, એમ લેઈતું ગ્રહણ કરવાથી પાંચ પૂલી પાંચવાર એમ વિશેષણ થાય તો પચીસ જાની શકે. આ સ્થળે પંચજનાઃ એમ પ્રથમથી જ લેઈતું ગ્રહણ છે, તેથી કેટલી મંખ્યા તો કે પાંચની, આ રીતનું વિશેષણ ન થવાથી પ્રથમ પંચ બીજા પંચ જનનું વિશેષણ જાની શકશે નહિ. એમ ધારો કે પાંચ મંખ્યા પંચ જનના વિશેષણરૂપે હોય તો પણ આ સ્થળે બીજા દોષનો પ્રસંગ આવે છે, જેથી પંચ પંચજન એમ પચીસ તત્વનો અભિપ્રાય લઈ શકાય નહિ. કારણ કે પચીસ કરતાં તત્વની સંખ્યા વધારે છે. માટે પચીસ તત્વનો અભિપ્રાય લેવાઈ શકે નહિ. પચીસની સંખ્યામાં આત્મા તથા આકાશ આ બે તત્વોની વૃદ્ધિ થાય છે. આત્માનું પ્ર-

તિક્ષ્ણા રૂપે હોવાથી, આધારપણાથી નિરૂપણ કરાયલું છે. મૂળ મંત્રમાં “યસ્મિન્” એમ સંપ્રતીતિ પદવડે આત્માનું નિરૂપણ કરાયલું છે તથા છેવટમાં કહ્યું છે કે, તેને જ હું આત્મા-રૂપ માનું છું. વળી આત્મા ચેતન ગુરૂ-રૂપે છે. આ આત્મા પચીસ તત્વની અંદર રહેલ છે. માટે તેનામાં આધાર તથા આધેય ભાવનાથી જો ભિન્ન અર્થ, માનીએ તો પચીસ તત્વની મંથ્યામાં વધારો થાય, જે સાંખ્ય મતથી વિરૂદ્ધ છે. વળી મંત્રમાં કહ્યું છે કે “ભાગ્યશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતઃ” એમ આકાશને પચી-સની અંદર ગણીએ તો પછી તેને પૃથક્ ગણવું યોગ્ય નથી. વળી ભિન્ન અર્થ માનવાથી શું દોષ આવે છે તે કહ્યો. માત્ર સંખ્યાનું નિરૂપણ કરેલ છે ત્યાં નહિ નિરૂપણ કરાયેલ પચીસ તત્વના સંગ્રહની પ્રતીતિ કેવી રીતે થઈ શકે? કારણ કે જન શબ્દનો અર્થ તત્વ થતો નથી.

શિષ્ય:—જો કે અર્થ ભિન્ન માનીએ છીએ, તેમ છતાં સંખ્યાની પ્રાપ્તિ તો છે જ. નહિ તો “પચ પચજનાઃ” એમ કેમ કહેવાય?

શુરુ:—દિશા તથા સંખ્યાવાચક શબ્દો સંજ્ઞાવાચક શબ્દ માથે જોડવામાં આવે છે. જેમકે “દિક્સલ્લે સજ્ઞાયામ્” (પા. સૂ. ૨, ૧, ૫૦) આ રીતે પંચ શબ્દનો જન શબ્દ માથે સમાસ થયો છે. આથી રૂઢિવડે કોઈ પાંચ સંજ્ઞાનું નિરૂપણ

કરાયેલ છે. પણ સાંખ્ય તત્વના અભિ-પ્રાયનું નિરૂપણ નથી. આ સંજ્ઞા કેટલી છે, તે જાણવા ફરી પાંચની સંખ્યાનું નિરૂપણ કરાયેલ છે. પાંચની સંજ્ઞાવાળા જે કોઈ છે તે પાંચ છે. જેમ કે સંપ્રત-ર્ષિઓ આત છે, એમ કહેવાય છે. (૧૧)

શિષ્ય:—આ પંચજનની સંજ્ઞાવાળા પાંચ કોણ છે, તે કહેશો?

શુરુ:—આ પંચજનવડે પ્રાણાદિ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં આ રીતનું વચન છે. તેમજ ૧૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

અધિકરણ ૩ ભું—સૂત્ર ૧૨ મું.

પંચજન પ્રાણાદિરૂપે.

પ્રાણાદયો વાક્યરોપાત્ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:—પંચજન પ્રાણાદિરૂપ છે કારણ કે તે પ્રમાણે શ્રુતિવચન કહેલું છે.

ટીકા:—શુરુ:—“યસ્મિન્પચ પચજનાઃ” આ પછીના મંત્રમાં બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણ માટે પાંચ પ્રાણાદિનું સૂચન કરેલ છે. જેમ કે, પ્રાણાસ્ય પ્રાણમુત ચક્ષુષ્ય ચક્ષુસ્ત શ્રોત્સ્ય શ્રોતમનસ્યાન મનસો યે મનો વિદુઃ અર્થ:—જેઓ પ્રાણના પ્રાણને, શ્રોતના શ્રોતને, અન્નના અન્નને તથા મનના મનને જાણે છે, તે બ્રહ્મને જાણે છે.” આ રીતે પંચજન મંત્રથી જે શ્રુતિ છે, તેની પછી જ જે આ પાંચનું નિરૂ-પણ કરેલ છે, તે અહીં ગ્રહણ કરવું.

શિષ્ય:—આ પ્રાણાદિમાં જ જન શબ્દનો પ્રયોગ કેવી રીતે થઈ શકે?

શુરુ:-ત્યારે જન શબ્દનો પ્રયોગ તત્ત્વમાં કેવી રીતે થઈ શકે? જ્યાં પ્રસિદ્ધતું અતિક્રમણ સરણું હોય તો પછી શ્રુતિવચનની સમીપજ ને પ્રાણુ-દિગ્માનું નિરૂપણ કરેલ છે, તેજ લેવા તે વધારે સારૂ છે. પ્રાણુદિનો જન સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રાણુદિ જન શબ્દના અહણ કરનાર થાય છે. જન વાચક પુરૂષ શબ્દ વાચક છે તથા પ્રાણુમા તેનું નિરૂપણ થાય છે. જેમકે 'તે વાણ્તે પવઃ સ્વપુરુષા (છા. ૩, ૧૩, ૬) આ પાંચ પ્રહ્ન પુરૂષો સ્વર્ગ લોકના દ્વારપાળ છે.' તેમ જ "પ્રાણોઽહ પિતા પ્રાણોઽહ માતા (છા. ૭, ૧૫, ૧) પ્રાણુ પિતારૂપ છે, પ્રાણુ માતા રૂપ છે." એમ બ્રાહ્મણ ભાગમાં કહેલ છે. સમાસ વાચક હોવાથી અહીં જન શબ્દ સમુદાયવાચક લેવો વધારે સારો છે.

શિષ્ય:-જનશબ્દનો અર્થ મનુષ્ય નહિ લેતાં રૂઢિવાચક સમુદાય શબ્દ કેમ લો છો?

શુરુ:-ઉદ્દિદાદિ શબ્દની માફક આ સ્થળે રૂઢિવાચક શબ્દ લેવો વધારે યોગ્ય છે. અપ્રસિદ્ધ અર્થ સમીપ હોય, છતાં અપ્રસિદ્ધ શબ્દ પ્રયોજાયલો હોય તો વ્યવહારાનુસાર વિષયને અનુસરી શબ્દ લેવો વધારે મારો છે. જેમકે "ઉદ્દિદાયજેત, યુપહિનત્તિ, વેદિકગોતિ યાગવડે ભગવાનનું પૂજન કરવું, તે યૂપનું છેદન કરે છે તથા વેદિ કરે છે." આ સ્થળે ઉદ્દિદનો અર્થ પાવડો થાય છે, તે ન અહણ કરતાં યાગ શબ્દ અહણ કર્યો

છે. કારણકે પાછળના વાક્યવડે એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, યાગ શબ્દ વધારે યોગ્ય છે. આ સ્થળે પણ પંચજન શબ્દનો સમાસવડે સંજ્ઞાભાવ પ્રાપ્ત થયો છે. હવે સંજ્ઞાવાચક શું લેવું, તેને માટે પાછળના જ વચનમાં પ્રાણુદિ ને કહેલા છે, તેનું અહણ કરવું યોગ્ય છે. કેટલાકો દેવ, પિતર, ગર્ધર્વ, અસુર તથા રાક્ષસ પાંચની સંજ્ઞાવાળા આ પાંચનું અહણ કરે છે. કેટલાકો ચાર વર્ણો તથા પાંચમા નિષાદને અહણુ કરે છે. કેટલાક "વત્સાચજન્યયા વિશ્વા (ઋગ્ ૧૦ મં. ૮, ૫૩, ૭) પ્રજાવડે પ્રવેશ કરનારી ને શક્તિ, તે પુરૂષરૂપવાળી શક્તિએ ઇન્દ્રને જોલાવવા ને નાદ કર્યો તે પંચજન અર્થાત્ સર્વ પ્રમથો." આ વેદવડે પંચ શબ્દનો અર્થ પ્રજા થાય છે. આ રીતે ગમે તે અર્થ લેશો, તેમાં વાંધો નથી. પણ વ્યાસ ભગવાને ને પ્રાણુદયો આદિ સૂત્ર યોજ્યું છે, તે એટલા માટે કે, આ સ્થળે પચીસ તત્ત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. (૧૨)

શિષ્ય:-ધારો કે માધ્યંદિની શાખાવાળાઓ અજને પ્રાણુદિમાં ગણે છે, જેથી પંચજનવડે પ્રાણુદિનું નિરૂપણ થઈ શકે, પણ કદવ શાખાવાળાઓ પંચજનવડે પ્રાણુદિને કેવી રીતે અહણુ કરી શકે? કારણ કે તેઓ અન્નને પ્રાણુદિમાં ગણતા નથી.

શુરુ:-જે કે તેઓ અન્ન તરીકે પાંચમી વસ્તુને લેતા નથી, પણ અન્નને ણદલે તેઓ જ્યોતિને પાંચમું ગણે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જી-સૂત્ર ૧૩ મું.

પંચજનમાં જ્યોતિની ગણના.

જ્યોતિષકેપામસત્યજ્ઞે ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-અન્નને પાચની અંદર જ્યો ગણતા નથી, તેજો જ્યોતિને અન્નને બદલે લે છે. (૧૩)

ટીકા:-શુરુ-કાણે શાખાના મત પ્રમાણે અન્નની ગણતરી પાંચમાં નથી, તોપણ તેની પાંચની સંખ્યા જ્યોતિ શબ્દવડે પૂર્ણ થાય છે. તેજો યત્નિન્વ પચજના આ મંત્રમાં પ્રહાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા માટે જ્યોતિનું અભિધાન કરે છે. જેમકે “તદ્વા જ્યોતિષા જ્યોતિ દેવો તેને જ્યોતિના જ્યોતિરૂપે ઉપાસે છે.”

શિષ્ય:-જો કે બેડ શાખાવાળાઓ જ્યોતિને તો સમાન પ્રકારે માને છે તો પછી એકજ મંત્રમાં પાંચની સંખ્યામાં એક શાખાવાળો એક વસ્તુનું નિરૂપણ કરે છે તથા બીજો બીજી વસ્તુનું, એમ કેવી રીતે બને? એક બીજીની અપેક્ષામાં ભેદ છે. માધ્યંદિન શાખાવાળાએ સમાન મંત્રમાં કહેલ પ્રાણાદિ પંચજનનું ગ્રહણ કરેલ છે, આથી બીજા મંત્રમા કહેવાયલા જ્યોતિને ગ્રહણ કરવાની જરૂર નથી. પણ કાણે શાખાવાળા સમીપવર્તી મંત્રમાં રહેલ પ્રાણાદિ પંચજનનું ગ્રહણ કરતા નથી. આથી તેઓને જ્યોતિને ગ્રહણ કરવાની જરૂર પડે છે. અપેક્ષાના ભેદને લીધે એક જ મંત્રમાં જ્યોતિનો સ્વીકાર

તેમ જ અસ્વીકાર જોવામાં આવે છે. જેમકે એકજ અતિરાત્રમાં વચનના ભેદને લઈ શોડપીનો સ્વીકાર અથવા અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેની માફક આ છે. માટે કોઈ પણ સ્થળે પ્રધાન સંબંધી વાત શ્રુતિમા નથી. સ્મૃતિ તથા ન્યાયમાં જે પ્રધાનનું ગ્રહણ છે, તેનું અંકન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. (૧૩)

શિષ્ય:-સપ્ત કાર્યોમા ફેરફાર છે. કોઈમાં સપ્ત કાર્યરૂપે આકાશને પ્રથમ ગણ્યું છે. એમ આદિપણામા અનેક સ્થળે વિરોધ છે, તેનું કેમ ?

શુરુ-સપ્ત કાર્યોમાં ગમે તેમ વિરોધ હોય તથા તેના ક્રમમાં ગમે તેમ ફેરફાર હોય, પણ સપ્તાના સંબંધમાં કોઈ સ્થળે વિરોધ નથી. કારણ કે સર્વ સ્પષ્ટિના કારણરૂપે તો એકને નિરૂપણ કરેલ છે. આના જ સંબંધમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૧૪ મું.

કાર્યોમાં ક્રમ શુ ખરો ?

કારણત્વેન ચાક્રાશાદિયુ યથાવ્યવધિષેક્તે

॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશાદિમાં ભિન્નતા હોય, પણ કારણના વ્યવસ્થામાં ભેદ નથી. (૧૪)

ટીકા-શિષ્ય:-પ્રહસનું લક્ષણ પ્રતિપાદન કર્યું. વેદાંત વચનમા પ્રહા સંબંધી જે વચનો છે તે સર્વ એક સરખાજ છે, એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું. વળી પ્રધાન વેદપ્રતિપાદિત નથી, એ પણ આપે મિદ્ધ કર્યું. પણ હજી

* અતિરાત્ર એ નામનો યજ્ઞ. + શોડપી-એક પ્રહારના પાંચ નામ છે.

મને એક બીજી ગંકા ઉભી થાય છે. ગ્રહ ઉત્પત્તિ આદિના કારણરૂપે છે અથવા તો વેદાંત વાક્યોની સામાન્ય ગતિ ગ્રહ એંબંધી છે, એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

શુરુ:-તું એમ કેવી રીતે માને છે ?

શિષ્ય:-તેનું કારણ એ કે, કાર્યના સંબંધમાં લિખતા જોવામા આવે છે. દરેક વેદાંત વચન ક્રમ આદિના બેઠાને લઈ લિન્નલિન્ન સૃષ્ટિ ગણે છે. જેમકે એક શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “આત્મન આકાશ સમૂત. (તે. ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે.” આ પ્રમાણે એક શ્રુતિવચન આકાશને પ્રથમ સૃષ્ટિરૂપે માને છે. વળી બીજી શ્રુતિ તેજને પ્રથમ ગણે છે. જેમકે, “તત્તેજોઽસ્યજત તેષુ પ્રથમ તેજને ઉત્પન્ન કર્યું.” એક શ્રુતિમા એમ છે કે, “સ પ્રાણમમ્જત પ્રાણાન્નદ્રહામ (પ્ર. ૬, ૪) તેષુ પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યા તથા પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા થઈ.” કેટલેક સ્થળે ક્રમમાં લોકની ઉત્પત્તિ પ્રથમ માની છે જેમકે, “સ ઈર્મોલોકાનસ્યજત । ઝમો સરીર્ચીર્મત્માપ (અ. ઉ. ૪, ૧, ૨) તે પરમાત્માએ લોકને સંભર્યા, અર્થાત્ અભલોક, રશ્મિલોક, મરલોક, તથા આપલોકને ઉત્પન્ન કર્યા ” વળી કેટલેક સ્થળે એમ કહ્યું છે કે, સૃષ્ટિ પ્રથમ અસતરૂપે હતી. જેમકે, ‘અસંદ્ધા દ્વદમગ્ર આસીતતો વ સદજાયત (તે. ૨, ૭) જગતની પૂર્વે આ સર્વ અસતરૂપ (અન્યકૃતરૂપ) હતું. આ અસતમાથી અરેખર સત્ ઉત્પન્ન થયું છે.” ‘અસદેવદમગ્ર આસીત’ મદાર્મીત સમભવ (છા. ૩,

૧૬, ૧) અરેખર પ્રથમ આ સર્વ જગત અસત્ હતું. આ અસતમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું.” વળી કેટલેક સ્થળે અસતવાદનું નિરાકરણ કરવા પછી સત્ પ્રક્રિયા પ્રથમ હતી, એમ દર્શાવે છે. જેમકે, “તત્તેજઃ આહુરસદેવદમગ્ર આસીત શૂન્યવાદીઓ એમ કહે છે કે, જગત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસતરૂપ અર્થાત્ શૂન્યરૂપ હતું ” આ રીતે શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “કુતસ્તુ ચલુ સોમ્યવ સ્વાદિતિ હોવાચ કથમસત સજાયેતેતિ સત્વેચ સોમ્યેદમગ્ર આસીત (છા. ૬, ૨, ૧, ૨) ઉદાલકે કહ્યું કે, હે સોમ્ય ! અસત્માંથી સત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે ? આના પ્રત્યુત્તરમાં એમ છે કે, હે પુત્ર ! પ્રથમ આ સત્ એક જ રૂપે હતું.” વળી એક સ્થળે એમ કહ્યું છે કે, જગતનો પોતાની મેળે જ કર્તારૂપે વિકાર થયો છે. જેમકે, “તદ્વેદ તર્હ્યવ્યાકૃતમાસીતનામરૂપાખ્યામેય વ્યાખ્યિયત (બૃ. ૧, ૪, ૭) આ જગત્ પ્રથમ અવ્યાકૃતરૂપે હતું. તે પોતાની મેળે નામ તથા રૂપવડે કરી વિકાસને પામ્યું.” આ રીતે ઉત્પત્તિના સંબંધમા અનેક પ્રકારની પ્રાપ્તિ છે. વળી વસ્તુમા વિકલ્પ હોય તે અયોગ્ય. માટે જગતના કારણના નિશ્ચય સંબંધી વેદાંતનાં વચનોની અયોગ્યતા ઠરે છે. આથી સ્મૃતિ તથા ન્યાયવડે જે લિન્ન કારણને ગ્રહણ કરેલ છે, તે યોગ્ય છે.

શુરુ - તારા સમજવામાં ભૂલ છે. જો કે દરેક વેદાંત વચનમા સ્વતંત્રમાન આકાશાદિમાં ક્રમે કરી લિન્નતા હોય, પણ તેને લીધે સદ્માં જરા પણ લિન્નતા નથી

શિષ્ય:-સપ્તામા લિન્નતા નથી, એમ કેવી રીતે બને ?

શુભ-સપ્તામા સળધમાં એક શ્રુતિ જે ઉપદેશ કરે છે, તેજ સરખો ઉપદેશ અન્ય શ્રુતિ પણ કરે છે જેવી રીતે એક વેદાંત વચનમાં કારણરૂપ ચમ્પાત્માનો ઉપદેશ સર્વજ્ઞરૂપે, સર્વશ્વરૂપે, સર્વાત્મારૂપે, એક રૂપે તથા અદિતીયરૂપે કરેલ છે, તેજ પ્રમાણેનો ઉપદેશ અન્ય વેદાંતવચનોમાં પણ કરવામાં આવેલો છે જેમકે, “સત્ત્વ જ્ઞાનમનતં વ્રજ (તૈં ૨, ૧) બ્રહ્મ મત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપે છે.” અહીં જ્ઞાન શબ્દવડે તેમજ બ્રહ્મ સળધી બીજા ઇચ્છા કરનારરૂપી વચનોવડે ચેતન બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કીધું છે. વળી અન્ય પ્રયોજનને અનુસરી ઇશ્વરને કારણરૂપે લીધો છે. પરમાત્મ શબ્દવડે બ્રહ્મનો જ શરીરાદિ કોશમા અનુક્રમે કરી પ્રવેશ છે આ પ્રમાણે પરમાત્માનો પ્રવેશ હોવાથી તેનો મર્વના અંતરાત્મારૂપે તથા પ્રલક્ષ આત્મારૂપે નિશ્ચય કર્યો છે જેમકે “વદુસા પ્રજાયેય (તૈં ૨, ૬) હુ” અનેકરૂપે ઉત્પન્ન થાઉ ” આ રીતે સપ્તાધી ઉત્પન્ન થયેલ વિકાસની અનેક પ્રકારે ઉત્પત્તિ શ્રુતિએ કહી છે, પણ આત્માના સળધમા તો અલેહ ભાવજ શ્રુતિએ નિરૂપણ કરેલ છે વળી કહ્યું છે કે “ઇવ સર્વમજ્જત । ચદિદ્ કિં ચ (તૈં ૨, ૬) જે કોઇ આ મર્વ વ્યક્તરૂપે છે, તેની ઉત્પત્તિ પરમાત્માએ કરી ” આ રીતે તિ સમસ્ત જગત્સુષ્ટિના નિરૂપણ વડે દર્શાવે છે કે, સુષ્ટિના પહેલાં સપ્તા

અદિતીયરૂપે હતા. કારણપણાવડે બ્રહ્મનું જે લક્ષણ કહેવાયેલ છે, તેજ લક્ષણ અન્ય સ્થળે પણ જોવામાં આવે છે. જેમાં “સત્ત્વ મૌલોદમમ્ આસીદેવમેવાદિતીયમ્ । તદ્ ક્ષત વદુ સ્મા પ્રજાયેયેતિ । તત્તેજોઽમ્જત (છાં ૬, ૨, ૩) છે સોમ્ય । સુષ્ટિ પહેલ આ જગત્ સત્ત્વરૂપે અર્થાત્ ઇશ્વરરૂપે હતું આથી તે એક તથા દ્વેતભાવથી રહિત હતું. તે સત્ત્વબ્રહ્મ મકત્પ કર્યો કે, હુ બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાઉ. આ રીતનો વિચાર કરી તેણે તેજ ઉત્પન્ન કર્યું.” તેમજ બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જાત્મા વા ઇદમેક એવામ્ આસીદાન્યતિકિંવિદ્ । તદ્ ક્ષત લોચાનુ સ્ત્વ (એ ઉ. ૪, ૧, ૧, ૨) જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કેવળ આ આત્મા જગતરૂપે ખરેખર હતો. આ યદૃત આત્માથી વિલક્ષણ કોઇ પણ હતું નહિ તેણે ઇચ્છા કરી કે, હું લોકને ઉત્પન્ન કરું.” આ રીતે દરેક વેદાંતવચન કારણ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં એક સરખા જ છે પણ તેમાં જરા પણ અસમાનતા નથી. જો કે કાર્યના મળધમા લિન્નતા જોવામા આવે છે, તેથી કારણ બ્રહ્મ પણ સર્વ વેદાંતમા લિન્નતા સુક્ત છે, એમ કહેવા કોઇ પણ શકિતમા નથી કારણ કે મર્વ સ્થળે એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે, સુષ્ટિના સળધમા ગમે તેમ વિરોધ હોય, પણ કપાના સળધમાં જરા પણ વિરોધ નથી વળી આચાર્ય વ્યાસ લગવાનું કાર્યની ભિન્નતાનું સમાધાન “ન વિયદુસ્ત્વે. (બ્ર સૂ. ૨, ૩, ૧) ઇત્યાદિ સૂત્રવડે કરશે. કાર્યના સળધમા વિમતિપત્તિ થાય પણ ખરી.

કારણ કે તેના સંબંધમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવી નથી. આ સૃષ્ટિઆદિનો વિસ્તાર પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા હોવી નથી. કેાઈ પણ પુરુષાર્થ કાર્ય સાથે જોડાયેલો જોવામાં આવતો કે સાલગ્રવામાં આવતો નથી. તેની કલ્પના કરવા પણ કેાઈ શક્તિમાન નથી. કારણ કે ઉત્પત્તિ તથા સંહારવડે સર્વ સ્થળે બ્રહ્મ સંબંધી વચનોની એક વ્યાખ્યાતા જ જોવામાં આવે છે. શ્રુતિ સૃષ્ટિ આદિ પ્રપંચનું નિરૂપણ બ્રહ્મપ્રતિપત્તિને અર્થે સૂચવે છે. જેમકે, “અને સોમ્ય શુદ્ધેનપો મૂલમનિચ્છદ્ધિ સોમ્ય શુદ્ધેન તેજો મૂલમનિચ્છ તેજસા સોમ્ય શુદ્ધેન સન્મૂલમનિચ્છ (છા. ૬, ૮, ૪) ઉદાહરણે કહ્યું; હે સોમ્ય ! અન્ન-વિના શરીરનું બીજું શું કારણ હોઈ શકે ? આ રીતે, હે સોમ્ય ! તારે બાણું કે, અન્ન કાર્યનું કારણ જળ છે. તેમ જ તેજ, જળ કાર્યનું કારણ છે, અને તેજ કાર્યનું કારણ સદ્રૂપ છે.” મૃત્તિકા આદિના દૃષ્ટાંતવડે કાર્યનો કારણથી અલેદ છે, એ દર્શાવવા સૃષ્ટિ આદિ પ્રપંચનું નિરૂપણ કરેલ છે, એમ જિદ્ધ થાય છે. વળી સંપ્રદાયવાળાઓ કહે છે કે, “મૃત્તેહવિસ્ફુલ્ભિતો. મૃદિયાંચોદિતાન્યથા । ઉપાય. સોઽવતા-રાવ નાસ્તિમેદઃ કથચન (મા ૩, ૧૫) પૃથ્વી, હોહ તથા અગ્નિના તણુખારૂં સૃષ્ટિનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે અન્ય કારણને લીધે છે. આ સર્વ દૃષ્ટાંતો જે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, તે કેવળ નિર્ગુણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાયો છે. ખરી રીતે છવાતામાં કેાઈ પ્રકારનો

લેક નથી.” બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને લીધે શું ફળ થાય છે, તે દર્શાવ્યું છે. જેમકે “બ્રહ્મવિદાન્નોતિ વરમ (તિં ૨, ૧) બ્રહ્મ-જ્ઞાનીને પરપુરુષની પ્રાપ્તિ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “તરતિ સોક્ષ્માત્મવિત્ (છાં ૭, ૧, ૩) આત્મજ્ઞાની શોકને તરી નાથ છે.” વળી કહ્યું છે કે “તમેવ ત્રિવિત્-પતિ મૃત્યુમેતિ આત્માતું જ્ઞાન થવે મૃત્યુતં અતિક્રમણ થાય છે.” આ રીતે પ્રત્યક્ષ સંદાહકાર થયો, તે ફળ છે. “તત્ત્વનતિ તેતું” છે.” એમ અસંસારી આત્માપણની અર્થોત્તર લાવની નિવૃત્તિ થાય છે. (૧૪)

શિષ્ય:-કારણના સંબંધમાં કહ્યું છે કે “અસદ્વાદ્વમગ્ન આત્માતું પ્રથમ આ મર્વ અસત્ત્વરે હંતું.” આમાં અસંભાવનાનો જે દોષ જોવામાં આવે છે, તેની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ.

શુરુ:-આમાં સત્ની સંભાવના થાય છે. માટે અસત્ શબ્દવડે શૂન્યવાચક લેવું નહિ. જેમકે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૧૫ મું.
અસતનો અર્થ શૂન્ય નહિ.

સમાકર્ષાત્ ॥ ૧૫ ॥

સુત્રાર્થ:-સતની સંભાવના હોવાથી અસત્ શૂન્યવાચક નથી. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ-“અસદ્વાદ્વમગ્ન આત્માતું (તિં. ૨, ૭) પૂર્વે પ્રથમ અસત્ હંતું.” આ સ્થળે અસત્ શબ્દ કારણપણથી શૂન્યનું સૂચન કરતો નથી. કારણકે “અસમેવ સ મવતિ

અસદ્ભેદિતે વેદ ચેત્ । અસ્તિ વ્યભેદિ ચેદ્વેદ । તન્તમેન
તતો વિદુઃ અર્થઃ-જે બ્રહ્મને અસત્ રૂપે જાણે
છે તે અસત્ રૂપે થાય છે. જે બ્રહ્મને સત્-
રૂપે જાણે છે તેને વિદ્વાનો સત્ રૂપે જાણે
છે.” આ રીતે અસત્વાદની નિવૃત્તિ કરી
બ્રહ્મનું લક્ષણ અસ્તિત્વરૂપે છે તથા પ્રત્યક્
આત્માનો નિશ્ચય અન્નમયાદિ કોશવડે
થાય છે. “સો કામયત તેષુ કામના કરી.”
એમ પ્રકૃતબ્રહ્મનું સૂચન કર્યું છે.
વળી પ્રપચ્યુક્ત સુષ્ટિ બ્રહ્મમાંથી
થઈ છે, એમ કહ્યું છે. “તત્તત્ત્વમિત્યાવશતે
તે સત્યરૂપે છે, એમ કહે છે,” આ
રીતનો ઉપસંહાર કર્યો છે. વળી તે
“તદવેષ શ્ચોનો ભવતિ આ બ્રહ્મના સંબંધમાં
નીચે પ્રમાણે મંત્ર છે ” એ રીતે
પ્રકૃત બ્રહ્મના સંબંધમાં જ આ મંત્ર
નીચે પ્રમાણે કહે છે: “અસદ્વાદમમ આસીત
પ્રથમ આ સર્વ અસત્ રૂપે હતું.” જો
આ મંત્રમાં અમત્ શબ્દનો અર્થ શુન્ય
રૂપે લઈએ તો પછી એક વસ્તુનું
નિરૂપણ કરવામાં અન્ય વસ્તુનું ઉદ્ધા-
રણ હેતુ પડે તથા આ પ્રમાણે
વાક્ય અસંબદ્ધ થાય. માટે નામ
તથા રૂપવડે વિકાર પામેલ વસ્તુવિષય
સત્ શબ્દવડે પ્રસિદ્ધ છે. આમ કહેવાનું
કારણ એ કે, ઉત્પત્તિ પહેલાં બ્રહ્મમાં
વિકારભાવ નહિ હોવાથી સત્ બ્રહ્મ
અમત્ રૂપે હોયની એમ હતું, એ પ્રમા-
ણેનો અર્થ થાય છે. “અસદેવેદમમ આસીત
પૂર્વે સર્વ અસત્ રૂપે હતું,” એ સ્થળે પણ
તે જ પ્રમાણેની યોજના છે. પણ અંતર-
થી ભાવ જો અહીં કરવાનો છે કે, તે

સત્ રૂપે હતું. જો અત્યંત અભાવ હોય
તો પછી તે સત્ રૂપે હતું, એવા સંભવ
કેવી રીતે થઈ શકે ? “તદ્દેક આહુતત્તદેવ-
મમ આસીત (છા. ૬, ૨, ૧) કેટલાક એમ
કહે છે કે, પ્રથમ આ અસત્ રૂપે હતું.”
આ પ્રમાણે અન્ય શ્રુતિનો અભિપ્રાય લઈ
કોઈનો મત આ રીતે છે, એમ નિરૂપણ
થતું નથી. કારણ કે જેમ ક્રિયામાં વિકલ્પ
હોય, તે પ્રમાણે કારણમાં વિકલ્પનો
અસંભવ છે. માટે શ્રુતિએ અહીં કરેલ
સત્ પક્ષને દ્રઢ કરવા માટે જ આ
નિરૂપણ છે. વળી મંદ બુદ્ધિવાળાથી
કલ્પાયલા અમત્ પક્ષનું નિરૂપણ કરી
પાછળથી તેનું નિરાકરણ કર્યું છે, એમ
જાણવું જોઈએ. “તદ્વેદ તત્ત્વવ્યાકૃતમાસીત
તે પ્રથમ અવ્યાકૃત હતું.” આ સ્થળે
પણ અધ્યક્ષ કારણવિના કાર્યરૂપ જગત્
વ્યક્ત થયું છે, એમ નથી. કારણ કે
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સર્વમિદં પ્રવિદ્ય આનતા-
પ્રમ્ય નખના અઅભાગવડે પરમાત્માએ
પ્રવેશ કર્યો છે.” આ પ્રમાણે વિકારણેનો
વિકારરૂપ કાર્યમાં પ્રવેશ છે, એમ
દર્શાવ્યું છે. એમ ધારે કે કાર્યરૂપ
જગતના વ્યક્ત થવામાં કારણનો અભાવ
માનીએ, તો પછી પ્રકૃત જગતના અ-
વલંબન કરનારા રૂપે જ એવા સર્વનામ-
વડે કોને અહીં કરવો, કે જેનો કાર્યમાં
પ્રવેશ છે. વળી ચેતનરૂપ આત્માનો
પ્રવેશ જ શરીરમાં કહ્યો છે. કારણ કે
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જે પ્રવેશ પામેલ
છે તે જ ચેતનરૂપ છે. જેમકે, “પરબ્રહ્મ
શૃણ્વન્મોન મન્વાનો મન અર્થઃ-આ ચેતન

અક્રુમે જોનારૂપે, શ્રોત્રને શ્રવણ કરનારૂપે તથા મનને મનન કરતીરૂપે છે.” જેવી રીતે નામ તથા રૂપવડે વિકારામતું જગત્ક્રમણીકારણયુક્ત વિકારરૂપે હામે છે તે જ રીતે પ્રથમના સર્ગમાં પણ બાહ્યી હેતુ. જે વિપરીત કલ્પના જોવામા આવે છે, તે અયોગ્ય છે. બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “અનેન જીવિતમ્મનાનુપવિસ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (છા. ૬, ૩, ૨) જીવાત્મારૂપે ઉપર કહેલ ત્રણ પ્રકારના ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી જૂદા જૂદા નામો તથા રૂપોવડે હું અનેક રૂપે થાઉં.” આ રીતે કારણ યુક્ત જગતના વિકારને શ્રુતિ દર્શાવે છે. “ધ્વાન્નિવત આ સ્થળે સહ્ય લેદ લકાર લીધો છે, છતાં પરમેશ્વર જ બ્યાકર્તા રૂપે છે, એમ બાણુવું. જેમકે કાપનાર હોય છતાં ચોખ્ખા કપાય છે, એમ કહેવાય છે. અથવા તો એમ બાણુવું કે, કર્તાની અપેક્ષાએ કર્મના અર્થમાં અલંકારતું ગ્રહણ કર્યું છે. જેવી રીતે એમ કહેવાય છે કે, ગામ જવાય છે. (૧૫)

શિષ્ય:-પુરૂષનો કર્તા કોણ છે અથવા જેનું આ કર્મ છે તે કોણ છે ?

ગુરુ:-પરમેશ્વર જ પુરૂષોના કર્તા રૂપે છે તથા આત્મ જગત જ કર્મ રૂપે છે આના મંબધમા કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું—ન ૧૬ મું.

કર્તા તથા કર્મ બ્રહ્મરૂપે.

જગદ્વાચિત્વાત્ ॥૬૬॥

સૂત્રાર્થ:-પુરૂષોનો કર્તા તથા તે કર્તાતું કર્મ જગત્સ્વરૂપે હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. (૧૬)

શિષ્ય:-કૌપીતકિ બ્રાહ્મણમાં બાલાકિ તથા અબલત શત્રુના સંવાદમાં કહ્યું છે કે, “યો વે વાલ્મ જ્ઞેષા પુત્રવાણી કર્તા યસ્ય વૈ તત્ત્વમં સર્વે વેદિતયઃ (કૌ. ૪, ૧૯) છે બાલાકિ । જે આ પુરૂષોનો કર્તા છે તથા જેનું આ કર્મ છે તે બાણુવા યોગ્ય છે.” આ સ્થળે બાણુવાયોગ્યપણાથી જીવનો શું ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે, અથવા મુખ્ય બ્રાણુનો કે પરમાત્માનો શું આ વિષય છે ? આ ત્રણમાથી શું બાણુવા યોગ્ય છે ? કારણ કે કહ્યું છે કે, જેનું આ કર્મ છે તે બાણુવા યોગ્ય છે. વળી અન્યથા લક્ષણયુક્ત કર્મનો આશ્રય બ્રાણુને વિશે છે. માટે બ્રાણુ વેદિતવ્ય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અયાસ્મિન્ પ્રાણ જ્ઞેષ્યા ભવતિ અર્થ:-આ બ્રાણુમાં એક રીતે થાય છે.” આ રીતે બ્રાણુ સંબંધી કહ્યું છે બ્રાણુ શબ્દથી મુખ્ય બ્રાણુ ગ્રહણ કરવો. બાલાકિએ આદિત્યમાં તથા ચંદ્રમાં જે પુરૂષોનું નિરૂપણ કર્યું, તેઓનો બ્રાણુ કર્તારૂપે છે. કારણ કે આદિત્યાદિ દેવોને પણ બ્રાણુપરથા મુખ્ય કહી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વતમ એવં દેવ દત્તિ પ્રાણ ઇતિ સ બ્રહ્માત્મવિત્વાચક્તે

(બુ. ૩, ૬, ૬) એક દેવરૂપે કોણ છે? પ્રાણ એક દેવ છે. તે પ્રશ્નરૂપે છે. તે પરોક્ષરૂપે કહેવાય છે.” અથવા તો આ સ્થળે જીવનો પણ ઉપદેશ થઈ શકે. કારણ કે જીવનો આશ્રય ધર્માધર્મના લક્ષણવાળું કર્મ છે. જેમકે “યસ્યૈવ તત્કર્મ જેતુ” આ કર્મ છે.” આ જીવ પણ લોકતારૂપે હોવાથી લોગના સાધનભૂત પુરૂષોનો કર્તા કહેવાય છે. શ્રુતિના છેવટના ભાગમાં પણ જીવનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. અહીં પુરૂષોના કર્તાનું નિરૂપણ જાણવા યોગ્ય પણાથી કરાયલું છે. આ જ્ઞાનમાટે આવેલા બાલાકિને અનતશત્રુ બોધ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે પ્રથમ સૂતેલા પુરૂષની પાસે લઈ જાય છે તથા તેને બોલાવવાનું કહે છે પણ તે ઉઘમા હોવાથી બોલતો નથી આથી પ્રાણાદિ લોકતારૂપે નથી, આ રીતનો બોધ કરે છે. ત્યાર પછી સૂતેલાને લાકડીવડે તાડન કરવાનું કહે છે આ રીતે પ્રાણાદિથી રહિત જીવ લોકતારૂપે છે, એમ તેને બોધ કરવામાં આવે છે પાછળના ભાગમાં પણ જીવનું સૂચન જોવામાં આવે છે. જેમકે, “તથા શ્રેષ્ઠી સ્વૈર્મુક્તે યથા વા સ્વા મેષિત મુજન્ત્યેવમેવૈવ પ્રજાતૈર્તૈગત્મમિર્મુક્તઃ એવમેવૈત આત્માન એતમામાન મુજ્જન્તિ (કૌ. બ્રા. ૪, ૨૦) જેવી રીતે શેઠ ચાકરવડે વિધયોનો ઉપલોગ કરે છે તેમ જ ચાકરો શેઠના ઉપર આજીવિકા રાખે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રજાત્મા આત્માનો ઉપલોગ કરે છે તથા આત્માઓ

ઉપલોગ માટે આત્માના પર આધાર રાખે છે.” પ્રાણ ધારણકર્તારૂપ હોવાથી જીવનું પ્રાણ શબ્દપાત્રુ યોગ્ય છે. માટે આ સ્થળે જીવ તથા મુખ્ય પ્રાણથી ભિન્ન વસ્તુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, પણ પરમેશ્વર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી કારણ કે ત્યાં પરમાત્મા સંબંધી કોઈ સૂચન કરેલ નથી

શુરુ-પરમેશ્વર જ આ પુરૂષોના કર્તારૂપે હોવો બોધ્યો.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે બને ?

શુરુ-ઉપક્રમને લીધે તેમ માનવુ યોગ્ય છે. આ સ્થળે બાલાકિએ અનતશત્રુ સાથે, હું તને પ્રશ્ન કહું, આ રીતે વિવાદ કરવા માંડ્યો પછી તેણે કેટલાક આદિત્યાદિમા રહેતા પુરૂષો, કે જેઓ અપ્રધાન પ્રશ્નરૂપિવાળા છે, તેનું નિરૂપણ કરી તે મૂળે રહ્યો પછી અનતશત્રુએ કહ્યું કે, હું તમને પ્રશ્નનો ઉપદેશ કરીશ, એમ વૃથા કહ્યું આ રીતે અપ્રધાન પ્રશ્ન સંબંધી તારૂં કહેવું છે, એ રીતનો નિષેધ કરી, જ્ઞાનના વિષયરૂપ અન્ય કર્તાનું નિરૂપણ કર્યું જો આ કર્તા પણ અપ્રધાન પ્રશ્નજ્ઞાનરૂપે થાય તો પછી કર્મમાં બાધ આવશે માટે આ સ્થળે પરમેશ્વરનું જ નિરૂપણ છે. આ પુરૂષોનું કર્તાપણુ સ્વતંત્રપણુવડે પરમાત્માથી ભિન્ન નથી “યસ્ય વા એતન્કર્મ જેતુ” આ જગત્તરૂપ કર્મ છે” આ સ્થળે ચચલ લક્ષણવાળા કર્મનું અથવા તો ધર્માધર્મ લક્ષણવાળા કર્મનું નિરૂપણ

નથી. આ બેઉ પ્રકારના કર્મમાંથી કોઈનો પણ આ રથજે સંબંધ નથી તથા કંઈ કહેવામાં પણ આબ્યું નથી. આ રથજે પુરૂષોત્તમ નિરૂપણ છે, એમ પણ નથી.

આ પુરૂષોત્તમ કર્તા છે, એમ તે પુરૂષો સંબંધી કહ્યું છે. તેમ જ લિંગ તથા વચનમાં પણ લેઈ છે. જેમકે एव न पुंसक છે તથા પુરુષ પુલિંગ છે. તેમ જ પુરૂષ સંબંધી કંઈ ક્રિયા કરે છે એવા અર્થનો અથવા ક્રિયા ફળનો આ રથજે નિર્દેશ નથી. કર્તા શબ્દથી ક્રિયા તથા ફળ બેઉનું અહંણુ થાય છે. છેવટમાં પ્રત્યક્ષ તથા સમીપવર્તી જગતનું જ સર્વનામ ચેતનવડે નિરૂપણ થાય છે. જે કરવામાં આબ્યું છે તે જગતરૂપ કર્મ.

શિષ્ય:-જગત પણ પ્રકૃત નથી તથા તેનું વર્ણન કરાયલું નથી.

ગુરુ:-હા, તું કહે છે તે ખરું છે. જ્યાં વિશેષ ભાવનું અહંણુ ન હોય ત્યાં સાધારણ અર્થ લેવો. સમીપતાને લીધે જે વસ્તુ સમીપ હોય, તે જ લેવી યોગ્ય છે, પણ કોઈ વિશેષ વસ્તુને અહંણુ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે તે વિશેષ વસ્તુ સમીપવર્તી હોતી નથી. જગતના એક દેશરૂપ પુરૂષોત્તમ વિશેષે કરી અહંણુ કરવાથી ચેતનશબ્દવડે સામાન્ય જગતનું જ અહંણુ થાય છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. સાર એ છે કે, જગતના એક દેશરૂપ આ પુરૂષોત્તમ કર્તારૂપ છે, એટલું જ નહિ, પણ તેનું કર્મ સામાન્ય રીતે

આ અગ્નિલ જગત્ છે. વા શબ્દ મૂળ શ્રુતિમાં એટલા માટે વાપર્યો છે કે, કર્તા એક દેશપતિ વ્યાપ્ત છે, એમ નથી; પણ સર્વમાં છે. બાહ્યક્રિયે બ્રહ્મપણાવડે જે પુરૂષોત્તમ નિરૂપણ કર્યા, તે પુરૂષો બ્રહ્મરૂપે નથી, એમ કહેવા વિશેષનું અહંણુ કરેલ છે. આ રીતે બ્રહ્મણુ પરિત્રાજકના ન્યાયવડે સામાન્ય તથા વિશેષવડે જગતના કર્તાનો ઉપદેશ જ્ઞાનના વિષયરૂપે કર્યો છે. પરમેશ્વર જ સર્વ જગતના કર્તારૂપે છે. તેમન સર્વ જગતના કર્તારૂપે છે, એમ સર્વ વેદાંતથી સિદ્ધ થાય છે. (૧૬)

શિષ્ય:-જીવનું તથા મુખ્ય પ્રાણનું આ શ્રુતિમાં નિરૂપણ હોવા છતાં પરમેશ્વરનું અહંણુ કરવું, એનું શું કારણ?

ગુરુ:-આ શ્રુતિના આગલા લાગમાં તથા પાછળમાં બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરેલ છે, માટે તે જ લેવા. આ જ હેતુથી ૧૭ મા સૂત્રની રચના કરી છે. જેમકે:-

* બ્રાહ્મણુ પરિત્રાજક ન્યાય:-જેમકે બ્રાહ્મણુને તથા પરિત્રાજકને જગાડજો. આમાં બ્રાહ્મણો સામાન્ય કહેવાય તથા વિશેષરૂપે પરિત્રાજક લેવા.

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૭ મું.

કાર્યના પ્રહરપનાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

જીવમુષ્ણપ્રાણે લિંગાન્નેતિ ચેત્તદ્વ્યાખ્યાતમ્

॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ.—આ મંત્રમાં પરમેશ્વરનું નિરૂપણ નથી, પણ જીવ તથા મુષ્ણ પ્રાણનું ગ્રહણ છે. માટે એમાંથી એકને લેવા નોંધ્યો. કારણ કે આગળપાછળ જોતાં પ્રહનું જ નિરૂપણ છે.

ટીકા:—શિષ્ય-ઉપરના શ્રુતિવચનમાં જીવ તથા મુષ્ણ પ્રાણનું સૂચન છે. માટે એમાંથી એકનું ગ્રહણ યોગ્ય છે, પણ પરમાત્માનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. માટે તેનું નિરાકરણ કરવું નોંધ્યો.

ગુરુ—આનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—“નોપાસત્રેવિધ્યાદાશ્રિતત્વાદિહ ત-
શોગત્(અંસૂ૦૧, ૧, ૩૧)એમ થવાથી ઉપા-
સના ત્રણ પ્રકારની થશે: જીવોપાસના, મુષ્ણ
પ્રાણની ઉપાસના તથા પ્રહની ઉપાસના. પણ
આ યોગ્ય નથી. શ્રુતિનો પૂર્વાપર સંબંધ
જોતાં આ વચન પ્રહ સંબંધી જ છે,
એમ નિશ્ચય થાય છે. જેમ શ્રુતિના
પૂર્વભાગમાં પ્રહ સંબંધી વિષય છે,
તેમ જ પાછળના ભાગમાં પણ નિરતિ-
શય ફળનું નિરૂપણ છે, માટે પ્રહનો
જ વિષય છે, એમ જોવામાં આવે છે.
કહ્યું છે કે, “સર્વાન્પાપ્મનોઽપહત્ય સર્વપા ન
મૃતાના શ્રેષ્ઠ્ય સ્વારાજ્યમાધિપત્ય પર્વૈતિ ય एव वेद
જેને પ્રહનું જ્ઞાન થયું છે તેના સર્વ
પાપનો નાશ થાય છે, તે સર્વ પ્રાણ-
માત્રમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે. તે સ્વરાજ્ય
તથા અધિપતિપણ મેળવે છે.”

શિષ્ય:—આમ હોય તો પતર્દનના
વચનના નિર્ણયવટે પ્રહસૂત્રના “નોપાસત્રે
ઇત્યાદિ સૂત્રનો પણ નિર્ણય થવો
નોંધ્યો. પણ તે થતો નથી. વળી
યત્ય વે તત્ત્વમ્ આ સ્થળે પ્રહનો જ વિષય
છે, એમ નિશ્ચય થતો નથી. માટે આ
સ્થળે જીવ તથા મુષ્ણ પ્રાણની શંકા ફરી
ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નિરાકરણ કરવું
નોંધ્યો.

ગુરુ:—પ્રાણ શબ્દ પ્રહવાચક છે. કારણ
કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણવધન દિ સોમ્ય મનઃ
(છા. ૬, ૮, ૨) પ્રાણ અર્થાત્ પરમાત્માનો
આશ્રયી મન અર્થાત્ જીવ છે. પૂર્વાપરમાં
જે જીવનું સૂચન હોય, તે પણ જીવ
તથા પરમેશ્વરનો અલેદ હોવાથી પરમા-
ત્માની જ યોજના કરવી યોગ્ય છે. (૧૭)

શિષ્ય:—ત્યાં પ્રશ્ન તથા વ્યાખ્યાનને
અનુસરી જૈમિની આચાર્ય જીવ તથા
પ્રાણનો ઉપદેશ કેવી રીતે માને છે ?

ગુરુ:—જીવ તથા પ્રાણનો ઉપદેશ
લિપ્ત અર્થવાચક અર્થાત્ પ્રહની પ્રતીતિ
માટે છે, એમ જૈમિની આચાર્ય માને છે.
આના જ સંબંધમાં ૧૮ માં સૂત્રની
યોજના કરી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

જૈમિનિનો મત.

અન્યાર્થ તુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામપિ
ચૈવમેકે ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ.-પ્રશ્ન તથા વ્યાખ્યાન બેતાં
જૈમિનિ તો જીવ તથા પ્રાણુનો ઉપદેશ
લિપ્ત અર્થવાચક માને છે તે જ રીતે એક
શાખાવાળાઓ પણ માને છે (૧૮)

ટીકા-શુરુ આ શ્રુતિવચન જીવ પ્રધાન
વાળું છે અથવા પ્રજ્ઞ પ્રધાનવાળું છે, આ
રીતનો વિવાદ કરવો અહીં યોગ્ય નથી કારણ
કે જૈમિનિ નામના આચાર્ય જીવનું
સૂચન પ્રજ્ઞની પ્રતિપત્તિ અર્થે છે, એમ
માને છે.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે ?

શુરુ.-પ્રશ્ન તથા વ્યાખ્યાન બેતાં આ
પ્રમાણુ માને છે. પ્રશ્ન પ્રથમ એ કે,
સુતેલા પુરૂષને જગાડવાવડે જીવ પ્રાણુ-
દિથી લિપ્ત છે, એ રીતનું જ્ઞાન થવા
પછી જીવ સંબંધથી અન્ન વસ્તુનું
નિરૂપણ બેવામાં આવે છે. જેમકે,
“કૈષ કાલકે પુરુષો જિવિષ્ઠ ક્વ વા એતદ-
મૂક્ત એતદાગત (કૌં ૫ાં ૪, ૧૯) હે
બાલાકિ ! આ પુરૂષ કયા સૂતો હતો ?
એ કયાં હતો તથા કયાથી લાન આંચું ?”
આના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે “યદામુત્ત. સ્વપ્ન
ન કવન પડ્યત્યયાસ્મિન્ પ્રાણ એવૈકધા મવતિ
ત્યારે સૂવે છે ત્યારે કાંઈ પણ સ્વપ્ન
બેતો નથી. કારણ કે તે મમયે પ્રાણુમાં
સર્વ એકત્ર થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે

“એતસ્માદાત્મન પ્રાણા યથાયતન વિપ્રવિષ્ટે
પ્રાણેભ્યો દેવા દેવેભ્યો લોકા (કા. ૫ા ૪,
૨૦) આ આત્મામાંથી પ્રાણુ પોતપોતાના
સ્થળ પ્રતિ જાય છે. પ્રાણુમાંથી દેવો
તથા દેવોમાંથી લોકો થાય છે.” સુપુત્રિત
સમયે પરબ્રહ્મ સાથે આ રીતે જીવ
એકતાને પામે છે. વેદાન્તની મર્યાદા એ
છે કે, પરબ્રહ્મમાંથી પ્રાણાદિ જગતની
ઉત્પત્તિ થાય છે માટે જીવની સુપુત્રિત
અવસ્થા સંજ્ઞા રહિત સ્વચ્છ સ્વરૂપે છે.
આ સ્વરૂપમાં ઉપાધિથી થયેલ વિશેષ
જ્ઞાન હોતું નથી. આ અવસ્થાનો નાશ
થવો, તે બ્રહ્મતાવસ્થા છે. માટે આ સ્થળે
જ્ઞાનના વિષયરૂપે પરમાત્માનો જ ઉપદેશ
કરેલ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. વાજ-
સનેયી શાખાવાળાઓ બાલાકિ તથા
અબ્રહ્મ શત્રુના સવાદમાં વિજ્ઞાનમય
શબ્દવડે જીવને માને છે તથા તેથી લિપ્ત
તે પરમાત્મા, આ રીતે કહેલ છે. જેમકે
“ય એપ વિજ્ઞાનમય પુરુષ કૈષ તદામૂત કુત
એતદાગત (બૃં ૨, ૧, ૧૬) અબ્રહ્મ શત્રુએ
કહ્યું; આ વિજ્ઞાનમય પુરૂષનું વિજ્ઞાન
ત્યારે તે પૂર્ણ સુપુત્રિત અવસ્થામાં હતો
ત્યારે કયાં હતું ? વિજ્ઞાન પાછું કયાથી
આંચું ? આ રીતનો પ્રશ્ન છે.” આના
ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે, “ય એવોન્તહંદય આકાશ-
સ્તસ્મિન્શેતે આ જીવાત્મા હૃદયમાં જે
આકાશ છે તેમાં શયન કરે છે.” વળી
આકાશ શબ્દથી પરમાત્મા ગ્રહણ કરવો.
કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “દહરોડસ્મિ
નન્તરાકાશ (હા. ૮, ૧, ૧) હૃદયમાં
અરૂપ આકાશ છે” કહ્યું છે કે “સર્વ એત

આત્મનો વ્યુત્ક્રાન્તિ આ સર્વ આત્મામાંથી નીકળે છે.” આ રીતે ઉપાધિવાળા આત્માઓનું નિકળવું અન્ય વસ્તુમાંથી થાય છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માને જ કારણ સ્વરૂપે માને છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રાણના નિરાકરણ કરવાનો હેતુ એ છે કે, સૂતેલા પુરૂષને ઉઠાડવાવડે પ્રાણથી ભિન્ન જીવ છે, એ રીતનો ઉપદેશ છે. (૧૮)

શિષ્ય:-બીજું કોઈ કારણ આના સંબંધમાં હોય તો તે કહો.

ગુરુ-શ્રુતિના અન્વયવડે એમ જ જણાય છે કે, પરમાત્માનો ઉપદેશ છે. આ જ માટે ૧૯ સુ. સૂત્ર નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૯ મું.

શ્રુતિવચનથી પરમાત્મા જ કાર્યરૂપે.

વાક્યાન્વયાત ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ:-વાક્યના અન્વયને લીધે આ ઉપદેશ પરમાત્માનો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૯)

टीका:-શિષ્ય-બૃહદ્દ્વારણ્યકમાં મેત્રેયી તથા યાજ્ઞવલ્ક્યના સંવાદમાં કહ્યું છે કે, “ન વા ઓર પત્ન્યુ કામાય પતિની કામનાને માટે પતિ પ્રિય લાગતો નથી.” આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટે કહ્યું છે કે, “ન વા ઓર સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિય ભવન્નામનસસુ વામાય સર્વ પ્રિય ભવન્નામા વા ઓર દ્રષ્ટવ્ય મોનવ્યો મતવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યો મંત્રેયામનો વા

ઓર દર્શનેન શ્રવણેન મત્વા વિજ્ઞાનેનેદ સર્વ વિદિતમ્ (બૃ ૪, ૫, ૬) અરે ! સર્વના હિતને અર્થે સર્વ પ્રિય હોતું નથી, પણ પોતાના આત્માના હિતને અર્થે સર્વ પ્રિય હોય છે. અરે ! આ આત્મા દ્રષ્ટવ્ય-જોવા યોગ્ય, શ્રોતવ્ય-શ્રવણ કરવા યોગ્ય, મંતવ્ય-મનન કરવા યોગ્ય તથા નિદિધ્યાસિતવ્ય-ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. અરે ! હે મેત્રેયી ! આત્માના દર્શન, શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનવડે આ સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.” આના સંબંધમાં શંકા ઉઠે છે. શું અહીં વિજ્ઞાનાત્માનું જ દ્રષ્ટવ્ય શ્રોતવ્યદિરૂપે ઉપદેશ કરાયો છે કે પરમાત્માનો તે પ્રમાણે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

ગુરુ:-તને આવી રીતની શંકા થવાનું શું કારણ ? પ્રિય શબ્દથી દર્શાવેલ લોકતા આત્માનું નિરૂપણ હોવાથી વિજ્ઞાનાત્માનો જ ઉપદેશ છે, એમ ભાસ થાય છે. વળી આત્માના વિજ્ઞાનવડે સર્વ વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ હોવાથી પરમાત્માનો ઉપદેશ છે. આથી તને શું જણાય છે ?

શિષ્ય:-આથી મને એમ જણાય છે કે, વિજ્ઞાત્માનો ઉપદેશ છે.

ગુરુ:-તે કેવી રીતે ?

શિષ્ય:-આ પ્રમાણેનો ક્રમ હોવાથી એમ જણાય છે કે, વિજ્ઞાત્માનો ઉપદેશ છે. કારણ કે પતિ, ભત્રા, પુત્ર તથા વિતાદિ લોગ્યરૂપ સર્વ જગત્ આત્માને માટે પ્રિય હોય છે. આ રીતે પ્રિયથી

સૂચના કરાયલા લોકતારૂપ આત્માનો ઉપક્રમ કર્યો છે. ત્યાર બાદ આત્માનો દર્શનાદિવડે જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે આત્માવિના ધીબ્ધ કોનો હોઈ શકે ? વળી મધ્યમાં કહ્યું છે કે, “ઈદમહદ્ભૂત-મનતમપાર વિજ્ઞાનઘન એતેભ્યો મૃતેભ્ય સમુ-ત્થાવ્ય તાન્વેવાનુચિનચતિ ન પ્રેત્ય સજ્ઞાસ્તિ આ જ રીતે આ મહાન્ ભૂત અન-તરૂપે, અપારરૂપે તથા વિજ્ઞાનના સમૂહ-રૂપે છે. તેનાવડે સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જ્યારે સર્વ ભૂતોનો લય થાય છે ત્યારે તેનો પણ લય થાય છે. મૃત્યુ પછી કોઈ પણ રીતની સંજ્ઞા રહેતી નથી.” આ રીતે પ્રકૃતરૂપ, મહતરૂપ તથા દ્રષ્ટવ્યરૂપ ભૂતનું વિજ્ઞા-નાત્મ ભાવવડે ભૂતોમાંથી પ્રકટ થવું કહેલું છે. શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, દ્રષ્ટવ્યપણું પણ વિજ્ઞાનાત્માનું જ છે. વળી શ્રુતિ કહે છે કે, “વિજ્ઞાતારમરે કેન વિજાનીયાત વિજ્ઞાનાત્માને શાનાવડે ઓ-ળખી શકાય ?” આ રીતે કતાં શબ્દવડે જે ઉપસંહાર કર્યો છે, તેથી વિજ્ઞાનાત્માનો જ ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે આત્મવિજ્ઞાનવડે સર્વ વિજ્ઞાનવચન લોકતાને માટે છે. માટે લોચ્યસમૂહને સહાયકરૂપે માનવો.

શુરૂ:-તારૂં માનવું યોગ્ય છે. આ પરમાત્માનો જ ઉપદેશ છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુરૂ:-શ્રુતિનાં વચનનું નિરીક્ષણ કરવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વ

પરનાં વચનવડે આ વચનો પરમાત્માનું જ નિરૂપણ કરનારાં છે, એમ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બાણી શકાય ?

શુરૂ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “ત્રગ્ધ વ પરાદાયોન્યત્રાત્મનો ત્રગ્ધ વેદ જે આત્માથી અન્યત્રરૂપે ગ્રાહ્યને બાણે છે, તેનાથી ગ્રાહ્ય દૂર છે.” જે ગ્રાહ્યણુ ક્ષત્રિયાદિરૂપ આ જગત્ આત્માથી લિપ્ત સ્વતંત્રપણાથી સત્ સ્વરૂપે બૂવે છે, તે મિથ્યાદર્શી પોતાના શ્રેય માર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે. કારણ કે તે મિથ્યાદર્શી ગ્રાહ્યણુ ક્ષત્રિયાદિરૂપ જગત્ જે મિથ્યા છે, તેને સત્ય સ્વરૂપે બૂવે છે. આ રીતે લેહદૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે “ઈદ સર્વં યદયમાત્મા આત્મા જ આ સર્વં દૃશ્યરૂપે છે.” આ રીતે સર્વ વસ્તુસમૂહ આત્માથી અલિપ્ત-રૂપે છે, એમ દર્શાવ્યું છે. આના જ સંબંધમાં હુંદુભિ આદિતું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. આ રીતે આત્માથી લિપ્ત કાંઈ નથી, એમ સિદ્ધ કર્યું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “અસ્ય મહતો મૃતસ્ય નિશ્ચસિત મેતદ્યદ્યવેદ (બૃ૦ ૪, પ, ૧૧) ઋગ્વેદ આ મહાન્ ભૂતના નિઃશ્વાસરૂપે છે.” આ રીતે પ્રકૃત આત્મા જ નામ, રૂપ તથા

“ હુંદુભિ જોવામા ન આવી હોય, તથા કોઈ વગાડતું હોય, તે મમથે આ અવાજ હુંદુભિનો છે, એમ આપણે કહી શકતા નથી. પણ જો હુંદુભિનો સ્વર એકવાર ઓળખેલ હોય તો પછી આ સ્વર હુંદુભિનો જ છે, એમ બાણવામા આવે છે.

કર્મના વિસ્તારને પામેલ છે, એમ કહ્યું છે તથા તે પ્રકૃત આત્માનું જ પરમાત્મારૂપે નિરૂપણ છે. તેમ જ ગૃહદ્વાર-વ્યક્તમાં આત્મા જ સર્વના કારણરૂપે છે, એમ જ્યાં કહ્યું છે ત્યાં વિષયયુક્ત, ઇન્દ્રિયયુક્ત તથા અંતઃકરણયુક્ત વિસ્તારના એક કારણરૂપે, અંતરપણાથી રહિત, બાહ્યથી રહિત, કૃત્તરરૂપે, તથા પ્રજ્ઞાનધનરૂપે આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા તેથી પરમાત્માનું જ સૂચન થાય છે. માટે દર્શનાદિનો જે ઉપદેશ છે, તે પરમાત્મા સંબંધીનો જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૯)

શિષ્ય:-આત્માનું પ્રિયપણાવડે નિરૂપણ કરેલ હોવાથી વિજ્ઞાનાત્માનો જ દર્શનાદિ ઉપદેશ છે.

શુદ્ધ:-ના પરમાત્માનો જ છે તથા આશ્મરથ્ય મુનિ પણ તે જ પ્રમાણે માને છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૦ મું.

આશ્મરથ્ય મુનિનો મત.

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેલિંગમાદ્મરથ્યઃ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ:-આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, પ્રિયપણાથી સૂચિત થયેલા લોકતા આત્માનું નિરૂપણ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધિને અનુસરી છે. (૨૦)

ટીકા:-શુદ્ધ:-મુખ્ય પ્રતિજ્ઞા એ છે કે, "ભાવ્યનિ વિજ્ઞાતે સર્વમિદ વિજ્ઞાત ભવતીદ સર્વં વદયમામા અર્થ:-આત્મજ્ઞાન થવાથી આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ સર્વ આત્મા-

રૂપ છે." પ્રિયપણાથી દર્શાવાયેલ આત્માનું દ્રષ્ટવ્યાદિરૂપે જે નિરૂપણ છે, તે કેવળ ઉપર દર્શાવેલી પ્રતિજ્ઞાનું કેવળ સૂચન કરે છે. જે વિજ્ઞાનાત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન હોય તો પછી પરમાત્માનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ વિજ્ઞાનાત્માનું જ્ઞાન થાય નહિ તથા એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વ વિજ્ઞાન થાય છે, એ રીતની જે પ્રતિજ્ઞા છે તેમાં ન્યૂનતા આવશે. માટે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ અર્થે વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનો અલેદ છે, એ રીતનો ક્રમ છે, એમ આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય માને છે. (૨૦)

શિષ્ય:-જીવ પરમાત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે. કારણ કે જીવ તો દેહ, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિને લીધે કલુષિત છે, તો પછી એક કેવી રીતે ?

શુદ્ધ:-તું કહે છે તે ખરું છે. પણ જ્ઞાન ધ્યાનાદિ સાધનને લીધે જ્યારે આત્મા આનંદ સ્વરૂપે થાય છે તથા દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ મંઘાતમાંથી વિલક્ષ્ણ થવાથી ઇચ્છા કરે છે ત્યારે જ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એકરૂપે છે. આ જ રીતે ઔકુલોમિ નામના આચાર્ય માને છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૨૧ મું.

ઔડુલોમિનો મત.

● ઉત્ક્રમિષ્યત એવં ભાવાદિત્યૌડુલોમિઃ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-ઔડુલોમિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, ઉપાધિ આદિથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા જ્યારે થાય છે ત્યારે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો અલેદ છે. (૨૧)

ટીકા:-શુદ્ધ:-ઔડુલોમિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, દેહ, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિના સંઘાતરૂપ ઉપાધિને લીધે વિજ્ઞાનાત્મા દોષવાન થાય છે, પણ જ્યારે જ્ઞાન, ધ્યાનાદિ સાધનવડે પાપાદિ દોષથી રહિત થાય છે, ત્યારે તે દેહાદિ-સંઘાતમાંથી વિમુક્ત થવાની ઇચ્છા કરે છે. આ સમયે વિજ્ઞાનાત્માની પરમાત્મા સાથે ઐક્યતા થાય છે. આ રીતે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો અલેદકમ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “એવં સંપ્રસાદોડ્ડમાચ્છરીરાત્સમુત્થાય

પરંજ્યોતિરુપસંપદ સ્વેન રૂપેણામિત્તિષ્પદતે. (છા. ૮, ૧૨, ૩) પરમજ્યોતિની પ્રાપ્તિ-વડે પોતાના શરીરમાંથી નીકળતો પુરુષ વાયુ આદિની માફક પોતાના મૂળરૂપને ધારણ કરે છે.” જીવના આશ્રયરૂપ નામ તથા રૂપનું સૂચન નદીના દૃષ્ટાંતવડે શ્રુતિમાં આપ્યું છે. જેમકે યદા નવઃસ્વન્દમાનાઃ સમુદેડ્ડસ્તંગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય । તથા પિદ્વાન્નામરૂપાદિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ । (મું. ૩, ૨, ૮) જેવી રીતે વહેતી એવી નદીઓનો સમુદ્રમાં જ્યારે લય થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ પોતાનો નામ રૂપાદિનો ત્યાગ કરે છે, તેજ પ્રમાણે અધિકારી

મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ દિવ્ય પુરુષને જ્યારે પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામ રૂપાદિથી રહિત થાય છે.” જેવી રીતે નદીઓ પોતાના આશ્રયવાળા નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરી સમુદ્રને પામે છે, તેજ પ્રમાણે જીવ પણ પોતાના આશ્રયરૂપ નામરૂપનો ત્યાગ કરી પરમ પુરુષને પામે છે. દૃષ્ટાંત તથા દાર્ષાન્તિકની તુલ્યતાને માટે આ અર્થ પ્રતીત થાય છે. (૨૧)

શિષ્ય:-જીવાત્મા તથા પરમાત્માને લેદ નથી, ત્યારે જીવાત્માનું ઉપક્રમણ દ્રષ્ટવ્યત્વાદિરૂપે શા માટે કર્યું ?

શુદ્ધ:-સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળાને સહેલાઈથી સમજાય, માટે પ્રથમ ઉપાધિવાળા આત્માનું ઉપક્રમણ કર્યું છે. બાકી પરમાત્માની જ સ્થિતિ જીવાત્મારૂપે છે, એમ કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્ય માને છે.

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૨૨ મું.

કાશકૃત્સ્નનો મત.

અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્નઃ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, પરમાત્માની જ વિજ્ઞાનાત્મારૂપે તરીકે સ્થિતિ છે. (૨૨)

ટીકા:-શુદ્ધ:-કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્ય એમ માને છે કે પરમાત્માની જ વિજ્ઞાનાત્મારૂપે સ્થિતિ હોવાથી બેઉના અલેદમાં જ નિરૂપણ છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અનેન જીવિનાત્મનાતુપવિદય નામ-રૂપે વ્યાકરવાણિ (છા ૬, ૩, ૨) પરમાત્માએ ઇચ્છા કરી કે, આ જીવાત્મારૂપે ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી હું અનેક રૂપે થાઉં.” આ

શ્રુતિ પરમાત્માની જ સ્થિતિ જીવભાવરૂપે નિરૂપણ કરે છે. વળી મંત્રવર્ણુમાં કહ્યું છે કે, સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ર્ય ધીમે નામાનિ જ્ઞવામિવદન્ વદાસ્તે (તૈ. ૩. ૧૨, ૭) મર્વરૂપ પરમાત્મા અચર્ય સર્વ શરીરોનું નિર્માણ કરી, તેઓનાં નામો પાડી પોતે તેમાં પ્રવેશ કરી રહે છે.” તેજ આદિ સૃષ્ટિમાં જીવની પૃથક્ સૃષ્ટિ ગણાવેલી નથી, કે જેથી પરમાત્માથી લિન્ન તેના વિકારરૂપે જીવ થાય. કાશકૃત્ત્વ આચાર્યનું માનવું એવું છે કે, અવિકારી પરમેશ્વર તે જ જીવ છે, પણ અન્ય જીવ નથી. આશ્મરથ્યનો મત એ છે કે, જો કે પરથી જીવનું અલિન્નપણું છે, છતાં પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિને લીધે એમ અપેક્ષાવાળું વચન છે, જેથી કોઈક કાર્ય કારણભાવ છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. ઔડુલોમિના પક્ષ પ્રમાણે જૂદી જૂદી અવસ્થાને લઈ ભેદાભેદ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ મતોમાં કાશકૃત્ત્વનો મત શ્રુતિને અનુસરી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જીવ ઇશ્વરની એક્યતાનું પ્રતિપાદન તત્ત્વમજિ આદિ શ્રુતિવડે કરેલું છે. એક્યભાવ થવે તથા આત્મજ્ઞાન થવાથી અમૃતત્વ સંભવે છે. જીવને જો વિકારવાચક માનીએ તો વિકારનો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ થવાથી પ્રલય થાય, જેથી આત્મજ્ઞાનથી અમૃતત્વની કલ્પના ખોટી ઠરે. માટે નામ તથા રૂપને જીવના આશ્રયનો સંભવ નથી, જેથી ઉપાધિને લીધે નામ તથા રૂપનો જીવમાં ઉપચાર થાય છે. આથી જ જીવની ઉત્પત્તિ પણ જે કેટલેક સ્થળે

અગ્નિના તણુખાના ઉદાહરણવડે કહેવાયેલી છે, તે ઉપાધિને લીધે છે, એમ જાણવું. પ્રકૃત, તથા દ્રષ્ટવ્ય સ્વરૂપ મહદ્બ્રહ્મનું ભૂતોમાંથી જે ઉત્પન્ન થયું, તેને શ્રુતિ વિજ્ઞાનાત્મ ભાવરૂપે દર્શાવે છે. વળી દ્રષ્ટવ્યત્વ પણ વિજ્ઞાનાત્માનું જ છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. આ ત્રણ સૂત્રોની તેમાં યોજના કરવી જોઈએ. જેમકે “ પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિર્જિમાદયરચ. આ સ્થળે પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે છે.—જેમકે “આમનિ નિદિતે સર્વં વિદિતં નગતિ આત્માનું જ્ઞાન થવે સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.” (આ સ્થળે આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ છે). તથા “દ્વં સર્વં યદયમાત્મા આ સર્વં જગત્ આત્મારૂપે છે.” આ સર્વ નામ, રૂપ તથા કર્મના વિસ્તારની ઉત્પત્તિ એકમાંથી છે, તથા તેનો લય પણ એકમાં જ થાય છે, એમ દુંદુભિ આદિનું દૃષ્ટાંત આપી પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમ જ કારણ તથા કાર્ય એક છે, એ પણ પ્રતિપાદન કર્યું. દ્રષ્ટવ્યરૂપ પરબ્રહ્મનું ભૂતોમાંથી વિજ્ઞાનાત્માવડે નીકળવું, એમ જે વચન છે, તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિનું સૂચન કરે છે. આ રીતે આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય માને છે. અભેદ થવે છતાં એકના વિજ્ઞાનવડે મર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે, એમ મિદ્ધ કર્યું છે. “ઉત્તમિષ્યત્ એવ ભાવાદિત્યો-હુલોમિ જ્ઞાન ધ્યાન આદિ મામર્થ્યની પાપરહિત તથા ઉત્ક્રમણની ઇચ્છાવાળા વિજ્ઞાનાત્મનો પરબ્રહ્મની સાથે એકતા થવાનો સંભવ છે. આ જ અભેદનું નિરૂપણ છે, એમ ઔડુલોમિ નામના આચાર્ય માને છે.”

“અવસ્થિતિર્વાત્ત્વમ્. પરમાત્માની જ વિજ્ઞાનાત્મ લાવવડે રિથિતિ છે, આ જ અલેક્ષણવતું નિરૂપણ છે, એમ કાશકૃત્સ્ત નામના આચાર્ય માને છે.”

શિષ્ય:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “એત્થમ્. મૂતેભ્યઃ સમુચ્યાય તાન્યેવાહુ વિનયતિ ન પ્રેત્ય સજાસિન (ગૃ. ૨, ૪, ૧૨) તેની સાથે ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા બ્યારે સર્વ ભૂતોનો લય થાય છે, ત્યારે તેનો પણ લય થાય છે. મૃત્યુ પછી કોઈ રીતની સંસાર રહેતી નથી.” ખરેખર આ રથળે આત્માના નાશનું નિરૂપણ છે. તે પછી જીવાત્મા તથા પરમાત્માના અલેક્ષણ નિરૂપણ કેવી રીતે ?

ગુરુ:—આમાં દોષ નથી. આ રથળે વિશેષ વિજ્ઞાનનો નાશ થયો, એ અભિપ્રાય છે. આ રીતનું વિનાશનું નિરૂપણ અહીં છે. પણ આત્મનાશનો અભિપ્રાય આ રથળે નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “એત્થમ્. મામગવાનમૂમુહસ પ્રેત્ય વજાસિતમૈત્રેયીએ કહ્યું, હે ભગવન્ ! મૃત્યુ પછી કંઈ સંસાર રહેતી નથી, આત્મ કહીને પ્રાદ્યના સંબંધમા આપે મને મોહમાં નાખી દીધી છે.” આ રીતની યોગ્યતા કરી શ્રુતિમાં લિખિત અર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે: “ન વા એદહ મોહ ત્રવીમ્પવિનાસી વા એદ્રયમાનાતુન્દિસિધર્મા મારાસત્તમંસ્તસ્ય ભવતિ અરે ! હું મોહ થાય એવું કંઈ કહેતો નથી. આ આત્મા અવિનાશી છે. અનુચ્છેદ તેનો ધર્મ છે. તે માત્રાના અંગર્ગથી

રહિત છે.” આનો લાવ નીચે પ્રમાણે છે:—આત્મા કૃતસ્થરૂપ તથા નિત્યરૂપ છે. તે વિજ્ઞાનધનરૂપ છે. આ આત્માનો કદી નાશ થતો નથી. વિદ્યાની પ્રાપ્તિવડે અવિદ્યાથી થયેલ તથા ભૂતેન્દ્રિય લક્ષણવાળી માત્રાના સંસર્ગથી તે રહિત થાય છે. સંસર્ગના અભાવને લીધે મરણ પછી કાંઈ સંસાર રહેતી નથી, એમ જે કહ્યું છે તે વિશેષ વિજ્ઞાનના અભાવને લઈને છે. “વિજ્ઞાતાત્મરે કેન વિજાનીયાતવિજ્ઞાતારૂપ આત્માને શાવડે જોળખયો નેમ્મએ ?” એમ કર્તાવાચક જે ઉપસંહાર છે, તે વિજ્ઞાતમાનો જ છે, એમ જે કહ્યું છે, તેનો પણ પરિકાર કાશકૃત્સ્તના મતથી થઈ શકે છે. “યમ હિ દ્વેતામિવ ભવતિ તદિત્ત જ્ઞાત પચતિ (ગૃ. ૨, ૪, ૧૩) કારણ કે બ્યાં સૂધી જેને વિશે દ્રવ્યલાવ રહેલો છે, ત્યાં સૂધી અન્ય જીવ અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરે છે.” આ રીતે અવિદ્યાના સંબંધમાં જીવના દર્શનાદિ લક્ષણવાળા વિશેષ જ્ઞાનનો વિસ્તાર કર્યો છે તથા “યમ ત્વસ્ય સર્વમાત્મેવામૂતત્ત્વેન ક પચ્યેત્ત જેને સર્વ આત્મસ્વરૂપ છે” તે કઈ વસ્તુથી કોને જ્ઞેવાનો હતો ?” આ રીતે વિદ્યાના સંબંધમાં જીવના દર્શનાદિ લક્ષણવાળો વિશેષ વિજ્ઞાનનો અભાવ સૂચવ્યો છે. વળી વિધયના અભાવમા પણ આત્માને જોળખયો નેમ્મએ, આ રીતની શંકા કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, વિજ્ઞાતારૂપ આત્માને શાનાથી જોળખયો નેમ્મએ ? ને કે આ વચનવડે વિશેષ વિજ્ઞાનના અભાવને પ્રતિપાદન કરેલો

છે, છતાં પૂર્વની અવસ્થાને અનુસરી વિજ્ઞાન ધાતુને કર્તાત્તું નિરૂપણ કરવા તેને ઋચ્ય પ્રત્યય લગાડવામા આવ્યો છે. પૂર્વે જ કહ્યું છે કે, કાશકૃત્તનનો મત શ્રુતિશ્રુત્ત છે. આથી વિજ્ઞાનાત્મા તથા પરમાત્માનો ભેદ, અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ નામરૂપવડે સ્વાયલ્લા ઉપાધિને લઇને છે. પણ પારમાર્થિક રીતે કોઇ પણ રીતનો ભેદ નથી. આ જ રીતે સર્વ વેદાંત વાક્યોમાં છે. જેમકે “સદેવ સોમ્વેદમપ્ર આસીદિત્તમેવાદિતીયમ્ (છા. ૬, ૨, ૧), આત્મેવેદ સર્વમ્ (છા. ૭, ૨૫, ૨), બ્રહ્મવેદ સર્વ (મુ. ૨, ૨, ૧૧), इदं सर्वं यदयमात्मा, (બુ. ૨, ૪, ૬), નાન્વો-જ્ઞોત્તિસ્તિ દ્રષ્ટા (બુ. ૩, ૭, ૨૩), નાન્વદત્તોત્તિસ્તિ ઋષ્ટ (બુ. ૩, ૮, ૧૧) છે સોમ્ય ! પ્રથમ આ સર્વ સત્ સ્વરૂપે હતું, એકરૂપે હતું તથા અદિતીયરૂપે હતું. આ સર્વ આત્મ સ્વરૂપે છે. આ સર્વ બ્રહ્મ સ્વરૂપે છે. આ સર્વ જે છે તે આત્મ સ્વરૂપે છે. આનાથી ભિન્ન કોઇ દ્રષ્ટા-રૂપ નથી. આનાથી ભિન્ન બીજું કોઇ દ્રષ્ટરૂપે નથી.” આ રીતના શ્રુતિના વચ-નોપરે જીવ ઇશ્વરની ઐક્યતાતું પ્રતિ-પાદન કરેલ છે. “નામુદેવ સંગમિતિ (ગી. ૭, ૧૬), લેનત્ત ચાપિ ના વિદ્મિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત (ગી. ૧૩, ૨), સમ સર્વેષુ મૃનેષુ તિષ્ઠત પરમેશ્વરમ્ (ગી. ૧૩, ૨૭) વાગુદેવરૂપે આ સર્વ છે. સર્વ ક્ષેત્રમાં તું મને ક્ષેત્રરૂપે જાણુ. સર્વ પ્રાણી માત્રમાં પરમેશ્વર સ્વરૂપે મારી સ્થિતિ છે.”

આ રીતે સ્મૃતિવચનોથી જીવ તથા ઇશ્વરની અભેદતાનો નિશ્ચય થાય છે. “અન્વોપસાવન્વોદ્રહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથાપશુઃ (બૃ. ૧, ૪, ૧૦), મૂલ્યોઃ સ મૂલ્યમાન્નોતિ યદ્દ નાનેવ પચતિ (૪, ૪, ૧૬) આ અન્ય છે, હું અન્ય છું, આ રીતની ભિન્નતા નથી. જે પશુરૂપે છે તે જ એમ જાણે છે. જે અહીં ભિન્નતા જૂવે છે, તે એક મૃત્યુ પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે.” આ રીતે શ્રુતિના વચનવડે ભેદદર્શનની નિંદા કરી છે. “સ વા એપ મહાનજ આત્માજ્ઞોત્તમો મૂલ્યોપમો બ્રહ્મ (બૃ. ૪, ૪, ૨૫) તે મહાનરૂપે, જન્મથી રહિતરૂપે, આત્મસ્વરૂપે, જરાથી રહિત-રૂપે, મરણથી રહિતરૂપે, અમૃતરૂપે, કયથી રહિતરૂપે તથા બ્રહ્મરૂપે છે.” આ રીતે આત્મામાં સર્વ વિજ્ઞાનનો નિપેદ કર્યો છે. જો આ પ્રમાણે ન હોય તો મુમુક્ષુઓને અપવાદથી રહિત એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. તેમ જ મુનિશ્ચિત અર્થની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે નહિ. આત્મા સંબં-ધીતું વિજ્ઞાન કોઈ પણ રીતના અપવા-દથી રહિત તથા સર્વ પ્રકારની આકાંક્ષાની નિવૃત્તિરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વિજ્ઞાનમુનિશ્ચિતાર્થાઃ (મુ. ૩, ૨, ૬) વેદાં-તતું જ્ઞાન મુનિશ્ચિત અર્થવાણું છે.” વળી કહ્યું છે કે, “તજ્ઞ કો મોહઃ કઃ શોક એકત્ત-મત્તપચત. (ઈ. ૭) જે સર્વને એકરૂપે જૂવે છે, તેને મોહ કે શોક કાંઈ પણ હોતાં નથી.” વળી સ્થિતપ્રજ્ઞતું લક્ષણ લગવ-દ્વળીતાના ૨ જ્ઞાનચાલના પ૪ મા શ્લો-કમાં કહ્યું છે ત્યારે ક્ષેત્રજ્ઞ તથા પરમાત્માના સંબંધમાં એકપણનો નિશ્ચય થાય છે

ત્યારે ક્ષેત્રજ ન પરમાત્મસ્વરૂપે છે. લેહ તો કેવળ નામમાત્રનો જ રહે છે. ક્ષેત્રજ પરમાત્મથી ભિન્ન છે તથા પરમાત્મા ક્ષેત્રજથી ભિન્ન છે, આ રીતનો આત્માનો લેહ નિર્ણય તથા નિરર્થક છે. એક જ આત્મા નામમાત્રના લેહવડે અનેક સ્વરૂપે કહેવાય છે. “સત્ય જ્ઞાન અનત વ્રત્ત, યો વેદ નિહિત ગુહ્યામ (તિ ૨, ૧) બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાનરૂપે તથા અનંતરૂપે છે. જે આત્માને ગુહ્યમાં સ્થિતિ કરેલ છે, એમ જાણે છે.” આ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તે કોઈ એક ગુહ્યના સંબંધમાં કહ્યું નથી. બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ બીજી વસ્તુ ગુહ્યમાં રહેલ છે, એમ નથી. શ્રુતિમાં સ્પષ્ટાનો જ પ્રવેશ કહ્યો છે. જેમકે, “સત્ત્વદ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ જગતને ઉત્પન્ન કરી, પરમાત્માએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો.” પણ જેઓ નિર્ણય કરે છે, તેઓ વેદાંતના અર્થને બાધ કરવાથી શ્રેયનું દ્વાર જે મમ્યક્ જ્ઞાન છે, તેને બાધ કરે છે. તેઓ મોક્ષને કૃત્રિમ તથા અનિત્ય માને છે. વળી તેઓ ન્યાયને મળતા નથી. (૨૨)

શિષ્ય:-બ્રહ્મ કેવા કારણરૂપે છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંત બેતાં બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણરૂપે તેમ જ નિમિત્તકારણરૂપે છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૩ મું.
બ્રહ્મ ઉપાદાન તથા નિમિત્ત
કારણરૂપે.

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞા દૃષ્ટાન્તુરોધાત્ ॥ ૨૩॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ તથા નિમિત્ત કારણરૂપે છે. નહિ તો પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને બાધ આવે (૨૩)

ટીકા:-શિષ્ય -જે રીતે અકબુદ્ધ મારે ધર્મ જિજ્ઞાસ્યરૂપે છે, તેમ બ્રહ્મ પણ મોક્ષના હેતુને લીધે જિજ્ઞાસ્ય છે. બ્રહ્મનું લક્ષણ “જન્માગત્યયત્ (૧,૧,૨) સૂત્રથી નિરૂપણ કર્યું છે. આ લક્ષણ ઘટ તથા માળા આદિનો લય મૃત્તિકા તથા મુષ્ણુમાં થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં થવાથી તે ઉપાદાન કારણ છે. વળી તે કુંભાર તથા સોનીની માફક નિમિત્ત કારણરૂપે છે. આ રીતે સમાનતા રહેલી છે. જેથી મને શંકા થાય છે કે, બ્રહ્મનું ‘પ્રાણ’ કારણપણું કેવી રીતે હશે ? મને એમ લાગે છે કે, બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણરૂપે તો છે. તેનું કારણ એ કે, દર્શનપૂર્વક બ્રહ્મનું કર્તાપણું નીચેની શ્રુતિવડે કહેવાયલ છે:-“સંસ્કારવર્ષ (અ ૬, ૩) તેણે જોયું” “સ. પ્રાણમસજત તેણે પ્રાણની ઉત્પત્તિ કરી” આ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મનું કર્તાપણું મિદ્ધ થાય છે. આ રીતે જોવા આદિથી જેમ ‘કુંભાર આદિમાં નિમિત્ત કારણપણું છે, તેમ બ્રહ્મમાં કર્તાપણું છે. લૌકિક રીતિએ પણ એમ છે, કે કિયાના કૃષ્ણની સિદ્ધિ અનેક કારણોવડે હોય છે. આદિ કર્તામાં

આ રીતનો સમાવેશ કરવો યોગ્ય છે. કારણ કે તેનામાં નિયામકપણું રહેલ છે. જે રીતે સમર્થ વૈવસ્વતાદિ સભ્યોમાં નિમિત્ત કારણરૂપણું પ્રતીત થાય છે, તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વરનું પણ નિમિત્ત કારણપણું યોગ્ય છે. વળી કાર્યસ્વરૂપ આ જગત પરિણેશ્વરણું, ચેતનવાથી રહિત, અશુદ્ધ જોવામાં આવે છે તથા કારણ પણ કાર્યના ગરબુજ હોવું જોઈએ. કારણ કે કાર્ય તથા કારણમાં એક રૂપ હોય છે. પણ અદ્વૈત લક્ષણ જગત સરબુ જોવામાં આવતું નથી. શ્રુતિ કહે છે કે “નિષ્કલ નિષ્ક્રિય શાન્ત નિરવચ નિરજનમ્ (શ્લોક ૬, ૧૬) અદ્વૈ કળાથી રહિત, ક્રિયાથી રહિત, શાંતસ્વરૂપ, દોષ રહિત, તથા તમથી રહિત છે.” આ રીતે હોવાથી અદ્વૈત ઉપાદાન કારણ અન્ય હોવું જોઈએ, જે અશુદ્ધિ આદિ ગુણપણું હોય તથા સ્મૃતિવડે સિદ્ધ કરેલું હોવું જોઈએ. અદ્વૈત કારણપણું શ્રુતિવડે તો કેવળ નિમિત્ત માનરૂપે છે.

શુક્ર.-આ સંબંધી હું કહું, તે તું સાંભળ. પ્રકૃતિ સ્વરૂપ અદ્વૈતે ઉપાદાન કારણસ્વરૂપે જાણવા જોઈએ, પણ કેવળ કારણરૂપે અદ્વૈત નથી.

શિષ્ય.-એમ કેવી રીતે જાને ?

શુક્ર.-શ્રુતિમાં દર્શાવેલી પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને લીધે આમ જાણવું જોઈએ. આ પ્રમાણે માનવાથી શ્રુતિમાં રહેલ પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને યાદ આવતો નથી. આમાં

પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે છે-“તત્ત્સાદિચમ-પ્રાણ્યો વેનાશ્રુત શ્રુત ભવત્યમત મતર્માત્રાત વિજાતમ્ (છા. ૬, ૧, ૨) તેં મને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, જેથી નહીં સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે, નહિ માનેલું માનવામાં આવે છે તથા નહિ જાણેલ જાણવામાં આવે છે.” આ રીતની પ્રતીતિ થાય છે. ઉપાદાન કારણરૂપ અદ્વૈતના વિજ્ઞાનવડે કાર્યરૂપ સર્વતું વિજ્ઞાન થાય છે. આથી એમ જણાય છે કે, કાર્યની ઉપાદાન કારણથી વિજ્ઞાતા નથી. કદી કાર્યની નિમિત્ત કારણ સાથે એકતા હોતી નથી. જેમકે સુધાર મહેલ બાંધ્યો, એમાં મહેલથી સુધાર જિત્ત છે. દૃષ્ટાંતમાં કહ્યું છે કે, “યથા સોમ્યેન મૃતિપિઠેન સર્વે મૃન્ય વિજાત સ્વાદ્વાચારમળ વિકારો નામયેય મૃતિરેવેય સમ્યક હે સોમ્ય ! જેવી રીતે એક મૃત્તિકાના પિંડથી તેનાથી થતા સર્વ પદાર્થો મૃત્તિકામય જ જાણવા. આ વિકાર નામ માત્ર છે, કે જેથી વાણીવડે નિરૂપણ થઈ શકે છે. પણ તેમાં સત્ય સ્વરૂપે તો કેવળ મૃત્તિકા જ છે.” આ શ્રુતિ એ જ દર્શાવે છે કે, અદ્વૈત ઉપાદાન કારણનો વિષય છે. તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “એવં રોહમયિના સર્વે રોહમય વિજાત સ્વાત્, ઈતેન નર્ણનિરુક્તનેન મર્વે કાર્ણાયસ વિજાત સ્વાત્ (છા. ૬, ૧, ૪, ૫, ૬) એક સુવર્ણના પિંડથી સર્વ કાર્ય સુવર્ણરૂપે જાણવું જોઈએ. તેમ જ એક નરેણીવડે મર્વ લોહનો જ વિકાર છે, એમ જણાય છે.” તેમ જ બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે “કમ્મિન્નુ મગ્ગો વિજાતે સર્વમિદ વિજાત મર્વત્ હે ભગવન્ ! કેના જાણવાવડે કાર્યરૂપ સર્વ જાણવામાં આવે છે.” આ

રીતની શ્રુતિમાં અનેક પ્રતિજ્ઞાઓ છે. વળી શ્રુતિમાં દૃષ્ટાંત પણ ઉપાદાન કારણ સંબંધી છે. જેમકે, “યયા વૃથિવ્યા ઓપધય સમવન્તિ (મું ૦ ૧, ૧, ૭) જેવી રીતે પૃથ્વીપર ઓપધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે રીતે અક્ષર પ્રદ્ધમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “આત્માનિ તલ્લ્વેર દૃષ્ટે શ્રુતે મતે વિજ્ઞાત इद सर्वं विदितम् ॥ આત્માનું ખરેખર શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવાથી કાર્યરૂપ મર્વનું જ્ઞાન થાય છે” આ રીતની પ્રતિજ્ઞા છે. વળી દૃષ્ટાંત આના સંબંધી નીચે પ્રમાણે છે.— “સ યયા દુન્દુભેદંન્યમાનસ્ય ન વાહ્યાન્સવ્દા યદાવુત્થા દ્વિહ્ણાય દુન્દુભેસ્તુ પ્રહ્ણેન દુન્દુભ્યાઘાતસ્ય યા શબ્દો ઘૃતીતઃ (મું ૦ ૪, ૫, ૬, ૮) જ્યારે હુંદુલિ વગાડવામાં આવેલ હોય ત્યારે તેથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દ સામાન્યથી બાહ્ય વિશેષ શબ્દોને સામાન્યથી ભિન્ન તરીકે પૃથક્ સાંભળવા શ્રીતા શક્તિમાન થશે નહિ, પણ સામાન્ય શબ્દના ગ્રહણથી હુંદુલિથી આઘાત થયેલા વિશેષ શબ્દનું ગ્રહણ થશે.” આ રીતે દરેક વેદાન્તમાં પ્રકૃતિના સાધનરૂપે પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતો ભોવામાં આવે છે. આથી જ નીચડી શ્રુતિમાં પંચમીનો પ્રયોગ કર્યો છે જેમકે “યતો વા દ્વમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે આ પ્રદ્ધ-માંથી મર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ મધ્યે “જતિ વર્તુ પ્રકૃતિ (પાં ૦ સૂં ૧, ૪, ૩૦) આ સૂત્રવડે વિશેષનું નિરૂપણ હોવાથી પ્રદ્ધનું લક્ષણ ઉપાદાન કારણરૂપે બાણુવું. નિમિત્ત કારણ તો પ્રદ્ધથી ભિન્ન અધિષ્ઠાતા ન હોવાથી

પ્રદ્ધને જ નિમિત્ત કારણરૂપે બાણુવું. જેવી રીતે લોકમાં મૃત્તિકા તથા સુવર્ણ આદિ ઉપાદાન કારણ કુલાર સોની આદિ અધિષ્ઠાતાની અપેક્ષા રાખે છે, તે પ્રમાણે પ્રદ્ધ ઉપાદાન કારણ હોવા છતાં અન્ય અધિષ્ઠાતાની અપેક્ષા રાખતું નથી. કારણ કે ઉત્પત્તિ પહેલાં સર્વ અદ્વિતીયરૂપે હતું, એમ નિશ્ચય થાય છે. બીજા અધિષ્ઠાતાનો અભાવ જે કહેવામાં આવ્યો છે, તે શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને અનુસરીને જ છે, એમ બાણુવું. જે ઉપાદાન કારણથી અધિષ્ઠાતારૂપ કારણ ભિન્ન ગણીએ તો પછી એકના વિજ્ઞાનવડે સર્વ જ્ઞાનનો અસંભવ થશે, જેથી પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતનો બાધ આવશે. માટે અન્ય અધિષ્ઠાતાના અભાવથી આત્માનું નિમિત્ત કર્તાવણું તથા અન્ય ઉપાદાનનો અભાવ હોવાથી પ્રકૃતિપણું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૩)

શિષ્ય:-આત્મા કર્તારૂપે તેમ જ પ્રકૃતિરૂપે, એમ બેઉ પ્રકારે કેવી રીતે બની શકે ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જગતની ઉત્પત્તિ પ્રદ્ધની ઇચ્છારૂપે છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

સૃષ્ટિસંકલ્પથી પ્રજા કર્તારૂપે.

અભિધ્યોષવેશાચ્ચ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પોતાની મેળે જ ઇચ્છાસંકલ્પ પ્રજાને થયો, આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. (૨૪)

ટીકા:-શુરુ:-આત્મા કર્તારૂપે તથા પ્રકૃતિરૂપે છે, એતું કારણ એ કે, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સૃષ્ટિ એ આત્માના ઇચ્છાસંકલ્પ સ્વરૂપે છે. જેમકે “સો વામયત વહુસ્વા પ્રજા-યેયેતિ તદેક્ષત વહુસ્વા પ્રજાયેય અર્થ:-આત્માએ ઇચ્છા કરી કે, હું અનેકરૂપે થાઉં તથા ઉત્પત્તિલાવને પામું. તેણે બોલ્યું કે, હું અનેકરૂપે થાઉં તથા ઉત્પત્તિલાવને પામું.” આ સ્થળે અભિધ્યાનપૂર્વક આત્માની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ હોવાથી તે કર્તારૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. હું અનેકરૂપે થાઉં, આ રીતે પ્રત્યક્ આત્માનો વિષય થવાથી પ્રકૃતિ અનેક ઉત્પત્તિરૂપ સંકલ્પની થયલી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૨૪)

શિષ્ય:-પ્રજા કર્તારૂપે છે, એ તો ઠીક, પણ પ્રકૃતિરૂપે પણ પ્રજા છે, એ કેવી રીતે-બને ?

શુરુ:-પ્રજા સાક્ષાત્ કારણરૂપે છે, એટલું જ નહિ, પણ સર્વની ઉત્પત્તિ તથા લય પ્રજામાં જ થાય છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે, માટે પ્રજા પ્રકૃતિસ્વરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૫ મું.

ઉત્પત્તિ તથા લયથી જગત પ્રકાશપે.

સાક્ષાત્ત્વોભવાન્માત્ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-સાક્ષાત્ પ્રજા કારણરૂપે છે એમ કહી, શ્રુતિ જગતની ઉત્પત્તિ તથા લય આ બેઉ પ્રજામાં જ થાય છે, એમ કહે છે. માટે પ્રજા પ્રકૃતિરૂપે પણ છે. (૨૫)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રકૃતિપણનો આ ઉત્પત્તિલાવ છે. આથી પ્રકૃતિ પ્રજારૂપે છે. કારણ કે સાક્ષાત્ પ્રજાને જ કારણરૂપે લઇ પ્રભવ તથા પ્રલય શ્રુતિમાં કહ્યા છે. જેમકે, “સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાન્યાકાશાદેવ સ્મુતપદ્યન્તે। આકાશ પ્રત્યસ્ત વન્તિ (છાં ૧, ૯, ૧) આ સર્વ ભૂતમાત્રોની ઉત્પત્તિ પ્રજામાંથી થાય છે તથા તેનો લય પણ પ્રજામાં થાય છે.” જેની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તથા જેમાં તે લય પામે છે, તે તેના ઉપાદાન કારણરૂપે છે. જેમકે વીહિ તથા યવ આદિનો લય તથા ઉત્પત્તિ પૃથ્વી છે. માટે પૃથ્વી ઉપાદાન કારણરૂપે છે. સાક્ષાત્ શબ્દવડે પ્રજા નિમિત્ત કારણરૂપે છે તથા આકાશાત્ શબ્દવડે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, અન્ય ઉપાદાનનું ગ્રહણ નથી. વળી એ પણ નહીં છે કે, કાર્યનો લય પણ ઉપાદાનથી ભિન્ન વસ્તુમાં કરી થતો નથી. (૨૫)

શિષ્ય:-પ્રજા પ્રકૃતિરૂપે છે, આના સંબંધી અન્ય કોઇ કારણ હોય, તે કહો.

શુરુ:-હા, આત્માની સર્વ કૃતિ છે તથા સર્વનું પરિણામ પણ આત્મામાં છે, આથી પ્રજા પ્રકૃતિરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૬ મું.

આત્મામાં સર્વનો લય.

આત્મકૃતે: પરિણામાત્ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રહ્લ આત્મકૃતિરૂપે હોવાથી પ્રકૃતિરૂપે છે. કારણ કે તે વિકારરૂપે છે. (૨૬).

શુભ:-પ્રહ્લ પ્રકૃતિરૂપે છે કારણ કે પ્રહ્લની પ્રક્રિયામાં તે કારણસ્વરૂપે છે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તદાત્માન સ્વયમકુરત (તૈં ૨, ૭) ત્યાર પછી અવિકારી પ્રહ્લે પોતાના આત્માને જગત્સૂરૂપે કર્યો.” આ રીતે શ્રુતિ આત્માનું કર્મપણું તથા કર્તાપણું સૂચવે છે. અહીં આત્માને કર્મરૂપે છે તથા સ્વયં અકુરત એ કર્તારૂપે છે.

શિષ્ય:-જે વસ્તુ પૂર્વસિદ્ધ છે તથા જે કર્તારૂપે નિરૂપણ થયેલ છે, તે વસ્તુ ક્રિયમાણ તરીકે કેવી રીતે બની શકે ?

શુભ:-હું કહું છું કે, વિકારને લીધે એ પ્રમાણે થાય છે જે કે આત્મા પોતે પૂર્વસિદ્ધ છે, છતાં તે વિશેષ વિકારવાચક થવાથી, જગત્સૂરૂપે પરિણામને અર્થાત્ વિકારને પામ્યો. દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ મૃત્તિકાદિ પ્રકૃતિનું વિકારપણાથી ઘટરૂપ પરિણામ જોવામાં આવે છે, અહીં જે સ્વયં એવું વિશેષણ આપ્યું છે તે એમ પ્રતીતિ કરાવે છે કે, તેમાં અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહેતી નથી. અથવા પરિણામાત્ એમ ભિન્ન સૂત્ર લઈએ તો તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય-પ્રકૃતિ પ્રહ્લરૂપે છે. કારણ કે પ્રહ્લનું જ પંચભૂતરૂપ વિકારવડે

જગત્સૂરૂપ પરિણામ છે. આ રીતે જગત્ તથા પ્રહ્લનું સમાનાધિકરણ હોવાથી પ્રહ્લ ઉપાદાન કારણરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સત્ત્વ ત્યજ્યામરત ૧ નિરત્ત ચાનિરત્ત ચ (તૈં ૨, ૬) પરમાત્માએ જગતમાં પ્રવેશ કર્યો તથા તેઓ મૂર્ત તેમ જ અમૂર્ત સ્વરૂપે થયા. મૂર્ત સ્વરૂપ નામ રૂપાદિવડે વ્યક્ત થયું તથા અમૂર્ત નામ રૂપાદિથી રહિત અવ્યક્તરૂપે થયું.” (૨૬)

શિષ્ય:-પ્રહ્લ પ્રકૃતિરૂપે છે, તેના સંબંધી બીજાનું કાંઈ કારણ હોય તે કહો.

શુભ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રહ્લ ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપે છે. માટે તે પ્રકૃતિ સ્વરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

પ્રહ્લ ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપે.

યોનિશ્ચ હિ ગીયતે ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી પ્રહ્લ ઉત્પત્તિ સ્થાન સ્વરૂપે છે, એમ શ્રુતિમાં કહેવાયલું છે. (૨૭)

શુભ:-વળી પ્રકૃતિ પ્રહ્લરૂપે છે. કારણ કે પ્રહ્લ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપે છે, એમ વેદાતમાં કહ્યું છે. જેમકે, વર્તારમીશ પુરુષ વ્રજ યોનિમ્ (મું ૩, ૧, ૩) યદ્ભૂતયોનિ પરિપર્યાન્તિ ધીરાઃ (મું ૧, ૧, ૬) જે સમયે અધિકારી જગતના નિર્ણય, મર્વત્ર પૂર્ણસ્વરૂપ, એવા હિરણ્યગર્ભના કારણને બદલે છે. સ્થાવર જંગમના કારણરૂપને જે વિચારવડે નિવેદીઓ બદલે છે તે પરાવિદ્યા છે.”

વળી ચોનિ શબ્દ લોકમાં પ્રકૃતિવાચક કહેવાય છે. જેમકે “વૃથિવી ચોનિરોપધિ-વનસ્પતીનામ અર્થ.”-ઓપધિ તથા વનસ્પ-તિના કારણરૂપે પૃથ્વી છે.” તે જ રીતે સ્ત્રીનું ઉત્પત્તિ સ્થાન અવયવદ્વારા ગર્ભના ઉપાદાન કારણરૂપે છે. સ્થાન-વાચક પણ કેટલીકવાર ચોનિ શબ્દ વપરાય છે. જેમકે “યોનિષ્ટ દ્વન્ન નિવેદે અક્ષરિ (શ્ક. સં. ૧, ૧૦૪, ૧) હે ઇન્દ્ર ! પ્રવેશને માટે તારૂં સ્થાન નિર્માણ કરવામાં આવ્યું.” શ્રુતિ મચનથી પણ પ્રકૃતિનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે “યયોર્જનામિ મજ્જતે મ્હત્તે ચ (સુ. ૧, ૧, ૭) જે રીતે કરોળિયો પોતાની બાળનો વિસ્તાર કરે છે તથા સમેટી લે છે.” આ રીતે પ્રજાનું પ્રકૃતિપણું પ્ર-સિદ્ધ છે.

શિષ્ય:-લૌકિક ન્યાય પ્રમાણે કુંભાર આદિમાં નિમિત્ત કારણપણું છે, તેમ દર્શનવાચક કતાંપણું પ્રજામાં હતું છે, પણ કુંભાર આદિમાં ઉપાદાન કારણપણું રહેલું નથી, તેનું કેમ ?

શુદ્ધ:-જેમ લોકમાં નિમિત્ત કારણ તથા ઉપાદાન કારણ બંને હોય છે, તેમ પ્રજાના સંજોગમાં નથી. આ વિષય અનુમાન પ્રમાણવડે ગમ્ય નથી પણ આ વિષય શ્રુતિવિષયવડે ગમ્ય છે. જે રીતે શ્રુતિમાં હોય, તે જ રીતે હોવું જોઈએ. શ્રુતિ દ્રષ્ટરૂપ ધર્મરતું જ પ્રકૃતિપણું પ્રતિપાદન કરે છે, એમ આપણે કહ્યું. આ સર્વ વળી વિસ્તાર પૂર્વકે આગળ કહીશું. (૨૭)

શિષ્ય:-આપે તો કેવળ પ્રધાન-વાદનો જ પ્રતિષેધ કર્યો, પણ તે સિવાયના બીજા પ્રતિષિદ્ધ વાદો છે, તેનું કેમ ?

શુદ્ધ:-મુખ્ય પ્રધાનવાદ છે તથા તેનું પ્રતિષેધનાં વચનવડે નિરાકરણ કરવાથી બીજા સર્વ નિષિદ્ધ વાદોનું નિરાકરણ જાણી લેવું આ જ હેતુથી નીચલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

પ્રધાનના નિષેધથી સર્વનો નિષેધ.

પતેન સર્વે વ્યાખ્યાતા વ્યાખ્યાતા ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રધાન કારણવાદનું નિરા-કરણ કરવાથી બીજા સર્વ પ્રતિષિદ્ધ વાદોનું નિરાકરણ જાણી લેવું. (૨૮)

ટીકા-શુદ્ધ-ઈક્ષતેર્નાશબ્દ (પ્ર સૂ ૧, ૧, ૫) આ સૂત્રથી લઈ બીજાં અનેક સૂત્રોવડે વારંવાર શંકા કરી પ્રધાન કારણવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સાંખ્યવાદ સંજોગી કેટલાક વચનો વેદાંતમાં પડનારા કેટલાક મંદ-મતિજ્ઞાને ખરા હોય એવાં ભાસે છે. પણ કાર્ય તથા કારણવાદનું ઐક્યપણું સિદ્ધ કરવાથી આ વેદાંતવાક્યનું નિરાકરણ સિદ્ધ કર્યું છે. દેવલ આદિ કેટલાક ધર્મ સૂત્રકારોએ પોતાના ગ્રંથમાં વેદાંતનો આશ્રય કર્યો છે. કાર્ય કારણ-વાદની લિન્નતાના પ્રતિષેધમાં ચત્ત કરવામાં આવ્યો છે, પણ કોઈએ અ-લ્પઆદિ કારણવાદના પ્રતિષેધમાં ચત્ત

કર્યો નથી. બ્રહ્મ કારણવાદના પ્રતિ
પક્ષીઓ હોવાથી તેઓનો પણ પ્રતિષેધ
કરવો જોઈએ. કારણ તેઓનું 'પોષક કંઈ
એક વચન વેદાંતરૂપે મંદ મતિવાળા-
ઓને લાગે, માટે તેનો પ્રતિષેધ કરવો.
આ સ્થળે પ્રધાન મંદલ નિર્ણય ન્યાય
પ્રમાણે એકનો પ્રતિષેધ થવાથી સર્વનો

* પ્રધાનમત્ય નિર્ણય-ન્યાય-જેમકે મુખ્ય
મોટા મંદલને જેર કરવાથી બાકીના નાનાઓ
વશ થઈ રહે છે, તે પ્રમાણે

પ્રતિષેધ થાય છે. આ પ્રધાન કારણવાદના
પ્રતિષેધના ન્યાયમટે સર્વ અણુઆદિ
કારણવાદનો પ્રતિષેધ વ્યાખ્યાન કરાયેલો
છે, એમ જાણી લેવું. પ્રધાનવાદ જેમ
શ્રુતિમાં નિરૂપિત નથી તથા શ્રુતિથી
વિરુદ્ધ છે, તેમ તેઓ પણ શ્રુતિમાં નહી
નિરૂપણ કરાયેલા તથા શ્રુતિથી વિરુદ્ધ
જાણવા. આ સ્થળે વ્યાખ્યાતા વ્યાખ્યાતા
એમ બે વાર સૂચન અધ્યાયની સમાપ્તિ
હોવાને લીધે કર્યું છે. (૨૮)

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य धी मच्छकरमगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमां-
साभाष्ये चंद्रशंकरात्मजछोटालालशर्मणा कृतगुर्जरानुवादस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः

पादः समाप्तः ॥

પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

દ્વિતીય અધ્યાય--મનન નિરૂપણ.

પ્રથમપાદ.

શ્રુતિકા.

પ્રથમ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, ઉત્પત્તિના કારણરૂપે સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વર છે. જેમ કે ઘટ તથા માળા આદિનાં મૃત્તિકા તથા સુવર્ણ આદિ કારણરૂપે છે. પરમેશ્વર જ ઉત્પન્ન થયેલા જગતની સ્થિતિના કારણરૂપે નિયામક-પણાથી રહેલ છે. વળી તે જ પરમાત્મા વિસ્તૃત જગતનો પોતામાં ઉપસંહાર કરવાના કારણરૂપે છે. જેવી રીતે પૃથ્વી આર પ્રકારના ભૂતસમૂહના કારણરૂપે છે, તે રીતે પરમાત્મા છે. તે જ આપણા સર્વના આત્મારૂપે છે, એમ વેદાંત-વાક્યાનુસાર પ્રતિપાદન કર્યું. વળી પ્રધાનાદિ કારણવાદ વેદપ્રતિપાદિત નથી, એ પણ નિરાકરણ કર્યું. હવે આ અધ્યાયમાં સ્મૃતિ તથા ન્યાયનાં જે વચનો વેદાંતથી વિરૂદ્ધ હોય, તેનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે પ્રધાનાદિ વાદો જેઓ ન્યાય ચુકત હોય, એવો આભાસ કરાવનારા છે, તેનો પરિહાર કર્યો છે. વળી દરેક વેદાંત-વચન સુષ્ટિ આદિ પ્રક્રિયાનું નિરૂપણ કરે છે. આવી રીતના અર્થનું પ્રતિ-

પાદન કરવા માટે આ બીજા અધ્યાયનો આરંભ કર્યો છે.

શિષ્ય.-સ્મૃતિમાં વેદ વિરૂદ્ધ શું શું વચનો છે, તે આપ નિરૂપણ કરશો?

ગુરુ:-આ વેદવિરૂદ્ધ વચનનું નિરૂપણ કરી, પછી તેનો પરિહાર કરવા આ પ્રથમ અધિકરણ રચ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૬.—સૂત્ર ૧ હું.

એક સ્મૃતિનું બીજું સ્મૃતિથી ખંડન.

સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગ इति चेन्नान्यस्मृत्य .

नप्रकाशदोषप्रसंगात् ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ.-પ્રશ્ન એ જગતના કારણરૂપ નથી, કારણકે સ્મૃતિમાં તેમ કહ્યું નથી. આ રીતનું કહેશો તો તે ખોટું છે. કારણ કે બીજું સ્મૃતિઓ જોતાં પ્રશ્ન જ જગતનું કારણ છે. (૧)

ટીકા.-ગુરુ-આપણે પૂર્વે વેદવચનથી સિદ્ધ કરી આવ્યા છીએ કે, સર્વજ્ઞ પ્રશ્ન જ જગતના કારણરૂપે છે.

શિષ્ય-આમ આપનું માનવું
જોઈ છે.

શુરુ-તુ એમ કેમ કહે છે ?

શિષ્ય-એમ કહેવાનું કારણ એ
કે, સ્મૃતિમા એ રીતે સૂચન કરેલ
નથી, માટે દોષ આવશે વળી સ્મૃતિ
તત્ત્વ શાસ્ત્રરૂપે છે મહાન્ ઋષિવડે
તે રચાયેલી છે વળી તે સ્મૃતિનું
વિદ્વાનોએ ગ્રહણ કરેલ છે બીજી સ્મૃતિ
જો પણ આ સાખ્ય સ્મૃતિને અનુસરે છે
આ રીતે પ્રદ્ધ જગતના કારણરૂપ છે, એમ
માનશુ તો તે સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ કહેવાશે
આ સાખ્ય સ્મૃતિમા અચેતન પ્રધાનને
સ્વતત્ત્વ રીતે જગતના કારણરૂપે લીધું
છે મનુસ્મૃતિ આદિ અન્ય સ્મૃતિઓ
ક્રિયાના લક્ષણવાળા અગ્નિહોત્ર આદિ
ધર્મનું નિરૂપણ કરવાવાળા હોવાથી
વેદાતને અનુસરે છે જેમકે અમુક વર્ણને
અમુક કાળે જ અમુક વિધિ પ્રમાણે ઉપ
નયન સસ્કાર કરવો, અમુક જ આચાર
પાળવો, અમુક પ્રકારે જ વેદનું અધ્યયન
કરવું, અમુક પ્રકારે સમાવર્તન સસ્કાર
કરવો તથા અમુક પ્રકારે જ સ્ત્રીની સાથે
સંયોગ રાખવો વળી આ સ્મૃતિઓ
કર્મોત્તુ તેમજ વર્ણાશ્રમ ધર્મોત્તુ અનેક
પ્રકારે નિરૂપણ કરે છે પણ કપિલાદિ
મુનિથી રચાયેલી સાખ્ય સ્મૃતિએ આચ
રવા યોગ્ય વિષયનો અવકાશ નથી તેમા
તો મોક્ષના સાધનરૂપ મમ્યદ્ દર્શન
સંબધીજ વિવેચન કરવા મા આગ્યું છે
જે મોક્ષ સંબધી કાંઈપણ વિવેચન ન
હોતે તો તે સ્મૃતિના સૂચનથી આ સ્થળે

જરૂર ન હોતી માટે સાખ્ય વાદને
અનુસરી વેદાતોનું વિવેચન થવું જોઈએ
इक्षति આદિ કારણને લઈ સર્વસરૂપ પ્રદ્ધ
જગતના કારણરૂપે છે, એમ શ્રુતિએ
સિદ્ધ કર્યું હશે તો પછી સાખ્ય સ્મૃતિ
આથી વિરુદ્ધ પડે છે, એ રીતનો ફરી
આક્ષેપ કરવાની શી જરૂર છે ? જિતે-
ન્દ્રિય પુરુષોનો ઈદી આક્ષેપ હોઈ શકે
નહિ પણ તત્ત્વ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો સ્વતત્ત્વ
બુદ્ધિવડે શ્રુતિના અર્થનો નિશ્ચય કરવા
સમર્થ નથી માટે પ્રખ્યાત ઋષિઓવડે
રચાયેલી સ્મૃતિઓના પર ભલે તેઓ
આધાર રાખે આ રીતનો આધાર રાખ
વાથી તેઓ શ્રુતિના અર્થને મેળવી શકશે
સ્મૃતિઓના રચનારાઓ પર અમને પૂર્ણ
માન છે, માટે શ્રુતિના વ્યાખ્યાનમા
અમને વિશ્વાસ નથી વળી કપિલ આદિ
ઋષિનું જ્ઞાન અપ્રતિહત કહેવાયલું છે
શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, 'ઋષિ પ્રસન્નકપિલ યત્તમમ
જ્ઞાન નિર્મલિત જાયમાન ચ પર્યેવ (શ્લોક
૫, ૨) સૃષ્ટિના આરભ સમયે
દેવે પોતાના પુત્ર કપિલ ઋષિને જ્ઞાનોથી
પૂર્ણ કર્યા હતા તથા જે સમયે તે
પુત્રનો જન્મ થયો હતો ત્યારે તેની
તરફ તે દેવ પૂર્ણ કૃપા દૃષ્ટિથી જોતા
હતા " માટે સાખ્ય શાસ્ત્રનો મત ખોટો
છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી તર્કનું
અવલગન કરી સાખ્ય પોતાના મૂળ
વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે સ્મૃ-
તિનો આશ્રય લઈ વેદાન્તના અર્થોત્તુ
વ્યાખ્યાન થવું જોઈએ આમ અમારો
આક્ષેપ છે

શુરુ:-આત્મ સમાધાન એ છે કે, અન્ય સ્મૃતિઓ સાંખ્યને અનુસરતી નથી. જો કે સાંખ્ય સ્મૃતિને લઈ ઈશ્વર કારણવાદનો આક્ષેપ કર્યો છે, પણ બીજી સ્મૃતિઓ ઈશ્વરના કારણવાદી છે, જેથી વેદાંતથી ભિન્નતાનો તેમાં દોષ આવતો નથી. આ સ્મૃતિનાં ઉદ્ઘાટનની નીચે પ્રમાણે છે:-“યત્તત્મૃદ્ધમ અવિજ્ઞેયમ્ જે સૂક્ષ્મરૂપે છે તે અવિજ્ઞેય સ્વરૂપે છે.” આ રીતે પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. “સ હ્યન્તરાત્મા મૃતાના ક્ષેત્રજ્ઞ એતિ કવ્યતે અર્થ -તે અંતરાત્મારૂપે છે તથા સર્વ ભૂતોના ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “તસ્માદવ્યક્ત-મુત્પન્ન ત્રિગુણ દ્વિજસત્તમ અર્થ:-પરબ્રહ્મમાંથી અવ્યક્ત થાય છે. હે દ્વિજસત્તમ ! તે ત્રિગુણરૂપે છે.” તે જ રીતે અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે કે, “અવ્યક્ત પુરુષે વ્રહ્મનિર્ગુણે સપ્રકીયતે હે બ્રહ્મા ! અવ્યક્તનો લય નિર્ગુણ પુરુષમાં થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “અતઃ ચ સક્ષેપમિમ્ દૃષ્ટુધ્વ નારાયણઃ સર્વમિદ પુરાણઃ સ સર્ગકાલે ચ કરોતિ સર્વં સહારકાલે ચ તદતિ મૂયઃ હું તમને કહું તે સાંભળો. આ સર્વ જગત્ નારાયણસ્વરૂપે છે તથા પુરાણરૂપે છે. તે ઉત્પત્તિ સમયે સર્વ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સંહાર સમયે તે જ સર્વનું ભક્ષણ કરી લાય છે.” આમ પુરાણમાં કહ્યું છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, “અહ કૃત્સ્નસ્ય જગત પ્રમવઃ પ્રલયઃ મ્તપ્ત્વા (ભ ૭, ૬) સર્વ જગતની ઉત્પત્તિરૂપે તથા પ્રલયરૂપે હું છું.” આપસ્તંબ, પરમાત્માનાં સંબંધમાં નીચે

સમૂલ શાશ્વતિ ચઃ સ નિત્યઃ પરમાત્મામાંથી સર્વ શરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે સર્વના મૂળરૂપ, શાશ્વતરૂપ તથા નિત્ય રૂપ છે.” આ રીતે અનેક સ્મૃતિઓમાં ઈશ્વરને ઉપાધાન કારણરૂપે જણાવ્યા છે. એક સ્મૃતિનો આશય લઈ સામાયનારને બીજી સ્મૃતિનો દાખલો આપી તેના પ્રશ્નનો આ રીતે, હે શિષ્ય ! હું ઉત્તર આપું છું આ રીતે અન્ય સ્મૃતિ વેદવચનને અનુસરનારી છે, એ રીતનું નિરૂપણ છે. આપણે પૂર્વે પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, શ્રુતિઓ ઈશ્વરના કારણવાદને અનુસરે છે. વળી સ્મૃતિઓ જ્યાં એક બીજાથી વિરુદ્ધ પડતી હોય તો એકનું ગ્રહણ કરવું તથા એકનો ત્યાગ કરવો, એમ નિયમ હોવાથી જે સ્મૃતિ શ્રુતિને અનુસરનારી છે તેનું ગ્રહણ કરવું તથા બીજાનો ત્યાગ કરવો. પ્રમાણના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “વિરોધે ત્વગેષ્ઠ સ્યાદમતિઃ હ્યતુમાનમ્ (જૈ. સ્. ૧, ૨, ૩) જે સ્મૃતિનો શ્રુતિ સાથે વિરોધ આવતો હોય, તે સ્મૃતિનો ત્યાગ કરવો તથા જે સ્મૃતિનો શ્રુતિ સાથે વિરોધ ન હોય તે પ્રમાણરૂપે ગણવી. ઇન્દ્રિયોદ્ધી બાહ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ શ્રુતિ સિવાય બીજા કશાથી થતી નથી, કારણ કે સાધનનો અભાવ છે.

શિષ્ય:-પણ કપિલ આદિ મિત્રોનું જ્ઞાન અપ્રતિહત હતું, માટે તેઓએ તો અતીન્દ્રિય વિષયોનું જ્ઞાન હોવું જ

શુરુ.—ના, તેમ નથી. કારણકે સિદ્ધ પુરૂષોની જે સિદ્ધિ છે, તે અપેક્ષાવાળી છે. વળી મિદ્ધિ ધર્માનુષ્ઠાનની અપેક્ષા-વાળી છે. વળી પ્રેરણાના લક્ષણવાળો ધર્મ છે. તેમજ પૂર્વસિદ્ધ પ્રેરણાના વિષયમાં પાત્રના થનાર સિદ્ધ પુરુષ ના વચનને લીધે શકા કરવી, તે યોગ્ય નથી. સિદ્ધો અનેક થાય છે આથી ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાતું નિરૂપણ તેઓએ કરેલું છે. જ્યાં બે સ્મૃતિઓનો વિશેષ હોય ત્યાં જે સ્મૃતિ શ્રુતિ અનુસાર હોય તે ગ્રહણ કરવી તથા તેથી વિરૂદ્ધનો ત્યાગ કરવો સ્મૃતિ મનુષ્યવડે સ્થાયલી છે તથા મનુષ્ય પરત્વે પ્રજાવાળા છે. માટે તેની સ્વેલ સ્મૃતિના સંબંધમાં અમુક પક્ષપાત કરવો યોગ્ય નથી. જો અમુક કોઈનો પક્ષપાત કરીએ તો મનુષ્યની બુદ્ધિ વિશ્વરૂપવાળી છે, જેથી તત્વના સંબંધમાં અવવ્યસ્થાનો દોષ આવશે. માટે જ્યાં તેની સ્મૃતિમાં દોષ માલમ પડે ત્યાં શ્રુતિને અનુસાર અમુક સ્મૃતિ છે તથા અમુક નથી, તેનું નિરૂપણ કરી મન્માર્ગમાં બુદ્ધિની પ્રેરણા કરવી જોઈએ. જો કે શ્રુતિ કપિલનું જ્ઞાન અદ્ભુત છે, એમ કહે છે, પણ તેથી જ્યાં કપિલનો મત શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ હોય તે ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી. શ્રુતિમા કપિલ એવું નામ દર્શાવ્યું છે. એક કપિલ નામના મુનિ એ હતા કે, જેણે મગરના પુત્રોને બાળીને ભસ્મ કર્યો તથા વાસુદેવ એ નામના પણ કપિલ ધર્મ ગયા છે. દેવતા

વિષયને સૂચવનારી તથા શ્રુતિથી વિરૂદ્ધ સ્મૃતિનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. મનુના મહાત્મ્યને દર્શાવનારી પણ નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે. જેમકે, “યદે કિં ચ મનુરવત્તદ્વેપજમ (તૈ.સં.૨,૨,૧૦,૨) જે કાંઈ મનુ ભોલ્યા તે ઔપધરૂપે છે.” મનુએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “સર્વભૂતેષુ ચાત્માન સર્વભૂતાનિ ચાર્માનિ સપર્યતાત્મયાજી ધ સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ સર્વં પ્રાણીમાં આત્માને તથા આત્મામા સર્વં પ્રાણીમાં મને જે જૂવે છે, તે ખરો આત્માપાસક છે તથા તેને આત્મા-ક્ષારકારવાળું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતે મનુએ સર્વાત્માની પ્રશંસા કરી છે તથા કપિલ મુનિના મતની નિંદા કરી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. કપિલ મુનિ આત્મામાં ભેદ માને છે, જેથી તેના મત પ્રમાણે સર્વાત્મ ભાવનું નિરૂપણ નથી. વળી મહાભારતમાં કહ્યું છે કે, “વહ્નઃ પુરુષા મહાન્નુતાહો એક એવ તુ હે બ્રહ્મા! મનુષ્યો જો કે અનેક છે, પણ તે સર્વ એકરૂપે છે” આ રીતે સૂચના કરી આગળ જતાં કહ્યું છે કે, જો કે “વહ્ન પુરુષા રાજન્તાપ્યયોગવિચારિણામ હે રાજન! સાખ્ય તથા યોગ મતને લઈ પુરૂષો અનેક છે,” છતાં “વહ્ના પુરુષાણા હિ વર્ધ વા યોનિરુચ્યન્તે । તથા ત પુરુષ વિશ્વાત્પ્યાસ્વામિ ગુણાવિક્રમ જેવી રીતે અનેક પુરૂષોનું અધિષ્ઠાન પૃથ્વી કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મ સ્વરૂપ એક પુરૂષનું હું વર્ણન કરીશ, કે જે સર્વ જીવોના સ્વભાવરૂપે છે તથા પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે છે.” આ રીતનું વિવેચન કર્યો પછી છેવટમાં

કહ્યું છે કે, “મમાન્તરાત્મા તવ ચ મે વાન્યે દેહ-
સત્તિપાઃ । સર્વેષાં સાક્ષિભૂતોઽસૌ ન પ્રાપ્તાઃ કેનચિત્
ક્વચિત્ ॥ વિશ્વમૂર્ધો વિશ્વમુજો વિશ્વપાદાક્ષિ
નાસિકઃ । એકચરિતિ ભૂતેષુ સ્વૈરચારી યથામુક્તમ્
અર્થઃ—મારો અંતરાત્મા, તારો, ખીજના
દેહમાં રહેલો અંતરાત્મા તેમ જ સર્વનો
આત્મા સાક્ષી ભૂતરૂપે છે, તે કોઈથી
કોઈ પણ વખત ગ્રહણ થઈ શકે એમ
નથી. આ અંતરાત્માને વિશ્વ મસ્તકરૂપે
છે, વિશ્વ ભુજરૂપે છે, વિશ્વપાદ, અક્ષુ
તથા નાસિકારૂપે છે. તે જ એક જ
સ્વરૂપે સર્વ ભૂતોમાં યથેચ્છ વિચરે છે.”
આ રીતે મર્વાત્મપણાનો નિશ્ચય થયો છે.
શ્રુતિ પણ મર્વાત્મતા દર્શાવે છે. જેમકે,
“યસ્મિન્તર્વાણિ ભૂતાન્યામીવામૃદિજાનતઃ ।
તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ એકત્વમનુપરચત
(ઈગ ૭) જે સમયે એવું જ્ઞાન થાય છે કે,
સર્વ ભૂતો આત્મારૂપે છે, તો પછી આ
રીતે એકપણાને જોનારા મનુષ્યને મોહ
તથા શોકનો ક્યાંથી સંભવ હોઈ શકે ?”
આથી સિદ્ધ થાય છે કે, કપિલજીવં તંત્ર
શાસ્ત્ર વેદથી વિરૂદ્ધ છે તથા વેદને
અનુસરનારા મનુષ્યો વચ્ચેથી પણ વિરૂદ્ધ
છે. કેવળ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિની કલ્પનાવડે જ
નહિ, આત્મભેદની કલ્પનાવડે પણ એમ જ
સિદ્ધ થાય છે. રવિજીવં જેમ રૂપના
વિષયમાં પ્રાધાન્ય છે, તેજ પ્રમાણે વેદજીવં
પ્રમાણપણું પોતાના વિષયમાં કોઈપણ
અપેક્ષાથી રહિત છે તથા પુરૂષના
વચ્ચેનો અન્ય વસ્તુની અપેક્ષા રહે છે
તથા વક્તાની સ્મૃતિજીવં તેમાં વ્યવધાન
હોય છે. આટલો તફાવત વેદવચન

તથા સ્મૃતિ વચનમાં છે. માટે વેદથી
વિરૂદ્ધ વિષય જે હોય, તેમાં સ્મૃતિના
અનવકાશરૂપ હોય હોતો નથી. (૧)

શિષ્યઃ—કેવી રીતે સ્મૃતિનો અનવ-
કાશ પ્રસંગરૂપ હોય નથી ?

ગુરુઃ—તેનું કારણ એ જ કે, ખીજ
જે તત્ત્વો માંખ્યમાં ગણાવ્યાં છે, તેનું
નિરૂપણ પણ શ્રુતિમાં નથી. આ જ
હેતુથી નીચેનું સૂત્ર રચ્યું છે. જેમકે—

અધિકરણ ૧ છું.—સૂત્ર ૨ જી.

સાંખ્યનાં તત્ત્વો અપ્રમાણરૂપે.

સ્તરેષાં ચાન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—માંખ્યનાં ખીજ તત્ત્વોની
ઉપલબ્ધિ પણ શ્રુતિમાં નથી. (૨)

ગુરુઃ—પ્રધાનથી લિપ્ત જેટલાં મહ-
દાદિઓ સ્મૃતિમાં પ્રધાનના પરિણામ-
રૂપે કલ્પ્યાં છે, તેની પ્રાપ્તિ વેદમાં
કે લોકમાં જોવામાં આવતી નથી.
ભૂતેન્દ્રિયો. લોક તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે,
માટે તેનું પણ મહત્ આદિ લોક તથા
વેદપ્રસિદ્ધ નથી, માટે તે સ્મૃતિ યોગ્ય
છે. પણ મહત્ આદિ, લોક તથા વેદ-
પ્રસિદ્ધ નથી, માટે જેમ ઇન્દ્રિયોના
પાંચ વિષય છે, પણ છઠ્ઠો વિષય
નથી, તેમ તેની કલ્પના સ્મૃતિમાં નથી.
જે કે કોઈક શ્રુતિ એવી લાગે કે તે
મહદાદિજીવં નિરૂપણ કરનારી હોય તો
તે મહદાદિજીવં નિરૂપણ કરનારી બાણવી
નહિ, પણ અન્ય પ્રસંગને અનુસરી

હોવી જોઈએ. જેમકે કહ્યું છે કે,
 “આત્માનિકમપ્યેકેવામ્ (બ્ર૦ ૧, ૪, ૧)
 ક્ષોધક શાળાવાળા અનુમાન પ્રમાણરૂપ
 પ્રધાનને ગણે છે.” જો મહદાદિરૂપ
 કાર્યને નિરૂપણ કરનારી સ્મૃતિ અપ્રમાણ-
 રૂપે હોય તો પ્રધાનને નિરૂપણ કરનારી
 કારણ સ્મૃતિને પણ અપ્રમાણ ગણવી
 યોગ્ય છે. માટે સ્મૃતિના અનવકાશ
 પ્રસંગરૂપ હોય આ સ્થળે નથી. તર્કના
 અવલંબનનું તો “ન વિલક્ષણત્વાત્ (બ્ર૦ ૨,
 ૧, ૪) સૂત્રથી ખંડન કરવામાં આવશે.” (૨)

શિષ્ય-સાંખ્ય સ્મૃતિમાં જેમ પ્રધાન
 આદિ કારણ ગણાવ્યાં છે, તેમ યોગમાં
 પણ પ્રધાનાદિ કારણનું નિરૂપણ કરેલ છે.
 માટે શું યોગ દર્શન શ્રુત્યનુસાર ગણવો ?

શુરુ-ના, જેમ સાંખ્ય દર્શનને
 વેદવિરુદ્ધ કહ્યો તેમ યોગ પણ જાણવો.
 આ હેતુથી નીચેના સૂત્રની યોજના
 કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૩ જી.
 યોગનું નિરાકરણ.

પતેન યોગઃ પ્રયુક્તઃ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ-જેમ સાંખ્યનું ખંડન કર્યું,
 તે જ રીતે યોગના મંજામાં પણ જાણવું.

ટીકા-શુરુ-આ રીતે સાંખ્ય સ્મૃતિનું
 ખંડન કરવાથી યોગ સ્મૃતિનું પણ ખંડન જાણી
 લેવું, એમ આ સૂત્ર જણાવે છે. યોગમાં પણ
 શ્રુતિ વિરુદ્ધ પ્રધાનને સ્વતંત્ર કારણરૂપે
 ગણ્યું છે, તેમજ મહદાદિ કાર્યોની કલ્પના

કરી છે, જે લોક તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ
 નથી.

શિષ્ય-ન્યારે આ પ્રમાણેનો આ
 માત્ર ન્યાય પણ છે તો પછી ફરી
 નિરૂપણ શાને અર્થે કરવામાં આવ્યું
 છે? વળી આ સ્થળે મને મોટી શકા
 ઉત્પન્ન થાય છે તે એ કે, વેદમાં કહ્યું
 છે કે, મમ્યક્ દર્શનના ઉપાયરૂપે યોગ
 છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “શ્રોતવ્યો મનાવ્યો
 નિદિધ્યાસિતવ્યઃ આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય,
 મનન કરવા યોગ્ય તથા તેનું નિદિધ્યાસન
 કરવા યોગ્ય છે.” વળી કહ્યું છે કે, ત્રિ
 નવ સ્થાવ્યસમ શરીરમ્ (શ્વે. ૨, ૮) યોગ
 સમયે છાતી, ગ્રીવા તથા મસ્તક આ ત્રણ
 ભાગોને સીધા તથા શરીરની બીજા
 ભાગોની સાથે સમાન રાખવા.” આ
 રીતે આસનાદિ કલ્પનાયુક્ત પુષ્કળ
 વિસ્તારપૂર્વક યોગનું નિરૂપણ શ્વેતા-
 શ્વતર ઉપનિષદમાં કર્યું છે. યોગ સંબંધી
 હજારો વૈદિક વચનો જોવામાં આવે છે,
 જેમકે, “તા યોગમિતિ મન્યન્તે સ્થિતમિદ્ર્ય
 ધારણામ્ (કં. ૨, ૬, ૧૧) ઇન્દ્રિયોને
 દૃઢપણે નિયમમાં રાખવી, તેને યુનિચો
 યોગ કહે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “વિજા
 મેતા યોગોવિધિં ચ કૃત્વન્મ્ (કાં. ૨, ૬,
 ૧૮) નચિકેતાએ આ વિધાને તેમજ
 મમઞ્ચ યોગ વિધિને જાણવ્યાં.” યોગ
 શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, ગય તત્ત્વદર્શનો
 પાવો યોગઃ યોગ તત્ત્વ દર્શનના ઉપાયરૂપે
 છે” આ રીતે આત્મસાક્ષાત્કાંક્ષના ઉપાય
 માટે યોગનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે
 આથી યોગ સ્મૃતિના વિષયનો એક દેશ

મળતો હોવાથી અષ્ટકાદિ સ્મૃતિની માફક યોગ સ્મૃતિ પણ અબાધિત થશે.

સુર:-આ અધિક શંકાની નિવૃત્તિ એક દેશવડે થાય છે. જે કે યોગમાં જે વિષય છે, તેનો અમુક ભાગ શ્રુતિને અનુમતી છે, પણ અમુક વિભાગ તેથી વિરુદ્ધ પણ ભેવામાં આવે છે. અધ્યાત્મના મંથનમાં અનેક સ્મૃતિઓ છે, પણ માંખ્ય તથા યોગ સ્મૃતિના નિરાકરણ માટે પ્રયાગ કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે માંખ્ય તથા યોગ પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપે છે, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી વિદ્વાનો આ બે જ સ્મૃતિઓનું ગ્રહણ કરે છે તથા તે બે સ્મૃતિઓ શ્રુતિના વચનોને પુષ્ટિ આપનારી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સત્કાળ સાત્વયોગાભિપન્ન જ્ઞાન્ના દેવ મુચ્યન્તે સર્વપાંશઃ” (શ્વે. ૬, ૧૩) સર્વ કાર્યોના કાળરૂપ, તથા સાંખ્ય અને યોગવડે સુકત પરમાત્માનું જ્ઞાન થવા પછી મનુષ્ય સર્વ બધનમાંથી સુકત થાય છે” માંખ્ય માર્ગવડે અથવા તો યોગમાર્ગ વડે વેદવિના મોક્ષ માર્ગને પમાય છે, એમ નિગદરણ નથી. કારણકે શ્રુતિ નિષેધ કરે છે કે, વૈદિક આત્માના એકત્વ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન અન્ય કોઈપણ કસ્યાણના સાધનરૂપ નથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યપન્થા વિચિતેડયનાય પરમાત્માનું જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું છે, તે મૃત્યુનું અનિકમણ કરે છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે આ

પરમાત્માને ઝોળખ્યા સિવાય અન્ય કોઈપણ ઉપાય નથી.” બીજું સાંખ્ય તથા યોગ બેઉ દ્વૈત વાદવાળાં છે, માટે તેઓ અદ્વૈત ભાવની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળાં નથી “તત્સાળ સાત્વયોગાભિપન્નમ્ કરણરૂપ તથા માખ્ય અને યોગ યુક્ત” આ રીતનું જે વચન કહ્યું છે તે વૈદિક જ છે. આમાં બાબત એ છે કે, જ્ઞાન તથા ધ્યાન સાંખ્ય તથા યોગવડે મળે છે. કારણ કે જ્ઞાન તથા ધ્યાનના મંથનમાં આ બેઉ સ્મૃતિઓ શ્રુતિની સાથે બહુ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. જે બાબતમાં શ્રુતિનો વિરોધ ન આવતો હોય, તે બાબતમાં માંખ્ય તથા યોગ સ્મૃતિનું ગ્રહણ પૂર્ણપણે કરવું જેમકે બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે, “અસંગો હ્યપુન્ન આ પુરુષ કોઈ પણ રીતના મંથથી રહિત છે” આ રીતે પુરુષનું વિશુદ્ધપણું જેમ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ નિર્ગુણ પુરુષના નિરૂપણવડે સાંખ્ય શાસ્ત્ર પણ સૂચન કરે છે. તેમ જ યોગમાં પણ કહ્યું છે કે, “અથ પરિમિદ્ વિવર્ણવાત્ મુલોપરિમિદ્ મંન્યામીતું લક્ષણ એવું છે કે, તેનું વસ્ત્ર કોઈ પણ રીતના રંગથી રહિત, મરતકપર કેશથી ગ્રહિત તથા કોઈ પણ રીતના પરિગ્રહથી તે રહિત હોવો જોઈએ.” આ રીતે શ્રુતિમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, મંન્યામી નિવૃત્તિ ધર્મના લક્ષણવાળો છે આ રીતે તર્કના પ્રમાણ વાળી સર્વ સ્મૃતિઓનો નિષેધ કયો છે આ તર્ક પ્રમાણવાળી સ્મૃતિઓમાં પણ

જે સ્મૃતિ તત્ત્વ જ્ઞાનનું સૂચન કરતી હોય, તેને ગ્રહણ કરવી. ખરું તત્ત્વજ્ઞાન તો વેદાંત વાક્યવડે જ થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ નાવેદાવિન્મનુતે વ વૃહન્તમ્ (તૈં બ્રાં ૩, ૧૨, ૬, ૭) આ મહાન્ પુરુષનું અવિદ્યાનને જ્ઞાન હોતું નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “ ત ત્વૌપનિષદ પૃચ્છામિ (બૃં ૩, ૬, ૨૬) તે ઉપનિષદમાં નિરૂપણ કરાયલા પુરુષસંબંધી હું પૂછું છું.” (૩)

શિષ્ય:-જે કે આપે શ્રુતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, ધૃત્યર જ જગતના કારણ સ્વરૂપે છે. પણ તર્ક-પ્રમાણથી પણ તે સિદ્ધ કરી બતાવવું બેધર.

શુરુ:-શ્રુતિ બેતાં જગત્ તથા બ્રહ્મનું વિલક્ષણપણું છે. આથી બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે નથી. આ જ હેતુથી ૪ થા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભૂં-સૂત્ર ૪ થું.

બ્રહ્મમાં જગતના કારણપણાનો

અભાવ.

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથાત્વ ચ શન્દાત્ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે નથી. કારણ કે બ્રહ્મથી જગતમાં વિલક્ષણપણું છે. વળી આ વિલક્ષણપણું શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ થાય છે. (૪)

ટીકા:-શુરુ:-બ્રહ્મ આ જગતના નિમિત્ત કારણરૂપે તેમજ પ્રકૃતિરૂપે છે. આના

સંબંધમાં સ્મૃતિના નિમિત્તવાળા આક્ષેપનો પરિહાર કર્યો. હવે તર્ક નિમિત્ત વાળા આક્ષેપનો પરિહાર કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-શાસ્ત્રના અર્થનો નિશ્ચય થઈ ગયા પછી તર્ક નિમિત્તના આક્ષેપનો અવકાશ કેવી રીતે? ધર્મની માફક બ્રહ્મના સંબંધમાં પણ શાસ્ત્ર કોઈપણ રીતની અપેક્ષાથી રહિત છે. જે ભિન્ન પ્રમાણનું અવલંબન તેમાં નહિ કરવામાં આવે તથા આચરણીય ધર્મ સ્વરૂપની માફક શાસ્ત્રનો અર્થ પ્રમેયરૂપે હોય તો પછી આ દૃષ્ટાંત યોગ્ય છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ છે, એમ કહ્યું છે. જેમ પૃથ્વીના સંબંધમાં છે તેમ પરિપૂર્ણ વસ્તુમાં અન્ય પ્રમાણનો અવકાશ છે. જેવી રીતે શ્રુતિઓમાં માંહોમાંહે બધાં વિરોધ હોય ત્યાં એકને પ્રધાનરૂપે તથા બીજીને ગૌણરૂપે ગ્રહણ કરવી. આ રીતે બધાં અન્ય પ્રમાણનો વિરોધ આવતો હોય ત્યાં પ્રમાણને અનુસરનારી શ્રુતિનું ગ્રહણ કરવું. જે વિષય પરોક્ષ છે, તેનું સમર્થન કરનારી સુક્તિમાં તર્કની પ્રાધાન્યતા હોય છે. કારણકે તર્કની સહાયતાવડે અપરોક્ષ વિષયની સાથે પરોક્ષ વિષયની સરખામણી કરવામાં આવે છે શ્રુતિ પણ પરોક્ષવાદવડે પોતાના જ વિષયનું અર્થાત્ મોક્ષના સંબંધમાં નિરૂપણ કરે છે, માટે અનુભવનું પ્રમાણ શ્રુતિ કરતાં વધારે છે. વળી બ્રહ્મજ્ઞાનવડે અવિદ્યાનો નાશ થાય છે તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન દૃષ્ટ દેખવાળું તથા અનુભવનાં પચિણ્ણમ-

વાળું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જાતમા શ્રોતવ્યો મત્તય" આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય તથા મનન કરવા યોગ્ય છે." આ રીતે શ્રવણ મિથ્યા મનનનું પણ વિધાન કરવામાં આવેલું હોવાથી તર્કની પ્રાધાન્યતા શ્રુતિ દર્શાવે છે. આથી તર્કના જગને લીધે આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે, બ્રહ્મ જગતથી વિલક્ષણ હોવાથી જગતના કારણરૂપ નથી. માટે ચેતનબ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે તથા પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ જે કહ્યું છે તે અયોગ્ય છે શુર-તે કેવી રીતે બને ?

શિષ્ય-કારણ કે બ્રહ્મના વિકારરૂપ પ્રકૃતિથી જગતની વિલક્ષણતા જોવામાં આવે છે. વળી બ્રહ્મના કાર્યરૂપે નિરૂપણ કરાયેલ જગત્ બ્રહ્મથી વિલક્ષણ, અચેતનરૂપ તથા અશુદ્ધરૂપે જોવામાં આવે છે. પણ બ્રહ્મ તો જગતથી વિલક્ષણ, ચેતન સ્વરૂપ તથા શુદ્ધ સ્વરૂપે નિરૂપણ કયાયેલો છે પ્રકૃતિનો વિકાર પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ કદી હોઈ શકે નહિ, સુવર્ણની માળા આદિ વિકારો કદી મૃત્તિકાના વિકારરૂપે હોય નહિ તેમજ ઘટશરણઆદિ મૃત્તિકાના વિકારો કદી સુવર્ણના વિકારરૂપે હોઈ શકે નહિ મૃત્તિકાથી મૃત્તિકાના જ વિકારો થાય છે તથા સુવર્ણવડે સુવર્ણના જ વિકારોનો ઉદ્ભવ થાય છે. તે જ પ્રમાણે અચેતનરૂપ, સુખ, દુઃખ તથા મોહવાળું જગત્ પણ અચેતન સ્વરૂપ તથા સુખદુઃખ મોહાત્મક કારણના જ કાર્ય સ્વરૂપે થવા યોગ્ય છે પણ આવા

શુભોચી વિલક્ષણ અર્થાત્ ચેતન સ્વરૂપ તથા સુખદુઃખથી રહિત બ્રહ્મના કાર્યરૂપે જગત્ થઈ શકે નહિ જગતનું બ્રહ્મથી વિલક્ષણપણ અર્થાત્ અશુદ્ધિ તથા અચેતનપણું શાસ્ત્રવડે નિરૂપણ કરાયેલું છે. અશુદ્ધ જગતમા સુખદુઃખ તથા મોહાત્મકતા છે, જેથી જગત્ પ્રીતિ, પરિતાપ તથા વિપાદ આદિના કારણરૂપે છે. આજ હેતુને લીધે સ્વર્ગ તથા નરક આદિ ઉચ્ચ કે અધમ સ્થિતિના કારણરૂપ તે કહેવાય છે. આ જગત્ અચેતન સ્વરૂપે છે, જેથી તે ચેતનપ્રતિ કાર્ય કારણ બાવવડે ઉપકરણ ભાવને પામેલું છે. જે વસ્તુઓમાં સરખાપણું હોય, તેમાં ઉપકાર્ય ઉપકારક ભાવ હોતો નથી.

શુર-જેમ સ્વામી પોતાના આકરપર ઉપકાર કરે છે, તેમ કાર્યના કારણરૂપ ચેતન પણ લોકતાના ઉપકારકરૂપે થશે.

શિષ્ય-ના, સ્વામી તથા સેવકમાં પણ અચેતન અશનુ ચેતનપ્રતિ ઉપકારકપણું હોય છે એક ચેતનને બ્રહ્મ કરનાર બુદ્ધિ આદિ રૂપને અચેતન ભાગ છે, તે જ અન્ય ચેતનપર ઉપકાર કરે છે. પણ એક ચેતન અન્ય ચેતનપર કદી ઉપકાર કે અપકાર કરી શકતું નથી કારણકે માંખ દર્શનવાળાઓ ચેતનોને નિરતિશયરૂપે, જન્મ મરણાદિના અભાવરૂપે તેમજ અકર્તારૂપે માને છે. આથી અચેતન કાર્યના કારણરૂપે થઈ શકે છે. વળી પ્રાણ લોહ આદિના ચેતનપણુમા કોઈ રીતનું પ્રમાણ હોતું નથી. બીજું ચેતન

કે અચેતનરૂપ વિભાગ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે પ્રદક્ષથી વિલક્ષણ હોવાથી આ જગત્ પ્રકૃતિમાંથી થયેલ નથી. શ્રુતિ-પ્રમાણુવડે ચેતનસ્વરૂપ પ્રકૃતિમાંથી જગત્ થયું છે, એમ કહેશે તો તેથી સર્વ જગત્ ચેતનસ્વરૂપે છે, એમ હું કહીશ. કારણકે જેવું રૂપ પ્રકૃતિનું છે તે જ પ્રમાણેનું સ્વરૂપ તેના વિકારનું હોવું જોઈએ. વળી ચેતન્યના વિશેષ પરિણામરૂપે અંતઃકરણાદિ હોવાથી તે અલિવ્યકત થતું નથી. જેવી રીતે સ્વપ્ન તથા મૂર્છાદિ અવસ્થાઓમાં સ્પષ્ટ ચેતન્ય-રૂપ આત્માઓનું ચેતન્ય વ્યકત હોતું નથી, તે જ પ્રમાણે કાષ્ઠ લોઠ આદિનું પણ ચેતન્ય વ્યકતરૂપે થશે નહિ. વળી રૂપાદિનો ભાવ તેમજ રૂપાઆદિનો અભાવ વ્યકત તથા અવ્યકતપણાને લીધે છે. આથી કાર્ય તથા કારણરૂપ આત્મામાં ચેતનપણું સામાન્યરૂપે હોવાથી, શુણ્ણ તથા પ્રધાનપણામાં વિશેષ આવતો નથી. દાખલા તરીકે માંચ, રાગડી, ઓદન આદિમાં સામાન્ય રીતે પૃથ્વીનો વિકાર છે, છતાં વિશેષ ધર્મ હોવાથી તેમાં ઉપકારિપણું જોવામાં આવે છે. તે જ રીતે આ સ્થળે પણ જાણવું. આ રીતે 'તર્ક'નું ગ્રહણ કરવાથી ચેતન તથા અચેતનના વિભાગમાં વિરોધ આવશે નહિ. આથી કઇ એક ચેતન તથા અચેતનત્વ લક્ષણવાળા વિલક્ષણપણાનો નાશ થાય છે. પણ તેથી કાંઈ ગુદ્ધ તથા અશુદ્ધપણાની વિલક્ષણતાનો નાશ થતો નથી. તેમ જ

બીજી વિલક્ષણતાનો પરિહાર કરવો શક્ય નથી. વળી આ રીતનું વિલક્ષણ-પણું શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. વળી સર્વ વસ્તુનું ચેતનપણું જાણવામાં આવતું નથી. પણ શ્રુતિ કહે છે કે, પ્રકૃતિ ચેતનરૂપે છે. આ રીતે શ્રુતિને અનુસરી સર્વમાં ચેતનપણાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પાછું શ્રુતિના જ વચનવડે વિરોધ આવે છે. કારણકે શ્રુતિથી પણ વિલક્ષણપણું સિદ્ધ થાય છે. "તેવાપણું છે" અર્થાત્ શ્રુતિ પણ કહે છે કે, જગતમાં પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ-પણું છે. આ સ્થળે શબ્દનો અર્થ વિજ્ઞાન તથા અવિજ્ઞાન છે. આ રીતે કેટલાક ભાગને શ્રુતિ અચેતન સ્વરૂપે નિરૂપણ કરે છે તથા ચેતન સ્વરૂપ પ્રદક્ષમાંથી વિલક્ષણ એવા અચેતન સ્વરૂપ જગતનો આવિર્ભાવ થાય છે. (૪)

(શુરુ:-તે જે કહ્યું તે જે જાણ્યું. પણ શ્રુતિમાં તો કેટલેક સ્થળે અચેતન સ્વરૂપ પંચમહાભૂત તથા ઇન્દ્રિયોનું પણ ચેતનપણું નિરૂપણ કરાયલું છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, "મૃદવ્વર્ત, લાપોઽનુવન (શં ૫૦ પ્રા ૬, ૧, ૩, ૨૪) મૃત્તિકા બોલી, જળ બોલ્યું." તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, "તત્તેજ એક્ષત, તા આપ એક્ષન્ત (છાં ૬, ૨, ૩, ૪) તે તેજે જોયું, તે જળે જોયું." આ રીતે પંચમહાભૂતને ચેતનસ્વરૂપે દર્શાવી છે. વળી કેટલેક સ્થળે ઇન્દ્રિયોને પણ ચેતનરૂપે જણાવી છે. જેમકે, "તે દે મે પ્રાણ બહ એવમે વિવદમાન્તા દ્વન્ન જગ્મુ" (મૂં ૬, ૧, ૭) આ પ્રાણો માહોમાં

લડી હું શ્રેષ્ઠ છું, એ પ્રમાણે વિવાદ કરતા બ્રહ્મા પાસે ગયા.” વળી કહ્યું છે કે, તે હવા-ચમ્પુસ્ત્ર ન હતાવેતિ:- તેઓએ, વાણીને કહ્યું કે, તમે અમારે માટે ગાન કરો.” આ રીતે ઇન્દ્રિયોને પણ શ્રુતિએ કેટલેક સ્થળે ચેતનરૂપે જણાવી છે. (૪)

શિષ્ય:-આમ શ્રુતિમાં વિશેષ આવવાનું શું કારણ છે ?

ગુરુ:-આમાં વિશેષ નથી. અહીં ચેતનના અભિમાની દેવતાનું નિરૂપણ છે. આ જ અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા પ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૫ મું.

અચેતનના અભિમાનીનું નિરૂપણ.
અભિમાનિવ્યવદેશત્તુ વિશેષાનુગતિભ્યામ્
॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ-વિશેષ તથા અનુગતિવડે એમ નિરાકરણ થાય છે કે, અચેતનવડે તેના અભિમાની દેવનો વ્યવદેશ છે. (૫)

ટીકા: ગુરુ:-મૂળમાં જે તું શબ્દ છે, તેવડે આ શંકાનું નિરાકરણ કર્યું છે. અહીં મૃત્તિકા બોલી, એ પ્રમાણે શ્રુતિએ જે કહ્યું છે, તેથી ભૂતેન્દ્રિયોમાં ચેતનપણું છે, એ રીતની શંકા કરવી નહિ. કારણ કે અહીં અચેતનના અભિમાનીનો ઉપદેશ છે. મૃત્તિકાદિના અભિમાની તથા વાગાદિના અભિમાની ચેતન સ્વભાવવાળા દેવોનો વાદવિવાદરૂપે ચેતન યોગ્ય વ્યવહારમાં ઉપદેશ કર્યો છે. આ સ્થળે કેવળ ભૂતેન્દ્રિયોનો ઉપદેશ નથી.

શિષ્ય:-એમ તે કેવી રીતે ઝને ?

ગુરુ:-વિશેષ ભાવ તથા ગતિ ભાવ વડે આ કહ્યું છે. કારણ કે ભોક્તા તથા ભૂતેન્દ્રિયોના ચેતન તથા જરૂના વિભાગવાળો વિશેષ ભાવ પૂર્વે દર્શાવેલો છે. જો સર્વ ચેતનરૂપે હોય તો આ પ્રમાણેનો વિભાગ ઝની શકે નહિ. કૌપીતકિ ઉપનિષદમાં પ્રાણ સંવાદમાં ઇન્દ્રિયોની આશંકાનું નિવારણ કર્યું છે તથા અધિ-ક્ષારારૂપ ચેતનનું ગ્રહણ કર્યું છે. આથી ઇન્દ્રિયોને દેવતારૂપે નિરૂપણ કરી છે. જેમકે-“एता हव देवता अहमेवमे विवदमानाः आ सर्व इन्द्रियाभिमानी देवाश्चे पोतानी श्रंषताना संषधमां वादविवाद कुर्यो.” વળી કહ્યું છે કે, તા વા એતા: સર્વા દેવતા: प्राणे नि श्रेयस विदित्वा: (૨, ૧૪) તે સર્વ દેવોએ પ્રાણને પોતાથી શ્રેષ્ઠ જાણ્યો.” સર્વ સ્થળે પોતપોતાના અભિમાની દેવો ચેતનસ્વરૂપે રહે છે, એમ મંત્ર, અર્થવાદ, ઇતિહાસ તથા પુરાણ આદિ-વડે જાણવામાં આવે છે. જેમકે “अतिविग्मत्वा मुख प्राविशत् अग्निश्चे वाणी रूपा यद्य मुणमां प्रवेश कुर्यो.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ ઇન્દ્રિયોનેવિશેષ અનુગ્રહ કરનારા દેવો રહેલા છે, એમ સૂચવે છે. શ્રુતિમાં જ્યાં પ્રાણ સંબંધ વાદવિવાદનું સૂચન છે ત્યાં છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “तं ह प्राणः प्रजापति पितृमैत्र्योबुः (છાં ૫, ૧, ૭) તે પ્રાણો પિતા પ્રજાપતિ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા” આ પ્રમાણે પ્રાણોનું પ્રજાપતિ પાસે ગમન શ્રેષ્ઠતાના નિશ્ચય માટે કહ્યું છે. દરેક ઇન્દ્રિય

એક પછી એક નીકળી પાછી પોતપોતાના
સ્થાન પ્રતિ આવી. આ રીતે જોડાવા
• તથા છૂટા પડવાવડે પ્રાણુમા શ્રેષ્ઠતા છે,
એમ કહ્યું છે. “તસ્મ વલિહાળમ (પ્રાં
૬, ૧, ૧૩) તેને માટે જાણિ લઈ જવામાં
આવ્યું.” આ પ્રમાણે અસ્મદ્વાદિ મર્વ
નામોનો જે વ્યવહાર છે, તેવડે તેમાં
રહેલ અભિમાની દેવોના ઉપદેશને
દૃઢ કરે છે. “તત્તેજ દેક્ષત તે તેજે જોયું.”
આ સ્થળે પણ અધિષ્ઠાતારૂપ પર દેવનું
પોતાના વિકારને પ્રાપ્ત થવું, આ જ
તેનો જોવારૂપે ઉપદેશ છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે. માટે આ જગત્ પ્રજ્ઞથી
વિલક્ષણ છે. વળી વિલક્ષણ હોવાથી
પ્રજ્ઞ પ્રકૃતિરૂપે નથી, આ રીતના
આશ્રેયનું નિરાકરણ હવે પછીના સૂત્રમાં
કરવામાં આવશે. (૫)

શિષ્ય:-આ વિલક્ષણતા શા કારણથી
છ ?

શુરુ:-જેવા માત્ર છે. આથી જ
૬ ક્ષા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ ભું.-સૂત્ર ૬ હું.

જેવા માત્રથી વિલક્ષણતા.

દ્વયતે તુ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ:-વિલક્ષણતા તો અન્યમાં
પણ જોવામાં આવે છે. (૬)

ટીકા:-શુરુ-અહીં મૂલમાં જે તું
શબ્દ મૂક્યો છે, તેવડે પૂર્વ પક્ષનું ઉદ્દન
થાય છે. કારણકે પૂર્વે કહ્યું કે, વિલ-
ક્ષણના હોવાથી આ જગત્ પ્રજ્ઞના

પ્રકૃતિસ્વરૂપે નથી. આ રીતનો નિશ્ચય
યોગ્ય નથી. એતન સ્વરૂપ પ્રમિદ્ધ
મનુષ્યાદિમાં એતનથી વિલક્ષણ કેશ
તથા નળ આદિની ઉત્પત્તિ જોવામાં
આવે છે. તેમ જ અચેતનરૂપ છાણ
આદિમાં વીંછી આદિની ઉત્પત્તિ થયલ
જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-પુરૂષ આદિનાં શરીરો અ
ચેતન સ્વરૂપે છે, જે અચેતનરૂપ કેશ
નળ આદિના કારણરૂપે છે. તેજ પ્રમાણે
વીંછી આદિનાં શરીરો પણ અચેતન
રૂપે છે તથા તે શરીરો અચેતનરૂપ
છાણ આદિના કાર્યરૂપે છે.

શુરુ:-હું આ સંબંધમાં કહું, તે
સાંભળ. વળી કોઈક અચેતન એતનન
આશ્રય લાવને પામે છે તથા કોઈ
નથી પામતું, આ રીતે વિલક્ષણતા
જોવામાં આવે છે. વળી પરિણામ લા-
પણ સ્વાભાવિક રીતે મહાન્ભિત્ત હોય
છે. કારણકે પુરૂષાદિઓનો તથા કેશ
નળ આદિનો પણ સ્વરૂપે કરી જો
છે. તેમજ છાણ આદિ તથા વૃક્ષિ
કાદિનો પણ સ્વરૂપે કરી જોઈ છે
અત્યંત આરૂપમાં પ્રકૃતિના વિકાર
લાવનો લય પામે છે. જેવી રીતે પુરૂ-
ષાદિના કેશ તથા નળ આદિમાં પૃથ્વ
આદિના વિકારરૂપ સ્વભાવ રહેલ છે
તથા વીંછીમાં છાણ આદિનો વિકાર
રહેલ છે, તેમજ પ્રજ્ઞનો પણ રૂપ
લક્ષણરૂપ સ્વભાવ આકાશાદિમાં રહેલ
જોવામાં આવે છે. કારણરૂપે કરી

પ્રહ્મની પ્રકૃતિ જગતથી વિલક્ષણ છે, આ રીતના દોષ મૂકનારે કહેવું જોઈએ કે, શું અશેષ પ્રહ્મ સ્વભાવનું વિલક્ષણ-પણું નથી રહેલું કે ગમે તે કોઈ ચેતન્યનું વિલક્ષણપણું રહેલ નથી ? તે પ્રથમ કહેવું જોઈએ. જો પ્રહ્મ સ્વભાવ વિલક્ષણ રૂપે સર્વ વસ્તુમાં રહેવાપણું ન હોય તો પછી સર્વ પ્રકૃતિના વિકારનો નાશ થશે. જેમાં અત્યંત અસ્તિત્વનો અભાવ હોય ત્યાં પ્રકૃતિનો વિકાર કેવી રીતે હોઈ શકે ? વળી જીજ્ઞે વિકલ્પ તો તદન અમિદ્ધ છે કારણ કે સત્તા લક્ષણ-ળો પ્રહ્મ સ્વભાવ આકાશાદિમાં રહેલ , એમ જેવામાં આવે છે. આ રીતના પિત્ત પક્ષ વિશે તો દષ્ટાંતનો અભાવ છે. રતન્યથી જે યુક્ત નથી, તે પ્રહ્મની પ્રકૃતિ રૂપે નથી. આના સંબંધમાં પ્રહ્મવાદને પાનનારા પ્રતિ તમે કહેા દાખલો આપશો ? રણ કે પ્રહ્મવાદી સર્વ વસ્તુસમૂહ પ્રહ્મ ની પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ સ્વીકારે છે. જગત પ્રહ્મની પ્રકૃતિરૂપે નથી, આના સંબંધમાં તમે તો ચોતાનો વિરોધ જણાવ્યો જ શાસ્ત્રમાં તો કહ્યું છે કે, ચેતન પ્રહ્મ ગતના કારણરૂપે તથા પ્રકૃતિરૂપે છે . રીતનો શાસ્ત્રમાં તો નિશ્ચય થઈ જ કેલો છે, પ્રહ્મ પરિનિશ્ચિત્ત હોવાથી અ-ત સર્વ પ્રમાણનો અવિષય છે, માટે માં અન્ય પ્રમાણો સંસરે છે, એમ જે પુ, તે મનોરથ માત્ર છે. પ્રહ્મમા રૂપા હો અભાવ છે. માટે પ્રહ્મ પ્રત્યક્ષનો પય નથી વળી પ્રહ્મમાં લિંગાદિનો ભાવ હોવાથી પ્રહ્મ અનુમાન પ્રમાણનો

પણ વિષય નથી. જેમ ધર્મના સંબંધમાં શાસ્ત્રને પ્રમાણરૂપે ગણવામાં આવે છે, તેમજ પ્રહ્મના સંબંધમાં છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, નૈવા તર્કજ્ઞ મતિરાખેવા પ્રોતાન્વ-નૈવ મુક્તાનાય પ્રેષ્ટ (કાં ૧, ૨, ૬) પ્રેષ્ટ (પ્રિયતમ) ! જે વિશે તે પૂછ્યું તેવી બુદ્ધિ તર્કવડે લભ્ય નથી, પણ નાસ્તિકથી લિત્ત એવા સુરૂવડે તે દર્શાવવામાં આવે છે.” વળી કહ્યું છે કે, જો અદ્વા વેદ વદ્ધ પ્રવોચત્ત્વમ્ વિષદિર્ઘિત્ત આચમૂવ અં ૦ સં ૦ ૧, ૧૦, ૬) કોણ સાક્ષાત્ જાણે છે તથા અહીં કોણ બોલ્યું, કે જેથી આ વિવિધ સ્થિ ઉત્પન્ન થઈ.” આ બે કથાઓ “જગતની કારણતા ઇન્દ્રિયને પણ અગમ્ય છે” એમ દર્શાવે છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “ અનિત્યા રલુ ચે માવા ન તાસ્તર્કજ્ઞ યોગમેત્ત અરેખર જે પદાર્થો અચિન્ત્ય છે, તેને તર્ક સાથે જોડવા યુક્ત નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “ અવ્યક્તોડયમચિન્ત્યોડયમવિકારોડયમુચ્યમે (ગી. ૨, ૨૫) પ્રહ્મ અવ્યક્ત, અચિન્ત્ય, વિકારથી રહિત કહેવાય છે.” તેમજ કહ્યું છે કે, નમે વિદુઃ સુરણાઃ પ્રમવન મહર્ષયઃ । અહમાદિર્હિ દેવાના મહર્ષિણા ચ તર્કત (ગી ૦ ૧૦, ૨) દેવ-ગણો કે મહર્ષિઓ મારો જન્મ જાણતા નથી. હું સર્વ પ્રકારે દેવોના તથા મહર્ષિઓના આદિરૂપે છું.”

શિષ્ય:-વળી શ્રવણથી લિત્ત મનનને સૂચવનાર ગૃહવડે તર્કતું અહણ કરવું જોઈએ, એમ જે કહ્યું છે તેનું કેમ ?

સુર:-આ નિમિત્તથી શુદ્ધ તર્કવડે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ નથી. શ્રુતિ થી યુક્ત એવા તર્કનો અનુસવવડે આશ્ચ

કરવાનું કહેલ છે. સ્વપ્નાવસ્થા તથા જાગૃતાવસ્થા આ બેઉ અવસ્થાઓ એક જીવંતથી લિપ્ત હોવાથી આત્માની સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી. પણ સુષુપ્તાવસ્થામાં સર્વ પ્રકારના પ્રપંચનો ત્યાગ થાય છે. આથી સત્ સ્વરૂપ આત્માની સાથે જોડાવાથી નિષ્કલંક સત્ પ્રજ્ઞ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. જીવનું પ્રપંચની ઉત્પત્તિ પ્રજ્ઞામાંથી થાય છે. કારણકે કાર્યથી કારણ લિપ્ત હોતું નથી, જેથી પ્રપંચ પ્રજ્ઞાથી લિપ્ત નથી, આ રીતનો જે તર્ક, તેનું ખંડન જ તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત (અ. ૨, ૧, ૧૧) આ સૂત્રથી આગળ કરવામા આવશે. શ્રુતિના પ્રમાણથી જે કોઈ એમ માને કે, ચેતન કારણરૂપે હોવાથી જગત્ ચેતનરૂપે છે, તેણે, “વિજ્ઞાન વાવિજ્ઞાન ચ વિજ્ઞાન તથા અવિજ્ઞાન એમ બે વિભાગ થયા તેમ” શ્રુતિમાં દર્શાવેલ ચેતન તથા અચેતન વિભાગ ચેતન્યના જ, અન્યકત તથા અન્યકલપણને લીધે છે, એમ જાણવું. શ્રુતિવડે પરબ્રહ્મનો વિભાગ કહેવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો?

ગુરુ:-કારણકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પરમ કારણની જ જગદાત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ થયેલ છે. જેમકે:-“વિજ્ઞાન વાવિજ્ઞાન વામવત્ વિજ્ઞાન તથા અવિજ્ઞાન થયું.” જેવી રીતે વિલક્ષણતાને લીધે ચેતનનો અચેતન ભાવ કહેવો યોગ્ય નથી, તે જ પ્રમાણે અચેતનમાંથી ચેતન થયું એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. માટે શ્રુતિએ

વિલક્ષણપણાનું નિરાકરણ કરેલું હોવાથી ચેતન જ કારણ સ્વરૂપે છે, એમ જાણવું જોઈએ. (૬)

શિષ્ય:-આપનું કહેવું એમ છે કે, ચેતનમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ પણ ઉત્પત્તિ પૂર્વે તો સર્વ દેવળ અસત્ રૂપે હતું, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેનું કેમ?

ગુરુ:-તારું આ માનવું જોડું છે. શ્રુતિમા જે પ્રતિપેદ્ય કહ્યો છે, તેનામનો જ છે તથા ત્યા અસત્નો અર્થ અન્યકત સ્વરૂપમાં હતું, એમ થાય છે. આ જ બાળતમા હમા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જનું-સૂત્ર ૭ મું.

અસતંતો અર્થ અન્યકત.

અસદિતિ ચેન્ન પ્રતિપેદ્યમાત્રવાત્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ સર્વ કાર્ય અસત્ રૂપે હતું, એમ નહીં. કારણ કે આમ જે કહેલ છે, તે દેવળ પ્રતિપેદ્ય માત્ર છે. (૭)

ગિષ્ય:-બ્રહ્મને ચેતન સ્વરૂપે, શુદ્ધ રૂપે, તથા શબ્દાદિ ભાવથી ગહિતરૂપે માનીએ તથા તેથી વિલક્ષણરૂપે, અચેતન રૂપે, અશુદ્ધરૂપે, તથા શબ્દાદિથી યુક્ત કાર્યના કારણને ગ્રહણ કરીએ તો પછી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય પણ અસત્ સ્વરૂપે જ હોવું જોઈએ. સત્કાર્યવાદી એવા આપના કહેવાને આથી હાનિ પહોંચશે.

ગુરુ:-ભાઈ! જે દોષ તું દર્શાવે છે, તે જોડો છે. કારણ કે આ પ્રતિપેદ્ય

માત્ર નામનો છે. અર્થાત્ આ સર્વ પ્રતિષેધ માત્ર છે. આ પ્રતિષેધને પ્રતિષેધના વિષયરૂપ કોઇ નથી. આ પ્રતિષેધવડે એમ નથી થતું કે, ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્યના અસ્તિત્વનો પ્રતિષેધ કયો છે.

શિષ્ય:-આપનું માનવું આ પ્રમાણે કેવી રીતે છે ?

ગુરુ:-જેવી રીતે હાલમાં આ કાર્ય કારણવાચક છે, તે જ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. હાલમાં પણ આ કાર્ય કારણથી રહિત સ્વતંત્રરૂપે નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સર્વે વ પાદાદ્યોન્યજ્ઞાત્મનઃ સર્વે વેદ (બૃ. ૨, ૪, ૬) જે આત્માથી ભિન્ન આ સર્વ જગતને બાંધે છે, તે પોતાના પુરૂષાર્થથી બ્રહ્મ થાય છે.” ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણ વાચકપણાવડે સામાન્ય રીતે છે જ.

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જગતનું કારણ બ્રહ્મ શબ્દાદિ ભાવથી રહિત છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-હા, તેમ છે ખરું. પણ તેથી શબ્દાદિ યુક્ત કાર્ય, ઉત્પત્તિ પહેલાં તથા હાલમાં કારણથી રહિત રૂપે નથી. માટે ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અશ્વત્ રૂપે છે, એમ કહેવા કોઇ શકિતમાન નથી. કાર્ય તથા કારણની એક્યતા વિસ્તારપૂર્વક આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે. (૭)

શિષ્ય:-કાર્યમાં અશુદ્ધિ આદિ દોષો છે. આપનું કહેવું એમ છે કે, પ્રલય સમયે કાર્યનો લય કારણમાં થાય છે. તો પછી કારણમાં પણ અશુદ્ધિ આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થાય, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-તું કહે છે, તે હેતુ દર્શાવવા જ નીચલા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સત્ર ૮ મું.

કાર્યના લયથી કારણમાં અશુદ્ધિ.

અપીતૌ તદ્વત્પ્રસંગાદ્સમગ્નસમ્ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ -પ્રલયમાં કારણને કાર્યની પેઠે અશુદ્ધિ આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થશે, જેથી વેદાંત દર્શન અયોગ્ય ઠરશે. (૮)

ટીકા -શિષ્ય:-જો સ્થૂલતા, અવયવતા, અચેતનપણુ, પરિચ્છિન્નપણું તથા અશુદ્ધિ આદિના ધર્મવળા કાર્યના કારણરૂપે બ્રહ્મ છે, એમ માનીએ તો એક ભાવને પામના પ્રલય વિશે ઉત્પન્ન થયેલ કાર્ય કારણની માથે સમાન ભાવને પામશે તથા તેમ થવાથી કારણના પોતાના ધર્મમાં દૂષણ આવશે. પ્રલયમાં કારણ બ્રહ્મમાં કાર્યના અશુદ્ધિ આદિ રૂપની પ્રાપ્તિ થશે. માટે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે છે, એ અયોગ્ય છે. આ રીતે વેદાંત દર્શનમાં અયોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે. વળી મનસ્વિલાભરૂપ કાર્યની પ્રાપ્તિ અવિલાભરૂપ કારણમાં થાય છે. ત્યાર બાદ નિયમરૂપ કારણનો અલાભ થવાથી આ લોકતા છે તથા આ લોભ્યરૂપે છે, એ

રીતનો વિભાગ ન હોવાથી ઉત્પત્તિ ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે ઉત્પત્તિ કહેવી તે અયોગ્ય છે. બીજું ભોક્તાઓની ઐક્યતા પરબ્રહ્મની સાથે થવા પછી કર્મોદિ કારણનો પણ લય થાય છે. આથી પુનરુત્પત્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે જેઓ મુક્ત થયા છે તેઓને પણ પુનરુત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એ અયોગ્ય છે. માટે પ્રલય થવા છતાં પણ જગત પરબ્રહ્મથી વિલક્ષ્ણરૂપે જ રહેશે. આમ થવાથી પ્રલય કહેવો અયોગ્ય છે. તેમજ કારણથી અભિન્ન કાર્યનો સંભવ નથી, એ પણ અયોગ્ય છે. (૮)

શુરુ-તારૂં આ માનવું જોઈ છે. પ્રલય સમયે કાર્ય કોઈપણ રીતે કારણને હ્રાપિત કરતું નથી. કારણ કે તે પ્રમાણેતું દષ્ટાંત શ્રુતિમા કહેલ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જ્ઞ-સૂત્ર ૯ મું.

કારણના અદ્વૈતમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

ન તુ દષ્ટાન્તમાવાહ. ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-પણ પ્રલય સમયે કાર્ય કારણને હ્રાપિત કરતું નથી. આ રીતનું દષ્ટાંત શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ છે (૯)

ટીકા-શુરુ:-અમારા વેદાંત દર્શન પ્રમાણે કોઈપણ રીતે અયોગ્યતા નથી કારણમાં કાર્યનો લય થવાથી કારણ પોતાના ધર્મથી હ્રાપિત થાય છે, એમ જે તારૂં કહેવું, તે અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-કારણ હ્રાપિત નથી થતું, તેનું શુ કારણ ?

શુરુ:-કારણ કે આના સંબંધી દષ્ટાંત આપી શકાય એમ છે. એવાં અનેક દષ્ટાંતો છે કે, કાર્યનો કારણમાં લય થવા છતાં કારણ પોતાના ધર્મથી જરા પણ હ્રાપિત થતું નથી. દાખલા તરીકે ઘટ તથા શરાવ આદિ મૃત્તિકાના વિકારરૂપે છે જ્યારે વિકાર તથા કારણરૂપ મૃત્તિકા વિભાગ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ પ્રકારના વિભાગો હોય છે. વળી જ્યારે મૂળ પ્રકૃતિને પામે છે ત્યારે પોતાના ધર્મથી મૂળ પ્રકૃતિને હ્રાપિત કરતા નથી. વળી સુવર્ણના વિકારરૂપ માળા આદિ સુવર્ણને પોતાના ધર્મથી હ્રાપિત કરતા નથી. વળી પૃથ્વીનો વિકાર ચાર પ્રકારના ભૂતસમૂહરૂપે છે. તે સમૂહ લયમાં પોતાના ધર્મવડે પૃથ્વીને હ્રાપિત કરતા નથી. તારા પક્ષનું કોઈ પણ દષ્ટાંત નથી. જો કાર્ય પોતાના કારણમાં પોતાના ધર્મવડે રહેતું હોય, તો પછી લયનો જ સંભવ રહેશે નહિ. જ્યારે અનન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે કાર્ય તથા કારણમાં કાર્યની કારણાત્મતા થાય છે, પણ કારણની કાર્યાત્મતા થતી નથી. આ બાબત આરમણશબ્દાદિભ્યઃ (બ્ર૦ સૂ. ૨, ૧, ૧૪) ઈત્યાદિ સૂત્રવડે કહીશું. લયમાં કાર્ય પોતાના ધર્મવડે કારણને હ્રાપિત કરે, એમ કદી કહેવાયું નથી. સ્થિતિમાં પણ આ સમાન પ્રસંગ છે. કારણ કે કાર્ય તથા કારણનું અનન્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “इदं सर्वं यदयमात्मा (બ્ર૦ ૨, ૪, ૬) આ સર્વ જે કાંઈ

છે, તે આત્મા રૂપે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “આત્મેવેદ સર્વમ (છાં ૭, ૨૫, ૨) આ સર્વ આત્મારૂપે છે.” “બ્રહ્મેવેદમમૃતમ્ (મું ૨, ૨, ૧૧), સર્વં તન્નિદ મમ્ (છાં ૩, ૧૪, ૧) આ સર્વ આ તરૂંપે તથા પ્રદારૂંપે છે. ખરેખર આ સર્વ પ્રદારૂંપે છે.” આ શ્રુતિવડે સામાન્યરૂપે ત્રણે કાળમાં કાર્યનું કારણ સાથે અનન્યત્વ કહેવાયતું છે. કાર્યનો તેમજ તેના ધર્મોનો અવિધાના અધ્યારોપવડે જે પરિહાર થાય છે, તેથી કારણમાં દોષ આવતો નથી. લયમાં પણ તે સમાન રીતે જ રહે છે. આની બાબતમાં બીજું દ્વંદ્વ છે. જેવી રીતે પોતે પ્રસારેલ માયાનો માયાવીને કોઈ પણ સમયે સ્પર્શ થતો નથી, કારણ કે તે વસ્તુ ખરી હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે પરમાત્માને પણ સંસારની માયાથી લેપન લાગતું નથી. દાખલા તરીકે સ્વપ્ન જ્ઞેનારને સ્વપ્ન દર્શનની માયાનો જસપણ સ્પર્શ થતો નથી. કારણ કે જાગૃત તથા સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નની માયાનો સ્પર્શ હોતો નથી. આ જ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થાના સાક્ષીરૂપ, એકરૂપ, વિકારથી રહિત-રૂપ, ચેતન્યાત્મા ત્રણે અવસ્થાના વિકારવડે લેપાતો નથી. જેવી રીતે રજઙ્ગમાં સર્પોદિનો ભાવ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્માની માયાવડે ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાનું ભાસવું છે. વેદાંત વિષયના સંપ્રદાયને બાળુવાવાળા આચાર્યો કહે છે કે, “અનાદિમાયયા સુત્તો યદા જીવ પ્રવૃણ્યતે, અજમનિદ્રમત્સ્વપ્નમદૈત વ્યુત્થતે તદા (ગૌડ પાં ૩૦ કાં ૧, ૧૬) આદિ તથા

અંત રહિત, માયારૂપ, નિદ્રામાંથી જીવ બ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે તે જીવ અજ, અનિદ્ર, અસ્વપ્ન તથા અદૈત ભાવને પામે છે.” માટે પ્રલયમાં પણ કાર્યની માફક કારણને સ્થૂલતા આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થશે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. વળી એમ તે કહ્યું છે કે, સમસ્ત કાર્યનો કારણમાં લય થવા પછી ફરી ન્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે નિયમવડે કારણ ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, આ તારૂં કહેવું અયોગ્ય છે. આના સંબંધી હું દાખલો આપું, તે સાંભળ. જેવી રીતે સુષુપ્તિ તથા સમાધિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એક્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ તે સમયે મિથ્યા જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. પણ જાગૃતાવસ્થામાં તે એક્યતાનો નાશ થાય છે. તેમ જ આ સ્થળે પણ થશે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “દુઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સપદ્યામદ્વૈતિ તદ્વદ્વ્યાપ્તો વા સિદ્ધો વા વૃક્ષો વા વરાહો વા વીટો વા પતંગો વા દસો વા મચ્ચકો વા યદ્યગ્નિ તદા ભવન્તિ (છાં ૬, ૬, ૨, ૩) સર્વ પ્રજાઓ ન્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ બાળુતી નથી કે, અઓ સત્ત્વિશે લયને પામ્યા છીએ. જે જે રૂપમાં તેઓ સુષુપ્તિ પડેલાં હોય છે, તે તે રૂપમાં તેઓ ફરી જન્મને પામે છે. કાં તો વ્યાઘ્રરૂપે, સિંહરૂપે, વરૂરૂપે, વશહરૂપે, કીટરૂપે, પતંગરૂપે, દંશરૂપે, અથવા મશકરૂપે જે જે હોય, તે ફરી સત્યમાંથી આવી મળે છે. અર્થાત્ તેમની

રીતનો વિભાગ ન હોવાથી ઉત્પત્તિ ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે ઉત્પત્તિ કહેવી તે અયોગ્ય છે. બીજું લોકતાઓની ઐક્યતા પરબ્રહ્મની સાથે થવા પછી કર્મોદ્ધિ કારણનો પણ લય થાય છે. આથી પુનરુત્પત્તિ જ્યારે થાય છે ત્યારે જેઓ મુક્ત થયા છે તેઓને પણ પુનરુત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એ અયોગ્ય છે. માટે પ્રલય થવા છતાં પણ જગત પરબ્રહ્મથી વિલકતરૂપે જ રહેશે. આમ થવાથી પ્રલય કહેવો અયોગ્ય છે તેમજ કાળથી અભિન્ન કાર્યનો સંભવ નથી, એ પણ અયોગ્ય છે. (૮)

શુરુ-તાડું આ માનવું જોઈએ. પ્રલય સમયે કાર્ય કોઈપણ રીતે કારણને દ્વિપિત કરતું નથી. કારણ કે તે પ્રમાણેનું દ્વિપિત શ્રુતિમાં કહેલ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૯ મું.

કારણના અદ્વિપણમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

ન તુ દ્વિપિતમાવાત્ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-પણ પ્રલય સમયે કાર્ય કારણને દ્વિપિત કરતું નથી. આ રીતનું દ્વિપિત શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ છે (૯)

ટીકા-શુંરુ.-અમારા વેદાંત દર્શન પ્રમાણે કોઈપણ રીતે અયોગ્યતા નથી. કારણમાં કાર્યનો લય થવાથી કારણ પોતાના ધર્મથી દ્વિપિત થાય છે, એમ જે તાડું કહેવું, તે અયોગ્ય છે.

શિષ્ય-કારણ દ્વિપિત નથી થતું, તેનું શું કારણ ?

શુરુ:-કારણ કે આના સંબંધી દ્વિપિત આપી શકાય એમ છે. એવાં અનેક દ્વિપિતો છે કે, કાર્યનો કારણમાં લય થવા છતાં કારણ પોતાના ધર્મથી જગત પણ દ્વિપિત થતું નથી. દાખલા તરીકે ઘટ તથા શરાવ આદિ મૃત્તિકાના વિકારરૂપે છે જ્યારે વિકાર તથા કારણરૂપ મૃત્તિકા વિભાગ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ પ્રકારના વિભાગો હોય છે. વળી જ્યારે મૂળ પ્રકૃતિને પામે છે ત્યારે પોતાના ધર્મથી મૂળ પ્રકૃતિને દ્વિપિત કરતા નથી. વળી સુવર્ણના વિકારરૂપ માળા આદિ સુવર્ણને પોતાના ધર્મથી દ્વિપિત કરતા નથી વળી પૃથ્વીનો વિકાર ચાર પ્રકારના ભૂતસમૂહરૂપે છે. તે સમૂહ લયમાં પોતાના ધર્મવડે પૃથ્વીને દ્વિપિત કરતા નથી. તારા પક્ષનું કોઈ પણ દ્વિપિત નથી. જો કાર્ય પોતાના કારણમાં પોતાના ધર્મવડે રહેતું હોય, તો પછી લયનો જ સંભવ રહેશે નહિ જ્યારે અનન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે કાર્ય તથા કારણમાં કાર્યની કારણાત્મતા થાય છે, પણ કારણની કાર્યાત્મતા થતી નથી. આ બાબત આરમણશાસ્ત્રાદિભ્યઃ (અં ૨૦૦ ૨, ૧, ૧૪) ઇત્યાદિ સૂત્રવડે કહીશું. લયમાં કાર્ય પોતાના ધર્મવડે કારણને દ્વિપિત કરે, એમ કદી કહેવાયું નથી. રિધિતિમાં પણ આ સમાન પ્રસંગ છે. કારણ કે કાર્ય તથા કાળનું અનન્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “દ્વિ વર્ષ વદ યમાત્મા (અં ૨, ૪, ૬) આ અર્થ જે કાંઈ

છે, તે આત્મા રૂપે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “આત્મેવેદ સર્વમ્ (છાં ૭,૨૫,૨) આ સર્વ આત્મારૂપે છે.” “વક્ત્રોદમમૃતમ્ (મું ૨,૨,૧૧), સર્વં જનિત્વં જન (છાં ૩,૧૪, ૧) આ સર્વ આ તરૂપે તથા બ્રહ્મરૂપે છે. ખરેખર આ સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે.” આ શ્રુતિવડે સામાન્યરૂપે ત્રણે કાળમાં કાર્યતું કારણ સાથે અનન્યત્વ કહેવાયતું છે. કાર્યનો તેમજ તેના ધર્મોનો અવિદ્યાના અધ્યારોપવડે જે પરિહાર થાય છે, તેથી કારણમાં દોષ આવતો નથી. લયમાં પણ તે સમાન રીતે જ રહે છે. આની બાબતમાં બીજી દૃષ્ટાંત છે. જેવી રીતે પોતે પ્રસારેલ માયાનો માયાવીને કોઈ પણ સમયે સ્પર્શ થતો નથી, કારણ કે તે વસ્તુ ખરી હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે પરમાત્માને પણ સંસારની માયાથી લેપન લાગતું નથી. દાખલા તરીકે સ્વપ્ન જોનારને સ્વપ્ન દર્શનની માયાનો જરાપણ સ્પર્શ થતો નથી. કારણ કે જાગૃત તથા સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નની માયાનો સ્પર્શ હોતો નથી. આ જ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થાના સાક્ષીરૂપ, એકરૂપ, વિકારથી રહિત-રૂપ, ચૈતન્યાત્મા ત્રણે અવસ્થાના વિકારવડે લેપાતો નથી. જેવી રીતે રજજીમાં સર્પોદ્દિનો લાવ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્માની માયાવડે ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાતું ભાસતું છે. વેદાત વિષયના સંપ્રદાયને બાણવાણના આચાર્યો કહે છે કે, “અનાદિમાયયા મુક્તો યદા જીવ પ્રવૃણતે, અજનનિન્મસ્ત્વન્મદ્વૈત વુધ્યતે તદા (ગૌડ પાઠ કાં ૧,૧૬) આદિ તથા

અંત રહિત, માયારૂપ, નિદ્રામાંથી જીવ જ્યારે જાગૃત થાય છે ત્યારે તે જીવ અજ, અનિદ્ર, અસ્વપ્ન તથા અદ્વૈત લાવને પામે છે.” માટે પ્રલયમાં પણ કાર્યની માફક કારણને સ્થૂલતા આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થશે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. વળી એમ તે કહ્યું છે કે, સમસ્ત કાર્યનો કારણમાં લય થવા પછી ફરી જ્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે નિયમવડે કારણ લાવની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ, આ તારૂં કહેવું અયોગ્ય છે. આના મંબધી હું દાખલો આપું, તે સાંભળ. જેવી રીતે સુષુપ્તિ તથા સમાધિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એક્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ તે સમયે મિથ્યા જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. પણ જાગૃતાવસ્થામાં તે એક્યતાનો નાશ થાય છે. તેમ જ આ સ્થળે પણ થશે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “હમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સપય ન વિદુઃ સતિ સપયાનહ્” इति तद् इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीदो वा पत्तगो वा दसો वा मशको वा यद्यद्वन्ति तदा भवन्ति (છાં ૬,૬,૨,૩) સર્વ પ્રવ્રજ્યો જ્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ જાણતી નથી કે, અમે સત્તવિશે લયને યાગ્યા છીએ. જે જે રૂપમાં તેઓ સુષુપ્તિ પડેલાં હોય છે, તે તે રૂપમાં તેઓ ફરી જન્મને પામે છે. કાં તો બ્યાધરૂપે, સિંહરૂપે, વરૂરૂપે, વગરૂપે, કીટરૂપે, પતંગરૂપે, દંશરૂપે, અથવા મશકરૂપે જે જે હોય, તે ફરી સત્યમાંથી આવી મળે છે. અર્થાત્ તેમની

પૂર્વ વાસના નાશ પામતી નથી". કારણ-
સ્વરૂપ પરમાત્મામાં મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ
હોય છે. કાર્યરૂપ બ્યવહાર સ્વરૂપ સરજો
કહેવાયતો છે તથા જોવામાં આવે છે.
પ્રલયમાં પણ આ રીતે મિથ્યા જ્ઞાનના
અભાવરૂપે કાર્યશક્તિ રહેલી હોય છે.
આ પ્રમાણે મુક્તોની ફરી ઉત્પત્તિ થાય
છે કે નહિ, તે સંબંધી તારા પ્રશ્નનો
ઉત્તર મેં આપ્યો. કારણ કે સમ્યક્
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી મિથ્યાજ્ઞાનનો
નાશ છે વળી તેં છેવટમાં એ પણ
કહ્યું હતું કે, આ જગતનો પ્રલય થવા
છતાં તે પરબ્રહ્મથી વિભક્ત જ રહે છે,
કારણ કે બ્રહ્મને વિકારનો દોષ લાગતો
નથી, આ રીતના તાગ કહેવાનો પણ
પ્રતિષેધ કયો. માટે ઉપનિષદ દર્શનમાં
જે જન્મદિ અભાવ કહ્યો છે તે યોગ્ય
છે (૬)

શુરુ-વળી સાંખ્યના પોતાના પક્ષમાં
પણ કેટલાક દોષો આવે છે. આથી
બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. આજ હેતુને
લઈને ૧૦મા સૂત્રની નીચે પ્રમાણે યોજના
કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ સ્તુ-સૂત્ર ૧૦ મું.

બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે

સ્વપક્ષદોષાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી સાંખ્યના પોતાના
પક્ષમાં દોષ છે, તેથી વેદાંત દર્શન
યોગ્ય છે. (૧૦)

ટીકા-શુરુ પ્રતિવાદિને પોતાના પક્ષમાં
પણ આ આગમ્ય દોષોનું દ્રવણ લાગે છે

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે?

શુરુ-વિલક્ષણ હોવાથી જગત બ્રહ્મ
ની પ્રકૃતિરૂપે નથી, એમ જે દોષ
સાંખ્યવાળાએ દર્શાવ્યો છે, તે દોષ
સાંખ્યવાળાને લેખે પ્રધાનને પ્રકૃતિરૂપે
ગણવામાં લાગશે. કારણ કે સાંખ્યમાં
શબ્દાદિથી રહિત પ્રધાનમાંથી શબ્દાદિ
યુક્ત જગતની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આથી જ
વિલક્ષણ કાર્યની ઉત્પત્તિ કહેલી હોવાથી
ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત કાર્યવાદનો પ્રસંગ
ખેડે દર્શનમા-વેદાંત તેમજ સાંખ્યમાં
સમાન છે. તે જ રીતે પ્રલયમાં કાર્યની
તેના કારણ સાથે એકતા થવાનો પ્રસંગ
પણ સમાન છે. વળી જે સર્વ વિશેષ વિકાસ
હોય છે, તે લય સમયે એકતાને પામ્યા
પછી અમુક પુરુષના કાર્યરૂપે અમુક છે
તથા અમુકના કાર્યરૂપે અમુક છે, આ
રીતના પ્રલયની પૂર્વે દરેક પુરુષના સંબંધમાં
જે લેદો નિયમિત રીતે હોય છે, તે
લેદોનો નિયમ પુનરુત્પત્તિ સમયે હોતો
નથી. કારણ કે તે સમયે કારણનો અભાવ
હોય છે. કારણના અભાવરૂપ નિયમની
પ્રાપ્તિ થવાથી મુક્ત પુરુષોને પણ ફરી
બંધનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. આથી
લયમાં કેટલાક લેદો અવિલાગને પ્રાપ્ત
થશે તથા કેટલાક અવિલાગને નહિ પ્રાપ્ત
થશે જેઓ અવિલાગને નહિ પ્રાપ્ત
કરશે, તે પ્રધાનના કાર્યત્વને પ્રાપ્ત થશે
નહિ. આ રીતનો દોષ સામાન્ય હોવાથી
વેદાંત દર્શનમા આ દોષોની પ્રેરણા નહિ
થઈ શકતી હોવાથી વેદાંતમાં કોઈ રીતનો
દોષ રહેતો નથી. માટે વેદાંત દર્શનનો જ
આશ્રય કરવો યોગ્ય છે (૧૦)

શિષ્ય:-તર્કપ્રમાણુ વેદાંત જ્ઞેયતાના સંબંધમાં ઘટારી શકાય કે નહિ?

શુરુ:-તર્ક પ્રમાણુ આત્માના સંબંધમાં લઘુ શકાય નહિ કારણ કે આત્મા અનુમાન પ્રમાણુનો વિષય નથી. તેમ છતાં જો લઘુએ તો મોક્ષ છેજ નહિ, એ રીતનો પ્રસંગ આવશે. આના જ સંબંધમાં ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ સુત્ર-સૂત્ર ૧૧ મું.

આત્મામાં તર્કનો અભાવ.

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુમેયમિતિ ચે-

વેવમપ્યવિમોક્ષપ્રસંગઃ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-તર્કનો વિષય આત્મા નથી. તેમ છતાં અનુમાન પ્રમાણુના વિષયરૂપે આત્માને લઘુએ તો મોક્ષ કોઈને છેજ નહિ, એ રીતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. (૧૧)

ટીકા:-શુરુ:-વળી જે વસ્તુ શાસ્ત્રનો વિષય હોય, તેના સંબંધમાં તર્ક ઉઠાવવો, તે મિથ્યા છે. કારણ કે માનુષિક ઉત્પેક્ષાને લઘુ ઉઠાવવામાં આવેલ તર્કો શાસ્ત્રના પ્રમાણુથી રહિત હોવાને લીધે, તે પ્રમાણુરૂપે થશે નહિ કારણ કે બુદ્ધિવટે જણાવવામાં આવેલ તર્કોનો નિયમ હોતો નથી. તેનું કારણ એ કે, કેટલાકોએ જે કાંઈ તર્કો ઉઠાવેલા હોય, તે તર્કો બીજાને આભાસરૂપે માલમ પડે છે. વળી બીજાથી ઉઠાવવામાં આવેલ તર્કો ત્રીજાઓને આભાસરૂપે લાગે છે. આ રીતે તર્કોને પ્રમાણુરૂપે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે પરમ

પુરૂષ તર્કપ્રમાણુનો વિષય નથી. વળી પ્રસિદ્ધ માહાત્મ્યવાળા કપિલ મુનિવડે અથવા અન્યવડે કરવામાં આવેલ તર્ક પ્રમાણુરૂપે છે, એમ માનીએ તો બીજાને લેખે પણ તેનો મત અપ્રમાણુરૂપે થાય છે. કારણ કે પ્રસિદ્ધ માહાત્મ્યવાળા તીર્થંકરોનો, કપિલનો તેમ જ કણ્ઠક આદિનો મત પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.

શિષ્ય:-હું કહું છું કે, જે રીતે પ્રમાણુનો હોય ન આવે, તે રીતે જિજ્ઞાસી રીતિએ અમે અનુમાન કરીએ તો પછી કેમ? તર્ક પ્રમાણુરૂપે નથી, એમ કહેવાને કોઈ પણ શક્તિમાન નથી. આ તર્કો અપ્રમાણુરૂપે છે, એવી ભાવના પણ તર્કવડે થઈ શકે છે. કારણ કે કેટલાકના તર્કો અપ્રમાણુરૂપે હોવાથી તેના સરખા બીજાના તર્કો પણ અપ્રમાણુરૂપે થાય છે. આ રીતે સર્વ તર્કો અપ્રમાણુરૂપે થવાથી લોક વ્યવહારને વિરુદ્ધ થશે. ભૂત તથા વર્તમાન વ્યવહારનું સરખાપણું હોવાથી ભવિષ્યના વ્યવહારમાં સુખદુઃખાદિનો અભાવ થવા માટે લોકની પ્રવૃત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. જે સ્થળે શ્રુતિના અર્થમાં વિરોધ આવતો હોય ત્યારે અર્થનું નિરાકરણ આભાસવડે કરાય છે. તેમજ સારી રીતના અર્થનો નિશ્ચય વાસ્તવ્યવૃત્તિનિરૂપણરૂપ તર્કવડે જ કહી શકાય છે. મનુ મહાનુજ પણ એ જ પ્રમાણુ કહે છે:-'પ્રલયમનુમાન ચ શાસ્ત્ર ચ વિવિધાગમમ્. નય મુચિદિત કાયં ધર્મેનુદ્વિમમીક્ષતા (મનુ. ૧૨, ૧૦૫) ધર્મની શુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરવાને ઇચ્છતા

પુરુષે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તેમજ વિવિધ સંપ્રદાય સહિત શાસ્ત્ર, આ ત્રણ સારી રીતે જાણવા જોઈએ ” વળી કહ્યું છે કે, “આર્ષે ધર્માપન્નેષ ચ વેદશાસ્ત્રાવિશેષિના । યસ્તઃ કૃષ્ણાનુમયતે ન ધમ વેદ નતરઃ (મતુ ૦ ૧૨, ૧૦૬) ઋષિ પ્રણીત વેદને તથા ધર્મોપદેશ કરનાર સ્મૃતિને વેદ શાસ્ત્રથી અવિરોધી તર્કવડે જે વિચારે છે, તે ધર્મને જાણે છે, અન્ય નહિ ” અપ્રતિષ્ઠિત-પણું એ તર્કના અલગરૂપે છે નિદાવાળા તર્કનો ત્યાગ કરવો તથા નિદાથી રહિત તર્કને ગ્રહણ કરવો, એ ભૂપણ છે. આપણા પૂર્વજ મૂઢ હતા, તેથી આપણે પણ મૂઢ બનવું જોઈએ, એના સંબંધમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. માટે તર્કનું અવલગન કરવું, તે દોષરૂપે નથી.

શુરુ-આમ થવાથી અવિમોક્ષનો પ્રસંગ આવશે જો કે કેટલેક સ્થળે તર્કનું પ્રમાણપણું જોવામા આવે છે, છતાં આ પ્રકૃત ગ્રંથ સંબંધી તર્ક અપ્રમાણરૂપે છે નહિ તો મોક્ષથી રહિતપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે અતિ ગભીરરૂપ, અદ્વિતીય રૂપ તથા સન્નિવેદકાનદરૂપ પગ્માત્માની શાસ્ત્ર પ્રમાણ વિના ઉત્પેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. વળી ગ્રંથના સંબંધમા રૂપાદિનો અભાવ હોવાથી આ અર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય નથી વળી લિંગાદિનો અભાવ હોવાથી અનુમાન પ્રમાણનો પણ પરગ્રહ વિષય નથી કેવળ સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વડે મોક્ષ થાય છે, એમ સઘળા મોક્ષવાદીઓ માને છે આ સમ્યક્ જ્ઞાન એક-

રૂપે છે, કારણ કે સર્વ વસ્તુ તેના આધાર રૂપે છે. એકરૂપવડે જે સ્થિતિ, તે પરમાર્થ કહેવાય છે. આ સંબંધી જે જ્ઞાન, તેને લોકો પરમ જ્ઞાનરૂપે કહે છે દૃષ્ટાંત તરીકે અગ્નિ ઉષ્ણ છે આ રીતે હોવાથી સમ્યક્ જ્ઞાનના, મંબધમા ભિન્નતા જરા પણ હોઈ શકતી નથી પણ તર્ક જ્ઞાનના મંબધમા અયોન્ય વિરોધતા હોવાથી, તેમા ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. કારણ કે એક તર્કવાદીઓ જે સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તેનું ભિન્ન રીતે બીજો પ્રતિપાદન કરે છે વળી બીજાઓ જે વસ્તુ પ્રતિપાદન કરી હોય, તે વસ્તુનું ત્રીજો ઉત્પાદન કરે છે. આ રીતે હોવાથી એક સ્વરૂપને નહિ પ્રતિપાદન કરનાર તર્કપ્રમાણ સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપે કેવી રીતે કહેવાઈ શકે? તર્કવાદીઓમા પ્રધાનવાદી ઉત્તમ છે, એમ સર્વ તર્કવાદીઓ માનતા નથી, માટે પ્રધાન વાદીનો મત સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપે છે, એમ કેવી રીતે આપણે માની શકીએ? વળી જૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યમા થનારા તર્ક વાદીઓ કોઈ પણ સ્થળે તેમ જ કોઈ પણ સમયે એકમતવાળા થઈ શકે એમ નથી, માટે તેમનો મત એકસ્વરૂપના વિષયવાળો છે, એમ કેવી રીતે કહેવાય? બીજું વેદ નિત્યરૂપે તેમ જ વિજ્ઞાનોત્પત્તિના કારણરૂપે છે. માટે તેનો વિષય વ્યવસ્થિત અર્થવાળો છે. તેથી વેદથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન સમ્યક્રૂપે છે તથા તે જ્ઞાનનો જૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યમા થનારા કોઈ

પણ તર્કવાદીઓ, નિષેધ કરવા શક્તિમાન નથી. માટે સિદ્ધ થાય છે કે, ઉપનિષદમાં જે જ્ઞાન રહેલ છે, તે જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન સિવાય બીજું જે કાંઈ જ્ઞાન છે, તે સમ્યક્ જ્ઞાન કહેવાય નહિ. કારણ તે સંસારની નિવૃત્તિને કરવાવાળું નથી. આથી શાસ્ત્રના બળપડે તેમ જ તર્કને લઈ, ચેતન બ્રહ્મ જ જગતના કારણરૂપે તેમ જ પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૧)

શિષ્ય:—આપે સાંખ્ય દર્શનનું ખંડન કર્યું, તેમાં તો જો કે મને સમજણ પડી. પણ અણુવાદને માનનારા વૈશેષિક દર્શનવાળાઓ, જે કહે છે તે શું વેદાન્ત દર્શનને અનુમરી છે કે નહિ, તે આપ સમજાવશો ?

શુદ્ધ:—આ જ હેતુને લઈ શ્રી વ્યાસ ભગવાને ૧૨ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૪ યુ—સૂત્ર ૧૨ મું.

વૈશેષિકનું ખંડન.

પત્તેન શિષ્ટાપરિગ્રહા અપિ વ્યાખ્યાતાઃ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:—સાંખ્ય દર્શનનું, પ્રધાનવાદનું ખંડન કરવાપડે, નિરાકરણ કરવાથી અમ્યક્ જ્ઞાનવાદીઓએ નહિ સ્વીકારેલ અણુવાદી આદિનું પણ ખંડન થયલું જાણી લેવું. (૧૨)

ટીકા:—શુદ્ધ:—વેદાન્ત દર્શનની માથે સાંખ્યદર્શન નિકટ અંબધ ધરાવનારું

છે. આ માંખ્યમાં તર્કનો વિસ્તાર વધારે કર્યો છે. બીજું કેટલેક અંશે વેદાન્ત-મતને અનુસરનારામાંથી જે કેટલાક બ્રહ્મ થયા છે, તેઓ સાંખ્યનો પરિગ્રહ કરે છે. આવા કારણને લીધે માંખ્યના પ્રધાન કારણવાદને લઈ તર્ક યુક્ત વેદાન્ત વાક્યમાં જે આશેષ કર્યો છે, તેનો પરિહાર કર્યો છે. હવે અણુઆદિ વાદને જેઓ અનુસરનાર છે તથા વેદાન્ત વચનમાં મંદમતિવાળા જેઓ છે, તેઓએ તર્કને લઈ જે આશેષ કર્યો છે, તેનો પરિહાર નપ્રધાનમતલ નિબહુંણ ન્યાયવડે કરવામાં આવે છે. જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તે, પરિગ્રહ કહેવાય. ન સ્વીકાર કરવામાં આવે, તે અપરિગ્રહ તથા વિદ્વાનોએ જેનો સ્વીકાર ન કર્યો હોય તે “શિષ્ટાપરિગ્રહ” કહેવાય. આ પ્રકૃત પ્રધાન કારણવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવેલું હોવાથી શિષ્ટ અર્થાત્ મનુવ્યાસ આદિઓએ જે કાંઈ અણુ આદિ કારણવાદનો જોડે અંશે પણ ન સ્વીકાર કરેલ હોય તથા જેનો પ્રતિષેધ કરેલ હોય, તેનું નિરાકરણ પણ થયલું જાણવું. નિરાકરણનો વિષય એક સરખો હોવાથી આ રથજે કોઈ રીતની શંકાનું સ્થાન રહેતું નથી. નિગકરણના કારણમાં પરમ ગભીરતા, જગતનું કારણપણું, તર્કની અપ્રવેશતા, તર્કની અપ્રમાણતા, ભિન્ન અનુમાન પ્રમાણનો સ્વીકાર કરવાથી.

નપ્રધાનમતલ નિબહુંણ ન્યાય:—પ્રધાનમત્યનો પગજ્ય કર્યો, એટલે બીજા ઉતરતા મતલનો પણ પરિહાર થયતો જાણવો.

મોક્ષથી ગૃહિતપણુનો પ્રસંગ તથા શાસ્ત્રની સાથે વિરુદ્ધતા આદિ દોષો, જે પ્રધાન વાદમાં જણાવ્યા છે, તે આરથજો પણ બાણી લેવા. (૧૨)

શિષ્ય-પ્રસય સમયે ભોજ્ય ભોક્તા રૂપે થવાથી ઉત્પત્તિ સમયે ભોજ્ય ભોક્તાથી કેવી રીતે વિભક્ત થશે ?

શુરુ-જેમ લૌકિક રીતિ હોય છે, તેમ ભોક્તા ભોજ્યથી વિભક્ત થશે આ જ હેતુને લઈ નીચેનું સૂત્ર કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૩ મું.

ભોક્તા ભોજ્યથી ભિન્ન થશે.

મોક્ષત્રાપ્તેરવિમાગશ્ચોત્ત્યાજ્ઞોકવત્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ-ભોજ્ય ભોક્તા થવાનો પ્રસંગ આવવાથી અવિભક્ત થશે નહિ એમ જો કોઈ કહે તો તેને કહેવું કે, ઉત્પત્તિ સમયે લૌકિક રીત પ્રમાણે ભોક્તા ભોજ્યથી વિભક્ત થશે. (૧૩)

ટીકા-શિષ્ય-વળી ગ્રહ કારણવાદનો તર્કની સહાયતાથી હું આરોપ કરું છું દાખલા તરીકે જો કે શ્રુતિ પોતાના વિષયમાં પ્રમાણરૂપે હોય છે, છતાં અન્ય પ્રમાણવડે તે વિષયનો જ્યારે લોપ થાય છે ત્યારે તે શ્રુતિ અન્ય વચનપર આધાર રાખે છે. જેમ મંત્ર તથા અર્થવાદ અન્ય પ્રમાણપર આધાર રાખે છે, તેમ એક શ્રુતિવચન અન્ય શ્રુતિના વચનપર આધાર રાખે છે વળી જેમ ધર્મ તથા અધર્મ એક

ખીજથી ભિન્ન હોય છે, તેમ એક અન્ય તર્કને લઈ અપ્રમાણરૂપે થાય છે. જો આ પ્રમાણે છે તો શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે કેવી રીતે કહેવાય ? માટે શ્રુતિથી ભિન્ન જે કાંઈ પ્રમાણ હોય, તેનો અટકાવ અર્થાત્ અપ્રમાણરૂપતા થાય છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. વળી પ્રસિદ્ધ એવા અન્ય પ્રમાણને શ્રુતિ કેવી રીતે ગ્રાધ કરી શકે ? આના સંબંધમાં હું કહું, તે તમે સાલજો. ભોક્તા તથા ભોજ્યની ભિન્નતા ભોક્તા પ્રસિદ્ધ છે. ભોક્તા ચેતનસ્વરૂપે તથા શારીરરૂપે છે તથા ચેત્ય શબ્દાદિરૂપે તથા તેના વિષયરૂપે છે જેમકે ભોક્તારૂપે દેવદત્ત છે તથા ભોજ્યરૂપે અન્ન છે જો ભોક્તા ભોજ્ય ભાવને પ્રાપ્ત થાય તો પછી તેનો વિભાગ થઈ શકે નહિ તેમજ ભોજ્ય ભોક્તા ભાવને પામે, તોપણ પછી તેઓ વિભક્ત થઈ શકે નહિ. વળી ભોક્તા તથા ભોજ્ય પરમ કારણ ગ્રહથી ભિન્ન નહિ હોવાથી તે બેઉનો પરસ્પર એક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ખીલું જેમ આ જે ભોક્તા તથા ભોજ્યનો વિભાગ જોવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે ભૂત તથા લવિચ્ચ કાળમાં પણ વિભાગ હોવો જોઈએ, આ પ્રમાણેની કલ્પના યુક્ત છે માટે જે પ્રસિદ્ધ રીતે વિભક્ત છે, તે એકત્ર કદી થઈ શકે નહિ માટે ત્યારે પ્રસિદ્ધ એવા ભોક્તા તથા ભોજ્યના વિભાગનો અભાવ છે ત્યારે ગ્રહ જ આ સર્વના કારણરૂપ છે, એમ મનવું અયોગ્ય છે

શુરુ-તું જે આ પ્રમાણે કહે છે, તે શંકાનું નિવારણ હું કહું તે તું

સાંભળ. લૌકિક રીતિએ જે રીતે વિકારની સ્થિતિ થાય છે, તેમ આ સ્થળે પણ છે. આ રીતનાં લૌકિક દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે:—જે કે સમુદ્રના જળના વિકારરૂપે ક્ષીણ, મોટાં મોટાં, નાનાં મોટાં, પરપોટા આદિ અનેક હોય છે. આ જો કે સમુદ્રના જળથી ભિન્ન નથી, છતાં એક બીજાથી વિભક્તરૂપે, તેમ જ એક બીજા સાથે એકત્ર થવારૂપ વ્યવહાર જોવામાં આવે છે. સમુદ્રના જળના વિકારરૂપ ક્ષીણ, મોટાં આદિ ભિન્ન સ્વરૂપે ન હોવા છતાં એક બીજાથી ભિન્ન સ્વરૂપે હોય છે, પણ ત્યારે તે વિકારો અભિન્ન સ્વરૂપે થાય છે ત્યારે તે વિકારો અસુદૃશ્ય ભિન્નરૂપે હોતા નથી. આજ પ્રમાણે ભોક્તા તથા ભોજ્યની એક બીજાથી ભિન્ન પ્રાપ્તિ નથી. પરબ્રહ્મથી ભિન્ન સ્વરૂપે કંઈ પણ થશે નહિ. જો ભોક્તા બ્રહ્મના વિકારરૂપે ન હોય તો “તત્ત્વદ્વાત્તવાતુપ્રાપ્તિશ્ચ:—પરમાત્માએ જગતને ઉત્પન્ન કરી તેમાં પ્રવેશ કર્યો.” આ રીતે અવિકારી સ્વરૂપે જ કાર્યરૂપે ભોક્તામાં પ્રવેશ છે. જેમ આકાશનો વિભાગ ઘટાદિ ઉપાધિને લઈને છે, તેમજ ઉપાધિને લઈ પ્રવેશ પામેલ બ્રહ્મનો કાર્યસ્વરૂપે વિભાગ છે. આથી પરમ કારણરૂપ બ્રહ્મનો ભોક્તા તથા ભોજ્ય ક્ષણબાજો વિભાગ એકયતાને પામે છે. જેમ સમુદ્રના તરંગો પાછા જળભાવમાં એકરૂપે થાય છે, તેમ વિકારો બ્રહ્મમાં એકરૂપે થાય છે. (૧૩)

શિષ્ય:—કાર્ય તથા કારણ એકરૂપે છે, એ કેવી રીતે જણાય?

ગુરુ:—શ્રુતિમા પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, વિકારો વાણીના આરંભણરૂપે જ છે. આ જ પ્રમાણે ૧૪ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૬ ઠું—સૂત્ર ૧૪ મું.

કાર્ય તથા કારણ એકરૂપે.

તદનન્યત્વમારમણશબ્દાદિન્ય: ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—આરંભણ આદિ શબ્દો શ્રુતિએ કહ્યા છે, તેપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, કાર્ય તથા કારણનું અનન્યપણું છે. (૧૪)

ટીકા: ગુરુ-વ્યાવહારિક રીતે ભોક્તા તથા ભોજ્યના લક્ષણરૂપ વિભાગનો સ્વીકાર કરી “સ્થાવેકવત્” અર્થાત્ લૌકિક દૃષ્ટાંત આપી તેનો પરિહાર કર્યો. પણ આ વિભાગ પરમાર્થરૂપે નથી. કારણ કે કારણ તથા કાર્યની અભિન્નતા સ્વીકારાયેલી છે. આકાશ આદિ અત્યંત વિસ્તારવાળું જગત્ કાર્યરૂપે છે તથા પરબ્રહ્મ કારણ સ્વરૂપે છે. માટે પરમાર્થ સ્વરૂપ કારણથી કાર્યનું અભિદાયણું છે. કારણના વિના કાર્યનો અભાવ સ્વીકારવો પડશે.

શિષ્ય:—આમ કહેવાનું શું કારણ?

ગુરુ:—શ્રુતિમાં વાણીના આરંભણરૂપે વિકારનું નિરૂપણ કરેલ છે, તેથી એક અર્થાત્ કારણનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ અર્થાત્ કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે,

એમ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે ત્યાં દૃષ્ટાંત પણ આપ્યું છે. જેમકે “યથા સોમ્યેન મૃત્તિદેન સર્વ મન્યમ વિજ્ઞાત સ્વાદ્વાચારમળ વિકારો નામધેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ (છાં ૬, ૧, ૧) હે! સોમ્ય! જેવી રીતે એક મૃત્તિકાના પિંડવડે તેના સર્વ વિકારો મૃત્તિકામયરૂપે છે અર્થાત્ તે વાણીના આરંભણરૂપે, વિકારરૂપે, નામરૂપે છે, પણ તેમાં સત્ય સ્વરૂપે તો મૃત્તિકા જ છે.” આનું રહસ્ય એ છે કે, એક મૃત્તિકાનો પિંડ પરમાર્થ સ્વરૂપે મૃત્તિકામય છે. આ રીતનું જ્ઞાન થવાથી ઘટ, શરાવ, ગોળી આદિ મૃત્તિકાના વિકારરૂપે છે તથા તે મૃત્તિકાના સ્વરૂપથી અલિપ્તરૂપે બાણુવામાં આવે છે. કારણ કે તે વાણીના આરંભણરૂપે છે અર્થાત્ અમુક વસ્તુ છે, એ રીતનો વાણીવડે આરંભ થાય છે. તેમજ તે વિકારસ્વરૂપે તથા નામરૂપે જ છે. આ મૃત્તિકાના કાર્યરૂપ ઘટ, શરાવ તથા ગોળી છે. પારમાર્થિક સ્વરૂપે કોઈપણ વિકાર હોતો નથી. વિકાર કેવળ નામ માત્ર હોવાથી મિથ્યા છે તથા મત્યરૂપે તો મૃત્તિકા જ છે. શ્રુતિમાં પ્રદાન સંબંધમાં પણ આ જ દૃષ્ટાંત લીધું છે. જેવી રીતે શ્રુતિમાં વાચારંભણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, તેમ તેના દાદો તિક્કમા પણ પ્રદક્ષથી ભિન્ન તેના કાર્યસમૂહનો અભાવ છે, એમ સ્વીકારાય છે વળી તેજ, જળ તથા અન્ન પ્રદાન કાર્યરૂપે કદાં છે તથા કહ્યું છે કે કાર્ય સ્વરૂપ તેજ, અન્ન તથા જળની, કારણ

રૂપ તેજ, જળ તથા અન્નથી લિન્નરૂપે રિથતિ હોતી નથી. કહ્યું છે કે, “અપામાદગ્ને-રગ્નિત્વ વાચારમળ વિકારો નામધેય ત્રીણ રૂપાણી-ત્યેવ સત્યમ્: (છા. ૬, ૪, ૧) જળ. તેજ તથા પૃથ્વીના ગમનથી અગ્નિના અગ્નિ-પણુનો નાશ થાય છે, તે કેવળ શબ્દાત્મકજરૂપે છે. તેમજ તે વિકાર તથા નામરૂપે છે. કેવળ તેનાં ત્રણ સ્વરૂપો જ સત્યરૂપે છે.” આરંભણ શબ્દની સાથે આદિ શબ્દ છે, તે વડે નીચે પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલ અર્થ બાણુવો. જેમકે, “અતદાત્મમિદ સર્વં તત્સત્ત્વ સ બાત્મા તત્ત્વમસિ (છાં ૬, ૮, ૭) इद सर्वं यदयमात्मा (બૃં ૨, ૪, ૬) ऋग्वेद सर्वम् (મું ૨, ૨, ૧૧) આત્મવેદ સર્વમ્ (છાં ૭, ૨૫, ૨) नेह नानारित किंचन (બૃં ૪, ૪, ૧૮) તે સર્વ જગતના આત્મારૂપે પરબ્રહ્મ છે. હે શ્વેતકેતુ! તું પણ તે જ છે.” આ સર્વ જે કાંઈ છે, તે આત્મારૂપે છે.” આ સર્વ બ્રહ્મરૂપે છે.” આ સર્વ આત્મારૂપે છે.” કોઈ પણ પ્રકારની વિવિધતા નથી ” આ રીતે આત્માના એકપણાને પ્રતિપાદન કરનારાં અનેક વચનો શ્રુતિમાં છે. જે તે પ્રમાણે ન હોય તો એકના જ્ઞાનવડે સર્વનું જ્ઞાન થવું બની શકે નહિ. માટે જેવી રીતે ઘટ કરવડા આદિ આકાશની મહાકાશ સાથે અલિપ્તતા છે, જેવી રીતે મૃગ તૃણિકાનું જળ રેતાળ જમીનથી ભિન્ન નથી, કારણ કે તે સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે તથા પાછો નાશ થાય છે, જેથી તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થતું નથી; તે જ રીતે લોકતા તથા લોચ્ય આદિ પ્રપંચસમૂહનો પ્રદક્ષથી ભિન્નરૂપે અભાવ છે, એમ બાણુવું.

કારણ કે પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ અનેકરૂપે છે. જે રીતે વૃક્ષ અનેક શાખાથી યુક્ત છે, તે જ રીતે પ્રજ્ઞા પણ અનેક શક્તિવાળો કહેવાય છે. માટે તે એકરૂપે, તેમજ અનેક રૂપે છે, એમ બેઉ રીતે ખરૂં છે. જેવી રીતે વૃક્ષ એક છે, છતાં શાખા લઈ અનેક રૂપે છે, તેમજ સમુદ્ર એક છે, છતાં તેમાં પ્રીણ, મોના આદિવડે અનેકપણું છે. જેમ મૃત્તિકા એક છે, છતાં ઘટ શરણ આદિને લઈ મૃત્તિકા અનેક સ્વરૂપે થાય છે, તેમ સર્વ એકરૂપે છે, એવા જ્ઞાનવડે મોક્ષ વ્યવહારની પ્રાપ્તિ થશે તથા અનેક અંશરૂપે માનવાથી કર્મ કાંડના આશ્રયવાળા લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહારની પ્રાપ્તિ થશે. આ રીતે મૃત્તિકા આદિનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય થશે.

શિષ્ય:—આપ કહો છો, તેમ બનશે નહિ. કારણ કે મૃત્તિકેત્વેવ સત્યમ્ આ દૃષ્ટાંતમાં પ્રકૃતિ માત્ર જ સત્યરૂપે છે, એમ કહ્યું છે તથા વાચારમણ શબ્દવડે સર્વ વિકારસમૂહ મિથ્યા છે, એમ કહ્યું છે. આ જ પ્રમાણે દાષ્ટાંતિકમાં પણ એવદાત્મમિદ સર્વ તત્સત્યમ્ આ રીતે પરમકારણ સ્વરૂપ એકને જ સત્યરૂપે માન્યું છે. વળી કહ્યું છે કે, “સ જાત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો હિ શ્વેતકેતુ” તે આત્મારૂપે છે.” આ રીતે જીવનો પ્રજ્ઞા સ્વરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. આ રીતે જીવનો પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રજ્ઞાવાચક સ્વરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે, પણ અન્ય ચત્નો કરવાથી જીવભાવ પ્રજ્ઞાભાવને પામતો નથી આથી જેમ રત્નજુઆદિની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી સપોદિની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, તે જ

પ્રમાણે શાસ્ત્રીય રીતે પ્રજ્ઞાત્મ ભાવનું જ્ઞાન થયા પછી સ્વાભાવિક અર્થોત્ત પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન જીવભાવનો નાશ થાય છે. વળી જીવભાવનો નાશ થવાથી તેને આશ્રયે રહેલ મમસ્ત સ્વાભાવિક વ્યવહારનો પણ નાશ થાય છે. આ રીતની પ્રસિદ્ધિને લીધે પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન વિવિધ અંશની કદ-પના કરી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મૈવામૂતતત્કેન ક પર્યેત (બૃ૦૪,૫,૧૫) પણ જેને સર્વ આત્મારૂપે છે, તે એકરૂપે થવાથી કોનાવડે કંઈ વસ્તુને જોઈ શકે? ” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કાર થવા પછી તેના ક્રિયા, કારક, તથા ફળ લક્ષણવાળા સર્વ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવ્યો છે. આ રીતનો વ્યવહારનો જે અભાવ દર્શાવ્યો છે, તે કોઈ ભિન્ન અવસ્થાને લઈને કહેલ છે, એમ કહેવું, યોગ્ય નથી કેમકે તત્ત્વમસિ આ શ્રુતિવડે પ્રજ્ઞાત્મ ભાવનું કોઈ વિશિષ્ટ અવસ્થારૂપે નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. છાદોચ્ચમાં ચોરનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તથા તેમાં કહ્યું છે કે, અસત્યના માનનારાને બધન થાય છે તથા સત્યના માનનારાને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે પરમાર્થિક સ્વરૂપની એકતા પ્રતિપાદન કરી છે. વિવિધતા જે જીવમાં આવે છે તે મિથ્યા જ્ઞાનને લીધે છે. જે એક્યતા તેમજ વિવિધતા બેઉ જ સત્યરૂપે હોય તો વ્યવહારના વિષયવાળો પ્રાણી મિથ્યા વસ્તુને માનનારો છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે? શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મૃગો જ મૃગ્યમાનોતિ ય જ્ઞ નામેઽ પચતિ

(બુ૦૪, ૪, ૧૯) જે મનુષ્ય વિવિધભાવને જુએ છે તે એક મૃત્યુ પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે અર્થાત્ જન્મમરણના ફેરામાં પડે છે.” આ શ્રુતિ એમ સૂચવે છે કે, પ્રદ્ધમાં ભેદદૃષ્ટિનો ત્યાગ કરવો. આ શ્રુતિમા જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ નથી. કારણ કે સમ્યક્ જ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવાવાળા મિથ્યા જ્ઞાનને મંમારના કારણરૂપે કહ્યું નથી. વળી બેઉ પ્રકારનાં જ્ઞાન જો સત્ય હોય તો એક-પણના જ્ઞાનવડે વિવિધ જ્ઞાનનો જે નિષેધ કયો છે, તે યોગ્ય નથી. વળી એક્યતાનો સ્વીકાર કરવાથી વિવિધતાનો અભાવ થશે. આથી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે જણાતા લૌકિક પ્રમાણોની નિવૃત્તિ થશે. કારણકે લૌકિક પ્રમાણનો વિષય રહેશે નહિ. દાખલા તરીકે સ્થાણુ આદિમાં પુરુષ આદિનું જ્ઞાન જેમ મિથ્યા છે, તે ગીતે લૌકિક પ્રમાણુ મિથ્યા થશે. તે જ પ્રમાણુ વિધિનિષેધવાળું શાસ્ત્ર પણ ભેદવાળું હોવાથી, ભેદનો અભાવ માનવાને લીધે મિથ્યા થશે. વળી અભેદભાવને લઈને મોક્ષ શાસ્ત્ર પણ અપ્રમાણુ-રૂપે થશે કારણકે તેમાં ગુરુ તથા શિષ્ય આદિ ભેદ ભાવ રહેલ છે. વળી મિથ્યા એવા મોક્ષ શાસ્ત્ર વડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ આત્મેક્યતાનું મત્યપણ કેવી રીતે હોઈ શકે?

પૂર્વે સ્વપ્નના સર્વ વ્યવહાર સત્યરૂપે ભાસે છે. જ્યાં સૂધી સત્ય સ્વરૂપ આત્માની એક્યતા પ્રતિપાદન કરવામાં નથી આવી, ત્યાં સૂધી પ્રમાણુ તથા પ્રમેયના રૂપ લક્ષણવાળા વિકારોમાં કોઈની પણ મિથ્યા બુદ્ધિ થતી નથી. સ્વાભાવિક રીતે પ્રદ્ધાત્મતાનો ત્યાગ કરી, સર્વ પ્રાણી, આ તો હું છું તથા આ તો માણું છે, આ રીતના અવિદ્યાવાચક ભાવવડે વિકારને પામે છે. માટે પ્રદ્ધાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થવા પૂર્વે સઘળો લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર યોગ્ય છે. જેવી રીતે સૂતેલો પ્રાકૃત મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાને ઉગ્ર તથા અધમ ભાવને પામેલો જુએ છે તથા જાગૃતાવસ્થા થતાં સૂધી તેણું જ જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે તથા નિશ્ચિતરૂપે રહે છે. આ સ્વપ્ન સ્પ્રમયે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુરૂપે જોવામાં આવતા સર્વ વ્યવહાર તેને આભાસરૂપે લાગતા નથી, પણ સત્યરૂપે જ લાગે છે.

શિષ્ય.—પણ અસત્ય વેદાંત વાક્યવડે સત્ય એવા પ્રદ્ધની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? સ્વપ્નરૂપી સર્પવડે દશેલો મનુષ્ય મરણ પામતો નથી. તેમજ મૃગ તૃણિકાના જળવડે સ્નાન તથા પાનાદિ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. વળી આપ એમ કહેશો કે આ દોષ નથી. કારણ કે શંકાયુક્ત વિષ્ય આદિથી થયેલ મરણાદિ કાર્યની પ્રાપ્તિ હોય છે. કારણકે સ્વપ્ન દર્શનની અવસ્થાવાળાને સર્પનો દંશ તથા જળનું સ્નાન આદિ કાર્ય જોવામાં આવે છે. માટે તે કાર્ય મિથ્યા છે.

ગુરુ.—આ તારું માનવું ખોટું છે. પ્રદ્ધજ્ઞાનની પૂર્વે પણ સર્વ વ્યવહારો સત્ય-રૂપે લાગે છે જેવી રીતે જાગૃતાવસ્થા

ગુરુ:-આના સંબંધમાં હું કહું, તે સાંભળ. જો કે સ્વપ્રાવસ્થાવાળા પુરુષને સર્વનો દંશ તથા જળનું રનાન આદિ કાર્ય અમૃતરૂપે છે, છતાં સુષ્પ પુરુષને વૃત્તિજ્ઞાન સત્ય રૂપરૂપે છે. કારણકે જાગૃતાવસ્થા પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેનો બાધ થતો નથી. સ્વપ્રમાંથી ઉઠેલો ગુરુ જો કે સર્વદંશ તથા જળના રનાનાદિ કાર્યને મિથ્યા છે, એમ માને છે, છતાં સ્વરૂપ ચૈતન્ય અર્થાત્ વૃત્તિજ્ઞાન મિથ્યા છે, એમ તે માનતો નથી. આ રીતે સ્વપ્રદ્રશના વૃત્તિજ્ઞાનનો નાશ નહિ થતો હોવાથી દેહાત્મવાદ દોષ-યુક્ત છે, એમ જાણવું. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘‘વદા કર્મસુ કામ્યેષુ ચિત્ત સ્વાનેષુ વ્યવર્તિ, સમૃદ્ધિ તત્ર જાનીવા તત્ત્વિ ન્વજનનિદર્શને (છાં ૫, ૨, ૬) જ્યારે યજ્ઞ કરવાના પ્રસંગમાં કતો સ્વપ્રમાં કેટલાક કામ્યકર્મોમાં સ્ત્રીઓને જીવે તો તેણે અદેહર આ સ્વપ્રપરથી ખાત્રી રાખવી કે, તેની ક્રિયા રૂપદાયી નીવડી છે.’’ આ પ્રમાણે અમત્યરૂપ સ્વપ્રમા જેવાવડે સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કહ્યું છે તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષરૂપે કેટલીક અનિષ્ટ વસ્તુઓ સ્વપ્રમા જેવાવડે થાય છે. જેમકે સ્વપ્રમાં કૃષ્ણ દાંતવાળા કૃષ્ણ પુરુષને જે મનુષ્ય જીવે છે તેનો નાશ થાય છે. અર્થાત્ તે લાગ્યો મમય જીવશે નહિ, એમ કહ્યું છે. આ રીતે અમુક સ્વપ્રમા દર્શનથી સારું થાય છે એમ કહ્યું છે તથા અમુક સ્વપ્રમા દર્શનવડે અનિષ્ઠ થાય છે એ પ્રમાણે મનુષ્યના સંબંધમાં કુશળતા કે અકુશળતાનું

સૂચન કરેલ છે. આ જ પ્રમાણે રેખારૂપ મિથ્યા અક્ષરના જેવાથી અકારાદિ મત્ય અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સર્વનું છેવટ એ છે કે, આત્માની એકતાનું જે પ્રતિપાદન, તે જ પ્રમાણરૂપે છે. આ મિથ્યા અન્ય કાંઈ પણ પ્રમાણરૂપે નથી. જેમકે લોક વ્યવહારમાં કોઈએ એમ કહ્યું કે, ‘‘પૂજન કરવું જોઈએ’’ તો પછી તેમાં આ રીતની શંકા રહે છે કે, કોણે શાનાવડે યજ્ઞન કરવું જોઈએ? પણ ‘‘તત્ત્વમસિ, મદ્મજ્ઞાત્મિ તે તું છે. હું પ્રજ્ઞસ્વરૂપે છું’’ એમ કહેવામાં અન્ય કંઈ પણ રીતની આકાંક્ષા રહેતી નથી. કારણ કે ચૈતન્ય-સ્વરૂપ, સર્વાત્મેકપણના વિષયરૂપે છે. કોઈ અવશેષ રહેલ વિષયમાં આકાંક્ષાનું અસ્તિત્વ હોય છે, પણ આત્માથી લિપ્ત અન્ય કાંઈ પણ શેષરૂપે નથી. આના સંબંધમાં કાંઈ પણ વિષય રહેતો નથી, કે જેની આકાંક્ષા રાખી શકાય. તેમ જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે, એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘‘તદાત્મ્ય વિજ્ઞૌ (છાં ૫, ૧૬, ૨) તું પણ પ્રજ્ઞરૂપે છે, એ રીતના પિતાના ઉપદેશને લીધે પ્રવેતકેતુને પ્રજ્ઞજ્ઞાન થયું.’’ વળી જ્ઞાનસાધનરૂપે શ્રવણાદિ છે, તેમજ વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ, આ રીતનું વિધાન છે. આ જ્ઞાન

વેદો છે. આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પૂર્વે મત્ય તથાઅનૃતરૂપ સર્વ વ્યવહાર તેમ જ હૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહારનો નાશ હોતો નથી. માટે છેવટના પ્રમાણુવડે આત્માની એકતાનું પ્રતિપાદન થાય છે તથા તેમ થવાથી સર્વ પૂર્વના રહેલા ભેદ વ્યવહારનો નાશ થાય છે તથા વ્યવહારનો નાશ થવાથી એકાત્મામાં અનેકાત્મ સ્વરૂપ પ્રદક્ષની કલ્પના કરવાનો અવકાશ પણ રહેતો નથી.

શિષ્ય:-જેમ મૃત્તિકા આદિના દષ્ટાંતમાં મૃત્તિકા જ પરિણામીરૂપે છે, તેમ પ્રદક્ષ પણ સર્વ વ્યવહારના પરિણામરૂપે છે, એમ શાસ્ત્રનું માનવું હોવું નેહએ. કારણ કે ઘટ શરાવાદિના પરિણામરૂપે મૃત્તિકા આદિ પદાર્થો જેવામાં આવે છે.

ગુરુ:-સર્વના પરિણામરૂપે પ્રદક્ષ છે, એમ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ વાણ મહાનજ ભાસ્ત્રાજતોઽમૃતોઽભવોઽન્નમ્ (૫૦૩, ૯, ૨૫) આ આત્મા ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત, જરા ભાવથી રહિત, મરણભાવથી રહિત, ભયથી રહિત તથા પ્રદક્ષસ્વરૂપે છે.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ એવ નેતિ નેત્યાત્મા (૫૦૩, ૯, ૨૭); અસ્પૃલમનણ (૫૦૩, ૮, ૮) આ આત્માનું સ્વરૂપ આવું આવું નહિ, એમ અનિર્વચનીય છે.” તે સ્પૃલ તથા હ્રસ્વભાવથી રહિત છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ-વડે પ્રદક્ષમાં સર્વ પ્રકારની વિક્રિયાનો નિષેધ કહ્યો છે. કારણ કે પ્રદક્ષનું નિરૂપણ કૃતસ્થ સ્વરૂપે કહેલું છે. એક જ પ્રદક્ષ પરિણામ ધર્મવાળો હોય તથા પરિણામ ભાવથી રહિત હોય, એમ પ્રાપ્ત થવા શક્ય નથી.

શિષ્ય:-જો કે પરિણામ ધર્મવાળો નથી, છતાં સ્થિતિ તથા ગતિ પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવતાં હોવાથી પરિણામ ધર્મવાળો હોય, એવો ભાસ થાય છે.

ગુરુ:-ના, આત્માનું વિશેષણ કૃતસ્થ રૂપે આપેલું છે. કૃતસ્થ પ્રદક્ષમાં સ્થિતિ તથા ગતિની માફક અનેક ધર્મનો આશ્રય સંભવતો નથી. હું કહું છું કે, પ્રદક્ષ કૃતસ્થ રૂપે તથા નિત્ય રૂપે છે તથા તેમા કોઈપણ પ્રકારના વિકારનો નિષેધ કરેલો છે. જેમ પ્રદક્ષ આત્માથી અલિપ્ત છે, એ જ મોક્ષનું સાધન છે, તે જ રીતે જગદાકારનું પરિણામ દર્શન સ્વતંત્ર રીતે કોઈપણ ક્ષણે ઉત્પન્ન કરતું નથી. કારણ કે જગદાકારના પરિણામી દર્શનના ક્ષણનું પ્રમાણ કોઈ ઠેકાણે દર્શોંયું નથી. કારણકે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કૃતસ્થ પ્રદક્ષાત્મના જ્ઞાનવડે મોક્ષરૂપ ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે. “સ એવ નેતિ નેત્યાત્મા આ આત્મા નેતિ નેતિ રૂપે છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી ‘અમય ધૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ (૫૦૪, ૨, ૪) હે જનક! તું હવે અભયરૂપ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો છે” આ રીતે જ્ઞાનનું મોક્ષરૂપી ક્ષણ છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રદક્ષના નિરૂપણમા ક્ષણની સિદ્ધિ સર્વ ધર્મવિશેષથી રહિત પ્રદક્ષ જ્ઞાનથી જ થાય છે. પણ પ્રદક્ષનું જગતના આકારે પરિણામીપણું છે, માટે પ્રદક્ષજ્ઞાનના ઉપાયમાં તેનો વિનિયોગ છે, આ રીતના જ્ઞાનને શ્રુતિ મિથ્યા કહે છે. ક્ષણવાળા વચનની સમીપ અર્થોત્ પ્રદક્ષજ્ઞાન સંબંધીનું જે વચન છે, તેની સમીપ આક્ષ

અર્થાત્ જગદોનિત્ય આદિ વચન છે તે તેના અર્થરૂપે અર્થાત્ પ્રદક્ષિણાના સાધનરૂપે છે. કારણ કે સાધન વિના સ્વતંત્ર રીતે ફળની કલ્પના થઈ શકતી નથી. પ્રદક્ષિણા પરિણામરૂપે છે, એવા જ્ઞાનથી આત્માનું પણ પરિણામપણું છે, એ ફળ છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે મોક્ષત્વ ફળ ફલસ્થ તથા નિત્યરૂપે છે.

શિષ્ય:-ફલસ્થ પ્રદક્ષિણ એકજ સ્વરૂપે છે, માટે શાસન કર્તા તથા શાસન કરવાની વસ્તુ આ બેઉનો અભાવ થયે, જેથી ઇશ્વર સર્વના કારણરૂપે છે, આ રીતની પ્રતિજ્ઞાનો વિરોધ આવશે, તેનું કેમ?

ગુરુ:-આ રીતની પ્રતિજ્ઞામાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવશે નહિ. કારણ કે સર્વજ્ઞ સ્વરૂપને પોતાને જ અવિદ્યાવાચક નામ, રૂપ તથા બીજરૂપે વિસ્તાર પામવાની ઇચ્છા હોય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તસ્માદ્વાત્ તસ્માદાત્મન આકાશઃ સમૂત” (તે૦૨, ૧) આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” ઇત્યાદિ વચનવડે નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુક્ત સ્વરૂપ, સર્વજ્ઞ સ્વરૂપ, તથા સર્વ શક્તિવાળા ઇશ્વરમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ, રિધિતિ તથા પ્રલયો છે. અચેતન સ્વરૂપ પ્રધાનમાંથી અથવા તે અન્યમાંથી નથી. આ વિષયનું સૂચન જન્માવસ્થાવત્. સૂત્રથી કરવામાં આવ્યું છે. આ સૂચન પ્રદક્ષિણી અવસ્થારૂપે છે. પણ અહીં કોઈ વિરુદ્ધ અર્થનું નિરૂપણ કર્યું નથી.

શિષ્ય:-નિરતિશયરૂપે આત્માનું એક-પણું તથા અદ્વિતીયપણું કહેનારી જે શ્રુતિ છે, તે વિરુદ્ધ અર્થનું સૂચન નથી કરતી, એમ કેવી રીતે કહેવાય?

ગુરુ:-વિરુદ્ધ અર્થનું સૂચન શ્રુતિ કેવી રીતે નથી કરતી, તેના સંબંધમાં હું કહું તે સાલજી બાણે સર્વજ્ઞ ઇશ્વરવાચક હોય, એવા અવિદ્યાવડે કલ્પાએલ નામ તથા રૂપ છે. આ નામ તથા રૂપ તત્ત્વથી ભિન્ન હોવાને લીધે અર્થાત્ કલ્મિત હોવાને લીધે અનિર્વચનીયરૂપે છે. તેઓ સંસાર-પ્રપંચના બીજરૂપે છે અને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ સર્વજ્ઞ ઇશ્વરની માયા શક્તિરૂપ તથા પ્રકૃતિરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. આ નામ તથા રૂપથી ભિન્ન સર્વજ્ઞ ઇશ્વર છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આકાશો વૈ નામ નામ-સ્વયોર્નિર્વૈહિતા સ્તે યદન્તરા તદ્વચ (છા૦૮, ૧૪, ૧) નામરૂપે આકાશવાણિ (છા૦૬, ૩, ૨) સર્વાણિસ્વાણિ વિવિંત્ય ધીરો નામાણિ કૃત્વાઽમિવદ્યદાસ્તે (તે૦ આ૦૩, ૧૨, ૭) એક યોજં વદુઃપ્રા યઃ વરોતિ (મંદે. ૬, ૧૨) અરેખર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે, તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે. જે નામ તથા રૂપથી રહિત છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપે છે.” દેવે સંઘા કરી કે, નામો તથા રૂપોવડે હું અનેક-રૂપે થાઉં, સર્વ રૂપોને, મહા નામ પાડી જેને વિષે બધાપીને પોતે રહે છે.” જે એક બીજને અનેકરૂપે કરે છે.” આ રીતે અવિદ્યાવડે થયેલ નામ તથા રૂપાત્મક ઉપાધિવાળો ઇશ્વર થાય છે. જેમ

ઘટ તથા કરવણઆદિમાં આદ્રાશ વ્યાપી-
ને રહેલ છે, તેમ પરમાત્મા નામ તથા
રૂપને વ્યાપી રહેલ છે. આ પરમાત્મા
ઘટાકાશની માફક પોતાથી જ થયેલા
જીવવાચક વિજ્ઞાનાત્માની ઉપર વ્યવહારના
સંબંધમાં અધિષ્ઠાતાપણું ભોગવે છે. આ
વિજ્ઞાનાત્માએ અવિદ્યાવડે કલ્પાયેલ
નામ તથા રૂપને લીધે કાર્ય તથા
કારણના સંઘાતરૂપે છે. આ રીતે અવિદ્યા-
યુક્ત ઉપાધિથી ભિન્નતા, તે જ ઈશ્વરનું
ઈશ્વરપણું, સર્વજ્ઞપણું તથા સર્વશક્તિપણું
છે. વિદ્યાવડે જ્યારે ઉપાધિ સ્વરૂપની
નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે આત્મામાં નિયામક
નિયંત્રક તેમજ સર્વજ્ઞતાદિ વ્યવહારની
પારમાર્થિકરૂપે પ્રાપ્તિ હોતી નથી. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, “યત્ર નાન્યત્પર્યયતિ નાન્યચ્છુનોતિ
નાન્યદિજ્ઞાનાતિ ત્ મૂળાઃ (છાં ૭, ૨૪, ૧) યત્ર

કર્તાપણુને, કર્મોને તેમજ કર્મફળના
સંયોગને ઉત્પન્ન કરતો નથી. આ વસ્તુ
સ્વભાવવડે થાય છે. પરમાત્મા કોઈને
પાપ આપતો નથી તેમજ તે કોઈને
પુણ્ય પણ આપતો નથી. જ્ઞાન સ્વરૂપ
આત્મા અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત થયેલ છે.
તેથી પ્રાણીઓ મોહને પામે છે.” આ
રીતે ઈશિતા તથા ઈશિતવ્ય આદિ
વ્યવહારનો અભાવ પરમાર્થાવસ્થામાં
કહેવાયલો છે. શ્રુતિમાં પણ વ્યવહાર-
વસ્થામાં ઈશ્વરદિનો વ્યવહાર કહેવાયલો
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અપ્તર્વશ્ચરણમુત્તાયિ-
પતિરેપ મુત્તપાલ એવ મેતુ વિધરણં ણં ભોક્તાના-
મસમેદાય (જૂ. ૪, ૪, ૨૨) તે સર્વના
ઈશ્વરરૂપે છે, તથા સર્વના અધિપતિ-
રૂપે છે. તે સાધુ કર્મે કરી મહાન થતો
નથી તથા ખરાબ કર્મવડે અસ્થ થતો
નથી. તે સર્વેશ્વરરૂપ. સર્વ ભૂતોના

કની સાથે બ્રહ્મને અરખાવે છે શ્રુતિ કાર્ય પ્રપંચનો તેમજ પરિણામ પ્રક્રિયાનો નિવેધ કરતી નથી. પણ શ્રુતિ પ્રપંચ તથા પ્રક્રિયાનો આશ્રય એટલા માટે કહે છે કે, તે સચ્ચિદાનંદનામાં કામ આવે છે. (૧૪)

શિષ્ય:-ત્યારે આત્મા એકરૂપે છે તો પછી કાર્ય તથા કારણભાવ શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

શુરુ:-કારણભાવને લઈ કાર્યભાવની પ્રાપ્તિ છે. બાકી ખરું જોતાં તો કાર્ય તથા કારણ એકરૂપેજ છે. આ જ પ્રમાણે ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ૬-સૂત્ર ૧૫ મું.

કારણને લઈ કાર્યતા.

માવાચોપલબ્ધે : ॥ ૧૫ ॥

સુત્રાર્થ:-કારણત્વ અસ્તિત્વ હોવાથી કાર્યત્વ અસ્તિત્વ છે. નહિ તો કાર્ય તથા કારણ એકજરૂપે છે. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ: વળી કાર્યત્વ કારણથી લિપ્ત પછું નથી. કારણ કે કારણનો મંભવ ત્યારે હોય છે ત્યારે જ કારણત્વ કાર્ય જોવામાં આવે છે. પણ જો કારણનો મંભવ હોતો નથી તો કાર્યનો પણ અભાવ હોય છે. જેવી રીતે મૃત્તિકા હોય તો ઘટની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ જ તંતુ હોય છે તો પટની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિયમવટ એકથી લિપ્ત વસ્તુનો ભાવ હોય તો અન્યની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી. જેમકે અશ્વગાયથી લિપ્ત છે, તેથી ગાયનું અસ્તિત્વ હેય તો જ અશ્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ હોતું

નથી. તેમ જ કુંભાર હોય તો જ ઘટની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ હોતું નથી. કારણ કે નિમિત્તથી અર્થાત્ કારણથી નિમિત્તિક અર્થાત્ કાર્ય લિપ્ત છે.

શિષ્ય:-અન્યતું અસ્તિત્વ હોય, છતાં અન્યની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. જેમકે અગ્નિનું અગ્નિત્વ હોવા છતાં ધૂમનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે.

શુરુ:-તેમ નથી. જો કે અગ્નિ છાંટવા છતાં ગોવાળીઆના નાના ઘસ આદિમાં ધૂમાડો જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-જો અગ્નિનું અસ્તિત્વ નહોય તો આવો ધૂમાડો થાય નહિ. આ રીતે દોષપણ અવરથાવાળું ધૂમનું નિરોધણ હોતું જોઈએ.

શુરુ:-જો તમે એમ માનશો તો પણ કંઈ દોષ નથી. કારણ કે હું કહું છું કે, કાર્ય કારણના અસ્તિત્વમાં આમકત બુદ્ધિ જ કાર્ય કારણના અભિતપણામાં હેતુરૂપે છે આ રીતની કાર્ય કારણમાં આશક્તિવાળી બુદ્ધિ અગ્નિ તથા ધૂમમાં હોતી નથી. અથવા તો મનવચ્ચોગ્યે આ રીતના સૂત્રમાં પણ એ જ ભાવ છે. કેવળ ગજદરી જ કાર્ય તથા કારણનું અભિતપણું નથી, પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી કાર્ય તથા કારણની અભિતતા છે. કાગળ કે કાચ તથા કારણના અભિતપણામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. તંતુની રિથિતિ જો હોય તો પટ થાય છે, પણ તંતુના અસ્તિત્વ વિના પટનામનું કાર્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રત્યક્ષ

રીતે તે ક્રેવળ આદિ તથા ઉભા તંતુઓ જ ગોઠવવાથી પટરૂપ કાર્યની મિદ્ધિ થાય છે. બીજું તંતુઓમાં અંશુ હોય છે તથા અંશુમાં તેના વિભાગો હોય છે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને લીધે અર્થાત્ તેજ, જળ તથા પૃથ્વીને લીધે લોહિત, શુક્લ તથા કૃષ્ણ આ ત્રણ રૂપો હોય છે. આ રૂપોમાંથી વાયુની તથા આકાશની ઉત્પત્તિ છે. એમ અતુમાન કરવું આ મર્વથી પરબદ્ધ છે, જે એક તથા અદ્વિતીયરૂપે છે તે મર્વ પ્રમાણની પરિમ-માસિરૂપ છે, એમ અમે કહીએ છીએ. (૧૫)

શિષ્ય:-કાર્ય તથા કારણની અભિન્નતામાં બીજું કારણ હોય તે કહો.

શુર:-કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણમાં હોવાથી કાર્યકારણની અભિન્નતા છે. આના જ સંબંધમાં ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૬ મું.
કાર્યનું કારણમાં અસ્તિત્વ.

સત્વાચ્છાપરસ્ય ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-પછીથી થનાર અર્થાત્ કર્મનું કારણમાં અસ્તિત્વ હોવાથી કાર્ય-કારણની અભિન્નતા છે (૧૬)

શુર:-વળી કારણથી કાર્યનું અભિન્ન પહોં છે. કારણ કે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કારણમાં પછીથી થનારા કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણ-પણાવડે જ હોય છે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આહીઃ (છાં. ૬, ૨, ૧.) નાગા યા દ્વમેવ જ્વાલમ આહીઃ (અં. આં. ૨, ૪,

૧, ૧), હે આગ્ય! પ્રથમ આ સર્વ સર્વરૂપે હતું.” પ્રથમ આ એક જ આત્મારૂપે હતું.” આ સર્વમા ક્વદ શબ્દવડે બહુ કરાયેલ કાર્યનું કારણ આથે મમાનપણ છે જે વસ્તુનો જેમાં અભાવ હોય છે, તે વસ્તુ તેમાંથી કદી ઉત્પન્ન થતી નથી. જે રીતે રેતીમાંથી કદી તેલ ઉત્પન્ન થતું નથી માટે ઉત્પત્તિપૂર્વે કાર્ય કારણથી અભિન્ન હોવાથી ઉત્પત્તિ પછી પણ કારણથી કાર્ય અભિન્ન સ્વરૂપે જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે કારણ સ્વરૂપ બ્રહ્મના મૂળ સ્વરૂપમાં ત્રણે કાળ ફેરફાર થતો નથી, તે જ પ્રમાણે ત્રણે કાળ કાર્ય સ્વરૂપ જગતના મૂળ સ્વરૂપમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. વળી મૂળ પ્રકૃતિ એક જ રૂપે છે, માટે કારણથી કાર્યની ભિન્નતા નથી. (૧૬)

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસતપણું હતું, માટે કાર્યનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુર:-ના, શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ પૂર્વે જે અસત રૂપ હતું, એમ જે શબ્દ વાપર્યો છે, તે બદલા લાવને લઇને છે. આ જ હેતુથી નીચેના સૂત્રની યોજના કની છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ ટું-સૂત્ર ૧૭ મું.
ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ.

અસદ્વ્યવસ્થાસંતિચેન્ના ધર્માન્તરેણ
ધામ્યરોપાત્ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં અસત્નો ઉપદેશ હોવાથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ નથી. એમ જો તું કહે તો તે ખોટું છે. આ ઉપદેશ બીજા કારણને લીધે છે. કારણ શ્રુતિના છેવટના વચનથી તેનો નિશ્ચય થાય છે. (૧૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-ગળી કેટલેક સ્થળે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્રૂપતા છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે “અસદંવેદમમ આસીત (બા. ૩, ૧૯, ૧), અસદ્વા દ્વમમ આસીત (તે. ૨, ૭, ૧) પૂર્વે આ સર્વ અસત્રૂપે હતું.” પ્રથમ આ સર્વ અસત્રૂપે હતું.” આમ અસત્પણાનો ઉપદેશ હોવાથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ ન હતું, એમ મારું માનવું છે.

શુર:-તું કહે છે તે ખોટું છે. અલ્પંત અસત્પણાના ઉત્પન્ન ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસત્પણું કહેતા નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે શ્રુતિમાં તેમ કહેવાનું શું કારણ ?

શુર:-વ્યાકૃત નામ તથા રૂપવાળા ધર્મમાંથી અવ્યાકૃત નામ રૂપવાળો બિન્ન ધર્મ છે. આ બિન્ન ધર્મને લઈ અસત્પણાનો ઉપદેશ છે. બાકી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું કારણ રૂપથી અભિન્નપણું જ રહેલ છે.

શિષ્ય:-આ કેવી રીતે સમજી શકાય ?

શુર:-શ્રુતિમાં અસત્પણાનું જ્યાં નિરૂપણ છે ત્યાં છેવટનો ભાગ જોતાં એ પ્રમાણે સમજાય છે. શરૂઆતમાં જે સં-૩ દિગ્ધ વચન છે, તેનો નિશ્ચય છેવટના વચનથી થાય છે. અહીં “અસદંવેદમમ આસીત પૂર્વે આ સર્વ અસત્રૂપે હતું.” એમ શરૂઆતમાં અસત્ શબ્દનું જે નિરૂપણ કયું છે, તેની જ તત્ શબ્દથી શરૂઆત કરી સત્ એ પ્રમાણે વિશેષણ આપ્યું છે. જેમકે તત્સદાગીર ॥ અહીં અગત્નો પૂર્વાપર કાળની સાથે સંબંધ ન હોય તો આસીત શબ્દ અયોગ્ય થશે. અસદ્વા દ્વમમ આસીત આ શ્રુતિના છેવટના ભાગમાં તદાત્માન રવ્યમકુરત એમ વિશેષણ હોવાથી આ સ્થળે અલ્પંત અસત્પણાનો ભાવ નથી. માટે કાર્યની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્પણાનો જે ઉપદેશ છે, તે અન્ય ધર્મને લઈને છે. લૌકિક રીતિએ નામ તથા રૂપના વિકારવાળી જે વસ્તુ હોય, તે સત્ સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આ કારણથી નામ તથા રૂપનો વિકાર થવા પૂર્વે સર્વ વસ્તુ બધું અસત્ હોય, એમ કથન કયું છે. (૧૭)

શિષ્ય:-કાર્ય સત્ સ્વરૂપે છે, એમ બધાવામાં બીજો કાંઈ ઉત્તર હોય તો કહો.

શુર:-હા, સુક્ષિતથી તેમજ અન્ય શ્રુતિના વચનથી પણ બહારી શકાય છે કે, કાર્યનું મત્પણું ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ છે. આના જ સંબંધમાં નીચેના સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે,—

અધિકરણ ૬ હું—સૂત્ર ૧૮ મું.

યુક્તિવડે કાર્યનું અસ્તિત્વ.

યુક્તેઃ શબ્દાન્તરાચ્ચ ॥૧૮॥

સુત્રાર્થ:—યુક્તિથી તેમ જ બીજા શબ્દના પ્રમાણથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અત્ રૂપે હોતું તથા તે કારણથી અભિન્ન છે. (૧૮)

ટીકા:—ગુરુ ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણથી અભિન્નરૂપે છે, એમ યુક્તિ તથા અન્ય શ્રુતિના ગ્રંથપ્રમાણથી જણાય છે. પ્રથમ યુગ્મિ સંબંધી હું કહું, તે તું માંભળ. દહી, ઘટ તથા માળા અદિની જેને ઇચ્છા હોય, તેઓ ઉપાદાન કારણરૂપે દૂધ, મૃત્તિકા તથા સુવર્ણ આદિ લાવે છે, એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. દહીંની ઇચ્છાવાળો મૃત્તિકા લાવતો નથી તથા ઘટની ઇચ્છાવાળો દૂધ લાવતો નથી. માટે કાર્ય અસત્ હોય તો તેની પાત્તિ કદી પણ થાય નહિ. ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વની સર્વ સ્થળે અસત્પણામાં મરખાપણું હોય તો ક્ષીરમાંથી દહીંની જ કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય તથા મૃત્તિકામાંથી ઘટની જ ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? પણ દૂધમાંથી ઘટની ઉત્પત્તિ કેમ ન થઈ શકે ?

શિષ્ય:—ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્પણું અમાન હોવાથી ક્ષીરમાં જ દહીંની કાંઈક કાર્યનો ધર્મ રહેલ છે, પણ મૃત્તિકામાં નથી. તેમ જ મૃત્તિકામાં જ ઘટનો કાંઈક કાર્યધર્મ રહેલ છે, પણ દૂધમાં નથી.

ગુરુ:—જો અવસ્થા પૂર્વે કાર્ય તથા કારણનું ધર્મપણું હોય તો પછી અસત્કાર્યવાદની હાનિ થાય તથા સત્કાર્યવાદની જ સિદ્ધિ થાય. બીજું કારણની શક્તિ કાર્યના નિયમ માટે કલ્પાયલી છે, એમ જો હોય તો તે શક્તિ અન્યરૂપે કે અસત્ રૂપે હોવાથી કોઈ પણ કાર્યને નિયમમાં આણશે નહિ. કારણ કે તે શક્તિ અસત્ અમાન અથવા તો અન્ય અમાન છે. માટે કારણના પોતાના સ્વરૂપે શક્તિ છે તથા શક્તિના પોતાના સ્વરૂપે કાર્ય છે. વળી કાર્ય તથા કારણમાં અથ તથા મહિષની માફક દ્રવ્ય તેમજ ગુણ આદિ ભેદબુદ્ધિ હોતી નથી. માટે તેઓમાં તાદાત્મ્ય ભાવનો સંબંધ રહેલ છે. સમવાયની કલ્પનામાં જો સમવાયનો સમવાયી સાથે સંબંધ હોય તો બેઉનો અન્યેાન્ય સંબંધ કલ્પવામાં આવશે તથા તેમ થવાથી અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે મયોગ નહિ હોય, તે સમયે બેઉનો નાશ થવો જોઈએ. વળી સમવાય પોતે મંબંધરૂપે હોવાથી બીજા સંબંધની અપેક્ષા કર્યા વિના જ જોડાશે. જો આમ થશે તો મયોગ પણ પોતે મંબંધરૂપે થવાથી સમવાયની અપેક્ષા વિના તે જોડાશે. તેમ

સમવાય —આ સંબંધ નિત્ય છે. જેમકે અરણ્ય તથા અવવતી વચ્ચે, ગુણ તથા ગુણી વચ્ચે, ક્રિયા તથા ક્રિયાવાન વચ્ચે, જાતિ તથા વ્યક્તિ વચ્ચે જે સંબંધ, તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે. સમવાય મયોગરૂપે નથી. મયોગ બેમાંથી એકના ક્રમે લીધે શાય છે તથા વિભાગ સ્ત્રી જ તે સયોગ રહે છે.

જ દ્રવ્ય તથા ગુણ આદિની તાદાત્મ્ય પ્રતીતિ હોવાથી અવયવની કલ્પના કરવી, તે અયોગ્ય થશે. વળી અવયવની દ્રવ્યવાળું કાર્ય અવયવ દ્રવ્યવાળા કાર્યોમાં કેવી રીતે રહી શકે છે ? શું તે દ્રવ્ય અમરત અવયવમાં રહેલ છે કે એક ભાગમાં એક છે ? જો અમરતમાં જ રહેલ છે, એમ કહેશો તો પછી અવયવની ગતિ થશે નહિ. કારણ કે અમરત અવયવોનો સ નિ-કર્ષ થવો અશક્ય છે. કારણ કે અમરત આશ્રયમાં રહેલ બહુપાતું લિન્ન આશ્રય હોવાથી બહુ થઈ શકશે નહિ. જો અમરત અવયવોના લિન્ન લિન્ન અવયવ રહેતા હોય તો પણ પ્રથમના અવયવથી લિન્ન અવયવોના અવયવોની કલ્પના થવી જોઈએ. આ અવયવો પ્રથમના અવયવમાં હોવાથી અવયવો લિન્ન લિન્ન અવયવરૂપે રહેવો જોઈએ. કે.શરૂથી અવયવથી લિન્ન અવયવવડે તલવાર કો-શને વ્યાપીને રહેતી હોય છે. જો આ પ્રમાણે થાય તો પછી અનવરણા દોષની પ્રાપ્તિ થશે. કારણ કે દરેક અવયવમાં રહેલા લિન્ન લિન્ન અવયવની કલ્પના કરવી પડશે. જો લિન્ન લિન્ન અવયવની સ્થિતિ છે, એમ માનીએ તો એકના વ્યાપારમાં અન્યના વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ થશે. જે દેવદત્ત સુદન નામના શહેરમાં જે દિવસે રહેલ હોય છે, તે જ દિવસે તેની સ્થિતિ પાટલી પુત્રના હૃદય શકતી નથી એવી વળતે અનેક રચના ગિયતિ, અનેક પુરો હોય તો જ નહીં એમકે દેવદત્ત તથા સુદન સુદન તથા પાટલી પુત્રના નિવાસીઓ છે.

શિષ્ય:-ગાય આદિની માફક પ્રત્યેક-માં પરિસમગ્નિ થતી હોવાથી આ દોષ લાગુ પડતો નથી.

ગુરુ:-આ માનવું ફાકટ છે. કારણ કે તે રીતની પ્રતીતિનો અભાવ છે. જો ગાય આદિની માફક પ્રત્યેકમાં અવયવની સમાન થાય તો પછી જેમ ગાય વ્યક્તિ પ્રત્યક્ષ બહુ કરાય છે, તેમ અવયવની પણ દરેક અવયવમાં પ્રત્યક્ષ રીતે બહુ થવો જોઈએ પણ નિયમ જોતાં એમ હોતું નથી. તેમ જ પ્રત્યેક અવયવની સમા-પ્તિમાં દરેક અવયવોનો કાર્યપણાવડે એકજપણાનો અધિકાર થશે, જેથી અવયવનું એકપણું હોવાથી શીંગડાથી સ્તનનું કાર્ય બનવું જોઈએ તથા છાતીવડે પીકનું કાર્ય સરવું જોઈએ. પણ તેમ બનવું જોવામાં આવતું નથી. વળી ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અમતરૂપે હોય તો પછી તે ઉત્પત્તિ કરતાં ભાવથી રહિત તથા આત્મભાવથી રહિત થશે. બીજું ઉત્પત્તિ નામ તથા ક્રિયારૂપે છે. તે ગતિ આદિની માફક કર્તાપણાના ભાવવાળી છે. ક્રિયા હોય પણ તે કર્તાથી રહિત હોય, એમ કહી બની શકે જ નહિ. જો ઘટ ઉત્પન્ન થયો છે, એમ કહ્યું પણ તેનું કોઈ ઉપા-દાન કારણ નથી, એમ જો કહેશો તો ઘટથી ભિન્ન અન્ય કર્તા થશે. તેમ જ કોઈ આ આદિની ઉત્પત્તિ કહીશું તો તેની પણ કોઈ ભિન્ન કર્તાની કલ્પના કરવી પડશે જો આમ થવા પછી ઘટ ઉત્પન્ન થયો છે, એમ કહેવાથી કુંભાર આદિ કારણ પણ ઉત્પન્ન થયા છે, એમ કહે-

વાગે. પણ ઘટની ઉત્પત્તિ કદીએ છીએ ત્યારે તે જ વખતે કુંભાર આદિની પણ ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ કહેવું સંભવતું નથી. કારણ કે ઉત્પન્નપણું ધ્વંસ હોય છે. જે ઉત્પત્તિનો અર્થ સ્વકારણ સમવાય અથવા સત્તા સમવાય હોય તથા સ્વસત્તાની પ્રાપ્તિ, એ કાર્યનો અર્થ હોય તો પછી અપ્રાપ્ત સત્તાવાળી વસ્તુનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે, તે કહે. જે સત્ત્વ વસ્તુનો સંબંધ સંભવે છે. એક સત્ત્વ હોય, તથા એક અસત્ત્વ હોય તેનો સંબંધ, તેમ જ બેઉ અસત્ત્વે હોય તેનો સંબંધ સંભવતો નથી. જે વસ્તુનો અભાવ હોય તેનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. અસત્ત્વ માનવાથી ઉત્પત્તિ પૂર્વે અમુક હતું, એમ કહેવું પણ અયોગ્ય ઠરશે. સત્ત્વસ્વરૂપ ક્ષેત્ર ગુહ્ય આદિની મર્યાદા જોવામાં આવે છે, પણ અભાવની કદી મર્યાદા હોતી નથી. પૂર્ણવર્મના અભિપેક્ષ પૂર્વે વંધ્યાપુત્ર રાજ થયો, આ રીતની મર્યાદા વડે નિરૂપણ કરવા યોગ્ય વંધ્યાપુત્ર ગણ હતો, છે અથવા થશે, એ રીતનું વિશેષણ થતું નથી. વળી વંધ્યાપુત્ર પણ કર્તાના વ્યાપાર પછી જો હોય તો પછી એમ થશે કે, કાર્યનો અભાવ પણ કારકના વ્યાપાર પછી થશે.

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, વંધ્યાપુત્ર તથા કાર્યાભાવ, આ બેઉ એક હોવાથી જે રીતે વંધ્યાપુત્ર કર્તાનો વ્યાપાર હોવા છતાં અભાવરૂપે છે તેમ જ કાર્યનો અભાવ પણ કર્તાના વ્યાપાર હોવા છતાં પણ થશે નહિ.

ગુરુ:-આ રીતે થવાથી કર્તાનો વ્યાપાર મિથ્યા કહેવાશે. જે રીતે પ્રથમ જે વસ્તુ સિદ્ધ છે, તે વસ્તુને કર્તાની આવશ્યકતા હોતી નથી. આ રીતે સિદ્ધ વસ્તુ હોવાથી તેમ જ અભિન્નપણું હોવાથી કાર્યની સ્વરૂપસિદ્ધિ માટે કોઈની જરૂર પડશે નહિ.

શિષ્ય:-પણ કર્તાનો વ્યાપાર તો હોય છે. માટે મારું માનવું એવું છે કે, ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યનો અભાવ છે.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે કાર્ય સ્વરૂપે કારણની વ્યવસ્થા કરનાર કારક વ્યાપારનું અર્થપણું યોગ્ય છે. કાર્ય-સ્વરૂપ પણ કારણ સ્વરૂપે જ છે. કારણકે આત્મભાવથી રહિતની કદી ઉત્પત્તિ હોતી નથી, એમ કહ્યું છે. વળી વસ્તુમાં વિશેષ ભાવ લગાડવાથી તે કદી લિન્નપણાને પામતી નથી. જેમકે દેવદત્ત સંકોચિત હાથ પગવાળો હોય, અથવા હાથ પગ પસારેલો હોય, એમ કોઈપણ રીતનું વિશેષણ તેને લગાડવા છતાં તેનામાં જરા પણ ભિન્નતા આવતી નથી, તે તો જેવો હોય છે તેવોને તેવો જ છે. તેમ જ પિતા આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિવાળા હોય છે, છતાં તેમાં અન્યપણું આવતું નથી. કારણ કે આ તો મારો પિતા છે, આ તો મારો ભાઈ છે, આ તો મારો પુત્ર છે, એ રીતનું જ્ઞાન રહે છે.

શિષ્ય:-આ સ્થળે ઉત્પત્તિ તથા નાશનું વ્યવધાન નથી, માટે આ જ્ઞાન યુક્ત છે, પણ નહિ તો ન હોય.

શુરુ-ના, તેમ નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષ રીતે ક્ષીર આદિની દહિના આકારમાં સ્થિતિ થાય છે. વડનાં ઊંચાં જોવામાં આવતાં નથી, છતાં જ્યારે મમાન સ્વભાવ વાળા અવયવોથી વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે અંકુશદિ ભાવવડે તે દર્શનના વિષયરૂપ થાય છે, જેથી તે ઊંચાને ઉત્પત્તિ નામની મંજા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ કાળા આદિ અવયવોનો જ્યારે ક્ષય થાય છે ત્યારે તે દહિના પથને પામતા ન હોવાથી તેને લય મંજા પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય-આ રીતે ઉત્પત્તિ તથા નાશના પ્રસંગને લીધે અસતને (અવ્યક્તને) અતની (વ્યક્તની) પ્રાપ્તિ, તથા સતને અસતની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે હોવાથી ગર્ભમાં શયન કરનાર કોઈ હોય છે તથા કોઈ જમીનપર ચત્તો સૂનાર હોય છે. એ રીતે લેદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત છે. તે જ પ્રમાણે બાળકપણું, યુવાનપણું તથા વૃદ્ધપણું આદિ લેદપ્રસંગ જોવામાં આવે છે તેમજ પિત્રાદિ વ્યવહારના લોપનો પ્રસંગ પણ જોવામાં આવે છે. માટે ક્ષણિક નાશનો પ્રસંગ બ્રહ્મણ કરવો જોઈએ. વળી ઉત્પત્તિ પૂર્વે જેતું કાર્ય અસતરૂપે હોય, તેનો કારક વ્યાપાર વિષયથી રહિત રૂપે થવો જોઈએ. અભાવવાળા વિષયની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. જેમ આકાશને હણવા માટે ખડ્ગ આદિ અનેક આયુધનો પ્રયોગ જેમ નિષ્ફળ છે, તેમ આ નિષ્ફળ છે. કારકનો વ્યાપાર સમવાયી કારણના વિષયરૂપે થવો જોઈએ.

શુરુ-ના, અન્ય વિષયવાળો કારક

વ્યાપાર અન્યની નિષ્પત્તિરૂપે થશે તો અતિપ્રમંગપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે.

શિષ્ય-સમવાયી કારણતુ કાર્ય પોતાના અતિશય સ્વરૂપે હોય છે.

શુરુ-ના, તેમ થશે તો મતકાર્યવાદનો પ્રમંગ આવશે માટે ક્ષીરાદિ દ્રવ્યો દહી આદિ ભાવને પામી, કાર્ય સ્વરૂપને પામે છે માટે કાર્યથી કાળજી લિન છે, એમ સેંકડો વર્ષ થઈ લય, પણ નિશ્ચય કરવા કોઈ મમથ નથી અત્ય કાર્યમાંથી તે તે કાર્ય ભાવે કરી નટની માફક સર્વ વ્યવહારના સ્થાનને મૂળ કારણ જ પામે છે આ રીતે યુક્તિવડે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્યતુ સત્પણું છે, તથા કાળજીથી અભિનયપણું છે, એમ નિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિના અન્ય વચનથી પણ એમ જ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વના સૂત્રમાં અસત્ શબ્દતુ શ્રુતિએ જે નિરૂપણ કયું છે, તેથી લિન વચન અર્થાત્ મત્સંગ ધી જે વચન, તે અન્ય વચન કહેવાય છે જેમકે “સદેવ નોમ્યેદમમ આમિત્વમેવાદિતીમ પૂર્વે મર્વ નતરૂપે, એકરૂપે તથા અદિતીયરૂપે હતું.” વળી “તદ્વૈ આત્મતદ્વેદમમ આમીત્વ કેટલાક એમ કહે છે કે આ સત્ તે અમત્ રૂપે હતું.” આ રીતે અમત્પણું નિરૂપણ કરી તેનો આશ્રેય કયો છે કે, આ અમત્માંથી સત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? છેવટના નિર્ણયમાં કહ્યું છે કે, આ સર્વ પૂર્વે કેવળ સત્ સ્વરૂપે હતું. અહીં દ્વ શબ્દવડે કાર્યને લેવું, તથા ઉત્પત્તિ પૂર્વે મત્ શબ્દવડે કાળજી લેવું. આ બેઉ શ્રુતિમાં મમાનાધિકરણ

કરેલ છે, માટે સત્પણું તથા અનન્યપણું
સિદ્ધ થાય છે. જો ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય
અસત્ હોય, અને પાછળથી તે કાર્ય
કારણમાં સમવાય સંબંધવડે જોડાતું
હોય તો કારણથી કાર્ય લિપ્તરૂપે થાય.
વળી તેમ થવાથી “ચેનાશ્રુત શ્રુત મવતિ જે-
વડે નહિ સાંભળેલ સાંભળેલ થાય.” આ
રીતની પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે. ઉપરની
પ્રતિજ્ઞાથી સિદ્ધ થાય છે કે, સત્પણું
છે તથા કાર્ય કારણતું અનન્યત્વ છે. (૧૮)

શિષ્ય:-કારણથી કાર્ય બૂદ્ધ નથી,
તેના સંબંધમાં કોઈ દૃષ્ટાંત હોય તો તે
કહો.

શુર:-જેમ પરથી વસ્ત્ર લિપ્ત નથી,
તેમ કારણથી કાર્ય લિપ્ત નથી. આજ હેતુને
લઈ નીચેનું સૂત્ર કહ્યું છે. જેમકે:-

આધકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૧૯ મું.
કાર્ય કારણમાં પરતંતુતું દૃષ્ટાંત.

પટવચ્ચ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-પરની પેઠે કાર્ય કારણથી
અલિપ્ત છે. (૧૯)

ટીકા:-શુર:-જેવી રીતે વસ્ત્રને ગોટાળી
એકઠું કર્યું હોય તો પછી આ વસ્ત્ર છે કે
બીજી કોઈ વસ્તુ છે, તે જાણી શકાતું નથી.
પણ જ્યારે તે ગોટાળેલું વસ્ત્ર છૂટું પાડ-
વામાં આવે ત્યારે વીંટાળેલ વસ્તુ વસ્ત્ર
છે, એમ ખુદ્દે ખુદ્દું જણાઈ આવે છે.
વળી વીંટાળેલ વસ્તુને જો કે એમ માલમ
પડે કે આ તો વસ્ત્ર છે, છતાં તેની પહોળાઈ
તથા લંબાઈ કેટલી છે, તે માલમ પરતી

નથી. પણ જ્યારે વીંટાળેલ વસ્ત્ર ખુદ્દું કરીએ
છીએ ત્યારે જ લંબાઈ પહોળાઈ જાણી
શકાય છે. જ્યાં સૂધી લૂગડું એકઠું હોય
ત્યાં સૂધી એ શી વસ્તુ છે તે, તેમજ
તે લૂગડું એકઠું છે કે કંકડા છે, તે જણાતું
નથી. આજ રીતે તંતુ આદિ કારણ અવ-
સ્થાવાળું પટાદિ કાર્ય અવ્યક્ત જો કે હોય
છે, પણ સાળાનીનો કાંટો, માળ, તથા વણકર
આદિ નિમિત્તાદિ કારણને લઈને જ તે
વ્યક્ત સ્વરૂપે શુદ્ધ થાય છે. માટે એકઠું
કરેલ અથવા વિરતારેલ પટની માફક
કારણથી ગર્જની અલિપ્તતા છે. (૧૯)

શુર:-આના જ સંબંધમાં બીજું દૃષ્ટાંત
પ્રાણાદિ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૨૦ મું.

પ્રાણાદિની માફક કાર્ય કારણથી
અલિપ્ત.

વથા જ્ઞાપાદિ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-જેવી રીતે પ્રાણાદિ લિપ્ત
નથી, તેમ કાર્ય કારણથી લિપ્ત નથી. (૨૦)

ટીકા:-શુર:-જેવી રીતે લોકમાં પ્રાણ અપાન
આદિ પ્રાણભેદોનો નિરોધ પ્રાણાયામ-
વડે થાય છે. વળી આ પ્રાણાદિ વાયુઓ
જ્યારે કારણ માત્ર સ્વરૂપે રહેલા હોય છે,
ત્યારે જીવનમાત્ર કર્મ થઈ શકે છે, પણ
અવયવને સંકોચવા કે ખુદ્દા કરવા
આદિ કાર્ય થઈ શકતું નથી. આ પ્રાણ-
ભેદરૂપ વાયુઓ જીવનથી અધિક સ્વરૂપે
થઈ રહે છે, ત્યારે અવયવોને ખુદ્દા કરવા

તથા એકઠા કરવા આદિ કાર્યે બની શકે છે. પણ આ પ્રાણ અપાનાદિ વાયુઓ ભેદ સુક્ત પ્રાણથી ભિન્ન નથી. કારણ કે પ્રાણ અપાન આદિ સર્વ વાયુસ્વરૂપે છે. આ પ્રમાણે જ કાર્ય કારણથી ભિન્ન નથી. આ રીતે સર્વ જગત્ પ્રહાના કાર્યરૂપે છે. માટે તે પ્રહાથી ભિન્ન નથી, જેથી "યેનાશ્રુતં શ્રુત મત્યમત મતમવિજાત વિજ્ઞાનમ (છા. ૬, ૧, ૧) જેવડે નહીં સાંભળેલ સાંભળેલ થાય છે, નહીં ધારેલ ધારી શકાય છે તથા નહિ જાણેલ જાણી શકાય છે." આ પ્રમાણેની શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે. (૨૦)

શિષ્ય:-જીવથી પરમાત્મા ભિન્ન નથી, તો પછી પરમાત્મા સ્વતંત્ર હોઈ પોતાનું હિત જ કરે છે, તેમ જીવ કેમ કરતો નથી ?

ગુરુ:-આ બાબતનું નિરૂપણ કરવા જ શ્રી વ્યાસ ભગવાને નીચલા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

જીવ પરમાત્માથી અભિન્ન.

સ્તરબ્યપેદશાદ્વિતાકરણાદિદોષ-
પ્રસક્તિઃ ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઘટર અર્થાત્ શારીરનો શ્રુતિમાં પ્રહારૂપે ઉપદેશ કરેલ છે. માટે શારીર જેમ પોતાના હિત માટે દરકાર રાખતો નથી, તેમ અહિત કરવા સંબંધીનો દોષ પ્રહાને પણ લાગુ પડશે. (૨૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-ચેતન પ્રહારૂપે સ્વરૂપે નથી, એમ મારું માનવું છે. કારણ કે ચેતનમાથી જગત્સ્વરૂપ થયેલ છે, એમ માનવાથી ચેતન પ્રહાને હિત નહિ કળવા આદિ દોષો લાગુ પડશે.

ગુરુ-તે કેમ બને ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં જીવનો ચેતન પ્રહારૂપે ઉપદેશ નિરૂપણ કરેલ છે. જીવાત્માનો પ્રહાત્મસ્વરૂપે શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ છે:-“સ ગાત્મા તત્ત્વમસિ યેનક્તો (છા. ૬, ૮, ૭) હે યેતકેતુ ! જેમ સર્વમાં રજા કલ્પાયેલ છે, તેમ તે જગતના આત્મારૂપ છે. હે શ્વેતકેતુ ! તું પણ તે જ છે.” અથવા તો પ્રહાનો જીવાત્મારૂપે નીચલી શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. જેમકે, “તન્મદ્દવા તદેવાનુપ્રાવિશત્ (તૈ. ૨, ૬) પરમાત્માએ જગતને સર્વે તેને વિશે પ્રવેશ કર્યો.” આ રીતે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અવિકૃત પ્રહાનો જ કાર્યમાં પ્રવેશ થાય છે, જેથી પ્રહાને શારીરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ભનેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (છા. ૬, ૩, ૨) પરમાત્માએ ઇચ્છ્યું કે, જીવાત્મારૂપે હું પ્રવેશ કરી નામ તથા રૂપવડે અનેકરૂપે થાઉં.” આ રીતે જીવ પરમાત્મસ્વરૂપે છે, એમ શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. માટે પ્રહારથી જીવાત્મા ભિન્ન નથી. માટે પ્રહામાં જે સ્પષ્ટપણીનો ભાવ રહેલ છે, તે જ જીવાત્માનો છે. આ રીતે જીવાત્મા સ્વતંત્રરૂપે તથા કર્તારૂપે થશે. આથી જીવ પ્રસન્ન મન-

વાળો તથા પોતાનું હિત કરવાવાળો થયો નેધએ. તે કદી પોતાનું અહિત કરશે નહિ. તેમ જ જન્મ, મરણ, જરા, તથા રોગ આદિ અનેક અનર્થજાળને સેવશે નહિ કોઈ પણ સ્વતંત્ર પોતાને માટે બંધનગૃહ કરી તેમાં પ્રવેશ કરશે નહિ. પરમાત્મા, જે પોતે અત્યંત નિર્મળ છે તો તે અત્યંત મલિન દેહમા આત્મારૂપે પ્રવેશ કરે નહિ જે કદાપિ કંઈ એક દુ.ખ કરવાવાળી વસ્તુ થઈ ગઈ હોય, તો પણ ઇચ્છાથી તેનો ત્યાગ કરે તથા મુખને કરવાવાળી વસ્તુનું જ ગ્રહણ કરે. વળી તે જીવને એમ સ્મરણ રહેવું નેધએ કે, મેં આ વિચિત્ર જગત ણિંજ રચેલ છે. કારણ કે સર્વ મનુષ્ય જે કાર્ય તે પોતે કરે છે, તેવું તેને સ્મરણ રહે છે કે અમુક કાર્ય મેં કીધું. જેવી રીતે માયાવી પોતે પ્રસારેલ માયાને ઇચ્છાથી સહેલાઈથી સકોચી લે છે, તે રીતે જીવાત્માએ આ સૃષ્ટિનો ઉપસંહાર કરવો નેધએ. પણ જીવાત્મા શરીરનો સહેલાઈથી ત્યાગ કરવા સમર્થ નથી. તે જ રીતે હિત ક્રિયા આદિ કર્મ શારીરનું નેવામાં આવતું નથી, માટે ચેતનમાથી જગત પ્રક્રિયા થયેલી છે, તે ખોટું છે. (૨૧).

ગુરુ:-તારું કહેવું ખરું છે કે, જીવ ઇશ્વરથી લિન્ન નથી. પણ સ્વપ્નાનું સ્વરૂપ જીવથી અધિક છે. એટલે લેદ રહેલ છે. આથી જ કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૨ મું.
સ્વપ્નાનું સ્વરૂપ જીવથી અધિક.

અધિકં તુ મેદનિર્દેશાત્ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વપ્ના જીવાત્માથી અધિક છે. કેમકે શ્રુતિમાં આ રીતનો લેદ નિરૂપણ કરેલ છે.

ટીકો:-શુરુ-મૂળમાં જે વૃ શબ્દ છે, તે પૂર્વ પક્ષને તોડવા માટે છે. સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિરૂપ, નિત્યરૂપ, શુદ્ધરૂપ, પુદ્ગલરૂપ તથા મુક્ત સ્વભાવવાળો જે બ્રહ્મ છે, તે જીવાત્માથી અધિક છે. આથી બ્રહ્મને અમે જગતના સ્વરૂપે કહીએ છીએ બ્રહ્મમા હિત નહીં કરવા આદિ દોષનો પ્રસંગ હોતો નથી. તેને કોઈ પણ પ્રકારનું હિત કરવા યોગ્ય, તેમજ અહિતનો ત્યગ કરવા યોગ્ય હોતું નથી. કારણ કે બ્રહ્મ નિત્ય તથા મુક્ત સ્વરૂપવાળો છે. વળી તેનામાં જ્ઞાનનો નિરોધ પણ હોતો નથી, તેમ જ કોઈ રીતની શક્તિનો પણ નિરોધ હોતો નથી. કારણ કે બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ સ્વરૂપે તથા સર્વ શક્તિરૂપે છે. જીવાત્મા આ પ્રમાણેનો હોતો નથી. હિત કરવું યા ન કરવું, આદિ દોષોનો પ્રસંગ જીવમાં હોય છે. અમે તેને જગતના સ્વરૂપે કહેતા નથી.

શિષ્ય:-એમ નહિ કહેવાનું શું કારણ ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં જીવ તથા ઇશ્વરને વિશે લેદનું નિરૂપણ કરેલ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આત્મા વા ઔર દ્રશ્ય શ્રોતવ્યો,

મન્ત્રયો નિદિધ્યાસિતય (૧૦ ૨, ૪, ૫)
 સોન્વેષ્ય સ વિજિજ્ઞાસિતય (૧૦ ૮, ૭, ૧)
 સતા સોમ્ય તદા સપનો ભવતિ (૭૦ ૧, ૮, ૧)
 શાતીર આત્મા પ્રાજ્ઞનાત્મનાન્વારુદ્ધ (૧૦ ૪, ૩,
 ૩૫) આત્મા અરેખર દર્શન કૃપા યોગ્ય,
 શ્રવણ કરવા યોગ્ય, મનન કૃપા યોગ્ય
 તથા ચિત્તન કરવા યોગ્ય છે” આ
 આત્માને શોધવો બધાંએ તથા તેનો
 સાક્ષાત્કાર કરવો બધાંએ” તે મત્ની
 આથે બેઠાયલો કહેવાય છે ત્યારે તે
 પોતાના સ્વરૂપને પામેલ કહેવાય છે”
 પુણ્ય પાપાદિથી યુક્ત શારીર આત્મા
 પ્રાજ્ઞઆત્માથી અર્થાત્ સ્વયં જ્યોતિવડે
 દેશવાયલો છે” આ રીતની શ્રુતિઓમા
 કર્તા તથા કર્મ આદિ ભેદનું નિરૂપણ
 કરેલ છે તથા શ્રુતિમા પ્રહ્મને જીવ
 કરતા અધિકરૂપે દર્શાવ્યો છે

શિષ્ય-પણ જીવ તથા ઇશ્વરનો
 અભેદ દર્શાવ્યો છે, તેનું કેમ? શ્રુતિ
 કહે છે કે, “તત્ત્વમસિ તે જી” આ રીતે
 વિરુદ્ધ ભેદ તથા અભેદનો સંભવ કેવી
 રીતે થઈ શકે?

ગુરુ-આમા કોઈ રીતનો દોષ નથી
 ઝરણ કે આકાશ તેમજ ઘટાકાશ બેઉનો
 ન્યાય એક સરખો છે તેમજ જીવ
 તથા ઇશ્વર બેઉનો અભેદતાનો સંભવ
 શ્રુતિમા દર્શાવ્યો છે વળી જ્યારે તત્ત્વમસિ
 ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે અભેદપણાનું નિરૂપણ
 કરેલ હોવાથી અભેદતાનું જ્ઞાન થાય
 છે આ સમયે જીવમા સમાગીભાવ
 તથા પ્રહ્મમા અદ્યાપણાનો ભાવ બંધાયો
 નહિ કારણકે મમતા ભેદબ્યવહાર

મિથ્યા જ્ઞાનવડે થયેલા છે તથા સમ્યક્
 જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી તેનો નાશ થાય છે જ્યારે
 બ્યવહાર મિથ્યા છે તે પછી સૃષ્ટિ પણ
 કેવી? તેમ હિતાહિત આદિ દોષો પણ
 કેવા? હિત નહિ કરવું અથવા કરવું
 આદિ લક્ષણવાળો સંસાર અવિદ્યાને લીધે
 થયેલો છે તથા તે નામ રૂપથી કરા-
 ચલા કાર્ય કારણના સમૂહરૂપ ઉપાધિવાળા
 અવિવેકથી થયેલી ભ્રાતિરૂપે છે પરમાર્થ
 સ્વરૂપે સંસાર નથી, એમ વારંવાર
 અમે કહ્યું છે. આ સંસાર જન્મ, મરણ,
 છેદન તથા ભેદન આદિ અભિમાનવાળો
 છે જ્યારે ભેદબ્યવહારનું નિરૂપણ
 હોય છે, તેવે જ સમયે શ્રુતિએ પ્રતિ-
 પાદન કર્યું છે કે સોન્વેષ્ય સ વિજિજ્ઞાસિતય
 આત્મા અન્વેષણ કરવા યોગ્ય તથા બધાંવા
 યોગ્ય છે,” આ રીતની શ્રુતિવડે ભેદનું
 સૂચન કરેલ છે તથા જીવથી પ્રહ્મનું
 અધિકપણું દર્શાવ્યું છે આ રીતે પ્રહ્મની
 અધિકતા હિત નહિ કરવા આદિ દોષના
 પ્રમગમાથી પ્રહ્મને નિવૃત્ત કરે છે (૨૨)

શિષ્ય-આ દોષો પ્રહ્મમા નથી,
 તેના સંબંધી કાંઈ દૃષ્ટાત હોય તો કહો

ગુરુ-પૃથ્થક આદિ જેવા કે વૃક્ષ,
 વૈદ્ય આદિ અનેક રંગના હોય છે, તેમ
 દોષો મિથ્યા છે આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૨૩ મું.
દોષોત્તુ મિથ્યાપણું.

અશ્માદિવચ્ચ તદ્વપપાત્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-પથ્થર આદિની માફક આ દોષોનો અભાવ છે (૨૩)

ટીકા:-શુરુ-જેવી રીતે લોકમાં પૃથ્વીવાચક ડેટલાક પથ્થરો ઘણા કીમતી હોય છે. જેવા કે મણિ, વજ્ર, વૈદ્ય આદિ મહા મૂલ્યવાળા હોય છે. વળી સૂર્યકાન્ત આદિ મધ્યમ મૂલ્યવાળા છે તથા વગર મૂલ્યવાળા કૂતરા, કાગડાં તરફ દેંકવાના પથરા પણ હોય છે. આ પ્રમાણે અનેક રીતની વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે. તેમ જ એક જ પૃથ્વીનો આશ્રય કરવાવાળાં બીજોની અનેક પ્રકારે પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ગંધ, રસ આદિ વિચિત્રતા અર્દન તથા તાલફળ આદિ વૃક્ષોમાં જોવામાં આવે છે. તેમ જ એક જ જાતના અન્ન રસનાં રુધિગદિ તથા કેશ, લોભ આદિ વિચિત્ર કાર્યો થાય છે. આ જ પ્રમાણે એક જ ગ્રહની જીવ સ્વરૂપે તથા પ્રાણસ્વરૂપે ભિન્નતા તથા કાર્યમાં વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે. આથી ગ્રહમાં દોષોની પ્રાપ્તિ નથી. દોષો અન્યવડે કલ્પના કરવામાં આવેલ છે. માટે તેની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. શ્રુતિના પ્રમાણથી ચિત્રર કેવળ વાણીના આરંભણરૂપે છે. માટે સ્વપ્નમાં જે વિચિત્ર ભાવ જોવામાં આવે છે, તેના સરખા આ દોષો છે, એ આ સર્વનો સાગ છે (૨૩)

શિષ્ય-ગ્રહ જગતના કારણરૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે અનેક

વસ્તુ હોય તો તેવડે એક વસ્તુ બને.

શુરુ:-તેમ નથી. ક્ષીરની માફક આ દૃષ્ટાંત લેવું. આ જ કારણથી નીચલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

અપસહારદર્શનાન્નેતિ જેન્ન ક્ષીરવદ્દિ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-સહાયતારૂપે અનેક સમૂહો જોવામાં આવે છે. માટે ગ્રહ જગતના કારણરૂપે નથી, આમ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે ક્ષીરની માફક આની પ્રાપ્તિ થશે (૨૪).

ટીકા:-શિષ્ય:-ચેતન ગ્રહ એક તથા અદ્વિતીયરૂપે છે. માટે તે જગતના કારણસ્વરૂપે છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે.

શુરુ:-તે કેવી રીતે બને?

શિષ્ય:-લૌકિક રીતિએ જોવામાં આવે છે કે, અનેક સામગ્રીની સહાયતાથી એક વસ્તુ થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે ઘટપટ આદિના કર્તાઓ કુંભાર આદિ છે. પણ મૃત્તિકા, દંડ, ચક્ર, સૂત્રઆદિ અનેક સાધનોને એકઠા કરવાં પડે છે. આ મર્વ સાધનો ન્યારે એકઠા થાય છે ત્યારે અમુક કાર્ય થતું જોવામાં આવે છે. પણ આપ કહો છો કે, ગ્રહ તો કોઈ પણ રીતની સહાયતા વિનાના છે માટે તેને અન્ય સાધન નહિ હોવાથી તે અણરૂપે કેવી રીતે બની શકે? માટે મક્ક માનવું તો એવું છે કે, ગ્રહ જગતના કારણરૂપે નથી.

શુરૂ-આ દોષ હોતો નથી. જેમ ક્ષીર પોતાના દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ અનેક કાર્યરૂપે થાય છે તેમ આના સંબંધમાં છે. જેવી રીતે લોકમાં દૂધ અથવા જળ પોતે જ દહીં તથા હિમ ભાવવડે કોઈ પણ બાહ્ય સાધનની સહાયતા વિના વિકાર ભાવને પામે છે, તેમ અહીં પણ બાહ્ય લેવું.

શિષ્ય-જે કે ક્ષીર આદિ દહીં આદિ ભાવને પરિણામ પામે છે, પણ તેને ઉષ્ણતા આદિ બાહ્ય સાધનની જરૂર રહે છે. તો પછી ક્ષીરનું દૃષ્ટાંત અહીં કેવી રીતે ઘટી શકે ?

શુરૂ-આ દોષ ખરો નથી. દૂધ પોતે પણ જેટલા પ્રમાણવાળું તથા જેટલું હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણવાળું દૂધ ઉષ્ણાદિની સહાયતાથી દહીં ભાવને પામે છે. જે દૂધ બંતે દહીં ભાવના સ્વભાવવાળું ન હોતે તો ઉષ્ણતા આદિ તેને કદી બળાતકારે દહીં ભાવને પમાડી શકત નહિ ઉષ્ણતા અદિ, વાયુ તથા આકાશને બળથી કદી દહીં ભાવને પમાડી શકતા નથી અમુક કાર્યની પૂર્ણતા સાધન સામગ્રીવડે થાય છે. પણ બ્રહ્મા તો પરિપૂર્ણ શક્તિવાળો છે માટે તેની પૂર્ણતા માટે અન્ય કશાની જરૂર પડતી નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, નતસ્વ કાયં કારણં ચ વિચિતે ન તત્તત્તમશ્ચાન્યધિકથ્ય દશ્યતે । પતસ્વ શક્તિવિવિધેષ્વ ધ્રુવને સ્વાભાવિકી ગતવલ્લિયા ચં (શ્લોક ૬, ૮) તે કોઈ પણ કાર્યરૂપ અથવા કારણરૂપ હોતા નથી. તેના સરખું અથવા તો તેનાથી અધિક કોઈ પણ

જેવામાં આવતું નથી. આ પરમાત્માની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધ પ્રકારની કહેવામાં આવે છે. વિવિધ કહેવાતું કારણ એ કે, તે શક્તિ તેને આશ્રયીને રહેલી છે તથા તે શક્તિ તેના જ્ઞાન તથા બળ પ્રમાણે વહે છે.” માટે એક જ બ્રહ્માની વિચિત્ર શક્તિયોગને લીધે ક્ષીરાદિની માફક વિચિત્ર પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨૪)

શુરૂ-જેમ દેવ આદિને બાહ્ય મધનની જરૂર પડતી નથી, તેમ બ્રહ્માને જરૂર પડતી નથી. આ જ હેતુને લઈ નીચલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૨૫ મું.

બ્રહ્મામાં બાહ્ય સાધનની અનપેક્ષા.

દેવાદિવદ્વિલોકે ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ-લોકમાં દેવ આદિની માફક બ્રહ્મા બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા ગળેનો નથી (૨૫)

ટીકા-શિષ્ય: આ તો ઠીક, આપણે જોઈએ છીએ કે, ક્ષીર આદિ અચેતન પદાર્થો બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા વિના દહીં આદિ ભાવને પામે છે પણ ચેતન સ્વરૂપ કુલાલ આદિ સાધન સામગ્રીની મહા-યનાથી પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા જેવામાં આવે છે હવે બ્રહ્મા પણ ચેતનરૂપે છે તો તેની પ્રવૃત્તિ કશાની સહાયતા વિના કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુરૂ-દેવ આદિની માફક બ્રહ્મા બાહ્ય સાધનની જરૂર નથી. જેવી રીતે

લોકવ્યવહારમાં દેવો, પિતૃઓ, તથા
 ઋષિ આદિઓ જેઓ મોટા પ્રભાવવાળા
 છે, તેઓ પોતે ચેતન સ્વરૂપે છતાં
 કોઈ પણ બાહ્ય સાધનની આકાંક્ષા રાખતા
 નથી તથા જોવામાં આવે છે કે, પોતાના
 ઐશ્વર્યના યોગ્યથી કેવળ ધ્યાનવડે જ
 પોતે પુષ્કળ લિપ્ત લિપ્ત સંસ્થાવાળા
 શરીરોને, પ્રાસાદોને તથા રથ આદિને
 નિર્માણ કરે છે. આ પ્રમાણેનું પ્રમાણ
 મંત્ર, અર્થવાદ તથા ઇતિહાસ પુરાણ
 આદિમાંથી મળી આવે છે. કરોળિયો
 પોતે જ તંતુને ઉત્પન્ન કરે છે. બગલી
 વીર્ય વિના પોતા વિશે ગર્ભને ધારણ
 કરે છે. વળી કમલિની કોઈપણ ગમનરૂપી
 સાધનની અપેક્ષા વિના એક તળાવમાંથી
 અન્ય તળાવપ્રતિ જાય છે. તેજ પ્રમાણે
 ચેતન સ્વરૂપ બ્રહ્મ બાહ્ય સાધનની
 અપેક્ષા રાખ્યા વિના જગતને નિર્માણ
 કરે છે.

શિષ્ય:-આ સંબંધમાં હું કહું તે
 સાંભળો. બ્રહ્મના સંબંધમાં દેવાદિ જે
 દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે દાષ્ટાંતિક બ્રહ્મની
 સાથે મળતું આવતું નથી. દેવાદિનું
 જડ શરીર લિપ્ત શરીરાદિ વિભૂતિને
 ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાદાન કારણ સ્વરૂપે
 છે, પણ ચેતન આત્મા ઉપાદાન કારણ
 સ્વરૂપે નથી. કરોળિયો છુદ્ધ જંતુનું
 ભક્ષણ કરે છે. તેના મોંમાંથી નીકળતી
 લાળ કઠિનતાને પામે છે તથા તેનું
 તંતુ બને છે. બગલીઓ મેઘ ગર્જના
 સાંભળી ગર્ભને ધારણ કરે છે. પક્ષિની
 જો કે ચેતન યુક્ત છે, છતાં અચેતન

શરીરવડે એક સરોવરમાંથી બીજા સરો-
 વરને જાય છે. જેમ વેલો એક વૃક્ષપરથી
 અન્ય વૃક્ષપર જાય છે, તે જ પ્રમાણે તે
 એક સરોવરથી બીજા સરોવરને જાય છે.
 પોતે અચેતનરૂપે થઈ પક્ષિની એક
 સરોવરથી અન્ય સરોવરપર જઈ શકતી
 નથી. માટે બ્રહ્મના સંબંધમાં જે દૃષ્ટાંતો
 આપ્યાં છે તે યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-આના સંબંધી હું કહું, તે
 સાંભળ. આ દોષ નથી. આગળ કહું છે
 કે, કુલાલ આદિનું દૃષ્ટાંત આ સ્થળે લાગુ
 પડી શકતું નથી. જેમ કુલાલ આદિ
 ચેતનપણામાં દેવ આદિના સરખા છે,
 પણ કુલાલ આદિ કાર્યના આરંભમાં બાહ્ય
 સાધનની અપેક્ષા રાખે છે, પણ દેવાદિઓ
 રાખતા નથી. આ જ રીતે બ્રહ્મચેતન પણ
 બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા રાખતું નથી. આ
 કારણથી જ મેં દેવ આદિનું ઉદાહરણ
 બ્રહ્મના સંબંધમાં આપ્યું છે. માટે જેમ
 એકની શક્તિ જોવામાં આવી હોય તેવા
 જ પ્રકારની શક્તિ સઘળાની હોય, એ
 પ્રમાણેનો કદી નિયમ હોતો નથી. (૨૫)

શિષ્ય:-બ્રહ્મ પૂર્ણસ્વરૂપે છે તથા
 જો તે કાર્યમાં રહેશે તો તેના પૂર્ણપણામાં
 બાધ આવશે. તેમ જ બ્રહ્મ પરિચ્છેદ-
 વાળો થવાથી જીવની માફક થશે, તેનું
 કેમ ?

ગુરુ:-આ જ હેતુને અનુસરી નીચલું
 સૂત્ર રચ્યું છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૬ મું.

બ્રહ્મા પરિચ્છેદનો અભાવ.

સ્વસ્ત્યસત્ત્વિ નિરવયવત્વશદ્ધકોપો
વા ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ કાર્યરૂપે થશે તો તેના પૂર્ણ બ્રહ્મને કાર્યરૂપે થવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે બ્રહ્મ નિરવયવ છે. જો તેમ નહિ થશે તો તેના નિરવયવપણામા બાધ આવશે. (૨૬)

ટીકા:-ગુરુ:-એતન એક સ્વરૂપે, અદ્વિતીયરૂપે તથા બ્રહ્મરૂપે છે. તે સ્ત્રીર આદિની માફક તથા દેવઆદિની માફક બ્રહ્મ માધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતે જગતના કાગળરૂપે પરિણામ પામે છે.

શિષ્ય:-શાસ્ત્રાર્થની પરિશુદ્ધિ અર્થે ફરી શંકા મારાથી ઉઠાવવામાં આવે છે. આ બાધ-ણાનો પ્રસંગ અર્થાત્ અખિલ બ્રહ્મનો કાર્યરૂપે પરિણામ થાય છે કારણ કે બ્રહ્મ અવયવરહિત છે. જો બ્રહ્મ પૃથ્વી આદિની માફક અવયવવાળો હોત તો તેનો એક ભાગ કાર્યરૂપે પરિણામ પામત તથા બીજો ભાગ એમને એમ રહેત. વળી શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ અવયવ રહિત છે. જેમકે, નિષ્કલં નિષ્ક્રિય શાન્ત નિરવય નિરજનમ (શ્વે. ૬, ૧૯) વિયોગ્યમૂર્ત પુરુષ સર્વાભ્યામ્વત્તો જ્ઞઃ (મુ. ૨, ૧, ૨) इदं महद्भूतमनन्तमपर વિજ્ઞાનવન एव (મુ. ૨, ૪, ૧૨.) સર્ણ નેતિનેત્યામા (મુ. ૩, ૬, ૬) અસ્યૂત્મનણુ (મુ. ૩, ૮, ૮) આ દેવ કોઈપણ કળાથી રહિત, કર્મથી રહિત, શાંત, કોઈપણ રીતના બેદથી

રહિત તથા કોઈ રીતના આસંગથી રહિત છે, આ બ્રહ્મ બ્રહ્મ બરેબર પ્રકાશમાન, અમૂર્તરૂપે તથા સર્વત્ર પૂર્ણ રૂપે છે. તે બ્રહ્મ તથા અંદર સર્વને વિશે વ્યાપીને રહેલા છે. આ મહત્ રૂપે, પરિનિષ્પન્નરૂપે, અનંતરૂપે, અપાર રૂપે તથા વિજ્ઞાનધનરૂપે છે. આ આત્માને નેતિનેતિ કરી કહેવામાં આવે છે. તે સ્થૂલ સ્વરૂપે તથા સૂક્ષ્મરૂપે પણ નથી. આ શ્રુતિવચનોથી સર્વ પ્રકારના વિશેષ ભાવનો બ્રહ્મને વિશે નિષેધ કરવામા આવ્યો છે. હવે એક દેશના પરિણામ પામવાનો અસંભવ હોવાથી અખિલ બ્રહ્મનો પરિણામ પામવાનો પ્રસંગ આવશે, જેથી મૂળનો નાશ થઈ જશે. આમ થવાથી આત્મા દ્રઢવ્યરૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ નિર્ધારક કરશે તથા કાર્યને કાંઈ પણ પ્રયાસ વિના જોવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે કાર્યથી ભિન્ન બ્રહ્મનો અસંભવ થશે. વળી અજ આદિ આત્માના સંબંધમા શબ્દ આધ્યા છે, તેમાં બાધ આવશે. આ સર્વ પ્રકારના દોષના નિવારણ માટે બ્રહ્મ સાવયવ છે, એમ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. હવે જો તેમ કરીએ છીએ તો બ્રહ્મ નિરવયવ છે, એમ પ્રતિપાદન કરનારા જે શબ્દો કહ્યા છે, તેમાં બાધ આવશે. હવે અવયવનો પ્રસંગ આવવાથી બ્રહ્મના સંબંધમા અનિત્યપણાનો પ્રસંગ આવશે. માટે કારણ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે છે, એ પણ યોગ્ય નથી. (૨૬)

શુરુઃ-શ્રુતિના વચનને લીધે આ દોષ પામ થતો નથી તથા શ્રુતિનું વચન જ અતીન્દ્રિય વસ્તુના સંબંધમાં પ્રમાણરૂપે છે. આજ હેતુથી નીચલું સૂત્ર ચોખ્ખું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

અપરિચ્છિન્નતામાં શ્રુતિપ્રમાણ.

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિના પ્રમાણથી આ દોષ પામ થતો નથી. વળી આવા વિષયમાં શ્રુતિવચન જ પ્રમાણરૂપે છે. (૨૭)

શુરુઃ-અહીં મૂળમાં જે હ શબ્દ આપ્યો છે, તેવડે ઉપરના સૂત્રવડે જે આશ્રેષ્ઠ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો પરિકાર કરવામાં આવે છે. અમારા મત પ્રમાણે ખરેખર કોઈ પણ રીતનો દોષ નથી. પ્રથમ તો અખિલપણનો પ્રસંગ જ નથી.

શિષ્ય:-અખિલનો પ્રસંગ નથી, એમ કહેવાનું કંઈ કારણ?

શુરુઃ-શ્રુતિ આના સંબંધમાં પ્રમાણ છે. જે રીતે પ્રદ્ધમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ કહેવાયલી છે, તે જ પ્રમાણે વિકારથી સિદ્ધ પ્રદ્ધની સ્થિતિ છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે પ્રકૃતિ તથા વિકારમાં ભેદવડે ઉપદેશ કર્યો છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મેયં દેવેશ્વર દન્તાદમિમાન્તિયો દેવતા અનેન ઝીરિનામનાનુપ્રવિદ્ય ગામરપે વ્યાકગ્નવાપિ (છાં ૧,૩,૨) તાતાનમ્ય મદિના તાતો જ્વાયાઞ પુરષ્ પાદોઽપ્ત ગર્વાં મૃકાનિ ત્રિગદસ્તામૃત દિવિ

(છાં)૩,૧૨,૬, તે દેવે અર્થાત્ અન્ને ઇન્દ્રિય કરી કે, જીવાત્મારૂપે ઉપર કહેલ ત્રણ પ્રકારના ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી, બૂદ્ધા બૂદ્ધા નામો તથા રૂપોવડે હું જહુરૂપે થઉં.” તેઓ (ભૂતમાત્રો) ગાયત્રીના મહિમારૂપ છે. વિકારવાન્ પુરુષ કરતાં અવિકારવાન્ પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનો પ્રથમ પાદ સર્વ ભૂત માત્ર છે તથા ત્રણ પાદવાળાં અમૃતસ્વરૂપ સ્વાત્મપ્રકાશમાં તે સ્થિતિ કરી રહેલ છે.” વળી હૃદયને પ્રદ્ધના સ્થાનરૂપે દર્શાવેલ છે, તથા સત્વડે જોડાવાથી એકીભૂત થવાય છે, એમ કહ્યું છે. જે અખિલ, પ્રદ્ધ કાર્ય ભાવથી ઉપયુક્ત હોય તો પછી “સતા સોમ્ય તદા સપ્તો મયતિ (છાં) ૬, ૮, ૧) હે સોમ્ય! સત્ સાથે જોડાવાથી તે એકરૂપે થાય છે.” આ રીતનું સુષુપ્તિના સંબંધમાં કહેવાયેલ વચન અયોગ્ય ઠરશે. આમ થવાથી વિકાર વાળા પ્રદ્ધ સાથે એકતા થશે. કારણ કે અવિકારી પ્રદ્ધનો અભાવ થશે. વળી ઇન્દ્રિયોનો વિષય પ્રદ્ધ નથી, આ રીતનો શ્રુતિમાં નિષેધ છે. પણ જે પ્રદ્ધને વિકારવાન્ માનશું તો તે ઇન્દ્રિયોનો વિષય થશે. માટે પ્રદ્ધ વિકારથી રહિત છે. વળી શ્રુતિમાં પ્રદ્ધને અવયવથી રહિત કહેલ છે, તેને બાધ આવશે નહિ. કારણ કે શ્રુતિવડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે, પ્રદ્ધ અવયવથી રહિત છે. બીજું પ્રદ્ધ વેદવચનના પ્રમાણરૂપે છે, પણ ઇન્દ્રિયના પ્રમાણરૂપે નથી. માટે જેમ વેદમાં પ્રદ્ધ સંબંધી કહ્યું હોય, તે જ

પ્રમાણે માનવું યોગ્ય છે. બ્રહ્મ કૃત્સ્ન-
સ્વરૂપે તથા નિરવયવરૂપે છે, એમ બેઉ
રીતે શ્રુતિ બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરે છે.
આપણે લોકવ્યવહારમાં જોઈએ છીએ
કે, મણિ, મંત્ર તથા ગોપધિ આદિની
શક્તિઓ દેશ, કાળ તથા નિમિત્તની
વિચિત્રતાને લીધે નિરવયવાળાં અનેક
કાર્યોના વિષયવાળી હેય છે. આ શક્તિઓ
ઉપદેશ વિના કેવળ નર્કથી બાણી શકવા
શક્ય નથી, કે અમુક વસ્તુની અમુક
શક્તિઓ, અમુક નહાયકારી, અમુક
વિષયોરૂપે તથા અમુક પ્રયોજનરૂપે છે.
તો પછી અચિંત્ય સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનું
સ્વરૂપ વેદવચન વિના ન નિરૂપણ થઈ
શકે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.
પુરાણમાં આના મંબંધમાં કહ્યું છે કે,
“અચિન્ત્યા રાતુ ચે માવા ન તાસ્તર્કેણ યોજયેત
પ્રવૃત્તિમ્ પરયત્ત્વ તદચિન્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ અર્થ:-
જે ભાવોનું ચિંતન થઈ શકતું નથી,
જે ભાવોમાં તર્કનો પ્રવેશ પણ થઈ
શકતો નથી; વળી જે પ્રકૃતિથી પણ
પર છે, આ લક્ષણ અચિંત્યપણાનું છે.”
માટે જે વિષય ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી, તેના
મંબંધમાં ક્ષતિવચન, એ જ પ્રમાણરૂપે
બાણું.

શિષ્ય.-નિરવયવ બ્રહ્મ જ પરિણામ
પામે છે, પણ કૃત્સ્ન બ્રહ્મ પરિણામ
પામતું નથી, આ વિરોધવાળા વિષયનું
પ્રતિપાદન કરવા વેદવચન પણ શક્તિમાન
નથી. જો બ્રહ્મ નિરવયવ હોય તો પછી
તે પરિણામને પામવો જોઈએ નહિ. જો
પરિણામ પામે તો અખિલ બ્રહ્મ જ

પરિણામ પામવો જોઈએ. વળી કોઈ
રૂપવડે પરિણામ પામે તથા કોઈ રૂપ
કાયમ રહે, તો પછી રૂપભેદની કલ્પના
વડે બ્રહ્મમાં અવયવપણાનો પ્રસંગ આવશે.
કર્મકાંડના વિષયમાં કહ્યું છે કે,
‘અતિરાત્રે ષોઢશિન ગૃહાતિ । નાતિરાત્રે ષોઢશિન
ગૃહાતિ જ્યોતિષોમ યજ્ઞમાં અમુક પાત્ર-
વિશેષને ગ્રહણ કરે છે. તેમ જ
જ્યોતિષોમ યજ્ઞમાં અમુક પાત્રવિશેષને
ગ્રહણ નથી કરતા.’ આ રીતે બેઉમાં
વિરોધની પ્રતીતિ હોવાથી લેવું અથવા
ન લેવું, એ રીતના વિકલ્પનો આશ્રય
લઈ, વિરોધનો પરિહાર કરવામાં
આવે છે, તથા લેવું કે ન લેવું,
તે પુરુષની ઇચ્છાને અધીન છે. પણ
આ રથજે વિકલ્પનો આશ્રય કરવાથી
વિરોધનો પરિહાર થતો નથી. કારણ કે
વસ્તુ કોઈ પુરૂષને અધીન નથી. માટે
આનું નિરાકરણ કરવું હુઈં છે.

શુરુ:-આ દોષ યોગ્ય નથી. કારણ
કે રૂપન. ભેદની પ્રાપ્તિ, જે કલ્પવામાં
આવી છે, તે અવિદ્યાને લીધે છે. અવિ-
દ્યાની કલ્પના જ કેવળ હોવાથી રૂપભેદ
કરી વસ્તુ અવયવયુક્ત થતી નથી.
તરમર આવવાથી જો નયનનો પ્રકાશ
નાશ પામેલ હોય તથા તેથી અનેક
ચંદ્રમા ભેવામાં આવે, છતાં ચંદ્ર અનેક
રૂપે થતો નથી. બ્રહ્મ અવિદ્યાથી કલ્પા-
યેલ નામ તથા રૂપના લક્ષણવાળા રૂપ
ભેદવાળો થાય છે. તે વિદ્યારી તેમ જ
અવિદ્યારીરૂપે થાય છે. અભિન્નપણાથી
તથા ભિન્નપણાને લઈ તે અનિર્વચનીય

સ્વરૂપે કહેવાય છે. આ રીતે પરિણા-
માદિ સર્વ વ્યવહારના સ્થાનને તે પામે
છે. પારમાર્થિક રૂપવડે તે તે સર્વ
વ્યવહારથી રહિત છે તેમ જ પરિણા-
મથી પણ રહિત છે. નામ રૂપનો ભેદ
અવિદ્યાને લીધે થયેલો છે, જેથી તે
વાણીના બોલવારૂપ જ છે. આથી બ્રહ્મના
નિરવયવપણ્યામાં જરા પણ બાધ આવતો
નથી. બ્રહ્મના સંબંધમાં જે પરિણામવાળી
શ્રુતિ છે, તે પરિણામને પ્રતિપાદન કર-
નારી નથી. પણ પરિણામવડે અર્થોત્
કાર્યની પ્રાપ્તિવડે કોઈ રીતના ફળની પ્રાપ્તિ
થતી નથી. સર્વ વ્યવહારથી રહિત
બ્રહ્માત્મભાવને પ્રતિપાદન કરવાવાળી શ્રુતિ
છે તથા આત્મોપલબ્ધિ એ તેનું ફળ
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ પ્ય નેતિ ને-
ત્મામા આવો નહિ, આવો નહિ, એમ
નિષેધમુખવચનવડે જેનું નિરૂપણ છે
તે આત્મા છે.” આ રીતે શરૂઆત કરી
છેવટમાં કહ્યું છે કે, “અમય વૈ જનવ પ્રાપ્તોઽસિ
હે જનક ! તું અલય સ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત
થયો છે.” માટે અમારા પક્ષ પ્રમાણે
કેઈપણ રીતના દોષનો પ્રસંગ નથી. (૨૭)

શિષ્ય:-બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એક છે તથા
સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અનેક આકારવાળું છે.
માટે બ્રહ્મના એક સ્વરૂપનો નાશ થતો
હોવો ભેદજો.

ગુરુ:-બ્રહ્મના એક સ્વરૂપપણાનો નાશ
થયા વિના અનેક આકારવાળી સૃષ્ટિ
જોવામાં આવે છે. આના જ સંબંધમાં
નીચે પ્રમાણે સૂત્ર કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

એક આત્મામાં સૃષ્ટિના અનેક આકાર

આત્મનિ ચૈવ વિચિત્રાદ્ય દિ ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ:-એક જ આત્મામાં અનેક
આકારવાળી સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે,
એમ કહ્યું છે. ખરેખર દ્વિપક્ષ તરીકે
દેવાદિમા તથા માયાવી આદિમા વિચિત્ર
સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે. (૨૮).

ટીકા:-શિષ્ય:-બ્રહ્મ એક છે તથા
પોતાના સ્વરૂપનો નાશ થયા વિના અનેક
આકારવાળી સૃષ્ટિ તેનામાં કેવી રીતે હોઈ
શકે ?

ગુરુ:-આ રીતનો વિવાદ કરવો આ
સ્થળે યોગ્ય નથી. કારણ કે સ્વપ્ન
જેનારા એક જ આત્મામાં સ્વરૂપના નાશ
વિના અનેક આકારવાળી સૃષ્ટિ કહેવાયેલી
છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન તત્ત્વ મ્યા ન
મયોગા ન પયાનો ભવન્નયથ મ્યાન્નયોગાન્નય
મજ્જે (ખૂં ૪, ૩, ૧૦) સ્વપ્ન અવસ્થામાં
રથો હોતા નથી, અશ્વો હોતા નથી,
માર્ગો હોતા નથી, છતાં મન રથોને,
અશ્વોને તથા માર્ગોને ઉત્પન્ન કરે છે.”
વ્યવહારમાં પણ દેવાદિમાં તેમજ માયાવી
આદિમાં સ્વરૂપના નાશ વિના વિચિત્ર
હરતી, અથ્થ આદિ સૃષ્ટિઓ જોવામાં
આવે છે. આ જ પ્રમાણે બ્રહ્મ ભેદે એક
છે, છતાં પોતાના સ્વરૂપના નાશ વિના
અનેક આકારવાળી સૃષ્ટિ થયે. (૨૮)

શિષ્ય:-આ પરમાત્માનું નિરવયવ
માંખ્ય દર્શનવાળા તથા વૈશેષિક દર્શન-
વાળાઓ માને છે કે કેમ ?

ગુરુ:-તેઓના પક્ષમાં દોષ છે. માટે જેમાંના એક જ પક્ષમાં દોષ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (૨૯)

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૯ મું.

સાંખ્ય તથા વૈશેષિકનું ખંડન

સ્વપક્ષદોષાચ્ચ ॥૨૯॥

સૂત્રાર્થ:-સાંખ્યાદિના પોતાના પક્ષમાં દોષ છે, માટે એક જ પક્ષમાં દોષ ગણવો યોગ્ય નથી. (૨૯)

ટીકા:-ગુરુ:-અન્ય દર્શનોના પોતાના પક્ષમાં પણ આ દોષ સરખો છે.

શિષ્ય:-અમે સાંખ્યવાદીઓ એમ માનીએ છીએ કે, અવયવથી રહિત, પરિચ્છેદથી રહિત તથા શબ્દાદિથી રહિત પ્રધાન, અવયવવાળા, પરિચ્છેદ યુક્ત તથા શબ્દાદિવાળા કાર્યના કારણરૂપે છે. આ અમારો પોતાનો પક્ષ છે.

ગુરુ:-તેમાં પણ કાં તો અવયવથી રહિતપણું હોવાથી પ્રધાનને કૃત્સ્નપણાનો પ્રમેંગ પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા તો નિરવયવત્વની પ્રાપ્તિમાં બાધ આવે છે. તેઓ પ્રધાન નિરવયવ છે, એમ સ્વીકારતા નથી. મત્વ, ૨૪ તથા તમ આ વ્રણ ગુણો નિત્ય સ્વરૂપે છે. આ વ્રણ ગુણોની સરખી અવસ્થા, તે પ્રધાન કહેવાય છે. આ ગુણોરૂપી અવયવોને લીધે પ્રધાન અવયવરૂપે છે. આ રીતના અવયવપણાથી પ્રકૃત દોષનો પરિહાર કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે મત્વ, ૨૪ તથા તમ-માંથી એકનું પ્રમાણપણું, તે નિરવયવ-

પણું છે. એક એક ગુણ બાકીના બીજાં બે ગુણવડે યુક્ત થવાથી સત્તાતીય પ્રપંચના ઉપાદાન કારણરૂપે છે. અતરીતે સ્વપક્ષના દોષનો પ્રસંગ એક સરખો છે તર્કનું અધિષ્ઠાન હોવાથી અવયવપણું છે, એમ માનવાથી પણ અનિત્યત્વ આદિ દોષનો પ્રસંગ આવશે. વળી કાર્યના વિચિત્રપણાથી નિરૂપિત થયેલ અવયવો શક્તિચોરૂપે છે, એમ મારો અભિપ્રાય છે. આ શક્તિઓ તો અમે પ્રજ્ઞવાદીઓને પણ માન્ય છે. તે જ પ્રમાણે અણુવાદીઓ એમ માને છે કે, એક અણુનો બીજા અણુ સાથે સંયોગ થાય છે તથા આ પ્રમાણે નિરવયવપણું થાય છે. બે આ રીતે સમઘ્રણાનો સંયોગ હોય તો અધિક પરિણામની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. તેમ થવાથી અણુપણુનો જ પ્રસંગ રહેશે. એક દેશની સાથે સંયોગ હોય, છતાં નિરવયવપણાની પ્રાપ્તિમાં બાધ આવશે. આ રીતે વૈશેષિક દર્શનના પોતાના પક્ષમાં પણ આ દોષ એકસરખો છે. જેઠ પક્ષમાં સમાન દોષ હોવાથી જેમાંથી એક પક્ષમાં દોષ છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. પ્રજ્ઞવાદીના પોતાના પક્ષમાં જ દોષ છે, તેનો તો આપણે પરિહાર પ્રથમથી જ કર્યો છે. (૨૯)

શિષ્ય:-પરમાત્માથી શક્તિઓ શુ બિન્ન છે ?

ગુરુ:-પરપ્રજ્ઞમાં જ મર્વ શક્તિનો સમાવેશ થાય છે, આ રીતે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે. --

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.

બ્રહ્મમાં જ શક્તિનો સમાવેશ.

° સર્વોપેતા ચ તદર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-પરબ્રહ્મ સર્વ શક્તિઓથી યુક્ત છે, આ રીતે શ્રુતિમાં સૂચન છે.(૩૦)

ટીકા:-શુરુ:-એમ કહ્યું છે કે, એક પરબ્રહ્મની વિચિત્ર શક્તિને લીધે વિચિત્ર પ્રકારનો પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયેલ છે.

શિષ્ય:-પરબ્રહ્મ વિચિત્ર પ્રકારની શક્તિથી યુક્ત છે, એમ કેવી રીતે બાણી શકાય છે ?

શુરુ:-આ જ હેતુથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, સર્વોપેતા ચ તદર્શનાત્ ॥ આથી એમ માનવું યોગ્ય છે કે, પર દેવતા સર્વ શક્તિઓથી યુક્ત છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે માનવું ?

શુરુ:-શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. નીચેની શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, પરદેવતામાં સર્વ શક્તિ રહેલી છે. જેમકે, “સર્વકર્મા સર્વકામ. સર્વગથ. સર્વરસ સર્વમિદમન્યાત્તોવાક્યાનાદંદરઃ (છાં ૩, ૧૪, ૪) તે સર્વના કર્મના કરનાર, સર્વ કામનાવાળા, સર્વગંધવાળા, ‘સર્વ’ રસોના રસરૂપ, તથા સર્વ વિશ્વને આવૃત્ત કરનાર છે. તે કોઈ સાથે બોલતો કે કોઈને આદર આપતો નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “સત્યકામ સય સરુપ (છાં ૮, ૭, ૧), ય સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ (મું ૧, ૧, ૬) એતસ્ય વા અધરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ મય્યંચન્દ્ર-મગૌ વિષ્ણૌ તિષ્ઠત (ખૂં ૩, ૮, ૬) તે સત્ય કામરૂપ તથા સત્ય સંકલ્પરૂપે છે.

બ્રહ્મ સર્વવેતા, સર્વના વિશેષરૂપે જ્ઞાતા છે. એ જ નાશ રહિત બ્રહ્મની આજ્ઞામાં, હે ગાર્ગિ ! સૂર્ય તથા ચંદ્ર ધારણ કરાયલા રહે છે.” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ છે. (૩૦)

શિષ્ય:-બ્રહ્મને ઇન્દ્રિયો નથી, માટે તેને શક્તિ હોવી જોઈએ નહિ.

શુરુ:-આ સંબંધી શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ છે કે:-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

બ્રહ્મમાં ઇન્દ્રિયોનો અભાવ.

* ચિકરણત્વાન્નેતિ ચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, માટે તે શક્તિ રહિત છે, આ સંબંધી વિવેચન શ્રુતિમાં કરેલ જ છે. (૩૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-વારું બધું તો ઠીક, પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, પર દેવતા ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. જેમકે, “અચક્ષુષ્કમશ્રોત્ર-મગામનાઃ (ખૂં ૩, ૮, ૮) બ્રહ્મ ચક્ષુ, શ્રોત્ર, વાણી તથા મનથી રહિત છે.” જો પરમ બ્રહ્મને ઇન્દ્રિયો નથી, તો તે સર્વ શક્તિવાળા હોય, છતાં તેની કાર્યમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે ? કારણ કે ચેતનસ્વરૂપ દેવાદિઓ સર્વશક્તિવાળા હોય, છતાં આધ્યાત્મિક કાર્ય તથા કારણથી યુક્ત હોવાને લીધે તે તે કાર્ય કરવા તેઓ શક્તિમાન છે. તો પછી “નેતિનેતિ (ખૂં ૩, ૬, ૨૬) તે આવા નથી, તે આવા નથી.” આમ સર્વ પ્રકારની વિશેષતાના અભાવવાળા પરમ બ્રહ્મને સંભવ સર્વ શક્તિરૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ-આ સંબધી જે કહેવું જોઈએ, તે પૂર્વથી જ કહ્યું છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અતિ ગંભીર હોવાથી શ્રુતિવડે તેનું પ્રતિપાદન થઈ શકે છે, પણ તર્કવડે તેનું પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી. વળી એકનું મામર્ય જે રીતનું હોય, તે જ રીતનું નામર્ય બીજાનું હોય, એવો નિયમ હોતો નથી બ્રહ્મ સર્વ વિશેષ ભાવોથી રહિત છે, છતાં તેનામાં સર્વ શક્તિનો સભાવ છે, અમ જે કહ્યું છે, તે પણ અવિદ્યાર્થી કટપાયવા રૂપ તથા ભેદના નિરૂપણવડે છે. શ્રુતિમાં તો કહ્યું છે કે, “અપાણિપાદો જવનો ઘઘીતા પદમ્યચક્ષુઃ સ મૃણોત્પલ્લવઃ (શ્લોક ૩, ૧૯) બ્રહ્મ પાદથી ગહિત હોવા છતાં ગતિમાન, હાથથી રહિત હોવા છતાં શ્રવણ કર્તારૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, બ્રહ્મ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે, છતાં તે સર્વ સામર્થ્યયુક્ત છે. (૩૧)

શિષ્ય-ચેતન બ્રહ્મ જગતના કર્તારૂપે હોવા જોઈએ નહિ. કારણ કે પ્રવૃત્તિઓમાં કાંઈપણ પ્રયોજન હેતુ જોઈએ તથા જગતનું કાંઈ પ્રયોજન નથી આ જ હેતુને લઈ ડરમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૨ મું.

બ્રહ્મમાં જગતના કર્તાનો અભાવ.

ન પ્રયોજનવન્નાત ॥૩૨॥

સૂત્રાર્થ:-ચેતન બ્રહ્મ જગતના કર્તારૂપે નથી કારણ કે પ્રવૃત્તિઓ પ્રયોજન વાળી છે. (૩૨)

શિષ્ય-બીજી રીતે જગતના કર્તારૂપે ચેતન છે, તેનો હું આશ્ચર્ય કરું છું. ખરેખર ચેતનરૂપ પરમાત્મા આ જગદભિંબને રચવા શક્તિમાન નથી.

ગુરુ:-કેમ ચેતન પરમાત્મા રચી શકવા સમર્થ નથી ?

શિષ્ય-કારણ કે પ્રવૃત્તિઓને પ્રયોજનપણું હોય છે. કારણ કે લોકમાં ચેતનરૂપ પુરૂષ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે. કોઈપણ પુરૂષ પોતાના પ્રયોજન વગરની મદદ પ્રવૃત્તિ પણ કરતો જોવામાં આવતો નથી તો પછી તે મહાન તૈયારી તો કેમ જ કરે ? લોકપ્રવૃત્તિને અનુસરતી શ્રુતિ પણ આ પ્રમાણે છે:-“ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિય મવત્યાત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિય મવતિ (શ્લોક ૨, ૪, ૫) અર્થ:-સર્વની કામનાને અર્થે સર્વ પ્રિય હોતું નથી, પણ આત્માની કામનાને અર્થે સર્વ પ્રિય હોય છે” આ પ્રવૃત્તિ મહાન તૈયારીવાળી છે. કાગળ કે આ તૈયારીથી અનેક પ્રપંચવાળું જગત રચવાનું છે. જો આ પ્રવૃત્તિ ચેતન પરમાત્માની હોય તો તે આત્માના પ્રયોજનવાળી હોવી જોઈએ પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અભાવ છે તો પછી પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ હોવો જોઈએ. વળી એમ માનીએ કે, કોઈ પુરૂષ ચેતન સ્વરૂપે છે, તથા વિવેકના અભાવને લીધે તે ઉન્મત્તરૂપે છે, જેથી કાંઈ પણ સ્વાર્થ વિના પોતે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમજ પરમાત્માની પણ પ્રવૃત્તિ છે. એમ જો માનીએ તો શ્રુતિમાં જે પરમાત્માનું સર્વસ-

પણું કહેલ છે, તેને બાધ આવશે. માટે હું માનું છું કે, ચેતનથી રહિત સૃષ્ટિ છે. (૩૨)

શુરુ:-તારૂં આ માનવું જોઈ છે. પરમાત્માની આ સૃષ્ટિ કેવળ લીલારૂપે છે. આ જ હેતુને લઈને ૩૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

સૃષ્ટિ લીલારૂપે.

લોકવત્તુ લીલાર્કવલ્યમ્ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ લોકમાં હોય છે, તે રીતે આ પ્રવૃત્તિ કેવળ લીલારૂપે છે. (૩૩)

શુરુ:-અહીં મૂળમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વના આદ્યેપતું નિવારણ કરવા માટે છે. જેવી રીતે તૃપ્ત થયલી કામનાવાળા કોઈ એક રાત્રી કે રાત્રીના પ્રધાનને લીલાથી જિનન બીજું કાંઈપણ પ્રયોજન હોતું નથી. પણ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિઓ કીડા વિહારોમાં હોય છે તથા જેવી રીતે ઉચ્છ્વાસ તથા પ્રચ્છ્વાસ આદિ કંઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વિના સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિઓનો સંભવ હોય છે. તેમજ કંઈપણ પ્રયોજન વિના સ્વાભાવિક રીતે કેવળ લીલા રૂપે આ પ્રવૃત્તિ થશે. ન્યાય વડે અથવા તો શ્રુતિવડે ઈશ્વરનું કાંઈ પણ પ્રયોજન હોય, એમ સંભવતું નથી, તેમજ ક્ષય ટાળવા માટે પરમાત્માનો આ સ્વભાવ છે, એમ કહેવું પણ શક્ય નથી. જો કે આપણા મનને આ જગત્-જિંભરચના મોટા સમારંભવાળી હોય એમ લાગે છે, પણ આ કેવળ પરમેશ્વરની

લીલા જ છે. કારણ કે પરમાત્માની શક્તિ અપરિમિત છે. જો કે લીલામાં કંઈ એક સૂક્ષ્મ પ્રયોજનનો સંભવ હોય, પણ આ રથળે જરા પણ પ્રયોજનનો સંભવ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, પરમાત્મા પૂર્ણ કામનાવાળા છે. તેમજ અપ્રવૃત્તિ કે ઉન્મત્ત પ્રવૃત્તિ છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કારણકે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, સૃષ્ટિ છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પરમાત્મા સર્વજ્ઞરૂપે છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ કહેતી નથી કે, આ સૃષ્ટિ પરમાર્થના વિષયવાળી છે. કારણકે આ સૃષ્ટિ અવિદ્યાએ કલ્પાયલી છે તથા નામ અને રૂપના બ્યવહાર-વિષયવાળી છે. વળી એ પણ ભૂલી જવું જોઈતું નથી કે, બ્રહ્માત્મ ભાવ પ્રતિપાદન કરવામાટે છે. (૩૩)

શિષ્ય:-જો પરમાત્મા સૃષ્ટિનાં કર્તા હોય તો તેનામાં વિષમતા તથા કુરતાનો દોષ આવશે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ દોષ નહિ લાગુ પડે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાવાળી છે. આજ હેતુને લઈ ૩૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૨મું— સૂત્ર ૩૪ મું.
પરમાત્મામાં વિષમતા તથા કૂર-
તાનો અભાવ.

वैषम्यैर्नश्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि
दर्शयति ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ—ઇશ્વરમા વિષમતા તથા
કૂરતાનો પ્રસંગ આવશે નહિ કારણકે
આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે શ્રુતિમા પણ
એમ કહ્યું છે. (૩૪)

શિષ્ય—હું ફરી આશ્વેષ કરું છે કે,
જન્માદિ હેતુ વા જગતનો કર્તા ઇશ્વર
નથી. જો કે આગળના વિવેચનથી આ
સબધી જ્ઞાન થયું છે, છતાં તે જ્ઞાન
દૃઢ કરવા માટે આપને હું આ પ્રશ્ન
પૂછું છું કે, ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે
નથી કારણ કે પરમાત્મામાં વિષમતા
તથા કૂરતાનો દોષ આવશે. આપણે
જોઈએ છીએ કે, કેટલાક દેવાદિઓને
તે અત્યંત સુખવાળા કરે છે, કેટલાક
પશુ આદિને અત્યંત દુઃખવાળા કરે છે
તથા કેટલાક મનુષ્ય આદિને મધ્યમ
સુખોપલોગવાળા કરે છે. આ રીતે
વિષમ સૃષ્ટિને નિર્માણ કરનાર પરમાત્મામાં
જેમ દરેકે ભિન્ન મનુષ્યમાં હોય છે, તેમ
રાગ દ્વેષ હોવા જોઈએ આથી શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિમાં કહેલ સ્વરૂપવાદિ ઇશ્વરના
સ્વભાવનો વિલોપ થશે વળી ખજા પુરુષો
પણ નિંદા કરે એવું દયા રહિતપણ,
અર્થાત્ કુરપણું પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થશે.
કારણ કે પરમાત્મા કેટલાકને દુઃખમાં
જોડનારા તથા સર્વ પ્રજાનો મંહારકરનાગ

છે. માટે વિષમપણાના તથા કૂરપણાના પ્રસ-
ંગને લીધે ઇશ્વર જગતનું કારણ નથી, એમ
માફ માનવું છે.

શુરુ—વિષમપણાનો તથા કૂરતાનો
પ્રસંગ પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થતો નથી

શિષ્ય—કેવી રીતે વિષમપણાનો
તથા કૂરતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી ?

શુરુ—આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે,
માટે વિષમતાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી
જો અપેક્ષારહિત કેવળ ઇશ્વર ત્રિવિધ
સૃષ્ટિને નિર્માણ કરે તો વિષમ તથા કૂર
તાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. અપેક્ષાથી ગહિત
પરમાત્માનું નિર્માણપણું હોતું નથી
અપેક્ષાયુક્ત પરમાત્મા વિષમ સૃષ્ટિ
નિર્માણ કરે છે.

શિષ્ય—આપ કહો છો કે, પરમાત્માની
સૃષ્ટિમાં અપેક્ષા છે તો તે અપેક્ષા શી
છે તે કહેશો ?

શુરુ—ધર્મ તથા અધર્મની અપેક્ષા
રહેલ છે, એમ અમે માનીએ છીએ.
સરજવામાં આવતા પ્રાણીઓનાં ધર્મોધ-
ર્મની અપેક્ષા હોવાથી સૃષ્ટિ વિષમરૂપે
છે, માટે તે ઇશ્વરનો અપરાધ નથી.
પરમાત્માને પર્જન્યસ્વરૂપે ગણવો જોઈએ
જેમ વૃષ્ટિ ત્રીહિ યવ આદિ સૃષ્ટિમાં
સામાન્ય કારણસ્વરૂપે હોય છે, પણ
ત્રીહિ યવ આદિના વિષમપણામાં તે તે
ખીજમાં રહેલ અસાધારણ કારણો ખજા
વાનું હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા
દેવ મનુષ્ય આદિની, સૃષ્ટિમાં સામાન્ય
કારણરૂપે છે પણ દેવ મનુષ્ય આદિના

પણ કહેલ છે, તેને બાધ આવશે. માટે હું માનું છું કે, ચેતનથી રહિત સૃષ્ટિ છે. (૩૨)

શુરુ:-તાર્કિક આ માનવું જોડું છે. પરમાત્માની આ સૃષ્ટિ કેવળ લીલારૂપે છે. આ જ હેતુને લઈને ૩૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

સૃષ્ટિ લીલારૂપે.

લોકવન્તુ લીલાર્કવલ્યમ્ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-એમ 'લોકમાં હોય છે, તે રીતે આ પ્રવૃત્તિ કેવળ લીલારૂપે છે. (૩૩)

શુરુ:-અહીં મૂળમાં જે વૃ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વના આશ્રેયનું નિવારણ કરવા માટે છે. જેવી રીતે તૃપ્ત થયેલી કામનાવાળા કોઈ એક રાત્રી કે રાત્રીના પ્રધાનને લીલાથી શિન્ન બીજું કંઈપણ પ્રયોજન હોતું નથી. પણ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિઓ ક્રીડા વિહારમાં હોય છે તથા જેવી રીતે ઉચ્છ્વાસ તથા પ્રચ્છ્વાસ આદિ કંઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વિના સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિઓનો સંભવ હોય છે. તેમજ કંઈપણ પ્રયોજન વિના સ્વાભાવિક રીતે કેવળ લીલા રૂપે આ પ્રવૃત્તિ થશે. ન્યાય વડે અથવા તો શ્રુતિવડે ઈશ્વરનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય, એમ સંભવતું નથી, તેમજ દૂષણ ટાળવા માટે પરમાત્માનો આ સ્વભાવ છે, એમ કહેવું પણ શક્ય નથી. જો કે આપણા મનને આ જગત્-ગિંઠરચના મોટા સમારંભવાળી હોય એમ લાગે છે, પણ આ કેવળ પરમેશ્વરની

લીલા જ છે. કારણ કે પરમાત્માની શક્તિ અપરિમિત છે. જો કે લીલામાં કંઈ એક સૂક્ષ્મ પ્રયોજનનો સંભવ હોય, પણ આ સ્થળે જરા પણ પ્રયોજનનો સંભવ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, પરમાત્મા પૂર્ણ કામનાવાળા છે. તેમજ અપ્રવૃત્તિ કે ઉન્નત પ્રવૃત્તિ છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કારણકે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, સૃષ્ટિ છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પરમાત્મા સર્વસરૂપે છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ કહેતી નથી કે, આ સૃષ્ટિ પરમાર્થના વિષયવાળી છે. કારણકે આ સૃષ્ટિ અવિદ્યાએ કલ્પાયલી છે તથા નામ અને રૂપના વ્યવહાર-વિષયવાળી છે. વળી એ પણ ભૂલી જવું જોઈતું નથી કે, બ્રહ્માત્મ ભાવ પ્રતિપાદન કરવામાટે છે. (૩૩)

શિષ્ય:-જો પરમાત્મા સૃષ્ટિના કર્તા હોય તો તેનામાં વિષમતા તથા કુરતાનો દોષ આવશે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ દોષ નહિ લાગુ પડે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાવાળી છે. આજ હેતુને લઈ ૩૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૨મું— સૂત્ર ૩૪ મું
પરમાત્મામાં વિષમતા તથા કૂર-
તાનો અભાવ.

वैषम्यैर्नश्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि
दर्शयति ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઈશ્વરમાં વિષમતા તથા
કૂરતાનો પ્રસંગ આવશે નહિ કારણકે
આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે. શ્રુતિમાં પણ
એમ કહ્યું છે. (૩૪)

શિષ્ય-હું ફરી આશ્ચર્ય કરું છે કે,
જન્માદિ હેતુ વા જગતનો કર્તા ઈશ્વર
નથી. જો કે આગળના વિવેચનથી આ
સંજ્ઞાથી જ્ઞાન થયું છે, છતાં તે જ્ઞાન
દૃઢ કરવા માટે આપને હું આ પ્રશ્ન
પૂછું છું કે, ઈશ્વર જગતના કારણરૂપે
નથી. કારણ કે પરમાત્મામાં વિષમતા
તથા કૂરતાનો દોષ આવશે. આપણે
જોઈએ છીએ કે, કેટલાક દેવાદિઓને
તે અત્યંત સુખવાળા કરે છે, કેટલાક
પશુ આદિને અત્યંત દુઃખવાળા કરે છે
તથા કેટલાક મનુષ્ય આદિને મધ્યમ
સુખોપલોગવાળા કરે છે. આ રીતે
વિષમ સૃષ્ટિને નિર્માણ કરનાર પરમાત્મામાં
જેમ દરેક ભિન્ન મનુષ્યમાં હોય છે, તેમ
સગ દેવ હોવા જોઈએ. આથી શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિમાં કહેલ સ્વચ્છત્વાદિ ઈશ્વરના
સ્વભાવનો વિદોષ થશે વળી બળ પુરુષો
પણ નિંદા કરે એવું દયા રહિતપણું,
અર્થાત્ કૂરપણું પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થશે.
કારણ કે પરમાત્મા કેટલાકને દુઃખમાં
જોડનારા તથા સર્વ પ્રજાનો સહારકરનારા

છે. માટે વિષમપણાના તથા કૂરપણાના પ્રસંગને લીધે ઈશ્વર જગતનું કારણ નથી, એમ
મારું માનવું છે.

શુક-વિષમપણાનો તથા કૂરતાનો
પ્રસંગ પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થતો નથી.

શિષ્ય:-કેવી રીતે વિષમપણાનો
તથા કૂરતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી ?

શુક:-આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે,
માટે વિષમતાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.
જો અપેક્ષારહિત કેવળ ઈશ્વર વિષમ
સૃષ્ટિને નિર્માણ કરે તો વિષમ તથા કૂર-
તાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. અપેક્ષાથી રહિત
પરમાત્માનું નિર્માતાપણું હોતું નથી.
અપેક્ષાયુક્ત પરમાત્મા વિષમ સૃષ્ટિ
નિર્માણ કરે છે.

શિષ્ય-આપ કહો છો કે, પરમાત્માની
સૃષ્ટિમાં અપેક્ષા છે તો તે અપેક્ષા શી
છે તે કહેશો ?

શુક-ધર્મ તથા અધર્મની અપેક્ષા
રહેલ છે, એમ અમે માનીએ છીએ.
સરજવામાં આવતા પ્રાણીઓનાં ધર્માધ-
ર્મની અપેક્ષા હોવાથી સૃષ્ટિ વિષમરૂપે
છે, માટે તે ઈશ્વરનો અપગ્રહ નથી.
પરમાત્માને પર્જન્યસ્વરૂપે ગણવો જોઈએ.
જેમ વૃદ્ધિ ત્રીહિ યવ આદિ સૃષ્ટિમાં
સામાન્ય કારણસ્વરૂપે હોય છે, પણ
ત્રીહિ યવ આદિના વિષમપણામાં તે તે
બીજામાં રહેલ અસાધારણ કારણો બળ-
વાનું હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા
દેવ મનુષ્ય આદિની સૃષ્ટિમાં સામાન્ય
કારણરૂપે છે. પણ દેવ મનુષ્ય આદિના

પણ કહેલ છે, તેને બાધ આવશે. માટે હું 'માતું' છું કે, ચેતનથી રહિત સૃષ્ટિ છે. (૩૨)

શુરુ:-તાડું આ માનવું જોઈ છે. પરમાત્માની આ સૃષ્ટિ કેવળ લીલારૂપે છે. આ જ હેતુને લઈને ૩૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

સૃષ્ટિ લીલારૂપે.

લોકવન્તુ લીલાર્જવલ્લ્યમ્ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ 'લોકમા' હોય છે, તે રીતે આ પ્રવૃત્તિ કેવળ લીલારૂપે છે. (૩૩)

શુરુ:-અહીં મૂળમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વના આશ્લેષનું નિવારણ કરવા માટે છે. જેવી રીતે તૃપ્ત થયલી કામનાવાળા કોઈ એક રાત્રી કે રાત્રીના પ્રધાનને લીલાથી જિન્ન બીજું કંઈપણ પ્રયોજન હોતું નથી. પણ લીલારૂપ પ્રવૃત્તિઓ ક્રીડા વિહારોમાં હોય છે તથા જેવી રીતે ઉચ્છ્વાસ તથા પ્રચ્છ્વાસ આદિ કંઈ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વિના સ્વાભાવિક રીતે પ્રવૃત્તિઓનો સંભવ હોય છે. તેમજ કંઈપણ પ્રયોજન વિના સ્વાભાવિક રીતે કેવળ લીલા રૂપે આ પ્રવૃત્તિ થશે. ન્યાય વડે અથવા તો શ્રુતિવડે ઈશ્વરનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય, એમ સંભવતું નથી, તેમજ ક્ષણ ટાળવા માટે પરમાત્માને આ સ્વભાવ છે, એમ કહેવું પણ શક્ય નથી. જો કે આપણા મનને આ જગત્-ખિંબરચના મોટા સમારંભવાળી હોય એમ લાગે છે, પણ આ કેવળ પરમેશ્વરની

લીલા જ છે. કારણ કે પરમાત્માની શક્તિ અપરિમિત છે. જો કે લીલામાં કંઈ એક સૂક્ષ્મ પ્રયોજનનો સંભવ હોય, પણ આ સ્થળે જરા પણ પ્રયોજનનો સંભવ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, પરમાત્મા પૂર્ણ કામનાવાળા છે. તેમજ અપ્રવૃત્તિ કે ઉન્મત્ત પ્રવૃત્તિ છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કારણકે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, સૃષ્ટિ છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પરમાત્મા સર્વજ્ઞરૂપે છે. તેમજ શ્રુતિ એમ પણ કહેતી નથી કે, આ સૃષ્ટિ પરમાર્થના વિષયવાળી છે. કારણકે આ સૃષ્ટિ અનિદ્યાએ કલ્પાયલી છે તથા નામ અને રૂપના બ્યવહાર વિષયવાળી છે. વળી એ પણ ભૂલી જવું જોઈતું નથી કે, બ્રહ્માત્મ ભાવ પ્રતિપાદન કરવામાટે છે. (૩૩)

શિષ્ય:-જો પરમાત્મા સૃષ્ટિના કર્તા હોય તો તેનામાં વિષમતા તથા કૂચતાનો દોષ આવશે, તેનું કેમ ?

શુરુ:-આ દોષ નહિ લાગુ પડે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાવાળી છે. આજ હેતુને લઈ ૩૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૨મું- સૂત્ર ૩૪ મું.
પરમાત્મામાં વિષમતા તથા કૃ-
તાનો અભાવ.

વૈષમ્યૈર્નૃણ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્તથાહિ
દર્શયતિ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ-ઈશ્વરમાં વિષમતા તથા
કૃતાનો પ્રસંગ આવશે નહિ કારણકે
આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે. શ્રુતિમાં પણ
એમ કહ્યું છે. (૩૪)

શિષ્ય:-હું ફરી આશ્ચર્ય કરું છે કે,
જન્માદિ હેતુ વા જગતનો કતા ઈશ્વર
નથી. જો કે આગળના વિવેચનથી આ
મખંધી જ્ઞાન થયું છે, છતાં તે જ્ઞાન
દૃઢ કરવા માટે આપને હું આ પ્રશ્ન
પૂછું છું કે, ઈશ્વર જગતના કારણરૂપે
નથી. કારણ કે પરમાત્મામાં વિષમતા
તથા કૃતાનો દોષ આવશે. આપણે
જોઈએ છીએ કે, કેટલાક દેવાદિઓને
તે અત્યંત સુખવાળા કરે છે, કેટલાક
પશુ આદિને અત્યંત દુઃખવાળા કરે છે
તથા કેટલાક મનુષ્ય આદિને મધ્યમ
સુખોપલોગવાળા કરે છે. આ રીતે
વિષમ સૃષ્ટિને નિર્માણ કરનાર પરમાત્મા
જેમ દરેક ભિન્ન મનુષ્યમાં હોય છે, તેમ
રાગ દ્વેષ હોવા જોઈએ. આથી શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિમાં કહેલ સ્વચ્છત્વાદિ ઈશ્વરના
સ્વભાવનો વિલોપ થશે વળી બળ પુરુષો
પણ નિંદા કરે એવું દયા રહિતપણું
અર્થાત્ કૃપણું પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થશે.
કારણ કે પરમાત્મા કેટલાકને દુઃખમાં
જોડનારા તથા સર્વ પ્રજાનો સંહાર કરનારા

છે. માટે વિષમપણાના તથા કૃપણાના પ્રસં-
ગને લીધે ઈશ્વર જગતનું કારણ નથી, એમ
મારું માનવું છે.

ગુરુ:-વિષમપણાનો તથા કૃતાનો
પ્રસંગ પરમાત્મામાં પ્રાપ્ત થતો નથી.

શિષ્ય:-કેવી રીતે વિષમપણાનો
તથા કૃતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી ?

ગુરુ:-આ સૃષ્ટિ અપેક્ષાયુક્ત છે,
માટે વિષમતાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.
જો અપેક્ષારહિત દેવળ ઈશ્વર ત્રિવિધ
સૃષ્ટિને નિર્માણ કરે તો વિષમ તથા કૃ-
તાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. અપેક્ષાથી રહિત
પરમાત્માનું નિર્માણપણું હોતું નથી
અપેક્ષાયુક્ત પરમાત્મા વિષમ સૃષ્ટિ
નિર્માણ કરે છે.

શિષ્ય:-આપ કહો છો કે, પરમાત્માની
સૃષ્ટિમાં અપેક્ષા છે તો તે અપેક્ષા શી
છે તે કહેશો ?

ગુરુ-ધર્મ તથા અધર્મની અપેક્ષા
રહેલ છે, એમ અમે માનીએ છીએ.
સરજવામાં આવતા પ્રાણીઓનાં ધર્મોધ-
ર્મની અપેક્ષા હોવાથી સૃષ્ટિ વિષમરૂપે
છે, માટે તે ઈશ્વરનો અપગ્રહ નથી.
પરમાત્માને પર્જન્યસ્વરૂપે ગણવો જોઈએ.
જેમ વૃષ્ટિ ત્રીહિ યવ આદિ સૃષ્ટિમાં
સામાન્ય કારણસ્વરૂપે હોય છે, પણ
ત્રીહિ યવ આદિના વિષમપણામાં તે તે
બીજામાં રહેલ અનાધારણ કારણો બળ
વાનું હોય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા
દેવ મનુષ્ય આદિની સૃષ્ટિમાં સામાન્ય
કારણરૂપે છે. પણ દેવ મનુષ્ય આદિના

વિષમપણામાં, જીવમાં રહેલ અસાધારણ કર્મો કારણરૂપે હોય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિના સંબંધમાં અપેક્ષા હોવાથી ઇશ્વરમાં વિષમતા તથા કૂંરતાનો દોષ આવતો નથી.

શિષ્ય:-ઇશ્વર અપેક્ષાયુક્ત છે તો પછી નીચ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ સ્વરૂપ સંસારને રચે છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શુરુ:-હે શિષ્ય ! શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, **અપ્પ હોવ સાધુ કર્મ કારયતિ ત યમેચ્ચો લોકેચ્ચ ઝનિનીપત ઉપત્તિવાસાધુ કર્મ કારયતિ ત યમયો નિનીપતે (છીં ૫૦ ૩, ૮)** પુણ્યો વે પુણ્યેન કર્મેણ મવતિ પાપ પાપેન (જીં ૩, ૨, ૧૩) જેને પરમાત્મા આ લોકમાંથી ઉઠા લોકમાં લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે તે માધુ કર્મ કરાવે છે તથા જેને તે નીચેના લોકમાં લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે તે અસાધુ કર્મ કરાવે છે.” પુણ્ય કર્મવડે પુણ્યવાન્ થવાય છે તથા પાપ કર્મવડે પાપી થાય છે.” સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, પ્રાણીના કર્મની ભિન્નતાની અપેક્ષાને લીધે પરમાત્મા અતુલકર્તા-રૂપે તથા શાસનકર્તારૂપે છે. જેમકે **“યે યથા મા પ્રપશન્તે તાસ્તથૈવ મજામ્યદમ્ (ભ૦ ગીં ૪, ૧૧)** જે રીતે મને શરણે આવે છે તેઓને તે પ્રકારે હું ભજું છું.” (૩૪)

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે સર્વ અવિલક્ષ્યરૂપે હતું. તો પછી કર્મ ક્યાંથી આવ્યું ?

શુરુ:-ના, તારું માનવું ખોટું છે. જગત્ અનાદિ છે. માટે કર્મ પણ અનાદિ

છે. આજ હેતુને લઈ ઉપમા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૧ મું—સૂત્ર ૩૫ મું.

જગત્ અનાદિરૂપે.

ન કર્માવિભાગાદિતિ ચેન્નાનાદિત્વાદાદિ ૧૫

સૂત્રાર્થ:-પ્રથમ કેવળ એકરૂપ હોવાથી કર્મનો અભાવ છે, એમ કોઈ કહે તો તેમ નથી. કારણ કે જગત્ અનાદિ-રૂપે છે. (૩૫)

ટીકા:-શિષ્ય -“સદેવ સોમ્યેદ આરી દેવમેગદ્વિ-તીયમ્ (છાં ૬, ૨, ૧) હે સોમ્ય ! પ્રથમ આ સર્વ સત્ રૂપે, એક રૂપે તથા અદ્વિતીય રૂપે હતું.” આ રીતે સૃષ્ટિની પહેલાં વિલક્ષ્યપણાનો અભાવ હોવાથી કોઈ પણ કર્મ હોતું નથી, કે જેને લીધે સૃષ્ટિમાં વિષમતા પ્રાપ્ત થાય. કારણકે સૃષ્ટિ થયા પછી શરીરાદિનો વિભાગ થવાથી કર્મતું અસ્તિત્વ છે. તે જ રીતે કર્મ લીધે શરીરાદિના વિભાગતું અસ્તિત્વ છે. આ રીતે એક બીજાના આશ્રય-પણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિભાગ ન હતો ત્યારે કર્મની અપેક્ષા-વાળા પરમાત્માની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. વિભાગ થવા પૂર્વે વિચિત્ર એવાં કર્મનો અભાવ હોવાથી આદ્ય સૃષ્ટિમાં તુલ્યતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

શુરુ:-આ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે સંસારતું અનાદિપણું છે. જે સંસારને આદિપણું હોત તો આ દોષ પ્રાપ્ત થતે. પણ સંસાર બીજાકુરની માફક અનાદિ છે, જેથી હેતુ તથા હેતુવાળા ભાવવડે કર્મની ઉત્પત્તિમાં

વિષમતા રહેલ હોય છે, જેથી કોઈ રીતનો વિશેષ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૩૫)

શિષ્ય:-મંસાર અનાદિ છે, એમ કેવી રીતે જણાઈ શકે ?

ગુરુ:-આનો જ પ્રત્યુત્તર ૩૬ માં મુત્રવટે જણાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૧ મુ-મૂત્ર ૩૬ મુ.

જગતના અનાદિમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ.

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (૩૬)

સૂત્રાર્થ:-સંસારનું અનાદિપણું ચોખ્ખું છે તથા શ્રુતિ સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું પણ છે. (૩૬)

ટીકા:-શુદ્ધ-મંસારનું અનાદિપણું ચોખ્ખું છે. સંસારનું આદિપણું છે, એમ માન્યું તો મંસારના એકદમ ઉત્પન્ન થવાથી સુક્ષ્મ પુરુષોને પણ ફરી મંસારમાં જન્મવાનો પ્રસંગ આવશે. વળી સુખ દુઃખાદિના કારણનો અભાવ થવાથી નહીં કરેલ કર્મને ભોગવવાનો પ્રસંગ આવશે. પણ ઇંદ્ર વિષમતામાં કારણરૂપે નથી, એમ કહેલું છે. વળી સર્વ એક રૂપ હોવાથી વિષમતાના કારણરૂપે અવિદ્યા પણ નથી. શગાદિ કલેશ વાસનાથી થયેલ કર્મવાળી અવિદ્યા વિષમતાને ઉત્પન્ન કરનારી હોવી જોઈએ. કર્મ વિના શરીરનો મંલવ નથી. તેમ શરીર વિના કર્મનો મંલવ નથી. આ રીતે એક બીજાના આશ્રયનો પ્રસંગ આવે છે. બીજાંદુરની માફક મંસારને અનાદિ માનીએ તો કોઈ રીતના દોષની

પ્રાપ્તિ થશે નહિ. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પણ મંસાર અનાદિ છે, એમ કહેલ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'અનેન ગર્ભિર્નન્દન' (ધા. ૬, ૩, ૨) આ 'હવાત્માવટે' આ રીતે શારીર આત્મા પ્રાણને ધારણ કરનાર હોવાથી ઉત્પત્તિના આરંભમાં હવરૂપે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરે છે તથા મંસાર અનાદિ છે, એમ દર્શાવ્યું છે. મર્ગ આદિ રૂપે છે, એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિના આરંભમાં પ્રાણનો કોઈ ધારણ કરનાર હોવાથી, મર્ગના આરંભમાં આત્મા પ્રાણને ધારણ કરતો હોવાથી, તેનું શબ્દવટે શા માટે શ્રુતિ નિરૂપણ કરતે ? બીજું હવાત્મા પ્રાણને ધારણ કરશે, એમ કહ્યું નથી. ભવિષ્યના સંબંધને લઈ ભૂત સંબંધ બળવાનું છે. કારણ કે ભૂત સંબંધ સિદ્ધ થઈ ચૂકેલો જ છે. નીચેનો મંત્રવર્ણ પૂર્વ કટપનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે. જેમકે "નર્વાચન્દ્રમાર્ગો પાતા યપા પૂર્ત્તેચ્ચપા (ઋ. મં. ૧૦, ૧૮૦, ૩) ઘ્રહાએ પૂર્વની માફક સૂર્ય તથા ચંદ્રની ઉત્પત્તિ કરી." સ્મૃતિમાં પણ મંસારનું અનાદિપણું દર્શાવ્યું છે. જેમકે, ન સ્વ-મત્તેહ તથોપલભ્યને નાત્તો ન વાદિને ચ મદ્વતિષ્ઠા (ગી. ૧૫, ૩) અર્ધાં એનું જેવું રૂપ છે, તેવું પ્રાપ્ત થતું નથી. એને આદિ, મધ્ય તથા અંત નથી." વળી પુગણમાં પણ, ભૂત તથા ભવિષ્યના કટ્યોનું પરિણામ નથી, એમ નિદ્ધ કરેલું છે. (૩૬)

શિષ્ય:-નર્વ કારણધર્મો એમાં રહેલા છે, તે કહેશે ?

શુદ્ધ-સર્વ કારણધર્મો બ્રહ્મમાં રહેલ છે. આજ હેતુને લઈ ૩૭ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩મું- સૂત્ર ૩૭ મું.
બ્રહ્મમાં સર્વ કારણધર્મો.

સર્વધર્મોપપત્તેષ્ચ ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-સર્વ કારણ ધર્મોની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મમાં છે, માટે વેદાંતદર્શન સંબંધી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. (૩૭)

ટીકા-શુદ્ધ:-એતન બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપે તથા પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ નિશ્ચય કરેલા વેદાંત દર્શનમાં અન્ય દર્શન-

વાળાઓએ વિલક્ષણત્વાદિ જે દોષો મૂકેલ છે, તેનો આવ્યાયે પરિહાર કર્યો હવે આવ્યાય વેદાંત દર્શનથી ભિન્ન અન્ય દર્શનનો પ્રતિવેધ કરવાવાળા વિવચનો આરંભ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે તથા વેદાંત, દર્શનવાળા વિવચનો ઉપ મંહાવ કરે છે. કારણ કે બ્રહ્મ કન્નગુરૂં નિરૂપિત થવાથી કારણ ધર્મો પણ બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ મહામાય ચ બ્રહ્મ બ્રહ્મ નર્વજ રૂપે, સર્વ શક્તિરૂપે તથા મહા માયારૂપે છે. માટે વેદાંત દર્શન સંબંધી વધારે શંકા કરવી યોગ્ય નથી.”

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादवृत्तौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चंद्रशंकरात्मज छोटालाल शर्मणा कृते गुर्जरगिराभाष्यानुवादे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

કરવું જોઈએ, આ રીતના હેતુને લઈ
પર પશ્ચત્ત્વં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.
આ પર પક્ષોમાં ઘણી જ યુક્તિઓ સ-
માયલી છે, માટે તે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મત્વ જ
નિરૂપણ કરવાવાળાં છે, એમ માની મદ
મતિવાળાઓની તે પર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન
થાય. આ કારણથી તે માખ્યાદિ દર્શનો
અસારરૂપે છે, એમ ગ્રહણ કરાવવા આ
પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

શિષ્ય-હે ભગવન્ ! “ ईदमेनाविदम
(શ્લો ૨૦ ૧, ૧, ૫), કામાન્ નાનુમાનાપેક્ષા
(શ્લો ૨૦ ૧, ૧, ૧૮), एतेन सर्व व्याख्याता
व्याख्याताः (શ્લો ૨૦ ૧, ૪, ૨૮) ઇત્યાદિ
સત્રોપવે માંખ્યાદિ દર્શનોત્તુ ખંડન કર-
વામાં આવ્યું છે, તો પછી આ રીતે ફરી
પિષ્ટપેયણ કરવાની શી જરૂર છે ?

શુરુ:-સાખ્યાદિ દર્શનો પોતાના
પક્ષને સ્થાપવા માટે વેદાતના વચ્ચનોત્તુ
ઉદાહરણ આપે છે તથા પોતાના પક્ષને
મિદ્ધ કરી શકાય, તેવી રીતે તે વચ્ચનોની
યોજના કરે છે. તેઓતુ જે વ્યાખ્યાન
છે, તે કેવળ નામ માત્ર જ છે. પણ
સમ્યક્ વ્યાખ્યાનરૂપે તે કહેવાઈ શકે
નહિ. આ રીતે પૂર્વના સૂત્રવે મિદ્ધ
કર્તું છે. પણ આ સ્થળે કોઈ પણ રીતના
વચનની અપેક્ષા વિના તેમ જ સ્વતંત્ર
રીતે તેમની યુક્તિનો પ્રતિષેધ કરવામાં
આવ્યો છે, માટે આ સ્થળે એટલી વિશે-
ષતા છે. જેમકે માખ્યવાદીઓ માને છે
કે, ઘટ શબ્દ આદિ લેદો મૃત્તિકાથી
નોંધાયતા છે માટે મૃત્તિકા સામાન્ય
કારણરૂપે છે, એમ લોકમા જણવામાં

આવે છે. તે જ પ્રમાણે સઘળા બાહ્ય
આધ્યાત્મિક લેદો સુખ, દુઃખ તથા મોહ-
વડે યુક્ત છે માટે તે વિકારોત્તુ સુખ,
દુઃખ તથા મોહ સામાન્ય કારણ થવા
ચોગ્ય છે. જે કાંઈ સુખ, દુઃખ તથા મોહ
સામાન્યરૂપે છે, તે ત્રિગુણ પ્રધાનરૂપે છે.
વળી તે મૃત્તિકાની માફક અચેતન
સ્વરૂપે છે તથા ચેતન સ્વરૂપ પુરુષનો
હેતુ સિદ્ધ કરવા સ્વાભાવિક રીતે વિચિત્ર
વિકારરૂપે તે વિવર્તનને પામે છે. પરિ-
ણામ આદિ લિંગવડે તે વિકારોત્તુ જ
પ્રધાનરૂપે અનુમાન કરવામાં આવે છે.
આ સંબંધી જે વિવેચન કરું છું, તે
માંલળ. જે દૃષ્ટાંતવડે આ પ્રમાણે નિરૂપણ
કરવામાં આવે તો ચેતનના આશ્રયથી રહિત
અચેતન સ્વતંત્ર રીતે કેટલાક વિશિષ્ટ
પુરૂષાર્થોને મિદ્ધ કરવા સમર્થ વિકારોને
ઉત્પન્ન કરી શકે છે, એમ કદી લોક-
વિશે જોવામાં આવતું નથી. આપણે
જોઈએ છીએ કે, ગૃહ, પ્રાનાદ, શયન,
આમન તથા વિહારભૂમિ આદિ બુદ્ધિમાન
શિષ્ટપશુઓ મગધને અનુમંત્રી રહે
છે, જે ભૂમિ આદિ સુખદુઃખની પ્રાપ્તિને
ટાળવાચોગ્ય છે. તે જ રીતે પૃથ્વી આદિ
અખિલ જગત્ બાહ્ય રીતે અનેક પ્રકા-
રના કર્મના ફળના ઉપભોગને ચોગ્ય છે
તેમ જ આધ્યાત્મિક શરીરોદિ અનેક
પ્રકારની જાતિવાળું છે, નિયમિત અવ-
ધોની રચનાવાળું છે, અનેક કર્મફળના
અનુભવવાળું છે, વળી આગમાં મારા બુદ્ધિ
માન શિષ્ટપશુઓતેતુ મનવડે નિરૂપણ
કરવા અશક્ય છે. તો પછી જ પ્રધાન

તેની કેવી રીતે રચના કરી શકે ? કારણ આપણા જોવ માં આ વે છે કે, વસ્તુ દેહ તથા પદ્મ આદિ જડ પદાર્થો કે ૦ પણ ગીતની રચના કરી શકવા અમર્થ નથી મૃત્તિકા આદિ વડે જો કે ઘટ શગવ આદિ રચનાઓ થાય છે, પણ તેમાં કુભાર આદિ અનેક નિમિત્તોની જરૂર પડે છે માટે ચેતન નહિન પ્રધાનની આ રચના હોવાનો અભાસ નથી

શિષ્ય - મૃત્તિકા આદિ ઉપાનન કાગળ ધર્મનો નિશ્ચય કર્યો, પણ જહ્યુસ્વરૂપે રહેલ કુભાર આદિ નિમિત્ત કાગળનો નિશ્ચય કરવાની જરૂર નથી આ રીતનો નિયમ હોતો નથી.

ગુરુ - તુ કહે છે, તે રીતે પણ અમારા બિદ્વાતને જરા પણ વિરોધ આવતો નથી પણ ચેતન કાગળનું નિરૂપણ હોવાથી શ્રુતિ સુક્ત થશે આથી જગતની રચના રચવામાં આવી છે, એમ નહિ હોવાથી અચેતન પ્રધાન જગતના કાગળરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી મૂળ સૂત્રમાં જે ૫ શબ્દ આપ્યો છે, તેથી અન્વય આદિની પણ ઉપપત્તિ યોગ્ય નથી આ પ્રમાણે અન્વય આદિની અમિદિતુ પણ નિરૂપણ થાય છે વળી સુખ, દુઃખ તથા મોહવડે જાણ આધ્યાત્મિક વિગતોનો મળધ પણ યોગ્ય નથી કાગળકે સુખાદિની પ્રતીતિ આત્મરૂપે છે, શબ્દ આદિની જાણરૂપે પ્રતીતિ છે તથા વિકારોના નિમિત્તરૂપે પ્રતીતિ થાય છે શબ્દાદિ સામાન્યરૂપે હોય, પણ વાગનાની વિશેષતા હોવાથી

સુખાદિવિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે. દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિમાણવાળા મૂળ તથા અકુર આદિ વિકારોવિશે અનેક કારણો જોવામાં આવે છે બીજી જાણ આધ્યાત્મિક વિકારોનું પણ દેશ, કાળ તથા વસ્તુનું પરિમાણ હોય છે, માટે તેઓમાં પણ અનેક કારણો માનવા પડે છે તેમ જ સત્વ, રજ તથા તમને વિશે પણ અનેક કાગળોનો પ્રસંગ આવશે કાગળકે આ સર્વમાં દેશ, કાળ તથા વસ્તુનું પરિમાણ સામાન્યરૂપે હોય છે દષ્ટિ સ્વરૂપવાળા શયન આસન આદિમાં કાર્ય તથા કારણભાવ અર્વાતુ કાર્યનો કર્તા કોઈ ચેતન પુરૂષ છે, એમ જોવામાં આવે છે, તો પછી જાણ આધ્યાત્મિક વિકારો કાર્ય કાગળવાળા હોવાથી અચેતન તેના કાગળરૂપે હોય, એમ કંપસુ તદ્દન અશક્ય છે (૧)

શિષ્ય - અચેતન જગતના કાગળરૂપે ન હોવાનું બીજી કાઈ કારણ હોય તો તે કહે

ગુરુ - સત્વ, રજ તથા તમના વિષય પદ્માને લીધે જે પ્રવૃત્તિ હોય છે, તે પણ ચેતન વિના હોતી નથી માટે અચેતન જગતના કારણરૂપે નથી આ જ કારણથી ૨ બી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૨ લું.

શું અચેતન જગતના કારણરૂપે ?

પ્રવૃત્તેષ્ચ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રવૃત્તિનો ચેતન વિના અભાવ છે, માટે અચેતન જગતના કારણરૂપે નથી. (૨)

ટીકા:-શુરુ:-આપણે એમ ધારે કે, જગતની રચના છે. આ રચનાની સિદ્ધિ માટે સત્વ, રજ તથા તમનો સામ્યાવસ્થાથી નાશ અર્થાત્ સત્વાદિ ગુણોની જે વિપભાવસ્થા, તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. કાર્ય તથા કારણભાવના પરિણામરૂપ આ પ્રવૃત્તિ હોય છે. બીજું કાર્યને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રવૃત્તિ સ્વતંત્ર રીતે અચેતન પ્રધાનની હોઈ શકે નહિ. કારણ કે મૃત્તિકા આદિના કાર્યમાં તથા રથાદિમાં ચેતન કારણની આવશ્યકતા છે. મૃત્તિકા આદિ અથવા રથ આદિઓ જેઓ અચેતનરૂપે છે, તેઓ ચેતન સ્વરૂપ કુલાલ આદિ ના અથવા અથ્થ આદિના આશ્રય વિના કોઈ પણ વિશિષ્ટ કાર્યની પ્રવૃત્તિવાળાં જોવામાં આવતાં નથી. જે રીતે એ પ્રત્યક્ષની બાબત છે, તે જ રીતની અપ્રત્યક્ષ વસ્તુની પણ સ્થિતિ સમજવી. આથી પ્રવૃત્તિ અચેતન પદાર્થથી નહિ હોવાને લીધે, અચેતન જગત કારણ સ્વરૂપે માનવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-કેવળ ચેતનની પણ પ્રવૃત્તિ અચેતન પદાર્થની સામગ્રી વિના હોતી નથી. માટે ચેતન તેમ જ અચેતન બેઉની આવશ્યકતા છે.

શુરુ:-આ તારૂં કહેવું ખરૂં છે. છતાં ચેતનવડે જોડાવાથી રથાદિ અચેતનની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. પણ ચેતનની પ્રવૃત્તિ અચેતન સાથે જોડાવાથી થાય છે, એમ હોતું નથી.

શિષ્ય:-આ રથને શું યોગ્ય છે ? જે વસ્તુવિશે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુની જ તે પ્રવૃત્તિ શું કહેવાય ? અથવા શું જેનાવડે જોડાયેલી વસ્તુની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તેની તે પ્રવૃત્તિ છે ? મારૂં માનવું તો આ રથને એવું છે કે, જેને વિશે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેની તે પ્રવૃત્તિ છે. કારણ કે બેઉ વસ્તુનું પ્રત્યક્ષપણું હોવાથી આ જ યોગ્ય છે. પ્રવૃત્તિના આશ્રયને લીધે કેવળ ચેતન, રથાદિની મારૂંક પ્રત્યક્ષરૂપે નથી. પ્રવૃત્તિના આશ્રયવાળા દેહાદિથી જોડાયેલા ચેતનની સત્તા અર્થાત્ અસ્તિત્વ છે, અર્થાત્ કેવળ અચેતન રથાદિનું વિલક્ષણપણું જીવતા દેહનું જ જોવામાં આવે છે. આથી દેહનું ચેતનપણું પ્રત્યક્ષ દેહ હોય છે ત્યારે જ હોય છે, પણ ત્યારે દેહ પ્રત્યક્ષ હોતો નથી ત્યારે દેહનું ચેતન પણું હોતું નથી. આ રીતે લોકાયતિ-કેનો મત છે. માટે અચેતનની જ પ્રવૃત્તિ છે, એમ અમે સાંજયવાદીઓનું માનવું છે.

શુરુ:-આના સ્પષ્ટબધમા અમે કહીએ, તે સાંભળો. જે અચેતનમા પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેની તે પ્રવૃત્તિ નથી, એમ અમે પણ કહેતા નથી. ભરૂં એમ ધારે કે, તે અચેતનની જ તે પ્રવૃત્તિ

છે. પણ તે પ્રવૃત્તિ ચેતનની મહાયતાથી થાય છે, એમ અમારું માનવું છે. ચેતનના અસ્તિત્વથી પ્રવૃત્તિનું અસ્તિત્વ છે તથા ચેતનના અભાવથી પ્રવૃત્તિનું પણ અસ્તિત્વ નથી. જેવી રીતે દાહ તથા પ્રકાશવાળી પ્રવૃત્તિ કાષ્ઠ આદિને અધીન છે, પણ તે વિકાર, કેયારે કાઢિની સાથે અગ્નિનો મંબંધ નથી હોતો ત્યારે જોવામાં નથી આવતો. પણ કાષ્ઠનો અગ્નિ સાથે મંબંધ થાય છે ત્યારે દહનથી જ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ અગ્નિના સંયોગથી દહન પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તથા અગ્નિના અભાવ હોયે દહનપ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ હોય છે. લોકાયતિકોનાં મત પ્રમાણે પણ ચેતન સ્વરૂપ દેહ જ અચેતન સ્વરૂપ રથાદિના પ્રવર્તકરૂપે જોવામાં આવે છે. આ રીતે ચેતનના પ્રવર્તકપણાનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવ્યો નથી.

શિષ્ય:-દેહાદિમુક્ત આત્માની વિજ્ઞાન સ્વરૂપ વિના પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, માટે ચેતનનું પ્રવર્તકપણુ યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. કારણ કે લોહચુંગકની માફક તેમ જ રૂપ આદિની માફક પ્રવૃત્તિથી રહિતનું પણ પ્રવર્તક પણું હોય છે. જેવી રીતે લોહચુંગક ચેતને પ્રવૃત્તિથી રહિત છતા પણ લોહના પ્રવર્તકરૂપે છે અથવા તો જેવી રીતે રૂપ આદિ વિષયો ચેતને પ્રવૃત્તિથી રહિત છતાં, અક્ષુ આદિના પ્રવર્તકરૂપે હોય છે. આ રીતે ધ્વિર પણ પ્રવૃત્તિથી રહિત છતાં મર્વ બ્યાપકરૂપે, સર્વોત્ક્રમરૂપે,

સર્વરૂપે તથા મર્વ શક્તિરૂપે હોવાથી, મર્વના પ્રવર્તકરૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-મર્વ કેવળ એકરૂપે હોવાથી પ્રવૃત્તિનો અભાવ થવાથી, પ્રવર્તકનો પણ અભાવ થશે.

ગુરુ:-આ તારું માનવું ખોટું છે. અવિદ્યાથી થયેલ નામ, રૂપ તથા માયાના આવેશને લીધે વારંવાર આ પ્રવૃત્તિ છે, એમ કહેલ છે. માટે સર્વજ્ઞના કારણપણામાં પ્રવૃત્તિ છે, પણ અચેતનના કારણપણામાં પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે. (૨)

શિષ્ય:-જેમ હ્રદ્ય સ્વભાવે કરી અચેતન છે, છતાં તેનાથી વાહરણની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમ જળ જો કે અચેતન છે, છતાં તે લોકોપકારક છે. તે જ પ્રમાણે પ્રધાન જો કે સ્વભાવે કરી જડ છે, છતાં તેની પ્રવૃત્તિ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે કેમ ન કહેવાય ?

ગુરુ:-જળ તથા હ્રદ્ય મનુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, પણ તેઓ ચેતનના આશ્રયવાળાં છે. જો પ્રાણી જળાદિનું પ્રહણ નથી કરતું તો તે પ્રાણીને પોપણ કળી નથી શકતું. આ જ કારણથી ૩ જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ બ્રુ-સૂત્ર ૩ બ્રુ-

અચેતનના કારણમાં હ્રદ્ય

આદિનું દર્શાવ.

પયોમ્બુવચ્ચેત્ત્રાપિ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-હ્રદ્ય તથા જળ વૃદ્ધિના કારણરૂપે છે, તેમ અચેતન પ્રધાન જગતના કારણરૂપે છે, એમ કહીએ તો હ્રદ્ય તથા જળ ચેતનને આશ્રયવાળાં છે (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-અચેતન પ્રધાન પણ જગતના કારણરૂપે થઈ શકે. કારણ કે જેવી રીતે હ્રદ્ય સ્વભાવે કરી અચેતનરૂપે છે, છતાં વાછરડાનું પોપણ કરવામાં તેની પ્રવૃત્તિ છે. તેમ જ જેવી રીતે જળ સ્વભાવે કરી અચેતન સ્વરૂપે છે, છતાં તે લોકોનું કન્યાણુ કરે છે, તે જ રીતે પ્રધાન જો કે સ્વભાવે કરી અચેતનરૂપે છે, છતાં તેની પ્રવૃત્તિ કાર્ય બિદ કરવામાં હોય છે.

શુરુ:-આ તારૂં દષ્ટાંત યોગ્ય નથી. કારણ કે અમારૂં માનવું એમ છે કે, તેમાં પણ ચેતનને આશ્રયે રહેલ એવા હ્રદ્ય તથા જળની પ્રવૃત્તિ હોય છે. માંખય તેમ જ વેદાંત બેઠના મત પ્રમાણે રથાદિ અચેતન પ્રદાર્થમાં ગતિની પ્રવૃત્તિ ચેતન વિના જોવામાં આવતી નથી. કહ્યું છે કે “યોડ્વણુ તિષ્ઠન્ યોડ્વણોડ્વન્તો ચમયતિ (૫૦ ૩, ૭ ૪), જ્વલત્ સ્વ વા અક્ષરસ્ય પ્રદાસને ગાર્ગિ પ્રાચ્યોડ્વન્વા નય સ્વન્તે (૫૦ ૩, ૮, ૯) અર્થ:-જે જળને વિશે રહે છે તથા જે જળના કરતા અદરના ભાગ વિશે રહી જળને નિયમમાં રાખે છે. હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષર બ્રહ્મની આજ્ઞાવડે શ્વેત પર્વતોમાંથી નીકળીને પૂર્વ તરફની નદીઓ પૂર્વ દિશા તરફ વહે છે.” આ રીતે સમસ્ત લોક-

એકતા કદી હોઈ શકે નહિ. વળી ચેતન સ્વરૂપ ગાયત્રી સ્નેહેચ્છાવડે જ હ્રદ્યની પ્રવૃત્તિ હોય છે, પણ કેવળ જડ હ્રદ્યની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. કારણ કે વાછરડાને ધવાડવાના નિમિત્તવડે હ્રદ્ય કાઢી લેવામાં આવે છે. તેમ જ જળની પણ અત્યંત અપેક્ષાનો અભાવ હોતો નથી. કારણ કે વહેતા જળની નીચી જમીનને વિશે જવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. મર્ધ સ્થળે ચેતનની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. કહ્યું છે કે, “ઉપસહાગદર્શનાત્રેતિ ચેન ક્ષીગ્વદ્વિ (બ્ર ૨, ૧, ૨૪) ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે, તેથી બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી, એમ કહેશે તો નહિ. કારણ કે ક્ષીરની માફક ઉપપન્ન થશે.” આ સ્થળે બ્રહ્મ કારણની આવશ્યકતા વિના કાર્ય ચોતાના જ આશ્રયવાળું છે, એમ લૌકિક દૃષ્ટિવડે કહેણ છે, બાકી શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે તો સર્વ સ્થળે ધર્મસ્થરની આવશ્યકતા જોવામાં આવી છે, તે કદી પણ ના પાડી શકાશે નહિ (૩)

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! જો કે પ્રધાન પોતે પ્રત્યક્ષભાવથી રહિત છે, છતાં ધર્મ અર્થાત્ શુણ્ણની સહાયતાથી પ્રત્યક્ષિયુક્ત થાય છે, એમ કેમ ન કહી શકાય ?

શુરુ:-તેમ બને નહિ. કારણ કે પ્રધાન

અધિકરણ ૧ સુ-સૂત્ર ૪ થું.

પ્રધાનનો પ્રવર્તકારૂપે અભાવ.

વ્યતિરેકાનવસ્થિતેષ્વ નપેક્ષન્ત ૧ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-કર્મની ગ્થિતિ પ્રધાનથી ભિન્ન નથી તથા પ્રધાન અપેક્ષાથી રહિત હોવાથી પ્રધાન પ્રવર્તકરૂપે તેમ જ નિવર્તકરૂપે નથી. (૪)

ગુરુ:-સાંખ્ય દર્શનના મત પ્રમાણે સામ્યતાવડે રહેલા ત્રણ ગુણો પ્રધાનરૂપે છે. વળી પ્રધાનને પ્રવૃત્તિમાં મૂકનાર અથવા નિવૃત્તિમાં મૂકનાર પ્રધાન વિના બીજી કોઈ બાહ્ય વસ્તુ રહેલી નથી. બીજું પુરૂષ તો ઉદાસીન છે, માટે તે પ્રવર્તક કે નિવર્તકરૂપે નથી. આથી પ્રધાન અપેક્ષાથી રહિત છે. પ્રધાન અપેક્ષાથી રહિત હોવાથી કોઈ વખત મહત્ આદિ આકારરૂપે પરિણામ પામે અને કોઈ વખત ન પામે, એ અયોગ્ય છે. ઇશ્વર તો સર્વજનરૂપે તથા નર્વ શક્તિમાનરૂપે તેમ જ મહામાયાયુક્ત છે, માટે પ્રવૃત્તિ તેમ જ અપ્રવૃત્તિમાં વિશેષ, આવતો નથી. (૪)

શિષ્ય:-એમ તૃણ તથા પલ્લવ કોઈ પણ અપેક્ષા વગર દ્વંદ્વરૂપે પરિણામ પામે છે, તેમ કે પ્રધાન મહત્ આદિ રૂપે પરિણામને ન પામે ?

ગુરુ:-ધેનુ આદિ તૃણ આદિનું ભક્ષણ કરે છે તો જ તે દ્વંદ્વ આદિરૂપે પરિણામ પામે છે, પણ બાળક આદિ જે કે તૃણનું

ભક્ષણ કરે છે, છતાં તેમાં દ્વંદ્વનો અભાવ છે. આ જ હેતુને લઈ ૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ સુ-સૂત્ર ૫ મું.

પ્રધાનમાં પરિણામનો અભાવ

અન્યત્રાભાવાદ્ધ ન તૃણાદિવત ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-ધેનુ આદિથી જ તૃણ આદિ દ્વંદ્વરૂપે પરિણામ પામે છે, પણ અન્ય વસ્તુમાં અભાવ છે. માટે તૃણ આદિનું માદ્ધક પ્રધાન કોઈ રીતનો પરિણામ પામતું નથી. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય-એવી રીતે તૃણ, પલ્લવ તથા ઉદક આદિ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા વિના સ્વભાવથી જ ક્ષીર આદિ આકાર વડે પરિણામ પામે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રધાન પણ મહત્ આદિ આકારવડે પરિણામ પામે છે. તૃણ આદિ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહિત છે, એમ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ? એમ જે કોઈ શંકા કરે તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, અન્ય નિમિત્તવડે દ્વંદ્વની પ્રાપ્તિ એવામાં આવતી નથી. જ્યારે આપણે કંઈ એક નિમિત્તને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે જ યથેચ્છ તે નિમિત્તવડે તૃણાદિમાંથી ક્ષીરને મેળવીએ છીએ. પણ તૃણાદિના અભાવે દ્વંદ્વ આદિની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી. માટે તૃણ આદિનું દ્વંદ્વ પરિણામ સ્વાભાવિક છે. તે જ રીતે પ્રધાનનું પણ હોવું જોઈએ.

ગુરુ:-આના સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ. જે તૃણ આદિનું દ્વંદ્વ, સ્વાભાવિક

પરિણામ હોય તો તૃણ આદિની માફક પ્રધાનતું સ્વાભાવિક પરિણામ જગત્ થાય. પણ તેમ પ્રાપ્ત થતું નથી. જો એતન્યરૂપ અન્ય નિમિત્તની પ્રાપ્તિ હોય, તો જ થાય છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે અન્ય નિમિત્તને લઇને જ પ્રાપ્તિ થાય છે ?

ગુરુ:-નિમિત્ત વિના દૂધનો અભાવ છે. જેમકે ગાયે લક્ષણ કહેલ તૃણ આદિ ક્ષીરરૂપે થાય છે, પણ ગાય વિના બળદ આદિથી લક્ષણ કરાયલું તૃણ દૂધરૂપે પરિણામ પામતું નથી. જો નિમિત્ત વિના પણ એમ થતું હોય તો ગાયના શરીરના સંબંધ વિના પણ તૃણ આદિક્ષીરરૂપે થવું જોઈએ. પણ મનુષ્ય યથેચ્છ પ્રાપ્ત કરી શકવા સમર્થ નથી. આથી મિદ્ધ થાય છે કે, વિના નિમિત્તે દૂધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે કેટલુંક કાર્ય મનુષ્યવડે સંપાદન કરવા શક્ય હોય છે તથા કંઈએક દૈવવડે સંપાદન કરી શકાય છે. મનુષ્યે પણ યોગ્ય ઉપાયવડે તૃણ આદિમાથી ક્ષીર મેળવવા શક્તિમાન છે. કારણ કે જો પુષ્કળ દૂધની ઇચ્છા હોય છે તો પુષ્કળ ઘાસ ગાયને ચરાવવામાં આવે છે. આથી પુષ્કળ દૂધની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તૃણ આદિની માફક પ્રધાનતું પરિણામ જગત્, સ્વાભાવિક નથી. (૫)

શિષ્ય:-જો પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે, એમ માનીએ તો તેમા શું દોષ છે ?

ગુરુ:-હા, તેમાં પણ દોષ છે. કારણ કે, જેમ સહકારીનો અભાવ છે, તેમ પ્રયો

જનનો પણ અભાવ છે. આ જ કારણથી છઠ્ઠા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ હું.

પ્રધાનમાં પ્રયોજનનો અભાવ

અમ્યુપગમેડવ્યર્થાભાવાત્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે, એમ માનશું તો પણ દોષ આવશે. કારણ કે પ્રયોજનનો અભાવ છે. (૬)

ટીકા:-ગુરુ:-આપણે એમ મિદ્ધ કરી આપ્યું કે, પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક નથી. જો કે નથી, છતાં તારા માનવા પ્રમાણે એમ સ્વીકારી લઈએ કે, પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે છે. છતાં તેમાં દોષનો પ્રસંગ આવશે.

શિષ્ય:-શું દોષનો પ્રસંગ આવશે, તે કહેશો ?

ગુરુ:-પ્રયોજનનો અભાવ છે, માટે દોષનો પ્રસંગ આવશે. જ્યારે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે તથા તે પ્રવૃત્તિમાં કશાની પણ અપેક્ષા નથી, તેમ પ્રયોજનને પણ કશાની અપેક્ષા નથી. આથી પ્રધાન પુરૂષાર્થને સિદ્ધ કરવા પ્રવર્તે છે, આ રીતની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે.

શિષ્ય:-માફક કહેવું એમ છે કે, કેવળ સહકારીની અપેક્ષા નથી, તેમ જ કેવળ પ્રયોજનની પણ અપેક્ષા નથી.

ગુરુ:-જો તું કહે છે તેમ હોય તો પણ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન જણાવું

જોઈએ શુ પ્રયોજનરૂપે લોગ છે, મોક્ષ છે અથવા શુ ધનને છે ?

શિષ્ય-મારૂ માનવું એમ છે કે, પ્રધાનત્વ પ્રયોજન લોગ છે

ગુરુ-જો લોગ હોય તો યુખ ડ ખા દિના અભાવવાળા પુરૂષનો લોગ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ ? વળી તેમ યવાથી મોક્ષ છે જ નહિ, આ રીતનો પ્રસંગ આવી પડશે

શિષ્ય-વારૂ, લોગએ પ્રયોજન નથી, પણ મોક્ષ એ પ્રયોજન છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-પ્રવૃત્તિના પૂર્વે જ મોક્ષની સિદ્ધિ યવાથી પ્રવૃત્તિ પણ નિર્વર્તક છે, એમ યવું જોઈએ વળી તેમ યવાથી વેદાદિના વચનને હાનિ પહોચશે

શિષ્ય-પ્રધાનના પ્રવૃત્તિરૂપે લોગ તેમ જ મોક્ષ બેઠ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-લોગ તેમ જ મોક્ષ બેઠ છે, એમ સ્વીકારશું તો લોગવા યોગ્ય પદાર્થો અનત હોવાથી મોક્ષ વસ્તુ છે જ નહિ, આ રીતનો પ્રસંગ આવશે ખીજું ચોતાની ઉત્સુકતાને ટાળવા માટે પ્રવૃત્તિ છે, એમ પણ નથી ઠગવું કે પ્રધાન અચેતન સ્વરૂપે છે તથા અચેતનની ઉત્સુકતાનો મલવ નથી તેમ જ નિર્મળ તથા કળા રહિત પુરૂષને ઉત્સુકત નો અભાવ છે

શિષ્ય-દર્શનરૂપ શક્તિ તથા સર્ગરૂપ શક્તિ વ્યર્થ થવાના લયથી પ્રવૃત્તિ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-જો એમ માનશું તો જેવી રીતે દર્શનરૂપ શક્તિ ટાળી ટળી શકતી નથી, તે જ રીતે સર્ગ શક્તિ પણ ટળી શકે એમ નહિ હોવાથી, સંસાર પણ ટળી શકશે નહિ, તથા તેમ યવાથી મોક્ષ છે જ નહિ, આ રીતનો પ્રસંગ આવશે માટે પ્રધાનની પુરૂષને માટે પ્રવૃત્તિ છે, એમ ઠઠેણુ અયોગ્ય છે (૬)

શિષ્ય-પુરૂષ પ્રવર્તકરૂપે છે તથા પથ્થર પ્રવૃત્તિથી રહિત છે, તેમ જ પ્રધાન પ્રવૃત્તિથી રહિત છે તથા પુરૂષ પ્રવૃત્તિવાળો છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-એમ માનશો તો પણ દોષની પ્રાપ્તિ તો થવાની જ કારણ કે પુરૂષ નિષ્ક્રિય તથા નિર્ગુણ છે આ જ હેતુને લઈ ઉમા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૭ મું.

પુરૂષ નિષ્ક્રિય તથા નિર્ગુણરૂપે

મુમ્પાદ્મવદિતિ ચેત્તદ્યાપિ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ-પુરૂષ તથા પથ્થરની માફક પુરૂષ તથા પ્રધાનની સ્થિતિ છે એમ જો માનશો, તો પણ દોષનો પ્રમગ તો આવશે જ

ટીકા:-શિષ્ય:-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. કારણ કે જેવી રીતે દર્શન શક્તિવાળો કોઈ પુરૂષ પાંગળો હોય તો તે પ્રવૃત્તિશક્તિથી રહિત છે, પણ ખીજે પુરૂષ આંધળો હોવાથી જોઈ શકતો નથી, પણ તે પ્રવૃત્તિ યુક્ત હોય છે. જેવી રીતે લોહચુંબક પોતે પ્રવૃત્તિથી રહિત છે, છતાં તે લોહને પ્રવૃત્તિમાં લાવી મૂકે છે. આ રીતે પુરૂષ પ્રધાનને પ્રવર્તાવે છે. આ રીતના દૃષ્ટાંતની પ્રતીતિ હોવાથી મારે જે સિદ્ધાંત છે તે ખરો છે.

શુરુ:-આ સંબંધી હું કહું તે તું સાંભળ. જો તું એમ માનશે તો પણ દોષનો પ્રસંગ તો આવી પડવાનો જ. જે બાળત પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવી છે, તેને નહિ સ્વીકારવારૂપ દોષ આવી પડવાનો. કારણ કે પ્રથમ આપણે સ્વીકાર્યું છે કે, સ્વતંત્ર એવા પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ છે તથા પુરૂષ પોતે પ્રવર્તકપણાથી રહિત છે. વળી પુરૂષ ઉદાસીન છે, તે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે? કારણ કે પાંગળો પુરૂષ હોય છે, તે પણ આંધળા પુરૂષને વાણી આદિ-વડે પ્રવર્તાવે છે. આ રીતે પુરૂષનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રવર્તન વ્યાપાર હોતો નથી. કારણ કે પુરૂષ પોતે કિંયાથી રહિત તેમ જ કોઈ રીતના ધર્મથી રહિત છે. લોહચુંબકની માફક મગ્નીષ-પણાવડે પ્રવૃત્તિનો અલગ પણ નથી. કારણ મગ્નીષ અવસ્થા નિત્ય સ્વરૂપે છે એમ માનવું તો પ્રવૃત્તિ પણ નિત્ય

સ્વરૂપે છે, એમ પ્રસંગ પ્રથમ થશે. ખીજું અનિત્ય સમીપાવસ્થાવાળા લોહ-ચુંબકનો પોતાનો વ્યાપાર એ છે કે, સમીપમાં આવવું. વળી લોહચુંબકની ખરોબર સીધી લીટીમાં લોહને મૂકવાની અપેક્ષા છે. આ રીતે “પુરૂષ તથા પથ્થરની માફક” આ રીતનું દૃષ્ટાંત ખરોબર ઘટી શકતું નથી. કારણ કે પ્રધાન જડ છે તથા પુરૂષ ઉદાસીન છે. તે જોડોનો સંબંધ કરવા કોઈ ત્રીજો વસ્તુનો અભાવ હોવાથી, સંબંધની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. જો નિત્ય એવો સંબંધ જડ ચૈતન્યના કારણરૂપે હોય તો જડ તથા ચૈતન્યની યોગ્યતાનો કદી પણ વિનાશ નહિ થવાથી મોક્ષના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. પૂર્વની માફક આ સ્થળે પણ માની લેવું જોઈએ, કે પ્રયોજનનો અભાવ છે. કેવળ પર-માત્રમાં સ્વરૂપ ઉદાસીનરૂપે છે, પણ તેનું પ્રવર્તકપણું માયાને અધીન છે. આ રીતે તેની શ્રેષ્ઠતા છે. (૭)

શિષ્ય:-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ નથી, તેના સંબંધમાં ખીજું કંઈ કારણ હોય તો તે જણાવશો ?

શુરુ:-હા, પ્રધાન પોતે અંગીભાવ-રૂપે નહિ હોવાથી અર્થાત્ કારણ સ્વરૂપે નહિ હોવાથી તેની પ્રવૃત્તિ સાંભળી શકે નહિ. આ જ કારણથી ૮ મા મૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૮ મું.

પ્રધાનમાં પ્રવૃત્તિનો અસંભવ.

અગિત્વાનુપપત્તેષ્ચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ-વગી પ્રધાન કારણરૂપે નહિ હોવાથી પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ અભવતી નથી (૮)

ટીકા-ગુરુ-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિનો ખીજી રીતે પણ અભવ નથી કારણ કે ત્યારે સત્, રજ તથા તમ પોતપોતાના ગુણ પ્રધાનભાવનો ત્યાગ કરી સામ્ય-સ્વરૂપે કરી સ્થિતિ કરે છે ત્યારે તે પ્રધાનાવસ્થા કહેવાય છે. આ રીતની પ્રધાનાવસ્થામાં કોઈ પણ સ્વરૂપની સ્થિતિ હોતી નથી. આ રીતે સ્વરૂપનો અભાવ થવાથી કાર્ય તથા કારણનો પણ અભાવ થાય છે. વળી કોઈ બાહ્ય કારણની પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ છે. માટે ગુણને વિષમાવસ્થામાં પમાડનારી મહદ્દાદિની ઉત્પત્તિનો પણ અભાવ થવો જોઈએ. (૮)

શિષ્ય-આપણુ એમ માનીએ છીએ કે, ગુણો પરસ્પર અનપેક્ષ સ્વભાવવાળા છે, તેને બદલે આપણે એમ માનીએ કે તેઓ સાપેક્ષ સ્વભાવવાળા છે તો પછી કેમ ?

ગુરુ-તેમ માનશો તોપણ પૂર્વોક્ત દોષ તો તેવા જ પ્રકારનો પડેશે. કારણ કે પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનો અભાવ છે. આ જ હેતુને લઈ હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૯ મું.

પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનો અભાવ.

અન્યથાનુમિતૌ ચ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ ॥૯॥

સૂત્રાર્થ-ગુણો અનપેક્ષ સ્વભાવવાળા છે, તેથી અન્યથા અર્થાત્ સાપેક્ષ સ્વભાવવાળા માનીશુ, તોપણ આ રીતનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિનો વિયોગ છે (૯)

શિષ્ય-જો ગુણને અનપેક્ષવાળા છે, તેમ માનવાને બદલે સાપેક્ષવાળા માનીએ તો પછી પૂર્વે કહેલો દોષ નહિ પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે અપેક્ષાથી રહિત સ્વભાવવાળા દૃઢસ્થ ગુણોનો અમે સ્વીકાર કરી શકતા નથી. કારણ કે પ્રમાણનો અભાવ છે. કાર્યને લીધે ગુણોનો સ્વભાવ સ્વીકારવામાં આવે છે. જેવી જેવી રીતની કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવો તેવો ગુણોનો સ્વભાવ સ્વીકારવામાં આવે છે. ગુણોની વૃત્તિ અચળ છે, આ પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે માટે સામ્ય અવસ્થામાં પણ વિપમપણાને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ગુણો હોય છે.

ગુરુ-જો કે એમ હોય, છતાં પ્રધાન જ્ઞાન શક્તિથી રહિત છે. માટે જગતની રચના નહિ થતી શકવા આદિ દોષો પૂર્વની માફક આ સ્થળે પણ છે

શિષ્ય-અમે સામ્ય વાદી એમ અનુમાન કરીએ છીએ કે, પ્રધાન જ્ઞાન-શક્તિવાળું છે.

શુરુ:-તાડું તે રીતંતું માનવું
પણ ખોટું ઠરશે. કારણ કે એક ચેતન
અનેક પ્રપંચ સ્વરૂપ જગતના ઉપાદાન
કારણરૂપે છે, આ રીતનો પ્રજ્ઞવાદનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. જો કે શુણ્ણ વિષ-
માવસ્થાને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, છતાં
સામ્ય અવસ્થામાં નિમિત્ત કારણનો
અભાવ છે, જેથી તેઓ વિષમાવસ્થાને
પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. એમ માનીએ
કે, વિષમાવસ્થાને પામેલા જ છે, છતાં
નિમિત્ત કારણનો અભાવ સામાન્ય રીતે
હોવાથી સર્વદા શુણ્ણ વિષમાવસ્થારૂપ
જ રહેવાના. આ રીતે અહીં પણ તે
જ પ્રકારનો દોષ રહેવાનો. (૯)

શુરુ:-સાંખ્ય દર્શનમાં એક ખીલ
વચનમાં વિરોધ રહેલો છે. માટે સાંખ્ય
દર્શન અયોગ્ય છે. આ જ ગાળત ૧૦
મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧૦ મું.

સાંખ્ય દર્શન શ્રુતિથી વિરુદ્ધ.

વિપ્રતિષેધા ચ્વાસમઞ્જસમ્ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-સાંખ્ય દર્શનમાં પરસ્પર
વિરોધ હોવાથી તે અયોગ્ય છે.

ટીકા:-શુરુ:-વળી સાંખ્યોનો આ
સ્વીકાર પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જેમકે, કેટલીક
વાર સાત ઋન્દ્રિયનો અનુક્રમ આપે છે,
કેટલીકવાર +અગ્નીઆરનો અનુક્રમ આપે
છે. વળી કેટલીકવાર એવો ઉપદેશ કરે
છે કે, મહત્ત્વમાંથી ન્ત-ભાગનાઓની ઉત્પત્તિ

થઈ છે. વળી કેટલીકવાર એમ કહે છે
કે, અહંકારમાંથી ઉત્પત્તિ છે. વળી કેટ-
લીકવાર એમ કહે છે કે, અંતઃકરણો
ત્રણડું છે તથા કેટલીકવાર કહે છે કે,
અંતઃકરણ ૪ એક છે. ધધરને કારણસ્વ-
રૂપે માનનારી શ્રુતિથી સાંખ્ય વિરુદ્ધ છે,
તેમ જ શ્રુતિને અનુસરનારી સ્મૃતિથી
પણ સાંખ્ય વિરુદ્ધ છે. માટે સાંખ્યદર્શન
અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-જેમ તમે સાંખ્યમાં અયો-
ગ્યતા દર્શાવી છે, તેમ ઉપનિષદનાં
વચનમાં પણ પરસ્પર વિરોધ છે. માટે
વેદાંતદર્શન પણ અયોગ્ય છે. જેમકે તપ્ય
અર્થાત્ જીવની તથા તાપક અર્થાત્ સં-
સારની સિદ્ધતા સ્વીકારી નથી. કારણ કે
એક પ્રજ્ઞ સર્વાત્મકરૂપે છે તેમ જ સર્વ
પ્રપંચના કારણરૂપે છે. આ પ્રમાણે જે
જે માનનારાઓ છે, તેઓના મત પ્રમાણે
એક આત્માનો વિશેષરૂપે જીવ તથા
સંસાર છે, પણ સિદ્ધ વ્રતિરૂપે નથી,
આ રીતે સ્વીકારવું પડશે. જો આ જીવ
તથા સંસાર એક આત્માના વિશેષરૂપે
હોય તો પછી આત્મા જીવ તથા સંસાર-
રથી છૂટો પડતો નથી. આ રીતે
હોવાથી સંસારનાં ત્રિવિધ તાપને ટાળવા

સાત ઈન્દ્રિયો:-પાંચ ક્ષેત્રિયો, તથા
તથા મન.

+ અગ્નીઆર ઈન્દ્રિયો:-પાંચ ગુણેન્દ્રિયો,
પાંચ ક્ષેત્રિયો તથા મન.

÷ ત-ભાગનાઓ:-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ
તથા ગંધ.

૩ ત્રણ અંતઃકરણ:-બુદ્ધિ, અહંકાર તથા મન
x એક અંતઃકરણ:-બુદ્ધિ.

માટે સમ્યક્દર્શનનો ઉપદેશ કરતું શાસ્ત્ર અનર્થક ઠરશે. કારણ કે ઉચ્છુતા તથા પ્રકાશતાના ધર્મવાળા દીવાની તે જ સ્થિતિ સર્વદા કાયમ રહે છે. પણ ઉચ્છુતા તથા પ્રકાશથી દીવો કદી ભિન્ન થતો નથી. જળનાં લહેર, મોઝું તથા ફીણ આદિ જે સ્વરૂપ છે, તે કેવળ જળના જ વીચિ આદિ વિશેષો છે તથા ઉત્પત્તિ તથા લય રૂપે કરી તે વિશેષો નિત્ય સ્વરૂપે છે. પણ વીચિ આદિમાં મમાનરૂપે જે જળભાવ રહેલ છે, તેનો કદી અભાવ થતો નથી. આપણે લોકને વિશે પ્રસિદ્ધ જોઈએ છીએ કે, જીવ તથા મંસારનો ભિન્ન સ્વભાવ પ્રસિદ્ધ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે અર્થ તથા અર્થી બેઉ ભિન્ન જ હોય છે. જો અર્થીને પોતાને કોઈ અર્થ ન હોય તો પછી અર્થીને જે અર્થને લીધે અર્થિત્વપણુ પ્રાપ્ત થયેલ છે, તે તેનો અર્થ નિત્યસિદ્ધ છે. આથી અર્થીનું અર્થને લીધે અર્થિત્વ થવું જોઈએ નહિ જેવી રીતે પ્રકાશાત્મ દીવાનો પ્રકાશ સ્વરૂપધર્મ નિત્યસિદ્ધ છે. આથી દીવાને પોતાને કદી પ્રકાશની જરૂર હોતી નથી જરૂરવાળી વસ્તુ નહિ મળેલ હોય ત્યા સૂધી અર્થીનું અર્થીપણું છે તથા અર્થનું અર્થપણુ પણ ન હોવું જોઈએ. જો અર્થમા અર્થપણું હોય તો તે પોતાને વિશે જ હોવું જોઈએ. પણ તેમ જનતું નથી. કારણ કે અર્થી તથા અર્થ આ બેઉ શબ્દો સંબંધવાળા છે. બેઉ મંબંધીનો જ સંબંધ ગ્રહે છે પણ એકનો સંબંધ હોઈ શકે નહિ. માટે અર્થ તથા

અર્થી બેઉ ભિન્ન છે. તેજ પ્રમાણે અનર્થ તથા અનર્થી પણ ભિન્ન છે. અર્થીને અનુકૂલ જે હોય, તે અર્થ કહેવાય છે તથા અર્થીને જે પ્રતિકૂલ હોય, તે અનર્થ કહેવાય છે. અર્થ કે અનર્થ આ બેમાંથી એકનો પર્યાયવડે સમ્યક જાય છે તેમાં અર્થ અર્થાત્ સુખ ઘણું થોડું છે તથા અનર્થ અર્થાત્ દુઃખનો ભાગ વિશેષ છે. પણ સુખ તેમ જ દુઃખ બેઉ અનર્થરૂપે છે. આ હેતુથી સુખ તેમ જ દુઃખ બેઉ અનર્થરૂપે છે. આ કારણથી સુખ તેમ જ દુઃખ બેઉને સંસારરૂપે કહેવામા આવે છે. પુરૂષ તત્ત્વરૂપે અર્થાત્ લોચ્યરૂપે છે. આ લોચ્યરૂપ પુરૂષ એક છે, છતાં તે સુખ અથવા દુઃખ બેમાંથી એકની સાથે અનુકૂળે કરી જોડાય છે. આ રીતે પુરૂષ તથા સંસાર બેઉની એકતા હોવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે. જો સંસાર તથા પુરૂષ બેઉ ભિન્ન હોય તો બેઉના સંયોગનો ત્યાગ થવાથી કદાપિ મોક્ષનો સંભવ જાની શકે. પણ જો મંમાર તથા પુરૂષ બેઉ એકરૂપે માનીએ તો મોક્ષનો અભાવ જ થશે.

શુરુ-હે શિષ્ય ! તારું આ માનવુ ખોટું છે. બેઉની એકતા હોવાથી પુરૂષ ભાવ તથા સમાજ ભાવ બેઉ અયોગ્ય છે જો એકાત્મપણામાં પુરૂષ તથા મંમાર બેઉ એક ખીન્નના વિષય તથા વિષયી ભાવને પાત્રતા હોય તો તારા કહેવા પ્રમાણેનો દોષ આવી પડે. પણ બેઉની એકતા હોવાથી વિષય વિષયીભાવ નથી. જો કે

અગ્નિ પોતે પોતાને બાળતો કે પ્રકાશતો નથી. પણ ઉષ્ણતા, તથા પ્રકાશતા આદિ ગુણોથી રહિત વસ્તુને વિશે તેનો બાળવાનો તથા પ્રકાશવાનો ધર્મ રહેલ છે.

શિષ્ય:-અદ્વૈત કુટસ્થ તથા એકરૂપ છે, તો પછી તપ્ય તાપક ભાવ અર્થાત્ પુરુષ સંસાર ભાવનો સંભવ કેવી રીતે હોઈ શકે? વળી આ તપ્ય તાપક ભાવ કયા સ્થળને વિશે થવો જોઈએ?

ગુરુ:-આ માટે હું કહું તે સાંભળ. તું શું જોતો નથી કે, કર્મોત્તમ જીવનો દેહ તપ્ય સ્વરૂપ છે તથા સવિતા તાપક સ્વરૂપ છે.

શિષ્ય:-તપ્તિનો અર્થ હુઃખ થાય છે. આ હુઃખ ચેતનવાળા પદાર્થને હોય જોઈએ, પણ તેનો સંભવ અચેતન એવા દેહને કેવી રીતે હોઈ શકે? જો દેહને જ હુઃખ હોય તો દેહના નાશ થવાની સાથે હુઃખનો પણ નાશ થશે. તો પછી હુઃખના નાશ માટે બીજા સાધનની અપેક્ષા હોવી જોઈએ નહિ.

ગુરુ:-આના સંબંધી જે કહેલ છે તે સાંભળ. દેહનો અભાવ થવાથી કેવળ ચેતનને હુઃખ જોવામાં આવતું નથી, તેમ તું પણ એમ ધૃષ્ટતો નથી કે, કેવળ ચેતનને હુઃખ નામની વિક્રિયા હોય, તેમ જ દેહ તથા ચેતનનું એક થવું પણ હોઈ શકે નહિ. કારણ કે જો તેમ થાય તો દેહના અંશુદ્ધિ આદિ દોષનો પ્રસંગ ચેતનમાં આવે. તું પણ એમ નથી

સ્વીકારતો કે, કેવળ દેહને હુઃખ છે. તો પછી તારા મત પ્રમાણે તપ્ય તથા તાપક ભાવ પણ કયાં રહ્યો?

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, સત્ત્વગુણ તપ્ય સ્વરૂપ છે તથા રજો ગુણ તાપક સ્વરૂપ છે.

ગુરુ:-તારું આ માનવું ખોટું છે. સત્ત્વ તથા રજો ગુણ સાથે ચેતનનો સંબંધ થવો, એ ચોચ્ય નથી. સત્ત્વને વશ હોવાથી ચેતન પણ જાણે હુઃખી થતો હોય, એમ કહેલ છે. આ સ્થળે જ્ઞ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે, તેથી ખરી રીતે ચેતનને હુઃખનો અભાવ છે, એમ નિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-ચેતન હુઃખ યુક્ત ન હોય તો આ સ્થળે જ્ઞ શબ્દ દોષવાળો થતો નથી.

ગુરુ:-હું હુલ અર્થના સરજો છે એમ કહેવાથી તે વિષ યુક્ત થતો નથી. અથવા સર્પ હું હુલ સરજો છે, એમ કહેવાથી તે વિષથી રહિત થતો નથી. આથી આ તપ્યતાપક ભાવ અવિદ્યા-પટે કરવામા આવેલ છે. પણ તે પાર-માર્થિક સ્વરૂપ નથી, એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

શિષ્ય:-એમ માનવામાં મોટા નિર્દોષ તને કશી હાનિ પહોંચતી નથી.

ગુરુ:-ચેતનનું સ્વરૂપ પારમાર્થિક જ છે, છતાં તું જો તપ્યત્વ ભાવને માનશે તો તારા કહેવા પ્રમાણે કેવળ અનિ-

મોક્ષનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તાપક અર્થાત્ સંસાર નિત્ય છે, એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-જો તાપ્ય શક્તિ નિત્ય હોય તેમ જ તાપક શક્તિ નિત્ય હોય તો કારણ સ્વરૂપ અજ્ઞાનના લાવને લીધે હઃખનું અસ્તિત્વ થાય તથા સંયોગ કારણરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી આત્મિક સંયોગનો નાશ થશે તથા તેમ થવાથી મોક્ષ આત્મિક છે, એમ ઠરશે.

શુરુ:-તેમ નથી.તેં એમ માની લીધું છે કે, અજ્ઞાન સ્વરૂપ તમોશુષ્ટ નિત્ય છે. વળી શુષ્ટોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ અનિશ્ચિત છે. આથી સંયોગ સ્વરૂપ કારણ અજ્ઞાનનો નાશ પણ અનિયમિત થશે. આ રીતે વિયોગનો નિમય નહિ હોવાથી સાંખ્ય દર્શનવાળાનો જ અનિર્મોક્ષ ટાળી શકાશે નહિ. ઉપનિષદનાં વચન પ્રમાણે સર્વ એકરૂપ છે, જેથી વિષય વિષયી લાવની પ્રાપ્તિનો અમંલવ છે વળી વિકારયુક્ત ભેદ બોલવા માત્ર છે, એમ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ છે. આથી વેદાંત દર્શનના મત પ્રમાણે અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ સ્વપ્ને પણ ઉદ્ભવતો નથી. બીજું વ્યવહાર દશામાં જેમાં જેવી રીતનો તપ્ય તાપક લાવ જોવામાં આવે છે, તેમાં તે રીતનો તે હોય છે. માટે આ શંકાને ગણવી પણ નહિ, તેમ જોને નિર્મૂળ કરવા ખાલી પ્રયાસ કરવાની પણ જરૂર નથી. (૧૦)

શિષ્ય:-આપે સાંખ્ય દર્શનના પ્રધાન કારણ વાદનું તો આ રીતે નિરાકરણ

કર્યું. પણ હવે આપે પરમાણુ કારણ વાદનું અર્થાત્ વૈશેષિક દર્શનનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ.

શુરુ:-હે શિષ્ય! પ્રથમ હું અણુવાદી બ્રહ્મવાદીમાં જે જે દોષારોપ મૂકે છે, તેમું નિરાકરણ પ્રથમ કરીશ. આ બાબતમાં વૈશેષિક દર્શનવાળાઓનો સ્વીકાર નીચે પ્રમાણે છે:-કારણ દ્રવ્યના સમવાયી શુષ્ટો કાર્ય દ્રવ્યમાં એક સરળા જ શુષ્ટને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે સ્વેત તંતુમાંથી જનેલ પટ સ્વેત જ જોવામાં આવે છે, પણ સ્વેત રંગથી ભિન્ન તે પટ જોવામાં આવતું નથી. માટે જો ચેતન બ્રહ્મ જગતના કારણરૂપ છે, એમ સ્વીકારીએ તો કાર્ય સ્વરૂપ જગત્ પણ ચેતન સ્વરૂપે થશે. જો તેમ ન થતું હોય તો, ચેતન બ્રહ્મ જગતના કારણ રૂપે થવા યોગ્ય નથી. આ રીતનો તેઓનો જે મત છે, તે તેમના પોતાના જ મિદ્ધાંતવટે દૂષિત ઠેરવવામાં આવશે.

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, હ્રસ્વ તથા પરિમંડલમાંથી મહત્ તથા દીર્ઘની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ ચેતન બ્રહ્મમાંથી અચેતન સ્વરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ જ હેતુને લઈ ૧૧ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જી-સુત્ર ૧૧ મું.

મહાદાદિ પ્રમાણે ચેતનથી અચેતન.

મહાદીર્ઘપદ્મા દ્વસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ-હસ્ત તથા પરિમણ્ડલમાધી મહત્ તથા દીર્ઘની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ ચેતન પ્રદામાધી અચેતન સ્વરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૧૧)

શીષ્ય-શિષ્ય-અમે વેદોપિક દર્શન વાળાઓની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે છે- પરમાણુઓના જરેખા ડેટલાક સમય સૂધી યથાયોગ્ય રૂપાંદિવાળા, પરિમાણ રૂપ પરિમાણવાળા- તથા જગતરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ કર્યા વિના રહે છે. ત્યાર પછી અદ્ય આદિના પ્રયત્નવાળા તથા સંયોગમંબધવાળા તે પરમાણુઓ દ્રવ્યલુક આદિના ક્રમવડે અણિલ કાર્ય-અમૂલનો આરંભ કરે છે. વળી કાચ-ગુણ કાર્યમાં અન્ય ગુણનો આરંભ કરે છે. જ્યારે બે પરમાણુઓ દ્રવ્યલુકનો આરંભ કરે છે ત્યારે પરમાણુઓને પામેલ રૂપ આદિ ગુણવાળા શુકલ આદિ દ્રવ્યલુકમાં અન્ય શુકલ આદિનો આરંભ કરે છે. પરમાણુ ગુણ વિશેષ પરિમણ્ડલપણનો આરંભ કરે છે, પણ દ્રવ્યલુકમાં અન્ય પરિમણ્ડલપણનો તે આરંભ કરતું નથી. કાચ કે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે, દ્રવ્યલુકનું અન્ય પરિમાણ છે. કારણ કે દ્રવ્યલુકમાં રહેલ પરિમાણોનું અણુ તથા હસ્તરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે બે

દ્રવ્યલુકો આરંભ અણુઓનો આરંભ કરે છે ત્યારે શુકલ આદિ દ્રવ્યલુક અમૂલ-યીનું આરંભકપણું મમાનરૂપે હોય છે અણુ તથા હસ્ત તથા બે હસ્ત લુક અમવાયી હોય છે, છતાં તેઓ આરંભ કરતા નથી કારણ કે આરંભાણુઓનો મહત્ તથા દીર્ઘ તથા પરિમાણવાળો યોગ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ત્યારે અનેક પરમાણુઓ, અનેક દ્રવ્યલુકો અથવા દ્રવ્યલુક મટિન પરમાણુ કાર્યનો આરંભ કરે છે ત્યારે તે યોગના મમાનસ્વરૂપે હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે-જેવી રીતે પરમાણુ પરિમણ્ડલરૂપે હોય છે, તેવી રીતે તેમાંથી અણુ, હસ્ત તથા દ્રવ્યલુકની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ જ મહત્, દીર્ઘ તથા ત્ર્યલુકાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ પરિમણ્ડલની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જેવી રીતે દ્રવ્યલુકમાંથી, અણુમાધી અથવા હસ્તમાંથી મહત્, દીર્ઘ તથા ત્ર્યલુકની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ અણુ તથા હસ્તની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ જ પ્રમાણે ચેતન પ્રદામાધી અચેતન સ્વરૂપ જગતની

પરમાણુઓ-પૃથ્વી, અપ, તેજ તથા વાયુ તથા યોગ્ય રૂપાંદિવાળા-પૃથ્વીના પરમાણુમાં આરંભ ગુણ રૂપ, રસ, ગંધ તથા સ્પર્શ, અપ પરમાણુમાં ગુણ ગુણ તેજ, રસ, ગંધ, તથા સ્પર્શ, તેજ પરમાણુમાં ગંધ તથા સ્પર્શ ગુણ તથા વાયુમાં સ્પર્શગુણ.

-પારિમાણ્ય પરિમાણવાળા-પરમાણુ માત્રમાં જે પરિમાણ રહે છે, તે પરિમણ્ડલ પરિમાણ રહેવાય છે

ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવામાં આપને શી હાનિ પહોંચે એમ છે?

શુરુ:-તું માને છે કે, દ્રવ્યભુક્ આદિ કાર્ય, દ્રવ્ય વિરોધી અન્ય પરિમાણવડે આક્રમણ કરાયેલ છે. તેથી કારણમાં રહેલ પરિમંડલાદિનો આરંભ થતો નથી, એમ માડું માનવું છે. ચેતનથી ભિન્ન અન્ય શુભવડે જગતનું આક્રમણ થતું નથી; માટે કારણમાં રહેલ ચેતન, કાર્યમાં અન્ય ચેતનનો આરંભ કરતું નથી. બીજું ચેતનનો પોતાથી વિરોધી અચેતન નામનો કોઈ શુભ નથી. કારણ કે જડ, ચેતનના નિષેધરૂપે છે. માટે પરિમંડલ આદિની વિપક્ષતાથી, ચેતન આરંભ કરે છે.

શિષ્ય:-તમારું આ માનવું યોગ્ય નથી. જેવી રીતે કારણમાં રહેલ પરિમંડલ આદિમાં આરંભનો અભાવ છે, તેમ ચેતનમાં પણ આરંભનો અભાવ છે. કારણ કે ચેતનના અંશમાં પરિમંડલના અંશની સમાનતા રહેલ છે. વળી અન્ય પરિમાણ સાથે જોડાયું, એ પરિમંડલ આદિના આરંભમાં કારણરૂપે નથી. કારણ કે, અન્ય પરિમાણનો આરંભ થવા પૂર્વે પરિમંડલ આદિના આરંભની પ્રાપ્તિ હોય છે. વળી એમ નિર્મલ થઈ ચૂક્યું છે કે, આરંભ પામેલું કાર્ય, દ્રવ્ય શુભનો આરંભ થતાં પૂર્વે ઘણુ માત્ર પણ ગુણથી રહિત રહે છે. બીજું અન્ય પરિમાણના આરંભમાં પર્વિમંડલ આદિ વ્યગ્ર હોતા નથી આથી

પોતાના જ સરખા સ્વભાવવાળા અન્ય પરિમાણનો આરંભ થતો નથી. કારણકે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે, અન્ય પરિમાણનું કારણ પણ અન્ય હોય છે. કહ્યું છે કે, “કામ્યવહુત્વા ત્ત્વારણમહત્વા ત્ત્વચ-વિરોધાચ્ચ મહત્ (વૈં ૨૦૦ ૭, ૧, ૬) તદ્વિપરિ-તમણ (૭, ૧, ૧૦) એતન દીર્ઘત્વસ્યત્વે વ્યારવ્યાતે (૭, ૧, ૧૭) કારણના અનેકપણાથી, કારણના મહત્વથી તેમજ અવયવના સંયોગની વિશેષતાથી મહત્તની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનાથી વિપરીત આણુરૂપે છે. આ કારણથી દીર્ઘત્વ તથા હ્રસ્વત્વનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે.” આ રીતના કણાદિનાં સૂત્રો છે. કંઈક સમીપપણાને લીધે અનેક કારણ આદિનો આરંભ થાય છે, પણ પરિમંડલ આદિનો આરંભ થતો નથી, આ પ્રમાણે કહી શકાયે નહિ, કારણકે ત્યારે અન્ય દ્રવ્યનો કે અન્ય શુભનો આરંભ થાય છે ત્યારે સર્વ કારણ શુભના આશ્રયમાં મમવાય સંબંધ એક જ સરખો રહેલો હોય છે. માટે સ્વભાવિક રીતે જ પરિમંડલ આદિમાં આરંભકપણાનો અભાવ છે. તે જ પ્રમાણે ચેતનમાં પણ આરંભકપણાનો અભાવ છે, એમ જણવું. વિલક્ષણ દ્રવ્ય આદિના સંયોગથી જે ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમાં સમાનોત્પત્તિનો અભાવ છે. મૂળ દ્રવ્યમાં શુભનો અભાવ હોય છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી. કારણ કે કૃષ્ટાંત આપી એમ કહ્યું છે કે, આરંભમાં વિલક્ષણતા રહેલી છે. દ્રવ્યનું ઉદાહરણ-પરિણામ દ્રવ્ય જ હોય અથવા શુભનું

પરિણામ શુણ્ણ જ હોય, એવો કાંઈ નિયમ હોતો નથી. કારણ કે તારા સૂત્રકારે પણ કહ્યું છે કે, દ્રવ્યતું પરિણામ શુણ્ણ છે. જેમકે “પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષાણા મપ્રત્યક્ષતા ત્સયોગસ્ય પચાત્મક ન વિયતે (વૈ. સૂ. ૪, ૨, ૨) પ્રત્યક્ષ તેમ જ અપ્રત્યક્ષનો સંયોગ અપ્રત્યક્ષરૂપે હોવાથી દેહ પંચભૂતાત્મક નથી.” જેવી રીતે પ્રત્યક્ષ તથા અપ્રત્યક્ષરૂપ ભૂમિ તથા આકાશનો જે સમવાયી સંયોગ થયો હોય છે, તે અપ્રત્યક્ષરૂપે છે. તે રીતે પ્રત્યક્ષ તથા અપ્રત્યક્ષ પંચભૂતાત્મક બનેલ શરીર અપ્રત્યક્ષ થતું નોંધ્યે. પણ શરીર તો પ્રત્યક્ષ છે. માટે શરીર પંચભૂતાત્મક નથી. આ સર્વતું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે:— સંયોગ શુણ્ણરૂપે છે તથા દ્રવ્ય શરીરરૂપે છે. વળી કહ્યું છે કે દ્યયતે તુ (બ્ર. સૂ. ૨, ૧, ૬) પણ જોવામાં આવે છે.” આ રથળે પણ વિલક્ષણ પ્રકારે ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કરેલ છે.

શિષ્ય—ન્યારે એમ છે તો પછી વિષય એક જ મરખો હોવાથી આ અધિકરણની રીત જરૂર છે ?

શુરુ:—ના, તેમ નથી. તે જે કહ્યું છે, તે સાંખ્યના સંબંધમાં છે તથા આ તો વૈશેષિકના સંબંધમાં છે.

શિષ્ય—પણ નિરૂપણ તો એક જ મરખું કરેલ છે. જેમકે “एतेन शिष्टावस्थिहा भवि व्याख्याता. (બ્ર. સૂ. ૨, ૧, ૧૨) આથી ગિષ્ટોવડે નહિ પરિબ્રહ્મ થયેલાનું પણ વ્યાખ્યાન થયેલું બાક્યું”

શુરુ:—તારૂં કહેલું ખરૂં છે. પણ વૈશેષિક પ્રક્રિયાના આરંભમાં, પ્રક્રિયામાં જે દૃષ્ટાંત રહેલ છે, તેને અનુસરી આ અધિકરણનું નિરૂપણ કર્યું છે. (૧૧)

શિષ્ય:—જગતની રચનાના સમવાયી પરમાણુઓ છે અથવા તો ક્ષેત્રજ છે, એમ બેમાંથી એક ગમે તે લઈએ, તેમાં શુ દોષ છે ?

શુરુ:—બેઉ રીતે કર્મનો અભાવ છે. કારણ કે પરમાણુઓ એની મેળે જડ હોવાથી જોડાય નહિ, તેમ આત્મા જડ શરીર યુક્ત હોય, તો જ કર્મ કરી શકે છે. માટે બેઉ રીતે ઉત્પત્તિનો અભાવ છે. આ જ કારણથી ૧૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૩ બું—સૂત્ર ૧૨ મું.

સૃષ્ટિના કર્મનો અભાવ.

उभयथापि न कर्मात् स्तत्रभावः ॥ १२ ॥

સૂત્રાર્થ—બેઉ પ્રકારે અર્થાત્ પરમાણુના સમવાયી સંબંધથી તેમ જ આત્માના સંબંધવડે કર્મ થતું નથી. માટે સૃષ્ટિનો અભાવ છે. (૧૨)

ટીકા:—શુરુ:—પરમાણુ, સૃષ્ટિના કારણરૂપે છે, આ રીતના વૈશેષિક વાદનું નિરાકરણ કરીએ છીએ.

શિષ્ય.—અમારા વૈશેષિકવાદમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ છે:—પ્રથમ અવયવવાળાં દ્રવ્યો એકઠાં મળે છે તથા તંતુ આદિ

દ્રવ્યો સંયોગ સંબંધવડે જોડાય છે ત્યારે પટાદિ, જોવામાં આવે છે. તેની સમાનતાને લીધે એમ જણાય છે કે, આ સર્વ જે કાંઈ છે, તે અવયવયુક્ત છે તથા તે તે દ્રવ્યો સંયોગ સંબંધવડે જોડાવાથી પટાદિ થાય છે. આ અવયવ તથા અવયવીનો વિભાગ જોવાથી નિવૃત્ત થાય છે, તેના અંતને પહોંચેલ જે અણુ, તે પરમાણુ છે. આ સર્વ જગત, ગિરિ, તથા - અસુદ્ર આદિ અવયવવાળું છે. વળી અવયવવાળું હોવાથી તે આદિ તથા અંતવાળું છે. કાર્ય કારણથી રહિત કદી હોતું નથી. માટે પરમાણુઓ જગતના કારણરૂપે છે, એમ કહ્યાકેનો મત છે. આરંભતો ભૂમિ, ઉદક, તેજ તથા પવન છે. આ ચારે અવયવવાળાં હોવાથી પરમાણુઓ ચાર પ્રકારનાં છે. આ પરમાણુઓ છેક છેવટની સીમાએ પહોંચે છે ત્યારે તે પરમાણુઓના વિભાગનો અસંભવ હોય છે. આ પ્રમાણે વિનાશ પામતા પૃથ્વી આદિનો પરમાણુ સુધી જે વિભાગ છે, તે પ્રલયકાળ કહેવાય છે. ત્યાર પછી ઉત્પત્તિ સમયે વાયુના અણુઓમાં અદૃષ્ટ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ કર્મથી સ્વાશ્રયયુક્ત અણુ અન્ય અણુ સાથે જોડાય છે. આથી દ્રવ્યયુગાદિન્ય કચેકરી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે અગ્નિની, જળની તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ જ રીતે ઇન્દ્રિયયુક્ત શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ સર્વ જગતનો સંભવ અણુમાંથી છે. વળી અણુમાં રહેલ રૂપા-

દિમાંથી દ્રવ્યલુકાદિમાં રહેલ રૂપ આદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે તંતુમાંથી જેમ પટની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ વેશેષિક દર્શનવાળા અને માનીએ છીએ.

શુરુ:-આ સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. વિભાગ અવરથાવાળા અણુનો સંયોગ કર્મને આશ્રયી છે, એમ માનવું જોઈએ. કારણ કે તંતુ આદિમાં કર્મવડે સંયોગ જોવામાં આવે છે. બીજું કર્મ, કાર્ય સ્વરૂપે છે. માટે તેમાં કોઈ નિમિત્ત કારણ માની લેવું જોઈએ. જો તેમ નહિ માનીએ તો નિમિત્ત કારણનો અભાવ થવાથી અણુઓમાં પ્રથમ કર્મ થઈ શકે નહિ. કોઈ નિમિત્ત કારણ સ્વીકારીએ તો પ્રયત્ન અથવા પવનના આઘાત આદિને દેહની ચેષ્ટામાં જોવામાં આવે છે, તેમ કર્મનું કંઈ એક નિમિત્ત કારણ સ્વીકારવું જોઈએ. પણ તેનો અસંભવ છે. માટે અણુમાં આવેલ કર્મનો અસંભવ હોવો જોઈએ. વળી શરીરનો અભાવ હોવાથી આ અવરથામાં આત્મશુદ્ધિ પ્રયત્નનો પણ સંભવ નથી. શરીરને આશ્રયી, મનમાં આત્માનો સંયોગ ત્યારે થાય છે ત્યારે આત્મશુદ્ધિ પ્રયત્નની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી કોઈપણ વસ્તુવડે આઘાત આદિ થવારૂપ દૃષ્ટ નિમિત્તનો પણ નિષેધ થવો જોઈએ.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ થયા પછી આ સર્વ નિમિત્ત કારણ હોય છે, પણ આવેલ કર્મનું નિમિત્ત કારણ સંભવતું નથી.

તેમ છતાં આપણે આદ્ય કર્મના નિમિત્ત-રૂપે અદૃષ્ટને માનીએ તો કેમ?

શુરુ.-જો તેમ માનીએ તો આત્માની સાથે તેનો સમવાયી સંબંધ છે કે અણુની સાથે શુ તેનો સમવાયી સંબંધ છે? આમ બેઉ પ્રકારે અદૃષ્ટ નિમિત્ત કારણ, અણુમા કાર્યની ઉત્પત્તિ કરી શકતું નથી. કારણ કે તે અદૃષ્ટ અચેતનરૂપે હોય છે. કારણ કે સાંખ્ય પ્રક્રિયામાં દર્શાવ્યું છે કે, ચેતનને નહિ આશ્રયી, અચેતન, સ્વતંત્ર રીતે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી શકતું નથી. કારણ કે ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત ચેતન્ય સ્વરૂપ આત્માનું આ અવસ્થામાં અચેતનપણું હોય છે. વળી આપણે માનીએ છેએ કે, આત્માની સાથે સમવાયી સંબંધ હોય છે. પણ અણુમાં કર્મના નિમિત્ત કારણરૂપે અદૃષ્ટ હોવું જોઈએ નહિ. કારણ કે સંબંધનો અભાવ હોય છે.

શિષ્ય:-મારું માનવું એમ છે કે, અદૃષ્ટ એવા પુરૂષની સાથે અણુનો સંબંધ હોય છે.

શુરુ:-જો તેમ હોય તો સંબંધનું સતતપણુ હોવાથી પ્રવૃત્તિના સતતપણુનો અમંભવ છે. કારણ કે બિન્ન નિયામકનો અભાવ છે.

આ રીતે નિયમિત રીતે કોઈ પણ કાર્યના નિમિત્ત કારણનો અભાવ હોવાથી અણુઓમાં આદ્ય કર્મ હોવું

જોઈએ નહિ. વળી કર્મનો અભાવ હોવાથી તેથી ઉત્પન્ન થતો સંયોગ પણ હોવો જોઈએ નહિ. વળી સંયોગનો અભાવ હોવાથી તેથી થતો દ્વયલુકાદિ કાર્યસમૂહ નહિ થવો જોઈએ. એક અણુનો બીજા અણુ સાથે સંયોગ સર્વાત્માવડે અથવા એક દેશવડે થવો જોઈએ. જો સર્વાત્માવડે સંયોગ થતો હોય તો વૃદ્ધિનો અભાવ થવાથી અણુપણુનો પ્રસંગ તેમજ દૃષ્ટિથી ભિન્નતાનો પ્રસંગ આવી પડશે. કારણ કે એમ જોવામાં આવે છે કે, સ્થાનયુક્ત દ્રવ્યનો સ્થાનવાળા અન્ય દ્રવ્યની સાથે સંયોગ થાય છે. જો એક દેશવડે સંયોગ થતો હોય તો આત્માને અલયવપણુનો પ્રસંગ આવશે.

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, પરમાણુઓને કલ્પિત સ્થાન હોવાં જોઈએ.

શુરુ:-કલ્પિતનો અર્થ મિથ્યા થવાથી સંયોગ પણ મિથ્યા છે, એમ ઠરશે. આ રીતે કાર્યરૂપ વસ્તુનું અસમવાયી કારણ નહિ થવું જોઈએ. બીજું અસમવાયી કારણ નહિ થવાથી દ્વયલુકાદિ કાર્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ નહિ. જેવી રીતે સૃષ્ટિના આદિમાં નિમિત્તનો અભાવ થવાથી સંયોગની ઉત્પત્તિ માટે અણુના કર્મનો સંભવ નથી, તેવી રીતે મહા પ્રલયમાં પણ વિભાગની ઉત્પત્તિ અર્થે અણુઓનું કર્મ થવું જોઈએ નહિ. તેમાં પણ નિયમ પ્રમાણે તેનું નિમિત્ત કારણ જોવામાં આવતું નથી. અદૃષ્ટ પણ ભોગની પ્રસિદ્ધિ માટે છે, પણ પ્રલયની

પ્રસિદ્ધિને અર્થે નથી આથી નિમિત્તનો અભાવ થવાથી અણુઓના સંયોગની ઉત્પત્તિ માટે અથવા તેઓના વિભાગની ઉત્પત્તિ માટે ક્ષર્ણ થવું જોઈએ. આ રીતે સંયોગ તથા વિભાગનો અભાવ થવાથી તેને આશ્રયે રહેલ મર્ગ તથા પ્રલયના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. માટે પરમાણુ કારણવાદ અયુક્ત છે (૧૨)

શિષ્ય.—સમવાય સંબંધ માનીએ તો પછી અણુવાદનો સંભવ શું નહિ થાય ?

શુરુ.—સામ્યના દોષથી તેમ જ અનવસ્થિતિના દોષથી અણુવાદનો અસંભવ છે. આથી ૧૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૩ જી—સૂત્ર ૧૩ મું.

અણુવાદનો અભાવ.

સમવાયપ્રમાણાચ્ચ સામ્યાદનવસ્થિતે ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ—મમાનપણાના દોષને લીધે તેમ જ અનવસ્થાના દોષને લીધે સમવાય સંબંધ માનવા છતાં અણુવાદનો અસંભવ છે. (૧૩)

ટીકા—શુરુ—સમવાય સંબંધ માનશું તો પણ સૃષ્ટિનો અભાવ થશે. કારણ કે અણુવાદના નિરાકરણવટે મિદ્ધ થાય છે કે, પ્રકૃત અણુની સાથે સંબંધ થાય છે. જે અણુઓ એકઠાં થાય છે ત્યારે દ્રવ્યલુક ઉત્પન્ન થાય છે આ દ્રવ્યલુક અણુઓથી અત્યંત લિપ્ત છે તથા જે અણુઓના સમવાય સંબંધથી થાય છે, એમ તાર્ક

માનવું છે. તું જો કે એમ માને છે, પણ અણુના સમવાય સંબંધનું કારણ શું છે, તેનો તારાથી વિચાર થઈ શકતો નથી

શિષ્ય:—આમ આપ કેમ કહેો છો ?

શુરુ—તેમ કહેવાનું કારણ એ કે, સમવાય સંબંધ માનવાથી સમાનપણાનો તેમ જ અવસ્થાથી રહિતપણાનો દોષ આવશે જેવી રીતે દ્રવ્યલુક જો કે અણુઓના કરતા અત્યંત લિપ્ત છે, છતાં સમવાય સંબંધવડે તેઓનો સંબંધ થાય છે. તેવી રીતે સમવાય સંબંધ પણ સમવાયી કરતા અત્યંત લિપ્ત છે, છતાં સમવાયવાચક અન્ય સંબંધવડે સમવાયીઓનો સંબંધ થાય છે. કારણ કે અત્યંત લેહ્યુક્ત સમાનાવસ્થા છે. આથી એકનો બીજા સાથે સંબંધ, બીજાનો ત્રીજા સાથે સંબંધ માનવાથી અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થશે.

શિષ્ય.—અહીં એવા જ્ઞાનવાળા મમવાયનો સમવાયી સાથે નિત્ય સંબંધ શ્રદ્ધા કરવામાં આવ્યો છે. પણ અસંબંધ શ્રદ્ધા કયો નથી અથવા અન્ય સંબંધ સ્વીકાર્યો નથી. માટે તેનો અન્ય સંબંધ માનવો યોગ્ય નથી, કે જેથી અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થાય.

શુરુ.—તું કહે છે તેમ નથી. તારા કહેવા પ્રમાણે થવાથી પણ સંયોગનો મયોગી માથે નિત્ય સંબંધ થવાનો, જેથી સમવાયની માફક અન્ય સંબંધની અપેક્ષા રહેતી નથી. જો લિપ્ત પદાર્થ હોવાને

લીધે સ યોગ પણ લિન્ન સંબંધની અપેક્ષા
ગળતો હોય તો પછી સમવાય પદાર્થ
પણ લિન્ન હોવાથી લિન્ન મંબધની
અપેક્ષા રાખે શુણ્વને લીધે સ યોગને
લિન્ન મંબધની જરૂર પડે છે, પણ
સમવાયને લિન્ન મંબધની જરૂર પડતી
નથી કાગણુકે સમવાયમા શુણ્વનો અભાવ
છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે
બેઉમા અપેક્ષાતુ કારણ એક મરણુ છે
કેમકે શુણ્વની પરિભાષામા કદં વિવેચન
કરેલ નથી કે, જે જે સમવાયી છે તે
શુણ્વ રૂપે છે, તેમજ જે જે શુણ્વ છે તે
સમવાયીરૂપે છે કાગણુ કે સમવાયની
માદક શુણ્વને પણ સ્વરૂપ મંબધ હોય
છે. માટે લિન્ન વસ્તુરૂપે સમવાય
મંબધને તું માને છે, પણ તેમા એ
અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થશે. આ રીતે
અનવસ્થાનો પ્રમંગ આવવાથી એક
વસ્તુની અસ્તિત્વ હોવાથી અર્થ વસ્તુની
અસ્તિત્વ થવાથી, તેમ જ અણુમાથી
દ્રવ્યણુકની પણ ઉત્પત્તિ થશે નહિ
માટે પરમાણુ કાગણુવાદ અચુકત છે (૧૩)

શિષ્ય-ત્યારે આપણે એમ માનીએ
કે, પ્રલવ તથા પ્રલય જેવી વસ્તુ જ
નથી તો કેમ ?

શુરુ.-સૃષ્ટિનો પ્રલવ તથા પ્રલય
નિત્યમિદ્ધ છે, માટે તારો પરમાણુ-
વાદ અયોગ્ય છે. આ જ હેતુને લઈ
૧૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અગ્નિકરણુ ૩ જુ. -સૂત્ર ૧૪ મું.

સૃષ્ટિના પ્રલવાદિ નિત્યસિદ્ધ. ૬

નિત્યમેત્ર ચ માવાત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ -પ્રલવ તથા પ્રલયનું અસ્તિ
ત્વ નિત્ય છે, માટે પરમાણુવાદ
અચુકત છે. (૧૪)

ટીકા -શુરુ -લિન્ન ગતિનો અભાવ
હોવાથી અણુઓ પ્રવૃત્તિ સ્વભાવવાળા
છે, નિવૃત્તિ સ્વભાવવાળા છે, ઉભય સ્વ
ભાવવાળા છે અથવા શુ બેઉ સ્વભાવવાળા
નથી ? આ આશ્વાસી તું કેવી રીતે માને
છે ? આરે રીતે પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી
જો અણુઓનો નિત્ય પ્રવૃત્તિ સ્વભાવ
જ હોય તો પ્રવૃત્તિને લીધે પ્રલયનો
અભાવ થશે. જો અણુઓનો નિત્ય
નિવૃત્તિ સ્વભાવ હોય તો નિવૃત્તિને
લીધે ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે. બેઉ રીતનો
સ્વભાવ છે, એમ કહેવાથી વિરોધ આવ-
વાને લીધે તે અયોગ્ય છે. નિવૃત્તિ તથા
પ્રવૃત્તિ બેઉનો અભાવ માનીએ તો નિમિ-
ત્તને લીધે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ માનવી
પરશે તથા તેમ માનવાથી અદૃષ્ટ આદિ
નિમિત્ત નિત્ય સ્વીકૃત હોવાથી નિત્ય
પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ આવશે. અદૃષ્ટ આદિ
નિમિત્તનું નિરૂપણ નથી, એમ માનશું તો
નિત્ય અપ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ આવશે. માટે
પરમાણુ કાગણુ વાદ અચુકત છે (૧૪)

શિષ્ય -રૂપાદિવાળા પરમાણુઓ
રૂપાદિવાળા પદ્ય મહાબૂત તથા તેના
પદાર્થના કારણરૂપે છે

શુરુ:-પરમાણુઓને જો રૂપાદિયુક્ત તો માનશે તો પરમાણુઓ આણુને બદલે સ્થૂલ તથા નિત્યને બદલે અનિત્ય કરશે. કારણ કે દ્વંદ્વોત્પત્તે આપણે જોઈએ છીએ કે, પટનું કારણ તાંતુ, પટ કરતાં સૂક્ષ્મ છે તેમજ પટ કરતાં નિત્ય છે. પણ આ તો તેથી ઉલટું થશે. આજ હેતુથી ૧૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બું-સૂત્ર ૧૫ મું.

પરમાણુઓનું રૂપાદિપણું.

રૂપાદિમત્વાચ્ચ વિપર્યયો વર્ણનાત્ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ:-પરમાણુઓ રૂપાદિવાળા છે, માટે વૈશેષિકમાં જેમ કહેલ છે, તેથી વિપરીત થશે. કારણ કે લોકમાં તે રીતે જોવામાં આવે છે. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ:-અવયવવાળા દ્રવ્યોને અવયવવાળો વિભાગ થાય છે. પણ ત્યાર પછી તેનો વિભાગ સંભવતો થી. આ ચાર પ્રકારના રૂપાદિવાળા પરમાણુઓ ચાર પ્રકારના રૂપાદિવાળા હતા તથા ભૌતિકના ઉત્પન્ન કરવાવાળા છે. તેઓ નિત્યરૂપે છે. આ રીતનું વૈશેષિક તત્ત્વાળાઓનું જે માનવું છે, તે તેઓનું માનવું કશા પણ આધાર વગરનું છે. કારણ કે રૂપાદિને લીધે પરમાણુઓના પદ્ધતિપદ્ધતી તથા નિત્યત્વથી લિન્નપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. પરમ કારણની અપેક્ષાને લીધે, પરમાણુઓનું સ્થૂલપણું તથા અનિત્યપણું છે. આ રીતનું તેઓનું જે માનવું છે, તેથી લિન્નપણાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો.

શિષ્ય:-આપ જોમ કેમ કહો છે કે, લિન્નપણાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો?

શુરુ:-તેનું કારણ જો કે, આપણે બ્યવહારમાં તે પ્રકારનું જોઈએ છીએ. જેમાં જે વસ્તુ રૂપાદિવાળી હોય છે, તે પોતાના કારણને લીધે સ્થૂલ તથા અનિત્ય જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે તાંતુ કરતાં પટ સ્થૂલ તથા અનિત્ય છે તથા તે પ્રમાણે અંશુ કરતાં તાંતુ સ્થૂલ તથા અનિત્ય છે. તે રીતે આ પરમાણુઓને તેઓ રૂપાદિયુક્ત માને છે. આથી તેઓ કારણસ્વરૂપે છે તથા કારણરૂપ હોવાથી તેઓને સ્થૂલતા તથા અનિત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-વળી અમે જોમ કહીએ છીએ કે, નિત્યપણામાં કારણ રહેલ છે. જેમકે “સદકારણવન્નિત્યમ્ (વિં સૂ. ૪, ૧, ૧) સત્ અકારણવાણું છે તથા નિત્ય છે.”

શુરુ:-આપણે આ પ્રમાણે જો માનીએ તો આણુમાં તેનો સંભવ નથી. કારણ કે તમારા કહેવા પ્રમાણે આણુઓને પણ કારણયુક્તપણાની પ્રાપ્તિ થશે.

શિષ્ય:-નિત્યપણાના સંબંધમાં બીજું પણ કારણ આપેલ છે. જેમકે, “અનિત્યમિતિ ન વિશેષતઃ પ્રતિષેધમાત્રઃ (વિં સૂ. ૪, ૧, ૪) કાર્ય અનિત્ય છે. આથી જો કારણ પણ અનિત્ય હોય તો પછી વિશેષતઃ પ્રતિષેધનો અભાવ થાય અર્થાત્ પ્રતિષેધરૂપે જે નિત્યત્વ, તેનો અભાવ થાય.”

શુરુ:-આમ છતાં પરમાણુઓનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે કોઈપણ નિત્યવસ્તુનો અભાવ થતો હોય તો તે

નિત્ય શબ્દ સાથે નજ (અ) નો સમાસ કદી થાય નહિ પરમાણુઓ નિત્ય છે, એ રીતની આવશ્યકતા પણ નથી. મૂળ જરૂરીઆત તો એટલીજ છે કે, પરમ કારણ સ્વરૂપ બ્રહ્મ નિત્યરૂપે છે. વળી શબ્દાર્થના કેવળ વ્યવહારને લઈ કોઈ પણ વિષયની સિદ્ધિ થતી નથી. કાળકે લિન્ન પ્રમાણની સિદ્ધિવાળા શબ્દ તથા વસ્તુનો વ્યવહાર હોય છે

શિષ્ય:-અમાગ વૈશેષિકમા નિત્યતાના સંબંધમાં ત્રીજી પણ કાળકે કહેલ છે જેમકે “અવિદ્યા ચ (વૈ. ૪, ૧, ૫) વળી અવિદ્યા.”

ગુરુ:-આ સૂત્રનું વિવરણ આ પ્રમાણે કરીએ કે, અવિદ્યા એટલે જે કાંઈ કાર્યો સર્વતઃ જોવામાં આવે છે, તેનાં કારણો હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ રીતે તે કારણનો સ્વીકાર ન કરવો તે. આમ થવાથી દ્રયુત્પન્નની પણ નિત્યતા થવાનો પ્રસંગ આવશે

શિષ્ય:-અદ્રવ્યસ્વરૂપે જે હોય, તે કાળકે રૂપે છે, એમ વિશેષણ લગાડીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-આ રીતનું વિશેષણ લગાડીએ તો પણ નિત્યપણાના નિમિત્તરૂપે અકારણતા જ ઉત્પન્ન થશે. વળી પ્રથમ આ આગત કહેવામા આવેલ છતાં અવિદ્યા ચ આ રીતે બીજીવાર કહેવાથી પુનરુક્તિ નામનો દોષ લાગુ પડ્યો.

શિષ્ય:-કારણના વિભાગને લીધે તથા તે કારણના નાશને લીધે, તેથી લિન્ન જે તૃતીય છે, તેના નાશનો અમંભવ એ જ અવિદ્યા. આ અવિદ્યા પરમાદ-

ઓના નિત્યપણાનું સૂચન કરે છે આ રીતનું વિવરણ કરીએ તો શી હાનિ છે ?

ગુરુ:-અવશ્ય નાશ પામનારી વસ્તુ બે રીતના હેતુવડે નાશ થવા યોગ્ય છે, આ રીતનો નિયમ હોતો નથી આ રીતની માન્યતા એટલા માટે હોય છે કે, સ યોગવાળા અનેક દ્રવ્યમાં તેથી લિન્ન દ્રવ્યવડે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ સ્વીકારવામા આવે છે વિશેષ ભાવના નાશવાળા સામાન્યાત્મક કારણ વિશેષવાળી અન્ય અવસ્થાને પામી, ઉત્પન્નકર્તારૂપે થાય છે, એમ જો માનીએ તો જેમ ઘી કંઠણ તથા નાશવાનું છે, તેમ સ્વરૂપાવસ્થાવાળી વસ્તુના નાશવડે તેનો નાશ થયો, એમ માનવું પડશે. માટે રૂપાદિને લીધે પરમાણુઓનું તારા ધારવા કરતાં વિપરીતપણું હોવું જોઈએ માટે પરમાણુ કારણવાદ અયોગ્ય છે. (૧૫)

શિષ્ય:-પરમાણુઓના ગુણો વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળા છે, એમ કદપના કરીએ તો તેમાં દોષ છે, પણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળા નથી, એમ કદપીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-જેઉ રીતે માનવાથી દોષ આવે છે, માટે પરમાણુ કારણવાદ અયોગ્ય છે. તે જ કારણથી ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:- અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૧૬ મું.

પરમાણુવાદનું ખંડન.

उमयद्या च दोषात् ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-પરમાણુઓ વૃદ્ધિ ક્ષયવાળા કદપીએ અથવા ન કદપીએ, પણ જેઉ રીતે દોષ હોવાથી પરમાણુકારણવાદ અયુક્ત છે (૧૬)

શિષ્ય-પૃથ્વી સ્થૂલરૂપે તથા ગંધ, રસ, રૂપ તથા સ્પર્શ શુણ્ણવાળી છે જળ સૂક્ષ્મરૂપે તથા રૂપ, રસ અને સ્પર્શ શુણ્ણવાળું છે. તેજ સૂક્ષ્મતરરૂપે તથા રૂપ અને સ્પર્શ શુણ્ણવાળું છે. વાયુ સૂક્ષ્મતમ-રૂપે તથા સ્પર્શ શુણ્ણવાળો છે. આ રીતે આ ચાર ભૂતો વૃદ્ધિ તથા ક્ષય શુણ્ણવાળા તથા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર તથા સૂક્ષ્મ-તમ, આમ ચાર સ્વરૂપવાળા લોકમાં ભેવામાં આવે છે. આ રીતે પરમાણુ-ઓને પણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષય શુણ્ણવાળા માનીએ અથવા ન માનીએ. આ ભેમાંથી કોઈપણ રીત અંગીકાર કરીએ તો કેમ?

ગુરુ-ભેદ પ્રકારે દોષનો પ્રસંગ ત્યાગ કરી શકાય એમ નથી. પ્રથમ જો વૃદ્ધિ તથા ક્ષયનો શુણ્ણ માનીએ છીએ તો વૃદ્ધિયુક્ત શુણ્ણ-વાળા પરમાણુઓને ભૂતસ્વરૂપે વૃદ્ધિ થવાથી તે પરમાણુઓનું અપરમાણુપણું પ્રાપ્ત થશે. ભૂત સ્વરૂપની વૃદ્ધિ થતી નથી, એમ કહેવાયલું છે. કારણ કે ભૂતો કાર્યરૂપે થાય છે ત્યારે શુણ્ણની વૃદ્ધિમાં ભૂત સ્વરૂપની વૃદ્ધિ થયેલી ભેવામાં આવે છે. જો શુણ્ણની કલ્પના વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળી નહીં માનીએ તથા પરમાણુ સર્વ સામ્ય હોવાથી એક શુણ્ણવાળા છે, એમ માનીએ તો પછી તેજમાં સ્પર્શની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ, જળમાં રૂપ તથા સ્પર્શની, અને પૃથ્વીમાં રસ, રૂપ તથા સ્પર્શની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ. તેમ જ કારણ શુણ્ણ પ્રથમ હોવાથી કારણ શુણ્ણની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ નહિ.

શિષ્ય-જો સઘળા ચારે શુણ્ણની કલ્પના કરીએ તો કેમ?

ગુરુ-તેમ માનશું તો જળમાં પણ ગંધની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, તેજમાં ગંધ તથા રસની, વાયુમાં ગંધ, રૂપ તથા રસની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. પણ તે રીતે થતું ભેવામાં આવતું નથી. આથી પણ પરમાણુકારણવાદ અયુક્ત છે. (૧૬)

શિષ્ય-શિષ્ટ પુરુષો પરમાણુ કારણ વાદને સ્વીકારતા હોય, તો પછી તે ખરો કે નહિ?

ગુરુ-શિષ્ટ પુરુષો પણ પરમાણુ-કારણવાદને સ્વીકારતા નથી. માટે તે અત્યંત અયુક્ત છે. તેથી જ ૧૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ ભૂત-સૂત્ર ૧૭ મું.

પરમાણુકારણનો અસ્વીકાર.

અપરિપ્રહાચ્ચાત્યન્તમનપેક્ષા ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ:-પરમાણુ કારણવાદનો શિષ્ટે પરિપ્રહ કયો નથી, માટે તે અત્યંત અગ્રાહ્ય છે. (૧૭)

ટીકા:-ગુરુ:-પ્રધાન કારણવાદની સ્થાના વેદવેત્તા દેટલાક મનુ આદિઓએ કરેલી છે. કારણ કે તેઓનો અભિપ્રાય સત્કાર્યત્વ આદિ અંશવાળો હોય છે. પણ આ પરમાણુ કારણવાદ તો કોઈ પણ શિષ્ટોએ કોઈ પણ અંશે કરી સ્વીકાર્યો નથી. માટે વેદવેત્તાઓનું એમ માનવું છે કે, તે અત્યંત આદર કરવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-અમે વેશેપિકો એમ માનીએ છીએ કે, દ્રવ્ય, શુણ્ણ, કર્મ, સામાન્ય,

વિશેષ, તથા સમવાયવાળા છ પદાર્થો શાસ્ત્રયુક્ત અત્યંત લિપ્ત તથા લિપ્ત લક્ષણવાળા છે. જે રીતે મનુષ્ય, ઘોડો તથા સસલું અત્યંત લિપ્ત છે. અમારું સ્વીકારવું આ પ્રમાણેનું છે તથા તેથી વિરુદ્ધ શેષ રહેલ પદાર્થો દ્રવ્યને અધીન છે, એમ અમે વૈશેષિકો સ્વીકારીએ છેએ.

શુરુ:-આ રીતનું તારૂં માનવું ખોટું છે.

શિષ્ય:-આપ કેવી રીતે ખોટું કહો છો, તે જણાવશો ?

શુરુ:-જેવી રીતે શશ, કુશ, પલાશ આદિ અત્યંત લિપ્ત પદાર્થો છે, તેથી તેઓ એક બીજાને અધીન નથી. તે જ રીતે દ્રવ્યાદિ અત્યંત લિપ્ત હોવાને લીધે શુભ્ર આદિ દ્રવ્યને અધીન થવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-શુભ્રાદિ દ્રવ્યને અધીન માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-તેમ જો માનશો તો દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી શુભ્રનું અસ્તિત્વ થશે તથા દ્રવ્યના અભાવમાં શુભ્રનો પણ અભાવ થશે. આથી દ્રવ્ય જ સ્થાનાદિના લેહને લીધે અનેક શબ્દ તથા પ્રતીતિવાળું થશે. દાખલા તરીકે દેવદત્ત જો કે એક છે, છતાં લિપ્ત અવસ્થાને લીધે અનેક શબ્દ તથા પ્રતીતિવાળો થશે. આમ થવાથી સાંખ્ય મિદ્ધાંત સાનુકૂલ થશે તથા પોતાના મિદ્ધાંતથી પ્રતિકૂલ થશે

શિષ્ય:-ધૂમારો જો કે અગ્નિથી લિપ્ત છે, છતાં તે અગ્નિને અધીન હોય, એમ જોવામાં આવે છે.

શુરુ:-તારી વાત ખરી છે. તેમ જોવામાં આવે છે ખરૂં, પણ તે જાળતમાં લેહની પ્રતીતિને લીધે અગ્નિ તથા ધૂમારો લિપ્ત છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. પણ આ સ્થળે તો સફેત કામળ, લાલ ગાય, કાળું કમળ, આ રીતે દરેક દ્રવ્યની પ્રતીતિ પોતપોતાના વિશેષણને લઈને થાય છે, માટે અગ્નિ તથા ધૂમની માફક દ્રવ્ય તથા શુભ્રની લેહપ્રતીતિ નથી, માટે શુભ્રનું જ દ્રવ્યવાચકપણું છે. આથી એમ કહેવાયલું છે કે, કર્મ સામાન્ય, વિશેષ તથા સમવાયસંબંધ, આ સર્વ દ્રવ્યને અધીન છે. શુભ્રો દ્રવ્યને અધીન છે. કારણ કે દ્રવ્ય તથા શુભ્ર અયુતસિદ્ધ છે, એમ જો કહીએ તો અયુતસિદ્ધ હોવાથી સમાન દેશવાળા, સમાન કાળવાળા અથવા તો સમાન સ્વભાવવાળા હોવા જોઈએ. હવે લિપ્ત દેશવાળા દ્રવ્ય તથા શુભ્ર નથી, એમ માનીએ તો પોતાના સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચે છે.

શિષ્ય:-હાનિ પહોંચવાતું શું કારણ છે ?

શુરુ:-હાનિ પહોંચવાતું કારણ એ કે, તંતુથી ઘનેલ પટ તંતુના સ્થાનવાળું છે, પણ પટ સ્થાનવાળું તંતુ કદી કહેવાશે નહિ. તેમ જ પટના શુકલત્વ આદિ

અયુત સિદ્ધ:-એ પદાર્થમાંથી એ બધા સૂત્રી નાશ નહિ પામે ત્યાં સૂત્રી બીજાને વળગીને રહે છે. આ રીતના એ પદાર્થો હોય તે અયુત સિદ્ધ કહેવાય છે. અયુત સિદ્ધ ખાત્ર પ્રકારના છે.

ગુણો પટ સ્થાનવાળા મનાય છે, પણ તંતુ સ્થાનવાળા નહિ. -

શિષ્ય:-એ મેં માનીએ છીએ કે, “ દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાન્નરમારમંતે ગુણાથ ગુણાન્તરમ (વે. ૧, ૧, ૧૦) એક દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના કારણરૂપે હોય છે તથા એક ગુણુ ખીજા ગુણુના કારણરૂપે હોય છે.” જેમકે કારણ દ્રવ્યરૂપ તંતુઓ કાર્ય દ્રવ્યરૂપ પટનો આરંભ કરે છે. વળી અમારું માનવું એવું છે કે, તંતુમાં રહેલ શુકલ આદિ ગુણો કાર્ય દ્રવ્યરૂપ પટમાં શુકલ આદિ લિપ્ત ગુણુની ઉત્પત્તિ કરે છે.

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! તારું કહેવું બ્યા-જળી છે. હવે દ્રવ્ય તથા ગુણુ લિપ્ત સ્થાનવાળા નથી, એમ જો તું માનશે તો એક દ્રવ્ય ખીજા દ્રવ્યના કારણરૂપે છે, તેમજ એક ગુણુ ખીજા ગુણુના કારણરૂપે છે, એવી રીતનું તારું જે માનવું છે, તેને હાનિ પહોંચશે.

શિષ્ય:-જે બે વસ્તુનો લિપ્ત સમયમાં અભાવ હોય, તે અયુતસિદ્ધ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-એમ જો માનશે તો ગાયનું કાણું તથા જમણું શીંગડું અયુતસિદ્ધ છે, એમ ઠરશે.

શિષ્ય:-જે બે વસ્તુમાં લિપ્ત સ્વભાવનો અભાવ છે, તે બે વસ્તુઓ અયુતસિદ્ધ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-જો તેમ માનશે તો અયુતસિદ્ધપણમાં દ્રવ્ય તથા ગુણુનો પોતાનો ભેદ મંભવી શકતો નથી. કારણ કે તેની

તાદાત્મ્ય સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. અયુતસિદ્ધ પદાર્થનો જે સંબંધ, તે સંયોગ સંબંધ તથા અયુત સિદ્ધ બે પદાર્થનો જે સંબંધ, તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે, આ રીતનું તેઓનું માનવું જે છે, તે મિથ્યા થશે. કારણ કે પ્રથમ સિદ્ધ થયેલ કારણનું બનેલું કાર્ય અયુત સિદ્ધવાળું છે, એમ બની શકશે નહિ.

શિષ્ય:-અયુત સિદ્ધ કાર્યનો કારણ સાથે જે સંબંધ, તે સમવાય સંબંધ છે, આ રીતે બેમાંથી એકની આવશ્યકતા છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-તેમ માનશે તો પ્રથમ જેની સિદ્ધિ નથી, એવા અપ્રાપ્ત કાર્યનો કારણ સાથે કદી સંબંધ હોઈ શકે નહિ. કારણકે સંબંધ થવો, તે બે વસ્તુને અધીન છે.

શિષ્ય:-એક વસ્તુ સિદ્ધ થયા પછી ખીજા સાથે સંબંધ રાખે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-કારણ સંબંધની પૂર્વે કાર્યની મિદ્ધિ છે, એમ માનશું તો અયુત સિદ્ધિનો અભાવ થવાથી, કાર્ય તથા કારણમાં સંયોગ રહેલ નથી; તેમ જ વિભાગ રહેલો નથી, એમ બેઉ રીતની હાનિ થશે.

શિષ્ય:-ઉત્પન્ન થયેલ તેમ જ ક્રિયાથી રહિત કાર્ય દ્રવ્યનો વિભુરૂપ આકાશાદિ લિપ્ત દ્રવ્ય સાથે જે સંબંધ છે, તે સંયોગસંબંધ છે, પણ સમવાયસંબંધ

* યુત મિદ્ધ-પૃથક્ સિદ્ધ વસ્તુ અસંબંધ વસ્તુમાં મળે છે.

નથી. તે જ રીતે કારણ દ્રવ્યની સાથે જે સંબંધ થાય છે, તે પણ સંયોગ સંબંધ છે, પણ સમવાયસંબંધ હોવો જોઈએ નહિ. આ રીતે માનીએ તો પછી કેમ ?

ગુરુ-સંબંધીનો અભાવ હોવા છતાં સંયોગસંબંધનું અસ્તિત્વ છે અથવા તો સમવાયસંબંધનું અસ્તિત્વ છે, એમાં કોઈ પ્રમાણ હોતું નથી.

શિષ્ય-સંબંધી શબ્દની પ્રતીતિ વિના સંયોગ તથા સમવાયસંબંધની શબ્દપ્રતીતિ જોવામાં આવે છે, માટે સંબંધી તથા સંબંધનું અસ્તિત્વ છે.

ગુરુ-તેમ હોઈ શકે નહિ. એક હોય છતાં સ્વરૂપના બાહ્ય રૂપવડે અનેક શબ્દની પ્રતીતિ જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે દેવદત્ત એક છતાં લોકમાં સ્વરૂપે કરી, તેમજ સંબંધી રૂપવડે અનેક શબ્દની પ્રતીતિવાળો થાય છે. જેવી રીતે એક જ મનુષ્ય, બ્રાહ્મણરૂપે, શ્રોત્રિયરૂપે, ઉદાર રૂપે, બાળરૂપે, યુવાનરૂપે, વૃદ્ધરૂપે, પિતા-રૂપે, પુત્રરૂપે, પૌત્રરૂપે, બ્રાતારૂપે તેમજ જામાતારૂપે હોય છે. જેવી રીતે રેખા એક હોય છે, છતાં લિન્ન લિન્ન સ્થળે તેને મૂકવાથી તે દશ, સો, હજાર આદિ શબ્દની પ્રતીતિનો લેહ અનુભવે છે. તે જ રીતે જ સંબંધીઓ સંબંધી શબ્દની પ્રતીતિ હોવા વિના સંયોગ તથા સમવાય સંબંધરૂપ શબ્દની પ્રતીતિરૂપે થઈ શકે છે, પણ લિન્ન વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય તો જ થઈ શકે છે, એમ હોતું નથી. ઉપલબ્ધિવાચક વસ્તુ, જે સદાપ્રાપ્ત

હોય છે, તેને વિશે પાંચ પ્રકારના પ્રમાણનો અભાવ માનીએ તો સંબંધીથી લિન્ન વસ્તુરૂપ સંબંધનો અભાવ થશે. સંબંધીમા સંબંધ શબ્દની પ્રતીતિ જો હોય તો પછી તેનું અસ્તિત્વ સર્વદા હોવું જોઈએ, પણ તેમ નથી. કારણ કે સ્વરૂપના બાહ્ય રૂપને લીધે તે કહેવાયેલ છે તે જ રીતે અણુ આત્મા તથા મનને સ્થાનવિશેષનો અભાવ હોવાથી સંયોગનો સભવ નથી. કારણ કે સ્થાનવાચક દ્રવ્યનો સ્થાનવાચક લિન્ન દ્રવ્યસાથે સંયોગ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય-અણુ, આત્મા તથા મનને કોઈ કલ્પિત સ્થાન હશે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ-તેમ બની શકે નહિ. કારણ કે અવિદ્યમાન વસ્તુની કલ્પના કરવાથી સર્વ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, એ રીતનો પ્રસંગ આવી પડશે. વિરૂદ્ધ કે અવિરૂદ્ધ, આટલો જ વિષય અવિદ્યમાનરૂપે કલ્પવો જોઈએ, પણ તેથી અધિક નહિ, આ રીતના નિયમનો અભાવ છે. કારણ કે કલ્પના પોતાને અધીન થવાથી તેમા એકાતનો સંભવ થશે પણ તમે વૈશેષિકો જે છ પદાર્થની કલ્પના કરો છે, તેથી લિન્ન બીજા વધુ સંજોગ કે હજાર વિષયો કલ્પવા યોગ્ય નથી, એ રીતનો પ્રતિબંધ નથી. આથી એમ થશે કે, જેની જેમ મરણ હશે, તે પ્રમાણે તે સિદ્ધિ કરશે. કોઈ કૃપાણુ ગ્રાણીએ રીતની કલ્પના કરે કે, ગ્રાણીઓને પુષ્કળ દુઃખવાળો સંસાર નહિ થાય.

વળી બીજો કોઈ વ્યસની એમ કહવાના કરે કે, મુક્ત પુરુષોની પણ ફરી ઉત્પત્તિ થાય તો સાફ. આ પ્રમાણે તેઓની કલ્પનાતરંગને કોણ અટકાવી શકનાર હતું ? વળી બીજું પણ દૂષણ છે તે એ કે, બે નિરવયવ પરમાણુઓનો અવયવયુક્ત દ્રવ્યલુકની સાથે આકાશની માફક મંબધ થવો અયોગ્ય છે. આકાશ તથા પૃથ્વી આદિનો સંબંધ લાખ તથા લાકડાની માફક કઠી હોતો નથી.

શિષ્ય: કાર્યદ્રવ્ય તથા કારણ દ્રવ્યમાં જે આશ્રિત તથા આશ્રય ભાવ રહેલ છે, તે કઠી પણ મિથ્યા થતો નથી. માટે સમવાયસંબંધ અવશ્ય કંપના કરવા યોગ્ય છે.

શુરુ:—તારૂં આ માનવું પણ જોડું છે. કારણ કે એક વસ્તુને અન્ય વસ્તુનો આશ્રય હોય છે. કાર્ય તથા કારણની ભેદની સિદ્ધિ થવે આશ્રિત તથા આશ્રય ભાવની મિદ્ધિ થાય; તથા આશ્રિત આશ્રય ભાવની સિદ્ધિ થવે તેઓમાં ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમ થવાથી કુંડી તથા બોરડીના આડની માફક એક બીજામા આશ્રયપણું હોવું જોઈએ. વેદાંત વાદીઓ કહી એમ માનતા નથી કે, કાર્ય કારણમા ભેદ છે અથવા આશ્રિત આશ્રય ભાવ છે. કારણ કે અમે વેદાંતીઓ એમ સ્વીકારીએ છીએ કે, કારણતું સ્થાન માત્ર કાર્ય છે. વળી તારા મતમાં બીજું પણ દૂષણ છે. તે એ કે, પરમાણુઓ અવયવવાળા છે. માટે છ, આઠ અથવા દશ જેટલી દિશાઓ

છે, તેટલા અવયવવડે તેઓ અવયવ-યુક્ત થવા જોઈએ. આ પરમાણુઓ અવયવયુક્ત હોવાથી અનિત્યરૂપે છે, માટે પરમાણુ નિત્ય તથા નિમ્નવયવ છે, એમ તારા માનવામાં બાધ આવશે.

શિષ્ય:—આપ દિશાના ભેદથી ભેદવાળા જેટલા અવયવોની કલ્પના કરો છો, તે જ અમે પરમાણુરૂપે માનીએ છીએ.

શુરુ:—તેમ પણ બની શકે નહિ. કારણ કે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મપણાના ક્રમે કરી પરમ કારણનો અભાવ થશે તથા તેમ થવાથી વિનાશની પ્રાપ્તિ થશે. જેવી રીતે પૃથ્વી દ્રવ્યલુકાદિ કરતા વધારે સ્થૂલરૂપે વસ્તુ હોવાથી નાશને પામે છે, તે જ રીતે સૂક્ષ્મ તથા વધારે સૂક્ષ્મ પૃથ્વી સ્વરૂપ વસ્તુ નાશ પામે છે. તે રીતે દ્રવ્યલુક તેમ જ પરમાણુઓ પણ પૃથ્વી સ્વરૂપે હોવાથી વિનાશ પામવા જોઈએ.

શિષ્ય:—જે કોઈ વિનાશ પામે છે તે ત્યાં સુધી અવયવ હોય છે ત્યાં સુધી વિનાશ પામે છે, પણ પછી નહિ

શુરુ:—તારૂં તે રીતવું માનવું પણ જોડું છે. કારણ કે ધીતું કઠણપણું જવા સુધી તેને વિનાશની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ અમારૂં કહેવું છે. જેવી રીતે ધી તથા સોનાના અવયવોનો વિભાગ થતો નથી, છતાં અગ્નિના સંયોગને લીધે તેઓ દ્રવભાવને પામે છે તથા તેની કઠિતાનો નાશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પરમાણુઓ પણ પરમ કારણરૂપે નહિ હોવાથી તેના મૂર્ત સ્વરૂપનો નાશ થશે તે જ રીતે કાર્યનો આરભ પણ

કેવળં અવયવના સંયોગવટં જ - યતો નથી. કારણ કે અવયવનો સંયોગ થયા વિના દૂધ તથા જળ આદિની કા-યોત્પત્તિ દહી તથા ડિમ આદિરૂપે જોવામાં આવે છે. માટે સાર રહિત તર્કની યોજના આ પરમાણુ કારણવાદમાં કરેલી છે. તે ઇશ્વરને કારણરૂપે માનનારી શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે. વળી શ્રુતિ-પ્રવિણું મનુ આદિ શિષ્ટ પુરૂષોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નથી. માટે મોક્ષ માર્ગને ઇશ્વરનારાઓએ આ પરમાણુ કારણવાદમાં જરા પણ શ્રદ્ધા રાખવી નહિ, એ આ સર્વનું તાત્પર્ય છે. (૧૭)

શિષ્ય:-આપે 'વેશેષિકતુ' ખંડન અર્થાત્ અર્થ વૈનાશિકતુ' ખંડન કર્યું. પણ મર્વ ક્ષણિકવાદી સંબંધી નિરૂપણ કરશો.

ગુરુ:-ખૌદો મર્વ ક્ષણિકવાદી કહેવાય છે. બુદ્ધિના ભેદથી અથવા શિષ્યના ભેદથી તેઓ ત્રણ પ્રકારના છે. કેટલાક સર્વ અસ્તિત્વરૂપે છે, એમ માનનારા છે, કેટલાક વિજ્ઞાનને જ અસ્તિત્વરૂપે માનનારા છે તથા કેટલાક સર્વ શૂન્ય છે, એમ માનનારા છે. પણ વેશેષિક તેમ જ બોદ્ધ બેઠના સમુદાયમાં અભાવ છે. કારણ કે સમુદાયી અચેતન સ્વરૂપે છે. આ જ ઉત્પત્તિ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ યુ-સત્ર ૧૮ મુ.

ક્ષણિકવાદીનું ખંડન.

સમુદાય ઉપપદ્ધૃતેડપિ તદ્દપ્રાપ્તિ: (૧૮)

બેડ પ્રકારના સમુદાયમાં સમુદાયનો અભાવ છે. (૧૮)

ગુરુ:-યુક્તિ જેવી જોઈએ તેવી નહિ જોવાથી, શિષ્ટ પુરૂષોએ સ્વીકાર નહિ કરેલ હોવાથી તેમજ વેદથી વિરોધી હોવાથી, વેશેષિક સિદ્ધાંત અપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી, એમ કહ્યું છે. આ વેશેષિક સિદ્ધાંતને અર્થ વૈનાશિક કહેવામાં આવે છે. કારણ કે 'વૈનાશિક' સદશ છે. વળી સર્વ વૈનાશિક સિદ્ધાંત તો તદ્દન અનપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. આ ગાળાતનું વિવેચન આ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું. બુદ્ધિના ભેદને લીધે અથવા તો શિષ્યના ભેદને લીધે સર્વ વૈનાશિક સિદ્ધાંત અનેક પ્રકારનો છે. તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરી ત્રણ પ્રકારના સિદ્ધાંતોનો છે:-કેટલાક સર્વાસ્તિત્વ વાદીઓ અર્થાત્ સર્વ અસ્તિત્વરૂપે છે એમ માનનારા છે, કેટલાક વિજ્ઞાનાસ્તિત્વવાદી હોય છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાનને જ અસ્તિત્વરૂપે માનનારા છે તથા કેટલાક સર્વ શૂન્યવાદી છે અર્થાત્ સર્વને શૂન્યરૂપે માનનારા છે.

શિષ્ય:-તેમાં સર્વ અસ્તિત્વવાદીઓ અને બાહ્ય તથા આંતરરૂપ વસ્તુને માનીએ છે. જેમકે ભૂત તથા ભૂતનું કાર્ય, ચિત્ત તથા ચિત્તનું કાર્ય.

ગુરુ:-તારા આ સિદ્ધાંતનું પ્રથમ ખંડન કરું છું તે સાંભળ. પૃથ્વી તથા ધાતુ આદિ ભૂતરૂપે છે. રૂપાદિ તથા ચંદુ આદિ લૌતિકરૂપે છે.

શિષ્ય:-પૃથ્વી આદિનાં ચાર પ્રકારનાં પરમાણુઓ કદણુ સ્વભાવવાળાં, સ્નિગ્ધ સ્વભાવવાળાં, ઉપ્પુ સ્વભાવવાળાં તથા ચલન સ્વભાવવાળા હોય છે. આ પરમા

અવિદ્યા, મંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામરૂપ,
 યદાયતન, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન,
 ભવ, જાતિ, જરા, મરણ, શોક, પન્નિદેવના,
 દુઃખ તથા દુર્મનસ્તા.

(૧) અવિદ્યા-ક્ષણિક, કાર્યરૂપ તથા દુઃખ સ્વભાવવાળી વસ્તુમા સ્થાયી તથા નિત્યપણ્યાની જે સુખબુદ્ધિ, તે અવિદ્યા.

(૨) સસ્કાર-વિપયમા રાગ, દ્વેષ તથા મોહ.

(૩) વિજ્ઞાન-ગર્ભમા રહેવાને પ્રથમ થનાર જ્ઞાન.

(૪) નામરૂપ-શરીરની કલવ બુદ્ધ બુદ્ધાદિ અવસ્થા.

(૫) યદાયતન-વિજ્ઞાન, પૃથ્વી આદિ ચાર જૂતો અને રૂપ આ ગીતના છ સ્થાન જે ઇન્દ્રિય સંઘાતના છે, તે યદાયતન.

(૬) સ્પર્શ-નામ રૂપનો ઇન્દ્રિયો સાથે જે સંયોગ, તે સ્પર્શ.

(૭) વેદના-સુખાદિનું જ્ઞાન

(૮) તૃષ્ણા-વિપયની ઇચ્છા.

(૯) ઉપાદાન-વાણી તથા ઘરીગની એટલે

(૧૦) ભવ-જેનાથી જન્મ થાય છે તે અર્થાત્ ધર્મ અને અધર્મ.

(૧૧) જાતિ-દેહજન્મ અર્થાત્ પાંચ સંસ્કૃતિયુદાય

(૧૨) જરા-ઉત્પત્તિ થયેલ સંક્રમણો પરિપાક

(૧૩) મરણ-નાશ.

(૧૪) શોક-પુનાદિના વિયોગથી થતું દુઃખ.

(૧૫) પન્નિદેવના-મગ્ન પાછળ વિશાપ

(૧૬) દુઃખ અનિદ વસ્તુનો અનુભવ.

(૧૭) દુર્મનસ્તા-માનસિક બધા.

આ જાતની એક જીજ્ઞાસા કારણરૂપ અવિદ્યાઓ જોડોના મતમાં કેટલીકવાર સંક્ષેપ કરી નિરૂપિત કરેલ છે તથા કેટલેક સ્થળે વિસ્તારપૂર્વક તેનું નિરૂપણ કરેલ છે આ રીતનું વિવેચન કેવળ બૌદ્ધ વાદીના મત પ્રમાણેજ છે એમ નથી, પણ સર્વને આ અવિદ્યાદિસમૂહ સમત છે. આ રીતે અવિદ્યાદિ સમૂહ વારવાર પરસ્પર કાર્ય કારણ ભાવવડે ઘન્ટી યંત્રની માફક ચાલુજ છે. અર્થાત્ આથી સંઘાત થવો યોગ્ય છે.

શુરુ-તું કહે છે તેમ જાનશે નહિ કારણ કે અવિદ્યા આદિ કેવળ ઉત્પત્તિ માત્રના કારણરૂપે છે. જો સંઘાતનું કોઈ નિમિત્ત માનીએ તો સંઘાતમાનવો યોગ્ય છે. પણ સંઘાતનું કોઈ નિમિત્ત નથી કારણ કે જ્યારે અવિદ્યા એક જીજ્ઞાસા કારણરૂપે છે એમ માનીએ તો પૂર્વ પૂર્વ અવિદ્યા ઉત્તર ઉત્તર અવિદ્યાના કારણરૂપે થાય તથા તેમ જાની પણ શકે, પણ સંઘાતની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે કોઈ વસ્તુનો સંભવ નથી.

શિષ્ય-મારું માનવું એવું છે કે, અવિદ્યા આદિ સંઘાતની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

શુરુ-જો તારો એમ અભિપ્રાય હોય કે, અવિદ્યા આદિ, સંઘાત વિના પોતાના સ્વરૂપને પામતા નથી તો પછી એમ માનવું પડશે કે, સંઘાતની જરૂરિયાત છે તો પછી તે સંઘાતનું નિમિત્ત કહેવું જોઈએ. વળી અણુ નિત્ય છે, એમ માનવાથી કાર્ય કારણ ભૂત લોકતા છે, એમ માનવું પડશે તથા એમ માનીએ તો સંઘાતનો સંભવ

નથી, એમ વેશેષિક પેરીક્ષામાં કહ્યું છે. તો પછી અણુઓ ક્ષણિક છે તથા તેથી કાર્ય કારણથી રહિત તેમ જ લોકતાથી રહિત હોય તો પછી સંઘાતનો સંભવ ક્યાથી જ હોઈ શકે ?

શિષ્ય:-અવિદ્યા આદિ જ સંઘાતના નિમિત્તરૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-તો પછી સંઘાતનો જ આશ્રય સ્ત્રી પોતાના જ સ્વરૂપને પોતાનારી અવેદ્યા આદિ સંઘાતના જ નિમિત્તરૂપે કેવી રીતે થઈ શકે ?

શિષ્ય:-હીક, પણ જો એમ માનીએ કે, સંઘાત અનાદિ સંસારમાં સર્વદા વર્તમાન છે તથા અવિદ્યા આદિ તેના આશ્રયરૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-તું જો એમ માનશે તો એક સંઘાતમાંથી જે ઉત્પત્તિ થાય, તે ઉત્પત્તિ નિયમવાળી તેના સરખી જ થાય, નિયમથી રહિત સરખી ઉત્પત્તિ થાય કે નિયમથી રહિત ભિન્ન ઉત્પત્તિ થાય હવે નિયમવાળી જ સંઘાતની ઉત્પત્તિ છે, એમ માનશે તો પછી મનુષ્યદેહને દેવ પક્ષી આદિ યોગે, તેમ જ નરકની પ્રાપ્તિનો અભાવ થશે. હવે અનિયમપણું સ્વીકારશું તો મનુષ્યદેહ કોઈ ક્ષણે હસ્તીરૂપે થશે, દેવરૂપે થશે, અથવા ફરી મનુષ્યરૂપે થાય. આ રીતે જનનું ભ્રમજો, બેઉ પ્રકારે થશે, એમ માનવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-જેના લોગને અર્થે સંઘાત છે, તે સ્થિરલોકતારૂપે નથી, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-એમ માનશે તો લોગને માટે લોગ પ્રાર્થનીય થશે, પણ, અન્યવડે પ્રાર્થનીય થશે નહિ. તેમ જ મોક્ષને માટે મોક્ષ પ્રાર્થનીય થશે, પણ અન્ય મુમુક્ષુવડે તે પ્રાર્થનીય થશે નહિ.

શિષ્ય:-લોગ તથા મોક્ષ બેઉ અન્યવડે પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-એમ જો તું માનશે તો લોગ તથા મોક્ષ સમયે અન્યની સ્થિતિ હોવી ભ્રમજો. પણ અન્યની સ્થિતિ સ્વીકારવાથી અન્યનું ક્ષણિકપણું છે, એમ માનવાને ઘાઘ આપશે. માટે અવિદ્યા આદિ એક બીજાની ઉત્પત્તિ માત્રવડે નિમિત્તરૂપે ભલે થાય, પણ તેથી સંઘાતના નિમિત્તરૂપે તેની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે લોકતાનો અભાવ છે, એમ તાત્પર્ય છે. (૧૬)

શિષ્ય:-ક્ષણિક ઉત્તર કાર્યનું પૂર્વ ક્ષણિક કાર્ય કારણ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-તેમ જનશે નહિ કારણ કે ઉત્તરકાર્યની ઉત્પત્તિ થતાં પૂર્વકાર્યનો નાશ થશે તથા તેમ થવાથી સંઘાતના કારણનો અભાવ થશે. આ જ હેતુથી ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ યુ-સૂત્ર ૨૦ મું.

સંઘાતના કારણનો અભાવ.

ઉત્તરોત્પાદે ચ પૂર્વનિરોધાત્ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્તરક્ષણિક કાર્યની ઉત્પત્તિ થયે પૂર્વક્ષણિક કાર્યનો નાશ થાય છે, આથી સંઘાતની સિદ્ધિ થશે નહિ. (૨૦)

ટીકા:-શુરૂ-આપણે એ તો સિદ્ધ કરી ચૂક્યા કે, અવિદ્યા આદિ ઉત્પત્તિ માત્રે કરી નિમિત્તરૂપ હોવાથી, સંઘાતની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. હવે આપણને એ સિદ્ધ કરવાનું રહ્યું છે કે, કેવળ ઉત્પત્તિથી નિમિત્ત-પણું સંભવતું નથી આંમ માનવાનું કારણ એ કે, ક્ષણભગવાદીઓ આ રીતે માને છે કે, ઉત્તર ક્ષણિક કાર્ય જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે પૂર્વ ક્ષણકાર્યનો નાશ થાય છે. ઉત્તર કાર્યનું પૂર્વ કાર્ય કારણ છે, એમ માનનારો પૂર્વોત્તરરૂપ ક્ષણિક કાર્યમા હેતુ ક્ષણ શું છે, તે પ્રાપ્ત કરવા શક્તિમાન નથી. કારણકે, નાશ થવા યોગ્ય અથવા નાશ પામેલ પૂર્વથી ક્ષણિક કાર્યનો અભાવ થવાથી ઉત્તર ક્ષણિક કાર્યનો અભાવ થશે.

શિષ્ય:-જે કારણરૂપે થયેલ છે તથા જે પરિપૂર્ણ અવસ્થાવાળું છે, એવું પૂર્વ ક્ષણિક કાર્ય ઉત્તર ક્ષણિક કાર્યના કાળ-રૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરૂ:-એમ જો તું માનશે, છતાં સંઘાતની સિદ્ધિનો અભાવ થશે. કારણકે ભાવ રૂપને દૂરી પાછું કાર્યરૂપે માનવાથી લિપ્ત ક્ષણનો સંબંધ પ્રાપ્ત થશે.

શિષ્ય:-ભાવ એ જ એનું કાર્ય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરૂ:-તેમ માનશે તો પણ સંઘાતની ઉત્પત્તિ થશે નહિ કાળકે કારણનો જે સ્વભાવ છે, તેથી લિપ્ત ક્ષણની ઉત્પત્તિ કદી પણ સંભવી શકે નહિ. કારણ કે સ્વભાવનું અસ્તિત્વ કાર્યમાં છે, એમ માનીએ તો કારણસ્વભાવની સ્થિતિ ક્ષણ

અર્થાત્ કાર્ય ત્રમયે પણ હોવાથી, ક્ષણિક વિજ્ઞાનનો અભાવ થશે. હેતુ સ્વભાવની સાથે જોડાયા વિના કારણના કાર્યભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનીશું તો સર્વ સ્થળે કાર્યની પ્રાપ્તિ થવાથી અતિ પ્રસંગનો દોષ આવી પડશે.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ તથા નાશ વસ્તુના સ્વરૂપરૂપે હોય, લિપ્ત અવસ્થારૂપે હોય અથવા લિપ્ત વસ્તુરૂપે હોય તો કેમ ?

શુરૂ:-આમ ગમે તેમ તું માનશે, છતાં સંઘાતની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. જો વસ્તુનું સ્વરૂપ એ જ ઉત્પત્તિ તથા નાશ-રૂપે હોય તો પછી ઉત્પત્તિ તથા નાશ, આ બે શબ્દો વસ્તુશબ્દના પર્યાયરૂપે હોવા જોઈએ.

શિષ્ય:-જો આપણે એમ માનીએ કે, ઉત્પત્તિ તથા નાશ આ બે શબ્દની મધ્યમાં સ્થિતિ કરનારી વસ્તુને આદિ તથા અંત નામની જે બે અવસ્થાઓ છે, તે કેવળ કહેવા માત્ર જ છે, આમ ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન વસ્તુના સ્વરૂપમાં કંઈએક વિશેષતા માનીએ તો કેમ ?

શુરૂ:-જો તું તેમ માનશે તો વસ્તુનો સંબંધ આદિ, મધ્ય તથા અંત, આ ત્રણેની સાથે હોવાથી, વસ્તુના ક્ષણિક-પણાને હાનિ પહોંચશે.

શિષ્ય:-અન્વ તથા મહિપની માફક વસ્તુનાં ઉત્પત્તિ તથા નાશ અત્યંત લિપ્ત-રૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરૂ:-જો તેમ થાય તો વસ્તુને ઉત્પત્તિ તથા નાશનો અભાવ થશે તથા તેમ થવાથી વસ્તુને શાશ્વતપણું પ્રાપ્ત થશે.

શિષ્ય:-જો એક વસ્તુનું દર્શન તેમ જ અદર્શન ઉત્પત્તિ તથા નાશરૂપે છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ-જો તું એમ માનશે તો દર્શન તથા અદર્શન દ્રષ્ટાના ધર્મો છે, પણ તે વસ્તુના ધર્મ નથી તેમ થવાથી પણ શાશ્વતપણાનો પ્રસંગ આવી પડશે. માટે ગૌદ્ધર્મ દર્શન અયુક્ત છે. (૨૦)

શિષ્ય-હેતુનો અભાવ છતાં કણની ઉત્પત્તિ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ-તું તેમ માનશે તો તારી પ્રતિજ્ઞા પ્રથમ એવી હતી કે, ચાર પ્રકારના હેતુઓને પામી ચિત્ત તથા ચૈત્ત ઉત્પન્ન થાય છે માટે તારી પોતાની જ પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે. તેમ જ કાર્ય તથા કારણ બેઉ એકી વખતે થશે. આ જ કારણથી ૨૧ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૪ યુ-સૂત્ર ૨૧ મું.

કાર્યકારણનો સમાનકાળ.

અસત્તિ પ્રતિજ્ઞોપરોધો યૌગપચ્ચમન્યથા ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ-કારણનો અભાવ છે, એમ માનવાથી તારી પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે. તેમ જ જો કારણનું અસ્તિત્વ માન્યું તો કાર્ય તથા કારણ બેઉને સમકાલીનતા પ્રાપ્ત થશે. (૨૧)

ટીકા-શુરુ-આપણે પૂર્વે મિદ્ધ કરી ગયા કે, ક્ષણિક વિજ્ઞાન વાદમાં પૂર્વ વિજ્ઞાનનો નાશ થવાથી, તે ઉત્તર વિજ્ઞાનના કારણરૂપે થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-કારણનો અભાવ હોવા છતાં કણની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ-જો તું તેમ માનશે તો તારી પોતાની જ પ્રતિજ્ઞાને વિરોધ આવશે. તારી પૂર્વે એવી રીતની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, ચાર પ્રકારના હેતુઓને પામી, ચિત્ત તથા ચિત્તના કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતની જે તારી પ્રતિજ્ઞા, તેને દૂષણ પહોંચશે.

શિષ્ય-ઉત્પત્તિ કોઈ પણ પ્રકારના હેતુ અર્થાત્ કારણથી રહિત છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ-જો તું તેમ માનશે તો ઉત્પત્તિને કોઈ રીતનો પ્રતિબંધ નહિ હોવાથી, સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ સર્વ સ્થળે થવી જોઈએ.

શિષ્ય-ઉત્તર વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન્યા સૂધી છે ત્યા સૂધી જ પૂર્વના વિજ્ઞાનની સ્થિતિ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ-તેમ જો તું માનશે તો હેતુ તથા કણનું અર્થાત્ કારણ અને કાર્યનું સમ કાલીનપણું પ્રાપ્ત થશે તેમ થવાથી પણ તારી પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે. કારણ કે તારી પ્રતિજ્ઞા એ રીતની છે કે, સઘળા મસ્કારો ક્ષણિક છે. આ રીતની તારી જે પ્રતિજ્ઞા, તેને હાનિ પહોંચશે (૨૧)

શિષ્ય-પદાર્થનો બુદ્ધિપૂર્વક થનારો નાશ તથા એની મેળે થનારો નાશ, આ બેઉ પ્રકારના પદાર્થના નાશને માનીએ તો સંઘાતના હેતુની સિદ્ધિ થાય કે નહિ ?

શુરુ:-કાર્ય તથા કારણનો સમુદાય ક્ષાઈ પણ પ્રકારના વિભાગથી રહિત હોવાથી વિનાશનો અભાવ છે. આથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ યુ-સૂત્ર ૨૨ મું.

વિનાશનો અભાવ.

પ્રતિસંસ્વાડપ્રતિસંસ્વાનિરોધા-
ત્માતિરવિચ્છેદાત્

સૂત્રાર્થ:-પદાર્થનો યુદ્ધિપૂર્વક નાશ તેમજ પોતાની જેમે થનારો નાશ, આ બેઉ પ્રકારના નાશનો અભાવ છે. કારણ કે સમુદાયના વિચ્છેદનો અભાવ છે. (૨૨) શિક્ષ:-શિષ્ય-અમે વૈનાશિકો આ રીતે કલ્પના કરીએ છીએ કે, પ્રમેય સ્વરૂપ દરેક વસ્તુ ઉત્પત્તિ ભાવને પામનારી તથા ક્ષણિકરૂપે છે. વળી તે વસ્તુ યુદ્ધિપૂર્વક જેનો નાશ થાય, જેનો પોતાની જેમે નાશ થાય તથા જે આકાશરૂપે હોય, આ રીતના ત્રણ તુચ્છ સ્વરૂપોથી ભિન્ન રૂપે છે. વળી 'અમારું માનવું' એમ છે કે, આ ત્રણે સ્વરૂપો વસ્તુથી રહિતરૂપે, અભાવ સ્વરૂપે તેમ જ નિ.સ્વરૂપે છે. વસ્તુનો યુદ્ધિપૂર્વક જે નાશ તેનું નામ પ્રતિ સંખ્યા નિરોધ છે. આથી ભિન્ન તે અપ્રતિ સંખ્યા નિરોધ કહેવાય છે. જે આવરણનો અભાવ, તે આકાશ છે.

શુરુ:-આ ત્રણ સ્વરૂપોમાંથી પ્રથમ બે સ્વરૂપો વિશે હું કહું, તે સાંભળ. આકાશ સ્વરૂપવિશેનું વિવેચન હું પછી કરીશ. હાલ તો પ્રથમ બે પ્રકારના વિનાશ સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ.

પ્રતિસંખ્યા તેમ જ અપ્રતિસંખ્યા, આ બેઉ રીતના વિનાશની અપ્રાપ્તિ અર્થાત્ અસંભવ છે.

શિષ્ય-અસંભવ કેવી રીતે છે ?

શુરુ:-તેનું કારણ એ કે, તેમાં નિરવ-યવપણું છે. પ્રતિસંખ્યા તેમ જ અપ્રતિ-સંખ્યા, આ બેઉ રીતના નાશ સંતાનના વિષયરૂપે હોય અર્થાત્ ફળરૂપે હોય અથવા તો સંતાનીરૂપે અર્થાત્ હેતુરૂપે હોય. આ બેઉ નાશનો ફળરૂપે સંભવ નથી. કારણ કે સઘળા કાર્યોમાં કારણોનો કારણ તથા કાર્ય ભાવવડે વિચ્છેદનો અભાવ થવાથી, કાર્યના વિચ્છેદનો પણ અભાવ થશે. વળી હેતુનો પણ અહીં સંભવ નથી. કારણ કે હેતુઓનો વિનાશ અન્વયથી રહિતરૂપે સંભવતો નથી. કેમકે સર્વ અવસ્થાઓમાં વિપરીત જ્ઞાન થવાથી અન્વયનો નાશ જોવામાં આવે છે. વિષ-રીત જ્ઞાનવાળી અવસ્થાઓમાં કેટલીકવાર અન્વયીના વિચ્છેદનો અભાવ જોવામાં આવે છે. આથી અન્ય સ્થળે પણ તેનું અનુમાન થાય છે. માટે બૌદ્ધ કંડેપેલ બેઉ પ્રકારના નાશનો અભાવ છે. (૨૨)

શુરુ:-બેઉ પ્રકારના નાશમાં દોષ જોવામાં આવતો હોવાથી બૌદ્ધદર્શન અયુક્ત છે. આથી ૨૩મામાં કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૪ યુ-સૂત્ર ૨૩ મું.

બૌદ્ધ અપ્રમાણરૂપે.

ઉમયયા ચ કૌપાત્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ:-બેઉ પ્રકારે દોષ હોવાથી બૌદ્ધદર્શન અયુક્ત છે. (૨૩)

ટીકા:-શુરુ:-અવિદ્યાદિનો નાશ, જેનો સમાવેશ પ્રતિસંખ્યા નાશવિશે થાય છે તથા જેની કલ્પના ધૌદ્વોએ કરી છે, તે યમનિયમ આદિ સમ્યક્ જ્ઞાનવડે થાય છે અથવા તો પોતાની મેળે પણ થાય છે. ક્ષણિક છે એમ કલ્પના કરશું તો કારણ વિના વિનાશને માનવાની હ નિનો પ્રસંગ આવશે. સર્વ ક્ષણિક છે એમ ઉત્તરપક્ષ સ્વીકારીશું તો આત્માથી રહિત અનાત્મ સંબંધી જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે સર્વ અનર્થ ઠરશે. આ રીતે બેઉ પ્રકારે દોષ હોવાથી ધૌદ્વદર્શન અયુક્ત છે. (૨૩)

શિષ્ય:-આકાશ સ્વરૂપથી રહિત છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-આકાશમાં વસ્તુત્વનો અભાવ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે શાસ્ત્રરીતિએ આકાશમાં વસ્તુત્વનું જ્ઞાન છે. આ જ હેતુથી ૨૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૪ મું.

આકાશમાં વસ્તુત્વનું જ્ઞાન

આકાશે અવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-આકાશમાં સ્વરૂપના અભાવનો સ્વીકાર અયુક્ત છે. કારણ કે આકાશમાં વસ્તુત્વની પ્રતિપત્તિ-સામાન્ય રીતે શ્રુતિમાં કહી છે. (૨૪)

ટીકા:-શુરુ:-બે પ્રકારના નાશ તેમ જ આકાશ નિઃસ્વરૂપ છે, એમ જે ધૌદ્વોની માન્યતા છે, તેમાંથી બે પ્રકારના નાશના

નિઃસ્વરૂપના સંબંધી આપણે પૂર્વે નિરાકરણ કરી આવ્યા. હવે આકાશનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે. આકાશના સંબંધમાં જે નિઃસ્વરૂપતા માનવી, તે અયુક્ત છે. પ્રતિસંખ્યા તેમ જ અપ્રતિસંખ્યા, આ બેઉ પ્રકારના નાશની માફક આકાશના સંબંધમાં પણ વસ્તુપણું રહેલું છે, પણ તેથી ભિન્નતા નથી. આના સંબંધમાં શાસ્ત્રનું પણ પ્રમાણ છે. “આત્મન વાનાશઃ સમૂતઃ (તૈ ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે આકાશમાં વસ્તુપણું રહેલ છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. જેઓ આમ નથી માનતા, તેઓ એમ માને છે કે, શબ્દ ગુણવડે આકાશનું અનુમાન થઈ શકે છે. કારણ કે ગંધાદિ ગુણોને પૃથ્વી આદિ વસ્તુનો આશ્રય હોય છે.

શિષ્ય:-આવરણનો અભાવ માત્ર આકાશ છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-એમ જો માનશે તો એક પક્ષીની જે ઉતરે છે ત્યારે આવરણનું અસ્તિત્વ હોવાથી બીજા પક્ષીના ઉડવાનો અવકાશ રહેશે નહિ.

શિષ્ય:-જેટલા સ્થળમાં આવરણનો અભાવ છે તેટલા સ્થળમાં પક્ષી ઉડશે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-જેવડે આવરણનો અભાવ વિશિષ્ટ થાય, તે જ વસ્તુ સ્વરૂપે આકાશ થવું જોઈએ. પણ આવરણનો અભાવ કેવળ આકાશ નથી. આવરણના અભાવ માત્રને આકાશરૂપે માનવાથી ધૌદ્વને પોતાની માન્યતામાં વિરોધ આવશે. કારણ કે

ખોદ્દ દર્શનમા કહ્યું છે કે, “વૃથિવી મળવ
કિં સનિશ્રયા હે લગવન! પૃથ્વી શેનો
આશ્રય કરી રહી છે?” આ રીતના
પ્રશ્નના ઉત્તરમા પૃથ્વી આદિ છેવટેના
વચનમા કહ્યું છે કે “વાયુ કિં સનિશ્રય
વાયુ શાને આધારે છે?” આ પ્રશ્નના
ઉત્તરમા કહ્યું છે કે, વાયુ આકાશનો
આશ્રય કરી રહ્યો છે હવે ત્યારે આકા
શને કોઈ વસ્તુનો આશ્રય છે તો પછી
તેનું અવસ્તુપણ કયા રહ્યું? આ
કારણથી પણ આકાશનું અવસ્તુપણ
કહેવું અયોગ્ય છે

શિષ્ય:-વળી બેઉ પ્રકારના નાશ,
તથા આકાશ, આ ત્રણ નિસ્વરૂપે છે,
અવસ્તુરૂપે છે તેમજ નિત્ય છે, એમ
અમે માનીએ છીએ

શુરુ-આ પણ તમારું માનવું યોગ્ય
નથી કારણકે અવસ્તુનું નિત્યપણું તેમજ
અનિત્યપણું સંભવતું નથી ધર્મ તથા
ધર્મિનો અવહાર વસ્તુને આશ્રયી છે.
કારણકે ધર્મધર્મી લવમા ધર્મદિની માફક
‘વસ્તુપણું’ હોય, પણ નિસ્વરૂપતા હોઈ
શકે નહિ (૨૪)

શિષ્ય-અમે એમ માનીએ છીએ
કે, મર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, પણ કોઈ
સ્થાયી નથી

શુરુ-જો સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે તો
આત્મા પણ ક્ષણિક ઠરશે પણ અનુભવ
પ્રતીતિ એમ જણાય છે કે, આત્મા અનિત્ય
નથી આ જ કારણથી ૨૫ મા સૂત્રમા
કહ્યું છે કે.-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૫ મુ.

આત્માની નિત્યતા

અનુસ્મૃતેષ્ઠ ॥ ૨૫ ॥

સૂતાર્થ-અનુભવપરથી પણ એમ
સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા સ્થાયી છે (૨૫)

ટીકા-શિષ્ય-અમે વૈનાશિક એમ
માનીએ છીએ કે, સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે

શુરુ-જો તું એમ માનશે તો જ્ઞાનના
મેળવનાર આત્માને પણ તારે ક્ષણિક
માનવો પરશે પણ આત્માના ક્ષણિકપ
ણનો સંભવ નથી. કારણ અનુભવપરથી

સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા ક્ષણિક નથી
અનુભવ અર્થાત્ જ્ઞાનની પછી ઉત્પન્ન
થતી જે સ્મૃતિ, તે અનુસ્મૃતિ કહેવાય
છે. આ અનુસ્મૃતિનો અંભવ, જ્ઞાન તથા
અનુસ્મૃતિ, બેઉનો એક જ કર્તા હોય

તો જ છે. કારણ કે એક પુરૂષને જે
વસ્તુનું જ્ઞાન થયું હોય છે, તેથી સિદ્ધ
પુરૂષને તે સંબંધી સ્મૃતિ હોતી નથી

“એ આ જોયું તથા હું” આ જોઈ છું”
આ રીતે પ્રથમ સ્મૃતિ તથા પછીની
સ્મૃતિ એક જ જો જોનાર ન હોય તો

કેવી રીતે બની શકે? વળી દર્શન તથા
સ્મરણમા કર્તા જો એક હોય છે તો જ

“મેં આ જોયું તથા હું આ જોઈ છું” આ
રીતની પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનપ્રતીતિ સર્વ લોકમા

પ્રસિદ્ધ રીતે જોવામા આવે છે જો દર્શન તથા
સ્મરણનો કર્તા સિદ્ધ હોય તો બીજાએ જે

જોયું, તેનું મને સ્મરણ છે, આ રીતની
પ્રતીતિ થવી જોઈએ પણ આ રીતની

પ્રતીતિ કદી જોવામા આવતી નથી સર્વ
મનુષ્ય બંધે છે કે, દર્શન તથા સ્મરણની

લિન્ન પ્રતીતિ થતી હોય તો પછી કતાં પણ એક લિન્ન હોવા જોઈએ. જેમકે “હું” સ્મરણ કરું છું તથા તેણે આ વસ્તુને જોઈ.” “મેં” આ વસ્તુને જોઈ” આ સ્થળે દર્શન તથા સ્મરણના કર્તારૂપ એક જ આત્માને, વૈનાશિક માને છે. જેમ અગ્નિ ઉચ્છ્વાસ અથવા પ્રકાશથી રહિત છે, એમ કદી કહેવાશે નહિ, તેમ આત્માવડે જોવા છતાં મેં” આ તો નથી જોયું, એમ કોઈથી નિષેધ થતો નથી. આ રીતે દૃષ્ટિ તથા સ્મૃતિનો સંબંધ બે ક્ષણમાં એકને જ થવા છતાં, ક્ષણિકત્વને માનનારા તારા વૈનાશિકના સિદ્ધાંતને મહાન હાનિ પહોંચશે. છેવટના ઉચ્છ્વાસ પર્યંત આત્માથી થનારું એક પછી એક વિજ્ઞાન એક જ આત્માની કૃતિરૂપે છે એમ જે જાણે છે, તેમ જ જે વૈનાશિક જન્મથી લઈ મરણ પર્યંત થનારાં વિજ્ઞાનને એક જ આત્માની કૃતિ છે, એમ માને છે, આ રીતનો ક્ષણભંગવાદી વિજ્ઞાનવાદી કેમ ગરમાતો નથી?

શિષ્ય:-સાદૃશ્યતાને લીધે આ રીતનો વિચાર થાય છે. નહિ તો થાય નહિ.

શુરુ:-જો તું એમ કહેતો હોય તો ‘તે આના, સરખું છે’ એમ સરખાપણું બે વસ્તુનો સંલવ હોય ત્યાં જ બની શકે છે. પણ સદૃશ એવી બે વસ્તુ ક્ષણભંગ વાદીને માન્ય નથી. કારણકે એક વસ્તુનો અભાવ છે. સાદૃશ્યને લીધે આ રીતનો વિચાર છે, એમ મિથ્યા કહેવું યશે.

શિષ્ય:-પૂર્વ તથા ઉત્તર ક્ષણ આ બેમાં સાદૃશ્યનો અર્થકર્તા એક હોયો જોઈએ.

શુરુ:-જો તેમ હોય તો એકની બે ક્ષણમાં રિથિતિ થવાથી તારા વિનિર્ણયપણાની પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવશે.

શિષ્ય:-આ આનાસરખું છે, એ રીતે લિન્ન પ્રતીતિ થાય છે. પણ તે પૂર્વ તથા ઉત્તર, આ બે ક્ષણોના અર્થકર્તા કર્તારૂપ નથી.

શુરુ:-તેમ ઘટે નહિ. કારણકે તે આનાસરખું છે, એમાં બે જુદા જુદા પદાર્થનું અર્થકર્તા છે.

શિષ્ય:-અરે એ તો લિન્ન પ્રતીતિ માત્ર છે.

શુરુ:-જો તેમ હોય તો સાદૃશ્યતાનો વિષય થવો જોઈએ; તથા આ આના સરખું છે, આ રીતના વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ મિથ્યા થવો જોઈએ. કેવળ સરખું જ છે, આ રીતનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. ત્યારે લોકપ્રસિદ્ધ કોઈ એક પદાર્થને પરીક્ષકો અહણુ કરી નથી શકતા ત્યારે પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ છે, પર પક્ષમાં દોષ છે અથવા બેક રીતે છે, એમ કહેવાતી વિજ્ઞાનની ધારાને પરીક્ષકો કદી ચલાઈ છે, એમ કહેશે નહિ. “આ વસ્તુ આ રીતે જ હોવી જોઈએ” એમાં જે નિશ્ચય યુક્ત હોય, તે જ કહેવું. આથી બિન્ન જો કહેવામાં આવે તો કેવળ તેનું બોલવું કેવળ વાચાળ છે, એમ થશે. સાદૃશ્યતાથી આ વ્યવહાર છે, એ પણ યુક્ત નથી. કારણકે અસ્તિત્વનું જ્ઞાન છે, પણ આનું અસ્તિત્વ આના સરખું છે, એમ જ્ઞાન હોતું નથી. બાહ્ય વસ્તુમાં ઉત્તરવાદી તે આ

છે અથવા આના સરખી તે વસ્તુ છે, એમ સદેહ થાય. પણ હું તેજ હોવો જોઈએ, અથવા હું તેના મરજો છું, એમ જ્ઞાતાને વિશે કદી સદેહ થવાનો સંભવ નથી. જે મેં આગલે દિવસે જોયું, તેનું જ હું આજે સ્મરણ કરું છું, આ રીતે નિશ્ચિત પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. માટે વૈનાશિક દર્શન અચુક છે. (૨૫)

શિષ્ય-અમે એમ માનીએ છીએ કે, અસત્માંથી સતની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ગુરુ-આ તારું માનવું પણ ખોટું છે. કારણ કે તેમ કદી જોવામાં આવતું નથી. આ જ હેતુથી ૨૬ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૬ મું.

અસતમાંથી સતનો ભાવ.

નાસ્તોઽદૃષ્ટવાત્ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ:-અસતમાંથી સતની ઉત્પત્તિ કદી થતી નથી. કારણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. (૨૬)

ગુરુ-વળી વૈનાશિક દર્શન અચુક છે. કારણકે તમે સ્થિર તથા અનુયાયી કારણ માનતા નથી. માટે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ રીતનો પ્રસંગ આવી પડશે.

શિષ્ય-અમે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે કહીએ છીએ “નાસ્તવ્ય પ્રાદુર્ભાવત્” (નાશ થઈને પછી ઉત્પત્તિ થાય છે) જેમકે નાશ પામેલ ખીજમાંથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમજ નાશ પામેલ ક્ષીરમાંથી દહીંની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા મૃત્તિ-

ક્રમાંથી ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે. કૃત્ર્ય એવા કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ તો કારણથી કાર્ય ભિન્ન નહિ હોવાથી સર્વમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. માટે અભાવને પામેલ ખીજ દિમાંથી અંકુર આદિની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ મારું માનવું છે.

ગુરુ-આ વિશે હું કહું તે માંભા અસતમાંથી સતની ઉત્પત્તિ કદી જોવામાં આવતી નથી. અર્થાત્ અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ કદી થતી નથી જો અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનીએ તો અભાવ ભાવના સરખું હોવાથી કારણવિશેષનો સ્વીકાર ફોકટ થશે નાશ પામેલ ખીજ આદિનો જે અભાવ, તે અભાવ; તેમજ સસલાને શિંગડા કુદરવી રીતે નહિ હોવાથી અભાવમાં કાંઈ વિશેષતા નથી, કે જેથી ખીજમાંથી અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા ક્ષીરમાંથી દહીંની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, આ પ્રમાણે જ કારણવિશેષનો સ્વીકાર અર્થચુકત થાય. વળી અભાવ મરજો હોય, એ રીતે કારણ માનીએ તો શશલાના શિંગડામાંથી અંકુર આદિની ઉત્પત્તિ થવી પડે. પણ તે રીતે જોવામાં આવતું નથી. જો અભાવમાં ભિન્નતા માનીએ તો જો ઉત્પલ આદિમાં નીલત્વ આદિ વિશે છે, તેમ ઉત્પલની માફક અભાવમાં વપણાનો પ્રસંગ આવશે પણ અલ કોઈપણ ઉત્પત્તિના કારણરૂપે નથી. મગલાને શિંગડાને અભાવ છે, અભાવપણાથી જ કદી ઉત્પત્તિ થતી ન

ળી અભાવમાંથી ભાવરૂપ ઉત્પત્તિ વાથી અભાવવાળું જ મર્વ કાર્ય થયું છે. પણ તેમ જોવામાં આવતું નથી. રણ કે સર્વ વસ્તુ પોતાપોતાના રૂપવડે વપણાને પામે છે. મૃત્તિકાવાળા શરાવ આદિ ભાવો તંતુ આદિ વિકારરૂપે કોઈને જ મળતા નથી. મૃત્તિકાના વિકારો ત્તિકાર્યુક્ત ભાવરૂપે લોકને પ્રતીત થાય. સ્વરૂપના નાશ વિના કોઈ ક્ષત્ર્ય સ્તુતું કારણ નહિ હોવાથી અભાવમાંથી વળી ઉત્પત્તિ થાય છે, જેમ જે કહ્યું તે જોડું છે. કારણ કે સુવર્ણ આદિ સ્થિર સ્વભાવવાળાં જાણવામાં આવે તે તથા સુવર્ણમાળા આદિ વચ્ચે કારણભાવ જોવામાં આવે છે. જે જોઈએ તેમાં સ્વરૂપનાશ જોવામાં આવે, તેમાં પણ નાશ પામેલ પૂર્વાવસ્થા તર અવસ્થાના કારણરૂપે નથી. કારણ નહિ નાશ પામતા અનુયાયી જીવદિ વયવોનો અંકુર આદિ કારણભાવ માનવામાં આવે છે. માટે અમત્ જોવા શરાં પાણુ આદિમાંથી મતની ઉત્પત્તિ કદી વામાં આવતી નથી તથા સત્સ્વરૂપ વર્ણુ આદિમાંથી સતની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. માટે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનવી અયોજ્ય છે. વળી આર ધોવડે ચિત્ત તથા ચિત્તનાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ જ પરમાણુમાંથી તત્ત્વોત્ક લક્ષણવાળો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે, આમ માન્યા પછી અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિની કલ્પના કરનારા ધા સ્વીકારેલ વસ્તુનો નિષેધ કરનારા

વૈનાશિકો સર્વ લોકને વ્યાકુળ કરી નાંખે છે. (૨૬)

ગુરુ-જીવું અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનીએ તો મનુષ્યને કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ વિનાપ્રયાસે થવી જોઈએ. આ જ હેતુથી ૨૭મો સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪, થુ-સૂત્ર ૨૭ મું.

પ્રયત્ન વિના કાર્યનો અભાવ.

ઉદાસીનાનામપિ ચૈવં સિદ્ધિઃ ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રયત્ન રહિત મનુષ્યને પણ કાર્યની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. (૨૭)

ટીકા-ગુરુ:-જો અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો ઉદાસીન અર્થોત સુધારહિત મનુષ્યને પણ ધ્વનિહત કુળની સિદ્ધિ થવી જોઈએ. કારણ કે અભાવનું સુલભપણું છે. જેડુતને ખેતી કર્યા વિના ધાન્યની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. કુંભારને મટોડીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ઘટની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. વળી વણુ કરને તાંતણાને વણ્યા વિના જાણે તાંત તણા વણ્યા હોય તેવો વસ્ત્રનો લાભ થવો જોઈએ. વળી સ્વર્ગ કે મોક્ષને માટે કોઈ પણ કોઈ રીતનો પ્રયત્ન કરે નહિ. પણ આમ કદી યોગ્ય નથી, તેમ કોઈ આ રીતનો સ્વીકાર પણ કરતું નથી. માટે અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર તદન અયોજ્ય છે. (૨૭)

શિષ્ય:-જાહ્ય અર્થનો અભાવ છે. કારણ કે બુદ્ધિમા આરૂઠ થયા વિના જાહ્ય અર્થનો પ્રમાણ આદિ વ્યવહાર થતો નથી.

શુરુ-તાડું આ માનવું જોડું છે. કારણ કે બાહ્ય વિષયની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી તેનો અભાવ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે? આના જ મળધમા ૨૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

બાહ્ય વિષયનો સંભવ.

નામાવ ઉપલબ્ધે ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—બાહ્ય વિષયનો અભાવ નથી. કારણ કે બાહ્ય વિષયની પ્રાપ્તિ હોય છે (૨૮)

ટીકા: શિષ્ય: હે ભગવન્ આપે બાહ્યાર્થ વાદનો અંગીકાર કરી સમુદાયની અપ્રાપ્તિમાં જે દૂષણો છે તે દર્શાવ્યાં. પણ હું જ જાણે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ તરીકે આપને નિરાકરેણુ અર્થે પૂછું છું કેટલાક શિષ્યોએ બાહ્ય વિષયમાં પ્રેમને જોઈ તેને અનુસરી બાહ્ય વિષયની પ્રક્રિયા સ્વેલી હોવી જોઈએ, આ પ્રમાણેના બૌદ્ધોનો અભિપ્રાય નથી અને બૌદ્ધને તો વિજ્ઞાન સ્વરૂપ, કેવળ સ્કંધ જ પર માર્ગરૂપે છે તથા તેથી લિપ્ત વસ્તુ તુચ્છ છે, આ રીતે અમને હિંદુ છે. આ વિજ્ઞાન વાદમાં બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયેલ રૂપવેદે અતસ્ય એવો પ્રમણ, પ્રમેય તથા રૂપોનો મર્વ વ્યવહાર ઉત્પન્ન થયો છે. 'બાહ્યાર્થનું' અસ્તિત્વ હોય તો પણ બુદ્ધિમા તેનો અતલોવ થયા વિના પ્રમાણાદિ વ્યવહારની ઉત્પત્તિ થતી નથી

શુરુ.—વિજ્ઞાનથી લિપ્ત બાહ્ય અર્થ નથી તો અતસ્ય એવો મર્વ વ્યવહાર કેવી રીતે જાણી નકાર્ય છે ?

શિષ્ય.—બાહ્ય અર્થનો અભાવ હોવાથી બાહ્યઅર્થ વિજ્ઞાનથી લિપ્ત નથી. કારણ કે બાહ્ય વિષયનો સ્વીકાર હોય તો તે પરમાણુઓરૂપે, તેના સમૂહોરૂપે અથવા તો સ્તંભાદિરૂપે હોવા જોઈએ.

શુરુ.—આમ છે તો પરમાણુઓ સ્તંભાદિ પ્રમાણના અવયવરૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે પરમાણુઓના આભાસનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તે જ રીતે પરમાણુઓના સમૂહો પણ સ્તંભાદિરૂપે નથી. કારણ કે સ્તંભાદિ પરમાણુઓથી લિપ્ત છે કે અભિન્ન છે, તેનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છે. આ પ્રમાણે જાતિ આદિના સંબંધમા પણ જાણી લેવું

શિષ્ય—પણ અનુભવ માત્રથી, સામાન્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અજ્ઞાનના વ્યવહારરૂપે દરેક વિષય હોય છે. જેમકે સ્તંભનું જ્ઞાન છે, આ તો ભીતનું જ્ઞાન છે, આ ઘટનું જ્ઞાન છે તથા આ પટજ્ઞાન છે. જ્ઞાનમાં રહેલ વિશેષતાવિના આ વ્યવહારની ઉત્પત્તિ થતી નથી. માટે જ્ઞાન પોતાના વિષયના સ્વરૂપરૂપે છે, એમ માનવું જોઈએ.

શુરુ.—એમ માનીએ તો વિષયાકાર ના જ્ઞાનથી નિશ્ચય થતો હોવાથી બાહ્ય વિષય અસ્તિત્વરૂપે છે, આ રીતની કંપના મિથ્યા છે.

શિષ્ય.—વિષય તેમજ વિજ્ઞાન એ બેઉને એકી વળતે પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી વ્યવહાર અભેદરૂપે છે.

શુરુ.—ત્યારે આ બેમાંથી એકની અપ્રાપ્તિ હોય તો બીજીની પ્રાપ્તિ થતી નથી વળી પ્રતિબંધરૂપે કાચુનો અભાવ

થવાથી જોઈના સ્વભાવમાં અર્થોત્ત આહ્ય તથા આહકમાં લિપ્તતા રહેતી નથી. માટે વિષયનો અભાવ હોયો જોઈએ.

શિષ્ય:-આ વ્યવહાર સ્વપ્નઆદિની માફક બાણુયો. જેવી રીતે સ્વપ્ન, માયા, મૃગજાળ, તથા ગર્ધવનગર આદિ પ્રતીતિ બાહ્ય વિષય વિના આહ્ય તથા આહકના આકારરૂપે હોય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ-તના વિષયો પણ સ્તલઆદિ પ્રતીતિરૂપે થવા યોગ્ય છે, એમ બાણુવામાં આવે છે. કારણકે પ્રતીતિમાં લિપ્તતા રહેલી નથી.

શુરુ:-બાહ્ય વિષય ત્યારે અમતરૂપે છે તો તે વિચિત્ર પ્રતીતિસ્વરૂપે કેવી રીતે પામે છે ?

શિષ્ય:-વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે બાહ્ય વિષય વિચિત્ર પ્રતીતિરૂપે લાગે છે. કારણ કે અનાદિ સંસારમાં બીજ તથા અંકુરની માફક વિજ્ઞાન તેમ જ વાસનાના એક બીજના કારણ કાર્યભાવે કરી તેઓની વિચિત્રતાનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી. વળી અન્વય તથા વ્યતિરેકવડે જ્ઞાનની વિચિત્રતા તે જ વાસનાના કારણરૂપે છે, એમ બાણુવામાં આવે છે. સ્વપ્ન આદિમાં પણ વિષય વિના જ્ઞાનની વિચિત્રતારૂપે વાસનાનું કારણ છે, એમ આપણે જોઈએ સ્વીકાર કર્યો છે. પણ વાનના વિના અર્થનું કારણ જ્ઞાનની વિચિત્રતા છે એમ માફ માનવું નથી આથી પણ અમાગ મત પ્રમાણે બાહ્ય વિષયનો અભાવ યાય છે.

શુરુ:-ત્યાગ કહેવાને પ્રતિઉત્તર હું કહું તે સાંભળ. વસ્તુની પ્રાપ્તિ હોવાથી

તેનું અતતપણું હોતું નથી. બાહ્ય અર્થનો અભાવ કોઈ પણ કહેવા સમર્થ નથી.

શિષ્ય:-કેમ અભાવ ન થઈ શકે ?

શુરુ:-કારણ કે બાહ્ય અર્થની પ્રાપ્તિ યાય છે. કેમકે દરેક પ્રતીતિમાં આ સ્તંભ છે, ભીત છે, ઘટ છે તથા પટ છે, એમ બાહ્ય વિષય હોય છે. જે વસ્તુ મેળવવા યોગ્ય હોય તે વસ્તુનો અભાવ હોય એમ કદી હોતું નથી. જેવી રીતે કોઈએક જમનારો પુરૂષ સોજનવડે સિદ્ધ થનારી તૃપ્તિને અનુભવે છે, છતાં એમ કહે કે 'મેં ખાધું' નથી અથવા 'તો હું' તૃપ્ત થયો નથી. 'આની માફક ધંન્દ્રિયોની સાથે બાહ્ય અર્થનો નાંખધ ગળવા છતાં એમ કહે કે, મને બાહ્ય અર્થ પ્રાપ્ત થતા નથી તેમ જ બાહ્ય અર્થ નથી, એ પ્રમાણે કોઈ કહે તો તેનું વચન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કેવી રીતે થઈ શકે ?

શિષ્ય:-હું એમ કહેતો નથી કે, હું કોઈપણ અર્થની પ્રાપ્તિ કરતો નથી. પણ પ્રાપ્તિ મિવાય અન્ય કંઈપણ મેળવતો નથી, એમ કહું છું.

શુરુ:-હીક ભાઈ ! તારા હોયકાને કોઈ રીતનો અંકુશ નથી, તેથી તારી ખુશીમાં આવે તેમ બોલ. પણ તું જે બોલે છે તે યુક્તિવાળું નથી. કારણ કે અર્થ જ્ઞાનથી લિપ્ત છે એ પણ બજારકારે ઉપલબ્ધિથી જ અર્થોત્ત જ્ઞાનથી જ માનવો પડ્યો. આ સ્તંભ છે, આ ભીત છે, આ રીતના જ્ઞાનને કોઈ પ્રાપ્ત કરવું નથી. પણ જ્ઞાનના વિષયરૂપે ત્યારે સ્તંભ તથા ભીત આદિ યાય

છે ત્યારે તેનું જ્ઞાન સર્વ લોકને થાય છે. આથી જ અઘળા લોકોને આ રીતનું જ્ઞાન થાય છે, તથા જે જ્ઞાન સંબંધી તેઓ બોલે છે તે બાહ્ય વિષયરૂપ જ હોય છે, જે કે અંતરૂચિરૂપે છે, છતાં તે બાહ્યરૂપે હોય એવો ભાસ થાય છે. સર્વ લોક વિશે પ્રસિદ્ધ તથા બાહ્યસ્વરૂપે ભાસ થતા જ્ઞાનને મેળવતા તેમજ બાહ્ય અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળો આ લોકો અર્થ બાહ્યરૂપે હોયની શું, આ રીતે વત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. જે તેમ નહોય તો તેઓ બાહ્યવત્ એમ વત્ શબ્દનો પ્રયોગ કેમ કરતે ? કેઈ પણ એમ કહેશે નહિ કે, વિષ્ણુમિત્ર વંશ્યા-પુત્ર સરખો ભાસે છે. માટે અનુભવ પ્રમાણે તત્વને માનનારા મનુષ્યો એમ જ કહે કે, અર્થનો ભાસ બાહ્યરૂપે જ થાય છે, પણ એમ તેઓ નહિ કહે કે, બાહ્ય સરખો ભાસે છે.

શિષ્ય:-બાહ્ય અર્થનો અસંભવ છે, માટે બાહ્ય સરખો ભાસે છે, આ રીતનો આરોપ હોય છે.

શુદ્ધ:-આ આરોપ જેવો બેઠકો તેવો સારો નથી. કારણ કે, સંભવ તથા અસંભવનો નિર્ણય પ્રમાણસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ તેમ જ અપ્રવૃત્તિની પૂર્વે થાય છે. પણ પ્રમાણ સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ તથા અપ્રવૃત્તિ સંભવ તથા અસંભવની પૂર્વે થતાં નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાંથી એક પણ પ્રમાણ વડે જે જ્ઞાન થાય છે તેનો સંભવ હોય છે, પણ એકપણ પ્રમાણવડે જેનું જ્ઞાન થતું નથી તેનો સંભવ હોતો નથી. આ સ્થળે સર્વ પ્રમાણવડે પોતાના સ્વરૂપચુક્રા

બાહ્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, તો પછી વ્યતિરેક તથા અવ્યતિરેક આદિ વિકલ્પો વડે આ જ્ઞાનનો સંભવ હોતો નથી, એમ જ્ઞાન થવા પછી કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ? જ્ઞાન વિષયરૂપે સાદૃશ્યતાને પામે છે, જેથી તેના વિષયનો નાશ થતો નથી. જે વિષય અસત્ સ્વરૂપે હોય, તો પછી વિષય સાદૃશ્યનો અભાવ થવો બેઠકો તથા વિષય બાહ્ય જ્ઞાનરૂપે થાય. આથી જ એમ માનવું બેઠકો કે, પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન તથા વિષય આ બેઉની સાથેજ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતનો નિયમ ઉપાય (અર્થ) તથા ઉપેય (વિષય) આ બેના હેતુ સ્વરૂપે છે, પણ અલેહ સ્વરૂપે નથી. વળી ઘટજ્ઞાન, પટજ્ઞાન, આમાં ઘટ તથા પટ આ બે વિશેષણોમાં ભેદ છે, પણ વિશેષ્ય એવા જ્ઞાનમાં ભેદ નથી. જે રીતે શ્વેત ગાય, કૃષ્ણગાય, આમાં શુકલ તથા કૃષ્ણ એવાં વર્ણનો ભેદ છે, પણ ગોત્ર બાતિનો ભેદ નથી. બેમાંથી એકનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે તથા એકમાંથી બેનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. માટે અર્થ તથા જ્ઞાનમાં ભેદ છે. તે જ પ્રમાણે ઘટકર્તૃન તથા ઘટ રમરણ, આ સ્થળે પણ તેમ જ સમન્વયું. આ સ્થળે પણ વિશેષ્ય એવા કર્તૃન તથા રમરણનો ભેદ છે, પણ વિશેષ્ય ઘટનો ભેદ નથી. એમકે ક્ષીરગંધ તથા ક્ષીરરસ, અહીં વિશેષ્ય ગંધ તથા રસનો ભેદ છે, પણ વિશેષ્ય ક્ષીરનો ભેદ નથી. વળી પૂર્વ તથા ઉત્તર સમયને વિશેષ્યનારાં બે વિજ્ઞાનનો પોતાની મેળે જ્ઞાન થવા પછી ક્ષય થાય છે. આથી એકબીજાનો બાહ્ય આકલભાવ તેમાં રહેતો નથી. આથી વિજ્ઞાનના ભેદની પ્રતિજ્ઞાને,

ક્ષણિકતાદિ ધર્મ પ્રતિજ્ઞાને, સ્વલક્ષણ
પ્રતિજ્ઞાને, સામાન્ય લક્ષણ પ્રતિજ્ઞાને,
વાસ્તવ વાસ્તવ્ય પ્રતિજ્ઞાને, અવિધાવદેયત્વ
સદસત્ ધર્મ પ્રતિજ્ઞાને, તેમ જ ધર્મ
મોક્ષાદિ પ્રતિજ્ઞા જે ઔદ્ધ શાસ્ત્રમા ગ્રહેલ
છે, તે સર્વને હાનિ પહોચશે

ખીલું શું? આ વિજ્ઞાન છે, અ વિજ્ઞાન
છે એમ માનનાર તુ આ સત્ત્વ છે, આ ભીંત
છે, એમ બાહ્ય વિષયનો સ્વીકાર કેમ
નથી કરતો તે મને કહે

શિષ્ય-વિજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે,
તેથી બાહ્ય વિષયનો સ્વીકાર નથી કરતો

ગુરુ-વારૂં, બાહ્ય વિષયથી પણ
અનુભવ થાય છે, આ રીતનું માનવું
પડશે તથા તે યોગ્ય છે.

(૧) ક્ષણિકત્વ-અસત્પણ્યત્વ જ્ઞાન

(૨) સ્વલક્ષણ-જે સર્વત્ર દેશવસ્તુ છે
તથા જે વ્યક્તિ માંત્રને વિશે ગ્રહેવ જ્ઞાન છે
તે સ્વલક્ષણ

(૩) સામાન્ય લક્ષણ-જે જ્ઞાન અનેક
ગમ્ય છે તે સામાન્ય લક્ષણવાળું જ્ઞાન કહેવાય

(૪) વાસ્તવ વાસ્તવ્ય-પ્રથમ નીચ આદિ
વસ્તુનું જ્ઞાન તેમ જ પછીથી ચનાર નીચ
આદિ વસ્તુનું જ્ઞાન. આ એમાં પ્રથમ જ્ઞાન
વાસ્તવ્ય છે તથા પછી ચનાર જ્ઞાન વાસ્તવ
રૂપે છે.

(૫) સદસત્ ધર્મ-આ વસ્તુ નીચ છે,
જે સદર્મ જ્ઞાન કહેવાય અનુષ્ઠાને શીગડા નથી,
જે અસત્ ધર્મ જ્ઞાન. આ રીતે એક પ્રકારના
જે જ્ઞાન, તે સદસદર્મ જ્ઞાન કહેવાય

(૬) બધમોક્ષ-જે બધાય છે તથા જે
વડે બધાય છે, આ રીતનું જ્ઞાન તે બધ જ્ઞાન
વળી જે સુક્ત થાય છે તથા જે રૂડે સુખ થાય
છે તે જ્ઞાન તે મોક્ષ જ્ઞાન.

શિષ્ય-વિજ્ઞાન પ્રકાશાત્મક હોવાથી
દીપની માફક તેનો અનુભવ પોતાની
મેળે થાય છે. પણ બાહ્ય વિષયનો તે
રીતે અનુભવ થતો નથી.

ગુરુ-પોતાને વિશેજ અત્યંત વિરુદ્ધ
ક્રિયા થાય છે, એમ તું માને છે. જેમકે
અગ્નિ પોતાને જ બાળે છે. પોતાથી
(વિષયથી) ભિન્ન વિજ્ઞાન બાહ્ય વિષયનો
અનુભવ કરે છે. એ પ્રમાણે લોક પ્રસિદ્ધ
રીતે વિરોધ વગરની વાતને તું ધન્યજ્ઞો
નથી, આ રીતનું તારું મહાનું પાંડિત્ય
મેં જોયું. વિષયથી ભિન્ન એવું વિજ્ઞાન
પોતે પોતાનો કદી અનુભવ કરતું નથી.
કારણ કે પોતાને વિશેજ પોતાની
ક્રિયાનો વિરોધ હોય છે.

શિષ્ય-મારી જે રીતની શંકાઓ
છે, તે આપ માંલજો. વિજ્ઞાન જે પોતાથી
ભિન્નવસ્તુ વડે આહરૂપે હોય તો પછી
તે પાણું અન્ય વસ્તુથી આહ્ય થાય, અને
તે વળી બીજી વસ્તુથી આહ્ય થાય, આ
પ્રમાણે અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થાય
તેનું કેમ? બીજી શંકા એ કે, જ્ઞાન
દીવાળી માફક પ્રકાશરૂપે છે. જુદે જો
એક જ્ઞાનને બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા છે
એમ માનીએ તો સર્વ વિજ્ઞાનો મમાન
રૂપે હોવાથી તેમાં અમુક પ્રકાર્યરૂપે
છે, તથા અમુક પ્રકાર્યરૂપે છે, તે
પ્રમાણેની પ્રતિનિધિ અભાવ કરે
તેનું કેમ?

ગુરુ-તારી આ જ
કલ્પનાએ અમત્ છે. એક
ચરણમાં બીજા વિજ્ઞાન
મનનું અચુકન છે

દોષ માનવો ખોટો છે. માક્ષી તથા પ્રતીતિ આ બેઉમાં સ્વાભાવિક રીતે વિભક્તતા હોય છે, જેથી તેમાં ઉપલબ્ધ તથા ઉપલબ્ધ ભાવ થવો યોગ્ય છે. જે સાક્ષી સ્વયંસિદ્ધ છે, તેનું નિરૂપણ કરવું યોગ્ય નથી વળી બીજું કહું તે સાંભળ તુ જ્યારે એમ માને છે કે દીવાની માફક કોઈ પણ અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા વિના વિજ્ઞાન પોતાની મેળે પ્રકાશે છે, તો પછી વિજ્ઞાન પોતે પ્રમાણનો વિષય થશે નહિ તેમ જ જ્ઞાતાનો પણ વિષય થશે નહિ. જેમકે ગિલાની મધ્યમાં રહેલ દિવાલો હંતરો હોય, પણ તેનો પ્રકાશ પડવો સંભવતો નથી.

શિષ્ય:-વિજ્ઞાન અતુલ્યસ્વરૂપે છે, એમ અમે માનીએ છીએ, જેથી અમારું જે માનવું છે તે તમારે પણ સ્વીકારવું જ પડશે.

શુરુ:-તમારું માનવું અમારથી સ્વીકારી શકાશે નહિ કારણ કે, આપણે જોઈએ છીએ કે, ચક્ષુમાધનવાળા તેમ જ દીવાના પ્રકાશથી ભિન્ન એવા જ્ઞાતાને જ દીવાના પ્રકાશનું જ્ઞાન હોય છે. માટે વિજ્ઞાનનું આમાન્ય રીતે પ્રકાશ્ય સ્વરૂપ હોવાથી બીજે જ કોઈ જ્ઞાતા જ દીવાની માફક હોવો જોઈએ કે જેને તેનું જ્ઞાન થાય છે.

શિષ્ય:-વિજ્ઞાન સ્વરૂપ સાક્ષી સ્વયંસિદ્ધ છે એમ આપ માને છે તથા વિજ્ઞાન પોતાની મેળે પ્રકાશે છે, આ રીતે આપ વાત્સીથી થતી ભિન્ન યુક્તિવડે દેવળ મારે જ પક્ષ સ્વીકારો છે.

શુરુ:-હું તારો પક્ષ સ્વીકારતો નથી કારણકે વિજ્ઞાનના મંળધર્મા તો ઉત્પત્તિ તથા નાશ આદિ અનેક વિશે પતા માનવામાં આવે છે. માટે દીવાની માફક વિજ્ઞાન પોતે પોતાથી ભિન્નવડે જ જણાય છે, એમ અમે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું (૨૮)

શિષ્ય:-સ્વપ્નાદિ અવસ્થામાં જેવી પ્રતીતિ થાય છે, તે જ રીતની પ્રતીતિ જાગ્રત અવસ્થામાં થતી હોવાથી બેઉ પ્રતીતિ સમાન સ્વરૂપે છે, એમ મારું માનવું છે.

શુરુ:-આ તારું માનવું ખોટું છે કારણકે બેઉ પ્રતીતિમાં ધર્મો ભિન્ન છે. માટે તારું કહેવું યોગ્ય નથી આજ હેતુથી ૨૬ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ પ મું—સૂત્ર ૨૬ મું.
જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં એકેતા
વિષમ્યાર્ચન સ્વપ્નાદિવત્ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વપ્નની તેમ જ જાગ્રત પ્રતીતિઓ ભિન્ન હોવાથી જાગ્રતની પ્રતીતિ સ્વપ્ન મગ્ની કહેવાઈ શકે નહિ (૨૭)

શિષ્ય:-ગાઢ વિષયનો નિષેધ ક્યારે આવે હું કહું છું કે, સ્વપ્ન આત્મની પ્રતીતિની માફક જાગ્રતના વિષયો અર્થાત્ સંભવઆદિ પ્રતીતિએ ગાઢ વિષયરૂપે નથી હોતી છતાં એ શકે છે, કારણ કે, બેઉ અવસ્થામાં પ્રતીતિ એક જ મગ્ની હોય છે આપ આન સંબંધમાં શું નિગદ્ય કરો છો, તે કહે

શુરુ-સ્વપ્ન અવસ્થાની પ્રતીતિની માફક જાત્ર અવસ્થાની પ્રતીતિઓ થી.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-કાઘણ કે બેઠમાં ધર્મો લિખ ૩. અર્થાત્ સ્વપ્ન તથા જાત્રના ધર્મો લિખ છે.

શિષ્ય-બેઠના ધર્મો લિખ હોવાનું કારણ ?

શુરુ-જાથ તેમ જ અજાથને લીધે એમ અમારું માનવું છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેલી હોય, તે વસ્તુનો જાત્રાવસ્થાવાળા પુરૂષને પ્રભાવ હોય છે તથા તે એમ જાણે છે, મને સ્વપ્નમાં જે મહાજનનો આગમ થયો તે મિથ્યા છે. કાઘણકે તે એમ ધાય છે કે, મને મહાજનનો આગમ થયો નથી. માફ મને 'સુકત હેતુ'. આ કાઘણથી મને નેનો ઉદ્ભવ થયો. આ પ્રમાણે માયા-પણુ યથાર્થે અજાથ હોય છે.

જાવસ્થામાં ઉદ્ભવ પામેલ સ્તંભ વસ્તુનો કોઈપણ અવસ્થામાં થતો નથી. વળી સ્વપ્નમાં જે નામાં આવે છે તે સ્મૃતિરૂપે છે. જાત્ર જાત્ર અવસ્થામાં જે જોવામાં આવે છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે. સ્મૃતિ તેમ જ જ્ઞાનમાં જે અંતર રહેલ છે, તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. દાખલા તરીકે વિષયના અયોગ તથા વિયોગ પ્રજ્ઞા ઇદ પુત્રનું હું સ્મરણ કરું

હું, તે મને પ્રાપ્ત થતો નથી તથા હું તેને મેળવવાની ઇચ્છા રાખું છું. આ પ્રમાણે હોવાથી સ્વપ્નના જ્ઞાનની માફક, જાત્રના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોવાથી જાત્ર મિથ્યા છે, એમ કહેવા કોઈ શકિતમાન નથી આ પ્રમાણે બેઠમાં જે અંતર છે, તે મને ચોતાને અનુભવ થાય છે. જેઓ પ્રાણને માનનાગ છે તેઓએ ચોતાના અનુભવનો નિષેધ કર્યો થોડ્ય નથી.

શિષ્ય-જે કે અનુભવના વિરોધનો પ્રમંગ હોવાથી જાત્રાવસ્થાની પ્રતીતિઓ, ચોતે આશ્રયથી મહિન છે, એમ કહેવા કોઈ શકિતમાન નથી, છતાં સ્વપ્નની પ્રતીતિ સમાન જાત્રની પ્રતીતિઓ છે. કારણકે બેઠમાં માધર્મ્ય છે. આ કારણથી જાત્રના પદાર્થો પણ નિરાધાર છે, એમ હું કહું છું.

શુરુ:-જે જેનો સ્વતઃધર્મ સંભવતો નથી, તે કદી અન્યના સાધર્મ્યથી તેના ધર્મરૂપે થતો નથી જોકે અગ્નિ ઉપાસ્ય સ્વરૂપે અનુભવમાં આવે છે, છતાં ઉદકના સાધર્મ્યથી તે શીતસ્વરૂપે થશે નહિ. આ પ્રમાણે સ્વપ્ન તથા જાત્રમાં વિધર્મતા દર્શાવવામાં આવી (૨૯)

શિષ્ય-વાચનાઓ વિચિત્ર હોવાથી જ્ઞાનમાં પણ વિચિત્રતા આવે છે. માટે વાચનાઓ સતરૂપે છે.

શુરુ-ના તેમ નથી. વાચનાનું અસ્તિત્વ નથી કારણકે તેનું પણ એમ માને છે કે જાત્ર અર્થની ઉપલબ્ધિ નથી. તે પછી વાચનાની ઉપલબ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ? આ હેતુથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૩૦ મું.

વાસનાનો અસંભવ.

“ ન ભાગોડનુપલબ્ધેઃ ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ—બ્રાહ્મ્યાર્થનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી વાસનાઓનું અસ્તિત્વ યુક્ત નથી.

શિષ્ય—પૂર્વે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, અર્થ વિના પણ વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે જ્ઞાનનું વિચિત્રપણું કેમ વામાં આવ્યું છે

ગુરુ—હો શિષ્ય ! આનું નિરાકરણ હું કહું તે માલગ તાન પોતાના જ પક્ષ પ્રમાણે બ્રાહ્મ્યાર્થનું જ્ઞાન નહિ થતું હોવાથી વામનાનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણકે અર્થના જ્ઞાનને લીધે દરેક વિષયના સંબંધમાં અનેક સ્વરૂપવાળી વાસનાઓ હોય છે. જે વિષયોનું જ્ઞાન ન હોય તો વિચિત્ર પ્રકારની વાસનાઓ કેવી રીતે થાય ? જે વાસના અનાદિ છે, એમ માનીએ તો અધિ પરંપરા ન્યાયવડે વ્યવહારને લોપ કરવાવાળી પ્રમાણથી રહિત અનવરથા દોષની પ્રાપ્તિ થાય તથા તેમ થવાથી અભિપ્રાયને હાનિ પહોંચશે વામનાને લીધે આ જ્ઞાનમટૂંક છે, પણ અર્થને લીધે નથી. આ રીતે વિષયનો નિષેધ કગનાર અન્વય તથા વ્યતિરેકનો નિષેધ કરે તો તે અન્વય તથા વ્યતિરેકનું પણ નિગમણ થયતું સમજવું. કારણકે વિષયના જ્ઞાન વિના વાસનાની ઉત્પત્તિ થતી નથી વામના વિના પણ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, પણ

અર્થના જ્ઞાન વિના વાસનાની ઉત્પત્તિ હોતી નથી આ પ્રમાણે હોવાથી અન્વય તેમ જ વ્યતિરેકને લીધે વિષયના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે. વળી વાસનાનો અર્થ સંસ્કારવિશેષ છે, આશ્રય વિના સંસ્કારની કલ્પના થઈ શકે નહિ આ રીતે લોકમાં જેવામા આવે છે. તેમજ વાસનાના આશ્રયરૂપે કોઈ વસ્તુ નથી. કારણકે પ્રમાણથી પણ જ્ઞાનનો અભાવ છે (૩૦)

શિષ્ય—આલય વિજ્ઞાનની વામના શ્રયરૂપે કલ્પના કરીએ તો કેમ ?

ગુરુ—આલય વિજ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી તે વામનાના આશ્રયરૂપે કદી હોઈ શકે નહિ. આથી કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૩૧ મું.

આલય વિજ્ઞાનનું ક્ષણિકપણું.

ક્ષણિકત્વાચ્ચ ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ—આલય વિજ્ઞાન ક્ષણિકરૂપે હોવાથી તે વાસનાના આશ્રયરૂપે થઈ શકે નહિ. (૩૧)

શિષ્ય—આલય વિજ્ઞાનની કલ્પના વામનાના આશ્રયરૂપે કરીએ તો કેમ ?

ગુરુ—પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાનની માફક આલય વિજ્ઞાન વામનાના આશ્રયરૂપે થવા ચેત્ત્ય નથી કારણકે આપણે માનીએ છીએ કે, આલય વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે, જેથી તેના સ્વરૂપની અવરથામાં અભાવ છે.

ત્રણ કાળને વિશે મંબધ રાખનાર, એકરૂપ તથા અન્વયવાળા તેમ જ

સર્વ વિષયને સૂચવવાવાળા દૃષ્ટ્યોનો ને અભાવ હોય તો દેશ તથા ક્રાળને લીધે થતી વાસનાની ઉત્પત્તિ તથા સ્મૃતિરૂપ પ્રત્યક્ષિગ્નને વ્યવહાર સંભવે નહિ. આલય વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્થિર મानीએ તો સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચશે. વળી વિજ્ઞાનવાદમાં ક્ષણિકતાનો સ્વીકાર સમાન હોવાથી બાહ્યાર્થવાદમાં ક્ષણિકવત્તા સંબંધમાં જે જે કાંઈ દૂષણોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જેમકે "ઉત્તરોક્તિ ચ પૂર્વનિરોધાત્ ઇત્યાદિ, તે સર્વનું અહીં પણ અનુસધાન લેવું. આ રીતે બાહ્યાર્થવાદી પક્ષનું તેમ જ વિજ્ઞાનવાદીના પક્ષનું, એમ વૈનાશિકના બેઉ પક્ષનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું. બીજું શૂન્યવાદી પક્ષનો તો નિષેધ સર્વ પ્રમાણથી થઈ શકે છે, માટે તેનું નિરાકરણ કરવાની જરૂર નથી. સર્વ પ્રમાણવડે પ્રસિદ્ધ લોકવ્યવહાર સિદ્ધાંતવત્ત્વનો સ્વીકાર કયાં વિના નિરાકરણ કરવો શક્ય નથી. કારણકે દૂષણનો અભાવ હોવાથી ઉત્સર્ગ થઈ શકે છે. (૩૧)

શુરુ.—વૈનાશિકનો સિદ્ધાંત સર્વ રીતે અયુક્ત છે. આથી કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૩૨ મું.

વૈનાશિક સિદ્ધાંત અયુક્ત.

સર્વસ્યાનુપપત્તેષ્ચ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—વૈનાશિક સિદ્ધાંત સર્વ રીતે અયુક્ત હોવાથી તેનું ગ્રહણ કરવું યુક્ત નથી. (૩૨)

શુરુ:—વધારે શું કહેવું. પણ સર્વ રીતે વૈનાશિક સિદ્ધાંતની જેટલી જેટલી વાગ ચોગ્યાચોગ્યના સંબંધમાં પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, તેટલી તેટલીવાર રેતીનો કુવો જેમ ક્રમાઈ જાય છે તેમ તે સિદ્ધાંત ટકી શકતો નથી. જરાપણ પ્રાપ્તિમાં આના સંબંધમાં જોવામાં આવતી નથી. માટે વૈનાશિક તાત્ત્વવ્યવહાર અયુક્ત છે. વળી બાહ્યાર્થવાદ, વિજ્ઞાનવાદ તેમ જ શૂન્યવાદ આ ત્રણે એક બીજાથી વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરે છે. આથી બૌદ્ધવાદીનું બોલવું અસંબંધ છે. આથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે, આ સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ અર્થના ગાનથી મોહને પામે, એવા હેતુથી સૃષ્ટિ પ્રતિ પોતાનો દ્વેષ જ કેવળ દાખવ્યો છે. મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ બૌદ્ધવાદપર જરા પણ આદર કરવો નહિ, એમ અભિપ્રાય છે. (૩૨)

શિષ્ય:—બૌદ્ધ મતને અનુસરતો જ જન મત અર્થાત્ દિગંબર મત છે, માટે તેના સંબંધમાં આપનો શું ખુલાસો છે, તે કહેશો.

શુરુ:—એકજ પદાર્થમાં સત્ તેમજ અમત્ આદિ સર્વની યોજના કરવામાં આવતી હોવાથી દિગંબરવાદ અમંમત છે. આથી ૩૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૬ હું—સૂત્ર ૩૩ મું.

એક ધર્મીમાં અનેક ધર્મનો

અભાવ.

નૈકસ્મિન્નસંભવાત ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—એક જ ધર્મીમાં અનેક પ્રકારના ધર્મોનો અભાવ હોવાથી આ દિગંજરવાદ અચુક છે (૩૩)

શિષ્ય:—જો દ્વિધાદતું તો આપે નિગ-
કરણ કર્યું. પણ દિગંજરવાદ અથવા
રયાદવાદનું હવે નિરાકરણ કરવું જોઈએ.
અમારા મન પ્રમાણે સાત પ્રકારના
પદાર્થો કહેલા છે. જેવાકે જીવ, અજીવ,
આત્મવ, સંવર, નિર્જર, બંધ તથા
મોક્ષ. પણ સંક્ષેપે કરી લોકતા તથા
લોચ્ય એવા બેજ પદાર્થો છે. વળી એમ
માનીએ છે કે, આ બેઉમા યથાયોચ્ય
બીજા બધાનો અંતર્ભાવ છે. આ
લોકતા તથા લોચ્યનાજ પ્રપંચરૂપે બીજા
અસ્તિકાય અર્થોત પદાર્થોનું નિરૂપણ
અમે કરીએ છીએ.

(૧) જીવ લોકતા (૨) અજીવ: લોચ્ય.

(૩) આત્મવ. મિથ્યા પ્રવૃત્તિ (૪) સંવર: પ્રવૃત્તિને
રોકતી તે અર્થોત યમનિયમાદિ (૫) નિર્જર
પાપને નાશ કરનાર તથા. (૬) બંધ કર્મ.
(૭) મોક્ષ કર્મ પાપનો નાશ.

જેવા કે જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલા-
સ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,
તથા આકાશાસ્તિકાય—આ સર્વના અનેક
પ્રકારના લિન્ન લિન્ન લેદોની અમાગ
મિદ્ધાતમાં અમે કલ્પના કરીએ છીએ
તથા તેઓનું વર્ણન કરેલ છે. વળી
સર્વત્ર સંપત્તિભંગી નામનો ન્યાય અમે
માનીએ છે. જેવા કે, સ્વાદસ્તિ,
સ્વાન્નાસ્તિ, સ્વાદસ્તિ અનાસ્તિત્વ, સ્વાદ
વક્તવ્ય, સ્વાદસ્તિ આવક્તવ્યશ્ચ,
સ્વાન્નાસ્તિ આવક્તવ્યશ્ચ, સ્વાદસ્તિ
અનાસ્તિ આવક્તવ્યશ્ચ.

(૧) જીનાસ્તિકાય—જીવ સ્વરૂપ પદાર્થ.
(૨) પુદ્ગલાસ્તિકાય—પદમાણુ સંઘરૂપી પદાર્થ.
(૩) ધર્માસ્તિકાય:—સમ્યક્ પ્રવૃત્તિથી અનુમાન
થવા યોગ્ય. (૪) જીવનું અધોભાગ અર્થોત
દેહાદિમા આનનું તે અધર્માસ્તિ કાય (૫)
આકાશાસ્તિકાય—કાંઈ પણ રીતના આવરણનો
અભાવ. (૬) સંપત્તિ ભંગી—સાત પ્રકારના
સમુદ, જેવા કે છે, છે, નથી છે ને નથી. છત્યાદિ
(૭) સ્વાદ્મિનિ—વસ્તુનું કદ એક અસ્તિત્વ છે,
એ પ્રથમ નિયમ. (૮) સ્વાન્નાસ્તિ—વસ્તુનું કદ
એક અસ્તિત્વ નથી તે બીજો નિયમ. (૯)
સ્વાદ્મિનિઅનાસ્તિત્વ—વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે ને
નથી તે. (૧૦) સ્વાદવક્તવ્ય—એકવાર જ
નિરૂપણ કરવા અશક્ય. (૧૧) સ્વાદસ્તિ આ
વક્તવ્ય—છે તથા એકવાર કહેવા અશક્ય. (૧૨)
સ્વાન્નાસ્તિ આવક્તવ્ય—નથી તથા એકવાર
કહેવા અશક્ય (૧૩) સ્વાદસ્તિ અનાસ્તિ આવ-
વક્તવ્ય—છે તથા નથી, તેમ જ નિરૂપણ
કરવા અશક્ય.

આ રીતે એકત્વ તથા નિત્યત્વ આ-
દિમાં સપ્તલગ્ની ન્યાયની યોજના અમે
કહીએ છીએ.

શુરુ-આ રીતનું તમારું માનવું
અચુકત છે.

શિષ્ય-આપ અચુકત કેમ કહો છો ?

શુરુ-એકમા જ સાત પ્રકારના ધર્મો
નો અભાવ છે એક જ ધર્મીમા એકી
વળતે સત્ તેમ જ અમત્વાદિ વિરૂદ્ધ
ધર્મનો સમાવેશ શીત તથા ઉષ્ણની
માફક સંલવી ગડે નહિ આ માત
પદાર્થોનું જે પ્રકારે વિવેચન કર્યું છે તે
પ્રકારે તે પદાર્થો તે રીતના થાય કે ન
પણ થાય કારણકે બીજી રીતે હોય કે ન
હોય, એ રીતનું અનિશ્ચિત મન સંશ-
યવાળા જ્ઞાનની માફક અપ્રમાણરૂપે થવું
નેહ્યું.

શિષ્ય-હે ભગવન ! વસ્તુ અનેકા
ત્મક છે, આ રીતના મનની ઉત્પત્તિ
નિશ્ચયાત્મક વસ્તુની પણ હોય છે, માટે
અશય જ્ઞાનની માફક અપ્રમાણરૂપે
થવા યોગ્ય નથી

શુરુ-ના, તારું કહેવું જોડું છે
મર્મ વસ્તુમા જો મનુષ્યને નિઃકુશ રીતે
અનેકાત્મપણાનું જો જ્ઞાન થાય તથા તે
પ્રમાણનો નિશ્ચય થાય તો પછી
વસ્તુમાં સ્થેય સાદૃશ્યતાને લીધે ન્ય દરિનું,
સ્થાનાસ્થિતિ ઇત્યાદિ વિકરણો આવી પડવાથી
વસ્તુના સ્વરૂપમાં અનિશ્ચયાત્મકતા જ
થવી નેહ્યું. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર
નારને નિશ્ચય કરવાના ફળમા એક વળત

અસ્તિત્વ થાય તથા બીજે પક્ષે નાસ્તિત્વ
થાય. આમ થાય તો પ્રમાણ, પ્રમેય,
પ્રમાતા તથા પ્રમિતિ આદિમાં પૂર્ણ પહે-
નિશ્ચય નહિ થવાથી તે ઉપદેશ કરવા
કેવી રીતે શકિતમાન થાય વળી તીર્થ-
કરના અભિપ્રાયને અનુગરનાગઓની
અનિશ્ચિત સ્વરૂપવાળી ઉપદૃષ્ટિ વસ્તુમા
કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે ? કાણકે
જ્યારે પૂર્ણરીતે જ્ઞાન તો નિશ્ચય હોય છે
તો તેની સાધનાને માટે ચિરમનવાળા
સર્વ લોકની પ્રવૃત્તિ થાય છે, નહિ તો
થતી નથી. માટે અનિશ્ચયાત્મક અર્થવાળા
શાસ્ત્રને જ્ઞાનાશનું વચન મદોન્મત્ત પુરૂષની
માફક અવિશ્વમળીય હોતુ નેહ્યું તે જ
રીતે પાંચ પદાર્થોની પાંચ મંજ્યા છે.
હવે તે પદાર્થો છે કે નથી, આ રીતની
કરપના કરવાથી એક પક્ષમા અધિક
સંજ્યાની પ્રાપ્તિ થશે તથા અન્ય પક્ષે
ન્યૂન મંજ્યાની પ્રાપ્તિ થશે. આ પદાર્થો
અકથનીય છે, એમ જાંલવી શકતું નથી
જે પદાર્થ અવકનન્ય હોય, તે કથનીય
હેઈ શકે નહિ. અમુક કથનીય છે તેમ
જ અમુક અકથનીય છે, આ બે શબ્દો
વિરૂદ્ધ છે. વળી કહેવામા આવતા પદાર્થોનો
નિશ્ચય થાય છે તેમ જ નથી
થતો, વળી પદાર્થ નિશ્ચયનું જ્ઞાન સમ્યક્
દર્શન રૂપે છે અથવા નથી, આથી ભિન્ન
અમમ્યક્ દર્શનરૂપે છે અથવા નથી, આ
પ્રમાણનું વિરૂદ્ધ બોલવું, પ્રમત્ત પુરૂષનું
જ હેઈ શકે, પણ નિશ્ચયવાળા નિદ્ધા
તીનું બોલવું આ રીતનું હોઈ શકે
નહિ એક પક્ષે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું
અસ્તિત્વ છે તેનો અભાવ છે. એક
પક્ષે નિત્યતા સિદ્ધ છે તથા બીજે પક્ષે

અનિત્યતા છે, આ રીતે અનિશ્ચયાત્મક
વસ્તુમા જે પ્રવૃત્તિ થવી તે અચુકત
છે શાસ્ત્રમા નિશ્ચિત સ્વભાવવાળા અનાદિ
સિદ્ધ જીવ આદિનો અનિશ્ચિત સ્વરૂપ
વાળા થવાનો પ્રસંગ આવે આ રીતે
એક ધર્મરૂપ જીવાદિ પદાર્થોમા સત્ત્વ
તેમજ અસત્ત્વરૂપ વિરૂદ્ધ ધર્મનો અસ-
ભવ છે માટે સત્ત્વરૂપ એક ધર્મમા
અસત્ત્વરૂપ અન્ય ધર્મનો અસભવ
છે તે જ રીતે અસત્ત્વમા સત્ત્વનો
અસભવ છે આ કારણથી અહીં
તેનો સિદ્ધાંત અચુકત છે આથી
એક, અનેક, નિત્ય, અનિત્ય, વ્યતિરિક્ત,
અવ્યતિરિક્ત આદિ અનેકપણાના સ્વી
કારતું નિરાકરણ થવું જોઈએ વળી
પુરૂષલ સરાકે અણુમાથી મધ્યતોની
ઉત્પત્તિ થાય છે એ પ્રમાણે જે તમારી
કલ્પના છે તેનું નિરાકરણ પૂરું કરેલ
આપુવાદના નિરાકરણપડે નિનાકરણ થાય
છે માટે તેના પૃથક્ નિર્ણયની ફરજ
આવશ્યકતા નથી (૩૩)

શિષ્ય -અમે એમ માનીએ છીએ
કે ધર્મ એક છે, પણ તેમા અનેક વિરૂદ્ધ
ધર્મનો સમાવેશ થય છે

શુદ્ધ -તેમ જો માનશે તો આત્મામા
પરિવિચ્છિન્નપણુનો દોષ અવશે તેનું કેમ?
આ જ કારણથી ૩૪મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૬ કું -સૂત્ર ૩૪ મું

આત્મા અપરિવિચ્છિન્નરૂપે

एव चात्माऽकात्म्यं ॥૩૪॥

સૂત્રાર્થ -વળી આ રીતે માનવાથી
આત્માને પરિવિચ્છિન્નપણુની પ્રાપ્તિ
થશે (૩૪)

શુદ્ધ -જેવી રીતે એક ધર્મમા વિરૂદ્ધ
ધર્મનો અસભવ છે તથા આ રીતનો
દોષ તમારા સ્યાદ્રાહમા લાગુ જ છે તેમ
આત્મામા અર્થાત્ જીવમા પૂર્ણપણુના
અભાવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે

શિષ્ય -અમારા મત પ્રમાણે આ
દોષની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે ?

શુદ્ધ -તમે અહીં તો એમ માનો છો
કે શરીરના પરિમાણવાળો જીવ છે
વળી જીવ શરીરના પરિમાણરૂપે થવાથી
તે અપૂર્ણ, સ્વવ્યાપકથી રહિત, પરિ-
વિચ્છિન્નરૂપે છે માટે આત્મા ઘટાદિની માફક
અનિત્ય થવાનો પ્રસંગ આવશે શરી-
રનું પરિમાણ ઠી એક અરખું હોતું
નથી આથી મનુષ્યનો જીવ મનુષ્યના
શરીરના પરિમાણવાળો થાય છે વળી
કોઈ એક કર્મના વિપાકને લીધે તેને
હસ્તિ જન્મની પ્રાપ્તિ થય તો પછી
મનુષ્યનું શરીર નાતું હોવાથી હસ્તિના
આખા શરીરમા તેની વ્યાપ્તિ થવી
જોઈએ નહિ તેમ જ કીડીનો જન્મતેને
જો પ્રાપ્ત થાય તો કીડીના શરીરમા
મનુષ્યનું આખું શરીર માઈ શકે નહિ
એ જ જન્મમા કુમાર, યૌવન, વૃદ્ધા
વગ્યામા પણ આ દોષ સમાન છે

શિષ્ય:-આ પ્રમાણે થઈ શકે એમ છે. કારણકે જીવ અનંત અવયવવાળો છે. તેના અવયવો અત્પ શરીરમાં સંકેત્યને પામે છે તથા મહાન્ શરીરમાં વિકાસને પામે છે.

શુરુ:-તું મને કહે કે, આ અનંત જીવાવયવોના સમાન દેશપણાનો નાશ થાય છે કે નથી થતો ? જો પ્રતિઘાત થતો હોય તો અનંત અવયવોનો પ્રમાણ પરિચ્છિન્ન પ્રદેશમાં થઈ શકશે નહિ જો તું એમ માનતો હોય કે પ્રતિઘાત થતો નથી તો પણ સર્વ અવયવોનો પ્રદેશ એક અવયવના પ્રદેશ જેટલો થાય છે. આથી વિસ્તાર આદિનો અભાવ થવાથી જીવનો આણુમાત્ર થવાનો પ્રસંગ આવશે. વળી શરીરમાત્રવડે વિભક્ત થયેલ જીવના અવયવોનું અનંતપણું માનવું, એ પણ ઠીક નથી. (૩૪)

શિષ્ય:-આપણે એમ માનીએ કે ત્યારે મોટું શરીર પ્રાપ્ત કરવું હોય ત્યારે કેટલાક જીવાવયવો પાસે આવે છે તેમ જ નાનું શરીર પ્રાપ્ત કરવું હોય ત્યારે કેટલાક દૂર જતા રહે છે. આ રીતે માનશું તો પછી જીવને પરિચ્છિન્નતાની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

શુરુ:-વિકારાદિ દોષની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવી પડવાથી અવયવના નાના મોટા થવાને લીધે જીવ દેહના પરિભાણવાળો થાય છે, એ જાની શકે નહિ. આ કારણથી ૩૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે, કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૩૫ મું.
શુ જીવ દેહના પરિભાણવાળો ?

न च पर्यायादप्यविरोधो
विकारादिभ्यः ॥३५॥

સૂત્રાર્થ:-વિકારાદિ દોષને લીધે અવયવોનું નાના મોટા રૂપે થવું, એ વિરોધયુક્ત છે.

ટીકા:-શુરુ-અતુકમે કરીને અવયવોના વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થાય છે, તે કારણથી જીવ આ દેહના પરિભાણસ્વરૂપે છે, એ પ્રમાણે જાનવું અગત્ય છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો કે, જીવ દેહના પરિભાણસ્વરૂપે ન જાની શકે ?

શુરુ:-તેનું કારણ એ કે, તેમ થવાથી વિકારાદિ દોષનો પ્રસંગ આવી પડશે. જીવનું અવયવોનો વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતો હોવાથી વારંવાર જીવને પણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષયની પ્રાપ્તિ થશે તથા આ પ્રમાણે થવાથી જીવનું વિકારીપણું ટળી શકશે નહિ. વળી જીવ વિકારીરૂપે થવાથી ચર્માદિની માફક તેમા અનિત્ય થવાનો પ્રસંગ આવશે. જ્ઞાનના આવરણરૂપ આઠ ડકરનાં કર્મોથી જીવ વિંટળાયેલો છે. વળી તે મંસારૂપી સાગરમાં ડૂબેલો છે. આ જીવને જેમ તુંબડું નદીને સામે પાર પહોંચાડે છે તેમ કર્મરૂપ જંધનનો નાશ થવાથી જીવની ઉર્ધ્વગતિ થાય છે, જેથી તેને જંધમાંથી જે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જીવને વિકારીપણું થવાથી થઈ શકશે નહિ.

આ મિવાય ખીજું પણ કારણ હું કહું તે સાલણ વળી અવયવોને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી જીવમા આગમ તથા અપગમરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે; તથા તેમ થવાથી જગીરદિની માફક આત્મામા પણ અનામપણુની પ્રાપ્તિ થશે. વળી કોઇ એક અવયવ જેની સ્થિતિ હશે, તે આત્મારૂપે થશે. વળી આ અવયવ તે આત્મારૂપે છે, એમ નિરૂપણ કરવા કોઈ શક્તિમાન થશે નહિ. આ મિવાય અન્ય પણ કારણ છે. આ જીવના અવયવોની જ્યારે વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ ક્યાથી થાય છે તેમજ જ્યારે અવયવોનો નાશ થાય છે ત્યારે તે અવયવોનો લય શેમાં થાય છે, તે જાણવું જોઈએ. ભૂતો-માંથી જીવનો પાદુલાંચ થાય નહિ તેમજ ભૂતોમાં જીવનો લય કદી થઈ શકે નહિ કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે જીવમાં પચમહાભૂતનો અભાવ છે. વળી જીવના અવયવના આધારરૂપે કાંઈ અન્ય માધારણ અથવા અમાધારણ વસ્તુનું નિરૂપણ થઈ શકેલું અશક્ય છે. કાચુકે જીવમા પ્રણાળોનો અભાવ છે. આ મિવાય ખીજું પણ કારણ છે આ પ્રમાણે થવાથી અનિશ્ચિત સ્વરૂપ વાળો આત્મા થશે. કારણ કે અવયવોની વૃદ્ધિ તથા લય થવાના મંબધમા કાંઈ પણ નિયમ હોતો નથી આથી આ રીતના દોષને લીધે અનુક્રમે કરી અવયવોનાં જે વૃદ્ધિ તથા ક્ષય છે તે આત્માના જ છે, એ નીનતું માનવું અશક્ય થઈ પડશે.

શિષ્ય:-પૂર્વોક્ત સૂત્રવડે આત્મા શરીરના પરિમાણ સ્વરૂપે છે. જો કે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળા ભિન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ થવે જો કે આત્મામાં અપૂર્ણતાનો પ્રમંગ આવશે તથા તેથી અનિત્યતા પ્રાપ્ત થશે વળી આત્માના પરિમાણની સ્થિતિનો અભાવ થશે, એ વાત ખરી, પણ જેમ નદીનો પ્રવાહ અનુક્રમે ચાલ્યો જ આવે છે, એ રીતે આત્મામાં પણ નિત્યતા માનીએ તો કેમ? જેવી રીતે ચક્રતપટનું જ્ઞાન સ્થિતિથી રહિત છે, પણ તેથી કંઈ તેના વિસ્તારની નિત્યતામાં જરા પણ અભાવ થતો નથી, આ રીતની હું દિગંબરવાદીની આશંકા છે, તેનું આપ નિરાકરણ કરશો.

ગુરુ:-વિસ્તાર અવસ્તુરૂપે થશે, જેથી આત્મા શુન્યરૂપે થશે. વળી જો વસ્તુરૂપે તું માનીશ, છતાં વિકારદિ દોષોનો પ્રમંગ આવી પડવાથી તારો પક્ષ કેવળ અચુકત જ છે. (૩૫)

શિષ્ય:-દેહના પરિમાણના મંબધમાં જેવક્રમા શરીરના પરિમાણની સ્થિતિ અમો જેનો નિત્ય માનીએ છીએ.

ગુરુ:-જો તમે ઉપરની શરીરના પરિમાણની સ્થિતિ નિત્ય માનશો તો આદિ તથા મધ્યના શરીરના પરિમાણની સ્થિતિ પણ નિત્ય માનવી પડશે. કાચુકે આદિ તથા મધ્યનો અંત્યની મારો જરા પણ ભેદ નથી આ જરૂરકારણથી કાનું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું—સૂત્ર ૩૬ મું.

જૈનનું ખંડન.

અન્યાવસ્થિતે શ્રોમયનિવ્યત્વા-

દવિશેષ ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-અત્ય અર્થાત્ મોક્ષની અવસ્થામાં થનારું જીવ પરિભાણુ નિત્ય ધવાથી પૂર્વના આદિ તથા મધ્ય પરિભાણુ પણુ નિત્ય થશે. કારણ કે તેમાં ભિન્નતા નથી. (૩૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-અમે જૈન લોકો અત્ય અર્થાત્ મોક્ષાવસ્થામાં થનાર જીવ પરિભાણુ નિત્યરૂપે છે, એમ માનીએ છીએ.

શુરુ:-આમ માનશે તો અત્યની માફક આદિ તથા મધ્ય જીવ પરિભાણુ પણુ નિત્યપણુ પ્રાપ્ત થશે. આથી આદિ, મધ્ય તથા અત્ય ત્રણે અવસ્થાઓ એક સરખી હોવી જોઈએ. જવ એક શરીરના પરિભાણુવાળો વો જોઈએ, પણ વૃદ્ધિ તથા ક્ષય ક્ષત ભિન્ન શરીરની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ હિ. અથવા તો અત્યરૂપે જીવ પરિભાણુની સ્થિતિ થાય છે. આથી પૂર્વની જે અવસ્થાઓમાં પણુ જીવ શરીરાવસ્થિત પરિભાણુવાળો થવો જોઈએ. આથી સામાન્ય રીતે સર્વદા આણુરૂપે થવા તો મહાનરૂપે જીવને માનવો ડશે. પણ શરીરના પરિભાણુવાળો નહિ. ડટે જોડા ધર્મની માફક જૈન મત પણ ચુકત છે, એમ માનવું. (૩૬)

શિષ્ય:-અમે માહેશ્વરો એમ માનીએ છીએ કે, ઇશ્વર પ્રધાન તથા પુરુષના અધિક્ષાતા હોવાથી જગતના કારણરૂપે છે. આ રીતે માનીએ તો તેમાં શું દોષ છે ?

શુરુ:-આમ માનવું પણ અચુકન છે. કારણ કે ઇશ્વરમા પ્રાણીના દોષો આવવાથી ઇશ્વરમા અનીશ્વરપણું પ્રાપ્ત થશે. આથી જ ૩૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૩૭ મું.

કારણ કાર્યની અનૈક્યતા.

પત્યુરસામજ્જમ્યાત ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-કારણ તથા કાર્યની એક્યતા નહિ હોવાથી ઇશ્વરનું અધિક્ષાતારૂપે થવું ચુકત નથી (૩૭).

ટીકા:-શિષ્ય:-આપે, હે ભગવન ! જોઈ તેમજ દિગ્ગજરવાદીનું જે ખંડન કર્યું તે મેં માન્ય કર્યું, પણ કેવળ ઇશ્વર જ જગતના કારણ સ્વરૂપે છે એમ માનનારા પાશુપતવાદી એવા મતનો અમે પ્રતિપેદ કરીએ છીએ.

શુરુ:-હે શિષ્ય ! તું કેવી રીતે પ્રતિપેદ કરે છે, તે તો જણાવ.

શિષ્ય:-બ્રહ્મસૂત્રના ૧લા અધ્યાયના ૪ થા પાદના ૨૩ તથા ૨૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “પ્રકૃતિષ્વ પ્રતિજાદ્યન્તાણુપરોક્તા, અમિણોપદેશાગ પ્રતિજ્ઞા તથા દૃષ્ટાંતને વિદોષ ન આવે, એ હેતુથી બ્રહ્મ ઉપાદાન કરણરૂપે તથા નિમિત્ત કારણરૂપે છે, સદિ મંદરૂપનો ઉપદેશ હોવાને

લીધે બ્રહ્મ પ્રકૃતિરૂપે તેમ જ કર્તારૂપે છે.” આ બેઉ સૂત્રવડે પ્રકૃતિ સ્વરૂપે કહી તેમ જ અધિષ્ઠાતા સ્વરૂપે કરી એમ ઉભય સ્વભાવવાળા પરમાત્મા છે, એમ શ્રી વ્યાસ ભગવાને સિદ્ધ કર્યું છે. જો સામાન્ય રીતે ઇશ્વર જગતના કારણરૂપે છે, આનો નિષેધ કન્વામા આવે તો પૂર્વ પક્ષ તથા ઉત્તર પક્ષનો વિરોધ આવવાથી સૂત્ર કરનાર શ્રી વ્યાસ ભગવાનનું વચન બોલું કરશે ઇશ્વર પ્રકૃતિ ભાવથી રહિત, અધિષ્ઠાતારૂપે, કેવળ નિમિત્ત કારણરૂપે છે આનો ચત્ત્રવડે પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, વેદાંતમા બ્રહ્મની એક્યતા સિદ્ધ કરી છે તથા તેમ માનવાથી ઉપરના વચનનો વિરોધ આવશે. આ રીતે ઇશ્વરકલ્પના અનેક પ્રકારની તથા વેદથી વિરૂદ્ધ છે. માખ્ય તેમ જ ચોગદર્શનને પ્રધાન માનનાર કેટલાકે એમ કલ્પના કરે છે કે, પ્રધાન, તથા પુરૂષના અધિષ્ઠાતારૂપે તેમ જ નિમિત્ત કારણરૂપે ઇશ્વર છે તથા પ્રધાન પુરૂષ તથા ઇશ્વર એક બીજાથી વિલક્ષણ છે. મહેશ્વરના મતને અનુનગ્નારા એમ કહે છે કે, કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ તથા હુબવાળા પાત્ર પદાર્થો છે. પશુ પત્નિ સ્વરૂપ ઇશ્વરે જ આ પાંચ પદાર્થનો ઉપદેશ કર્યો છે, કે જેથી જીવને બાધનમાંથી છૂટકો થાય વળી તેઓ એમ વર્ણન કરે છે કે, પશુપતિ ઇશ્વર સ્વરૂપે તથા નિમિત્ત કારણરૂપે છે વળી વૈશેષિક આદિ દર્શનને અનુમગ્નાર કેટ

લાકે કોઇપણ પોતાની પ્રક્રિયાને અનુમરી ઇશ્વર નિમિત્ત કારણરૂપે છે, એમ વર્ણન કરે છે. આ બાધના સળધમા આપનો શુ મત છે તે કહેજો.

શુરુ-હે શિષ્ય ! આનો ઉત્તર હું કહું તે સાભળ આ જ હેતુને લઈ “પત્યુરસામન્સ્યાત કાગ્લુ તથા કાર્યની એક્યતા નહિ હોવાથી ઇશ્વરનું જગતના કારણરૂપે થવું શુકત નથી.” આ રીતની સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે પતિ અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રધાન તથા પુરૂષના અધિષ્ઠાતારૂપે હોવાથી જગતના કારણરૂપે નથી.-

શિષ્ય-કેમ નથી ?

શુરુ-ના, તેમ નથી કારણ કે બેઉમાં મરખાપણું નથી કારણકે પ્રાણી માત્રના લેહને સ્વનારા પરમાત્મા હોન, મધ્યમ તથા ઉત્તમ ભાવ આવવાથી આપણી માફક તેમાં રાગ દ્વેષ આદિ દોષનો પ્રમંગ આવી પડશે આથી પરમાત્મામા ઇશ્વરપણું રહેશે નહિ

શિષ્ય-આ જે ગગદોષાદિનો પ્રશ્ન છે, તે પ્રાણીના કર્મને અધીન છે. મા’ આમા દોષનો અભાવ છે.

શુરુ-ના, તેમ નથી કારણકે પ્રવૃત્તિને કરવા યોગ્યરૂપે છે તથા ઇ’ પ્રવૃત્તિને કરનારૂપે છે આમ થવ તેઓમા અર્થાત્ કર્મ તથા ઇશ્વર અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ પ્રાપ્ત થશે

શિષ્ય-કર્મ તથા ઇશ્વર રૂપે છે, તેથી દોષપ્રાપ્તિ થતી ન

શુરુ:-ના; જેમ વર્તમાનકાળમાં
 હું અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ છે, તે જ
 માણે ભૂતકાળમાં પણ અન્યોન્યાશ્રયનો
 ૧૫ હોયો જ નોંધએ, જેથી અધ પર-
 રા ન્યાયની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી
 યયસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “પ્રવર્તનાત્ક્રમણા દોષા
 ર્થિઃ-ચત્તનથી કરવામાં આવતું કર્મ
 ૧૫રૂપે છે.” આ રીતનો ન્યાય દર્શન-
 ળાનો મિદ્ધાંત છે. દોષના અભાવથી
 યુક્ત થયેલો કોઈ પણ સ્વાર્થમાં
 ૧૫વા પરાર્થમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી.
 વાર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલ સર્વ જન પરા-
 ળમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ કહેવું
 પ્રયુક્ત છે. ઇશ્વરમાં સ્વાર્થતા છે,
 એમ માનશું તો તેમાં ઇશ્વરત્વના
 મભાવપણાનો પ્રસંગ આવશે. ઇશ્વર
 રૂપસ્વરૂપે છે, એમ માનવાથી તથા
 તે જ રીતે પુરૂષમાં ઉદાસીનતા છે, એમ
 માનવાથી ઇશ્વરના અધિષ્ઠાતાપણામાં
 પ્રયોગ્યપણાનો પ્રસંગ આવશે. (૩૭)

શિષ્ય:-ઇશ્વર અધિષ્ઠાતારૂપે છે, એમ
 કહીએ તો શું વાંધો છે ?

શુરુ:-પ્રધાન તથા પુરૂષથી ભિન્ન
 ઇશ્વરનો સંબંધ ન હોય તો તે પ્રધાન
 તથા પુરૂષના અધિષ્ઠાતારૂપે થઈ શકે
 નહિ. આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭મું—સૂત્ર ૩૮ મું.
 શું ઇશ્વર પ્રધાનાદિના અધિષ્ઠાતા
 નહિ ?

સંવંધાનુપપત્તેઽ ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ-પ્રધાન તથા પુરૂષની આથે
 ઇશ્વરનો સંબંધ નહિ હોવાથી ઇશ્વર

પ્રધાન તથા પુરૂષના અધિષ્ઠાતારૂપે થઈ
 શકે નહિ. (૩૮)

શુરુ:-ઇશ્વરના અધિષ્ઠાતાપણામાં
 બીજી રીતે પણ અયોગ્યતા છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ?

શુરુ:-પ્રધાન તથા પુરૂષથી ભિન્ન
 ઇશ્વર, મંબંધ વિના પ્રધાન તથા પુરૂષના
 અધિષ્ઠાતારૂપે થઈ શકે નહિ. સંયોગ
 સ્વભાવવાળા મંબંધનો સંભવ આ
 સ્થળે નથી. કારણ કે પ્રધાન, પુરૂષ
 તથા ઇશ્વર આ ત્રણેમાં સર્વવ્યાપકતા
 તથા નિરવયવપણું છે. તેમજ સમ-
 વાય સ્વભાવવાળો સંબંધ પણ આ
 સ્થળે યોગ્ય નથી. કારણકે આશ્રય તથા
 આશ્રયિ ભાવના નિરૂપણનો અભાવ છે.
 તે જ પ્રમાણે બીજા કોઈ કાર્યવાચક
 સંબંધની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી.
 કારણકે અત્યાર સૂધી કાર્ય તથા કારણ
 ભાવની અસિદ્ધિ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે બ્રહ્મવાદીઓને કેવી
 રીતે કારણ તથા કાર્યભાવની શંકા
 થાય છે ?

શુરુ:-ના, તેમ કહેવું પણ યુક્ત
 નથી બ્રહ્મવાદીને કેવળ તાદાત્મ્યવાચક
 સંબંધની જ ઉપપત્તિ છે.

શિષ્ય-શાસ્ત્રના બળથી બ્રહ્મવાદી
 કારણાદિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે,
 તેનું કેમ ?

શુરુ:-જે રીતે વસ્તુનું સ્વરૂપ બોલા-
 મા આવે છે, તે જ પ્રકારે તેને માનવું
 નોંધએ, આ રીતનો નિયમ હોતો નથી.

દષ્ટાંતના મામર્થ્યથી કારણાદિ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર પ્રતિપક્ષી પણ જેમ જાણે છે તેમ જ અધ્યનું માને છે, એમ કહેવું, તે અતિશયોકિત છે.

શિષ્ય-ગાત્રની રચના સર્વજ્ઞ એવા અધિઓએ કરેલી છે, માટે શાસ્ત્ર સત્ત્વરૂપે છે, જેથી શાસ્ત્રજ્ઞ તેમજ પ્રતિપક્ષીનું જ્ઞાન સમાન છે.

શુરુ-ના, તેમ નથી કાણુકે ગાત્ર મા તથા સર્વજ્ઞતામાં એક ખીલના આશ્રયપણાનો પ્રસંગ છે. જેમકે શાસ્ત્રની પ્રતીતિથી સર્વજ્ઞપણાની મિદ્ધિ થાય છે તથા સર્વજ્ઞની પ્રતીતિથી શાસ્ત્રની સિદ્ધિ થાય છે. માટે સામ્ય તથા યોગવાદીઓની ઇશ્વર સંબંધી કલ્પના અચુકન છે. એ જ પ્રમાણે વેદથી બાહ્ય અન્ય શાખાઓમાં ઇશ્વર કલ્પના જોવામાં આવે તો તે અચુકત માનવી. (૩૮)

શિષ્ય:-ઇશ્વરને અધિષ્ઠાતારૂપે માનવામાં આ સિવાય અન્ય કાંઈ હોય છે ?

શુરુ-હા, અધિષ્ઠાનનો ઇશ્વરમા અભાવ હોવાથી તેને અધિષ્ઠાતારૂપે માની શકાય નહિ. આ જ હેતુથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૯ મું.

ઇશ્વરમાં અધિષ્ઠાનનો અભાવ.

અધિષ્ઠાતાનુપપન્નેષ્વ ॥ ૩૯ ॥

સત્યાર્થ-ઇશ્વરમાં અધિષ્ઠાનની અપ્રાપ્તિ હોવાથી તેમાં અયોગ્યતા છે (૩૯)

શુરુ-તાર્કિક કરવાવાળાથી કલ્પિત ઇશ્વરનો અભાવ છે. કારણકે જેમ કલ્પ-

ના કરાયેલો કુંભાર મૃત્તિકાદિમાં અધિષ્ઠાતારૂપે છે તેમ ઇશ્વરની પ્રવૃત્તિ પણ પ્રધાન આદિના અધિષ્ઠાનરૂપે થઈ શકે. પણ આ રીતનો સંભવ નથી. કારણકે પ્રત્યક્ષ ભાવથી રહિત, રૂપાદિથી રહિત પ્રધાનનો ઇશ્વરના અધિષ્ઠેયરૂપે સંભવ નથી. કારણકે મૃત્તિકા આદિ કરતાં પ્રધાનમા વિલક્ષણતા છે. (૩૯)

શિષ્ય:-ઇન્દ્રિયોની પેઠે ઇશ્વર પ્રધાનના અધિષ્ઠાનરૂપે છે, એમ કહીએ તો કેમ ?

શુરુ-તેમ બને નહિ. કારણ કે ભોગાદિ ઇન્દ્રિયોમાં જોવામાં આવે છે પણ અહીં ભોગાદિ જોવામાં નથી આવતા. આથી કહ્યું છે કે;-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

ઇશ્વરમાં ભોગાદિનો અભાવ.

કરણવચ્ચેન્ન મોગાદિભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:-ઇન્દ્રિયોની પેઠે ઇશ્વર પ્રધાનના અધિષ્ઠાનરૂપે છે, એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયોમાં ભોગાદિ જોવામાં આવે છે, તેમ અહીં ભોગાદિનો સંભવ નથી. (૪૦)

શિષ્ય-મૃત્તિકા આદિ કરતાં પ્રધાનમાં વિલક્ષણતા છે, એમ જે આપે કહ્યું તે તો ઠીક છે. પણ જેવી રીતે ઇન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ અશુઆદિ અપ્રત્યક્ષરૂપે છે, રૂપ આદિથી રહિતરૂપે છે તથા તેના આશ્રય પુરવ કરે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રધાન જે જરૂર છે તેનો આશ્રય ઇશ્વર કરશે, એમ માનીએ તો શું ખોટું છે ?

શુરુ:-આમ માનવું પણ બની શકશે નહિ. કારણ કે ઇન્દ્રિયના સમૂહમાં લોગાદિ જોવામાં આવે છે. આથી ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય પુરૂષ કરે છે, એમ દેખાય છે. પણ પ્રધાન તથા ઇશ્વરના સંબંધમાં લોગ આદિ જોવામાં નથી આવતા. તેમજ ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય પ્રધાન સરખો છે, એમ માનીએ તો સંસારીરૂપ જીવોને જેમ લોગાદિ છે, તેમ ઇશ્વરને પણ લોગાદિ થશે. તેમ ન હોય તો અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેષ્ઠ તથા આ સૂત્ર, આ બેઉ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન ભિન્ન રીતે થઈ શકે. આથી તર્કવડે કંપના કરાયલા ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. લૌકિક દૃષ્ટાંતથી પણ જે રાજા શરીરયુક્ત હોય છે, તે જ રાજ્યનો સ્વામી જોવામાં આવે છે, પણ શરીરરૂપ આશ્રયથી રહિત પુરુષ કદી જોવામાં આવતો નથી. આ રીતના દૃષ્ટાંતને લઈ અવ્યક્ત ઇશ્વરની જો તું કંપના કરવા ઇચ્છતો હોય તો ઇશ્વરને પણ શરીર હોવું જોઈએ, કે જે શરીર સર્વ ઇન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ થઈ શકે. પણ ઇશ્વરને શરીર હોય, એમ માનવું અશક્ય છે. શરીરનું બંધારણ જે થયું, તે સૃષ્ટિ થયા પછી હોય છે. પણ સૃષ્ટિ થવા પહેલાં શરીરનો સંભવ હોઈ શકે નહિ. જે ઇશ્વરને શરીરનો આશ્રય ન હોય તો પછી તે કોઈપણ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવા અસમર્થ થશે. કારણ આપણે તોકમાં જોઈએ છીએ કે, શરીરવાનથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે. આથી કાળ્પણ્યેન મોગાદિભ્યઃ આ મૂત્રની યોજના કરી છે.

શિષ્ય:-આપણે એમ કંપના કરીએ કે, લોકના દર્શનને અનુસરી ઇશ્વર પોતાની કામનાવડે ઇન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ કોઈ પણ શરીર પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

શુરુ:-આમ પણ બની શકે નહિ. જે ઇશ્વરને શરીર હોય તો જીવની માફક ઇશ્વરને લોગાદિનો પ્રસંગ આવી પડે તથા તેમ થવાથી ઇશ્વરમાં અનીશ્વર-પણું પ્રાપ્ત થશે. (૪૦)

શુરુ:-તાર્કિકો ઇશ્વરના શરીર સંબંધમાં કંપના કરે છે, તે અયુક્ત છે.

શિષ્ય:-ઇશ્વરને શરીરી માનવાથી તેમાં બીજા પણ જે દોષો ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ હોય, તે સંબંધી મને કહેશો.

શુરુ:-ઇશ્વરને શરીરી માનવાથી તે અંતવાળો તથા મનુષ્યની માફક સર્વજ્ઞ ભાવથી રહિત થશે. આ જ કારણથી ૪૧ મા મૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૪૧ મું.

ધૃતરમાં અનંતતા.

અન્તવત્ત્વમસર્વજ્ઞતા વા ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઇશ્વરને શરીરી માનવાથી ઇશ્વરમાં અંતપણાનો અથવા તો સર્વજ્ઞ ભાવથી રહિતપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. (૪૧)

ટીકા:-શુરુ:-તર્કવાદી ઇશ્વરની જે કંપના કરે છે, તે નીચલાં દારણોથી પણ અયુક્ત છે. તાર્કિકો પણ એમ તો માને છે કે, ઇશ્વર સર્વજ્ઞ તથા અનંત છે. તેઓ એમ પણ માને છે કે, પ્રધાન અનંત છે તેમ જ પુરૂષો પણ અનંત છે. તેમ જ તેઓ એકબીજાથી ભિન્ન

છે. તેમાં સર્વજ્ઞ ઇશ્વર પ્રધાનના, પુરૂષોના તથા પોતાના પરિભાણુનો શું છેદ કરે છે અથવા નથી કરતા ? ગમે તેમ તમારૂં માનવું હોય, છતાં તેમાં દોષ તો લાગુ પડશે જ.

શિષ્ય:-એઉ પ્રકારે પણ દોષ કેવી રીતે લાગુ પડે ?

શુરુ:-પ્રથમ પ્રકારે પ્રધાન, પુરૂષ તથા ઇશ્વર આટલા પરિભાણુરૂપ અવયવવાળા છે, એમ માનવાથી તે સઘળા અંતવાળા ઘણે કારણ કે આ પ્રમાણે લોકમા પણુ નેવામાં આવે છે. કારણ કે લોકમા પટઆદિ જે વસ્તુ અમુક પરિભાણુવાળી હોય છે, તે વસ્તુનો અંત હોય છે તે જ પ્રમાણે પ્રધાન, પુરૂષ તથા ઇશ્વર અમુક પરિભાણુવાળા થવાથી અંતવાળા થવા નેઈએ. પ્રધાન, પુરૂષ તથા ઇશ્વર એવાં ત્રણ રૂપો થવાથી સંખ્યાના પરિભાણુમાં પણ ભેદ પડશે. આ ત્રણમાં રહેલ સ્વરૂપ પરિભાણુનો પણ ભેદ ઇશ્વરવડે થતો હોવો નેઈએ. વળી પુરૂષોની સંખ્યા પુષ્કળ છે. આ પરિભાણુરૂપ અવયવવાળા સંસારીઓમાંથી જે સંસારીઓ સસારમાંથી મુક્ત થાય છે, તેઓનો સસાર અંતવાળો હોવો નેઈએ તથા તેઓનું સંસારીપણું પણ અંતવાળું હોવું નેઈએ. આ જ પ્રમાણે બીજાઓ પણ જેઓ કંમે કરી નસારમાંથી મુક્ત થાય છે, તેઓના સંસારનું તથા સંસારીઓનું પણ અંતવાળપણું હોવું નેઈએ. વિકારવાળો પ્રધાન પુરૂષને

માટે જ સંસારીરૂપે ઇશ્વરના આશ્રયરૂપ છે. હવે જે સંસારી શૂન્યત ને પામે તો પછી ઇશ્વરનો આશ્રય કોનાપર રહી શકે ? વળી આમ થવાથી કયા વિષયમાં ઇશ્વરનું સર્વજ્ઞપણું તથા પ્રભુપણું હોવું નેઈએ ? જ્યારે પ્રધાન, પુરૂષ, તથા ઇશ્વર આ ત્રણે આ પ્રમાણે અંતવાળ છે, તો પછી તે સઘળાઓને આદિ પણ માનવા નેઈએ. જ્યારે આ સઘળાઓને પ્રથમ ઉત્પત્તિ માનીએ તો પછી શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવી પડશે.

શિષ્ય:-જો આ પ્રમાણેનો દોષ આવતો હોય તો આપણે બીજો વિકલ્પ માનીએ કે, પ્રધાન, પુરૂષ તથા પોતાનો પરિભાણુરૂપ અવયવ ઇશ્વર કરતો નથી, તો પછી ઇશ્વરને સર્વજ્ઞ માનવા વિષે દોષનો પ્રસંગ આવી પડશે. આથી તર્કવાદીઓએ ઇશ્વર કારણવાદની જે કલ્પના કરી છે, તે અચુકત છે. (૪૧)

શિષ્ય:-હે ભગવન ! ભાગવત આદિ ગ્રંથમાં જે ઉત્પત્તિ કહી છે, તે શું ખરી છે ?

શુરુ:-વિષ્ણુ ભગવાનથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહી છે તે ખોટું છે. આ જ કારણથી ૪૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૨ મું.

ઉત્પત્તિ મિથ્યા.

ઉત્પત્ત્યસંભવાત્ ॥ ૪૨ ॥

નૂત્રાર્થ-ઉત્પત્તિનો અનંભવ હોવાથી ભાગવત આદિનો મત ખોટો છે. (૪૨)

ટીકા-શુદ્ધ-જેઓ એમ માને છે કે, ઇશ્વર અપ્રકૃતિરૂપે, અધિષ્ઠાતારૂપે તથા કેવળ નિમિત્ત કારણરૂપે છે, તેઓના પક્ષતુ' નિરાકરણ કર્યું હવે આ સ્થળે જેઓ પ્રકૃતિરૂપે તથા અધિષ્ઠાતારૂપે એમ બેઉ પ્રકારના કારણરૂપે ઇશ્વરને માને છે, તેઓના મતતુ' આ સ્થળે હવે ખાંડ કરીએ છીએ.

શિષ્ય-શ્રુતિમાં ચોખ્ખું કહેલ છે કે, ઇશ્વર પ્રકૃતિરૂપે તેમ જ અધિષ્ઠાતારૂપે છે. વળી શ્રુતિને અનુચરનારી સ્મૃતિ પણ આ બાબતમાં પ્રમાણરૂપે છે તે પછી આ બાબતનો પ્રતિષેધ કયા કારણથી કરવામાં આવે છે, તે આપ જણાવશો ?

શુદ્ધ-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બેઉમાં આ રીતની બાબત હોવાથી તેમાં વિરોધ આવતો નથી, પણ બીજી બાબતનો આ વિવચનમાં વિરોધ છે તથા તે વિરોધી બાબતનો આ સ્થળે પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો ભગવત્ સમ્પ્રદાયવાળાઓનો મત નીચે પ્રમાણે છે-ભગવાન એકરૂપરૂપે, વાસુદેવરૂપે, નિરંજનજાનરૂપરૂપે, તથા પરમાર્થ તત્ત્વરૂપે છે. આ ભગવાન પોતાના આત્માને ચાર પ્રકારે કરી વિભાજ પાડી રહે છે. જેમકે વાસુદેવસ્વરૂપે, સંકર્ષણસ્વરૂપે, પ્રધુમ્નસ્વરૂપે, તથા અનિરૂદ્ધસ્વરૂપે. અહીં વાસુદેવ એ નામ પરમાત્માનું છે. સંકર્ષણરૂપે જીવ છે. પ્રધુમ્નરૂપે મત છે તથા અનિરૂદ્ધસ્વરૂપે અહ કાર છે. તેમાં વાસુદેવ પગ પ્રકૃતિરૂપે અર્થાત્ કારણરૂપે છે તથા સંકર્ષણ આદિ કાર્યરૂપે છે. કાર્યસ્વરૂપે આ રીતના

કારણ સ્વરૂપ પરસ્પર ભગવાનને દેવ મંદિરમાં દર્શન કરવા, અર્પણ કરવું, પૂજન કરવું તથા તેના ગુણોને શ્રવણ કરવારૂપી આધનવડે એ વર્તે નથી પૂજન કરે છે તો તેના મર્વ કલેશો નાથ પામે છે તથા તેને ભગવાનની પ્રતિ થાય છે બીજી એમ કહેવાય છે કે, આ પરમાત્મા નારાયણરૂપે, અવ્યક્તથી પણ પરસ્વરૂપે, પરમાત્મારૂપે તથા મર્વોત્કારરૂપે છે. તે આત્માવડે પોતાના આત્માની સ્થિતિ અનેકસ્વરૂપે કરે છે. આતું કહી નિગકરણ કરી શકાય એમ નથી. જેમકે છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "ત એવા મવતિ ત્રિષા મવતિ અર્ચ-તે એકે પ્રકારે તેમ જ ત્રણ પ્રકારે થાય છે." આ શ્રુતિઓવડે પરમાત્માના અનેક ભાવો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી આ ભગવાનના દેખમંદિરમાં દર્શન કરવારૂપ પારંવાર અનન્ય ચિત્તથી જે આરાધન કરવામાં આવે છે, તેનો પ્રતિષેધ થઈ શકે એમ નથી. કારણકે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, ઇશ્વરને નમન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય-આ વાત ખરી છે, પણ તેમાં એમ કહ્યું છે કે, વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણની ઉત્પત્તિ, સંકર્ષણમાંથી પ્રધુમ્નની ઉત્પત્તિ તથા પ્રધુમ્નમાંથી અનિરૂદ્ધની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનું કેમ ?

શુદ્ધ-આ સંબંધી હું કહું; તે સાંભળ. વાસુદેવ નામના પરમાત્મામાંથી સંકર્ષણ નામના જીવની ઉત્પત્તિનો કહી સંભવ નથી. કારણ કે જે તેમ માનીએ તો જીવમાં અતિપણાના દોષનો પ્રમંગ

આવી પડશે. કારણ કે જો જીવની ઉત્પત્તિ માનીએ તો જીવમાં અનિત્યપણાના દોષો આવી પડશે. આમ થવાથી ભગવદ્ભ્રાન્તિ રૂપ મોક્ષ જીવને કદી થશે નહિ. કારણ કે કાર્યનો લય કારણની પ્ર.પ્તિમાં છે. આગળ હવે પછી ભગવાન વેદ વ્યાસ જીવની ઉત્પત્તિનો પ્રતિપેધ નીચલા સૂત્રવડે કરશે. જેમકે “નામ્નાડ્યુત્તે નિત્યત્વાચ તામ્યઃ ત્રમ્ ૦ ૨, ૩, ૧૭. માટે આ રીતની જે કલ્પના કરવી તે અયોગ્ય છે. (૪૨)

શિષ્ય:-ભાગવત મત જોડો છે, તેને માટે બીજું કાંઈ કારણ હોય તો તે કહો.

શુરુ:-હા, કર્તામાંથી કરણ કદી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. માટે ભાગવત મત જોડો છે. આજ હેતુથી ૪૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૩ મું.

કર્તામાંથી કરણનો અસંભવ.

न च कर्तुः कारणम् ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-કર્તામાંથી કરણ ઉત્પન્ન થતું હોવાનું નથી, માટે ભાગવત મત જોડો છે. (૪૩)

ટીકા:-શુરુ:-વળી ભાગવત મત જોડો છે, તેના સંબંધમાં બીજાં. પણ કારણો છે. કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, કર્તારૂપ દેવદત્ત આદિમાંથી કરણરૂપ પરશુ આદિ કદી ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવતી નથી. વળી ભાગવતમાં વર્ણન કર્યું છે કે, સંકર્ષસ્વરૂપ તથા કર્તારૂપ જીવમાંથી પ્રદુ-અન્ન સ્વરૂપ તથા કરણરૂપ મન ઉત્પન્ન થાય છે. કર્તાથી ઉત્પન્ન થયેલ

આ મનમાંથી અનિરૂદ્ધ સ્વરૂપ અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ દૃષ્ટાંત સિવાય બીજું કાંઈ પણ પ્રમાણ મળતું નથી. તેમ જ આ રીતની શ્રુતિ પણ જોવામાં આવતી નથી. (૪૩)

શિષ્ય:-આ સંકર્ષણ આદિને અમે જીવાદિ ભાવરૂપે નથી માનતા, પણ વિજ્ઞાનાદિ ભાવરૂપે છે.

શુરુ:-તેમ જો તમે માનશો, તો પણ ઉત્પત્તિનો અભાવ છે. આજ હેતુને લઈ ૪૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૪ મું.

ઉત્પત્તિનો અભાવ.

વિજ્ઞાનાદિભાવે વા તદ્વપ્રતિષેધઃ ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિજ્ઞાનાદિ ભાવરૂપ સર્વજન ઇશ્વર છે, જેમ માનીએ, છતાં ઉત્પત્તિનો અસંભવ કદી જોડો થતો નથી.

ટીકા:-શિષ્ય:-આપણે જોગ નહિ માનીએ કે, આ સંકર્ષણઆદિ-જીવઆદિ ભાવવાળા છે.

શુરુ:-ત્યારે તેને - કેવા પ્રકારના માનવા જોઈએ ?

શિષ્ય:-આ સર્વ ઇશ્વરો જ્ઞાનરૂપ, ઐશ્વર્યરૂપ, શક્તિરૂપ, બળરૂપ, વીર્ય-રૂપ તથા તેજરૂપ ઇશ્વરવાચક ધર્મશુક્ત છે. આ સર્વ ઇશ્વરો નિર્દોષ સ્વરૂપે, અધિષ્ઠાનથી રહિતરૂપે તથા અક્ષયરૂપે છે. માટે કદી પૂર્વે કહેલ ઉત્પત્તિના અસંભવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શુરુ:-આના સંબંધમાં હું કહું, તેણે આંશગ. આમ છતાં પ્રતિપેધ નથી અર્થાત

ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ છે. અન્ય રીતે પણ ઉત્પત્તિના અસંભવરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતનો અભિપ્રાય છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ?

ગુરુ:-જે આ રીતનો મારાંશ હોય કે, એકબીજાથી ભિન્ન તેમ જ તુલ્ય ધર્મવાળા વાસુદેવ આદિ ચાર ઇશ્વરો હોય તો પછી તે મધ્યાનાતું એકાત્મક-પણું બની શકે નહિ તેમ થવાથી અનેક ઇશ્વર માનવારૂપ અનર્થની પ્રાપ્તિ થશે કારણ કે એક ઇશ્વરથી ઇશ્વરનાં કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. આથી મૂળ સિદ્ધાંતને પણ હાનિ પહોંચશે. કારણ કે એમ પૂર્વે સ્વીકારેલ છે કે, વાસુદેવસ્વરૂપ એક ભગવાન જ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપે છે.

શિષ્ય:-એમ આપણે માનીએ કે, એક જ ભગવાનનાં આ ચાર સ્વરૂપો સરળા ધર્મવાળા છે. એમ માનીએ તો પછી શો બાધ આવશે ?

ગુરુ:-એમ માનો, તોપણ તેમાં સ્થિતિ કરનારી ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, સંકર્ષણમાંથી પ્રદ્યુમ્નની તથા પ્રદ્યુમ્નમાંથી અનિરુદ્ધની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. કારણ કે આ સ્થળે અનેક-પણાનો અભાવ છે કાર્ય તથા કારણમાં અતિશયપણું હોયું જોઈએ. જેમકે મૃત્તિકા તથા ઘટમાં અનેકપણું છે જ્યાં અતિશયપણાનો ભાવ નથી, ત્યાં કારણ કાર્ય ભાવનો સંભવ નથી. વળી પાંચગત

સિદ્ધાંતીઓ વાસુદેવ આદિમાંથી એકમાં અથવા તો સર્વમાં જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય આદિ વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલ જરાપણ જોદ માનતા નથી. સર્વ વાસુદેવો નિર્વિશેષ સ્વરૂપે જ છે આ ભગવત્સ્વરૂપોની ચાર સંખ્યામાં સ્થિતિ નથી કારણકે એમ માનવામાં આવે છે કે, બ્રહ્મા આદિથી લઈ સ્તંભ પર્યંત સમસ્ત જગત્ ભગવત્ સ્વરૂપજ છે. (૪૪)

ગુરુ-બીજા પણ અનેક વિરોધવાળાં વચનો છે, જેથી ભાગવત મત અસંગત છે. આથી ૪૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૫ મું.

ભાગવતમત અયુક્ત.

વિપ્રતિષેધાચ્ચ ॥ ૪૫ ॥

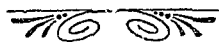
સૂત્રાર્થ:-વળી વિરોધને લીધે પણ ભાગવત મત અયુક્ત છે. (૪૫)

ટીકા:-ગુરુ:-આ ભાગવત શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારના વિરોધો જોવામાં આવે છે. જેમકે ગુણ તથા ગુણીની કલ્પના જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય તથા તેજ ગુણરૂપે છે એમ કહ્યું છે કે આ ગુણો આત્માના છે તથા તે ગુણો ભગવત્ સ્વરૂપે તથા વાસુદેવરૂપે /૩. આ બાળતમાં વેદનો નિષેધ છે આરે વેદમાં પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શાંતિય મુનિએ આ શાસ્ત્ર મેળવ્યું છે, એમ વેદ નિંદા જોવામાં આવે છે. માટે આ કલ્પના તદન અયુક્ત છે. (૪૫)

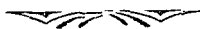
इति श्रीभगवद्गणेश परमहंस परमहंस श्रीमच्छंकर भगवत्पूज्यपादवृत्तौ शारीरक
मीमांसाभाष्ये चंद्रशेखरभट्टज्योतिषाल शर्मणा कृत गुर्जरगिरिलुवादे
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

ભૂમિકા.

દ્વિતીય અધ્યાય--તૃતીય પાદ.

જીવ હૃદયરના વિરોધનો પરિહાર.

શિષ્ય-ત્યારે શુ આકાશ આદિની જે ઉત્પત્તિ કહી છે, તે ખરી છે ?

ગુરુ-આકાશ આદિની ઉત્પત્તિ ખોટી છે. કારણ કે શ્રુતિપ્રતિપાદિત નથી. આથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ બું-સૂત્ર ૧ બું.

આકાશાદિની ઉત્પત્તિનો અભાવ
ન વિચદ્યશ્રુતે. ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિ પ્રતિપાદિત નહિ હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ નથી

ટીકા શિષ્ય વેદાંતમાં અનેક સ્થળે ઉત્પત્તિના સંબંધવાળી શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે. કેટલીક એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે આકાશની ઉત્પત્તિ છે કેટલીક એમ કહે છે કે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી કેટલીક શ્રુતિ વાયુની ઉત્પત્તિ કહે છે ત્યારે કેટલીક ના પાડે છે આજ પ્રમાણે જીવ તથા પ્રાણના સંબંધમાં છે અનેક બીજી શ્રુતિઓમાં ક્રમે ક્રમી નિષેધ પણ જોવામાં આવે છે બીજું એમ મિદ્ધ થાય છે કે,

પ્રતિષેધ હોવાથી પંચપક્ષ યોગ્ય નથી તેમજ સ્વપક્ષના સંબંધમાં પણ વિશેષ હોવાથી તે પક્ષ પણ અયુક્ત લાગે છે આ રીતની આશંકા થાય છે હે ભગવન્ સર્વ વેદાંતમાં સ્પષ્ટિ સંબંધી શ્રુતિ જોવામાં આવે છે. માટે આ બાબત વિસ્તારપૂર્વક મને શ્રવણ કરાવો. જો રહસ્ય ચોખ્ખું થાય છે તો પછી તેનું ફળ જો થાય છે કે આપણા મનની શકાની નિવૃત્તિ થાય છે પ્રથમ તો આપ મને આકાશ સંબંધી જણાવશો. આકાશની ઉત્પત્તિ છે કે નથી ?

ગુરુ-આકાશની ઉત્પત્તિ નથી આ જ કારણથી આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “ન વિચદ્યશ્રુતે” શ્રુતિ પ્રતિપાદિત નહિ હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ નથી.” આકાશ કદી ઉત્પન્ન થતું નથી

શિષ્ય-કેમ એમ કહી શકાય ?

ગુરુ-અશ્રુતિથી અર્થાત્ પ્રતિપાદિત નથી. કારણકે ઉત્પત્તિ પ્રવણમાં શ્રુતિ વિશે કહ્યું નથી. જે

છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “તદ્વક્ત સોમ્યદે-
વ પ્રાસીદેક મેવાદિતીયમ્ અર્ધઃ”-હે સોમ્ય!
સૂર્યે કેવળ મતરૂપ હતું. તે એકરૂપે
તથા અદિતીયરૂપે હતું.” આ રીતે
પ્રથમ પ્રાણરૂપે, તથા સત્ સ્વરૂપે સર્વ
હતું. આ રીતનું નિરૂપણ કરી પછી
કહ્યું છે કે, “તદ્વક્ત, તત્તેજોઽવૃજત (છાં.
૬, ૨, ૩) પરમાત્માએ ચિંતન કર્યું; એટલે
તેજની ઉત્પત્તિ થઈ” આ પ્રમાણે
પ્રથમ મહાભૂતમાંથી તેજને પ્રથમ કહી
તેજ, જળ તથા અન્ન એમ ત્રણ ઉત્પત્તિ
શ્રુતિમાં કહી છે. અમને શ્રુતિ ઇન્દ્રિ-
યના અવિષયરૂપ વિજ્ઞાનોત્પત્તિમાં પ્રમા-
ણરૂપે છે. આ રથે શ્રુતિ આકાશની
ઉત્પત્તિને પ્રતિપાદન કરતી નથી. માટે
આકાશની ઉત્પત્તિ નથી. (૧)

શિષ્ય-આપ ઉત્પત્તિની ના કહે
છો, તે કેમ ચાલે?

ગુરુ-શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ કહી નથી.

શિષ્ય-પણ કેટલેક રથે કહી છે
તેનું કેમ? આજ કારણથી ૨ ના સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૨ છું.

શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ.

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-કેટલીક અન્ય શ્રુતિમાં તો
આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે. (૨)

ટીકા:-શિષ્ય-મૂળમાં જે તુ શબ્દ
વાપર્યો છે, તેથી એમ બાળુવું કે, બિન્ન
પક્ષમાં ઉત્પત્તિ કહી છે. ભેદે છાંદો-
ગ્યમાં આકાશની ઉત્પત્તિ નહિ હોય
પણ બીજી કેટલીક શ્રુતિમાં કહી છે.

તેત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,
“સત્ય જ્ઞાનમન્ત મત્ર પ્રાણ સત્યરૂપે, જ્ઞાન-
રૂપે તથા અનંતરૂપે છે.” આ રીતની શૂર-
આત કયા પછી આગળ કહ્યું છે કે, “તસ્માદ્વા
ત્તસ્માદાત્ન જાકાશ. સમૂતઃ (તો ૨, ૧)
આમાથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે.”
વળી શ્રુતિમાં પણ માંહે માંહે વિરોધ
છે. જેમકે ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પ્રથમ
તેજને કેટલીક શ્રુતિ ગણે છે તથા
કેટલીક આકાશને પ્રથમ ગણે છે. આ
શ્રુતિઓની એક વાક્યતા થવી જોઈએ.

ગુરુ-હા, તે વાત ખરી છે. શ્રુતિ-
ની ભેદે એક વાક્યતા છે, પણ તે
જાણી શકવી દુર્લભ છે.

શિષ્ય-આપ એમ કેમ કહે છો? પણ
“તત્તેજોઽવૃજત (છાં ૬, ૨, ૩) તેણે તેજને
ઉત્પન્ન કર્યું” એમ એકવાર સદાએ તેજને
પ્રથમ કર્યું એમ છે. પણ સરજવા યોગ્ય
એવી બે વસ્તુઓનો એકી વખતે સંબંધ
અગત્ય છે. જેમકે “તત્તેજોઽવૃજત (છાં ૬,
૨, ૩) તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી.” “તદા-
વાતમવૃજત તેણે આકાશને ઉત્પન્ન કર્યું”
એમ બે સરજવાયોગ્ય વસ્તુઓનો એક
વખતે સંબંધ યોગ્ય નથી. જેમકે ગળદી
કરીને જોદન રાધે છે. એમ આ રથે
પણ આકાશની ઉત્પત્તિ કયા પછી તેણે
તેજની ઉત્પત્તિ કરી, એમ યોગ્યતા મારી
લાગે છે.

ગુરુ-આ રીતની યોજના સારી નથી.

શિષ્ય-આપ જાણો છો કે, છાંદોગ્ય-
માં પ્રથમ ઉત્પત્તિ તેજની કહેલ છે તથા
તેત્તિરીયમાં આકાશની પ્રથમ ઉત્પત્તિ

કહી છે. આ રીતે બેઠની પ્રથમ ઉત્પત્તિ બની શકે નહિ. અહીં બીજી શ્રુતિના વચૂનને વિરોધ આવે છે. જેમકે “તત્સાદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમૃતઃ (તેં ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ.” આ રથજે પણ આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ, આત્મામાંથી તેજની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ એકી વખતે એક જ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ હોય, પણ આકાશ તથા તેજનો એક વખતે ઉત્પત્તિનો સંભવ યોગ્ય નથી. વળી “વાયોરન્નિ (તેં ૨, ૧) વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થાય છે.” એમ જુદી શ્રુતિ છે. (૨)

શુરુ.-જે શ્રુતિમા આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે, તે શ્રુતિ ગૌણ છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બની શકે ?

શુરુ:-કારણ કે કારણસામગ્રીનો અસંભવ છે. આ જ હેતુથી ૩ ના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૩ બું.

ઉત્પત્તિભાવ ગૌણ.

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ-આકાશની ઉત્પત્તિને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. કારણ કે પ્રથમ કારણ સામગ્રીનો અસંભવ હોય છે.

ટીકા-શુરુ-આકાશની ઉત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-શ્રુતિ ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન કરતી નથી. આકાશની ઉત્પત્તિને સૂચવનારી જે બીજી શ્રુતિ છે, તે ગૌણ શ્રુતિ હોવી જોઈએ

* શિષ્ય:-આ શ્રુતિ ગૌણકેમ કહેવાય?

શુરુ:-અસંભવ હોવાથી આ શ્રુતિ ગૌણ છે. શ્રીમાન્ કણ્ઠાદને અનુસરનારાઓ એમ કહે છે કે, આકાશની ઉત્પત્તિનો સંભવ યોગ્ય નથી. તેઓનું માનવું એમ છે કે, કારણ સામગ્રીનો જો અસંભવ છે, તો પછી આકાશરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવી યોગ્ય નથી. તેઓનું માનવું એમ છે કે, સમવાયી, અગ્નિવાયી તથા નિમિત્ત કારણ, આ ત્રણમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. દ્રવ્યની એક જાત તેમજ અનેક દ્રવ્ય આકાશના કારણરૂપે હોય છે. આકાશની એક જાત તેમજ અનેક દ્રવ્ય આકાશના કારણરૂપે નથી. કારણકે આકાશરૂપ એક દ્રવ્ય સમવાયી કારણરૂપે થશે તથા તેનો સંયોગ સમવાયી કારણરૂપે થવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય. પણ આ રીતનો અભાવ છે; તેથી આકાશના નિમિત્ત કારણનો પણ અભાવ જણાયો. તેજ આદિ ઉત્પત્તિવાળા દ્રવ્યોના પૂર્વોત્તર કાળરૂપ ભેદની સંભાવના થાય છે. કારણકે ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રકાશ આદિ કાર્યનો અભાવ હોય છે તથા પ્રકાશ આદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ પછી થી થાય છે. પણ આકાશનો પૂર્વોત્તર કાળરૂપ ભેદ માની શકાતો નથી. કારણકે ઉત્પત્તિ થવા પહેલાં અવકાશ રહિત, મહાનિર્ગુણ રહિત તથા સૂક્ષ્મ નિર્ગુણ રહિત કંઈ વસ્તુ હતી, તેનો નિશ્ચય કરવા શું કોઈ શક્તિમાન છે? આકાશની ઉત્પત્તિથી રહિતરૂપે સિદ્ધિ થાય છે, કારણકે તેમાં પૃથ્વી આદિથી ભિન્ન ધર્મ છે તથા તેમાં

વિભુપણનો સમાવેશ થાય છે. માટે જેમ લૌકિક રીતિએ આકાશ બનાવે, આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ, એમ આકાશના સંબંધમાં ગૌણ પ્રયોગ હોય છે. જેમકે ઘટમાં રહેલ આકાશ ઘટાકાશ, કરવડામાં રહેલ આકાશ કરકાકાશ તથા ગૃહમાં રહેલ આકાશ ગૃહોકાશ કહેવાય છે. તે જો કે એકજ આકાશના બનેલ છે તથા સ્થાન ભેદને લીધે તેનામાં ગૌણ ભેદ રહેલ છે તેજ રીતે વેદમાં કહેલ છે કે, અરણ્યવાસીઓને આકાશમાં મૂકવા એ જેમ ગૌણ આકાશ મંબધી ગૌણ ભેદ છે, તેમ આકાશની ઉત્પત્તિ મંબધી શ્રુતિ પણ ગૌણ જ સમજવી (૩) શિષ્ય:-આકાશની ઉત્પત્તિ નથી, તેના મંબધમાં પ્રમાણ હોય તો તે આપ કહેશો.

ગુરુ:-હા, શ્રુતિના પ્રમાણથી પણ આકાશની ઉત્પત્તિ નથી. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ ભુ-સૂત્ર ૪ થુ.
આકાશમાં ઉત્પત્તિનો અભાવ.

શબ્દાચ્ચ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિના પ્રમાણથી નિર્દય થાય છે કે, આકાશ ઉત્પત્તિથી રહિત છે. (૪)

ગુરુ-વેદ એમ સૂચવે છે કે, આકાશ ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત છે. કહ્યું છે કે, 'વાયુશ્ચાન્તરિક્ષ ચંતદમૃતમ (યુગ ૨, ૩, ૩) બ્રહ્મ વાયુ તથા આકાશરૂપે છે. તે અમૃતરૂપે છે.' જે વસ્તુ અમૃતરૂપે હોય તેની કદી ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ વળી કહ્યું છે કે, "આકાશવત્સવગતથ નિત્ય

આકાશની માફક આત્મા સર્વવ્યાપક તથા નિત્ય સ્વરૂપે છે." અહીં બ્રહ્મ સર્વગત તથા નિત્યરૂપે છે. આ રીતના બ્રહ્મના ધર્મને આકાશની સાથે સરખાવ્યા છે. આથી એમ સૂચવે છે કે, તે ધર્મ આકાશના પણ હોવા જોઈએ. સર્વગત તથા નિત્યધર્મવાળા આકાશની ઉત્પત્તિનો કદી સંભવ હોઈ શકે નહિ. વળી દૃષ્ટાંત તરીકે કહ્યું છે, "સયથાનન્તોડયમાકાશ પુલ્કનત આત્મા વેદિતવ્ય અર્થ - જે રીતે આકાશ અનંત છે તેમ આત્મા પણ અનંતરૂપે માનવો જોઈએ." આકાશશરીર ત્રણ (તે ૧, ૬, ૨) આકાશ આત્મા (તે ૧, ૭, ૧) બ્રહ્મ, આકાશ-શરીરરૂપે છે. આકાશ આત્મારૂપે છે." જો આકાશની ઉત્પત્તિ હોય તો તેની સરખામણી બ્રહ્મ સાથે થઈ શકે નહિ. જેમકે કાળાપણાની સરખામણી ઉત્પલ સાથે થઈ શકે છે. કારણ કે તેનામાં તે ગુણ રહેલો છે. માટે આકાશ નિત્ય છે તથા આકાશ શબ્દવડે મામાન્ય બ્રહ્મત્વ નિરૂપણ થઈ શકે છે. (૪)

શિષ્ય:-શુ એક જ શબ્દનો ગૌણ પ્રયોગ તથા મુખ્ય પ્રયોગ બની શકે ?

ગુરુ-હા, બ્રહ્મ શબ્દનો ગૌણ પ્રયોગ થાય છે તથા મુખ્ય પ્રયોગ થાય છે. તેમ ઉત્પત્તિરૂપ ગણેનો પણ ગૌણ પ્રયોગ તથા મુખ્ય પ્રયોગ બની શકે. આના જ સંબંધમાં પમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ હું—સૂત્ર પ મુ.

ઉત્પત્તિનો ગૌણ તથા મુખ્ય પ્રયોગ.

સ્વાચ્ૈકસ્ય વ્રહ્મ શબ્દયત્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—ઉત્પન્ન શબ્દનો પ્રહ્ન શબ્દની ભાદ્રક ગૌણ તથા મુખ્ય પ્રયોગ થાય છે. (પ)

ટીકા:-શુર:-આ સૂત્ર શકાના ઉત્તરરૂપે કહીએ તો ચાલે.

શિષ્ય:-કહું છે કે, “તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશ. સમૃત (તિં ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ” આ શ્રુતિવચનમાં એકજ સંબૂત શબ્દ, શ્રેષ્ઠ તેજ આદિ ના સંબંધમા વપરાય છે ત્યારે ત્યાં તેનો મુખ્ય પ્રયોગ હોય છે તથા આકાશના સંબંધમા એજ શબ્દ બ્યારે વપરાય છે ત્યારે ગૌણ અર્થ છે. એમ એકજ શબ્દ બે પ્રકારે કેવી રીતે સંભવે?

શુર:-આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ. જેમ પ્રહ્ન શબ્દ છે તેમ એકજ સંબૂત શબ્દનો વિષયની સિન્નતાને લઈ ગૌણ તથા મુખ્ય પ્રયોગ થાય છે. દાખલા તરીકે જેમકે પ્રહ્ન એક છે, છતાં કહું છે કે “તપ્સા વ્રમ વિજિજ્ઞાસસ્વ, તપો વ્રમ (તિં ૩, ૨) તપવડે પ્રહ્નને બળુ તપ એ પ્રહ્નરૂપે છે.” ઈત્યાદિ વચનમા પ્રહ્નનો અન્નાદિના સંબંધમા ગૌણ પ્રયોગ છે તથા આનંદના સંબંધમા પ્રહ્નનો મુખ્ય પ્રયોગ છે. જેવી રીતે પ્રહ્ન સાક્ષાત્કારના સાધનરૂપ તપ-વિશે પ્રહ્નશબ્દ અભેદોપચારથી અર્થોત્ત એક્યતાના લક્ષણથી પ્રયોગ્ય છે, પણ

માક્ષાત્ રીતે તે શબ્દ વિજ્ઞેય સ્વરૂપ પ્રહ્નને જ લાગુ પડે છે.

શિષ્ય:-જે આકાશને ઉત્પત્તિ ન હોય તેા પછી “એકમેવાદિતીયમ પૂર્વે એક તથા અદિતીયરૂપ હું” આ શ્રુતિનું કેવી રીતે સમર્થન થઈ શકે? દ્વૈતરૂપ આકાશને લીધે પ્રહ્ન દ્વૈતરૂપે થાય છે. વળી પ્રહ્નનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ કેવી રીતે બને?

શુર:-અહીં જે એક શબ્દ વાપરે છે, તે વડે શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે કાર્યનો અભાવ પ્રથમ હોવો જોઈએ. દાખલા તરીકે કોઈએક કુંભારના ઘરમાં આગલે દિવસે આપણે મૃત્તિકા, દડ તથા ચક્ર આદિ જોઈએ છીએ તથા બીજે દિવસે અનેક પ્રકારનાં વાસણો આપણા જોવામાં આવે છે. આથી આપણે એમ કહીએ છીએ કે, પ્રથમ દિવસે કેવળ મૃત્તિકા હતી. વળી મૃત્તિકાનો નિશ્ચય થવાથી એમ માનીએ છીએ કે, પૂર્વ દિવસે મૃત્તિકાનો કાર્ય સમૂહ ન હતો, પણ દંડ તથા ચક્ર આદિ ન હતાં, એવો નિશ્ચય થતો નથી. આ જ પ્રમાણે અદ્વૈત ભાવવાળી શ્રુતિ ભક્ત અધિષ્ઠાતાનો પ્રતિયેધ કરે છે. જેવી રીતે ઘટાદિના કારણરૂપ મૃત્તિકાનો અધિષ્ઠાતા કુંભાર કહેવાય છે તેમ જગતના ઉપદાન કારણરૂપ પ્રહ્નનો અન્ય અધિષ્ઠાતા અર્થોત્ત નિમિત્ત કારણ હોતું નથી. દ્વૈત ભાવવાળા આકાશવડે પણ તે જ પ્રમાણે દ્વૈત સ્વરૂપવાળા પ્રહ્નનો પ્રસંગ કદી બની શકે નહિ.

ભિન્ન લક્ષણ જે જોવામાં આવે છે તેનું કારણ અનેકપણાને લીધે છે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રજ્ઞ તથા આકાશનાં લક્ષણો ક્ષીર તથા ઉદકની માફક ભિન્ન હોતાં નથી હ્રદય તથા જળ જેઠ જોડી વળતે ઉત્પન્ન થયેલ છે તથા તે જેઠમાં વ્યાપકપણાને તથા ભૂતિપણાને સામાન્ય ધર્મ રહેલ હોય છે. ઉત્પત્તિ સમયે પ્રજ્ઞ જગતની ઉત્પત્તિ કરવાના વ્યાપારવાળો હોય છે તથા આકાશની સ્થિતિ તેથી ભિન્ન હોય છે. આથી કરી જેઠમાં ભિન્નતા જોવામાં આવે છે. વળી “આમાશનગોર ત્રય (તેં ૧, ૬, ૨) આકાશશરીર પ્રજ્ઞરૂપે છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે પણ પ્રજ્ઞ તથા આકાશની અલેદ સ્વરૂપે જ સિદ્ધિ થાય છે. આથીજ કહ્યું છે કે પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થવાથી મર્વ વિજ્ઞાન થાય છે. વળી સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ આકાશથી ભિન્ન દેશ કાળમાં હોતી નથી. આથી પ્રજ્ઞ તથા તેનું કાર્ય જે સમયે જાણવામાં આવે છે, તે જ સમયે આકાશનું પણ જ્ઞાન થાય છે. જેવી રીતે હ્રદયથી ભરેલા ઘડામાં કંઈએક જળનાં ટીપાં નાંખીએ, છતાં તે ટીપાંઓ હ્રદય લઈએ કે તેની સાથે તે પણ આવી જાય છે. પણ ક્ષીર લઈ લેવાંમા આવ્યા પછી જળનાં ટીપાનું અહણુ બાકી રહેતું નથી. તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞ તથા તેનાં કાર્યો આકાશથી અભિન્ન દેશકાળવાળાં હોવાથી પ્રજ્ઞના અહણુથી આકાશનું અહણુ થાય છે જ. મારે શ્રુતિમાં નહીં ઉત્પત્તિ કહી છે તે ગૌણ છે. (૫)

શિષ્ય-પ્રકૃતિ તથા વિકાર એક છે કે જૂદા છે? જે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન થવાથી વિકારનું પણ જ્ઞાન થતું હોય તે જ એક એક જ રૂપે હોવાં જોઈએ

ગુરુ-વેદના વચનોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કાર્ય તથા કારણ અભિન્ન છે તથા તેમ હોવાથી જ વેદની પ્રતિજ્ઞામાં કોય જણાતો નથી આથી જ કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ શુ-સૂત્ર ૬ હં.

કાર્ય તથા પ્રજ્ઞાની અભિનતા.

પ્રતિજ્ઞાપ્તિરન્યનિરેવાચ્છદ્વદમ્બ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ-વેદવચનોવડે સર્વ કાર્ય સમૂહ તથા પ્રજ્ઞ અભિન્ન છે, એમ હોવાથી જ વેદપ્રતિજ્ઞામાં બાધ આવતો નથી. (૬)

ટીકા-શુર-કહ્યું છે કે, “યેનાદ્યુત શ્રુત મવ્યમતં મનમદિજ્ઞાત વિજ્ઞાતમિતિ (છાં ૬, ૧, ૧) જેનું જ્ઞાન થવાથી નહિ સાંભળેલું સાંભળવામાં આવે છે, નહિ માનેલું માનવામાં આવે છે તથા નહિ જાણેલું જાણવામાં આવે છે,” વળી કહ્યું છે કે “આત્માનિ લલ્લરે હટે ક્ષ્ણે મતે વિજ્ઞાત દ્વ સર્વં વિદિતમ્ (મું ૪, ૫, ૬) ખરે ખર આત્માનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન થવાથી મર્વનું જ્ઞાન થાય છે.” તેમજ “ત્વિમન્ડુ મગ્નો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાત મતિ (મું ૧, ૧, ૩) હે ભગવન્! કંઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ કાર્યસમૂહનું જ્ઞાન થાય છે?” વળી કહ્યું છે કે, “ન કાચન મદ્વિદ્યો વિદ્યાસ્તિ મારાથી બાહ્ય કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન નથી.” આ રીતની પ્રતીતિ દરેક વેદાંતના વચનની જોવામાં આવે છે. જે અખિલ વસ્તુસમૂહ પ્રજ્ઞાથી અ

રૂપે જાણવામાં આવે તો ઉપરના વેદ વચનની પ્રતિજ્ઞામાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જો પ્રકૃતિ તથા કાર્ય ભિન્ન છે, એમ માનીએ તો એકના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ જ્ઞાન થાય છે, એ રીતની વેદની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે. જો અભિજ્ઞ કાર્ય સમૂહની એક પ્રજ્ઞમાંથી ઉત્પત્તિ થતી હોય તો આ રીતની અભિન્નતા હોવી જોઈએ. વળી વેદના શબ્દોવડે પ્રકૃતિ તથા વિકાર અભિન્ન છે, એવા ન્યાય વડે જ વેદાંત વચનની પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધિ જાણી શકાય છે. આ વેદ પ્રતિજ્ઞા નીચે પ્રમાણે છે: “યેનાશ્રુતં શ્રુત મવતિ જેના જ્ઞાનથી નહિ સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે.” આ આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કયો પછી કાર્ય તથા કારણના અભેદને પ્રતિપાદન કરનારા મૃત્તિકા આદિના દૃષ્ટાંતવડે આ પ્રતિજ્ઞાનું સમર્થન કર્યું છે. આ સિદ્ધ કરવા માટે પાછળથી શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણેનાં વચનો છે: “સદેવસોમ્યેદમમ જમીદે-કમેવાદિતીયમ (છાં ૬, ૨, ૧ હે સોમ્ય! પ્રથમ સર્વસત્‌રૂપે, એકરૂપે તથા અદિતીયરૂપે હતું.” “તદેક્ષત તેણે વિચાર કર્યો.” “તત્તેજોઽમૃજાત તેણે તેજને ઉત્પન્ન કર્યું” આ રીતે શ્રુતિમાં મર્વ કાર્યસમૂહ પ્રજ્ઞથી થયો છે એમ દર્શાવી, તે પ્રજ્ઞથી ભિન્નસ્વરૂપે છે એમ નીચલાં વચનથી દર્શાવે છે: “एतदात्म्यमिदमेवम् આ સર્વ કાર્યસમૂહ આત્મારૂપે છે.” આ રીતે છઠ્ઠા આરભિલ પ્રપાઠકની સમાપ્તિ થાય છે. માટે જો આકાશ પ્રજ્ઞના કાર્યરૂપે ન હોય તો પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન થવે આકાશનું જ્ઞાન ન થાય

તથા તેમ થવાથી વેદપ્રતિજ્ઞાને બાધ આવવો જોઈએ. પ્રતિજ્ઞામાં હાનિ લાવી વેદને અપ્રમાણ ગણવો એ યોગ્ય નથી. દરેક વેદાંત વચનના સર્વ શબ્દો દૃષ્ટાંત આપી તેજ પ્રતિજ્ઞાને સિદ્ધ કરે છે. “इदं स यदयमात्मा (ખૂં ૨, ૪, ૬) આ સર્વ કાર્ય સમૂહ આત્મારૂપે છે.” “ब्रह्मैवेदममृतपुरातन (મું ૨, ૨, ૧૧) જે જે સદ્યજ્ઞ ભસે છે, તે અમૃતરૂપે તથા પ્રજ્ઞરૂપે છે.” માટે અગ્નિ આદિની માફક આકાશની પણ ઉત્પત્તિ છે. શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ કહી નથી, એ કહેવું ‘જોડું’ છે. કારણકે આકાશની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “तस्मादा एतस्मादात्मन आकाश संभूत. (તૈં ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે.”

શિષ્ય:-આ તો ખરું કહ્યું છે. પણ શ્રુતિના વચનવડે વિરૂદ્ધતા દર્શાવે છે. જેમકે “तत्તેજોઽમૃજાત તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી.”

શુરુ:-વિરોધ નથી. કારણ કે સર્વ શ્રુતિઓની એક વાક્યતા છે.

શિષ્ય:-જો વાક્યોમાં વિરોધ ન હોય તો એક વાક્યતા થઈ શકે. પણ અહીં તો વિરોધ છે. કારણકે એકજ સ્વપ્રતાનો મંબંધ બે સ્વપ્રત્ય વસ્તુઓની સાથે જોડી વખતે હોવો અયોગ્ય છે. તેમજ બેઉની ઉત્પત્તિ પ્રથમ થઈ, એ પણ અસંભવિત છે. તે જ પ્રમાણે અહીં વિરૂદ્ધનો પણ અસંભવ છે.

શુરુ:-આ દોષ નથી. કારણકે તૈત્તિરી ઉપનિષદમાં તેજની સદિ ત્રીજી ગણી છે

જેમકે તસ્માદ્વા પૂતસ્માદામન આકાશઃ સમૂત ।
 આનાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ (તૈં ૨, ૧)
 આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ,
 આકાશમાંથી વાયુની તથા વાયુમાંથી
 અગ્નિની ઉત્પત્તિ થઈ.” આ શ્રુતિનો
 ખીલત પ્રકારે પરિણામ કરવો અશક્ય છે.
 છાદોજ્ય શ્રુતિમાં જે નિયમ આપ્યો છે,
 તે યોગ્ય છે. તેમાં કહ્યું છે કે, આકાશ
 તથા વાયુને ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેણે
 તેજને ઉત્પન્ન કર્યું. આ શ્રુતિમાં તેજની
 પ્રધાનરૂપે ઉત્પત્તિ કહી છે, પણ ખીલ
 શ્રુતિમાં જે આકાશની ઉત્પત્તિ કહેલી
 છે, તેનું નિવારણ કરવા આ શ્રુતિ
 શકિતમાન નથી. કારણ કે એક વાક્યનો
 બે રીતનો વ્યાપાર થવો અશક્ય નથી.
 સદા જ્યારે એક છે તો પછી કમવડે
 અનેક કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે. આ પ્રમાણે
 એક વાક્યની કલ્પનાનો સંભવ હોવા
 ડતાં વિરુદ્ધ અર્થ લઈ, શ્રુતિમાં દોષ
 રાસ કરવો યોગ્ય નથી. ખીલ શ્રુતિમાં
 પ્રલબ્ધરૂપે લિન્ન કાર્યનું ગ્રહણ કરેલું
 કે, તેથી એક જ સદાનો બે સપ્તવ્યની
 વાથે સંબંધ અમને ઇષ્ટ નથી. જેવી રીતે
 ‘તર્વે સલ્લિદં વ્રદ્ય વગ્ગલ્લન (છાં ૩, ૪,
 ૧) ખરેખર આ સર્વ પ્રદર્શરૂપે છે.
 તેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેને
 વેશે તેનો લય થાય છે તથા તેને
 વેપે જ તે ચેષ્ટા કરે છે.” આ શ્રુતિમાં
 મુદ્દલે ‘પુદ્ગલ’ દર્શાવ્યું છે કે, સર્વ વસ્તુ-
 ત્વાની ઉત્પત્તિ પ્રદર્શમાંથી થયેલી છે.
 આ શ્રુતિ અન્ય સ્થળે તેજની જે
 ઉત્પત્તિ કહેલ છે, તેનો નિષેધ કરતી

નથી. આ જ પ્રમાણે તેજની ઉત્પત્તિ
 જે પ્રદર્શમાંથી શ્રુતિ વિશે કહેલ છે,
 તેનો અન્ય શ્રુતિ નિષેધ કરતી નથી, કે
 જે શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિના ક્રમને
 પ્રથમ ગણ્યો છે.

શિષ્ય—“તત્ત્વભિન્નિતિ જ્ઞાન્ત ડપામીત
 પ્રદર્શમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમા લય
 પામે છે તથા તેમાં ચેષ્ટા કરે છે, માટે
 શાંત થઈ ઉપામના કન્વી,” આ પ્રમાણેનું
 જે શ્રુતિનું વચન છે, તે શાંત ચિત્તથી
 ઉપાસના કરવા માટે કહ્યું છે. આ વચન
 કાંઈ સુષ્ટિના ક્રમના સંબંધમાં કહેલ
 નથી. માટે આ વચન અન્ય સ્થળે જે ક્રમ
 આપેલ છે, તેમાં વિરોધ દર્શાવતું નથી.
 “તત્ત્વોડગ્ગત તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી”
 આ વચન સુષ્ટિના સંબંધી છે. માટે આ
 સ્થળે જે ક્રમ કહ્યો છે, તે સ્વીકારવા
 યોગ્ય છે.

શુરૂઃ—તાડું કહેલું યોગ્ય નથી. એક
 સ્થળે તેજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ કહેવાથી
 ખીલ શ્રુતિમાં કહેલ આકાશાદિ પદા-
 ધનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે
 ક્રમ એ પદાર્થનો ધર્મ છે. ખીલું
 “તત્ત્વોડગ્ગત તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી”
 આ સ્થળે ક્રમવાચક કોઈ પત્તુ શબ્દ
 આપ્યો નથી. અર્થવડે ક્રમ જાણવામાં
 આવે છે તથા તે ક્રમનું નિવારણ, “ખીલ
 શ્રુતિમાં કહેલ વાયુમાંથી અગ્નિ થાય
 છે” કરે છે. આકાશ તથા તેજમાં
 પ્રથમ કોની ઉત્પત્તિ છે, તે સંબંધી
 સંકલ્પ વિકલ્પ કરવો યોગ્ય નથી.
 કારણ કે બેડ મિદ્ધ વસ્તુ છે. ખીલું

એકની ઉત્પત્તિ એકી વળતે હોવાથી, એક જ જાડની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થયલી શાળા કદ, તે કહી શકાતું નથી, જેથી તે એકના ક્રમનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવે છે. માટે પરસ્પર એ શ્રુતિમાં વિરોધ નથી.

શિષ્ય:-વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, જેનાવડે નહિ સાંભળેલ સાંભળવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞાનો ક્રમ દર્શાવેલો છે. માટે જો કે આકાશની ઉત્પત્તિ નથી કહેલ, છતાં તેની ગણના કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે ન્યાયે છે તો પછી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કર્યો છે તેનો કેમ સ્વીકાર કરવો નહિ? આ બાબત ઠીક છે. તેમ જ આગળ કહ્યું છે કે, આકાશ સર્વ કાર્યસમૂહથી અભિન્ન દેશ તથા કાળવાળું છે તથા બ્રહ્મનું જ્ઞાન તેનાં કાર્યો સહવર્તમાન થાય છે. આથી પ્રતિજ્ઞામાં દોષ આવતો નથી, એ બાબત પણ યોગ્ય છે. વળી “એકમેવાદિતીયમ સર્વ એક તથા અદિતીયરૂપે છે.” આ રીતની જે શ્રુતિ છે તેમાં વિરોધ આવશે નહિ. માટે બ્રહ્મ તથા આકાશની એકતા ક્ષીરોદક સમાન માનવી જોઈએ.

ગુરુ:-આ સંબંધી હું કહ્યું તે સાંભળ. ક્ષીર તથા ઉદક ન્યાયવડે એકતું વિજ્ઞાન થવાથી સર્વ કાર્યસમૂહનું જ્ઞાન થાય છે, એમ બની શકતું નથી. પણ મૃત્તિકા આદિ દૃષ્ટાંતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિ તથા તેનો વિકાર સર્વ એકરૂપે છે, એ રીતના ન્યાયવડે એકતું જ્ઞાન થવાથી સર્વતું

જ્ઞાન થાય છે, એમ જાણવું. ક્ષીર તથા ઉદકન્યાય અહીં યોગ્ય થતો નથી. આથી સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણને દ્રવ્યનું જ્ઞાન થયેલ હોય, છતાં બળનું સમ્યક્ જ્ઞાન થતું નથી. જેમ મનુષ્યોનું કાર્ય માયાવડે, મિથ્યા ભાષણવડે તથા છેતરપીંડીથી થાય છે, તેમ વેદનો નિશ્ચય કોઈ પણ દિવસે મિથ્યા ભાષણ આદિવડે થતો નથી. આ નિશ્ચય નીચે પ્રમાણેનો છે કે, સર્વ એક તથા અદિતીયરૂપે છે, આ રીતની જે શ્રુતિ છે, તેમાં જો ક્ષીરોદક ન્યાયની ગણના કરીએ તો તેમાં દોષ આવશે. કાર્યની અપેક્ષાને લઈ આ વસ્તુ એક દેશ વિપયવાળી, સર્વ વિજ્ઞાન સ્વરૂપે, એકરૂપે તથા અદિતીયરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે મૃત્તિકા આદિમાં પણ તે જ રીતનો સંભવ છે, જેથી પૂર્વની માફક મૃત્તિકાના સંબંધમાં પણ માનવું જોઈએ. જેમકે કહ્યું છે કે, “ક્ષેત્રકેતો વન્તુ સોમ્યેદ મહામના અનુવાનમાર્ગે સ્તબ્ધોઽસ્ત્યુત તમાદેસમપ્રાક્ષ્યો યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવતિ (છાં ૬, ૧, ૧) હે ચતકેતુ! તું અભિમાની, વેદ વેદાંગનું અધ્યયન કરાવનાર હોવાથી ઉદ્ધત બનેલો છે. પણ તે તારા ગુરુને આ રહસ્ય પૂછ્યું છે કે, જેના જાણવાથી નહિ સાંભળેલ સાંભળવામાં આવે છે?” માટે અગ્રેષ્ઠ વસ્તુવિપય સર્વ વિજ્ઞાન સ્વરૂપે છે તથા બ્રહ્મના કાર્યરૂપે સર્વ હોવાથી તેનો ઉપન્યાસ સર્વ વિજ્ઞાનરૂપે થાય છે, એમ જાણવું. (૬)

શિષ્ય-પૂર્વે કહેવામાં આન્યું છે કે, આકાશની ઉત્પત્તિનો અસંભવ હોવાથી આકાશની ઉત્પત્તિ દર્શાવનારી શ્રુતિ પોણ છે, એ શું યોગ્ય છે?

શુર:-આના જ સંબધી હું કહું તે સંભવ. આ લોકમાં જેમ છે તેમ જેટલા વેભાગ છે તે સર્વ વિકારરૂપે છે. આ જ પ્રમાણે આકાશરૂપી વિભાગ પણ પરમાત્માના વિકારરૂપે છે. આ જ હેતુથી ઊપનિષદ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૭ મું.

વિભાગ વિકારરૂપે.

યાવદ્વિકારં તુ વિમાનો લોકવત્ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ:-લોકની માફક જે કાંઈ વેભાગ છે, તે સર્વ વિકારરૂપે છે. (૭)

ટીકા:-શુર:-મૂળમાં જે તુ શબ્દ આવ્યો છે તે એટલા માટે કે, આકાશની ઉત્પત્તિનો જે અસંભવ માન્યો છે, તે શંકાતું નિવારણ કરવા આ શબ્દ મૂક્યો છે. આકાશની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં અસંભવ માનવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જે કાંઈ વિકારસમૂહ જોવામાં આવે છે, જેવા કે, ઘડો, હાંતલી, ડોળ, ઇત્યાદિ, અથવા કંકણ, કડું, તથા કુંડળ આદિ અથવા સેય, ખાણ અથવા ખડ્ગ આદિ, તે સર્વલોકમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જણાય છે. વિકારથી રહિત એવી કોઈ પણ વસ્તુ કદી ભિન્ન સ્વરૂપે જોવામાં આવતી નથી. પૃથ્વી આદિથી આકાશને વિભાગ જણાવવામાં આવે છે. માટે આકાશ પણ વિકારરૂપે

થવા યોગ્ય છે. આથી દિશા, કાળ, મન તથા પરમાણુ આદિને પણ કાર્યરૂપે જાણવાં.

શિષ્ય:-આત્મા પણ આકાશ આદિથી ભિન્નરૂપે છે, માટે તેને પણ ઘટ આદિની માફક કાર્યસ્વરૂપે જાણવો જોઈએ.

શુર:-તેમ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "આત્મન આકાશઃ સમૃતઃ (તૈં ૨, ૧) આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે." જો આત્મા વિકારરૂપે હોય તો આત્માથી પણ કોઈ પણ વસ્તુ કહેલ નથી, તેથી આકાશ આદિ જે કાંઈ કાર્યરૂપે છે, તે આત્મભાવથી રહિતરૂપે થાય તથા આત્મા કાર્યરૂપે બને. આમ થવાથી શુન્યવાદનો પ્રવેશ આવી પડશે. સર્વ આત્મસ્વરૂપે હોવાથી તેનું નિરાકરણ થઈ શકે એમ નથી. તે કોઈના પણ કાર્યરૂપે નથી. કારણ કે આત્મા સ્વયંસિદ્ધ છે. કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રમાણ લઈ આત્માની નિદિ થતી નથી. અસિદ્ધ પ્રમેયની નિદિ માટે આત્માનાં પ્રલક્ષણાદિ પ્રમાણોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ એમ કહી શકતું નથી કે, આકાશઆદિ પદાર્થો પ્રમાણથી રહિત તથા સ્વયંસિદ્ધ છે. આત્મા પ્રમાણઆદિ વ્યવહારના ઔશ્રયરૂપ હોવાથી પ્રમાણઆદિ વ્યવહારની પૂર્વે સિદ્ધ થાય છે. અમુક પ્રકારનું નિરાકરણ આત્માનું થઈ શકતું નથી. જે વસ્તુ વિકારરૂપે છે તેનું નિરાકરણ હોય છે. પણ જે અવિકારીરૂપે છે તેનું નિરાકરણ હોય નહિ. આત્મા ચોતે સર્વને નિરાકરણ કરનારરૂપે છે. માટે તેનું ને-

સ્વરૂપ છે અર્થાત્ વિકારથી રહિત છે. અગ્નિની ઉષ્ણતાનું નિરાકરણ અગ્નિવડે થઈ શકેતું નથી. હું જ હાલમાં વર્તમાન વસ્તુને જાણુ છું, મેં જ પૂર્વ પૂર્વની વસ્તુને જાણી, તેમ જ હું જ આવતી તથા તેથી પણ ભવિષ્યની વસ્તુ જાણીશ. આ રીતે જ્ઞાતવ્ય વસ્તુ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનનાં ત્રણ લિન્ન સ્વરૂપે થાય છે, પણ જ્ઞાતારૂપ આત્મા કદી લિન્ન સ્વરૂપે થતો નથી. આત્માનો સર્વકાળે વર્તમાન સ્વભાવ હોય છે. તે જ પ્રમાણે દેહ જો કે ભરમ થાય છે, પણ આત્માનો નાશ થતો નથી અથવા આત્માનો વર્તમાન સ્વરૂપવાળો સ્વભાવ હોવાથી તેનો કદી અન્યથા સ્વભાવ બનવો શક્ય નથી. આ પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ અકથનીય હોવાથી આત્મા કાર્ય સ્વરૂપે નથી. પણ આકાશ કાર્યરૂપે છે.

શિષ્ય.-આ વાત ખરી, પણ એમ કહેલું છે કે, સમાન જાતિવાળું અનેક કારણદ્રવ્ય આકાશને હોતું નથી.

શુદ્ધ.-આ તારી શકતું હું હવે નિરાકરણ કરીશ કારણ દ્રવ્ય સમાન જાતિના ઉત્પાદકરૂપે છે, પણ ભિન્ન જાતિનું ઉત્પાદક નથી, એવો નિયમ હોતો નથી. જેમકે તંતુ તથા તેના સંયોગો અમાન જાતિ સ્વભાવવાળા નથી. સમાન જાતિ સ્વભાવ હોય તો દ્રવ્ય તથા તેના ગુણોનો એક સ્વભાવ હોવો જોઈએ. તેમજ નિમિત્ત કારણરૂપ તુઈ તથા માળ આદિ પણ સમાન જાતિસ્વભાવવાળા હોય, એવો નિયમ હોતો નથી.

શિષ્ય.-પણ આ સ્થળે સ્તંકા થાય છે કે, સમવાયી કારણના વિષયમાં જ સમાન જાતિયપણાનો સ્વીકાર હોય છે, પણ લિન્ન કારણને વિશે નહિ.

શુદ્ધ.-આ પણ અનેક કારણો મળી એક કાર્ય થાય છે. જેમકે અનેક જાતના સૂત્રો તથા ગાયના કેશથી એક રત્નનું ઉત્પન્ન થતી જોવામા આવે છે. તે જ પ્રમાણે સુતર તથા ઉન આદિથી વિચિત્ર પ્રકારના કાબલાઓ બને છે. અથવા સત્ત્વ તથા દ્રવ્યત્વ આદિની અપેક્ષાવડે સમાન જાતિયની કલ્પના કરવામાં આવે તો નિયમ રહેશે નહિ. કારણ કે સર્વ સર્વની સાથે સમાનજાતિવાળું છે. અનેક કારણો મળી એકની ઉત્પત્તિ કરે છે. પણ એક કારણ નહિ, એવો નિયમ હોતો નથી. કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, મન તથા અણુ પ્રથમ કર્મની ઉત્પત્તિ કરે છે. એક પરમાણુ તથા મન પ્રથમ કર્મની ઉત્પત્તિ કરે છે. પણ લિન્ન દ્રવ્યનો સમૂહ કર્મની ઉત્પત્તિ કરે છે, એમ માની શકાતું નથી.

શિષ્ય.-પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમા તો અનેક કારણો હોવાં જોઈએ, એ રીતનો નિયમ છે.

શુદ્ધ.-આ રીતનો પણ નિયમ હોતો નથી કારણ કે પરિણામનો સ્વીકાર કરવામા આવે છે. મ યોગવાળું દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યના કારણરૂપે હોય, એમ જો માનીએ તો તારો નિયમ લાગુ પડે. પણ તે જ દ્રવ્ય વિશેષ દ્રવ્યની માફક અન્ય અવસ્થાને પામી કાર્યસ્વરૂપે સ્વીકારવામા આવે છે, તે દ્રવ્ય મૃત્તિકા તથા ધીજ

આદિરૂપે થઈ અંકુશાદિ ભાવે કરી અનેક-
પણાને પામે છે કેટલાક દ્રવ્ય એક સ્વરૂ-
પેજ પરિણામ પામે છે, જેમકે ક્ષીર આદિ
દહી આદિ સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે.
અનેક કારણ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે છે, એવો
કાંઈ ઇશ્વરનો નિયમ નથી. આથી શ્રુતિના
પ્રમાણવડે એક બ્રહ્મમાથી આકાશઆદિ
પંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ તથા તેથી
જગત્સમૂહ ઉત્પન્ન થયો, એ રીતનો
નિશ્ચય થાય છે. પૂર્વે બ્રહ્મ સૂત્રના ૨ જ
અધ્યાયના ૧લા પાદના ૨૪મા સૂત્રમાં કહ્યું
છે કે, ઉપસંહાર જોવામા આવે છે, તેથી
બ્રહ્મ જગતનું કારણ નથી, એમ કહી થશે
નહિ. કારણ કે ક્ષીરની માફક બ્રહ્મ જગ-
તના કારણરૂપે છે. વળી આકાશની ઉત્પ-
ત્તિના સંબંધમાં પૂર્વોક્ત કાળની જે ભિન્ન
તા કહેલ છે, તે માનવી યોગ્ય નથી તે
ખોટું છે. પૃથ્વી આદિથી ભિન્ન પ્રકારે
સ્વરૂપવાળું આકાશ જે વિશેષણને લઈ
જોવામાં આવે છે, તેજ રીતનો વિશેષભાવ
ઉત્પત્તિ પૂર્વે ન હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે.
જેમકે પૃથ્વી આદિનો સ્પૃશ્ય સ્વભાવ છે,
તેથી બ્રહ્મ સ્પૃશ્ય સ્વભાવવાળો કહેવાતો
નથી કારણ કે આત્માના સંબંધી
કહ્યું છે કે, “અત્યુન્મગ્નણ આત્મા અસ્પૃશ્ય
તેમ જ અનણરૂપે છે.” એમ આકાશનો
જે સ્વભાવ છે, તેવા સ્વભાવવાળું બ્રહ્મ
નથી, એમ શ્રુતિથી નિદ્ધ થાય છે. માટે
ઉત્પત્તિ પૂર્વે આકાશથી રહિતરૂપે સર્વ
હતું. ખીજું પૃથ્વી આદિના આકાશથી
ભિન્ન ધર્મો છે, માટે આકાશ ઉત્પત્તિ
બંધથી ગલિન છે, એમ જે કહ્યું છે, તે

ખોટું છે. કારણ કે આકાશ ઉત્પત્તિભાવથી
રહિત માનીએ તો શ્રુતિનો વિરોધ આ-
વશે. માટે ઉત્પત્તિના અસંભવનો જે
ભાસ થાય છે, તે કેવળ અનુમાનરૂપે છે.
ઉત્પત્તિ આકાશની હોવાના સંબંધમાં
નીચલાં કારણો છે—અનિત્ય ગુણનો
આકાશ આશ્રય કરતુ હોવાથી તે અનિત્ય
છે તથા અનિત્ય હોવાથી ઘટ આદિની
માફક તેનો પ્રયોગ થય છે.

શિષ્ય:—આત્મામાં અનેકાંતિકતા છે,
એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ—ના, તેમ નથી. આત્મા ઉપનિ-
ષદમાં અનિત્ય ગુણના આશ્રયરૂપે કહ્યો
નથી. તેમ જ આકાશમા આત્માના વિ-
ભુત્વ આદિ ગુણો નથી. પૂર્વે “શબ્દાચ્ચ
શ્રુતિથી પણ આકાશ ઉત્પત્તિ ભાવથી
રહિત છે.” એમ જે કહ્યું છે ત્યાં
અમૃતત્વના સંબંધમાં જે શ્રુતિ છે, તે
આકાશમાં દેવો અમૃતરૂપે છે, એના
સરખી નાણુવી. કાળુ કે ઉત્પત્તિ તથા
પ્રલય પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યાં છે.
આત્મા આકાશની માફક સર્વમાં રહેલો
તથા નિત્ય છે, એ જે શ્રુતિ છે તેમાં પણ
પ્રસિદ્ધ મહાન્ આકાશની સાથે તેની જે
ઉપમા આપી છે, તે કેવળ નિરતિશય
મહત્વતા દર્શાવવા માટે છે. પણ આકાશ
સદૃશ આત્મા છે, એમ દર્શાવવા નહિ.
જેમકે કેાઈ એમ કહે કે, સૂર્યનારાયણ તીરના
વેગની માફક દોડે છે, આમ કહેવું તે કેવળ
સૂર્યની તીવ્ર ગતિ દર્શાવવા માટે છે. પણ
તીરના સરખી મવિતાની ગતિ છે, એમ
દર્શાવવા નહિ આથી નિદ્ધ થાય છે

શ્રુતિનું આત્માને આકાશની સાથે સરખાવવું, તે કેવળ અનંતપણાને માટે છે. વળી “આકાશથી આત્મા શ્રેષ્ઠ છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રકૃતિ પરિભાષુ આકાશના પરિભાષુથી પણ રહિતરૂપે કહ્યું છે. વળી “ન તસ્ય પ્રતિમાસ્તિ (મં. ૦ ૪, ૧૯) આત્માની પ્રતિમારૂપે કોઈ નથી.” આથી પ્રકૃત ઉપમાનથી રહિતરૂપે છે, એમ સૂચવ્યું છે. વળી કહ્યું છે કે “અતોડ્યવાર્ત્તન (બૃ. ૩, ૪, ૨) પ્રકૃતથી લિપ્ત સર્વ અનિત્ય છે.” આથી પ્રકૃતથી ગિન્ન આકાશાદિ સર્વ કાર્યરૂપે સૂચવ્યું છે. નપરૂપે પ્રકૃત છે, એમ જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તે પણ ગૌણ છે. જેમકે આકાશના સંબંધમાં ઉત્પત્તિ દર્શવનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. આ પ્રમાણે અહીં આકાશની ઉત્પત્તિ દર્શવનારી શ્રુતિનું તથા અનુમાનનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આકાશ પ્રાક્ષના કાર્યરૂપે છે. (૭)

શિષ્ય-આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. આપે જ્યારે આકાશ પ્રાક્ષના કાર્યરૂપે ગણ્યું તો વાયુને કેવી રીતે ગણવો ?

ગુરુ-આકાશની કાર્યરૂપે મિદ્ધિ થવાથી વાયુ પણ તેવા જ કારણો ગણવો. આ જ હેતુથી ૮ મા સૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ રજુ-સૂત્ર ૮ મું.

વાયુની અનુત્પત્તિ.

એતન્ માતરિન્દ્રિયા વ્યવચાત. ॥ ૮ ॥

સૂત્ર ઈ-આથી વાયુનું પણ વિવેચન થયતું નાણુનું. (૮)

ટીકા:-સૂત્ર-આ અનુત્પત્તિદેશ છે. આકાશનું વિવેચન થવાથી આકાશના આશ્રયરૂપ માતરિન્દ્રિયાનામના વાયુનું પણ વિવેચન થયતું નાણુનું. વાયુના સંબંધમાં જેમ યોગ્ય લાગે, તેમ નીચે પ્રમાણેના પક્ષોની યોજના કરી. વાયુની ઉત્પત્તિ નથી; કારણકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં તે સૂચવેલું નથી. પણ તૈત્તિરીય ઉપનિષદના ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, “અવાસાદ્વાયુઃ (તૈ. ૨, ૧) આકાશમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ છે.” આ બીજો પક્ષ છે. જ્યાં જે શ્રુતિઓનો વિરોધ હોય ત્યાં વાયુની ઉત્પત્તિ દર્શવનારી શ્રુતિ ગૌણ નાણુવી. કારણ કે ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. આ બીજો અભિપ્રય છે. અસંભવરૂપે કહેવાતું કારણ એ કે, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તેવાડનસ્ત મેતા દેવતા યદ્વાયુઃ (બૃ. ૧, ૫, ૨૨) આ વાયુ નહિ અસ્ત પામતો દેવ છે.” આ પ્રમાણે અસ્તનો પ્રતિવેધ કયો છે તથા અમૃતરૂપે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. વેદાંત વાક્યની પ્રતિજ્ઞાને હાનિ નહિ પહોંચે, તેથી બેટલા વિકારરૂપે છે તેનો વિલાગરૂપે સ્વીકાર કરવાથી તેની ઉત્પત્તિ હોય છે. તેથી વાયુની પણ ઉત્પત્તિ છે. અસ્ત પામવાનો જે અભાવ, તે અપર

+અનિદેશ:-પુનરાશ્રિતિ

વિદ્યાનો વિષય છે તથા તે અપેક્ષાવાળો વિષય છે. કારણ કે અગ્નિ આદિની માફક વાયુમાં અસ્તનો અભાવ છે. પૂર્વે અમૃતત્વઆદિ શ્રુતિનું મમાધાન કરેલું છે

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં વાયુ તથા આકાશ બેઉનું સૂચન તેમ જ નહિ સૂચન કરવું સરખું છે. બેઉનું એક જ અધિક-રણ હોવું જોઈએ જો ભેદ નથી તો પછી પુનરાવૃત્તિ કરવાની શી જરૂર છે ?

ગુરુ:-આ તાર્કિક હેતુ સત્ય છે. છતાં મંદંબુદ્ધિવાળાઓને એક શબ્દ માત્રવડે શંકા ઉત્પન્ન થાય, તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે આ પુનરાવૃત્તિ કરી છે. મંવર્ગ વિદ્યા આદિમાં ઉપાસ્થરૂપે વાયુ મહા પ્રભાવવાળો છે, આ રીતની શ્રુતિ છે. બીજું અસ્તનો અભાવ કહેવાથી કોઈને વાયુમાં નિત્યપણાની શંકા થાય, એ હેતુથી તેનો અતિદેશ અર્થાત્ પુનરાવૃત્તિ કરી છે. (૮)

શિષ્ય:-ત્યારે ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત એવી શી વસ્તુ છે ?

ગુરુ:-સત્ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞા ત્રિવાચ અન્ય કોઈ પણ ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત નથી. આથી ૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બું—સૂત્ર ૯ મું.

પ્રજ્ઞામાં વિકારનો અભાવ.

અસંભવસ્તુ સત્તોષ્ણુપપત્તે ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-સત્ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ નથી. કારણ કે પ્રજ્ઞામાં વિકારની ઉત્પત્તિ નથી. (૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-આકાશ તથા પવનની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, છતાં તેની

ઉત્પત્તિ હશે, એ રીતનો વિચાર માગ સરખા અરૂપમતિવાળાને થયો તે જ રીતે પ્રજ્ઞાની પણ ઉત્પત્તિ કદી હોય, એ પ્રમાણેની મારી મતિ થાય છે આકાશાદિ વિકારોથી પર વિકારોની ઉત્પત્તિ મારા જાણવામાં આવી હવે મારી એ રીતની ખુદ્દિ થાય છે કે, આકાશની ઉત્પત્તિ વિકાર સ્વરૂપ પ્રજ્ઞામાંથી કેમ ન હોય ?

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! તું ધીરો થા. તારી જે શંકા થાય, તેને દૂર કરવા માટેજ આ ઉપરના સૂત્રની વ્યાખ્યા લગવાને યોજના કરી છે. જેમકે “અમમવસ્તુ પણ પ્રજ્ઞાની અનુત્પત્તિ છે.” પ્રજ્ઞામાં જે સત્સ્વરૂપે છે તેની ઉત્પત્તિ કોઈ અન્યથી હોય, એવી કદી શંકા કરવી નહિ.

શિષ્ય:-એમ કેમ જાને ?

ગુરુ:-કારણ કે વિકારની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે. બીજું પ્રજ્ઞા સંમાત્ર સ્વરૂપે છે. પ્રજ્ઞાની કોઈ મત્સ્વરૂપમાંથી ઉત્પત્તિ મંભાવતી નથી. જે અન્યંત અવ્યક્ત સ્વરૂપે હોય, તેમાં પ્રકૃતિના વિકારભાવોની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે હોય / કોઈ સત્સ્વરૂપમાંથી પ્રજ્ઞામાં વિકાર જોવામાં આવતો નથી. કારણ કે આમાન્ય ભાવમાંથી વિશેષ ભાવોની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. જેમકે મૃત્તિકા આદિમાંથી ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ કદી વિશેષમાંથી સામાન્યની ઉત્પત્તિ જાની શકે નહિ. અમતમાંથી ઉત્પત્તિ નથી, કારણકે અમત આત્મભાવથી રહિત હોય છે. કારણકે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે “અમમવસ્તુ સત્તોષ્ણુ (૬૦ ૮, ૭, ૧) અમતમાંથી સત્તી ઉત્પત્તિ કેવી રીતે ?”

આ પ્રમાણે અસતમાંથી સતની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં આદેય કરવામાં આન્યો છે. કહ્યું છે કે, “સ જ્ઞાન જ્ઞાતાવિષયો ન વાસ્ય કથિજનિતા ન વાચિય. (૪વે ૬, ૬) બ્રહ્મ કારણ સ્વરૂપે છે. તે કારણના અધિ-પતિના પણ અધિપતિરૂપે છે. આ પરમાત્માનો ઉત્પાદક નથી. તેમના કોઈ પણ પાલનકર્તા નથી.” આ રીતે શ્રુતિ બ્રહ્મનો કોઈ ઉત્પત્ત કરનાર નથી, એમ નિર્ણય કરે છે.

શિષ્ય-આકાશ તથા પવનની ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે, પણ બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ નથી, એમ જે કહ્યું, તેમા વિષમતા આવે છે.

ગુરુ-વિકારોમાંથી અન્ય વિકારોની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી બ્રહ્મમાં પણ વિ-કારપણું થયું હોવું જોઈએ નથી. કારણ કે મૂલ પ્રકૃતિ નહિ સ્વીકારવાથી અનવરથાનો પ્રસંગ આવી પડશે. જે મૂલ પ્રકૃતિ સ્વી-કારવામાં આવે છે, તેને જ અગ્રે બ્રહ્મરૂપે માનીએ છીએ આ રીતે અમારે વિશે કોઈ પણ રીતનો વિરોધ આવતો નથી. (૬)

શિષ્ય-વાયુની ઉત્પત્તિનું મેં શ્રવણ કર્યું. હવે તેજની ઉત્પત્તિ છે કે નહિ, તે કહેશે.

ગુરુ-શ્રુતિમા કહ્યું કે વાયુમાંથી તે-જની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૪ યુ-સૂત્ર ૧૦ મું.

વાયુમાંથી તેજની ઉત્પત્તિ

તેજોઽનસ્તથા દ્યાહ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ-તેજની ઉત્પત્તિ પવનમાંથી થઈ છે. કેમકે શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. (૧૦)

ટીકા-શિષ્ય-છાદોગ્યમા એમ કહ્યું છે કે, તેજની ઉત્પત્તિ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મમાંથી થાય છે. બીજું તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં તો વાયુથી તેજની ઉત્પત્તિ કહી છે. તેજની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં વિરોધ આવી પડવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મમાંથી તેજની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ.

ગુરુ-તું એમ શાથી કહે છે ?

શિષ્ય-છાદોગ્યમાં સત્માંથી સર્વના ઉત્પત્તિ થઈ છે, એમ શરૂઆત કરી પછીથી કહ્યું છે કે, તેજે તેજની ઉત્પત્તિ કરી. સર્વનું ઉત્પત્તિ સ્થાન બ્રહ્મ હોવાથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મ છે. વળી સામાન્ય રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તજ્જગત્ (છાં ૮, ૭, ૧) બ્રહ્મમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ તથા લય છે તથા બ્રહ્મમાં સર્વ ઘેટા કરે છે” વળી કહ્યું છે કે, “દત્તસ્માગ્માયને પ્રાણ (મું ૨, ૧, ૩) બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી તે શ્રુતિમાં સર્વની ઉત્પત્તિ સામાન્ય રીતે બ્રહ્મમાંથી દર્શાવી છે. વળી તૈત્તિરીયમા કહ્યું છે કે, ‘સ વપસ્તવવા । ડડ સવંમવજત । યદિદ કિં ન (તૈં ૩, ૬, ૧) પરમાત્માએ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવારૂપી નિચાર કર્યો. આ રીતે

તપશ્ચરણ કરી તેણે આ સર્વની ઉત્પત્તિ કરી. જે કાંઈ વ્યક્તરૂપે છે, તે મર્વની ઉત્પત્તિ કરી; માટે વાયુમાંથી અગ્નિ થયો, એ પ્રમાણેનો ક્રમ જાણવો. અર્થાત્ વાયુ થવા પછી અગ્નિ થયો.

શુરુ-“હું” આના મ’બ’ધમાં કહ્યું તે તું એક ચિત્તથી માંભાગ. તેજ વાયુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. *

શિષ્ય:-એમ કેમ કહો છો ?

શુરુ:-“વાયુમાંથી અગ્નિ” આ રીતની શ્રુતિ છે. વ્યવધાન ગ્રહિત પ્રાણમાંથી તેજની ઉત્પત્તિ છે, એમ માનીએ તો વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ ખોટી ઠરે. તેમ થવાથી ‘વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ’ આ રીતની જે શ્રુતિ છે, તે ખોટી ઠરે.

શિષ્ય:-આ ઉત્પત્તિ જે શ્રુતિમાં કહી છે, તે ક્રમને લઇને કહી છે અર્થાત્ વાયુ ઉત્પન્ન કર્યા પછી પ્રણે અગ્નિને ઉત્પન્ન કર્યો, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-અમારું માનવું તેમ નથી. કહ્યું છે કે “તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશં જમૂત (તૈં ૨, ૧, ૧) પ્રલરૂપ પરમાત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઇ છે” આ શ્રુતિમાં આત્માને અપાદાન, પંચમી વિભક્તિ વાપરી છે, માટે કારણ સ્વરૂપ આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ સંભવે છે. આથી એમ થાય છે કે, આ સ્વયે ઉત્પત્તિભાવજ છે. આગળ આલતાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પૃથ્વીમાંથી આપ-ધિઓ થઇ છે. આ રીતે અપાદાન પંચમી જેમ જોવામાં આવે છે, તેમ

વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ જ્યાં કહી છે ત્યાં પણ અપાદાન પંચમી જાણવી. ખીલું વાયુ પછી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કરી, એમ માનીએ તો “વાયોર્ધ્વમગ્નિઃ સમૂત વાયુ થવા પછી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થઇ છે” એમ ઉપનિષદના અર્થની કટપના કરવી પડે છે. પણ “વાયુમાંથી અગ્નિ થયો” અહીં કારક અર્થનો યોગ લાગુ પડે છે. માટે આ શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે, તેજનું ઉત્પત્તિસ્થાન વાયુ છે.

શિષ્ય:-આપ કહો છો તે ખરું, પણ ખીલ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તત્તેજે સજ્જત તેણે તેજને ઉત્પન્ન કર્યું”. આ શ્રુતિ એમ સિદ્ધ કરે છે કે, તેજનું કારણ પ્રણ છે.

શુરુ:-તેમ નથી. આ શ્રુતિથી જે ક્રમ દર્શાવ્યો છે, તેમાં જરા પણ વિરોધ આવતો નથી. જો કે આકાશ તથા વાયુની પ્રણે ઉત્પત્તિ કરી તથા ત્યારપછી વાયુ ભાવને પામેલ પ્રણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી, આ પ્રમાણેની કટપના જો કરીએ, છતાં તેજ પ્રણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઇ રીતનો વિરોધ આવતો નથી. જેમકે ગાયનું ઉકાળેલું દૂધ, તેનું દહીં તથા તેજ ગાયની આમિક્ષા (ઉકાળેલા દૂધમાં દહિં નાંખવાથી ગાઠા બાળવા તે). “તદાત્માન સ્વયમકુરત તેણે આત્માને જાતે કર્યો”. આ શ્રુતિ પ્રણની વિકારાત્મા વસ્થા દર્શાવે છે. વળી ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે, “બુદ્ધિર્જાનમસમોહ” (ભ ગી ૧૦, ૫) બુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા અસમોહ” આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે.

કે, “અવન્તિ માત્રા મૂતાના મત્ત એવ પૃથગ્વિધા (ભ. ગી. ૧૦, ૫) પ્રાણી માત્રના આ અતેક પ્રકારના ભાવોની ઉત્પત્તિ મારા-માંથી થઇ છે.” એ કે બુદ્ધિ આદિ ચોતાના કારણથી પ્રત્યક્ષરૂપે થઇ બેવામાં આવે છે, છતાં સર્વ લાવસમૂહનો સંલગ્ન સાક્ષાત્ અથવા તેા કચે કરી પરમાત્મામાંથી છે. આજ પ્રમાણે ક્રમને અનુસરી સૃષ્ટિ સૂચવનારી શ્રુતિઓનું નિરૂપણ છે. કેટલીક શ્રુતિઓમાં સર્વ પ્રકારે પ્રદર્શમાંથીજ સર્વની ઉત્પત્તિ છે, એમ કહ્યું છે. ઉત્પત્તિના ક્રમને દર્શાવનારી અન્ય શ્રુતિઓની પણ ઉત્પત્તિના સંબંધમાં અભિનંતાજ છે. પ્રતિજ્ઞામાં પણ એમ છે કે, સતમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ છે, પણ વ્યવધાનથી રહિતની ઉત્પત્તિ નહિ, એમ શ્રુતિમાં અવિરોધ છે. (૧૦)

શિષ્ય:-તેજની ઉત્પત્તિ સાંભળી, પણ જળની ઉત્પત્તિ શામાંથી છે?

શુદ્ધ:-જળની ઉત્પત્તિ તેજમાંથી છે. આ જ ઉતુથી ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૧ મું.

તેજમાંથી જળની ઉત્પત્તિ.

આપ: ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણી તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. (૧૧)

टीका:-शुद्ध:-आ सूत्रनी साथे १०मा सूत्रनी भाइके “अतस्तस्माद्वाह्येऽप्येकं अ-ध्याहारो हेतुः. जलनी उत्पत्ति तेजमांशी माय છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે ?

શુદ્ધ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ‘તદ્વ્યોષ્ઠજતેભ્ય જળની ઉત્પત્તિ કરી’ તેમજ “ભ્રમણ: અગ્નિમાંથી જળની ઉત્પત્તિ થઇ.” આ રીતનાં શ્રુતિનાં વચન હોવાથી આમાં કોઈ રીતની શંકા નથી. તેજની સૃષ્ટિનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી વ્યાસ ભગવાન પૃથ્વીનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા, પણ વચમાં જળની ઉત્પત્તિ રહી બચ, તેથી આપ: આ રીતની સૂત્રની તેમણે ચોજના કરી. (૧૧)

શિષ્ય:-ત્યારે પૃથ્વીના ગણના શેને વિશે થાય છે ?

શુદ્ધ:-અધિકાર, રૂપ તથા અન્ય વેદાત વચનપડે સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વી અન્ન રૂપે છે. આજ કારણથી ૧૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ઠું—સૂત્ર ૧૨ મું.

પૃથ્વી અન્નરૂપે.

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્ય: ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-અધિકાર, રૂપ તથા અન્ય વેદવચનોથી પૃથ્વી અન્નરૂપે પ્રતિપાદન થાય છે. (૧૨)

टीका:-शुद्ध:-श्रुतिमा कहुं છે કે, “ता अग्न ऐक्षन्त पश्य: स्वाम प्रजायेमहीति ता अन्नमन्नान्न (छा० ૬, ૨, ૪) જળ સ્વરૂપ પ્રક્ષે ઇચ્છા કરી કે, હું ગાહુરૂપે ઉત્પન્ન થાઉં. તેણે જળ સ્વરૂપ પ્રક્ષે અન્નને ઉત્પન્ન કર્યું.” આ પ્રમાણે શ્રુતિવચન છે.

શિષ્ય:-આ શ્રુતિવચનના સંબંધમાં મને શંકા થાય છે કે, અહીં અન્ન

શબ્દ લેવાથી ત્રીહિ યવ આદિ શ્રદ્ધા કરવા, ઓદન આદિ લેવા અથવા શું પૃથ્વી લેવી ? તેમાં મારું માનવું તો એમ છે કે, ત્રીહિ યવ આદિ લેવા અથવા તો ઓદન આદિ લેવા, પણ પૃથ્વી નહિ. કારણકે લોકમાં પણ અન્ન શબ્દવડે કેવળી વસ્તુનું જ શ્રદ્ધા થાય છે. વળી આજ શ્રુતિના છેવટમાં જે કહ્યું છે તેથી, ત્રીહિયવાદિતું જ સમર્થન થાય છે. જેમકે સ્માદ્યન્ન ક્વ ચ વર્ષતિ તદેવ મુષિદ્યન્ન ભવતીતિ આથી જ્યાં વરસાદ સારો પડે છે ત્યાં પુષ્કળ અન્ન પાડે છે.” જે વરસાદ સારો પડે છે તો ત્રીહિયવ આદિ થાય છે, પણ પૃથ્વી થતી નથી.

શુરૂ-આના સંબંધમાં હું તને જે કહ્યું તે સાંભળ. અન્ન શબ્દથી પૃથ્વી જ ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ સમજવું.

શિષ્ય:-એમ કેમ યને ?

શુરૂ-આના સંબંધી ત્રણ કારણો છે. જેવા કે અધિકાર, રૂપ તથા અન્ય વેદવચન. અધિકારના સંબંધમાં હું કહ્યું તે સાંભળ “તત્તેજોઽમૃજત, તદ્વણોઽમૃજત તેષુ તેજની ઉત્પત્તિ કરી, તેમજ તેષુ જળની ઉત્પત્તિ કરી.” આ રીતે શ્રુતિમાઅહીં પૃથ્વી મહાભૂતનો વિષય દર્શાવ્યો છે. માટે કમે કરી ચંચલમહાભૂતરૂપ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી એકદમ ત્રીહિયવઆદિ લેવા, એ યોગ્ય નથી. વળી રૂપના સંબંધમાં કહ્યું તે સાંભળ. પૃથ્વીનું જે પ્રકારનું રૂપ છે, તેને અમુરના રૂપનું વર્ણન શ્રુતિમાં કર્યું છે. જેમકે “વૃક્ષણ તદન્નસ્ય અર્થઃ-જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનું રૂપ છે” હવે ઓ-

દન આદિ લઈએ તો તેમાં કૃષ્ણતાનો નિયમ રહેશે નહિ. તેમ જ ત્રીહિ આદિ લઈશું તો પણ કૃષ્ણતાનો નિયમ રહેવાનો નહિ.

શિષ્ય:-જેમ ઓદનાદિનો તથા ત્રીહિઆદિનો કૃષ્ણ રંગ નથી, તેમ પૃથ્વીનું રૂપ પણ કૃષ્ણ હોય, એવો નિયમ નથી. કારણ કે પૃથ્વીપર કેટલાંક ખેતરો દૂધ જેવાં સફેદ તથા કેટલાંક અંગારા જેવાં રાતાં જેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-આ દોષ યોગ્ય નથી. કારણ ઘણે ભાગે પૃથ્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જોવું. ઘણે ભાગે પૃથ્વીનું રૂપ કૃષ્ણ છે, પણ સ્વેત કે લાલ નથી પુરાણમાં ઘણે ઠેકાણે પૃથ્વીની છયાનું વર્ણન રાત્રીરૂપે કર્યું છે. આથી એમ અધ્યાહાર રહે છે કે, પૃથ્વીનો આભાસ કૃષ્ણ છે, જેથી તેનું રૂપ કૃષ્ણ સ્વરૂપે છે. ખીલુ શ્રુતિનું નિરૂપણ પણ સમાન હોવાથી જળમાંથી પૃથ્વી થાય છે, એમ જાણવું. જેમકે કહ્યું છે કે, તદ્વદના શર ધાસીત્તસ્વમદન્યત સા પ્રથિવ્યમવત્ર (ખૂં ૧, ૨, ૨) તે જળનું ફીણ ઘટ્ટ થયું તથા તે ઘટ્ટ ફીણ પૃથ્વી રૂપે થયું.” વળી પૃથ્વીમાંથી ત્રીહિઆદિની ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહી છે. જેમકે, “પૃથિવ્યા ઓપપદઃ ઓપથિભ્યોઽન્નમ પૃથ્વીમાંથી ઓપધિઓ થઈ તથા ઓપધિમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ થઈ.” આ પ્રમાણેના નિરૂપણને લીધે પૃથ્વીનું પ્રતિપાદન થાય છે. છતાં ત્રીહિઆદિનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે થાય ? પ્રસિદ્ધ રીતે અધિકાર તથા રૂપઆદિથી ત્રીહિઆદિનો બાધ થાય

છે. શ્રુતિ પણ એમ સૂચવે છે કે, અન્ન આદિ પૃથ્વી સ્વરૂપે છે, જેથી જળમાંથી પૃથ્વીનીજ ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ છે, એમ બાણુનું. માટે અન્ન શબ્દરૂપે પૃથ્વીનેજ લેવી. (૧૨).

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, તેજ આદિએ વિચાર કર્યો, એમ અચેતન પદાર્થમાં ચેતનનો ગુણ દર્શાવ્યો છે, તેનું શું કારણ?

ગુરુ:-તેના અર્થાત્ પરમાત્માના ચિંતનથી શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, તેણે ચિંતન કયું. કારણ કે તે સર્વમાં અંતર્યામીરૂપે રહી ચિંતન કરે છે. માટે અચેતનતાનો દોષ લાગુ પડતો નથી. આજ હેતુથી ૧૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સુત્ર ૧૩ મું.

સર્વમાં ઈશ્વરનું અંતર્યામીત્વ.

तदभिध्यानादेव तु तद्विगात्सः ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ:-પરમાત્માના અભિધ્યાનથી જ શ્રુતિમાં ભૂતોને માટે ઇક્ષણું શબ્દ વાપર્યો છે. કારણ તે ભૂતોમાં અંતર્યામીરૂપે રહે છે. માટે તે સર્વના કર્તારૂપ છે. (૧૩)

શિષ્ય:-આ આકાશઆદિ ભૂતો પોતે જ પોતાના વિકારોને સ્વજે છે, કે પરમેશ્વર તે તે સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી વિકારનું ચિંતન કરી વિકારની ઉત્પત્તિ કરે છે? આ રીતનો મને સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. મારું માન્યું તો એવું છે કે, ભૂતો પોતે જ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે.

ગુરુ:-તું એમ કેવી રીતે કહે છે?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં સ્વતંત્ર રીતે કહ્યું છે કે, આકાશમાંથી વાયુની તથા વાયુમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

ગુરુ:-પણ અચેતન પદાર્થોની સ્વતંત્ર રીતે પ્રવૃત્તિનો પ્રતિષેધ કર્યો છે.

શિષ્ય:-આ દોષ લાગુ પડશે નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તત્તેજ એકત્વા આપ એકાન્ત (છાં ૬, ૨, ૪) તે તેજે વિચાર કર્યો, તે જળે વિચાર્યું.” આ પ્રમાણે ભૂતોનેવિશે ચેતનપણું શ્રુતિમાં કહ્યું છે.

ગુરુ:-તું જે કહે છે તેના મંત્રમાં સાંભળ. તે જ પરમેશ્વર છે, કે જે અમુક અમુકરૂપે સ્થિતિ કરે છે તથા વિચાર કરે છે અને અમુક પ્રકારના વિકારની ઉત્પત્તિ કરે છે.

શિષ્ય:-તે શાથી ઉત્પત્તિ કરે છે?

ગુરુ:-પોતાના અંશમાંથી વિકારની ઉત્પત્તિ કરે છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, “ય પૃથિવ્યા તિષ્ઠન્યઃ પૃથિવ્યા અન્તરો વ પૃથિવો ન વેદ યસ્ય પૃથિવો ઘૃતીર ય પૃથ્વીમન્તરો વન્ યતિ (બૃહ ૩, ૭, ૩) જે પૃથ્વીને વિશે રહે છે, જે પૃથ્વીના કરતાં અંદરના ભાગ વિશે રહે છે, જેને પૃથ્વી બાણી શકતી નથી, જેનું શરીર પૃથ્વીરૂપ છે તથા જે અંદરના ભાગ વિશે રહેતો છતાં પૃથ્વીને નિયમમાં રાખે છે.” આ પ્રમાણે અધ્યક્ષ સહિત ભૂતોની પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે. તે જ રીતે કહ્યું છે કે, તેણે ઇચ્છા કરી કે, હું ખડુ થાઉં તથા જન્મ પામું, આ

પ્રમાણે કહી, પ્રાછળથી કહ્યું છે કે,
 “તત્ત્વત્વાનુવત્ । તદાન્માન સ્વયમકુરત્ (તિં ૦
 ૨, ૬, ૧) તેઓ મૂર્ત સ્વરૂપે તેમ જ
 અમૂર્ત સ્વરૂપે થયા. આ અવિકારી બ્રહ્મ
 પોતાના આત્માને જગતરૂપે કર્યો.” આ
 પ્રમાણે આત્માનો જ સર્વોત્તમાવ શ્રુતિ
 દર્શાવે છે. તે જે તથા જળે વિચાર
 કર્યો, એમ જે શ્રુતિ છે તે પર-
 મેશ્વરના અંતર્યામીપણાથી છે, એમ
 બતાવ્યું. કહ્યું છે કે, “નાવ્યોઽતોઽસ્તિ
 દ્રષ્ટા (મું ૩, ૭, ૨૩) આથી ભિન્ન દ્રષ્ટા
 નથી.” આ પ્રમાણે પરમાત્માથી ભિન્ન
 વિચારનારાનો શ્રુતિ પ્રતિષેધ કરે છે. જે
 સત્સવરૂપ છે તથા પકૃત સ્વરૂપે છે, તેજ
 વિચાર કરનારરૂપે છે. આથી કહ્યું છે કે
 સંદક્ષત વદ્ દ્યા પ્રજાયેવ તેણે જોયું કે હું
 બાહ્ય થાઉં તથા હું જન્મને પામું” (૧૩)

શિષ્ય-આપે જે ઉત્પત્તિનો ક્રમ
 કહ્યો તે સાંભળ્યો. પણ પ્રલયના સંઘ-
 ધમાં કેવી રીતે બાજવું ?

શુર:-ઉત્પત્તિનો જે ક્રમ છે,
 તેથી ઉલટો ક્રમ પ્રલયના મંઘધમા
 છે. તેજ પ્રમાણે ૧૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૮મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

ઉત્પત્તિથી પ્રલયનો ક્રમ ઉલટો

વિવર્ણયેણ નુ ક્રમોઽત્ ઉપપન્નતે ચ ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ:-ઉત્પત્તિથી ઉલટી રીતનો

ક્રમ પ્રલયનો પ્રસ થાય છે. (૧૪)

પ્રીકા શિષ્ય:-આપે મને ભૂતોની ઉત્પ-
 ત્તિનો ક્રમ જણાવ્યો. પણ પ્રલયનો ક્રમ
 શું છે તે આપ કહેશો ? શું નિયમ

વિનાના ક્રમે કરી પ્રલય થાય છે, જે રીતે
 ઉત્પત્તિ થઈ તેજ ક્રમે કરી પ્રલય થાય
 છે કે તેથી ઉલટા ક્રમે કરી પ્રલય થાય
 છે ? શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ભૂતોની ઉત્પત્તિ,
 સ્થિતિ તથા પ્રલય રૂપ ત્રણે અવસ્થાઓ
 બ્રહ્મને અધીન છે. જેમકે યતો વા દનાનિ
 મૂતાનિ જાયન્તે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યન્ન-
 યન્ત્વમિત્તવિદ્યન્તિ (તિં ૦ ૩, ૧, ૧) જેનામાંથી
 આ સર્વ પ્રાણી માત્રોની ઉત્પત્તિ થાય
 છે, જેનાવડે ઉત્પત્તિને પામેલાં પ્રાણીઓ
 જીવે છે, મરણુ પ્રાપ્ત થયા પછી જેને વિશે
 પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે.” આ પ્રલયના
 સંઘઘમાં આમાન્ય રીતે નિયમથી રહિત-
 પણુ હોયું જોઈએ ? અથવા તે શું શ્રુતિમાં
 ઉત્પત્તિનો જે ક્રમ દર્શાવ્યો છે તે જ ક્રમ
 પ્રલયનો પણ ક્રમના ઇચ્છનારાએ બાજવો ?

શુર:-તેમ નથી. હું કહું તે તું ચિત્ત
 દઈ સાંભળ. આથી અર્થોત્ ઉત્પત્તિના
 ક્રમથી ભિન્નરૂપે પ્રલયનો ક્રમ થવો યોગ્ય
 છે. આપણે લૌકિક રીતિએ જોઈએ છીએ
 કે જે ક્રમે કરી આપણે દાદરચઢીએ છીએ,
 તેથી ઉલટા ક્રમે કરી ઉતરી છીએ. વળી
 આપણા જોવામાં આવે છે કે, મૃતિકાના
 વિચારરૂપ ઘટ તથા શરાવઆદિ પ્રલય
 નમયે મૃત્તિકાને પામે છે, તે જ પ્રમાણે
 જળના વિકાર હિમ તથા કરાં આદિ
 જળભાવને પામે છે. આથી ઉલટો ક્રમ
 હોય, એમ પ્રાપ્ત થાય છે પૃથ્વી જે
 જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેનો સ્થિતિ-
 કાળ ગયા પછી તે જળરૂપે થાય છે.
 તેમ જ જળ તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું
 હોવાથી તેનો લય પણ તેજમાં થાય છે.

આ રીતના ક્રમવંડે સૂક્ષ્મનો લય વધારે સૂક્ષ્મ કારણમાં લય પામે છે. આ રીતે સર્વ કાર્ય સમૂહ પરમ કારણરૂપ તથા પરમ સૂક્ષ્મરૂપ બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે, એમ જાણવું. પોતાના કારણનો ત્યાગ કરી કારણના પણ કારણમાં કાર્યનો લય થવો યોગ્ય નથી. સ્મૃતિમાં પણ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ઉલટી રીતે પ્રલયનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે. જેમકે “જગત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે ધૃષિવ્યમ્સુ પ્રલીયતે । જ્યોતિષ્વાપઃ પ્રલીયન્તે જ્યોતિર્વાયો પ્રલીયતે હે દેવર્ષિ ! જગતના આશ્રયરૂપ પૃથ્વીનો લય જળ વિશે થાય છે, જળનો લય તેજ વિશે થાય છે તથા તેજનો લય વાયુ વિશે થાય છે.” શ્રુતિમાં જે ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહ્યો છે તે ઉત્પત્તિ સમયે થાય છે. પણ તેજ ક્રમ પ્રલયના સમયે હોવો જોઈએ નહિ. ઉત્પત્તિનો ક્રમ પ્રલયના સંબંધમાં અયોગ્ય હોવાથી પ્રલયમાં તે ક્રમ સ્વીકારવો નહિ. કારણનો લય થવે કાર્યની સ્થિતિ હોય એ યોગ્ય નથી, માટે કાર્ય હોવા છતાં કારણનો લય કહેવો યોગ્ય નથી. કાર્યનો લય થવે કારણ સ્થિતિ હોય છે. જેમકે ઘટ શરાવઆદિનો લય મૃત્તિકાઆદિમાં જોવામાં આવે છે. (૧૪)

શિષ્ય:-પંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયના ક્રમનું આપે નિરૂપણ કયું. પણ મન તથા બુદ્ધિનાં ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય સંબંધી આપે કંઈ કહ્યું નહિ, તે

ગુરુ:-મન તથા બુદ્ધિ, બ્રહ્મ તથા ભૂતાના મધ્ય ભાગ વિષે રહેલાં છે. તેમનાં ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય પણ કોઈ મધ્ય પ્રદેશમાં ક્રમે કરી ગ્રહણ કરવાં. આ રીતનું સૂચન શ્રુતિમાં છે, એમ જાણવું નહિ. પણ ભૂતો તથા ઇન્દ્રિયોમાં કશી પણ ભિન્નતા નથી, તેથી જોઈને એક જ ક્રમ છે. આ રીતે ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૧૫ મું.

વિજ્ઞાન તથા મનની ઉત્પત્તિ.

અન્તરા વિજ્ઞાનમનસી ક્ષમેણ તદ્વિંગાદિ-

તિચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ તથા ભૂતોની મધ્યમાં વિજ્ઞાન તથા મન શ્રુતિમાં કહેલાં છે. વિજ્ઞાન તથા મનના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય, ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયની મધ્યમાં ક્રમે કરી જાણવા. શ્રુતિમાં બુદ્ધિ તથા મનના સંબંધમાં જૂઠું નિરૂપણ નથી. તેનું કારણ એ કે ઇન્દ્રિયો તથા ભૂતો વચ્ચે ભિન્નતા નથી. (૧૫)

ટીકા:-ગુરુ:-હે શિષ્ય! મેં તને સમજાવ્યું કે, ભૂતોના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય અનુલોભ તથા પ્રતિલોભના ક્રમવંડે થાય છે. તેમ જ એ પણ સમજાવ્યું કે, આત્માવડે ઉત્પત્તિ થાય છે તથા ભૂતોનો લય આત્મામાં થાય છે. પણ ઇન્દ્રિયયુક્ત મન તથા બુદ્ધિનો સંસ્પર્શ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવિશે પ્રસિદ્ધ છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “બુદ્ધિઃ સ્પર્શાદિ વિદિ મનઃ પ્રપ્રદમેવ ચ । ઇન્દ્રિયાણિ દયાનાહુઃ

(કંઠ ૩, ૩) અર્થ:-બુદ્ધિને તું સારથિરૂપે બાણ, મનને લગામરૂપે બાણ. ઇન્દ્રિયોને અધોરૂપે કહી છે” મન તથા બુદ્ધિના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય ક્રમે કરી ભૂતોના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયના કંઈએક મધ્ય સમયમા બાણવા કાળુ કે એમ સ્વીકાર વામાં આગ્યું છે કે, સર્વ વસ્તુ સમૂહની પ્રજ્ઞામાંથી ઉત્પત્તિ છે.

શિષ્ય:-પણ અથર્વાણની શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણ વિશે ભૂતો તથા આત્માના મધ્યમાં ઇન્દ્રિયોનો ક્રમ જણાવ્યો છે. જેમકે “एतस्मात्पायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च । खन्नायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी (મું ૨, ૧, ૩) આ પ્રજ્ઞ-હરિણ્ય ગર્ભ-માંથી પ્રાણુની, મનની, સર્વ ઇન્દ્રિયોની આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ તથા સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે.” આમ હોવાથી ભૂતોના સંબંધમાં પૂર્વે જે ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનો ક્રમ કહ્યો છે, તેના લગ્નનો પ્રમંગ આવી પડશે. આપ આ સંબંધી શું કહો છો ?

શુર:-તેમ નથી. કારણ કે ભૂતો તથા ઇન્દ્રિયોમાં જુદાપણુ નથી. જે ઇન્દ્રિયો પંચ મહાભૂતનાં બનેલાં છે તો પછી ભૂતોની જે ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય છે, તેજ તેના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય છે. પણ ઇન્દ્રિયોનો લિન્ન ક્રમ બાણુયો નહિ. ઇન્દ્રિયો પંચ મહાભૂતની બનેલી છે, આ પ્રમાણેનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ છે જેમકે અતમય દિ સોમ્ય મન ભાગેમય પ્રાણસ્તેનોમયી વાક્ (છાં ૬, ૫, ૪) હે પુત્ર! મન અન્નમય-અન્નથી થયલું છે. પ્રાણ જળમય-જળથી

થયેલ છે તથા વાણી તેજોમય અર્થાત તેજથી થયેલ છે.” ઇન્દ્રિયોનો તથા ભૂતોનો કંઈપણ લિન્નતાનો ન્યાય પ્રમાણુ તથા પરિવારકના ન્યાય પ્રમાણુ સમજવો શિષ્ય-જે કે ઇન્દ્રિયો પંચમહાભૂતોનાં બનેલા છે છતાં ભૂતોનો ઉત્પત્તિક્રમ ઇન્દ્રિયોના ક્રમથી શું નથી દેરકાર થતો? પ્રથમ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પછી ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પછી શુ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે?

શુર:-અથર્વાણની શ્રુતિમાં ક્રમ માત્ર માં કેવળ ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે, પણ તેમાં ઉત્પત્તિનો ક્રમ દર્શાવ્યો નથી. તેમ અન્ય રથળે પણ ભૂતોના ક્રમથી લિન્ન ઇન્દ્રિયોનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે. જેમકે “प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् । आत्मानमैक्षत स मनोऽवृजत तन्मन एवानीत्तदात्मानमैक्षत तदा-पमष्टजत अर्ध:-આ સર્વ રથલ પ્રજાપતિ સ્વરૂપે હતું. તેણે આત્માને વિચાર્યો તેણે મન અન્યું. તે મનસ્વરૂપે હતું. તે મને આત્માનો વિચાર કર્યો તેણે વાણી અલ.” માટે ભૂતોના ઉત્પત્તિ ક્રમને વિશે લગ્ન થતો નથી. (૧૫).

શિષ્ય:-પંચમહાભૂતો તથા ઇન્દ્રિયોના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયવિશે આપે મને ઉપદેશ આપ્યો, પણ જન્મ તથા મરણ જે થાય છે, તે જીવને થાય છે કે કોને થાય છે ?

શુર:-જન્મ તથા મરણ દેહને આશ્રયી નથી. આ જ હેતુથી ૧૬ માં સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૧૬ મું.

જન્મ તથા મરણ દેહને લીધે.

ચરાચરવ્યપાશ્રયસ્તુ સ્યાત્ તદ્વ્યવશેષો

માત્સ્તદ્ભાવમાવિત્વાત્ ॥૧૬॥

સૂત્રાર્થ:-જન્મ તથા મરણનો જે વ્યવશેષ છે તે ચરાચરના આશ્રયને લીધે છે. જીવનો જન્મ તથા મરણ સંબંધી ઉપદેશ ગૌણ છે. શરીરના પ્રાદુર્ભાવ તથા તિશેભાવને લીધે જન્મ મરણ શબ્દો છે. (૧૬)

ટીકા: શિષ્ય:-જીવને ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય છે. કારણ કે દેવહતનો જન્મ થયો, તે મરણ પામ્યો, આ પ્રમાણેનો લૌકિક વ્યવશેષ છે. તેમ જ જાત કર્મોદ્દિસંસ્કાર વિધાન પણ છે. આથી મને ભ્રાંતિ થાય છે કે જીવને જન્મ તથા મરણ છે.

ગુરુ:-હું આત્મનિરાકરણ કરું તે તું એક ચિત્ત થઈ સાંભળ. ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય જીવના નથી. કારણ કે શાસ્ત્રના ફળનો સંબંધ રહેલ છે. શરીરની સાથે જીવ પણ વિનાશ પામતો હોય તો અન્ય શરીરને વિશે રહેલ ઈંદ્રિયની પ્રપ્તિ માટે વિધિ તથા અગ્નિ નો પરિહાર થવા માટે પ્રતિષેધ અનર્થ વધા નોંધ્યો. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જીવાપેત ઘાત કિલ્લેદ મિયને ન જીવો મિયને (છા ૬, ૧૧, ૩) જીવથી ત્યાગ કરાયેલ શરીર મરણ પામે છે, પણ જીવ મરતો નથી.”

ગુરુ:-હા, સાચું છે. તેમ જીવામાં આવે છે. પણ જીવને જન્મ તથા મરણનો વ્યવશેષ ગૌણ છે.

શિષ્ય:-શાનો આશ્રય લઈને આ વ્યવશેષ મુખ્ય છે કે જેની અપેક્ષાથી જીવને જન્મ મરણનો વ્યવશેષ ગૌણ છે?

ગુરુ:-સ્થાવર તથ જંગમ જૂનોની ઉત્પત્તિ તથા મરણ થાય છે, આથી સ્થાવર તથા જંગમના વિષયવાળા જન્મ તથા મરણ શબ્દ મુખ્ય છે. પણ સ્થાવર તથા જંગમમાં આત્માની સ્થિતિ હોવાથી જીવાત્માનું જન્મ મરણ કહેવાય છે. કાગળ કે શરીરના ભાવે જીવને જન્મ મરણનો ભાવ છે તથા શરીરના અભાવે જન્મ મરણનો અભાવ છે. શરીરનો પ્રાદુર્ભાવ તથા તિશેભાવ નથી હોતા તો જીવને જન્મ મરણ નથી કારણ કે શરીરના સંબંધ વિના જીવના જન્મ તથા મરણ કોઈથી જીવામાં આવતાં નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સવા અથ પુરુષો જાયમાનઃ શરીરમગ્નિમવગ્માન સત્ત્વાનન્ મિયમાણ (યૂં ૪, ૩, ૮) આ પુરુષ જ્યારે જન્મ પામે છે ત્યારે શરીરને ધારણ કરે છે. જ્યારે તે ઉર્ધ્વગમન કરે છે ત્યારે મૃત્યુને વશ થાય છે.” આ શ્રુતિ એમ સૂચવે છે કે, શરીરના સંયોગ તથા વિયોગને લઈ જન્મ તથા મરણ શબ્દો છે. વળી જાત કર્મોદ્દિ સંસ્કાર પણ દેહના પ્રાદુર્ભાવને લઈને છે, એમ જાણવું. કારણ કે જીવનાં પ્રાદુર્ભાવનો અભાવ છે. જીવની ઉત્પત્તિ પરમાત્માથી જેમ આકાશ આદિની ધાય

છે, તેમ થાય છે કે નહિ, તે સંબંધીનો ખુલાસો હવે પછીના સૂત્રવડે કરવામા આવશે ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય દેહને આશ્રયી છે, પણ જીવને નથી. એટલું જ આ સૂત્રવડે નિરૂપણ કર્યું છે. (૧૬)

શિષ્ય:-ત્યારે શું આત્માની ઉત્પત્તિ છે કે નહિ ?

ગુરુ:-આત્માની ઉત્પત્તિ નથી. શ્રુતિ મા આત્માની ઉત્પત્તિ કહી નથી, તેમ જ આત્મા નિત્ય છે તેથી આત્માની ઉત્પત્તિ કહી શકાય નહિ તે જ રીતે ૧૭ મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૧૭ મું.
આત્મામાં ઉત્પત્તિનો અભાવ.

નાત્માશ્રુતેર્નિત્યત્વાच्च ताव्य ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ -આત્માની ઉત્પત્તિ નથી. કારણ કે શ્રુતિના ઉત્પત્તિ પ્રકરણમા કહી નથી. આ રીતે આત્મા નિત્ય હોવાથી તેમ જ શ્રુતિ પ્રતિપાદન નહિ કરતી હોવાથી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી (૧૭)

ટીકા -શિષ્ય -શરીર તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંચગના અધ્યક્ષરૂપ, કર્મનાં ફળનાં સંબંધવાળો આત્મા જીવરૂપ કહેવાય છે. જેમ આકાશની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થાય છે, તેમ આત્માની ઉત્પત્તિ શુ થાય છે કે બ્રહ્મની માફક તેની ઉત્પત્તિ નથી થતી ? આ રીતનો સંશય થવાનું કારણ એ કે, શ્રુતિમા વિરોધ હોય છે. કેટલીક શ્રુતિમા અગ્નિના તણુખાના નિરૂપણવડે પરબ્રહ્મમાંથી જીવાત્માની

ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે. વળી કેટલીક શ્રુતિમા એમ કહ્યું છે કે, વિકાર રહિત પરબ્રહ્મના કાર્યને વિશે આત્માનો પ્રવેશ ત્યારે થાય છે ત્યારે તે આત્મા જીવભાવને પામે છે, પણ આત્માની ઉત્પત્તિ નથી પ્રથમ આપણે એમ જ માનીએ કે, જીવની ઉત્પત્તિ છે.

ગુરુ:-તેનું શું કારણ ?

શિષ્ય -શ્રુતિમા જે પ્રતિજ્ઞા કહી છે, તેને બાધ ન આવે, માટે આત્માની ઉત્પત્તિ છે. કારણ કે એમ શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા છે કે, એકનું જ્ઞાન થવાથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. સર્વ વસ્તુસમૂહ બ્રહ્મમાંથી થયેલો હોવાથી વિરોધ આવતો નથી. પણ જો જીવ સર્વ વસ્તુસમૂહથી ભિન્ન તત્ત્વ હોય તો ઉપરની પ્રતિજ્ઞાને બાધ આવે. બીજું વિકારથી રહિત પરમાત્મા જીવરૂપે છે, એમ કહેવો શક્ય નથી કારણ કે જીવાત્મા તથા પરમાત્મામાં લક્ષણભેદ રહેલ છે. પરમાત્મા પાપાદિ ધર્મથી રહિત છે, પણ જીવ તેથી વિપરીત છે. જીવમા વિભાગ છે, માટે તેમાં વિકાર હોવો જોઈએ આકાશઆદિ જેટલા તત્ત્વો વિભાગરૂપે હોય છે, તે સર્વ વિકારરૂપે હોવા જોઈએ તથા તેની ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ બીજું જીવાત્મા પુણ્ય તથા પાપના કર્મવાળો છે, તેમ જ સુખ દુઃખવાળા દરેક શરીરમા છટે થઈ ગયેલ છે. માટે કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી વખતે આત્માની પણ ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય છે વળી કહ્યું છે કે, "यगमे शुद्धा विष्कृणिग्य मृच्य-

ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રાણઆદિ લોચ્ય વસ્તુની સૃષ્ટિને ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે. તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “સર્વં एत आत्मानो व्युच्चरन्ति आ सवं आ-ત્માઓ પ્રગટ થાય છે.” આ પ્રમાણે લોકતારૂપ આત્માઓની ભિન્ન સૃષ્ટિનું નિરૂપણ છે. વળી કહ્યું છે કે, “यथा सुदी-प्तान्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरपाः । तथाऽक्षराद्विधायाः सूक्ष्म भावाः प्रजायन्ते तत्र चै-वापयन्ति (મું ૨, ૧, ૧) હે સોમ્ય શૌનક ! જેમ પ્રકાશમાન અગ્નિમાંથી એક જ રૂપવાળા હજારો પ્રકારના તણુખા નીકળે છે, તે જ રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી અનેક પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેઓને પાછો અક્ષર બ્રહ્મમાં જ લય થાય છે.” આ રીતે જીવાત્માના ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય કહેવાયલા છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં જીવાત્માને તણુખા સાથે સરખાવ્યો છે. ખીલું આ જીવાત્માઓ ચૈતન્યના ચોગ-વડે પરમાત્માના સરખા થાય છે. એક બાબત એક સ્થળે દાખવી હોય તથા એક સ્થળે નહિ દાખવી હોય તો તેથી એક સ્થળે નહીં દર્શાવવાથી જ્યાં તે દાખવી હોય, તે ખોટી કરતી નથી. કારણ કે અન્ય શ્રુતિમાં રહેલ એક બાબત વિરોધથી રહિત તથા અધિક અર્થવાળી હોય તો તે ગ્રહણ કરવી જ જોઈએ. આમ હોવાથી પ્રવેશ સંબંધી શ્રુતિ પણ આ-ત્મામાં વિકારભાવ દર્શાવે છે. જેમકે, “तदात्मानं स्वयमकुरुત તેણે આત્માને જતે ફેરો.” આમ હોવાથી જીવની ઉત્પત્તિ છે.

શુદ્ધ:-જીવની ઉત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-કેવી રીતે આપ એમ કહો છો ?

શુદ્ધ:-શ્રુતિમાં આત્માની ઉત્પત્તિનું પ્રતિપાદન નથી. ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં ઘણે ભાગે આત્માની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ નથી.

શિષ્ય:-કોઈ સ્થળે નહિ કહેલ બાબત અન્ય સ્થળે કહેલ બાબતનો અટકાવ કરતી નથી.

શુદ્ધ:-તારૂં કહેલું ખરૂં છે. પણ એમ એમ કહીએ છીએ કે, આત્માની કદી ઉત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-શા હેતુથી આપ એમ કહો છો ?

શુદ્ધ:-આત્મા નિત્યસ્વરૂપે છે તેથી તથા શ્રુતિવડે આત્માની ઉત્પત્તિ નથી. મૂળ સૂત્રમાં ચ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી અજત્વઆદિ ધર્મોવડે આત્માની ઉત્પત્તિ નથી એમ જણવું. આત્મા નિત્ય છે, એમ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. તે જ રીતે શ્રુતિથી જ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા અજરૂપે તેમ જ અવિકારીરૂપે છે. કારણ કે અવિ-કારી બ્રહ્મની જ જીવાત્મારૂપે તથા બ્રહ્મ-ત્મારૂપે સ્થિતિ છે. આવી રીતના સ્વરૂપ-વાળા આત્માની કદી ઉત્પત્તિ હોઈ શકે નહિ. આત્માના અજપણાવિશે નીચે પ્રમાણે શ્રુતિઓ છે — “ન જીનો પ્રિયતે (છાં ૧, ૧૧, ૩), ત વા એ મહાનજ આત્માડન-રોડમરોડમૃતોડમયો બ્રહ્મ (મું ૪, ૪, ૨૫) ન જાયતે પ્રિયતે વા વિપચિત્ (કંઠ ૨, ૧૮), અજો નિત્યઃ શાશ્વતોડ્યપુરાણઃ (કંઠ ૨, ૧૮) તત્ત્વજ્ઞ

તદેવાનુગ્રાવિશત (તે ૨, ૬, ૧), અનેન જીવિના-
ત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યક્ત્વાણિ (બ્ર૦ ૬, ૩, ૨),
સ એવં હ્રદ પ્રવિષ્ટ આનન્દાદ્યેભ્ય (બ્ર૦ ૧, ૪, ૭),
તત્ત્વમસિ (બ્ર૦ ૬, ૮, ૭), અહ વ્રહ્માસિ (૧,
૪, ૧૦), અવમાત્મા વ્રહ્મ સર્વાનુમ્ (બ્ર૦ ૨, ૫, ૧૯)
અર્થ:- જીવનું મરણ નથી; આત્મા મહાન-
રૂપે, અનંરૂપે, જરાથી રહિત, મરણથી
રહિત, અમૃતરૂપે, લયથી રહિતરૂપે તથા
પ્રદ્ધરૂપે છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનાં જન્મ તથા
મરણ નથી; આત્મા અનંરૂપે, નિત્યરૂપે,
શાશ્વતરૂપે અર્થાત્ ક્ષયથી રહિતરૂપે તેમજ
પુરાણરૂપે અર્થાત્ વૃદ્ધિથી રહિતરૂપે છે;
આત્માએ જગતને ઉત્પન્ન કરી તેને વિશે
પ્રવેશ કર્યો; આત્માએ વિચાર કર્યો કે
જીવાત્મારૂપે કરી જગતને વિશે પ્રવેશ
કરી નામ તથા રૂપે કરી હું વ્યક્ત થાઉં;
તે નખપર્થત દેહને વિશે પ્રવિષ્ટ છે;
જીવનરૂપ તું તે અર્થાત્ પ્રદ્ધરૂપે છે; હું
પ્રદ્ધરૂપે છું; મર્વની ઉત્પત્તિરૂપ પ્રદ્ધ
આત્મસ્વરૂપે છે” ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિઓ
આત્માના નિત્યપણાને સૂચવનારી છે.
આ શ્રુતિઓ જીવની ઉત્પત્તિનો પ્રતિ-
પેદ્ય કરે છે.

શિષ્ય - પણ આત્માનો વિભાગ છે,
માટે તે વિકારરૂપે છે તથા વિકાર-
સ્વરૂપે હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ પણ
અવશ્ય છે.

શુરુ.-હું કહું તે સાંભળ આત્માનો
વિભાગ પોતાની મેળે નથી શ્રુતિમાં
કશું છે કે, “એવો દેવ સર્વભૂતેષુ ગૃહ” મર્વ્યાપી
સર્વભૂતાન્તરાત્મા શ્લો ૬, ૧૧.) આ એક
દેવ મર્વ પ્રાણી માત્રોને વિશે ગૃહ

થઈ રહેલા છે, તેઓ સર્વ વસ્તુને
વ્યાપી રહેલા છે, તથા તેઓ સર્વ
પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મારૂપે છે.” બુદ્ધિ
આદિ ઉપાધિને લઈ આત્માના વિભાગનો
ભાસ થાય છે. જેમકે આકાશનો ઘટ-
આદિની સાથે સંબંધ છે. અર્થાત્
જેમ ઘટાકાશ તથા મહાકાશ કહેવાય
છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “સ વા
અવમાત્મા વ્રહ્મવિજ્ઞાનમયો મનોમયઃ પ્રાણમયઃ
કુર્મય શ્રોત્રમયઃ (બ્ર૦ ૪, ૪, ૫, આ આત્મા
પ્રદ્ધરૂપે, વિજ્ઞાનમયરૂપે, મનોમયરૂપે,
પ્રાણમયરૂપે, ચક્ષુર્મયરૂપે, તથા શ્રોત્ર-
મયરૂપે છે.” ઇત્યાદિ પ્રદ્ધ વિકારરહિત
તથા એકરૂપે છે, છતાં તેનું નિરૂપણ
અનેક બુદ્ધિઆદિરૂપે જણાવ્યું છે. આત્મા
સર્વરૂપે છે, આથી તેનું ભિન્ન સ્વરૂપ
અભિવ્યક્ત નથી. આત્માનું સ્વરૂપ
ઉપરકૃતરૂપે અર્થાત્ સર્વમયરૂપે છે. જેવી
રીતે સ્ત્રીને વિશે પરતંત્ર પુરુષ જલ્મ
કહેવાય છે. જો કે કોઈ સ્થળે ઉત્પત્તિ
તથા પ્રલય કહેતા હોય, તો તે પણ
ઉપાધિને લીધે જણાવા. ઉપાધિની ઉત્પ-
ત્તિને લઈ તેની ઉત્પત્તિ તથા ઉપાધિના
પ્રલયથી તેનો પ્રલય છે. વળી કહ્યું છે કે,
“પ્રજ્ઞાનવન ઈવેતેભ્યો મૂલેભ્યઃ સમુત્પાદ્ય તાન્યેવાહ
વિનયતિ ન પ્રત્યક્ષાઽસ્તિ (બ્ર૦ ૪, ૫, ૧૩)
આત્મા પ્રજ્ઞાનધનરૂપે છે. આ ભૂતોની સાથે
તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે ભૂતોનો
લય થાય છે ત્યારે તેનો લય થાય છે.
મૃત્યુ થયા પછી કોઈ રીતની સંજ્ઞા
રહેતી નથી” તે રીતે ઉપાધિનો લય
છે, પણ આત્માનો લય નથી. જેમકે-

“મા ભગવાન્ મોહાન્તમાપીપદમ વા અહમિમ વિજાનામિ ન પ્રેત્ય સજ્જાસ્તિ અર્થઃ-મેત્રેયીએ કહ્યું મૃત્યુ પછી કંઈ સંજ્ઞા રહેતી નથી, એમ કહેવાથી આપે મને, હે ભગવન્ ! મોહમાં નાંખી દીધી છે હું આ આત્માને સમજી શકતી નથી.” આ રીતના પ્રશ્ન પછી યાજ્ઞવલ્ક્ય તેનું નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે;—“ન વા ઓરડહ મોહ વ્રીન્યવિનાશી વા ઓરડયમામાડુન્નિઝિતિવર્મા માત્રાડમસર્વસ્તસ્ય ભવતિ (૫૦ ૪, ૫, ૧૪) યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું; અરે ! હું ખરેખર મોહ ઉત્પન્ન કરતો નથી. આત્મા અવિનાશી છે, એમ તું માન તેનું સ્વરૂપ સર્વ-પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત ધર્મવાળું છે. વળી વિષયોની સાથે તેનો સંસર્ગ નથી.” આ રીતે પ્રતિજ્ઞાનો જે વિરોધ આવે છે તેનું કારણ એ કે, અવિકારી બ્રહ્મને જીવ-સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. જીવ તથા બ્રહ્મનો જે ભેદ દેખાય છે, તે ઉપાધિને લીધે છે. કહ્યું કે, “અતઃકર્મ વિમોક્ષાયૈવ વૃદ્ધિ (૫૦ ૪, ૩, ૧૫) આની પછી મોક્ષના સંબંધમાં મને ઉપદેશ કરો.” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી પ્રકૃતરૂપ, વિજ્ઞાનમયરૂપ આત્મા સર્વ મસાર ધર્મવડે નિરૂપણ કરાયેલો છે તથા ઉપદેશરૂકે પરમાત્મલાવની પ્રપ્તિમાં ભેડવામાં આવે છે. માટે આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ તેનો લય નથી (૧૭)

શિષ્ય:-આત્માનાં જન્મ મરણ નથી ત્યારે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

શુદ્ધ:-આત્માને જન્મ મરણ નહિ હોવાથી તે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે કહેવાય છે. આથી ૧૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૨ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

આત્મા નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે

સોરઠત યવ ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થ:-આત્માનાં ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય નહિ હોવાથી તે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે. (૧૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ આત્મા વૈશેષિક દર્શનવાળા માને છે તેમ અનિત્ય ચૈતન્યવાળો છે અથવા જેમ સાંખ્યદર્શનવાળા કહે છે, તેમ નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળો છે. આ રીતે બેઉ દર્શનોમાં વિરૂદ્ધતા હોવાથી મને શંકા થાય છે.

શુદ્ધ:-તારો આ સંબંધી શુ મત છે ?

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, આત્માનું ચૈતન્ય, આત્મા તથા મનનાં સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકાર સ્વરૂપને, જેમ અગ્નિ તથા ઘટના સંયોગથી શેક્વિ આદિ શુણ્ણી ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ, પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે ચૈતન્ય નિત્ય સ્વરૂપે હોય તો સુતેલ, મૂછી પામેલ તથા પિશાચ વળગેલાને પણ ચૈતન હોવું જોઈએ. આવા મનુષ્યને પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તેજો એમ કહે છે કે અમને કંઈ ખબર નથી પણ ત્યારે સ્વસ્થ હોય છે ત્યારે તે ચૈતનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવામાં આવે છે. આમ કોઈકવાર ચૈતન્ય હોવાથી આત્મા આગંતુક ચૈતન્યવાળો છે.

શુદ્ધ:-તું કહે છે, તેમ નથી. આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપવાળો અર્થાત્ નિત્ય ચૈતન્યરૂપે

છે આથી જ આત્માની ઉત્પત્તિ નથી
વિકારથી ગહિત પરબ્રહ્મ ઉપાધિ ॥ મથો
ગથી જીવભાવે કરી નિયતિ કરે છે શ્રુતિમા
પરબ્રહ્મનું જ ચૈતન્ય સ્વરૂપ કહેવ છે જેમકે
'વિનામાદ રમ (૫૦ ૩ ૮, ૨૮), સત્ય
પ્રાપ્તમનત વ્રમ (૧૦ ૨, ૧ ૧), અનાયોગ્ય
વૃત્તન પ્રજ્ઞાનવન એ (૫૦ ૪, ૫, ૧૩) બ્રહ્મ
વિજ્ઞાનરૂપે તથા આનંદરૂપે છે, બ્રહ્મસત્ય
રૂપે, જ્ઞાનરૂપે તથા ચાનતરૂપે છે, આત્મા
અતરજ્ઞાનથી - હિતરૂપે, બ્રહ્મ રહિત,
કૃત્સ્નરૂપે તથા પ્રજ્ઞાનધનરૂપે છે" જેમ
અગ્નિમા ઉષ્ણુના તથા પ્રગ્ન રહેવા છે,
તેમ જીવ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપે હોવાથી જીવનું
નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે આત્મા વિજ્ઞાનમય
સ્વરૂપે છે, તેને મટે નીચેની શ્રુતિ છે -
"અસુપ્ત સુપ્તાભિમાક્રમીતિ (૫૦ ૪, ૩, ૧૧)
અગ્નય પુરુષ સ્વયજ્યોતિર્મવતિ (૫૦ ૪, ૩, ૮),
નહિ વિજ્ઞાતુર્વિનાયોર્વિવરિતોયો વિચન (૫૦ ૪
૩, ૩૦), અવ યો વદદ જિજ્ઞાસીતિ સ આમા
(છાં ૮, ૧૨, ૪) આત્મા અસુપ્ત છતા
સુપ્ત ભાવોને બંને છે, આ આત્મા સ્વય
જ્યોતિરૂપે છે, જે વિજ્ઞાતારૂપે છે તેના
વિજ્ઞાનનો અભાવ નથી, આ એ સૂદ્યુ,
એમ જે બંને છે, તે આત્મા છે" અર્થ
ઇન્દ્રિયોરૂપી દ્વારવડે અર્થ વ્યવસ્થા સ્વરૂપને
આત્મા બંને છે, આથી વિજ્ઞાન સ્વરૂપ
આત્મા માથે જોશવથી આત્માની તરૂપ
પણાવડે સિદ્ધિ થાય છે

શિષ્ય - ને આત્મા નિત્ય સ્વરૂપ ચૈ
તન્ય છે, તો પત્રી દ્રાણુ આદિની શી
જરૂર છે ?

શુરુ - આ તારૂ માનવુ જોડુ છે
ગધ આદિના બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો છતા
પાડના માટે ઇન્દ્રિયોની આવશ્યકતા છે
શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે, ગધને માટે
દ્રાણુન્દ્રિય છે સુપ્ત આદિ અવસ્થાને
પામેલ ચૈતનવાળો નથી હોતો, તેનો
પગ્નિહાર શ્રુતિવડે જ કરવામા આવ્યો છે
જેમકે સુપુષ્પિતના સગધમા શ્રુતિમા કહ્યું
છે કે, 'યદ્રે તા પરચતિ પરચ વે તા પરચતિ-
નહિ રુદ્ધુદેવિવરિતોયો વિચનવિનાશિવાન
તુ તદ્વિવીયમતિ તતોડચદ્વિમત્ત યલસ્થેત
(૫૦ ૪, ૩, ૨૩,) સુપુષ્પાવસ્થામા તે
જે વસ્તુ નથી જોતે, તે વસ્તુને બુદ્ધે છે
છતા નથી જોતો એમ લાગે છે કારણ
કે આત્મા જે દ્રષ્ટારૂપે છે, તેની દૃષ્ટિનો
કદી નાશ હોતો નથી કારણ તેનું સ્વ
રૂપ વિનાશથી રહિતરૂપે છે આત્મા
દેતરસ્વરૂપે નથી જે તેને દેતરૂપે માને
છે તે જ તેને વિલગ્ન બુદ્ધે છે" વિષ
યનો અભાવ હોવાથી ચૈતનતાનો અભાવ
લાગે છે પણ ચૈતન્યના અભાવથી નહિ
જેમકે આકાશને આશ્રયે ગ્રહેવ પ્રકાશની
અભિવ્યક્તિ પ્રકાર્ય વસ્તુના અભાવને
લીધે હેય છે, પણ સ્વરૂપના અભાવને
લીધે હેતી નથી. ત્યાં શ્રુતિનો વિરોધ
હોય ત્યાં વૈશેષિક દર્શનનો આભાન થાય
છે માટે નિશ્ચય થાય છે કે, આત્મા
નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ છે (૧૮)

શિષ્ય - હે ભગવાન! જીવનું ઉક-
મણુઅદિ હોવાથી તે પગ્નિહેદવાળો છે
શુરુ - તારૂ તેમ માનવુ દેય તો તે
નગધી જે તગ નાવુનામા હોય તે

કહે. હું તારૂં આ સંબંધી નિરકરણ આગળ જતાં કરીશ. વ્યાસ લગવાને પછી પ્રથમ તારા કહેવા પ્રમાણે પૂર્વ પક્ષ સ્વીકર્યો છે તથા જીવને પરિચિન્ન ગણ્યો છે, જેમકે:-

આધકરણ ૧૩ મું--સૂત્ર ૧૯ મું.

જીવને પરિચિન્નતા છે ?

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ ॥ ૧૧ ॥

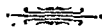
સૂત્રાર્થ:-જીવનું ઉર્ધ્વગમન, ગમન તથા આગમન શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી જીવ પરિચિન્ન છે (૧૯)

ટીકા: શુરુ:-જીવ કેવા પરિભ્રાણવાળો છે તે સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. સામાન્ય રીતે એમ શંકા થાય કે, તે આજી પરિભ્રાણવાળો, મધ્યમ પરિભ્રાણવાળો અથવા મહા પરિભ્રાણવાળો છે. આત્માની ઉત્પત્તિ નથી, કારણ કે આત્મા નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, એ પ્રમાણે કહ્યું છે. હવે પરમાત્મા તે જ જીવ છે કે નહિ, તે સંબંધી નિરૂપણ કરું છું. શ્રુતિમાં તો કહ્યું છે કે, પરમાત્માનું અનંતપણ છે. તો પછી જીવને પરિભ્રાણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શિષ્ય:-આપનું કહેવું ખરૂં છે. હું કહું છું કે જીવને ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ તથા આગમન શ્રુતિમાં કહ્યાં છે, માટે તેને પરિચિન્ન પ્રાપ્ત થાય છે સ્વશબ્દે જીવનું કંઈએક અણુ પરિભ્રાણપણું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આ સર્વને બાંધ બેસતું પડે, માટે પરિચિન્ન યુક્ત જીવને માન્યો નોઈએ. આ બધાથી એમ નિદ્ર થાય

છે કે, જીવનાં ઉર્ધ્વગમન, ગમન તથા આગમન શ્રુતિમાં કહ્યાં છે, તેથી જીવ પરિચિન્ન તથા આજી પરિભ્રાણવાળો છે. ઉર્ધ્વગમનના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે -“રાપદાસ્માચ્છરીરાદુત્તમક્રામતિ સંઘેતૈઃ સંઘેતૈઃ ક્રામતિ (કૌં ૩, ૩) ન્યાયે આત્મા આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે બુદ્ધિ-આદિ સર્વ તેની સાથે ઉત્ક્રમણ કરે છે.” જીવના ગમન સંબંધી નીચલી શ્રુતિ છે:- “યેવંકે ચાસ્માલોકાત્પ્રયન્તિ ચન્દ્રમસમેય તે સર્વે ગચ્છન્તિ (કૌં ૧, ૨) જે કોઈ આ લોક-માંથી ગમન કરે છે, તે ચંદ્રલોક પ્રતિ જાય છે.” આ ગમન સંબંધી નીચલી શ્રુતિ છે -“તસ્માલોકાતુનરેત્વત્ત્વે લોકાયવર્ગમે (બૃં ૪, ૪, ૬) આ લોકમાંથી નિકળી પાછા તે ફરી આ લોકપ્રતિ આવે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં જીવનાં ઉર્ધ્વગમન, ગમન તથા આગમન હોવાથી જીવ પરિચિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. વિભુસ્વરૂપ આત્માની ગતિ સંભવતી નથી જીવને પરિચિન્ન હોવાથી આહતોએ જેમ નિરાકરણ કર્યું છે તેમ શરીરના પરિભ્રાણવાળો જીવ થાય છે. આ રીતે આત્મા અણુરૂપે સિદ્ધ થાય છે. (૧૯)

શિષ્ય:-કેટલાક ઉત્ક્રમણનો અર્થ એમ કરે છે કે, સ્વામિત્વની જે નિવૃત્તિ, તે ઉત્ક્રમણ છે. આમ લઈએ તો પણ જીવાત્માની ગતિ તથા આગમન આવશ્યકીય છે. તે જ પ્રમાણે વ્યાસ લગવાને પણ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૩-સૂત્ર ૨૦ મું.

શું જીવ અણુરૂપે ?

સ્વાત્મના ચોત્તરયો. ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ:-પાંચળનાં ગમન તથા આગમન સાથે પોતાના આત્માનો સંબંધ હોવાથી જીવ અણુ છે. (૨૦)

ટીકા:-શિષ્ય-જેમ કોઈ એક ગામના સ્વામીનું સ્વામીપણું નિવૃત્ત થાય, તેમ ગતિ રહિત આત્મા ઉર્ધ્વગમનને પામે છે, એટલે દેહના અધિષ્ઠાતાપણામાંથી મુક્ત થાય છે. જેમકે કર્મનો ક્ષય થવાથી જાને છે. પણ ગાત રહિત આત્માનાં ગમન તથા આગમન સંભવતાં નથી. કારણ કે આત્માવડે ગમન તથા આગમનનો સંબંધ હોય છે. અહીં ગમ્ધાતુ કર્તરી પ્રયોગવાળો છે. અમધ્યમ પરિમાણવાળા જીવનાં ગમન તથા આગમન, જીવ અણુ હોય તો જ સંભવે છે. આ રીતે ગમન તથા આગમન જીવને છે તથા ઉત્કાંતિનો અર્થ જોમ પ્રતીત થાય છે કે, દેહમાંથી નિકળવું. જો જીવ દેહનો ત્યાગ નહિ કરતો હોય તો પછી તેને ગમન તથા આગમન હોવાં જોઈએ નહિ. કારણ કે દેહના અન્ય સ્થળોને ઉત્કાંતિના સંબંધમાં પાંચમી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમકે, “ક્ષુણ્ણો વા ક્ષૂર્ણો જાન્વેભ્યો વા શરીરદેશેભ્યઃ” અર્થ:-અણુમાંથી, મસ્તકમાંથી અથવા તો અન્ય શરીર પ્રદેશમાંથી જીવનું ઉત્ક્રમણ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “ન જ્ઞાતસ્તેજોમાત્રાઃ સમમ્પ્રાદદાન્તો હૃદયમેતાન્વાવ ક્રામન્તિ (બુ. ૪, ૪, ૧), મુન-

માદાય પુત્રીતિ સ્યાત્મમ (બુ. ૪, ૩, ૧૧) આ જીવ તે જ સ્વરૂપ ધન્દ્રિયોને પોતાની સાથે લઈ હૃદયાકાશમાં જાય છે.” વળી પ્રકાશ સ્વરૂપ ધન્દ્રિયસમૂહને લઈ આત્મા પાછો જાતાવસ્થામાં આવે છે. જોમ શરીરને વિશે પણ જીવનાં ગમન તથા આગમન હોય છે. માટે જીવની અણુરૂપે સિદ્ધિ થાય છે. (૨૦)

શિષ્ય-જીવ અણુ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તેમ નથી.

ગુરુ:-આ માનવું યુક્ત નથી. કારણ કે બીજે સ્થળે આ રીતનું નિરૂપણ છે. વળી વ્યામ લગવાને પણ ૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧૩-સૂત્ર ૨૧ મું.

આત્માની અણુતામાં શ્રુતિપ્રમાણ.

નાણુસ્તચ્છુતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા અણુ નથી. શ્રુતિમાં તેમ પ્રતિપાદન કર્યું નથી, જોમ માનવું અયુક્ત છે. કારણ કે અન્ય સ્થળે અણુત્વનું પ્રતિપાદન છે. (૨૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ પ્રમાણે કહ્યું, છતાં હું કહું છું કે, આત્મા અણુ નથી.

ગુરુ-તેમ તું કેવી રીતે કહે છે ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં તેમ પ્રતિપાદન કર્યું નથી. કારણ કે અણુત્વથી ભિન્ન પરિમાણ-સંબંધી શ્રુતિ છે. જેમકે, ‘ત વા દા મદાનન જાત્મા યોઽયં વિદાનમયઃ પ્રાણેષુ (બુ. ૪, ૪, ૨૨) આ આત્મા મહાન્ તથા ઉત્પત્તિભાવથી

રહિત છે, તથા પ્રાણ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયે માં વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપે રહે છે.” “જાગ્રત્સ્વપ્ન-ગતશ્ચ નિત્ય. । મત્ય જ્ઞાનગતત્ત્વમ્ (તે. ૨, ૧, ૧) આ આત્મા આકાશની માફક સર્વમાં વ્યાપી રહેલ તથા નિત્ય સ્વરૂપે છે. તે સત્ય, જ્ઞાન, અનંતરૂપે તથા પ્રહારૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ જીવાત્માનો અણુપણામાટે નિષેધ કરે છે.

શુરૂ:-આ દોષ નથી.

શિષ્ય:-કેમ આપ એમ કહો છો કે, આ દોષ નથી.

શુરૂ:-આથી લિન્ન સૂચન છે, માટે જીવ અણુ છે, કારણ કે પરમાત્માના પ્રકરણમાં જ લિન્ન પરિમાણવાળી શ્રુતિ છે. વેદાન્તમાં મુખ્ય કરી પરમાત્મા વેદિતવ્યરૂપે છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે. રજ્જેગુણથી રહિત તથા આકાશથી પર આ પ્રમાણેનું સૂચન હોવાથી પરમાત્માનો જ ત્યાં વિશેષ અધિકાર છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યોડય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ (બૃ. ૪, ૪, ૨૨) ઇન્દ્રિયોમાં આ આત્મા વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપે છે.” આ રીતે જીવ જ મહાનરૂપે છે, એમ નિર્દેશ કર્યો છે. માટે શાસ્ત્રદ્રષ્ટિથી આ નિરૂપણ વામદેવની માફક જાણવું. માટે પ્રાણ વિષયપણું હોવાથી શ્રુતિમાં લિન્ન પરિમાણવાળા જીવના અણુપણામાં વિરોધ આવતો નથી (૨૧)

શિષ્ય:-અણુના મંજાંધી બીજી શ્રુતિ હોય તો તે જણાવશો.

શુરૂ:-શ્રુતિ તથા અણુપણાથી જીવાત્મા અણુરૂપે છે. જેમકે;

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૨ મું.

આત્માની અણુતામાં શ્રુતિનું પ્રમાણ

સ્વશાન્દોન્માનાભ્યાં ચ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-સાક્ષાત્ શ્રુતિવચનથી તથા અણુપણાથી આત્મા અણુ છે. (૨૨)

શુરૂ:-શ્રુતિમાં પણ આત્માનું અણુત્વ સૂચવનાર સાક્ષાત્ શબ્દ જોવામાં આવે છે. જેમકે, “એષોડશુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યો યસ્મિન્પ્રાણઃ પવધા સ વિવેકઃ (મુ. ૩, ૧, ૬) આ અણુ સ્વરૂપ આત્મા જાણવા યોગ્ય છે, કે જેમાં પ્રાણવાયુ પાંચ પ્રકારે દાખલ થયેલો છે.” પ્રાણ સંજ્ઞા-ધથી પણ આ આત્મા અણુ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ અણુતા પણ જીવના અણુપણાનું સૂચન કરે છે. કહ્યું છે કે નાલામ્લક્ષણમણ્ય સત્ત્વા કરિપત્તસ્ય ચ । માગો જીરઃ સ વિવેકઃ (થે. ૫, ૮) આપ્રમાત્રો જ્યવોરપિ દૃષ્ટ (થે. ૫, ૮.) વાળના અથ લાગના સોમા લાગના એક લાગને સત પ્રકારે કલ્પના કરીએ તોના સરખો જીવાત્મા છે; ચારના અથ લાગ જેટલો જ આપર આત્મા જ્ઞાનાત્માથી જણાયેલો છે ” આ રીતે જીવનું અણુપણું છે (૨૨)

શિષ્ય:-જે કે આત્મા અણુ છે. એક સ્થાનમાં રહેવા છતાં તેની પ્રાપ્તિ મઘળા દેહપ્રદેશમાં છે. આ પ્રમાણેના વિરોધ સંજ્ઞાથી આપ શું કહો છો?

શુરૂ:-મંજાં અથવા તળાવમાં હુબે લાઝોને મંજાં શીતળતાની પ્રાપ્તિ તેમજ ઉષ્ણકાળે આપા શરીરમાં ઉષ્ણતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા એક દેશમાં

છતાં સર્વત્ર તેની ઉપલબ્ધિ છે. તે જ પ્રમાણે ૨૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૩ મું.

આત્માની આખા શરીરમાં પ્રાપ્તિ

અવિરોધશ્ચન્દનવત્ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ-ચંદનની માફક વિરોધ નથી. (૨૩)

ટીકા:-શુરૂ-જેવી રીતે હરિચંદનનું ખિંદુ તો શરીરના એક સ્થળ પર સંબંધ છતાં મધ્યના દેહમાં વ્યાપે એવો આહ્વાદ કરે છે, તેમ આત્મા પણ દેહના એક સ્થળમાં રહેલો છતાં આત્મા મકળ દેહને વ્યાપીને રહેશે. બીજું ત્વચાના સંબંધને લીધે આત્માને સઘળા શરીરમાં થતી વેદનાનો વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે ત્વચા તથા આત્માનો સંબંધ આખી ત્વચામાં રહે છે, તેમ જ ત્વચા આખા શરીરને વ્યાપી ગ્રહેલ છે. (૨૩)

શિષ્ય:-ચંદન તથા આત્માની સ્થિતિમાં ફેર છે, માટે ઉપર પ્રમાણે આપતું કહેવું યોગ્ય નથી

શુરૂ:-તારૂં કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્મા હૃદયમાં રહેલ છે, એ પ્રમાણેનું શ્રુતિનું વચન છે. માટે આત્મા પણ એક દેશમાં ચંદનની માફક રહે છે. આના જ સંબંધમાં ૨૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અત્રિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૪ મું.

આત્માની સ્થિતિ હૃદયમાં.

અત્રસ્થિતિવેગેન્યાદિતિ ચેન્નામ્યુપ-
ગમાદ્દિદિહિ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-હરિચંદનની માફક આત્માની સ્થિતિમાં સિન્નતા હોવાથી આત્માને ચંદનનું દૃષ્ટાંત યોગ્ય નથી. આમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્માની સ્થિતિ હૃદયમાં છે, એ રીતે વેદમાં નિરૂપણ છે. (૨૪)

ટીકા:-શુરૂ ચંદનની માફક આત્મા છે, એમાં કોઈ રીતનો વિરોધ નથી, એમ પૂર્વ સૂત્રવડે આપણે સિદ્ધ કર્યું.

શિષ્ય:-અહીં દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિ-કમાં એકતા નહિ હોવાથી આત્મા ચંદનવત્ છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે.

શુરૂ:-આત્મા દેહના એક પ્રદેશમાં રહેલ છે, એમ મિદ્ધ થવાથી ચંદનના દૃષ્ટાંતરૂપે આત્મા છે.

શિષ્ય:-પ્રત્યક્ષ રીતે ચંદનની સ્થિતિ સિદ્ધ છે. જેમકે ચંદન એક મધ્યમાં રહેવા છતાં મધ્યના દેહને યુથ કરે છે, બીજું આત્મા સકલ દેહમાં વ્યાપી રહેલ છે, એ પ્રત્યક્ષ છે. તે એક પ્રદેશને વ્યાપી રહેલ નથી.

શુરૂ:-આત્મા અનુમેય છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કહો છો ખરું, પણ અહીં અનુમાનનો મંતવ નથી. જેમ ત્વચા ઇન્દ્રિય આખા શરીરને જ રહેલી છે, તેમ આત્મા આખા

વ્યાપી રહેલ છે અથવા શું આત્મા આક્રમણની માફક વિભુરૂપે છે અથવા આત્મા ચંદનના ણિંદુની માફ આણુ છે, આ રીતનો મને સંશય થાય છે.

શુરૂ:-આ દોષ નથી.

શિષ્ય:-આ દોષ કેમ નહિ કહી શકાય ?

શુરૂ:-વેદમાં આ રીતનું નિરૂપણ છે. અર્થાત્ ચંદનની માફક આત્મા એક દેશમાં રહેલ છે, આ રીતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

શિષ્ય:-કયે સ્થળે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તે કહેશો ?

શુરૂ:-હા, સાંભળ. વેદાન્તમાં એમ કહ્યું છે કે, આત્મા હૃદયમાં રહેલ છે. જેમકે, હૃદિ સ્થેષ આત્મા (પૃ ૩, ૬), સ વા એ આત્મા હૃદિ (પૃ ૮, ૩, ૩), કતમ આત્મેતિ ચોડય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદયન્તરજ્યોતિઃ પુરુષઃ (પૃ ૪, ૩, ૭) અર્થ:-આત્મા હૃદયપ્રદેશમાં છે; આ આત્મા હૃદયમાં છે, આત્મા ક્યાં છે ? આત્મા ઇન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમય સ્વરૂપે છે, તથા હૃદયમાં જ્યોતિરૂપે તથા પૂર્ણ સ્વરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં ઉપદેશ દર્શાવ્યો છે. માટે દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિકની વચ્ચે ભિન્નતા નથી. માટે આત્મા ચંદનની માફક કહેવામાં કોઈ રીતનો વિરોધ નથી. (૨૪)

શિષ્ય:-આત્મામાં ચૈતન્ય શુણ્ણ છે. માટે તે આણુ હોય તો સકલ દેહને વ્યાપી રહેલ છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શુરૂ:-જેમ તોલકમાં દીવો ઝોરડાના એક ભાગમાં છતાં આખા ઝોરડાને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આત્મા છે આ જ હેતુને લઈ ૨૫માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:- અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૫ મું
આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપે.

ગુણદ્વા લોકવત્ ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ આણુ છતાં લૌકિક દૃષ્ટાંતની માફક ચૈતન્ય શુણ્ણસ્વરૂપે આખા વ્યાપવાના સંબંધમાં વાંધો આવતો નથી. (૨૫)

ટીકા-શુરૂ:-જીવ જો કે આણુ છે, છતાં ચૈતન્ય શુણ્ણસ્વરૂપે આખા દેહને વ્યાપી રહેવાના કાર્યમાં તેને વિરોધ આવતો નથી. જેવી રીતે લૌકિક રીતિએ મણિ, દીપ આદિ એ રડાના એક પ્રદેશને વિશે રહે છે, છતાં તેની પ્રભા આખા ઝોરડાને વ્યાપીને રહેલ છે, તેમ હૃદયમાં રહેવા છતાં આખા દેહને વ્યાપી રહે છે. ગુણદ્વા લોકવત્ વક્તમ્ આ સૂત્ર ચોજવાનું કારણ એ કે, ચંદન પરિચ્છેદયુક્ત છે. તેના સૂક્ષ્મ અવયવો ફેલાવાથી આખા દેહમાં આફૂલાદ પમાડે, પણ આણુરૂપ જીવના અવયવો નથી, કે જેથી તે આખા દેહમાં ફેલાવો પામે. આ રીતની શંકા આમાન્ય રીતે ઉદ્ભવે. (૨૫)

શિષ્ય:-શુણ્ણ પોતાના શુણ્ણીથી અન્યને વિશે કેવી રીતે રહી શકે ? પટનો શુકલ શુણ્ણ પટથી ભિન્ન અન્ય વસ્તુમાં રહેલ જોવામાં આવતો નથી.

શુરૂ:-દીવાની પ્રભાની માફક અન્ય વસ્તુમાં શુણ્ણ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે થાય ? કારણ કે દીપની પ્રભાદ્રવ્યસ્વરૂપે છે. ખીચોખીચ અવયવવાળા તેજના દ્રવ્યરૂપે દીવો છે. પ્રભાનું તેજરૂપી દ્રવ્ય નહિ છૂટું પડે એવા અવયવવાળું છે. આજ હેતુને લઈ ૨૬મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉત્તર કહ્યો છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૩ સુ-સૂત્ર ૨૬ સુ.

જીવની અણુતામાં ગંધનું દષ્ટાંત.

વ્યતિરેકો ગંધચત્ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ અણુ છે, છતાં તેનો ચૈતન્યગુણ ભિન્ન પદાર્થમાં ગંધની માફક હોય છે. (૨૬)

ટીકા:-ગુરુ-ગંધ ગુણ છે, છતાં દ્રવ્ય અર્થાત્ ગુણીથી ભિન્ન પદાર્થમાં તેની વૃત્તિ ગંધના સરખી હોય છે. પુષ્પનો અસંભવ હોય તેવા દ્રવ્યમાં પણ જાણે તેમાં ગંધ રહેલો હોય, તેમ પુષ્પનો ગંધ જોવામાં આવે છે. આ રીતે જીવ જો કે અણુ છે છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ ભિન્ન દ્રવ્યને વિશે પણ થશે. જીવનો ચૈતન્ય ગુણ આ રીતનો છે, તેથી રૂપાદિ ગુણ પોતાના આશ્રયને છોડતું નથી, તેમ ચૈતન્ય ગુણ પોતાના આશ્રયરૂપ જીવથી છૂટો પડતો નથી, એ અનિશ્ચિત છે. કારણ કે પુષ્પનો ગંધ એ ગુણ છે, જેની વ્યાપ્તિ પોતાના આશ્રયરૂપ પુષ્પથી અન્યથા પણ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-પણ ગંધ તો પોતાના આશ્રયરૂપ પુષ્પથી છૂટો પડે છે

ગુરુ:-તેમ નથી. કારણ કે મૂળદ્રવ્યમાંથી ગુણ છૂટો પડતો હોય તો તે દ્રવ્યના નાશ થવાનો પ્રસંગ આવી પડે. પણ પુષ્પનો નાશ નહિ થતો જોવામાં આવે છે, અર્થાત્ પોતાની પૂર્વાવસ્થા કાયમ હોય છે, છતાં ગંધ પ્રસરે છે. જો ગંધ ગુણનો નાશ થતો હોય તો પુષ્પનું પ્રથમ જો વળન હોય, તેમાં ન્યૂનતા આવવી જોઈએ.

શિષ્ય-ગંધના આશ્રયવાળા અવયવો છૂટા પડે છે ખરા, પણ તે અલ્પ હોય છે, જેથી કાંઈ ફેરફાર થતો હોય, છતાં તે જોવામાં આવતો નથી. ગંધના પરમાણુઓ સૂક્ષ્મો હોય છે, છતાં તેનો ફેલાવો સર્વ સ્થળે થાય છે તથા ગંધ બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે તથા ધ્રાણેન્દ્રિયમાં તે ગંધનો પ્રવેશ થાય છે.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. પરમાણુઓ તો ઇન્દ્રિયોથી બાહ્ય દ્રવ્યરૂપે છે તથા નાગ કેસર આદિમાં ગુદ્ધો ગંધ જોવામાં આવે છે. વળી લૌકિક રીતે એ રીતની પ્રતીતિ હોતી નથી કે, 'મેં ગંધના સરખું દ્રવ્ય સૂંધ્યું'. પણ પ્રતીતિ તો એ રીતની હોય છે કે, 'મેં ગંધ જ સૂંધ્યો'.

શિષ્ય:-રૂપ આદિ પોતાના આશ્રયથી છૂટું પડતું નથી, તેમ ગંધ પણ પોતાના આશ્રયથી છૂટો પડતો નથી.

ગુરુ:-તેમ નથી. આ અનુમાન પ્રત્યક્ષ લાગુ પડતું છે. માટે જો પ્રમાણે જોવામાં આવે, તેજ પ્રમાણે જોનાગએ તેનું અનુમાન બાંધવું. પણ ખીલ રીતે નહિ. રજોગુણ નિહવાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે

રૂપ આદિગુણ પણ નિહવાથી જ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, એવો નિયમ હોતો નથી. (૨૬)

શુદ્ધિ:-શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, આત્મા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે. આ જ પ્રમાણે રૂપમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

આત્માનું શરીરવ્યાપીપણું.

तथा च दर्शयति ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ-આત્માનું નિરૂપણ શ્રુતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે.

ટીકા:-શુદ્ધિ:-આત્માનો આશ્રય હૃદય છે તથા તે અણુ પરિમાણવાળો છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યા પછી કહ્યું છે કે, “આલોમય આનયમેભ્યઃ (છઃ૦ ૮, ૮, ૧) આત્મા લોમ પર્યન્ત તથા નખ પર્યન્ત વ્યાપીને રહેલ છે.” આ રીતે શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, પોતાના ચૈતન્ય ગુણવડે આત્મા સમસ્ત શરીરને વ્યાપીને રહેલ છે. (૨૭)

શિષ્ય:-આપણે એમ કેમ કહી શકીએ કે, આત્મા ચૈતન્યવડે આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલ છે?

શુદ્ધિ:-શ્રુતિમાં આત્મા આખા દેહને વ્યાપીને રહેલ છે, એમ ખુલ્લો ઉપદેશ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૮ મું.

આત્માની વ્યાપકતામાં

શ્રુતિ પ્રમાણ.

पृथगुपदेशात् ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા ચૈતન્યવડે આખા દેહને વ્યાપી રહેલ છે, એ રીતેના શ્રુતિનો પૃથક્ ઉપદેશ છે.

ટીકા:-શુદ્ધિ:-કહ્યું છે કે, “પ્રજ્ઞયા શરીર સમાવ્ય (કૌ૦ ૩, ૬) આત્મા ચૈતન્ય ગુણવડે આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે.” આ રીતે આત્મા તથા ચૈતન્યનો કર્તા તથા કારણરૂપે કરી પૃથક્ ઉપદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ચૈતન્ય ગુણવડે આત્મા શરીરમાં વ્યાપી રહેલ છે. વળી કહ્યું છે કે, “તદેવા પ્રાણાના વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાન-માદાય (ગૃ૦ ૨, ૧, ૧૭) આત્મા ઇન્દ્રિયોના ચૈતન્યને ચૈતન્યગુણવડે લઇને શયન કરે છે.” આ રીતે કર્તારૂપ છવથી લિન્ન ઉપદેશ છે. આત્મા અણુ છે, એ રીતનું આ પ્રમાણે સમર્થન થાય છે. (૨૮)

શિષ્ય:-હે ભગવન! આપે ૨૦ મા સૂત્ર સંધીમાં એ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું કે આત્મા અણુ છે. પણ આત્માને જો અણુ માનીએ છીએ તો તેમાં અનિત્યતાનો દોષ આવશે તેનું કેમ ?

શુદ્ધિ:-આત્માનો અણુપણનો ગુણ શ્રુતિમાં જો કહ્યો છે, તે કેવળ બુદ્ધિરૂપ સંસારી ભાવને લઇને છે. આજ કારણથી આ ૨૬મા સૂત્રમાં આગળના ૨૦થી ૨૭ લગણના સૂત્રનું પરિસ્ફેટન કર્યું છે જેમકે:-

અધિકરણ ૧૩ મું-સૂત્ર ૨૯ મું.

આત્માના અણુપણુનો પરિહાર.

તદ્ગુણમાસ્ત્વા તુલ્યવદેશ પ્રાત્નવત ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ-એમ આત્માનો પ્રાત્ન ગુણ કહે છે, તેમ ગુહિના ગુણરૂપ શારને પ્રહણ કરી શ્રુતિમાં આત્માનો અણુપણુનો ઉપદેશ છે. (૨૯)

ટીકા-ગુરૂ-મૂળમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે આગળના સૂત્રોથી પ્રતિક્ષતા દર્શાવે છે. આત્મા ગાત્ર નથી. પરબ્રહ્મનું શ્રુતિમાં હવરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. કારણ કે શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ છે. પરબ્રહ્મનો પ્રવેશ દર્શાવ્યો છે. તેમજ તાદાત્મ્યપણુનો ઉપદેશ છે. પરમ બ્રહ્મજ હવરૂપે છે, માટે જે રીતનો બ્રહ્મ છે તેજ રીતનો હવ પણ થવા યોગ્ય છે. શ્રુતિમાં પરબ્રહ્મને હવરૂપે દર્શાવ્યો છે. માટે હવ વિભુસ્વરૂપે છે. વળી કહ્યું છે કે, “સ વા એવ ગતાજ આત્મા યોડ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ (બૃ. ૪, ૪, ૨૨) આત્મા મહાનરૂપ તથા ઉત્પત્તિ લાવથી રહિનરૂપે છે. તે ઇન્દ્રિયોમાં ચેતન્ય સ્વરૂપે રહેલો છે.” આ રીતે શ્રુતિઓમાં તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે, હવ વિભુ સ્વરૂપે છે. હવ એ અણુ હોય તો તે આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે, એમ બતાવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય-ત્વચ્ચાના અંગધને લઈ એમ માલમ પડે છે કે, તે આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે.

ગુરૂ-તેમ બની શકે નહિ. કાંટાથી ત્વચ્ચાને જે વેદના થાય છે, તે વેદના

આખા શરીરને થવાનો પ્રસંગ આવે. કારણ કે ત્વચ્ચા તથા કાંટાનો સંયોગ આખી ત્વચ્ચામા રહે છે તથા ત્વચ્ચા આખા શરીરને વ્યાપી રહેલી છે. પગના તળીયાને કાંટાથી થયેલી વેદના તળીયાને જ હોય છે. તેમજ આણુ સ્વરૂપ આત્માની ગુણવ્યાપ્તિ હોતી નથી. કારણ કે ગુણનો પ્રદેશ ગુણી છે, ગુણીનો આશ્રય કર્યા વિનાજ ગુણના ગુણપણુનો ક્ષય થવો બેઠું એ. આપણે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે, દીવાની પ્રલા અન્ય દ્રવ્યનો આગ્રય કરે છે. વળી ગંધ પણ ગુણરૂપે છે, એમ માનવાથી આશ્રયયુક્ત થઈ અંસાર કરે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. એ તેમ ન માનીએ તો ગુણપણુની હાનિનો પ્રસંગ આવે. આ જ પ્રમાણે વ્યાસ ભગવાને પણ કહ્યું છે કે;-

“ઉપલભ્યાસુ ચેવધ કેચિદ્ગુણેષુણા । વૃથિ-
વ્યામેવ ત વિચારયો વાયુ ચ સમિતમ્ અર્થ-
કેટલાક અજ્ઞાન લોક જળમા ગંધનું જ્ઞાન મેળવી એમ કહે છે કે, જળમાં ગંધ છે. પણ ગંધ ગુણ પૃથ્વીનેવિશે બાણવો. જળ તથા વાયુમાં તેનો આશ્રય છે.” વળી હવનું ચેતન્ય આખા શરીરને વ્યાપી રહેતું હોય તો પછી હવ અણુરૂપે હોવો બેઠુંએ નહિ જેમ અગ્નિનું ઉષ્ણપણુ તથા પ્રકાશ ગુણ છે, તેમ આત્માનું સ્વરૂપ ચેતન્યરૂપે છે. અહીં ગુણ તથા ગુણીના વિભાગ હોતા નથી. વળી હવનું પરિમાણ શરીરના જેટલું છે, એમ આપણે નિરૂપણ કર્યું. હવડમાં એમ કહ્યું છે કે, હવ વિભુસ્વરૂપે છે.

શિષ્ય-ત્યારે જીવ અણુરૂપે છે, એ રીતનો ઉપદેશ કેમ આપ્યો છે ?

શુદ્ધ-બુદ્ધિ ગુણના સારને લીધે આ ઉપદેશ છે. તે અર્થાત્ બુદ્ધિના જે ગુણો, તે તદ્દગુણ કહીએ. બુદ્ધિના ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:-ધૃત્ય, દ્રેષ, સુખ તથા દુઃખ. આ ગુણો આત્માના પ્રધાનરૂપે જીવના સંસારીપણાને લઈને છે. બુદ્ધિના ગુણના પ્રધાનપણાના ભાવને તદ્દગુણ સારત્વ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિના ગુણોવિના આત્માનું કેવળ સંસારીપણું નથી. બુદ્ધિના ઉપાધિ ધર્મના અધ્યાસને લઈ કર્તા તથા ભોક્તાદિ લક્ષણવાળું આત્માનું સંસારીપણું છે. કારણ કે અર્જુનેતાં આત્મા કર્તાપણુથી રહિત, ભોક્તાપણુથી રહિત, સંસારી ભાવથી રહિત તથા નિત્ય સુખાત્મ છે. પણ બુદ્ધિના ગુણના પ્રધાનપણાને લઈ બુદ્ધિના પરિભાણથી આત્માના પરિભાણનો ઉપદેશ છે. તેમજ બુદ્ધિની ઉત્ક્રાંતિ આદિને લઈ આત્માની ઉત્ક્રાંતિ આદિનો ઉપદેશ છે. પણ ખરેખર નથી. કહ્યું છે કે “વાતાવરણતમાગત્ય સત્ત્વા કલ્પિતસ્ય ચ । માગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચાનન્દ્યાય કલ્પને (શ્લોક ૫, ૬, ૭)ના અગ્રના સોમા ભાગને કલ્પીએ, તેટલો જીવાત્મા અણુ છે. તે જ આત્માની અનંતરૂપે કલ્પના થાય છે.” આ પ્રમાણે એક વાર જીવને અણુ કહી પછી તેની અનંતરૂપે કલ્પના કરી છે. જો જીવનું અણુપણું ઉપાધિને લીધે હોય તથા તેનું અનંતપણું પારમાર્થિકરૂપે હોય તોજ બેઉ વાત એકી વખતે બની શકે. અનંત તથા અણુપણું, એમ

બેઉ કલ્પના એકી વખતે થઈ શકે, નહિ. બીજું જીવનું અનંતપણું ઉપાધિને લઈને છે, એમ કોઈપણ જાણવા શક્તિવાન નથી. કારણ કે સઘળાં ઉપનિષદોમાં બ્રહ્માત્મ ભાવનું જ પ્રતિપાદન જોવામાં આવે છે. વળી આત્માના અલ્પપણાના સંબંધમાં નીચલી શ્રુતિ છે. જેમકે, “બુદ્ધે યુગેનાત્યયુગેન ચૈવ આરામમાત્રો ભવતોઽપિ દટઃ (શ્લોક ૬, ૮) બુદ્ધિના ગુણથી તથા આત્માના ગુણથી જીવ આરાના અગ્રભાગરૂપે જોવામાં આવે છે.” આ પ્રમાણે બુદ્ધિના ગુણના સંબંધવડે શ્રુતિ આરાના અગ્ર ભાગરૂપે જીવનું પરિભાણ આવે છે. પણ આત્માના મૂળ સ્વરૂપવડે નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “એવમણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ (મું ૩, ૧, ૬) આ આત્મા અણુરૂપે છે, તે મનવડે જાણવા યોગ્ય છે.” આ સ્થળે પણ જીવનાં અણુ પરિભાણપણાનો ઉપદેશ નથી. આ ઉપદેશ એટલા માટે છે કે, પરમાત્મા મન તથા ચક્ષુ આદિવડે ગ્રહણ થઈ શકતો નથી. પણ જ્ઞાનરૂપી પ્રસાદનોજ તે વિષય છે. જીવને પણ અણુરૂપે પરિભાણપણું સુખ્ય નથી. આત્મા દુર્નિરૂપ છે. તેનું અણુ પરિભાણરૂપે નિરૂપણું છે અથવા ઉપાધિરૂપ અભિપ્રાયને લઈને છે, એમ જાણવું. વળી કહ્યું છે કે, “પ્રજ્ઞયા શરીરં સમાસ્ત્વ (શ્લોક ૩, ૬) જીવ ચેતન્યવડે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.” આ શ્રુતિઓમાં જોઈને જો ઉપદેશ છે, તેવડે એમ જાણવું કે, “ઉપાધિરૂપ બુદ્ધિવડે જીવ શરીરનો પ્રવેશ કરે છે.” અથવા આ ઉપદેશ પદ્યરૂપા પુનર્જાના શરીરની માફક છે. ગુણ તથા

સૂધી બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિનો સબબ છે, ત્યાં સૂધી જીવનુ જીવપણું તથા મસારીપણું છે. પાઞ્ચમાર્થિક રીતે તો બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિના સબબથી કંપેલ સ્વરૂપથી ભિન્નરૂપે કરી જીવ છે નહિ નિત્ય, સુકત સ્વરૂપવાળા, નર્વાસ સ્વરૂપ તથા ધાતા સ્વરૂપ ઇશ્વરથી બીજું બિન્ન એતન્મ્ય વેદાતના અર્થના નિરૂપણુ વિશે જોવામા આવતું નથી શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “નાન્યોક્તોસ્તિ દ્રષ્ટા શ્રોતા મતા વિજ્ઞાતા (મૃં ૩, ૭, ૨૩,) નાન્યોક્તોસ્તિ દ્રષ્ટૃ શ્રોતૃ મન્તૃ વિજ્ઞાતૃ (છાં ૧, ૮, ૭,) તત્ત્વમગિ (છાં ૧, ૧, ૬,) જહ વજ્રાસ્મિ (મૃં ૧, ૪, ૭,) આત્માથી બિન્ન કોઈ દ્રષ્ટારૂપે, શ્રોતારૂપે, મંતારૂપે, તથા વિજ્ઞાતારૂપે નથી ” આત્માથી બિન્ન કોઈ દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મતા તથા વિજ્ઞાતા નથી જીવસ્વરૂપ તુ તે અર્થાત્ પઞ્ચમાર્થારૂપે છે હું બ્રહ્મારૂપે છું ” આ પ્રમાણે એકટો શ્રુતિઓ છે.

શિષ્ય-પણુ બુદ્ધિનો મયોગ ત્યાં સૂધી આત્મભાવ છે ત્યાં સૂધી છે, જોમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શુર-શ્રુતિમા આ પ્રમાણેનું નિરૂપણુ છે તેમ જ શાસ્ત્રમા પણ તે રીતનું નિરૂપણુ છે જેમકે યોગ્ય વિજ્ઞાનમય પ્રાણેષુ દૃષ્યતઃ જ્યોતિ પુરુષ સ સમાન સત્ત્વભૌતોન્માત્રપ્રચલતિ ધ્યાયતીવ ચેત્સયતીવ (મૃં ૬, ૩, ૭,) પ્રાણેષુનેવિશે આ આત્મા વિજ્ઞાનમય અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપે હોય છે તે હૃદયને વિશે નહિ છે તથા ન્યૌતિરૂપ પુરૂષરૂપે તે છે નમાનરૂપે હોવાથી જોઉં હોકોને વિશે તેનું ગમન થાય છે જાણે

ધ્યાન કરતો હોય તેમ તે ભાસે છે જાણે. “ન ન ડરતો હોય તેમ તે ભાસે છે ” તે પોને ધ્યાન કરતો નથી તે પોતે ગમન કરતો નથી ધ્યાન કરતી બુદ્ધિવિશે તે ધ્યાન કરતો હોય તથા ગમન કરતી બુદ્ધિવિશે ગમન કરતો હોય તેમ તે ભાસે છે આત્માનો બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિની સાથે આ સબબ મિથ્યા જ્ઞાન સુકત છે મિથ્યા જ્ઞાનની નિવૃત્તિ મમ્ય જ્ઞાન વિના થતી નથી આથી ત્યાં સૂધી બ્રહ્માત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાં સૂધી બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિનો મળધ ગાત પડતો નથી કહ્યું છે કે, “વેદાહમેત પુષ્પ મહાન્તમાદિલવર્ણ તમમ પરસ્તાર, તમેવ વિદિન્નાતિમૃત્યુમેતિ ના ન્ય ન્યા વિચોડ્યનાય શ્લે ૩, ૮,) અજ્ઞાનથી પગ તેજરૂપ જે મહાન પુરૂષ છે, તે પઞ્ચમાત્માને હું જાણું છું આ પરમાત્માને જે જોળાળે છે, તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે આ પરમાત્માને જોળાળ્યા વિનાય અન્ય કોઈ પણ ઉપાય નથી, ” (૩૦)

શિષ્ય-સુપુત્ર તથા પ્રલયનેવિશે આત્માનો બુદ્ધિ સાથે સબબ સ્વીકારવો શક્ય નથી. કારણ કે કહ્યું છે કે, “સતાસોમ્ય તદા સપન્નો ભવતિ સ્વમપીતા મયિ (છા ૬, ૮, ૧) ત્યારે તે સતની સાથે જોડાયેલો કહેવાય છે તે પોતાના જીવને અર્થાત્ આત્માને પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે.” તેમ જ પ્રવચમા અખિલ વિકાગ્નો નાશ માનવામા આવે છે તો પછી બુદ્ધિ મળધને આત્મા ભાવિપણુ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુરુ:-બુદ્ધિનો સંબંધ વીર્ય આદિની
મંદ્રક વિદ્યમાન હોય છે, પણ પ્રથમ તે
સંબંધ વ્યક્ત હોતો નથી તથા પાછળથી
અવ્યક્ત થાય છે આ કારણથી કહ્યું છે કે;

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિનો આત્મા

સાથે સંબંધ.

પુસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્ય સતોઽમિવ્યક્તિ-
યોગાત્ ॥૩૧॥

સૂત્રાર્થ:-બુદ્ધિનો અયોગ વીર્ય આ-
દિની મંદ્રક વિદ્યમાન હોય છે. કારણ કે
તે સંયોગ અભિવ્યક્ત થાય છે.

ટીકા:-શુરુ:-જેમ લોકમાં વીર્યઆદિ
બીજાવાવે કરી વિદ્યમાન હોય છે, પણ
બાળક અવસ્થામાં તે જોવામાં આવતું
નથી. તેથી જાણે તેનું અસ્તિત્વ ન હોય
એમ લાગે છે. આ વીર્યઆદિનો આપિ
ભોવ યૌવન આદિમાં થાય છે જે મૂળ
અસ્તિત્વ ન હોય તો ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ
નહિ. આપણે જોઈએ છેએ કે, પંદ આદિને
પણ, જે અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં ઉત્પત્તિ
થતી હોય તો, વીર્યઆદિ ઉત્પન્ન થવાનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. આ જ પ્રમાણે બુદ્ધિના
સંબંધનું અસ્તિત્વ સુષુપ્તિ તથા પ્રલયમાં
શક્તિકરૂપે હોય છે. આ સંબંધનો આવિ-
ભોવ જાગૃતાવસ્થામાં તથા ઉત્પત્તિ મમયે
થાય છે. આ પ્રમાણે થતું ચોક્કસ છે કોઈ
પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ એકદમ હોતી નથી
કારણ કે તેમ ન હોય તો અતિપ્રચરને
કોય આવે. અર્થાત્ કારણવિના કંઈની

ઉત્પત્તિ થાય, જો રીતનો કોય આવી પડે.
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી
જાગૃત થતું, તે અવિદ્યાત્મક બીજના અદ્ભુત-
વડે થયતું હોય છે જેમકે, “સતિ સવ્ય ન
વિદુઃ સતિ સપચામઃ” इति । त इह यागो वा
મિહો વા (છાં ૬, ૬, ૩) સર્વ પ્રત્યે
ત્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ
જાણતી નથી કે, અમો મત્તવિશે લયને
પામ્યા છીએ તેઓ કા તો વાધરૂપે અથવા
મિહરૂપે પાછા આવી મળે છે.” આથી
મિદ્ધ થાય છે કે, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિનો
આત્મા સાથે સંબંધ ત્યાં સુધી આત્મ-
ભાવ હોય છે, ત્યાં સુધી છે. (૩૧)

શિષ્ય-આત્માનો બુદ્ધિ આદિ ઉપા-
ધિની સાથે સંબંધ ન મળીએ તો શું
કોય પ્રાપ્ત થાય ?

શુરુ:-હમેશાં જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અ-
થવા તો હમેશા જ વસ્તુ અપ્રાપ્ત થવાનો
પ્રસંગ આવે. આ બેમાંથી એક પ્રકારનો
નિયમ થાય. આ જ કારણથી ઠરમા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૧૩મું-સૂત્ર ૩૨ મું.

આત્માનો બુદ્ધિ આદિ સાથે
સંબંધ.

ટીકા:-શુરુ:-આત્માનું ઉપાધિરૂપ અંત-
કરણ, મન, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન તથા ચિત્ત
એમ અનેક પ્રકારે કહેવામાં આવે છે.
કેટલીકવાર લાગણીના વિભાગને લીધે
સંશય થાય છે કે, આમ હશે કે આમ,
ત્યારે તે અંતઃકરણ મનરૂપે કહેવાય છે.
ત્યારે વૃત્તિનો નિશ્ચય જ હોય છે કે
આમ જ છે ત્યારે તે અંતઃકરણ બુદ્ધિરૂપે
કહેવાય છે. આ રીતનું અંતઃકરણ અવશ્ય
છે, એમ જ સ્વીકારવું જોઈએ. જો તેમ
ન સ્વીકારીએ તો નિત્ય ઉપલબ્ધિ અથવા
ઉપલબ્ધિના અભાવનો પ્રસંગ આવી પડે.
આત્મા, ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોરૂપ પ્રા-
પ્તિનાં સાધનો સમીપ હોય છે ત્યારે
જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી હેતુનું
સમીપપણું હોય, પણ જો ક્ષણનો અભાવ
હોય તો વસ્તુની પ્રાપ્તિનો અભાવ હમે-
શને માટે થવો જોઈએ. પણ આ રીતે
જેવામાં આવતું નથી અથવા તો આત્મા
કે ઇન્દ્રિયની શક્તિનો અટકાવ હોવો
જોઈએ. બીજું આત્માની શક્તિનો અટ-
કાવ સંભવતો નથી. કારણ કે આત્મા
વિકારરહિત છે. તેમ ઇન્દ્રિયની શક્તિનો
અટકાવ પણ સંભવતો નથી. કારણ કે
ત્યારે ઇન્દ્રિયની પૂર્વ ક્ષણે તથા ઉત્તર
ક્ષણે શક્તિનો અટકાવ ન હોય તો એક-
દમ શક્તિનો અટકાવ થાય, એમ માનવું
યોગ્ય નથી. માટે જેની ધૃતિ કે અનિ-
ચ્છાને લઈ ઉપલબ્ધિ કે અનુપલબ્ધિ
થાય છે, તે મન કહેવાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું
છે કે, “અન્યત્ર મના બમૂં ના દર્શનમ્યત્રમના
બમૂં ના ઔપમ (બૃ. ૧, ૫, ૩) મનસા દ્યૌવ

પદ્યતિ મનસાસમુપોતિ (મ. ૧, ૫. ૩) માટે
મન અન્યત્ર હેતુ તેથી મેં જોયું નહિ.
માટે મન અન્યત્ર હેતુ તેથી મેં સાંભળ્યું
નહિ. મનવડે જુલો છે તથા મનવડે
સાંભળે છે.” મનથી જ ક્રમાદિ વૃત્તિઓ
છે. જેમકે, “કામઃસકલ્પો વિચિકિત્સા શ્રદ્ધા-
શ્રદ્ધા વૃત્તિરવૃત્તિર્હીર્મીરિત્યેતત્તવેં મન एव (બૃ. ૧,
૫, ૩) ક્રમ, સંકલ્પ, સંશયયુક્ત
જ્ઞાન, આસ્તિક્ય બુદ્ધિ, અનાસ્તિક્ય
બુદ્ધિ, ધૈર્ય, અધૈર્ય, લજ્જા, પ્રજ્ઞા તથા
ભય, એ સર્વ મનરૂપે છે.” માટે તદ્વ્યુત્પન્ન-
સ્વાત્તર્યવપ્તિઃ આ સૂત્ર ધરાવે છે. (૩૨)

શિષ્ય:-ત્યારે જીવ બ્રહ્મરૂપે છે ત્યારે
બ્રહ્મ તો કર્તાથી રહિત છે અને જીવને
કર્તારૂપે કેમ માનવો ?

શુરુ:-જીવને કર્તારૂપે માનીએ તો
જ શાસ્ત્રનો હેતુ સિદ્ધ થશે. આ જ હેતુને
લઈ ૩૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩-સૂત્ર ૩૩ મું.

જીવનું કર્તૃત્વ.

કર્તા શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-શાસ્ત્રનો અર્થ સિદ્ધ થાય
છે, તેથી જીવને કર્તારૂપે માન્યો છે.

ટીકા:-શુરુ:-બુદ્ધિના શુણ્ણ પ્રધાનપ-
ણાનો પ્રસંગ હોવાથી આત્માનો જીવ
ધર્મરૂપે વિસ્તાર કરવામાં આવે છે; અર્થાત્
આ જીવ કર્તારૂપે થવો જોઈએ.

શિષ્ય:-શા માટે તેને કર્તારૂપે માનવો
જોઈએ ?

ગુરુ-શાસ્ત્રને અર્થચુકત કરવા માટે જીવને કર્તારૂપ માનવો. આ પ્રમાણે થવાથી યજ્ઞ, જહુવાજ, દગ્ધ (યજ્ઞ કરવો જોઈએ, હોમ કરવો જોઈએ, દાન કરવું જોઈએ) આ રીતે વિધિશાસ્ત્ર અર્થવાળું થાય છે. જો આત્માને કર્તારૂપ ન માનીએ તો વિધિશાસ્ત્ર અનર્થ થશે. કારણ કે કર્તાત્વ અસ્તિત્વ હોય તો કર્તાવ્યવિશેષનો શાસ્ત્ર ઉપદેશ કરે છે. કર્તા ન હોય તો વિધિશાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ. તે જ રીતે ‘અપ હિદ્રષ્ટા શ્રોતા મન્તા યોદ્ધા કર્તાવિજ્ઞ નાત્મા પુરુષઃ (પ્ર. ૪, ૯) આત્મા દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મનન કરનાર, બોધ કરનાર તથા કર્તા રૂપ છે, વિજ્ઞાનાત્મારૂપે તથા પૂર્ણરૂપે છે.’ આ રીતે શાસ્ત્ર પણ અર્થવાળું થાય છે. (૩૩)

ગુરુ:-સંચાર આદિ ક્રિયાનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ હોવાથી જીવ કર્તારૂપે છે જેમકે:-
અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૪ મું.

સંચાર આદિથી જીવ કર્તા.

વિહારોપવેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-સંચારનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ હોવાથી જીવ કર્તારૂપે માનવો જોઈએ (૩૪)

ટીકા:-ગુરુ:-જીવનું કર્તાપણ છે. તેનું કારણ એ કે, જીવના પ્રકરણમાં સ્વપ્ના-વસ્થામાં વિહારનો શ્રુતિવિશેષ ઉપદેશ છે. જેમકે, “ સંસ્પૃતેષ્વૃતો યન કામય (જૂ ૪, ૩, ૧૨), સ્વે સ્તરીયયાકામ પરિવર્તેતે (જૂ ૨, ૧, ૧૮) અમૃતરૂપ આત્મા જ્યાં જ્યાં પોતાની ઝામના જાય છે ત્યાં ત્યાં ગમન કરે છે,

તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓને પોતાના શરીરમાં મોકલે છે ” (૩૪)

ગુરુ:-જીવનું કર્તાપણું બીજા કારણને લીધે પણ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૫ મું.

અહલ્યકતાને લઈ જવ કતાં.

ઉપાદાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

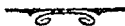
સૂત્રાર્થ:-અહલ્યકર્તારૂપે હોવાથી જીવ કર્તારૂપે છે. (૩૫)

ટીકા:-ગુરુ:-જીવનું કર્તાપણું બીજા પણ કારણને લીધે છે. તે એ કે, જીવના પ્રકરણમાં જ ઇન્દ્રિયોને જીવ અહલ્ય કરે છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, “તદેયાં પ્રાણા ના વિજ્ઞામેન વિજ્ઞાનમાદાય (જૂ ૨, ૧, ૧૭), પ્રાણાન ગૃહીત્વા (જૂ ૨, ૧, ૧૮) પ્રાણના વિજ્ઞાનને છુદ્ધિવડે અંદર એ ચી લઈ તે શયન કરે છે; પ્રાણોનું તે અહલ્ય કરે છે.” (૩૫)

ગુરુ:-શ્રુતિમાં ક્રિયાનેવિશેષ ઉપદેશ છે, માટે જીવ કર્તા છે.

શિષ્ય-કર્તારૂપે ન માનીએ તો કેમ?

ગુરુ:-જીવના સંબંધમાં જે કંઈ નિરૂપણ કર્યું હોય, તે બ્યર્થ થાય. આથી જ કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૬ મું.

ક્રિયાને લીધે જીવ કર્તા.

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં ક્રિયાના સંબંધી જીવને ઉપદેશ છે, તેથી જીવને કર્તા માન્યો છે. જો તેમ ન માનીએ તો જે જીવના સંબંધમાં કહ્યું છે, તે ખોટું કરે. (૩૬)

टीका:-शुरु:-जिवतुं कर्तापणुं छे. कारणु के शास्त्रमां उपदेश छे के, लौकिक तथा वैदिक क्रियामां जिव कर्तापणुं छे. जेमके, "विज्ञान यज्ञ तनुने कर्माणि तनुनेऽपि च (तै० २, ५, १) विज्ञानरूप बुद्धि यज्ञना कर्मनो विस्तार करे छे तथा लौकिक कर्मनो विस्तार करे छे."

શિષ્ય:-વિજ્ઞાન શબ્દ બુદ્ધિને વિશે યોગ્યત્વ છે. પણ તેથી જીવતું કર્તાપણું કેવી રીતે સૂચવાયું ?

शुरु:-ना, आ जिवनो न निर्देश छे, पणु बुद्धिनो नहि. जे जिवनो निर्देश न होय तो ते निर्देश छोटा करे. जे बुद्धिनो निर्देश होत तो विज्ञानेन जेम त्रीज वापरत. तेन प्रभावे अन्य स्थले बुद्धितुं न्यां सूचन छे त्यां विज्ञान शब्दने त्रीज विलक्षितामां भूकषामां आये छे. जेमके "तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय (भू० २, १, १७) बुद्धिवट प्राणानां विज्ञानने लघ आत्मा शयन करे छे." पणु आ स्थले तो 'विज्ञानं यज्ञ तनुने (तै० २, ५, १) विज्ञानात्मा यज्ञनो विस्तार करे छे." आ रीते कर्ताना

સમાનાધિકરણપણુનો પ્રસંગ હોવાથી બુદ્ધિથી લિપ્ત આત્માતું જ કર્તાપણું સૂચન કર્યું છે, માટે આ સ્થળે દોષ નથી. (૩૬)

શિષ્ય:-બુદ્ધિથી લિપ્ત જીવ જ કર્તા સ્વરૂપે હોય તો તે સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ. તેમ થવાથી તે પોતાતું પ્રિય તથા હિત જ સંપાદન કરે, પણ તેથી ઉલટું તે કરે નહિ. પણ અહીં તો તે વિપરીત પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જોવામાં આવે છે. જો આત્મા સ્વતંત્ર હોય તો આ રીતની નિયમ વિનાની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ નહિ. માટે તેમ હોવાતું શું કારણ ?

शुरु:-जेम विपयेनी प्राप्तिनो अनियम छे तेम कारकनी विचित्रताने लीधे जिवनी प्रवृत्ति नियमथी रहित छे. आथी न कहुं छे के;—

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૭ મું.

જીવની પ્રવૃત્તિ અનિયમિત.

उपलब्धिचदनियमः ॥ ३७ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટની દૃષ્ટિમાં અનિયમ છે, તેમ જીવની પ્રવૃત્તિમાં કારકની વિચિત્રતાને લીધે નિયમ નથી. (૩૭)

टीका:-शुरु:-जेवी रीते आत्मा प्राप्तिना संबंधमां स्वतंत्र छे, छातां नियम विना ते इष्ट तथा अनिष्टने प्राप्त करे छे तेम ते नियम विना न इष्ट तथा अनिष्टने संपादन करे.

શિષ્ય-ત્યારે આત્મા ઉપલબ્ધિના સંબંધમાં સ્વતંત્ર નથી. કારણ કે ઉપલબ્ધિના હેતુરૂપ વિષયને પ્રકલ્પ કરવો પડે છે.

શુભ:-આ તારું કહેવું સુકત નથી. કારણ કે ઉપલબ્ધિનો હેતુ, કેવળ વિષયની કલ્પનારૂપ પ્રયોજન છે. ઉપલબ્ધિમાં તેને અન્યની અપેક્ષા હોતી નથી. કારણ કે આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યરૂપે છે. વળી અર્થ-ક્રિયામાં પણ આત્માનું અત્યંત સ્વાતંત્ર્ય નથી. કારણ કે દેશ, કાળ તથા નિમિત્તનો ભેદ હોય છે. તેમ સહાયની અપેક્ષાવાળા કર્તાનું કર્તાપણું પણ નિવૃત્ત થતું નથી. જેમ લોકડાં જળ આદિની અપેક્ષાવાળા રસોઈઆનું રાંધવા વિશે કર્તાપણું હોય છે. તેમ જીવનું છે. સહકારીરૂપ કારકોની વિચિત્રતાને લીધે, ધણ તથા અનિષ્ટ વિષયરૂપ ક્રિયામાં નિયમબિના જ આત્માની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આથી તેના કર્તાપણામાં વિરોધ આવતો નથી. (૩૭)

શિષ્ય:-બુદ્ધિને કર્તા માનીએ તો કેમ ?

શુભ:-જો બુદ્ધિને કર્તા માનીએ તો શક્તિમાં ફેરફાર થાય. માટે જીવ કર્તા છે. આથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૮ મું.

બુદ્ધિના કર્તાપણાનો અભાવ.

શક્તિવિષયયાત ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ કર્તારૂપે છે. કારણ તેમ ન હોય તો શક્તિનેવિશે ફેરફાર થાય. (૩૮)

ટીકા-શુભ:-બુદ્ધિથી ભિન્ન જીવ કર્તારૂપ થવા યોગ્ય છે. જો વિજ્ઞાન સ્પષ્ટ પડે નિરૂપણ કરાતી બુદ્ધિ જ કર્તારૂપે હોય તો શક્તિમાં ફેરફાર થવો જોઈએ. બુદ્ધિમાં કારણશક્તિનો નાશ થાય તથા

તેમાં કર્તારૂપ શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય. જ્યારે બુદ્ધિની કર્તારૂપ શક્તિ હોય તો બુદ્ધિ હું એવી પ્રતીતિનો વિષય થવો જોઈએ. કારણ કે અહંકારપૂર્વક સર્વ સ્થળે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. જેમકે હું બર્તિ છું, હું આવું છું, હું ભોગવું છું તથા હું પાન કરું છું. વળી કર્તૃશક્તિવાળી સર્વ અર્થને કરવાવાળી અન્ય કરણની કલ્પના કરવી જોઈએ. કર્તા શક્તિમાન હોવા છતાં કરણની સહાયતા લઈ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરતો જોવામાં આવે છે. આથી સંજ્ઞા માત્રમાં વિવાદ થાય, પણ કંઈ વસ્તુભેદ થતો નથી. કારણ કે એમ માનવામાં આવે છે કે, કરણથી ભિન્ન કર્તા હોય છે. (૩૯)

શુભ:-જો જીવ કર્તારૂપ ન હોય તો જ્ઞાનના સાધનરૂપ કેને અહણ કરવો ? માટે જીવ જ કર્તા છે. આ જ કારણથી ૩૯ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૩૯ મું.

જીવ જ્ઞાનના સાધનરૂપે.

સમાધ્યમાયાદ્ય ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-જો જીવ કર્તા ન હોય તો જ્ઞાનના સાધનનો અભાવ થાય, માટે જીવ કર્તા છે. (૩૯)

ટીકા-શુભ:-વેદાતમાં ઉપનિષદશ્રયમાં આત્મસાક્ષાત્કારના હેતુરૂપ જ્ઞાનનું સાધન છે, એમ કહ્યું છે. જેમકે “ભક્તિ વા બંધે દૃષ્ય્ય શ્રોતવ્યઃ મન્ત્રયો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ સોઽન્વેદ્ય સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ (મં ૨ ૪, ૫) જામિવેદ વ્યાખ્યા આમળ્ય (મું ૨, ૨, ૬)

આત્મા ખરેખર દર્શન કરવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય તથા ચિંતન કરવા યોગ્ય છે. ઝંકાશબ્દની સહાયતાથી તમારે આ આત્માનું ચિંતન કરવું જોઈએ.” આ રીતે જીવનું લક્ષણ છે. જો આત્મા કર્તા-રૂપે ન હોય તો આમ થઈ શકે નહિ. માટે આત્માની જ કર્તારૂપે સિદ્ધિ છે. (૩૯)

શિષ્ય:-જો જીવ કર્તારૂપે હોય તો પછી તેને મોક્ષનો અભાવ થવો જોઈએ. માટે આનું શું કારણ, તે કહો.

ગુરુ:-જેમ મુથાર પોતાના સાધનરૂપ વાંસલા આદિને લઈ કર્તારૂપ બને છે, પણ સાધનવિના તેનું શરીર અકર્તારૂપે છે, તેમ જીવના સંબંધમાં સમજવું. આ જ હેતુને લઈ ૪૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૫ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

આત્મા કર્તા તથા અકર્તારૂપે.

यथा च तक्षोभयथा ॥૪૦॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ મુથાર બે પ્રકારે અર્થોત્ કર્તારૂપે તથા અકર્તારૂપે છે, તેમ આત્મા છે.

ટીકા:-ગુરુ-શાસ્ત્રાર્થ આદિના હેતુ વડે જીવનું કર્તારૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. હવે સ્વાભાવિક કર્તાપણું છે કે ઉપાધિને લીધે છે, તે જાણવું જોઈએ.

શિષ્ય:-મારું માનવું એવું છે કે, શાસ્ત્રાર્થ આદિ હેતુવડે સ્વાભાવિક જીવનું કર્તાપણું છે. કારણ કે તેમાં કોઈ રીતનો અપવાદ નથી.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. આત્માનું સ્વાભાવિક કર્તાપણું સંભવતું નથી. જો સ્વાભાવિક કર્તાપણું હોય તો મોક્ષનો અભાવ થાય. આત્માનો કર્તાપણાનો સ્વભાવ હોય તો આત્માના કર્તાપણાનો છૂટકો થતો નથી. જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણ-પણાથી મોક્ષ નથી, તેમ આત્માનો મોક્ષ નથી. જો કર્તાપણું નથી માનતા તો પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે કર્તાપણું હુઃખરૂપે છે.

શિષ્ય:-કર્તૃત્વશક્તિ હોવા છતાં કર્તૃત્વના કાર્યનો અભાવ થવાથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે. વળી કાર્યનો અભાવ નિમિત્તના અભાવથી થાય છે, જેમકે અગ્નિ દહનશક્તિવાળો છે, છતાં જ્યારે લાકડાનો અભાવ હોય છે, ત્યારે તેની દહનક્રિયાનો પણ અભાવ હોય છે. આત્માનું કર્તાપણું પણ તેની માફક છે.

ગુરુ:-ના, શક્તિવાચક સંબંધવડે જોડાયલા નિમિત્તોનો પણ અત્યંત અભાવ હોવાનો સંભવ નથી.

શિષ્ય-મોક્ષના સાધનરૂપ જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે.

ગુરુ:-ના, કારણ કે સાધન જેને અધીન છે તે અનિત્ય થશે. વળી કહ્યું છે કે, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ તથા ચુકત એવા આત્માની પ્રાપ્તિથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતનું પ્રતિપાદન આત્માને સ્વાભાવિક કર્તા માનવાથી નહિ થશે. માટે ઉપાધિધર્મના અધ્યાસવડે આત્માનું કર્તાપણું છે. પણ સ્વાભાવિક નથી. વળી

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘આયત્ત્વ લેલાયત્ત્વ (બૃ૦ ૪,૩,૭) જાણે આત્મા ધ્યાન કરતો હોય, જાણે અત્યંત ગમન કરતો હોય” વળી કહ્યું છે કે ‘આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્ત મોક્ષેત્યા હુર્મનીષિણઃ (કં ૩, ૪) શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મનયુક્ત આત્મા લોકતારૂપે છે.” આ રીતે ઉપાધિયુક્ત આત્માને લોકતાઆદિ વિશેષ લાભ હોય છે. પણ વિવેકીઓને પરબ્રહ્મથી ભિન્ન જીવરૂપે કોઈ પણ કર્તા કે લોકતા નથી. કહ્યું છે કે, “નાન્યોડતોડસ્તિ દ્વ્યા (બૃ૦ ૪,૩,૨૩) આત્માથી ભિન્ન કોઈ દ્રવ્ય નથી.”

શિષ્ય:-ત્યારે પર એવો આત્મા કર્તા, સંસારી તથા લોકતારૂપે થવાનો પ્રસંગ આવે છે. જો પરથી ભિન્ન ચૈતન્ય-વાળો જીવ કર્તારૂપે હોય તો તે યુદ્ધિ આદિ સંઘાતથી ભિન્ન થવો જોઈએ નહિ.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. કર્તૃત્વ તથા લોકતૃત્વ અવિદ્યાથી કલ્પાયલાં છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “યત્ત િ દ્વૈતમિવ મવતિ તદિતર રૂતર પરયતિ (બૃ૦ ૨, ૪, ૧૪) જ્યાં દ્વૈત સરજી હોય છે ત્યાં અન્ય અન્યને જીવે છે.” આ પ્રમાણે અવિદ્યાવસ્થામાં કર્તાપણું તથા લોકતાપણું દર્શાવ્યું છે. પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સમયે કર્તા તથા લોકતા-પણાનો શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. જેમકે, “યત્ત તસ્ય સર્વમાત્મેશ્વરભૂતત્વેન ક પરયેદ (બૃ૦ ૨, ૪, ૧૪) જેને સર્વ આત્મારૂપ હોય છે તો પછી કોનાવડે કંઈ વસ્તુને તે જોઈ શકે છે.” વળી સ્વપ્ન તથા

જાગ્રતાવસ્થામાં આત્માને ઉપાધિના યોગ-ને લીધે, જેમ સ્ત્રીઓ પછી આકાશ-માં ઉડે છે ત્યારે તેને શ્રમ પડે છે, તેમ શ્રમ પડે છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. પણ સુષુપ્તિમાં આત્મા પ્રજ્ઞાનની સાથે જોડાયેલો હોય છે, જેથી તેને શ્રમનો અભાવ હોય છે, આમ શ્રુતિ કહે છે જેમકે, “તદ્વા બસ્યૈ તદાત્તકામમાત્મકામવત્તમ રપ શો વાન્તરમ (બૃ૦ ૪, ૩, ૨૧) આ અવસ્થામાં સર્વ પ્રકારની કામનાઓ સંતુષ્ટ થયેલી હોય છે આ જ્ઞાનાવસ્થામાં તે કોઈપણ કમનાથી રહિત તથા ભયથી રહિત હોય છે.” આ રીતનો આરભ કરી છેવટમાં શ્રુતિ કહે છે કે, “અપાસ્ય પરમા મતિરેવાસ્ય પરમા સપદેશોસ્ત્ય પરમો લોકે એસ્ય પરમ આનન્દઃ (બૃ૦ ૪,૩,૩૨) આ તેની શ્રેષ્ઠ ગતિરૂપે, તેની પરમ સંપત્તિરૂપે, તેના પરમ લોકરૂપે તથા તેના પરમ આનન્દ રૂપે છે” આજ હિતુથી શ્રી વેદ બ્યાને યથા ચ તક્ષોમયથા આ રીતના સૂત્રની યોજના કરી છે. આ સૂત્રમાં જે વ ની યોજના કરી છે, તે તુ ના અર્થમાં છે. આપણે એમ કહી માનવું નહિ જોઈએ કે, આત્માનું સ્વાભાવિક રીતે જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણતા છે તેમ કર્તાપણું છે જેવી રીતે સુધારના હાથમાં વાંસલો આદિ સાધન હોય છે ત્યાં સૂધી તે કર્તા તથા હુ.બી હોય છે, પણ બ્યારે તે ઘેર જાય છે તથા વાંસલા આદિ સાધનનો ત્યાગ કરેલ હોય છે ત્યારે આનન્દવાળો, બ્યાપારથી રહિત તથા સુખી હોય છે. આ જ પ્રમાણે અવિદ્યાને લીધે સ્વપ્ન તથા જાગ્રતાવસ્થામાં આત્મા દ્વૈતથી જોડાયેલો હોય છે, તેથી તે કર્તા તથા હુ.બી હોય છે. પણ સુષુપ્તિ અવ-

સ્થામા શ્રમને ટાળવા માટે આત્મા પર-
પ્રદામાં પ્રવેશ કરે છે, જેથી તે કાર્ય તથા
કારણના સમૂહોથી રહિત હોય છે તથા
અકર્તારૂપે અને સુખી હોય છે. તે જ રીતે
સુક્ત અવસ્થામાં પણ વિદ્યારૂપી દીપવટે
અવિદ્યાનો નાશ કરે છે, જેથી તે આત્મા
કેવળ સ્વરૂપે, આનંદરૂપે તથા સુખી હોય
છે. આ રીતના પ્રમાણવડે સુધારતું દૃષ્ટાંત
અહંભુ કરવું. કારણ કે સુધાર છેલ્લું
આદિ વ્યાપારમાં નિશ્ચિત સાધનોરૂપ
વાંસલોઆદિને લઈને કર્તારૂપે થાય
છે. પણ પોતાના શરીરવડે તો તે અક-
ર્તારૂપ જ છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા સર્વ
વ્યાપારમાં મનઆદિ સાધનોને લઈ
કર્તારૂપ થાય છે. પણ મૂળ સ્વરૂપે તે
અકર્તા છે.

શિષ્ય-જેમ સૂચાને હસ્તઆદિ
અવયવો છે, તેમ આત્માને અવયવો
નથી જેમ સૂધાર હસ્તઆદિ અવયવવડે
વાંસલોઆદિ અહંભુ કરે છે તથા છોડી
દે છે, તેમ મનઆદિ સાધનોને આત્મા
હાથ વિના કેવી રીતે અહંભુ કરે તથા
ત્યાગ કરે? માટે શાસ્ત્રને અનુસરી
આત્માને કર્તાપણું સ્વાભાવિક છે,
એમ બતાવવું.

શુર-ના, તેમ નથી, વિધિશાસ્ત્ર
જ્યાં યોગ્ય હોય છે, ત્યાં કર્તાનું અહંભુ
કરી કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે, પણ
આત્માના કર્તાપણુનો ઉપદેશ વિધિશાસ્ત્ર
કરતું નથી. આત્માનું કર્તાપણું સ્વાભા-
વિક રીતે નથી. કારણ કે આત્મા પ્રદા-
રૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ કહેલો

છે. માટે અવિદ્યાથી કરાયેલા કર્તાપણુને
લઈ વિધિશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. શાસ્ત્રમાં
જે આત્માને કર્તારૂપે, વિજ્ઞાનાત્મારૂપે
તથા પુરૂષરૂપે કહ્યો છે તે અનુવાદ છે.
આથી તે કર્તાપણુનો અનુવાદ અવિ-
દ્યાને લઈને છે, એમ બતાવવું. આ જ
પ્રમાણે વિદ્યા તથા ઉપદાન કહ્યાં છે,
તે પણ અનુવાદરૂપ હોવાથી તેનો ત્યગ
કરવો.

શિષ્ય-સુપ્રતિ અવસ્થામાં ઇન્દ્રિ-
યોનો લય થયેલો હોય છે. આ સમયે
પોતાના શરીરમાં આત્મા યથેચ્છ રહે છે.
આ પ્રમાણે વિહાર મળથી ઉપદેશ છે.
આમ હોવાથી આત્મા કર્તારૂપે છે, એમ
સૂચન થાય છે. તે જ પ્રમાણે કાર્ય કર-
વાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “તદેવા પ્રાણાના
વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાનમાદાય અર્થ-” ઇન્દ્રિયોના
વિજ્ઞાનને વિજ્ઞાન શક્તિવડે આત્મા અહંભુ
કરે છે.” આ રીતે ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં
કર્મ, વિલકિત તથા કરણ વિલકિતનું સૂચન
છે તથા આત્માનું કર્તાપણું દર્શાવ્યું છે.

શુર-પ્રથમ તો સ્વપ્નાવસ્થામાં
આત્માની ઇન્દ્રિયોને અત્યંત વિરામ
હોતો નથી કહ્યું છે કે, “અધી સ્વપ્નો મૂલેય
લોમતિકામતિ (ખૂં ૪, ૩, ૭,) બુદ્ધિ
સહિત આ આત્મા સ્વપ્નરૂપે થઈ આ
લોકનું અતિક્રમણ કરે છે.” આ સ્થળે
શ્રુતિમાં આત્માને બુદ્ધિની સાધનો
સંબંધ કહ્યો છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ
કહ્યું છે કે, “ઇન્દ્રિયાણામુપરમે મનોઽનુપરત યદિ ।
સેવતે વિધ્યાનેવ તદ્વિદ્યાત્સ્વનર્દશનમ્ અર્થ-”
ઇન્દ્રિયોના વિરામ પામવાની સાથે મન

જો વિરામ ન પામે તો તે વિવ
 યોતું એવન કરે છે, એમ જાણવું.
 આને જ સ્વપ્નદર્શન જાણવું” વળી
 શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “કામાદયથ મામે વૃત્તયઃ
 કામઆદિ મનની વૃત્તિઓ છે.” આ
 વૃત્તિઓ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે તેથી
 એમ મિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા મન
 સહિત સ્વપ્નમાં વિહાર કરે છે. આ
 રહેલો વિહાર પણ વાસનાયુક્ત છે
 પણ પારમાર્થિકરૂપે નથી. તે પ્રમાણે
 શ્રુતિ, સ્વપ્નનો વ્યાપાર આકારવાળો
 જાણે હોય, એમ વર્ણવે છે કહ્યું છે કે,
 “જતેવ સ્ત્રીભિઃ મહ મોદમાનો જક્ષતે વાપિ મયા
 નિ વચ્ચન (બુ. ૪, ૩, ૧૩) જેવા કે
 પોતે સ્ત્રીની સાથે ગમતો હોય, હસતો
 હોય અથવા તો લયને જોતો હોય એવો
 ભાસ થાય છે” લોકમાં પણ સ્વપ્નનું
 વર્ણન આ જ પ્રકારનું થાય છે. જેમકે
 જાણે મેં પર્વતના શિખરપર ચઢવાની
 ઇચ્છા કરી હોય. આ રીતે કાર્ય કરવાના
 સંબધમાં જો કે ઇન્દ્રિયોનો કર્મ તરીકે
 તથા કરણ તરીકેનો નિર્દેશ છે, છતાં
 ઇન્દ્રિયોવડે જોડાયેલો આત્મા જ કર્તારૂપે
 છે, એમ જાણવું. કારણકે કેવળ આત્મા-
 માં કર્તાપણનો અમ લવ કહેલો છે. જેમ
 કે લોકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે,
 યોધાઓ લડે છે તથા યોધાઓ વડે
 રાજા લડે છે. વળી આ ઉપાદાનમાં
 સાધનના વ્યાપારનું વિરામ પામવા
 સંબધીનું નિરૂપણ છે, પણ કોઈનું
 સ્વતંત્ર રીતે વિગમ પામવા સંબધીનું
 નિરૂપણ નથી કારણ કે બુદ્ધિરહિત

એવા આત્માને પણ સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રિયોના
 વ્યાપારના વિરામ પામવા સંબધીનો વ્યાપાર
 જોવામાં આવે છે વળી નીચે પ્રમાણે
 કહેવામાં આવેલું છે કે, વિજ્ઞાન યત્ન
 કરે છે. અહીં બુદ્ધિ કર્તારૂપે દર્શાવી છે.
 કારણ કે બુદ્ધિનું નિરૂપણ પ્રથમ છે
 તથા મનનું સૂચન પછી છે જેમકે
 “તસ્ય શ્રદ્ધૈવ શિર. (તૈ. ૨, ૪, ૧) તેનું શ્રદ્ધા
 શિર છે.” આ રીતે વિજ્ઞાનસ્વરૂપ
 આત્માના જ શ્રદ્ધાઆદિ અવયવો કહેલા
 છે. કારણ કે શ્રદ્ધાઆદિમાં બુદ્ધિધર્મ
 સુખ્ય છે વળી શ્રુતિના ઉવટના લાગમાં
 કહ્યું છે કે, “વિજ્ઞાનં દેવાઃ સર્વે વ્રત્ય જ્યેષ્ઠપાસને
 (તૈ. ૨, ૫, ૧.) સર્વ દેવો વિજ્ઞાનની
 પ્રજ્ઞતરીકે તથા જ્યેષ્ઠતરીકે ઉપાસના
 કરે છે” કારણ કે જ્યેષ્ઠપણું અર્થાત્
 પ્રથમ ઉત્પત્ત થવાપણું બુદ્ધિના સંબં-
 ધમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. વળી અન્ય શ્રુતિમાં
 યજ્ઞ વાણી તથા બુદ્ધિવડે મિદ્ધ ધર્મ શકે
 છે એમ કહ્યું છે. જેમકે “મ ઇપ વાચચિત્ત-
 સ્યોત્તરોત્તરમોચયજ્ઞ” અર્થ—યજ્ઞ વાણી
 તથા ચિત્તના કાર્યરૂપે છે” વળી
 ઇન્દ્રિયોનું કર્તૃત્વ માનવાધી બુદ્ધિની
 શક્તિનો નાશ થતો નથી કારણ
 કે સર્વ કારકોનું પોતપોતાના વ્યવ-
 હાસમાં કર્તાપણું અવશ્ય રહેલ છે.
 આ ઇન્દ્રિયોનું કર્તાપણું અન્યની પ્રાપ્તિને
 લઈને છે. આ સહાયતા આત્માની છે.
 આ ઉપલબ્ધિમાં આત્માનું પણ કર્તાપણું
 નથી. કારણ કે આત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય
 ઉપલબ્ધિરૂપે છે આ જો કર્તાપણું છે, તે
 અહંકારને લઈને છે પણ માધકને લઈને

નથી. કારણ કે 'અહંકાર' પણ સૌધ્ય-રૂપે છે.

શિષ્ય:-આ રીતે માનીએ તો અન્ય કારણ છે, આ રીતની કલ્પના થઇ શકે.

ગુરુ:-તેમ થશે નહિ. કારણ કે બુદ્ધિનો કારણરૂપે સ્વીકાર છે આ રીતે સમાધિના અભાવનો પરિહાર સામ્યાર્થતા હેતુને લઈને જ છે કારણ કે આત્મા કર્તારૂપે લઈને જ સમાધિનું વિધાન છે. માટે આત્માનું કર્તાપણ ઉપાધિના નિમિત્તને લઈને છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૪૦)

શિષ્ય:-અવિદ્યારૂપ સંસાર તેમ જ મોક્ષ કોને થાય છે, તે આપ કહેશો?

ગુરુ:-અવિદ્યારૂપ સંસાર તેમ જ મોક્ષ પણ જીવરૂપ પરબ્રહ્મને જ થાય છે.

શિષ્ય:-એમ કેમ બને?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં તે રીતનું પ્રતિષ્ઠાન છે. આ જ કારણથી ૪૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૬ મું-સૂત્ર ૪૧ મું.

જીવને સંસાર તથા મોક્ષ.

પરાત્તુ તચ્છુતે ॥ ૪૧ ॥

સત્રાર્થ:-પરબ્રહ્મરૂપ જીવમાથી જ સંસારની તેમજ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતનું શ્રુતિએ પ્રતિષ્ઠાન કરેલ છે. (૪૧)

ટીકા: શિષ્ય:-અવિદ્યાવરણમાં ઉપાધિને લીધે જીવનું જે કર્તાપણું કહેવ છે, તે શું ઇશ્વરની સહાયતાને લઈને કર્તાપણું

છે કે ઇશ્વરની સહાયતાને લઈને છે, આ રીતનો મારો પ્રશ્ન છે. તેમાં ધારો કે આપણે પ્રથમ એમ માનીએ કે કર્તાપણામાં જીવને ઇશ્વરની સહાયતા નોંધતી નથી કારણકે સહાયકનો અભાવ છે. આ જીવ જ પોતે રાગ તથા દ્વેષ આદિ દોષથી ભેગાયેલો હોય છે તે અન્ય કાન્કરૂપ સામગ્રીથી ભેગાયેલો છે તથા પોતે જ કર્તાપણાનો અનુભવ કરે છે. ઇશ્વર જીવને આ સંબંધમાં શું કરી શકવાનો હતો? જેવી રીતે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, ખેતી આદિ ક્રિયામાં બળદ આદિની સહાયતાની જરૂર છે, તેમ જીવથી લિપ્ત ઇશ્વરની આમાં સહાયતા છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. જે ઇશ્વરની અપેક્ષા છે, એમ માનીએ તો કલેશવાળા કર્તાપણાવડે પરમાત્મા જનું એને ઉત્પન્ન કરે છે, જેથી ઇશ્વર દ્વારાથી રહિત છે, એ રીતનો પ્રસંગ આવી પડે. વળી વિષયરૂપવાળા કર્તારૂપ જીવને સરજતાં ઇશ્વરમાં સમાનપણાનો અભાવ થશે. વળી કહ્યું છે કે, 'વૈષ મૈષિષ્ણ્યે ન સાપેક્ષતાવ (બ્ર૦ ૧, ૪, ૧૭) ઇશ્વરમાં નિર્ઘૃણતા તથા વિષમતા નથી. કારણકે આ બે ધર્મો અપેક્ષાથી યુક્ત હોવાથી થાય છે" શ્રી વ્યાસ ભગવાને આ બંને કહ્યું છે કે, ઇશ્વરમાં અપેક્ષાયુક્તપણાનો સંભવ હોય તો તેમાં વિષમતા તથા નિર્ઘૃણતા હોવી જોઈએ. બીજું પ્રાણીને ધર્મ તથા અધર્મનું લેપન હોય તો ઇશ્વરમાં અપેક્ષાપણાનો ધર્મ સંભવે છે. તેમજ જીવ કર્તારૂપે હોય તો જ ધર્મ તથા અધર્મનું અસ્તિ-

ત્વ છે. ધંશ્વરની અપેક્ષાને લઈ જીવનું કર્તાપણું હોય તો પછી ધંશ્વરનું તે અપેક્ષાપણું કયા વિષયને લીધે છે, તે જાણવું જોઈએ. આ રીતે જીવમાં અકૃતા-લ્યાગમરૂપ દોષ અર્થાત્ નહિ કરેલ કર્મના લોગવટારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થશે માટે જીવનું કર્તાપણું પોતાથી જ છે, પણ કોઈની અપેક્ષાને લઈને નથી, એમ છે ભગવન્ ! ભારી માન્યતા છે.

શુદ્ધ-આ તારી માન્યતાનું ઉદ્દન મૂળ સૂત્રમાં જે ઉ શબ્દ આપ્યો છે, તે વડે થાય છે તથા સૂત્ર પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, પરબ્રહ્મામાંથી જ આ કર્તાપણું છે. અવિદ્યાવરથામાં અવિદ્યારૂપી અધિકારથી અધ થવાને લીધે જીવ કાર્ય તથા કારણ રૂપ સંઘાતને લીધે અપિવેકને જીવે છે. આ જીવને પરમાત્મારૂપ, કર્મના અધ્યક્ષરૂપ, સર્વ ભૂતોના અધિષ્ઠાનરૂપ, સાક્ષીરૂપ તથા ચેતનરૂપ ધંશ્વરની આજ્ઞાને લીધે કર્તા તથા લોકતાના લક્ષણવાળી સ સા-રની સિદ્ધિ થાય છે આ જ ધંશ્વરના અનુ-ગ્રહને લીધે જ્ઞાનદાસ જીવને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. આ રીતે યજુ યોગ્ય છે કારણ કે શ્રુતિમાં પણ તે પ્રમાણે કહ્યું છે એ કે જીવ દોષવાળો તથા દેહરૂપી સામગ્રી-થી યુક્ત છે, તેમ જ એ કે લોકમાં ખેતી આદિ કર્મમાં ધંશ્વરનું કારણપણું પ્રતિષ્ઠ નથી, છતાં મર્વ પ્રવૃત્તિમાં ધંશ્વર હેતુરૂપે કર્તા છે, એમ શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. કહ્યું છે કે, “एष ह्येव साधु कर्म कारयति त यमेवो लोकेश्वर उचिनीषते । एषह्येवासाधु कर्म कारयति त यमयो निनापते (ગ્રી ૩, ૮)

અર્થ:-ખરેખર જેને આ લોકમાંથી ઉર્ધ્વ લોક પ્રતિ લઈ જવા ઇચ્છે છે, તેની પાસે એ જ આત્મા સાધુ કર્મ કરાવે છે તથા જેને ખરેખર નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા કરે છે તેને એ જ આત્મા અસાધુ કર્મ કરાવે છે. ” વળી કહ્યું છે કે, “ य धात्मनि तिष्ठमात्मानमन्तरो यमयति અર્થ:- આત્મામાં રહેતો છતાં જે અંતરસ્વરૂપે છે, તે આત્માને નિયમમાં રાખે છે. ” આ રીતની શ્રુતિ છે. (૪૧)

શિષ્ય:-આમ જ્યારે ધંશ્વર જ ધર્મ તથા અધર્મ કરાવનાર હોય તો ધંશ્વરમાં વિષમપણું તથા દયાહીનપણું થાય, તેમજ જીવને નહીં કરેલ કર્મના લોગ-વટારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થાય, તેનું કેમ ?

શુદ્ધ-તેમ પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણકે શાસ્ત્રમાં જે કરવાનું કહેલ છે તથા જે કરવાનો નિષેધ કર્યો છે, તે વિધિ તથા નિષેધ મિથ્યા ન થાય, આ જ હેતુથી ધંશ્વર કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળો છે. આ જ હેતુથી ૪૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૬ મું-સૂત્ર ૪૨ મું.

ધંશ્વરની અપેક્ષતા.

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધા-
વૈયર્થ્યાદિમ્બઃ ॥૪૨॥

અર્થ:-શાસ્ત્રમાં જેનું વિધાન કરેલ છે તથા જેનો પ્રતિષેધ કરેલ છે તે હેતુ નિર્થક થાય, એ કારણથી ધંશ્વર કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાળો છે. (૪૨)

શુદ્ધ-મૂળમાં જે ત શબ્દ આપ્યો છે, તેથી ઉપર કહેલા દોષની નિવૃત્તિ

કરવા માટે છે. ધર્મ તથા અધર્મવાચક જે કાંઈ પ્રયત્ન જીવે કરેલ હોય છે, તેને લઈ ઇશ્વર જીવ પામે કર્મ કરાવે છે. આમ હોવાથી પૂર્વે કહેલા દોષો પરમાત્માને લાગુ પડતા નથી. જીવે જે કાંઈ ધર્મ તથા અધર્મ કરેલ હોય છે, તેની વિષમતાને લીધે તેના કર્મમાં પણ વિષમતા હોય છે. આ કર્મમાં વૃદ્ધિની માફક ઇશ્વર નિમિત્તમાત્રરૂપે છે. જેમકે લોકમાં અનેક પ્રકારના ગુરુ, પુણ્યના મૂળો આદિની તેમ જ ત્રીણિ, ચતુર્થ આદિની ઉત્પત્તિ આધારણરૂપ ચોત્તરોત્તરના બીજામાંથી હોય છે તથા તેમાં વરસાદ નિમિત્ત માત્રરૂપે હોય છે. જે વરસાદનો અભાવ હોય છે તો રગ, પુષ્પ, ફળ, પત્ર આદિ વિષમત્વરૂપે બીજાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે જ પ્રમાણે મર્વ પ્રકારનાં વૃક્ષોનાં બીજોનો અભાવ હોય છે. તો પણ રગાદિની ઉત્પત્તિ હોતી નથી. આથી રોગ સિદ્ધ થાય છે કે, જીવ જે કાંઈ પ્રયત્ન કરે છે, તેદ્વારા ઇશ્વર જીવોને ચોત્તરોત્તરનાં ગુણ તથા અગુણ કર્મ કરાવે છે.

ગિપ્ય-જો જીવનું કર્તૃત્વ બીજાને અધીન હોય તો કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષા છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી.

ગુરુ-આ દોષ નથી જે કે કર્તૃત્વ પરમીનું છે, છતાં જીવ જ કર્મ કરે છે. કર્મના કર્તા રોગ જીવની પાસે ઇશ્વર કર્મ કરાવે છે વળી પૂર્વના પ્રયત્નરૂપ પ્રબંધને લીધે પરમાત્મા જીવની પાસે

કર્મ કરાવે છે, તેમ જ પૂર્વથી પણ પૂર્વના પ્રયત્નને લીધે ઇશ્વર જીવ પાસે પૂર્વનું કર્મ કરાવ્યું, એમ લાગી લેવું. કારણ મંસાર અનાદિ છે. આથી આ પ્રમાણે કહેવું યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-જીવે કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષા વાળો ઇશ્વર છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

ગુરુ:-શાસ્ત્રમાં જેનું વિધાન કર્યું છે તેમજ જેનો નિષેધ કર્યો છે, તે વિધિ તથા નિષેધ મિથ્યા ન થાય, એ હેતુથી આ પ્રમાણે કહ્યું છે. આમ યવાથી “સ્વર્ગવાસો યતેત સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજન કરવું જોઈએ,” આ રીતના શાસ્ત્રના વિધાનની તથા “બ્રાહ્મણો ન દત્તવ્યઃ બ્રાહ્મણને હણવો ન જોઈએ” આ રીતના શાસ્ત્રના નિષેધની નિર્ધારકના થશે નહિ જે આમ ન માનીએ તો મર્વ વિધિ તથા નિષેધ નિર્ધારક થશે. આ વિધિ તથા નિષેધમાં ચોજના કરનાર ઇશ્વર જ છે. કારણ કે જીવ તો અત્યંત પરતંત્ર છે. જે તેમ ન હોય તો શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણ કરનાર અનર્થથી યુક્ત થાય તથા શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કરેલ કર્મનો કરનાર અર્થ યુક્ત થાય વળી તેમ યવાથી વેદની પ્રમાણનાને હાનિ પહોંચશે. જે ઇશ્વરનું અનપેક્ષપણું હોય તો લૌકિક પ્રયત્નની નિષ્ફળતા થાય, તેમજ દેશ, કાળ તથા નિમિત્તોનું પણ ગિરથાપણું થાય આથી પૂર્વેનું દોષનો પ્રગંજ આવે છે. આ રીતે આદિ શબ્દનું મૂળમાં પ્રવૃત્તિ કર્યું છે, તેથી દોષ મૂળનું મૂળન થાય છે.

શિષ્ય:-જીવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ગુરુ:-જીવ ઇશ્વરના અંશરૂપે છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે કહી શકાય ?

જીવ પરમાત્મારૂપે જ કેમ ન કહી શકાય ?

ગુરુ:-પરમાત્માથી ભિન્ન તરીકે જીવનો ઉપદેશ છે. વળી બ્રહ્મનો ખીજી રીતે પણ કેટલીક શાખાવાળાઓ ઉપદેશ કરે છે. જેમકે બ્રહ્મ ધીવરરૂપે તથા દૂત રમનારરૂપે છે. તે જ હેતુને લઈને ૪૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૩ મું.

બ્રહ્મ ધીવરરૂપે.

ઇંશો નાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિદાશ-
કિતવાદિત્વમધીયત પ્કે ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ ઇશ્વરના અંશરૂપે છે. કારણ કે જીવનો ઉપદેશ ઇશ્વરથી ભિન્નરૂપે છે. અન્ય રીતે પણ જીવનો ઉપદેશ છે. જેમકે કેટલીક શાખાવાળા બ્રહ્મને ધીવરરૂપે અથવા દૂત રમનાર આદિરૂપે કહે છે. (૪૩)

ટીકા:-ગુરુ:-જીવ તથા ઇશ્વરમાં ઉપ-
કાર્ય તથા ઉપકારક ભાવ રહેલો છે. જેવી રીતે સ્વામી તથા સેવક વચ્ચે સંબંધ રહેલો હોય છે અથવા તો અગ્નિ તથા તેના તણુખા વચ્ચે સંબંધ રહેલો હોય છે તેવી રીતે આ ભાવ જીવ તથા ઇશ્વરના સંબંધમાં ભોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-જીવ તથા ઇશ્વર વિશે ઉપ-
કાર્ય તથા ઉપકારક ભાવ છે, એમ માનવાથી શું શેક તથા આકરના સરખો

આ સંબંધ છે અથવા તો શું અગ્નિ તથા તણુખાના સરખો આ સંબંધ છે ? આ રીતની શંકા થવાથી નિયમનો અભાવ થાય છે.

ગુરુ:-સ્વામી તથા ભૂત્યંતરે ઇશિત્વ તણુ ઇશિત્વ ભાવ સંબંધ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે રીતનો સંબંધ છે, એમ હોતું જોઈએ. મારે જીવ ઇશ્વરના અંશરૂપે થવા યોગ્ય છે. જેમકે અગ્નિમાંથી તણુખા નીકળે છે. એક અંશના સરખો બીજો અંશ છે. કારણકે નિરવયવ પદાર્થમાંથી મુખ્ય અંશ તથા ગૌણ અંશનો ઉદ્ભવ હોતો નથી.

શિષ્ય:-જીવ પણ નિરવયવ છે તો તે જ પરમાત્મારૂપે કેમ ન કહી શકાય ?

ગુરુ:-તેનું કારણ એ કે, જીવથી ભિન્ન રીતે પરમાત્માનું નિરૂપણ છે. જેમકે “સોડનેષ્ટ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ (ખં ૮, ૭, ૧) આ આત્મા મનન કરવા યોગ્ય તેમ જ નિર્દિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે.” “एतमेव वि-
दित्वा मुनिर्भवति य आत्मनि तिष्ठमात्मानमन्तरो
यमयति अर्थ:-આ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવે મુનિસ્વરૂપે થવાય છે. આત્માને વિશે રહેતો અંતરાત્મા આત્માને નિયમમાં રાખે છે.” આ રીતે જો લેઈ ન હોય તો આ રીતે શ્રુતિ હોઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-આ જીવ તથા ઇશ્વરનો સંબંધ સ્વામી તથા સેવકરૂપે વધારે બંધ બેસતો લાગે છે. મારે તેમ કેમ ન કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ:-અન્ય પ્રકારે પણ શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે. કેવળ જીવ પરમાત્માથી

ભિન્ન છે, તેથી જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે, એમ ખતનું નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે કેવી રીતે તે કહેશે? શું અન્યથાનો જે ઉપદેશ છે તે અભિન્નતાનું સ્થાપન કરે છે?

શુદ્ધ:-આના જ સંબંધમાં એક શાખા-વાળાઓ બ્રહ્મને માછીરૂપે અથવા દૂધ રમનાર આદિરૂપે કહે છે. આ પ્રમાણે અધર્મ શાખાવાળાઓએ બ્રહ્મસૂક્તમાં કહેલું છે. જેમકે “ત્રમ વાતા વગ્ન વાતા વર્ષા-મે કિત્તમઃ બ્રહ્મ ધીવરરૂપે, સેષકરૂપે તેમજ દ્યુત રમનારૂપે છે.” જેઓ માંછનાં પકડે છે તે ધીવર કહેવાય છે. જેઓ સ્વામીની પોતાના દેહવડે એવા કરે છે, તે દામ કહેવાય છે. તેમજ જેઓ દ્યુત જોલનારા છે, તેને કિત્તવ કહેવામાં આવે છે. આ સર્વે બ્રહ્મરૂપે છે. આ રીતે હીન પ્રાણીઓના ઉદાહરણવડે નામ તથા રૂપવડે કરાયેલા કાર્ય તથા કારણના સમૂહમાં પ્રવેશ પામેલા સર્વ જીવો બ્રહ્મરૂપે છે, એમ કહેલ છે. તે જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ બ્રહ્મના પ્રકરણમાં આ જ રીતનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે “યં મી ત્વં પુનર્નમિ ત્વં કુનાર ઉત યા કુનાર્મ । ત્વં જીર્ણો દમ્બેન વચ્ચમિર્લં ઝાતો મામિ મિતથો મુગઃ (એં ૪,૩) મર્ગાણિ જ્ઞાણિ વિચિત્ર ધીરો મામાણિ જ્ઞાણમિતરન્વદામો । ના-મોઽજ્ઞોઽસ્તિતદ્રથા (બૃ ૩,૭,૨૩) હે પરમાત્મા! આપ સ્ત્રી રૂપ છો, આપ મનુષ્યરૂપ છો, આપ કુમાર-રૂપ છો, આપ કુમારીરૂપે છો. પેતાની લાકડી લઇને આલના પૃથ્વિ પુરૂષ આપ છો.

આપ જન્મને પામેલા દેખાઓ છો તથા અપતું સુખ વિશ્વરૂપ છે. સર્વ રૂપોને નિર્માણ કરી તથા નામ પાડી વિવેકી અભિવાદને કરતો છો તો રહે છે. આથી અન્ય કોઈ દ્રષ્ટા નથી.” આ કૃતિઓવડે તેજ રીતના અર્થની સિદ્ધ થાય છે. જીવ તથા ઇશ્વરમાં રહેલ એતન્ય એકરૂપે છે. જેવી રીતે અગ્નિ તથા તણુખામાં ઉષ્ણતા એક સરખી છે. આથી જીવ ઇશ્વરના ભેદ તથા અભેદને લીધે જીવને ઇશ્વરના અંશ-રૂપે માન્યો છે. (૪૩)

શિષ્ય:-જીવ અંશરૂપે છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

શુદ્ધ:-મંત્રમાં તે રીતે કહેલ છે. જેમકે:- અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૪ મું.

મંત્ર વર્ણનો ઉપદેશ.

મંત્રવર્ણાંશ ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી મંત્ર વર્ણથી જીવ ઇશ્વરના અંશરૂપે છે, એમ સમજાય છે. (૪૪)

ટીકા:-શુદ્ધ-મંત્ર વર્ણમાં આ રીતે કહેલું છે. જેમકે “તારાગ્ન્ય મહિમા તત્તો જ્ઞા વાય પદર । પાદોઽન્ય સર્વામૂનાણિ ત્રિપાદસ્ત્યામૂતં દિવિ (છાં ૩,૧૨,૬) અર્થ:-તેઓ (બૃહ માત્રો) ગાયત્રીતા મહિમારૂપ છે. વિકર-વાન પુરૂષ કરતાં અવિકરવાન પુરૂષ એક છે. તેમનો પ્રથમપાદ અર્થ બૃહ માત્ર છે તથા ત્રણ પાદવાળું અમૃતરૂપે અમૃત સ્વરૂપ સ્વાત્મ પ્રકાશમાં સ્થિતિ કરી રહેલ છે.” અહીં બૃહ શબ્દવડે સ્થાવર તથા જંગમ સર્વનું નિરૂપણ થાય છે. કારણ કે કયું છે કે, “મહિમન્મંમૂળમ્મન્વત્ર નીચેન:

શાસ્ત્રોક્ત કર્મવડે મર્વ પ્રાણી માનની હિંસા ન કરતો છતાં પ્રહલોકને પામે છે.” અંશ, પાદ તથા ભાગ એ એક જ અર્થના પર્યાયવાચક છે આથી પણ જીવની અંશરૂપે જ સિદ્ધિ થાય છે. (૪૪)

શિષ્ય:-જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે, એ સબધી બીજી કાંઈ પ્રમાણ હોય તે તે કહેશો.

શુર:-હા, સ્મૃતિમાં પણ તે રીતનું નિરૂપણ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૫ મું.

સ્મૃતિનો મત.

અથિ ચ સ્મરંતે ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપે છે. (૪૫)

ટીકા શુર:-ભગવદ્ગીતામાં ઇશ્વરના અંશરૂપે જીવનનું સૂચન છે જેમકે “મમેવાસો જીવંલોકે જીવમૂતઃ સવાતન (૧૫, ૭) મનુષ્ય લોકમાં મનાતનરૂપ દરેક જીવ માત્રા અંશ રૂપે છે ” આથી પણ જીવની અંશપણની સિદ્ધિ થાય છે.

શિષ્ય:-પણ લોકમાં આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, સ્વામી તથા બૃત્યઆદિમાં ઇશિતા તથા ઇશિતવ્યભાવ રહેલો છે માટે અહીં સ્વેચ્છ સેવક ભાવ કેમ ન લેવાય ?

શુર:-જો કે લોકમાં આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધિ છે, છતાં શાસ્ત્રના પ્રમાણથી અંશ અંશીભાવવડે જ ઇશિતા તથા ઇશિતવ્યભાવનો નિશ્ચય થાય છે. નિરતિશય

ઉપાધિવાળો ઇશ્વર અત્યંત હીન ઉપાધિવાળા જીવનાપર શામન ચલાવે છે. આમ કહેવાથી કોઈ રીતનો પ્રતિ-પેધ નહોતો નહિ. (૪૫)

શિષ્ય:-જીવ ઇશ્વરના અંશરૂપે છે, એમ માનવાથી જીવને સંસારના દુખનો જેવો ઉપભોગ છે, તે જ રીતનો ઉપભોગ અંશી જેવા ઇશ્વરને પણ થવો જોઈએ. જેમકે લોકવિશે હસ્ત કે પાદ આદિ શરીરના ચોક અવયવને દુખ થવાથી અંગીરૂપ દેવદત્તને દુખ છે. માટે પ્રહલોકને પામેલાઓને પણ પુષ્કળ દુખ હોતું જોઈએ. આથી પૂર્વની અવસ્થામાં જે સંસારની પ્રાપ્તિ હતી તે જ વધારે આરી હતી તથા તે જ મને પાછી પ્રાપ્ત થાઓ. આ પ્રમાણે સારી રીતે મર્વતા જાણવામાં આવે, જેથી અનર્થની પ્રાપ્તિ થવાનો પ્રયત્ન આવે તેનું કેમ ?

શુર:-જેમ જળમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જળના હાલવાથી હાલતું દેખાય છે, પણ ચૂળ સૂર્યજન પાણી હાલતો નથી, તેમ જીવને સંસારના દુખ હોય છે, પણ આત્માને હોતાં નથી. આથી જ કહ્યું છે કે, અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૬ મું.

આત્માને સુખાદિનો અભાવ.

પ્રકાશાદિવૈષયં વતઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રકાશ આદિની વેગે પર એવો આત્મા, જેમ જીવ સંસારદુખને અનુભવે છે તેમ અનુભવતો નથી. (૪૬)

ટીકા:-શુર:-જેવી રીતે જીવ સંસારના દુખનો અનુભવ કરે છે, તે જ પ્રમાણે પર-

માત્રા અનુભવ કરતો નથી, એમ એમ કહીએ છીએ. કારણકે જીવ અવિદ્યાના આવેશને લીધે દેહાદિને આત્મભાવરૂપે માને છે. આથી દેહને થયેલાં દુઃખવડે હું દુઃખી છું, એમ અવિદ્યાથી દુઃખનો ઉપલોગ કરે છે. પણ પરમેશ્વરને દેહાદિ-વિશે આત્મભાવ અથવા તેા દુઃખનું અભિમાન હોતું નથી. પણ અવિદ્યાથી નામ તથા રૂપ થાય છે. આથી દેહ તથા ઇન્દ્રિય આદિ ઉપાધિની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેથી અવિવેકરૂપ ભ્રમને લીધે દુઃખનો જીવ ઉપલોગ કરે છે. જેવી રીતે પોતાના દેહપર થતો દાહ તથા છેદન આદિથી જીવ દેહના અભિમાનને લીધે દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તેજ પ્રમાણે પુત્ર મિત્રઆદિના વિષયવાળું દુઃખ મારાપણના અભિમાનની ભ્રાંતિથી જીવ, અનુભવે છે. આ પુત્ર મારારૂપે છે, આ મિત્ર મારા રૂપે છે, આ રીતે પુત્ર તથા મિત્ર આદિમા સ્નેહને લીધે જીવ આસક્તિ રાખે છે. આથી નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય થાય છે, મિથ્યા અભિમાનના ભ્રમને લીધે જીવને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેમ સ્નેહીના વિયોગથી પણ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. પુત્ર તથા મિત્ર આદિવાળા તથા તે સંબંધના અભિમાનવાળા અનેક જીવો બેઠેલા હોય તેમજ અન્ય પણ બેઠેલા હોય, તેવામાં અમુકનો પુત્ર મરી ગયો, તથા અમુકનો મિત્ર મરી ગયો, એમ કહેવાથી પુત્ર તથા મિત્ર આદિ અભિમાનવાળા જીવને જ દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ આ અભિમાનથી રહિત મન્યામીઓને આ દુઃખની

ઉત્પત્તિ થતી નથી. આથી શાસ્ત્રાકત તત્વ-થી શૂન્ય એવા મનુષ્યને પણ વિવેકરૂપી જ્ઞાન અર્થે યુક્ત હોય છે. તેા પછી વિષયથી રહિત, અન્ય વસ્તુને નહિ જોનાર તથા જે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે એવા આત્માની તેા શી જ વાત કરવી? આથી વિવેકવાળાને અનર્થપણાનો પ્રસંગ આવતો નથી આથી દુષ્ટાતમા પ્રકાશનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેવી રીતે યેનો અથવા અંદ્રનો પ્રકાશ આકાશમાં સ્થિતિ કરીને રહેલો હોય છે. આ પ્રકાશ આંગળી આદિ ઉપાધિને લીધે ઝગ્ગુ તથા વક્ર આદિ ભાવને પામે છે. પણ પારમાર્થિક રીતે તે ભાવની પ્રાપ્તિ હોતી નથી. જેવી રીતે ઘટ આદિ વસ્તુ ગતિમાં હોય ત્યારે આકાશ ગતિવાળું લાગે છે, પણ પરમાર્થ રીતે તેને ગતિ હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે પાત્રમાં રહેલ પાણીના હાલવાથી તેમાં રહેલ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ હાલતું જણાય છે, પણ સૂર્ય કપાયમાન થતો નથી. આ જ પ્રમાણે અવિદ્યાને લીધે બુદ્ધિઆદિથી ઉપહિત જીવ નામનો અંશ દુઃખી હોય છે, પણ તેથી ઇશ્વર દુઃખયુક્ત હોતો નથી. વળી જીવને પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ અવિદ્યાને લીધે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ રીતે જીવને જીવભાવ અવિદ્યાને લીધે છે, એમ સિદ્ધ કરી વેદાંત જીવને પ્રજારૂપે પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતની તત્ત્વમસિઆદિ અનેક શ્રુતિઓ છે, માટે જીવના દુઃખને લીધે પરમાત્માને દુઃખીપણાનો જરા પણ પ્રસંગ નથી / ૪૬)

-શિષ્ય:-આના સંબંધમાં કોઈ પ્રમાણ હોય તો જણાવશો.

શુર-સ્મૃતિમાં આ સંબંધી અનેક પ્રમાણો છે. આથી ૪૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૭ મું.

સ્મૃતિનો મત.

स्मरन्ति च ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ-સ્મૃતિશાસ્ત્રો પણ આ જ રીતે કહે છે. (૪૭)

ટીકા-શુર-સ્મૃતિ આદિમાં વ્યાસઆદિથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, જીવના હૃદયને લઈને પરમાત્મા દુઃખી હોતો નથી જેમકે, "તત્ર ય. પરમામા હિ નિત્યો નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ । ન લિપ્યતે ફલેષ્વાપિ પદ્મપત્રમિમામ્ભતા ॥ કર્માત્મા ત્વપરો યોડસૌ મોક્ષવર્થે સંયુજ્યતે । સ સપ્તદશને નાપિ દાદિતા યુગ્યતે પુનઃ અર્થ:-પરમાત્મા નિત્યસ્વરૂપે તથા નિર્ગુણરૂપે છે. જેમ કમળને પાણીનું લેપન હોતું નથી, તેમ પરમાત્માને કળનું લેપન નથી. બીજે કર્મોત્તમા છે, જે મોક્ષ તથા બંધવાળો છે. આ કર્મોત્તમા ઋત્તર પ્રકારના સમૂહથી જોડાયેલું છે." મૂળ સૂત્રમાં ચશબ્દ આપ્યો છે તેથી એમ જાણવું કે, શ્રુતિમાં પણ આ રીતનું પ્રમાણ છે. જેમકે "તયોરન્યઃ વિપ્લવસ્તાદ્વચનદ્વયો અભિચાકચીતિ (શ્લોક ૪, ૬) એકસવા સર્વ મૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુલે ન વાગ્ય (કંઠ ૫, ૧૧) અર્થ:-આ બે પક્ષી-માંનું એક પક્ષી જીવ-પીપળાના વૃક્ષના

મધુર ફળને અર્થાત્ કર્મનાં ફળનો ઉપલોગ કરે છે તથા બીજું પક્ષી પરમાત્મા સાક્ષી-રૂપે અર્થાત્ કર્મના ફળને નહિ લોગવતો તેમાં રહે છે. તેમજ સર્વ જૂત માત્રની બુદ્ધિમાં રહેલા એક જ આત્માને લોકના અર્થાત્ પ્રાણી માત્રના હૃદયને લેપન નથી. કારણ કે તેનાથી જાણ્ય છે."

.શિષ્ય:-જે સર્વ પ્રાણી માત્રના અંતરાત્મા એક જ છે, તો પછી શાસ્ત્રમાં તેમજ વેદમાં વિધિ તથા નિષેધ શા માટે કર્યા હશે? માફ માનવું એમ છે કે, આપણે પૂર્વે કહેલું છે કે, જીવ એ ઇન્દ્રિયનો અંશ છે. આ જીવ ઇન્દ્રિયના ભેદથી વિધિ તથા નિષેધ છે. આ વિધિ નિષેધને લીધે જીવ તથા ઇન્દ્રિયની એકતા હોતી નથી, આમ માફ માનવું છે. જે બીજી રીતે હોય તો મારી તે શકાતું આપ નિવારણ કરશો.

શુર:-ના, તેમ નથી. અદ્વૈત સિદ્ધાંતને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ જીવ અંશભાવથી રહિત છે, એમ સિદ્ધ કરે છે. જેમકે, "તત્ત્વદ્વા તદ્વેદ્યવિદ્યત્ (તિ ૦ ૨, ૬, ૧) નાન્યોડ્ગોસ્તિ દ્રષ્ટ (જૂ ૦ ૨, ૭, ૨૩) મૃયોઃ સ મુનુમાનોતિ ચ દ્દ નનૈવ પરપતિ (ગ્રી ૦ ૪, ૪ ૧૦) તત્ત્વમસિ, (ગ્રી ૦ ૬, ૨, ૭) ગદ્ વદ્વાસ્તિ (જૂ ૦ ૧, ૪, ૧૦) પરમાત્માએ જગતને ઉત્પન્ન કરી તેને વિશેષે પોતે વ્યાપીને ન્હ

૪૫૫૫ કમન્દ્રિય, ૫.૨૫ રાનેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન તથા બુદ્ધિ.

૪૬

શિષ્ય:-લેદ તથા અલેદની પ્રાપ્તિને હાથ લુપ્તને અંશપણું સિદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ:-જો લેદ તેમજ અલેદ પ્રતિ-પાદન કરવા ઇદ હોય તો જ લુપ્તને ઇન્ધરના અંશરૂપ કહી શકાય. પણ આપણે તો અલેદ ભાવ જ ઇદ છે. કારણ કે બ્રહ્માત્મભાવની પ્રાપ્તિથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. આ જે લેદ કહેલો છે, તે સ્વાભાવિક રીતે નથી, વળી બ્રહ્મ નિરવયવ છે. તેમાથી મુખ્ય અંશરૂપ લુપ્તનો સંલવ હોઈ શકે નહિ. માટે એક પરમાત્મા જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના અંત-રાત્મારૂપે લુપ્ત ભાવે કરી રહેલ છે. આ લુપ્તભાવથી જ વિધિ તથા નિષેધનું નિરૂપણ કરેલ છે. (૪૭)

શિષ્ય:-આ વિધિ તથા નિષેધ કેવી રીતના છે, તે આપ મને સમજાવશો.

શુદ્ધ:-આ વિધિ તથા નિષેધ દેહના સંબંધને લીધે છે તથા તે જ્યોતિઆદિના સરખા છે. આથી ૪૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૮ મું.

અતુજા તથા પરિહાર.

મનુષ્યપરિહારો વૈદ્યસંબંધાજ્યોતિ-
રાદિવત્ ॥૪૮॥

સૂત્રાર્થ:-જ્યોતિઆદિની માફક આ વિધિ તથા નિષેધ દેહના સંબંધને લીધે છે. (૪૮)

ટીકા:-શુદ્ધ-“જ્ઞાતી માર્યામુપેવાત્ અર્થઃ ઋતુ સમયે મીની પામે જલું ભેદ્ય” આ વિધિ

છે. તેમજ ‘ગુર્વજ્ઞના નોપગચ્છેત્ અર્થઃ-ગુરુની પત્ની સમીપ જવું ભેદ્ય’ આ નિષેધ છે. તેમજ “જ્ઞાતીપોત્રીય પશુ વંતપત્રેત્ અર્થઃ-અગ્નિ તથા સોમને અર્પણ કરેલા પશુનો વધ કરવો ભેદ્ય” આ વિધિ છે તેમ જ ‘ન હિત્વાત્ સર્વામૂતાનિ અર્થઃ-સર્વ પ્રાણી માત્રની હિ સા કરવી ભેદ્ય’ આ રીતે લોકમાં પણ મિત્રની સેવા બળ-વવી ભેદ્ય” એ વિધિ કહેવાય તથા શત્રુ-નો નાશ કરવો ભેદ્ય” એ નિષેધ કહેવાય છે. આ રીતના વિધિ તથા નિષેધ, આત્મા જો કે એક છે, છતાં દેહના સંબંધને લીધે થાય છે. અહીં દેહની સાથે જે સંબંધ, તે દેહસંબંધ કહેવાય.

શિષ્ય:-દેહનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે ?

શુદ્ધ:-આ સંઘાત દેહાદિરૂપે, હું છું’ એ રીતે આત્મા વિષે વિચરીત પ્રતીતિ થવાથી થાય છે. આ પ્રતીતિ સર્વ પ્રાણી-જ્ઞાને વિષે જોવામાં આવે છે. જેમકે હું જાઉં છું, હું આવું છું, હું આંધળો છું, હું આંધળો નથી, હું મૂઠ છું, હું મૂઠ નથી. આ પ્રતીતિનું નિવારણ વિવેકરૂપી જ્ઞાન થવાથી થાય છે. પણ વિવેકરૂપી જ્ઞાનની પૂર્વે સર્વ પ્રાણી માત્રમાં આ ભ્રાન્તિ રહે-લી હોય છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યાવડે દેહાદિરૂપી ઉપાધિના સંબંધને લીધે, જેકે આત્માની એકતા છે, છતાં વિધિ નિષેધની કટપના જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-ત્યારે તો વિવેકીને આ વિધિનિષેધ અનર્થરૂપે હોવા ભેદ્ય

શુરુ:-ના, વિવેકીએ અર્થ સિદ્ધ કરેલો હોવાથી શાસ્ત્રમાં જે યોગના કરેલી હોય છે, તેની પ્રાપ્તિ તેને હોતી નથી. કારણ કે આ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તથા આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, આ રીતનો શાસ્ત્રનો વિનિયોગ જેને પાળવા યોગ્ય હોય, તેને જ હોય છે. આત્માથી લિન્ન ત્યાગ્ય અથવા તો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વસ્તુને નહિ જોનાર આત્માને વિયોગનો સંબંધ કેવી રીતે હોય? આત્માને આત્માને વિષે વિનિયોગ હોઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-આત્મા શરીરથી લિન્ન છે, એમ જે જુએ છે, તેને જ વિનિયોગ હોય છે, એમ ક્યાં મોઝાં માનવું છે.

શુરુ:-તે માનવું જોઈ છે. કારણ કે આત્મા દેહાદિ સંઘાતના અભિમાનવાળો છે. જોકે દેહને આત્માથી લિન્ન જોનારને જ શાસ્ત્રનું નિયોગપણું હોય છે એ વાત ખરી, છતાં આકાશાદિની માફક દેહાદિ આત્માથી લિન્ન છે, એવું જેને જ્ઞાન નથી, તેને જ શાસ્ત્રના નિયોગનું અભિમાન હોય છે. દેહાદિથી લિન્નરૂપે જે આત્માને જુએ છે તેવા કોઈને પણ શાસ્ત્રનો નિયોગ જોવામાં આવતો નથી. તો પછી જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એક જ છે, એવું જેને જ્ઞાન હોય, તેને તો શાસ્ત્રનો નિયોગ ક્યાંથી સંભવે? *

શિષ્ય:-વિવેકીને નિયોગનો અભાવ હોવાથી તેને યથેષ્ટ વેદ્યા કરવાનો પ્રમંગ આવી પડે, તેનું કેમ?

શુરુ:-ના, તેમ નથી. સંસારમાં સર્વ સ્થળે અભિમાનની પ્રવૃત્તિ હોય છે અને

વિવેકીને તો અભિમાનનો અભાવ હોય છે. માટે દેહના સંબંધને લઈ વિધિ તથા નિષેધ છે. જેમકે જ્યોતિ આદિ છે જેવી રીતે અગ્નિ પ્રકાશરૂપે એક હોવા છતાં સંમશનના અગ્નિનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, પણ ખીન્ન અગ્નિનો નહિ. તે જ પ્રમાણે સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વ સ્થળે એક સરખો છે, છતાં અપવિત્ર પ્રદેશમાં આવેલા પ્રકાશનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, પણ પવિત્ર સ્થળ વિષે રહેલા પ્રકાશનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે વજ્ર (મણિ) વૈદ્ય આદિ જૂમિવાળા સ્થળોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, પણ મનુષ્યનાં ધડ આદિ પ્રદેશો સ્થળોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે ગાયનાં મૂત્ર તથા છાણ પવિત્ર હોવાને લીધે તે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, પણ ગાયથી લિન્ન અન્ય પ્રાણીના છાણ મૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ જાણી લેવું. (૪૮).

શિષ્ય:-આપ એમ કહો છો કે, આત્મા તથા જીવ એક છે, તો પછી કર્મ તથા ફળના સંબંધમાં મિશ્રિતપણું થાય, તેનું કેમ?

શુરુ:-કર્તા લોકનારૂપ આત્માનો સઘળા શરીર સાથે સંબંધ નિત્ય નથી તથા તેમ હોવાથી કર્મ તથા ફળનું મિશ્રણ થતું નથી. આ જ હેતુને લઈ જદામા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૪૯ મું.

જીવની દેહ સાથે અનિત્યતા

અમંતતેશ્ચાવ્યતિકરઃ ॥ ૪૨ ॥

સુત્રાર્થ:-જીવનો દેહની સાથેનો સંબંધ અનિત્ય હોવાથી કર્મ તથા ફળનું મિશ્રણ થતું નથી. (૪૯)

ટીકા:-શુદ્ધ-આત્મા જો કે એક છે, છતાં દેહના યોગને લીધે વિધિ તથા નિષેધ થવાં જ જોઈએ.

શિષ્ય:-પણ કર્મ તથા ફળનો જે સંબંધ છે, તે આત્મા એકરૂપે માનવાથી એકત્ર થઈ જાય. કારણ કે સ્વામી એક છે, માટે આ સંબંધી આપ શું બુઝાસો કરો છો ?

શુદ્ધ:-તું કહે છે તેમ જાનતું નથી. કારણ કે જીવનો દેહ સાથે સંબંધ નિત્ય નથી અર્થાત્ કર્તા લોકતારૂપ આત્માનો સંબંધ મર્વ શરીર સાથે નિત્યરૂપે હોતો નથી. ત્યાં સૂધી આત્મા ઉપાધિને અધીન હોય છે ત્યાં સૂધી તે જીવ કહેવાય છે. પણ ઉપાધિ નીકળી જવા પછી જીવ સ્વરૂપ રહેતું નથી આમ હોવાથી કર્મનું મિશ્રણ અથવા તો ફળનું મિશ્રણ આત્માનિષે થતું નથી. (૪૯)

શિષ્ય:-ત્યારે જીવ તથા પરમાત્મા આ બે નામો કેવી રીતનાં ગમ-જવા ?

શુદ્ધ:-આ જીવ છે તથા આ પરમાત્મા છે, તે કેવળ આભાસ માત્ર છે. તે જ પ્રમાણે ૫૦મા મુત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૫૦ મું.

જીવ આભાસરૂપે

આમાસ एव च ॥ ૫૦ ॥

સુત્રાર્થ:-વળી પરમાત્માનો જીવ કેવળ આભાસ છે (૫૦)

ટીકા:-શુદ્ધ-જેમ જળ વિશે સૂર્ય-આદિનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તે પ્રમાણે પરમાત્માના આભાસરૂપે જીવ છે. સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ નથી. તેમ જ અન્ય વસ્તુ પણ નથી. આથી એક જળમાં પડેલ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ કંપાયમાન થાય, તેથી કાંઈ અન્ય જળમાં પણ પડેલ સૂર્યબિંબ કંપાયમાન થતું નથી. તે જ પ્રમાણે એક જીવને કર્મ તથા ફળનો જે સંબંધ હોય, તે સંબંધ બીજા જીવને હોતો નથી. આ રીતે કર્મ તથા ફળમાં વ્યતિકર થતો નથી. આ આભાસ અવિધાને લીધે થાય છે. માટે તેને આશ્રયે રહેલ સંસાર પણ અવિધાને લીધે છે. આ આભાસનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે પારમાર્થિકરૂપ પ્રજ્ઞાત્મ-જાવનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓના મત પ્રમાણે આત્મા અનેક છે તથા તે સર્વે આત્માઓ મર્વમાં રહેલ છે, તેઓના મત પ્રમાણે જ કર્મનું તથા ફળનું મિશ્રણ થાય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે જાને ?

શુદ્ધ:-આત્માઓ બહુ, વિભુરૂપે, ધન-ન્ય માત્ર સ્વરૂપે, નિર્જીવરૂપે, નિરતિશ-યરૂપે છે. આ આત્માઓને માટે પ્રધાન સામાન્યરૂપે છે. તેમ જ પ્રધાનને લીધે

આત્માને જોગ તથા મોક્ષની સિદ્ધિ છે, એમ સાંખ્યવાદીઓ માને છે. આત્માઓ અનેક તથા વ્યાપકરૂપે છે. તેઓ ઘટ તથા દિવાલના સરખા છે. દ્રવ્ય ચેતન સ્વરૂપે તથા પોતે અચેતન સ્વરૂપે છે. આ આત્માના ઉપકરણોરૂપ મનો અણુ તથા બંડ છે. આત્મદ્રવ્ય તથા મનો દ્રવ્યના સંયોગને લીધે ઇચ્છા આદિ વૈશેષિક નનવ આત્મગુણોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ગુણો મિશ્ર થયા વિના આત્માવિશે દરેક સાથે સમવાય સંબંધવડે રહે છે. આ બંધ સંસાર છે. આ નવ આત્મગુણોની અત્યંત ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિતપણું તે મોક્ષ છે, આ રીતનું વૈશેષિક દર્શન-વાળાઓનું માનવું છે. હવે સાંખ્યના મત પ્રમાણે સર્વ આત્માઓ ચેતન્યરૂપે છે. તે સર્વ આત્માઓ સંનિધાન આદિમાં સમાન છે. આથી એકને સુખ તથા દુઃખની માથે સંબંધ થયે સર્વનો સુખ તથા દુઃખ સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ.

શિષ્ય:-પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પુરુષના મોક્ષ માટે છે. માટે આ વ્યવસ્થા થશે.

શુર:-જે તેમ ન હોય તો પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પોતાની વિવૃત્તિ દર્શાવવા માટે થતી હોવી જોઈએ તથા તેમ થવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે. આ મત યોગ્ય નથી. કારણ કે ઇચ્છેલી સિદ્ધિવાળી વ્યવસ્થા તણવી અશક્ય છે. કેઈ પણ ઉપપત્તિવડે વ્યવસ્થા કહી શકાય. ઉપ-

પત્તિનો અભાવ થવાથી ઇચ્છિત પુરુષાર્થ કેવલ્ય, અર્થાત્ મોક્ષ થવો અશક્ય છે. પણ અવ્યવસ્થાનો અભાવ થવાથી લેળમેળ-પણું પ્રાપ્ત થાય છે. કણાદના મત પ્રમાણે પણ એક આત્મા માથે મનનો સંયોગ થાય ત્યારે બીજા આત્માઓની સાથે પણ મનનો નિયમિત રીતે મયોગ થવો જોઈએ. કારણ કે સંનિધાન આદિનું સર્વ આત્મામાં સરખાપણું છે. માટે હેતુ સરખો હોવાથી ફળ પણ સરખું થવું જોઈએ. આથી એક આત્માના સુખ દુઃખના યોગે સર્વ આત્માઓને સમાન રીતે સુખ તથા દુઃખ આવી પડવાનો પ્રસંગ આવશે. (૫૦)

શિષ્ય:-અદ્યત્ને અર્થે નિયમ થશે.

શુર:-ના, આ શંકા યોગ્ય નથી. કારણ કે અદ્યત્ના નિયમનથી બંધ પૃથ્વી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૫૧ મું.

અદ્યત્ની અનિયમતા.

અદ્યત્નિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

પ્રવૃદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દેવ, પ્રવત્ન, ધર્મ અને ભાવના.

માન્ય રીતે હોવાથી દરેક આત્મામા સુખ તથા દુઃખના ઉપલોગના નિયામકરૂપે તે થતું નથી. વૈશેષિક દર્શન પ્રમાણે સાંખ્યની માફક સામાન્ય રીતે આત્મા તથા મનના સંયોગને અદૃષ્ટાની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ હોવાથી અમુક આત્માનું અમુક જ અદૃષ્ટ છે, આ રીતના હેતુનો અભાવ છે આથી સાંખ્યની માફક વૈશેષિકમા પણ દોષ આવશે. (૫૧)

શિષ્ય:-મેં આ રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું, આનો હું ત્યાગ કરું, અમુક પ્રયત્નવડે હું અમુક કરું, આ રીતના વિચાર આદિ અદૃષ્ટને તેમજ આત્માઓને પોતાના સ્વામી છે, એમ જાણી નિયમમા લાવશે.

ગુરુ:-તેમ બનવું અશક્ય છે. કારણ કે વિચાર આદિમાં પણ આજ રીતનો દોષ રહેલો છે. આ જ હેતુથી પર મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૫૨ મું.

વિચાર આદિમાં દોષ.

ઈમિસંધ્યાદિષ્વપિ ચૈવમ ॥૫૨॥

સૂત્રાર્થ:-વિચાર આદિમાં પણ આજ દોષ રહેલ છે. (૫૨)

ટીકા:-ગુરુ:-વિચાર આદિનો સંયોગ સામાન્ય રીતે આત્મા તથા મનની સાથે હોય છે. આથી તે વિચારો સર્વ આત્માની સમીપમાં કરવામાં આવે છે. આ રીતનો નિયમ જાની શકે એમ હોતું નથી. માટે આ સ્થળે પણ પૂર્વોક્ત દોષ લાગુ પડે છે. (૫૨)

શિષ્ય:-પ્રદેશથી વ્યવસ્થા થશે, જેથી અદૃષ્ટનો નિયમ જળવાશે.

ગુરુ:-ના, તે જાંસંખર નથી. કારણ કે સર્વ આત્માઓનો સર્વ શરીરમાં અંતર્ભાવ હોય છે. આથી ૫૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૫૩ મું.

આત્માનો અંતર્ભાવ.

પ્રદેશાદિતિ ચેદ્ધાન્તર્ભાવાત્ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રદેશને લઈ વ્યવસ્થા થશે. આમ કહેશે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વ આત્માઓનો સર્વ શરીરમાં અંતર્ભાવ હોય છે. (૫૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-આપણે એમ કહીએ કે, આત્મા જો કે વિભુરૂપે છે, છતાં તેનો શરીરમાં રહેલા મનની સાથે સંયોગ થાય છે. આ સંયોગ શરીરને વિશે રહેલા આત્માના સ્થળને વિશે જ થશે. આમ થવાથી વિચારઆદિની, અદૃષ્ટની તેમજ સુખ તથા દુઃખની વ્યવસ્થા આત્માના પ્રદેશને વિષે થશે.

ગુરુ:-તેમ પણ થઈ શકશે નહિ.

શિષ્ય:-આપ કેમ ના કહો છો ?

ગુરુ:-આત્માનો પ્રદેશ અંદર રહેલો છે. સામાન્ય રીતે સઘળા આત્માઓ વિભુસ્વરૂપે હોવાથી સર્વ શરીરમાં તેમની આંતરસ્થિતિ અંદર છે વૈશેષિક દર્શનવાળાઓ શરીરથી અવચ્છિન્ન એવી આત્માની જે કંપના કરે છે, તે યોગ્ય નથી. આત્મા વ્યાપકરૂપે હોવાથી પ્રદેશથી રહિત છે. માટે આત્માનો પ્રદેશ કંપનારૂપે છે. આ

પ્રદેશ પારમાર્થિક કાર્યને નિયમમા લાવવા શક્તિમાન નથી. શરીર પણ સર્વ આત્માઓની સમીપ જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી અમુક આત્માનું અમુક શરીર છે, પણ અન્ય આત્માઓનું નથી, આ રીતનો નિયમ થઈ શકતો નથી આત્માનો અમુક પ્રદેશ છે, એમ માનીએ તો પણ સમાન મુખ તથા હાથને લોગવવાવાળા બે આત્માઓને એક જ શરીરવડે ઉપલોગની સિદ્ધિ થઈ શકે. કારણ કે બે આત્માનું અદ્દ્ય એક જ પ્રદેશમા થઈ શકે જેમકે બે પ્રદેશમા દેવદત્તે મુખ હાથનો અનુલવ કર્યો, તે પ્રદેશમાથી દેવદત્તનું શરીર બ્યારે જતું રહે છે, ત્યારે યજ્ઞદત્તના શરીર વિષે તે પ્રદેશની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સમયે યજ્ઞદત્તને પણ દેવદત્તના મરજો જ મુખ હાથનો અનુલવ જોવામા આવે છે પણ બે દેવદત્ત તથા યજ્ઞદત્તનું અદ્દ્ય સમાન પ્રદેશરૂપે ન હોય તો તેમ બની શકે નહિ વળી પ્રદેશવાદીના મત પ્રમાણે સ્વર્ગોદિના ઉપલોગનો અભાવ થાય કેમકે બ્રહ્મણ આદિના શરીર પ્રદેશ વિશે અદ્દ્યની પ્રાપ્તિ હોય છે તથા સ્વર્ગોદિનો ઉપલોગ અન્ય પ્રદેશને વિશે રહેલો હોય છે વળી આત્માઓ બે અનેક હોય તો સર્વ સ્થળે તેની વ્યાપ્તિનો અભાવ થશે કારણકે દ્વિતીયો અભાવ થશે હે શિષ્ય ! તુજ મને કહે

કે, એવા કયા પદાર્થો છે કે, જેઓ અનેક હોય, છતાં સમાન પ્રદેશને વિશે રહેલા હોય ?

શિષ્ય - હા, રૂપાદિ અનેક છે, છતાં તે એક જ પ્રદેશને વિશે રહેલ જોવામા આવે છે

શુર-તારૂ માનવુ જોડુ છે. આ રૂપાદિઓ ધર્મોના અંશવડે કરીને તેઓ સમાનજ હોય છે તેઓની ભિન્નતા કેવળ લક્ષણવડે કરીને છે હવે બે આત્મા અનેક માનીએ તો લક્ષણને વિશે ભેદ રહેશે નહિ

શિષ્ય - બે દ્રવ્ય નિત્યરૂપે છે, તે ચોતે ચોતાને આશ્રયે રહે છે પણ તેને ખીન્તનો આશ્રય હોતો નથી આથી આત્માનો ભેદ માનવો તે યોગ્ય છે

શુર - આ કહેવુ યોગ્ય નથી કારણકે ભેદકલ્પનામા તેમજ નિત્ય દ્રવ્ય સ્વાશ્રયવાળુ હોય છે આ રીતની કલ્પના વિષે અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ રહેલો હોય છે જેઓ પ્રજ્ઞાવાની છે, તેઓ તો આકાશાદિને પણ વ્યાપકરૂપે માનતા નથી કારણ કે તેઓ આકાશાદિને કર્ચરૂપે માને છે માટે આત્મા એક જ છે એમ માનવા થકી સર્વ દોષનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે (૫૩)

इति श्री भीमव शकरभगवत्पूज्यपादकृते शारीरकमीमांसाभाष्ये चद्र
शकरात्मज छोटालालरामणा कृतगुर्जरगिरानुवादे द्वितीयाध्यायस्य

•તૃતીય પાદ સમાપ્ત

દ્વિતીયાધ્યાય—ચતુર્થપાઠ.

લિંગ શરીરના વિરોધનો પરિહાર.

ભૂમિકા.

શિષ્ય:-આપે આકાશાદિને પ્રદાના કાર્યરૂપે ગણ્યું, પણ પ્રાણુ પ્રદાના કાર્યરૂપે નથી, એમ મારું માનવું છે.

ગુરુ:-ના, પ્રાણુ પણ કાર્યરૂપે છે. આથી જ ચોથા પાઠના પહેલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧ હું.

પ્રાણો વિકારરૂપે.

તથા પ્રાણાઃ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-જેવી રીતે આકાશાદિપર-પ્રદાના કાર્યરૂપે છે, તેમ પ્રાણો પણ પ્રદાના કાર્યરૂપે છે. (૧)

ટીકા:-ગુરુ:-આકાશાદિ વિષય કા-લુરૂપે નથી, એ રીતે શ્રુતિના પ્રમાણુવડે ત્રીજા પાઠમાં મિદ્ધ કરવામાં આનું. હવે આ ચોથા પાઠવિષે પ્રાણુ ગંભીરી વિવે-ચન કરવામાં આનું છે.

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તવ તજા મનત (જા. ૧, ૨, ૩), તસ્માદ્વા દૃતસ્માદાત્મન બાવાઃ તમૂત (તિ. ૨, ૧, ૧) અર્થ:-તેણે તેવ ઉત્પન્ન કર્યું. પરપ્રદાનરૂપ પરમાત્મા-

માંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ છે.” આ પ્રમાણે કેટલીક શ્રુતિઓમાં ઉત્પત્તિ પ્રક-રણ વિષે પ્રાણુની ઉત્પત્તિ કહેલી નથી. હવે કેટલીક શ્રુતિઓમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિ-નો અભાવ પણ કહેલો છે. જેમકે ‘અસદ્વા ૧ દમમ આસીવે (તિ. ૨, ૭) તદાહુ કિ તદસદા-સીદિત્વયો વાવેતમેડસદાસીત. તદાહુઃ વે તે ક્ષયવદિતિ. પ્રાણા વાવ ક્ષયપઃ અર્થ:-પ્રથમ આ મર્વ અસતરૂપે હતું. એમ કહ્યું છે કે આ અસતરૂપે શું હતું. ખરેખર પ્રથમ રૂપિઓ અસત અર્થાત અવ્યક્તરૂપે હતા. કહ્યું છે કે પ્રાણુરૂપી રૂપિઓ હતા.” આ શ્રુતિમાં ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણો સતરૂપે હતા. એમ કહેલું છે. કેટલીક શ્રુતિમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિ પણ કહેલી છે. જેમકે “યથાડમેજ્જ્વલતઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિગ્ધ્યુષ્ણાન્ત્યેવમે-વેતસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ” (મુન્ટ. ૨. ૧૧. ૩) હિતિ ‘સપ્રાણાઃ પ્રયવન્તિ વસ્માત’ (મુ. ૨. ૧૧. ૧૮) હિતિ ‘ત પ્રાણમસજ્જત પ્રાણાન્સદ્વા ચે વાયુર્જ્યોતિ’ તપઃ પૃથિર્ગન્દ્રિય મનોડમવ’ જેમ બળતા અગ્નિમાંથી નાના નાના તણુઓ ઉડે છે, તે પ્રમાણે આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણોની

ઉત્પત્તિ છે. આત્મામાંથી પ્રાણ, મન તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આત્મામાંથી સાત પ્રાણોની ઉત્પત્તિ છે; આત્માએ પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો તથા પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન તથા અન્તની ઉત્પત્તિ થઈ.” આ પ્રમાણે શ્રુતિઓમાં એક બીજાનો વિરોધ આવે છે, જેથી કોઈ પણ શ્રુતિના નિશ્ચયપર આવી શકાતું નથી. માટે શ્રુતિઓ અપ્રમાણ-પણાને પામે છે. જો એમ ન હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે, ઉત્પત્તિપૂર્વે પ્રાણો સત્ત્વરે છે એમ કેટલીક શ્રુતિમાં કહેલું છે, જેથી જે શ્રુતિમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે; તે શ્રુતિ ગૌણ માનવી જોઈએ.

શુરુ:-આનો ઉત્તર હું કહું તે સાંભળ. વ્યામ લગવાને પહેલા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણો પણ વિકારરૂપે છે.

શિષ્ય:-આ સ્થળે ‘તથા’ એવા અક્ષરોની શી જરૂર છે? કારણ કે પ્રકૃત વસ્તુ ઉપમાનથી રહીત છે. ઉપવટના પાછલા પાક વિષે કેટલાક મતવાળાઓ મર્વવ્યયાક આત્મા અનેક છે, એમ જો કહે છે તેઓનું ખંડન કર્યું છે. અહીં પ્રકૃતરૂપ આત્માને ઉપમાન હોતું નથી. કારણ કે આત્મા કોઈપણ પ્રકારના સરખાપણાથી રહિત છે. જ્યાં જો વસ્તુનું સરખાપણું હોય ત્યાં ઉપમા હોઈ શકે. જેવી રીતે મિંહ છે, તેવો આ બળવાળો છે. જેમ મર્વ આત્માઓની સમીપમાં ઉત્પત્તિ થનારું અદ્દા નિયમથી રહિત છે, તેમ પ્રાણો પણ સર્વ આત્મપ્રતિ

નિયમથી રહિત છે. આ રીતે અદ્દાની સાથે પ્રાણનું સરખાપણું પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘તથા’ શબ્દ મૂકેલો છે. આ પ્રમાણે જો કહીએ તો દેહને નિયમ નહિ હોવાથી પુનરૂક્તિ નામનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. વળી જીવને પ્રાણમાયની ઉપમા આપી શકાય નહિ. કારણ કે તેમ માનવાથી દેહાંતના સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચશે. બીજું શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જીવ ઉત્પત્તિ ભાવથી રહિત છે તથા પ્રાણોની ઉત્પત્તિ છે, એમ માટે માનવું પણ છે માટે મૂળ સૂત્રમાં તથા એ શબ્દ મૂક્યે છે, તે પ્રયોજન વિનાનો છે, એમ મને લાગે છે.

શુરુ:-ના, ઉદાહરણવડે અહણ કરેલ ઉપમાવડે સંબંધની પ્રાપ્તિ છે. અહીં ઉદાહરણરૂપે પ્રાણની ઉત્પત્તિના નિરૂપણ કરવાવાળાં અનેક શ્રુતિનાં વચનો છે. જેવાં કે “एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे योगाः सर्वे देवाः सर्वाणि मृताणि व्युत्सरन्ति (ખૂં ૨, ૧, ૨૦) આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો, સર્વ લોકો, સર્વ દેવો, તથા સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે.” જેવી રીતે લોકાદિની ઉત્પત્તિ પરબ્રહ્મમાંથી છે, તેમ પ્રાણોની પણ છે. આ રીતનો અર્થ છે. તે જ પ્રમાણે “एतस्माज्जायने प्राणो मनः संवेद्विपाणि चारु वायुर्ज्यોतिराग्निरपित्री निष्पत्तिरिति [સું ૨, ૧, ૩) આ બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની, મનની, મર્વ ઇન્દ્રિયોની, આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ તથા સર્વના આધારરૂપ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓને વિશે અક્ષરશાદિની માફક પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી

છે. અથવા તો 'પાત્ર્યાપચ તદ્વત્ (૮૦ અ. ૩. ૪, ૧૫) સોમતુ' પાન કરતાં જે વમન થાય, તો તેની માફક; ઇત્યાદિ સૂત્રમાં કહેલી ઉપમા સાથે સંબંધનો આશ્રય કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે છેડલા પાદમાં કહેવામાં આંચુ' છે કે, આકાશઆદિ જેમ પરબ્રહ્મના વિકારરૂપે હોય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રાણો પણ પરબ્રહ્મના વિકારરૂપે છે. આ રીતની યોજના કરવી.

શિષ્ય:-પણ પ્રાણો વિકારરૂપે છે, એના સંબંધમાં કાંઈ પ્રમાણ ?

ગુરુ:-શ્રુતિ એ જ પ્રમાણરૂપે છે.

શિષ્ય:-હા, તે વાત ખરી, પણ કેટલેક સ્થળે શ્રુતિ વિષે પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી નથી, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-આ શંકા અયુક્ત છે. કારણ કે અન્ય ઘણે સ્થળે શ્રુતિમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ વિષે પ્રમાણ આપેલાં છે. એક ઠેકાણે શ્રુતિનું નિરૂપણ ન હોય, પણ બીજે સ્થળે તેનું નિરૂપણ હોય તેથી ન્યા નિરૂપણ હોય તેને હાનિ પહોંચી શકે નહિ. માટે શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે જેમ આકાશની ઉત્પત્તિ છે, તે જ રીતે પ્રાણોની પણ ઉત્પત્તિ છે. એ રીતે અમ્યક પ્રકારે અહીં નિરૂપણ કરેલું છે. (૧.)

શિષ્ય:-પ્રાણની ઉત્પત્તિ જે શ્રુતિમાં આપેલી છે, તે શ્રુતિ ગૌણરૂપે માનવી નેપજી.

ગુરુ:-ના, ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિ ગૌણ છે, આ રીતનો અસંભવ છે. આથી બીજા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨૦.

ઉત્પત્તિ ગૌણરૂપે?

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણો પરબ્રહ્મના વિકારરૂપે છે. કારણ કે પ્રાણોની ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિ ગૌણ હોય, એનો અસંભવ છે. (૨)

ટીકા:-શિષ્ય-ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણ સર્જરૂપે છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી જે શ્રુતિમાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, તે શ્રુતિ ગૌણ માનવી નેપજી.

ગુરુ-ગૌણ શ્રુતિનો અસંભવ છે. ઉત્પત્તિવાળી ગૌણ શ્રુતિનો જે અસંભવ, તે ગૌણ્યસંભવ કહેવાય. ખરેખર પ્રાણોની ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિ ગૌણ નંભવતી નથી. કારણ કે તેમ માનશે તો પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે. કહ્યું છે કે નસ્તિન્નુ મગલો વિગાતે તર્વમિદ નિગત મવતિ (મુદ. ૧, ૧, ૩) હે ભગવન્ ! એવી તે કઈ વસ્તુ છે કે, જે વસ્તુનું જ્ઞાન થવાથી અન્ય મર્વ વસ્તુ જ્ઞાત થઈ શકે છે. એકના જ્ઞાનવડે કદીને મર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી, તેના સાધન માટે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે:-“અત્માચાચ્ચે પ્રાણ (મુદ. ૨, ૧, ૩) બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે.” જે પ્રાણાદિ સમસ્ત જગત્ બ્રહ્મના વિકાર સ્વરૂપે છે, એમ માનીએ તથા પ્રકૃતિથી ભિન્ન વિકારનો અભાવ છે, એમ માનવાથી આ પ્રતિજ્ઞા મિટ થાય છે શ્રુતિમાં જે પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી છે, તેને ગૌણ માનીએ તો આ પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે.

વળી પ્રતિજ્ઞાના રહસ્યનો નીચલી શ્રુતિથી ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે;—
 “પુરુષ એવંદ વિશ્વ કર્મે તપો વ્રત્ત પરામૃતમ્ (મુ. ૨ ૧, ૧૦) સર્વં વિશ્વ, *કર્મ તથા તપ પુરૂષરૂપે છે. આ રીતે પરતથા અમૃતરૂપ બ્રહ્મને જે જાણે છે, તેની અવિદ્યાનો નાશ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “આત્મનો વાઝરે દર્શનન શ્રવણેન મત્વા વિજ્ઞાનેનંદં સર્વં વિદિતમ્ અર્થઃ—આત્માના સાક્ષાત્કારવડે, શ્રવણવડે, મનનવડે તથા નિદિધ્યાસનવડે સર્વનું જ્ઞાન થાય છે.” આ રીતની શ્રુતિઓમાં જ આ પ્રતિજ્ઞાની યોજના કહેવાલાયક છે.

શિષ્ય:—ત્યારે શ્રુતિમાં એમ કેમ કહ્યું છે કે, ઉત્પત્તિ પૂર્વે પ્રાણોનું અન્તિત્વ હતું ?

ગુરુ:—મૂળ પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અપ્રાણો હ્યમનાઃ સુષો ભક્ષરાત્પરતઃ પરાઃ (મુ. ૨, ૧, ૨) આ અક્ષર બ્રહ્મ પ્રાણથી રહિત તથા મનથી રહિત છે. તે શુદ્ધ સ્વરૂપે છે. તે મહાન અક્ષરથી પણ પર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ છે.” આ પ્રમાણે મૂળ પ્રકૃતિ પ્રાણ આદિ સમગ્ર વિશેષથી રહિતરૂપે છે. વળી ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણો મત્ રૂપે છે, આ રીતનો શ્રુતિનો જે નિર્દેશ છે, તે પરમ બ્રહ્મરૂપે નથી. પણ ગૌણ પ્રકૃતિ સમયે ગૌણ પ્રકૃતિરૂપે છે. તેમજ પ્રાણાદિ પણ બ્રહ્મના જ વિકારરૂપે છે. આ કારણને લીધે છે. કારણ કે વિકારના વિષયરૂપ જે અનેક

અવસ્થાઓ છે, તેનો પ્રકૃતિભાવ તથા વિકૃતિ ભાવ, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિષે પ્રસિદ્ધ છે.

શિષ્ય:—આગલા પ્રકરણમાં ત્યાં આ કોશાદિનો વિષય છે ત્યાં ગૌણત્વવાદ આ રીતનું જે સૂત્ર છે, તે વાદીના પક્ષને સિદ્ધ કરનારું હોવાથી, તેનું એમ વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે, જન્મના વિષયવાળી શ્રુતિ ગૌણ છે, કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોતી નથી. વળી આ સ્થળે તે જ રીતનું સૂત્ર પ્રતિવાદીના પક્ષનું હોવાથી, તેનો અર્થ આપ એમ કરો છો કે, ઉત્પત્તિવાળી શ્રુતિ ગૌણ હોવાનો અસંભવ છે. આ રીતે ભિન્ન વ્યાખ્યા કરવાનું શું કારણ ?

ગુરુ:—ભલે, આ સ્થળે પણ પ્રથમના સૂત્રની ભાક્ષ ઉત્પત્તિના વિષયવાળી શ્રુતિ ગૌણ છે. કારણ કે ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે, આ રીતનો અર્થ આ સ્થળે પણ લઈએ તો તેથી કોઈ પણ રીતે પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચશે નહિ (૨)

શિષ્ય:—આકાશ આદિની ઉત્પત્તિ કહી છે, પણ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કેટલેક ઠેકાણે નહિ કહેવામાં આવેલ હોવાથી તે ગૌણ માનવી જોઈએ.

ગુરુ:—પ્રાણની ઉત્પત્તિ ગૌણ નથી, પણ સુખ્ય છે. કારણ કે આકાશની ઉત્પત્તિ કહેવા પહેલાં પ્રથમ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આથી રૂઝ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

* અહીં કર્મવડે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ લેવા તથા તપવડે ઉપાસના લેવી

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૩ હું.

પ્રાણની ઉત્પત્તિ પ્રથમ.

તત્પ્રાકચ્ચુતેષ્વ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિએ ઉત્પત્તિ જ્યાં કહી છે ત્યાં આકાશની ઉત્પત્તિ કહેવા પહેલાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી છે (૩)
ટીકા:-શુર:-જેવી રીતે આકાશ આદિની ઉત્પત્તિવાચક શ્રુતિ છે, તે જ પ્રમાણે પ્રાણની પણ ઉત્પત્તિવાચક શ્રુતિ મુખ્ય છે. કારણ કે એક શ્રુતિમાં જ્યાં ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે ત્યાં ઉત્પત્તિ-સૂચક પદ પ્રાણના સંબંધમાં મુખ્ય છે. ત્યાર બાદ ઉત્તરોત્તર આગ્રાશ આદિની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. જેમકે કહ્યું છે કે, 'एतस्मात्प्रवृत्ते प्राणः (મું ૧, ૨, ૩) બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે.' આ રથે આકાશ આદિ સર્વ વસ્તુમાં પ્રાણની મુખ્ય ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આથી મિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાણને વિશે પણ ઉત્પત્તિભાવ મુખ્ય હોવો જોઈએ. એક પ્રકરણમાં એક વાક્ય-વિશે એક વાર સૂચન કરેલો શબ્દ, જે કે અનેકની સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય, તેમાં એક રથે મુખ્ય હોય તથા એક રથે ગૌણ હોય, આ રીતનો નિશ્ચય કરવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય-તેમ માનવામાં હાનિ શી પહોંચવાની છે ?

શુર:-તેમ માનશું તો શ્રુતિના પ્રમાણમાં વિષમતા નો દોષ આવશે. તે જ પ્રમાણે "स प्राण मय्यत्र प्राणचक्षुः (મું ૬, ૪) તેણે

પ્રથમ પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રાણમાંથી શબ્દ ઉત્પન્ન થઈ." આ શ્રુતિમાં પ્રાણના સંબંધમાં જે ઉત્પત્તિવાચક શબ્દ છે, તે શબ્દનો સંબંધ ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થનારા શબ્દ આદિમાં પણ યોગ્યતામાં આવે છે. ન્યા ઉત્પત્તિમૂલક શબ્દ પાછળથી દર્શાવવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં તે શબ્દ પૂર્વની વસ્તુઓની સાથે પણ જોડી લેવો, આ રીતનો ન્યાય છે. જેમકે "सर्वाणि भूतानि व्युत्पन्नानि सर्वं भूतानी उत्पत्तिं प्राप्नुयते." આ રથે ઉત્પત્તિવાળો શબ્દ જો કે છેવટે કહેલો છે, છતાં પૂર્વે પ્રાણ આદિનું જે સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં પણ તે જોડી લેવો. (૩)

શિષ્ય-છાદ્યમાં જ્યાં ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે, ત્યાં પ્રથમ જ તેજની ઉત્પત્તિ કહી છે, પણ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કહી નથી. માટે તેની ઉત્પત્તિ છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય ?

શુર:-પ્રથમ તેજ, જળ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ કહી છે. પણ તેથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે, પ્રાણની ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં નથી કહી. આ જ હેતુથી યથા સૂત્રમાં કહ્યું છે,-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૪ હું.

તેજાદિની ઉત્પત્તિ પ્રથમ.

તત્પૂર્વમત્વાદાય ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણની અર્થાત્ પ્રાણ અને મનની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તેજ, જળ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ કહી છે. આથી

એમ બાણુનું કે, પ્રાણુની ઉત્પત્તિ શ્રુતિ સિદ્ધ છે. (૪)

ટીકા:-શુર:-જો કે “તત્તેજોઽસૃજત (છાં ૬, ૨, ૩), તેણે તેજની ઉત્પત્તિ કરી” આ રીતે ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં પ્રાણુની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ નથી, પણ તેજ, જળ તથા અન્ન, આ ત્રણ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું જ સૂચન છે, છતાં પ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મમાંથી તેજ, જળ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ પ્રથમ નિરૂપણ કરેલ છે તથા વાણી, પ્રાણુ તથા મન તેનાં સરખાં હોવાથી. અર્થાત્ પૂર્વનાં ત્રણ ભૂતોનાં જનલેાં હોવાથી, પ્રાણુની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્મમાંથી સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આજ પ્રકરણ માં તેજ, જળ તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કહ્યા પછી, વાણી, પ્રાણુ તથા મનની ઉત્પત્તિ કહી છે. જેમકે “અન્નમય હિ સોમ્ય મન આપોમયઃ પ્રાણસ્તેજોમયી વાક્ (છાં ૬, ૫, ૪) હે પુત્રાં મન અન્નમય અર્થાત્ અન્નથી જનલું છે, પ્રાણુ જળમય અર્થાત્ મળથી જયેલ છે તથા વાણી તેજોમય અર્થાત્ તેજથી થયેલ છે” જો આ રીતે મન આદિમાં અન્નમયાદિપણું મહેલ છે, તો પછી તેઓની બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પત્તિ બાણી લેવી. જો કે ઉત્પત્તિ ગૌણ હેય, છતાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, બ્રહ્મ સર્વ વસ્તુના કર્તારૂપ છે તથા તે સર્વ વસ્તુ નામ તથા રૂપવડે વિકાસને પામે છે. આથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યન્નાગુ ક્ષુત મવતિ (છાં ૬, ૧, ૩) જેના જ્ઞાનથી નહિ શ્રવણ કરેલી વસ્તુ શ્રવણ કરવામા આવે છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી, તે જ શ્રુતિના છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, ‘વાદામ્ય-

મિદ સર્વમ (છાં ૬, ૬, ૭) આ સર્વ દૃશ્ય આત્મારૂપે છે.’ આથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ દૃશ્ય બ્રહ્મના કર્થને વિસ્તાર છે. આથી મન આદિનું અન્નમય આદિરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે આમ હોવાથી પ્રાણો બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૪)

શિષ્ય-પ્રાણુ કેટલા છે? કેટલીકમાં સાત, કેટલીકમાં આઠ તથા તે પ્રમાણે કેટલીક શ્રુતિમાં પ્રાણુની ગણ્યા તેર સૂધી આપી છે. માટે ખરું શું બાણુનું?

શુર:-ખરું જોતાં પ્રાણુ સાત છે. શ્રુતિવડે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ જ વિશેષણપણાથી પણ એમ જ જણાય છે કે, પ્રાણુ સાત છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ ભું-સૂત્ર ૫ મું.

સાત પ્રાણુનું નિરૂપણ.

સ્વસ્તગતેર્વિશેષિત્વાચ્ચ ॥ ૬ ॥

સૂત્ર.ર્ય:-પ્રાણુ સાત છે. કારણ કે તે આ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. તેમજ તેવું વિશેષણ પણ દર્શાવ્યું છે. (૫)

ટીકા:-શુર:-પ્રાણોની ઉત્પત્તિના સબંધમા જે શ્રુતિનો વિશેષ છે, તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે, હે શિષ્ય! મેં તારી આગળ કર્યું. હવે પ્રાણોની ગણ્યા કેટલી છે, તે મંબંધનું નિગદરણ હું તારી આગળ કરું છું. આમાં પણ મૂળ પ્રાણુવિષે તો આગળ ઉપર હું વિવેચન કરીશ હાલમાં તો ગૌણ પ્રાણો કેટલા છે, તેનો નિશ્ચય હું તને કરાવું છું.

શિષ્ય:-પ્રાણુની સંખ્યાના સંબંધમાં શ્રુતિવિષે સમાનપાણુ નથી. કેટલીક શ્રુતિમાં સાત પ્રાણુ કહ્યા છે. જેમકે, સત્ પ્રાણાઃ પ્રભવન્તિ તત્માત્ (મું ૨, ૧, ૨) આ ગ્રહમાંથી xસાત પ્રાણુની ઉત્પત્તિ છે.” કેટલીક શ્રુતિમાં બંધનરૂપી શુણુને લઈ આઠ પ્રાણુ કહેલા છે. જેમકે, “અઘો ગ્રહા અઘાતિગ્રહા (બું ૩, ૨, ૧) +અઘો આઠ છે તથા આઠ અનિઅઘો છે.” કેટલીક શ્રુતિમાં નવ પ્રાણુ કહ્યા છે. ‘સત્ત વૈ શીર્ષ્યાઃ પ્રાણદ્વાવ વર્ચ્યો (તૈં ૩, ૫, ૧, ૭, ૧) ખરેખર સાત મસ્તકમાં રહેલા પ્રાણુ છે તથા બે નીચેના છે.’ કેટલીક શ્રુતિમાં દશ પ્રાણુ છે. જેમકે ‘નવ વૈ પુરુષે પ્રાણા નામિર્દશમી અર્થ:-પુરુષમાં નવ પ્રાણુ છે તથા દશમી નાભિ છે.’ કેટલીક શ્રુતિમાં અગિયાર કહેલા છે. જેમકે ‘દશમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેવાદશઃ (બું ૬, ૬, ૮) પુરુષમાં દશ પ્રાણુ તથા આત્મા અગિયારમે છે.’ કેટલીકમાં બાર કહેલા છે. જેમકે, ‘સર્વણા સ્વર્ણાના ત્વગેકાવર્તનમ્’ (બું ૨, ૪, ૧૧) સઘળા સ્પર્શોનું ત્વચા એક સ્થાન છે. કેટલેક સ્થળે તેર કહેલા છે. જેમકે ‘વસુત્ર દ્રઘ વ્ય ચ (બું ૪, ૮) નેત્ર તથા દ્રઘવ્ય આ બે મળી અહુકાર થાય છે.’ આ રીતે પ્રાણુના પરિમાણ અંગથી વિરોધ આવે છે. ત્યારે પ્રાણુ કેટલા લેવા ?

જ્ઞેય, ધ્રાણુ, ઇન્દ્રિય, શ્રોત્ર, ત્વચ, વાણી તથા મન નડપરના સાત તથા હાય મળી આઠ મત છે, તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, હાયનો વિષય મનનો વિષય, તથા વાણીનો વિષય, આ આઠ અતિમર્યાદા છે.

શુર:-પ્રાણુ સાત લેવા.

શિષ્ય-તેમ કેવી રીતે બને ?

શુર:-સાતનું શ્રુતિમાં સૂચન કરેલું છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહેવામાં આન્યું છે કે “સત્ત પ્રાણા પ્રભવન્તિ તત્માત્ (મું ૨, ૧, ૮) આત્મામાંથી સાત પ્રાણુની ઉત્પત્તિ થાય છે”. વળી શ્રુતિમાં વિશેષ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, ‘સત્ત વૈ શીર્ષ્યાઃ પ્રાણાઃ ખરેખર સાત શીર્ષમાં રહેલા પ્રાણુ છે.’

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિમાં એક સ્થળે બે વાર કહેવામાં આન્યું છે. જેમકે “પ્રાણા ગુહાસયા નિહિતાઃ સત્ત સત્ત (મું ૨, ૧, ૮) શુદ્ધામાં વિધાતાએ મૂકેલા સાત સાત પ્રાણુ સ્વપ્નસમયે સૂચે છે.” આ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, પ્રાણુની સંખ્યા સાતથી અધિક છે.

શુર:-આ દોષ નથી. આ સાત સાત એમ બેવડવાનું કારણ એમ છે કે, દરેક પુરુષમાં સાત સાત પ્રાણુ છે, પણ તત્વલેહના દર્શોવવાળા એક સાત તથા બીજા સાત પ્રાણુ દર્શોવવા માટે નથી.

શિષ્ય-આઠ આદિની સંખ્યા પણ પ્રાણુના સંબંધમાં કહી છે, તે પછી સાત જ પ્રાણુ કેમ કહી શકાય ?

શુર:-ખરું છે. પ્રાણુની સંખ્યા વધારે કહેલી છે. પણ વિરોધ હોવાથી બધામાંથી અમુક સંખ્યાનું નિશ્ચય કરવું જોઈએ તથા થોડી કલ્પનાને અનુસારે સાત સંખ્યાનો નિશ્ચય થાય છે તથા ભિન્ન વૃત્તિને લઈને શ્રુતિમાં બીજી સંખ્યાઓ કહેલી છે. આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે. (૫)

શુરૂ:-પૂર્વ પક્ષમાં સાત પ્રાણ કહ્યા, પણ પ્રાણની સંખ્યા વધારે છે, તેથી આ દક્ષા સૂત્રમાં વ્યાસ લગવાનું સિદ્ધ કરે છે કે, સાતની સંખ્યા ન લેવી, પણ વધારે ગણવી. જેમકે:-

અધિકરણ રત્નું-સૂત્ર ૬ ઠું.

હસ્તાદિ પ્રાણરૂપે.

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેત્નો નૈવમ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-હસ્ત આદિ પ્રાણરૂપે છે, માટે સાતથી વધારે પ્રાણ છે. આ રીતે પ્રાણની સંખ્યા વધારે હોવાથી સાત જ પ્રાણ છે, એમ નથી. (૬)

ટીકા:-શુરૂ:-સાતથી ભિન્ન બીજા હસ્ત-આદિને શુનિમાં પ્રાણરૂપે કહ્યા છે. જેમકે, “હસ્તૌ વૈ મ્મહઃ સર્વકર્મણામ્ભિમ્મહેન ગૃહીતો હસ્તાન્ના હિ કર્મ ક્રોતિ (ખૃં૩,૨,૮) હાથો અહરૂપે છે તથા કર્મ જે તેના અતિઅહરૂપ છે, તેનાવડે તે વૃદ્ધિને પામે છે. કારણ કે હાથથી કર્મો કરવામાં આવે છે.” વ્યારે પ્રાણની સંખ્યા સાતથી વધારે છે ત્યારે સાતનો અતરોવ વધારેને વિષે થવો શક્ય છે. વ્યાંઆગળ ચોછી તથા વધારે સંખ્યા સંબંધી ભિન્નતા આવતી હોય ત્યાં અધિક સંખ્યાનું અહણ કરવું, તે વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે ચોછી સંખ્યાનો વધારેને વિષે અતરોવ થાય છે. પણ ચોછી સંખ્યામાં વધારેનો અતરોવ થવો શક્ય નથી. માટે કાંઈ એક કપાનાને અનુસરી પ્રાણની સંખ્યા સાત માનવી, એ યોગ્ય નથી. વળી પાછળ ગણાવેલી પ્રાણની સં-

ખ્યાને અનુસરી પ્રાણ અગિયાર છે, એમ બની શકે છે. વળી શ્રુતિમાં પંચ કહ્યું છે કે, ‘દગમે પુરવે યાળા આમેવાદસ.’ (ખૃં૩,૪) અર્થ:-પુરૂષમાં દશ પ્રાણ છે તથા આત્મા અગિયારમો છે.’ અહીં આત્મા શબ્દવડે કરીને અંત કરણને લેવું કારણ કે અંતઃકરણ-વિષે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો અધિકાર રહેલો છે.

શિષ્ય:-વારૂ, પ્રાણની સંખ્યા અગિયાર કહી તે તો ઠીક, પણ તેથી અધિક બાર તથા તેરની સંખ્યા પણ આપેલી છે, તેનું કેમ ?

શુરૂ:-તારૂં આ કહેવું ખરૂં છે. પણ કાર્યસમૂહોની સંખ્યા અગિયાર છે. તેથી અધિક કાયોનો સમૂહ નથી, કે જેથી કરી વધારે કારણની કલ્પના માનવી પડે. જેમકે શબ્દ, રપર્ષ, રૂપ, રસ તથા ગંધના વિષય-વાળા પાંચ બુદ્ધિના ભેદો છે તથા તેને માટે પાંચ બુદ્ધિની ઇન્દ્રિયો છે. તે જ પ્રમાણે બોલવું, અહણ કરવું, વિહાર કરવો, ત્યાગ કરવો તથા આનંદ પ્રાપ્ત કરવો, આ રીતના પાંચ કર્મના ભેદો છે તથા આ કર્મભેદને માટે પાંચ ક્રમેન્દ્રિયો છે. વળી મધળા અર્થના વિષયવાળું તથા ત્રણ કાળની વૃત્તિવાળું મન એક છે, છતાં તે અનેક વૃત્તિવાળું છે. આ રીતે મનની વૃત્તિના ભેદને લીધે શ્રુતિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે. જેમકે “મનોબુદ્ધિરહકારચિત્ત ચ અર્થ-મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, તથા ચિત્ત આ સર્વ વૃત્તિના ભેદ છે. વળી શ્રુતિ, કામાદિ અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓનું નિરૂપણ કરી છેવટમાં કહે છે કે, “અનન્યમનનનનન (ખૃં૩, ૫, ૩, ૫) આ સઘળું મન રૂપે છે.’

શિષ્ય:-મસ્તકને વિષે રહેલા પ્રાણોની સંખ્યા જે કેઇ સાતની માને છે, તેમના મત પ્રમાણે પ્રાણો ચાર જ ગણી શકાય એમ છે. કારણકે સ્થાનનાં ભેદને લીધે જે કે ચારની સંખ્યા છે, છતાં સાતની સંખ્યા ગણવામાં આવી છે. જેમકે બે કાન મળી એક, બે આંખ મળી એક, બે નાસિકા મળી એક તથા એક ઘાણી વળી બીજા પ્રાણોઆના વૃત્તિભેદરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણકે હસ્તાદિ વૃત્તિઓ આથી તદન ભિન્ન છે. વળી “નવૈ વૈ પુરુષે પ્રાણા નામિ દશમી નાભિ છે.” આ સ્થળે પણ દેહના દિવ્યના ભેદને ગણીને પ્રાણની સંખ્યા દશ કહેવામાં આવી છે. પણ પ્રાણ તત્વના ભેદને ગણી આ સંખ્યા કહેવામાં આવી નથી કારણ કે તેમાં દશમી નાભિને પણ પ્રાણરૂપે ગણી છે. વળી નાભિ કદાપિ પ્રાણરૂપે પ્રસિદ્ધ નથી. પણ મુખ્ય પ્રાણનું સ્થાન એક નાભિ છે, માટે નાભિને દશમા પ્રાણરૂપે ગણી છે. કેટલેક સ્થળે ઉપસનાને લઈ કેટલાએક પ્રાણોની સંખ્યા ગણાવેલી છે, તથા કેટલેક એક પ્રાણોની સંખ્યા ઉપલક્ષણને માટે દર્શાવી છે. આ રીતે પ્રાણોની સંખ્યા શ્રુતિ વિષે વિચિત્ર હોવાથી કઇ શ્રુતિને પ્રમાણરૂપે ગણવી, આ સંબંધી, આપે વિવેચન કરવું જોઈએ.

ગુરુ:-કાર્યસમૂહને લઈ આગિયાર પ્રાણો શ્રુતિ વિષે પ્રમાણરૂપે છે. આ પ્રમાણની નિધિતિ છે. .

શિષ્ય:-નીચલા બે સૂત્રોમાં આંધી ભિન્ન યોજના છે. શ્રુતિમાં સાત મકારના

પ્રાણની ગતિ કહેલી છે, તેથી પ્રાણ સાત હોવા જોઈએ. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તમુક્વામન્ત પ્રાણોઽનૂત્કામતિ પ્રાણમનૂત્કામન્ત સર્વે પ્રાણા અનૂત્કામન્તિ” (ખં ૪, ૪, ૨) અર્થ:-જ્યારે આ વિજ્ઞાનમય આત્મા જતો રહે છે, ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પણ તેની સાથે બહાર નીકળી જાય છે તથા મુખ્ય પ્રાણ જેવો બહાર નીકળે છે કે તેની સાથે સર્વે પ્રાણો પણ બહાર નીકળી જાય છે.”

ગુરુ:-અહીં પ્રાણને માટે સર્વ શબ્દ આપેલો છે તો પછી સાતજ પ્રાણની ગતિ છે, એમ પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે થઈ શકે?

શિષ્ય:-મુખ્યત્વે કરીને સાતજ છે જેમકે નેત્રઆદિથી લઈ ચક્ષુ પર્યંતના મૂખ્યત્વે કરીને સાતજ પ્રાણો શ્રુતિ વિષે કહેલ છે. જેવી રીતે “સયોપ ચાક્ષુષઃ પુરુષઃ પરાહૃ પર્વાર્વર્તેતઃ-ધારુણોમવતિ (ખં ૪, ૪, ૧) અર્થ:-ચક્ષુ-માં રહેતો પુરુષ જ્યારે તદન તેમાંથી જતો રહે છે ત્યારે તે આત્મારૂપને જાણી શકતો નથી ” તેમજ કહ્યું છે કે ‘एकी भवति न पश्यतीत्याहुः’ (ખં ૪, ૪, ૨) અર્થ:-તે એક રૂપે છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મ આત્માની સાથે મર્વ ઇન્દ્રિયો એકરૂપ થાય છે. ત્યારે સમીપ રહેનારા કહે છે કે તે જોતો નથી.’ અહીં સર્વ શબ્દ પ્રકૃત વસ્તુને નિરૂપણ કરનારો છે. જેમકે દૃષ્ટાંત તરીકે રાઘળા બ્રાહ્મણોને લોજન કરાવવું જોઈએ. આ સ્થળે નિમંત્રણ કરેલા જે પ્રકૃત બ્રાહ્મણો છે તેઓનું જ સર્વ શબ્દ વડે બ્રહ્મણ થાય છે. પણ બીજા ગમે તે બ્રાહ્મણોનું નહિ. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ જે મુખ્ય સ્પૃત પ્રાણો કહ્યા છે, તે મર્વ શબ્દ વડે લેવા પણ બીજા નહિ.

શુરૂ:-એ તો ઠીક, પણ આ જ સ્થળે આઠમા વિજ્ઞાનને ગણાવ્યું છે તો પછી સાત જ લેવા, એમ તું કેમ કહે છે?

શિષ્ય:-એ કાંઈ દોષ નથી. કારણ કે મન તથા વિજ્ઞાન એ બેઉ તત્ત્વ મમાનરૂપે છે. તે કેવળ બિન્ન વૃત્તિના ભેદરૂપે છે. માટે માત્ર જ પ્રાણુ લેવા યોગ્ય છે. તેથી સાત જ પ્રાણુ છે.

શુરૂ:-આ મંબધી અમે જે નિશ્કરણુ કરીએ, તે તું સાંભળ સાતથી વધારે બીજા હસ્તાદિ પ્રાણુની પ્રતીતિ શ્રુતિવિષે કહેલી છે. જેમકે “હસ્તો વૈ ગ્રહ” (૫૦ ૩, ૨, ૮) અર્થ:-બે હાથ ગ્રહરૂપે છે.” આ સ્થળે ગ્રહનો અર્થ બંધન થાય છે ક્ષેત્રજ્ઞ અર્થાત્ જીવ આ ગ્રહરૂપી બંધનવડે કરીને બંધ ને પામે છે. વળી તે જીવ એક જ શરીરમાં બધાતો નથી, પણ અન્ય શરીરવિષે બંધન એક મરણુ છે. માટે આ ગ્રહ નામનું બંધન બિન્ન બિન્ન શરીરોને વિષે રહેલું છે. આ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વિષે કહેલું છે. જેમકે:-સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “પુર્યષ્ઠેન લિન્નેનપ્રાણાયેન સ યુજ્યતે । તેન વદસ્ય વૈ વન્યો માક્ષો મુક્તસ્ય તેન ચઅર્થ:-આ જીવાત્મા પુર્યષ્ઠકરૂપી પ્રાણુદિવડે જોડાયેલો હોય છે. ન્યારે આ પ્રાણુદિથી બધાયેલો હોય છે ત્યારે તે બંધનને પામેલો કહેવાય છે તથા ન્યારે તે પ્રાણુદિથી જૂદો પડેલો હોય છે ત્યારે તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થયેલી કહેવાય છે.” આ પ્રમાણે એમ કહેલું છે કે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવા પહેલાં ગ્રહ નામના બંધનવડે કરીને

જીવાત્મા જોડાયેલો હોય છે. વળી વિષય તથા ઇન્દ્રિયના ક્રમ સંબંધી અર્થર્થ વેદમાં કહેલું છે કે, “ચક્ષુષઃ ચર્થઃ-ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તથા તેને દર્શન કરવા યોગ્ય વિષય.” આ જ સ્થળે તે જ પ્રમાણે હસ્તાદિ ઇન્દ્રિયો પણ વિષયયુક્ત છે, એમ નિરૂપણુ કર્યું છે. જેમકે “હસ્તો વાદાત્મવ્ય સોપસ્ય-શ્વાદયિત્વ ક પાવુષ્ઠ વિસર્જયિત્વ્ય ચ પાદો ચ ગતવ્ય ચ (૫૦ ૪, ૮) અર્થ-હાથ તથા તેના આપવાના વિષયો, ઉપસ્થ તથા તેને આનંદ આપનારા વિષયો, પાચુ તથા તેના ત્યાગ કરવા યોગ્ય વિષયો, પાદ તથા તેના ગમન કરવા યોગ્ય વિષયો ” “દશેમે પુરુષે પ્રાણા આત્મવાદસત્ત્વે વદાસ્માન્ચરી-રાન્મર્ત્વાદુત્કામન્વય રોદયન્તિ (૫૦૩, ૬, ૪) પુરુષને વિષે દશ પ્રાણો તથા અગિયારમા તરીકે આત્મા છે. મૃત્યુ પછી ન્યારે તેઓ આ શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેઓ રૂદન કરે છે.” આ રીતે અગિયાર પ્રાણોનું નીકળવું સૂચન કર્યું છે. જો કે સર્વ શબ્દ જે પૂર્વની શ્રુતિમાં આવેલ છે, તેનો સંબંધ પ્રાણુ શબ્દ સાથે યોજવામા આવે છે, પણ તેથી અશેષ પ્રાણુને ગ્રહણ કરવા. પણ અમુક પ્રકરણમાં કહેલા છે, માટે સાત જ લેવા, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રકરણ કરતાં શબ્દનું બળ વિશેષ છે. ‘ સર્વ પ્રાણુણાને જમાડવા જોઈએ ’ આ સ્થળે પણ નહિ નિમંત્રણ કરેલા સઘળા પ્રાણુણાને લેવા, એ યોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ શબ્દનું સામર્થ્ય પ્રકરણ કરતાં વધારે છે. પણ સર્વ પ્રાણુણાને જમાડવા અશક્ય છે. માટે સર્વ શબ્દથી નિમંત્રણ પ્રાણુણાને

લેવા, તે વધારે સાડું છે. અહીં સર્વ શબ્દના અર્થના સંકેતમાં કાંઈ કારણ નથી. માટે સર્વ શબ્દથી અશેષ પ્રાણો લેવા. સંખ્યામાં જોછાપણું તેમજ વધારેપણું અયોગ્ય હોવાથી સાત જ પ્રાણ લેવા યોગ્ય નથી. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, શબ્દથી તેમ જ કાર્યથી સાત જ પ્રાણ લેવા યોગ્ય છે (૬)

શિષ્ય:-પ્રાણુનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તે આપ કહેશો.

ગુરુ:-પ્રાણ અણુરૂપે છે. સાતમા જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ રુનું-સૂત્ર ૭ મું.

પ્રાણુ અણુરૂપે.

અળવચ્ચ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી પ્રાણુ અણુરૂપે છે. (૭)

ટીકા:-ગુરુ- હવે આ સૂત્રમાં પ્રાણુનું સ્વરૂપ કેવું છે, તે સંખ્યાથી કહેવામાં આવ્યું છે. આ નિરૂપણ કરેલા પ્રાણુ અણુસ્વરૂપે બાણુવા બોધાએ. આ પ્રમાણે અણુ છે, એમ કહેવાથી તે સૂક્ષ્મરૂપે તથા અલ્પ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે શું આ પ્રાણો પરમાણુના સરખા છે ?

ગુરુ:-પરમાણુના સરખા પ્રાણો નથી. કારણ કે તેમ માનીએ તો પ્રાણોને આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેવાનો અપ્રસંગ આવે. આ પ્રાણો સૂક્ષ્મ છે. જે આ પ્રાણો સ્પૂળસ્વરૂપે હોય તો મરણ સમયે પ્રાણો બ્યારે શરીરમાંથી બહાર નિકળે છે ત્યારે, જેમ દરમાંથી બહાર નિકળતો સર્પ જોવામાં આવે

છે, તેમ મરણ પામતા પુરૂષની પાસે રહેતારા અન્ય પુરૂષોના જોવામાં આ પ્રાણો આવવા બોધાએ. આ પ્રાણો અલ્પ છે. જે આ પ્રાણો સર્વવ્યાપક સ્વરૂપે છે, એમ લાંબાએ તો શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, પ્રાણો નિકળી જાય છે, જાય છે, આવે છે, તેને બાધ આવશે. વળી જીવનું સર્વવ્યાપકપણું જે છે, તે સિદ્ધ થશે નહિ.

શિષ્ય:-જે કે પ્રાણો સર્વવ્યાપકરૂપે છે. પણ શરીરમાં તો અંત કરણાદિ કારણોની વૃત્તિની પ્રાપ્તિ માટે તેઓનું શરીરમાં અસ્તિત્વ છે.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. કારણકે પ્રાણો સર્વવ્યાપક થવાથી દરેક વૃત્તિ ઇન્દ્રિયોમાંથી થનારી હોવાથી, પ્રાણ જેમ સર્વવ્યાપક છે તેમ ઇન્દ્રિયો પણ સર્વ દૂરની વસ્તુ બાણી શકે. દરેક વસ્તુની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે વૃત્તિ હોય કે અન્ય વસ્તુ હોય, પણ તેનેજ અમે કરણરૂપે માનીએ છીએ. આ રીતે સંજામાં વિવાદ હોવાથી ઇન્દ્રિયો વ્યાપકરૂપે છે, એ કંપના જોડી છે. માટે અમે એમ નક્કી કહીએ છીએ કે, પ્રાણો સૂક્ષ્મ તથા અલ્પ છે. (૭)

શિષ્ય:-મુખ્ય પ્રાણ કેવા પ્રકારનો છે? આપે બીજા પ્રાણો સંખ્યાથી જે કહ્યું તે તો સાંભળ્યું.

ગુરુ:-મુખ્ય પ્રાણ પણ પ્રાણના કાર્યરૂપે છે. આથી આદમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આધિકરણ ૪ થું—સૂત્ર ૮ મું.

મુખ્ય પ્રાણુ બ્રહ્મનો વિકાર.

શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—વળી મુખ્ય પ્રાણુ બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે. (૮)

ટીકા:—ગુરુ—જેમ 'બીજા પ્રાણુ બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે, તેમ મુખ્ય પ્રાણુ પણ બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે આ રીતનું નિરૂપણ આ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રાણુ બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च (મુ ૨, ૧, ૩) બ્રહ્મમાંથી પ્રાણુની, મનની તેમજ સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.” આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો તથા મન મિવાય પ્રાણુની ઉત્પત્તિનું પણ શ્રુતિમાં સૂચન કર્યું છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “स प्राणमसृजत (પ્ર ૬, ૪) પરમાત્માએ પ્રાણુની ઉત્પત્તિ કરી.”

શિષ્ય—આ પ્રમાણે બ્યારે મર્વ પ્રાણુની ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહી છે તો પછી મુખ્ય પ્રાણુની ઉત્પત્તિના સળધમા પુનરાવર્તન કરવાની શી જરૂર છે ?

ગુરુ.—આ પુનરાવર્તન અધિક શકા થાય, તે દર કગ્વા માટે છે. પૂર્વે કાઇપણ અસત્ રૂપે ન હતું આ રીતના બ્રહ્મસૂત્રમાં નીચે પ્રમાણેનો મંત્ર કહેલો છે—
“न मृत्युता सीदमृत न तर्हि न रात्र्या अद्वआसीत् प्रकेत।
आनीतवात् स्वधमा तदेक तस्माद्वाव्यनपर किंचनात्
(જા ૦ મં ૦ ૮, ૭, ૧૭) અર્થ—પ્રલય સમયે મૃત્યુરૂપી કાર્ય ન હતું, દેવને લોગવવા

યોગ્ય વસ્તુ ન હતી, રાત્રીના ચિહ્નરૂપ ચંદ્ર ન હતો, દિવસના ચિહ્નરૂપ સૂર્ય ન હતો, સ્વધાસુક્ત પિતૃઓનું અન્ન આપવાનું ન હતું (અથવા સ્વધા કહેતાં પોતાથી ધારણ કરાયેલ એવી માયા ન હતી), વાયુવિના તે સમયે સર્વ એટલા હતી, આ એટલાવાળા બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ હતું નહિ” “એટલા કરતા હતા” આ રીતે પ્રાણુનું કર્મ જે એટલા કરવી, તેનું ગ્રહણ હોવાથી ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણુ હતા, એ રીતની શંકાનો ઉદ્ભવ થાય એમ છે. આમ થવાથી પ્રાણુ ઉત્પત્તિલાવથી રહિ ૧ છે, એ રીતની કોઇની મતિ થાય. આ રીતની શંકાનું નિવારણ થવા પ્રાણુની પુનરાવૃત્તિ કરી છે. અહીં ‘એટલા કરી’ આ રીતનો જે શબ્દ છે, તે એમ સૂચન નથી કરતો કે, ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાણુનું અસ્તિત્વ હતું. કારણ કે અવાતમ્ અર્થાત્ એટલા કરનાર પાંચ પ્રકારના વાયુનું અસ્તિત્વ ન હતું, આ રીતનું વિશેષણ આપ્યું છે. શ્રુતિમાં પણ બ્રહ્મના લક્ષણ સંબંધી કહ્યું છે કે, “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्राः अर्थ—બ્રહ્મ પ્રાણુથી રહિત, મનથી રહિત તથા કોઈ રીતના મલીનલાવથી રહિત છે.” આ રીતે મૂલ પ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મ પ્રાણાદિ સમસ્ત વિશેષલાવથી રહિત છે, એમ નિરૂપણ કર્યું છે. કારણ બ્રહ્મનું જ દેવળ અસ્તિત્વ હતું, એ દર્શાવવા જ બાનીત (એટલા કરી), એવો શબ્દ મૂક્યો છે મુખ્ય પ્રાણુનું નિરૂપણ શ્રેષ્ઠરૂપે કરેલ છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठ (જા ૦ ૫, ૧, ૧) અર્થ—પ્રાણ

જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠરૂપે છે.” પ્રાણને જ્યેષ્ઠ-
રૂપે કહેવાનું કારણ એ કે, વીર્યના નિક-
ળવાના સમયથી જ પ્રાણની વૃત્તિનો
લાભ હોય છે. તે સમયે પ્રાણની વૃત્તિનો
લાભ ન થતો હોય તો યોનિમાં નાંખેલ
વીર્ય દૂષિત રક્તરૂપે થાય નહિ અથવા
તો ગર્ભનો સંભવ રહે નહિ પ્રાણ જેટલો
જ્યેષ્ઠરૂપે છે તેટલી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો
જ્યેષ્ઠરૂપે નથી. કારણ કે કર્ણ આદિ
સ્થાનનો વિભાગ થવા પછી જ્યેષ્ઠપણું છે.
પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે વાગાદિ જીવના
હેતુરૂપ ગુણ તેનામાં છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“ ન વે સ્વામસ્તદ્દત્તે જીવિત્ત્વમ (ખં ૧, ૧, ૧૩)
ખીજ ઇન્દ્રિયોએ કહ્યું કે, અમે તારા વિના
જીવવા શક્તિમાન નથી.” (૮)

શિષ્ય:-મુખ્ય પ્રાણનું સ્વરૂપ કેવા
પ્રકારનું છે, તે આપ સમજાવશો?

ગુરુ:-મુખ્ય પ્રાણ વાયુ તથા ક્રિયારૂપે
નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તે સંબંધી ભિન્ન
ઉપદેશ આપ્યો છે. આ જ હેતુથી હમા
સૂત્રમાં કહ્યું છે,

અગ્નિકરણ પ મુ-સૂત્ર ૯ મુ.
મુખ્ય પ્રાણનો ક્રિયારૂપે અભાવ.

ન વાયુક્રિયે પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:-મુખ્ય પ્રાણ વાયુ તથા ક્રિયા-
રૂપે નથી. કારણ કે મુખ્ય પ્રાણનો ઉપદેશ
વાયુમાં લીધો પછી, પણ પૃથક્ છે. (૯)

શિષ્ય:-મુખ્ય પ્રાણનું સ્વરૂપ કેવા
પ્રકારનું છે, તે જાણવાની મને ઇચ્છા થાય
છે. તેમજ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, વાયુ
પ્રાણરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘ય પ્રાણઃ

સ વાયુઃ પચવિધઃ પ્રાણોડગનો ન્યાન ઉદાનઃસમાનઃ
અર્થ:-પ્રાણ વાયુરૂપે છે. આ વાયુ પાંચ
પ્રકારનો છે. જેમકે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન,
ઉદાન તથા સમાન.” અથવા તો શાસ્ત્રના
અભિપ્રાયથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાણ
ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિરૂપે છે. શાસ્ત્રકારો કહે
છે કે, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ સામાન્ય છે તથા
પ્રાણ આદિ વાયુઓ પાંચ પ્રકારના છે.

ગુરુ:-હું કહું તે સાંભળ. પ્રાણ વાયુ-
રૂપે નથી. તેમજ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારરૂપે
પણ મુખ્ય પ્રાણ નથી.

શિષ્ય:-આપનું એમ માનવું શા
કારણથી છે?

ગુરુ:-મુખ્ય પ્રાણનો ઉપદેશ પૃથક્
જણાવ્યો છે. વળી વાયુથી પૃથક્ પ્રાણનો
ઉપદેશ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“ પ્રાણ एन ब्रह्मणः चतुर्थः पदः स वायुना ज्यो-
तिषा मति च तपति च (છાં ૩, ૧૮, ૪)
પ્રાણ બ્રહ્મના ચોથા પદરૂપે છે. તે વાયુના
આશ્રયરૂપ તેજવટે પ્રકાશે છે તથા તપે
છે.” જે મુખ્ય પ્રાણ વાયુરૂપે હોય તો
વાયુનો પૃથક્ ઉપદેશ કહેવામાં આવે
નહિ. તેમજ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિથી પણ
મુખ્ય પ્રાણનો પૃથક્ ઉપદેશ છે. વાક
આદિ ઇન્દ્રિયોનો જ્યાં ક્રમ ગણાવ્યો છે,
ત્યાં પ્રાણનો પૃથક્ ક્રમ ગણાવ્યો છે.
ખીજ ઇન્દ્રિયો તથા તેની વૃત્તિનો અભેદ
છે. હવે મુખ્ય પ્રાણ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર-
રૂપે હોય તો ઇન્દ્રિયોથી તેનો પૃથક્ ઉપ-
દેશ બની શકે નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
“ एतन्मात्राद्यने प्राणो मनः मीन्द्रियाणि चान्न वायुः
(સું ૨, ૧, ૩) આ બ્રહ્મમાંથી પ્રાણની,

મનની, સર્વ ઇન્દ્રિયોની, આક્રમણની તથા વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ-ઓમાં વાયુથી તથા ઇન્દ્રિયોથી પ્રાણનો ઉપદેશ ભિન્ન આપેલ છે. માટે તેને અનુ-સરવું જોઈએ. વળી સર્વ ઇન્દ્રિયોની એક વૃત્તિ સંભવી શકે નહિ કારણ કે દરેક ઇન્દ્રિયની વૃત્તિ ભૂદી ભૂદી છે. પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયનું કારકપણું નથી.

શિષ્ય:-જો કે સર્વ ઇન્દ્રિયસમુદાયનો કારક એક નથી, છતાં પાંજર ચાલન ન્યાય-વડે તે બની શકશે. જેમકે એક પાંજરામાં રહેલાં અગીઆર પક્ષીઓ દરેક પોતપોતા-ના વ્યાપારને કરે છે, પણ તે સર્વ એક થઈ પાંજરાને હલાવી મૂકે છે. આ રીતે એક શરીરમાં અગીઆર પ્રાણો રહેલા છે. આ દરેક પ્રાણ પોતપોતાના વ્યાપારવાળા છે. પણ તે સર્વ એકઠા થઈ એક પ્રાણ-સંજ્ઞક વ્યાપારને કરશે.

શુદ્ધ-તા, તેમજ નહિ પ્રત્યેકમાં રહેલા, તથા પાંજરા હલાવી શકાય એવા ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપારવડે, અગીઆર પક્ષી-ઓ એકઠાં થઈ એક પાંજરાને હલાવી શકે, એ યોગ્ય છે. કારણ કે તે રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. પણ આ રથને તો શ્રવણાદિ ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપારવાળા પ્રાણો એકઠા થઈ ચેષ્ટા કરી શકે એમ નથી. કારણ કે તે રીતની શ્રુતિના પ્રમાણનો અભાવ છે. કારણ કે ચેષ્ટાવાળો વ્યાપાર શ્રવણાદિ થી અત્યંત ભિન્ન છે. વળી પ્રાણનું શ્રેષ્ઠ-પણું જે કહ્યું છે તે વાણી આદિમાં પ્રાણની શુણભાવની પ્રાપ્તિને લીધે છે. પણ પ્રાણ

ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારરૂપે હોય તો સંભ-વી શકે નહિ. આથી એમ થાય છે કે, વાયુ તેમજ ક્રિયાથી પ્રાણ અત્યંત ભિન્ન છે.

શિષ્ય:-ત્યારે શ્રુતિમાં એમ કેમ કહ્યું છે કે, જે પ્રાણ છે તે વાયુરૂપે છે.

શુદ્ધ:-આ સંબંધી કહેવામાં આવ્યું છે કે, આ વાયુ જ શરીરવિષે રહેલો હોય છે. તે પાંચ પ્રકારની અવસ્થાને પામેલો હોય છે તથા વિશેષ આત્માથી સ્થિતિને પામેલો હોય છે. આથી તેને પ્રાણ એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. તે કંઈ અન્ય તત્ત્વરૂપે નથી. તેમજ તે વાયુ માત્રરૂપે નથી. આથી ભેદ અને અભેદવાળી બન્ને શ્રુતિને વિષે વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૯)

શિષ્ય:-ત્યારે તો પ્રાણ પણ જીવનની માફક આ શરીરવિષે સ્વતંત્રના ભોગવે છે. કારણ કે વાગાદિ ઇન્દ્રિયોના કરતાં પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે તથા આ ઇન્દ્રિયો પ્રાણથી શુણ ભાવને પામે છે. વળી પ્રાણની અનેક પ્રકારની વિભૂતિ છે, એમ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. જેમકે “સુત્રેષુ વાગાદિષુ પ્રાણઃ સર્વો હિ જાગર્તિ પ્રાણઃ સ્વપ્નનાડિનામ્” પ્રાણઃ સર્વો વાગાદિનામ્ સ્વપ્નનાડિનામ્ રક્તિ માતેવ પુત્રાન્ અર્થઃ-ત્યારે વાગાદિ ઇન્દ્રિયો સુષુપ્તિ ભાવને પામે છે ત્યારે પ્રાણ એકલો જ જાગે છે. વળી એકલો પ્રાણ જ સુત્રુભવને પામતો નથી. પ્રાણ સર્વને ગ્રહણ કરે છે. માટે સર્વગ્રહરૂપે કહેવાય છે. જેમકે તે વાણી આદિને ગ્રહણ કરે છે. વળી જેમ માતા પુત્રોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ પ્રાણ અન્ય પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે. માટે જીવની માફક પ્રાણ પણ સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ.

શુરુઃ-આ તારા કહેવાનો પરિહાર દશમા સૂત્રથી થાય છે. કારણ કે જેમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો જીવના ઉપકારભૂત છે, તેમ પ્રાણ પણ જીવના ઉપકારભૂત છે. આથી પ્રાણ સ્વતંત્ર નથી જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૦ મું.

પ્રાણની ઇન્દ્રિય સાથે સમાનતા.

चक्षुरादिवचु तत्त्वहसिष्टमादित्य ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-કારણ કે ચક્ષુ આદિની માફક પ્રાણ જીવના ઉપકારભૂત છે કારણ કે ઇન્દ્રિયોની સાથે પ્રાણનું નિરૂપણ આપેલું છે. માટે ઇન્દ્રિયોના મમાન પ્રાણ છે. (૧૦)

ટીકા-શુરુઃ-મૂળમાં જે તુ શબ્દ આવ્યો છે, તેથી પ્રાણની જીવની માફક સ્વતંત્રતા નથી. આ રીતનો નિષેધ સૂચ્યે છે. જેવી રીતે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો જેમ રાત્રની પ્રજ્ઞ હોય, તે પ્રમાણે જીવના કર્તા પદ્ધતિમાં તથા લોકપણમાં સાધનરૂપે છે, પણ સ્વતંત્ર નથી તે જ પ્રમાણે સુખ્ય પ્રાણ પણ જેમ રાત્રનો મંત્રી હોય, તેમ જીવના મર્મ પ્રકારના અર્થના સાધનરૂપે છે, પણ સ્વતંત્ર નથી.

શિષ્ય:-આ કેવી રીતે મિદ્ધ થાય ?

શુરુઃ-ઇન્દ્રિયોની સાથે પ્રાણનું પણ નિરૂપણ છે અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે જ પ્રાણનું પણ પ્રાણમંવાદ આદિમાં નિરૂપણ કીધેલું છે. જેવી રીતે બૃહત્ તથા સ્થંતર આદિ ગામ છે, તેની માફક જે મમાન ધર્મવાળા હોય તેનું જ એક

સાથે નિરૂપણ હોય છે. મૂળ સૂત્રમાં જે આદિ શબ્દ મૂક્યો છે, તે એમ સૂચ્યે છે કે, પ્રાણ પણ અવયરૂપે તથા અસેતનરૂપે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણ સ્વતંત્ર નહિ હોવાનું નિરાકરણ દર્શાવ્યું છે. (૧૦)

શિષ્ય:-જ્યારે ચક્ષુઆદિની માફક પ્રાણનું જીવવિષે સાધનપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે તો પછી જેમ ચક્ષુઆદિના રૂપાદિ વિષય છે, તેમ પ્રાણના પણ વિષય હોવા જોઈએ. રૂપાદિ વિષયરૂપ વ્યાપારવડે ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયો જીવવિષે સાધન ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી રૂપાદિવિષયરૂપ અગ્નીઆર જ કાર્ય સમૂહની ગણના કરવામાં આવી છે તથા તે માટે અગ્નીઆર પ્રાણો કહેલ છે. પણ ખારમા કાર્ય-સમૂહની પ્રાપ્તિરૂપે નથી, કે જેને માટે ખારમા પ્રાણની સૂચના હોય.

શુરુઃ-પ્રાણ ઇન્દ્રિયભાવથી રહિત હોય તેમાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૧ મું.

પ્રાણ ઇન્દ્રિયભાવથી રહિત.

अकरणत्वाच्च, न दोषस्तथाहि

दर्शयति ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રાણ ઇન્દ્રિયભાવથી રહિત છે. તેથી તેમાં દોષ આવતો નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. (૧૧)

ટીકા-શુરુઃ-પ્રાણને અન્ય વિષયની પ્રાપ્તિ નથી એ દોષ નથી. કારણ કે પ્રાણ ઇન્દ્રિયભાવથી રહિત છે. જેમ ચક્ષુ

આદિને વિષયાદિ અવયવો છે, તે પ્રમાણે પ્રાણને વિષયરૂપ અવયવવડે સાધનપણું સિદ્ધ થતું નથી. આથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, પ્રાણ કાર્યભાવથી રહિત હોય.

શિષ્ય-એમ આપ શાથી કહો છો ?

શુર-શ્રુતિમાં ખીજા પ્રાણોમાં નહીં સંભવી શકે, તેવું મુખ્ય પ્રાણનું વિશેષ કાર્ય પ્રાણ સંવાદિના પ્રકરણમાં નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે, 'અથ હ પ્રાણા અહ શ્રેયસિ વ્યૂદિરે દ્યુપતમ્ય 'યસ્મિન્વ ઉત્ક્રામન્તે શરીર પાપિષ્ઠતરમિષ દરન્તે સ વ શ્રેષ્ઠ.' (છાં ૫.૧.૬, ૭) અર્થ-એક વખત આ સર્વ ધ્વંસિયો માહો-માહે પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે લડવા માંડી. આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, તમારામાંથી જે ધ્વંસિયોના નિર્ગમનથી શરીર શબરૂપ અસ્પૃશ્ય જેવું થઈ રહે, તે ધ્વંસિય મુખ્ય છે." આ પ્રમાણેનું નિરૂપણ કરી વાગાદિ દરેક ધ્વંસિય પોતપોતાના વ્યાપારથી રહિત થવા છતાં પૂર્વની માફક અલિપ્ત કાયમ રહ્યું. પણ જેવી પ્રાણે શરીરમાંથી નીકળ, વાની તૈયારી કરી કે વાગાદિ ધ્વંસિયો શિથિલપણને પામી તથા શરીરને પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેથી એમજ જણાય છે, કે શરીરની સર્વ ધ્વંસિયોની સ્થિતિ પ્રાણને લીધે છે. વળી કહ્યું છે કે, "તાન્વરિષ્ઠઃ પ્રાણ ડયાચ મામોદમાપદયાહમેવૈતપથપાત્માન પ્રવિમર્ચ્યત દ્વાનમવદ્યમ્ય વિષારવામિ" અર્થ:-આ સર્વને પ્રાણરૂપ દેવ કહેવા લાગ્યા, તમે મોહને પામે નહિ. હું જ પાત્ર પ્રકારે વિલકા થઈ આ શરીરને દૃઢતમ કરી ધારણ

કરી શકું છે અર્થાત્ જીવનયુક્ત કરું છું." આ જ રીતનું તાત્પર્ય નીચલી શ્રુતિમાં કહ્યું છે જેમકે, 'પ્રાણેન રક્ષત્ત્વર કુલયમ્' (ખૂં ૪, ૩, ૧૨) અર્થ-પ્રાણ નિકૃષ્ટ શરીરનું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, જ્યારે ચક્ષુ આદિ ધ્વંસિયો સુપુષ્પિતને પામેલી હોય છે ત્યારે પ્રાણ શરીરની રક્ષા કરે છે કહ્યું છે કે, "યસ્માન્વિમ્માત્માન્ત્રાપ્તાન ઉત્ક્રામતિ તદવૈતત્તદુષ્યતિ" (ખૂં ૧, ૩, ૧૯) તેન યદશ્માતિ યતિવતિ તેનેતરાન્પ્રાણાનવતિ' જ્યારે કોઈ અંગમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય છે ત્યારે તે અંગ શુષ્ક થઈ જાય છે. પ્રાણવડે જીવ જે કંઈ ખાય છે તથા પીએ છે, તેવડે મુખ્ય પ્રાણ અન્ય પ્રાણોનું રક્ષણ કરે છે." આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, શરીરની ધ્વંસિયોનું રક્ષણ પ્રાણવડે છે. વળી કહ્યું છે કે, "ક્ષ્મિન્ન્યદુત્ક્રાન્ત ઉત્ક્રાન્તો મતિપ્પામિ ક્ષ્મિન્ના પ્રતિષ્ઠિતે પ્રતિષ્ઠામિ" શરીરમાંથી કોના છૂટા પડવાને લીધે હું છૂટો પડીશ તથા કોની ગ્થિતિવડે મારી સ્થિતિ રહેશે" આ પ્રમાણે તેણે પ્રથમ પ્રાણની ઉત્પત્તિ કરી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં જીવનું નીકળવું તથા સ્થિતિ પ્રાણને લીધે છે, એમ કહ્યું છે. (૧૧)

શિષ્ય-પ્રાણ કેવી રીતના વ્યાપાર-વાળો છે, તે સળધી આપ મને ઉપદેશ આપશો ?

શુર-જેમ મનના વ્યાપારો અનેક છે, તે પ્રમાણે પ્રાણના પણ પાંચ વ્યાપાર છે, એ રીતનું શ્રુતિમાં કહેલું છે. જેમકે:-

અધિકરણ પ મુ-સૂત્ર ૧૨ મુ.

પ્રાણ પાંચ પ્રવૃત્તિવાળો

પશ્ચદ્વૃત્તિમનોવદ્વ્યપદિશ્યતે ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-મનની માફક મુખ્ય પ્રાણ પાણ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારવાળો છે, એમ કહેલું છે. (૧૨)

ટીકા:-શુદ્ધ-મુખ્ય પ્રાણનું વિશેષ કાર્ય એ છે કે, જેથી કરી શ્રુતિ વિષે તે પાંચ પ્રકારના વ્યાપારવાળો કહેવાય છે. જેમકે, પ્રાણોડપાનો વ્યાન ઉદાન: સમાન (૫૦ ૧,૫,૩) અર્થ:-પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન તથા સમાન, આ રીતે પાંચ વ્યાપાર છે. અહીં વ્યાપારના લેદને લીધે વાયુના કાર્યલેદો છે. પ્રાણ બહાર નીકળવાના વ્યાપારવાળો છે તથા તેનું કર્મ શ્વાસ લેવાનું છે. હવે અપાનવાયુ, વાયુને અંદર ખેંચવાવાળી વૃત્તિવાળો છે તથા તેનું કર્મ નિશ્વાસ આદિ છે. વ્યાનવાયુ પ્રાણ તથા અપાનની સંધિ વિષે રહેલો છે, તથા વીર્યની માફક કર્મના હેતુરૂપ છે. ઉદાનવાયુ ઉર્ધ્વ વ્યાપારવાળો છે તથા તેનું કર્મ ઉઠાડવું આદિ છે. સમાનવાયુ સર્વાંગમાં સમાન પ્રકારે અન્ન તથા રસને રાજે છે. આ રીતે મનની માફક પ્રાણ પાણ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિવાળો છે. અર્થાત્ જેવી રીતે મનના પાંચ પ્રકારના વ્યાપાર છે, તે પ્રમાણે પ્રાણના પણ છે. શ્રોત્રાદિના વિષયરૂપ જે શબ્દાદિ વિષયો છે, તે મનના પાંચ પ્રકારના વ્યાપારરૂપે છે, પણ અહીં જે કામ, મંકદ્ય ઇત્યાદિ મનના

ધર્મો કહેલા છે, તેને મનના તથા વ્યાપારરૂપે લેવા નહિ કારણ કે તેની સંખ્યા પાંચ કરતાં વધારે છે.

શિષ્ય:-શ્રોત્રાદિના વિષયથી ભિન્ન ભૂત, ભવિષ્ય આદિ વિષયવાળી મનની બીજી એક વૃત્તિ છે, જેથી આખરે મનના વ્યાપારમાં પાંચની સંખ્યાથી વધારે થાય છે.

શુદ્ધ:-જો એમ છે તો ‘પાતમ-પ્રતિપિદ્મનુમત ભવતિ બીજાનો મત પ્રતિ-પેધથી રહીત હોય તે માનનીય થાય છે’ આ રીતના ન્યાયથી પણ મનના પાંચ પ્રકારના વ્યાપારો યોગશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે, ‘પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતય: (પાત૦ યોગ૦ સૂ૦ ૧, ૧, ૬) અર્થ:- મનના પ્રમાણ, ભ્રમ, વિકલ્પ અર્થાત્ સસલાને શીગડું આદિનું જ્ઞાન, તામ-સીવૃત્તિ, તથા સ્મૃતિ, આ રીતના પાંચ વ્યાપાર છે.’ અથવા તો બહુ વ્યાપારવાળો હોવાથી પ્રાણનું નિરૂપણ મનરૂપે કહેલું છે એમ બાણુવું. અથવા તો એમ માનવું કે, મનની માફક જીવના વ્યાપારરૂપ હોવાથી પ્રાણ પણ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારવાળો છે. (૧૨)

શિષ્ય:-પ્રાણનું પરિમાણ કેવા પ્રકારનું છે, તે આપ જણાવશો ?

શુદ્ધ:-જેમ અન્ય પ્રાણ અણુ છે, તે જ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુરૂપે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ હું—સૂત્ર ૧૩ મું.

મુખ્ય પ્રાણ અણુરૂપે.

અણુરૂપે ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુરૂપે છે.

ગુરુ:—બીજા પ્રાણની માફક મુખ્ય પ્રાણ પણ અણુરૂપે જાણવો. આ રથને અણુ કહેવાથી પ્રાણ સૂક્ષ્મ તથા પરિચ્છેદવાળો છે, એમ જાણવું. કારણ કે આ પ્રાણવાયુ પાંચ પ્રકારના વ્યાપારવડે આખા શરીરને વ્યાપી રહેલ છે. મુખ્ય પ્રાણ સૂક્ષ્મ છે. કારણ કે તે જ્યારે નિકળે છે, ત્યારે પાસે બેસનારાઓથી જોવામાં આવતો નથી. પ્રાણને ઉત્ક્રાંતિ, ગતિ તથા આવવું, એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલ હોવાથી પ્રાણ પરિચ્છેદવાળો છે.

શિષ્ય:—શ્રુતિમાં પ્રાણને વિભુ અર્થાત્ વ્યાપકરૂપે કહેલ છે. જેમકે, “તમઃ પ્લુષિણા સમો મશકેન સમો નોગેન સમ ઇમિ સ્થિમિલોકે. સનોજેન સર્વેન (બુ ૦ ૧, ૩, ૨૨) પ્રાણ મધમાખનાં સરખો, મચ્છરનાં સરખો, ગજના સરખો, ત્રણ લોકના સરખો તથા સર્વરૂપે છે.”

ગુરુ:—હું કહું છું, તે સાંભળ. આધિદેવિક સ્વરૂપને લઈ, તેમજ સમષ્ટિ વ્યક્તિરૂપે તથા હિષ્યગર્ભસ્વરૂપે કરી પ્રાણનું આ વિભુપણું કહેલ છે, પણ આધ્યાત્મિક સ્વરૂપવડે નહિ. વળી પ્રાણ મચ્છરઆદિના સરખો છે, ઇત્યાદિ સરખાપણના વચનવડે તેનું અસ્તિત્વ હરેક પ્રાણીમાં જુદું જુદું છે. આ રીતે મુખ્ય પ્રાણ પરિચ્છેદવાળો છે. આમ હોવાથી શ્રુતિનો બાધ આવતો નથી. (૧૩)

શિષ્ય:—પ્રાણ આદિ પોતે પોતાની શક્તિથી વ્યાપાર કરે છે કે બીજા કોઈ દેવતાનો આશ્રય લઈ કરે છે ?

ગુરુ:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણઆદિને અગ્નિઆદિનું અધિષ્ઠાન છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૭મું—સૂત્ર ૧૪મું.

પ્રાણાદિ અગ્નિઆદિના

અધિષ્ઠાનરૂપે

જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનં તુ તદામનનાત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ પ્રાણ જ્યોતિઆદિના અધિષ્ઠાનરૂપે આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પ્રાણનું નિરૂપણ છે. (૧૪)

ટીકા:—શિષ્ય:—આમાં નિરૂપણ કરેલા પ્રાણ પોતપોતાના મહિમાને લઈ પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે કે દેવતાનો આશ્રય લઈ પોતાનાં કાર્યો કરે છે? આપણે એમ માનીએ કે, પોતાના કાર્યની શક્તિના યોગથી પોતાના મહિમાથી પ્રાણની પ્રવૃત્તિ થાય છે વળી જો કોઈપણ દેવતાઓને આશ્રિત રહી પ્રાણની પ્રવૃત્તિ છે, એમ માનવાથી લોકતાપણમાં ફેરોનું અધિષ્ઠાતાપણું કહેવાશે તથા જીવાત્માના લોકતાપણામાં બાધ આવશે. માટે માફ માનવું જોમ છે, કે પોતાના મહિમાવડે પ્રાણની પ્રવૃત્તિ છે.

ગુરુ:—આ જ કારણથી આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણ પણ જ્યોતિઆદિના અધિષ્ઠાનરૂપે છે. અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે વ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વ પક્ષને તોડી નાખે છે. જ્યોતિઆદિથી અર્થાત્ અગ્નિ આદિ અભિમાની દેવતાઓથી

અધિષ્ઠિત થયેલ વાગાદિ ઇન્દ્રિયોને સમૂહ પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, આ રીતની પ્રતિજ્ઞા છે. મૂળમાં તદામનનાત ધન્યાદિ શબ્દથી આ હેતુનું નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અગ્નિર્વામિભૂતા મુક્ત પ્રાવિશત્ (ૐ ૨, ૪) અગ્નિ એ વાણીરૂપે થઈ મુખમાં પ્રવેશ કર્યો.” આ રીતે અગ્નિ વાણીરૂપે થઈ મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, આમ અગ્નિ દેવ આત્મા-વડે અધિષ્ઠાતાપણાને પામ્યા, એમ કહ્યું છે. અગ્નિ દેવનો વાણી સાથે સંબંધ છે, એ રીતનું નિરૂપણ કર્યું છે, પણ અગ્નિનો વાણીને વિશે અથવા મુખ વિશે કંઈ વિશેષ સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “વાયુઃ પ્રાણો મૂલ્વા નાસિકે પ્રાવિશત્ (ૐ ૨, ૪,) વાયુએ પ્રાણરૂપે થઈ નાસિકામાં પ્રવેશ કર્યો.” આ રથજે પણ વાણીની માફક ચોળના કરવી. વળી અન્ય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વાગેવ દ્રઘણઃ ચતુર્થઃ પાદઃ સોગ્નિના જ્યોતિષા મા-તિ ચ વપતિ ચ (છાં ૩, ૧૮, ૩) મનરૂપી બ્રહ્મના ઈતરપાદની અપેક્ષાએ વાણી ખરેખર બ્રહ્મના ચોથા પાદરૂપે છે. તે અગ્નિ અધિદેવરૂપ તેજવડે પ્રકાશે છે તથા તપે છે.” આ શ્રુતિવડે વાકઆદિ અગ્નિઆદિના જ્યોતિરૂપે છે. આ રીતના અર્થને દૃઢ કરે છે. વળી કહ્યું છે કે, “સં વે વાગમેવ પ્રયમામ્યવહન્તા વદા મૃત્યુમત્યુચ્યત સોગ્નિરગવરા (શૂં ૧, ૩, ૧૨) મૃત્યુનો પરાજય કર્યા પછી પ્રાણ દેવતાએ પ્રથમ વાગુદેવતાનું રક્ષણ કર્યું. મૃત્યુનો પરાજય થયા પછી જ્યારે વાણી

પાપના આસંગમાંથી મુક્ત થઈ ત્યારે તે અગ્નિરૂપે થઈ.” આ શ્રુતિથી વાગઆદિનું અગ્નિઆદિ પામવાવાળાં વચનવડે આ જ અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. આ રીતની પ્રતીતિવડે અધ્યાત્મ તથા અધિ-દેવતરૂપ વિભાગને લઈ વાકુઆદિનું અ-ગ્નિઆદિરૂપે સૂચન થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, વાગધ્યાત્મમિતિ ગ્રાહુ પ્રહિષ્ણ-સ્તાવદર્શિનઃ । વત્ત્યમવિમૂત તુ વહનિસ્ત્રાધિ-દૈવત્વમ્ અર્થ-તત્ત્વદર્શી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ વા-ણીને અધ્યાત્મરૂપે કહે છે. જે કોઈ બો-લવા યોગ્ય છે, તે અધિભૂતરૂપે છે તથા અગ્નિ અધિદેવતરૂપે છે.” એમ વાકુ-આદિ અગ્નિઆદિ દેવતાને અધિષ્ઠિત છે, આ પ્રમાણે વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આ-વ્યું છે. પોતાની કાર્ય શક્તિના યોગથી પોતાના મહિમાવડે પ્રાણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમ જે કહ્યું છે તે જોડું છે. ગાડુઆદિ ગતિવિશે શક્તિમાન છે, છતાં તે ગાડાને બળદઆદિ જોડવામાં આવે છે, તો જ તેમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એમાંથી ગમે તેમ પ્રાપ્તિ હોય, પણ એટલો તો શાસ્ત્રથી નિશ્ચય થાય છે કે, ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના દેવોને આશ્રયી છે. (૧૪)

શિષ્ય:-દેવો અધિષ્ઠાતારૂપે થવાથી તેઓ લોકતારૂપે થશે તથા તેમ થવાથી જીવના લોકતાપણમાં બાધ આવશે.

ગુરુ:-આજ બાબતનું નિરાકરણ ૧૫મા સૂત્રમાં કર્યું છે. તેમાં કહ્યું છે કે, શ્રુતિના પ્રમાણથી મિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાણ-વાળા જીવને જ પ્રાણનો મબંધ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ઉમું-સૂત્ર ૧૫મું.

જીવનો પ્રાણ સાથે સંબંધ.

પ્રાણવતા શબ્દાત્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પ્રાણયુક્ત જીવની સાથે પ્રાણોનો સંબંધ છે. (૧૫)

ટીકા-સુર-જે કે પ્રાણો અધિક્ષાતા દેવરૂપે છે, છતાં શ્રુતિપડે આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે કે, પ્રાણયુક્ત તથા કાર્યના સાધનરૂપ દેહના સ્વામી એવા જીવસાથે પ્રાણને સંબંધ છે. કહ્યું કે, “અથ ય દત્તા-કાશમનુવિષ્ણુ ચક્ષુ સંચાક્ષુ પુરુષો દર્શનાય ચક્ષુરયો વોવેદેર્દજિર્જાતિ સ આત્મા ગધાય પ્રાણમ્ (બૃ. ૮, ૧૨, ૪) વળી આ આકાશમાં ચક્ષુઓ રહેલાં છે અને ચક્ષુઓમાં જે પુરૂષ રહેલ છે, તેનાં દર્શન અર્થે ચક્ષુઓ કરવામાં આવ્યાં છે. જ્વાલ લેવાની ઇચ્છાવાળો જે એમ જાણે છે કે, હું સુંબું છું, તે આત્મા છે.” આ શ્રુતિ જીવ સાથે પ્રાણોનો સંબંધ નિરૂપણ કરે છે. ફરેક ઇન્દ્રિયના અધિક્ષાતા દેવ જૂદા જૂદા છે આથી અનેક દેવોનું ભોક્તાપણું એક શરીરમાં છે, એમ કલ્પના કરવી તે ખોટી છે. આ રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ ધરાવનાર જીવ જ આ શરીરમાં ભોક્તારૂપે છે. (૧૫)

શિષ્ય:-કોઈ વખત દેવો ભોક્તારૂપે હોય તથા કેટલીક વાર જીવ હોય, એમ કેમ ન બને ?

સુર:-તેમ બને નહિ કારણ કે જીવને દેહની પ્રાપ્તિ પોતાના કમને લીધે છે. આ જીવ

નિત્ય છે, માટે તે જ પુરુષાપનો તેમ જ સુખ દુઃખનો ભોક્તા છે. આ જ હેતુથી ૧૬મા સૂત્રથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૬ મું

જીવ ભોક્તારૂપે

તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી જીવનું જ ભોક્તાપણું છે. કારણ કે બીજા દેવો નિત્યરૂપે નથી. જીવ નિત્ય છે.

ટીકા-સુર:-શરીર આત્માનું જ શરીર-વિશે ભોક્તાપણું છે. કારણ કે પુરુષ-પાપનું લેપન હોવાથી તેમજ સુખ તથા દુઃખના ઉપભોગનો સંભવ હોવાથી જીવનું નિત્યપણું છે, પણ દેવતાઓનું નથી. દેવો શ્રેષ્ઠ એશ્વર્યપદને વિશે સ્થિતિ કરનારા છે. આવા દેવોને આવા હીન શરીરમાં ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થાય, એ યોગ્ય નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પુણ્યમેવામ્ ગચ્છતિ ન હૃદૈ દેવાન્પાપ ગચ્છતિ (બૃ. ૧, ૫, ૨૦) જે કાંઈ પવિત્ર હોય છે, તેજ તેની સમીપ છે. કારણ કે પાપ દેવતાની સમીપ જઈ શકતું નથી.” વળી જીવ સાથે પ્રાણોનો સંબંધ છે. કારણ કે, ઉત્ક્રાંતિ આદિમાં આ રીતનું સ્થાન જોવામાં આવે છે. જેમકે “તમુત્ક્રામન્ત પ્રાણોઽનુત્ક્રામન્તિ પ્રાણમનુત્ક્રામન્ત સર્વે પ્રાણા અનુત્ક્રામન્તિ (બૃ. ૪, ૪, ૨) ત્યારે આ વિજ્ઞાનમય આત્મા જતો રહે છે ત્યારે સુખ્ય પ્રાણ પશુ તેની સાથે બહાર નિકળી જાય છે; તથા સુખ્ય પ્રાણ જેવો બહાર નીકળે છે કે, તેની સાથે સર્વે પ્રાણો પશુ બહાર નીકળી જાય છે.” માટે જો કે

ઇન્દ્રિયોના નિયન્તારૂપે દેવો છે. છતાં જી-
વતું જે લોકતાપણું છે, તે તેઓને પ્રાપ્ત
થતું નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિયોને અર્થે દેવો
છે. પણ લોકતાને અર્થે તેઓ નથી. (૧૬)

શિષ્ય-મુખ્ય પ્રાણ તથા અન્ય પ્રાણ-
માં શું સિન્નતા છે, તે આપ કહેશો?

ગુરુ-અગીયાર પ્રાણો જે ગણાવ્યા
છે, તે ઇન્દ્રિયોરૂપે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં
તે પ્રમાણે કહ્યું છે. આથી અગીયાર પ્રાણો
મુખ્ય પ્રાણથી ભિન્ન છે જેમકે,-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૭ મું.

પ્રાણો શ્રેષ્ઠ પ્રાણથી ભિન્ન.

ત ઇન્દ્રિયાણિ તદ્વચપદેશાદન્યત્ર શ્રેષ્ઠાત્ ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ-આ અગીયાર પ્રાણો ઇન્દ્રિયો-
રૂપે છે. કારણ શ્રુતિ તે પ્રમાણે કહે છે.
વળી મુખ્ય પ્રાણથી તે પ્રાણો ભિન્ન છે. (૧૭)

ટીકા:-ગુરુ-આપે એક પ્રાણ મુખ્ય
કહ્યો તથા બીજા અગીયાર પ્રાણો ગણાવ્યા.
આમાં મને એક પ્રકારનો સંદેહ થાય છે.
શું મુખ્ય, પ્રાણના વૃત્તિભેદરૂપે બીજા
પ્રાણો છે કે શું તે પ્રાણો તદ્દન જુદા જ
છે? આ બેમાંથી શું ખરું છે? હું તો એમ
ધારું છું કે, મુખ્ય પ્રાણના વૃત્તિભેદોરૂપે
આ પ્રાણો છે.

ગુરુ-આમ કેવી રીતે બને ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન
કર્યું છે. શ્રુતિ પ્રથમ મુખ્ય તથા ઇતર
પ્રાણોનું નિરૂપણ કરે છે તથા છેવટમાં
એમ સૂચન કરે છે કે, અન્ય પ્રાણો મુખ્યના
આત્મારૂપે છે. જેમકે, “અન્તાસ્યેન સર્વે રૂપ

મસાવેતિ ત એતસ્યેન સર્વે રૂપમભવતુ (બ્રુ ૧, ૫,
૨૧) અમે સર્વે મુખ્ય પ્રાણના સ્વરૂપરૂપે
છેએ, આ રીતનો નિશ્ચય કરી તે પ્રાણો
મુખ્ય પ્રાણના સ્વરૂપરૂપે થયા.” વળી
પ્રાણ એ એક શબ્દ હોવાથી બેઉના એક-
પણાનો નિશ્ચય થાય છે. નહિ તો પ્રાણ
શબ્દનું અનેકાર્થપણું જે ખોટું છે, તેનો
પ્રસંગ આવી પડે. જે તેમ ન હોય તો
સર્વ એક છે, અથવા મુખ્યરૂપે છે અથવા
તો ભિન્ન છે, આ રીતની લક્ષણાનો પ્રસંગ
આવે. માટે જેવી રીતે એક પ્રાણની પ્રાણ
આદિ પાંચ વૃત્તિઓ છે, તે પ્રમાણે વાક
આદિ અગિયાર વૃત્તિઓ છે.

ગુરુ-પ્રાણથી વાક આદિઓ ભિન્ન
તત્વરૂપે છે.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ-ભિન્ન પ્રકારનું નિરૂપણ છે.

શિષ્ય-ભિન્ન પ્રકારે શું નિરૂપણ છે,
તે કહેશો ?

ગુરુ-મુખ્ય પ્રાણનો ત્યાગ કર્યા પછી
બાકી રહેલ પ્રકૃત પ્રાણો અગિયાર ઇન્દ્રિ-
યોરૂપે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.
શ્રુતિમાં આ રીતનું સૂચન કર્યું છે, જેમકે
‘એતસ્માન્નાયતે પ્રાણો મન. સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ (મુ ૦
૨, ૧, ૩) આત્માભાથી પ્રાણ, મન તથા
સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ છે,” ઇત્યાદિ
શ્રુતિમાં પ્રાણનું નિરૂપણ જુદું કર્યું છે
તથા ઇન્દ્રિયોનું નિરૂપણ જુદું કર્યું છે.

શિષ્ય-મન પણ ઇન્દ્રિયરૂપે હોવાથી
પ્રાણની માફક મનનો પણ ત્યાગ કરવો
જોઈએ. કારણ કે “મન મર્વેન્દ્રિયાણિ ચ મન

તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો” આ રીતે મનને ઇન્દ્રિયોથી જૂદી નિરૂપણ કરી છે.

શુર-તું કહે છે તે ખરું. સ્મૃતિમાં અગિયાર ઇન્દ્રિયો કહી છે તથા શ્રોત્રની માફક મનને પણ ઇન્દ્રિયતરીકે ગણ્યું છે. પણ પ્રાણને ઇન્દ્રિયતરીકે શ્રુતિ કે સ્મૃતિમાં ગણ્યો નથી. આ રીતે લિન્ન નિરૂપણ હોવાથી પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયના તત્વમાં પણ ભેદ છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. એક તત્વ છે, એમ લઈએ તો પ્રાણ એક રૂપે થઈ ઇન્દ્રિયના ઉપદેશને પ્રાપ્ત થાય તથા ન થાય, આ રીતનો પ્રતિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મુખ્યથી અન્ય તત્વરૂપે પ્રાણો છે. (૧૭)

શિષ્ય:-પ્રાણો મુખ્ય પ્રાણથી અન્ય તત્વરૂપે કેવી રીતે છે?

શુર-શ્રુતિમાં પ્રાણુનું વાકૂ આદિથી લિન્ન વર્ણન છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

શ્રુતિનું પ્રમાણ

મેદથ્યુતે. ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-મુખ્યપ્રાણથી વાગાદિ લિન્ન છે. આ રીતની શ્રુતિ છે. (૧૮)

ટીકા -શુર:-વાગૂઆદિથી લિન્નપ્રાણ છે. આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, ‘તેહવાચમ્બુ’ (જુ. ૧, ૩, ૨,) ‘જીજ્ઞા દેવોએ વાકૂ દેવતાને કહ્યું,’ આ રીતની ગરૂઆત કરી ઉપદ્રમાં કહ્યું છે કે, તે સંધ્યા દેવોએ મુખમાં રહેલા પ્રાણને કહ્યું. આ રીતે અસુરનો નાશ કરવાવાળા મુખ્ય

પ્રાણનો લિન્ન ઉપદેશ છે. તે જ રીતે પ્રાણના ભેદ સંબંધી અનેક શ્રુતિઓ ઉલ્લેખરણ તરીકે છે. જેમકે, “મનો વાચં પ્રાણ તાન્યાત્મને કુન્ત મન, વાકૂ તથા પ્રાણ આને પ્રતપતિએ પોતાને માટે કર્યા.” આથી પણ મિદ્ધ થાય છે કે અન્ય પ્રાણો મુખ્યથી લિન્ન તત્વરૂપે છે. (૧૮)

શિષ્ય:-મુખ્ય પ્રાણ લિન્ન છે, તેના સંબંધમાં જીજ્ઞા કંઈ કારણ હોય તો તે કહો.

શુર-પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો બેઉ વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા છે. આથી ૧૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૯ મું.

મુખ્ય પ્રાણુનું વિલક્ષણપણું.

વૈલક્ષણ્યાચ્ચા ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-મુખ્ય તથા અન્ય પ્રાણુનું વિલક્ષણપણું છે.

શુર:-મુખ્ય પ્રાણુનું અન્ય પ્રાણથી વિલક્ષણપણું છે. ન્યારે વાકૂ આદિ સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ એકલો જાગે છે. તે એકલો, જેમ અન્ય ઇન્દ્રિયો આસંગના દેવવાળી છે તેમ નથી. પ્રાણની સ્થિતિવટે જીવાત્મા દેહને ધારણ કરે છે તથા તેના નિકળવાથી દેહનું પતન થાય છે, પણ ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ તે ઉત્ક્રાંતિથી કથુ થતું નથી. ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોને જોવાના કાન્ધુ-સ્વરૂપે છે, પણ પ્રાણ તેમ નથી આથી પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોનો લક્ષણભેદ હોવો નેહએ. માટે ઇન્દ્રિયો અન્ય તત્વરૂપે જ. એમ મિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-પણ કહ્યું છે કે, “ત एतस्यैव सर्वे रूपमभवत् (ખૂં ૧, ૫, ૨૧) આ સર્વે ઇન્દ્રિયો પ્રાણસ્વરૂપે થઇને રહી.” આ શ્રુતિથી પ્રાણ ઇન્દ્રિયોરૂપે છે, એમ ને કહ્યું છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:-આ ને કહ્યું છે, તે અચૂક છે. ત્યાં ને કહેવામાં આવ્યું છે તે પૂર્વાપરનો સંબંધ ને બેઠાંની છીએ તો ત્યાં પણ ભેદની જ પ્રતીતિ થાય છે. કહ્યું છે કે, “वदिष्याम्येवમिति वाग्दત્તે (ખૂં ૧, ૫, ૨૧) વાગ્ દેવતાએ આ રીતનું ત્રત ધારણ કર્યું છે, પ્રાણ દેવતા નહિ હશે તો પણ બાલવાના વ્યાપારથી વિરામ નહિ પામું.” આ રીતે વાગ્ આદિ સર્વે ઇન્દ્રિયો અનુક્રમે ત્રતને ધારણ કરવા લાગી. પણ “तानि मृत्युः श्रमो भूतोपयेमे तस्मान्छाम्यत्येव वाक् अर्थ-આ સર્વ ઇન્દ્રિયોનું મૃત્યુએ શ્રમરૂપે થઈ શ્રદ્ધા કર્યું. માટે, વાગ્ દેવતા શ્રમને જ પામે છે.” આ રીતે વાગ્ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોને મૃત્યુએ શ્રમરૂપે થઈ શ્રદ્ધા કરી. આ રીતે કહ્યા પછી આગળ કહ્યું છે કે, “अथेगमेव नाप्नोद्योय मध्यम. प्राणः (ખૂં ૧, ૫, ૨૧) મધ્યમ પ્રાણ મૃત્યુથી અભિભવને પામ્યો નહિ ” આ રીતે પ્રાણ મૃત્યુથી અભિભવ પામ્યો નહિ, એમ શ્રુતિ પ્રાણને, ભિન્નરૂપે નિરૂપણ કરે છે. વળી સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં પ્રાણની શ્રદ્ધાનો નિશ્ચય કરવાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “अथ वन. श्रेष्ठः (ખૂં ૧, ૫, ૨૧) પ્રાણ આપણા સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.” માટે વિરોધ વિના વાણી આદિએ કબૂલ કર્યું છે, આપણી સર્વ ચેષ્ટા પ્રાણને આધીન છે.

આ રીતે વાણી આદિ પ્રાણરૂપે થઇને રહી. આથી એમ નહિ માનવું કે, ઇન્દ્રિયોનું પ્રાણની સાથે તાદાત્મ્ય છે. માટે પ્રાણ શબ્દની ઇન્દ્રિયોમાં આ રીતની લક્ષણાવૃત્તિ છે કે, પ્રાણ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘त एतस्यैव सर्वे रूपमभवत् । तस्मादेत एतेनाव्याचन्ते प्राणाः (ખૂં ૧, ૫, ૨૧) તે સર્વ પ્રાણનારૂપે થયા. માટે આ ઇન્દ્રિયો મુખ્ય પ્રાણને લઈ પ્રાણરૂપે કહેવામાં આવે છે.” આ રીતે મુખ્ય પ્રાણવાચક પ્રાણ શબ્દની ઇન્દ્રિયોમાં લાક્ષણિક વૃત્તિનું નિરૂપણ છે. માટે પ્રાણથી ઇન્દ્રિયો અન્ય તત્વોરૂપે છે. (૧૯)

શિષ્ય:-જીવ નામ તથા રૂપવડે વ્યક્ત થયો કે પરમાત્મા નામ તથા રૂપવડે વિકારભાવને પામ્યા. આના સંબંધી મને શંકા થાય છે. તે આપ મટાડો.

ગુરુ:-પૃથ્વી, જળ તથા તેજને ત્રણ ત્રણરૂપે કરવાવાળા પરમાત્માનું જ નામ તથા રૂપવડે વિકારભાવને પામવું છે. પણ જીવનું નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં પણ તે પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૯મું-સૂત્ર ૨૦મું.

પરમાત્માનો નામ તથા રૂપવડે વિકાર.

સંજ્ઞામૂર્તિકૃતિસ્તુ નિવૃત્ત્યર્થત ઉપદેશાત્ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ત્રણ ત્રણ પ્રાણના વિભાગને કરવા-

પ્રથમ પૃથ્વી, જળ તથા તેજ આ ત્રણ દેવરૂપે પરમાત્મા થયા. પછી તે ત્રણેમાંથી દરેક બેએ ભાગરૂપે થયા ત્યાર પછી એકેક બીજા બેએ ભાગ સાથે બેડાયો. આનું નામ નિવૃત્ત કરણ છે.

વાળા પરમાત્માનું જ નામ તથા રૂપવડે વ્યક્ત થયું છે. (૨૦)

શિષ્ય-શ્રુતિમાં તેજ, જળ તથા પૃથ્વીની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કયાં પછી કહ્યું છે કે, “સેય દેવૈર્લક્ષ્મી હન્તાહમિમાસ્તિત્ત્વો દેવતા ધર્મેન જીર્ણાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાપ્તરવાળીતિ । તાસાં ત્રિવૃત્તમેકૈવા કરમણીતિ (છાં. ૬,૩,૨)અર્થ:-તે દેવે અર્થાત્ અન્ને ઇચ્છ. કરી કે, જ્વાલમારૂપે કહેલ ત્રણ પ્રકારનાં ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી, બૂદ્ધા બૂદ્ધા નામો તથા રૂપોવડે હું બહુરૂપે થાઉં.” આ રથળે મૂને ગંધા એ થાય છે કે, નામ તથા રૂપવડે વિકાર ભાવને પામવું, એમાં જીવનું કર્તાપણુ છે કે પરમાત્માનું કર્તાપણું છે ? મારું માનવું તો એવું છે કે, નામ તથા રૂપવડે વિકારભાવને પામવા રૂપ કર્તાપણું જીવનું જ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં આ રીતે વિશેષણ આપ્યું છે કે, આ જીવાત્માએ પ્રવેશ કર્યો. જેવી રીતે રાજા પોતાના આશને પર વસકરમાં મોકલી તેનું બળ કેટલું છે તે મંબધી ગણના કરે છે ત્યારે હું પર મૈત્ર્યની ગણના કરું, આ રીતે બોલે છે. અહીં જો કે મૈત્ર્યની ગણનામાં કર્તાપણું ચારાનું છે, છતાં રાજા પોતામાં આધ્યારોપ કરી, હું ગણતરી કરું, આ રીતે પ્રથમ પુરુષ વાપરે છે. તેજ પ્રમાણે નામ તથા રૂપના વિકારરૂપે જીવનું કર્તાપણું હોવા છતાં પરમાત્મા પોતે પ્રયોજકરૂપે હોવાથી તેઓ પોતામાં આરોપણ કરે છે કે, હું નામ તથા રૂપવડે વિકારને પામું. આ પ્રમાણે પોતે પ્રથમ પુરુષની યોજના કરે છે. તેમજ કિત્ય તથા

ઉચિત્યદિ પ્રત્યય લાગીને થતા નામોમાં તથા ઘટ શરાવઆદિરૂપમા જીવનું જ વિકારભાવને પામવાપણું જોવામાં આવે છે. માટે નામ તથા રૂપવડે વિકાર પામવારૂપ કર્તાપણું જીવનું જ છે, પણ પરમાત્માનું નથી, એમ મારું માનવું છે

શુદ્ધ:-આના સંબંધમાં હું તને જે ઉપદેશ કરું તે સાંભળ. પરમાત્માની નામ તથા રૂપવડે વિકૃતિ છે મૂળ સૂત્રમાં જે તુ શબ્દ આપ્યો છે, તેવડે પૂર્વ પક્ષને તોડે છે. મંજા તથા મૂર્તિની કલ્પના કરવી અર્થાત્ નામ તથા રૂપવડે વિકાર પામવું. ત્રણપણાને કાવાવાળા ઇત્યાદિ શબ્દથી પરમાત્માનું જ સૂચન થાય છે. કારણ કે ત્રણ ત્રણરૂપે કરવામાં અપવાદ વિના પરમાત્માનું જ કર્તારૂપે નિરૂપણ છે. મંજા તથા મૂર્તિરૂપે અગ્નિ, આદિત્ય, ચંદ્રમા તથા વિદ્યુતરૂપે જે કલ્પના છે, તેમજ દર્ભ, કાશ, પક્ષાશઆદિમા તથા પશુ, મૃગ તથા મનુષ્યઆદિમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આકૃતિ તથા અભિવ્યક્તિ છે, તે ખરેખર પરમાત્માની જ આકૃતિ તથા અભિવ્યક્તિ છે. તેજ, જળ તથા અત્રના નિર્માણ કર્તા પરમાત્માનું જ કર્તાપણું થવું યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-આ જીવાત્માવડે પ્રવેશ કર્યો, આ રીતના વિશેષણથી જીવનું કર્તાપણું છે તથા જીવનું વિકાર પામવાનું કહેલું છે.

શુદ્ધ:-ના, તેમ નથી. “આ જીવાત્માવડે” આ શબ્દને પ્રવેશ કરવાની સાથે સંબંધ છે, પણ જીવાત્માવડે હું વિકારને પામું એમ નથી. જીવની સાથે સંબંધ હોય તો ‘હું’ વિકારને પામું’ એમ જે પ્રથમ પુરૂષ વાપર્યો છે તે નિરર્થક ઠરશે. અનેક પ્રકારનાં તથા નામ રૂપવાળાં ગિરિ, નદી તથા સમુદ્ર આદિમા જીવના વિકારરૂપે થવાની શક્તિ નથી. જેઓમાં તે શક્તિ છે, તેઓમાં તે શક્તિ પરમાત્માને અધીન છે. વળી જીવ, જેમ રાજાથી તેનો દૂત લિન્ન નથી, તેમ પરમેશ્વરથી અત્યંત લિન્ન નથી. કારણ કે જીવની સાથે આત્મા એવું વિશેષણ શ્રુતિમાં આપ્યું છે. પણ જીવ તાવ ઉપાધિવડે બંધાયેલો છે, માટે નામ તથા રૂપવડે જીવનું વિકાર પામવું કહ્યું હોય તે પરમેશ્વરવડે જ થયલું નહીં. વળી અર્વ ઉપનિષદોનો મિદ્ધાંત છે કે, પરમેશ્વરના નામ તથા રૂપવિશે વિકારરૂપે થનારા છે. કહ્યું છે કે, “આરાસો હ વં નામ નામસ્ત્ય-યોર્નિર્વહિતા (છાં ૮, ૧૪, ૧) ખરેખર જેને આકાશ કહી કહેવામાં આવે છે તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે.” માટે ત્રણ ત્રણ-પણાનો વિભાગ કરનાગ પરમાત્માનું જ કર્મ, નામ તથા રૂપવડે વિકાર પામવાનું છે. અહીં જે નામ તથા રૂપવડે વિકાર પામવાનું કહેલું છે, તે પરમાત્માએ ત્રણ ત્રણપણાવડે વિભાગ પાડ્યા પછી

જ છે. કારણ કે તેજ, જળ તથા અન્નની ઉત્પત્તિ કહેવા પછી દરેક વસ્તુનું નામ રૂપવડે વિકાર પામવાનું નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રુતિએ અગ્નિ, આદિત્ય, ચંદ્ર તથા વિદ્યુતમાં ત્રણ પ્રકારે થવાનું સૂચન કર્યું છે. જેમકે “વદમે રોહિત રપ તેજમસ્તદ્રૂપ યચ્છુક્લં વદપા યત્કૃષ્ણ તદમ્ભસ્ય (છાં ૬, ૪, ૧.) અર્થ:-અગ્નિની રક્તતા તેજથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રવેતતા જળથી તથા કૃષ્ણરૂપતા પૃથ્વીથી મેળવાય છે.” આ અગ્નિ છે, આ રીતે રૂપનો વિકાર થાય છે. ત્યારે આ રીતે રૂપનો વિકાર થાય છે ત્યારે અમુક પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાર પછી આ તો અગ્નિ છે, આ રીતે નામરૂપે તે વસ્તુ વિકારને પામે છે. આજ પ્રમાણે આદિત્ય, ચંદ્ર તથા વિદ્યુતના સંબંધમાં પણ નહીં લેવું. આ અગ્નિઆદિના ઉદાહરણ આપવાથી પૃથ્વી, જળ તથા તેજસ્વરૂપ ત્રણ દ્રવ્યમાં પણ સામાન્ય રીતે ત્રણરૂપે વિકાર પામવાનું કહેલું છે, એમ નહીં. કારણ કે, ઉપક્રમ તથા ઉપમંહારવિશે આ દ્રવ્યોનું સરખાપણું છે. આ રથને ઉપક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. જેમકે “સ્માસ્તિહો દેવતાસિ તત્રિ-શ્વેદંકા ભવતિ (છાં ૬, ૩, ૪) દેવે તે ત્રણે દેવોને ત્રણ ત્રણ રૂપે કર્યા.” વળી સામાન્ય રીતે ઉપમંહાર નીચે પ્રમાણે છે:- “યદુ રોહિતમિવામૃદિતિ નેત્રમસ્તદ્રૂપમ્ અર્થ-અગ્નિની રક્તતા તેજથી ઉત્પન્ન થાય છે. વગેરે” વળી કહ્યું છે કે “યદવિજાતમિવામૃદિત્યે-વાયમેષ દેવતાત્ત ગમ્યમ્ (છાં ૬, ૪, ૬, ૭) તેઓને જે જે વસ્તુઓ જણાઈ, તેને તેને

તેઓએ ત્રણ દેવતાના સમુદાય રૂપે માની લીધી.” એમ છેવટમાં કહ્યું છે. (૨૦)

શિષ્ય:-જેવી રીતે બાહ્યરૂપે આ ત્રણ દેવોનું ત્રણ ત્રણ રૂપે થવાનું કહેલ છે, તેજ પ્રમાણે અધ્યાત્મરૂપે પણ તેઓનું ત્રણ ત્રણ સ્વરૂપે થવાનું કહેલ છે. જેમકે, “દ્વાસ્તિસો દેવતાઃ પુરુષ પ્રાયઃ ત્રિવિત્રિદેવૈર્ના મવતિ (છા. ૬, ૪, ૭) દરેક ત્રણ દેવતા વસ્તુ જીવતા પ્રાણીમાં ત્રણ ત્રણના મમૂહરૂપે થાય છે.” આ કેવી રીતે બને છે, તે સંબંધી આપ મને સમજાવશો.

શુરુ:-આ તારી શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે જ શ્રુતિ અનુસારે કહ્યું છે કે, જેમ પૃથ્વીના કાર્યરૂપે માંસાદિ છે, તેમ મૂત્રાદિ જળના કાર્યરૂપે છે તથા હાડકાં મજ્જાદિ તેજના કાર્યરૂપે છે આથી જ વ્યાસ ભગવાને ૨૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

માંસાદિ પૃથ્વી આદિના કાર્યરૂપે.

માંસાદિ ભૌમં યયાસાદ્મિતસ્યોચ્ચ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિના અનુસારે માંસાદિ કાર્ય ભૂમિનું છે, તેમ જળ તથા તેજના કાર્યરૂપે અન્ય પદાર્થો છે. (૨૧)

ટીકા:-શુરુ:-ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કરેલી તથા પુરૂષવડે ભોગવાયેલી ભૂમિમાંથી માંસાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ શ્રુતિને અનુસારે થયેલી છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અન્નમશ્નિત ત્રેષા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્વવિદ્યોઃ પાતુસ્તત્પુરીયમવતિ યો મધ્યમ સ્તનમાસ યોઽણિષ્ઠસ્તન્મન (છાં ૬, ૫, ૧) જે અન્નનું ભક્ષણ કરવામાં આવે

છે, તે પણ ત્રણરૂપે થાય છે:-સ્થૂલ ભાગ પુરીય-નરકરૂપે થાય છે, મધ્યમ ભાગ માંસરૂપે બને છે તથા સૂક્ષ્મ ભાગ મનરૂપે થાય છે.” ત્રણ પ્રકારે કરાયેલી ભૂમિનું ત્રીહિ તથા ચપચાદિ અન્નરૂપે કરી ભક્ષણ થાય છે; આ રીતનું તાત્પર્ય છે. આ ભૂમિનો સ્થૂલ ભાગ નરકરૂપે બહાર નીકળે છે. મધ્યમ ભાગ અધ્યાત્મરૂપે માંસનો વધારો કરે છે તથા છેક આણુ ભાગનું મન બને છે. આ જ રીતે જળ તથા તેજના કાર્યરૂપે શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણેની વસ્તુઓ થાય છે, એમ જણવું. તેમાં જળના કાર્યરૂપે મૂત્ર, લોહિત તથા પ્રાણ છે, તેજના કાર્યરૂપે હાડકાં, મજ્જા તથા વાણી છે. (૨૧)

શિષ્ય-સામાન્ય રીતે શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ભૂત તથા ભૌતિક સર્વ વસ્તુ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કરાયેલી છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તાસા ત્રિવૃત ત્રિવૃતમેકૈકામક્રોત્ અર્થ:-દેવસ્વરૂપ એવા તેઓમાંના દરેકને ત્રણ ત્રણ રૂપે કર્યો.” બે એમ છે તો પછી “આ તેજ છે, આ જળ છે તથા આ અન્ન છે.” તેમ જ ભક્ષણ કરેલ અન્નના કાર્યરૂપ માંસાદિ અધ્યાત્મારૂપે છે, પાન કરેલ જળના કાર્યરૂપે લોહિત આદિ છે તથા ભોગવેલ તેજના કાર્યરૂપે અશ્વિ આદિ છે. આ રીતે શ્રુતિને વધારે ઉપદેશ કરવાની શી જરૂર છે ?

શુરુ:-તેનું કારણ એ છે કે, જન તથા પૃથ્વીનાં બે કાર્યો છે, તે નિકારવાનું

પછી અધિક સ્વરૂપે જણાય છે, માટે તે મર્વનો અધિકરૂપે ઉપદેશ શ્રુતિએ કર્યો છે. આ રીતે ૨૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૯ મું- ૩ ૨૨ મું.

જળાદિનો વિશેષ ઉપદેશ

વૈશેષ્યાત્તુ તદ્વાદસ્તદ્વાદ. ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિશેષરૂપે હોવાથી શ્રુતિમાં બહુ પદોનો ઉપદેશ છે. (૨૨)

ટીકા:-ગુરૂ-મૂળમાં જે તુ શબ્દ આપ્યો છે, તે પૂર્વની શંકાને દાળવા માટે છે. વિશેષનો જે ભાવ, તે વૈશેષ્ય કહેવાય અર્થાત્ પુષ્કળપણ. આ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કરવા છતાં કોઈકેળા કેટલાક ભૂતનું અધિકપણું જોવામાં આવે છે. જેમકે

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અગ્નેસ્તેજો મૂયસ્ત્વમુદ-
વસ્યામૂયસ્ત્વ ધૃયિત્વા અમમૂયસ્ત્વમ અર્થ:-
અગ્નિમાં તેજની વિશેષતા છે, જળમાં
અપૂખ્તની અધિકતા છે તથા પૃથ્વીમાં
અન્નની અધિકતા છે.” વ્યવહારની પ્રસિ-
દ્ધિને માટે આ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કરવાનું
કહેલું છે પણ જેમ ત્રણ રજ્જુને એકઠી
કરી દોરડું બનાવવામાં આવે છે, તેમ
ત્રણ ભૂત મધ્યધી વ્યવહાર લિપ્ત લિપ્ત
લોકોને મન જણાય, માટે આ ત્રિવૃત
કરણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. માટે જો કે
ત્રિવૃતકર્ણ છે, છતાં ભૂત ભૌતિકવાળા
તેજ, જળ તથા અન્નનો અધિક વાદ
અધિકપણાને લીધે કહેલો છે અહીં
વાદ પદની પુનરાવૃત્તિ કરી છે, તે અધ્યા-
યની સમાપ્તિને લઈને છે (૨૨)

॥ इति श्री मच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चद्रशंकरात्मज
छोत्रालालशंमणा कृतभाष्यानुवादे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः.

તૃતીય અધ્યાય.

નિદિધ્યાસન નિરૂપણ.

મૃમિકા.

ગુરુ:-ખીન્ન અધ્યાયમાં વેદાંતમાં કહેલા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સ્મૃતિ તથા ન્યાય-શાસ્ત્રમાં જે કાંઈ વિરોધ છે, તેનો પરિહાર મેં તારી આગળ કયો. વળી મેં તારી આગળ વિસ્તારથી નિરૂપણ કયું છે, પર પક્ષો સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ ન્યાં ન્યાં વિરોધતા આવે છે, તે સંબંધી પણ મેં તારી આગળ નિરૂપણ કર્યું વળી તને દાખલાઓ આપી સમજાવ્યું છે, જીવથી લિન્ન જેટલાં તત્વો છે, તે જીવના સાધનોરૂપે છે તથા તેની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી થાય છે. હવે આ ત્રીજા અધ્યાયમાં ઉપકરણથી ઉપહિત થયેલા જીવની સંસારમાં કેવા પ્રકારની ગતિ થાય છે; જીવની કેવી કેવી અવસ્થાઓ છે, બ્રહ્મતું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, વિદ્યામાં શા ભેદ તથા અભેદ રહેલા છે, વળી ગુણનો સંહાર થાય છે કે નથી થતો તે સંબંધી, વળી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી કેવા પ્રકારની મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે તે સંબંધી, સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં શા ઉપાયો છે તથા કેવા

પ્રકારની વિધિઓ છે, તેમજ મુક્તિ-રૂપી રૂળ કોઈ રીતના પણ નિયમથી રહિત છે, આ સર્વ પ્રકારનું વર્ણન હું આ ત્રીજા અધ્યાયમાં તારી આગળ કરીશ. તેમ જ પ્રસંગને અનુસરી જે જે ખીલ ન્યુનતાઓ હશે, તેનું પણ નિરૂપણ કરીશ.

પ્રથમપાદ-સંહારના અવસ્થા ભેદ.

ગુરુ:-આ પ્રથમ પાદમાં વૈરાગ્યના હેતુને લઈ પંચાગ્નિ વિદ્યાનો આશ્રય કરી સંહારની અવસ્થામાં શા ભેદ છે, તેનું તાગ સમક્ષ હું નિરૂપણ કરીશ.

શિષ્ય:-જીવન્યારે પૂર્વદેહનો ત્યાગ કરી અન્ય દેહને પામે છે ત્યારે તે પ્રાણ ઇન્દ્રિયો, મન, અવિદ્યા, કર્મ તથા જન્માંતરના સંસ્કારને સાથે લે છે કે કેમ ?

ગુરુ:-આ જ કારણથી કહ્યું છે કે, જૂનોના સૂક્ષ્મ ભાગ સાથે નોડાયેલો જીવ અન્યદેહની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ જ શાવદર્શાવવા ૧ લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ સુ-સૂત્ર ૧સુ.

જીવનો સૂક્ષ્મ ભૂત સાથે સંબંધ.

તદન્તરપ્રતિપતૌ રંહિતિસંપરિષ્વક્તઃ પ્રશ્ન-
નિરૂપણામ્યામ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ-જીવ સૂક્ષ્મ ભૂતોની સાથે જોડાઈને જીવને અન્યદેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે શ્રુતિમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપે આ બાબત કહેલી છે. (૧)

ટીકા: શિષ્ય-વેદાંતમાં કહ્યું છે કે, “તસ્મા જ્ઞુગ્મેત મનુષ્યે કર્મમાંથી વિરામ પામવું જોઈએ” વળી સુખ્ય પ્રાણુ-વાયો, ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત, મન યુક્ત, તેમજ અવિદ્યા, કર્મ તથા પૂર્વના સંસ્કારથી જકડાયેલો જીવ, પૂર્વના દેહનો ત્યાગ કરી અન્ય દેહને પામે છે, એમ માનવામાં આવે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અયેનમેતે પ્રાણા અભિતમાયન્તિ (જુ ૪,૪,૨) મરણ સમયે વાદ્ આદિ ઇન્દ્રિયો હૃદયમાં જીવની સાથે એકરૂપે થાય છે.” તથા તે જ શ્રુતિના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “અન્યત્રવત્તર વત્યાણતર રૂપ કુરતે (જુ ૪,૪,૪) અન્ય, નવા, વધારે કટ્યાણકારી દેહાંતરને જીવ પ્રાપ્ત થાય છે.” આમ સંસારનું જ્યાં નિરૂપણ કર્યું છે ત્યાં શ્રુતિવિશે આ રીતે કહ્યું છે. કારણકે જીવને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ હોય, તો જ જીવને ધર્મ તથા અધર્મરૂપ ક્રાંતિ ઉપલોગનો અંભવ હોઈ શકે. હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, દેહના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ તો સાથે જોડાયેલો જીવ ગમન કરે છે, એમ માડું માનવું છે. સૂક્ષ્મ ભૂતોની સાથે જોડાઈને તે જીવ

અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ કરે છે? આ બેમાંથી ખરું શું હશે? માડું માનવું તો એમ છે કે, જીવ અન્ય સૂક્ષ્મ ભૂતો સાથે જોડાતો નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોને ઉપાદાન કારણરૂપે કહી છે, પણ ભૂતોને ઉપાદાન કારણરૂપે કહ્યાં નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “સંપ્રત્યક્તેજોમાત્રાઃ સમ-મ્યાદદાન (જુ ૪, ૪, ૧) તેજવડે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશતાં પ્રાણોને સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરી, આ આત્મા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે.” આ શ્રુતિમાં તેજોમાત્રા શબ્દવડે ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાન કારણરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. કારણ કે આ શ્રુતિના છેવટમાં ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોને ઉપાદાન-રૂપે કહી છે, પણ ભૂત માત્રાને ઉપાદાનરૂપે કહી નથી. વળી સર્વત્ર ભૂતના અવયવો સુલભ છે. જ્યાં નવા દેહમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય છે, તે દેહ પૂર્વથી અસ્તિત્વરૂપે હોય છે, તો પછી અવ-યવોને લઈ જવું કહેવું, એ નિરર્થક છે. માટે સૂક્ષ્મ ભૂતથી જોડાયા વિના જીવ ગમન કરે છે, એમ માડું માનવું છે.

શુર:-આના સંબંધમાં વ્યાસ ભગ-વાન કહે છે કે, દેહાંતરની પ્રાપ્તિમાં સૂક્ષ્મ ભૂતો સાથે જોડાઈને જીવ ગમન કરે છે. અર્થાત્ એમ માનવું જોઈએ કે, દેહાંતરની પ્રાપ્તિમાં દેહના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ ભૂત સાથે જોડાયેલો જીવ ગમન કરે છે.

શિષ્ય:-આમ માનવાનું શું કારણ છે?

શુર:-આનું નિરૂપણ પ્રશ્નોત્તરરૂપે

શ્રુતિમાં કહેલું છે. શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન છે. “વેદ્ય યથા, પદ્મ્યામાહુતાવાપ પુરુષવચ્ચો ભવન્તિ” (છાંડ. ૫, ૩, ૩.) જેવડી રાત્રીએ શ્વેતકેતુને પાંચમો પ્રશ્ન જો પૂછ્યો કે, જળ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રના પચ, ધૃતાદિ પાંચમાં આહુતિ પુરુષરૂપ કહેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ, તે શું તું જાણે છે? આના ઉત્તરમાં શ્રુતિ વિષે એ પ્રમાણે કહેલું છે કે, સ્વર્ગ, વૃષ્ટિ, પૃથ્વી, પુરુષ તથા સીરૂપ પાંચ અગ્નિમાં શ્રદ્ધા, સોમ, વૃષ્ટિ, અન્ન તથા રેતરૂપ પાંચ આહુતિઓ કહેલી છે. જેમકે, “ઈતિ તુ પદ્મ્યામાહુતાવાપ પુરુષવચ્ચો ભવન્તિ (છાંડ. ૫, ૬, ૧) પાંચમા હવિનું જળનું પુરુષરૂપ કહેવાય છે.” માટે જળથી સંલગ્ન થયેલો જીવ ગમન કરે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-ખીજ શ્રુતિમાં એમ કહેલું છે કે, જ્યાંસૂધી જીવને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાંસૂધી તે જીવ જળોની માફક પૂર્વના દેહનો ત્યાગ કરતો નથી. જેમકે, “તથવા લગ્નજ્વલાયુક્ત (ખંડ. ૪, ૩, ૩) જેવી રીતે તુષ્ટિમાં રહેલી જળો ખીજતુષ્ટિનો આશ્રય લેવા માટે પ્રથમના તુષ્ટિના છેવટના ભાગમાં જાય છે.”

શુર:-પણ આસંગથી રહિત જીવને જળોની ઉપમા આપી છે, તેનું કારણ એ કે, કર્મવડે કરીને નિર્માણ થયેલ પ્રાણીન્ય નવા દેહ વિષે ભાવનાનું પુષ્કળપણ હોય છે. આથી જળોને જીવ સાથે સરખાવી છે. તેમાં કોઈ પ્રકારે વિરોધ આવતો નથી. આ રીતે શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણે જ્યારે જીવને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ

થાય છે ત્યારે પુરુષની ભુદિથી ઉત્પન્ન થયેલી જે જે કલ્પનાઓ હોય છે, તે તે કલ્પનાઓ પ્રમાણે પ્રાપ્તિ કર્મની લીધે થાય છે. કારણ કે અન્યદેહની પ્રાપ્તિમાં ઇદ્રિયો તથા આત્મા વ્યાપીને રહેલાં હોય છે. અહીં કેવળ વાસનાઓની વૃત્તિનો લાલ કેવળ આત્માને હોય છે. કારણ કે ઇદ્રિયો તે દેહની માફક નવીન જ હોય છે તથા તે ઇદ્રિયો પોતપોતાના ભોગના સ્થાન વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે કેવળ મન જ ભોગના સ્થાનપ્રતિ જતું હોતું જોઈએ. માટે જેમ પોપટ એક વૃક્ષ ઉપરથી ખીજત વૃક્ષ ઉપર જઈને બેસે છે, તેમ જ જીવ એક દેહમાંથી નીકળી અન્ય દેહને પામે છે. આ સઘળી કલ્પનાઓ ખોટી છે. કારણ કે તેમાં શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. (૧)

શિષ્ય:-ઉપર કહેલા પ્રશ્નોત્તરવડે કેવળ જળથી સંલગ્ન થયેલો જીવ ગમન કરે છે અર્થાત્ અન્ય દેહને પામે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં જળ શબ્દનું વર્ણન કરેલું છે. જ્યારે એમ છે તો પછી સઘળા સૂક્ષ્મ જીવોની સાથે જોડાયેલો જીવ ગમન કરે છે, એમ સામાન્ય પ્રતિજ્ઞા આપવાનું શું કારણ.

શુર:-આનું કારણ એ કે, દ્રવાત્મક જળનું અધિકપણ હોવાથી જળને મુખ્ય ગણેલું છે તથા અન્ય જીવોને પછી ગ્રહણ કર્યાં છે. આ પ્રમાણે ખીજ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૨ બું.

જળ ત્રણ પ્રકારના કાર્યરૂપે.

આત્મકલવાત્તુ મૂયસ્તવાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-વળી જળ પણ ત્રણ પ્રકારના કાર્યરૂપે છે. માટે અહીં જળનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ એ કે, જળની અધિકતા છે. પણ ખરું જોતાં જલ કેવળ જળથી જ યુક્ત હોતો નથી (૨)

ટીકા શુરુ-મૂળમાં જે તુ શબ્દ આપેલો છે, તે વડે ઉત્પન્ન થતી શંકાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી ત્રણ ત્રણ પ્રકારે ભૂતોના વિભાગ પાડવાવાળી શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, જળ પણ ત્રણ પ્રકારના કાર્યરૂપે છે. માટે જળને જ્યાં અન્યદેહના ઉત્પાદકરૂપે માન્યું છે, ત્યાં આગળ ખીજાં પણ એ ભૂતોની અર્થાત્ અન્નની તથા તેજની અવશ્ય ગણના કરવી જોઈએ. વળી દેહ ત્રણ ભૂતના કાર્યરૂપે છે. કારણ કે તેજ, જળ, તથા અન્ન આ ત્રણે ભૂતોના કાર્યની પ્રાપ્તિ દેહવિશે હોય છે. વળી વાત, પિત્ત, તથા શ્લેષ્મ, આ ત્રણવડે દેહ ત્રણ ધાતુવાળો છે, જેથી તેને ત્રણના કાર્યરૂપે કહેવામાં આવે છે. જળ મિવાયના અન્ય ભૂતોને સ્વીકારકર્યા વિના કેવળ જળવડે કરીને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ કરવા જલ શકિતમાન નથી

માટે જળના અધિકપણને લઈ જળ પુરુષવાચક થાય છે. ખીજું શ્રુતિના પ્રશ્નોત્તરમાં જે જળ શબ્દ અહીં કર્યો છે, તેથી કેવળ જળને અહીં કર્યું નહિ. કારણ કે સઘળા દેહમાં રમ તથા રૂધિરઆદિ જળવાળાં પદાર્થોનું અધિકપણ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-દેહમાં તો પૃથ્વીરૂપ દ્રવ્યનો વિશેષ ભાગ જોવામાં આવે છે.

શુરુ:-આમાં હોય જેવું કશું નથી. અન્યની અપેક્ષાવડે જળનું અધિકપણ થશે. કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે, દેહના ખીજરૂપ શુક્ર તથા શોષિતવિષે દ્રવાત્મક પદાર્થની વિશેષતા છે. વળી અન્ય દેહની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં કર્મ નિમિત્ત કારણરૂપે છે. વળી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો, સોમવત્લી, આત્મ તથા જળાદિ, દ્રવાત્મક પદાર્થોને અધીન છે. કર્મની સાથે સમવાયક સંબંધ રાખનારું જળ શ્લેષ્મવાળું કહેલું છે. આ જળનો કર્મની સાથે સ્વર્ગાત્મક અગ્નિવિષે હોમ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવશે. આમ હોવાથી પણ એમ નિદ્ધ થાય છે કે, જળની અધિકતા છે. વળી આ અધિકતાને લીધે જળ શબ્દ દેહના ખીજરૂપ મધળા સૂક્ષ્મ ભૂતોના ઉપાદાન કારણરૂપે છે, એમ કહેવું બ્યાજળી છે. (૨)

શિષ્ય:-જીવની ગતિ સાથે અન્ય કયા પદાર્થની ગતિ છે ?

શુરુ:-પણની પણ જીવની સાથે ગતિ થાય છે. આથી કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૩ બું.

પ્રાણુની ગતિ.

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી પ્રાણુની ગતિ પણ શ્રુતિમાં કહેલી છે. માટે જળની પણ ગતિ છે, એમ જણવું. (૩)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થવામાં પ્રાણુનું પણ ગમન હોય છે. કારણ કે, તમુક્કામન્ત પ્રાણોઽનૂ-ત્કામતિ પ્રાણમનૂત્કામન્ત સર્વે પ્રાણા ભનૂત્કામન્તિ (બૃ૦ ૪, ૪, ૨) ન્યારે વિજ્ઞાનમય આત્મા જતો રહે છે, ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પણ તેની સાથે બહાર નીકળી બાય છે તથા મુખ્ય પ્રાણ જેવો બહાર નીકળે છે કે તેની સાથે સર્વે પ્રાણો પણ બહાર નીકળી બાય છે.” વળી પ્રાણુની આ રીતની ગતિ આશ્રય વિના સંભવી શકે નહિ. આથી મિદ્ધ થાય છે કે, અન્ય ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલ તથા પ્રાણના આશ્રયરૂપ જળની પણ ગતિ પ્રાણુની ગતિ સાથે હોવી ભેદબ્દે. કારણ કે આશ્રય વિના પ્રાણુનું અથવા તો સ્થિતિ હોતાં નથી. કારણ કે આપણે જીવતા દેહમાં પ્રાણુને જળના આશ્રયરૂપે ભેદબ્દે છીએ. (૩)

શિષ્ય:-જીવની સાથે પ્રાણુની ગતિ હોતી નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણુની ગતિ અગ્નિઆદિ વિષે થાય છે.

ગુરુ:-આ શ્રુતિ ગૌણ છે, પણ મુખ્ય નથી. માટે તારૂં કહેવું અયુક્ત છે. આથી જ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૪ થું.

અગ્નિઆદિમાં પ્રાણુની ગતિ.

અન્યાદિગતિ શ્રુતેરિતિ ચેન્ન માક્ષં.

ત્યાત્ ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણુની ગતિ અગ્નિ આદિમાં થાય છે. માટે જીવની સાથે પ્રાણુની ગતિ નથી, આમ કહેવું

યોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રાણુની અગ્નિ-આદિમાં ગતિ દર્શાવનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. (૪)

ટીકા: શિષ્ય:-આ સ્થળે શંકા થાય છે. અન્ય દેહની પ્રતિમાં જેમ જીવને ગતિ છે, તેમ પ્રાણુને ગતિ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં પ્રાણુની ગતિ અગ્નિ આદિમાં છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, મરણ સમયે વાદ્આદિ પ્રાણુની ગતિ અગ્નિઆદિ દેવેનેવિશે થાય છે. જેમકે, “યનાસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્યાગ્નિ વાગણેતિ વ્રાત પ્રાણઃ (બૃ૦ ૩, ૨, ૧૩) ન્યારે પુરુષ મરણને પામે છે ત્યારે વાદ્ ઇન્દ્રિયની ગતિ અગ્નિમાં તથા પ્રાણુની ગતિ વાયુવિષે થાય છે.”

ગુરુ:-આ શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે ખરૂં, પણ એ શ્રુતિ ગૌણ છે. અર્થાત્ વાદ્આદિની ગતિ અગ્નિ આદિમાં છે, એમ દર્શાવનારી શ્રુતિ ગૌણ છે. કારણ કે લોભ તથા કેશના અંબધમાં શ્રુતિમાં કહેલ ગતિ ભેવામાં આવતી નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ઔપધીર્લોમાનિ વન્વધીન્ કેશાઃ

પણુ ગમન છે. માટે એમ માનવામાં આવે છે કે, વાદ્-આદિના અધિષ્ઠાતા દેવ-રૂપે અગ્નિઆદિ દેવો છે, તેમજ અગ્નિ-આદિ દેવો વાદ્-આદિના ઉપકારક છે. માટે મરણુ સમયે ઉપકારની નિવૃત્તિને લઇ વાદ્-આદિ અગ્નિ આદિમાં બળ છે, એમ કહ્યું છે. (૪)

શિષ્ય-ત્યાં સૂધી શ્રુતિમાં એમ નથી કહ્યું કે, અગ્નિમાં જળની આહુતિ આપવી, ત્યાં સૂધી એમ કેમ કહી શકાય કે, પંચાગ્નિમાં જે પાંચમી આહુતિ છે, તેમાં જે જળ છે, તે પુરૂષવાચક છે ?

ગુરુ:-શ્રદ્ધા શબ્દ જળવાચક છે, આ રીતે શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી જળ પુરૂષવાચક થઇ શકે. આ રીતે પાંચમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૧ હુ-સૂત્ર ૫ મું.

શ્રદ્ધાથી જળનું ગ્રહણ.

પ્રયમેઽધવણાદિતિચેત્તા ના પવહ્યુપપત્તે:

॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રથમ અર્થાત્ અગ્નિમાં જળની આહુતિ શ્રુતિમાં કહેલ નથી. આ કહેલું યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રદ્ધા શબ્દવડે જળનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, કારણ પૂર્વાપર મંબંધ ભેતાં આ રીતે યોગ્ય લાગે છે. (૫)

ટીકા-શિષ્ય:-આ સ્થળે શંકા થાય છે. “પવગ્યામાહુતાવાપ: પુરુષવચ્ચો ભાન્તિ (છાં ૫, ૩, ૩) પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરૂષવાચક છે.” આ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે ખરૂં. પણ ત્યાં સૂધી અગ્નિમાં

જળના હોમવા સંબંધી શ્રુતિમાં નિરૂપણુ નથી, ત્યાં સૂધી ઉપર કહેલ શ્રુતિનો નિશ્ચય કરવો અશક્ય છે. શ્રુતિમાં સ્વર્ગ લોક આદિ પાંચ અગ્નિઓ પાંચ આહુતિના આધારરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે. તેમાં પ્રથમ એમ કહ્યું છે કે, “અસૌ વાવ લોકો ગૌતમાગ્નિ: (છાં ૫, ૪, ૧) ખરેખર હે ગૌતમ ! આ લોક અગ્નિરૂપે છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી શ્રુતિના છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “તસ્મિન્ન-તસ્મિન્નમ્નો દેવા: શ્રદ્ધા સુહૃતિ (છાં ૫, ૪, ૨) અગ્નિમાં દેવે. શ્રદ્ધાને હોમે છે.” આ રીતે શ્રદ્ધાનું હોમવાનાં દ્રવ્ય તરીકે નિરૂપણુ કર્યું છે. પણ હોમવાના દ્રવ્ય તરીકે જળનું કોઇ સ્થળે નિરૂપણુ નથી. પર્જન્ય આદિ પાછળના ચાર અગ્નિમાં જળની હોમાત્મક દ્રવ્ય તરીકે કલ્પના ભલે કરે. કારણ કે અગ્નિમાં હોમવા યોગ્ય પ્રાપ્ત થયેલ મોમ આદિમાં જળની અધિકતા છે. અગ્નિમાં શ્રદ્ધાની આહુતિ કહેલી છે. તે છોડી દઇ જળની આહુતિની કલ્પના કરવી તે અયુક્ત છે. કારણ કે તેમ કહ્યું નથી. શ્રદ્ધાનો અર્થ પ્રસિદ્ધ રીતે એ થાય છે કે કોઇ પણ વસ્તુમાં વિશ્વાસ, મૂકવો. માટે પાંચમી આહુતિમાં જળને પુરૂષવાચક કહેલું, તે અયોગ્ય છે.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે ત્યાં જળને પુરૂષવાચક કહ્યું છે ત્યાં પણ અગ્નિમાં શ્રદ્ધા શબ્દવડે જળનું જ ગ્રહણ કરવું.

શિષ્ય:-આમ કહેવાનું કારણ શું ?

શુર:-આ રીતની પ્રાપ્તિ છે. કારણ કે આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં આ રીતની જ પ્રતિષ્ઠિતિ હોવાથી, કેઈ રીતના વિરોધ વિના એક વાક્યતા બની શકે છે. નહિ તો પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરૂષવાચક કેવી રીતે થાય છે, આ રીતના પ્રશ્નના પ્રતિઉત્તરમાં આહુતિને સ્થાને જળભાવથી રહિત શ્રદ્ધાને ગણવી, એમ જો માનીએ તો પ્રશ્ન એક પ્રકારનો તથા ઉત્તર બીજા પ્રકારનો, એમ થાય, જેથી એક વાક્યતા બની શકે નહિ. શ્રુતિમાં પાંચમી આહુતિ-વિશે જળ પુરૂષવાચક છે, આ રીતનો જે ઉપમંહાર કર્યો છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, શ્રદ્ધા જળવાચક છે. બીજું શ્રદ્ધાના કાર્યરૂપે સોમ તથા વૃષ્ટિ આદિ છે, જે સ્વૂલસ્વરૂપે થયાં. પણ આ સર્વમાં જળની અધિકતા જોવામાં આવે છે. શ્રદ્ધાને જળવાચક ગણવી તે યોગ્ય છે. કારણ કે જેવું કારણ હોય છે, તે જ સ્વરૂપે કાર્ય હોય છે. વળી શ્રદ્ધારૂપી પ્રતીતિ મનના અથવા તો જીવના ધર્મરૂપે છે. આ શ્રદ્ધાને ધર્મી એવા મન કે જીવમાંથી કાઢી લઈ, જેમ પશુ આદિમાંથી હૃદય આદિ અવયવોને ગ્રહણ કરી હોમ-વામાં આવે છે, તેમ હોમને માટે ગ્રહણ કરવી યોગ્ય નથી. માટે શ્રદ્ધા શબ્દવટે જળને જ લેવું જોઈએ. વેદમાં તે રીતનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, માટે શ્રદ્ધા શબ્દજળવાચક છે. જેમકે “અગ્નિ વા આપઃ શ્રદ્ધા એ જળરૂપે છે.” ત્યારે જળ દેહના બીજરૂપે થાય છે ત્યારે તે જળ શ્રદ્ધાની માફક સૂક્ષ્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જેમ સિંહના જેવા

પરાક્રમવાળો મનુષ્ય સિંહ શબ્દરૂપે હોય છે, તેમ જળ શ્રદ્ધાશબ્દરૂપે ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. જેમ માચકાપર જોડેલો મનુષ્ય માંચકારૂપે કહેવાય છે, તેમ શ્રદ્ધા જળરૂપે કહેવાય છે. શ્રદ્ધા નિમિત્તરૂપે હોવાથી શ્રદ્ધા શબ્દની ઉપપત્તિ જળરૂપે યોગ્ય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આગે દાર્શન પ્રજા સત્યગ્ને પુગાય વર્મજે અર્થ:-ખરેખર જળ પુણ્ય કર્મ કરવા માટે યજમાનમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે.” (૫)

શિષ્ય:-જળની ગતિ છે, પણ જળ-યુક્ત જીવની ગતિ કેવી રીતે બની શકે ?

શુર:-આના સમાધાનમાં જ દર્શનમાં કહ્યું છે કે, ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ એમ માને છે કે, આ ઇષ્ટિ કરવાથી અમે શ્રદ્ધારૂપી જળવટે યુક્ત થઈ, સ્વર્ગ લોકપ્રતિ જઈ શકીશું. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ હું.

ઇષ્ટિ કરનારાનું પ્રયાણ.

અચ્યુતવાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં

મર્ત્યતે: ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં એમ નથી કહ્યું કે, જળયુક્ત થયેલ જીવ ગમન કરે છે. આ પ્રમાણેની શંકા ધારવી જોઈ છે. કારણ કે ઇષ્ટિઆદિ કરનારાઓને આ રીતની શ્રદ્ધા છે કે, અમે આકાશમાંથી અંદર-લોક પ્રતિ જઈશું. (૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપે કહેલ વચનવટે જળ શ્રદ્ધાઆદિના કમ-વટે પાંચમી આહુતિમાં પુરૂષવાચક થઈ

શકે. પણ જળથી યુક્ત થયેલા જીવનું ગમન હોઈ શકે નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં દોષસ્થળે એ પ્રમાણે કહ્યું નથી. અર્થાત્ જેમ જળની ગતિ કહી છે, તેમ શ્રુતિમાં જળયુક્ત જીવની ગતિ કહી નથી. માટે જળથી સંલગ્ન થયેલ જીવો ગમન કરે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

ગુરુ:-આમાં દોષ નથી.

શિષ્ય:-આપ કેમ એમ કહો છો કે, તેમાં દોષ નથી ?

ગુરુ:-જે લોકો અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં ઇષ્ટ કરે છે, તે લોકોમાં આ પ્રમાણેની શ્રદ્ધા હોય છે. જેમકે ‘અયં યદ્દેવમિદં દત્તમિત્યુપાસતે તે ધૂમમભિર્ગમન્તિ (હાં ૫, ૧૦, ૩) અર્થ:-જે ગ્રામવાસી જનો યજ્ઞ કરવાવડે, વાપીકુપાદિ બધાવવાવડે, તેમ જ યજ્ઞશાળાની બહાર દાનાદિ ધાર્મિક કાર્ય કરે છે, તેઓ મરણ પછી ધૂમલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ પ્રમાણેની શરૂઆત કયા પછી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ઇષ્ટિ-આદિ કરનારાઓને ધૂમાદિ પિતૃયાન માવર્ગવડે ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “આકાશાન્વત્રમગમેષ સો મો રાજા (હાં ૫, ૧૦, ૪) અર્થ:-અંતરિક્ષ લોકમાંથી તેઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચંદ્રનો રાજા સોમ છે.” આ ઇષ્ટિ કરનારાઓની પંચાગ્નિ વિદ્યામાં પણ નીચે પ્રમાણે શ્રદ્ધા હોય છે. જેમકે “તસ્મિન્નંતરસ્મિન્નગ્નો દેવાઃ યદ્દા જુહતિ તન્વા આહુતેઃ સોમો ગજા સમવતિ (હાં ૫, ૪, ૨) આ અગ્નિદેવમાં દેવો શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ આહુ-

તિ આપે છે, જે આહુતિમાંથી સોમ રાજા ઉત્પન્ન થાય છે.” આ રીતનું શ્રુતિનું સામાન્ય રીતે નિરૂપણ છે. વળી આ ઇષ્ટિ કરનારાઓને અગ્નિહોત્ર, દશં તથા પૂર્ણ માસાદિ કર્મના સાધનરૂપે કહી તથા દૂધ-આદિ હોય છે. આ દ્રવાત્મક પદાર્થો જ હોય છે, માટે તે જળરૂપે જ છે. આ હોમવામાં આવેલી સૂક્ષ્મ આહુતિઓ પ્રારબ્ધરૂપે થઈ, ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓનો આશ્રય લે છે. ત્યાર પછી તે ઇષ્ટિ કરનારના શરીરને મરણના વિધાન પ્રમાણે છેવટે ઋત્વિ-જે નીચે પ્રમાણે બોલી અગ્નિમાં હોમી દે છે, “અસૌ સ્વર્ગાય લોભાય સ્વાહા અર્થ:-આ સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત કરે.” આ જળ આહુતિરૂપે હોય છે, તેમ જ શ્રદ્ધા-પૂર્વક કર્મની સાથે બોધાયલું હોય છે. વળી આ જળ અપૂર્વસ્વરૂપે હોય છે. બીજું ઇષ્ટાદિ કરવાવાળા જીવોની આગળપાછળ વીંટળાઈ આ જળ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કરાવવા લાઈ વ્તય છે. આ રીતે લાઈ જવારૂપ કર્મનું જુહોતિ (હોમે છે) એવા શબ્દવડે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જેમકે “શ્રદ્ધા” જુહોતિ (ખં ૬, ૨, ૬) શ્રદ્ધાને હોમે છે.” તે જ પ્રમાણે અગ્નિહોત્રમાં છ પ્રશ્નોના પ્રતિઉત્તરના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “તે વાળે આહુતી દુતે વક્ત્રમત” (શં ૫, ૧૧, ૬, ૨, ૬) આ બે આહુતિઓ હોમવાથી તે ઉર્ધ્વગમન કરે છે.” આ રીતે અગ્નિહોત્રની બે આહુતિઓ રૂળને ઉત્પન્ન કરે છે તથા અન્ય લોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આથી ચિદ્ધ થાય છે કે, આહુતિસ્વરૂપ જળવડે યુક્ત થયેલ

જીવો પોતાનાં કર્મના ફળના ઉપલોગ માટે જાય છે (૬)

શિષ્ય - જેઓ ઇષ્ટિ આદિ કરવાવાળા છે, તેઓના જીવનું પોતાના કર્મના ફળના ઉપલોગ માટે ગમન કહેવું છે, તે કેવી રીતે બને ? કારણ કે ધૂમાદિ માર્ગ વડે આ જીવોને ચંદ્ર લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેઓ અન્નરૂપે થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, “એ સોમો રાજા તદેવાનમ્નત્ત ત દેવા મક્ષયન્તિ (છાં. ૫, ૧૦, ૪) આ ચંદ્રનો રાજા સોમ છે ત્યાં તેઓ દેવોના અન્નરૂપે બને છે તથા દેવો તેઓનું ભક્ષણ કરે છે ” વળી બીજી શ્રુતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “તે ચંદ્ર પ્રાપ્યામ ભવન્તિ તાસ્ત્ર દેવા યથા સોમ રાજામપ્યાપસ્યાપ્તીયસ્તેત્યેવમેનાસ્ત્ર મક્ષયન્તિ (યજુ. ૬, ૨, ૧૬) ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થયા પછી તે અન્નરૂપે થાય છે જેવી રીતે ઋત્વિજને ‘તું’ વૃદ્ધિને પામ, તું’ ક્ષયને પામ, એમ કહેતાં જો સોમ રાજાનું ભક્ષણ કરે છે, તે જ પ્રમાણે દેવો તેઓનું ત્યાં ભક્ષણ કરે છે ” બીજા બ્યાઘ્ર આદિની માફક દેવો જીવોનું ભક્ષણ કરે છે, તો પછી જીવને ઉપલોગનો સંભવ કેવી રીતે રહે ?

શુક - શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, આત્માનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે જીવનું અન્નરૂપે થવું, એ ગૌણ પક્ષ છે આથી ૪૭ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૭ મું.

જીવનું અનન્ત ગૌણરૂપે.

માકં વાનાત્મવિત્ત્યાત્તથાહિ દર્શયતિ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ - જીવનું અન્નરૂપે થવું, તે ગૌણપક્ષ છે. આત્માનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે તેમ થાય છે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિ પણ કહે છે. (૭)

ટીકા શુક - મૂળ સૂત્રમાં જે વા શબ્દ આપ્યો છે, તે પૂર્વોક્ત દોષની નિવૃત્તિને માટે આપ્યો છે જીવનું જે અન્નરૂપે નિરૂપણ છે, તે ગૌણ છે, પણ મુખ્ય નથી જો અનન્તરૂપે નિરૂપણ મુખ્યરૂપે હોય તો “સ્વર્ગકામો યજેત સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ” આ રીતની જે વિધિ-મુખ્ય શ્રુતિ છે, તેને બાધ આપશે જો ચંદ્ર લોકમાં ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓને ઉપલોગ ન હોય તો પછી અધિકારીએ ઇષ્ટિ આદિરૂપ પુષ્કળ મહેનતવાળું કર્મ શા માટે કરવું જોઈએ ? સામાન્ય રીતે અન્નરૂપે પ્રયોજન એ હોય છે, કે જીવને ઉપલોગ રૂપે હોય છે, તેને માટે અન્ન સ્પષ્ટ વપરાતો જોવામાં આવે છે કાંપણ તરીકે રાજાના અન્નરૂપે વૈશ્યો છે, તથા વૈશ્યોના અન્નરૂપે પશુઓ છે. માટે જેમ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર તથા ભૂત્ય આદિવડે મનુષ્યની કામના તૃપ્ત થાય છે, તેમ ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ દેવોને ઉપકાર કરનારા છે. આથી તેઓ દેવોને મુખ્યની પ્રાપ્તિ કરવાવાળા છે. દેવો જેમ આપણે લાડનું ભક્ષણ કરીએ છીએ તેમ, આ જીવોને ખાતા દેવાની વસ્તુ

નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન હ વે દવા અગ્નિનિ પિવન્ત્યેતદેવામૃતં દદ્વા ભુષ્યતિ (છાન્ડ ૩, ૬, ૧) ખરેખર દેવો આ અમૃતનું પાન કરતા નથી, તેમ લક્ષણ પણ કરતા નથી. તેઓ કેવળ તેનાં દર્શન માત્રવડે જ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોવડે અનુભવ લઈ તૃપ્તિને પામે છે.” આ રીતે શ્રુતિ દેવોના લક્ષણરૂપી વ્યાપારનો નિષેધ કરે છે જેમ રાજાના પર આજીવિકા ચલાવનારા સેવકો રાજાના ઉપલોગને અર્થે હોય છે, તેમ ઇષ્ટિ આદિ કરવાવાળાઓ દેવોને ઉપકાર કરનારા છે. આથી તે જીવો દેવોના ઉપલોગરૂપે કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરૂષો દેવોના ઉપલોગરૂપે છે, આમ નીચલી શ્રુતિ કહે છે. કહ્યું છે કે, “અથ યો ઽન્યા દેવતામુપાસ્તે ઽન્યો ઽમાવન્યો ઽહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પશુરેવ સ દેવાનામ્ (જૃં ૧, ૪, ૧૦) આ રીતે અન્ય દેવરૂપે જે આત્માની ઉપાસના કરે છે, તે આત્માને જોગળી શકતો નથી તથા પશુની માફક તે દેવોના ઉપયોગમાં આવે છે” આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરૂષ આ લોકમાં ઇષ્ટિઆદિ કર્મથી દેવોને ખુશ કરતો છતો જેમ પશુ મનુષ્યના પર ઉપકાર કરે છે, તેમ તે દેવોના પર ઉપકાર કરે છે. વળી અન્ય લોક વિશે દેવોના પર આજીવિકા ચલાવનારા તે થાય છે. આ સમયે નિર્મિત જ્ઞાને તે લોગવે છે તથા પશુની માફક દેવોપર ઉપકાર કરે છે, એમ ત્રિદ્વ થાય છે વળી મૂળ સૂત્રમાં ‘અન્નમપિત્ત્વાત્તથા હિ દર્શયતિ આ જે શબ્દો છે, તેની વ્યાખ્યા અન્ય પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. જેઓ કેવળ કર્મના કરવાવાળા

છે, ઇષ્ટિઆદિ કરવાવાળા છે, પણ જેઓ જ્ઞાન કર્મરૂપ સમૂહનો અનુભવ કરતા નથી, તેઓ આત્મજ્ઞાનથી રહિત કહેવાય છે. અહીં વિષયને અનુસરી પંચાગ્નિવિદ્યાવડે આત્મવિદ્યા લેવી. ઇષ્ટિઆદિ કરવાવાળાઓને ઉત્પત્તિ ઉપકાર કરનારરૂપે થનાર હોવાથી, અન્નરૂપે થાય છે. કારણ કે પંચાગ્નિ વિદ્યાનું જ્ઞાન તેઓને હોતું નથી. આ પ્રમાણે પંચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રશંસાને લઈ આ કહ્યું છે. વ્યા રથજે પંચાગ્નિ વિદ્યાનું વિધાન વધારે યોગ્ય લાગે છે. આગળ પાછળના વચનોથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે, ‘પંચાગ્નિનું ગ્રહણ અહીં યોગ્ય છે. કારણ કે અન્ય શ્રુતિમાં અંદ્રમંડળવિષે લોગના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે, “સ સોમલોકે વિમૂતિમનુભૂય પુનરાવર્તંતે (પ્રં ૫, ૪) ત્યા સોમ લોકમા પોતાના મહિમાનો અનુભવ કરી મનુષ્ય લોકમાં પાછો ફરે છે.” આ જ પ્રમાણે અન્ય શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘અથ યે શત પિતૃણા જિતલોકોનામાનવાઃ સ દ્યૌઃ કર્મદેવાનામાનવો યે કર્મણા દેવત્વમભિસપચતે (જૃં ૪, ૩, ૩૩) જે પિતૃઓએ શ્રદ્ધારૂપી ક્રિયાવડે પિતૃલોક મેળવ્યો છે, એવા પિતૃઓના આનંદ કરતાં હોમ હવનઆદિ કરવાવડે દેવત્વને પામેલાનો એક આનંદ વધારે છે” આ રીતે ઇષ્ટિઆદિ કરવાવાળા તથા દેવોની સાથે રહેવાવાળાને લોગની પ્રાપ્તિનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. આ રીતે એમ પ્રતીતિ થાય છે કે, અન્ન લાવવાનું જે વર્ચન છે તે ગૌણ છે તથા ઇષ્ટિ કરવાવાળા જીવોનું ગમન હોય છે.

માટે જળથી સંલગ્ન થયેલ જીવ ગમન કરે છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. (૭)

શિષ્ય-—ઇષ્ટિ આદિ કરનારા જીવોને સ્વર્ગ જતી વખતે ભે કે કર્મ હોય છે, તેથી જળથી સંલગ્ન થયેલો જીવ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે, પણ કર્મનો ક્ષય થયા પછી જ્યારે સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરવું પડે છે ત્યારે કર્મરૂપી જળ કેવી રીતે હોઇ શકે? તેમ જ તે જળ પુરૂષરૂપે કેવી રીતે થઇ શકે?

શુદ્ધ-આથી જ બ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે, ઇષ્ટિ આદિ કરેલા કર્મનો ક્ષય થવા પછી કંઈ એક પ્રારબ્ધરૂપ કર્મ બાકી રહેલ હોય છે, તે યુક્ત થયેલો જીવ નીચે ઉતરે છે. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે, કે જેમ દાદર ચઢતી વખત જે ક્રમ હોય છે તેથી ઉલટો ક્રમ ઉતરતી વખત હોય છે. તેમ આ સ્થળે પણ જાણી લેવું. જેમકે;—

અધિકરણ ૨ જી—સૂત્ર ૮ મું

ઉતરતાં ઉલટો ક્રમ.

જ્ઞાતાત્યયેઽનશયવાન્ન દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યથે તમનેવ ચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ-—ઇષ્ટિ આદિ કરેલા કર્મનો ક્ષય થવે શેષ કર્મવાળો જીવ નીચે ઉતરે છે. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે રીતે તે ગયો હોય છે, તેથી ઉલટી રીતે તે ઉતરે છે (૮)

ટીકા-શિષ્ય-જેઓ ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ છે, તેઓ ધૂમ આદિ મર્ગવટે ચડી લોક પ્રતિ જાય છે. વળી ત્યાં લોગ લોગ

બ્યા પછી તેઓનું નીચે ઉતરવું થાય છે. આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, જેમકે, “તસ્મિન્યાવત્તપાતમુપિત્વાધતમેવાધવાન. પુનર્નિવર્તન્તે યયેત્મ્ (છાં ૫, ૧૦, ૫) ત્યાર પછી તેઓનાં કર્મની અમર પહોંચે છે તેટલો સમય ત્યાં ચંદ્રમંડળમાં રહ્યા પછી તેઓ નીચે કહેવાયેલ માર્ગે રહીને પાછા આવે છે” આ રીતે કહ્યા પછી કહ્યું છે કે, “યાવદ્રમણીયચરણા વ્રાત્ત્રણાદિયો- નિમાપયન્તે કપૂયચરણા શાદિયોનિમ્ અર્થઃ— જેનાં કર્મ સારાં હોય છે, તે જલદી કોઈ રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણ્યોનિ; પણ જેનું વર્તન દુરાચારી હોય છે તે શ્યાન આદિ અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.” હવે આ સ્થળે મને શંકા થાય છે કે, જેણે મર્વ કર્મો લોગબ્યાં છે તેઓ નીચે ઉતરે છે ત્યારે શુ કંઈપણ કર્મ બાકી રહેતાં નથી કે કંઈએક રહે છે? માફ માનવું તો એમ છે કે, જ્યારે કંઈપણ કર્મનો અંશ બાકી રહેતો નથી ત્યારે અધપતન થાય છે કારણ કે શ્રુતિમાં આ રીતનું વિશેષણ છે કે, જ્યાં સૂધી કર્મની અમર પહોંચે છે, ત્યાં સૂધી પતન હોતું નથી અહીં સપાત શબ્દવટ કર્મ- શય લેવો યોગ્ય છે. કારણ કે આ લોકમાંથી દૂળના ઉપલોગ માટે સ્વગલોક પ્રતિ જીવ પડે છે અર્થાત્ જાય છે. ખીજું જ્યાં સૂધી કર્મોની અમર પહોંચે છે ત્યાં સૂધી રહે છે, આનો અર્થ એ છે કે, કરેલ અખિલ કર્મનો જીવ લોગપટો કરે છે. કારણ કે અન્ય શ્રુતિમાં આ રીતનો અર્થ નેવામાં આવે છે. જેમકે, “તિર્થો યદા તપ-

યેવેતિ (બૃ. ૬, ૨, ૧૬) જ્યારે કર્મના ફળની સમાપ્તિ થાય છે.” જ્યાં સુધી આ લોકમાં લોગવવા યોગ્ય કર્મ હોય છે ત્યાં સુધી લોગવે છે, આમ કલ્પના થઈ શકે પણ પાછી મને શંકા એ થય છે કે, તે રીતની કલ્પના થઈ શકે એમ નથી. કારણ કે અન્ય શ્રુતિમાં “જે કાંઈ” આ રીતના શબ્દનું સૂચન કરેલ છે. જેમકે, “પ્રાપ્યાન્ત કર્મણસ્તત્યર્થોત્તેજા કરોલયમ્ । તત્કાલોક્તુર્નત્યસ્મિન્ ભગવાન કર્મણે (બૃ. ૪, ૪, ૬) અર્થ:-જે જે કર્મ તે કરે છે, તેના પરિણામને પામી આ લોકમાંથી જઈ ફરી પોતાના કર્મને લીધે આ લોક વિશે આવે છે.” આ શ્રુતિમાં ‘જે કાંઈ’ આ રીતનું જે સામાન્ય નિરૂપણ છે, તેવડે મર્વ કરેલાં કર્મનો ફલ થાય છે, એમ સૂચ્યું છે. ત્યારે શું જે કર્મનાં ફળ ઉપલોગ કરવા તૈયાર નથી થયાં, તે કર્મ શું ફળ આપવા તૈયાર થશે? કારણ કે મરણ પહેલાં જ જે જીવ આરભેલ ફળવાળા કર્મવડે જકડાયેલો છે, તેવા જીવને અપરિપકવ ફળવાળા કર્મનો લોગવટો હેવો અયોગ્ય છે. વળી આ રીતે જે કંઈ ફળ અપરિપકવ હોય છે, તે સર્વ ફળનો પરિપાક થાય છે. કારણ કે નિમિત્ત એક હોય તથા નૈમિત્તિક વસ્તુ લિન્ન હોય, એ બનવું અશક્ય છે. સરખી રીતે દીવાનો પ્રકાશ ઘટ તથા પટપર પડવા છતાં એક માત્ર મઠે તથા ખીજે ન માત્રમ પડે, એ બનવું તદ્દન અયોગ્ય છે. માટે હું તો એમ માનું છું કે, કંઈપણ કર્મના શેષથી રહિત થયેલા જીવનું અધોગમન થાય છે.

ગુરુ.-આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ જે કે કર્મનો ફલ થાય છે, છતાં પ્રારબ્ધ શેષ રહેલ હોય છે. જેમ મૂર્ચના-રત્નનાં ફિરવથી હિમ તથા કરાં પીગળી જાય છે, તેમ જ અગ્નિની આંચ લાગવાથી જેમ વીના કઠણપણનો નાશ થાય છે, તેમ, જ્યારે જે કર્મના સમૂહવડે જીવ અંદ્રલોક પ્રતિ ફળના ઉપલોગ માટે જાય છે તથા જ્યારે ઉપલોગવડે તે કર્મનો ફલ થાય છે ત્યારે જીવોને જળ-યુક્ત જે શરીરનો ઉપલોગ માટે આરંભ થયેલો હોય છે, તે જળવાળું શરીર ઉપલોગનો ફલ જેવાથી ઉત્પન્ન થયેલ શોકાગ્નિ લાગવાથી પીગળી જાય છે. ત્યાર પછી કર્મનો નાશ થવે અર્થાત્ કરેલ ઇંદ્રિયાદિ કર્મના ફળનો ઉપલોગવડે ફલ થવા પછી, પ્રારબ્ધ શેષ સહિત જ જીવોનો અધઃપાત થાય છે.

શિષ્ય:-કેવા પ્રમાણથી આપ એમ કહો છો કે, તેઓનો અધઃપાત થાય છે?

ગુરુ.-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના પ્રમાણથી આ સિદ્ધ છે શ્રુતિમાં ‘જીવનું’ કહ્યું છે કે, પ્રારબ્ધ શેષવાળા જીવનું નીચે ઉતરવું થાય છે. જેમકે, ‘તથા ઇદમણીયચરણા અભ્યાશોહ યતે રમણીયા યોનિમાપચેરન્નાહ્યણયોનિં વા ક્ષત્રિયયોનિં વા વૈદ્યયોનિં વાય વદ્દ કપૂય-ચરણા અભ્યાશોહ યતે કપૂયા યોનિમાપચેરન્નાહ્યણયોનિં વા સૂરયોનિં વા ચાંડાલયોનિં વા (છાં. ૫, ૧૦, ૭) આમાંથી જેનું વર્તન આર્જુ હોય છે તે જલદી કોઈ રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે બ્રહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય. તેમ જેનું વર્તન દુરાચારી હોય છે, તે કોઈ

અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે જેગકે
શ્વાન, શૂકર કે ચાંડાલની યોનિને પામે
છે.” આ શ્રુતિમાં જે ચરણ શબ્દ આપ્યો
છે તેવડે કર્મના સમૂહને લેવો. આ મળી
વિવરણ આગળ ઉપર આવશે. આ રીતનો
નિયમ છે કે, જન્મવડે દરેક પ્રાણીમાં
ઉત્કૃષ્ટ કે નિકૃષ્ટરૂપી ઉપલોગ વિલક્ષિત
થયલો હોય છે. વળી અકસ્માત્ રીતે આ
રીતના ઉપલોગનો સંભવ નહિ હોવાથી
પ્રારબ્ધ શેષતું અસ્તિત્વ હોય છે, એમ
જણાય છે. સારાં અથવા નરમાં કર્મ ચઢતી
તથા પડતીના હેતુરૂપે છે. આમાન્ય રીતે
આ વાત શાસ્ત્રવડે સિદ્ધ થાય છે. સ્મૃ-
તિમાં કહ્યું છે કે, “વર્ણા આશ્રમાશ્વર્યકર્મનિષ્ઠાઃ
પ્રેત્ય કર્મફલમનુભૂય તત્ત્વ રોપેણ વિશિષ્ટદેશજાતિ
કુલરૂપાણુઃ યુત્તરતથિત્તમુગમેષતો જન્મ પ્રતિ-
પચન્તે અર્થઃ—વર્ણ તથા આશ્રમવાળા,
પોતાના કર્મમાં નિષ્ઠ જીવો, મરણ પછી
કર્મના ફળનો અનુભવ કરે છે. આ અનુ-
ભવ કર્યા પછી શેષ રહેલ કર્મવડે કોઈ
એક સારો દેશ, જાતિ, કુળ, રૂપ, આયુષ્ય,
જ્ઞાન, આચાર, વિત્ત, સુખ તથા બુદ્ધિ
યુક્ત થઈ જન્મને પામે છે.” આ રીતે
પ્રારબ્ધ શેષવાળાનું કેવી રીતે નીચે ઉત-
રવું થાય છે, તે દર્શાવ્યું છે.”

શિષ્યઃ—આ રથને અનુશય ગર્થાત્
પ્રારબ્ધ દોષવડે શુ ગ્રહણ કરવું ?

શુરુ—આના સંબંધમાં કેટલાક એમ
કહે છે કે, સ્વર્ગને માટે કરવામાં આવેલ
કર્મના ફળનો લોગવટો થયા પછી જે
કોઈ શેષ રહેલ હોય છે, તેનું નામ
અનુશય અથવા પ્રારબ્ધશેષ છે. જેમ

કોઈ વ સજામા તેલ ઘડ્યું હોય, તે કાઢી
લાઈ પછી તેમા ચીંચણ પળું રહે છે, તે
પ્રમાણેનું પ્રારબ્ધશેષ છે.

શિષ્યઃ—કોઈ પણ લોગવેલ ફળનો
અવશેષ ગહેલો નથી હોતો, જેથી અહમના
કાર્યનો વિરોધ આવી પડે છે.

શુરુઃ—આ દોષ નથી. અમે એમ
માનીએ છીએ કે, કર્મનું સંપૂર્ણ ફળ
લોગવાયતું નથી હોતું.

શિષ્યઃ—સંપૂર્ણ કર્મના ફળને લોગ-
વવા માટે તે જીવની ચંદ્રલોકમા સ્થિતિ
થાય છે, તો પછી શેષ ક્યાથી રહ્યું ?

શુરુઃ—તાડું કહેવું ઠીક છે, પણ કંઈ
એક થોડું કર્મ બાકી રહેલ હોય છે, તે
મમયે ત્યા રહી શકાતું નથી. જેમકે,
કોઈ એક સેવક સર્વ સેવાનાં સાધનોને
લઈ નાબતો દરબારમાં જાય. ત્યાં લાંબો
સમય રહેવા પછી તેનાં અનેક સાધ-
નોનો નાશ થઈ જાય, પણ કેવળ છત્ર
તથા પાદુકા આદિ જ બાકી રહે. આ
સમયે તે રાજદરબારમાં રહેવા શક્તિમાન
થતો નથી. આ જ પ્રમાણે પ્રારબ્ધ શેષ-
વાળો મનુષ્ય પણ ચંદ્રલોકમાં સ્થિતિ
કરવા શક્તિમાન નથી.

શિષ્યઃ—આ પણ અયુક્ત હોય, એમ
લાગે છે. સ્વર્ગને માટે કરવામાં આવેલ
કર્મનું ફળ લોગવ્યા પછી શેષ વૃત્તિ
રહેવી, એ ચેત્ય લાગતું નથી. કાર્યનો
વિરોધ છે, માટે આમ કહ્યું છે.

શુરુઃ—આ પણ અયુક્ત લાગે છે.
સ્વર્ગરૂપ ફળવાળાને અગિય કર્મ લોગ-

વાય છે, એમ જાની ગ-શે નહિ આ
આ અચુક છે. સ્વર્ગને માટે કરાયલું
કર્મ સ્વર્ગમાં રહેલાને જ અગિય સ્વર્ગનું
ફળ ઉત્પન્ન કરતું નથી. પણ સ્વર્ગની
બ્રહ્મ થયલાને પણ કંઈએક ફળનો હેશ
ઉત્પન્ન કરે છે. શાબ્દી પ્રમાણાની આ
રીતની કલ્પના યોગ્ય નથી. તેલવાળા
પાંત્રમાં તો તેલનું જગ પણ શેષપણું
રહેલ જોવામાં આવે છે, તેથી તેમ કહેવું
યોગ્ય છે. તે જ પ્રમાણે સેવકની સેવા-
સામગ્રી થોડી રહેલી છે, એમ જોવામાં
આવે છે. પણ આ સ્થળે તે રીતની કલ્પના
કરવી યોગ્ય નથી. કારણકે સ્વર્ગરૂપ ફળને
આપવાવાળા કર્મની શેષતા જોવામાં
આવતી નથી. તેમ ધાય તો પછી જે
શાસ્ત્ર કર્મનું ફળ સ્વર્ગ જ કહે છે, તેમાં
વિરોધ આવશે. આ બાબત અવશ્ય
એમ જાણવી જોઈએ કે, સ્વર્ગરૂપી ફળ-
વાળા ઇષ્ટિ આદિ કર્મનું પાત્રમાં રહેલ
તેલની માફક એક દેશમાં જે અસ્તિત્વ
તે અનુશય-પ્રારબ્ધ શેષરૂપે છે, એ કહેવું
યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્યારે ઇષ્ટિઆદિ
રૂપ જે સુકૃત કર્મથી સ્વર્ગનો અનુભવ
કર્યો, તેનો કંઈએક ભાગ જે બાકી રહે
તે અનુશયરૂપે છે, એમ કલ્પના કરીએ તો
જેટલો સુકૃતવાળો ભાગ છે, તેટલો જ
અનુશયરૂપે થાય. પણ હુકૃત ભાગ
તેમ થાય નહિ. વળી તેમ માનવાથી
અનુશયના વિભાગને દશોવનારી શ્રુતિમાં
બાધ આવશે. કહ્યું છે કે, “તથ દ્વ રમ-
નીયવરણા અથ દ્વ કપ્પવરણા: (છાં ૫.૧૦, ૭)
જેઓ આ લોકમાં મારા વર્તનવાળા છે

તેમ જ જેઓ નહિ રાં કર્મ કરનાર છે.”
મટે સ્વર્ગ લોકને માટે કરાયલા કર્મનો
ભેગવટો થાય છે, પણ જે કર્મનું ફળ
આ લોકમાં જ ભોગવવાનું બાકી રહેલ
છે, તે કર્મ અનુશયરૂપે કહેવાય છે તથા
તેવા કર્મવાળાનું ઉત્તરણ આ લોકવિશે
થાય છે. વળી જે કાંઈ કર્મ કરેલાં હોય
છે, તેના ભોગવટા પછી અર્થાત્ અગિય
કરેલ કર્મના ફળનો ઉપભોગ થયા પછી
અર્થાત્ ફળના છેવટને પામી જીવ અનુ-
શયથી રહિત થઈ નીચે ઉતરે છે, એમ
જે કહેવું છે તે અચુક છે. કારણ કે
એમ મિદ્ધ થયું છે કે, અનુશયનું
અસ્તિત્વ છે. આથી મિદ્ધ એમ થાય
છે કે, આ લોકને વિશે કરેલ સ્વર્ગ
લોકની પ્રાપ્તિના ફળવાળાં કર્મનો ઉપ-
ભોગ કર્યા પછી તે સ્વર્ગ સંબંધીનાં
કર્મનો જ નાશ થાય છે. બીજું એમ
કહ્યું છે કે, મરણ થવા પછી અપરિપકવ
ફળવાળું અગિય કર્મ પ્રકટ થાય છે.
તેમાંથી કંઈએક કર્મવડે સ્વર્ગ લોકમાં
ફળનો ભોગવટો થાય છે તથા કંઈએક
કર્મ આ મૃત્યુ લોકમાં ભોગવવાનાં બાકી
રહે છે, એમ કર્મનો વિભાગ માનવો
જોઈએ છે. આમ કહેવાનું કારણ એ કે,
અનુશયનું અસ્તિત્વ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન
કર્યું છે. પણ હું જ તને પૂછું છું કે,
કયા કારણને લઈ મરણ અપરિપકવ
ફળવાળા કર્મના પરિપાકને ઉત્પન્ન કરે
છે, તે મને તું કહે.

શિષ્ય:-પરિપકવ ફળવાળા કર્મનો
વ્યાપાર જ્યારે અટકી પડે છે ત્યારે

જે કર્મનાં ફળ વિરુદ્ધ છે તે સર્વ કર્મના ફળનો ઉપભોગ ઝોકી વખતે થવો અશક્ય છે તથા તેમ હોવાથી બાળવાનું કર્મમંથ્યાપાર હુબળા કર્મના વ્યાપારને અટકાવે છે, એમ કહેવું પણ અયોગ્ય થશે. અપરિપકવ ફળવાળા કર્મવટે અન્ય જાતિની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેમાં ઉપભોગ કરવા યોગ્ય ફળવાળાં અનેક કર્મ હોય છે. આ અનેક કર્મની પ્રાપ્તિ એક જ મરણ-સમયે થતી હોય તો એક જાતિની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ આમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે નિમિત્ત થયેલાં દરેક ફળોમાં વિરોધતા હોય છે. કંઈએક કર્મનો મરણ-સમયે પરિપાક થાય છે અને કંઈએક કર્મનો નાશ થાય છે, આ પ્રમાણે કહેવું શક્ય નથી. કાણુ કર્મનું ફળ જે નિશ્ચિત જ હોય છે, તેના સંબંધમાં વિરોધ આવશે. ખરેખર પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ સાધન વિના કર્મનો ઉચ્છેદ કદી પણ થતો નથી. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, વિરુદ્ધ કર્મથી રોગાયલા અન્ય કર્મની સ્થિતિ લાગ્યા સમય સૂધી હોય છે જેમકે, “કદાચિત્ સુકૃત કર્મ કૂટસ્થમિદં તિષ્ઠતિ । મગ્ગમાનસ્ય સસારે યાવદ્દુઃખાદિમુચ્યતે અર્થઃ-સંસારમાં મગ્ન થયેલો જીવ જ્યાં સૂધી દુઃખમાંથી મુક્ત થતો નથી ત્યાં સૂધી ફેટલીકવાર સારું કર્મ અળગું રહે છે.” જે અપરિપકવ ફળવાળું અણિત કર્મ એક જ મરણમાં અલિવ્યક્ત થાય તથા તેથી એક જ જાતિ ઉત્પન્ન થાય તો પછી સ્વર્ગ, નરક તથા પશુ પક્ષી આદિ યોનિમાં ઉત્પન્ન થ-

વાનો અભાવ થવાથી, ધર્મ કે અધર્મનો અભાવ થશે. વળી ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તનો અભાવ થવાથી એક જાતિ જનવા પછી અન્ય જાતિનો ઉદ્ભવ થશે નહિ. વળી તેમ થવાથી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રજ્ઞહત્યાદિ એકેક કર્મને લીધે અનેક જન્મનો સંભવ હોય છે, તેના સંબંધમાં વિરોધ આવશે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ધર્મ તથા અધર્મને લઈ સ્વરૂપ, ફળ તથા સાધન આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ શાસ્ત્રમાં ધર્મ તથા અધર્મને કારણરૂપે માન્યા છે, તેને મૂકી દઇ અન્ય કારણ માનવું યોગ્ય નથી. વૃદ્ધિ આદિ આણુવા, કરવામાં આવતાં કર્મનું ફળ આ લોકને વિશે જ તરત જોવામાં આવે છે. માટે મરણ એ આ કર્મના ઉપભોગરૂપે છે, એમ સંભવી શકશે નહિ. માટે મરણ એ કર્મના ઉપભોગ માટે છે, એમ માનવું જોઈએ. વળી દીવાનું જે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, તે પણ કર્મની સત્તાને લઈને છે. જેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુ દીવાની સંનિધિમાં જણાઈ શકે છે. પણ સૂક્ષ્મ વસ્તુ

શિષ્ય:-કર્મના જગ્યાએ ગેપત હેય છે, તો પછી કેાદનો પણ મોઢા થવો જોઈએ નહિ.

ગુરુ:-આ તારી શંકા ચેાગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમા એમ કહ્યું છે કે, સમ્યક્ પ્રકારે ગાત્રમાનું જનન થનારું કમનો ક્ષય થાય છે. ગાટે એ સિદ્ધ થાય છે કે, અનુશયવાળા અર્થાત્ કર્મના શેષ-વાળાનું જ નીચે ઉતરવું થાય છે. વળી તેઓ નીચે ઉતરે છે ત્યારે જે રીતે તેઓ ઉપર ચઢેલા હોય છે તે જ ક્રમે ઉતરતા નથી, પણ તેથી ઉલટી રીતે ઉતરે છે ચણેત્તમનો અર્થ એ છે કે, જે માર્ગવડે તેઓ ઉપર ચઢેલા હોય છે તેથી જનેશ્વ અર્થાત્ ઉલટી રીતે તેઓ ઉતરે છે. અર્થાત્ ઉતરતી વખતે પિતૃયાન માર્ગમાં ભૂમ તથા આકાશનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તેવડે તેઓ ઉતરે છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જેમ સ્વર્ગપ્રતિ ગમન કરે છે તે પ્રમાણે અવરોહણ થાય છે. વળી સંત્રીનું નિરૂપણ કર્યું નથી. પણ અલ્પ આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉલટી રીતે અવરોહણ થાય છે. (૮)

શિષ્ય:-જેનાં આચરણ સારાં હોય તેનો જન્મ સારે ઠેકાણે થાય, પણ આચરણશીલ પુરૂષ કદી અનુશયવાળો, અર્થાત્ શેષકર્મવાળો કલ્પાય નહિ. માટે તે અબધમા અ પ થું કહેા જો ?

ગુરુ:-આના નાંબમા કાષ્ઠા જિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, આચરણજનિ, અનુશયના અર્થમાં જ છે. આજ હેતુને લઈ શ્રી વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૯ મું.
કાષ્ઠાજિનિનો મત.

ચરણાદિતિ ચંદ્રોપલક્ષણાયંતિ કાષ્ઠા
જિનિ: ॥ ૧ ॥

સત્રાર્થ:-આચરણથી શેષ કર્મવાળો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી. આ દોષ નથી. કારણ કે કાષ્ઠાજિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, આચરણ સંબંધી શ્રુતિ શેષ કર્મના અર્થમાં જ છે. (૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ સ્થળે મને શંકા થાય છે. શેષકર્મના અસ્તિત્વના પ્રતિપાદન સંબંધી આપે જે શ્રુતિનું ઉદાહરણ આપ્યું, તે આચરણના સંબંધમાં છે. જેમકે, “તથા હિ રમણીયચરણા: (છાં ૫, ૧૦, ૭) જેઓ પુણ્ય કર્મ કરવાવાળા છે.” આ શ્રુતિમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે, આચરણવડે ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ શેષકર્મને લઈ ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આચરણ લિપ્ત છે તેમજ શેષ કર્મ લિપ્ત છે. ચરણનો અર્થ ચરિત્ર, આચાર અથવા તો શીલ થાય છે. તેમ અનશુચનો અર્થ લોગવેલ કળવાળા કર્મથી લિપ્ત કર્મ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કર્મ તથા આચરણમાં લિપ્તતા દર્શાવે છે. જેમકે, “યથાકારી યથાચારી તથા મવતિ (બું ૪, ૪, ૫) યાન્યન્વદ્યાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત્વ્યાનિ નો રૂત્તગણિ યાન્યત્માક સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ (તૈં ૧, ૧૧, ૨) જે જે પ્રકારનાં કર્મ તથા આચાર હોય છે, તેને અનુસરી તે થાય છે. જે જે કાર્યો નિંદાથી રહિત છે તે તે તું કર, પણ બીજાં કર્મોનું

અનુષ્ઠાન તુ મા કર અમાન અર્થાત્
ગુરુનાં શ્રેષ્ઠ આચરણોને તારે અનુસરવા
જોઈએ.” માટે અચરણથી ઉત્પત્તિનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ શેષ કર્મની
સિદ્ધિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી.

ગુરુ:-આ દોષ નથી કાળું કે કર્મ-
શેષના સૂચનને માટે જ શ્રુતિમાં આચ-
રણનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ રીતનો
કાષ્ઠાંજિનિ નામના આશ્ચર્યનો મત
છે. (૯)

શિષ્ય:-જો શીલ તથા કર્મને એક
ગણુશો તો પછી શીલને અનર્થતા અ-
ર્થાત્ નિષ્પ્રયોજનતા પ્રાપ્ત થશે. માટે
તેનું કેમ ?

ગુરુ:-કર્મને શીલની અપેક્ષા રહે
છે. કારણ કે આચરણ સારા હોય તો જ
સારાં કર્મ કરવાની ઇચ્છા થાય છે.
આ જ કારણથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,
અધિકરણ રણુ-સૂત્ર ૧૦મું.

શીલની આવશ્યકતા

આનર્થક્યમિતિ चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ૧૦ ॥
સૂત્રાર્થ-શીલનું, જે કર્મ તથા શીલને
એક ગણુશો તો, નિષ્પ્રયોજનપણું થશે.
આમ માનવું અયુક્ત છે કારણ કે કર્મને
આચરણની આવશ્યકતા છે. (૧૦)

ટીકા:-શિષ્ય-આચરણ શબ્દનું
શ્રુતિમાં ઘર્ષણેલ શીલ શબ્દને ત્યાગ કરી
લાક્ષણિક કર્મ શેષની પ્રતીતિ કેવી રીતે
થઈ શકે? શ્રુતિમાં જે શીલ શબ્દનું નિરૂ-
પણ કર્યું છે, તે શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણેનું
હોય કે શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેનું હોય,

તેમજ માફ હેય કે નમ્નું હોય, તે
પ્રમાણે મારી કે નરસી ઉત્પત્તિરૂપ કળ
શીલનું થવું જ જોઈએ કઈપણ કળ
શીલનું થાય છે, એમ અવશ્ય સ્વીકર-
વું જ જોઈએ એમ જો ન હેય તો શીલની
આવશ્યકતા રહેશે નહિ.

ગુરુ:-આ દોષ નથી તારું માનવું
ખોટું છે.

શિષ્ય:-માફ માનવું કેમ ખોટું છે.
આપ મને સમજાવું પાડશે ?

ગુરુ:-જે કઈ કર્મ કરવામાં આવે
છે તેને શીલની આવશ્યકતા છે. ઇદ્રિ-
આદિ જે કર્મનો સમુદય છે, તે આ-
ચરણને અધીન છે. જે કોઈ સદાચારથી
રહિત હેય તે અધિન થઈ શકે નહિ.
સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, ‘જાવાહીન ન પુનન્તિ
વેદા અર્થ-આચારથી જે રહિત છે, તેને
વેદો પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી.” પુરૂ-
ષર્થપણામાં પણ આચારની આવશ્યકતા
નથી, એમ નથી. ઇદ્રિ આદિ કર્મ મમુ-
દાયતા કળનો ત્યારે પરિપાક થાય છે
ત્યારે કર્મને અધીન એવા સદાચાર પણ
કઈ એક કર્મવિશેષની ઉત્પત્તિ કરશે જ.
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પ્રમિદ્ધ છે કે, કર્મ
નર્વ પ્રકારના અર્થને કવ્વ વળું છે. માટે
કાષ્ઠાંજિનો મત એમ છે કે, આચર-
ણનું કર્મ, પ્રારબ્ધ શેષરૂપે થઈ, જન્મ
પ્રાપ્તમાં કરણરૂપે છે. જ્યારે કર્મો
સભવ છે તો પછી શીલનું જન્મ પ્રાપ્ત
કહેવી ચે અનર્થ નથી. જે મનુષ્ય પગવડે
ઢોલી શકે છે, તે જાતુનડે ઢોડવાને ચે અ-
નર્થ. (૧૦)

શિષ્ય:-આચાર્યનો અર્થ શું થાય છે?
 ગુરુ:-ખાદરિ નામના મુનિનો મત
 એવો છે કે, આચરણ એટલે સારાં તથા
 નરસાં કર્મ થાય છે. તે જ હેતુને લઈ
 શ્રી વ્યાસ ભગવાને ૧૧ માં સૂત્રમાં
 કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ રજુ-સૂત્ર ૧૧ મું.

ખાદરિનો મત.

મુકુતદુષ્ટતે પ્યેતિ તુ વાઙ્મિ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:-આચરણ શબ્દનો અર્થ
 સારું તથા નકારું કર્મ થાય છે, એમ
 ખાદરિ નામના આચાર્યનો મત છે. (૧૧)

ટીકા:-ગુરુ:-ખાદરિ નામના આચર્ય
 એમ માને છે કે, આચરણ શબ્દવડે
 સત્કર્મ તથા દુષ્કર્મ થાય છે. આચરણ,
 અનુષ્ઠાન તથા કર્મ આ ત્રણ પર્યાય શબ્દો
 છે. તે જ પ્રમાણે ચર ધાતુનો પ્રયોગ
 સામાન્ય રીતે કર્મને વિશે જોવામાં આવે
 છે. જે કોઈ ઇષ્ટિ આદિ પુણ્ય કર્મ કરે
 છે, તેના સંબંધમાં લોક એમ કહે છે કે,
 આ મહાત્મા ધર્મનું આચરણ કરે છે
 આચાર્યનો અર્થ ધર્મવિશેષ છે. પ્રાણ
 તથા પરિત્રાજકની વચ્ચે જેટલો તફાવત
 છે, તેટલો કર્મ તથા આચરણમાં ભેદ રહેલ
 છે. માર એ છે કે, જેનાં આચરણ સારાં
 હોય છે, તે સારા કર્મવાળો કહેવાય છે
 તથા જેના આચરણ નકારાં હોય છે, તે
 નિંદિત કર્મવાળો કહેવાય છે. (૧૧)

ગુરુ-ઇષ્ટિ આદિ જે કરનાગ હોય
 છે, તેઓ જ ચંદ્રમંડળમાં જઈ શકે છે.
 ખીન્ન કોઈની ચંદ્રમંડળપ્રતિ ગતિ
 નથી હોતી.

શિષ્ય:-તેમ નથી. ઇષ્ટિ આદિ નહિ
 કરનારા મનુષ્યોનું ગમન પણ ચંદ્રમંડળ-
 વિશે હોય છે.

ગુરુ:-તેમ કયા પ્રમાણવડે તું
 કહે છે?

શિષ્ય-શ્રુતિના પ્રમાણવડે તેમ સિદ્ધ
 થાય છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૩ જુ-સૂત્ર ૧૨ મું.

ઇષ્ટિ ન કરનારનું ગમન.

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ-ઇષ્ટિ આદિ નહિ કરનારા
 મનુષ્યોની ગતિ પણ ચંદ્રમંડળવિશે
 જોવામાં આવે છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન
 કરે છે. (૧૨)

ટીકા:-ગુરુ:-પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું
 છે કે, જે ઇષ્ટિ આદિ કરનારાઓ છે, તે
 જ ચંદ્રલોક પ્રતિ જાય છે.

શિષ્ય:-હવે મારું આપને પૂછવું
 એમ છે કે, જેઓ ઇષ્ટિ આદિ નથી કરતા,
 તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે કે નથી જતા?
 મારું માનવું તો એમ છે કે, ઇષ્ટિ આદિ
 કરવાવાળા જ ચંદ્રમંડળપ્રતિ જાય છે,
 એમ નથી.

ગુરુ:-તેમ કહેવાનું કાંઈ પ્રમાણ?

શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ઇષ્ટિ આદિ
 નહિ કરવાવાળાની ગતિ પણ ચંદ્રમંડળ-
 વિશે છે. કાણ કે, કૌપીતકિ નામના
 ઉપનિષદમાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે કે,
 'યે ચંદ્રે ચામાનોન્મત્યન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે
 સર્વે ગચ્છન્તિ (કૌં ૧, ૨) જે કોઈ આ
 લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે, તે મર્વે ચંદ્રમાં

જાય છે.” ફરી જન્મવાવાળાઓનો દેહ-
રંભ પણ ચંદ્ર પ્રાપ્તિ વિના સંભવી શકતો
નથી. કારણ કે “પાંચમી આહુતિમાં”
એમ આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ છે.
તેટલા માટે સર્વે ચંદ્રમાં જવા ભેધએ.
ધર્મ આદિ નહિ કરનારા તેમજ કરનારા
બેઉની ગતિ એક સરખી થાય, એ અયો-
ગ્ય છે.

શુરુ:-આમ કહેલું યુક્ત નથી. કારણ
કે અન્યને ચંદ્રમંડળવિશે ભોગનો
અભાવ છે. (૧૨)

શિષ્ય:-જ્યારે તેઓને સ્વર્ગમાં ભો-
ગનો અભાવ છે, ત્યારે તેઓને પોતાનાં
હૃદયોને લીધે શું થાય છે ?

શુરુ:-ધર્મ આદિ નહિ કરનારા યમના
સ્થાનમાં પોતાનાં નહારાં કર્મને યોગ્ય
હુઃખને ભોગવે છે. પછી તેઓ કાં તો
ઉર્ધ્વલોક પ્રતિ જાય છે અથવા કર્માતુસારે
અધોલોક પ્રતિ જાય છે. આ જ કારણથી
૧૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૩૦—સૂત્ર ૧૩ મું.

ધર્મ ન કરનારાની ગતિ.

સંયમને ત્વનુભૂયેતરેવામારોહાવરોહૌ

તદ્ગતિદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-ધર્મ આદિ નહિ કરનારાઓ
યમની સંયમની નામની નગરીમાં પોતા-
ના હૃદયને યોગ્ય હુઃખનો અનુભવ કરે
છે. ત્યારપછી તેઓ ઉપર ચડે છે અથવા
તો નીચે ઉતરે છે. આ રીતનીતેઓની
ગતિ છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. (૧૩)

ટીકા:-શુરુ:-મૂળ સૂત્રમાં જે તુ
શબ્દ આપ્યો છે, તે પૂર્વ પદ્યનું ખંડન
કરવા માટે આપ્યો છે. પુણ્યશાળીતેમજ
પાપી સઘળાઓ ચંદ્રલોક પ્રતિ જાય છે,
એમ નથી.

શિષ્ય:-એમ કેમ કહ્યો છે ?

શુરુ:-ચંદ્રમંડળમાં જવાનું થાય
તો ભોગને અર્થે જ હોવું ભેધએ. પ્રયો-
જન વિના સ્વર્ગપ્રતિ જવાનું હોઈ શકે
નહિ અથવા પાછા ઉતરવા માટે સ્વર્ગ-
પ્રતિ ગમન છે, એમ હોઈ શકે નહિ.
દાખલા તરીકે એક મનુષ્ય વૃક્ષપર ચઢે
છે. આ મનુષ્ય તે ઝાડપર કાં તો ફલ
લેવા ચઢે છે અથવા ફળ લેવા ચઢે છે.
તે કોઈ ઝાડપર પ્રયોજન વિના ચઢતો
નથી, તેમ પડવા માટે કાંઈ ચઢતો નથી.
જે લોકો ધર્મ આદિ નથી કરનારા, તેઓને
ચંદ્રમંડળમાં કોઈ રીતનો ભોગ હોતો
નથી, એમ પૂર્વમાં કહેલું છે. માટે
ધર્મ કરવાવાળા જ ચંદ્રલોકમાં
જાય છે, પણ બીજાઓ જતા નથી. ધર્મ
નહિ કરનારા સંયમન નામના યમને ઘેર
જાય છે. ત્યાં પોતાનાં નહારાં કર્મને યોગ્ય
યમચાતના ભોગવે છે; તથા ફરી આ
લોકપ્રતિ પડે છે. આ રીતનું તેઓનું
ચઢવું તથા ઉતરવું છે.

શિષ્ય:-આમ આપ કેવી રીતે
માનો છો ?

શુરુ:-આ રીતની ગતિ શ્રુતિમાં દર્શાવી
છે. ધર્મ નહિ કરનારાઓ જેઓ ગમન કરે
છે, તેઓના સંબંધમાં યમે કહેલ નીચે
પ્રમાણની શ્રુતિ છે, જે શ્રુતિ એમ દર્શાવે

છે કે, આ હુકમ કરનારાઓ યમને અધીન હોય છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “ન સાપરાયઃ પ્રતિભાક્તિ ચાલ પ્રમાચન્ત વિત્તમોદેન મૂઢમ્ । અય લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃ પુનઃ વંશમાપયતે મે (કં ૨, ૬) વિત્તના મોહ વડે મૂઢ તથા પ્રમાદવાળા બાળકને (અ-નિવેકીને) પરલોક સંપાદન કરવાનો માર્ગ જોણાયલો હોતો નથી. આ જ લોક અસ્તિત્વમાં છે તથા અન્ય નથી, આમ માનનારો વારંવાર મારે વશ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “વૈવસ્વત સગમન જનાનામ્ (ઋક્ સં ૦ ૧૦, ૧૪, ૧) યમ, એ મનુષ્યોના આશ્રયરૂપ છે.” આ રીતનાં અનેક વચનો છે કે જેમાં દર્શાવ્યું છે કે, મનુષ્યો યમને અધીન છે (૧૩)

શિષ્ય:-મનુષ્ય યમને અધીન છે, એના સંબંધમાં બીજે કશે કંઈ કહ્યું છે ?

શુરુ-સ્મૃતિમાં પણ તેમ કહ્યું છે.

જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૧૪ મું

સ્મૃતિનું પ્રમાણ.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ-સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, નિહિત કર્મનું ફળ યમને અધીન છે (૧૪)

ટીકા:-શુરુ-નાચિકેતના ઉપાખ્યાન આદિરૂપ સ્મૃતિમાં છે કે, મનુ, વ્યાસ આદિ શિષ્યોથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, યમની સંયમન નામની પુત્રીમાં યમને અધીન નિહિત કર્મ કરવાવાળાને તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે. (૧૪)

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૧૫ મું.

સાત નરકો.

અપિ ચ સન્ત ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ-વળી સ્મૃતિમાં સાત નરકો કહ્યા છે. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ-પુરાણમાં નકારા કર્મના ફળના ઉપભોગના આશ્રયરૂપે રૌરવ આદિ સાત નરકો સ્મૃતિમાં કહ્યા છે. આ નરકોની પ્રાપ્તિ અનિષ્ટ કરવાવાળાઓને થાય છે. અર્થાત્ સાર એ છે કે, અનિષ્ટ કરનારને ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? (૧૫)

શિષ્ય-પાપકર્મવાળાઓ જે ચાતના ભોગવે છે, તે યમાધીન છે. વળી સ્મૃતિ-ઓમાં કહ્યું છે કે, ચિત્રશુપ્ત આદિ અનેક અધિષ્ઠાતાઓ રૌરવ આદિ નરકોને વિશે રહેલ છે.

શુરુ:-તું કહે છે તેમ અધિષ્ઠાતાઓ નથી. આ જ હેતુને લઈ વ્યાસે ૧૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૧૬ મું.

સર્વમાં યમ અધિષ્ઠાતા.

તત્રાપિ ચ તદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ-તેમાં પણ યમનો જ વ્યાપાર રહેલ છે, માટે ચિત્રશુપ્ત આદિનું અધિષ્ઠાતાપણું કહેવાથી વિરોધ ન આવશે નહિ (૧૫)

ટીકા:-શુરુ-આ સાત નરકોમાં પણ યમનું અધિષ્ઠાતાપણું હોવાથી વિરોધ આવતો નથી. સ્મૃતિમાં ચિત્રશુપ્ત આદિ

જે અધિષ્ઠાતાઓ કહેવાયેલ છે, તે સર્વે ચમવડે પ્રેરણા કરાવેલા છે. (૧૬)

શિષ્ય:-વિદ્યાર્થી સાધનવડે જેમનો દેવયાન માર્ગમાં અધિકાર નથી, તેમ કર્મવડે પિતૃયાણમાં અધિકાર નથી, તેમની ગતિ કેવી રીતની છે ?

ગુરુ:-તેમની ત્રીજી ગતિ છે અર્થાત્ શુદ્ધ જંતુરૂપ ત્રીજો માર્ગ હોય છે. આ જ હેતુને લઈ બ્યાસ ભગવાને ૧૭ મા મૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ ભું-સૂત્ર ૧૭ મું.

વિદ્યા કર્મથી રહિતની કેવી ગતિ ?

વિદ્યાકર્મણોરિતિ તુ પ્રચુત્તવાત્ ॥ ૧૭ ॥

મૂત્રાર્થ-વિદ્યા તથા કર્મ વિશે જેઓ જાતા નથી, તેમને તૃતીય સ્થાન છે. કારણ કે આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ છે. (૧૭)

ટીકા:-ગુરુ:-પંચાગ્નિ વિદ્યામાં કહ્યું છે કે, 'વેત્ય યયાસૌ લોકો ન સપૂર્યંતે (છા. ૫,૩,૩) આ લોક ભરાઈ જતા નથી, તેનું શું કારણ, તે તું જાણે છે ?' આના પ્રતિઉત્તરમાં નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે - "અથેતયોઃ પયો નં ક્તરેણચન તાનીમાનિ શુદાપ્યસુકુદાવર્તીનિ મૂતાનિ મવન્તિ । જાયસ્ય ત્રિયસ્યેત્યેતત્તૃતીય સ્થાન તેનાસૌ લોકો ન સપૂર્યંતે (છા. ૫,૧૦,૮,) અર્થ-જેઓ આ બે માર્ગમાંના કોઈ પણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેઓ અનેકજન્મ લેવાવાળા શુદ્ધ જંતુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જલદી મૃત્યુને પામે છે. આ તૃતીય સ્થાન છે. આ કારણથી મનુષ્ય જે સ્થાનને મરણ પછી પ્રાપ્ત

થાય છે, તે સ્થાન ભરાઈ જતું નથી."

આ શ્રુતિમાં "અતયો. પયોઃ" આ શબ્દથી વિદ્યા તથા કર્મને લેવાં.

શિષ્ય:-એ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં તે પ્રમાણેનું નિરૂપણ છે તેથી કારણ કે દેવયાન તથા પિતૃયાણ માર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે વિદ્યા તથા કર્મ છે કહ્યું છે કે "તવ દત્ત વિદુઃ અર્થ-જેઓ આ પ્રમાણે જાણે છે." આ શ્રુતિવડે જે વિદ્યાનું નિરૂપણ કરેલ છે તેવડે દેવયાન માર્ગ લેવો. વળી "દ્વાપૂર્વે વત્તમ (છા. ૫, ૧૦, ૩) અર્થ:-ઈષ્ટ,* પૂર્વ તથા દત્ત અર્થાત્ ધર્માદિ કાર્યો કરે છે, તેઓ મરણ પછી ધ્રુમ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે." આથી કર્મ માર્ગનું નિરૂપણ છે તથા તેવડે પ્રાપ્ત થવા ચોક્કસ પિતૃયાણ માર્ગ નિરૂપણ કરાયેલ છે. આના સંબંધીના પ્રકરણમાં શ્રુતિ વિશે કહ્યું છે કે, "અથેતયોઃ પયો નં ક્તરેણચન અર્થ-જેઓ આ બે વર્ગમાંના કોઈપણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી." આ સર્વનો સાર એ છે કે, જેઓ વિદ્યાર્થી સાધનવડે દેવયાન માર્ગ વિશે અધિકારવાળા નથી, તેમજ કર્મરૂપી સાધનવડે પિતૃયાણ માર્ગ વિશે જેમનો અધિકાર નથી, તેઓને શુદ્ધ જંતુરૂપ વારંવાર આવર્જન વિસર્જન થવાવાળો ત્રીજો માર્ગ હોય છે. આથી પણ ઈષ્ટઆદિ જેઓ નથી કરતા, તેઓને ચંદ્ર લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શિષ્ય:-મને આ સ્થળે શંકા થાય છે કે, જેઓને ચંદ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય

* ઈષ્ટ=ચંદ્ર યાગાદિ કરવા, પૂર્વ=વાવ તળાવ જોદાવવા, દત્ત=દાન કરવું.

છે, તેઓ ત્યાથી નીચે પડે છે ત્યારે તેમને ક્ષુદ્ર જતુઓની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.

શુરુ:-તેમ બનતું નથી. કારણ કે, જો તેમ બનતું હોય તો ચંદ્રલોક પ્રતિ જવાનું કર્મ નિર્ણયક થશે. વળી સઘળા ચંદ્રલોકને પામતા હોય તો ચંદ્રલોક જનારાઓથી ભરાઈ જવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જે પ્રશ્ન પ્રવાહણે પૂછેલ છે તેથી વિરુદ્ધ તેનો ઉત્તર મળવાનો પ્રસંગ આવી પડે. વળી ઉત્તરમાં એમ આવડુ જ જોઈએ કે, ચંદ્રલોક અમુક કારણને લીધે ભરાઈ જતો નથી.

શિષ્ય:-આ વાત તો ખરી. પણ ચંદ્રલોકમાંથી મનુષ્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ કહેવાવડે જ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, ચંદ્રલોક ભરાઈ જતો નથી, તો પછી વધારે કહેવાની શી જરૂર છે ?

શુરુ:-ના, તેમ નથી. શ્રુતિમાં તેમ કહ્યું નથી. જો કે તારી કહેવાની વાત ખરી છે કે, ચંદ્રલોકમાંથી પડવાને લીધે ચંદ્રલોક ભરાઈ જતો નથી પણ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, ચંદ્રલોક ભરાઈ જતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે, ત્રીજું સ્થાન છે જેમકે કહ્યું છે કે, 'एतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोकोन संपूर्यते (છાંપ, ૧૦, ૮) આ તૃતીય સ્થાન કહેવાય છે. આ કારણથી મનુષ્ય મરણ પછી જે સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્થાન ભરાઈ જતું નથી.' માટે ચંદ્રલોક પ્રતિ નહિ જવાને લીધે ચંદ્રલોક ભરાઈ જતો નથી, એમ કહેવું યોગ્ય છે. ઇંદ્રિ આદિ કરનારાઓનું ચંદ્રલોકમાંથી પતન

થાય છે. જો તેમ ન હોય તો શ્રુતિમાં જે ત્રીજા સ્થાનનું નિરૂપણ કરેલ છે, તે મિથ્યા ઠરશે મળમાં જે તુ શબ્દ આપ્યો છે, તે વડે સર્વના ગમનની આશંકાનો જે ઉદ્ભવ અન્ય શાખાના વચનથી થાય છે, તેનો નાશ થાય છે આમ થવાથી અન્ય શાખામાં જે સર્વ શબ્દ આપેલ છે, તે વડે જે અધિકારી હોય, તેને જ ગ્રહણ કરવા, અર્થાત્ જે કોઈ અધિકારી પુરૂષો આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે, તે સર્વે ચંદ્રલોકને પામે છે. (૧૭)

શિષ્ય:-દેહ પ્રાપ્ત થવા માટે સર્વે ચંદ્રલોક પ્રતિ જવા જોઈએ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પાંચમી આહુતિમાં જે જળ છે, તે પુરૂષવાચક છે.

શુરુ:-આનું નિરાકરણ થવા માટે જ ૧૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ત્રીજા સ્થાનને માટે પાંચમી આહુતિનો નિયમ હોતો નથી. જેમકે;—

અધિકરણ ૩ જનું—સૂત્ર ૧૮ મું.
ક્ષુદ્ર જતુની પ્રાપ્તિમાં ચંદ્રપ્રતિ જવાનો અભાવ.

ન તૃતીયે તથોપલब्धे. ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થ:-તૃતીય સ્થાનમાં પાંચમી આહુતિનો નિયમ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે પાંચમી આહુતિ તો ચંદ્ર લોક પ્રતિ ગમન કર્યા વિના પ્રાપ્ત થાય છે (૧૮)

ટીકા:-શુરુ.-તૃતીય સ્થાનમાં દેહની પ્રાપ્તિ માટે આહુતિરૂપ, પાંચ સંખ્યાનો નિયમ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-કેમ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી?

ગુરુ:-આહુતિના નિયમ વિના ત્રીજા

સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ આહુતિની સંખ્યાના નિયમ વિના જ શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલી રીતિએ ત્રીજા સ્થાનની અર્થાત્ હુદ્ર યોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “જાયત્વ ત્રિવિધે-ત્યેતત્ત્વીયં સ્થાનમ (છાં ૫, ૧૦, ૮) આ એ માર્ગને નહિ પ્રાપ્ત થનારા અનેક જન્મ લેવાવાળા હુદ્ર જંતુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જલદી મૃત્યુને પામે છે. આ તૃતીય સ્થાન કહેવાય છે.” બીજું શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પંચમ્યામાહુતાવાપઃ પુરુષવચસો માન્તિ (છાં ૫, ૩, ૩) જળ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રના પયોઘૃતાદિ પાંચમી આહુતિ પુરૂષરૂપ કહેવામાં આવે છે.” અહીં જે આહુતિની સંખ્યાનું નિરૂપણ કરેલ છે, તે મનુષ્ય શરીરની પ્રાપ્તિને લઈને કહેવામાં આવ્યું છે. પણ કીટ, પતંગ આદિ હુદ્ર શરીરની પ્રાપ્તિને લઈને કહ્યું નથી. કારણકે શ્રુતિમાં જે પુરૂષ શબ્દ સૂચન કરેલ છે, તેવડે મનુષ્ય-જોતિનું નિરૂપણ કરેલ છે. વળી પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરૂષરૂપે થાય છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે. પણ પાંચમી આહુતિ વિના અન્ય આહુતિમાં જળ પુરૂષરૂપે થતું નથી, એમ પ્રતિપેદ્ય કયો નથી. કારણ કે તેમ થવાથી વિધિનિષેધરૂપ એ પ્રકારના અર્થરૂપ વચનલેદ થાય. વળી જેમનો આરોહ તથા અવરોહ મંલય છે, તેમનો દેહ પાંચમી આહુતિમાં ઉત્પન્ન થશે. અન્યનો દેહ આહુતિની મંખ્યા વિના

અન્ય ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલ જળવડે ઉત્પન્ન થશે. (૧૮)

શિષ્ય:-પાંચમી આહુતિ વિના અન્ય ભૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલા જળવડે કેવી રીતે કેટલાકનો દેહ ઉત્પન્ન થશે?

ગુરુ:-સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તથા ૧૯ મા સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બ્લું-સૂત્ર ૧૯ મું.

અયોનિજમા સ્મૃતિપ્રમાણ.

સ્મર્યતેષ્વપિ ચ લોકે ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ:-વળી લોક વિશે આ મંખથી સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. (૧૯)

ટીકા:-ગુરુ-કેટલાક જીવ અયોનિજ છે, એમ લોક વિશે સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. દ્રોણ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે, તેમજ સીતા તથા દ્રૌપદી વગેરે અયોનિજરૂપે હતાં. તેમાં દ્રોણઆદિના સંખ્યામાં સ્ત્રી વિષયરૂપ એક આહુતિ નથી વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિના સંખ્યામાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ બેઉ સંખ્યાથી બેઉ આહુતિ નથી. જેમ ત્યાં આહુતિની સંખ્યાનો અનાદર છે, તેમ અન્યત્ર પણ થશે. વળી લૌકિક રૂઢિમાં એમ કહેવાય છે કે, બલાકા પક્ષી વીચ સિંચન વિના ગર્ભને ધારણ કરે છે. (૧૯)

ગુરુ:-વળી શાસ્ત્રનું પણ પ્રમાણ છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ બ્લું-સૂત્ર ૨૦ મું.

અયોનિજપેણામાં શાસ્ત્રપ્રમાણ.

દર્શનાચ્ચ ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-શાસ્ત્રથી પણ એમ જિજ્ઞાસુ થાય છે. (૨૦)

ટીકા:-શુરુ:-વળી જરાયુજ, અ-
ડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ધિજ, આ ચાર
પ્રકારના ભૂતસમૂહોમાં સ્વેદજ તથા
ઉદ્ધિજમાં આગ્ય ધર્મવિના ઉત્પત્તિ
કહેલી છે. માટે ત્યાં આહુતિની અપ્પ્યાનો
સ્વીકાર નથી. આ જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે
પણ હોયું નોંધ્યો. (૨૦)

શિષ્ય:-આ ભૂતોમાંથી ત્રણ ભૂતો
ખીજરૂપે હોય છે. જેમકે “ અણ્જ જીવજ-
મુદ્ધિજમ્ (છાં ૬, ૩, ૧) અંડજ, જીવજ
તથા ઉદ્ધિજ.” આ શ્રુતિમાં ત્રણ પ્રકા-
રનો ભૂતસમૂહ કહેવાયલો છે, તો પછી
ચોથા પ્રકારનો ભૂતસમૂહ કેવી રીતે હોયો
નોંધ્યો?

શુરુ:-આ સંબંધમાં ૨૧મા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે, ઉદ્ધિજમાં-સ્વેદજનો સમા-
વેશ થાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૨૧ મું.

ત્રીજવડેજ સ્વેદજ

તૃતીયશ્લોકવરોધઃ સંયોજકસ્યે ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-ત્રીજા શબ્દથી સ્વેદજનો
પણ સંગ્રહ થાય છે. (૨૧)

ટીકા:-શુરુ:-“અણ્જ જીવજમુદ્ધિજમ્
(છાં ૬, ૩, ૧) આંડજ, જીવજ તથા
ઉદ્ધિજ” આમાં ત્રીજા ઉદ્ધિજ
શબ્દવડે સ્વેદજનો સમાવેશ કરવામાં
આવ્યો છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે. કારણ
કે સ્વેદજની ઉત્પત્તિ જળના ભેદવડે થાય
છે તથા ઉદ્ધિજની ઉત્પત્તિ ભૂમિના
ભેદવડે થાય છે. આ રીતે બેઉમાં ઉત્પત્તિ
સરખી છે. ને કે અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે,

સ્થાવર ઉદ્ધિજથી જંગમ ઉદ્ધિજ વિલ-
સાય છે. આ રીતે સ્થાવર તથા જંગમનો
ભેદવાદ છે, જેથી આ સ્થળે કોઈ રીતની
વિરોધતા આવતી નથી. (૨૧)

શિષ્ય:-અંદ્રલોકમાંથી મનુષ્યલોકમાં
આવતી વખતે જીવ કેવા સ્વરૂપે કરી
આવે છે, તે મને કહેશો?

શુરુ:-જીવ જ્યારે નીચે ઉતરે છે
ત્યારે આકાશની સાથે તેની સાદૃશ્યતા હોય
છે. આ જ હેતુને લઈ ૨૨ મા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

આધિકરણ ૪ ભુ-૨૨ સૂત્ર મું

જીવની આકાશ સાથે તુલ્યતા.

સામાન્યાપત્તિરૂપત્તે ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવ જ્યારે નીચે ઉતરે છે
ત્યારે તેની આકાશ સાથે સાદૃશ્યતા હોય
છે. કારણ કે એક વસ્તુને પોતાના સ્વરૂ-
પની જ પ્રાપ્તિ હોય છે, પણ અન્યની
નહિ. (૨૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-ઇદિ આદિ કરનારાઓ અંદ્ર-
લોક પ્રતિ ગયા પછી, ત્યાં પતન થવા
મુઠી રહી, ત્યાંથી પોતાના શેષ કર્મ ફળની
સાથે મનુષ્યલોક પ્રતિ આવે છે. આ રીતે
શ્રુતિમાં કહ્યું છે. હવે નીચે ઉતરવાના
સંબંધમાં એક શંકા થાય છે. ને કે નીચે
પતન થવા સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ
છે-“અયેતેભ્રાવત્તં પુનર્નિવર્તન્તે યથેતમાવાક-
મવાકાશાદ્વાપુ વાયુમૂવા ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૂલા-
ડમ્ર મવત્યથ મૂલા મેષો ભવતિ મેષો મૂલા
પ્રવર્તતિ (છાં ૫, ૧૦, ૫) તેઓ નીચે કહે-
વાયેલ માગે રહીને પાછા આવે છે-ત્યાંથી
તેઓ આકાશને પામે છે, આકાશથી

વાયુને પામે છે, વાયુને પામ્યા પછી તેઓ ધૂમરૂપે થાય છે અને ધૂમરૂપ થયા પછી તેઓ અગ્નિરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. અગ્નને પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ મેઘરૂપને પામે છે તથા મેઘને પામ્યા પછી તેઓ વરસે છે.” છતાં આ સંબંધી મને શંકા એમ થાય છે કે, જેઓ નીચે ઉતરે છે, તેઓ આકાશાદિના સ્વરૂપને જ પામે છે અથવા તો શું આકાશાદિની સાદૃશ્યતાને પામે છે ? મારું માનવું તો એમ છે કે, આકાશાદિના સ્વરૂપને તેઓ પામે છે. જો કોઈ એમ પૂછે કે, તેમ કેવી રીતે બને ? તો કહેવું કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. જો તેમ ન હોય તો જીવ આકાશાદિના લક્ષણ સ્વરૂપે બને. પણ જ્યાં લક્ષણ તથા શ્રુતિ બેની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે ગણાય, આ રીતનો ન્યાય છે. વળી વાયુસ્વરૂપે થઈ ધૂમસ્વરૂપે થાય છે, ઈલાદિ વચન એમ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે, તે તે સ્વરૂપની જીવને પ્રાપ્તિ થાય છે. મારે મારું માનવું તો એમ છે કે, આકાશાદિ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહેલી છે.

શુરુઃ—આ સંબંધી અમે કહીએ, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. આકાશાદિની સાદૃશ્યતાને જીવ પામે છે. ચદ્રમંડળમાં જે કાંઈ જળમય શરીરના ઉપલોગનો આરંભ થાય છે, તે શરીરનો લય સૂક્ષ્મ આકાશ સદૃશ, જ્યારે લોગનો ક્ષય થાય છે ત્યારે થાય છે. પછી તે વાયુને વશ થાય છે. ત્યાર પછી ધૂમાદિ સાથે જોડાય છે. તેથી શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, “ ક્ષેતમાકાશમા-વાસાદ્વાયુ (છાં ૫, ૧૦, ૫) જેમ ગયા હતા તેમ આકાશમાં પાછા ફરે છે તથા આકાશથી વાયુમાં ફરે છે.”

શિષ્ય—એમ કેવી રીતે બને ?

શુરુઃ—આકાશની સાદૃશ્યતા માનવી, તે જ યોગ્ય છે. આ પ્રમાણેની પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ. કારણ કે મુખ્ય વસ્તુના સંબંધમાં એક વસ્તુનો ભિન્નભાવ કદી હોતો નથી. જો આકાશ સ્વરૂપની જ પ્રાપ્તિ હોય, તો પછી વાયુ આદિના કંમે કરી પતન થવું યોગ્ય નથી. આકાશ વિભુસ્વરૂપે છે; તેથી જીવનો આકાશ સાથે નિત્ય સંબંધ છે. મારે આકાશની સાદૃશ્યતાની પ્રાપ્તિથી ભિન્ન સંબંધ કદી ઘટતો નથી. વળી જ્યાં ક્રુતિનો અસંભવ હોય ત્યાં લક્ષણા ચક્રણ કરવી યોગ્ય છે. મારે જીવને આકાશાદિ તુલ્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ આકાશાદિ ભાવ છે, એમ અમારું માનવું છે. (૨૨)

શિષ્ય—શું જીવની આકાશાદિભાવરૂપે સ્થિતિ લાંબો સમય રહે છે કે કેમ ?

શુરુઃ—ના, આ સ્થિતિ લાંબો સમય રહેતી નથી. કારણ કે જીવનું જે નીચે પતન થવું તે અતિ કષ્ટકારક છે, એમ કહ્યું છે. આજ હેતુને લઈ ૨૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૨૩ મું.

જીવની આકાશતુલ્ય સ્થિતિ
કયાં સૂધી ?

નાનિચિરેણ વિશેષાત્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ:—આકાશાદિ વિશે સ્થિતિ લાંબો સમય સૂધી રહેતી નથી. કારણ કે ત્યાર પછી ત્રીહિ આદિ વિશેષભાવની પ્રાપ્તિ કહેલી છે. (૨૩)

ટીકા:-શિષ્ય-આકાશાદિની પ્રાપ્તિ-
માં ત્રીહિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે.
અહીં શંકા એ થાય છે કે, આ ત્રીહિ
આદિની પ્રાપ્તિ પૂર્વે લાંબા લાંબા સમય
સૂધી પૂર્વપૂર્વની સાદૃશ્યતાને વિશે સ્થિતિ
કરે છ તથા ત્યાર પછી શું ઉત્તરોત્તર
આદૃશ્યતાને પામે છે કે થોડા થોડા સમય
સૂધી રટે? હું એમ માનું છું કે, આના
મં'બ'ધી નિયમ નથી. કારણ કે નિયમ
વાળા શાસ્ત્રનું આ મં'બ'ધી પ્રમાણ નથી.

શુર:-આ જે તું કહે છે તે શકા
ટાળવા માટે જ મૂળ સૂત્રમાં “નાતિચિન્ન
વણુ લાંબા સમય સૂધી નહિ” આ
રીતનું વચન આપેલ છે. થોડા થોડા
સમય સૂધી આકાશાદિ ભાવવડે સ્થિતિ
કરી વૃદ્ધિની ધાગ ગાથે આ પૃથ્વીપર તેમનું
પતન થાય છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

શુર:-વિશેષ ભાવનું ચચન છે, તેથી
આકાશાદિ ભાવમાં લાંબો સમય સૂધી
સ્થિતિ નથી. કારણ કે ત્રીહિ આદિ
ભાવની પ્રાપ્તિ થવા પછી તેના મં'બ'-
ધમાં વિશેષતાનું નિરૂપણ છે. જેમકે,
“અતો વે સ્વલુ દુર્નિપ્રવત્તરમ્ (છાં ૫, ૧૦, ૧)
આથી અધોગમન અત્યંત કષ્ટકારક છે.”
આ શ્રુતિમાં એક તકારનો છાંદસ પ્રક્રિયા
હોવાથી લોપ થયેલો છે. અહીં દુર્નિપ્રવત્તરમ
ને બદલે દુર્નિપ્રવત્તર' શબ્દ છે. અર્થાત્
ત્રીહિ આદિ ભાવવડે ઉતરવું અત્યંત
કષ્ટકારક-દુઃખકારક છે આ સ્થળે નિષ્ક
મણુ મગથે દુઃખ છે, એમ જણાવ્યું છે,
પણ પૂર્વના ભાવમાં સુખકારક નિષ્કમણુ

દર્શાવ્યું છે. આ નિષ્કમણુમાં જે સુખ
તથા દુઃખતાની વિશેષતા છે, તે અલ્પ
સમય તથા લાંબા સમયને લઈને છે.
કારણ કે નિષ્કમણુ થતાં પહેલાં શરીરની
સ્થિતિ હોતી નથી, જેથી લોગનો અસ-
લવ હોય છે. માટે ત્રીહિ આદિ ભાવની
પ્રાપ્તિ પૂર્વે થોડા સમયમાં જ નીચે ઉત-
રવાનું થાય છે (૨૩)

શિષ્ય:-પ્રારંભ શેપવાળા કે જેઓ
સ્થાવર ભાવને પામે છે, તેઓ પૂર્વે જેમ
સુખદુઃખાદિના સંસર્ગને પામે છે, તેમ શું
ત્રીહિ આદિ ભાવમાં પામે છે કે નહિ ?

શુર:-ત્રીહિ આદિ સ્થાવર-ભાવમાં
પણ તેઓ દુઃખાદિના સંસર્ગને પામે છે;
પણ તેનો ઉપલોગ કરતા નથી. કારણ કે
શ્રુતિમાં પણ તે રીતનો ઉપદેશ છે. આ જ
હેતુને લઈ ૨૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૪ મું.
ત્રીહિ આદિ ભાવમાં દુઃખાદિનો
સંસર્ગ.

અન્યાચિદ્ધિતેષુ પૂર્વવદમિલાપાત્ ॥૨૪॥

સૂત્રાર્થ:-અન્ય જીવમાં આશ્રય પા-
મેલ અર્થાત્ ત્રીહિ ચવ આદિ ભાવને
પામેલ સ્થાવર ભાવો પૂર્વની માફક સંસ-
ર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં તે
રીતનો ઉપદેશ છે. (૨૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-નીચે પતન થતી વ-
ખતે વૃદ્ધિરૂપે થવા પછી શ્રુતિમાં નીચે
પ્રમાણે કહ્યું છે:-“ત દદ મીહિ યવા બોવધિવન-
સતપરિગતમાવા રતિ ગાયને (છાં ૫, ૧૦, ૧).
અથ-વ-આદિને પાગ્યા પછી તેઓ ત્રીહિ,

યવ, ઝોષધિ, વનસ્પતિ, તિલ તથા માય આદિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.” હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, આ સમયે સ્થાવર ભાવને પામેલ પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓ સ્થાવરતું સુખ અને દુઃખ ભોગવનારા થાય છે કે ત્રીહિથી લિપ્ત અન્ય જીવને આશ્રય પામેલ સ્થાવર શરીરમાં સંસર્ગના દ્રોષને પામે છે? માફ માનવું એમ છે કે, પ્રથમ પક્ષ કેવી રીતે જોની શકે? કારણ કે જન્મ ધાતુનો સુખ્ય અર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે તથા શ્રુતિ સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, ત્યાં સૂધી સ્થાવર ભાવ હોય છે ત્યાં સૂધી જ ઉપભોગનો આશ્રય હોય છે. વળી પશુહિંસા આદિને લીધે ઇષ્ટિ આદિ કર્મસમૂહ અનિષ્ટ ફળને આપવાવાળો છે. આમ હોવાથી પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો ત્રીહિ આદિ જન્મ ગૌણરૂપે નથી, પણ સુખ્યરૂપે છે. જેમ જ્ઞાન આદિનો જન્મ છે તેમ ત્રીહિ આદિનો જન્મ છે. જે રીતે જ્ઞાન-યોનિ, હુકરની યોનિ અથવા તો આંડાળ-યોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા પ્રારબ્ધ શેષવાળાનો જ્ઞાન આદિ જન્મ જે રીતે સુખ્ય છે તથા તે જન્મ સુખદુઃખવાળો હોય છે, તે જ પ્રમાણેનો ત્રીહિ આદિનો જન્મ પણ બતાવી દેવો.

શુરૂઃ—આના સંબંધમાં, હે શિષ્ય ! હું કહું તે સાંભળ. પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓ ન્યારે અન્ય જીવથી આશ્રય કરાયેલ ત્રીહિ આદિ યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે કેવળ સંસર્ગ માત્ર જ પ્રાપ્ત કરે છે. પણ તેઓ સુખ તથા દુઃખને ભોગવનારા થતા નથી. જેમકે પૂર્વે વાયુ આદિરૂપે પ્રારબ્ધ

શેષવાળાઓ હોય છે ત્યારે સુખદુઃખનો સંસર્ગ માત્ર હોય છે, પણ સુખ તથા દુઃખના ભોગવનારા હોતા નથી. આ રીતે ત્રીહિ આદિ ભાવ પણ સ્થાવર યોનિ હોવાથી સુખદુઃખનો સ્પર્શ માત્ર જ હોય છે.

શિષ્ય—આપ કહો છો, તેમાં મને સમજણ પડતી નથી.

શુરૂઃ—હું જે પ્રમાણે કહું છું, તે જ રીતનો વેદનો પણ ઉપદેશ છે.

શિષ્ય—વેદમાં કેવા પ્રકારનો ઉપદેશ કરેલ છે ?

શુરૂઃ—તેમાં એમ કહ્યું છે કે, આ ત્રીહિ આદિ યોનિમાં કર્મનો વ્યાપાર હોતો નથી. જેવી રીતે આકાશ આદિમાં તેમ જ વૃષ્ટિ આદિ ભાવને પામવામાં સુખ તથા દુઃખના ભોગ સંબંધી ઉપદેશ નથી, તેમ ત્રીહિ આદિ યોનિમાં પણ સુખ તથા દુઃખનો ભોગ હોતો નથી. માટે આ યોનિમાં પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓને સુખ તથા દુઃખતું ભોગવવાપણું હોતું નથી. જે યોનિમાં સુખ તથા દુઃખતું ભોગવવાપણું હોય છે, ત્યાં જ કર્મના વ્યાપારરૂપે શુભાચરણ તથા દુઃશાચરણનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ કરેલ છે વળી જો પ્રારબ્ધ શેષવાળાનો ત્રીહિ આદિ જન્મ સુખ્ય હોય તો ન્યારે ત્રીહિ આદિ કપાય છે, છડાય છે, સંધવામાં આવે છે તથા ખાવામાં આવે છે, તે સમયે તેના અભિમાની પ્રારબ્ધ શેષયુક્ત જીવ જતા રહેવા જોઈએ. કારણ કે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, જે જીવને જે શરીરતું અભિમાન હોય

છે, તે શરીરનો નાશ થવે તેમાંથી તે જતો રહે છે. આ સ્થળે તો પ્રારબ્ધ શેષ જીવોનો ત્રીહિ આદિ યોનિમાંથી વીર્ય આદિ યોનિ પ્રાપ્ત થવાનો ઉપદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્યારે પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓ ત્રીહિ આદિ અન્ય યોનિને પામેલ હોય છે ત્યારે તેમને સુખ તથા દુઃખનો સ્પર્શ માત્ર હોય છે. આ રીતે જન ધાતુનો સુખ્યાર્થ ગ્રહણ કરવો તથા સ્થાવર યોનિને ઉપલોગના સ્થાનરૂપે ગ્રહણ કરવી. અત્રે પણ સ્થાવર યોનિ ઉપલોગના આશ્રયરૂપે છે, તેની ના કહેતા નથી. અન્ય જીવોએ જે કાંઈ પાપકર્મો કર્યા હોય છે, તેને લીધે તેઓ સ્થાવર યોનિને પામે છે. ત્યાં લોગ લોગવલો પડે છે, પણ પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓને તે રીતનો પ્રકાર નથી. અમારું માનવું એમ છે કે, ચંદ્ર લોકમાંથી જે-ઝોતું નીચે પતન થાય છે તેવા પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓને સ્થાવર યોનિનો ઉપલોગ હોતો નથી (૨૪)

શિષ્ય:-વારુ, એ તો ઠીક. યજ્ઞકર્મ કે જેમાં પશુહિંસા થાય છે તે તો અશુદ્ધ કર્મ ખરું કે નહિ?

ગુરુ:-યજ્ઞકર્મમાં જો કે પશુહિંસા થાય છે, છતાં તે કર્મ અશુદ્ધ નથી કારણ કે શ્રુતિમાં તે રીતનો ઉપદેશ છે. આ જ આશયને લઈ ૨૫ મા સત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સત્ર ૨૫ મું.
યજ્ઞકર્મની અશુદ્ધતાનો અભાવ.

અશુદ્ધમિતિ चेन्न शब्दात् ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ:-યજ્ઞકર્મને અશુદ્ધ કહેશે તો તેમ નથી. કારણ કે તે પ્રમાણે વેદમાં

ઉપદેશ છે. (૨૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-હું આપને ફરી કહું છું કે, પશુહિંસા આદિ થવાને લીધે યજ્ઞ કર્મ અશુદ્ધ છે તથા તેથી તેનું ફળ પણ અનિષ્ટ જ હોવું જોઈએ. માટે મારું તો માનવું એમ છે કે, પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો જે ત્રીહિ આદિ જન્મ છે તે સુખ્ય છે, પણ તેની ગૌણીરૂપે કલ્પના કરવી, તે ફાકટ છે.

ગુરુ:-આ તારું માનવું જોડું છે. આ તો ધર્મ છે તથા આ અધર્મ છે, એમ જાણવામાં શાસ્ત્ર કારણરૂપે છે. અર્થાત્ આ ધર્મ છે તથા આ અધર્મ છે, એ પ્રમાણેના જાણવામાં શાસ્ત્ર જ કારણરૂપે છે. કારણ કે ધર્મ તથા અધર્મ, એ કાંઈ ઇન્દ્રિયોનો વિષય હોતો નથી. વળી તેઓના દેશ, કાળ તથા નિમિત્તમાં નિયમ હોતો નથી. જે દેશ, કાળ તથા નિમિત્તને અનુસરી જે ધર્મ આચરવામાં આવે છે, તે જ ધર્મ તેથી ભિન્ન દેશ, કાળ તથા નિમિત્તમાં અધર્મરૂપે હોય છે. માટે શાસ્ત્ર વિના ધર્મ તથા અધર્મના વિષયવાળું જ્ઞાન કોઈને પણ હોતું નથી. શાસ્ત્રમાં જ હિંસાદિવાળો ન્યેતિષ્ટોમ યજ્ઞ ધર્મરૂપે ગણાયલો છે, તો પછી તે અશુદ્ધ છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

શિષ્ય:-આપની આ વાત ખરી છે. પણ આપણા જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “ન हिंस्यात् सर्वा भूतानि” અર્થ:-કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ” આમ પ્રાણીમાત્રની હિંસા અધર્મરૂપે છે.

શુરુ:-તું જે કહે છે તે ખરું છે. પણ તે તો ઉત્સર્ગરૂપે અર્થાત્ સામાન્ય નિયમરૂપે છે, પણ વિશેષ નિયમરૂપે એ છે કે, “અમિયોમીયં વશુમાલમેત અગ્નિ અને સોમને માટે વશુનો વધ કરવો જોઈએ.”

આ રીતે સામાન્ય તથા વિશેષની વ્યવસ્થા છે. વળી શિષ્ટ લોકો આચરતા હોવાથી તેમ જ નિંદાથી રહિત હોવાથી વૈદિક કર્મ વિશુદ્ધ છે. માટે પાપને લીધે સ્થાવર યોનિ જેમ ફળરૂપે છે તે પ્રકારની પ્રારબ્ધ શેષવાળાની સ્થાવર યોનિ ફળરૂપે નથી. તે જ પ્રમાણે શ્વાન આદિ જન્મની માફક ત્રીહિ આદિ જન્મ થવો યોગ્ય નથી. આ શ્વાન યોનિ આદિ ફળ નિંદિત કર્મવાળાના સંબંધમાં કહ્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રીહિ આદિ યોનિના સંબંધમાં વિશેષ કંઈ અધિકાર નથી. આથી ચંદ્રલોકમાંથી પડતા પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો ત્રીહિ આદિ ભાવ એટલે ત્રીહિ આદિનો સ્પર્શ માત્ર થાય છે, આ રીતે માનવામાં આવ્યું છે. (૨૫)

શિષ્ય:-વીર્યરૂપે થવા પછી પ્રારબ્ધ શેષવાળાની કેવા પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે તે કહેશો ?

શુરુ:-ત્યારબાદ પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો યોગ વીર્યતું સિંચન કરનારા સાથે થાય છે. આ જ પ્રમાણે ૨૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૬ મું.
વીર્યનો સિંચન કરનાર સાથે સંબંધ.

રેતઃ સિગ્વોગોડય ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-ત્યારબાદ પ્રારબ્ધ શેષવાળાનો વીર્યતું સિંચન કરનારા સાથે સંબંધ થાય છે. (૨૬)

ટીકા:-શુરુ:-આથી જ ત્રીહિ આદિ યોનિનો અર્થ ત્રીહિ આદિનો સંયોગ માત્ર થાય છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે ત્રીહિ આદિ યોનિ પામ્યા પછી પ્રારબ્ધ શેષવાળાઓનો સંયોગ વીર્યસિંચન કરનારની સાથે થાય છે. આથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યો યો દાત્રમતિ યો રેતઃ સિગ્વતિ તદ્વ્યુત્ત્વ એવમતિ (છાં ૫, ૧૦, ૬) જે આ ત્રીહિ આદિ ઓપધિ ખાય છે તથા રેત વીર્યતું સિંચન કરે છે, તે બહુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.” આ રથને ઉત્પન્ન કરનારરૂપે થવું, એ મુખ્યાર્થરૂપે નથી. કારણ કે લાંબા સમયપર જન્મેલ તથા યૌવનભાવને પામેલ, હોય તે જ વીર્યતું સિંચન કરનાર થાય છે. બહુલ કરાતા અતની સાથે જોડાયલો પ્રારબ્ધ શેષવાળો છુપ ઉપચાર વિના કેવી રીતે વીર્યભાવને પામી શકે ? માટે વીર્યસિંચન કરનારરૂપે થવાનો અર્થ વીર્યસિંચન કરનારની સાથે સંબંધ કરવો, એમ થાય છે, આમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ત્રીહિ આદિ યોનિવટે ત્રીહિ આદિનો સંબંધ થવો, એ જ સત્ય છે. (૨૬)

શિષ્ય:-રેતસ-વીર્યથી જન્મપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે કહેશો ?

ગુરુ:-જનન કરનારાવડે યોનિમાં વીર્યસિંચન થવા પછી પ્રારબ્ધ શેષ-વાળાનું શરીર બંધાય છે. આ જ કારણથી ૨૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૭ મુ.

યોનિમાંથી શરીરની ઉત્પત્તિ.

યોને: શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-યોનિમાંથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૨૭)

ટીકા:-ગુરુ-શાસ્ત્રમાં કહ્યું-છે કે, દેતના સિંચન કરનાર સાથે સંયોગ થાય છે, ત્યાર પછી તે દેતનું યોનિમાં ગિ-

ચન થાય છે. ત્યાર બાદ યોનિમાંથી પ્રારબ્ધ શેષવાળા પ્રાણીનું પ્રારબ્ધના ક્ષણે લોગવવા શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી જ કહ્યું છે કે, "તથા હા સ્મ-નીયચરણા: (છાં ૫, ૧૦, ૭) જેઓ ગુણ આચરણવાળા હોય છે તેઓ સારા ક્ષણે લોગવે છે." માટે એમ નિશ્ચય થાય છે કે, પતન સમયે વ્રીહિ આદિની જ્યારે યોનિ હોય છે, તે વખતે સુખ તથા દુઃખથી જોડાયેલું શરીર હોતું નથી. માટે એમ ત્રિદ્વ થાય છે કે, વ્રીહિ આદિનો સંયોગ માત્ર જ પ્રારબ્ધ શેષ-વાળાનો વ્રીહિ આદિરૂપે જન્મ છે. (૨૭)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसामाष्ये चंद्रशंकरात्मज छो-

दालालशर्मणाकृत गुर्जरगिरामाप्पानुवादे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

તૃતીય અધ્યાય—દ્વિતીય પાદ.

જીવની અવસ્થા.

મૃમિકા.

નની સૃષ્ટિ સત્યરૂપે નથી.

‘રૂં’ માનવું એમ છે કે રૂપે છે.

શુરૂં:-તે કેવી રીતે જાને ?

શિષ્ય:-ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદના ૧ લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

સ્વપ્નસૃષ્ટિ સત્યરૂપે.

સંખ્યે સૃષ્ટિરાહ હિ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વપ્નમાં જે સૃષ્ટિ છે, તે સત્યરૂપે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. (૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-ગયા પ્રકરણમાં ‘પચાગ્નિ વિદ્યાનું’ ઉદ્ઘાટન આપવામાં આવ્યું છે તથા જીવની સંસારમાં જે સિત્ત સિત્ત પ્રકારે ગતિ થાય છે, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દ્વિતીય પાદમાં જીવની જે સિત્ત સિત્ત પ્રકારની અવસ્થા હોય છે, તેનું વિવેચન આપ્યું છે. શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:-
“સ યં પ્રસ્થવિતિ (જૂં ૪,૩,૬) જ્યારે જીવ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે.”

આ પ્રમાણેની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “ન તત્ર રયા ન રયયોગા ન પચ્ચાનો ભવન્તયથ રયાનરયયોગાન્વયઃ સજને (જૂં ૪, ૩,૧૦) તે અવસ્થામાં રથનું અસ્તિત્વ હોતું નથી, રથના ઘોડાઓ હોતા નથી, તેમ જ રથના માર્ગો હોતા નથી. પણ સ્વપ્ન અવસ્થામાં રથો, ઘોડાઓ તથા માર્ગોની ઉત્પત્તિ મનવડે થાય છે.” હવે આ બાળતમાં મને શંકા થાય છે કે, જેમ જાગૃતાવસ્થામાં હોય છે, તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ પારમાર્થિકી સૃષ્ટિ હોય છે કે માયામંચી સૃષ્ટિ હોય છે? તેમાં મારૂં માનવું તો એવું છે, કે સ્વપ્નાવસ્થામાં જે મનોસૃષ્ટિ હોય છે, તે સત્યસ્વરૂપે છે. મૂળમાં જે સંખ્ય શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો અર્થ સ્વપ્નાવસ્થા થાય છે. કારણ કે વેદમાં આ રીતનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે, “સંખ્યં તત્ત્વીયં સ્વપ્નસ્થાનમ (જૂં ૪,૩,૬) અર્થ:-જે અવસ્થાની વચલી ત્રીજી જે રીતિ, તે સ્વપ્નાવસ્થા છે.” આ સ્વપ્નાવસ્થાને સંધિ કહેવાનું કારણ એ કે, આ લોકની જે અવસ્થાઓને અર્થોત્ત જાગૃત તથા સુષુપ્તિ અવસ્થાને જોડનાર

જે અવસ્થા, તે સ્વપ્નાવસ્થા છે. આ સ્વ-
પ્નાવસ્થામાં સત્યસ્વરૂપવાળી સૃષ્ટિ થવા-
ચોગ્ય છે.

શુરુ:-કેવી રીતે સ્વપ્નાવસ્થા પાર-
માર્થિકરૂપે છે ?

શિષ્ય:-કારણ કે પ્રમાણરૂપ શ્રુતિમા
કહ્યું છે કે, “અથ રથાન્ રથયોગાન્વય સૃજતે
(બૃ૦ ૪,૩,૧૦) સ્વપ્નમાં રથો, ઘોડાઓ
તથા માંગોની ઉત્પત્તિ મનવડે છે” વળી
છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સ દિ વર્તા તે ક્તોરૂપે
છે.” આથી સ્વપ્નસૃષ્ટિ પારમાર્થિક છે,
એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧)

શિષ્ય:-આત્મા જ સર્વ સૃષ્ટિનો રચ-
નાર છે તથા તે પ્રમાણે બીજા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૨ બું.

આત્મા સર્વ કર્મનો કર્તા.

નિર્માતાર લોકે પુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-કેટલીક શાખાવાળાઓ
એમ માને છે કે, સર્વ કામનાઓનો રચનાર
આત્મા છે તથા પુત્ર આદિ સર્વ, કામના
રૂપે છે. (૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-વળી એક શાખાવા-
ળાઓ આ સ્વપ્નાવસ્થામાં સર્વ કામના-
ઓનો રચનાર આત્મા છે, એમ માને છે.
વળી આના પ્રમાણરૂપે નીચલી શ્રુતિ
આપે છે. જેમકે, “ય ઇષ સુતેષુ જાગર્તિ વામ
કામ પુરુષો નિર્મિમાણ (કં ૫,૮) આ
આત્મા જ્યારે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે
ત્યારે અનેક કામનાને કરતો છતો પોતે
જાગે છે.” વળી પુત્ર આદિ પણ કામના-

રૂપે છે, એમ સમજાય છે. કારણ કે
મનુષ્ય તેની પણ કામના રાખે છે.

શુરુ:-અહીં કામનાનો અર્થ ધર્મિષ્ઠા-
વિશેષ થવો જોઈએ

શિષ્ય:-તેમ નથી. કારણ કે ‘શતાયુષ.
પુત્રપૌત્રાન્ વૃણોષ્વ (કં ૦ ૧, ૨૩) સો વર્ષના
આયુષવાળા પુત્ર તથા પૌત્રોને તું માંગ’
આ પ્રમાણેની શરૂઆત કરી છેવટમાં
શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “કામાના ત્વા કામમાજ
વોમિ (કં ૦ ૧, ૧, ૨૪) જે કાંઈ કામ-
નાઓ છે તે કામનાઓનો લોગવનાર હું
તને કરું છું” આ પ્રમાણે મૂળ શ્રુતિમાં
પુત્રાદિ શબ્દનો અર્થ કામનામાં લીધો
છે. આ પ્રમાણે વિષયને લઈ તેમ જ
શ્રુતિને અનુસરવાથી એમ સમજાય છે
કે, પ્રાણસ્વરૂપ આત્મા જ નિર્માતારૂપે છે.
આ રથો પ્રાણતું જ નિરૂપણ છે. કારણ
કે ત્યાં કહ્યું છે કે, ‘અન્વય ધર્માદિન્યત્રાધર્માત્
(કં ૨, ૧૪) ધર્મથી ભિન્ન તેમ જ અધ-
ર્મથી ભિન્ન આત્મતત્ત્વ મને કહો” તેમ જ
શ્રુતિમા છેવટે કહ્યું છે કે, “તદેવ શુક તદ્વજ્ર
તદેવામૃતમુચ્યતે તસ્મિન્લોકાઃ ત્રિતા સર્વે તદુ ના-
ત્યેતિ કથ્વન (કં ૫, ૮, આ આત્મા જ
શુકરૂપે, વ્રજરૂપે તથા અમૃતરૂપે કહે-
વાય છે આ આત્મામાં સર્વ લોકોનો
આશ્રય છે. તેનું કોઈપણ અતિક્રમણ
કરી શકતો નથી.” આ રીતે જાગ્રતા-
વસ્થાનો આશ્રય કરવાવાળી તથા
આત્માથી નિર્માણ કરાયેલી સૃષ્ટિ સત્ય
સ્વરૂપે જેમ છે, તેજ પ્રમાણે સ્વપ્ન
અવસ્થાની સૃષ્ટિ પણ થવા ચોગ્ય છે. વળી
શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “જ્યો સત્વાદુર્જાગરિતદેશ

एवास्मिन् इति यानि ह्येव जाग्रत्पर्ययति तानि सुप्तः
(બૃ૦૪,૩,૧૪) અર્થ:-વળી બીજાઓનું
માનવું એમ છે કે, જાગ્રતાવસ્થામાં જે
સુષ્ટિ છે તે જ સ્વપ્નમાં છે. કારણ કે જાગ્ર-
તમાં જે પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તે જ
પદાર્થ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે.” આ
રીતે શ્રુતિમાં જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં સમાન
અવસ્થા ગણી છે. માટે સ્વપ્નમાં જે
સુષ્ટિ છે, તે સત્ય સ્વરૂપે છે. (૨)

શુર:-આ બે સૂત્રમાં તે જે વાત
પ્રતિપાદન કરી છે, તે ખોટી છે.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે ?

શુર:-સ્વપ્ન સુષ્ટિ માયામાત્ર છે.
કારણ કે પરમાર્થિકરૂપે તેનું સ્વરૂપ વ્યક્ત
થતું નથી. આથી જ ડગ સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧૬-સૂત્ર ૩૭.

સ્વપ્નસુષ્ટિ માયારૂપે.

માયામાત્રં તુ કાત્સ્ન્યેનાનમિવ્યક્તસ્વરૂપ-
ત્વાત્ ॥ ૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્વપ્ન સુષ્ટિ માયા માત્ર-
રૂપે છે. કારણ કે તેનું સ્વરૂપ પરમાર્થિક-
રૂપે વ્યક્ત થતું નથી (૩)

ટીકા:-શુર:-અહીં મૂળમાં જે તુ
શબ્દ મૂક્યો છે, તે પૂર્વ પદાતું બંધન
કરવા માટે છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં જે
સુષ્ટિ છે તે પારમાર્થિક છે, એમ કહેવું
ચોગ્ય નથી. સ્વપ્નમાં સુષ્ટિ માયારૂપ જ
છે. તેમાં જરા પણ પરમાર્થનો ગંધ નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેવી રીતે
કહે છે ?

શુર:-પારમાર્થિકપણાથી સુષ્ટિનું
વ્યક્ત સ્વરૂપ હોતું નથી. સમગ્રપણાવડે
અર્થાત્ પરમાર્થ વસ્તુસ્વરૂપે રજાવસ્થા
વ્યક્ત સ્વરૂપવાળી નથી.

શિષ્ય-આ સ્થળે જે કાત્સ્ન્ય શબ્દ
વાપર્યો છે, તેનો શું અર્થ થાય છે ?

શુર:-કાત્સ્ન્યનો અર્થ એ થાય છે કે,
દેશ, કાળ, નિમિત્ત, સંપત્તિ તથા અબાધ-
રૂપે જે વસ્તુ હોય, તે કાત્સ્ન્યસ્વરૂપે કહે-
વાય છે. પરમાર્થ વસ્તુના વિષયરૂપ દેશ,
કાળ, નિમિત્ત તથા અબાધપણાનો સંભવ
સ્વપ્નમાં હોતો નથી. તેમ જ સ્વપ્નમાં
સ્થ આદિના ચોગ્ય સ્થળનો પણ સંભવ
હોતો નથી. અર્થથી વીંટાયલા દેહપ્રદે-
શમાં સ્થાદિનો અવકાશ હોતો નથી.

શિષ્ય-આ બાબતમાં મને એક
શંકા થાય છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં દેહથી
બહારના વિષયો જોવામાં આવે છે. કારણ
કે અન્ય પ્રદેશમાં રહેલ દ્રવ્યને સ્વપ્ન
અવસ્થા ગ્રહણ કરે છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું
છે કે, દેહથી બહારના પદાર્થ સ્વપ્ન બળે છે.
જેમકે, “વહિષ્ણુલ્લાદમૃતચરિતા મર્દ્યતેન્મૃતો
યત્ર કામવ (બૃ૦ ૪, ૩, ૧૧,) દેહથી બહાર
અમૃતરૂપ આત્મા ફરીથી ન્યાં ઇચ્છા
થાય છે ત્યાં જાય છે.” પ્રાણીનું જે
ગમન નથી થતું તેો સ્થિતિ તથા
ગતિની પ્રતીતિનો લેહ બની શકે નહિ.

શુર:-ના, તારું માનવું ખોટું છે.
જે મનુષ્ય સુતેલો હોય છે, તે શણ
માત્ર સો યોજનના વિસ્તારવાળો
પ્રદેશ પણ જવા કે આવવા સમર્થ
હોતો નથી. દોષ રીતની ગતિથી

રહિત સ્વપ્નાવસ્થાવાળો કોઈ બીજાને કહે છે કે, હું આને કુરૂ દેશમાં સૂતેલો હોતો તથા જ્યારે મને સ્વપ્ન આવ્યું ત્યારે મને એમ થયું કે, હું પંચાલ દેશમાં ગયો તથા ત્યાં હું જાગ્યો. નો દેહથી દૂર ગયો હોય તો તે પંચાલ દેશમાં જ જાગ્યો નેહ્યો પણ તે પંચાલ દેશપ્રતિ ગયલો હોતો નથી. પણ તે કેવળ કુરૂ દેશમાં જ જાગેલો હોય છે. ને દેહવટે તે પ્રાણી અન્ય દેહપ્રતિ પોતે ગયલો માને છે, તે દેહને તેની પાસે રહેલ બીજા મનુષ્યો ને સ્થળે તેણે શયન કરેલું હોય છે ત્યાં જ જુવે છે. સ્વપ્નમાં ને પ્રકારના અન્ય પ્રદેશો તે જુવે છે, તે રીતના તે પ્રદેશો હોતા નથી. દોડતો દોડતો તે પદાર્થને જુવે છે, છતાં જાગતા પદાર્થની માફક તેની કડપના કરે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, સ્વપ્ન દેહની અંદર રહેલ છે. કહ્યું છે કે, “સ યૈત્રતસ્વન્યયા ચાતિ (૭૦૨, ૧, ૧૮) જ્યારે તે સ્વપ્ન અવસ્થામાં હોય છે,” આ રીતની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સ્વ શાંતિ યથાકામ પરિવર્તેતે અર્થઃ-પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના શરીરમાં ઇન્દ્રિયોને મોકલે છે.” આથી શ્રુતિના ઉપદેશમા વિરોધ આવવાથી “વદિષ્ઠુલ્લય શરીરથી બહાર” આ શ્રુતિને ગોણુ માનવી. અર્થાત્ એમ અર્થ કરવો કે, જાણે અમૃતસ્વરૂપ આત્મા બહાર ગમન કરતો હોયની શું. કારણ કે સ્વપ્નમાં આત્મા શરીરમાં રહેલો હોય છે, છતાં તે કાંઈપણ કાર્ય કરતો નથી. આથી તે આત્મા શરીરમાંથી

બહાર હોય તેવો ભાસ થાય છે. આમ હોવાથી આત્મામાં ને કાંઈ સ્થિતિ, ગતિ તથા પ્રતીતિનો ભેદ જોવામાં આવે છે, તે કેવળ ભ્રમરૂપ જ છે, એમ સ્વીકારવું નેહ્યો. સ્વપ્નમાં કાળનો વિરોધ પણ હોય છે. જેમકે કોઈ માણસ રાત્રીએ સૂતો હોય, છતાં લારતવર્ષમાં જાણે દિવસ હોય એમ માને છે. તે જ પ્રમાણે સ્વપ્નને કે મુહૂર્ત માત્ર રહેનાર હોય છે, છતાં જાણે ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં હોય, તેમ મન માને છે. તેમ જ સ્વપ્નમાં બુદ્ધિ તથા કર્મને યોગ્ય નિમિત્તો પણ હોતાં નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સ્વપ્નમાં ઉપસંહાર થયેલો હોય છે, જેથી સ્વપ્નમાં રથાદિ જોવા માટે ચક્ષુ આદિના અભાવ હોય છે. વળી સ્વપ્નમાં રથાદિ કરવા માટે અથવા લોકડું ભેજું કરવા સામર્થ્ય કેવી રીતે એક નિમેષ માત્રમાં હોઈ શકે? સ્વપ્નમાં ને સ્વ આદિ જોવામાં આવે છે, તેનો જાગતાવસ્થામાં બાધ થાય છે. કેવળ બાધ હોવા છતાં સ્વપ્નમાં જ આ સર્વ મુલ-ભરૂં પળી શકે છે. સ્વપ્નમાં આદિ તથા અતે વિચિત્રતા હોય છે. જેમકે સ્વપ્નમાં ને વસ્તુનો સ્વરૂપે નિશ્ચય કયો હોય છે તે જ ક્ષણમાં મનુષ્યરૂપે થાય છે. તેમ જ ને વસ્તુનો મનુષ્યરૂપે નિશ્ચય કરેલ હોય છે તે જ ક્ષણવારમાં વૃક્ષરૂપે બને છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, સ્વપ્નમાં રથાદિના અભાવ સ્પષ્ટ છે. જેમકે, “ન તત્ર યા ન યયોગા ન પથ્યાનો મવન્તિ (૭૦૪, ૩, ૧૦) સ્વપ્નમાં રથો, ઘોડાઓ તેમ જ માગો હોતા નથી.” માટે સ્પષ્ટ

રીતે એમ માલમ પડે છે કે, સ્વપ્નનું દર્શન કેવળ માયામાત્ર છે. (૩)

શિષ્ય:-ન્યારે સ્વપ્નસૃષ્ટિ માયામાત્ર છે ત્યારે તે મિથ્યા બાબતી.

શુર-ના, સ્વપ્નમાં પરમાર્થનો લેશ પણ નથી, એમ કદી બાબતું નહિ. કારણ કે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, સ્વપ્ન ભવિષ્યની સારી યા નરસી બાબતને સૂચવનારું છે. આ જ પ્રમાણેનું કહેવું સ્વપ્નના જ્ઞાતાનું પણ છે. આથી જ ૪થા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૪થું.

સ્વપ્નસૃષ્ટિ શુકનરૂપે.

सूत्रकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:- સ્વપ્નમાં પરમાર્થનો લેશ પણ નથી, એમ નહિ. કારણ કે શ્રુતિથી તેમજ સ્વપ્નના જ્ઞાતાઓથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે સારા નરસાનું સૂચક છે. (૪)

टीका:-शिष्य:-न्यारै स्वप्नने आप मायामात्र कहे छै, तो पछी स्वप्नमां परमार्थनो अंश पणु नथी.

શુર-તારું માનવું ખોટું છે. ભવિષ્ય-માં સારી યા નરસી બાબત જે કાંઈ થનાર હોય છે, તેના સૂચવનારરૂપે સ્વપ્ન છે. શ્રુતિમાં તેથી કહ્યું છે કે, 'यदा कर्मसु काम्ये पुं चिय स्वप्नेषु पश्यति । मनुर्हि तत्र जानीयात् तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने (છાં ૫, ૨, ૯) ન્યારે યદા કરવાના પ્રસંગમા કર્તા સ્વપ્નમાં કેટલાંક કામ્ય કર્મોમાં સ્ત્રીઓને જુવે છે તો તેણે સ્વપ્નપરથી ખાત્રી રાખવી કે તેની ક્રિયા ફળદાયી નીવડી છે' તેજ પ્રમાણે પુરૂષ જો કૃષ્ણ વસ્તુને તથા કૃષ્ણદાંતવાળા

મનુષ્યને જુવે છે તો તે કૃષ્ણ પુરૂષ તેને હણે છે." ઇત્યાદિ સ્વપ્ન સંબંધી શ્રુતિ-ઓ દર્શાવે છે કે, મનુષ્ય લાંબો સ્તમ્ભ જીવશે નહિ. સ્વપ્નની બાબત બાબતના-ગઓ કહે છે કે, "कुञ्जगरोदहणादीनि स्वप्ने धन्यानि सरवानादीन्यधन्यानि सूत्रार्थ:-સ્વ-પ્નમાં જો હાથીપર બેસવું થાય છે તો તે શુભસૂચક સ્વપ્ન છે, પણ જો બધેડાનું વાહન જોવામાં આવે છે તો તે અશુભ-સૂચક સ્વપ્ન છે." મંત્ર, દેવતા, તથા દ્રવ્યનાં નિમિત્તવાળાં કેટલાંક સ્વપ્નો સત્યાર્થના અંશવાળાં હોય છે, એમ માનવામાં આવે છે. તેમાં પણ જે વસ્તુ દર્શાવવામાં આવી હોય તેનું સત્ય-પણુ થાયો, પણ સ્ત્રી દર્શનઆદિનો બાધ હોવાથી તેનું મિથ્યાપણું છે, એમ અભિ-પ્રાય છે. માટે સ્વપ્ન માયામાત્ર કહેવું યોગ્ય છે. મૂળમા પહેલા સૂત્રમાં જાહેર દિ અર્થાત્ શ્રુતિમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ પારમાર્થિક કહી છે તે શ્રુતિ ગૌણ અર્થમાં લેવી. જેમ કે હજ બાબત વગેરેને ખેંચે છે, એમ કહેવું તે કેવળ નિમિત્ત માત્ર છે, પણ પ્રત્યક્ષ રીતે હજ કદી બાબત આદિને ખેંચતું નથી. આ પ્રમાણે નિમિત્તમાત્રને લઈ સૂતેલા માણસ રથઆદિ સર્જે છે તથા તેથી કર્તા કહેવાય છે. પણ પ્રત્યક્ષ રીતે સૂતેલો માણસ કદી રથઆદિ સરજતો નથી. રથઆદિનું પ્રાતિભાગિક જ્ઞાન થવાને લીધે હર્ષ તથા ત્રાન આદિ જોવામાં આવે છે આ હર્ષ તથા ગ્રેષાદિના કારણરૂપે પુણ્ય તથા પાપ છે. આથી આત્મા જ નિમિત્ત કારણરૂપે છે, એમ માનવું જોઈએ. બીજું બાબતવાસ્થામાં વિષયનો

ઇન્દ્રિયો સાથે સબંધ થાય છે તથા સૂર્યઆદિના તેજના વિસ્તારથી આત્મા સ્વજ્ઞયોતિરૂપે છે કે નહિ, તે જાણવું અઘરું પડે છે. પણ સ્વપ્નમા આત્મા જ સ્વજ્ઞયોતિરૂપે છે, તે સ્પષ્ટ જણાઈ શકે છે સ્વપ્નમાં રથઆદિ વસ્તુનો જે જન્મ થાય છે, તે શ્રુતિના વચનને અનુસરી મુખ્યરૂપે છે, એમ જો ગણીએ તો આત્માના સ્વજ્ઞયોતિપણનો કદી નિર્ણય થઈ શકશે નહિ માટે શ્રુતિવચનવડે તો રથઆદિનો અભાવ છે, પણ તે રથાદિનો જન્મ ગૌણરૂપે છે, એમ માનવું જોઈએ આ રીતે આત્મા રથ આદિના કર્તારૂપે છે, એમ શ્રુતિનાં વચનથી સિદ્ધ થાય છે. આથી જ કહ્યું છે કે, “પ્રાત્તમેન નિર્માતાસ્મામનન્તિ પ્રાશ કર્તારૂપે કેટલાક માને છે.” તે પણ ખોટું છે. અન્ય શ્રુતિમા કહ્યું કે, “સ્વય વિહત્ય સ્વય નિર્માય સ્વેન માતા સ્વેન ય્વોતિષા પ્રસ્તવિતિ (બૃ૦ ૪, ૩, ૯) અગર જો કે તેણે પોતાનું શરીર સૂતેલું હોય છે, છતાં પોતે મોતાની કાતિના પ્રભાવના જોરે ગૃહને અર્થાત્ સ્વપ્ન સદૃશ દેહને ઉભું કરે છે ” આ રીતે શ્રુતિના વચનમાં કહ્યું છે કે, જીવને વ્યાપાર હોય છે. આ રથજો પણ “ય એવ સુત્તેષુ જાગતિ (કં ૫, ૮) આ સ્વયં પ્રકાશ ચેતન્યરૂપ પુરુષ ઇન્દ્રિયો ઉપગમ પામવા છતાં જોગે છે.” આ રીતે ચોખ્ખું નિરૂપણ કરેલ છે, તેથી જીવ જ સર્વ કામનાઓનો રચનાર છે, એમ નિદ્ધ થાય છે. આ જીવના સબંધથી શ્રુતિમા જ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે કે, આ જીવ જ શુકરૂપે તેમજ પ્રજા-

રૂપે છે. આ રીતે જીવનો જીવભાવ ટાળી, તે પ્રજારૂપે છે એમ કહ્યું છે. જેમકે ‘તત્ત્વમસિ પરમાત્મા જીવરૂપે છે.’ આ રીતે જીવનું પ્રજાસ્વરૂપે નિરૂપણ કરવામાં વિશેષ આવતો નથી. સ્વપ્નમા પણ પ્રજાનો વ્યવહાર છે. તેની ના પાડતા નથી. કારણ કે સર્વતા નિયામકપણું તેનામાં હોવાથી, સર્વ અવસ્થાના આશ્રયરૂપે પ્રાણ છે અને એટલું તો સ્પષ્ટ કહીએ છીએ કે, સ્વપ્નમા રહેલ સૃષ્ટિ આકાશાદિ સૃષ્ટિની માફક પારમાર્થિકરૂપે નથી. તે જ પ્રમાણે આકાશાદિ સૃષ્ટિ પણ કેવળ સત્ય સ્વરૂપે નથી. આ બાબત નીચેના સૂત્રથી આપણે પ્રતિપાદન કરી છે. જેમકે “તદનન્યત્વમાર-મણશ્ચાદિભ્ય (બ્ર૦સૂ૦૨, ૧, ૧૪) આ રીતે સમસ્ત પ્રપંચ માયામાત્રરૂપે છે.” પણ પ્રજા સાક્ષાત્કારની પૂર્વે આકાશાદિ પ્રપંચ સત્યસ્વરૂપે જાણે છે. પણ સ્વપ્ન પ્રપંચ તો હમેશા ખોટો છે, એમ નિશ્ચય થાય છે આથી વિશેષ કરી એમ કહેવાય છે કે, સ્વપ્નના પદાર્થ માયામાત્ર સ્વરૂપે છે. (૪)

શિષ્ય-ત્યારે જીવ પ્રજાસ્વરૂપે છે તો પછી જીવને બધ તથા મોક્ષ કેવી રીતે બની શકે ?

શુક્ર-જીવને બંધ તથા મોક્ષ જેવું કાંઈ નથી, પણ આત્માના મૂળ સ્વભાવમા આવરણ હોવાથી બંધ તથા મોક્ષનો ભાસ થાય છે. આ જ હેતુને લઈ પ મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૫ મું.

જીવનો બંધ તથા મોક્ષ.

પરામિધ્યાનાનુ તિરોહિતં તત્તો હ્યસ્ય
વંધવિપર્યયો ॥૫॥

સૂત્રાર્થ:-આત્માના નિદિધ્યાસનથી
જીવની તિરોહિત થયલી શક્તિ પાછી
ઉદ્ભવે છે. આ પરમાત્મામાંથી જ જીવને
બંધ તથા મોક્ષ છે. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેમ અગ્નિમાંથી ત-
ણુઆ થાય છે, તે પ્રમાણે પરમાત્માના
અંશસ્વરૂપે જીવ છે. વળી ત્યારે આ
પ્રમાણે છે તો પછી જેમ અગ્નિ તથા
તેના તણુઆ આ બેઉમાં બાળવાની શક્તિ
સમાનરૂપે હોય છે, તે જ પ્રમાણે જીવ
તથા ઇશ્વરની જ્ઞાનશક્તિ તથા ઐશ્વર્ય
શક્તિ એક સરળી જ હોવી જોઈએ. આ
રીતે જીવમાં જ્ઞાનશક્તિ તથા ઐશ્વર્ય-
શક્તિ હોવાથી સ્વપ્નમાં જે રથ આદિ
સૃષ્ટિ થાય છે, તે કેવળ સંકલ્પ માત્રરૂપે
થવી જોઈએ, આપ આ શંકાતું નિવા-
રણ કરો.

ગુરુ:-આ સંબંધી હું કહું તે તું
સાંભળ. જો કે જીવ તથા ઇશ્વરનું અંશ
તથા અંશીરૂપે સ્વરૂપ છે, છતાં પ્રત્યક્ષ
રીતે જીવનો ધર્મ ઇશ્વરધર્મથી વિપરીત
જેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-ત્યારે શું જીવ તથા ઇશ્વરનું
સમાન ધર્મપણું નથી ?

ગુરુ:-નથી, એમ કહી શકાય નહિ
અવિદ્યાદિના આવરણને લીધે જો કે જીવ
તથા ઇશ્વરનું સમાન ધર્મપણું છે, છતાં

આવૃત્ત હોય છે. જીવની શક્તિ જો કે
તિરોહિત છે, છતાં તે જીવને પરમાત્મનું
નિદિધ્યાસન કરે છે તો તે મનુષ્યના અંધ-
કારનો નાશ થાય છે. જેમકે કોઈ એક
ઓપધિના બળવડે અધકારથી ઢંકાયલી
આંખની જોવાની શક્તિનો પાછો આવિ-
ર્ભાવ થાય છે. પણ સ્વાભાવિક રીતે સર્વ
જંતુને તે પ્રમાણે થતું નથી.

શિષ્ય:-બધાને તે પ્રમાણે નથી થતું,
તેનું શું કારણ ?

ગુરુ:-પરમાત્માથી જ જીવને બંધ
તથા મોક્ષ થાય છે. ઇશ્વરના સ્વરૂપને
નહિ ઓળખતું, તેનું નામ બંધ છે તથા
તેના સ્વરૂપને બાણતું, તેનું નામ મોક્ષ
છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે,
“જાત્વા દેવ સર્વપાશાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્ષેરૈઃ જન્મ-
મૃત્યુપ્રહાણિઃ । તત્સામિધ્યાનાનુત્તીય દેહભેદે
વિચૈશ્વર્ય કેવલ આપ્તકામઃ (ચે૦ ૧, ૧૧)
અર્થ:-દેવ અર્થાત્ પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનવડે
અવિદ્યા દુઃખાદિ સર્વ બંધનોનો નાશ
થાય છે. દરેક પ્રકારના દુઃખનો ક્ષય થવા
સાથે જન્મ તથા મરણ બંધ પડે છે.
ઇશ્વરના જગતની સાથના અભિધ્યાનવડે
પ્રજ્ઞાની તૃતીયાવસ્થા, જે વિરાટરૂપ છે,
જે જગતના કારણરૂપે છે, તથા જેની
શક્તિ વિશ્વને સમાનરૂપે રાખે છે તે
શક્તિ શરીરના ત્યાગ પછી પ્રાપ્ત થાય છે.
જગતના કોઈ પણ પ્રકારના મંબધથી
રહિત સ્વતંત્ર પ્રકૃતિરૂપે જો પ્રજ્ઞાનું
ચિંતન કરવામાં આવે છે તો મનુષ્યને
મર્વ કામનાની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્
પ્રજ્ઞાના મૂળ સ્વરૂપે કડી તે પ્રજ્ઞાનરૂપે
થાય છે. ” (૫)

શિષ્ય:-જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થવામાં બીજું શું કારણ છે?

ગુરુ:-જીવનો શરીર સાથે સંબંધ થયો, તે પણ કારણ છે. આજ હેતુને લઈ મ્હા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અગ્નિકરણ ૧૬-સૂત્ર ૬ હું

જીવનો દેહ સાથે સંબંધ.

દેહયોગાદા સોપ્તિ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-જીવનો દેહની સાથે સંબંધ થવાથી પણ જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થાય છે (૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-જીવ કે જે પરમાત્માનો અંશ છે, તેનાં જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ કેવી રીતે થઈ શકે છે? જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ ન થયો જોઈએ, એ યોગ્ય છે. કારણ કે અગ્નિના તણુખાનો દહન તથા પ્રકાશનો જે સ્વભાવ હોય છે, તે કદી નાશ પામતો નથી.

ગુરુ-આ બાણતમાં હું કહું તે સાલજ. તારું કહેવું યથાર્થ છે. જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ દેહના યોગને લીધે છે. અર્થાત્ આ તિરોભાવ દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વિષય તથા વેદના આદિના મંબંધને લીધે થાય છે. આના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેની સાદૃશ્યતા છે. જો કે અગ્નિ દહન તથા પ્રકાશવાળો છે, છતાં અરણીમા રહેલ અગ્નિ દહન તથા પ્રકાશમા તિરોહિત હોય છે. તેમજ અંગારામાં અગ્નિ હોય છે, છતાં તેનાપર રાજોડી નાંખેલી હોય છે તો તે અગ્નિ ઢંકાયેલા રહે છે. આ પ્રમાણે અગ્નિ

ધાને લીધે નામ તથા રૂપ બનેલાં છે. આથી દેહાદિ ઉપાધિનો સંબંધ થાય છે. આ કારણથી જીવમાં અવિવેકરૂપી ભય થાય છે. આ કારણથી જીવના જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થાય છે. મૂળ સૂત્રમાં જે વા શબ્દ આપ્યો છે, તે જીવ ઇશ્વરથી ભિન્ન નથી, આ રીતની શંકાતું નિરસન કરવા માટે છે.

શિષ્ય-પણ જ્યારે દેહાદિની કલ્પનાથી જીવ, જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યથી તિરસ્કાર પામેલ હોય છે ત્યારે તો ઇશ્વરથી જીવ ભિન્ન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ગુરુ-ના, તેમ નથી. જીવનું ઇશ્વરથી ભિન્નપણું કદી હોતું નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સિય દેવતૈક્ષત (છાંદો ૬, ૩, ૨) તે દેવે અર્થાત્ અન્ને ઇન્દ્રિયા કરી.” આ પ્રમાણેની શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “અનેન જીવેનાત્માનાન્નુપવિસ્ય (છાંદો ૬, ૩, ૨) જીવાત્મા-રૂપે ઉપર કહેલ ત્રણ પ્રકારના ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી.” આ પ્રમાણે આત્મ શબ્દવડે જીવ શબ્દ લીધો છે. વળી “તત્સય ત આત્મા તત્ત્વમસિ એત્તેન્નો (૬, ૬, ૪) તે સર્વના પરમાર્થ મતરૂપે છે. હે મૈત્રકેતુ! તું બ્રહ્મ-આત્મા રૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિ જીવનો આત્મા રૂપે ઉપદેશ કરે છે. માટે ઇશ્વરથી જીવ ભિન્ન નથી પણ સદેહને લઈ જીવનું જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્ય ઢંકાયેલું હોય છે. માટે સ્વપ્નમાં જીવની સ્વઆદિ ચુદ્ધિ અકલ્પરૂપે નથી. જો સ્વપ્નમાં સ્વાદિ ચુદ્ધિ મંદકાત્મક જ હોય તો દ્રોષપણ બગળ સ્વપ્ન તત્ત્વે નહિ વળી કદી કદું છુ કે, તત્ત્વતાવસ્થાતું નિરૂપણ

કરનારી શ્રુતિ સ્વપ્ન સત્યરૂપે છે, એમ સાબીત કરે છે, તે યોગ્ય વચન નથી. જો આ સ્થળે શ્રુતિનો અભિપ્રાય સ્વપ્ન સત્યસ્વરૂપે છે, એમ હોય તો આત્માના સ્વયંજ્યોતિપણમાં વિશેષ આવશે. વળી શ્રુતિમાં જ કહ્યું છે કે, સ્વપ્નમાં જે સ્થાદિ જોવામાં આવે છે, તેનો અભાવ હોય છે. બ્રહ્મતત્ત્વ અવસ્થામાં જે વાસના ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે, તેને લઈ સ્વપ્નમાં તે વાસના સરખો ભાસ થાય છે, આ રીતનો શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. માટે સ્વપ્ન માયામાત્ર સ્વરૂપે છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. (૬)

શિષ્ય:-સુપુષ્પિત અવસ્થા હોય છે ત્યારે આત્મામાં તેમજ નાડીમાં સ્વપ્નના દર્શનનો અભાવ હોય છે. આ જ હેતુને લઈ ઉમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૭ મું.

સુપુસિ નિરૂપણ.

તદમાવો નાડીપુ તદ્દ્યુતેરાત્મનિ ચ ॥૭॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિથી એમ પ્રતિપાદન થાય છે કે, નાડીઓમાં તેમજ આત્મામાં સ્વપ્નના દર્શનનો અભાવ છે. (૭)

શિષ્ય:-આપે મને સ્વપ્ન અવસ્થા સંબંધી સારી રીતે સમજાવ્યું, પણ હવે સુપુસિ અવસ્થા સંબંધી કાંઈ મારો સંશય હોય તે ટાળશો. સુપુસિના સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિઓ છે. એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તવપ્રત્તસુપ્તઃ સમસ્તઃ સપ્રસન્નઃ સ્વપ્ન ન વિજાનાયામુ તદા નાડીપુ સ્પર્શો ભવતિ (છાં ૮, ૬, ૩) અર્થ:-ત્યારે એક

મનુષ્ય એવી સુપુષ્પાવસ્થાને વિષે હોય છે કે, તેની મર્મ ધરિયો કર્મથી રહિત બનેલી હોય છે તથા તેની સુખ દુઃખાદિવાળી લાગણીઓ જતી રહેલી હોય છે ત્યારે તેને સ્વભાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સમય વિષે તે આ નાડીઓને વિષે વસેલો હોય છે.” વળી અન્ય સ્થળે પણ નાડીના સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:-“તામિઃ પ્રયમગ્ધ પુરીતતિ ગેતે. (જૂં ૨, ૧, ૧૬) અર્થ:-તેઓની સાથે પાછો ફરી તે વિજ્ઞાન-મય આત્મા શરીરને વિષે ઉઘે છે.” વળી બીજે સ્થળે પણ નાડીના સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:-“તામુ તદા ભવતિ યદા સુતઃ સ્વપ્ન ન કથન પદ્યત્યયાસ્મિન્ પ્રાણ ઈન્દ્રિયા ભવતિ (કૌષી ૪, ૧૬) ત્યારે આત્મા સુપુસિ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે કોઈ પણ રીતના સ્વપ્નને જોતો નથી. તે સમયે તે નાડીઓને વિષે રહેલો હોય છે. તે પછી આત્મા પ્રાણવિષે જ એક જ સ્વરૂપે થાય છે.” તે જ રીતે બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-“ય ઇવોન્તર્દય આકાશસ્તસ્મિન્નષ્ટેતે (જૂં ૨, ૧, ૧૭) અર્થ:-આ સમયે અન્તર દૃઢ્યવાળું આકાશ, વિજ્ઞાનને અદર જોવી લઈ, પ્રાણના વિજ્ઞાનને લઈ આકાશની અંદર સુવે છે.” વળી એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તત્તા સોમ્ય તદા સપ્નો ભવતિ સ્વમર્ષો ભવતિ (છાં ૬, ૮, ૧) અર્થ:-તે સમયે આત્મા સતની સાથે જોડાયેલો કહેવાય છે. તે પોતાના સ્વપ્ન (આત્માને) પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “પ્રાણેનામના સ્વર્ગિયનો ન વાયો કિયત નેદ

નાન્તરમ્ (બૃ૦ ૪, ૩, ૨૧) અર્થ:-પ્રાણ સ્વરૂપ જોવા આત્માવડે જે પુરૂષ આશ્રિત થયેલો હોય છે, તે પુરૂષ અંદર તથા બહાર કોઈ પણ વસ્તુને જોતો નથી.” હવે હે ભગવન્! આ સ્થળે મને શંકા થાય છે કે, પરસ્પર અપેક્ષાથી રહિત નાડી આદિરૂપ ભિન્ન ભિન્ન સુષુપ્તિ સ્થાન હોય છે કે પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષા લઈ એક જ સુષુપ્તિ-સ્થાન હોય છે? જોના સંબંધમાં આપ મને ખુલાસો કરશો?

શુક્ર-ભિન્ન ભિન્ન સુષુપ્તિ સ્થાન હોવાં જોઈએ.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને?

શુક્ર-એકાર્થતા છે, માટે તે પ્રમાણે બની શકે. આપણે જોઈએ છીએ કે, એકાર્થવાચક ત્રીહિ તથા ચત્ત્વરિ આદિતું પરસ્પર અપેક્ષાપણું કદી જોવામા આવતું નથી, પણ નાડી આદિઓતું એકાર્થપણું સુષુપ્તિ-ને વિષે જોવામાં આવે છે. જેમકે “નાડીપુ સ્પત્તો ભવતિ (છાં ૮, ૬, ૩) નાડીઓને વિષે આત્માએ પ્રવેશ કરેલો હોય છે.” ‘પુરીતતિ રોતે (બૃ૦ ૨, ૧, ૧૯) શરીરને વિષે આત્મા શયન કરે છે.” આ મર્વ સ્થળે સપ્તમીતું સૂચન એક સરખું જ છે

શિષ્ય:-પણ મારું માનવું એવું છે કે, મત્ સંબંધી સપ્તમીતું સૂચન જોવામાં આવતું નથી. જેમકે, ગતા ગોમ્ય તદા વપ્તો ભવતિ (છાં ૬, ૮, ૧) અર્થ:-આ વખતે આત્મા મત્ની માથે જોડાયેલો હોય છે.”

શુક્ર:-આ સંબંધી તું જે દોષ દર્શાવે છે, તે યોગ્ય નથી કાઢવું કે આ સ્થળે

પણ સપ્તમીનો અર્થ લેવાનો છે. કારણ કે શ્રુતિમાં છેવટના વચનમાં એમ કહ્યું છે કે, આધાર ઇન્દ્રિયનાર જીવ મત્ સાથે જોડાય છે. વળી બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અન્વ-ત્રાયતનમલગ્નત્રા પ્રાણમેવોપગ્રયતે (છાં ૬, ૮, ૨) તેને કાંઈ વિશ્રામસ્થાન ન મળવાથી તે મન પ્રાણનો આશ્રય લે છે.” આ રીતે પ્રાણ શબ્દવડે કરીને મૂળ સ્વરૂપ સતતું ગ્રહણ કરેલું છે. વળી આશ્રય શબ્દ સપ્ત-મીના અર્થવાળો છે. તેમ જ તે સ્થળે શ્રુતિ-ના વચનમાં સપ્તમીતું સૂચન જોવામાં આવે છે. જેમકે, “સતિ સપય ન વિદુઃ સતિ સપયમહે (છાં ૬, ૮, ૨) અર્થ:-સર્વ પ્રજા-ઓ ત્યારે લયને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેઓ જાણતી નથી કે, અમે સત્ત્વેવિષે લય પામ્યાં છીએ.” સર્વ સ્થળે સામાન્ય રીતે એમ જોવામાં આવે છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામા કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ વિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. માટે સર્વ નાડી આદિમા એક પ્રકારતું પ્રયોજન રહેલું હોય છે, જેથી જીવ કેટલીકવાર કોઈ એક સ્થાન પ્રતિ આશ્રય લેવા માટે જાય છે. આ જ કારણથી મૂળ સૂત્રમાં એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થા નાડી તથા આત્માથી સ્વપ્ના-વસ્થાના અભાવરૂપે છે. મૂળમા તદમાવ નો અર્થ એમ થાય છે કે, મૂળરૂપ સ્વ-પ્નના દર્શનનો જે અભાવ, તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે “નાડીષ્વામિતિ ચ” આ સૂત્રનો એમ અર્થ થાય છે કે, એક જ ગમચે જીવ નાડીઆદિમાં આશ્રય લેવા જાય છે. પણ કંમે કરી નહિ

શિષ્ય:-આપ આમ કેવી રીતે કહો છો ?

ગુરુ-શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. સર્વ નાડીઆદિમાં સુપ્રતિતુ' સ્થાન રહેલું છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. વળી એકી વખતે હોય તો જ બધી નાડીઓ સુપ્રતિતથી ગ્રહણ કરાયલી થાય. જો કમે કરી હોય તો બધી નાડીઓ સુપ્રતિતથી ગ્રહણ કરાયલી છે, એ રીતના નિરૂપણમાં વાંધો આવશે.

શિષ્ય:-ત્રીહિ તથા ચવ આદિમાં એક જ પ્રકારનું પ્રયોજન રહેલ છે, તેમ નાડી-આદિમાં પણ વિકલ્પરૂપે એક જ પ્રકારનું પ્રયોજન છે, એમ માનીએ તો શું વાંધો આવે ?

ગુરુ:-આ રીતે બની શકે નહિ. એક વિલક્ષિતનું માત્ર નિરૂપણ છે. તેથી એમ જણાય છે કે, એક જ પ્રકારનું પ્રયોજન રહેલું છે. પણ વિકલ્પપણું છે, એમ પ્રાપ્ત થતું નથી, જેમ કે મહેલમાં સૂવે છે, ખાટલાપર સૂવે છે ઇત્યાદિ વચનમાં એક સપ્તમીના વચનનું નિરૂપણ છે, તેથી જો કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોજનપણું છે, પણ તેમાં એકતા જોવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે નાડીમાં, શરીરમાં તથા બ્રહ્મમાં જીવાત્મા શયન કરે છે. આ સર્વ રથને સપ્તમીનું જ નિરૂપણ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ સર્વ રથને એકી જ વખતે સુપ્રતિતાવસ્થા થાય છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "તામુ તદા મન્વતિ યદા મુત્ત સ્વનં ન કચન પશ્યન્વાસ્મિન્નામ એવરથા મન્વતિ (કૌષી. ૪, ૧૯) ત્યારે સુપ્રતિતાવસ્થા હોય છે ત્યારે કોઈપણ સ્વપ્નને આત્મા

જોતો નથી. તે સમયે જીવ નાડીમાં રહેલો હોય છે. પ્રાણમાં એક જ સ્વરૂપ હોય તેમ રહે છે." આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સુપ્રતિમાં નાડી તથા પ્રાણની એકતા હોય છે. કારણ કે નાડી તથા પ્રાણની એકતા થાય છે, એમ નિરૂપણ છે. વળી પ્રાણ તથા બ્રહ્મની એકતા છે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, 'પ્રાણસ્તપાતુગમાત પ્રાં સ્વ ૧, ૧, ૨૮) પ્રાણ બ્રહ્મરૂપે છે." શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સુપ્રતિ અવસ્થામાં નાડી કોઈ રીતની અપેક્ષાથી રહિત હોય છે. જેમકે "આમુ તદા નારીમુ મૃતો મન્વતિ (છાં ૮, ૬, ૩) આ નાડીઓમાં જીવ સુપ્રતિ-વસ્થામાં વેદિત હોય છે. આ પ્રમાણે કહ્યા પછી વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તંન વચન પાપ્મા સ્થરાતિ (છાં ૮, ૬, ૩) તેને કોઈ પણ રીતના પાપનો સ્પર્શ થતો નથી." આ રીતે શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે તથા નાડીની પ્રશંસા કરે છે. વળી તે સમયે પાપના સ્પર્શના અભાવનું કારણ શ્રુતિ દર્શાવે છે. જેમકે, "તેજમા હિ તદા મંપત્તો મન્વતિ (છાં ૮, ૬, ૩) તે સમયે તેજવટે યુક્ત હોય છે." વળી નાડીમાં રહેલ પિત્તરૂપી તેજવટે જીવની સર્વ ઇન્દ્રિયો બ્યાપ્ત હોય છે. આથી ગાદ્ય વિષયનું ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી ગતતી નથી. વળી દેટલીક શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, તેજ શબ્દવટે અર્ધી બ્રહ્મનું સૂચન છે. જેમકે.

રીતના પાપનો તેને સ્પર્શ હોતો નથી. પાપના સ્પર્શના અભાવમા બ્રહ્મની સંપત્તિ, એ જ સુખ્ય કારણરૂપે છે. શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “સર્વે પાપાનોસ્તો નિવર્તન્તે સ્પદત-પાપ્મા શેષ મલ્લોજ” (છાં ૮, ૪, ૨.) અર્થ - બ્રહ્મલોકમાંથી સર્વ પાપો નિવૃત્તિ પામેલ છે બ્રહ્મલોક સર્વ માસારિક સુખ હુઃખથી રહિત છે.” આમ હોવાથી અન્ય પ્રદેશમાં રહેલ બ્રહ્મ સાથે સુપુત્રિ સ્થાનમાં રહેલ નાડીઓનો સમૂહ જોડાયલો થાય છે. તેમજ હૃદયાકાશનું પણ બ્રહ્મનિરૂપણમાં જ સ્થાન કર્યું છે. માટે બ્રહ્મના સરખુંજ સુપુત્રિ અવસ્થાનું નિરૂપણ છે. જેમકે, “ય ઇષોઽન્તર્હૃદય આમતસ્તસ્મિન્” (ખૂં ૨, ૧, ૧૭) જે હૃદયાકાશ છે, તેની અંદર આ જ સ્થાન કરે છે.” આ રીતે સુપુત્રિમાં હૃદયાકાશમાં આત્મા રહેલો છે, એમ કહેવાય છે. જેમકે, “પુરીતતિ જેને (ખૂં ૨, ૧, ૧૬) જીવ પુરીતતમાં સ્થાન કરે છે.” અહીં પુરીતતનો અર્થ હૃદયાકાશ કહેવાય છે. આ રીતે હૃદયાકાશના અંદરના ભાગ વિશે સ્થાન કરતા જીવના મંથનમાં કહેવાય છે કે, તે પુરીતતમાં અર્થાત્ હૃદયાકાશમાં સ્થાન કરે છે. જેવી રીતે કોટથી ઘેરાયેલા ગહેરમાં એક મનુષ્ય રહેતો હોય, છતાં એમ કહેવાય છે કે, તે તો કોટમાં રહે છે આ રીતે હૃદયાકાશ બ્રહ્મ સ્વરૂપે કહેવાય છે. કાળુ કે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “દહર વત્તેભ્યઃ (બ્ર સ ૧, ૩, ૧૪) બહરાકાશ પરમાત્મારૂપે છે. કારણ કે કેટલાક હેતુઓને લઈ એમ કહેવાય છે.” તેમ જ નાડી તથા હૃદયાકાશને

જો કે સમુચ્ચય છે, છતાં તે બાળત નીચલી શ્રુતિની એક વાક્યતાના ગ્રહણથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે, “તામિ. પ્રત્યવનુષ્ય પુરીતતિ જેને (ખૂં ૨, ૧, ૧૬) નાડીઓવડે વેદિત થયા પછી જીવ હૃદયાકાશમાં સ્થાન કરે છે.” વળી મત તથા પ્રાચીન બ્રહ્મપણું પ્રસિદ્ધ છે આ રીતે આ શ્રુતિઓમાં સુપુત્રિના સ્થાનો ત્રણ ગણાવેલ છે, જેવાં કે નાડીઓ, પુરીતત તથા બ્રહ્મ. તેમાં નાડીઓ તથા હૃદયાકાશ દ્વારરૂપે છે. પણ સુપુત્રિ-સ્થાન કેવળ બ્રહ્મરૂપે છે.

ગિય - જીવની ઇન્દ્રિયો નાડીઓમાં તથા હૃદયાકાશમાં સ્થિતિ કરીને રહેલી હોય છે, તેથી જીવની ઉપાધિના આધારરૂપે નાડીઓ છે કે હૃદયાકાશ છે?

શુર - ઉપાધિના સંબંધ વિના પોતાની જ મેળે જીવના આધારરૂપે કોઈ પણ વસ્તુ નથી. કારણ કે જીવ બ્રહ્મથી અલિપ્ત છે તથા તે પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ કરીને રહેલ છે. વળી સુપુત્રિમાં જીવના આધારરૂપે બ્રહ્મ છે, એમ જે કહ્યું છે તે આધાર તથા આધેય આદિના લેદને લઈ આ કહ્યું નથી.

શિષ્ય - ત્યારે તેમ કહેવાનું શું કારણ? શુર - તાદાત્મ્યના અભિપ્રાયને લઈ કહ્યું છે. આથી જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સતા મોમ્ય તદા ગપ્તો ભવતિ સ્વમપીતો ભવતિ (છાં ૬, ૮, ૧) હે સોમ્ય ! સુપુત્રિમાં જીવ મતની સાથે જોડાયેલો હોય છે. આ સમયે જીવ જીવની માટે અર્થાત્ આત્મામાથે જોડાયેલો થાય છે.” આ ગ્રંથે સ્વશબ્દવડે આત્મા લેવો જોઈએ. અર્થાત્ સુપુત્રિમાં

જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયલો કહેવાય છે. વળી કદાચિ પણ જીવની પ્રજ્ઞા સાથે એકતા નથી, એમ નથી. કારણ કે જીવના પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો કદી નાશ થતો નથી. સ્વભાવસ્થા તથા બદલાવસ્થામાં જીવ ઉપાધિયુક્ત હોય છે. આથી જીવનું સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું હોયની શું, એવો ભાસ થાય છે. સુપ્રતિમાં આ સિન્ન સ્વરૂપતાનો નાશ હોય છે, જેથી જીવ સુપ્રતિમાં પોતાના સ્વરૂપને પામે છે, એમ કહેવાય છે. આથી સુપ્રતિ-વસ્થામાં કદાચિત્ત તત્ત્વ સાથે જોડાય છે તથા કોઈ વખત નથી જોડાતો, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. વળી સ્થાનનો નિકલ્પ સ્વીકારવા છતાં વિજ્ઞાનથી રહિત એવી સુપ્રતિવસ્થામાં કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા હોતી નથી. સુપ્રતિમાં સતની સાથે જીવ જોડાયલો હોય છે. આથી તે પ્રજ્ઞાની સાથે એક ભાવને પામેલ હોય છે. તેથી તેને વિશે કોઈપણ પ્રકારનું વિશેષ જ્ઞાન રહેતું નથી. આ કહેવું યોગ્ય છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તત્કેન વ વિજ્ઞાનીયાત્ (જૂં ૨, ૪, ૧૪) આત્મા કંઈ વસ્તુવડે કંઈ વસ્તુને બાંધી શકે ?" નાદીમાં તેમ જ હૃદયાકાશમાં શયન કરતા જીવને બાંધવા માટે. વિજ્ઞાનના સાધનરૂપે કોઈપણ વસ્તુ હોતી નથી. કારણ કે અન્ય સાધન માનીએ તો જીવમાં લેદનો વિષય પ્રાપ્ત થાય. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'વત્ત મ અન્વદિત્સા-ત્તવાન્દોઽન્વપરો (જૂં ૪, ૩, ૩૧) જે આત્માથી અન્ય વસ્તુ અનિત્યરૂપે હોય

એમ જે લાગતું હોય તો તે બાબતમાં અન્ય અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરે છે."

શિષ્ય:-મારું માનવું એમ છે કે, લેદનો વિષય સમીપ નહિ હોવાથી વિશેષ વિજ્ઞાનનો અભાવ હોવો જોઈએ.

ગુરુ:-વારૂ, કીક. જે એમ થાય તો જીવને પોતાને પરિચિત્ત માનવો જોઈએ. જેમકે વિષ્ણુમિત્ર નામનો પુરૂષ જે પ્રવાસે ગયો હોય તો તે પોતાના ગૃહને જોઈ શકતો નથી. પણ ઉપાધિ વિના જીવમાં કોઈપણ પ્રકારનો પરિચેદ નથી. ઉપાધિગત કારણ સમીપ નહિ હોવાને લીધે તે બાંધી શકતું નથી, એમ જે કહીએ તો પણ ઉપાધિનો નાશ થવે જીવ સતની સાથે જોડાયલો હોય છે, જેથી વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. આ રથને અમે એમ પ્રતિપાદન કરતા નથી કે, નાદીઆદિ સમુચ્ચય જીવની સાદૃશ્યતાને પામે છે. નાદીઓ, સુપ્રતિસ્થાન અથવા તો હૃદયાકાશ આ ત્રણમાંથી કોઈને પણ વિજ્ઞાનની સાથે લેવાદેવા નથી. શ્રુતિ પણ કહેતી નથી કે, વિજ્ઞાનની સાથે જોડાયેલ કોઈપણ રૂપ હોય છે. વળી કોઈપણ રૂપના અંગરૂપે વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો નથી. આથી અમે એમ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ કે, કોઈપણ પ્રકારના અપાયથી રહિત પ્રજ્ઞારૂપે સુપ્રતિ અવસ્થા છે. જીવનો પ્રજ્ઞાત્મરૂપે નિશ્ચય કરવો, તેમ જ સ્વપ્ન તથા બદલાવસ્થાના વ્યવહારથી રહિતરૂપે જીવને બાંધવો, આ પ્રમાણેનું વિજ્ઞાનમાં પ્રયોજન રહેલ છે. માટે આત્મા એ જ સુપ્રતિના સ્થાનરૂપે છે. (૭)

શિષ્ય-સુપુતિ અવસ્થા આત્મારૂપે છે, એના સંબંધમાં બીજું શું કારણ છે?

ગુરુ:-આત્મા સુપુતિના સ્થાનરૂપે છે, માટે જ આત્મામાથી જાગ્રતાવસ્થા થાય છે, એમ ઉપદેશ કર્યો છે. આ જ હેતુને લઈ ટમા-સૂત્રમા કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૮ મું.

જીવમાંથી જાગ્રતાવસ્થા

અતઃ પ્રયોગોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા સુપુતિસ્થાનરૂપે છે. આ કારણથી આત્મામાંથી જાગ્રતાવસ્થા થાય છે, એ જ શ્રુતિએ ઉપદેશ કરેલો છે.

ટીકા-ગુરુ-આત્મા જ સુપુતિના સ્થાનરૂપે છે માટે, અર્થાતે એ કારણને લીધે જ નિત્યની માફક આત્મામાથી જાગ્રતાવસ્થા થાય છે, એમ સ્વપ્ન સંબંધી પ્રકરણમાં કહ્યું છે જેમકે “કુત્ત એતદાગાત્ તે વિજ્ઞાન પાછુ કયાથી આનંદુ?” આ પ્રમાણેના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા કહ્યું છે કે, “યથાંત્ર ક્ષુદ્રા વિત્કુલિદ્રા વ્યુદરન્યેવમેવંતસ્માદામનઃ સર્વ પ્રાણા (જી. ૨, ૧, ૨૦) જેમ સૂક્ષ્મ તણુખાઓ અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો ઉત્પન્ન થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે, “સત આગમ્ય ન વિદુઃ સત આગચ્છામદે રિતિ (છા. ૬, ૧૦, ૨) જો કે સતમાંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં તેઓને જ્ઞાન હોતું નથી કે, અમે મતમાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ” જે સુપુતિસ્થાનને વિષે વિકટપ હોત તે શ્રુતિ એમ ઉપદેશ કરત કે કેટલીકવાર નાદીમાંથી, કેટલીકવાર હૃદયા-કાશમાંથી તથા કેટલીકવાર આત્મામાથી

જીવ વિજ્ઞાનને પામે છે. માટે આત્મા જ સુપુતિના સ્થાનરૂપે છે. (૮)

શિષ્ય:-આત્મા જ સુપુતિમાથી જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે, તેના સંબંધી. જે કંઈ પ્રમાણ હોય તો તે આપ મને જણાવશો?

ગુરુ:-હો શિષ્ય! આ જાગ્રત કર્મવડે, અનુસ્મૃતિવડે, શ્રુતિવડે તેમજ વિધિના પ્રમાણવડે સિદ્ધ થાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ જી-સૂત્ર ૯ મું.

આત્મા જ શું જાગ્રતાવસ્થારૂપે?

સ એવ તુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-જે જીવ બ્રહ્મ સાથે એકી-ભાવને પામેલો હોય છે, તે જ જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે. આના સંબંધી કર્મ, સ્મૃતિ, વેદ તથા વિધિ પ્રમાણરૂપે છે (૯)

ટીકા-શિષ્ય:-ત્યારે સુપુતિ અવસ્થામાંથી જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે ત્યારે જે જીવ સતની સાથે જોડાયેલો હોય છે, તે જ જીવ શું જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે અથવા તે શું કોઈ બીજો જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે? આના સંબંધી આપ મને ખુલાશો કરશો. હું તો એમ ધારું છું કે, આના સંબંધમાં કોઈપણ નિયમ ન હોયો નેહએ.

ગુરુ:-તુ એમ કેમ કહે છે કે, એમાં નિયમ નથી?

શિષ્ય:-નિયમ ન હોવાનું કારણ એ કે, જેવી રીતે એક જળના ઢગલામાં એક જળનું ગિન્દુ નાખવામાં આવે તો તે જળગિન્દુ જળના ઢગલારૂપે થઈ જાય છે. ત્યાર પછી તે ઢગલામાંથી તે જ

જાગૃતું બિન્દુ પાછું આવે છે કે બીજું આવે છે, તે જાણવું અશક્ય હોય છે. આ દૃષ્ટાંતની માફક સુષુપ્તિવસ્થાને પામેલો જીવ જે કે પરબ્રહ્મ સાથે એક ભાવને પામેલો હોય છે, તે જ જીવ ફરી જાગ્રતાવસ્થાને પામવો યોગ્ય નથી. માટે તે જ ઈશ્વર અથવા તો કોઈ બીજો જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે, તે સંબંધી મને સમજણ પડતી નથી.

શુરૂ:-તે જ જીવ કે જે સુષુપ્તિવસ્થામાં સ્વસ્થતાને પામેલો હોય છે, તે જ જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે, પણ બીજો નહિ.

શિષ્ય:-આના સંબંધમાં પ્રમાણ શું?

શુરૂ:-કર્મ, સ્મૃતિ, વેદ તથા વિધિ આના પ્રમાણરૂપે છે. અનુક્રમે હું તને દરેકનું પ્રમાણ દર્શાવું છું, તે તું ચિત્ત દર્શ સાંભળ. પ્રથમ તો જે કંઈ કર્મ જાગ્રતાવસ્થામાં બાકી રહેલાં હોય છે, તે જ કર્મ જાગ્રતા પછી જીવ કરે છે, આમ જોવામાં આવે છે. માટે તે જ જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામેલો હોવો જોઈએ, પણ બીજો નહિ. દાખલા તરીકે જે કંઈ કામ આગલે દીવસે અધુરું રહી ગયેલું હોય છે, તે જ કામ બીજે દીવસે જીવ કરતો જોવામાં આવે છે. વળી એક જાણે એક કર્મનો આરંભ કરેલો હોય, તે જ કર્મ બીજો પૂરું કરવા કદી બની શકે નહિ. કારણ કે તેમ થવાથી એક કાર્યને માટે અનેક જાણનો પ્રસંગ આવી પડશે. માટે એક જ કર્મનો એક જ કર્તા જે આગલે દિવસે હોય છે, તે બીજે દીવસે હોવો જોઈએ, એમ

નિશ્ચય થાય છે. વળી તે જ જીવ જાગ્રતાવસ્થાને પામે છે, તેનું કારણ એ કે, પૂર્વ દીવસે જે અમુક વસ્તુ જોઈ, આ પ્રમાણેનું સ્મરણ પૂર્વે જેણે અનુભવ કરેલ હોય છે તે જ હોય છે. પાંજુ બીજો જીવ જે જાગ્રતાવસ્થાને પામતો હોય તો તેમ બની શકે નહી. અર્થાત્ એકે જે વસ્તુ જોયલી હોય, તેનું સ્મરણ બીજાને હોય, એમ કદી બની શકે નહિ. માટે હું જ છું, આ રીતે આત્માનું સ્મરણ અન્ય જીવના ઉકવામાં બની શકે નહિ. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પુનઃ પ્રતિન્યાયં પ્રતિયોન્યા દ્રવતિ બુદ્ધાન્તાયૈવ (ખૂં ૪, ૩, ૧૬) પુરૂષ ઉલટા કરી પોતાના જન્મસ્થાનપ્રતિ અર્થાત્ જાગ્રતાવસ્થાપ્રતિ ગમન કરે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “સર્વાઃ પ્રજા અદર્શર્ગચ્છન્ત્ય એતં વ્રત્તલોકં ન વિન્દતિ (છાં ૮, ૩, ૨) સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મનુષ્યો દરરોજ આ દહરાકાશને પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં અનૂત્તર વડે આઠે રસ્તે દોરવાયાથી તેઓ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરી શક્તા નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “તદ્દહ વ્યાત્રો વા સિદ્ધો વા વૃકો વા વરાહો વા કીરો વા પતંગો વા દશો વા મશકો વા યયદ્રવન્તિ તદા ભવતિ ॥

નથી. ઇત્યાદિ સ્વપ્ન તથા જાગ્રતાવસ્થાતું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ, જે અન્યાત્મા જાગૃત થાય છે, એમ માનીએ તો, અયોગ્ય ઠરશે. વળી કર્મવિદ્યા તથા વિધિવિદ્યાથી પણ એમ નિશ્ચય થાય છે કે, તે જ જીવ જાગૃત થાય છે. નહિ તો કર્મવિદ્યા તથા વિધિવિદ્યાઓ કોઈપણ પ્રકારના પ્રયોજનથી રહિત થશે. કારણ કે બીજે જ જીવ જાગૃત થતો હોય તો જે જીવ સુતો છે, તે જીવ મોક્ષ પામશે. આ પ્રમાણે કર્મ તથા વિધિ નિરર્થક ઠરશે. જે એમ થાય તો જેનું કળ લાંબે સમયે થવાનું છે, એવા કર્મવડે કરી તથા વિદ્યાવડે કરી શું પ્રયોજન હોય, તે મને તું કહે. વળી બીજે જીવ જાગૃતાવસ્થાને પામે છે, એમ જે માનીએ તો બીજા શરીરમાં રહેનારો જીવ જાગૃતો બેઠો. આ પ્રમાણે થવાથી વ્યવહારના લોપનો પ્રસંગ આવી પડશે. તેમ જ સુતેલો ઉઠવો બેઠો, એ કલ્પના અનર્થક થશે. કેમકે જે શરીરને વિષે જીવ સુતેલો છે, તે જ શરીરમાં તે ઉઠે છે, પણ એક શરીરમાં સુતો છે તથા બીજા શરીરમાં તે ઉઠે છે, એમ માનવાથી શું લાભ થશે? વળી મુક્ત થયેલો ઉઠે છે, એમ માનીએ તો જેના કર્મનો અન્ત થયેલો હોય છે, તેને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે જેનું અજ્ઞાનનાશ પામેલું છે, એવા મનુષ્યનું ફરી ઉઠવું થાય, એ માનવું, યોગ્ય નથી. આથી જ તે જ જીવનું ફરી ઉત્થાન થાય છે, એમ જાણવું. નહિ તો અવિદ્યા હંમેશાને માટે નાશ પામેલી છે, આ રીતનો પ્રસંગ આવી પડશે.

વળી બીજે જીવ ઉઠે છે, એમ માનવામાં, નહિ તાળી શકાય એવા અકૃતાભ્યાગમ તથા કૃતનાશ નામના દોષો આવી પડશે. અકૃતાભ્યાગમ એટલે નહીં કરેલાં કર્મને ભોગવવાં તથા કૃતનાશ એટલે કરેલા કર્મનો ભોગવટો નહિ. માટે તે જ જીવ ફરી ઉઠે છે, પણ અન્ય નહિ. વળી તે મને દૃષ્ટાન્ત જણાવ્યું કે, જેવી રીતે જળના સમૂહમાં જળનું ટીપું નાખેલું હોય તો તે કાઢી લેવા શક્તિમાન થવાનું નથી. તે જ પ્રમાણે સત્ત્વી સાથે બેઠાયેલો જીવ ફરીથી ઉઠવા યોગ્ય નથી, તેના સંગ્રામી હું તને નિરાકરણ કહી સંભળાવું, તે તું સાંભળ. વિવેકરૂપી કારણનો અભાવ બે હોય તો તારું જળનું ણિંદુનું દૃષ્ટાન્ત બંધ બેસતું આવે, પણ આ સ્થળે તો વિવેકના કારણરૂપ કર્મ તથા અવિદ્યા રહેલાં હોય છે, જેથી તારા દૃષ્ટાન્તને વિપ્રમતા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે બેઠો છીએ કે, જળ તથા દુધ આ બેને એકઠાં કરેલાં હોય તો આપણ અજ્ઞાની મનુષ્ય જુદા પાડી શકતા નથી હંસ તેને જુદું પાડી શકે છે. બીજું એક જીવ બીજા જીવથી ભિન્ન નથી. જેમ જળનું ણિંદુ જળના ઢગલાથી જુદું હોય છે, જેથી તેને જુદું પાડવાની આવશ્યકતા હોય છે. પણ આત્માના સંબંધમાં તેમ નથી. સત્ સ્વરૂપ બ્રહ્મ જ ઉપાધિના યોગવડે કરીને જીવ સ્વરૂપે કહેવામાં આવેલો છે, એ પ્રમાણે વારવાર કહેવામાં આવેલું છે તથા તેમ હોવાથી ત્યાંસૂધી એક ઉપાધિ રહેલી છે ત્યાંસૂધી એક જીવને બંધ રહેલો

છે તથા ત્યાં સૂધી જ પ્રહારને જીવ સ્વરૂપે ગણવામાં આવેલો છે. વળી બીજી ઉપાધિમાં રહેલો હોવાથી બીજા જીવને બંધન હોય છે, એ રીતે જીવની ભિન્નતાનો વ્યવહાર રહેલો છે. સ્વપ્ન તથા જાગૃતાવસ્થામાં આ પ્રકારની બીજાંકુર ન્યાયની માફક ઉપાધિ રહેલી છે; માટે તે જ જીવ જાગૃતાવસ્થાને પામે છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. (૯)

શિષ્ય:-જે મનુષ્યને મૂર્છા આવેલી હોય છે, તે શું સંપુર્ણની માફક સત્ની સાથે જોડાયેલો હોય છે ?

ગુરુ:-જેને મૂર્છા આવેલી હોય છે, તે સત્ સાથે અર્થોઅર્થ જોડાયેલો છે, એમ શ્રુતિનાં બીજાં કેટલાક વાક્યોથી જણાય છે. જેમકે:-

અધિકરણ ઇદમ્-સૂત્ર ૧૦ મું.

મૂર્છાવસ્થાનું નિરૂપણ.

મુખેઽર્ધસંવત્તિ. પરિદોષાત્ ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિના પાછળના વચનથી એમ જણાય છે કે, મૂર્છાવસ્થામાં જીવ અર્થો સત્ સંપત્ સાથે જોડાયેલો હોય છે. (૧૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-જે મનુષ્ય મૂર્છા પામેલો હોય છે, તે મૂંઝવેનેલો હોય હોય છે, એમ લોકો કહે છે. આ મૂર્છાવસ્થા, તે કઈ અવસ્થા, તે આપ જણાવશો. શરીરમાં રહેલા જીવને પ્રતિદ રીતે ત્રણ અવસ્થાઓ તો હોય છે. જેમકે જાગૃતાવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા તથા સુષુપ્તિ

અવસ્થા. વળી શરીરમાંથી જીવનું નીકળી જવું, એ મોક્ષ અવસ્થા છે. પણ શ્રુતિમાં કે સ્મૃતિમાં પાંચમી અવસ્થા કરી જોડામાં આવી નથી ચાર અવસ્થાઓથી ભિન્ન મૂર્છાવસ્થા છે, એમ હું તો માનું છું.

ગુરુ:-હે શિષ્ય ! પ્રથમ મુખાવસ્થા જાગૃતાવસ્થારૂપે થવા યોગ્ય નથી. કારણ કે આ અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો વિષયોને જોઈ શકતી નથી.

શિષ્ય:-મુખાવસ્થા જાણ લેનાર પુરૂષરૂપ હોવી જોઈએ. જેવી રીતે જાણ લઈને હોલો રહેલો માણસ જાગૃતા હોય છે, છતાં તેનું મન જો અન્ય વસ્તુમાં આસક્ત હોય છે, તો તેનાથી અન્ય વિષયો જોવાતા નથી. આ પ્રમાણે મુખાવસ્થામાં આદિવટે ઉત્પન્ન થયેલા હુઃખના અનુભવથી જેનું મન બંધ થયેલું હોય છે, એવો મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય જાગૃતા હોય છે, છતાં પણ અન્ય વિષયને જોઈ શકતો નથી.

ગુરુ:-આ તારું માનવું લલચેલું છે. કારણ કે મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય ચેતનની રહિત હોય છે. જેનું મન જાણને વિષે લાગી રહેલું છે, એવો ધનુધારી

એક વિષયમા જેતું મન લાગી રહેલું છે, તે માણુમનો દેહ ઉભો રહેલો હોય છે, પણ જેને મૂર્છા આવેલી હોય છે, તેનો દેહ પૃથ્વીપર પડી જાય છે. માટે તે જાગતો હોતો નથી. તેમ જ સ્વપ્નને જોતો નથી કારણ કે તે સમયે તે કોઈ પણ રીતના ચેતનથી રહિત હોય છે આ સમયે તે મરી ગયેલો છે, એમ પણ કહેવાય નહિ કારણ કે તેના પ્રાણ તથા ગરમી જેવે તેનામા રહેલા હોય છે જે મનુષ્યને મૂર્છા આવેલી હોય છે, તે મનુષ્ય જીવતો હોય છે કે મરી ગયેલો છે, આ રીતના અશયવાળા મનુષ્યો તેના શરીરમા ચેતન છે કે નહિ, તે જોવા માટે તેના હૃદયપ્રદેશને સ્પર્શ કરે છે તેમ જ એના શરીરમા પ્રાણ છે કે નહિ, તે જાણવા માટે તેના નાક આગળ આંગળી ધરે છે જે પ્રાણ તથા ઉષ્ણતા આ બેનું અસ્તિત્વ જોવામા નથી આવતું, તો પછી આ મરી ગયેલો છે, એમ નિશ્ચય કરી તેને જાણવા માટે સ્મગાનપ્રતિ લઈ જાય છે વળી પ્રાણ અથવા ગરમી જે તેનામા જોવામા આવે છે, તો આ માણુસ મરી ગયેલો નથી, એમ માની તેને ચેતના લાવવા માટે ઔષધોપચાર કરે છે ફરીથી મૂર્છા પામેલો માણુસ જીવતો થતો હોવાથી તે મરણને પામેલો નથી, અર્થાત્ તે યમ-દાગ્ધી પાછો આવેલો નથી.

શિષ્ય - ત્યારે તે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પામેલો છે, એમ માનીએ તો કેમ? કારણ કે તે સમયે તે ચેતનથી ગહિત તેમજ મગ્નુભાવથી ગહિત હોય છે

શુર - ના, સુષુપ્તિ અવસ્થાથી મૂર્છા-વસ્થા વિલક્ષણ છે. કેટલીકવાર લાંબા સમય સૂધી મૂર્છા પામેલો માણુસ ત્યાસ પણ લઈ શકતો નથી. વળી તેનો દેહ ખૂબરીવાળો હોય છે, તેનું મુખ ભયાનક હોય છે તથા તેની આંખો ફાટેલી હોય છે જે મનુષ્ય સુષુપ્તિ અવસ્થાને પામેલો હોય છે, તેનું મુખ પ્રસન્ન હોય છે વળતસર વારંવાર ત્યાસ લે છે તથા તેની આંખો મીચાયલી હોય છે વળી તેનો દેહ ધ્રુજતો નથી કેવળ હાથના સ્પર્શ માત્રથી જ સુતેલો મનુષ્ય જાગે છે. પણ મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય મોગરીના ઘા પડવાથી પણ જાગતો નથી મૂર્છાવસ્થામા તથા સ્વપ્નાવસ્થામાના કારણમા પણ ફેર હોય છે મુખજ આદિ માર પડવાને લીધે મૂર્છાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તથા સુષુપ્તિ અવસ્થા શ્રમાદિને લઈને થાય છે મૂર્છા પામેલો પુરૂષ સૂતેલો છે, એમ કદી લોકમા હોતું નથી આ સર્વપરથી એમ વિદ્ય થાય છે કે, મૂર્છાવસ્થામા અર્ધી બ્રહ્મસાથે એકતા થયેલી હોય છે ચેતનાથી રહિતપણુને લીધે સત માથે તે જોડાયેલો છે, પણ ખીજ બાજુ-એ પાછી તેમા વિલક્ષણતા હોવાથી, તે મત્તની સાથે એકરૂપે હોતો નથી

શિષ્ય - સુષ્માવસ્થામા સત્ત્વની સાથે અર્ધી એકપતા હોય છે, એમ કેવી રીતે કહેવાય? કારણ કે સુષુપ્તિના સળધમા શ્રુતિ એમ કહે છે કે, "સતા સોમ્ય તદા તપ્તો મવતિ (છાં ૬, ૮, ૧) હે સૌમ્ય ! સુષુપ્તિમા સત માથે જીવ એકતાને પામેલો હોય

છે.” વળી કહ્યું છે કે “અત્ર સ્ત્રેનોડસ્ત્રેનોભવતિ (બૃ. ૪,૩,૨૨) સુપુત્રિતામાં ચોર શાહુકાર હોય છે.” વળી કહ્યું છે કે “નૈત મેતુમહો- રામે તરતો ન જરા ન મૃત્યુર્ન શોકો ન સુરત ન કુષ્ઠતમ (છાં. ૮,૪,૧) આ સેતુને દિવસ તેમજ રાત્રિ, જરા, મૃત્યુ, શોક, સુકૃત, કે દુઃકૃત, તરી શકવા સમર્થ નથી.” જીવ- ભાવમાંજ સત્ કર્મ તથા દુષ્કર્મની પ્રાપ્તિ હોય છે; તથા આ પ્રાપ્તિને લીધે હું સુખી છું અથવા હું દુઃખી છું, આ રીતની પ્રતીતિ હોય છે. સુખીપણાની પ્રતીતિ હોતી નથી, તેમ જ આ રીતે દુઃખીપણાની પ્રતીતિ સુપુત્રિતામાં હોતી નથી. તેમ જ મૂર્છાવસ્થામાં પણ બેઉ પ્રકારની પ્રતીતિઓ હોતી નથી. માટે બેઉ અવસ્થામાં ઉપાધિને અભાવ હોવાથી સુપુત્રિત તથા મૂર્છાવસ્થામાં સત્તાની સાથે પૂર્ણ એકતા થવી યોગ્ય છે. પણ અર્ધ એકતા મૂર્છામાં થાય છે, એ કહેવું યોગ્ય નથી.

શુરુ:-અમારું કહેવું એમ નથી કે, મૂર્છામાં જીવની પ્રજ્ઞા સાથે અર્ધી એકતા થાય છે.

શિષ્ય:-ત્યારે આપ કેવી રીતે માને છો ?

શુરુ:-મારું માનવું એવું છે કે, મૂર્છામાં અર્ધી અવસ્થા સુપુત્રિતની હોય છે, તથા અર્ધી અવસ્થા જીવનની હોય છે. મૂર્છાની સ્વપ્ન સાથે કેટલી સમાનતા છે, તથા કેટલી વિષમતા છે, તે પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે. મૂર્છા મરણના દ્વારરૂપે છે. ત્યારે મનુષ્યનાં કંઈએક ક્રમો બાકી રહી ગયેલાં હોય

છે ત્યારે વાણી તથા મન તેનામાં પાછાં પ્રવેશ કરે છે. પણ બે કર્મ પૂર્ણ થઈ ગયેલાં હોય છે તો પ્રાણ તથા જ્ઞાતા જતાં રહેલાં હોય છે. માટે જ પ્રજ્ઞાનાનીઓ મૂર્છાને પ્રજ્ઞાની સાથે અર્ધી એકતા છે, એમ કહે છે.

શિષ્ય:-ત્યારે મૂર્છા કોઈ પાંચમી અવસ્થા કહીએ તો કેમ ?

શુરુ:-પાંચમી અવસ્થા કહેવામાં હોય નથી, પણ પ્રસિદ્ધ રીતે પાંચમી અવસ્થા કોઈએ ગ્રહણ કરી નથી. લોકમાં તેમ જ આયુર્વેદમાં આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે મૂર્છામાં સત્ સાથે અર્ધી એકતા સ્વીકારવાથી તેને પાંચમી અવસ્થા ન સ્વીકારીએ તો તે ખોટું નથી. (૧૦)

શિષ્ય:-ઉપાધિને લીધે પ્રજ્ઞા નિર્ગુણ તેમ જ સગુણ, એમ બે સ્વરૂપે કહેવાય છે. માટે શું પ્રજ્ઞા ઉભય સ્વરૂપે છે કે એક સ્વરૂપે છે ?

શુરુ:-પ્રજ્ઞાનું સર્વ સ્થળે નિર્ગુણ સ્વરૂપ જ પ્રસિદ્ધ છે તથા આ જ હેતુને લઈ વ્યાસ ભગવાને અગીઆમ્ના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-મૂત્ર ૧૧ મું.

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું ?

ન સ્પાતતોઽપિ પરમ્યામયલિટ્તં

મયંદ દિ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ ઉપાધિને લીધે બે સ્વરૂપવાળું નથી; પણ અર્ધ

રક્ષણે એક જ સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે. (૧૧)

દીક્ષા: શિષ્ય:-સુપુત્ર્યાદિ અવસ્થામાં હવ, ઉપાધિનો અભાવ હોવાથી, જે પ્રદ્ધ સાથે જોડાય છે, તે પ્રદ્ધનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે, તે સંબંધી શ્રુતિનું પ્રમાણ આપી, આપ મને સમજાવશો. પ્રદ્ધના સંબંધમાં શ્રુતિઓ પ્રદ્ધનાં જે સ્વરૂપો કહે છે. જેમકે 'સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્યઃ સર્વસ ॥ (છાં ૩, ૧૪, ૨) પ્રદ્ધ સર્વકર્મરૂપે, સર્વ કામરૂપે, સર્વ ગન્યરૂપે તથા સર્વ રક્ષરૂપે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રદ્ધનું વિશેષરૂપે નિરૂપણ કરેલું છે. વળી "અસ્પૃશ્મનગ્ન્યહસ્તમદીર્ઘમ (ખૂંડ ૩, ૮, ૮) પ્રદ્ધ સ્પૃશ્ ભાવથી, અસ્પૃશ્ ભાવથી, મંદસ્વ ભાવથી તથા દીર્ઘ ભાવથી રહિત છે." ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રદ્ધનું નિર્વિશેષરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. આ બેઉ પ્રકારની શ્રુતિઓને લીધે પ્રદ્ધ ઉભય સ્વરૂપે બાણવો જોઈએ, કે બેમાંથી એકરૂપે બાણવો જોઈએ ? તો કે આ બેમાંથી એક જ સ્વરૂપે પ્રદ્ધનું સ્વરૂપ હોય તો પણ બેમાંથી શું સંવિશેષરૂપે કે નિર્વિશેષરૂપે પ્રદ્ધનું સ્વરૂપ માનવું ? શ્રુતિઓમાં બેઉ રીતના પ્રમાણ હોવાથી મારું માનવું તો એવું છે કે, પ્રદ્ધ ઉભય સ્વરૂપે છે.

શુદ્ધ:-આ સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. પોતાની મેળે પરપ્રદ્ધનું ઉભય સ્વરૂપ થવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એક વસ્તુ પોતે રૂપાદિ વિશેષ ભાવથી સુદ્ધ હોય તથા વિશેષ ભાવથી રહિત હોય, એમ માનવું

કદી શક્ય નથી. કારણ કે તેમ માનવાથી વિરોધ આવશે.

શિષ્ય:-જો તેમાં વિરોધ આવતો હોય તો સ્થાનને લઈ અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ ઉપાધિના સંબંધને લઈ નિર્વિશેષ વસ્તુ સંવિશેષરૂપે થાય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુદ્ધ:-ઉપાધિને લીધે પણ એક વસ્તુ એકરૂપે હોય, તેનો સ્વભાવ ધીજરૂપે થાય, એમ કદી સંભવી શકતું નથી. જેમકે સ્વચ્છ રફટિક મણિ અળતા આદિ ઉપાધિને લીધે અસ્વચ્છ કદી હોઈ શકે નહિ. તેમાં અસ્વચ્છતાનું જે માનવું હોય છે, તે કેવળ ભ્રમમાન છે. કારણ કે આ ઉપાધિઓ અવિદ્યાને લીધે અહંભુ કરવામાં આવેલી છે. માટે ગમે તે સ્વરૂપે પ્રદ્ધને ગણીએ, છતાં સમસ્ત વિશેષ ભાવથી રહિત નિર્વિકલ્પરૂપે માનવું જોઈએ; પણ તેથી વિપરીત નહિ. પ્રદ્ધસ્વરૂપના પ્રતિપાદનવાળાં જે કંઈ શ્રુતિનાં વચનો છે, તે સર્વ શ્રુતિનાં વચનોમાં કોઈ પણ વિશેષ ભાવથી રહિતરૂપે જ પ્રદ્ધનો ઉપદેશ છે. જેમકે "અતદ્વદમસ્પર્શમહપમદ્રવ્યમ (કં ૩, ૧૫, સુક્તિ કં ૨-૭૨) પ્રદ્ધનું સ્વરૂપ શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપથી રહિત, તેમ જ કોઈપણ પ્રકારના ધ્યયથી રહિત છે." (૧૧)

શિષ્ય:-પ્રદ્ધ સંબંધી બહુ બહુ આકારો દર્શાવેલા છે, તેથી પ્રદ્ધ વિશેષ સ્વરૂપે છે, પણ નિર્વિશેષરૂપે નથી, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુદ્ધ-તેમ માનવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે દરેક ઉપાધિલેહમાં બ્રહ્મ તે રીતે નથી. આ પ્રમાણે શ્રુતિનું વચન છે. તેથી જ બારમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૨ મું.

બ્રહ્મના આકારમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ.

॥ ન મેદાદિતિ ચેન્ન પ્રત્યેકમતદ્વચ્ચનાત્ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મના આકારો શ્રુતિમાં દર્શાવેલ હોવાથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષરૂપે નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે દરેક ઉપાધિમાં બ્રહ્મનો આકાર દર્શાવ્યા પછી શ્રુતિ પાછું પ્રતિપાદન કરે છે કે, બ્રહ્મ તેવા આકારવાળું નથી. (૧૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-આપ જે પ્રમાણે કહો છો, તે પ્રમાણે ભલે હો, અર્થાત્ બ્રહ્મ નિર્વિકલ્પરૂપે તથા એક જ સ્વરૂપે બ્રહ્મ છે, એમ ભલે હોય, પણ પોતાની ઉપાધિને લીધે બે સ્વરૂપે બ્રહ્મ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

શુદ્ધ:-કેવી રીતે તું એમ કહે છે ?

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં બ્રહ્મના લેહ અર્થાત્ આકાર દર્શાવેલ છે. અર્થાત્ દરેક શ્રુતિના વચનમાં બ્રહ્મના લિન્ન લિન્ન આકારનો ઉપદેશ કરેલો છે. જેમકે બ્રહ્મ ચાર પાદવાળો છે, બ્રહ્મને સોળ કળા છે, વળી બ્રહ્મ વામનસ્વરૂપે છે, તેમ જ બ્રહ્મ ત્રેલોક્યના શરીરરૂપે છે તથા બ્રહ્મ વૈશ્વાનરરૂપે કહેવાય છે. આ રીતે અનેક શ્રુતિ વચનો છે. માટે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વિશેષરૂપે માનવું જોઈએ. બ્રહ્મના ઉભયસ્વરૂ-

પનો સંભવ નથી કારણ કે તેમાં વિરોધ આવે છે. ઉપાધિને લઈ બ્રહ્મના આકાર-વિષે લેહ પડેલો છે. જો તેમ ન હોય તો શુણ્ણને દર્શાવનારું સઘળું શાસ્ત્ર ખોટું કરશે.

શુદ્ધ-તું કહે છે, તેમ નથી.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે ગને ?

શુદ્ધ:-પ્રત્યેક ઉપાધિના સંબંધમાં શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે કે, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તેવું નથી. કારણ કે બ્રહ્મનો દરેક ઉપાધિ-લેહ અલેહરૂપે છે, એમ શાસ્ત્ર ઉપદેશ કરે છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “યથાયમસ્યા પૃથિવ્યા તેજોમયો ડ્મૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મ શારીરસ્તેજોમયો ડ્મૃતમયઃ પુરુષો-ડ્યમેવ સ યોડ્યમાત્મા (બૃ૦ ૨, ૫, ૧) અર્થ - પૃથ્વીને વિષે રહેતો અમૃતમય તથા તેજોમય પુરુષ, તેમ જ શરીરને વિષે રહેતો અમૃતમય તથા તેજોમય પુરુષ, આ બંને આત્માના સંબંધ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોને માટે મધરૂપે છે, અને સર્વ ભૂતો તેઓને અર્થે મધરૂપ અર્થાત્ સારરૂપ છે. આ જ આત્મા બ્રહ્મરૂપે છે ” આથી લિન્ન આકારવાળા બ્રહ્મનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય છે. જે કંઈ આકાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે ઉપાસનાને માટે છે. પણ તેનું તાત્પર્ય તો અલેહ-માં જ છે. (૧૨)

શિષ્ય:-ઉપાસનાને માટે બ્રહ્મના અનેક આકારો દર્શાવ્યા છે, તો પછી લેહ દર્શાવનારાઓની નિંદા કરવી જોઈએ નહિ. પણ તે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. માટે તે મંબધી આપનો શો મત છે ?

શુદ્ધ-કેટલાંક શ્રુતિનાં વચનો લેદ દર્શનની નિંદા કરી, અલેદતું જ પ્રતિ-પાદન કરે છે. પણ ખરૂં નોતાં બધા પ્રપંચ બ્રહ્મના વિષયરૂપે છે; તથા તેરમા સૂત્રમાં આ જ ઉત્તરને લઈ કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૩ મું

ભેદવાદીની નિંદા.

અપિ જૈવમેકે ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ-કેટલીક શાખાવાળાઓ બ્રહ્મને નિર્વિશેષરૂપે દર્શાવે છે. (૧૩)

ટીકા-શુદ્ધ-કેટલીક શાખાવાળાઓ ભેદવિષયની નિંદા કરી, કેવળ અલેદ વિષયતું જ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે, “મનસૈવેદમાત્ર્ય નેહ નાનાસ્તિ વિજ્ઞાન । મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમપ્રોતિ ય દ્વહ નાનેવ વ્યવસ્થિતા (૨૦૪,૧૧) મનુષ્યે અર્થાત મનની એકાગ્ર સ્થિતિવડે આ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થવા ચોગ્ય છે. કોઈ પણ રીતની તેમાં લિનતા નથી. જે અહીં લિનતા બ્દવે છે, તે એક મૃત્યુ થવા પછી બીજા મૃત્યુને બલ્ય છે.”

તેમ જ બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તપાન્વેષિ ભોક્તા ભોગ્યં, પ્રેરિતાર ચ તત્વા સર્વ પ્રોત વિવિવ વ્રજ મેતત્ (સ્વે ૧, ૧૨) અર્થ-લોકતારૂપ જીવ, ઉપભોગના વિષયો તથા ઇન્દ્રિય, આ ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મને જોળખવાવડે મનુષ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે સર્વ લોભ્ય, લોકતા તથા નિયંતાના સ્વરૂપવાળું જે પ્રપંચ છે, તે સર્વ બ્રહ્મના એક સ્વરૂપરૂપે છે, એમ શ્રુતિવડે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. (૧૩)

શિષ્ય-જ્યારે આકારને સૂચવનારી શ્રુતિઓ છે, તેમ જ બ્રહ્મ અનાકારરૂપે છે, એમ બેઉ પ્રકારની બ્રહ્મ સંબંધી શ્રુતિઓ છે, તો પછી બ્રહ્મ કેવળ અનાકાર જ છે પણ આકારરૂપે નથી, એમ કેવી રીતે કહેવાશે ?

શુરુ-આકાર સંબંધીનાં જે કંઈ બ્રહ્મ સંબંધી શ્રુતિનાં વાક્યો છે, તે પ્રધાન નથી, પણ ગૌણરૂપે છે; તથા તે જ કારણથી ચૌદમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

સગુણસ્વરૂપ બ્રહ્મ ગૌણરૂપે.

અરૂપવદેવ હિ તત્ત પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ-નિર્ગુણ સ્વરૂપ સંબંધી શ્રુતિઓ પ્રધાન છે પણ ગૌણ નથી. તેથી બ્રહ્મ રૂપરહિત જ છે, એમ બાણુવું (૧૪)

ટીકા-શુદ્ધ-રૂપાદિ આકારથી રહિત જ બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરવો, પણ રૂપાદિ સુક્ત બ્રહ્મ બાણુવો નહિ

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

શુરુ-તેનું કારણ એ કે, નિર્ગુણ-વાચક શ્રુતિઓ પ્રધાન છે તથા સગુણ-વાચક શ્રુતિઓ ગૌણ છે. જેમકે, “અસ્પૃશ્મનગ્નવહ્નમદોર્વેમ (૭૦ ૩, ૮, ૮) બ્રહ્મ સ્પૃશ્મભાવથી, અણુભાવથી, હંસ્વભાવથી તથા હીર્ઘભાવથી રહિત છે.” વળી કહ્યું છે કે, “અદ્વદમસ્પર્શમસ્પર્શવ્યવપ (૩૦ ૩, ૧૫, સુક્તિ ૦ ૨, ૭૨) અર્થ-બ્રહ્મ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા ક્ષયથી રહિત છે.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “આત્માસો ધં નામ નામરૂપયોર્નિર્વહિતા તે યદ-

ન્તરા તદ્ નમ્ (છાં ૮, ૧૪, ૧) બરેબર જેને આકાશ કહેવામાં આવે છે, તે નામ તથા રૂપવડે બનેલું છે. જે નામ તથા રૂપથી રહિત છે તે બ્રહ્મ છે.” વળી કહ્યું છે કે, “દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સવાહ્યામ્યન્તરો હ્યજ (મું ૧, ૨) આ અક્ષર બ્રહ્મ બરેબર પ્રકાશમાન, અમૂર્તરૂપે તથા પુરુષ અર્થાત્ સર્વત્ર પૂર્ણરૂપે છે. તે બ્રહ્મ તથા અંદર સર્વને વિષે વ્યાપી રહેલ છે. તે જન્મથી રહિત છે.” ‘તદેતદ્બ્રહ્માપૂર્વમનપરમનન્તરમવાહ્ય-મયમાત્મા બ્રહ્મ સર્વાનુમુઃ’ (મું ૨, ૫, ૧૯) અર્થ:- આ બ્રહ્મ આદિ તથા અંતથી રહિત છે. વળી તે અબ્રાહ્મરૂપે છે, તે અનંતરરૂપે છે તથા તે સર્વના દ્રાઘરૂપે છે.” ઇત્યાદિ સઘળાં વાક્યો, જે બ્રહ્માત્મ તત્ત્વનું નિર્ણય સ્વરૂપ દર્શાવનારાં છે, તે પ્રધાનરૂપે છે. પણ તેથી ભિન્ન વાક્યો પ્રધાનરૂપે નથી, એમ બ્રહ્મસૂત્રના વચુ સમન્વયાદ ઈત્યાદિથી સિદ્ધ કરેલું છે. માટે શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે આ સઘળાં વાક્યોવડે બ્રહ્મ નિરાકાર સ્વરૂપે છે, એ પ્રમાણેનો નિશ્ચય કરવો. વળી બીજાં સાકારવાચક બ્રહ્મસંબંધીનાં વાક્યો છે, તે પ્રધાનરૂપે નથી. તે વાક્યોમાં ઉપાસના તથા વિધિ પ્રધાનરૂપે રહેલાં છે. આ શ્રુતિનાં વાક્યોમાં જ્યાં વિરોધ ન આવતો હોય, ત્યાં જે પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું હોય, તે પ્રમાણે ગ્રહણ કરવું પણ જ્યાં શ્રુતિનાં વચનોમાં વિરોધ આવતો હોય ત્યાં નિર્ણય જેમાં પ્રધાન છે, એવાં શ્રુતિ-વચનો, જેમાં સચુલ્લ પ્રધાન છે એવાં શ્રુતિવચનો કરતાં, વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આના

નિરાકરણમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનો હેતુ રહેલ છે. આ રીતે શ્રુતિઓ જો કે બે પ્રકારની છે, પણ આકાર રહિત બ્રહ્મનું ગ્રહણ કરવું, પણ તેથી વિપરીતનું ગ્રહણ કરવું, એ યોગ્ય નથી. (૧૪)

શિષ્ય:-આકાર સંબંધી ત્યારે જે શ્રુતિઓ કહી છે, તે શું નકામી ગણવી? શુદ્ધ:-ના, પ્રકાશ જેમ આંગળીની ઉપાધિને લીધે વાંકો કે સીધો જણાય છે, તેની માફક પૃથ્વી આદિ ઉપાધિને લઈ બ્રહ્મ આકાર સ્વરૂપે જણાય છે. માટે આકારવાચક શ્રુતિ વ્યર્થ નથી. આ જ કારણથી ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:- અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૫ મું.

ઉપાધિથી બ્રહ્મનું સચુલ્લસ્વરૂપ.

પ્રકાશવચ્ચાવૈયર્થ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રર્થ:-જેમ પ્રકાશનો ઉપદેશ વ્યર્થ નથી, તેમ બ્રહ્મનો આકારવાચક ઉપદેશ વ્યર્થ નથી. (૧૫)

ટીકા:-શુદ્ધ-જેમ સૂર્ય તથા ચંદ્રનો પ્રકાશ આખા આકાશને વ્યાપીને રહેલ છે, છતાં આંગળી આદિ ઉપાધિને લઈ તે પ્રકાશમાં વાંકાપણું કે સીધાપણું જણાય છે, તથા તે પ્રમાણે પ્રકાશનું સ્વરૂપ હોય એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ પૃથ્વી આદિ ઉપાધિને લીધે તે સ્વરૂપે હોય તેમ જણાય છે. માટે પૃથ્વી આદિ ઉપાધિના આશ્રયવાળો બ્રહ્મનો આકાર-વાચક ઉપદેશ ઉપાનતને લીધે છે, જેથી તેમાં વિરોધ આવતો નથી. આ રીતે આકાર સદૃશ બ્રહ્મવિષયક જે કાંઈ

વચનો છે, તે નિરર્થક નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. વેદવચનોમાં કેટલાંક વચનો પ્રયોજનવાળા છે તથા કેટલાંક નિષ્પ્રયોજન છે, એમ માનવું શક્ય નથી. કારણ કે વેદનાં સર્વ વચનો એક સરખા જ પ્રમાણરૂપ છે.

શિષ્ય-આમ કહો છો તે તો ઠીક, પણ પૂર્વે આપે જણાવ્યું કે, ઉપાધિનો યોગ હોવા છતાં બ્રહ્મ ઉભય સ્વરૂપે નથી. તે આપના વચનમાં વિરોધ આવશે, તેનું કેમ ?

ગુરુ-અમારા તે કહેવામાં વિરોધ આવશે નહિ નહિ. કારણ કે વસ્તુમાં કારણરૂપે જે ઉપાધિ રહેલ છે, તે ઉપાધિ વસ્તુના ગુણરૂપે બને, એ કદી યોગ્ય નથી. આ ઉપાધિઓ અવિદ્યાદિ કારણને લઈને બનેલી છે. કુદરતી જ અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ છે તથા તેને લીધે જ લોક બ્યવહાર તથા વેદબ્યવહારનો વિસ્તાર જગતમાં ઉતર આવેલ છે, એમ અમે ઘણીવાર કહેલું છે. (૧૫)

શિષ્ય-ત્યારે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શ્રુતિ કેવા પ્રકારનું કહે છે ?

ગુરુ-શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય માત્ર છે. આ જ હેતુને લઈ ૧૬મ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ પ મું- ત્ર ૧૬ મું.

બ્રહ્મ ચૈતન્યસ્વરૂપે.

આદ્ય ચ તન્માનમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી શ્રુતિ પણ એમ દર્શાવે છે, કે, બ્રહ્મ કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે.

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિ પણ ઉપદેશ કરે છે કે, બ્રહ્મ ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે તથા તે વિલક્ષણ પ્રકારનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપોથી રહિત તથા વિશેષભાવથી રહિત છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, 'સ યથા સેન્ધવધનોન્નન્ત-રોઽપાહ્ય કૃત્ત્નો રસધન એવૈષ વા ઋરુડ્યમાત્માનન્તરોઽપાહ્ય કૃત્ત્ન જ્ઞાનધન એવ બૃ૦ ૪,૫,૧૩) અર્થ-જેવી રીતે ઝીઠાનો ગાંગડો બ્યારે જળમાં નોખનાત્મા આવે છે ત્યારે પાણીને વિશે તેનો લય થઈ બ્યય છે તથા કોઈ તેને બેવા શક્તિમાં ન થતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ મહાન આત્મા અંતરપણાથી રહિત, બાહ્યથી રહિત, કૃત્ત્નરૂપે, તથા પ્રાનધનરૂપે છે." આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. આ આત્માનું અંદર તથા બહાર ચૈતન્યથી ભિન્ન રૂપ નથી. સર્વદા આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યરૂપે છે. જેવી રીતે સિંધવના ગાંગડાની બહાર તથા અંદર સર્વદા ક્ષારરસ જ ભરેલો છે. પણ ક્ષારરસથી અન્ય નથી. તે જ પ્રમાણે આત્મા કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે. (૧૬)

શિષ્ય-કેવળ બ્રહ્મના નિર્ગુણસ્વરૂપમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે કે બીજું કંઈ છે ?

ગુરુ-સ્મૃતિ પણ બ્રહ્મના નિર્ગુણ સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરે છે તથા તે જ પ્રમાણે ૧૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ પ મું-સૂત્ર ૧૭ મું.

નિર્ગુણમાં શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે.

દર્શયતિ ચાયો અપિ સ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-એમ શ્રુતિ બ્રહ્મનો નિર્વિશેષરૂપે ઉપદેશ કરે છે, તેમ સ્મૃતિ પણ તે જ રીતનો ઉપદેશ કરે છે. (૧૭)

ટીકા:-ગુરુ:-લિંગ રૂપના પ્રતિષેધવડે શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે કે, બ્રહ્મ નિર્વિશેષ સ્વરૂપે છે. જેમકે, “અઘાત આદેશો નેતિ નેતિ (બુ. ૨, ૩, ૬) બ્રહ્મના સંબંધી એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે કે, તે આવે નથી, તે આવે નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “અન્યદેવ તદ્વિદિતાદયો અવિદિતાદયિ (કે. ૧, ૩) તે જ્ઞાનથી તેમ જ અજ્ઞાનથી પણ લિંગ છે.” વળી કહ્યું છે કે, “યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સદ્ (તે. ૨, ૪, ૧) મનોમય કોશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સંકલ્પ આદિ સાથે વાંછી પણ ત્યાં નહિ પહોંચતાં પાછી ફરે છે.” વળી જ્યારે બાષ્કલિએ બાધવને બ્રહ્મ સંબંધી પૂછ્યું ત્યારે તેણે બ્રહ્મનો ઉપદેશ અનિર્વચનીયરૂપે કયો, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. જેમકે, “સદોમાવાધિ મો હતિ સ તૂર્ણાં વમૂત તં હ દ્વિતીયે વા તૃતીયે વા વચન ઉવાચ વ્રમઃ સતુ ત્ય તુ ન વિજાનાસિ ડગ્ધાન્તોડ્યમાત્મા અર્થ:- બાષ્કલિએ કહ્યું, હે બાધવ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો. તે ચૂપ રહ્યા. તેણે બીજી વાર, તેમ જ ત્રીજી વાર તેનો તે પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે, તને ઉપદેશ કયો, છતાં તું સમજ્યો નહિ. આ આત્મા શાન્ત સ્વરૂપે છે.” વળી સ્મૃતિમાં પણ લિંગતાના નિષેધવડે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે, “જેયત્ત પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મૃતમશ્રુતે અનાદિમત્ત મદ્મ ન ગત ત્રાત દુષ્યતે (ભ. ૩, ૧૩, ૧૨) જે બ્રહ્મવાચ્ય છે, તે હું તને સારી રીતે કહીશ, જેને બ્રહ્મણે મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે. આ બ્રહ્મ ઉત્પત્તિથી રહિત છે.

તે સત્ તેમ જ અસત્ રૂપે કહેવાતો નથી.” એક સ્મૃતિમાં વિશ્વરૂપ ધરનાર પરમાત્મા નારદ મુનિને કહે છે, “માયા ત્વેષા મયા સદ્ધા યન્મા પદ્યસિ નારદ । સર્વમૂતગુણેયુંતં મૈવ મા જ્ઞાતુમર્હસિ અર્થ:-મેં આ માયાને ઉત્પન્ન કરી છે. આ માયાને લીધે, હે નારદ ! મને સર્વ ભૂતગણોથી યુક્ત જૂએ છે. તારે મને આ રીતનો બાણવો થોડ્ય નથી.” (૧૭)

શિષ્ય:-આ ઉપાધિ કેવા પ્રકારની છે, તે સંબંધી આપ સવિસ્તર ખુલાસો કરશો ?

ગુરુ:-બ્રહ્મણી જે ઉપાધિ શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે, તે ઉપાધિને લીધે શાસ્ત્રમાં જળ તથા સૂર્યની સાથે તેની ઉપમા આપી છે. વળી આ જ હેતુને લઈ ૧૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૮ મું.

ઉપાધિનું સ્વરૂપ પ્રતિબિંબરૂપે.

અતઃ યવ ચોપમા સૂર્યકાદિવચ ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થ:-આ ઉપાધિને લીધે જ તેને જળમાં સૂર્યના પ્રતિબિંબની ઉપમા આપી છે. (૧૮)

ટીકા:-ગુરુ:-આ આત્મા ચેતન્યસ્વરૂપે, નિર્વિશેષરૂપે, વાણી તથા મનથી રહિત તથા લિંગતાના નિરૂપણનો તેમાં અભાવ છે. આમ હોવાથી જ આત્મામાં ઉપાધિને લીધે અપારમર્થિકરૂપ જે વિશેષતા છે, તેના સંબંધમાં એવી ઉપમા આપી છે કે, આ સાદૃશ્ય જળમાં સૂર્યના

પ્રતિબિંબની માફક છે. વળી મૌક્ષ-
શાસ્ત્રમાં પણ તેથી કહ્યું છે કે, “યથા
શયં જ્યોતિરાત્મા વિવસ્વાનપો મિત્તા વહુધૈકોઽ-
નુગચ્છન્ । ઉપાધિના ક્રિયતે મેદરૂપો દેવઃ ક્ષેત્રે-
ષ્વેવમજોઽયમાત્મા અર્થઃ—જેવી રીતે આ
જ્યોતિરૂપ સૂર્ય એક છે, છતાં જળરૂપ
ઉપાધિના યોગે તે અનેકરૂપે દેખાય છે,
તેમ જન્મરહિત આ આત્મા દેહરૂપ
ઉપાધિને લીધે અનેક રૂપે જોવામાં આવે
છે.” વળી કહ્યું છે કે, “एक एव हि भूतत्वा
भूते भूने व्यवस्थितः । एरुधा बहुधा चैव दृश्यते
जलचंद्रवत् (પ્રાં ૫િ૦ ૧૨) અર્થઃ—એક જ
ભૂતાત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલ છે.
જેમ જળમાં ચંદ્રમાનાં અનેક પ્રતિબિંબો
પડે છે, તેની માફક એકધા અથવા અનેકધા
તે જોવામાં આવે છે.” (૧૮)

શિષ્યઃ—પણ મને આ ઉપમા આપે
જે આપી, તેના સંબંધમાં શંકા છે. આ
શંકા એ છે કે, જળની પેઠે પ્રક્ષમાં
અહં છુ નથી. માટે તે ઉપમા યોગ્ય નથી.
તે જ પ્રમાણે વ્યાસ ભગવાને પણ ૧૯મા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૯ મું.

ઉપમાનો અભાવ.

अभ्युपदप्रहणात् न तथात्वम् ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અંબુની માફક સ્વીકાર થઈ
શકે એમ નથી. માટે તે પ્રમાણે ઉપમા
યોગ્ય નથી. (૧૯)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—જળમાં સૂર્યના પ્રતિ-
બિંબની તુલના આત્માના સંબંધમાં

યોગ્ય નથી. કારણ કે તેની માફક સ્વીકાર
થઈ શકે એમ નથી. સૂર્યોદિ ભૂતરૂપે છે.
આત્મું અહં છુ દૂર રહેલ ભૂતરૂપ જળમાં
થાય છે તથા તેને લીધે સૂર્ય આદિનાં પ્રતિ-
બિંબો પડે છે. પણ આત્મા તો ભૂતરૂપે નથી.
વળી તે સર્વમાં રહેલ છે તથા તેનાથી
ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી. માટે
આત્માથી ભિન્ન તથા દૂરને વિશે રહેલ
ઉપાધિ નથી. માટે હે ભગવન્ ! આપતું
જે દૃષ્ટાંત છે, તે અયોગ્ય છે. (૧૯)

શુરુઃ—ભાઈ ! તું જે કહે છે, તે
ખોટું છે. ઉપાધિના સંભવને લીધે જ
આત્મામાં વૃદ્ધિ તથા ક્ષય જોવામાં આવે
છે. આમ હોવાથી જ દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાં-
તિકમાં વિરોધ આવતો નથી. આથી જ
૨૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૨૦ મું.
દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિકમાં અવિરોધ.

वृद्धिहासमाकृत्वमन्तर्भावादुभयसामं-

जस्यादेवम् ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ઉપાધિરૂપ અંશ આત્મામાં
રહેલ હોવાથી તેમાં વૃદ્ધિ તથા ક્ષયતા
જોવામાં આવે છે. આથી જ દૃષ્ટાંત તથા
દાષ્ટાંતિકમાં યોગ્યતા રહેલી છે. માટે
બેઉમાં વિરોધ નથી. (૨૦)

ટીકાઃ—શુરુઃ—ઉપાધિરૂપ કહેલ અંશનો
સંભવ હોવાથી આ દૃષ્ટાંત યોગ્ય છે.
કોઈ પણ કહેલી બાળતને છોડી દઈ
સર્વ પ્રકારે સાદૃશ્યપણું જણાવવા કદી
પણ સમર્થ નથી. જો સર્વ પ્રકારે સાદૃ-

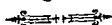
પ્યતા હોય તો દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિકને સંભવ જ રહેલો જોઈએ નહિ. મન કલ્પિત જળ સૂર્યાદિનું દૃષ્ટાંત નથી. પણ શાસ્ત્રને વિશે આ જ પ્રમાણેનું નિરૂપણ કરેલ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે બેઉમાં કેવા પ્રકારનું સાદૃશ્ય રહેલ છે, તે જણાવશો ?

ગુરુ:-આ સાદૃશ્ય હું કહું, તે સાંભળ. આત્મા વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને ભજે છે. જળમાં સૂર્યનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે, તે જળની વૃદ્ધિ થવાથી વધે છે, જળ ઓછું થવાથી પ્રતિબિંબ ઘટે છે, જળના હાલવાથી પ્રતિબિંબ હાલે છે, તેમ જ જળના વિભાગ પડવાથી પ્રતિબિંબના વિભાગ પડે છે. પણ પારમાર્થિક રીતે સૂર્યમાં તેમ થતું નથી. તે જ પ્રમાણે આત્માના સંબંધમાં બાણી લેવું. અર્થાત્ આત્મા પારમાર્થિક રીતે વિકારથી રહિત તથા એકરૂપે છે, છતાં તેમાં દેહાદિ ઉપાધિનો અંશ હોવાથી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય આદિ ઉપાધિના ધર્મને બાજે ગ્રહણ કરતો હોય તેમ લાગે છે. આ રીતે દૃષ્ટાંત તથા દાષ્ટાંતિક બેઉમાં એક જ રીતની યોગ્યતા રહેલી છે, માટે ઉપમામાં વિરોધ આવતો નથી. (૨૦)

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિમાં આના સંબંધમાં પ્રમાણ જોઈએ.

ગુરુ:-હા, શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણેનું પ્રમાણ આપે છે તથા તે જ હેતુથી ૨૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.
ઉપાધિના સંબંધમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

દર્શનાચ્ચ ॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી શ્રુતિના ઉપદેશથી પણ તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. (૨૧)

ટીકા-ગુરુ:-શ્રુતિમાં આ પ્રમાણનો ઉપદેશ છે કે, પરબ્રહ્મનો જ દેહાદિ ઉપાધિને વિષે આંતર પ્રવેશ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પુરુષોક્તે દ્વિપદઃ પુરુષોક્તે પુરઃ સ પક્ષી ચતુષ્પદઃ । મૂતા પુરઃ પુરુષ આવિશત્ ॥ (ભૂં ૨, ૫, ૧૮) પરમેશ્વરે બે પગવાળાં શરીરોને ઉત્પન્ન કર્યાં, ત્યાર પછી ચાર પગવાળા શરીરોને ઉત્પન્ન કર્યાં, પછી પ્રથમ પક્ષીના શરીરને ધારણ કરી તેણે પુરૂષરૂપે પુર અર્થાત્ શરીરને વિષે પ્રવેશ કર્યો.” વળી કહ્યું છે કે, “અનેન જીવિનાત્મનાતુપ્રવિશ્ય (છા. ૬, ૩, ૨) છવાત્મારૂપે ત્રણ પ્રકારના ભૂતોમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.” માટે કરીને જે ઉપમા આપેલી છે, તે યોગ્ય છે. જેમકે, “અત્ત એવ્ ચોપમા સૂર્ય-વાદિવત્ (બ્ર સૂ. ૩, ૨, ૧૮).” માટે કરી કોઈ પણ પ્રકારના વિકલ્પથી રહિત બ્રહ્મ એક જ સ્વરૂપે છે, પણ બે સ્વરૂપે નથી. તેમ જ લિન્ન સ્વરૂપે નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-કેટલાકોએ આ સ્થળે બે અધિકરણની, કલ્પના કરેલી છે. પ્રથમ કલ્પના એ કે, શું અશેષ પ્રપંચથી રહિત એકાકાર બ્રહ્મ છે કે પ્રપંચની માફક અનેકાકાર બ્રહ્મ છે ? બીજી કલ્પના એ

છે કે, પ્રપંચનો નાશ થયા પછી બ્રહ્મ શું સાર સ્વરૂપે છે, બોધ સ્વરૂપે છે કે બેઉ સ્વરૂપે છે ?

શુરુ:-અમારું માનવું તો એમ છે કે, સર્વ રીતે બીજા અધિકરણનો આરંભ કરવો, તે મિથ્યા છે. જો પરબ્રહ્મના સંબંધમાં અનેક વિષય સંબંધી જ પ્રયાસ કરવાનો હોય તો પૂર્વે કહેલ ન સ્થાનતોઽપિ (૧૧) આ અધિકરણવડે નિરાકરણ થઈ જ ચૂકેલું છે. તો પછી પ્રકાશવચ્ચ (૧૫) એવું બીજું અધિકરણ વ્યર્થ થશે. પછી બ્રહ્મ સત્ સ્વરૂપે છે, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપે નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એમ કહીએ તો વિજ્ઞાનયન ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવી પડશે.

શિષ્ય:-ચેતન્યરહિત બ્રહ્મના સંબંધમાં ચેતન્યનો જીવાત્મારૂપે ઉપદેશ કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુરુ:-બોધ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સત્ સ્વરૂપે નથી, એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે તે કહેવાથી “અસ્તીયેવોપલબ્ધવ્ય (૩૦ ૬, ૧૩) અસ્તિત્વના વિચારવડે આત્મા લાણવાયોગ્ય થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ મિથ્યા થશે.

શિષ્ય:-સત્તારહિત જ્ઞાનનો સ્વીકાર કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુરુ:-બ્રહ્મ ઉભય સ્વરૂપે છે, એમ કહેવું શક્ય નથી. કારણ કે તેમ કહેવાથી પૂર્વે સ્વીકાર કરેલી વસ્તુમાં વિરોધ આવવાનો પ્રસંગ આવશે. સત્તારહિત જ્ઞાનવાળો બ્રહ્મ તેમજ જ્ઞાનરહિત

સત્તાવાળો બ્રહ્મ, આ બે પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારનારાઓને જે બ્રહ્મ પ્રપંચયુક્ત નથી, એમ પૂર્વના અધિકરણવડે સિદ્ધ કરેલું છે, તે બ્રહ્મ પ્રપંચયુક્ત થવાનો પ્રસંગ આવે.

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં તે રીતે ઉપદેશ કરેલો છે, માટે તેમાં દોષ નથી.

શુરુ:-તેમ થઈ શકે નહિ. કારણ જે એક સ્વરૂપે હોય, તેને અનેક સ્વરૂપે માનવું, તે અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-સત્તા એ જ જ્ઞાનરૂપે છે તથા જ્ઞાન એ જ સત્તારૂપે છે. આ રીતે બેઉમાં પરસ્પર સિદ્ધતા નથી, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-એમ માનીએ, તોપણ સત્ સ્વરૂપે બ્રહ્મ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપે બ્રહ્મ છે, કે બેઉ સ્વરૂપે છે, આ રીતના વિકલ્પમાં કશો આધાર રહેશે નહિ. બ્રહ્મના સ્વરૂપ સંબંધીનાં સર્વ સૂત્રોનો અંગ્રોએ એક જ અધિકરણમાં સમાવેશ કર્યો છે. બ્રહ્મ વિષય સંબંધી શ્રુતિઓમાં આકારવાચક શ્રુતિની માફક નિરાકારવાચક શ્રુતિનું જો આપણે પ્રતિપાદન કરીએ, તો પછી બેઉ પ્રકારની શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ આવશે. આ સમયે આકારવાચક શ્રુતિઓનું પણ ત્યાં સમર્થન કરવું જોઈએ. આ સમર્થનને માટે જ પ્રસાવચ્ચ ઇત્યાદિ વિશેષ અર્થવાળાં સૂત્રોનું પ્રતિપાદન કરેલ છે.

શિષ્ય:-જે આકારવાચક શ્રુતિઓ છે, તે પણ પ્રપંચનો લય કહી, અનાકાર-

તું જ પ્રતિપાદન કરે છે, જેથી તે ભિન્ન અર્થવાળી નથી, આમ કહેવું, તે પણ યોગ્ય લાગતું નથી.

શુર:-કેમ તે યોગ્ય લાગતું નથી ?

શિષ્ય-જે કે ભિન્ન જ્ઞાનના નિરૂપણમાં જે કેટલાક પ્રપચોતું નિરૂપણ કરેલ છે, જેમકે “યુક્તા હસ્ય હરયઃ શતા દ-શેત્યય વૈ હરયોઽય વે દસા ચ સહસ્રાણિ વહ્નિ ચાનતાનિ ચ (બૃ૦ ૨,૫,૧૯) જેવી રીતે અશ્વો રથને જોડવામા આવેલા હોય છે, તેમ તેની એકસો ને દશ ઇન્દ્રિયો શરીરને વિશે જોડાયેલી હોય છે. તે આત્મા ઇન્દ્રિયોરૂપે છે, તે દશરૂપે છે, સહસ્રરૂપે છે, તે અનંતરૂપે છે.” તે સર્વ પ્રપચનો સમાવેશ લયમાં થાય છે. કારણ કે તે શ્રુતિઓનો ઉપસંહાર નીચલી શ્રુતિથી થાય છે. જેમકે, “તદેતદ્ભ્રામ્યમનપરમનન્તરમવાહમ્ । (બૃ૦ ૨,૫,૧૯) તેના આદિમાં તથા અતમાં કોઈ છે જ નહિ. તે અનંતરૂપે તથા અબ્રાહ્મરૂપે છે.” પણ જે પ્રપચો ઉપાસના તથા વિધાનનું સૂચન કરવા માટે કહેવામાં આવ્યા છે, તે પ્રપચોનો હેતુ લયને માટે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જેમકે ‘મનોમય પ્રાણશરીરો મારુપ (છાં ૩,૧૪,૨) આ બ્રહ્મ મનોમયરૂપ, પ્રાણશરીરરૂપ તથા ભારૂપ છે.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “સ વ્રત્ત કુર્વતિ (છાં ૩,૧૪,૧) પુરુષે બ્રહ્મમાં જ ચિંતન કરવું જોઈએ.” આ શ્રુતિઓનો સંબંધ ઉપાસના તથા વિધિને લઈને છે. આ રીતના શુભોની શ્રુતિમા જે કલ્પના કરી છે, તે ઉપાસનાને

લીધે છે, પણ લક્ષણાવડે તેનો હેતુ પ્રપચના લય સંબંધી નથી. સર્વ શ્રુતિઓનો હેતુ કેવળ પ્રપચના લયમાં જ છે, એમ માનીએ તો “અત્પવ્વેદય હિ તત્પ્રધાનતાત્ (બ્ર. સૂં ૩,૨,૧૪) અર્થ:-બ્રહ્મરૂપથી રહિત છે, એમ નકકી બાણુવું. કારણ શ્રુતિમાં આ બાળત પ્રધાનરૂપે સ્વીકારી છે.” આ રીતનું જે નિરાકરણ કરેલ છે, તે નિરર્થક ઠરશે. આ શ્રુતિના ઉપદેશ પ્રમાણે તેના રૂળમાં કેટલાકવડે પાપનો ક્ષય થાય છે, કેટલાકથી ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા કેટલાકથી આસ્તે આસ્તે સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતનો નિશ્ચય હોવાથી ઉપાસના સંબંધીનાં શ્રુતિવચનોનો, તેમ જ બ્રહ્મ-સંબંધીનાં શ્રુતિવચનોનો હેતુ ભિન્ન ભિન્ન છે, પંચ સર્વની એક વાક્યતા નથી, એમ મને તો લાગે છે. આ સર્વની એક વાક્યતા કેવી રીતે ગણવી, તે આપ મને જણાવશો ? યજ્ઞ તથા દર્શપૂર્ણમાસ સંબંધી જે વાક્યો છે, તે સર્વમાં એક જ નિયોગ મમાયલો છે, એમ આપ જણાવશો, તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મવાક્યમાં નિયોગનો અભાવ છે. તત્તુ સમન્વયાત (બ્ર૦ સૂં ૧,૧,૪,) ઇત્યાદિ સૂત્રથી વિસ્તારથી બિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે કે, બ્રહ્મવચનોનું પર્યવસાન વગ્તુ માત્રમાં જ હોય છે, પણ તેનું નિરૂપણ નિયોગ સંબંધી નથી. બ્રહ્મના સંબંધમાં શો વિશેષ રહેલો છે કે તે કરવા માટે શાગન કરવામા આવે ? પુરૂષને કાર્ય માટે યોજવામા આવે

છે ત્યારે તું અમુક કાર્ય કર, એ પ્રમાણની તેની નિમણૂક થાય છે. માફ માનવું એવું છે કે, દ્વૈત પ્રપંચનો લય થવો, એ બ્રહ્મના મંબધમાં નિયોગ વિધિનો વિષય હોવો જોઈએ. જ્યાં સૂધી દ્વૈત પ્રપંચનો લય થતો નથી, ત્યાં સૂધી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનના બાધરૂપ દ્વૈત પ્રપંચનો લય થવો જોઈએ જેવી રીતે સ્વર્ગની કામનાવાળાઓએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ, એમ ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેમ મોક્ષની કામનાવાળાઓએ પ્રપંચનો લય કરવો જોઈએ, એ રીતનો ઉપદેશ કવો જોઈએ. જેવી રીતે અંધકારમાં જો ઘટઆદિ વસ્તુ પડેલી હોય છે તો તે જાણવામાં આવતી નથી, પણ ઘટનો બાધ કગ્નાર તમનો જો નાશ કરવામાં આવે તો તે ઘટ જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મતત્ત્વ જાણી શકાતું નથી, માટે તેનો બાધ કરનાર પ્રપંચનો લય કરવો જોઈએ કારણ કે પ્રપંચ એ બ્રહ્મના સ્વભાવરૂપે છે, પણ બ્રહ્મ પ્રપંચના સ્વભાવરૂપે નથી. માટે નામ તથા રૂપરૂપી પ્રપંચનો લય કગ્નાથી બ્રહ્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

શુર-આ રથજે મારે જ તને કેટલાક પ્રશ્ન પૂછવાના છે. પ્રથમ એ કે, પ્રપંચનો લય એટલે શું? અગ્નિના તાપની માથે સંબધ લાગવાથી જે ધાતુના કકણપણનો લય થઈ જાય છે, તેની માફક શું પ્રપંચનો લય કવો જોઈએ? અથવા

તો ચન્દ્ર જો કે એક છે, છતાં નેત્રના દોષને લીધે અનેક ચન્દ્રોરૂપી પ્રપંચ જોવામાં આવે છે, તેની માફક બ્રહ્મના નામ તથા રૂપવાળું પ્રપંચ, અવિદ્યાને લીધે થાય છે તથા તેનો લય વિદ્યા વડે શું કરવો જોઈએ? આના સંબધમાં જો તું એમ કહે કે, બ્રહ્મ સંબધીતો પ્રપંચ આધ્યાત્મિક દેહાદિ સ્વરૂપે છે, તથા પૃથ્વીઆદિથી થતો પ્રપંચ બાહ્યરૂપે છે તથા આ બેઉનો લય કરવો જોઈએ, એમ જો કહીએ તો પુરૂષ થકી આધ્યાત્મિક પ્રપંચનો લય કરવો અશક્ય છે. આથી લય મંબધીતો ઉપદેશ પણ અશક્ય થશે વળી એક મુક્ત થયેલાઓ પૃથ્વીઆદિનો લય કરેલો હોય તો પછી જગત્ પૃથ્વી-આદિથી રહિત થશે.

શિષ્ય-અવિદ્યાથી અધ્યાત્મને પામેલ એક જ સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં આ પ્રપંચ ગહેલો છે તથા વિદ્યાવડે તેનો લય થાય છે, એમ કહીએ તો કેમ?

શુર-એમ માનીએ તો અવિદ્યારૂપી અધ્યાસને લીધે -જે પ્રપંચ થાય છે, તેના નિરાકરણથી બ્રહ્મ જાણવા યોગ્ય થાય છે જેમકે “જ્ઞાનમેવાદિતીય વ્રદ્ધા ॥ ૪૪ ॥” ત્વં સ જ્ઞાના તત્ત્વમસિ (છાંદો ૬, ૮, ૭) બ્રહ્મ એક તથા અદ્વિતીયરૂપે છે આ આત્મા તત્ત્વરૂપે તથા ગત્યરૂપે છે. આત્મા જીવ સ્વરૂપે છે.” આ રીતે જ્યાં જાણવામાં આવે છે ત્યારે વિદ્યા પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે તથા

આ વિદ્યાના ઉત્પન્ન થવાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. આથી સર્વ નામ તથા રૂપરૂપી પ્રપંચ જે અવિદ્યાથી રચાયેલો છે, તેનો લય સ્વપ્નના પ્રપંચની માફક થાય છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના તું બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ, પ્રપંચનો લય કર, એમ મેં કહ્યોવાર કહીએ, છતાં બ્રહ્મ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થશે નહિ. તેમજ પ્રપંચનો લય થશે નહિ.

શિષ્ય:-ત્યારે બ્રહ્મતું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે બ્રહ્મના જ્ઞાનનો વિષય અથવા પ્રપંચના લયનો વિષય નિયોગવિધિ-રૂપે શું ન કહેવાઈ શકે?

શુર:-તેમ થઈ શકે નહિ. કારણ કે પ્રપંચથી રહિત બ્રહ્માત્મજ્ઞાનથી જે ઉપકારના વિષયની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે રત્નગુના સ્વરૂપતું જ્ઞાન તથા અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ મર્ષાદિ પ્રપંચનો લય એક જ વખતે થાય છે. વળી એકવાર જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેને ફરી કરવાનું રહેતું નથી. વળી પ્રપંચની અવસ્થામાં જે જીવનો નિયોગ વિધિ કરવો યોગ્ય હોય છે, તે જીવ શું પ્રપંચ પક્ષનો જ છે, કે બ્રહ્મના પક્ષનો છે, તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ? પ્રથમ પક્ષ લેવામાં પ્રપંચ રહિત બ્રહ્મના પ્રતિપાદનવડે પૃથ્વી આદિની માફક જીવનો પણ લય થશે તથા તેમ થવા થકી પ્રપંચના લયમાં કોનો નિયોગવિધિ કહેવો જોઈએ અથવા તે નિયોગવિધિ રૂપી સાધનવડે કઈ વસ્તુનો મોક્ષ પ્રાપ્ત

થવા યોગ્ય છે, તે કહો? હવે બ્રહ્મસ્વરૂપે જીવને માનીએ તો બ્રહ્મ નિયોગથી રહિત સ્વરૂપે છે. માટે જીવ પણ નિયોગ રહિત થશે. વળી જીવભાવ અવિદ્યાને લીધે પ્રાપ્ત થયેલો છે, માટે ત્યારે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે નિયોગન્યનો અભાવ હોવાથી નિયોગનો પણ અભાવ માનવો જોઈએ દ્રષ્ટવ્યાદિ જે શ્રુતિ દ્વૈતવિદ્યાનું નિરૂપણ કરનારી છે, તેમાં સુખ્ય હેતુ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાનો છે, પણ તે શ્રુતિઓ તત્ત્વજ્ઞાનના વિધિમુખરૂપે નથી. વ્યવહારમાં પણ “તું આ જો, તું આ સાંભળ,” ઇત્યાદિ આજ્ઞાઓમાં અમુક વસ્તુ કરવી જોઈએ, એમ કહેવામાં આવેલું છે. પણ સાક્ષાત્ જ્ઞાનતું વિદ્યાન તેમાં કરવામાં આવેલું નથી. જે માણસ જિજ્ઞાસાવાળો છે, તેને કેટલીકવાર જ્ઞાન થાય છે, કેટલીકવાર જ્ઞાન નથી થતું, માટે જ્ઞાન દર્શાવનારાએ જિજ્ઞાસુપ્રતિ જ્ઞાનનો વિષય દર્શાવવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ત્યારે જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે જે વિષય સંબંધી તથા જે પ્રમાણેનું જ્ઞાન હોય છે, તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. ભિન્ન પ્રમાણથી ભિન્ન અર્થવિષે જે માણસને યોગ્યતામાં આવેલો હોય છે, તેને તેના થકી વિપરીત જ્ઞાન કદી ઉત્પન્ન થતું નથી. વળી જો મને અમુક જ્ઞાનમાં જોડવામાં આવેલો છે, એમ માની તે વિપરીત જ્ઞાનમાં જોડાય તો તે જ્ઞાન કહેવાઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:-ત્યારે તેને શુ માનવું?

ગુરુ:-તે કેવળ માનસિક ક્રિયા માનવી. જો તે વિપરીત જ્ઞાન પોતાની મેળે થતું હેય તો તે બ્રાન્તિ માનવી. ખરું જ્ઞાન તો પ્રમાણને અનુસરતું હોવું જોઈએ આ જ્ઞાન એકઠો આજ્ઞા કરવાવડે કરીને કરી શકાતું નથી, તેમ જ એકઠોવાર ના કહેવા છતાં પણ તે ટાળ્યું ટાળી શકાતું નથી. વળી આ જ્ઞાન પુરૂષને અધીન નથી, પણ તે વસ્તુને અધીન છે. માટે આ જ્ઞાનમા નિયોગનો અભાવ છે. વળી ધીનું હું કહું છું કે, શ્રુતિમા નિયોગમખંધનો જ ઉપદેશ હોય, તો પછી જીવ અનિયોગ્ય ક્ષણાત્મરૂપે છે, એ પ્રમાણે જે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, તે શ્રુતિનું વચન જોઈું ઠગ્યો. વળી શાસ્ત્ર એમ કહેછે કે, બ્રહ્મ તથા આત્મા અનિયોગ્યરૂપે છે. તેમ જ જીવ જાતુએ શાસ્ત્ર જ્ઞાનને વિષે મનુષ્યનો નિયોગ કરે, તો પછી બ્રહ્મ સંબંધીના જે શાસ્ત્રો એક અર્થવાળાં છે, તે બે અર્થવાળાં થાય અથવા તો વિરુદ્ધ અર્થવાળાં થવાનો પ્રસંગ આવે. નિયોગવિધિને પ્રતિપાદન કરનારાં શ્રુતિનાં વચનો હોય તો નહિ સાંભળેલી વસ્તુની કલ્પના થવાનો સંભવ આવે, તેમ જ સાંભળેલી વસ્તુનો અભાવ થવાનો સંભવ આવે. વળી કર્મકળની માર્ગ મોક્ષનું કળ પણ અદ્યરૂપે, તેમ જ અનિત્યરૂપે થવાનો પ્રસંગ આવે તથા આ દોષો કોઈથી પણ ટાળી શકાયો નહિ. માટે શ્રુતિનાં વચનો જ્ઞાનનું પ્રતિ-

પાદન કરનારા છે, પણ નિયોગવિધિનું પ્રતિપાદન કરનારાં નથી અર્થાત્ એક જ નિયોગનું પ્રતિપાદન કરનારાં શ્રુતિવચનો હોવા થકી એકવાક્યતા થાય છે, એમ કહેવું જોઈું છે. જો શ્રુતિવચનોમા નિયોગનો ભાવ રહેલો છે, એમ માનીએ તોપણ નિષ્પ્રપચાત્મક વચનોના ઉપદેશમા તેમ જ પ્રપચાત્મક વચનોના ઉપદેશમાં એકતા રહેલી છે, એમ કહેવું જોઈું છે. લિન્ન લિન્ન શબ્દાદિવાળા પ્રમાણવડે નિયોગનો ભેદ જો કે માનવામા આવે, છતાં સર્વ જાખતમાં એક જ પ્રકારનો નિયોગ છે, એમ માનવું તદ્દન અચુક્ર છે. જો કે યજ્ઞ તથા દર્શપૂર્વ માસ દર્શાવનારાં વચનોમાં કેટલેક અશે અધિકરણની સમાનતા હોવાથી, એક જ પ્રકારનો વિધિ છે એમ કહીએ તો ચાલે પણ સગુણ તેમ જ નિર્ગુણાત્મક વચનો વિષે કોઈપણ પ્રકારે એકત્વપણુનો અધિકાર નથી અર્થાત્ પ્રકાશાત્મક ગુણો પ્રપચના નાશના કારણરૂપે કહેવાઈ શકે નહિ તેમ જ પ્રપચનો નાશ પ્રકાશાત્મક ગુણોના કારણરૂપે કહેવાય નહિ. કારણ કે એક જીવમાં વિરોધપણું રહેલું છે. અખિલ પ્રપચનો નાશ કરવો તથા પ્રપચના એક દેશનની અપેક્ષા રાખવી, આ બેઉ જાણતોનો સમાવેશ એક જ ધર્મમાં થઈ શકે નહિ. માટે સગુણ તેમ જ નિર્ગુણ મળધીના ઉપદેશોના વિભાગનું અમે જે પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલ છે, તે જ ચોચ છે. (૨૧)

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં નેતિ નેતિ એ પ્રમાણેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી શું બ્રહ્મ શૂન્ય સ્વરૂપે છે ?

ગુરુ:-નેતિ નેતિ ઇત્યાદિ શબ્દવડે બ્રહ્મના સર્વ પ્રપંચનો શ્રુતિનાં વચનવડે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે શ્રુતિનાં વચનમાં જ્યાં આગળ નેતિ નેતિનો ઉપદેશ કર્યો છે ત્યાં આગળ જ, કહ્યું છે કે, બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈપણ પર વસ્તુ નથી. આ જ હેતુથી ૨૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૨૨ મું.

બ્રહ્મતું અવ્યક્ત સ્વરૂપ.

प्रवृत्तैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूयः ॥ २२ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રકૃત અર્થોત્ મૂલ શ્રુતિમાં એટલાપણુનો જ અર્થોત્ કાર્યપણુનો જ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે, શ્રુતિમાં પ્રતિષેધ પછી બ્રહ્મની વિશેષતાનું નિરૂપણ કરેલ છે. (૨૨)

टीका:-शिष्य:-“द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चेव-
मूर्तं च (गु० २, ३, १) अर्थ:-ब्रह्मनां
मूर्तं तथा अमूर्तं એમ બે પ્રકારનાં રૂપો
છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલ
છે. ત્યાર બાદ પંચ મહાભૂતના બે
ભાગ પાડ્યા છે. વળી પુરૂષ શબ્દથી
નિર્વિષ્ટ અમૂર્ત સ્વરૂપનું હજારોબારની
માફક પીણું સ્વરૂપ દર્શાવેલું છે. ત્યાર
પછી તે જ શ્રુતિના છેવટમાં કહ્યું છે કે,
“आदेशो नेति नेति न होतस्मादिति नेत्यन्व-

त्परमस्ति (गु० २, ३, ६, अर्थ:-आम
હોવાથી બ્રહ્મ સંજ્ઞાથી નીચે પ્રમાણે
વર્ણન કર્યું છે. તે આવો નથી, તે આવો
નથી અર્થોત્ આ વર્ણનથી પણ ભિન્ન
રૂપે તેનું નામ છે.” આ સ્થળે મને
શંકા થાય છે કે, અહિં પ્રતિષેધનો
શું વિધય છે ? કારણ કે આ વસ્તુ
પ્રતિષેધ કરવાને યોગ્ય છે, એ પ્રમાણેનું
વિશેષણ કંઈપણ જોવામાં આવતું નથી.
વળી આ સ્થળે (ઈતિ) શબ્દનો પ્રયોગ
કરાયલો છે, માટે પ્રતિષેધ કરવા યોગ્ય
કોઈપણ વસ્તુ હોવી જોઈએ, એ પ્રમા-
ણેનો બોધ થાય છે. કારણ કે આ
વચનમાં નમ્ પ્રયોગની પાછળ જ ઇતિ
શબ્દ યોજવામાં આવેલો છે. બીજું હું તો
એમ માનું છું કે, અહીં જે ઇતિ શબ્દ
યોજવામાં આવેલો છે, તેનો અર્થ
(આ પ્રમાણે) થાય છે તથા તે સમી-
પતાનું સૂચન કરે છે. જેમકે “इति ह
स्तोपाध्यायः कथयति ॥ अर्थ-આ પ્રમાણે
ઉપાધ્યાયે ઉપદેશ કર્યો.” હવે આ
સ્થળે જે વિધયનું સૂચન છે, તે જોતાં
સમીપતામાં બ્રહ્મનાં પ્રપંચયુક્ત બે
રૂપો રહેલાં છે. આ બે રૂપો જેનાં છે,
તે બ્રહ્મતું સ્વરૂપ જાણવું. હવે આ સ્થળે
મને શંકા એ થાય છે કે, અહીં જે
પ્રતિષેધ કર્યો છે, તે શ્રુતિના વચનવડે
બ્રહ્મનાં બે રૂપો તથા રૂપવાનપણું આ
બેઉનો શ્રુતિએ પ્રતિષેધ કર્યો છે કે
બેમાં થકી એકનો પ્રતિષેધ કર્યો છે ? ને
કે આ બેમાંથી એકનો પ્રતિષેધ કર્યો
છે, છતાં શું બ્રહ્મનો જ પ્રતિષેધ શ્રુતિએ

કયો છે તથા શેષરૂપે તેના બે રૂપોનો નિષેધ નથી કર્યો, અથવા તો બે રૂપોનો પ્રતિષેધ કર્યો છે અને બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ શુ નથી કર્યો? આ સ્થળે મને એમ શંકા થાય છે કે, શ્રુતિ બેઉનો જ પ્રતિષેધ કરે છે. કારણ કે બેઉમાં એકતા ગ્રહેલી છે. વળી આ સ્થળે બે પ્રકારના પ્રતિષેધ રહેલા છે. કારણ કે નેતિ શબ્દ બે વાર વાપરવામાં આવ્યો છે. આ બેમાના એક પ્રતિષેધવડે કરીને બ્રહ્મના પ્રપચ્યુક્ત રૂપનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તથા બીજા પ્રતિષેધવડે કરી બ્રહ્મ રૂપવાનું છે, એનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, એ પ્રમાણેની મને સૂઝ પડે છે. અથવા તો રૂપવાનું એવા બ્રહ્મનો જ પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે વાણી તથા મનના અવિધયરૂપ બ્રહ્મતું સ્વરૂપ છે, જેથી તેનું સ્વરૂપ સાંભળી શકતું નથી. માટે તે પ્રતિષેધને યોગ્ય છે, કેવળ રૂપ પ્રપચ્ય છે. તે પ્રત્યક્ષાદિનો વિષય હોવાથી પ્રતિષેધને યોગ્ય નથી. વળી અહીં જે પુનરૂક્તિ આપી છે, તે કેવળ આદરસૂચક છે.

શુરૂ.-આ બાબતમાં હું તને કહું, તે તું ચિત્ત દઈ સાંભળ. બેઉ પ્રકારના પ્રતિષેધ માનવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમ માનવાથી શૂન્યવાદનો પ્રસંગ આવી પડશે. કારણ કે કોઈક પરમ સત્ય વસ્તુનો આશ્રય લઈને જ કોઈ સિદ્ધ અસત્ય વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. જેમકે રત્નભુઆદિ સત્ય વસ્તુનો આશ્રય લઈને સર્પ આદિ અસત્ય વસ્તુનો પ્રતિષેધ

કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ કેઈ એક વસ્તુ શેષ રહેતી હોય તો પ્રતિષેધનો ગણવ રહે, પણ જો બન્ને વસ્તુનો પ્રતિષેધ ગણીએ તો પછી શી વસ્તુ બાકી રહે? બીજું કોઈ અન્ય વસ્તુ પરિશેષ રહેતી નથી તો પછી જે વસ્તુનો પ્રતિષેધ માનવામાં આવે છે, તેનો પ્રતિષેધ થવો અશક્ય છે. કારણ કે તે વસ્તુ પરમાર્થ સ્વરૂપે થવાથી પ્રતિષેધને અયોગ્ય છે બીજું બ્રહ્મનો પ્રતિષેધ પણ કહેવો યોગ્ય નથી કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “બ્રહ્મ તે વ્રાણિ ॥ (બૃ૦ ૨, ૧, ૧) હું તને બ્રહ્મ કહું.” ઇત્યાદિ શ્રુતિનાં વચનને બાધ લાગે વળી ॥ ‘અસનેવ સ એવ મવતિ અસત્રોક્તિ વેદ ચેત ॥ (તૈ૦ ૨, ૬, ૧) જે મનુષ્ય બ્રહ્મને અમતરૂપે માને છે, તે મનુષ્ય અસતરૂપે રહે છે, તથા જે મનુષ્ય બ્રહ્મ સતરૂપે માને છે, તે મનુષ્ય સતરૂપ બ્રહ્મને બાળે છે.” આ રીતે નિહાનું જે નિરૂપણ કરેલું છે, તેને બાધ આવશે. વળી “અસ્તીત્વેવોપલભ્યઃ (કા૦ ૨, ૬, ૧૩) અસ્તિત્વના વિચારવડે આત્મા બાળવા યોગ્ય છે,” આ પ્રમાણે બ્રહ્મ મળન્ધીનો જે નિશ્ચય કરેલો છે, તેને બાધ આવશે વળી સઘળાં વેદાતને બાધ આવવાનો પ્રસંગ આવી પડશે બ્રહ્મતું વાણી તથા મનથી અવિધયપણું છે, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય અભાવને વિષે નથી. કારણ કે “અગ્નિદામોતિ પરં (તૈ૦ ૨, ૧, ૧) બ્રહ્મને લાલુનાને મોક્ષને મેળવે છે.” ‘સત્ય જ્ઞાન-મનત વ્રણ (તૈ૦ ૨, ૧, ૧) બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન,

તથા અનંતરૂપે છે” આ રીતના મહાન પ્રયાસવડે કરીને વેદાન્તમાં બ્રહ્મનું જે પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેનો જ વળી આ ભાવ માનવો, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે સામાન્ય ન્યાય છે કે “પ્રજ્ઞાભાદિ વક્તૃવ દ્વાર દર્શન વાચ્ય અર્થઃ—કાદવવાળે રસ્તે જઈને પગ ધોઈ નાંખવા, તેના કરતાં તેવે રસ્તે ન જવું તે વધારે સાફ છે.” બીજું “વત્તો વાવો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ (તે ૦ ૨, ૪, ૧) પ્રાપ્ત થયા વિના ભ્યાંથી મન સાથે વાણી પાછી ફરે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ શ્રુતિનું રહસ્ય નીચે પ્રમાણે છે—બ્રહ્મ, વાણી તથા મનના અવિષયરૂપે છે. તે વિષયોની અંદર રહેલું નથી. તેનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ આત્મારૂપે છે. વળી તે નિત્ય, શુદ્ધ, પુદ્ગલ તથા મુક્ત સ્વભાવે છે. માટે શ્રુતિ બ્રહ્મના રૂપપ્રપચનો પ્રતિષેધ કરે છે તથા બ્રહ્મ પરિશેષરૂપે રહે છે. આ પ્રમાણે માનવું જોઈએ. આ કારણથી જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, શ્રુતિ આટલ પણાનો જ અર્થાત્ પ્રપચનો પ્રતિષેધ કરે છે પ્રકૃત એટલે આટલ જ અર્થાત્ અમુક કારણને લીધે પરિરોધ પામેલું. વળી મૂર્ત અને અમૂર્ત સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મનું જે રૂપ છે, તેનો જ શ્રુતિ પ્રતિષેધ કરે છે. વળી અધિદેવત તથા અધ્યાત્મરૂપ પ્રકૃત પ્રપચનું આગલા અધ્યોમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. પ્રપચથી ઉત્પન્ન થયેલું તથા વાચનાના સ્વરૂપવાળું બીજું રૂપ જે અમૂર્ત સ્વરૂપે છે, જેની પુરૂષરૂપે સંજ્ઞા કરેલી છે તથા કોઈ પણ વસ્તુના આશ્રયવાળું છે, તેનું નિરૂ-

પણ હજીદ આદિ પીત વસ્તુની ઉપમાવડે કરેલ છે. અમૂર્ત સ્વરૂપે જે પુરૂષ હોય, તેનું રૂપ ચક્ષુવડે ગ્રાહ્ય થાય, એ અયોગ્ય છે. માટે પ્રતિષેધરૂપ નમ્ શબ્દવડે જેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો ફક્ત શબ્દના સૂચનવડે બ્રહ્મનું પ્રપચયુક્ત સ્વરૂપ જાણવું, એમ નિશ્ચય થાય છે. રૂપનું વિશેષણ બ્રહ્મને છૂટી વિભક્તિ વાપરવાથી પૂર્વના અર્થમાં જોવામાં આવે છે, પણ આ નિર્દેશ પ્રધાન સ્વરૂપે નથી. જ્યારે બ્રહ્મનાં જે રૂપોનું નિરૂપણ થાય છે, તેમ જ જ્યારે રૂપવાન બ્રહ્મના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા થાય છે ત્યારે જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અથા આદેશો નેતિ નેતિ (બૃ ૦ ૨, ૩, ૬) આથી જ બ્રહ્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું સ્વરૂપ આલું નથી, તેનું સ્વરૂપ આલું નથી.” આમાં બ્રહ્મનાં કલ્પિત રૂપનો નિષેધ કરી બ્રહ્મના મૂળ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલ છે, એમ નિર્ણય થાય છે. કારણ કે, બ્રહ્મને આશ્રયે રહેવ સર્વ કાર્યનો નેતિ નેતિ એવા શબ્દવડે પ્રતિષેધ કરેલો છે. વળી વાચારમ્બ ઇત્યાદિ શબ્દવડે કાર્યનું અમત્વપણું જે કહેલું છે તે યુક્ત છે તથા તેનો પ્રતિષેધ નેતિ નેતિ એવા વચનવડે કરેલો છે. પણ સર્વ કલ્પનાના મૂળ સ્વરૂપ બ્રહ્મનો નિષેધ કયો નથી

શિષ્યઃ—શાસ્ત્ર પ્રથમ બ્રહ્મનાં જે રૂપ દર્શાવે છે ત્યાં પાછું તે શાસ્ત્ર તેનો કેમ પ્રતિષેધ કરે છે ? કારણ કે ખરાબ રસ્તે જવું તથા પગ ધોવા, તેના કરતાં તેવે રસ્તે ન જવું એ વધારે સાફ છે.

શુરુ-આ શંકા કરવી યોગ્ય નથી. શાસ્ત્ર પ્રતિપાદ્યપણાથી પ્રદાનના બે રૂપનું નિર્દેશ કરતું નથી, પણ લોકપ્રમિદ્ધ પ્રદાનમાં બે રૂપો જે કંપાયલા છે, તેનો નિરાકરણ કરે છે તથા જે પ્રતિપેધ કરવામા આવ્યો છે તે કેવળ શુદ્ધ પ્રદાનના પ્રતિપાદન માટે છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે, વળી આ બે પ્રતિપેધોનું જે નિરૂપણ કરેલું છે, તેનું કારણ અનુક્રમ પ્રમાણે મૂર્ત તથા અમૃત સ્વરૂપના પ્રતિપેધ માટે છે, અથવા તો પ્રથમ નેતિ શબ્દ મૂર્ત-ગિના નિપેધ કરે છે, તથા બીજો નેતિ શબ્દ વામનાગશિનો નિપેધ કરે છે. અથવા તો નેતિ નેતિ એ કેવળ પુનરુક્તિ છે, જેથી જે કંઈ પ્રદાનના સંબંધમાં ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવે છે, તે સર્વ પ્રદાન સ્વરૂપે નથી. આ રીતનો અર્થ છે. કારણ કે અમુક વસ્તુનો જ પ્રતિપેધ કરવામાં આવે તો પછી તેટલી વસ્તુ પ્રદાન નથી, પણ બીજું પ્રદાન સ્વરૂપે હશે, એ રીતની જિજ્ઞાસા થાય પણ જો નેતિ શબ્દને પુનરુક્તિરૂપે માનીએ તો સમસ્ત વિષયસમૂહનો પ્રતિપેધ કરવામાં આવેલો હોવાથી વિષયથી રૂઢિત પ્રત્યક્ આત્મરૂપે જ પ્રદાન છે, આ પ્રમાણે યજ્ઞથી સર્વ જિજ્ઞાસાનો અંત આવશે માટે પ્રદાનમાં જે કટિપત પ્રપંચ છે, તેનો જ શ્રુતિ પ્રતિપેધ કરે છે તથા પ્રદાન પરિશેષ રૂપે રહે છે, આ રીતનો નિર્ણય છે. આ જ પ્રમાણેનો નિર્ણય છે. કારણ કે ત્યાં પ્રતિપેધ આવ્યો છે ત્યાં શ્રુતિ પાછું વિપ્રેક્ષતામાં કહે છેકે, આ સર્વથી ભિન્ન પ્રદાન પર સ્વરૂપ છે તથા સર્વ પ્રકારના અભાવમાં જ અવ-

સાન છે. આ રીતનો જ પ્રતિપેધ કીધેલો હોય તો પછી આથી ભિન્ન બીજું પર છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિ કેમ ઉપદેશ કરે? માટે આમા નીચે પ્રમાણે યોજના લેવી:-નેતિનેતિ આ પ્રમાણે પ્રદાનો આદેશ કરી, તે જ આદેશનું ફરી શ્રુતિ વિવેચન કરે છે.

શિષ્ય.-નેતિનેતિ આ શબ્દનો ત્યારે શું અર્થ છે?

શુરુ આ પ્રદાનથી ભિન્ન કંઈપણ નથી, આ રીતનો શ્રુતિ નેતિનેતિ શબ્દવડે ઉપદેશ કરે છે પણ પ્રદાન પોતે જ નથી, આ રીતનો ઉપદેશ કરતી નથી. આથી ભિન્ન પર-સ્વરૂપે તથા અપ્રતિપેધાત્મક પ્રદાન છે, આ રીતનું નિરૂપણ શ્રુતિ કરે છે. જો ફરી આ પ્રમાણેની અદ્વિતીય યોજના કરવામાં આવે, જેમકે (‘નેતિનેતિ’) આથી ભિન્ન પ્રદાનો નિર્દેશ નથી, તો પ્રપંચના પ્રતિપેધરૂપ નિર્દેશ મિવાય પ્રદાનો કોઈપણ નિર્દેશ નહિ પણ આ પ્રમાણે યોજના કરવા થકી, “વળી વિશેષમાં શ્રુતિ કહે છે,” એમ જે કહેલું છે, તેની યોજના કેવળ નામરૂપે કરવી. નામરૂપે યોજના નીચે પ્રમાણે:-“તત્ત્વસ્ય સત્ત્વમિતિ પ્રાણા વૈ સત્યમ્ તેપસ્તેવ તાય (બૃ ૨, ૧, ૨૦) તે સત્યના સત્યરૂપે છે, પ્રાણો સત્યરૂપે છે તથા અત્મા પ્રાણના પણ સત્ય સ્વરૂપે છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે. પ્રતિપેધના સંબંધમાં જો પ્રદાન અસ્તિત્વરૂપે છે, એ રીતનો જ અન્તિમ હેતુ જો હોય તો તે યોગ્ય છે. પણ પ્રતિપેધના સંબંધમાં પ્રદાનો અભાવ છે, એ રીતનો જો અન્તિમ હેતુ હોય, તો પછી સત્યના

સત્યરૂપે કંઈ વરતુ લેવી તે કહો. માટે પ્રતિપેદરૂપે બ્રહ્મ-શેષરૂપે છે, એ રીતનો હેતુ છે. પણ બ્રહ્મનો અભાવ છે, એ રીતનો હેતુ નથી. એ રીતે અમે નિશ્ચય-પૂર્વક કહીએ છીએ. (૨૨)

શિષ્ય:-ત્યારે બ્રહ્મત્વં સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ?

ગુરુ:-બ્રહ્મ અવ્યક્ત સ્વરૂપે છે. કારણ શ્રુતિમાં તે રીતનું પ્રમાણ છે. આ કારણથીજ ૨૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હં-સૂત્ર ૨૩ મું.

બ્રહ્મત્વં સ્વરૂપં

તદવ્યક્તમાહ હિ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ અવ્યક્તરૂપે છે. આ રીતે શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. (૨૩)

શિષ્ય:-સર્વ પ્રપંચ સમૂહોનો પ્રતિ-પેદ જ્યારે કરીએ છીએ ત્યારે જે શેષરૂપે રહેલ છે તે પરબ્રહ્મરૂપે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે બ્રહ્મત્વં અસ્તિત્વ છે, તો પછી તે બ્રહ્મ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે જોવાઈ કેમ શકતો નથી ?

ગુરુ:-આના સંબંધી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ છે. બ્રહ્મ અવ્યક્તરૂપે છે. તે ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી. કારણ કે સર્વ દૃશ્ય વસ્તુના સાક્ષી રૂપે તે છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-
“ન ચક્ષુષા યદ્યતે નાપિ વાવા નાન્યેદેવૈસ્તપસા કર્મણા વા (મુણ્ડ ૩, ૧, ૮) સ એવ નૈતિ-ત્વાત્માડય્યો ન હિ યદ્યતે ॥ (બૃ ૩, ૪, ૨૧) યતદ્દેદદ્વમપ્રાણમા (મુણ્ડ ૩, ૧, ૧) યદા હો-

વૈવ એતસ્મિન્નદ્યેનામ્યે નિરક્તેડનિલયને ॥ (તૈત્તિ ૨, ૭, ૧) આપ. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ચક્ષુનો વિષય નથી, તે વાણીનો વિષય નથી, તેમ જીજ્ઞ ઇન્દ્રિયનો પણ વિષય નથી. વળી તે તપ અર્થાત્ આન્દ્રાયણાદિ વ્રતનો તેમ જ કર્મનો અર્થાત્ અશિષ્ટોત્સાહનો પણ વિષય નથી. (મુ) આત્મા જેને નેતિ નેતિ કરી કહેવામાં આવે છે તે અગ્રાહ્ય છે કારણ કે તે કોઈથી પણ ગ્રહણ કરી શકતો નથી (બૃ) આ અક્ષર બ્રહ્મ અદૃશ્યરૂપે તેમ જ અગ્રાહ્યરૂપે છે. (મુ) ત્ય રે વિવેકી પુરુષ અદૃશ્ય, શરીરપણાથી રહિત, વાણીને અગોચર તથા કોઈ પણ પકારના આશ્રયથી રહિત પરમાત્માને વિષે આત્મભાવ પામે છે, ત્યારે તે સર્વ ભયમાંથી મુક્ત થાય છે.” (તે) સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “અવ્યક્તોડ્યમચિન્ત્યોડ્યમવિકાર્યોડ્યમુચ્યતે (ભંગી ૨, ૨૫) બ્રહ્મ અવ્યક્તરૂપે, અચિન્ત્યરૂપે તથા અવિકારીરૂપે કહેવામાં આવે છે.” (૨૩)

શિષ્ય:-ત્યારે તો પછી બ્રહ્મત્વં સ્વરૂપ જણાઈ જ કેવી રીતે શકે ?

ગુરુ:-જ્યારે યોગી યોગરૂપી સમાધિ અવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

શિષ્ય:-એનું કંઈ પ્રમાણ હોય તો કહો ?

ગુરુ:-આના સંબંધમાં પ્રત્યક્ષરૂપ તથા અનુમાનરૂપ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. વળી આ જ હેતુને હઈ ૨૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૨૪ મું.

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કયારે?

અપિ ચ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામારથા

સૂત્રાર્થ:-જે કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અવ્યક્ત છે, છતાં યોગરૂપી સમાધિનસ્થામાં બ્રહ્મને જુએ છે. આ રીતે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનરૂપે પ્રમાણ છે. (૨૪)

ટીકા:-શુરુ:-જે કે સર્વ પ્રપંચનો લય થવા પછી, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અવ્યક્તરૂપે છે, છતાં યોગીઓ સમાધિ અવસ્થામાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. સમાધિનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-લકિત તથા ધ્યાનવડે મનમાં બળાત્કારથી આત્માની સ્થાપના કરવી, તેનું નામ સમાધિ છે.

શિષ્ય:-સમાધિ અવસ્થામાં યોગીઓને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એના સંબંધમાં પ્રમાણ શું છે?

શુરુ:-પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનરૂપી શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં પ્રમાણ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પરાચિ જ્ઞાનિ વ્યતળત સ્વયંભૂતસ્માત પરાદ્ પદ્યતિ નાન્તરમ્ । કથિદ્વીરઃ પ્રત્યગત્માનમ્લક્ષ-દાદૃક્તચક્ષુમ્મૃતવમિચ્છન્ (૩૦ ૪, ૧) સ્વયંભૂએ ઇન્દ્રિયોની આંતર પ્રવેશ કરવાની શક્તિએને એવી રીતે હણી છે કે, જેથી તેઓ બાહ્ય વિષય તરફ દેડે છે. આથી મનુષ્ય બાહ્ય વિષયોને જોઈ શકે છે. પરંતુ આંતરઆત્માને જોઈ શકતો નથી. આમ છતાં પોતાનાં ચક્ષુને ઇન્દ્રિય-જન્ય વિષયોથી નિવૃત્ત કરનાર તથા

અમૃતસ્વરૂપને ઇચ્છનાર અધિગારી પુરૂષ સ્વતઃ આત્માને જોઈ શકે છે.”

“જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધમત્સ્વસ્તતસ્તુ તં પ્રપદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાવમાનઃ (મુ. ૩, ૧, ૮) પણ જેનું મન બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જ્યોતિષવડે વિશુદ્ધ થયેલું છે, તે નિષ્કલ અર્થાત્ વિભાગોથી રહિત એવા આ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો છતો તેને જુએ છે.” વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, ‘યં વિનિન્દ્યા જિતશ્વાસાઃ સુતુષ્ટાઃ સંયતેન્દ્રિયાઃ । જ્યોતિઃ પદ્યંતિ યુજ્ઞાનાસ્તસ્મૈ યોગાત્મને નમઃ ॥ યોગિનસ્તં પ્રપદ્યન્તિ મગવન્ત સનાતનમ્ જેના અજ્ઞાનનો નાશ થયેલો છે, જે પ્રાણાયામને વિષે કુશળ છે, જેના મનને વિષે વ્યાકુળતાનો અભાવ છે, જેણે પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખેલી છે એવા ધ્યાન કરનારા યોગીઓ પ્રકાશ-સ્વરૂપ જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે યોગાત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મને હું નમસ્કાર કરું છું. યોગીઓ ભગવત્સ્વરૂપ તથા નિત્યસ્વરૂપ આ યોગાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. (૨૪)

શિષ્ય:-યોગનો સાધક તથા સાધ્ય વસ્તુ, આ એ લિન્ગ લિન્ગ માનવાથી આત્મામાં એક બીજાને વિષે ભિન્નતા ઉત્પન્ન થશે તેનું કેમ?

શુરુ:-સાધ્ય સાધકભાવમાં ભિન્નતા નથી. ઉપાધિને લઈને આ મધ્યસાધન ભવ માનેલો છે આ જ કારણથી ૨૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અનિકરણ ૬ ઈ—સૂત્ર ૨૫ મું

આત્માની એક્યતા.

પ્રજ્ઞાશાન્તિરુચ્ચારોર્ન્ય પ્રજ્ઞાશાન્તિ

વર્માગમ્યાસાત્ ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ.—પ્રજ્ઞાશાન્તિની માફક જીવ અને આત્મા એકરૂપે છે તથા ચૈતન્ય-સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાશ ક્રમને લઈ ભિન્ન જોવામાં આવે છે પણ શ્રુતિમાં વારંવાર જીવાત્માની એકતા કહેલી છે (૨૫)

ટીકા—શુદ્ધ-જેવી રીતે પ્રજ્ઞાશ આકાશ તથા સૂર્યોદિ, આગળી, કમંડળ તથા જળ આદિ ઉપાધિરૂપ ક્રમને લઈ મૂળ સ્વરૂપથી ભિન્નરૂપે હોય તેમ ભાસ છે. છતાં કુદરતી જે એકતા રહેલી છે તેનો અભાવ હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે ઉપાધિને લઈ આત્માનો ભેદ માલુમ પડે છે. ખરું જોતાં તો એકત્વસ્વરૂપે છે. વળી સંધ્યા વેદાન્તોમાં વારંવાર એમ પ્રતિ-પાદન કરેલું છે કે, જીવ તથા આત્માનો અભેદ છે. (૨૫)

શિષ્ય—ત્યારે જીવ કોની સાથે એકતા પામે છે ?

શુદ્ધ—જીવ અનંત તથા પ્રાણ સ્વરૂપ આત્મા સાથે એકતા પામે છે, એમ શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. વળી તે જ વાત ૨૬મા સૂત્રમાં કહી છે. જેમકે—

અધિકરણ ૬ ઈ—સૂત્ર ૨૬ મું.

જીવની અનંત સાથે એકતા.

અતોઽનન્તેન તથા હિ લિગમ્ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ.—સ્વાભાવિક રીતે ગભેદ હોવાથી જ જીવ અનંત સાથે એકતા પામે

છે. વળી આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. (૨૬)

ટીકા—શુદ્ધ—લી રૂપાલ નિક રીતે જ જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો અભેદ છે. વળી જે કાંઈ ભેદ છે, તે અવિદ્યાને લીધે છે. જ્યારે વિદ્યાના પ્રતાપથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે ત્યારે જીવ પરરૂપ, અનતરૂપ તથા પ્રાણરૂપ આત્માની સાથે એકતા પામે છે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિનું પણ વચન છે કે, “તયો હ વૈ ત્વામં ગદ્ય વેદ મદ્યેષ મતિ (મુ. ૩, ૨, ૮) જે કોઈ આ પરમ બ્રહ્મને જોળણે છે, તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.” વળી કહ્યું છે કે “મૃદ્વ સ્ત્ર મદ્યાએતિ (બૃ. ૪, ૪, ૬) તે બ્રહ્મરૂપે થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિને ઉપદેશ છે. (૨૬)

શિષ્ય—પણ શ્રુતિમાં જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો ભેદનો પણ કેટલેક સ્થળે ઉપદેશ છે માટે એક કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

શુદ્ધ—આ ભેદ મિથ્યા છે. જેમ સર્પ ગોળ, વાકો વગેરે અનેક આકારે જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મા ઉપાધિને લીધે અનેક આકારે જોવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે ૨૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

આધિકરણ ૬ ઈ—સૂત્ર ૨૭ મું.

ઉપાધિને લીધે ભેદભાવ

અમયવ્યવદેશાત્તદિહુંડલચ ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ—પણ શ્રુતિમાં તો ભેદ તથા અભેદ એમ બે પ્રકારનો ઉપદેશ છે. પણ જેમ મર્પ ગોળાકારે તથા વક્રાકારે હોય તો પણ મર્પ જ છે તેમ ગમે તે ઉપાધિ હોવા છતાં જીવ તથા પરમાત્માની એકતાનો સંબંધ છે. (૨૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેમ સાધક તથા સાધ્યમા લેદ છે, તેમ લિન્ન મત પ્રમાણે બીજા પણ લેદો છે. તે લેદ ચુક્ત મારી શંકાનું નિવારણ કરશે તથા બીજા મતનું મંડન કરી અલેદ મતની સિદ્ધિ કરશે. કેટલીક શ્રુતિમાં એમ ઉપદેશ કરે છે કે, જીવ તથા પ્રાણમાં 'લેદ' છે. જેમકે, 'તત્ત્વુ ત પરયતે નિષ્કલ ધ્યાયમાન (મું ૩, ૧, ૮) તે નિષ્કલ અર્થાત વિલાગોદી રહિત એવા આ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો છતો તેને જીવે છે.' અતો ધ્યાતા તથા ધ્યાન કરવા યોગ્યરૂપે તેમજ દ્રષ્ટા તથા દ્રષ્યરૂપે ઉપદેશ કર્યો છે. વળી 'પરા વ પુત્રમુપૈતિ દિવ્યમ (મું ૩, ૨, ૮) અર્થ:-તેજ પ્રમાણે અધિકારિ પુરૂષ શ્રેષ્ઠ કરતા પણ શ્રેષ્ઠ એવા દિવ્ય પુરૂષને જ્યારે પામે છે ત્યારે તે પોતાના નામ રૂપ લિધી રહિત થાય છે " આ સ્થળે ગન્તા તથા ગત યનો શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો છે. વળી "ય સર્વાણિ મૂતાન્યન્તરો ગમ્યતિ ॥ જે સર્વ પ્રાણી માત્રને વિષે વ્યાપીને રહેલ છે તથા તેને નિયમતમાં રાખે છે " આ સ્થળે નિયન્તા તથા નિયન્તવ્યનો ઉપદેશ કર્યો છે વળી કેટલીક સ્થળે જીવ તથા પ્રાણનો અલેદ છે, આ નીતનો ઉપદેશ છે જેમકે તન્વમસિ (છાં ૬, ૮, ૭) જીવ તથા ઇન્દ્રિય એક છે." વળી "અહ વ્રહ્માડરિમ (મું ૧, ૪, ૧૦ હું પ્રહા સ્વરૂપે છુ " "એવ ત વાન્મા સર્વાન્તર: (મું ૩,

૪, ૧, આ તરો આત્મ સર્વ પરતુને વ્ય પી રહેલો છે. " એવ ત વાન્માન્વર્વાન્મ-દર' (મું ૩, ૭, ૩) આ તારો આત્મ. અંતગ્યામીરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે " આ પ્રમાણે બે પ્રકારનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે માટે અમાં લેદ કે અલેદ કોને શ્રદ્ધા કરવો ?

શુભ:-જો નિશ્ચય પૂરક અલેદનુંજ આપણે શ્રદ્ધા કરીએ તો લેદનો જે ઉપદેશ છે તે નક મું થઈ પડશે અહી શ્રુતિના બે પ્રકારનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે તેથી અપ કુલકવાકરે થાય છે તેની માફક લેદ ઉપદેશ જાણવો જોઈએ. અર્થાત જેવી રીતે સપાં જો કે એકજ સ્વરૂપે છે, છતાં તે ગોળાકારે, વક્રાકારે, તેમજ હીર્ણાકારે એમ અનેક સ્વરૂપે જોવામાં આવે છે. તેજ પ્રકારે આત્માનો લેદ પણ જાણવો. (૨૭)

શિષ્ય:-આના મ બધી બીજી કંઈ દહાત લેય તે આપ કહેશે ?

શુભ:-જેમ પ્રકાશ તથા તેનો આશ્રય આ બેમા તેજની સારથતા રહેલી છે તેમજ જીવ તથા ઇન્દ્રિયમાં પણ છે. આ પ્રમાણે ૨૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે.

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૮ મું.
પ્રકાશ તથા આશ્રયની એકતા.

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા તો પ્રકાશ તથા તેના આશ્રયરૂપ સૂર્યમાં એકતા છે, અર્થાત્ બન્નેમાં તેજપણું રહેલું છે તેમજ જીવ-ધંધરમાં છે. (૨૮)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રકાશ તથા તેના આશ્રયની માફક જીવ તથા ધંધરની એકતા માનવી. જેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ તથા તેના આશ્રયરૂપ સૂર્ય જેઉ અત્યંત ભિન્ન નથી, પણ બેઉમાં તેજપણુની સામ્યતા છે. તેજ રીતે આ રથળે પણ જીવ ધંધરના બેઉનો જે પ્રમાણે ઉપદેશ છે, તે પ્રમાણે ગ્રહણ કરવો. (૨૮)

શુરુ:-જેવી રીતે પ્રકાશ આદિનો અલેહ છે, તે પ્રમાણે જીવ તથા પરમાત્મામાં અલેહ છે. આ રીતનો ઉપદેશ ૨૯મા સૂત્ર-વડે વ્યાસ લગવાનું કરે છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૨૯ મું.

બંધ હોય ત્યાં જ મોક્ષ.

પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા તો પૂર્વની ચેઠે અર્થાત્ પ્રકાશાદિની ચેઠે જ ધંધરનો અલેહ છે.

ટીકા:-શુરુ:-જેવી રીતે પૂર્વે નિરૂપણ કરેલું છે કે, પ્રકાશાદિની માફક જીવ તથા આત્મામાં એકતા છે, તે પ્રમાણે બનવું શક્ય છે. વળી અવિદ્યાને લીધે બંધભાવ માનેલો છે, તથા વિદ્યાવડે

મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી પરમાર્થ રીતે બદ્ધ ભાવને પામેલા કોઈ એક આત્માને સર્વ કુણકલ ન્યાયવડે કરી પર આત્માના સ્થાનરૂપે તથા પ્રકાશાશ્રયના ન્યાયવડે કરી, એક દેશસ્વરૂપ માનીએ તો પછી પારમાર્થિક બંધનો નાશ કરવો અશક્ય થશે તથા તેમ થવાથી મોક્ષ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવશે. પ્રભુ લેહ તથા અલેહ બેઉનો શ્રુતિ એક જ પ્રકારે ઉપદેશ કરતી નથી. અલેહ જ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિ ઉપદેશ કરે છે. વળી લેહનો ઉપદેશ તો પૂર્વપ્રસિદ્ધ એવા અન્ય હેતુને લઈને છે. માટે પ્રકાશાદિની માફક જીવ તથા આત્મા અલેહરૂપે છે, એ જ સિદ્ધાન્ત છે. (૨૯)

શુરુ:-શ્રુતિ, આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુનું પ્રતિષેધ કરતી હોવાથી, આત્મા જ પરિશેષરૂપે છે. આ જ બાબત ૩૦મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૩૦ મું.

આત્માથી ભિન્ન કંઈ વસ્તુ છે ?

પ્રતિષેધાન્ત્ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-આત્માથી ભિન્ન સર્વ વસ્તુને પ્રતિષેધ હોવાથી આત્માજરૂપે સર્વ છે. (૩૦)

ટીકા:-શુરુ:-આ પ્રમાણેનો સિદ્ધાન્ત છે. કારણ કે પરમાત્માથી ભિન્ન અન્ય ચેતનનો શાસ્ત્ર નિષેધ કરે છે. જેમકે, “નાન્યોતોદન્તિ દ્રષ્ટા (ખૂં ૩, ૭, ૨) આત્માથી ભિન્ન કોઈપણ દ્રષ્ટારૂપે નથી. વળી કહ્યું છે કે, “અગત્ આદેશો નેતિ નેતિ (ખૂં ૨, ૩, ૬)

નેતિ નેતિ એ રીતે આત્માનું નિરૂપણ છે.” વળી કહ્યું છે કે, “તદેતદ્વ્યાપર્વમન પરમનન્તરમવાપ્તમ (ષૂં ૨,૫,૧૯) તેના આદિમાં તથા અંતમાં કાંઈ છે જ નહિ તે અંતરરૂપે તથા અબાહરૂપે છે. આ આત્મા બ્રહ્મરૂપ તથા સર્વના ડ્રષ્ટારૂપ છે.” આ પ્રમાણે બ્રહ્મથી ભિન્ન સર્વ પ્રપંચનું નિરાકરણ કરેલું હોવાથી, બ્રહ્મ માત્ર જ પરિશેષરૂપે રહે છે, એમ સિદ્ધાંત છે, આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય થાય છે. (૩૦)

શિષ્ય-બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય તત્વ છે. કારણ કે શ્રુતિમાં સેતુરૂપે, પરિભાણ રૂપે, સંબંધીરૂપે તથા ભેદસ્વરૂપે આત્માનો ઉપદેશ છે. વળી તે જ પ્રમાણે બ્યાસ ભગવાને પણ ૩૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય તત્વ.

પરમત. સેતુન્માનસંત્રન્ધમેદન્યપદેશે-
મ્ય. ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-સેતુરૂપે, પરિભાણરૂપે, સંબંધ રૂપે તથા ભેદરૂપે શ્રુતિનો આત્મા સંબંધી ઉપદેશ હોવાથી, એમ નિશ્ચય થાય છે કે, આત્માથી ભિન્ન અન્ય તત્વ છે. (૩૧)

ટીકા:-શિષ્ય-આપણે એ રીતે નિશ્ચય કર્યો છે કે, બ્રહ્મમા કોઈ પણ પ્રકારના પ્રપંચનો અભાવ છે. હવે મને શંકા એ થાય છે કે, બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજું તત્વ છે કે નથી, આ રીતનો શ્રુતિનાં વચનોમાં વિરોધ હોવાથી, મને

સંશય થાય છે. શ્રુતિનાં કેટલાંક વચનો એવાં છે કે, બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય તત્વનું બાણે તેઓ પ્રતિપાદન કરતાં હોયની, એવો ઉપલક્ષ વિચારથી ભાસ થાય છે. આવાં વાક્યોની એક વાક્યતા કેવી રીતે થઈ શકે, તે આપ મને જણાવશે? હું તો એમ માનું છું કે, બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય તત્વ હોય નોંધએ.

શુરુ:-આમ માનવાનું તારે શુ કારણ છે?

શિષ્ય-શ્રુતિમાં સેતુનો ઉપદેશ છે, આત્માના પરિભાણનો ઉપદેશ છે, આત્મા સતની સાથે સંબંધ રાખે છે, એમ ઉપદેશ છે. તેમ જ આત્મામાં ભેદ છે, આ રીતનો પણ ઉપદેશ છે. આત્મા સેતુરૂપે છે, આ રીતનું નિરૂપણ નીચલી શ્રુતિ કરે છે:-“અથ ય આત્મા સ સેતુર્વિષ્ટિ” (છાં ૮,૪,૧) વળી જે આત્મા છે, તે સેતુરૂપે છે. તે લોકનો લયમાંથી રક્ષણ કરવા માટે આશ્રયરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિના વચનથી શ્રુતિ બ્રહ્મનું સેતુપણ નિરૂપણ કરે છે. હવે લૌકિક રીતે સેતુ શબ્દનો પ્રસિદ્ધ અર્થ એ છે કે, જળના પ્રવાહનો વિચ્છેદ કરનાર મૃત્તિકા તથા કાષ્ઠ આદિનો સમૂહ. પણ આ સ્થળે તો સેતુ શબ્દ આત્માના અર્થમાં પ્રયોગ-યલો છે. માટે લૌકિક સેતુની માફક આત્મારૂપી સેતુથી ભિન્ન અન્ય વસ્તુ હોવી નોંધએ, એમ માલમ પડે છે. વળી ‘સેતુ તીર્થા’ (છાં ૮, ૪, ૨) સેતુને તરીને” વસ્તિ શબ્દનો પ્રયોગ છે, તેથી એમ જણાય છે કે, આત્મા સેતુરૂપે છે. વળી

જેમ લૌકિક સેતુને તરી જઈ અસેતુ-
રૂપ સ્થળને મનુષ્ય પામે છે, તેમ આત્મા-
રૂપી સેતુને તરી જઈ આત્મા રૂપ અ-
સેતુને મનુષ્ય પામે છે, એમ સમજાય છે.
આત્મા પરિભ્રાણુવાચક છે, આ રીતનો
ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે છે:—“તદેતદ્બ્રહ્મ ચતુષ્પાદ-
દ્વાદશક પોઢશકલમિતિ અર્થ:—આ બ્રહ્મ ચાર
પાદવાળું, આઠ ખરીવાળું તથા સોળ
અવયવવાળું છે.” માટે લોકમાં કેઈ
એક વસ્તુ સોળ આદિ અમુક પરિભ્રાણુ-
વાળી હોય તો તે અવયવયુક્ત છે,
તેથી આત્માથી ભિન્ન વસ્તુ છે, એમ
સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે બ્રહ્મનું પણ
પરિભ્રાણુ હોવાથી આત્માથી ભિન્ન અન્ય
વસ્તુ હોવી જોઈએ, એમ સિદ્ધ થાય
છે. વળી શ્રુતિમાં સંબંધનો ઉપદેશ
નીચે પ્રમાણે છે:—“સત્તા સોમ્ય તદા સપત્નો
મન્વતિ (છાં ૬, ૮, ૧) ત્યારે આત્મા સતની
સાથે જોડાયેલો કહેવાય છે.” વળી કહ્યું
કે, “દ્વારીર ગાલા (તિં ૨, ૩, ૧) શરીરમાં
રહેલો આત્મા.” વળી કહ્યું છે કે, “પ્રાણેના-
ત્મના સપરિવ્રક્ત (ખૂં ૪, ૩, ૨૧) પ્રાણ
આત્મા સાથે જીવ જોડાયેલો છે.” વળી
જેવી રીતે મનુષ્યોનો નગર સાથે સંબંધ
છે, તેમ જે વસ્તુઓ પરિવ્રજ્ઞ છે, તે-
ઓનો સંબંધ પરિવ્રજ્ઞ સાથે જોવામાં
આવે છે. આ રીતે શ્રુતિ ઉપદેશ કરે
છે કે, સુપુત્રિમાં જીવનો બ્રહ્મ સાથે
સંબંધ હોય છે. માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન
અન્ય અપરિવ્રજ્ઞ વસ્તુ હોવી જોઈએ,
એમ માલમ પડે છે. વળી જે સેદનો
ઉપદેશ છે, તે પણ આવા જ અર્થનું

નિરૂપણ કરે છે. જેમકે “અય ય ઇપોન્ત-
રાદિત્યો હિરણ્મયઃ મુરપ. દરવતે (છાં ૦૧, ૬, ૬)
અર્થ:—સુવર્ણના મધ્ય ભાગવિશે સુવ-
ર્ણના કેશ તથા દાઢીવાળો જે હિરણ્મય
પુરુષ જોવામાં આવે છે.” આ રીતે
આદિત્યના આધારરૂપે ઇન્દ્રનો ઉપદેશ
કર્યો છે. ત્યાર પછી આંખના આધારરૂપ ઇન્દ્ર
છે, એમ હેઠવાળો શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો
છે. જેમકે, “અય ય ઇપોન્તરક્ષિણિ પુરુષો દરવતે
(છાં ૦૧, ૭, ૫) ચક્ષુનાં મધ્ય ભાગમાં જે પુરુષ
દેખાય છે.” વળી અક્ષિસ્થ પુરુષના આદિ
ત્યમાં રહેલ પુરુષ સાથે રૂપાદિમાં જે
એકતા રહેલી છે, તેનું સૂચન નીચલી
શ્રુતિ કરે છે. જેમકે, “તસ્યૈતસ્ય તદેવ મ્પ
વદમુષ્ય રૂપ યાવદમુષ્ય ગેખૌ યન્નામ તન્નામ (છાં
૧, ૭, ૫) આદિત્ય પુરુષનું જે રૂપ છે તે જ
ચાક્ષુષ પુરુષનું રૂપ છે. તેની જે સં-
ધિઓ, તે જ ચાક્ષુષ પુરુષની સંધિઓ
છે તથા તેનું જે નામ, તે જ ચાક્ષુષ
પુરુષનું નામ છે.” વળી શ્રુતિ એમ
ઉપદેશ કરે છે, કે બેઉનું ઇન્દ્રપણું
અમુક પ્રકારના હેઠવાળું છે. જેમકે
“યે ચૈતસ્માદર્શાન્ચો લોકાસ્તેષાં ચેદે દેવકામાનાં
ચ (છાં ૧, ૬, ૮) જે સૂર્યની ઉપરના
સર્વ લોકો છે, તે લોકોનાપર તેમ જ
દેવોના સ્થાનની જે કામના રાખે છે,
તેઓનાપર આ દેવ સત્તા જોગવે
છે.” વળી જેમ આ મગધનું રાજ્ય છે
તથા આ વૈદેહનું રાજ્ય છે, તેમ શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, “યે ચૈતસ્માદર્શાન્ચો લોકાસ્તેષાં
ચેદે મનુષ્યકામાનાં ચ (છાં ૧, ૭, ૬) ચક્ષુષના
સ્થાનમાં રહેલ સર્વને તેમ જ મનુષ્યની

કામનાઓને જે ઇચ્છે છે, તે સર્વનો તે આક્રુપણરૂપ સ્વામી છે.” (૩૧)

શિષ્ય:-આ રીતે સેતુ આદિના ઉપદેશને લીધે બ્રહ્મથી લિન્ન કોઈતું પણ અસ્તિત્વ છે, એમ જણાય છે.

શુરુ:-પણ બ્રહ્મનો આ રીતનો જે ઉપદેશ છે, તે સામાન્યરૂપે છે. આ બાબત જ ૩૨ માં સૂત્રમાં કહી છે. જેમકે:- અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૨ મું.

બ્રહ્મમાં અનન્યતા.

સામાન્યાચુ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-પણ બ્રહ્મનો સેતુ આદિ જે ઉપદેશ છે, તે સામાન્યરૂપે છે. (૩૨)

ટીકા:-શુરુ:-મૂળ સૂત્રમાં જે તુ શબ્દ છે, તેવડે જે ઉપર કહેલી પ્રાપ્તિ, તેનો અટકાવ થાય છે. બ્રહ્મમાં કોઈ પણ પ્રકારતું અસ્તિત્વ હોવું યોગ્ય નથી. કારણ તે રીતના પ્રમાણનો અભાવ છે. અન્ય વસ્તુતું અસ્તિત્વ છે, એ રીતતું કોઈ પણ પ્રમાણ જોવામાં આવતું નથી. ઉત્પત્તિભાવવાળા સર્વ વસ્તુમૂળકનો જ ન્યાદિ ભાવ બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું છે. વળી કારણથી કાર્યની કદી લિન્નતા હેતી નથી. બ્રહ્મથી લિન્ન કોઈપણ જન્મથી રહિત એવી વસ્તુનો સંભવ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સદેવ સોમ્યેદમગ આસીદિકમેવાદિતીયમ (છાં ૬, ૨, ૧) પૂર્વે, હે સોમ્ય ! સત જ હતું. વળી તે એકરૂપે તથા અદ્વિતીયરૂપે હતું.” એકતું વિજ્ઞાન થવાથી સર્વતું વિજ્ઞાન થાય છે, એ રીતની પ્રતિજ્ઞા છે. આથી એમ કલ્પના થાય

છે કે, બ્રહ્મથી લિન્ન કોઈતું પણ અસ્તિત્વ નથી.

શિષ્ય:-પણ સેતુ આદિનો શ્રુતિમાં જે ઉપદેશ કયો છે, તેથી બ્રહ્મથી લિન્ન તત્વ છે, એ રીતતું સૂચન કરે છે.

શુરુ:-તું કહે છે, તે પ્રમાણે નથી. સેતુનો જે ઉપદેશ છે, તે બ્રહ્મથી અન્ય વસ્તુતું અસ્તિત્વ છે, આ રીતતું પ્રતિપાદન કરવા માટે નથી. સેતુ આત્મારૂપે છે, એમ કહ્યું છે, પણ તેથી લિન્ન વસ્તુ છે, એમ કહ્યું નથી.

શિષ્ય:-અન્ય વસ્તુનો અભાવ જો હોય તો પછી સેતુની કલ્પના થઈ શકે નહિ. માટે કોઈ પણ અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરવી જોઈએ.

શુરુ:-આ કહેવું ન્યાયપુરઃસર નથી. કારણ કે મિથ્યા વસ્તુ માટે જીદ કરવી, તે કેવળ હક કહેવાય. વળી સેતુનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે તથા લૌકિક સેતુના નિરૂપણવડે આત્મારૂપી સેતુથી અન્ય વસ્તુ છે, આ રીતનો જે પ્રસંગ લાવે છે, તેના કહેવા પ્રમાણે આત્મામાં મૃત્તિકાપણું તથા કાષ્ઠપણું હોવાનો પ્રસંગ આવશે. પણ આત્મા તેવી રીતે માનવો યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્મા જન્મથી રહિત છે, આ રીતની જે શ્રુતિ છે, તેમાં વિરોધ આવશે. વળી આત્મામાં એતુ શબ્દનો જે પ્રયોગ કયો છે, તે કેવળ સેતુના સામાન્યપણાથી છે, એમ સમજાય છે. જગત તથા તેની જે મર્યાદા છે, તેના ધારણ કરી રૂપે આત્મા છે. આથી એતુ શબ્દ સામાન્ય

રીતે પ્રયોજાયેલો છે. આથી જેમ સેતુ મનુષ્યના આશ્રયકર્તારૂપે છે, તેની માફક પ્રકૃત આત્માની સેતુરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. વળી “સેતુને તરી જઇ,” અહીં “તરી જવું” એટલે અમુક વસ્તુનું અતિક્રમણ કરવું, એ અર્થ નથી, પણ અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થય છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે. જેમકે “વ્યાકરણને તરી ગયો” એમાં વ્યાકરણ પૂર્ણ રીતે ભણી ગયો, એ ઉપદેશ છે, પણ વ્યાકરણનું અતિક્રમણ કર્યું, એમ ઉપદેશ નથી. (૩૨)

શિષ્ય:-ત્યારે આત્માના સંબંધમાં પરિભાણનો ઉપદેશ કેમ આપ્યો હશે?

ગુરુ:-આત્માનો પરિભાણરૂપે જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે કેવળ ઉપાસના-માટે છે. જેમકે અગ્નિઆદિના ચાર પાદો ધ્યાન માટે કલ્પવામાં આવ્યા છે. આજ કારણથી ૩૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

આત્માની ઉપાસનાનું સાધન.

બુદ્ધ્યર્થઃ પાદવત્ ॥ ૩૩

સૂત્રાર્થ:-જેવી રીતે અગ્નિઆદિના પાદનો ઉપદેશ ધ્યાનને લઇને છે, તેમ આત્માનું પરિભાણ ઉપાસનાને લઇને છે. (૩૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-આત્મા પરિમિત છે, આ રીતનો ઉપદેશ હોવાથી આત્માથી ભિન્નત્વ અસ્તિત્વ છે.

ગુરુ:-આના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ. પરિમિતપણનો જે ઉપદેશ છે,

તે પ્રદાથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે આ ઉપદેશ શાને લઇને છે?

ગુરુ:-આ ઉપદેશ બુદ્ધિને લઇને અર્થાત્ ઉપાસનાને માટે છે. પ્રદાને ચાર પાદ છે, આઠ ખરી છે, સોળ અવયવ છે, આવી બાબત બુદ્ધિવડે તરત જાણ થઇ શકે છે. પ્રદા નિરાકાર છે, તેને વિશે બુદ્ધિ સ્થિર થઇ શકે નહિ. માટે નિરાકારનું નિરૂપણ કરી પ્રદાની પરિમિતરૂપે કલ્પના કરી છે. મનુષ્યોની બુદ્ધિ મંદ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ હોય છે. માટે અવિકારી તથા અનંતરૂપ પ્રદામાં સર્વ મનુષ્યની બુદ્ધિ પ્રવેશ કરવા અસંભવ છે, જેવી રીતે પ્રદાથી ભિન્ન હોવા છતાં, મન તથા આકાશ અધ્યાત્મ તથા અધિદેવતરૂપે છે, એમ શ્રુતિથી પ્રતિપાદન કરેલ છે, જેમકે મન સંબંધી વાક્યઆદિને પાદરૂપે કલ્પવામાં આવ્યા છે તથા આકાશ સંબંધી ચાર અગ્નિ-જ્વાલે ચાર પાદરૂપે કલ્પ્યા છે, તે રીતે આત્માના સંબંધમાં જાણી લેવું. અથવા તો જેવી રીતે વ્યવહારમાં સોળાનું માપ લાવવા પાદના વિભાગની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ આ પાદની કલ્પના છે. વેચવા સાટવામાં પરિભાણનો નિયમ નહિ હોવાથી, સર્વ મનુષ્યો કેવળ કાપોપ-ણનો વ્યવહાર કરી શકતા નથી. (૩૩)

શિષ્ય:-ત્યારે આત્માના સંબંધમાં સંબંધનો તથા લેહનો ઉપદેશ કેમ આપ્યો હશે?

શુરુ:-જેમ પ્રકાશ આદિનો ઉપદેશ આપ્યો છે, તેમ સ્થાનની ગણતરીને લઈને આ સંબંધાદિનો ઉપદેશ છે. આજ હેતુથી ૩૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ડમુ-સૂત્ર ૩૪ મું.

ભેદાદિ ઉપદેશનું કારણ.

સ્થાનવિશેષાત્ પ્રકાશાદિચત્ ॥૩૪॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ પ્રકાશ આદિ ઉપદેશ છે, તેની માફક સ્થાનવિશેષને લઈ સંબંધ તથા ભેદનો ઉપદેશ છે. (૩૪)

ટીકા:-શુરુ:-આ સૂત્રમાં સંબંધ તથા ભેદરૂપ બેઉ ઉપદેશોનું નિરાકરણ કર્યું છે. સંબંધતા ઉપદેશથી તેમજ ભેદના ઉપદેશથી બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ હોવી નોઈએ, એમ જે કહ્યું, તે ખોટું છે. આ બેઉ ઉપદેશો કોઈ એક સ્થાનને લઈને અર્થાત્ બુદ્ધિને લઈને છે. વળી સંબંધનો જે ઉપદેશ છે, તેનો હેતુ નીચે પ્રમાણે છે:-બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિના સ્થાનને લીધે વિશેષ વિજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ ઉપાધિની ન્યારે શાંતિ થાય છે ત્યારે તે શાંત સ્વરૂપ બને છે. આનું નામ પરમાત્માની સાથનો સંબંધ છે. આ રીતે ઉપાધિની અપેક્ષાને લઈને સંબંધનો ઉપદેશ છે. પણ પરિમિતપણાની અપેક્ષાને લઈને આ ઉપદેશ નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મનો ભેદોપદેશ પણ ઉપાધિના ભેદને લીધે છે, પણ સ્વરૂપભેદને લીધે નથી. પ્રકાશ આદિની માફક આ રીતની ઉપમા આ સ્થળે ગ્રહણ થઈ શકે છે. જેમ કે સૂર્ય

તથા ચંદ્રનો એક પ્રકાશ હોય છે, છતાં ઉપાધિને લીધે તેમાં વિશેષતા ઉત્પન્ન થાય છે. વળી ઉપાધિનો ન્યારે નાશ થાય છે ત્યારે પ્રકાશનો સૂર્યોદિ સાથે સંબંધ થાય છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે તથા ન્યારે ઉપાધિનો ભેદ હોય છે ત્યારે સૂર્યોદિમાં તથા તેના પ્રકાશમાં ભેદ ભેવામાં આવે છે. અથવા તો જેવી રીતે સોય તથા તેનું નાકું, એમ આકાશાદિ ઉપાધિને લઈને છે, તે જ પ્રમાણે જીવ તથા આત્માના સંબંધ તથા ભેદરૂપી ઉપદેશ છે. (૩૪)

શિષ્ય:-આ રીતે છે, એમાં કાંઈ પ્રમાણ?

શુરુ:-શ્રુતિ પણ તે જ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. આ જ કારણથી ઉપમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ડમુ-સૂત્ર ૩૫ મું.

બ્રહ્મની અનન્યતામાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

ઉપપત્તેષ્ચ ॥૩૫॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં જે રીતે પ્રતિપાદન કરેલ છે, તેથી પણ આ રીતનો સંબંધ ઘટે છે. (૩૫)

ટીકા:-શુરુ:-આ રીતનો સંબંધ આહી યોગ્ય લાગે છે, પણ બીજો નહિ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ્વનવીતો ભવતિ (છાં ૬, ૮, ૧) આત્મા પોતાના સરૂપને પામે છે.” આ રીતે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જીવનો સ્વરૂપસંબંધ આત્મા સાથે છે. વળી સ્વરૂપસંબંધ કોઈ રીતના અપાયથી રહિત હોય છે.

માટે નર તથા નગરનો જેવી રીતે સંબંધ હોય છે, તેવી રીતનો સંબંધ જીવ તથા આત્મામાં નથી. ઉપાધિને લીધે સ્વરૂપને વેશે આવરણ થાય છે. આમ હોવાથી શ્રુતિ કહે છે કે, “સ્વમપીતો ભવતિ (જાં ૬, ૮, ૧) આત્મા સતની સાથે ભેદાય છે.” વળી જે કાંઈ ભેદનો ભાસ થાય છે, તે પણ કોઈ અન્ય પ્રકારનો નથી. કારણ કે અનેક શ્રુતિવચનો છે કે, જીવ તથા ઇશ્વર એક છે, તેને વિરોધ આવશે. વળી શ્રુતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, એક જ આકાશ સ્થાનના બળથી અનેકરૂપે જણાય છે. જેમકે, ‘યોડ્ય વહિષાં પુરુષાદાકાશઃ (જાં ૩, ૧૨, ૭) અર્થઃ-ગાયત્રીમાં દર્શાવેલ પુરૂષ, બ્રહ્મ, તે જ પુરૂષથી બહાર આકાશરૂપે છે.’ વળી કહ્યું છે કે, ‘યોડ્યમન્તઃ પુરુષ આકાશઃ (જાં ૩, ૧૨, ૮) આ બ્રહ્મ જ પુરૂષના શરીરની અંદર રહેલ આકાશરૂપે છે.’ વળી કહ્યું છે કે, ‘યોડ્યમન્તર્હદય આકાશઃ (જાં ૩, ૧૨, ૯) અર્થઃ-જે આ હૃદયક-મળની અંદર આકાશરૂપે છે.’ (૩૫)

શિષ્ય-બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત બીજું નથી, એના માટે પ્રમાણ શું છે ?

શુરુઃ-અનેક શ્રુતિનાં વચનો છે, જે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરે છે. આ જ હેતુથી ૩૬ મા મૂલમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકૃતયુ ૭ મું-સૂત્ર ૩૬ મું.

શ્રુતિમાં બ્રહ્મથી અન્યનો પ્રતિષેધ.

તથાન્યપ્રતિષેધાત્ ૥૩૬॥

સત્યાર્થઃ-બ્રહ્મથી અન્યનો શ્રુતિમાં પ્રતિષેધ હોવાથી, બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુ નથી. (૩૬)

ટીકા:-શુરુઃ-આ રીતે એટલે આ ઉપદેશરૂપ પર પક્ષનું ખંડન કરી, હવે અન્ય પ્રમાણને લઈ, મારો પક્ષ સિ કર્ત્ત્વ્યું, તે હિ શિષ્ય ! તું સાંભળ. વા અન્ય વસ્તુનો પ્રતિષેધ છે, માટે બ્રહ્મ ભિન્ન કોઈ વસ્તુની અસ્તિત્વ નર એમ મિલ્લ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે “વ દ્વાપસ્તાત્ (જાં ૭, ૨૫, ૧) અહમેવાપસ્ત્ (જાં ૭, ૨૫, ૧), આત્મેવાપસ્તાત્ (જાં ૭, ૨૫, ૧) સર્વે ત વસ્ત્વાપોન્યન્નાત્મન. સર્વે વેદ (જૂં ૨, ૪, ૧) સર્વે વેદ આત્મેવેદ સર્વમ્ (જાં ૭, ૨૫, ૧) નેદ નાનાસ્તિ કિંચન (જૂં ૪, ૪, ૧૯), યા ત્વ નાપરમસ્તિ કિંચન્ (જૂં ૩, ૬, ૧) તં દ્વાપૂર્વમનપરમનન્તરમવાપ્તમ્ (જૂં ૨, ૫, ૧)

રૂપે તથા અબાહ્યરૂપે છે.” (બૃ૦) આ સર્વ વચનો પ્રદ્ય સંબંધીનાંજ છે. પણ તેનો ભિન્ન અર્થ ગણવો યોગ્ય નથી તથા તે વચનો પ્રદ્યથી ભિન્ન વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરે છે. આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે, આ રીતની શ્રુતિ છે. તે શ્રુતિથી પણ પ્રતિપાદન થાય છે કે, આત્માથી ભિન્ન બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. (૩૬)

શિષ્ય:-આપે જીવાત્મા તથા પરમાત્માની એકતા કહી, પણ પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક છે, પણ જીવ તેમ નથી તેનું કેમ ?

શુર:-સેતુ આદિનું જે નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવ સર્વવ્યાપક છે. વળી આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તે બાબત શ્રુતિએ પણ પ્રતિપાદન કરી છે. આજ બાબત ૩૭મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે:-

અધિકરણ ૭મું-સૂત્ર ૩૭ મું.

આત્મા સર્વવ્યાપી.

અનેન સર્વગતત્વમાયમશબ્દાદિમ્યઃ ॥૩૭॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા સર્વવ્યાપક છે, આ રીતનાં શ્રુતિનાં વચનથી સિદ્ધ થાય થાય છે કે, જીવ પણ સર્વવ્યાપી છે. (૩૭)

ટીકા:-શુર:-સેતુ આદિ ઉપદેશનું જે તારી આગળ નિરાકરણ કર્યું. વળી આત્માથી ભિન્ન સર્વનો પ્રતિષેધ છે, આ રીતના જણાવવાથી, એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. જે તેમ ન માનીએ તો આત્માના સર્વવ્યાપકપણાની સિદ્ધિ થશે નહિ. જે

સેતુ આદિ ઉપદેશ મુખ્ય છે. એમ અંગીકાર કરીએ તો આત્મા અવયવરૂપે થશે. કારણ કે સેતુ આદિનું અવયવરૂપે સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. આત્માથી ભિન્ન વસ્તુનો પ્રતિષેધ જે ન કરવામાં આવે તો એક વસ્તુ બીજી વસ્તુથી ભિન્નરૂપે જોવામાં આવશે તથા આ પ્રમાણે આત્માનો અવયવરૂપે થવાનો પ્રસંગ આવશે. વળી આત્મા સર્વ વ્યાપકરૂપે છે, તે શ્રુતિમાં કહેલ આયામ શબ્દાદિવડે જણાવવામાં આવે છે. આયામનો અર્થ વ્યાપ્તિ થાય છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “પ્રાના ન્વા અવમાકાશ સ્તાવાનેવોડન્તર્હદય આકાશઃ (જા૦ ૮,૧,૩) આકાશવત્સર્વગતથ નિત્યઃ જ્યાપાન્દિવઃ (જા૦ ૩,૧૪,૩) જ્યાપાનાકાશાન્” નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્વાણુરચલોડય સનાતનઃ” (ભ૦ ગ૦ ૨,૨૪) ખરેખર આકાશ જેવું વિશાળ છે, તેમજ અન્તઃકરણમાં રહેલું અન્તરાકાશ વિશાળ છે.” આકાશની માફક આત્મા સર્વમાં વ્યાપી રહેલ તથા નિત્યસ્વરૂપે છે. તે સ્વર્ગના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. આ આત્મા આકાશના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે નિત્ય, સર્વવ્યાપકરૂપે, સ્થાણુરૂપે, અચળરૂપે તથા સનાતનરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓ જણાવે છે કે, આ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો છે. (૩૭)

શિષ્ય:-ત્યારે જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે, તેના ફળનો આપનાર કોણ છે ?

શુર:-ફળનો આપનાર કર્મ છે અથવા તે કર્મથી પ્રેરાયેલો ઇશ્વર ફળ આપે છે. આજ હેતુથી ૩૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૮ મું.

ફળનો દાતા કોણ ?

ફલમત ઉપપત્તે ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-ફળના દાતારૂપે ઇશ્વર છે. કારણ કે સ્વર્ગાદિ દેશ, કાળ તથા વસ્તુનો આપનાર તે જ છે. (૩૮)

ટીકા-શુરુ:-બ્રહ્મનો સ્વભાવ અન્ય રૂપે છે, આ રીતનું જે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, તે વ્યાવહારિક રીતે શામન કરનાર તથા શાસન કરવાની વસ્તુ, આ પ્રમાણેની વિભાગાવસ્થાને લઈને છે.

શિષ્ય:-સંનારમાં નવ પ્રાણીમાત્રને ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું ફળ હોય છે. જેમકે સુખ, દુઃખ તથા સુખદુઃખનું મિશ્રણ. શુ આ રીતનું ફળ કર્મને લીધે થાય છે કે ઇશ્વરને લીધે ? આ રીતના વિચારનો ઉદ્ભવ છે.

શુરુ:-આ ફળ ઇશ્વરથી થવું યોગ્ય છે કારણ કે તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે.

શિષ્ય:-કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે ?

શુરુ:-દેશ, કાળ આદિ વસ્તુનું પ્રમાણ હોવાથી, આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન થાય છે. સર્વના અધ્યક્ષરૂપ પરમાત્મા જ, વિચિત્ર એવી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય કરે છે વળી આ પરમાત્મા દેશવિશેષ તથા કાળ વિશેષના જ્ઞાતા હોવાથી કર્મ કરનારાઓને તેઓના કર્મના યોગ્ય ફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એમ પ્રતિપાદન થાય છે

શિષ્ય-વળી કર્મ તો યથા પછી તરત જ નાશ થનારું છે તથા તેનું ફળ તો કાળાંતરે થાય છે. માટે તે કેવી રીતે બની શકે ? કારણ કે અભાવરૂપ કર્મમાંથી ભાવરૂપ ફળની ઉત્પત્તિ કદી બની શકે નહિ વળી એમ માનીએ કે, વિનાશ પામનારું કર્મ સમય પ્રમાણે પોતાને અનુરૂપ ફળની ઉત્પત્તિ કરે છે તથા પછી તે કર્મનો નાશ થાય છે. આ રીતનું માનવું પણ બની શકે નહિ કારણ કે ભોક્તા માથે મંબધ થયા પહેલાં ફળો ત્પત્તિ બને નહિ. કારણ જે સમયે જે કંઈ સુખ અથવા દુઃખ આત્માવડે ભોગવવામાં આવે છે, તેને ભોક્તા 'ફળ' એમ કહે છે. પણ આત્મા સાથે જે સુખ અથવા દુઃખને સંબધ હોતો નથી, તેને ફળ માનવામાં આવતું નથી.

શુરુ:-ફળની ઉત્પત્તિ કર્મ થવા પછી તરત જ થતી નથી, એમ જો માનીએ તો કર્મના કાર્યરૂપ અપૂર્વમાંથી અર્થોત્ અદ્ય-માંથી ફળોત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવું પડે તથા તે રીતનું માનવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે કાષ્ઠ તથા લોખંડના મરખા અચેતનરૂપ અપૂર્વ અર્થોત્ અદ્યની પ્રવૃત્તિ, ચેતનવડે પ્રવૃત્તિ થયા વિના બને નહિ. વળી અપૂર્વના અસ્તિત્વમા પ્રમાણ નથી અર્થોપત્તિને પ્રમાણરૂપે માનીએ, તોપણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઇશ્વરની મિદ્ધિ થવાથી અર્થોપત્તિનો પણ નાશ થશે. (૩૮)

શિષ્ય-દેશ તથા કાળને લઈ ફળનો દાતા ઇશ્વર છે, તે સિવાય શું ઇશ્વરના અસ્તિત્વમા બીજું કંઈ કારણ છે ?

શુરુ:-હા, શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે કે, ઇશ્વર ફળનો આપનાર છે. આ જ હેતુથી ૩૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૯ મું.
ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં શ્રુતિપ્રમાણ.

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥૩૯॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિનું પ્રમાણ હોવાથી ઇશ્વર ફળનો દાતા છે. (૩૯)

ટીકા:-શુરુ:-કેવળ દેશવિશેષ તથા કાળવિશેષના પ્રમાણને લઈને જ ઇશ્વરને ફળના હેતુરૂપે અમે માનતા નથી.

શિષ્ય:-ત્યારે તેના સંબંધમાં ખીણું શું પ્રમાણ છે ?

શુરુ:-અમારું માનવું એમ છે કે, શ્રુતિના વચનનાં પ્રમાણમાં પણ ઇશ્વર જ ફળના હેતુરૂપે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ વા એય મહાનજ આત્માતાદો વસુદાન (ખું ૪,૪,૨૪) આ આત્મા મહાન, એજ, અનનું ભક્ષણ કરનાર તથા દ્રવ્યનો આપનાર છે.” (૩૯)

શિષ્ય:-શું ઇશ્વર સિવાય અન્ય કોઈ ફળના દાતારૂપે છે ?

શુરુ:-હા, જૈમિનિના મત પ્રમાણે ધર્મ ફળના દાતારૂપ છે. આ જ હેતુને લઈ ૪૦ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

ધર્મ જૈમિનિરત પચ ॥૪૦॥

સૂત્રાર્થ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય ફળના દાતારૂપે ધર્મને માને છે. (૪૦)

ટીકા:-શુરુ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય ફળના દાતારૂપે ધર્મને માને છે. આના સંબંધમાં શ્રુતિનું પણ નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ છે જેમકે, “સ્વર્ગામો યજેત અર્થ:-સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ” ઇત્યાદિ વચનનોમાં તે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. વિષયરૂપ સ્વર્ગના અસ્તિત્વના નિશ્ચયવાળી વિધિમુખ શ્રુતિના વચનવડે એમ નિશ્ચય થાય છે કે, યજ્ઞ સ્વર્ગની ઉત્પત્તિ કરનારો છે. વળી જો એમ માનીએ કે અનુષ્ઠાતા અર્થાત યજ્ઞ કરનારના વ્યાપાર વિના યાગનો ઉદ્ભવ થઈ શકે છે તો પછી શ્રુતિના વિધિમુખ વચનોનો ઉપદેશ જે માનેલો છે, તે વ્યર્થ થશે.

શિષ્ય:-દરેક ક્ષણે વિનાશ પામનાર કર્મના ફળની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એ રીતનો મારો જે પક્ષ છે, તેનો તો આપે ત્યાગ કર્યો.

શુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં તે રીતનું પ્રમાણ પ્રતિપાદન કરેલું છે શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે છે, તેથી જ જે પ્રમાણે કર્મના ફળનો સંબંધ શ્રુતિ વિષે કહેલો છે, તે પ્રમાણની કલ્પના બની શકે છે. અપૂર્વને ઉત્પન્ન કર્યા વિના નાશવાળા કર્મ કાળાન્તરે ફળ આપવા શક્તિમાન નથી આથી એમ તર્ક કરવામાં આવે છે કે, કર્મની કંઈએક સૂક્ષ્મરૂપ ઉત્તરાવસ્થા અથવા તો ફળની પૂર્વ અવસ્થા છે, તે અપૂર્વરૂપે કહેવાય છે. આ રીતનો હેતુ પૂર્વે કહેલા પ્રકારવડે યુક્ત છે. ઇશ્વર ફળનો આપનાર છે, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે વિચિત્રતાથી રહિત કાર

સુમાંથી વિચિત્ર એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ થવી યોગ્ય નથી. કારણ તેમ થવાથી ઇશ્વરમાં વિગણતા તથા નિષ્કૃણ્ણતા અર્થાત્ ઘાતકીપણુનો દોષ આવશે. તેમ જ વિધિતુ પણુ વ્યર્થપણુ પ્રાપ્ત થશે. માટે ધર્મમાંથી જ ક્રીડાની ઉત્પત્તિ છે. (૪૦)

શિષ્ય:-આ સંબંધમાં બાદરાયણ મુનિનો શો મત છે ?

ગુરુ-બાદરાયણ મુનિ ઇશ્વરને જ ક્રીડાના હેતુરૂપે માને છે. કારણ કે ક્રીડાના હેતુરૂપે શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે. આ જ હેતુથી (૪૧)માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૪૧ મું.

બાદરાયણુનો મત

पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥
સૂત્રાર્થ:-બાદરાયણુ તો પૂર્વને જ અર્થાત્ ઇશ્વરને ક્રીડાના હેતુરૂપે માને છે. કારણ કે ક્રીડાના હેતુરૂપે ઇશ્વર છે, આ રીતનો શ્રુતિમાં ઉપદેશ છે (૪૧)

ટીકા-ગુરુ:-બાદરાયણુ નામના આચાર્ય તો પૂર્વે કહેલ ઇશ્વરને જ ક્રીડાના હેતુરૂપે માને છે. કેવળ કર્મવડે અથવા તો કેવળ અપૂર્વવડે ક્રીડાની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ રીતે જે પક્ષ છે, તેનો નાશ મૂળ સૂત્રમાં જે (૬) શબ્દ વાપરેલો છે, તેવડે થાય છે. કર્મની અપેક્ષાવાળા ઇશ્વરવડે અથવા તો અપૂર્વની અપેક્ષાવાળા પરમાત્માથી જ ક્રીડાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ રીતનો સિદ્ધાંત છે.

શિષ્ય-આના સંબંધમાં પ્રમાણ શું છે ?

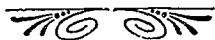
इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकपीमांसाभाष्ये चन्द्रशेकरात्मजछोदाल-
लाशर्मणा वृत्तगुर्जरगिरानुवादे तृतीयाध्यायस्य त्रितीय पाद ॥

ગુરુ.-શ્રુતિમાં ક્રીડાના કારણરૂપે ઇશ્વરનો ઉપદેશ છે. કારણ કે ધર્મ તથા અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર તરીકે ઇશ્વર જ કારણ છે તેમ જ ક્રીડાના હાતા તરીકે પણ ઇશ્વર જ છે. જેમકે "एवमेव तापुर्म कारयति त एमेभ्यो लोकैभ्य उन्निनीयने एष उ एवावापु कर्म कारयति तं यमो निर्णीयत इति परमात्मा ज सारा कर्म करारे છે. જેને આ લોકમાંથી કોઈ ઉઘા લોકમાં તે લઈ જવા ધારે છે, તે જ પ્રમાણે જેને નીચા લોક પ્રતિ લઈ જવા ઇચ્છે છે, તેની પાસે નકારાં કર્મ કરાવે છે. વળી સ્મૃતિરૂપ લગવડ ગીતામાં કહ્યું છે કે; "यो यो वां यो तनु भक्तः श्रद्धावर्जितुमिच्छति तस्य तत्प्राचलं श्रद्धा तामेव विदधाम्यहम् ॥ (ભગ. ૭, ૨૧) स तथा ब्रह्मा युक्तं स्तस्याराधनमीहते । कर्मैव च तत् कामानुमयेन विदितान् हि तान् ॥ (ભગ. ૭, ૨૨) જે જે (સકામ) ભક્તો જે જે દેવતાની ભૂતિને શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઇચ્છે છે, તેની તેની તે તે ભૂતિમાં જ હું અથવા શ્રદ્ધા બેસાડું છું. (૨૧) તેથી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થયેલા તે (દેવભક્ત) (તે દેવતા)નું જ આરાધન ઇચ્છે છે, ને તે (દેવતાના આરાધન)થી મેં જ નિર્માણ કરેલાં તે તે ઇષ્ટ ક્રીડાને પામે છે." (૨૨) સદાના વેદાન્તમાં આ રીતનો ઉપદેશ છે કે, સુષ્ટિઓ ઇશ્વરના હેતુરૂપે છે. વળી ઇશ્વરનું ક્રીડાના કારણરૂપે હોવું, એટલા માટે છે કે, ઇશ્વર સર્વ પ્રભાઓને તેઓના કર્મને યોગ્ય સર્જે છે. મનુષ્યને કરેલાં કર્મની અપેક્ષા છે. માટે ઇશ્વરમાં વિચિત્ર કાર્યની અનુત્પત્તિ આદિ દોષો આવી પડવાનો પ્રસંગ-અવતો નથી. (૪૧)

તૃતીય અધ્યાય—તૃતીય પાઠ.

ભૂમિકા.

પરાપર પ્રહલવિદ્યાના ગુણનો ઉપસંહાર.

શિષ્ય—સર્વ વેદાન્તના જ્ઞાનો દર્શો
વ્યા છે તે શું એકજ છે કે ભિન્ન
ભિન્ન છે ?

ગુરુ—સર્વ વેદાન્તજ્ઞાન એક જ રૂપે
છે. કારણ કે સર્વમાં જે પ્રેરણા રહેલી છે
તે ભિન્ન નથી આ કારણથી પહેલા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧૬—સૂત્ર ૧૬.

પ્રહલવિદ્યાની એકતા

સર્વવેદાન્તપ્રત્યય ચોદનાયવિશેષાત્ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ—સઘળા વેદાન્તનું જ્ઞાન એક
જ રૂપે થવા યોગ્ય છે કારણ કે ધર્મા
દિમા ભિન્નતા હોતી નથી.

ટીકા ગુરુ—હે શિષ્ય! મે તારી આ
ગગ વિરોધસ્વરૂપ પ્રહ્લના તત્વનું નિરૂપણ
કયું હવે દરેક વેદાન્તમાં રહેલ વિજ્ઞાનો
જૂઠાં બૂઠા છે, કે સઘળા એક જ છે, તે
સંબંધી હું તારી આગળ નિરૂપણ કરીશ

શિષ્ય—વિરોધસ્વરૂપ પ્રહ્લ તો પૂર્વ
તથા અપરાદિ ભેદથી રહિત છે વળી તે
મીઠાના ગગડાની મરૂક એકરગરૂપે છે.

આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો
છે તો પછી વિજ્ઞાનમાં ભેદ કે અભેદ છે,
એ પ્રકારના વિચારનું કંઈપણ પ્રયોજન
નથી જેવી રીતે કર્મ અનેક છે, તે
પ્રમાણે પ્રહ્લ પણ અનેક છે, એમ સઘળા
વેદાન્તોમાં કંઈપણ વેદાન્ત પ્રતિપાદન
કરવા ઈચ્છતું નથી. કારણ કે પ્રહ્લ તો
એકજરૂપે છે. વળી એક જ સ્વરૂપ
પ્રહ્લમાં અનેક રૂપવાળાં વિજ્ઞાનનો
સંભવ હોઈ શકે નહિ. અર્થ ભિન્ન હોય
તથા જ્ઞાન પણ જૂદું હોય તો તે
માણુમને ભ્રમમાં નાખે છે. જે વળી
એકજ પ્રહ્લનું અનેક વિજ્ઞાન ભિન્ન
ભિન્ન વેદાન્તો પ્રતિપાદન કરવા ઈચ્છતું
હોય, તો પછી તેમાંનું કયું જ્ઞાન ભ્રમથી
રહિત છે તથા કયું જ્ઞાન ભ્રમયુક્ત
છે, તે નહિ જણાવાથી વેદાન્તમાં અવિ-
શ્વાસ ઉત્પન્ન થશે માટે દરેક વેદાન્તમાં
રહેલ પ્રહ્લના વિજ્ઞાનવિષે ભેદ છે, આ
રીતની શકા કરવી યોગ્ય નથી વળી
ધર્માદિની એકતા છે, માટે જ્ઞાનમાં
અભેદ છે એમ કહેશે તો તે યોગ્ય
નથી કારણ કે પ્રહ્લજ્ઞાન ધર્મના સ્વરૂપ

પથી રહિત છે. ખીજું બ્રહ્મજ્ઞાન વિધિ-
સુખ વચનથી રહિત તેમ જ વસ્તુના
અંતિમ હેતુવાળાં બ્રહ્મવચનોવડે ઉત્પન્ન
થાય છે. આ બાબત તત્ત્વ સમન્વયાત
ઇત્યાદિ સૂત્રવડે વ્યાસ લગવાને નિરૂપણ
કરી છે. તે પછી ભેદ તથા અભેદરૂપ
વિચારનો આરંભ કરવો, તે ખોટો છે.

શુદ્ધ:-વિજ્ઞાનનો ભેદભેદ સંબંધી
વિચાર સગુણ બ્રહ્મને લઇને તેમ જ
પ્રાણાદિને લીધે છે. માટે આ વિચાર
દોષથી રહિત છે. કારણ કે કર્મની માફક
ઉપાસનાઓને વિષે ભેદભેદનો સંભવ
હોય છે. તેમ જ કર્મની માફક ઉપા-
સનાઓમાં કેટલીક ઉપાસનાઓનું ફળ
જોવામાં આવે છે તથા કેટલીકનું ફળ
જોવામાં આવતું નથી, એ પ્રમાણે કહે-
વાય છે. વળી કેટલીક ઉપાસનાઓ
અસમ્યક્ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે
તથા તેથી કંમે કરી સુકિતરૂપ ફળનો
ઉદ્ભવ થાય છે. માટે જ ઉપાસનાઓને
વિષે આ રીતના વિચારનો સંભવ છે કે,
દરેક વેદાંત ગાનના ભેદવાળું છે કે નથી ?
હવે વિજ્ઞાનમાં અભેદ છે, આ રીતના
પ્રથમ પક્ષનો હું ઉપસંહાર કરું છું.
ન્યેતિ આદિમાં ભેદ પ્રતિપાદનના કાષ્ઠ-
રૂપે નામ રહેલું છે. લિન્ન લિન્ન વેદાંતોમાં
વિજ્ઞાનને વિષે લિન્ન લિન્ન નામો જોવામાં
આવે છે. જેમકે તૈત્તિરીયક વાજસને-
યક, કેશુમક તથા શાટયાયન ઇત્યાદિ
તે જ પ્રમાણે કર્મભેદના પ્રતિપાદકરૂપે

રૂપનો પણ ભેદ છે. જેમકે વૈશ્વદેવ
નામના દેવતાઓને આમીક્ષા આપો તથા
વાણ નામના દેવતાઓને નવાણ ન આપો.
વળી કેટલેક સ્થળે રૂપનો પણ ભેદ હોય છે.
જેમકે કેટલીક શાખાવાળાઓ પંચાગ્નિને
બદલે છઠ્ઠાગ્નિનું પ્રતિપાદન કરે છે તથા
કેટલાકો પાંચ અગ્નિનું પ્રતિપાદન કરે
છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણ આદિના સંવાદમાં
કેટલાકો વાગાદિને કાઢી નાંખે છે તથા
કેટલાકો ઉમેરે છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મનો
ભેદ કર્મભેદના પ્રતિપાદકરૂપે કરે છે, એમ
કારીરી = આદિમાં શંકા કરેલી છે. વળી
કેટલેક સ્થળે ધર્મમાં ભેદ હોય છે.
જેમકે અથર્વણ શાખાવાળાઓમાં
શિરોન્નત હોય છે. અર્થાત્ માથા ઉપર
અંગારાનું પાત્ર ધારણ કરવાનું તેઓને
વત્ત હોય છે. આ રીતે ભેદના હેતુરૂપ
ખીલ વેદાંતોમાં પુનરુક્તિ આદિ ભેદો
જોવામાં આવે છે. દરેક વેદાંતમાં
વિજ્ઞાનને વિશે ભેદ રહેલો છે, એમ
જો તું કહેતો હોય તો તેના સંબંધી
હું કહું, તે તું સાંભળ. સઘળા વેદાંતમાં
પ્રમાણરૂપે જે જે જ્ઞાન રહેલું છે, તે તે
વેદાંતમાં તે તે પ્રકારનું જ્ઞાન થવું યોગ્ય છે.

* દહીથી કાણુ બનાવેતુ તથા તપાવેહું
જે કુષ, તેને આમીક્ષા કહે છે.

+ તાજ એટલે અન્ન તથા તેથી પુન
આમીક્ષા હોય સારે તેને વાણ કહે છે.

= કારીરી વચનોનું અધ્યયન કરનારાઓ
ભૂમિપર બોળન કરે છે, પણ બીજાઓ તે
પ્રમાણે ક્રતા નથી.

શિષ્ય-તેમ કેવી રીતે જાને ?

ગુરુ-ધર્મ આદિની એકતા છે, તેથી તેમ જાનવું શક્ય છે. મૂળ સૂત્રમાં આદિ શબ્દનું ગ્રહણ છે, તેથી બીજી શાખાઓના અધિકરણવિષે જે જે બિદ્ધાન્તરૂપે સૂત્રોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે સર્વ અલેદરૂપે જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સયોગ, રૂપ, ધર્મ તથા નામ કે જે દરેક શાખામાં રહેલાં છે, તેમાં ભિન્નતા નથી. જેમકે એક અગ્નિહોત્રમાં બે કે શાખાનો લેદ હોય છે, છતાં (હોમ કરવો બેઠએ) આ રીતનો પુરૂષપ્રયત્ન બેવામાં આવે છે વળી “યો હ વૈ જ્યેષ્ઠ ચ શ્રેષ્ઠ ચ વેદ (જૂં ૬,૧૧) છાં ૫,૧,૧) જે કોઈ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠરૂપ આત્માને ઓળખે છે.” આ પ્રમાણે વાજસનેયી તથા છાંદોગની એક જ સરખી પ્રેરણા છે. વળી ઉપાસનાની સાથે જે સયોગ થવો, તે પણ એક સરખો હોય છે. જેમકે “જ્યેષ્ઠશ્ચ શ્રેષ્ઠશ્ચ ત્વાનામ બ્રવતિ (જૂં ૬,૧,૧) તે પોતાની જ્ઞાતિમાં જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ થાય છે.” સયોગ તેમ જ પ્રેરણા આ બેઉ સ્થળે વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ એક જ સરખું છે. જેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાણુતત્ત્વ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠાદિ ગુણુવાળું છે જેવી રીતે દ્રવ્ય તથા દેવતા આ બે યજ્ઞના સ્વરૂપરૂપે છે, તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનના સ્વરૂપરૂપે વિજ્ઞેય હોય છે. કારણ કે વિજ્ઞાનવડે તેના સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે. વળી આખ્યા કહેતા નામ પણ એક જ સરખા હોય છે જેમકે પ્રાણુવિદ્યા માટે વિજ્ઞાનોને વિષે સઘળા વેદાન્તમાં એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન,

રહેલું છે, આ પ્રમાણે પંચાગ્નિવિદ્યા, વિશ્વાનરવિદ્યા તથા શાષ્ટિહૃદયવિદ્યા ઇત્યાદિને વિષે પણ એક જ પ્રકારના નામની યોજના કરવી. જે કંઈ નામ રૂપાદિરૂપ લેદના આભાસો છે, તેનો પરિહાર પ્રથમના કાણડમાં કરેલો છે. જેમકે “ન નાન્ના સ્યાદચોદનામિધાનત્વાત્ અર્થઃ-નામવડે લેદ નથી, તેમ જ પ્રેરણાને વિષે જે કંઈ નામ રહેલ છે, તેમાં પણ લેદ નથી. (૧)

શિષ્ય-પણ ગુણોના લેદને લીધે સર્વ વિજ્ઞાનની એક પ્રતીતિ થતી નથી, તેનું કેમ ?

ગુરુ-આ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે ગુણુલેદ ઉત્પન્ન થવા છતાં વિદ્યા એક જ છે. આ જ કારણથી ૨ જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અગ્નિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ જું.

વિદ્યામાં અભેદ

મેદાન્તેતિ ચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ-સર્વ ગુણોમાં લેદ હોવાથી વિદ્યામાં એકતા નથી, આ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એક જ વિદ્યામાં આ રીતનો ગુણુલેદ બેવામાં આવે છે. (૨)

ટીકા-શિષ્ય-આપનું કહેલું જરાજર છે. પણ વિજ્ઞાનમાં ગુણુ લેદ છે, જેથી સર્વ વેદાન્તનું જ્ઞાન એકરૂપે નથી જેમકે વાજસનેયી શાખાવાળાઓ પંચાગ્નિ વિદ્યાનું સ્તવન કરે છે તથા બીજા એક છટ્ટો અગ્નિ માને છે જેમકે “તસ્યાગ્નિર્ગ્નાગ્નિ નૃવતિ (જૂં ૬,૨,૧૪) તે મૃત પુરૂષના દાહ માટે અગ્નિ અગ્નિરૂપે થાય છે.”

વળી છાંદોગ્યવાળાઓ તેમ માનતા નથી તથા પાંચ અગ્નિમાં જ ઉપસંહાર કરે છે. જેમકે “અથ હ ય દ્વાનૈવં વવાગ્નીવેદ (છાં ૫, ૧૦, ૧૦) જે કોઈ આ રીતે પાંચ અગ્નિને જાણે છે.” આ રીતે કેટલીક શાખામાં આ રીતનો ગુણ છે તથા કેટલીક શાખામાં નથી. તો પછી જો એક જ વિદ્યારૂપે છે, એમ કેવી રીતે બની શકે? પાંચની સંખ્યાનો વિશેષ છે, તેથી ગુણનો ઉપસંહાર માનવો યોગ્ય નથી. વળી પ્રાણસંવાદમાં શ્રેષ્ઠી ભિન્ન ચાર પ્રાણો, જેના કે વાક, ચક્ષુ, શ્રોત્ર તથા મનને છાંદોગ શાખાવાળાઓ માને છે. વળી વાજસનેયી શાખાવાળાઓ પાંચ પ્રાણ માને છે. જેમકે, “સ્તો વૈ પ્રજાપતિઃ પ્રજાયતે હ પ્રજયા વશુમિર્યં એવં વેદ (બૃ ૬, ૧, ૬) વીર્ય એ ઉત્પત્તિના કારણરૂપે છે. જે કોઈ આ પ્રમાણે જાણે છે, તે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા વશુયુક્ત થાય છે.” આમ એક વસ્તુ ઘટાડવાથી તેમજ બીજી શાખામાં એક વસ્તુનો વધારો કરવાથી વેદરૂપી જ્ઞાનમાં ભેદનો સંભવ થાય છે. વળી વેદમાં ભેદનો સંભવ થવાથી વિદ્યાને વિશે ભેદ થાય છે. જેમકે દ્રવ્ય તથા દેવતાના ભેદને લઈ યજ્ઞમાં ભેદનો સંભવ છે.

ગુરુઃ—આ દોષ યોગ્ય નથી. કારણ કે એક જ વિધિમાં આ રીતના ગુણભેદની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કે છઠ્ઠા અગ્નિના ઉપસંહારનો સંભવ નથી, છતાં સ્વર્ગ આદિ પાંચ અગ્નિનું જ્ઞાન તો બેઉમાં એકજ સરખું છે. માટે વિદ્યાને વિશે ભેદ

છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. જ્યોત્ષીનો સ્વીકાર કરો અથવા ન કરો, તેથી કોઈ — અનિરાત્ર નામના યજ્ઞમાં ભેદ હોતો નથી. છાંદોગ શાખાવાળામાં છઠ્ઠો અગ્નિ માને છે. જેમકે, “ત પ્રેત દિશ્મિતોઽન્નમ એવં હન્તિ (છાં ૫, ૬, ૨) તેના મરણ પછી અને તેનું આ લોકમાંથી ગમન થયા પછી તેના શબને તેના પુત્રે અગ્નિસમીપ દાહ અર્થે લઈ જાય છે.” વળી વાજસનેયી શાખાવાળાઓ તો કલ્પિત પાંચ પ્રકારના અગ્નિમાં જોડાયેલા સમિધ, ધૂમ આદિની કલ્પનાની નિવૃત્તિ માટે નીચલી ધૃતિનું પ્રમાણ આપે છે. જેમકે, “તત્પ્રાગ્નિરેવાગ્નિર્ભવતિ સમિત્સમિત (બૃ ૬, ૨, ૧૪) પ્રેતનો અગ્નિ અગ્નિરૂપે થાય છે તથા તેની સમિધ સમીધરૂપે થાય છે.” આ રીતનું તે શાખાવાળાઓનું મર્વદા માનવું છે. જો એમ માનીએ કે, ઉપાસના માટે આ વાદ છે, છતાં છાંદોગ શાખાવાળાઓએ આ ગુણનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. બીજું પાંચની સંખ્યામાં વિશેષ છે, તેના માટે શંકા કરવી નહિ. આ કલ્પિત પાંચની સંખ્યા નિત્ય માનવામાં આવે છે, છતાં તેનો સમવાય સંબંધ વિધિ સાથે નથી. માટે તેમાં દોષ નથી. આ પ્રમાણે પ્રાણસંવાદમાં અન્ય સ્થળે જે અધિક ગુણનો ઉપસંહાર કર્યો છે, તેમાં વિશેષ આવતો નથી. વધારા તથા ઘટાડાના ભેદને લીધે

* એક જાતની ક્રિયા છે.

— એક પ્રકારના યજ્ઞનું નામ છે.

જ્ઞાનમાં ભેદ છે તથા તેથી વિદ્યામાં ભેદ છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે કોઈક અંશે વેદમાં વધારો અથવા ઘટાડો થતો હોય તો તેથી વેદમાં અભેદ જ છે, આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે. નાટે વિદ્યા એક જ છે (૨)

શિષ્ય-આપે ઉપર પ્રમાણે રૂપ-ભેદનું ખરું કરી વિદ્યાભેદ નથી, એમ પ્રતિપાદન કર્યું, તે યોગ્ય છે પણ ધર્મવિશેષનો ભેદ છે, જેથી વિદ્યામાં ભેદોત્પત્તિ થાય છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ-સ્વાધ્યાયઆદિ ધર્મવિશેષમાં ભેદ હોય છે, પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં તેમ નથી. આ જ બાબત ડગ સૂત્રમાં વિસ્તાર-પૂર્વક કહી છે. જેમકે,-

અધિકરણ ૧૬-સૂત્ર ૩ બું.

ધર્માદિમાં ભેદ,

સ્વાધ્યાયસ્ય તથાત્વેન હિ સમાચરેડધિ-
કારાચ સવચ્ચ તનિયમ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ-ત્રતતું પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રંથમાં નિશ્ચય થાય છે કે, સ્વાધ્યાયનો ભેદ એ ધર્મ છે, પણ વિદ્યાનો એ ધર્મ નથી. કારણ કે વિદ્યાનો નિયમ હોમના નિયમની માફક છે (૩)

ટીકા ગુરુ-અર્થર્થ શાખાવાળા જોમાં વિદ્યાના મળધર્માં શિરોત્રત આદિની અપેક્ષા છે, પણ ધીજી શાખા વાળાઓમાં નથી. માટે જે વિદ્યાભેદ કહેલો છે, તેનું નિરાકરણ હું કરું છું, તે સંભળ, સ્વાધ્યાય અર્થાત્ અધ્યયનનો

જ ભેદરૂપ ધર્મ છે, પણ વિદ્યાનો ભેદ રૂપ ધર્મ નથી

શિષ્ય-આપે એમ માનો છો, તેનું શું કારણ ?

ગુરુ-કારણ કે સમાચારમાં અર્થાત્ વેદના ત્રતતું નિરૂપણ કરવાવાળા ગ્રંથમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, અધ્યયનના ધર્મ તરીકે વેદનત છે આ રીતે અર્થર્થ શાખાવાળાઓ કહે કે, “નૈતદ્વીર્જીવતોડ્વીતે (મુ. ૩, ૨, ૧૧) જેણે પોતાનું શિરોત્રત કર્યું નથી, તેવાએ આ બ્રહ્મવિદ્યા સં-બધી ઉપનિષદનું કદી અધ્યયન કરવું નહિ” આ સ્થળે મૂળ વિષયરૂપે સૂત્રમાં જે જ્ઞાત શબ્દ વાપર્યો છે તેવડે અધ્ય-યન શબ્દ લેવો તથા તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, તેની શાખાનું જે ઉપનિષદ છે, તેના અધ્યયનના ધર્મનું અહિં કરવું

શિષ્ય-તૈર્વાગ્વૈતા ન્દાવિદ્યા ઘટેત શિર્ગે-
ત્તમ વિશિષ્ઠસુ ચીર્જી (મુ. ૩, ૨, ૧૦)
જેઓએ શિરોત્રત (મન્તકપ) અગ્નિને ધારણ કરવારૂપ ત્રત) વિધિ પુર સર કર્યું છે, તેવા અધિકાર યુક્ત શિષ્યને જ ગુરુએ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ” આ સ્થળે બ્રહ્મવિદ્યાનો શિરોત્રત રૂપી ધર્મની સાથે મયોગ જોવામાં આવે છે. હવે બ્રહ્મવિદ્યા તો એક જ છે, માટે ધર્મનો પણ બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ.

ગુરુ-બ્રહ્મવિદ્યાનો ધર્મની સાથે મળધ નથી. ન હોવાનું કારણ એ કે, મૂળ શ્રુતિમાં “જ્ઞાતા ન્દાવિદ્યા આ બ્રહ્મ

વિદ્યા” આ રીતે મૂળ વસ્તુનું જ નિરૂપણ છે. વળી બ્રહ્મવિદ્યા મૂળ વસ્તુરૂપે છે. માટે અમુક ગ્રંથને લઈને જ અર્થાત્ અમુક ગ્રંથનો સ્વીકાર કરવાથી જ આ ધર્મ સંયોગીરૂપે છે. જેમ હોમનો નિયમ હોય છે, તેની માફક બ્રહ્મવિદ્યાનો નિયમ છે. આ રીતનું સૂચન છે. જેમકે સૌરિઆદિથી લઈ શતૌદનપર્યંત સાત હોમનો ત્રેતાગિન સાથે સંબંધ નથી, એમ અન્ય વેદાંતમાં સૂચવ્યું છે, પણ એકાગિન સાથે સાત હોમનો સંબંધ છે, એમ આયર્વણ શાખાવાળાઓ માનતા હોવાથી, અગ્નિના સંબંધમાં નિયમ કરાય છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મનો અધ્યયન સાથે સંબંધ છે; માટે તેના સંબંધમાં નિયમ કરવામાં આવે છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યા એકરૂપે છે, એ ચોખ્ખું છે. (૩)

શિષ્ય:-શું સગુણ વિદ્યા એક છે? કારણ તેઓ ભિન્નભિન્ન જોવામાં આવે છે.

ગુરુ:-સગુણવિદ્યાનો સંબંધ બ્રહ્મવિદ્યા સાથે છે તથા બ્રહ્મવિદ્યા એક છે, માટે સગુણવિદ્યા પણ એક જ છે. આ ખાળત શ્રુતિમાં પણ પ્રતિપાદન કરી છે તથા તે જ પ્રમાણે ૪ થા સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૬-સૂત્ર ૪થું

સગુણ બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા.

दर्शयति च ॥३॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પણ એમ જણાવે છે કે, વિદ્યા એક જ છે. (૪)

ટીકા:-શુરૂ-વેદ પણ સચવે છે કે, વિદ્યા એક છે. કારણ કે સર્વ વેદાંતમાં એમ જણાવ્યું છે કે, વેદ એક જ છે. જેમકે, ‘સર્વે વેદા યત્તદમાનન્તિ (કં ૨, ૧૫) સર્વ વેદો જે પદનું અર્થાત્ પરબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “एतं ब्रह्म ब्रह्मवैષ્णवमहद्युक्तं मीमांसन्त एतन्मनावधारयन् एव महाप्रज्ञे छदोगो अर्थ:-બ્રહ્મનું જ મોટા ઉકથમાં બધુઓ મનન કરે છે, અર્ધવર્થુઓ તેને અગ્નિરૂપે તથા છદોગો તેને મહાનંતરૂપે માને છે.” વળી કહ્યું છે કે, “महद्ब्रह्म ब्रह्ममुद्यतम् (કં ૬, ૨) આ બ્રહ્મ ઉગમિલ વળ સરખા મહાન બચરૂપે છે.” આ રીતે કઠોપનિષદમાં ઇશ્વરના ગુણનું નિરૂપણ કર્યું છે, જે ભયના કારણરૂપે છે. વળી તૈત્તિરિય ઉપનિષદમાં બ્રહ્મમાં જે લેદ જીવે છે, તેની નિંદા કરી ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે, “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुर्वते अथ तस्य भय भवति तत्त्वेव भय विदुषो मन्वानस्य (તિં ૨, ૭, ૧) અર્થ:-જો અવિવેકી અર્થાત્ અવિદ્યાવાન પુરૂષ આ પરમાત્માને વિશે લેદદષ્ટિથી જીવે છે, તો તેને ભય ઉત્પન્ન થાય છે. આ બ્રહ્મને જાણતો હોવા છતાં જ્ઞાનની અપરિપક્વ અવસ્થાને લીધે ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવને જ્ઞાનારા મનુષ્યને ભય થાય છે.” તે જ રીતે વાજસનેયી શાખામાં વેશ્વાનરને પ્રાદેશ માત્ર ગણ્યો છે તથા છદોગ્યમાં તેનો સ્વીકાર મિદ્ધરૂપે દર્શાવેલ છે. જેમકે “यत्તેतमेव प्रादेशमात्रमभिविमान

માત્માન વૈશ્વાનરમુપાસ્તે ॥ (છાં ૫, ૧૮, ૧)
વિશ્વાત્મા જે પ્રાદેશમાત્રરૂપ અર્થાત્ જે
પૃથ્વી તથા સ્વર્ગને વિષે વ્યાપ્તરૂપે છે
તથા જે અહં શબ્દથી નિર્દિષ્ટ મુખ્ય
વસ્તુરૂપે છે, તે વૈશ્વાનર આત્માને પ્રદ-
રૂપે જે ઉપાસે છે, તે સર્વ લોકમા
સ્થિતિ કરે છે” તે જ પ્રમાણે સર્વ
વેદાંતના જ્ઞાન તરીકે જીને સ્થળે
ઉકથ્યાદિતું જે નિરૂપણ કયું છે, તે
ઉપાસનાને માટે છે. માટે મુખ્યત્વે કરીને
સર્વત્ર જોવાથી એમ માલમ પડે છે કે,
સર્વ વેદાંત જ્ઞાનની પ્રતીતિ ઉપાસ-
નાને લીધે છે. (૪)

શિષ્ય:-વિદ્યા એક છે, છતાં ગુણો
લિપ્ત લિપ્ત છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-વિજ્ઞાનના ગુણોનો ઉપસંહાર
થતો હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યા
એક જ છે. મૂળ અર્થનો અભેદ છે.
આ જ બાબત પાંચમા સૂત્રમાં જણાવી
છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૫ મું.

મૂલ વસ્તુનો અભેદ.

ઉપસંહારોર્ધ્વામેદાદિધિશેષવત્ સમાને
ચ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિજ્ઞાન એક સરખું હોવાથી
સર્વ ગુણોનો ઉપસંહાર થાય છે. કારણ
જેમ વિધિશેષમાં એકતા છે, તેની માફક
મૂળ વિષયમા અભેદ છે. (૫)

ટીકા:-ગુરુ-આ પ્રયોજન સૂત્ર છે.
સઘળા વેદાંતજ્ઞાનની સ્થિતિ આ પ્રમાણે
છે. અર્થાત્ સર્વ વિજ્ઞાન જે કંઈ નિરૂ-

પણ કરેલું છે, તે સઘળા વિજ્ઞાનના
ગુણોનો ઉપસંહાર એક સમાન જ્ઞાનને
વિશે થાય છે. કારણ કે મૂળ અર્થ-
વિષયનો અભેદ છે. આ ગુણોનો જે અર્થ
એક સ્થળે, વિશિષ્ટ વિજ્ઞાનના
સહાયકારક હોય છે, તે જ અર્થ અન્ય
સ્થળે પણ છે. એક સ્થળે એક જ પ્રકા-
રનું વિજ્ઞાન રહેલું છે. માટે સઘળા
ગુણોનો ઉપસંહાર થાય છે. આ ઉપસંહાર
વિધિશેષની માફક થાય છે. જેવી
રીતે વિધિશેષરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ,
ધર્મના એક કર્મરૂપે અગ્નિહોત્રાદિ
સર્વ સ્થળે રહેલું છે, તે જ રીતે અહીં
પણ અર્થને વિષે અભેદ હોવાથી સર્વ
ધર્મનો ઉપસંહાર થાય છે. જે વિજ્ઞાનને
વિષે ભેદ માનીએ તો પછી ગુણો અન્ય
વિજ્ઞાનને વિષે બંધાયલા થવાથી તેમ જ
પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ શું છે તથા પ્રકૃતિરૂપ
અભાવ શું છે, તેનો ઉપસંહાર થશે
નહિ. પણ જે વિજ્ઞાનને અનેકરૂપે માનીએ
તો તેમ બની શકશે નહિ. આ સૂત્રનો
વધારે વિસ્તાર પ્રદક્ષસૂત્રના ત્રીજા અધિ-
કરણના દશમા સૂત્રવડે કરવામાં
આવશે. (૫)

શિષ્ય:-વાજસનેયી શાખાવાળા
તેમ જ છાદોગોની વિદ્યામાં ભેદ છે.
માટે પ્રદક્ષવિદ્યામાં ભેદ હોવો જોઈએ

ગુરુ:-આ રીતની તારે શંકા કરવી
નહિ. કારણ કે એકમાં મૂળ વસ્તુ
જોતાં એકતા રહેલી છે. આ જ બાબત
છઠ્ઠા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી
છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩ શ્લોક-સૂત્ર ૬ હુ
શાખાભેદ છતાં બ્રહ્મવિદ્યામાં
અભેદ.

અન્યપારત્વં શબ્દાદિતિ જેન્નાવિશેષાત્ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિવડે વાજસનેયી તથા છાંદોગ્યની વિદ્યામાં ભિન્નતા છે. આમ થકા કરવી નહિ. કારણ કે તેઓ એકરૂપ છે. (૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-વાજસનેયી સંહિતામાં કહ્યું છે કે “તે હ દેવા કચુર્દેનાસુતાન્ વજ્ર ઉદ્યેનાત્વયમેતિ (બૃ૦ ૧,૩,૧) દેવો કહેવા લાગ્યા કે, આપણે આ યજ્ઞમાં ઉદ્ગીયના ગાનવડે અસુરોનો પરાજય કરીએ.” આ પ્રમાણેનું નિરૂપણ કરી અસુર પાપથી શ્રવત હોવાથી વાગાદિની તથા પ્રાણની નિન્દા કરી છે તથા સુખ્ય પ્રાણનો નીચે પ્રમાણે સ્વીકાર કર્યો છે. જેમકે

“અપ દેમમાસન્થં પ્રાણમુલુક્ષ્વં ન ઉદ્ગાયેતિ તયેતિ તેમ્ય એવ પ્રાણ ઉદગાયત્ ॥ (બૃ૦ ૧, ૩, ૭) છેવટે દેવો જેનું નામ આસન્થ છે તેને કહેવા લાગ્યા કે, અમારે માટે તમે ઉદ્ગીયનું ગાન કરો તથા તથાસ્તુ એમ કહી પ્રાણ દેવતાએ તેઓને અર્થે ઉદ્ગીયનું ગાન કરવા માંડ્યું.” તેમ જ છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “તદ્ દેવા ઉદ્ગીય-માત્રમુરનેનેનાનમિમવિધ્યામઃ (છાં ૧, ૨, ૧) આ દેવોએ ઉદ્ગીયને એકત્ર કર્યું અર્થાત્ સોમયાગ કર્યો, એમ માનીને કે આપણે આપણા શત્રુ અસુરોને છતીશું.” બેઉ સ્થળે પ્રાણની પ્રશંસા કરી પ્રાણવિદ્યાની વિધિનું નિરૂપણ કર્યું. હવે આ

સ્થળે મને સંશય એ થાય છે કે, વિદ્યામાં ભેદ છે કે વિદ્યા એકરૂપ છે ?

જુરુ:-પૂર્વે દર્શાવેલ નિયમ પ્રમાણે વિદ્યાનું એકત્વ છે.

શિષ્ય:-પણ ક્રમને વિષે ભેદ છે, માટે વિદ્યા એકરૂપ છે, એમ કહેવું યુક્ત નથી. કારણ કે વાજસનેયી શાખા-વાળાઓ એક રીતે ક્રમ બાંધે છે તથા છાંદોગ્ય તેથી ભિન્નરૂપે નિરૂપણ કરે છે. જેમકે કહ્યું છે કે “ત્વં ન વ્રજાય (બૃ૦ ૧,૩,૨) તું અમારું ઉદ્ગાતાનું કર્મ કર.” આ પ્રમાણે વાજસનેયી શાખા-વાળાઓ ઉદ્ગીયના કર્તારૂપે પ્રાણને ગણે છે. વળી છાંદોગ્ય ઉદ્ગીયરૂપે પ્રાણની ઉપાસના કરે છે. જેમકે, “તમુદીપ્તુણ-સાચકિરે (છાં ૧,૨,૭) તેની ઉદ્ગીયરૂપે ઉપાસના કરી.” આ પ્રમાણે વિદ્યા એ એક હોય તો કેવી રીતે બને ?

જુરુ:-આ હોય નથી. આ વિશેષણથી વિદ્યાના એકપણાનો નાશ થતો નથી. કારણ કે વિશેષણથી સંકેત અનેક સ્થળે નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે દેવ તથા અસુરના સંભાગને ક્રમ, અસુરના પરાજયનું નિરૂપણ, ઉદ્ગીયનું નિરૂપણ, વાગાદિનું સ્તુતિ, વળી વાગાદિની નિન્દા કરી સુખ્ય પ્રાણ આશ્રયરૂપે છે, એ રીતનું સૂચન, વળી પ્રાણના બળધકી પચ્ચરના હણાન્તવડે અસુરોનો નાશ, આ પ્રમાણે બેઉ સ્થળે અનેક અવિશિષ્ટ અર્થોનું સૂચન કરેલ છે, એમ જણાય છે. વળી વાજસનેયીમાં પ્રાણ તથા

ઉદ્ગીયતું સમાનાધિકરણરૂપે વર્ણન કરેલું છે. જેમકે “અથ ડ વા ઉદ્ગીયઃ (બૃ૦ ૧,૩,૨૩) આ ખરેખર ઉદ્ગીય છે.” માટે છાન્દોગ્યમાં કર્તાપણાની લક્ષણ કરવી યોગ્ય છે. આ ઉતુથી વિદ્યાની એકતા છે. (૬)

શિષ્ય:-પ્રકરણને વિષે ભેદ છે. માટે વિદ્યાની એકતા નથી, માટે તે સંબંધી આપ શુ કહો છો ?

ગુરુ:-જેવી રીતે ઉદ્ગીયરૂપ પર-માત્મામાં ભેદ રહેલો છે, તેની માફક આ સ્થળે પણ બતાવું. વળી ઉમા સૂત્રમાં વ્યાસે પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમકે-

અધિકરણુ ડભુ-સૂત્ર ડમું.

વિદ્યાની અનૈકતા.

ન વા પ્રકરણમેદાત્પરોઘરીયસ્ત્વાદિવત્તા||૭||

સૂત્રાર્થ:-પ્રકરણના ભેદને લીધે ઉદ્ગીયઆદિની માફક વિદ્યામાં એકતા નથી.

ટીકા:-શિષ્ય-વિદ્યા એકરૂપે છે, તે યોગ્ય લાગતું નથી. પણ વિદ્યામાં ભેદ છે, એ રીતનું યોગ્ય લાગે છે.

ગુરુ:-તેમ કહેવાનું શું કારણ ?

શિષ્ય:-પ્રકરણને વિષે અર્થાત્ ક-મને વિષે ભેદ જોવામાં આવે છે, માટે વિદ્યામાં ભેદ હોવો જોઈએ. ક્રમમાં ભેદ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. જેમકે, છાન્દોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “ઓમિત્યેતદ-ધારમુત્રીપમુષાલીત (છાન્દો ૧, ૧, ૧) એં એવા ઉદ્ગીયરૂપ અક્ષરની જ નના

કરવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ એંકર ઉપાસ્યરૂપે છે. આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે તથા ત્યાં આગળ રસ તથા તમ આદિ શુણ્ણનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે “અથ ચત્વેતત્સ્વૈવાક્ષરત્યો-પવ્યાયાન મવતિ (છાન્દો ૧, ૧, ૧૦) આ જ એંકાર અક્ષરનું વર્ણન છે.” આ પ્રમાણે ફરીથી ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ એંકારનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા દેવ અને અસુ-રની આખ્યાયિકાદ્વારા તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે “પ્રાણમુદ્રીયમુપાસાઙ્ગિરે (છાન્દો ૧, ૨, ૨) તેઓએ પ્રથમ નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણને ઉદ્ગીયરૂપે ઉપાસના કરી”. હવે આ સ્થળે ઉદ્ગીયરૂપે લક્ષિતને ગણીએ તથા કર્તા ઉદ્ગાતારૂપ ઋત્વિકને ઉપાસ્યરૂપે માનીએ તો પછી ક્રમમાં બાધ આવશે તથા લક્ષણ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવશે. મારું માનવું તો એમ છે કે, એક જ વાક્યમાં ક્રમને લઈને ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. માટે અહીં ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ એંકારનો પ્રાણની દૃષ્ટિરૂપે ઉપદેશ કરેલો છે તથા વાજસનેયીમાં ઉદ્ગીય શબ્દવડે કરીને અવયવનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહીં.

પ્રાણ સર્વાત્મપણાના પ્રતિપાદનરૂપે છે, એટલે વિધાનું એકપણું રહી શકતું નથી. વળી ઉદ્દગીય શબ્દ કેવળ લક્ષિતને લઇને છે, એમ કહેવું પણ ખોટું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણના ઉદ્દગાતારૂપનો અસંલવ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઉદ્દગીયની માફક ઉદ્દગાતાનો ઉપદેશ પણ ઉપાસનાને લીધે છે. વળી પ્રાણના બળવડે ઉદ્દગાતા પોતાનું કર્મ કરે છે. એટલે તેમાં અસંલવ હોતો નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે “વાચા ચ હોવ સ પ્રાણેન ચોદગામતા (બૃ૦ ૧, ૩, ૨૪) વાણી તથા પ્રાણવડે તેણે ઉદ્દગીયનું ગાન કર્યું.” જ્યારે આ પ્રમાણે કહેલ અર્થોનો ભેદ નોવામાં આવે છે તો પછી કેવળ વાક્યતા કંઈએક અંશથી સાદૃશ્યતા લઇ એકજ પ્રકારનો અર્થ છે, એમ કહેવું

x અબ્યુદયવાળાં વાક્યો:-ચોદસને દહાડે અમાસની બ્રાતિથી દશ કર્મ માટે જે યજ્ઞમાન પ્રવ્રત થાય છે તેણે ચોખ્ખા, દહી તથા દૂધરૂપી હવિ દર્શદેવતાને આપવા માટે સંકલ્પ કરેલ હોય છે. હવે ચંદ્રમા પાછળથી ઉગે છે. કાલનું અતિક્રમણ થવાથી જે હવિ સંકલ્પ કરી જૂદું કાઢી રાખેલ હોય છે તે હવિ યજ્ઞમાનને ધ્રુજ તથા પશુથી છૂટા પાડે છે. આ કારણથી તે હવિને સકલોપા દર્શદેવોથી છૂડું પાડવું તથા મધ્યમ અર્થાત્ પોણીઆ ચોખ્ખાને આઠ કપાલમા મૂકી અગ્નિને પુરોહિતશરૂપે આપવા. આખા ચોખ્ખા દહીમાં મેળવી ધન્દ્રને આપવા તથા ઝીણા ચોખ્ખા દૂધમા રાધી વિંછાને આપવા.

યોગ્ય નથી. કારણ કે અબ્યુદયવાળાં વાક્યોમાં તથા +પશુની કામનાવાળાં વચનોમાં કહેલું છે કે “ત્રેણં તણ્ડુલાન્ વિમજેવે મધ્યમાઃ સ્યુઃસ્તાનમયે દાત્રે પુરોહિતઃ મયકપાલં કુર્યાત્ તેણે ચોખ્ખાના ત્રણ ભાગ કરવા. તે માંહેલા વચલા ભાગનો અગ્નિદાતાને માટે અષ્ટકપાલરૂપ પુરોહિતશરૂપો.” આ પ્રમાણે જો કે બેઉ પ્રકારનાં વચનોમાં નિર્દેશની એકતા છે, પણ ક્રમમાં ભેદ હોવાથી અબ્યુદયવાળાં વચનોમાં દર્શાદિ દેવનો ત્યાગ કરવાનો વિધિ છે તથા પશુયાગમાં કેવળ યાગનો વિધિ છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ ક્રમમાં ભેદ હોવાથી, વિધાના સંબંધમાં ભેદ છે.

શુદ્ધ:-પરોવરીયની માફક અર્થાત્ ઉદ્દગીયના સરખો ભેદ છે. જેમકે પરમાત્માના સ્વીકારના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણેની બેઉ શ્રુતિઓમાં અધ્યાસની એકતા છે. જેમકે, “આકાશો હૃદયેઽયો જ્યાયાનાકાશઃ વરાલળન્ (છાં ૧, ૯, ૧) સ એવ પરોવરીયાહ-દ્રોષઃ સ ઇયોડનન્તઃ (છાં ૧, ૯, ૨) આકાશ

+ પશુકામવાક્ય.-જે પશુની કામનાવાળો છે, તેણે અમાવાસ્થાને દિવસે યગ કરવો. ત્યાર બાદ વાહરડાને તેની માતા ગાયથી દૂર કરવો. આ રીતે અબ્યુદય તથા પશુકામનાના યાગનો વિધિ એક સરખો છે. પણ વત્સને દૂર કરી તેની મા પાસેથી છોડી અન્ય સ્થળ પ્રતિ લઇ જવાનો વિશેષ ક્રમ છે. માટે પશુકામમા અન્ય યાગનું વિધાન છે તથા અબ્યુદય વાક્ય સાથે તેની એકતા નથી.

- પર કહેતા પ્રાણ આદિ, તેના કરતા શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ આકાશવત્ પરમાત્મા, પણ આ સ્થળે ઉદ્દગીય લેવું.

ઉદ્ગીથનું સમાનાધિકરણરૂપે વર્ણન કરેલું છે. જેમકે “અપ્પ ડ વા ડગ્રીયઃ (૭૦ ૧,૩,૨૩) આ ખરેખર ઉદ્ગીથ છે.” માટે છાન્દોગ્યમાં કર્તાપણાની લક્ષણા કરવી યોગ્ય છે. આ હેતુથી વિદ્યાની એકતા છે. (૬)

શિષ્ય:-પ્રકરણને વિષે ભેદ છે. માટે વિદ્યાની એકતા નથી, માટે તે સંબંધી આપ શું કહો છો ?

ગુરુ:-જેવી રીતે ઉદ્ગીથરૂપ પર-માત્મામાં ભેદ રહેલો છે, તેની માદ્ક આ સ્થળે પણ બાણવું. વળી ઉમા સૂત્રમાં વ્યાસે પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણુ ડભું-સૂત્ર ઉમું.

વિદ્યાની અનેકતા.

ન વા પ્રકરણમેદાત્ત પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્તા||૭||

સૂત્રાર્થ:-પ્રકરણના ભેદને લીધે ઉદ્ગીથઆદિની માદ્ક વિદ્યામાં એકતા નથી.

ટીકા:-શિષ્ય-વિદ્યા એકરૂપે છે, તે યોગ્ય લાગતું નથી. પણ વિદ્યામાં ભેદ છે, એ રીતનું યોગ્ય લાગે છે.

ગુરુ:-તેમ કહેવાતું શું કારણ ?

શિષ્ય:-પ્રકરણને વિષે અર્થાત્ ક-મને વિષે ભેદ જોવામાં આવે છે, માટે વિદ્યામાં ભેદ હોવો જોઈએ. કમમાં ભેદ નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. જેમકે, છાન્દોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “ઓમિયેતદ-ક્ષમુનિષ્પમુપાત્તીત (છાન્દો ૧, ૧, ૧) એમાં જોવા ઉદ્ગીથરૂપ અગ્નિની ઉપાસના

કરવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે ઉદ્ગીથના અવયવરૂપ ઓંકર ઉપાસ્યરૂપે છે. આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે તથા ત્યાં આગળ રસ તથા તમ આદિ શુભનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે “અથ ચલ્વેતત્તૈવાક્ષત્સો-પન્યાત્યાનં ભવતિ (છાન્દો ૧, ૧, ૧૦) આ જ ઓંકાર અક્ષરનું વર્ણન છે.” આ પ્રમાણે ફરીથી ઉદ્ગીથના અવયવરૂપ ઓંકારનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા દેવ અને અસુ-રની આખ્યાયિકાદ્વારા તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે “પ્રાણમુદ્રીયમુપાસાચ્ચક્તિરે (છાન્દો ૧, ૨, ૨) તેઓએ પ્રથમ નાસિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણને ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરી”. હવે આ સ્થળે ઉદ્ગીથરૂપે લક્ષિતને ગણીએ તથા કર્તા ઉદ્ગાતારૂપ ઋત્વિકને ઉપાસ્યરૂપે માનીએ તો પછી કમમાં બાધ આવશે તથા લક્ષણા ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવશે: માડું માનવું તો એમ છે કે, એક જ વાક્યમાં કમને લઈને ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. માટે અહીં ઉદ્ગીથના અવયવરૂપ ઓંકારનો પ્રાણની દૃષ્ટિરૂપે ઉપદેશ કરેલો છે તથા વાજસનેયીમાં ઉદ્ગીથ શબ્દવડે કરીને અવયવનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ તથા કારણનો અભાવ થવાથી કેવળ લક્ષિતનું નિરૂપણ કરેલું છે. જેમકે “ત્વં ન ડગ્રાય (૭, ૧, ૩, ૨) તું અમાડું ઉદ્ગાતાનું કર્મ કર.” આમાં ઉદ્ગાતાનો કર્તા ઋત્વિક પ્રાણરૂપે કરી નિરૂપણ કરાય છે. એમ સિવા વિષય જોવામાં આવે છે. જો કે પ્રાણનું તથા ઉદ્ગીથનું સમાનાધિ- કરણ છે, છતાં ઉદ્ગાતારૂપે દર્શાવાતો

પ્રાણુ ગર્વાત્મપણાના પ્રતિપાદનરૂપે છે, એટલે વિદ્યાનું એકપણું રહી શકતું નથી. વળી ઉદ્ગીય શબ્દ કેવળ લક્ષિતને લઈને છે, એમ કહેવું પણ ખોટું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણુના ઉદ્ગાતારૂપનો અસંભવ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઉદ્ગીયની માફક ઉદ્ગાતાનો ઉપદેશ પણ ઉપાસનાને લીધે છે. વળી પ્રાણુના બળવડે ઉદ્ગાતા પોતાનું કર્મ કરે છે. એટલે તેમાં અસંભવ હોતો નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે “વાવા ચ હ્યે સ પ્રાણે નોદગામના (બૃ૦ ૧, ૩, ૨૪) વાણી તથા પ્રાણવડે તેણે ઉદ્ગીયનું ગાન કર્યું.” જ્યારે આ પ્રમાણે કહેલ અર્થોનો ભેદ જોવામાં આવે છે તો પછી કેવળ વાક્યના કંઈએક અંશથી સાદૃશ્યતા લઈ એકજ પ્રકારનો અર્થ છે, એમ કહેવું

યોગ્ય નથી. કારણ કે અબ્યુદયવાળાં વાક્યોમાં તથા નપશુની કામનાવાળાં વચનોમાં કહેવું છે કે “ત્રેણાં તન્દુલાન્ વિભજેચ મધ્યમાઃ સ્યુઃસ્તાનમયે દાત્રે પુરોડાશ-મદ્દકાલ કુર્વાત તેણે ચોખાના ત્રણ ભાગ કરવા. તે માંહેલા વચલા ભાગનો અગ્રિહા-તાને માટે અદ્દકપાલરૂપ પુરોડાશ કરવો.” આ પ્રમાણે જો કે બેઉ પ્રકારનાં વચનો-માં નિર્દેશની એકતા છે, પણ ક્રમમાં ભેદ હોવાથી અબ્યુદયવાળાં વચનોમાં દશોદિ દેવનો ત્યાગ કરવાનો વિધિ છે તથા પશુયાગમાં કેવળ યાગનો વિધિ છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ ક્રમમાં ભેદ હોવાથી, વિદ્યાના સંબંધમાં ભેદ છે.

શુદ્ધિ:—પરોવરીયની માફક અર્થાત્ ઉદ્ગીયના સરખો ભેદ છે. જેમકે પરમા-ત્માના સ્વીકારના સંબંધમાં નીચે પ્રમા-ણેની બેઉ શ્રુતિઓમાં અધ્યાસની એકતા છે. જેમકે, “જાકાશો ભવેન્મો જ્યાયાનારાસઃ પરાવગમ (છાં ૧, ૯, ૧) સ દર પરીચીવાનુ-દ્વીયઃ સ ણ્ણોઽન્નતઃ (છાં ૧, ૯, ૨) આકાશ

× અબ્યુદયવાળા વાક્યો:—ઔદસને દહાડે અમાસનો વાતિથી દશ કર્મ માટે જે મન-માન પ્રવૃત્ત થાય છે તેણે ચોખા, દહી તથા દૂધરૂપી હવિ દર્શદેવતાને આપવા માટે સંકલ્પ કરેલ હોય છે. હવે ચંદ્રમા પાંડળથી ઊગે છે. કાવનું અતિક્રમણ થવાથી જે હવિ સંકલ્પ કરી જૂદું કાઢી રાખેલ હોય છે તે હવિ મન્મથાનને પ્રેમ તથા પશુથી છૂટા પાડે છે. આ કારણથી તે હવિને સકલ્પેવા દર્શદેવોથી છૂટું પાડતું તથા મધ્યમ અર્થાત્ પોણીઆ ચોખાને આઠ કપાવમા મૂની અગ્નિને પુરોડા-શરૂપે આપવા. આખા ચોખા દહીમા મેજવી દંદ્રને આપવા તથા ઝીણા ચોખા દૂધમા રાંધી સિપુને આપવા.

+ પશુકામવાક્ય—જે પશુની કામના-વાળો છે, તેણે અમાવાસ્થાને દિવસે યજ્ઞ કરવો. ત્યાર બાદ વાહરણને તેની માતા ગાયથી દૂર કરવો. આ રીતે અબ્યુદય તથા પશુકામનાના યાગનો વિધિ એક સરખો છે. પણ વસ્તુને દૂર કરી તેની મા પામેથી છોડી અન્ય સ્થાન પ્રતિ લઈ જવાનો વિશેષ ક્રમ છે. માટે પશુ-કામમા અન્ય યાગનું વિધાન છે તથા અબ્યુદય વાક્ય સાથે તેની એકતા નથી.

— પર કહેતા પ્રાણુ આદિ, તેના કર્મનાં બેજ અર્થાત્ આકાશ ત્ પરમાત્મા. પનુ આ સ્થળે ઉદ્ગીય રેતું.

એ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તથા તે સર્વના પરમ અચનરૂપે અર્થાત આશ્રયરૂપે છે.” આકાશ એ સર્વોત્તમ ઉદ્ગીથરૂપ તથા અનંતરૂપે છે.” આ પ્રમાણે પરોવરીય અર્થાત આકાશાદિ ગુણવાળી ઉદ્ગીથની ઉપાસના, આદિત્યમાં રહેલ હિરણ્યરશ્મશ્રુ આદિ ગુણવાળી ઉદ્ગીથની ઉપાસનાથી જૂદી છે.

આ પ્રમાણે એક શાખામાં પણ એક ખીલના ગુણનો ઉપસંહાર નથી, તો પછી લિન્ન લિન્ન શાખાઓમાં લિન્ન લિન્ન ઉપાસનાઓ હોય તો તેમાં શું જ પૂછવું ? (૭)

શિષ્ય:-આપ કહેશો કે, સંજ્ઞાને લીધે વિદ્યાની એકતા છે તો તે પણ આપતું કહેવું ઘરોળર નથી. કારણ કે, સંજ્ઞાની એકતા લેદવાળી વિદ્યામાં પણ હોય છે.

ગુરુ:-પણ ત્યાં સંજ્ઞામાં એકતા છે ત્યાં વિદ્યામાં પણ એકતા છે. આ જ બાળત વ્યાસે ૮મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૮ મું.
સંજ્ઞાની એકતાથી શું વિદ્યામાં એકતા ?

મંજાતશ્ચેત્તદુક્તમસ્તિ તુ તદપિ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-સંજ્ઞાની એકતા પ્રસિદ્ધ લેદવાળી વિદ્યામાં પણ કહેલી ભેવામાં આવે છે. તો પછી સંજ્ઞાને લઈ વિદ્યામાં એકતા છે, એ આપતું કહેવું યોગ્ય નથી. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-આપણે એમ કહીએ કે, સંજ્ઞાના એકપણાથી વિદ્યાની એકતા છે. આ પ્રમાણેની યોગ્યતા હોવી જોઈએ. કારણ કે જે ઉચ્ચે ઉદ્ગીથરૂપી વિદ્યા, આ પ્રમાણેની એક જ સંજ્ઞા છે. આ પ્રમાણે આપ કહેશો તો તે પણ બની શકશે નહિ. કારણ કે આગળના સૂત્રમાં જ તે બાળતત્ત્વ નિરૂપણ કરેલું છે. કારણ કે ‘તિના અક્ષરોની પ્રમાણતા છે. પણ સંજ્ઞાતું એક તત્ત્વ બાહ્ય પ્રમાણરૂપે છે. ઉદ્ગીથ શબ્દ માત્રના પ્રયોગથી વ્યવહાર કરનારા લોકો જ ઉપચાર કરે છે. વળી પ્રસિદ્ધ લેદવાળી પરોવરીય આદિ ઉપાસનામાં ઉદ્ગીથવિદ્યા, આ પ્રમાણેનું સંજ્ઞાતું એકપણું છે. જેવી રીતે એક જ કાઠક ગ્રન્થમાં કહેલ અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણ માસ આદિ પ્રસિદ્ધ લેદોને વિષે કાઠકરૂપી એક જ સંજ્ઞા ભેવામાં આવે છે, તેમ જ આ રથને પણ થશે.

ગુરુ:-પણ ત્યાં આગળ કોઈ પણ રીતનો લેદ હોતો નથી, ત્યાં આગળ સંજ્ઞાની એકતાને લીધે, જેમ સંવર્ગવિદ્યા આદિમાં થાય છે તેમ વિદ્યાની એકતા ભલે થાઓ. પણ આ રથને તેમ નથી. (૮)

શિષ્ય:-ઉદ્ગીથને શું અધ્યાસરૂપે, અપવાદરૂપે, એકત્વરૂપે કે વિશેષણરૂપે માનવું ?

ગુરુ:-ઉદ્ગીથને વિશેષણરૂપે માનવું તથા આ જ બાળત વ્યાસે ૯મા સૂત્રવડે નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે:-

અધિકરણ ૪ યુ-સૂત્ર ૯ મું.

ઓંકાર વ્યાપકરૂપે.

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥१॥

સૂત્રાર્થ:-સર્વ વેદમાં ઓંકારની વ્યાપ્તિ છે, માટે ઉદ્ગીય વિશેષણરૂપે છે, એમ કહેવું દોષરહિત છે. (૯)

टीका-शिष्य-“ओमित्येतदक्षामुदगीय-मुपासीत (छा० १,१,१) ओम् એવી ઉદ્ગીયરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ રથળે અક્ષર તથા ઉદ્ગીય શબ્દની એકતા છે, એમ શ્રુતિમાં જણાય છે. હવે આમાં અધ્યાસ, અપવાદ, એકતા તથા વિશેષણ, આ રીતના પદોનો ભાસ થવાથી આ ચારમાંથી કયો પક્ષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, તે આપ જણાવશો? જે વસ્તુમાંથી એક વસ્તુનો વિચાર નાશ પામ્યા વિના થીજે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું નામ અધ્યાસ કહેવાય છે. જે વસ્તુને વિશે જિજ્ઞાસુ વિચાર લાગેલો હોય છે તે વસ્તુમાં તે વિચારનો આરોપ થયેલો કહેવાય છે. જેવી રીતે પ્રજ્ઞાના વિચારમાં નામનો આરોપ કરવામાં આવે છે, પણ પ્રજ્ઞાના વિચારવડે તેમાંથી નામનો વિચાર નાશ પામેતો નથી. દાખલા તરીકે પ્રતિભા આદિમાં વિષ્ણુ આદિના વિચારરૂપ અધ્યાસ થાય છે. આ જ પ્રમાણે અક્ષર પ્રજ્ઞામાં ઉદ્ગીયના વિચારનો અધ્યાસ થાય છે અથવા તો ઉદ્ગીયમાં અક્ષર પ્રજ્ઞાનો વિચાર થાય છે. કેઈ એક વસ્તુમાં પૂર્વે મિથ્યા વિચારનો ત્યારે નિશ્ચય થયેલો હોય છે તથા

ત્યાર પછી તેને વિષે યથાર્થ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ મિથ્યા બુદ્ધિનો જે નાશ, તેનું નામ અપવાદ છે. દાખલા તરીકે દેહ તથા ઇન્દ્રિયના સમૂહવિષે જે આત્મ-બુદ્ધિ થાય છે, તેનો પાછળથી તત્ત્વમય આદિ યથાર્થ બુદ્ધિવડે નાશ થઈ આત્મા-માંજ જે આત્મબુદ્ધિ થવી, તેનું નામ અપવાદ અથવા તો દિશામાં ભ્રાંન્તિરૂપી બુદ્ધિની નિવૃત્તિ દિશાના ખરા જ્ઞાનથી થાય છે. આ રીતે આ રથળે પણ અક્ષર બુદ્ધિના જ્ઞાનવડે ઉદ્ગીય બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અથવા તો ઉદ્ગીય બુદ્ધિવડે અક્ષર બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. જે અક્ષર તથા ઉદ્ગીય શબ્દનો એકજ અર્થ થતો હોય તો તે એકત્વરૂપે કહેવાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણને દ્વિજોત્તમ અથવા ભૂમિદેવ કહેવામાં આવે છે. અર્થ વેદને વિષે વ્યાપી રહેલો એવા ઓંકાર અક્ષર બોલતી વખતે ઉદ્ગાતાને વિશેષ પ્રકારનો જે બોધ થયો, તેનું નામ વિશેષણ છે. દાખલા તરીકે જે કમળ કાળું છે તે તું લાવ. તેમ આ રથળે પણ જે ઉદ્ગીયરૂપ ઓંકાર છે, તેની જ તું ઉપાસના કર આ પ્રમાણે એક જ મગ્ગા વચ્ચેનો ત્યાં જેવામાં આવે છે, તેવે રથળે અનેક પક્ષનો પ્રતિભાસ થાય છે, તેમાંથી કયા પક્ષનો નિશ્ચય કરવો, તે આપ મને જણાવશો?

ગુરુ-આજ હેતુને લઈ “व्याप्तेश्च समञ्ज-सम् આ રીતનું સૂત્ર કહ્યું છે. અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે જ શબ્દ વાપરેલો છે, તે જ શબ્દના અર્થમાં છે તથા ગ્રહ પ્રકારના

પક્ષોત્તર ખંડન કરવા માટે જ ત્વ શબ્દ વા-
પરેલો છે. આ રથળે ત્રણે પક્ષો દર્શિત છે.
તેથી તે પક્ષોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો
છે. કેવળ વિશેષણ પદ્યજ દોષ રહિત છે,
માટે તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-પણ અધ્યાસના સંબંધમાં જે
બુદ્ધિ અન્ય વસ્તુનો આરોપ કરે છે, તે
બુદ્ધિને જ શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ ઉત્પન્ન
કરવાનો પ્રસંગ આવશે. તેમજ ક્ષણની
કટપના કરવાનો પ્રસંગ આવશે. ક્ષણ ત-
રીકે ક્ષુતિમાં કહ્યું છે કે “આપચિત્તા હ વૈ વા-
માના ભવતિ (છાં ૧, ૧, ૭) જે અથ પ્રમાણે
જાણી અક્ષરરૂપ ઉદ્ગીયની ઉપાસના
કરે છે, તે ખચીત ક્રમોની પ્રાપ્તિ કરવા-
વાળો થાય છે.”

શુર-આ પ્રમાણે માનવું યોગ્ય નથી.
કારણ કે તે ક્ષણ અન્ય વસ્તુનું છે. કારણકે
અચુક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી, તે ક્ષણ દર્શિતું
છે, પણ ઉદ્ગીયરૂપ અધ્યાસનું ક્ષણ તે
કહેવાઈ શકે નહિ અપવાદ માનીએ તો
પણ ક્ષણનો અભાવ સમાન જ છે.

શિષ્ય:-મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિરૂપ
ક્ષણ છે, એમ કહીએ તો કેમ?

શુર-તેમ કહેવાઈ શકે નહિ કારણ
કે મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી, એમાં
કોઈ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા નથી. વળી
આ રથળે કદાપિ ઝંકારમાંથી ઝંકાર બુ-
દ્ધિનો નાશ થતો નથી, તેમજ ઉદ્ગીય-
માંથી ઉદ્ગીય બુદ્ધિનો નાશ થતો નથી.
વળી આ વચન વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા
માટે છે, એમ પણ નથી. કારણ કે ઉપા-

સના વિધિમુખવાળું આ વચન છે. વળી
ઝંકાર તથા ઉદ્ગીય એકત્વરૂપે છે, એ
અર્થ પણ બધ બેસતો નથી. કારણ
કે જો તેમ માનીએ તો પછી જે
શબ્દોનું કહેવું પ્રયોજન વિનાનું થાય.
કારણ કે એમાંથી એકવડે જ કરેલા
અર્થનો યોધ થાય છે વળી ક્ષેતાના
વિષયરૂપ અગ્નિહોત્રના વિષયમાં
ઝંકાર શબ્દથી દર્શાવાતા અક્ષર પ્રજ્ઞની
ઉદ્ગીય શબ્દરૂપે પ્રસિદ્ધિ નથી. તેમ જ
સામાના સર્વ દ્વિતીય ભક્તિમાં અર્થાત
ચતુર્વેદમાં પણ ઉદ્ગીય શબ્દથી ઝંકાર
શબ્દની સિદ્ધિ નથી. એ તેમ હોય તો
બેઠને વિશે ભિન્નતા રહે. આ પ્રમાણે
હોવાથી હવેતમાં એમ સિદ્ધ થાય છે કે,
વિશેષણરૂપે છે. કારણ કે ઝંકાર અક્ષર
વ્યાપકરૂપે છે, એમ સર્વ વેદમાં કહ્યું છે.
સર્વના વ્યાપકરૂપ અક્ષર પ્રજ્ઞ વિશેષ
થવાનો પ્રસંગ બને નહિ, પણ ઉદ્ગીય
શબ્દ અક્ષર પ્રજ્ઞના વિશેષણરૂપે છે.

શિષ્ય:-ઉદ્ગીયના અવયવરૂપ ઝંકાર-
ને માનીએ તો કેમ? આ પદ્યમાં
પણ એક જ પ્રકારની લક્ષણા રહેલ છે.
કારણ કે તેમ થવાથી ઉદ્ગીય શબ્દને
પણ અવયવની લક્ષણા ઉત્પન્ન થશે.

શુર:-આ તારૂં માનવું ખટું છે. લક્ષ-
ણમાં પણ આમીપ્યતા તથા દૂરતા હોય
છે. અધ્યાસ પક્ષે એક પદ્યાર્થમાં અન્ય
પ્રકારની બુદ્ધિ થવી, આ પ્રમાણે દૃગ્તા
વાળી લક્ષણા રહેલી છે. પણ વિશેષણનો
પક્ષ માનીએ તો અવયવની નિરૂપણવડે
અવયવનો યોધ થાય છે, આ રીતે

સમીપતાની લક્ષણ છે. જેમ પટ તથા ગાય આદિ સમૂહવાચક શબ્દથી તેમાં રહેલ અવયવનું પણ નિરૂપણ થાય છે, તે જ પ્રમાણે ઔકારથી ઉદ્ગીયનું નિરૂપણ બની શકે છે. માટે ઔકાર અક્ષર વ્યાપકરૂપે હોવાથી, ઉદ્ગીય તેના વિશેષણરૂપે છે. આ બાબત યોગ્ય છે તથા તેમ થવાથી કોઈ રીતના દોષનો મંલવ આવી પડશે નહિ. (૯)

શિષ્ય:—એક શાખામાં જે ગુણોનું નિરૂપણ કરેલ હોય, તે ગુણોનું ગ્રહણ અન્ય શાખામાં થઈ શકે કે નહિ ?

ગુરુ:—સર્વ શાખાઓમાં અલેદ હોવાથી એક સ્થળમાં કહેલા ગુણોનો અન્ય સ્થળે પણ સંભવ છે. આ જ બાબત ૧૦મા સૂત્રવડે વ્યાસ ભગવાને નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરી છે:—

અધિકરણ ૪ થું—સૂત્ર ૧૦ મું.

સર્વમા અભેદને લીધે ગુણમા અભેદ.

સર્વાભેદાદન્યત્રેમે ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ—સર્વમાં અભેદ છે, માટે એક સ્થળે કહેલા ગુણો અન્ય સ્થળે પણ સ્વીકારાય. (૧૦)

ટીકા:—શિષ્ય—વાણ તથા છાંદોગોના પ્રાણસંવાદમાં કહેલું છે કે, પ્રાણ શ્રેષ્ઠ આદિ ગુણથી યુક્ત હોવાને લીધે ઉપાસ્યરૂપે છે. ત્યાં આગળ વસ્તુમાન આદિ ગુણોથી યુક્ત વાદ્ આદિનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. વળી તે જ વસ્તુમાન

આદિ ગુણો પ્રાણમાં પણ અર્પણ કરેલા છે. જેમકે કહ્યું છે કે, યદ્વા અહ વસિષ્ઠાઽસ્મિ ત્વં તદ્વસિષ્ઠોઽસિ (બૃં ૬, ૧, ૧૪) તમો દ્રવ્યવાનરૂપે રહેલ હોવાથી મારાથી દ્રવ્યવાનરૂપે રહેવાયું છે.” કૌષીતકી આદિ અન્ય શાખાઓમાં ન્યાં પ્રાણુનું નિરૂપણ કરેલ છે, ત્યાં પ્રાણુનું શ્રેષ્ઠપણું દર્શાવ્યું છે. જેમકે, “અયાતો નિઃશ્રેયસાદાનમ્ એતા હ વે દેવતા અહ શ્રેયસે વિષદમાનાઃ (કૌં ૨, ૧૪) શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં હવે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. ખરેખર આ સર્વ દેવો માંહોમાંહે પોતાની શ્રેષ્ઠતાને માટે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા.” પણ વસિષ્ઠ અર્થાત્ દ્રવ્યવાન આદિ ગુણોનું શ્રેષ્ઠપણું કશે કહ્યું નથી. હવે ન્યારે વસિષ્ઠત્વાદિ ગુણોનું નિરૂપણ કોઈએક સ્થળે જ કરવામાં આવ્યું છે, તો પછી તે ગુણો સર્વ સ્થળે ગ્રહણ થઈ શકે કે નહિ ?

ગુરુ:—આ ગુણો અન્ય સ્થળે પણ લેવાઈ શકે.

શિષ્ય:—તે કેવી રીતે બને ? શ્રુતિમાં ન્યાં પ્રાણુનું નિરૂપણ કર્યું છે ત્યાં આગળ એ શબ્દનું સૂચન કર્યું છે. જેમકે, “અયો ય એવ વિદ્વાન્ પ્રાણે નિઃશ્રેયસ વિદિત્વા જે આ પ્રમાણે જાણે છે, તે પ્રાણમાં શ્રેષ્ઠપણું રહેલ છે, તે પણ જાણે છે.” આ રીતે ન્યાં ન્યાં વેદ વસ્તુનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં એ શબ્દનો પ્રયોગ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. એ શબ્દ જે વસ્તુ સમીપમાં હોય, તેનો આશ્રય કરનારો છે. પણ એ વિશેષણ-

વાળો ગુણોનો સમૂહ બીજે સ્થળે નિરૂપણ કરવો યોગ્ય નથી. માટે પોતાના પ્રકરણમાં જે ગુણો દર્શાવ્યા હોય, તે સિવાયના અન્ય ગુણોની ત્યાં અપેક્ષાનો અભાવ છે.

ગુરુ:-આ બાબતનું નિરાકરણ કરે, તે તું એક ચિત્તથી સાંભળ. દ્રવ્યવાન આદિ કોઈએક સ્થળે કહેલા ગુણો અન્ય સ્થળે પણ લઈ શકાય

શિષ્ય:-આપ એમ માનો છો, તેમાં શું કારણ છે ?

ગુરુ:-સર્વાત્ર અભેદ છે, એ જ તેમાં કારણ છે. અર્થાત્ સર્વ સ્થળે અભિન્નરૂપ એક એવા પ્રાણ વિજ્ઞાનનું જ જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે પ્રાણ વિજ્ઞાનની મર્વ સ્થળે એકતા છે. જ્યારે વિજ્ઞાનમાં અભેદ છે, તો પછી એક સ્થળે દર્શાવેલા ગુણોનું અન્ય સ્થળે ગ્રહણ કેમ ન થઈ શકે ?

શિષ્ય:-તે તે સ્થળે જ શબ્દરૂપી વિશેષણવડે ભેદ દર્શાવાય છે તથા તે ભેદવડે જ વિશેષણવાળા ગુણસમૂહનું નિરૂપણ વેદના સંબંધમાં થાય છે.

ગુરુ:-આના મંબધમાં હું કહું, તે તું સાંભળ. જો કે કૌપીતકી પ્રાદ્યણમાં આવેલ જ શબ્દવડે વાજસનેયી પ્રાદ્યણમાં આવેલો " ગુણસમૂહ, સમીપતાને અભાવ હોવાને લીધે દર્શાવ્યો નથી, તો પણ તે જ વિજ્ઞાનમાં વાજસનેયી પ્રાદ્યણમાં આવેલ જ શબ્દના વિશેષણથી તે ગુણ દર્શાવેલ છે. માટે અન્ય શાખામાં દર્શાવેલો ગુણ હોય, છતાં અભિન્ન એવા વિજ્ઞાનની સાથે તે જોડાય છે, માટે

પોતાની શાખામાં રહેલ ગુણોને લઈ તે વિજ્ઞાન ભિન્ન થતું નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી શ્રુતની હાનિ અથવા તો અશ્રુતની કલ્પના થતી નથી. કારણ કે એક શાખામાં શ્રવણ કરેલા ગુણો સર્વ સ્થળે શ્રવણ કરેલા થાય છે. કારણ કે જે ગુણીરૂપ વિજ્ઞાન છે, તેના ભેદનો અભાવ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે દેવદત્ત, જે પોતાના દેશમાં શૌર્ય આદિ ગુણોવડે પ્રસિદ્ધ છે, તે જો બીજા દેશમાં જાય તથા ત્યાં તેના ગુણો બીજાઓ નહિ જાણતા હોય, તેથી કાંઈ તે શૌર્યાદિ ગુણથી રહિત થતો નથી. ત્યાં દેશાંતરમાં પણ તેની સાથે વિશેષ પરિચય થવાથી, તેના ગુણોની વિભાવના થઈ શકે છે. આ જ પ્રમાણે ધ્યાનરૂપી પરિચયવડે અન્ય શાખામાં જે કાંઈ ઉપાસ્ય ગુણો કહેલા છે, તે અન્ય શાખામાં પણ અર્પણ કરી શકાય. માટે મર્વ ધર્મ એક જ પ્રધાનરૂપ વિજ્ઞાનની સાથે જોડાયેલા છે. તેમ છતાં સર્વ સ્થળે તે ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. (૧૦)

શિષ્ય:-પ્રધાનરૂપ વિજ્ઞાનના આનંદ આદિ ગુણો જે શ્રુતિએ દર્શાવ્યા છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-આ આનંદ આદિ ગુણો પણ સર્વ શાખામાં એક જ સરખા જણવા. આ જ હેતુથી બ્યામ ભગવાને ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૧ મું.

આનંદ આદિ ગુણોની એકતા.

આનંદાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રધાનના આનંદ આદિ જે ગુણો છે, તે પણ સર્વત્ર સમજવા. (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિઓ કે જે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારી છે, તેઓમાં બ્રહ્મના સંબંધમાં કેટલાક ધર્મો કહેલા છે. જેવા કે બ્રહ્મ આનંદરૂપે, વિજ્ઞાનધનરૂપે, સર્વગતરૂપે તથા સર્વાત્મારૂપે છે હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, બ્રહ્મના આનંદ આદિ જે ગુણો શ્રુતિએ કહેલા છે, તે ત્યાં જ આગળ લેવા કે તે સઘળા ગુણો સર્વ સ્થળે પણ લઈ શકાય ? મારું માનવું તો એમ છે કે, જેમ શ્રુતિમાં વિભાગ છે, તે પ્રમાણે ધર્મમાં પણ વિભાગ હોવો જોઈએ.

ગુરુ:-પ્રધાનસ્વરૂપ બ્રહ્મના આનંદ આદિ જે ધર્મો છે, તે સઘળા સર્વ સ્થળે પ્રાપ્ત કરી શકાય.

શિષ્ય:-આપ એમ કેવી રીતે કહો છો ?

ગુરુ:-સર્વ સ્થળે જ્ઞાનનો અલેહ છે, તેથી એમ છે. સર્વ સ્થળે વિશેષ્યરૂપ બ્રહ્મ પ્રધાનરૂપે તથા એકરૂપે છે વળી તેમા કોઈ રીતનો ભેદ નથી. માટે બ્રહ્મના જે કાંઈ ગુણો છે તથા જે કાંઈ પૂર્વના અધિકરણમાં દર્શાવેલા છે તે, દેવદત્તના શૌર્ય આદિ ગુણના દૃષ્ટાંતની માફક સર્વ સ્થળે ચોછ શકાય. (૧૧)

શિષ્ય:-આપનું કહેવું યોગ્ય છે. પણ પ્રિય શિરસ્ત્વ આદિ જે બ્રહ્મના ગુણોનું નિરૂપણ કરેલ છે, તેની પણ યોજના સર્વ સ્થળે થવી જોઈએ. તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં આનંદમય આત્માના સંબંધમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે-“તસ્ય પ્રિય-મેવ શિરઃ મોદો દક્ષિણઃ પદ્મ । પ્રમોદઃ ઉત્તરઃ પદ્મઃ આનન્દ આત્મા વ્રજ્ઞ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા (તૈ. ૨, ૫) આ વિજ્ઞાનમય પુરૂષનું ઈદ્ર વસ્તુના દર્શનથી થતું સુખ મસ્તકરૂપે છે, તેનો મોદ અર્થાત્ ઈદ્ર વસ્તુની પ્રાપ્તિથી થતું સુખ તેની ડાળી પાખરૂપે છે, આનંદ તેના શરીરરૂપે છે તથા બ્રહ્મ એ પુરૂષ તથા પ્રતિષ્ઠારૂપે છે.”

ગુરુ:-આ પ્રિય આદિ ધર્મોની સર્વ સ્થળે અપ્રાપ્તિ છે. કારણ કે આ રીતના ભેદનો સંભવ વૃદ્ધિ તથા ક્ષય હોય તો સંભવે, માટે તે અયોગ્ય છે. આ જ કારણથી ૧૨મા સૂત્રમાં વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૨ મું.

બ્રહ્માં વૃદ્ધિક્ષયનો અભાવ.

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરુપચયાપચયો
હિ મેવે ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રિય પ્રમોદ આદિ ધર્મોની પ્રાપ્તિ સર્વ સ્થળે થતી નથી. કારણ કે વૃદ્ધિ તથા ક્ષય ભેદને લઈને સંભવે છે (૧૨)

ટીકા:-ગુરુ:-પ્રિય શિરસ્ત્વાદિ ધર્મો, જે કે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા છે, તેની પ્રાપ્તિ અન્ય સ્થળે નથી. કારણ કે પ્રિય, મોદ, પ્રમોદ તથા આનંદ, આ સર્વ

ગુણો એક બીજાની અપેક્ષાને લઈને, તેમ જ અન્ય લોકતાની અપેક્ષાને લીધે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપે જોવામાં આવે છે. જે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયનું અસ્તિત્વ બ્રહ્મમાં હોય તે પછી લેદ મંભવે. વળી બ્રહ્મ તે લેદથી રહિત છે, કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एकमेवाद्वितीयम् (છાં ૬, ૨, ૧) બ્રહ્મ એક તથા દ્વિત્વાવધી રહિત છે.” વળી આ પ્રિય શિરસ્ત્વાદિ બ્રહ્મના ધર્મો શરીરના ધર્મોરૂપે છે, એમ અમે “आनन्दमयोऽन्यासात् (બ્રં સૂં ૧, ૧, ૧૨) આવડે નિરૂપણ કરાયેલ છે. વળી પરબ્રહ્મમાં મનનો પ્રવેશ થઈ શકે, તેના ઉપાય માટે આ ધર્મોની કલ્પના કરેલી છે; પણ દૃષ્ટ્યરૂપે નહિ, આમ માનીએ તો તે ઠીક છે. પણ આ પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ ધર્મોની અન્ય રીતે અપ્રાપ્તિ છે. આ બ્રહ્મના ગુણો છે, માટે તેનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ, એવું જાણીને તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. બીજું આ પ્રિય-શિરસ્ત્વાદિ ધર્મોની અપ્રાપ્તિવડે અન્ય નિશ્ચિત કરેલા બ્રહ્મના ધર્મોનો ઉપાસનાને માટે ઉપદેશ કરેલો છે. પણ તે સર્વ ધર્મને “संयद्वाप्त तया” સત્ય કામત્વાદિને વિષે લાગુ પાડવા. આ પ્રમાણે ઉપાસ્ય-રૂપ બ્રહ્મ એક છે, પણ કમનો લેદ હોવાથી ઉપાસનામાં લેદ હોય છે. જેથી એકબીજા ધર્મોની એકબીજાવિષે પ્રાપ્તિ થતી નથી. દાખલા તરીકે જે નારીઓ એક રાત્રીની ઉપાસના કરે છે. તેમાં એક છત્રી ધરે છે તથા બીજી ચમ્મર ધરે છે

• જેને વિષે સર્વ ઉપાસવા યોગ્ય ધર્મના હોનો લય થાય છે, તેનું નામ સયદ્વાપ્ત

આ રીતે જેમ ઉપાસ્ય એક છે, પણ ઉપાસનામાં લેદ છે, તેમ આ રીતે પણ ધર્મની વ્યવસ્થામાં લેદ જોવામાં આવે છે. ત્યારે લેદવ્યવસ્થાર હોય છે ત્યારે મગુણ બ્રહ્મમાં વૃદ્ધિ ક્ષયાદિ ગુણની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. પણ નિર્ગુણ પરબ્રહ્મવિષે આ પ્રાપ્તિ નથી. માટે જ કોઈએક શ્રુતિમાં મત્ય કામત્વાદિ ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલ હોય, તેની પ્રાપ્તિ મર્વ રીતે થાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. (૧૨)

શિષ્ય:-આનન્દાદિ જે ગુણો દર્શાવ્યા છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-આ આનન્દાદિ ગુણોની પ્રતીતિ સર્વ રીતે થાય છે, માટે બ્રહ્મ એક હોવાથી તેમાં વિષમતાની પ્રાપ્તિ થશે. આ જ હેતુથી તેરમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અકરધિણુ દર્શન-સૂત્ર ૧૩ મું.

બ્રહ્મના આનન્દાદિ ગુણોનું નિરૂપણ.

इतरेत्वंयंस्तमान्यात् ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-આનન્દાદિ ‘બીજા ધર્મો વિષયના સામાન્યપણાથી બ્રહ્મમાં પ્રતિપાદન થાય છે. (૧૩)

ટીકા-ગુરુ-બીજા આનન્દાદિ ધર્મોનું બ્રહ્મના સ્વરૂપના પ્રતિપાદન માટે જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે કેવળ વિષયના સામાન્યપણાથી છે. પ્રતિપાદ્યરૂપ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ ધર્મો તો એક જ છે તથા આ સર્વ ધર્મોની પ્રતીતિ તો ‘મર્વ’ રીતે હોય છે, માટે તેમાં વિષમતા છે. પણ આ

સર્વ ગુણો બ્રહ્મપ્રાપ્તિના પ્રયોજન માટે છે. (૧૩)

શિષ્ય:-બ્રહ્મથી પર કોઈ નથી તો પછી આ ગુણોનું નિરૂપણ શા માટે કર્યું હશે? કારણ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ હોય, આ રીતના હેતુનો અભાવ છે.

ગુરુ:-સમ્યક્ પ્રકારે દર્શન થવા માટે આ ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ જ બાબત ૧૪મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૪મું.

ધ્યાન માટે સગુણનું નિરૂપણ.

આધ્યાનાય પ્રયોજનામાયાત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-આધ્યાન અર્થાત્ સમ્યક્ દર્શનને માટે ધર્મનું નિરૂપણ છે. બાકી બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજું હોય, એ રીતના પ્રયોજનનો અભાવ જ છે. (૧૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-કોકોપનિપદમાં કહ્યું છે કે, “ઈન્દ્રિયેભ્યઃ પરા ત્વર્ગા અર્થેભ્યથ પરં મનઃ મનસસ્તુ પગા બુદ્ધિઃ (કં ૩, ૧૦) ઇન્દ્રિયો કરતાં તેના વિષયો વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે, વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે તથા મન કરતાં બુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ છે.” આ રીતનો આરંભ કર્યો છે તથા પાછળના જ મંત્રમાં કહ્યું છે કે, “પુરુષાત્ પરં કિંચિન્ના કાઠા ના પગ ગતિઃ (કં ૩, ૧૧) આ પુરૂષ કરતાં કોઈ વધારે ઉત્કૃષ્ટ નથી. આ સર્વથી ઉપરની હદ છે તથા સર્વોત્કૃષ્ટ ગતિ છે.” આ રથજે મને શંકા એ થાય છે કે, આ સર્વ ગર્ગ આદિ ગુણોનું પ્રતિપાદન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠપણાને લઈને છે કે પુરૂષ

આ સર્વ અર્થો કરતાં પર છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા માટે છે?

આ સર્વોત્ત્ત્વ શ્રેષ્ઠપણાવટે પ્રતિપાદન છે, એમ મારું તો માનવું છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “ઇદમત્માત્મન મિદત્માત્મન આ આના કરતાં પર છે, વળી આના કરતાં પર છે.” વળી પરપણાથી પ્રતિપાદન કરનારા અનેક વિષયો હોય તો વાક્યનો લેહ થવો જોઈએ. આપ એમ કહો કે, એમાં દોષ નથી. કારણ કે અનેક વાક્યો છે, એમ પ્રતિપાદન થાય છે. અનેક વિષયો પરપણાથી યુક્ત છે, એમ પ્રતિપાદન કરવા અનેક વાક્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે તે વાક્યોમાંથી દરેક વચન પરપણાનું પ્રતિપાદન કરવાવાળું છે.

ગુરુ:-આ પ્રમાણે તારું જે કહેવું છે, તેના સંબંધમાં હું કહું તે સાંભળ. આ સર્વ અર્થથી પરરૂપ પુરૂષનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. આ દરેક અર્થનું પરરૂપ પ્રતિપાદન કરવું યોગ્ય નથી.

(કં ૩, ૧૫) આ પ્રમાણે જે અધિકારી પુરુષ બાણે છે, તે મૃત્યુના સુખમાથી નીકળી જાય છે.” વળી એકબીજાથી પૂર્વાપર પરસ્પરના પ્રવાહનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે પુરુષની પ્રતિપત્તિમાટે છે આ જ હેતુથી પરનો પ્રતિવેધ કરી કાઢા શબ્દથી પુરુષમા આદર દર્શાવ્યો છે. આ અર્થસૂચન આધ્યાન માટે છે અર્થાત્ સમ્યક્ પ્રકારનાં દર્શનમાટે છે ધ્યાનનો ઉપદેશ એ છે કે, સમ્યક્ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર થવો. પણ આ ધ્યાન પોતે પ્રધાન રૂપે નથી. (૧૪)

શિષ્ય-“બીજા કયા શબ્દવડે પુરુષનું જ પ્રતિપાદન થાય છે ?

શુરુ-આત્મશબ્દના નિરૂપણથી પણ પુરુષનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. આ જ બાબત ૧૫ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે. જેમકે,—

અધિકરણુ ઉચ્ચ-સૂત્ર ૧૫ મું.

પુરૂષ આત્મારૂપે.

આત્મશબ્દાચ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ-આત્મા શબ્દથી પુરૂષનું જ પ્રતિપાદન થાય છે. (૧૫)

ટીકા:-શુરુ:-પુરૂષની પ્રતિપત્તિ અર્થે ઇન્દ્રિયોના મમૂહનું નિરૂપણ કરેલ છે. આ જ કારણથી શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “एष सर्वेषु भूतेषु सुहोता न प्रकाशते, दस्यते त्वमृषया बुद्ध्या मन्त्रया सूक्ष्मदर्शिनિ (કં ૩, ૧૨) સર્વ પ્રાણી માત્રમાં તેનું સ્વરૂપ ગૂઢ હોવાથી તે આત્મા પ્રકટ દેખાતો નથી. પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારા પુરૂષોવડે

એકાગ્ર અર્થાત્ પુરૂષનાં ઉપદેશોલા મહા વાક્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તે જોવાય છે, અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.” આ પ્રમાણે પ્રકૃત પુરૂષ જ આત્મારૂપે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે આથી લિંગ અનાત્મરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, તે હૃદયેયરૂપે છે તથા સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવડે ગમ્ય થઈ શકે છે. વળી તે પુરૂષના વિજ્ઞાનને માટે ધ્યાનનું નીચે પ્રમાણે વિધાન કર્યું છે. જેમકે, “वच्छेद्वाद्मनसी प्राज्ञः (કં ૩, ૧૩) વિવેકીએ વાણી તથા મનને નિયમમાં રાખવાં જોઈએ” વળી ધાનુમાનિકમપ્યેકેવામ (અં ૧, ૪, ૧) આમ અનેક પ્રકારે નિરૂપણ કરેલ છે. આ રીતે પુરૂષના જ સંબંધમા અનેક પ્રકારનો મત શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે, પણ બીજાના સંબંધમાં નહિ વળી કહ્યું છે કે, “सोऽप्यन पारमार्थोति तद्विष्णोः परम पदम् (કં ૩, ૬) તે સંસારના પારને પારે છે. આ જ વિષ્ણુના પરમ સ્થાનરૂપે છે.” આમાં સંસારના પારરૂપે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે, આ રીતની ઇચ્છા થવે ઇન્દ્રિયાદિતું અતિ કમણુ કરવાથી પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતના પુરવારનો સમાવેશ થાય છે, એમ નિશ્ચય થાય છે (૧૫)

શિષ્ય-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં વચનથી એમ જણાય છે કે, પરમેશ્વરથી આશ્રિત હોઈ લિંગ ઇશ્વરથી લોકસૃષ્ટિ કરાય છે શુ આ બાબત ચોચ છે કે નહિ ?

શુરુ-ના, ત્યાં પણ આત્મા શબ્દથી
પર આત્માનું જ અહણ થાય છે આ જ
હેતુને લઈ ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-
અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૬ મું.
આત્માથી પર શું છે ?

આત્મગૃહીતિરિતરવદુત્તરાત્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ-પાછળના વિશેષણો જોવાથી
જેમ બીજે સ્થળે છે, તેમ આત્માવડે
પરમાત્માનું જ અહણ થઈ શકે છે

ટીકા.-શિષ્ય-ઐતરેય શ્રુતિમાં કહ્યું
છે કે, “આત્મા વા દ્વમેક એવાય આસીના-
ન્યત્ર વિગ્નનમિત્ત સ ર્દક્ષત લોકાન્તુ સજા ઇતિ ॥
(ઐતં ૧,૧) જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે
કેવળ આત્મા જ આ જગતરૂપે અરેખર
હતો. આ પ્રકૃત આત્માથી વિલક્ષણ કાંઈ
પણ હતું નહિ તેણે અર્થાત્ પરમા
ત્માએ ઇચ્છા કરી કે, હું લોકને ઉત્પન્ન
કરું” વળી કહ્યું છે કે, “સ દર્શનગેવા-
નઘજ્ઞાત્મો મરીચીમરમાય (ઐં ૧, ૨)
તે પરમાત્માએ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા અર્થાત્
અલલોક, રશ્મિલોક, મરલોક તથા પાતાલ
લોકને ઉત્પન્ન કર્યા.” હવે આ સ્થળે
સંશય થાય છે કે, આત્મા શબ્દવડે કરીને
પરમાત્માનું અહણ થાય છે કે કોઈ અન્ય
વસ્તુનું? આ બેમાથી શી રીતે બને છે?
મારું માનવું તો એમ છે કે, અહીં
આત્મા શબ્દવડે પરમાત્મા લેવો યોગ્ય
નથી.

શુરુ-તું એમ કેવી રીતે કહે છે ?

શિષ્ય-વાક્યનો સંબંધ જોવાથી
આ રીતનું મારું માનવું છે.

શુરુ-વાક્યનો સંબંધ તો આ સ્થળે
ખુદલેખુદલે પરમાત્માનો વિષય હોય એમ
જણાય છે કારણ કે કહેલું છે કે, ઉત્પત્તિ-
ની પહેલાં કેવળ આત્મા જ હતો તેમ જ
કામનાપૂર્વક તે સ્રષ્ટારૂપે છે, આ રીતનું
વચન છે.

શિષ્ય-હું ધારું છું કે, આ સ્થળે
તેમ કહેવામા નથી આન્યુ. કારણ કે
લોકસૃષ્ટિનું નિરૂપણ છે જ્યારે પરમાત્મા જ
સ્રષ્ટારૂપે છે, એમ માનીએ તો પ્રથમ મહા
ભૂત સૃષ્ટિનું જ નિરૂપણ કરવું જોઈએ. પણ
આ સ્થળે તો પ્રથમ લોકસૃષ્ટિનું જ
નિરૂપણ કરવામા આવે છે. વળી લોકો
પચમહાભૂતથી યુક્ત હોય છે. વળી
અંભાદિતું લોકરૂપે નિરૂપણ કરવામાં
આન્યુ છે. જેમકે “અદોમ્મ પેરેણ દિવ ॥
(ઐતં ૧,૨) આ અલલોક સ્વર્ગ
લોકથી શ્રેષ્ઠ છે.” વળી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ-
વડે એમ નિશ્ચય થાય છે કે, પરમેશ્વરથી
આશ્રય કરાયેલ કોઈ બીજા ઇશ્વરવડે
લોકસૃષ્ટિ રચવામાં આવેલી હોવી
જોઈએ વળી શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે,
“આત્મવેદમમ આસીતુહ્યવિધ (બૃં ૧,
૪,૧) પુરૂષના રૂપને ધારણ કરતો
આત્મા પ્રથમ હતો” વળી સ્મૃતિમાં પણ
કહ્યું છે કે, “સ વૈ શરીરી પ્રથમ ત વૈ પુરુષ
ઉચ્યતે ॥ આદિકર્તા સમુતાના પ્રદ્યામે સમર્થત ॥
અરેખર પ્રથમ શરીરરૂપે તે જ હતો,
તેનું જ પુરૂષરૂપે નિરૂપણ કહેલું છે. તે જ
પુરૂષરૂપે કહેવાય છે મર્વ પ્રાણીમાત્રના કર્ત્વ-
રૂપ બ્રહ્મ જ પ્રથમ હતું.” વળી ઐત-
રેય શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અદોમ્મ

સૃષ્ટિઃ પ્રજાપતે રેતો દેવા" (ઐ. ૨, ૧, ૩) વીર્યમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય છે તથા દેવો પ્રજાપતિના વીર્યરૂપે છે." આ પ્રમાણે પૂર્વના પ્રકરણમાં પ્રજાપતિ કર્તારૂપે છે, એમ વિચિત્ર સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરેલ છે. ત્યાં પણ, આત્મા શબ્દને પ્રયોગ જોવામાં આવે છે જેમકે "આમૈ વેદમય્ર આસીં પુરુષવિષઃ (બૃ. ૧, ૪, ૧) પ્રથમ પુરુષરૂપે આત્મા જ હતો." આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ પહેલાં આત્માનો એક પણાનો નિશ્ચય થાય છે. માટે યોતાનો વિકાર હેતુરૂપે હોય એમ લાગે છે. વળી આ પુરુષને જ ચેતનરૂપે માનવાથી ઇચ્છા કરી આદિ વિશેષણ યોગ્ય લાગે છે. વળી કહ્યું છે કે, "તામ્યો ગમાનયત્તામ્યોઽશ્માનયત્તામ્ય પુરુષમાનયત્તા જનુવન્ (ઐત. ૪, ૨, ૨) તે ઇશ્વરે તે અભિમાની દેવોને માટે ગાયની આકૃતિવાળો પિણ્ડ અણ્યો અર્થાત્ પંચમહાભૂતોમાંથી ગાયના શરીરનો આકાર મેં એટલી કાઢી બતાવ્યો તે દેવો ગાયની આકૃતિ જોઈ બોલ્યા; આ ગાયનો દેહ લોગને યોગ્ય નથી, કારણ કે ગાયને ઉપરના ભાગમાં દાંત હોતા નથી માટે ઉપરના ભાગમાં દાંત હોય એવો દેહ ઉત્પન્ન કરો. આમ કહેવાથી તેઓને માટે અશ્વ આણ્યો અર્થાત્ પંચભૂતમાંથી અશ્વ સ્વરૂપ બનાવી તે બતાવ્યું. તે અશ્વને જોઈ દેવોએ કહ્યું કે, અશ્વ-શરીર લોગને યોગ્ય નથી કારણ કે તેને ઉપરના ભાગમાં દાંત તે છે. પણ, તેઓ પશુ હોવાથી તેઓમાં વિવેક હોતો નથી આથી પન્મેશ્વરે તે દેવોને માટે પુરુષ શરીર આણ્યું." આ રીતે અનેક વ્યાપાર

લૌકિક વિકારવાળા આત્મામાં જોવામાં આવે છે. માટે આત્માથી ભિન્ન કોઈ વિકારવાળા આત્માનું અસ્તિત્વ હોયું જોઈએ.

ગુરુ:-આ સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. જેમ અન્ય સ્થળે છે, તેમ આ સ્થળે પણ આત્મા શબ્દવડે પરમાત્માનું જ ગ્રહણ છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે સૃષ્ટિના નિરૂપણ સંબંધી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશ સમૃત્" (તૈ. ૨, ૧, ૧) આ આત્મામાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ થયેલી છે." આ પ્રમાણે પરમાત્માનો જ સ્વીકાર છે. તેમજ વળી અન્ય સ્થળે પણ લૌકિક આત્મ શબ્દના પ્રયોગમાં આત્મશબ્દવડે મુખ્ય પ્રત્યક્ષ આત્મ સ્વરૂપનું જ ગ્રહણ થાય છે. તેજ પ્રમાણે બનવું યોગ્ય છે. વળી "આમૈવેદમય્ર આસીવ (બૃ. ૧, ૪, ૧) આત્મા જ અગ્રે હતો." તેમજ "પુરુષવિષ તે પુરુષરૂપે હતો." આ રીતની વિશેષણવાળી જે શ્રુતિઓ છે, તેના વડે કરી વિશેષ્ય એવા આત્માનું જ ગ્રહણ છે. વળી આ સ્થળે પરમાત્માના સ્વીકારને યોગ્ય જ પાછળનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. જેમકે "સ હૈંસવ લોકાન્તુ મૃજા ઇતિ (ઐત. ૧, ૧) તેણે વિચાર્યું કે, હું લોકની ઉત્પત્તિ કરું." વળી કહ્યું છે કે "સ હમોંલોકા ન સૃજત (ઐ. ૧, ૨) તેણે આ લોકની ઉત્પત્તિ કરી." આ પ્રમાણે પરમાત્માનો જ સ્વીકાર થયો, એ જ યોગ્ય છે. (૧૬)

શિષ્ય:-પણ પાંડયના અન્વયને લઈ અહીં આત્માવડે પરમાત્માનું ગ્રહણ નથી.

શુરુ:-ના, પરમાત્માનું જ શ્રદ્ધા છે. કારણ કે ઉત્પત્તિ પહેલાં કેવળ એક એવા આત્માના નિશ્ચયની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ જ હેતુથી ૧૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ટમુ-સૂત્ર ૧૭ મું.

શુ આત્મા પરમાત્મારૂપે ?

મન્યવાદિતિ ચેત્ત સ્યાદવધારણાત્ ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ:-વાક્યાન્યયથી આત્માવડે પરમાત્મા લેવા યોગ્ય નથી, એમ માનવું હીક નથી. કારણ કે ઉત્પત્તિ પૂર્વે પરમાત્મા જ હતો, એ પ્રમાણેનું પ્રમાણ છે. (૧૭)

ટીકા-શિષ્ય:-વાક્યાન્યય લેવાથી પરમાત્માનો સ્વીકાર યોગ્ય નથી, એમ મેં આપને પૂર્વના સૂત્રમાં જણાવ્યું. તેનું આપે ક'ઈપણ નિરાકરણ કયું નહિ.

શુરુ:-આના સંબંધમાં શ્રુતિના પ્રમાણથી પરમાત્માનું શ્રદ્ધા થાય છે; તથા પરમાત્મા જ લેવા, એ જ યોગ્ય છે.

શિષ્ય-તેમ શી રીતે બને ?

શુરુ-શ્રુતિના પ્રમાણથી તેમ માનવું યોગ્ય છે. કારણ કે ઉત્પત્તિ પહેલાં આત્મા જ હતો, એ પ્રમાણે પરમાત્માને માનીએ તો જ યોગ્ય લાગે. નહિ તો બધે બેસતું થશે નહિ. શ્રુતિમાં લોક-સૃષ્ટિનું જે નિરૂપણ છે, તેની આપણે એ પ્રમાણે યોજના કરીશું કે, ખીલ શ્રુતિમાં કરતા પ્રમદે મહાજૂતની સૃષ્ટિ થયા પછી લોકસૃષ્ટિ થઈ. દર્શાવે તરીકે "તનેજોમ્જનુ(છાં ૬, ૨, ૩) તેણે તેની

ઉત્પત્તિ કરી" આ શ્રુતિમાં આપણે એવી યેજના કરી કે, વાયુ તથા આકાશની ઉત્પત્તિ થવા પછી જ તેણે તેની ઉત્પત્તિ કરી. તેમ આ રથજે પણ જાણી લેવું. વળી એક શ્રુતિમાં મમાન વિપય-વાળું એક વિકાર હોય, તેનો ઉપસંહાર ખીલ શ્રુતિને વિષે પણ થઈ શકે છે. "સાગ્રાએ ગાયો આણી" ઇત્યાદિ વ્યાપારવિશેષ જે દર્શાવ્યા, તે પણ કહેલા અર્થના નિશ્ચયને માટે જ છે, એમ જાણવું. કારણ કે સર્વ કથા પ્રબંધ નિરૂપણ કરાયેલો છે, એમ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે સૃષ્ટિની પ્રતિપત્તિમાં સુર્યા-રથનો અભાવ છે આત્મારૂપે અહીં પ્રદાનું જ નિરૂપણ થઈ શકે છે. કારણ કે અંબઆદિ લોકોની તથા અગ્નિઆદિ લોકપાલોની સૃષ્ટિઆદિનો ઉપદેશ છે. ત્યાર પછી ઇન્દ્રિયો તથા ઇન્દ્રિયના આશ્રયરૂપ શરીરનો ઉપદેશ કરેલો છે. વળી તે જ અગ્રાએ વિચાર કર્યો કે, "કય ત્વિદં મરતે સ્વાત્ (અં ૩, ૧૧) માગ વિના શરીરની સ્થિતિ કેવી રીતે હોઈ શકે ?" આ પ્રમાણે જોઈ પરમાત્માએ આ શરીરને વિષે પ્રવેશ કર્યો. વળી કહ્યું છે કે, "યદતમેવ સીમાન વિદાર્થતયા દ્વારા પ્રાપ્ત્ય (અં ૩, ૧૧) તેણે પગનો ભાગ નિરૂપે જાણી મરતકનો મધ્ય ભાગ જે કેશના વિભાગનો છેલો છે ત્યાં છિદ્ર કરી તે દ્વારા પ્રવેશ કર્યો." વળી કહ્યું છે કે, "યદિ ધાવામિષ્યદત્ત યદિ પ્રાણેનામિષ્યદત્ત (અં ૩, ૧૧) મારા વિના જોતવાનો પાર થઈ શકે તથા જાણવડે શ્વસ શકે તો પછી હું દેહના સ્વામીરૂપે"

ઇત્યાદિ શ્રુતિવદે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારત્વં નિરૂપણ કરેલું છે. વળી કહ્યું છે કે, “અથ કોઽહ (અં ૩, ૧૧) હું કોણ.” આ પ્રમાણેનો વિચાર કરી “સ एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्तमम-पश्यत (અં ૩, ૧૩) આ જીવે દેહને વિષે પ્રવેશ પામેલા પુરુષને જ અત્યન્ત વ્યાપ્ત બ્રહ્મરૂપે જાણ્યો.” આ પ્રમાણે આત્માવડે બ્રહ્મ છે, એ પ્રમાણેનો નિશ્ચય થાય છે. વળી કહ્યું છે કે, “एष ब्रह्म एष इन्द्रः (અં ૫, ૩) તેજ બ્રહ્મરૂપે છે, તેજ ઇન્દ્રરૂપે છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિ નિશ્ચય કરાવે છે. વળી મહાભૂતોના નિરૂપણ સંબંધી પણ શ્રુતિ કહે છે કે, “सर्वं तद प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठित प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रविष्टा प्रज्ञानं ब्रह्म (અં ૫, ૩) અર્થઃ—આ ચરાચરાત્મક સર્વ પ્રપંચ ચૈતન્યમાં સ્થિતિ કરે છે; અર્થાત્ પ્રલયકાળે સર્વ જગતનો લય ચૈતન્યમાં થાય છે. આ રીતે ચૈતન્ય તે જ બ્રહ્મરૂપે છે. અર્થાત્ જીવ તથા બ્રહ્મ સર્વ એકરૂપે છે.” માટે આ સ્થળે આત્માનો જ સ્વીકાર છે, એ દોષરહિત છે. આ સૂત્રનો બીજી રીતે અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

અન્ય સ્થળની માફક આત્માનો જ સ્વીકાર છે. કારણ કે શ્રુતિમાં તે રીતનો પ્રતિ-ઉત્તર છે. વાજસનેયીમાં કહ્યું છે કે, “कतम आत्मोक्ति योऽय विज्ञानमयः प्राणेषु ह्य-न्तर्गयोक्तिः पुरुषः (બૃ ૪, ૩, ૭) આ આત્મા કયો છે? યાજ્ઞવલ્કયઃ—પ્રાણેને વિશે આ આત્મા વિજ્ઞાનમય અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપે હોય છે. તે હૃદયને વિશે રહે છે તથા તે જ્યોતિસ્વરૂપ પુરૂષરૂપે છે.” આ રીતે આત્મા શબ્દથી શરૂઆત કરી છે. આ

આત્મા સર્વ પ્રકારના રોગથી રહિત છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે; તથા તેવડે બ્રહ્મ આત્મારૂપે છે, એમ નિશ્ચય કર્યો છે. વળી તે જ શ્રુતિમાં છેવટમાં કહ્યું છે કે, “स वा एष महान्न ब्रह्मा जतोऽमृतोऽमृतोऽमृतो ब्रह्मा (બૃ ૦ ૪, ૪, ૨૫) આ આત્મા મહાત્મ, જન્મ આદિથી રહિત, જરા આદિથી રહિત, મૃત્યુ આદિથી રહિત, અમૃતરૂપે, ભયથી રહિત તથા બ્રહ્મરૂપે છે.” વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, “सदेव सोम्येदमय-वासीदेकमेवाद्वितीयम् (છા ૦ ૬, ૨, ૧) હે સોમ્ય! જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ આત્મા જ હતો. તે એકરૂપે તથા અદ્વિ-તીયરૂપે હતો.” આ પ્રમાણે આત્મ-શબ્દથી શરૂઆત કરી છે તથા છેવટમાં કહ્યું છે કે, “स आत्मा तत्त्वमसि (૬, ૮, ૭) તે આત્મા છે તથા તારો જીવ આત્મારૂપે છે.” આ રીતે જીવાત્માના તાદાત્મ્યનો ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્યઃ—મને તો આ સ્થળે શંકા થાય છે કે, ઉપર કહેલ જે શ્રુતિવચનમાં એકા-ર્થતા છે કે સિદ્ધઅર્થતા છે? માફ માનવું તો એમ છે કે, આ શ્રુતિઓ સમાન અર્થવાળી નથી. કારણ કે શ્રુતિ-ઓમાં અસમાનતા હોય છે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં વિષમતા હોય છે, જેથી અર્થને વિશે સમાનતા છે, એ પ્રમાણે માનવું યોગ્ય નથી. કેમકે વિષયને ગ્રહણ કરવો, એ શ્રુતિને અધીન છે. વાજસનેયીમાં જ્યાં આત્મ શબ્દથી શરૂઆત છે, ત્યાં આત્મ-ત્વનો ઉપદેશ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. પણ છાંદોગ્યમાં ક્રમમાં વિરોધ હોવાથી ઉપદેશમાં પણ ભિન્નતા છે.

શુરુ:-છાંદોગ્યમાં પણ ઉપસંહારમાં તો તાદાત્મ્યનો જ ઉપદેશ છે.

શિષ્ય:-આ શ્રુતિનું કહેવું ખરૂં છે. કારણ જે ઉપસંહારમાં હોય, તે આર-ભને આધીન હોય છે, માટે તાદાત્મ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે.

શુરુ:-આ તાદાત્મ્ય પ્રાપ્તિના સંબંધમાં હું કહું, તે સાંભળ. આત્માનો જ સ્વીકાર છે. ‘સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્ (છાં. ૬, ૨, ૧) જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કેવળ સત્-રૂપે હતું.’ આ રીતે જેમ ખીજમાં હતું, તેમ છાંદોગ્યમાં પણ કહેલું છે. દાખલા તરીકે “આત્મા કયો છે” આ રથને વાજસનેયીઓ પરમાત્માને જ ગ્રહણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે આ રથને પણ બળવું.

શિષ્ય:-તે કેમ બને ?

શુરુ:-આત્મા કેવો છે, એના ઉત્તરમાં આત્માનો ઉપદેશ છે.

શિષ્ય:-વાક્યાન્વયથી પરમાત્માનું ગ્રહણ નથી.

શુરુ:-અવધારણથી આત્માનું જ ગ્રહણ હોવું નોંધજો.

શિષ્ય:-ઉપક્રમનો અન્વય છે તથા ત્યાં ઉપક્રમ છે ત્યાં આત્મા શબ્દ નિરૂપણ કરેલ નથી. માટે પરમાત્મા ગ્રહણ કરવો ઠીક નથી. આમ જે મારો પ્રશ્ન છે, તેના સંબંધમાં આપ શું કહો છો ?

શુરુ:-અવધારણથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, આત્માનું જ અભિધાન કરવામાં આવ્યું છે. કારણ કે અવધારણ

અર્થાત્ પરમાત્મા સંબંધી જ વિચાર છે. કહ્યું છે કે, “ચેનાયુત શ્રુત મત્યમત મતમ-વિજ્ઞાત વિજ્ઞાતમ(છાં. ૬, ૧, ૧) જે ઉપદેશવડે નહિ સાંભળેલું સાંભળેલું થાય છે, નહિ તર્ક કરેલું તર્ક કરી શકાય છે તથા નહિ નિશ્ચિત થયલાનો નિશ્ચય થાય છે.” આ પ્રમાણે એક વિજ્ઞાનવડે સર્વ વિજ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે. આ પરતુના પ્રતિપાદન કરવાથી ઈચ્છાથી પૂર્વે સતસ્વરૂપ આત્મા હતો, એમ કહ્યું છે. પરમાત્માનું ગ્રહણ કરવાથી જ તેમ બની શકે છે. જે તેમ ન હોય તો જે મુખ્ય આત્મા છે, તે વિજ્ઞાત થશે નહિ. તેમ થવાથી સર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાનનો સંભવ થશે નહિ. વળી ઉત્પત્તિ પૂર્વે સર્વ એકરૂપે છે, એ રીતનો નિશ્ચય, છવ આત્મારૂપે છે, આ રીતનો ઉપસંહાર, સ્વભાવસ્થામાં સત્ની સાથે આત્મા જોડાય છે, આ રીતનું નિરૂપણ તથા વારંવાર પ્રેરણાપૂર્વક તત્ત્વ મસિ વાક્યનો નિશ્ચય, આ સર્વ બાબત તાદાત્મ્યના માનવાથી થાય છે, પણ તાદાત્મ્યના સંપાદનમાં આરોપ કરવાથી તેમ બની શકતું નથી. વળી આ રથને ઉપક્રમને અધીન ઉપસંહાર નથી. આ રથને ઉપક્રમમાં આત્માનું પ્રતિપાદન કે અનાત્માનું પ્રતિપાદન નથી. આ રથને સામાન્ય ઉપક્રમ છે, તથા તેના ઉપસંહારમાં જે વિશેષભાવ દર્શાવ્યો છે, તેથી તેમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે સામાન્યને વિશેષની આકાંક્ષા હોય છે. વળી સત્ શબ્દનો જે અર્થ છે, તેનો વિચાર કરી જોતાં મુખ્ય આત્માથી ભિન્ન આત્માનો અહીં સંભવ

નથી કારણ કે આત્માથી અન્ય સર્વ વસ્તુ સમૂહનું આરંભણુશબ્દાદિવડે હોવાથી (અ. સૂ. ૨, ૧, ૧૪) મિથ્યારૂપે છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. વળી શ્રુતિની વિષમતાને લીધે અર્થમાં આ સ્થળે વિષમતા આવતી નથી. કારણ કે “આણુપાત્ર” તથા “પાત્રઆણુ” આ બેઉમાં અર્થની એકતા છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રતિપાદન કરવાના પ્રકારને વિશે ભેદ હોય, તેથી કાંઈ પ્રતિપાદનના અર્થમાં ભેદ હોતો નથી (૧૭)

શિષ્ય-લોજન લેતા પહેલાં તથા પછી આચમનનો વિધિ છે, તેનું શું કારણ?

ગુરુ-આચમન કાર્યરૂપે હોવાથી અહીં આચમન વિધેયરૂપે નથી. પણ જળ વસ્ત્રરૂપે છે, આ રીતનું વિધાન છે. આ જ હેતુથી ૧૮મા સૂત્રમાં કહ્યું કે:-

અધિકરણુ લ્હુ-સૂત્ર ૧૮ મું.

જળનું વસ્ત્રરૂપે નિરૂપણુ.

કાર્યાભ્યાનાદપૂર્વમ્ ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થ.-આચમન કાર્યરૂપે હોવાથી તેનું વિધાન નથી, પણ અપૂર્વનું વિધાન છે, અર્થાત્ જળને વસ્ત્રરૂપે જાણવું, આ રીતનું વિધાન છે. (૧૮)

ટીકા:-શિષ્ય-છાંદોગ્ય તેમજ વાજસનેયીમાં પ્રાણના સંવાહ સંબંધી કહ્યું છે કે, કુતરા વગેરે સૂધી સર્વને પ્રાણુ અન્નરૂપે છે તથા તે અન્નના વસ્ત્રરૂપે જળ છે. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે “તસ્માદ્વા એતદશિષ્યન્તઃ પુસ્તાઓપરિષ્ઠાચાદિપરિદધતિ (છાં. ૫, ૨, ૨) આથી લોકો પોતાના લોજનના

આદિ તથા અન્ત સમયે જળને પ્રથમ ગ્રહણ કરે છે.” વળી વાજસનેયીમાં પણ કહ્યું છે કે “તદ્વિદ્વાત્ શ્રોત્રિયા અશિષ્યન્ત આચામન્ત્યશિત્વાચામન્ત્યેતમેવ તદનમનનન કુર્વન્તો મન્યન્તે (ળૂ. ૬, ૧, ૧૪) વિદ્વાનો તથા શ્રોત્રિયો જેઓ આ પ્રમાણે જાણતા હોય છે, તેઓ ખાવાનો આરંભ કરતી વખતે જળનું આચમન લે છે, તેમ જ ખાવાની સમાપ્તિ વખતે તેઓ આચમન લે છે, એમ માનીને કે, તેમ કરવાવડે તેઓએ નગ્ન એવા પ્રાણને વસ્ત્રવડે વેષિત કરેલો છે. વળી કહ્યું છે કે, “તસ્માદેવ વિદશિષ્યન્નાચામેદશિત્વા ચાચામેદેતમેવ તદનમનનન કુરુતે માટે આ રીતના જાણનારાએ લોજનની તૈયારી કરતા પહેલાં આચમન કરવું, તેમ જ લોજન કરીને આચમન કરવું. કારણ કે તે પ્રાણને નગ્નતાથી રહિત કરે છે.” આ સ્થળે આચમન પ્રાણને નમ્ર ભાવથી રહિત કરે છે, આ રીતનું જ્ઞાન થાય છે હવે આ સ્થળે સંશય એ થાય છે કે, આચમન તથા પ્રાણ એ બેઉનું વિધાન કરેલું છે, અથવા તો શું આચમન તથા નગ્નતાના રહિત ભાવનું ચિન્તન કરેલું છે? આ બેમાંથી અહીં કયો પક્ષ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે? અહીં આચમન તથા પ્રાણનું વિધાન છે, એમ માફ તો માનવું છે.

ગુરુ-એમ કહેવાનું શું કારણ?

શિષ્ય:-જાતેની આ સ્થળે પ્રતીતિ થાય છે વળી બેઉ અપૂર્વરૂપે હોવાથી વિધિરૂપે થવા યોગ્ય છે, અથવા તો આચમનનું જ વિધાન કરેલું છે. કારણ કે

વિધિની પ્રતીતિ તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “તસ્માદેવ વિદ-શિષ્યન્નાચામેદશિત્વા ચાચામેદ ॥ આમ જળનારાએ લોજન કરવાની તૈયારીમાં આચમન કરવું, તથા લોજન કર્યા પછી આચમન કરવું.” આ પ્રમાણે આચમનની સ્તુતિ માટે અનન્નતાનું નિરૂપણ છે.

શુરુ:-આ પ્રમાણે તું કહે છે, તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે. અર્થાત્ આચમનનું કાર્યરૂપે નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. આના સંબંધમાં સ્મૃતિ પણ તે જ પ્રમાણે કહે છે.

શિષ્ય:-શ્રુતિ સ્મૃતિના મૂળરૂપે હોવી જોઈએ.

શુરુ:-આ સ્થળે તેમ નથી. ક જણ કે શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં વિષયની ભિન્નતા છે. સ્મૃતિ સામાન્ય વિષયવાળી હોય છે, તથા આચમનનો પુરૂષ સાથે જે સંબંધ કરાવે છે, તે શુદ્ધિને લઈને છે. વળી શ્રુતિ જે પ્રાણુવિધાનું નિરૂપણ કરે છે, તે પ્રાણુવિધાનના સંબંધમાં જ આચમનનું વિધાન કરતી હોવી જોઈએ વળી ભિન્ન વિષયવાળી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં મૂળ મૂલીભાવની કટપના કરવી યોગ્ય નથી. ખીજું પ્રાણુવિદ્યા સાથે જોડાયેલ અપૂર્વ આચમનું શ્રુતિ વિધાન કરે, તે પણ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે પુરૂષ સાથે જોડાયેલા પૂર્વના આચમનનું અહીં જ્ઞાન થાય છે. માટે આ સ્થળે એનું વિધાન નથી. વળી એનું વિધાન હોય તો વાક્યમાં લેઈ હોવો જોઈએ. માટે લોજન કરતી વખતે તેમ જ લોજન કર્યા પછી આચ-

મનનું વિધાન કર્યું છે તથા કહ્યું છે કે, “एतमेव तदनमनम कुर्वन्तो मन्यन्ते प्राणुने आचमनवदे नञ्जताथी रक्षित करवाभां आवे छे, એમ તેઓ માને છે.” આ વાક્યથી આચમન કરવામાં આવતા જળને વિષે પ્રાણુને નન્નતાથી રક્ષિત કરવાનો સંકલ્પ, જે પ્રાણુવિદ્યા સાથે સંબંધવાળો છે, તેનો અપૂર્વરૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ અનન્નતાનો વાદ આચમનની સ્તુતિને અર્થે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આચમન વિધેયરૂપે નથી.

શિષ્ય:-અનન્નતાનો સંકલ્પ વિધેયરૂપે છે, એમ શું પ્રતીત થાય છે ?

શુરુ:-તેમ થવાથી એક જ આચમનનું બે પ્રકારે પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. જેમકે શુદ્ધિનું પ્રયોજન તેમ જ પરિધાનનું પ્રયોજન, એમ બે પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. પણ તે કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે ભિન્ન ક્રિયાનો સ્વીકાર છે આચમન નામની એક ક્રિયા પુરૂષની શુદ્ધિને અર્થે છે, એમ માનવામાં આવે છે તથા તેનો પ્રાણીમાં વસ્ત્રરૂપે સંકલ્પ, એ નામની અન્ય ક્રિયા છે, જે પ્રાણુના પચ્છિનને માટે છે, એમ માનવામાં આવે છે, માટે તે દોષ રહિત છે. વળી કહ્યું છે કે, “यदिद कियारवम्य आकृमिम्य आ कीटपतगेम्य-स्तत्तेड नम (પૃ૦ ૬, ૧, ૧૪) અશ્વો, કૃમિ, કીટ તથા પતંગ સૂધી જે કંઈ છે, તે તાગ અત્રરૂપે છે.” આ સ્થળે સર્વનો અત્રરૂપે વ્યવહાર કરવાનું કહેલું છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે શ્રુતિમાં

તેમ પ્રતિપાદન કર્યું નથી. તેમ જ તે યોગ્ય પણ નથી. “ સર્વ પ્રાણના અન્નરૂપે છે. ” આ રીતે અન્નરૂપી દૃષ્ટિની પ્રેક્ષા કરવામાં આવી છે તેના સહચારીરૂપે જળ વસ્ત્રરૂપે છે. એમાં જળની આયમનરૂપે પ્રેરણા કરી નથી, પણ પ્રસિદ્ધ આયમનની યોગ્ય જળમાં વસ્ત્રરૂપે પ્રેરણા કરવામાં આવી છે, એમ કહેવા યોગ્ય છે. આ સ્થળે આયમનનો વિધિ સંભવતો નથી. વળી આચામન્તિ (આયમન કરે છે) એમ વર્તમાન વિધિ હોવાથી આ શબ્દ વિધિ યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-પણ મન્યન્તે (માને છે) એમાં પણ વર્તમાનનો વિધિ સમાન છે. માટે કેમ ન બની શકે ?

શુરુ:-તારું કહેવું ખરું છે. પણ એમાંથી એક વિધેયરૂપે છે. તેથી જળની વસ્ત્રરૂપે જે કલ્પના કરવી, તે અપૂર્વવિધાનરૂપે છે. કારણ વસ્ત્રને કાર્યરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે, પણ આયમનનો વિધિ નથી. આ બાબત પૂર્વની માફક આ રીતના શબ્દવડે પ્રતિપાદન કરેલી છે. આયમનને વિષે વિધિનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ છે, એમ જે કહ્યું છે, તેનું પણ આયમન પૂર્વવત્ છે, આ રીતે નિરૂપણ કરેલ છે. આથી જ આયમનની વિધિરૂપે ગણના કરી નથી. જેઓ આયમન કરે છે તેઓ એમ માને છે કે, અમે પ્રાણને નગ્ન ભાવથી રહિત કરીએ છીએ. આ સ્થળે કાણે શાખાવાળાઓ પ્રાણને જળ નગ્ન ભાવથી રહિત કરે છે, એટલીજ બાબતમાં ઉવટ

લાવે છે. પણ આ રીતે જાણનારને શા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સંબંધી કશું કહેતા નથી. માટે માધ્ય દિન શાખાવાળાઓએ પણ આયમનના અનુવાદમાં આ પ્રમાણે અર્થાત્ પ્રકૃત પ્રાણના વસ્ત્રરૂપે જળ છે, એમ જાણવું. કેટલેક સ્થળે આયમન વિધિરૂપે છે તથા કેટલેક સ્થળે વસ્ત્રરૂપે વિજ્ઞાનનું વિધાન છે, આમ બેઉ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. જળ વસ્ત્રરૂપે છે, એમ વાક્યપ્રવૃત્તિ લેવી વધારે યોગ્ય છે. કારણ કે સર્વ સ્થળે સમાનતા છે. માટે વસ્ત્રરૂપી વિજ્ઞાનનું જ વિધાન છે, પણ આયમનનું વિધાન નથી, એ જ યોગ્ય છે. (૧૮)

શિષ્ય:-વિધિ તથા વિદ્યામાં ભેદ હોવાથી વિદ્યામાં એકતા કેવી રીતે હોઈ શકે ?

શુરુ:-ના, તેમ નથી. ઉપાસ્યમાં અલેહ હોવાથી વિધિ તથા વિદ્યાની ભિન્નતા હોવા છતાં સર્વ શાખામાં સમાનતા છે. આ જ હેતુથી ૧૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૧૯ મું.
ઉપાસ્યના અલેહથી વિદ્યામાં એકતા.

સમાન एवं चाभेदात् ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ-ઉપાસ્યમાં અલેહ હોવાથી સમાન શાખામાં પણ આ પ્રમાણે વિદ્યાની એકતા છે. (૧૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-શાંડિલ્ય શાખામાં અગ્નિ રહસ્ય વિશે શાંડિલ્ય એવા નામની વિદ્યા છે. આમાં નીચે પ્રમાણેના ગુણોનું

નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે, “સ ગામામુપા-
સીત મનોમય પ્રાણશરીરં માદુષ્મ તેષુ મનો-
મયરૂપ, પ્રાણ શરીરરૂપ, તથા પ્રકાશરૂપ
આત્માની ઉપાસના કરવી જોઈએ” વળી
તે જ શાખામાં જૃહદારણ્યક વિશે કહ્યું છે કે,
“મનોમયોઽય પુરુષો મા સત્યસ્તસ્મિન્નત્તદ્દયે
યદા વ્રીહિર્વા યવો વા સ દપ સર્વસ્યેશાન
સર્વસ્યાધિપતિઃ સર્વમિદં પ્રશસ્તિ યદિદં વિં ચ
(જૂં ૫, ૬, ૧) મનોમય પુરૂષ સત્ય પ્રકા-
શરૂપે છે. તે વ્રીહિ તથા યવના સમાન
હૃદયને વિશે રહે છે. તે સર્વના ઇશરૂપ
છે તથા સર્વના અધિપતિરૂપ છે. આ
જગતમાં જે કાંઈ અસ્તિત્વરૂપે છે, તેનો તે
નિયામક છે.” હવે આમાં શંકા એ છે કે,
અગ્નિરહસ્ય તથા જૃહદારણ્યકમાં વિદ્યાની
એકતા છે તથા ગુણોનો ઉપસંહાર છે
અથવા તો શું બે ભિન્ન વિદ્યાઓ છે તથા
ગુણોનો ઉપસંહાર છે? આ બેમાંથી શું
યોગ્ય છે? માફ માનવું તો એમ છે કે,
વિદ્યાનો ભેદ છે તથા ગુણની વ્યવસ્થા છે.

ગુરુ.-તું એમ કેવી રીતે માને છે?

શિષ્ય.-પુનરૂક્તિનો દોષ પ્રાપ્ત થ-
વાથી માફ તેમ માનવું છે. ભિન્ન શાખામાં
અધ્યયન કરનાર તથા જ્ઞાતામાં ભેદ
જોવામાં આવે છે. આથી પુનરૂક્તિનો
પરિહાર થાય છે. વળી તે રીતે વિચારવાથી
વિદ્યા એક છે, આ રીતનો નિશ્ચય થાય
છે. આથી એક સ્થળે ગુણો ભિન્ન છે
તથા અન્ય સ્થળે તે ગુણોનો ઉપસંહાર
થાય છે. આ રીતે પ્રાણસંવાદમાં
નિરૂપણ કયું છે. બીજું એક જ શાખામાં
અધ્યયન કરનાર તથા વિજ્ઞાતામાં અલેક્ષ

હોય છે આથી પુનરૂક્તિનો ઉદ્ભવ થવો
યોગ્ય નથી; તથા ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે
રહેલી વિદ્યા એકરૂપે થવી યોગ્ય નથી
તે જ પ્રમાણે એક શ્રુતિ વિદ્યાના વિધાન
માટે છે તથા બીજી શ્રુતિ ગુણના વિધાન
માટે છે, આ રીતનો પણ સંભવ નથી.
આથી એમ થાય છે કે, ભિન્ન ભિન્ન
ગુણો ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે શ્રુતિમાં કહ્યા
છે તથા તે સર્વે ગુણો સમાન નથી.
વળી કેટલાક ગુણો જેવા કે મનોમયત્વ-
આદિ સમાન હોય, પણ તે બેઉ સ્થળે
જોવામાં આવે છે. માટે એક બીજાના
ગુણોનો ઉપસંહાર થઈ શકતો નથી.

ગુરુ.-આ બાબતમાં હું કહું, તે
સંભવ. જેવી રીતે ભિન્ન શાખામાં
વિદ્યાનું એકપણું તથા ગુણોનો ઉપસંહાર
હોય છે, તે જ પ્રમાણે એક શાખામાં
પણ થવો યોગ્ય છે. કારણ કે ઉપાસ્ય-
રૂપ પરબ્રહ્મમાં અલેક્ષ છે. બેઉ સ્થળે
મનોમયત્વાદિ ગુણવાળો તે જ બ્રહ્મ
ઉપાસ્યરૂપે ભિન્નતાથી રહિત છે, એમ સમ-
ભવ્ય છે. વિદ્યામાથી ઉપાસ્ય રૂપ થયું છે.
ન્યારે રૂપને વિષે અલેક્ષ છે તો પછી
વિદ્યામાં ભેદ છે, એમ નિશ્ચય કરવા
અમે સમર્થ નથી. વળી વિદ્યા અભિન્ન
હોવાથી ગુણની પણ વ્યવસ્થા નથી.

શિષ્ય.-પણ પુનરૂક્તિનો દોષ આવે
છે, માટે વિદ્યામા ભેદ છે, એમ નિશ્ચય
થાય છે.

ગુરુ.-તેમ થતું નથી. વળી એક
શ્રુતિ વિદ્યાના વિધાન માટે છે તથા

એમ જાણવું કે અધ્યાત્મ તથા અધિદેવ-
રૂપ બે રહસ્યે.મા વિભાગ રહેલો છે ?

શુર:-આત્મ નિરાકરણ પૂર્વના સૂત્ર-
વડે જ થયું છે. જેમકે શાકિત્ય વિદ્યામાં
વિભાગ છતાં ગુણનો ઉપસંહાર કહેલો
છે, તે જ પ્રમાણે આ રીતના અન્ય વિષ-
યમાં પણ જાણી લેવું. કારણ કે એક એવી
વિદ્યાનો જ સર્વ સ્થળે સંબંધ છે. એક
જ સત્ય વિદ્યાનું નિરૂપણ અધ્યાત્મ તથા
અધિદેવરૂપે કહેલું છે. ઉપક્રમરૂપ વિદ્યામાં
અભેદ છે, તેમ જ વિદ્યાનો અધિદેવ તથા
અધ્યાત્મ સાથે સંબંધ છે. માટે એક
વિદ્યાના જે ધર્મો નિરૂપણ કરેલા હોય તેનો
અસંભવ તેને વિશે કેવી રીતે હોઈ શકે?
કથાન્ત તરીકે શિષ્યે શુરની પાછળ જવું
જોઈએ, આ રીતનો જે આચાર હોય,
તે આચાર શુર ગામમાં હોય, કે અરણ્ય-
માં હોય તો પણ સરખો જ છે. માટે બેઉ
રહસ્યે.ની બેઉ સ્થળે પ્રાપ્તિ છે. (૨૦)

શુર:-બેઉ રહસ્યોમાં ભિન્નતા રહેલી
છે, માટે બેઉ રહસ્યોની એક બીજા સ્થળે
પ્રાપ્તિ માનવી યે.ગ્ય નથી. વળી ૨૧મા
સૂત્રમાં પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

અધ્યાત્મ તથા અધિદેવતા
સંબંધનો અભાવ.

ન વા વિશેષાત્ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા સ્થાનવિશેષનો
સંબંધ હોવાથી અધ્યાત્મ તથા અધિદેવ-
ની એક બીજા વિશે પ્રાપ્તિ નથી. (૨૧)

ટીકા:-શુર:-અથવા બેઉ રહસ્યોની
એકબી જામાં પ્રાપ્તિ થતી નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો?

શુર:-સ્થાનવિશેષનું અસ્તિત્વ છે,
તેથી તેમ લાગતું નથી. ઉપાસનાનો
સ્થાનવિશેષની સાથે સંબંધ છે, માટે
એક બીજામાં પ્રાપ્તિ નથી.

શિષ્ય:-સ્થાનવિશેષસાથે સંબંધ કેવી
રીતે છે ?

શુર:-કહ્યું છે કે, “ય એવ એતસ્મિન્ મહાભે
પુષ્પઃ (બૃં ૫, ૫, ૩) આ મંડળમાં
પુરૂષ છે તેનું શિર ભૂ છે” આ રીતે અધિ-
દેવ પુરૂષનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા તેના
રહસ્યરૂપે અહર છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું
છે. વળી ‘મોડ્ય દક્ષિણેઽક્ષન્પુષ્પઃ (બૃં ૫,
૫, ૪) દક્ષિણ અક્ષુમાં રહેલો જે પુરૂષ
છે, તેનું મસ્તક ભૂરૂપ છે.” આ રીતે
આધ્યાત્મિક પુરૂષનું નિરૂપણ કર્યું છે
તથા તેના રહસ્યરૂપ અહમ્ શબ્દ છે.
વળી “તેતુ” એમ સમીપતાનો આશ્રય
કરનાર મર્વનામ છે. આથી ભિન્નભિન્ન
સ્થાનનું નિરૂપણ હોવાથી બે રીતનાં રહ-
સ્યોનો ઉપદેશ કર્યો છે.

શિષ્ય:-બેઉ રહસ્યોની બેઉ સ્થળે
પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે? કારણ કે
અધ્યાત્મ તથા અધિદેવત એક જ પુરૂષ-
રૂપે છે. એક જ સત્ય પ્રજ્ઞાનાં બે સ્થળોનું
પ્રતિપાદન છે.

શુર:-હા, તારૂં કહેલું ખરૂં છે.
એક જ પુરૂષની બે ભિન્ન અવસ્થા હોય
તો ભિન્ન રહસ્યના નિરૂપણવડે અવસ્થા

પણુ લિપ્ત હોય, એ યોગ્ય છે. આના સંબંધી નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.—આચાર્યના સ્વરૂપના નાશ થયા વિના બેઠેલા આચાર્યની જે અવસ્થા હોય, તે જ અવસ્થા ઉભેલા આચાર્યની છે, એમ કહેવાય નહિ તેમ જ ઉભેલાની જે અવસ્થા, તે બેઠેલાની થતી નથી. ગામ તથા અરણ્યનું પૂર્વના સૂત્રમાં જે દર્શાવે આપ્યું છે, તે તો આચાર્યના સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી, તેના સંબંધગા છે. સ્વરૂપને વિશે પ્રાપ્ત થયલા ગુણનો એક જ સરખો ભાવ હોય છે. કારણ કે ગામ તથા અરણ્યથી ગુણમા લિપ્તતા બની શકતી નથી માટે આ બેઉ રહસ્યોમાં અવસ્થાનો ભેદ છે. (૨૧)

શિષ્ય.—આના સંબંધમાં કંઈ પ્રમાણ છે ?

ગુરુ—હા, શ્રુતિએ તેમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તથા તેજ જાણત ૨૨મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરી છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૧૧ મું—સૂત્ર ૨૨ મું.

અવસ્થાભેદમાં શ્રુતિ પ્રમાણ.

दर्शयति च ॥ २२ ॥

સૂત્રાર્થ.—આ રીતની વ્યવસ્થા શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. (૨૨)

ટીકા.—ગુરુ.—આ રીતે ધર્મોની વ્યવસ્થા છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તસ્યૈતસ્ય તદેવ રૂપ ચત્સુષ્ય રૂપ યાત્રસુષ્ય ગેળ્લૌ તૌ ગેળ્લૌ યન્નામ તન્નામ (છાંદો, ૧, ૭, ૫) આદિત્ય પુરૂષનું જે

રૂપ છે તેજ આક્ષુષ પુરૂષનું રૂપ છે. તેની જે સંધિઓ, તે આક્ષુષ પુરૂષની સંધિઓ છે તથા તેનું જે નામ, તે આક્ષુષ પુરૂષનું નામ છે.”

શિષ્ય.—પણુ શ્રુતિમાં ધર્મની વ્યવસ્થા છે, એમ શાસ્ત્રી કહો છો ?

ગુરુ.—અક્ષિ તથા આદિત્યના સ્થાનને લઈ ભેદવાળા લિપ્ત ધર્મો એક બીજામાં ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય નથી, એમ માની આ સ્થળે અતિદેશવડે આદિત્યમાં રહેલ રૂપ આદિનો ઉપસંહાર અક્ષિ પુરૂષમાં કર્યો છે. જેમકે, તસ્યૈતસ્ય તદેવ રૂપમ્ (છાંદો ૧, ૭, ૫) તેનું તેમજ આનું અર્થાત્ આદિત્યના પુરૂષનું તથા અક્ષિરૂપ પુરૂષનું એક જ રૂપ છે. માટે આ બેઉ રહસ્યો વ્યવસ્થાવાળાં છે, એમ સિદ્ધ થાય છે (૨૨)

શિષ્ય.—વીર્યની પૂર્ણતા તથા આકાશને વિશે વ્યાપકતા આદિ પરમાત્માની જે વિભૂતિઓ છે, તેના સંબંધમાં આપ જું કહો છો ?

ગુરુ.—તે પણ સ્થાનવિશેષના યોગને લીધે ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય નથી. આ જ જાણત ૨૩મા સૂત્રમાં વ્યાસે નીચે પ્રમાણે જણાવી છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૧૨ મું—સૂત્ર ૨૩ મું.

બ્રહ્મની પરાક્રમ આદિ વિભૂતિ-

નિરૂપણ.

समृत्तिद्युव्याप्त्यपि चात् ॥ २३ ॥

સૂત્રાર્થ.—બ્રહ્મના વીર્ય તથા વ્યાપકતા-

રૂપ વિભૂતિઓ પણ સ્થાનવિશેષને લઇ ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય નથી. (૨૩)

ટીકા:--શિષ્ય:--“વ્રહ્મજ્યેષ્ઠાવીર્ણાં સંમૃતાનિ મમ્નાડમે જ્યેષ્ઠ દિગ્ગજાતાના બ્રહ્મના જ્યેષ્ઠ એવાં પરાક્રમો પૂર્ણ થયાં તથા ઉત્પત્તિ પૂર્વે બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠ એવા આકાશને વિષે વ્યાપીને રહ્યા હતા.” આ પ્રમાણે રાણાચની શાખામાં પૂર્ણ પરાક્રમરૂપે તથા આકાશને વિષે વ્યાપકરૂપે બ્રહ્મની વિભૂતિ આદિતું નિરૂપણ કરેલું છે. વળી તેઓના ઉપનિષદમાં પણ શાલ્વિડ્ય વિદ્યા આદિ વિભૂતિતું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. આ બ્રહ્મવિદ્યામાં બ્રહ્મની જે વિભૂતિઓ રહેલી છે, તેનો ઉપસંહાર થાય છે કે નથી થતો ? માફ માનવું તો એમ છે કે, બ્રહ્મનો સંબંધ હોવા થકી ઉપસંહાર પ્રાપ્ત થાય છે. વીર્ય તથા વ્યાપકરૂપ બ્રહ્મની જે વિભૂતિઓ છે, તેનો ઉપસંહાર શાલ્વિડ્ય વિદ્યા આદિમાં થઇ શકતો નથી. કારણ કે સ્થાનને વિષે ભિન્નતા ભોવામાં આવે છે. જેમકે શાલ્વિડ્ય વિદ્યામાં બ્રહ્મતું સ્થાન હૃદય કહેલું છે. જેમકે “एष म आत्मान्तर्हृदये (છાં ૩, ૧૪, ૩) આ મારો આત્મા હૃદયમાં છે.” તે જ પ્રમાણે દહર વિદ્યાના સંબંધમાં પણ કહ્યું છે કે, “दहर पुण्डरीकवदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः (છાં ૮, ૧, ૧) મનુષ્યના શરીરમાં કમળના સરખું આકાશ છે તથા તે દહરમાં એક તિલ્લ અંતર આકાશ છે.” વળી ઉપકોશલ વિદ્યામાં બ્રહ્મનાં સ્થાનરૂપે ચક્ષુ જણાવેલી છે.

જેમકે “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते आ पुंश्च यक्षुने विषे ભોવામાં આવે છે.” આ પ્રમાણે આ વિદ્યાઓમાં ભિન્નભિન્ન સ્થાને ભિન્ન આધ્યાત્મિકની પ્રતીતિ થાય છે. બ્રહ્મના પરાક્રમ તથા આકાશને વિષે વ્યાપકરૂપાદિ વિભૂતિઓ આધિદેવિકી છે, તો પછી આ વિદ્યાને વિષે તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે ? વળી આ વિદ્યામાં આધિદેવિક વિભૂતિઓતું નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે “ज्यायादिवो ज्यायान्मेभ्यો લોકેભ્યઃ (છાં ૩, ૧૪, ૩) एष उ एव भामनीरप दि सर्वेषु लोकेषु भति (છાં ૪, ૧૫, ૪) તત્ત્વ માસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥ યાવાનં વા અયમાકાશ-સ્તાપાનેવોડન્ત હંદય આકાશ ઇમે અસ્મિનં શાવાપ્-યિવી અન્તરેષ સમાહિતે (છાં ૮, ૧, ૩) તે પૃથ્વી કરતાં મહાન અથાત્ આકાશ, સ્વર્ગ કે સર્વ લોકને એકત્ર કરીએ, તેના કરતાં પણ તે મહાન છે. તે ખરેખર એક ભામનીરૂપ છે. કારણ કે સર્વ લોકમાં તે પ્રકાશ કરે છે. તેના પ્રકાશવટે સર્વ પ્રકાશને પામે છે. જે આ પ્રમાણે બાણ છે, તે સર્વ લોકમાં પ્રકાશે છે. ખરેખર આકાશ જેવું વિશાળ છે તેવું અન્તઃકરણમાં રહેલું અન્તરાકાશ વિશાળ છે. આ અન્તરાકાશમાં પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ ખન્ને સ્થિતિ કરી રહેલાં છે.” વળી સ્થાનવિશેષથી રહિત પોડશકળા આદિ બ્રહ્મવિદ્યાઓ છે.

ગુરુ:--આ સર્વ ખરું છે. છતાં આમાં વિશેષતા-એ છે, કે વીર્યાદિ વિભૂતિઓ ઉપસંહારને યોગ્ય નથી. જ્યાં શ્રુતિને વિષે સમાન ગુણોતું નિરૂપણ કરેલું છે, ત્યાં આગળ આ સ્થળે વિદ્યાઓ ને

લિન્ન લિન્ન સ્થળે રહેલી હોવા છતાં
લિન્ન લિન્ન સ્થાનવિષે રહેલા શુભોનો
ઉપસંહાર યદં સંસ્કૃત નથા તે યોગ્ય
પણ છે પણ આ સ્થળે વીર્યોદિ વિભૂતિ-
ઓતું નિરૂપણ શાણ્ડિલ્યાદિ વચનોને
વિષે છે તથા મનોમયત્વાદિ શુભોતું
સ્વરૂપ એક બીજાથી લિન્ન છે તો યદી
અન્યસ્થાનપ્રતિ રહેલી વિદ્યાની યોજના
અન્યસ્થાનપ્રતિ કરવી યોગ્ય નથી.
બ્રહ્મનો અસંબધ છે, એમ માની અન્ય
સ્થાનમાં રહેલી વિદ્યાને અન્ય સ્થાન
પ્રતિ યોજવી, તે યોગ્ય નથી. કારણ
કે તેમ કરવાથી વિદ્યામાં ભેદની
પ્રાપ્તિ થશે જો કે બ્રહ્મ એક છે, છતાં
તેની અનેક પ્રકારે ઉપાસના વિભૂતિના
ભેદને લીધે કરવામાં આવે છે. આ
પ્રમાણેની રિથિતિ છે. કારણ કે જે ભેદ
જોવામાં આવે છે, તે ઉદ્દગીય આદિની
માફક છે, મારે શાણ્ડિલ્યાદિ વિદ્યામાં
વીર્યની પૂર્ણતા આદિ જે શુભોતું નિરૂ-
પણ કરેલું છે, તેનો ઉપસંહાર થતો
નથી. (૨૩)

શિષ્ય.-પુરૂષવિદ્યાના સંબંધમાં શું
સર્વ શ્રુતિમાં એક જ પ્રકારનું નિરૂપણ છે?

ગુરુ.-પુરૂષવિદ્યાના સંબંધમાં જેમ
એક ઠેકાણે હેય છે, તે પ્રમાણે અન્ય
શ્રુતિમાં હોતું નથી. આજ હેતુથી ૨૪મા
સત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩મું-સત્ર ૨૪મું.
પુરૂષધર્મ નિરૂપણ.

પુરુષવિદ્યાયામિવૈ ચત્તરેપામનાન્નાનાન્ત ॥૨૪॥

સૂત્રાર્થ-પુરૂષવિદ્યામાં જેમ એક
સ્થળે કહેલું છે, તે પ્રમાણે અન્ય
શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરેલું નથી. (૨૪)

ટીકા-શિષ્ય-તાણ્ડી તથા ચૈક્રી
શાખાના રહેલ્ય બ્રહ્મણમાં પુરૂષવિદ્યાનું
નિરૂપણ કરેલું છે તેમાં પુરૂષની યજ્ઞ-
રૂપે કલ્પના કરેલી છે. આ પુરૂષનું
આયુષ્ય ત્રણ પ્રકારે વિભક્ત થાય છે,
જેથી ત્રણરૂપે તેની કલ્પના કરેલી
છે. તેમાં લોજનની કામનાઆદિ
શુભોની દિક્ષા આદિરૂપે કલ્પના કરી
છે. વળી આશિષ તથા મંત્રના પ્રયોગ
આદિ ધર્મોતું પણ ત્યાં નિરૂપણ કરેલું
છે. બીજું તૈત્તિરીયક કોષ પુરૂષરૂપી
યજ્ઞની કલ્પના કરે છે. જેમકે, “તસ્યૈવ
વિદુષો યજ્ઞત્યાત્મા યજમાન શ્રદ્ધા પત્ની (નારા
ઉં ૮૦) આ પ્રમાણે યજ્ઞને જે
જાણે છે, તેનો આત્મા યજમાનરૂપે છે
તથા શ્રદ્ધા પત્નીરૂપે છે.” હવે આ
સ્થળે સંશય એ થાય છે કે, બીજી
શાખામાં પુરૂષ યજ્ઞના જે ધર્મોતું નિરૂ-
પણ કરેલું છે, તેનો ઉપસંહાર તૈત્તિ-
રીયને વિષે શું થઈ શકે કે નહિ?
મારું માનવું તો એમ છે કે, પુરૂષ-
યજ્ઞને વિષે લિન્નતા નહિ હોવાથી ઉપ-
સંહારની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

૧ ગુરુ.-ઉપસંહાર માનવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-એમ માનવામાં શું કારણ?
 ગુરુ:-આ સ્થળે પુરુષના રૂપનો નિશ્ચય નથી. તેથી આ જ હેતુથી વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે, પુરુષવિદ્યાયામિવ પુરુષ નિર્વાણાં જેમ ઉપસંહાર થતો નથી, તેમ આ સ્થળે પણ થતો નથી. જેવી રીતે તાંડય તથા પૈકી શાખામાં પુરુષવિદ્યાતું નિરૂપણ કરેલું છે, તે જ પ્રમાણે અન્ય તૈત્તિરીયાદિ શાખામાં નિરૂપણ કરેલ નથી. તૈત્તિરીય શાખામાં ભિન્ન રીતે યજ્ઞતું સૂચન જોવામાં આવે છે. જેમકે પત્ની, યજ્ઞમાન, વેદ, વેદી, ધર્મ, યૂપ, આજ્ય, પશુ તથા ઋત્વિક આદિતું નિરૂપણ કરેલ હોય છે. વળી જે કંઈ યજ્ઞપ્રાપ્તિના સંબંધમાં કહેલું છે, તે પણ ધીબલકી ભિન્ન છે. જેમકે, “યજ્ઞાતમા-ધ્વન્દિન સાયજ્ઞ તાનિ પ્રાતર, મધ્યાહ્ન તથા સાયમ આદિ જે કાળો છે, તે સવનરૂપે છે.” ધીબલું મરણને અવલૂથ સ્નાનરૂપે બાળતું. એ પ્રમાણેની જે કંઈ કલ્પના છે, તે જો કે સમાન છે, પણ સમાન કલ્પના ઘણીજ થોડી છે. પણ ઘણે ભાગે વિલક્ષણતા રહેલી છે, માટે બેઉ જ્ઞાન એક રૂપે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. પુરુષ યજ્ઞ-રૂપે છે, એમ તૈત્તિરીયકમાં કહ્યું નથી. (“વિદુતા યજ્ઞત્વ”) આ પ્રમાણે સમાનાધિકરણ છઠ્ઠીનો પ્રયોગ છે. માટે “વિદ્વાનરૂપ જે યજ્ઞ છે તેનો” આ રીતનો અર્થ થઈ શકે નહિ. કારણ પુરુષનો મુખ્ય અર્થ યજ્ઞરૂપે નથી. જો વ્યધિકરણ હોય તો આ બે છઠ્ઠીનો અર્થ એમ થઈ શકે કે, વિદ્વાનનો જે યજ્ઞ છે તેનો.” આમ મા-

નવાથી પુરુષનો મુખ્યરૂપે અર્થ થશે. વળી જ્યાં મુખ્ય અર્થનો સંબંધ હોય તથા તેની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી હોય તો મુખ્ય અર્થનો જ આશ્રય લેવો, પણ ગૌણ અર્થનો આશ્રય લેવો નહિ. વળી “આત્મા વ્યજ્ઞાનરૂપે છે” આ પ્રમાણે પુરુષતું યજ્ઞમાનરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે, તથા તે પુરુષનો યજ્ઞ સાથે સંબંધ વ્યધિકરણવડે સૂચવવામાં આવે છે ધીબલું તત્ત્વેવ વિદુઃ (આ પ્રમાણે બાળનારને) આ રીતે સિદ્ધની માફક અનુવાદશ્રુતિ હોય તો પુરુષને યજ્ઞભાવરૂપે તથા આત્મા આદિને યજ્ઞમાનાદિરૂપે પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છનારને વાક્યને વિષે ભેદ ઉત્પન્ન થશે. તેમ જ સંન્યાસયુક્ત આત્મવિદ્યાતું પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું હોય તથા ત્યાર પછી તત્ત્વેવ વિદુઃ (આ પ્રમાણે બાળનારને) આ પ્રમાણેનો અનુક્રમ હોય તો પછી શ્રુતિ-પૂર્વશેષરૂપે થશે. પણ સ્વતંત્ર રૂપે થશે નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી “વ્રદ્ધાનો મહિમાનમોતિ (નારાં ૮૦) બ્રહ્મના મહિમાને પામે છે.” એમ બેઉ અનુવાદને વિષે એક જ પ્રકારતું ફળ જોવામાં આવશે.

ચૈંગ તથા તાણ્ડ આદિ શ્રુતિઓમાં પુરુષવિદ્યાતું નિરૂપણ અન્યશેષરૂપે નથી, તેનું ફળ આયુષ્યની વૃદ્ધિરૂપે છે. જેમકે “સ હ પોત્તઃ વર્ષશત ઝીવતિ ય એવ વેદ (છાં ૩, ૧૬, ૭) આ પ્રમાણે જે મા-

+ સંન્યાસ=વ્રદ્ધ,

* પૂર્વશેષ=પૂર્વની સાથે સંબંધ રાખે

ણસ યજ્ઞ સપત્તિને જાણે છે, તે પુરૂષ એકસોને સોળ વરસ જીવે છે.” આ પ્રમાણે કહ્યું છે માટે બીજી શાખાઓમા પુરૂષ વિદ્યાના ધર્મનું આશિય મત્રાદિરૂપે જે નિરૂપણ કરેલ છે, તેની પ્રાપ્તિ તૈત્તિરીય શાખામા થતી નથી (૨૪)

જિહ્વા - વચ તથા પ્રવત્ય આદિ મત્રોનો ઉપસંહાર બ્રહ્મવિદ્યામા થાય કે નહિ ?

શુરૂ - આ મત્રોમા લોક હોવાથી તેનો ઉપસંહાર બ્રહ્મવિદ્યામા થશે નહિ આ જ હેતુથી ૨૫મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૨૫ મું.
વિદારણાદિ મત્રોની લિન્નતા

વેવાચર્ચમેદાત્ ॥૨૫॥

સૂત્રાર્થ. વેદા તથા પ્રવગ્યાદિ મત્રોમા અર્થનો લોક હોવાથી તેનો ઉપસંહાર બ્રહ્મવિદ્યામા થતો નથી (૨૫)

ટીકા - શિષ્ય - આચર્ણુ વેદના ઉપ નિષદના આરભમા નીચે પ્રમાણે મત્ર છે - “સર્વે પ્રવિષ્ય હૃદય પ્રવિષ્ય ધમની પ્રવૃજ્ય શિરોઽભિપ્રવૃજ્ય ત્રિધા વિષ્ટત્ અર્થ - હે દેવતા ! મારા શત્રુનું સર્વ અંગ ચીરી નાખ, તેનું હૃદય ચીરી નાખ, તેની શિરા તોડી નાખ, તેના મસ્તકને ચીરી નાખ, આ રીતે મારા શત્રુને ત્રણ પ્રકારે છિન્ન લિન્ન કરી નાખો ” વળી તોડી ઉપનિષદના આરભમા કહ્યું છે કે, “હે સવિતા દેવ ! યજ્ઞ તથા યજ્ઞ માનને ઉત્પન્ન કર ” વળી શાંક્યાયનીમા કહ્યું છે કે, “ મેતાશ્વો હરિતનીલોઽસિ

ન્દેત અશ્વવાજો તુ કાળા મણિના સરખો કાળો છે ” વળી તૈત્તિરીયના કઠોપનિષદમા કહ્યું છે કે “શ નો મિત્ર શ વરુણ (તેં ૧,૧,૧) અમને મિત્ર તથા વરૂણ સુખ કરનાર થાઓ ” વળી વાજસનેયીના વિગ્નિમા

આરભમા પ્રવગ્ય* કર્મમા નીચે પ્રમાણેનો બ્રાહ્મણમત્ર છે - “વિદ્યા હ વે સત્રં નિપેદુ ખરેખર દેવો પૂર્વે સત્રનો નાશ કરવા લાગ્યા ” વળી કૌપી તકીના અગ્નિષ્ઠોમ બ્રાહ્મણ મત્રમા કહ્યું છે કે, “બ્રહ્મ વા અગ્નિષ્ઠોમો વૈવૈવ તદર્હવૈવ જૈવ તે વ્રહ્મોપયન્તિ તેમૃતત્વમાપ્નુવન્તિ ય एत-વદ્વપયન્તિ બ્રહ્મ અગ્નિષ્ઠોમરૂપે છે, દિવસ બ્રહ્મરૂપે છે, બ્રહ્મવડે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, જે દિવસે કરવાનું કાર્ય કરે છે તે અમૃતલાવને પામે છે ” શુ આ સઘળા વિદારણા સંબંધીના મત્રોનો તેમ જ પ્રવગ્ય* આદિ કર્મોનો બ્રહ્મ વિદ્યામા ઉપસંહાર થાય છે, કે નથી થતો, એ સંબંધી મને શકા થાય છે ? આપનો આ સંબંધી શો મત છે ? માફ માનવું તો એવું છે કે, બ્રહ્મવિદ્યામા આ સર્વ મત્રોનો ઉપસંહાર થાય છે.

શુરૂ - તું કેમ એમ માને છે ?

શિષ્ય - વિદ્યાનું જેમા નિરૂપણ કરેલ છે, એવા ઉપનિષદ ગ્રંથમાં આ મત્રોનું નિરૂપણ છે

શુરૂ - વિદ્યાના પ્રયોગનરૂપે આનું

*પ્રવગ્ય - ઉના કરેલા ધીમા દૂધ રેણુ, તેનું નામ વિદારણુ છે જે કર્મમા આ રીતનું કર્મ હોય છે, તે પ્રવગ્ય કહેવાય છે

વિધાન અમે ઉપલબ્ધ કરતા નથી.

શિષ્ય:-ઘણું સાઈ. પ્રયોજનરૂપે આપ નહિ ઉપલબ્ધ કરો. પણ સમીપતાના બળથી તે પ્રમાણે માનો તે ખરા કે નહિ? મમીપતાના પ્રયોજનનો સંબંધ હોવાથી તેનો આશ્રય ન કરવો, એ ચોચ નથી.

ગુરુ:-આ મંત્રોમાં વિદ્યાસંબંધી અમે કાંઈ પણ સામર્થ્ય જોતા નથી. પ્રવચ્ચ આદિ કર્મોની યોજના કોઈ અન્ય પ્રયોજન માટે થતી હોય તો પછી વિદ્યાના પ્રયોજનમાં તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે?

શિષ્ય:-આ દોષ નથી. આ મંત્રોનું સામર્થ્ય વિદ્યાના સંબંધમાં છે, આ પ્રમાણેની કલ્પના કરવી ચોચ છે. કારણ કે હૃદયાદિતું નિરૂપણ છે. હૃદય આદિનો ઉપદેશ ઘણું કરી ઉપાસનાના સંબંધમાં છે. માટે હૃદયનું વિદ્યારણ કરનાર ઇત્યાદિ મંત્રોને વિષે ઉપાસનાનો અંશ રહેલો છે. ઉપાસનામાં મંત્રનો નિચે પ્રમાણે વિનિયોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે, “મૃ પ્રપચેન્મુનામુનામુના (છાં. ૩,૧૫,૩) આનાવડેજ હું પૃથ્વીનો આશ્રય લઈ શકું છું.” વળી પ્રવચ્ચાદિ કર્મનો વિનિયોગ બીજે સ્થળે હોય, છતાં વિદ્યાને વિષે તેનો વિનિયોગ છે. એમાં કશો વિરોધ નથી. જેમકે વાજપેયમાં ગૃહસ્થતિ સવનમાં વિનિયોગ કોઈપણ પ્રકારના વિરોધથી રહિત છે.

ગુરુ:-આના સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. આ સર્વ મંત્રોનો ઉપસહાર વિદ્યાને વિષે નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો?

ગુરુ:-વિદ્યારણાદિ પ્રયોજનમાં લેદ હોવાથી હું તે પ્રમાણે કહું છું. હૃદય વિદ્યારણકર, ઇત્યાદિ મંત્રોમાં હૃદયને ક્ષાકવારૂપે લિપ્ત પ્રયોજન રહેલું છે. માટે તેનો સંબંધ ઉપનિષદમાં કહેલી વિદ્યા સાથે નથી. બ્રહ્મવિદ્યા સાથે આ મંત્રોની એકતા થતી નથી.

શિષ્ય:-હૃદયનો ઉપયોગ ઉપાસનાને વિષે છે, જેથી આ સ્થળે ઉપાસનાનો સંબંધ નિરૂપણ થાય છે.

ગુરુ:-તેમ નથી થતું. હૃદય માત્રનાજ નિરૂપણના પ્રયોજનની ઉત્પ્રેક્ષા થઈ શકે છે. પણ આ સ્થળે કેવળ મંત્રના પ્રયોજનરૂપે કેવળ હૃદયમાત્ર જ નથી. “હૃદયનું વિદ્યારણ કર” “શિરા-ઓને તોડી નાખ” આ રીતનું મંત્રનું જ પ્રયોજન છે. તેનો સંબંધ કેવળ વિદ્યા સાથે થતો નથી. અલિચારના સંબંધમાં આનું પ્રયોજન છે; માટે અલિચારી કર્મની સાથે આ મંત્રનો સંબંધ છે. તે જ પ્રમાણે હે સવિતા દેવ! તું યજ્ઞ તથા યજ્ઞમાનને ઉત્પન્ન કર. આ સ્થળે યજ્ઞની ઉત્પત્તિનો સંબંધ હોવા થકી યજ્ઞકર્મ સાથે આનો સંબંધ છે, યજ્ઞ સંબંધીનો વિશેષ સંબંધ તો યજ્ઞ સંબંધી જ્યાં બીજું પ્રમાણ આપેલું હોય ત્યાં જોઈ લેવો. આ પ્રમાણે બીજા મંત્રોનું નિરૂપણ સિદ્ધિવડે, વચનવ

અન્ય પ્રમાણવડે તથા ભિન્ન અર્થવડે થઈ શકે છે. જોકે રહસ્યરૂપી ઉપનિ-
પદને વિષે તેનું નિરૂપણ કહેલું છે.
માટે સમીપતાથી વિદ્યાવિશેષને વિષે
તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે પૂર્વ
મીમાંસામાં કહેલું છે કે, શ્રુતિ આદિના
પ્રમાણ કરતાં સન્નિધિનું પ્રમાણ દુર્બલ
છે. જેમકે “શ્રુતિર્લિંગાસ્ય પ્રવર્ણસ્થાન-
સમાધાના સમવાયે પારદાર્ભ્યમર્થવિપ્રવર્ણન.” (જે
સૂત્ર ૩,૩,૧૪) અર્થ:-શ્રુતિ, સિદ્ધિ, વાક્ય,
પ્રકરણ, સ્થાન, તથા આખ્યાનના
સમવાયમાં પૂર્વથી પર દુર્બલ છે. કારણ
કે પાછળના પ્રમાણથી નિશ્ચય પામેલો
અર્થ દૂર હોય છે.”

આ રીતે પ્રવર્ણઆદિ 'કર્મનો વિનિ-
યોગ અન્ય સ્થળે છે. માટે વિદ્યાને વિષે
તેનો સમાવેશ થતો નથી. કારણ કે
વિદ્યાઓની માથે કંઈપણ પ્રયોજન આ
મનોને હોતું નથી. વાજપેયમાં બૃહ-
સ્પતિ મવનો વિનિયોગ ભિન્ન પ્રકારે
સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જેમકે “વાજપેયેનેષ્ટી

વૃહસ્પતિઃસવેન યજેન વાજપેય યજ્ઞ કં
બૃહસ્પતિનો યાગ કરવો જોઈએ.” ના
આગળ બે પ્રમાણોને વિષે શ્રી ભિન્ન
રહેલી છે એમ ન જણાય ત્યાં આગ
તે પ્રમાણ બની શકે. પણ ત્યાં આગે
એક પ્રમાણ બળવાન હોય તથા બીજું
દુર્બળ હોય ત્યાં આગળ બે પ્રમાણો
ભિન્નતા નહિ સ્વીકારવી, એ યોગ્ય નથી
કારણ કે બળવાન તથા દુર્બળ પ્રમાણ
વિષે ભેદનો સંભવ છે. માટે કર્મ મંત્ર
આવાં કર્મોનું નિરૂપણ વિદ્યાની સમ-
પમાં હોવાથી વિદ્યાના શેષરૂપે તે કં
ગણવાં, એ યોગ્ય નથી. કર્મ તથા વિદ્યા
સમીપતાને વિષે નિરૂપણ હોવાનું કાર-
ણ છે કે, આરણ્ય ભાગમાં તેનું નિરૂપ-
ણ આદિ ધર્મ એક સરળો હોય છે. ૨
રીતે માનવું જોઈએ. (૨૫)

શિષ્ય:-ત્યાં આગળ ત્યાગના નંબ
શ્રુતિ હોય ત્યાં આગળ ત્યાગની સા-
કાઈ અમુક વસ્તુ સ્વીકારવાનો વિષ-
ય હોય ?

શ્રુતિ — પોતાનું પ્રયોજન કહેવા માટે જે
પદને અન્ય પદની અપેક્ષા હોતી નથી, તેનું નામ
શ્રુતિ. વિદ્વં—સાબળેલા બાવને વિષે રહેલી
જે શક્તિ તેનું નામ સિદ્ધિ છે. વામ્ય:-કેટલાક
શબ્દો એકલા થઈ કોઈપણ પ્રકારના પ્રયોજનને
નિરૂપણ કરવું તેનું નામ વાક્ય. પ્રકરણ-અમુક
વિષયની અપેક્ષાવાળું જે મુખ્ય વામ્ય નામ
તેનું નામ પ્રકરણ સ્થાન-એક જ સ્થળ
સમાન વસ્તુ હોય તેનું નામ સ્થાન. આ
મૌલિક સમજને આખ્યા કહે છે. સમ-
સમાનવિષયપણું

ધિકરણ ૧૫ મુ.—સૂત્ર ૨૬ મુ.

નિષેધ સાથે સ્વીકારની

આવશ્યકતા.

નો તૂપાયનશબ્દશેષત્વાત્કુશાહ્વન્દસ્તુ-
સ્ત્યુપગાનવત્ તદુક્તમ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—શ્રુતિમાં ન્યાં આગળ એક
મતનો નિષેધ કરેલો હોય ત્યાં આગળ
ય વસ્તુનો સ્વીકાર શેષરૂપે રહેલો જ
છે. આ જ પ્રમાણે પૂર્વ મીમાંસામાં
જે છન્દ, સ્તુતિ તથા ઉપગાનના સંબં-
ધ કહેલું છે. (૨૬)

ટીકા:—શિષ્ય:—તાણડી શ્રુતિમાં કહ્યું
કે, “અથ ઇવ રોમાણિ વિષ્ણુ પાપ ચદ્ર ઇવ
મુર્યાતે પ્રમુચ્યં ધૃત્વા શરીરમકૃતં કૃતાત્મા વ્રત-
મધિયમવા:” (છાં. ૮, ૧૩, ૧) જેમ
ધ પોતાના શરીર ઉપરથી સંઘળી
ને કાઢી નાખે છે તથા જેમ અંદ્ર
ના મુખમાંથી ગ્રાસ થતાં નીકળી છૂટે
તેમ હું મારા શરીરને પવિત્ર કરીશ
॥ ધ્યાનની સહાયતાવડે મુક્ત થઈ
થત બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈશ.” તે જ
પણે અર્થવર્ણમાં કહેલું છે કે, “તથા વિદ્વાન્
સ્વાત્ વિમુક્ત: પરાત્પર પુરુષમુપેતિ દિવ્યમ
૦ ૩, ૨, ૮) તે જ પ્રમાણે અધિકારી
પ્રધ્ય ન્યારે શ્રેષ્ઠ એવાં દિવ્ય પુરુષને
મે છે ત્યારે તે પોતાના નામ રૂપાદિથી
કેત થાય છે.” વળી શાક્યાયનીઓ કહે
કે “તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ મુહદ સાધુકૃત્યા
૨૧ પાપકૃત્યામ્ અધિકારી પુરુષના પુત્રો
! મે લે છે તથા તેની ઉપાસના કરનારા-
સ્તેના પુરુષના ભાગી થાય છે તથા તેના

ઉપર દેવ કરનારાઓ પાપના ભાગી થાય
છે. આથી તે પુરુષ પાપથી રહિત થાય
છે.” તે જ પ્રમાણે કૌપીતકીમાં કહ્યું છે કે
“તન્મુકૃતદુષ્કૃતે વિષ્ણુતે તસ્ય પ્રિયા જ્ઞાતયઃ
મુકૃતમુપયન્ત્યાપ્રિયા દુષ્કૃતમ (કૌ. ૧, ૪) ૯૫-
ન્યુક્ત વિદ્યાના બળવડે પુરુષ તથા પાપનો
ત્યાગ કરે છે. તેનું પુરુષ તેના પ્રિય
બન્ધુઓ લઈ જાય છે તથા તેના શત્રુઓ
તેના પાપને લઈ જાય છે.” આ પ્રમાણે
કેટલેક સ્થળે પુરુષ તથા પાપના ત્યાગ
સંબંધી શ્રુતિ છે. કેટલેક ઠેકાણે પુરુષ
તથા પાપ બેઉનો વિભાગ પાડી પુરુષ પ્રિયને
જાય છે તથા પાપ અપ્રિયને જાય છે, એ
પ્રમાણે શ્રુતિ છે તથા કેટલેક સ્થળે પુરુષ
પાપનો ત્યાગ તથા ગ્રહણ કહેલું છે.
હવે ન્યાં ગ્રહણ તથા સ્વીકાર બેઉ બાળ-
તનું નિરૂપણ છે, ત્યાં તો કશું કહેવાનું
રહેતું નથી. પણ ન્યાં શ્રુતિમાં ગ્રહણની
બાબત હોય, પણ ત્યાગની બાબત ન હોય,
ત્યાં અર્થપરથી ત્યાગની બાબત જ લેવાય
અર્થાત અન્ય મતુષ્યો અધિકારીનાં પુરુષ
તથા પાપના ભાગી થાય છે, આમ ન્યાં
છે ત્યાં ત્યાગની બાબત રહેલી જ છે.
પણ ન્યાં શ્રુતિવિશે ત્યાગનું જ નિરૂપણ
કરેલ છે, પણ ગ્રહણની બાબત નથી, ત્યાં
ગ્રહણની બાબત હોઈ શકે કે નહિ ? મને
આ રીતની શંકા થાય છે. મને તો એમ
લાગે છે કે, શ્રુતિમાં ત્યા ગ્રહણની બાબત
લીધેલ નહિ હોવાથી તે બાબતનો ત્યાં
અસંભવ હોય છે. કારણ કે બીજી શાખાની
શ્રુતિનો વિષય બ્રહ્મવિદ્યાથી ભિન્ન હોય
છે. વળી પુરુષ તથા પાપના ત્યાગના

સંબંધમાં ત્યાગ પોતાનો વિષય છે તથા અહણ કરવી, એ બીજાનો વિષય છે. હવે અહણ તથા ત્યાગ આ બેઉ બાબતની ન્યાં આવશ્યકતા ન હોય, ત્યાં ત્યાગના નિરૂપણથી અહણનો વિષય કેવી રીતે લઈ શકાય ? માટે ત્યાગની બાબતના અહણનો વિષય લેવો નહિ.

ગુરુ - આ કારણથી જ હાનો ઇલાદિ સૂત્રનું બ્યાસ લગવાને નિરૂપણ કરેલ છે. શ્રુતિમાં કેવળ ત્યાગનું જ નિરૂપણ હોય ત્યાં અહણનો સંનિપાત આવશ્યક છે કારણ કે અહણ એ ત્યાગના શેષરૂપે છે. કૌષીતકી રહસ્યમાં ત્યાગ શબ્દના શેષરૂપે પ્રાપ્તિનો શબ્દ રહેલો છે. માટે બીજે સ્થળે પણ ન્યા કેવળ ત્યાગનું નિરૂપણ હોય, ત્યાં પ્રાપ્તિની અનુવૃત્તિ બાધી લેવી શ્રુતિમાં નિરૂપણ નહિ હોવાથી, ભિન્ન વિદ્યાનો વિષય હોવાથી તથા આવશ્યકતાનો અભાવ હોવાથી અહણની અનુવૃત્તિ થવી યોગ્ય નથી, તેના સંબંધી હું કહું, તે તું સાંભળ. વિધેયરૂપે જે ઉક્તિ એક સ્થળે કહેવાયલી હોય તથા તેનું નિરૂપણ અન્ય સ્થળે થતું હોય તો તારા કહેવા પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ શકે. પણ આ સ્થળે તો ત્યાગ તથા અહણનું નિરૂપણ વિધેયરૂપે કરેલું નથી. પણ ત્યાગ તથા અહણનું નિરૂપણ વિદ્યાની સ્તુતિના પ્રયોજનરૂપે છે. આમાં સાર એ છે કે, પ્રજ્ઞાવિદ્યાનું સામર્થ્ય એટલું બધું બળવાન છે કે, જે-વડે અધિકારીના સંભારના કાળગુરૂપ પુણ્ય તથા પાપ નાશ પામે છે તથા તેના પુણ્ય

પાપનો પ્રવેશ તેના મિત્રવર્ગ તથા શત્રુ વર્ગવિશે થાય છે. વળી સ્તુતિના હેતુરૂપ આ નિરૂપણ સંબંધી કેટલીક શ્રુતિમાં ત્યાગના વિષય પછી અહણનું નિરૂપણ કરેલ છે માટે બીજી શ્રુતિઓમાં પણ ન્યા ત્યાગનું નિરૂપણ છે, ત્યાં અહણની અનુવૃત્તિ માનવી નોઇએ. કારણ કે તેમ થવાથી પ્રજ્ઞાવિદ્યાની અત્યંત સ્તુતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એક અર્થવાદની અપેક્ષાએ તેથી ભિન્ન અર્થવાદની પ્રવૃત્તિ અવશ્ય હોય છે. જેમકે, “૧ નતો વ હતોડસાવાદિત્યઃ (હાં ૨, ૧૦, ૫) આ લોકથી આદિત્ય એકવીશમો છે.” જે આ સ્થળે ભિન્ન અર્થવાદની અપેક્ષા ન રહેતી હોય તો આદિત્ય એકવીશમો છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ? માટે કહ્યું છે કે, “દ્વાદશ માસાં પવતંત્રમ્નય ઇમે લોકા અસાપાદિત્ય એકવિંશ અર્થ - બાર માસ, પાંચ ઋતુઓ તથા ત્રણ લોક તથા એકવીશમો આદિત્ય છે” તેજ પ્રમાણે “ત્રિષ્ટમો મવત સેન્દ્રિયત્વાય અર્થ - ઇન્દ્રિયથી યુક્ત થવા માટે બે ત્રિષ્ટપની જરૂર છે.” આ સ્થળે બીજા અર્થવાદની અપેક્ષા રહે છે. તેથી કહ્યું છે કે, “સન્દ્રિય યે ત્રિષ્ટપ અર્થઃ - ઇન્દ્રિય ત્રિષ્ટપરૂપે છે.” અહણ સંબંધીનો આ વાદ પ્રજ્ઞાવિદ્યાની સ્તુતિ માટે છે. માટે એકે કરેલ પુણ્ય તથા પાપ બીજાથી લો ગવાય કેવી રીતે ? આ પ્રમાણે અત્યંત એક બાબતને પકડી રહેલી, એ યોગ્ય નથી. વળી મૂળ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ડગાપનશબ્દમેવાદ આ શબ્દની પહેલા જ શબ્દનું જે ઉચ્ચારણ છે, તે એમ જણાવે

કે, ત્યાગમાં જે ગ્રહણની અનુવૃત્તિ, તે બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિના પ્રયોજન-
ાળી છે. જે ગુણના ઉપેસંહારની જ
ણાવવાની ઇચ્છા હોત તો ત્યાગમાં
હણના સંબંધમાં શું પ્રયોજન છે, તેનું
નિરૂપણ કરત. માટે એમ જણાય છે કે,
ણના ઉપસંહારના વિચારનો પ્રસંગ
ાણી, બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિનો ઉપસંહાર
શાંતવામાટે આ સૂત્ર છે. દર્ભ, છંદ,
તુતિ તથા ઉપગાનની માફક આ રીતની
પમાનું આ સ્થળે ગ્રહણ છે. વળી ભાદ્ર-
ાણી કહે છે કે, “કુશા પાનસ્પત્યાઃ સ્થ તા માપાત
કુશા! તું વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન
યો છે. તું મોડું રક્ષણ કર.” ભાદ્રવીના
મા દર્શનમાં એમ જણાવ્યું છે કે, કુશોની
સામાન્ય રીતે ઉત્પત્તિ વનસ્પતિમાંથી
ાયલી છે. પણ શાટયાયનના દર્શનમાં
વેશેષતા એ જણાવી છે કે, કુશો ઉદ્ભવ-
માંથી થાય છે. આ રીતનું વિશેષ વચન
કાવાથી એમ જણાય છે કે, કુશની ઉત્પત્તિ
ઉદ્ભવમાંથી થાય છે. જેમ દેવચંદ્ર
થા અસુર છંદ મામમાં પૂર્વનું સામ
યું છે તથા પરસામ કયું છે, આ રીતના
પ્રસંગમાં દેવચંદ્રો પૂર્વરૂપે છે, એમ પૈવ્ય
યુતિના નિરૂપણ કરવાથી સિદ્ધ થાય છે.
મેમ જ ઘોડશી સ્તોત્રમાં કેટલીક શ્રુતિમાં,
ાળવિશેષનો નિયમ નથી. તેવો પ્રસંગ
માધ્યુષિને મૃચે સૂર્યના ઉદયની સંનિ-
ધેમાં” આમ નિર્વાચ્ય શ્રુતિના નિરૂપણ

કરવાથી કાળવિશેષની ગણના થઈ શકે
છે. વળી જેમ ઉપગાનને સામાન્ય રીતે
શ્રુતિરૂપે કેટલાક માને છે, પણ ભાદ્રવીઓ
તો વિશેષે કરીને જ તે પ્રમાણે માને છે,
આ પ્રમાણે જેમ કુશા આદિમાં ખીજ
શ્રુતિનું પ્રમાણ અંગીકાર કરી, વિશેષ
ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે જ
પ્રમાણે ત્યાગના સંબંધમાં ગ્રહણનો વિ-
ષય જાણી લેવો. કારણ કે એક શ્રુતિમાં
જે વિશેષભાવ દર્શાવ્યો હોય, તેનો સ્વી-
કાર અન્ય શ્રુતિને વિશે માનતા નથી.
તેને જ સર્વ સ્થળે વિકલ્પ થવો જોઈએ.
પણ જ્યાં અન્ય શ્રુતિનું પ્રમાણ લઈ
શકાતું હોય ત્યાં ન લેવું તે જોઈએ.
આ જ હેતુ બાર અધ્યાયવાળી પૂર્વ
મીમાંસામાં કહ્યું છે કે, “અપિ તુ વાક્યરોપ-
ત્વાદિતરપર્યુદાસઃ સ્વાત્ પ્રતિપેધે વિકલ્પઃ સ્વાત્
(પૂર્વ મી ૦ ૧૦, ૮, ૧૫) આ સ્થળે “દીક્ષિત્વે
ન વદાતિ ॥ એ વિશેષ વાક્ય છે.” અર્થાત્
“જહરહર્દવાત દરરોજ દાન આપવું જોઈએ.”
આ રીતના સામાન્ય વાક્યના શેષરૂપે છે.
વિશેષ વાક્યનું જ્યાં નિરૂપણ હોય ત્યાં
સામાન્યનો ત્યાગ થવો જોઈએ. જે તે
પ્રમાણે ત્યાગ ન થાય તો પછી જે નિપેધ
દર્શાવેલો હોય, તેમાં વિરોધ આવી પડે.

શિષ્ય-“વિષ્ણુન શ્રુતિઓમાં આ સૂત્ર-
વડે કરી નીચે પ્રમાણે શંકા થાય છે કે,
વિષ્ણુન વચનવડે સુકૃત તથા દુષ્કૃતના
ત્યાગનું અભિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે
કંપન અર્થમાટેનું પ્રયોજન છે? મોડું માનવું
તો એમ છે કે, વિષ્ણુનનો અર્થ ત્યાગ થતો
નથી કારણ કે પૂર્વ શબ્દ કંપનના અર્થમાં છે.

* કુશા-સ્તોત્રની મપ્પા ગણના માટે
દ્વાતાની કોઇએક લાકડાની બનેલી સગી
નક્રયાનુ અધ્યયન કરના

“દોષ્યન્તે ધ્વજાગ્રાણિ ધ્વજાના અગ્રભાગને હલાવવામાં આવે છે.” આ પ્રમાણે વાયુ-વડે કરીને ધ્વજાના અગ્રભાગ હલાવવા સંબંધીનું નિરૂપણ થાય છે. વિષ્ણુ શબ્દનો અર્થ હલાવવું થાય છે. હું તો ધારૂં છું કે, પુણ્ય તથા પાપને વિષે કંપન કહેવા થકી કેટલોક સમય ક્ષણનો અટકાવ થાય છે, એટલેજ અહીં ધૂ શબ્દનો અર્થ હાવો નોંધવો.

ગુરુ:-અહીં ધૂ શબ્દનો અર્થ ત્યાગના સંબંધમાં છે. કારણ કે તેના શેષરૂપે અહણ શબ્દ છે. વળી પુણ્ય પાપનું અહણ પારકા-વડે ક્યારે થાય છે કે જ્યારે બીજો માણસ તેનો ત્યાગ કરે છે. માટે પારકાવડે કરી અહણનો સંભવ ત્યાગ વિના સંભવી શકે નહિ. જો કે એકે કરેલાં પુણ્ય તથા પાપ બીજાં લોગવે, એ યોગ્ય લાગતું નથી; છતાં આ પ્રમાણેનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ હોવાથી તેને અનુકૂળ વિષ્ણુ શબ્દનો અર્થ ત્યાગ-માજ છે. એ રીતનો નિર્ણય કરવો શક્ય છે. શ્રુતિમાં ધૂન શબ્દની સમીપમાં જ અહણ શબ્દનું નિરૂપણ કરેલું છે. માટે જેમ કુશા, છન્દ, સ્તુતિ તથા ઉપગાનના સંબંધમાં અન્ય. શ્રુતિનું પ્રમાણ યોજવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે ત્યાગના નિરૂપણવડે અહણની અપેક્ષા સામાન્ય રીતે રહેલી જ છે. ધ્વજાના અગ્રભાગની માફક પુણ્ય તથા પાપમાં હાલવા ચાલવા સંબંધીનો અર્થ બધ બેસતો નથી. કારણ કે પુણ્ય પાપમાં વસ્તુનો અભાવ છે. રૂવાંને હલાવતો એવો

ઘોડો ધૂલનો જેમ ત્યાગ કરે છે, તેની સાથે જીર્ણ રૂવાંનો પણ ત્યાગ કરે છે. જેમકે “અથ ઇવ રોમાણિ વિધૂય પાપ અથ જેમ રૂવાને ખંખેરી નાખે છે, તેમ પાપનો ત્યાગ કરી.” આ પ્રમાણે ધાતુઓનો અનેક અર્થ હોવા થકી સ્મૃતિમાં કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. સૂત્રમાં તદુક્તમનો અર્થ એ છે કે, કુશાની માફક ત્યાગ તથા અહણનું વ્યાખ્યાન કરેલું જ છે. (૨૬)

શિષ્ય-પ્રશ્નવિધાના બળથી એક મનુષ્ય પોતાના દેહનો ત્યાગ થયા પછી કેટલોક સમયે પુણ્ય તથા પાપનો ત્યાગ કરે છે અથવા તો શું દેહપાતની સાથે જ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરે છે ?

ગુરુ:-દેહપાતની સાથે જ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરે છે. કારણ કે પ્રજ્ઞ સાક્ષાત્-કારવાળાને પ્રાપ્તવ્યરૂપે કંઈપણ વસ્તુ રહેતી નથી. આ જ હેતુથી ૨૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૬ મું-સૂત્ર ૨૭ મું.

જીવન્મુક્તનો પુણ્ય પાપનો ક્ષય ક્યારે ?

સાંપરાયે તર્તવ્યામાવાત તથા હ્યન્તે ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ:-દેહના ત્યાગની જ સાથે પુણ્ય તથા પાપનો ત્યાગ થાય છે. કારણ કે સાક્ષાત્કારવાળાને પ્રાપ્તવ્યરૂપ ક્ષણનો અભાવ હોય છે. આ જ પ્રમાણે બીજી શાખાવાળાઓ પણ માને છે. (૨૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-કૌપીતકી શાખાવાળાઓ પર્યંક વિધાના સંબંધમાં જેમ જહ્વા-

વે છે કે, પર્યાકને વિષે રહેલા પ્રદ્ધ તરફ દેવયાન માર્ગવડે કરીને જે જાય છે, તેને અર્ધે રસ્તે પુણ્ય તથા પાપનો વિયોગ થાય છે. જેમકે, “સ एव देवयानं पन्थानमासादामिलोकमगच्छति (ક્રો ૧, ૩) દેવયાન માર્ગને પામી તે અગ્નિ લોકપ્રતિ જાય છે.” આ પ્રમાણે કહ્યા પછી નીચલી જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “स आगच्छति विरजा नदी ता मनसैवात्वेति तत्सुकृतदुष्कृते विप्लवते (ક્રો ૧, ૪) તે વિરજા નદી ઓળંગી જાય છે તથા આ સમયે તે પોતાના પુણ્ય પાપનો ત્યાગ કરે છે.” હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે અર્ધે રસ્તે જ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ થાય છે કે પ્રથમ જ દેહપાતની સાથે જ પુણ્ય પાપનો ત્યાગ થાય છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિના પ્રમાણવડે અર્થાત શ્રુતિ પ્રમાણે તો પુણ્ય પાપની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ રહેલો હોય છે. પણ આ જ હેતુથી સૂત્રકારે સાપરાય શબ્દ ગ્રહણ કરેલો છે. આ શબ્દનો એ અર્થ થાય છે કે, દેહના ત્યાગની સાથે જ બ્રહ્મવિદ્યાના બળવડે કરીને મનુષ્ય પોતાના પુણ્ય તથા પાપનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણેનો નિશ્ચય થાય છે. આના કારણમાં એમ જણાવ્યું છે કે, પ્રાજ્ઞવરૂપ ક્ષણે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળાને અભાવ હોય છે. બ્રહ્મની બ્રહ્મવિદ્યાવડે પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળો જે વિદ્વાન હોય છે, તેને પોતાના મરણ બાદ પુણ્ય તથા પાપવડે કરીને કંઈપણ ક્ષણ મેળવવાનું હોતું નથી, જેથી કરી એમ માનવું પડે છે કે, કેટલોક

સમય સૂધી પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય થતો નથી કારણ કે ક્ષણ એ બ્રહ્મવિદ્યાથી વિરુદ્ધ છે. વિદ્યાના બળવડે કરીને પુણ્ય-પાપનો ક્ષય થાય છે. ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યા પોતાનું ક્ષણ આપવાવાળી થાય છે, ત્યારે જ પુણ્ય પાપનો ક્ષય થવો યોગ્ય હોય છે. માટે પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય પ્રથમ થતો હોવા છતાં તેનો ક્ષય પાછળથી થાય છે, એમ કહ્યું છે. વળી તાણ્ડી તથા શાટયાયની નામની અન્ય શાખાવાળાઓ પણ એમ કહે છે કે, પુણ્ય તથા પાપનો ત્યાગ પ્રથમની અવસ્થામાં જ થાય છે. જેમકે “अथ इव रोमाणि विभूय पापम् अथ એમ પોતાના બૂના રવાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ સાક્ષાત્કારવાળો પોતાના પાપનો ત્યાગ કરે છે.” તેજ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “तस्य पुनादायमुपयन्ति सुहृद साधुहत्या द्विपन्तः पाप-कृत्याम् અર્થઃ-બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળાના સગાઓ તેના પૈસાના ભાગી થાય છે, તેની ઉપાસના કરનારાઓ તેના પુણ્યના ભાગી થાય છે તથા તેનો દ્રેષ કરનારાઓ તેના પાપના ભાગી થાય છે.” (૨૭)

શિષ્ય-બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારવાળાને દેવયાન માર્ગના અર્ધે રસ્તે જ પુણ્ય તથા પાપની હાનિ થાય છે, એમ માનીએ તો શું હોય પ્રાપ્ત થશે ?

ગુરુ:-જો એમ માનીએ તો પુરૂષ પ્રયત્નરૂપ ઇચ્છાવડે પુણ્ય પાપનો ક્ષય થાય છે, આ સિદ્ધાંતમાં વિરોધ આવશે. તેમ જ તાંડિ તથા શાટયાયનિ શ્રુતિમાં વિરોધ આવશે આ જ હેતુથી ૨૮ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૬મું-સૂત્ર ૨૮મું.

પુણ્યાદિ ક્ષય શું અર્થ રસ્તે ?

હન્દત ડમયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઈચ્છાથી પુણ્ય પાપનો ક્ષય થાય છે. કારણ કે તાંડિ તથા શાટયાયનની શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે. (૨૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેના દેહનો પાત થયો છે તથા જે દેવયાન માર્ગ પ્રતિ નીકળી ચૂકેલો છે, તેને અર્થ રસ્તે જતાં પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય થાય છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

ગુરુ:-જો તેમ માનીએ તો બ્યારે મનુષ્યના દેહનો પાત થાય છે ત્યારે યમ, નિયમ તથા વિદ્યાભ્યાસવાળા તથા પુણ્ય અને પાપના ક્ષયના કારણરૂપ જે પુરૂષ-પ્રયત્નની ઇચ્છા, તેનો અભાવ થશે. આથી પુણ્ય તથા પાપના ક્ષયના હેતુરૂપ પુરૂષપ્રયત્નનો અભાવ થશે. માટે પ્રથમ જ જ્યારે સાધકરૂપ દેહનું અસ્તિત્વ હોય છે, ત્યારે જ ઇચ્છાથી પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય કરવો જની શકે એમ છે. આમ માનવાથી જ નિમિત્તરૂપ દેહ તથા નૈમિત્તિકરૂપ પુણ્ય પાપનો ક્ષય, આ બેઉની પ્રાપ્તિ થશે. વળી તાંડિ તથા શાટયાયનની આ બેઉ શ્રુતિઓમાં તેમ યવાથી કોઈ રીતનો વિરોધ આવશે નહિ (૨૮)

શિષ્ય:-જોને કોઈપણ પ્રકારનો લેપ નથી, તેવાને અમુક સ્થાન પ્રતિ ગતિ સંભવતી નથી, તો પછી દેવયાન માર્ગ-

પ્રતિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળાની ગતિ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ:-દેવયાન માર્ગ પ્રતિ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવાળાની ગતિનું પ્રયોજનપણું કેટલેક સ્થળે શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું છે, પણ સામાન્ય રીતે તો ગતિનો અગીકાર છે જ નહિ. જો તદન ગતિ જ નથી, એમ માનીએ તો શ્રુતિના પ્રમાણમાં વિરોધ આવશે. આ જ હેતુથી ૨૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૨૯ મું.

નિલેપને શું ગતિરૂપ ક્ષણ હોય ?

ગતેરર્થવસ્ત્વમુભયવાન્યથા હિ વિરોધઃ
॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-દેવયાન માર્ગ પ્રતિ 'ગમનનું' પ્રયોજનપણું નથી, તથા તેમ જ છે, એમ બે પ્રકારે છે. જો કેવળ ગતિનું પ્રયોજનપણું નથી જ, એમ માનીએ તો શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવશે (૨૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-કેટલીક શ્રુતિમાં પુણ્ય તથા પાપના ત્યાગના સંબંધમાં દેવયાન માર્ગનું નિરૂપણ કર્યું છે તથા કેટલેક સ્થળે આ માર્ગ દર્શાવ્યો નથી. હવે મને આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, સામાન્ય રીતે ત્યાગના સંબંધમાં દેવયાન માર્ગનો સ્વીકાર છે કે વિલાગવટે સ્વીકાર છે, અર્થાત્ કેટલેક સ્થળે સ્વીકાર માનવો તથા કેટલેક સ્થળે નહિ માનવો, આ પ્રમાણે શું છે? તેમાં માર્ગ માનવું તો એમ છે કે, જેવી રીતે ત્યાગના સંબંધમાં જેમ જાહેર પણ માની લેવામાં આવે છે, તેમ ત્યાગને

સંધ દેવયાન માર્ગની ગતિનો પણ સ્વીકાર થઈ શકે છે.

શુરુ:-આના સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. દેવયાન માર્ગપ્રતિ ગમનનું પ્રયોજન એ પ્રકારે છે, અર્થાત્ વિભાગવડે થવા યોગ્ય છે. એટલે કે કેટલેક સ્થળે આ ગતિ પ્રયોજનયુક્ત છે તથા કેટલેક સ્થળે નથી. પણ સામાન્ય રીતે તો ગતિ નથી જ. સામાન્ય રીતે જ આ ગતિનો અંગીકાર માનીએ તો વિરોધ આવે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પુણ્યપાપે વિષય નિરંજનઃ પરમ સામ્યમુપૈતિ (મુ. ૩, ૧, ૩) અવિદ્યાદિ કલેશથી રહિ થયેલા તે નિરતિશય તથા નામરૂપ રહિત એવા પ્રજ્ઞાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ શ્રુતિમાં અન્ય સ્થાનપ્રતિ જવા સંબંધી ગતિનો વિરોધ છે. જે નિરંજનસ્વરૂપે છે તથા જે ગમન આદિ ભાવથી રહિત છે, તે અન્ય સ્થાનપ્રતિ કેવી રીતે જોઈ શકે ? વળી પરમ સામ્ય ગતવ્યનો અર્થ અન્ય સ્થાન પ્રતિ જવાને અર્થીન છે. માટે ગતિનો અર્થ આ સ્થળે યોગ્ય લાગતો નથી. (૨૬)

શિષ્ય:-ત્યારે ગતિ માનવી તે યોગ્ય નથી. તેમ જ સંયુક્ત વિદ્યામાં માર્ગ માનવો જોઈ છે.

શુરુ:-જેમ લૌકિક ન્યાયવડે એક ગામમાં જવું હોય તો ત્યાં જવા માટે માર્ગની અપેક્ષા રહે છે, તે જ પ્રમાણે ત્યારે પ્રાદ્યપર્યંકરૂપી સ્થળની અપેક્ષા છે તો પછી તેવા સ્થાન પ્રતિ જવા માટે દેવયાનરૂપી માર્ગની અપેક્ષા હોવી જ

જોઈએ. આ જ હેતુથી ૩૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૭ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.

સ્થાનનિર્દેશને લીધે ગતિની

આવશ્યકતા.

उपपन्नस्तत्त्वज्ञानार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ:-ગતિનું પ્રયોજન છે તથા નથી. એ બેઉ પ્રકારના ભાવો યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રાદ્યપર્યંક પ્રતિ ગમન કરવાના કારણરૂપ પ્રયોજન લૌકિક રીતિ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. (૩૦)

ટીકા:-શુરુ:-આ બેઉ પ્રકારનો ભાવ યોગ્ય છે. અર્થાત્ કેટલેક દેહાણે ગતિનું પ્રયોજન કહ્યું છે તથા કેટલેક દેહાણે નથી. કારણ કે ગતિના કારણનું પ્રયોજન શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ ગતિના કારણરૂપ પ્રયોજન પર્યંકવિદ્યાદિવાળી સંયુક્ત ઉપાસનામાં જોવામાં આવે છે. શ્રુતિમાં પર્યંકપર ચઢવાનું જણાવેલું છે, પર્યંકપર રહેલા પ્રજ્ઞાસાધે સંવાદ જણાવ્યો છે. વળી ક્ષિત્ર બિન્ન ગંધ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. આ સર્વ પરથી એમ કિંદ થાય છે કે, જેમ અન્ય સ્થાનપ્રતિ જવામાં જે રીતનું કળ રહેલ છે, તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ ગમન પ્રયોજનવાળું છે. ત્યાં પ્રજ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર જણાવ્યો છે, ત્યાં ગતિના કારણરૂપ પ્રયોજન જોવામાં આવતું નથી. જેઓ આત્માને ઝોકરૂપે જોતા છે, જેમના મનસ્વ પરિપૂર્ણ થયા છે, જેનાં

જન્મમગ્નુરૂપ કલેશના બીજનો મંપૂર્ણ રીતે નાશ થયો છે, એવા જીવોને આરબ્ધ લોગના નાશ વિના તેમ જ કર્મના આશયરૂપ શરીરના નાશ વિના અન્ય કશાની અપેક્ષા રહેતી નથી. માટે જે ગતિ માની છે તે મિથ્યા છે. આ ગતિરૂપ જે વિષય છે તે લોકિક રીતિએ છે, જેમ કોઈ એક ગામપ્રતિ જનારાને ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનવાળા માર્ગની અપેક્ષા રહે છે, પણ તે આરોગ્યની પ્રાપ્તિને લાધને હોતું નથી, તેમ જ આ સ્થળે પણ જાણી લેવું. આ માર્ગના વિભાગ સંબંધીતું વધારે વિવેચન ચોથા અધ્યાયમાં કરવામાં આવશે. (૩૦)

શિષ્ય:-સઘળી સગુણ વિદ્યાઓના સંબંધમાં એક જ નિયમ છે કે જૂદો જૂદો?

શુર:-દેવયાન માર્ગપ્રતિ ગમનના સંબંધમાં સર્વ સગુણ વિદ્યામાં નિયમનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે જો કે નિયમનો અભાવ છે, છતાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રમાણપટે સર્વ મગ્નુરૂપ વિદ્યામાં વિરોધ જોવામાં આવતો નથી. આ જ હેતુથી ૩૧ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૮ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

સગુણ વિદ્યાઓમાં નિયમનો અભાવ.

મનિયમ સર્વાસ્તામવિરોધઃ શબ્દાનુ-
માનામ્યામ ॥ ૩૧ ॥

મુતાર્થ:-દેવયાન માર્ગપ્રતિ ગમનના સંબંધમાં સર્વ મગ્નુરૂપ વિદ્યામાં નિયમ હોતો નથી. આ નિયમ ન હોવા છતાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને બાધ આવતો નથી.

ટીકા:-શિષ્ય-સગુણ વિદ્યામાં ગતિનું પ્રયોજન યોગ્ય છે, પણ નિર્ગુણ એવી પરમાત્મ વિદ્યામાં ગતિ કહેવી, એ યોગ્ય નથી. વળી કેટલીક સગુણ વિદ્યામાં ગતિનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે; જેમકે, પર્યંક વિદ્યા, ઉપકોસલ વિદ્યા, પંચાગ્નિ વિદ્યા તથા દહર વિદ્યામાં ગતિ કહેવામાં આવી છે. પણ અન્ય વિદ્યામાં ગતિ કહેલી નથી; જેમકે, મધુ વિદ્યા, શાંદિ-
ત્ય વિદ્યા તથા વૈશ્વાનર વિદ્યામાં ગતિનું નિરૂપણ નથી. હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, જે સગુણ વિદ્યામાં આ ગતિ કહેવામાં આવી છે, તે વિદ્યાઓમાં ગતિના સંબંધમાં નિયમ છે કે નિયમ નથી? અર્થાત્ સગુણ એવી સર્વ પ્રજ્ઞાવિદ્યા સાથે સંબંધ છે કે નથી? માર્ગ માનવું તો એમ છે કે સર્વ સગુણ પ્રજ્ઞાવિદ્યામાં નિયમવટ ગતિની પ્રાપ્તિ છે. જે શ્રુતિમાં આ ગતિ કહેવામાં આવી છે, તેમાં તે ગતિ થવી યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રકરણ નિયામકરૂપે છે. જો એક શ્રુતિમાં ગતિ કહેલી હોય તથા ભિન્ન વિદ્યામાં તેનો સમાવેશ થતો હોય તો પછી શ્રુતિના પ્રમાણમાં હાનિ થાય. કારણ તેમ થવાથી સર્વ મર્વના પ્રયોજનરૂપે થવાનો પ્રમંગ આવે. વળી અગ્નિરહિ એક જ વિદ્યા ઉપકોસલ વિદ્યામાં તથા પંચાગ્નિ વિદ્યામાં એક જ મરખી જ કહેલી છે, તેનું પ્રયોજન મર્વમાં છે, એ પ્રમાણે માનીએ તો પુનરૂકિતરૂપ અનર્થપણનો દોષ પ્રાપ્ત થાય. માટે ગતિના સંબંધમાં નિયમ છે.

શુરુ:-આ તારું માનવું ખોટું છે. નિયમનો અભાવ છે. અબુદ્દયરૂપ પ્રાપ્તિના ફળવાળી સર્વ સગુણ વિદ્યાઓનું ફળ એ છે કે, દેવયાન નામની ગતિ હોવી જોઈએ.

શિષ્ય:-જો નિયમનો અભાવ માનશે તો યહી પ્રકરણને વિશે બાધ આવશે.

શુરુ:-પ્રકરણને વિશે બાધ આવશે નહિ. શબ્દ તથા અનુમાન પ્રમાણથી અર્થોત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રમાણથી પ્રકરણને બાધ આવતો નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તથા સ્થ વિદુઃ (છાંંપ, ૧૦, ૧) આ ઉત્પન્ન થયેલ માણસોમાંથી જે ઋણ સ્વરૂપને જાણે છે.” આ પ્રમાણે પંચાગ્નિ વિદ્યાવાળાઓને દેવયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહ્યું છે. વળી કહ્યું છે કે; “યે જેમેડરણ્યે શ્રદ્ધા તપશ્ચુપાસતે (છાંંપ, ૧૦, ૧) જેઓ અરણ્યમાં શ્રદ્ધાપુરઃસર તપની ઉપાસના કરે છે.” આ પ્રમાણે લિન્ન વિદ્યાવાળાઓને પણ પંચાગ્નિ વિદ્યા જાણનારાઓના સરણે જ માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહ્યું છે.

શિષ્ય:-લિન્ન વિદ્યાવાળાઓને જ આ ગતિ થાય છે, એમ કેવી રીતે જણાય ? હું તો એમ માનું છું કે, જેઓ શ્રદ્ધા તથા તપમાં પરાયણ હોય, તેઓને જ આ ગતિ હોવી જોઈએ, કારણ આ રીતનું શ્રુતિનું પ્રમાણ છે.

શુરુ:-આ હોય નથી. વિદ્યાના બાળ વિના કેવળ શ્રદ્ધા તથા તપના જોરથી આ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કારણ કે અન્ય

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “વિચયા તદારોહન્તિ યત્ર કામા. પરાગતા” ન તત્ર દક્ષિણા યન્તિ નાવિદ્યાં. સસ્તપસ્વિનઃ અર્થ:-શ્રદ્ધાવિદ્યાના જોરથી એવા સ્થળને પ્રાપ્ત થાય છે કે, જ્યાં કોઈ પણ રીતની કામનાનો અભાવ હોય છે. ત્યાં કર્મ માર્ગોથી તેમજ અવિદ્યાનું તપસ્વીઓ પણ જઈ શકતા નથી.” માટે આ સ્થળે શ્રદ્ધા તથા તપના કરતાં બીજી વિદ્યાનું સૂચન છે. વળી વાજસનેયી શાખાવાળાઓ પંચાગ્નિ વિદ્યાના અધિકારમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:-“ય એવમેતદ્વિદ્યે ચામી ભરણ્યે શ્રદ્ધા સચમુપાસતે (જૂં ૬, ૨, ૧૫) જેઓને આ જ્ઞાન હોય છે તથા જેઓ અરણ્યને વિશે શ્રદ્ધાવડે સત્યની ઉપાસના કરે છે, તેઓ અચિરાદિ માર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે.” આ સ્થળે શ્રદ્ધાવાળા જેઓ સત્ય પ્રદક્ષની ઉપાસના કરે છે, આ રીતનો અર્થ કરવો. કારણ સત્ય શબ્દવડે પ્રદક્ષનો પ્રયોગ ધણીવાર થાય છે. વળી પંચાગ્નિ વિદ્યા જાણનારાઓએ માન્યું છે કે, આ પ્રમાણે જાણનારાને અમુક ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે લિન્ન વિદ્યામાં જેઓ પરાયણ હોય, તેઓને પણ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે, “અથ ય ઇતો પન્થાનો ન વિદુસ્તે કીટાઃ પન્થા યદિદ દન્દગુપ્તમ્ (જૂં ૬, ૨, ૧૬) જેઓ આ બે માર્ગને જાણતા નથી, અર્થોત્ ઉત્તર કે દક્ષિણ માર્ગ પ્રાપ્ત કરવા જ્ઞાન અથવા કર્મ કરતા નથી, તેઓ કીટ, પતંગ તથા હંસ મથક આદિ થાય છે.” દેવયાન તથા તથા પિતૃયાન આ બે માર્ગમાંથી જેઓ કાષ્ટ થાય છે, તેઓની કલકારક અધોગતિ થાય.

આ રીતે જણાવતી શ્રુતિ બ્રહ્મ થયલાનો
આ બે લોકમાં જ અંતર્ભાવ કરે છે. તેમાં
પણ વિદ્યાવિશેષણું જળ હોય તો આ
બ્રહ્મ થયલાઓની દેવયાન પ્રતિ પ્રાપ્તિ થાય
છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “શુક્લરુપો
ગતીં ભેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે । એવા વાત્સના-
વૃત્તિમન્યયા વર્તેતે પુનઃ (ભ૦ ૮, ૨૬) જગ-
તની શાશ્વતરૂપે બે પ્રકારની ગતિ કહેવા-
યલી છે. પહેલી ગતિવાળાને જન્મમરણનો
અભાવ થાય છે તથા બીજી ગતિવાળાનો
ફરી જન્મ થાય છે.” દેવયાન માર્ગનું
નિરૂપણ ઉપદેશસહ વિદ્યામાં તથા પંચાગ્નિ
વિદ્યામાં બેવાર જણાવેલ છે. પણ બેઉ
સ્થળે આ નિરૂપણ બ્રહ્મવિદ્યાના ચિન્તનને
અર્થે છે. માટે નિયમનો અભાવ છે. (૩૧)

શિષ્ય:-હે ભગવન્ ! તત્ત્વજ્ઞાનીનો
પણ ફરી જન્મ ભોવામાં આવે છે. વળી
તત્ત્વજ્ઞાનીની તો સુક્ષ્મ જ થવી ભોધએ,
છતાં થતી નથી. આથી શું જ્ઞાનનું ફળ
સુક્ષ્મ, જે શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે કેવળ સ્તુતિ
અર્થે છે ?

શુરુ:-ના, અધિકારીઓની સ્થિતિ
ત્યાં સૂધી અધિકારનો અંત નથી આવ્યો
ત્યાં સૂધી જ રહે છે. વળી આ જ બાબત
૩૨ મા સૂત્રમાં જણાવી છે, જેમકે:-

અધિકરણ ૧૯મું-સૂત્ર ૩૨મું.

અધિકારીની જગતમાં ક્યાં

સૂધી સ્થિતિ ?

યાવધિકારમયસ્થિતિરાધિકારિણામ્ ॥૩૨॥

સૂત્રાર્થ:-અધિકારીકોની આ જગત

વિશે સ્થિતિ અધિકારપર્યંત જ પહોંચે
છે. (૩૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-વિદ્યાનું મનુષ્યનો એક
વારનો દેહ પડ્યા પછી તેની બીજીવાર
દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે કે નથી થતી ?
સાધનસ્વરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થયા
પછી કેવલ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ શું થાય છે કે
નથી થતી ? હું તો ધારું છું કે, આ સંબંધી
વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્યારે
પાકરૂપી સાધન તૈયાર થયલું છે તો પછી
એવા રક્ષાય છે કે નથી રક્ષાયા, એ રીતનો
વિચાર હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે જન્મેલો
હોય, તો પછી તેને તૃપ્તિ થઈ છે કે
નથી થઈ, એ પ્રમાણેનો વિચાર હોતો નથી.
આ સ્થળે આ પ્રમાણેના વિચારનો ઉલ્લેખ
થાય છે. કારણ કે કેટલાએક બ્રહ્મજ્ઞાની-
ઓને અન્ય દેહની ઉત્પત્તિ ઇતિહાસ,
પુરાણવડે ભોવામાં આવેલી છે. વળી
સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, પુરાણ ઋષિરૂપ તથા
વેદાચાર્યરૂપ અપાન્તરતમ નામના મુનિ
કળિ તથા દ્વાપરની સંધિને વિષે વિષ્ણુના
નિયોગવડે કૃષ્ણ દ્વૈપાયનરૂપે જન્મ પામ્યા.
તે જ પ્રમાણે બ્રહ્માના માનસપુત્ર વસિષ્ઠનો
પૂર્વદેહ નિમિના શ્રાપથી નાશ પામ્યો
ત્યારે તે વસિષ્ઠ મુનિ બ્રહ્માના કહેવાથી
મિત્રાવરૂણને ત્યાં જન્મ પામ્યા. તે જ
પ્રમાણે બ્રહ્માના માનસપુત્રો ભૃગુ આદિની
પણ વરૂણના યજ્ઞ વિષે ફરી ઉત્પત્તિ
શ્રુતિમાં કહેવામાં આવી છે. વળી બ્રહ્માના
માનસપુત્ર સનતકુમારે પણ રૂદ્રને વરદાન
આપેલું હોવાથી સ્વામી ક્રાંતિકરૂપે જન્મ
પામ્યા હતા. આ જ પ્રમાણે દક્ષ, નારદ

આદિ ઘણાઓની અનેક દેહોને વિષે ઉત્પત્તિ અમુક અમુક નિમિત્તને લઈ સ્મૃતિને વિષે કહેવામાં આવેલી છે. વળી શ્રુતિમાં પણ મંત્ર તથા અર્થવાદવિષે દેહોત્પત્તિ જોવામાં આવે છે આમાં કેટલાક તો પૂર્વ દેહનું પતન થવા પછી જ અન્ય દેહને ગ્રહણ કરે છે. વળી કેટલાક તો પૂર્વનો દેહ હોય, છતાં યોગ તથા ઐશ્વર્યના બળવડે અનેક દેહ ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. વળી સ્મૃતિમાં જણાવવા પ્રમાણે આ સર્વ સંપૂર્ણ વેદાન્તના જ્ઞાતા હોય છે. હવે આ લોકની ભિન્ન દેહ વિષે જ્યારે ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે, તો પછી બ્રહ્મ-નિવાનો મોક્ષરૂપ હેતુ કોઈ પક્ષને અગી-કાર કરીને છે અથવા તો મોક્ષ હેતુ પ્રયોજનથી રહિતરૂપે છે? આના સબધી આપ મને જણાવશો ?

શુર-તેમ નથી. આ અપાન્તરતમ આદિ ઋષિઓની લોકને વિષે સ્થિતિ વેદ પ્રવર્તાવવારૂપ અધિકારને લીધે યોગ્ય થયેલી છે, અર્થાત્ આ લોકસ્થિતિ અધિકારને લીધે છે દાખલા તરીકે ભગવાન સૂર્ય નારાયણ એક હજાર યુગપર્યન્ત જગતનો અધિકાર લોગવે છે તથા તે અધિકાર પૂરો થયે ઉદય તથા અસ્તથી રહિત કેવલ્ય મોક્ષનો અનુભવ કરે છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે “અય તત્ત કર્ત્વ્યં વેદેત્ય નૈવોદિતા નાડસ્ત-મેતેકલ એવ મધ્યે સ્થાતા (છાં ૩, ૧૧, ૧) ત્યારપછી અર્થાત્ ઉદયાસ્તવડે પ્રાણીઓના સ્વકર્મ લોગરૂપ અનુભવ કરી સવિતાના રૂપને પામેલો વિદ્વાન ઉર્ધ્વ અર્થાત્ બ્રહ્મી

ભૂત થયેલો છતો ઉદય પામી અર્થાત્ પોતાના મહિમામાં પ્રકાશ મેળવી, ઉદય કે અસ્ત પામતો નથી. પણ કેવળ અદ્વિતીયરૂપ સ્વાત્મસ્વરૂપમાં રહે છે.” તે જ પ્રમાણે વર્તમાન બ્રહ્મવેત્તાઓ પ્રારબ્ધના લોગનો ક્ષય થયે કેવલ્યને અનુભવે છે. કારણ કે કહ્યું છે કે, “તસ્ય જ્ઞાવદેવ ચિર યાવન વિમોક્ષ્યેઽથ સંપત્યેતે (છાં ૬, ૧૪, ૨) આ વિદ્યાના બધનમાંથી મુક્ત આત્માર્થવાન બ્રહ્મનિષ્ઠની સ્થિતિ જ્યાં સૂધી દેહનો નાશ થતો નથી ત્યાં સૂધી હોય છે. પણ દેહપાત થાય કે તરત વિદેહમુક્ત થાય છે.” તે જ પ્રમાણે અપાન્તરતમ આદિ ઇશ્વરોને પણ પરમેશ્વરે અમુક અમુક અધિકારમાં નિમેલા છે તથા કેવલ્યના હેતુરૂપ સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, છતાં કમોનો ક્ષય નહિ હોવાથી અધિકારપર્યન્ત આ લોકને વિષે તેઓ રહે છે. પણ અધિકાર પૂરો થયે તેઓ આલ્યા જાય છે. આ પ્રમાણે વિરોધનો અભાવ છે. કારણ કે અધિકાર-રૂપ કંઈ આપવા માટે જેઓ એકવાર પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેઓ જ્યાં સૂધી કર્મો-શય પૂરાં થયા નથી ત્યાં સૂધી સ્વતત્રપ-ણાવડે જ જેમ એક મનુષ્ય એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં જાય તેમ, ભિન્ન ભિન્ન દેહોને વિષે સચાર કરે છે તથા પોતાના અધિકારની નિવૃત્તિ જ્યાં સૂધી નથી થયેલી હોતી, ત્યાં સૂધી પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિવાળા એવા તેઓ, દેહ તથા ઇન્દ્રિ-યોની પ્રવૃત્તિને વશ હોવાથી દેહોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા એકી વખતે અથવા તો કે

કરી તેમાં સ્થિતિ કરે છે. વળી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેઓને પૂર્વના જન્મનું સ્મરણ હોતું નથી. જેમકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “તે એવે એવે અધિકારીઓ સ્થિતિ કરે છે.” જેમકે સુલભા નામે એક બ્રહ્મવાદિની હતી. તેણે જનકની સાથે વિવાદ કરવા માટે પોતાના દેહને ત્યાગ કર્યો તથા જનકના દેહને વિષે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારપછી વિવાદ કર્યા કેડે તેણીએ પાછો પોતાના દેહ વિષે પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. જો એકવાર એક કર્મમાં એક મનુષ્ય જોડાયેલો હોય તથા અન્ય દેહના આરંભના કારણરૂપ બીજા કર્મનો તેને આવિર્ભાવ થાય, તો પછી તે બીજું કર્મ પણ બીજાના નાશ વિનાનું થશે તથા તેમ થવાથી બ્રહ્મવિદ્યાનો અમુક શાખા પરત્વે દર્શાવેલો મોક્ષનો હેતુ મિથ્યા થશે. આ રીતની શંકાનો ઉદ્ભવ થશે પણ જ્ઞાનવડે કર્મના બીજનો નાશ થાય છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ હોવાથી આ રીતની શંકા યોગ્ય નથી. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મિચતે હૃદયમ્નિશ્ચિયન્તે સર્વતત્ત્વા ॥ ક્ષિયન્તે વાસ્ય વર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટે પરાવરે ॥ (મુણ્ડ ૦ ૨-૨-૮) જ્યારે પરરૂપ તથા અપરરૂપ પુરૂષનું દર્શન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે મનુષ્યનાં સર્વ બંધનનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ દેહાદિકમાં આત્મરૂપ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. તથા સર્વ સંશયો જતા રહે છે વળી

તેનાં સર્વ કર્મેનો અર્થાત્ સંચિત અને આગામીરૂપ કર્મનો નાશ થઈ જાય છે.” તેજ પ્રમાણે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “યથેવાસિ સમિલોડમ્નિભસ્મસાતકુલ્લેડર્જુના જ્ઞાન-ડમ્નિ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુલ્લે તથા (ભ૦ગી ૦૪, ૩૭) જેમ બરાબર પ્રદીપ્ત પામેલો અગ્નિ સર્વ કાષ્ઠને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તે જ પ્રમાણે, હે અર્જુન! જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોનું દહન કરે છે.” વળી અન્ય સ્થળે કહ્યું છે કે “વીજાન્યગ્ન્યુપદગ્ધાનિ ન રોહન્તિ યથાપુન ॥ જ્ઞાનદગ્ધેસ્તથા ક્લેસૈ નાત્મા સપદ્યતે પુનઃ સેકેલાં બીજ જો વાળ્યાં હોય તો તે ઉગી શકતા નથી. તેજ પ્રમાણે જો જ્ઞાનવડે કલેશનો નાશ પામેલો હોય છે, તો પછી ફરીને આત્માને વિષે કલેશ રહેતો નથી.” જ્યારે અપિદ્યાદિ કલેશનો નાશ થયેલો હોય છે તથા કલેશનાં બીજરૂપ કર્મોશયનાં એક દેશનો નાશ થયેલો હોય છે, ત્યારે એક દેશનો ઉદ્ભવ થવો યોગ્ય નથી. ક્ષાન્ત તરીકે અગ્નિવડે કરી બાળી ગયેલા ઔષ્ઠાના એક અંશનો ફરી ઉદ્ભવ થતો જોવામાં આવતો નથી જેમ છોડેલા બાણની નિવૃત્તિ ભોગ ભોગવ્યા પછી જ થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે “તસ્ય તાવદેવ ચિત્ત્મ (છાંદ ૧, ૧૪, ૨) બધાં સૂધી દેહનો નાશ નથી થતો ત્યાં સૂધી તે હોય છે.” અર્થાત્ શરીરનો પાત થયા સૂધી જ તેને વિલગ્ન હોય છે. માટે અધિકારીઓની લોકને વિષે સ્થિતિ અધિકારની સમાપ્તિ સૂધી જ હોય છે, એમ જો કહ્યું છે, તે યોગ્ય છે. વળી જ્ઞાનનું રૂપ અનેકરૂપે થાય નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે સર્વ સ્થળે

હું છે કે, જ્ઞાનવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ
પામી છે. જેમકે કહ્યું છે કે,
તથો યો દેવાતા પ્રત્યબુધ્યત સ એવ તદમવ-
િવર્ષાના તથા મનુષ્યાણા (ખૂં ૧, ૪, ૧૦)
‘મોમાંથી જે કોઈ તેને જોખણે છે
તે જ કેવળ તેનારૂપે થાય છે. તે જ
પિતે ઋષિઓમાંથી જે કોઈ અથવા તો
મનુષ્યમાંથી જે કોઈ તેને આ પ્રમાણે
મળે છે, તે તેનારૂપે થઈ શકે છે.”
મહર્ષિઓ ઐશ્વર્યોદિ કળને વિષે આ-
સક્ત હોય છે, તેઓ અનેક પ્રકારના
જ્ઞાનોને વિષે આસક્ત થાય છે પણ
ત્યારે જુઓ છે કે, ઐશ્વર્યતાને ક્ષય
પામી છે ત્યારે તેઓ એટલાના પરમા-
માંના જ્ઞાનમાં નિષ્કાલાના થાય છે
તથા કેવલ્યને પામે છે. આ પ્રમાણે
થવું યોગ્ય છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,
‘મ્રક્ષણા સહ તે સર્વે સપ્રાપ્તે પ્રતિસચરે પરત્યાન્તે
જ્ઞાત્માન પ્રવિશન્તિ પર પદમ ॥ જ્યારે મહા
પ્રલય પ્રાપ્ત થાય છે તથા હિરણ્ય-
ગર્ભનો અન્ત આવે છે ત્યારે બ્રહ્મ-
સાક્ષાત્કારવાળા પુરૂષો બ્રહ્મની સાથે
પરમ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.” વળી
જ્ઞાનનું કળ પ્રત્યક્ષ હોય છે; તેથી કળનો
અભાવ છે, આ પ્રમાણેની શંકા કરવી
યોગ્ય નથી. કારણ કે કર્મના કળરૂપ
સ્વર્ગોદિનો જેણે અનુભવ કરેલો નથી,
તેને શંકા થાય કે, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે
કે નહિ. પણ જ્ઞાનરૂપી કળ તો અનુભવ-
વડે કરીને જ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે.
શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “વત્સાક્ષાદપરો દ્વય
(ખૂં ૩.૪.૧) જે સાક્ષાત્કાર તથા અપરોક્ષરૂપે

આત્માદિ તે જ પ્રદક્ષ છે.” વળી તત્ત્વમસિ છ-
વાત્મ સ્વરૂપ તું, તત્ત્વ અર્થોત્ પરમાત્મા
સ્વરૂપે છે” આ પ્રમાણે સિદ્ધ વસ્તુની
માફક ઉપદેશ કરેલો છે. તત્ત્વમસિ આ
વાક્યનો અર્થ તે તું મરણ પામેલો થઈશ,
એવો કદી થવો ચોક્કસ નથી. વળી કહ્યું છે
કે “તદ્ભૈતત્વદયમૃત્તિર્વામદેવઃ પ્રતિપેદેઽહ મનુર-
મ્ભ સૂર્યઘ (બુઁ૧,૪,૧૦) આ તે છે, એમ
જાણવાથી વામદેવ નામના ઋષિ નીચે
પ્રમાણે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા, જેમકે હું
મનુરૂપે થયો.” આ પ્રમાણે સમ્યક્ દર્શન
સૂઝી જ તેના કૃણરૂપ સર્વાત્મભાવ હોય
છે માટે વિદ્વાનને કેવલ્યની સિદ્ધિ આવ-
શ્યકીય છે. (૩૨)

શિષ્ય:-ભિન્નભિન્ન શાખાઓમાં દેવ
પ્રજ્ઞના પ્રતિષેધ સંબંધી ભિન્નભિન્ન રીતે
નિરૂપણ કર્યું છે. માટે, શાખાઓની ભિન્ન-
તાને લીધે સર્વ વિશેષ પ્રતિષેધવાળી
બુદ્ધિની શુ બ્યવસ્થા છે ?

ગુરુ-સર્વ લિખ લિખ પ્રતિષેધોનો
ઉપસંહાર કેવળ અક્ષરબ્રહ્મને વિશે જ
થાય છે. આ જ હેતુને લઈ ૩૩મા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

अधिकरण २० मुं-सूत्र ३३ मुं.
अक्षरप्रक्षमां सर्वना उपसंहार.
मक्षरविद्या त्ववरोध सामान्यतद्वाप-
भ्यामौपसद्वपचतुक्तम् ॥३३॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રદક્ષના નિગકરણનો પ્રકાર
 સર્વત્ર મમાન હોવાથી તેમ જ પ્રદક્ષનું જ
 સર્વત્ર અસ્તિત્વ હોવાથી, જેમ ઉપસદ્

નામની ઇષ્ટિમાં બીજી પાર ઇષ્ટિઓનો ઉપસંહાર હોય છે તેમ સર્વનો અક્ષર પ્રદામાં છે. (૩૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-વાજસનેય નામની શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतद्वै तदक्षर गागि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्त्वमदीर्घमलोहित-मस्नेहम् (ખૃં ૩, ૮, ૮) યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું;- હે ગાગિ ! બ્રાહ્મણો તેને-આકાશને અક્ષર અર્થાત્ નાશથી રહિત કહે છે. તે સ્થૂલ સ્વરૂપવાળું નથી, તે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપવાળું નથી, તે હ્રસ્વ નથી, તે દીર્ઘ નથી, તે અરક્ત છે, તેમ જ દ્રવરૂપે નથી.” વળી આયર્વણ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदददयमग्र-ह्यमगोत्रमवर्णम् (મું ૧, ૧, ૫) જે પણ વિદ્યાવટે અક્ષરપ્રદાતું જ્ઞાન થાય છે, તે વિશે હવે કહેવામાં આવે છે:-આ અક્ષર પ્રદા અદ્વિત્યરૂપે, અગ્રાદ્યરૂપે, અકારણરૂપે, અવર્ણરૂપે છે.” આ રીતે અન્ય સ્થળે પણ શ્રુતિ વિશે વિશેષ નિપેદ્યદ્વારા અક્ષરતું પરબ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ કેટલેક સ્થળે કેટલાક ભિન્ન વિશેષોનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવે છે હવે આ સર્વ વિશેષ પ્રકુરના પ્રતિપેદવાળા જ્ઞાનની શુ સર્વ સ્થળે પ્રાપ્તિ છે અથવા તો આ રીતની વ્યવસ્થા છે ? હું તો એમ માનું છું કે, શ્રુતિમાં વિલાગ હોવાથી આ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતિઓએ પોતપોતાની ભૂદી ભૂદી વ્યવસ્થા કરેલી છે.

ગુરુ-ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિપેદ્યુકત સર્વ જ્ઞાનનો ઉપસંહાર અક્ષરપ્રદામાં થાય છે. વળી સર્વ સ્થળે તેજ પ્રમાણે અક્ષરપ્રદામાં જ ઉપસંહાર કરવો કારણ પ્રદાના પ્રતિ

પાદનનો પ્રકાર સમાન છે તથા પ્રદાતું જ સર્વત્ર અસ્તિત્વ છે. અર્થાત્ પ્રદાના પ્રતિ પાદનનો પ્રકાર જે કે વિશેષ પ્રકારના નિપેદ્યરૂપ છે, તે સર્વત્ર સમાન છે. તે જ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે પ્રતિપાદ્યરૂપ પ્રદાની પ્રતીતિ અભિન્નરૂપે થાય છે. તો પછી એક સ્થળે જે જ્ઞાન થયું, તે જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ અન્ય સ્થળે કેમ ન હોય ? આ જ બાબત “आनन्दादयः प्रधानत्वं (ખં ૩, ૩, ૧૦) આનંદ આદિ પ્રધાનના ધર્મો સર્વ સ્થળે જાણવા ભેદરૂપે.” આ રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ બીજે સ્થળે વિધિરૂપ વિશેષોતું ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે, એમ આ સ્થળે પ્રતિપેદ્યરૂપ વિશેષ છે. વિચારમાં ભેદ હોવાથી આ નિરાકરણતું પ્રયોજન છે. દાખલા તરીકે જેમ ઇષ્ટિના સંબંધમાં છે, તેમ અહીં પણ જાણવું. જેમ અહીં નામના યજ્ઞમાં જમદગ્નિએ એમ કહ્યું છે કે, પુરોહિત સહિત ઇષ્ટિ આપવી આ પુરોહિત આપવાના મંત્રો નીચે પ્રમાણે છે, “अग्नेर्होत्र वेदध्वरम् देवगणोतु” હોત્ર કર્મ તથા અધ્વર કર્મ અગ્નિથી થાય છે” આ મંત્રોમાં ઉદ્ગાતાના જ્ઞાનવાળાઓનો સંબંધ અધ્વર્યુની સાથે હોય છે. કારણ કે પુરોહિત આપવાના સંબંધમાં અધ્વર્યુ કર્તારૂપે છે તથા સર્વ અંગ પ્રધાનને અધીન છે. આ વિશેષણો ભેદે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે આપેલ હોવા છતાં તેનો સમાવેશ અક્ષર પ્રદામાં જ થાય છે. તે જ પ્રમાણે પૂર્વ મીમાંસામાં કહ્યું છે કે, “गुणमुत्पद्यतिरूपे तदर्थत्वान्मुच्येन वेदसंयोग. (જં ૦

સૂ. ૩, ૩, ૮) ઉત્પત્તિ વિનિયોગને લીધે છે, તેથી શુષ્ક તથા પ્રધાનનો વિરોધ-હોય ત્યાં મંત્રાત્મક વેદનો મુખ્ય તથા વધારે સંબંધ અર્થવ્યુત્પત્તિ સાથે છે. (૩૩)

શિષ્ય-શુ' વેદરૂપ બ્રહ્મમાં ભિન્નતા શ્રુતિમાં કહેલી છે. તેથી શુ' વિદ્યામાં પણ ભિન્નતા ન કહેવાય ?

શુરુ-વેદમાં ભિન્નતા નથી. કારણ જીવ તથા ઇન્દ્રિય એક છે. માટે વિદ્યામાં પણ એકતા છે. આ જ હેતુથી ૩૪માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૧ મું-સૂત્ર ૩૪ મું.

બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા.

इयदामननात् ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિમાં વેદને અવયવપણું કહેલું છે, પણ તેમ છતાં બ્રહ્મવિદ્યામાં એકતા છે. (૩૪)

ટીકા-શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "દ્વા મુપર્ગા સયુજા સમ્યાયા સમાન વૃક્ષ પરિપ-ત્યજાતે । તયોન્ય વિષ્ણુ સ્વાદૃશ્યમન્યો અભિગમ્યતીતિ (સૂ. ૩, ૧, ૧) સર્વદા ભોગ્યતાં તથા ચિત્સ્વરૂપ હોવાથી સમાનરૂપવાળાં બે પક્ષીઓ અર્થાત્ જીવ અને ઇન્દ્રિય એક જ વૃક્ષનો અર્થાત્ શરીરનો આશ્રય કરીને રહેતાં છે, આ પક્ષીઓ માંહેનું એક પક્ષી વડના ઝાડના સ્વાદવાળા ફળને અર્થાત્ સુખદુઃખાત્મક કર્મફળને ભોગવે છે તથા બીજું પક્ષી (ઈગ) શક્ષુ કયાં વિના અર્થાત્ કર્મફળ ભોગવ્યા વિના દેવગ જેવા જ કરે છે."

આ રીતનો મંત્ર આર્થર્વણિકે તથા શ્વે-તાશ્વતરે કહે છે. વળી કહ્યું છે કે, "જન પિન્તોઽં યુદ્ધતસ્ય ભોગે ગુદા પ્રવિષ્ઠો પત્તે પાર્થે । છાયાત્પોઽં વ્રજવિદો વદન્તિ પચાગ્નયો વે ચ ત્રિણાગિન્તે" (કં ૩, ૧) આ દેહમાં રહેલા તેમજ પરમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ તથા બ્રહ્મના સ્થાનમાં અર્થાત્ હૃદયાકાશમાં રહેલી શુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરેલા જીવ તથા ઇન્દ્રિય સાગ કર્મના સત્યને અર્થાત્ ફળને ભોગવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તે બેઉને છાયા તથા તડકાની માફક ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણવાળા કહે છે. તેમજ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ તથા ત્રિ-ણાગિકેતો પણ તેને અર્થાત્ આત્માને તે પ્ર-માણે કહે છે." હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, વિદ્યા એક છે કે અનેક છે? હું તો એમ માનું છું કે, વિદ્યા અનેક હોવી જોઈએ.

શુરુ-તેમ માનવાનું શુ' કારણ ?

શિષ્ય-વેદમાં ભિન્નતા જોવામાં આવે છે તેથી. "બે પક્ષીઓ" ઇત્યાદિ મંત્રમાં એકનું ભોક્તાપણું તથા એકનું અભોક્તાપણું જોવામાં આવે છે. વળી "સત્યને ભોગવતા" ઇત્યાદિ મંત્રમાં બેઉનું ભોક્તાપણું જોવામાં આવે છે. માટે વેદમાં ભિન્નતા હોવાથી વિદ્યામાં પણ બેઠ હોવા જોઈએ.

શુરુ-હું કહું છું કે વિદ્યાનું એકત્વ છે.

શિષ્ય-આપ તેમ કેવી રીતે કહે છે ?

શુરુ-આ બે મંત્રમાં દેવ ભવવાળા વેદરૂપનો અમુક આકાર જણાવ્યો છે, પણ શ્રુતિમાં તેની એકતા મની છે.

શિષ્ય-પણ રૂપમાં બેઠ દશાઓ છે, તેનું કેમ ?

શુર-રૂપમા લેદ નથી આ બેઉ મત્રો જીવ દ્વિતીયવાળા ધંધરનુ જ પ્રતિપાદન કરે છે પણ બીજો કોઈ વિષય પ્રતિપાદન કરતા નથી સુવર્ણ (બે સુદર પાખવાળા) મા અનગ્નન્યો અભિચાકશીતિ (બીજો ખાધા વગર ભેથા કરે છે) એમ ક્ષુધાઆદિથી રહિત પરમાત્માનુ જ પ્રતિ પાદન થાય છે તેમજ શ્રુતિના શેષમા પણ તેનુ જ પ્રતિપાદન કરેલુ ભેવામા આવે છે જેમકે, “જુષ્ટ યદા પશ્યત્યન્યમી-શમસ્ય મહિમાનમ્ (થે૦૪,૭) પણ જ્યારે તે જીવાત્મા સઘળા સાસારિક સજીવથી રહિતરૂપે મહાન્ ધંધરને-પરમાત્માને બુલે છે ત્યારે તે જીવાત્માના શોકની નિવૃત્તિ થાય છે” વળી કહ્યું છે કે, “ક્ષત્ર પિવન્તો(સત્યને અર્થાત્ રૂળને લોગવતા બે જણાઓ) આ સ્થળે લોગવવુ તો બે કે જીવનુ જ છે તથા પરમાત્મા ક્ષુધા આદિથી રહિત છે, છતા તે સહચારી રૂપે હોવાથી તે લોગવે છે, એમ કહેવાય છે જેવી રીતે છત્રવાળાનો છત્ર સાથે સહ ચારી સજીવ હોવાથી બેઉ તાપ લોગવે છે, એમ કહેવાય છે પણ મુખ્ય વિષય તો પરમાત્મ સજીવી જ છે કહ્યું છે કે, અયત્ર ધર્માદ્યત્ર ધર્માત્ (ક૦૨,૧૪) ધર્મથી ભિન્ન તેમ અધર્મથી ભિન્ન આ આત્મતત્વ છે” આ સ્થળે શ્રુતિના છેવટમા કહ્યું છે કે, “ય સેતુરીજાનામામક્ષર વ્રહ્મ યપરમ્ (ક૦૩,૨) આપણે બન્ને તે નચિકેતાગ્નિને નાણુવા શક્તિમાન્ છીએ, કે જે વિરાગા ત્મકે અગ્નિ (હું બને તરવા માટે) સર્વ યજ્ઞોના મેતુરૂપે છે” વળી આનો જ

વિસ્તાર “શુદ્ધા પ્રવિષ્ઠાત્માનો હિ (બ્ર૦સૂ૦ ૧,૨,૧૧) શુદ્ધામાં પ્રવેશ પામેલ જીવ તથા પરમાત્મા છે” આ સૂત્રમા કયો છે માટે વેદમા અલેદ હોવાથી વિદ્યાની એકતા છે વળી આ ત્રણે વેદાન્તોમા પૂર્વાપચ સજીવનો વિચાર કરતા પરમાત્મ વિદ્યાનુ જ જ્ઞાન થાય છે વળી જીવનુ ગ્રહણ, જીવ ધંધરની એકતાને લઈને છે પણ કોઈ અન્ય વિષયને લઈને નહિ વળી પરમાત્મ વિદ્યામા લેદ કે અલેદનો વિચાર હોતો નથી, એમ આગળ કહેલુ છે માટે લેદા લેદરૂપ આ સૂત્ર કેવળ વિસ્તાર પૂર્વક જીવ ધંધરના પ્રતિપાદન માટે છે માટે યધા ધર્મોનો ઉપસહાર અક્ષર બ્રહ્મમા થાય છે (૩૪)

શિષ્ય-શ્રુતિમા પુનરૂક્તિ આવવાથી શુ વિદ્યા અનેકરૂપે ન કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ-ભૂતસમૂહની માફક આત્મા સર્વના અતરરૂપે હોવાથી વિદ્યામા અલેદ છે આ જ હેતુથી ૩૫ મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૫ મુ-સૂત્ર ૩૫ મુ
પુનરૂક્તિથી વિદ્યામાં ભેદ

અન્તરા ભૂતગ્રામવત્ સ્વાત્મન ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ-આત્મા સર્વના અતરરૂપે હોવાથી જેમ પચમહાભૂતોનો સમૂહ સર્વત્ર એકરૂપે છે, તેમ વિદ્યામા એકતા છે (૩૫)

ટીકા-શિષ્ય કહ્યું છે કે ‘યત્તાદાદપ રોક્ષાદ્વ્રહ્મ ય વાત્મા સર્વાન્તર (બુ૦ ૩,૪,૧) (૩,૫,૧) બ્રહ્મ સાક્ષાત્ તથા અપરોક્ષરૂપે

છે. તે સર્વના પ્રત્યક્ આત્મારૂપે તથા સર્વના અભ્યંતરરૂપે છે.” “કોઈપણ રીતના વ્યવધાન વિના” એમ બે વાર પ્રશ્નનું નિરૂપણ શ્રુતિએ ઉપસ્થ તથા કહોલના પ્રશ્નના સંબંધમાં કર્યું છે. હવે આ રથળે શંકા એ થાય છે કે, વિદ્યા એકરૂપે છે કે અનેકરૂપે છે? હું માનું છું કે, વિદ્યા અનેકરૂપે છે. કારણ કે વારંવાર પુનરુક્તિ બેવામાં આવે છે. જો તેમ ન હોય તો ન્યૂનતાથી રહિત તથા એકતાવાળા અર્થ માં બે વાર શ્રુતિનું કહેવું જોડું કરશે. માટે જેમ પુનરુક્તિને લીધે કર્મનો ભેદ છે, તેજ પ્રમાણે પુનરુક્તિને લીધે વિદ્યામાં પણ ભેદ છે.

શુદ્ધ:-તેમ નથી. હું કહું તે સાંભળ. આત્માને અંતરાત્મારૂપે કહેવામાં શ્રુતિમાં વિરોધ નથી. માટે વિદ્યા એકરૂપે છે. સર્વાંતરરૂપ આત્માના સબધી જ સામાન્ય રીતે બેઉ ઠેકાણે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે તથા પ્રતિ ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. એક જ દેહમાં સર્વાંતરરૂપે બે આત્માનો સંભવ હોઈ શકે નહિ માટે એકની જ સર્વાંતરરૂપે કલ્પના કરવી યોગ્ય છે પણ બીજાનું સર્વાંતર સ્વરૂપ પચ મહાબૂતોના સમૂહની માફક બની શકે નહિ જેમકે પંચમહાબૂતના સમૂહરૂપ દેહમાં પૃથ્વી કરતાં જળ અંતર છે, જળ કરતાં તેજ અંતર છે, એમ એકની અવેક્ષાએ બીજું આંતરરૂપે છે, પણ કોઈનું મુખ્યરૂપે સર્વાંતરપણું હોતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ રથળે પણ જાણી લેવું. અથવા તો જૂતસમૂહની માફક

આત્મા સર્વાંતરરૂપે છે, એમ એક શ્રુતિ જણાવે છે. જેમકે, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” (મંવે ૬, ૧૧) આ એક દેવ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં ગૂઢ થઈને રહેલા છે. તેઓ સર્વ વસ્તુને વ્યાપીને રહેલા છે તેઓ સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા રૂપ છે.” આ મત્રમાં સમસ્ત ભૂતસમૂહ માં એક જ સર્વાંતરરૂપ આત્મા કહેવાયલો છે તે જ રીતનો આશય આ બે પ્રાશ્ન-મત્રોમાં છે. વેદ એક છે, જેથી વિદ્યા પણ એક છે. (૩૫)

શિષ્ય:-જો વિદ્યામાં ભેદ માનીએ તો જ શ્રુતિમાં ભેદ માનવાનો વખત આવે?

શુદ્ધ:-વિદ્યામાં ભેદ નથી, તેથી શ્રુતિમાં ભેદ નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે બીજા ઉપદેશમાં પણ એક જ આત્માવિશે કહેવું છે. આ જ હેતુને લઈ ૩૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૨૨ મું-સૂત્ર ૩૬ મું.

આત્માની એકતાથી વિદ્યાની એકતા

અન્યથા ભેદાનુપપત્તિરિતિ જેન્નોપદેશાન્તરવત્ ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-જો અન્યથા અર્થોત્ વિદ્યામાં ભેદ ન માનીએ તો જ શ્રુતિમાં ભેદ થતો નથી, એમ માનવું જોડું છે કારણ કે બીજા ઉપદેશની માફક એક જ વસ્તુનું નિરૂપણ છે. (૩૬)

ટીકા:-શિષ્ય જો વિદ્યામાં ભેદ ન માનીએ તો શ્રુતિના ભેદની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ જો આપે કહ્યું, તેમાં દોષ નથી.

અધિકરણ ૨૪ મું-સૂત્ર ૩૮ મું.

ગુણોનો ઉપસંહાર બ્રહ્મમાં.

સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ - સત્યાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર સત્ય બ્રહ્મમાં જ થાય છે. માટે સત્ય વિદ્યા એકજરૂપે છે. (૩૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-“ સ યો હૈત મહચક્ષ પ્રથમજ વેદ સત્ય વ્રહ્મ (ખૂં ૫, ૪, ૧) જે કોઈ એમ બાણે છે કે, સત્ય બ્રહ્મ મહાત્મા, પૂર્વનીય તથા સંસારાંકુરના કારણરૂપે છે, તે પોતાના શત્રુપર જય મેળવે છે.” તેમ જ વાજ-સનેથીમાં નામાક્ષરની ઉપાસના વળી સત્ય વિદ્યાનું નિરૂપણ કરી કહ્યું છે કે, “ તથાત્તત્ત્વમસૌ સ આદિત્યો ય એવ એતસ્મિન્મન્ડલે પુરુષો યથાય દક્ષિણેઽક્ષત્પુરુષ (ખૂં ૫, ૫, ૨) સત્ય આદિત્યરૂપે છે. આ સત્યરૂપ પુરુષ આદિત્ય મંડળમાં રહે છે. તેમ જ તે પુરુષ દક્ષિણ ચક્ષુમાં રહે છે.” હવે મને શંકા એ થાય છે કે, શું સત્ય વિદ્યા બે છે કે એક છે? મારું માનવું તો એમ છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા બે છે તથા આ લેદદ્વારા ફળનો સંયોગ થાય છે. કારણ કે, કહ્યું છે કે “ જયતીમાતેકાન્ (ખૂં ૫, ૪, ૧) તે આ લોકને જિતે છે.” એમ પ્રથમ કહ્યું છે તથા પાછળથી કહ્યું છે કે “હન્તિ પાપ્માન જહાતિ ચ (ખૂં ૫, ૫, ૩, ૪) તે પાપનો નાશ કરે છે તથા પાપને તજે છે.” ઉપાસ્ય એક હોવાથી સર્વ ગુણોનો ઉપસંહાર પ્રકૃત બ્રહ્મવિષે થાય છે

શુર:-આ મ બાન્ધી હું તને કહું, તે સાંભળ. સત્ય વિદ્યા એક જ છે.

શિષ્ય:-તે કેમ બને?

શુર:-“ તથાત્તત્ત્વમ આ બે કંઈ છે તે સત્યરૂપે છે ” એમ પ્રકૃત બ્રહ્મવિષે સર્વનો ઉપસંહાર થાય છે.

શિષ્ય:-વિદ્યાનો ભેદ હોય, છતાં ઉપાસ્ય એક હોવાથી પ્રકૃત બ્રહ્મને વિષે સર્વનો ઉપસંહાર થવો યોગ્ય છે.

શુર:-ના, તેમ નથી. કોઈ સ્પષ્ટ ભિન્ન કારણને લીધે વિદ્યાનો ભેદ પ્રતીત થતો હોય તો જ ભેદ માની લેવાય. પણ આ સ્થળે તો બેઉ પ્રકારનો સંભવ છે. જેમકે જે કંઈ છે તે સત્યરૂપે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃત બ્રહ્મને વિષે ઉપસંહાર હોવાથી પૂર્વ વિદ્યામાં રહેલ જે સત્ય છે, તેનો જ ઉપસંહાર ઉત્તર વિદ્યાને વિશે થાય છે. આ પ્રમાણે એક વિદ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય છે.

શિષ્ય -શ્રુતિમાં ભિન્ન ફળ કહેલું છે, તેથી વિદ્યા પણ ભિન્ન હોવી જોઈએ.

શુર:-આ સંબન્ધી હું કહું તે સાંભળ. પરબ્રહ્મના જ રહસ્યરૂપે અહર તથા અહ, આ પ્રમાણે ભિન્ન અંશનો ઉપદેશ કેવળ વસ્તુને લઈને છે. માટે ભિન્ન ફળ કહેલું છે, જેથી તેમાં દોષ આવતો નથી. વળી અર્થવાદને લઈને જો બે રૂપની કલ્પના કરીએ તો પછી વિદ્યા એક હોવાથી જાણાવેલાં અવયવરૂપ અનેક ફળોનો ઉપસંહાર અવયવીરૂપ વિદ્યામાં જ થવો યોગ્ય છે. માટે આ એક જ સત્ય વિદ્યા અમુક અમુક પ્રકારના વિશે-પણુવડે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવી

છે. માટે સત્યાદિ સર્વ શુભોનો ઉપસંહાર એક બ્રહ્મનેવિષે જ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય:-કેટલાક જણાઓ આ સૂત્રનો દાખલો આપી એમ કહે છે કે, અક્ષિ આદિ આદિત્ય પુરૂષના વિષયવાળું જે વચન વાજસનેયીમાં છે, તે જ છાંદોગ્યમાં છે. જેમકે, “અથ ય ઇપોડન્તરાદિત્યે હિરણ્યઃ પુરુષો દસ્યતે (છાં ૧, ૬, ૬) આ આદિત્યમંડળમાં હિરણ્યમય જે પુરૂષ જોવામાં આવે છે.” તેમ જ “અથ, ય ઇપોડક્ષિણિ પુરુષો દસ્યતે (છાં ૪, ૧૫, ૨) ચક્ષુમાં જે પુરૂષ દેખાય છે.” એમ અક્ષિ પુરૂષવિદ્યા તથા આદિત્ય પુરૂષવિદ્યા બે સ્થળે એક છે, એમ માની છાંદોગ્યોનો સત્ય આદિ શુભોનો ઉપસંહાર વાજસનેયીઓએ કરવો યોગ્ય છે, એમ જે તેઓ માને છે તે શું યોગ્ય છે?

શુર:-હું તે કીક માનતો નથી. કારણ કે છાંદોગ્યમાં જ્યોતિષોમ કર્મ સંબંધી જે વિદ્યાનું નિરૂપણ કરેલું છે, તે ઉદ્દગીથના આશ્રયવાળી છે. કારણ કે આદિમાં તથા મધ્યમાં તેમ જ છેવટમાં કર્મ સંબંધી ચિહ્નો જોવામાં આવે છે જેમકે, “ઇય-મેર્ગ્ગનિઃ સામ (છાં ૧, ૬, ૧) આ પૃથ્વી ઋગવેદરૂપે છે તથા અગ્નિ સામરૂપે છે.” આ પ્રમાણે શરૂઆત કરી વચમાં કહ્યું છે કે, “તસ્યર્ક ચ સામ ચ ગેષ્ણી તસ્માદુદ્રીય (છાં ૧, ૬, ૮) ઋગ્વેદ તથા સામવેદ બ્રહ્મના પર્વરૂપે છે, તેટલા માટે તે ઉદ્દગીથરૂપે છે.” આમ કહી છેવટમાં કહ્યું છે કે, “ય એવ વિદ્વાન્ સામ ગાયન્તિ (છાં. ૧, ૭, ૯) જે આ પ્રમાણે જાણી સામનું ગાન કરે છે.”

પણ આ રીતે વાજસનેયીમાં કંઈ પણ કર્મ સંબંધી ચિહ્ન નથી. આ રીતે શ્રુતિના વચનની શરૂઆતમાં લેદ દર્શાવ્યો છે, એમ માનીએ, તો પછી વિદ્યામાં ભિન્નતા પ્રાપ્ત થાય માટે શુભોમાં વ્યવસ્થા છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. (૩૮)

શિષ્ય:-સત્ય કામ આદિ શુભો એક સ્થળે કહેલા હોય, તેનો સંબંધ શું બીજે ઠેકાણે લઈ શકાય ?

શુર:-સ્થાન સમાન હોવાથી તેમાં વાંધો આવતો નથી તથા આ જ હેતુને લઈ ૩૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૫ મું-સૂત્ર ૩૯ મું.

વિશેષણોની સર્વ સ્થળે સમાનતા.

કામાદીતરત્ર તત્ર ચાયતાનાદિભ્યઃ ॥૩૯॥

સૂત્રાર્થ:-સ્થાન આદિ એક સરખું છે, જેથી સત્ય કામ આદિ જે વિશેષણો એક સ્થળે હોય, તેનો સંબંધ અન્ય સ્થળે પણ લેઈ શકાય. (૩૯)

ટીકા:-શિષ્ય -“યદિદમસ્મિન્નગ્નિર્ગ્ગુરં દહાં પુન્ડરીકં વેદમ દહમેડસ્મિન્નગ્નિર્ગ્ગાકાશઃ (છાં ૮, ૧, ૧) મનુષ્યના શરીરવિષે કમળના સરખું આકાશ છે તથા તે દહરમાં એક તીક્ષ્ણ અન્તરાકાશ છે.” આ પ્રમાણે છાંદોગ્યમાં સ્તુતિ જણાવી છે. વળી કહ્યું છે કે, “અથ આત્માઽ પદતપાન્મા વિજ્ઞતો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિવત્સોઽપિપાસઃ સયન્નામઃ સત્યશબ્દભ્યઃ (છાં ૮, ૧, ૫) આ દહરાકાશ આત્મારૂપે છે. તે સર્વ પ્રકારના ધર્માધર્મથી રહિત છે. તે વિનરૂપ અર્થાત્ શુદ્ધતાને ન

પ્રાપ્ત થાય એવું છે. તે અમર્ત્યરૂપે છે. તે શોકરહિત છે. તે ક્રુધા તથા પિપાસાથી દુષ્કર્મને પ્રાપ્ત થતું નથી. સત્ય એ જ તેનો કામ છે. સત્ય એ જ તેનો સંકલ્પ છે.” વળી વાજસનેયીમાં કહ્યું છે કે, “સ વા એપ મહાનજ આત્મા યોડ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ ય ઇપોડન્તર્હદય આકાશસ્તસ્મિન્નિષ્ઠેતે સર્વસ્ય વર્ણી (૫૦ ૪,૪,૨૨) આ મહાન અજરૂપ આત્મા સર્વ પ્રાણીઓને વિષે વિજ્ઞાનમયરૂપે થઈને રહેલો છે. તે જ આત્મા હૃદયને વિષે આકાશરૂપે રહેલ છે. આકાશને વિષે તે શયન કરે છે. તે સર્વને વશ કરનાર છે.” હવે વિદ્યાની એકતા છે, માટે પરસ્પર ગુણોને વિષે સંબંધ મોનવો કે નહિ ?

ગુરુ:-વિદ્યા એકત્વરૂપે છે. આ સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ. મૂળ સૂત્રમાં જે કામાદિ શબ્દ વાપર્યો છે, તેવડે સત્ય કામાદિ ગુણો લેવા. હાજલા તરીકે જેમકે દેવદત્તને દત્ત કહેવામાં આવે છે, તથા સત્યભામને ભામ કહેવામાં આવે છે. છાંદોગ્યમાં હૃદયાકાશના સત્ય-કામત્વાદિ ગુણોનો જે સમૂહ જેવામાં આવે છે, તેનો સંબંધ વાજસનેયમાં “સ વા એપ મહાનજ આત્મા આ આત્મા મહાનુત્થા અજરૂપે છે.” આ સ્થળે પણ લેવો.

શિષ્ય:-આ સ્થળે કેવી રીતે સંબંધ લઈ શકાય ?

ગુરુ:-સ્થાન આદિ સમાનતા હોવાથી તે ગુણોનો સંબંધ લઈ શકાય તેમ છે. એક સ્થળે સ્થાનરૂપ હૃદય સમાનરૂપે છે.

વેદ ઇન્દ્ર સમાનરૂપે છે તથા લોકને જોડવારૂપ આત્માનું પ્રયોજનરૂપ સેતુ પણ સરખો છે. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની સમાનતા જેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-પણ વિશેષતા સુદ્ધાં જેવામાં આવે છે. છાંદોગ્યમાં હૃદયાકાશના ગુણોનો સંબંધ છે તથા વાજસનેયમાં આકાશના આશ્રયરૂપ બ્રહ્મનો સંબંધ છે.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. “દહર ઉત્તરમ્યઃ (૫૦ સૂ. ૧,૩,૧૪) હૃદયાકાશ પરમેન્દ્રરૂપે છે. પાછળના કારણો જેવાથી.” આ સ્થળે તેમજ છાંદોગ્યમાં આકાશ શબ્દ બ્રહ્મરૂપે છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે છાંદોગ્યમાં વિશેષતા એટલી છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા સગુણરૂપે જણાવી છે. જેમકે ‘અથ ય દ્વા-ત્માનમનુવિદ્ય વ્રજન્યેતાથ સત્યાન્કામાન્ (છા. ૮,૧,૬) આત્માને તથા તેના સત્ય સંકલ્પને નહિ બાણનાર દેહથી મુક્ત થયા પછી સર્વ લોકમાં પરાધીનતાને પામે છે.” આ પ્રમાણે આત્માની માફક કામોનું પણ વેદ્યરૂપે નિરૂપણ કરેલું છે પણ વાજસનેયીમાં તે નિર્ગુણ એવા પરબ્રહ્મનો જ ઉપદેશ જેવામાં આવે છે. જેમકે “અતઃ ક્ષરં વિમોક્ષાય વૃદ્ધિ (૫૦ ૪,૩,૧૪) હવે મને મોક્ષ સંબંધી ઉપદેશ આપો !” તથા આના ઉત્તરમાં કહેલું છે કે “અસંગો હ્યયં પુરુષઃ (૫૦ ૪,૩,૧૫) આ પુરુષ કોઈપણ પ્રકારના સંબંધી રહિત છે.” વરી-ત્વાદિ ગુણોના સમૂહનું નિરૂપણ વાજસનેયીમાં સ્તુતિઅર્થ કરવામાં આવ્યું છે કારણ કે તેના છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “ન એપ નંતિ નેત્યાત્મા

(બૃ૦ ૩,૬,૨૬) આ આત્મા આ પ્રકારનો નથી” આ રીતે નિર્ણય પ્રદાન કરીને ઉપમંહાર કયો છે. વળી ગુણવાનું પ્રદાન જે-કે એક છે, છતાં તેના ગુણનો ઉપમંહાર તેમની વિભૂતિને દર્શાવવા માટે છે, પણ ઉપાસનાને માટે નથી, એમ જણવું. (૩૬)

શિષ્ય-જે લોજનનો અભાવ થાય તો પ્રાણાગ્નિહોત્રનો પણ શુ અભાવ થાય ?

ગુરુ.-શ્રુતિમા અનેક પ્રમાણો છે કે, પ્રાણાગ્નિહોત્રના લોપનો અભાવ છે. આ જ બાબત ૪૦ માં સૂત્રમા જણાવી છે જેમકે,—

અધિકરણ ૨૬ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.
પ્રાણાગ્નિહોત્રના લોપનો અભાવ.

મંદરાદ્યલોપ ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ-લોજનનો જે કે અભાવ હોય, છતાં પ્રાણાગ્નિહોત્રનો લોપ થતો નથી, એમ શ્રુતિના પ્રમાણથી નિર્દિષ્ટ થાય છે. (૪૦)

ટીકા:-શિષ્ય-છાદ્યમા વૈશ્વાનર વિદ્યા સખધી કહ્યું છે કે, “તયદ્વત્ત પ્રથમ-માગચ્છેત્તદ્વોમીય સ યા પ્રથમામાહુતિ જુહવા ત્ત જુહવાઘ્રાણાય સ્વાહા (છાં ૫, ૧૬, ૧) તેમા પણ જે અત્ત પ્રથમ ગ્રાસરૂપે આણુવામાં આવે છે તે પ્રથમ હવિરૂપ છે. જે વિદ્યાનું આ પ્રથમ ગ્રાસને પ્રથમની હવિરૂપે હોમે, તેણે પ્રાણાય સ્વાહા (આ પ્રાણને અર્પ્ય છું) એમ કહી હોમવું” આ રીતે પાંચ પ્રાણની આહુતિઓનું વિધાન છે.

આ શ્રુતિમા પાછળથી અગ્નિહોત્ર શબ્દ વાપર્યો છે જેમકે, “ય એતદેવ ત્રિદાન મિહોત્ર જુહોતિ (છાં ૫, ૨૪, ૨) જે આ પ્રમાણે જાણી અગ્નિહોત્રને હોમે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “તયેહ ક્ષુધિતા વાલ માતર પયંપાસતે । એવ સર્વાણિ મૃતાન્યગ્નિહોત્રમપાસતે (છાં ૫, ૨૪, ૫) જેમ સાધારણ જીવનમા ક્ષુધાર્ત બાળકો પોતાના માતાના મુખ સામું જુવે છે અર્થાત્ તેની ઉપાસના કરે છે, તેમ જ સર્વ ભૂત માત્રા પણ અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરે છે” હવે આ સ્થળે વિચારવાનું એ છે કે, જ્યારે લોજનનો લોપ થાય છે ત્યારે શુ પ્રાણાગ્નિહોત્રનો પણ લોપ થાય છે કે નથી થતો ? હવે શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, “જે અત્ત પ્રથમ આણુવામાં આવે છે” ઇત્યાદિવડે એમ જણાય છે કે, અત્તના આણુવાનો સંબંધ છે માટે અત્તના આવવાથી જ લોજનનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે હવે લોજનનો જ્યારે લોપ થાય છે, ત્યારે પ્રાણાગ્નિહોત્રનો પણ લોપ થવો જોઈએ

ગુરુ-હું કહ્યું છું કે જે કે લોજનનો લોપ થાય છે, પણ પ્રાણાગ્નિ હોત્રનો લોપ થતો નથી

શિષ્ય-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ-શ્રુતિના પ્રમાણથી તેમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે વૈશ્વાનર વિદ્યા સખધી જાણનાની નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે—
“પૂર્વોક્તિયિમ્બોડગ્રીવાત યથા હ વૈ સ્યમહુત્વા-ગ્નિહોત્ર પરત્વ જુહવાદેવ તત્ત અર્થ-અતિ-થિના કરતા પહેલાં મનુષ્યે લોજન કરવું જોઈએ જે તેમ ન કંઈ તો એમ થાય

કે, પોતે અગ્નિહોત્રરૂપ આહુતિ આપ્યા વિના પારકાની આહુતિ આપ્યા સમાન થાય.” આ પ્રમાણે અતિથિને પ્રથમમાં લોજન કરાવવાના સંબંધમાં નિંદા કરી છે. પોતાના આત્માને પ્રથમ લોજન આપવાનું કહેવાવડે પ્રાણાગ્નિહોત્રના સંબંધમાં ઉત્સુકતા દર્શાવી છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ પ્રથમમાં અગ્નિહોત્રનો લોપ થાય છે તેનો નિષેધ કરે છે. તો પછી અગ્નિહોત્ર પ્રથમ થવો જોઈએ, તે સંબંધમાં જો બાધ આવે તો પૂછવું જ શું ?

શિષ્ય:-લોજનનું પ્રયોજન અન્નના અસ્તિત્વમાં રહેલું છે. હવે જ્યારે લોજનનો જ લોપ થાય, ત્યારે પ્રાણાગ્નિહોત્રનો લોપ થવો જ જોઈએ.

ગુરુ:-તેમ થતું નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, અન્ન સિવાય કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્ય હોય તો પણ ચાલે. મુખ્ય અગ્નિહોત્રમાં દૂધ આદિ દ્રવ્યનું વિધાન કરેલ છે. તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ અગ્નિહોત્ર શબ્દ વાપરવાથી નકુંડપાત્રીના સત્રની માફક અન્ય દ્રવ્યવિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્ન તથા અન્ય દ્રવ્ય આ બેમાં એકજપણાનો ગુણ વિશેષે રહેલ છે, એ દર્શાવવા શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “તચ્ચક્ત અર્થાત્ જે કાંઈ અન્નરૂપે દ્રવ્ય હોય.” માટે ગુણનો લોપ થાય, છતાં મુખ્ય વસ્તુનો લોપ થતો નથી. જો કે લોજનનો

નકુંડપાત્રીનો સત્ર:-આ અગ્નિહોત્ર સામાન્ય અગ્નિહોત્રથી ભિન્ન છે. તેમાં મદીને મદીને હોમ કરવો પડે છે. વળી સામાન્ય અગ્નિહોત્રના કરતાં ભિન્ન ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે,

લોપ હોય, છતાં પાણીનું અથવા તે સમાન કોઈ અન્ય દ્રવ્યનું પ્રતિનિધિપણું હોય છે, તો પણ પ્રાણાગ્નિહોત્રનું અનુષ્ઠાન બને છે. (૪૦)

શિષ્ય:-જ્યારે અનેક દ્રવ્ય હોય તો તેમાંથી કયું દ્રવ્ય પ્રાણાગ્નિહોત્રરૂપે વાપરવું ?

ગુરુ:-જે દ્રવ્ય પ્રથમ ઉપસ્થિત થયું હોય, તેવડે પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું, આ રીતનું શ્રુતિનું વચન છે. ૪૦ મું સૂત્ર પૂર્વ પક્ષરૂપે છે, પણ તેનો ઉપસંહાર આ ૪૧ મા સૂત્રવડે થાય છે. આ ૪૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૬ મું-સૂત્ર ૪૧ મું.
પ્રાણાગ્નિ હોત્રમાં દ્રવ્યવિશેષતા.

ઉપસ્થિતેષ્ઠસ્તદ્વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-લોજન દ્રવ્યમાંથી જે દ્રવ્ય પ્રથમ ઉપસ્થિત થયું હોય, તેવડે પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું. કારણ આ રીતનું શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. (૪૧)

ટીકા:-ગુરુ:-જ્યારે લોજન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેમાંથી જ અર્થાત્ જે લોજનદ્રવ્ય પ્રથમ પ્રાપ્ત થયું હોય, તેવડે પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-આ રીતનું શ્રુતિનું વચન છે. જેમકે “ તચ્ચક્ત પ્રથમમાગ્તેન્દ્રોમીયમ (છાંંપ, ૧૯, ૧) પ્રથમ જે અન્ન શાસ્ત્રરૂપે આણવામાં આવે છે, તે પ્રથમ હવિરૂપ છે.” આ રીતે શ્રુતિ સિદ્ધની માફક જણાવે છે કે, જે અન્ન આવેલ હોય છે, તેનાવડે

જ પ્રાણાગ્નિ હોત્ર કરવો. આ પ્રમાણેનો ઉપસંહાર કરવાવડે લોજન માટે જે દ્રવ્ય હોય છે, તેવડે પ્રાણાહુતિ થઈ શકે છે.

શિષ્ય:-હવે આહુતિઓ ન્યારે પ્રયોજનથી રહિત હોય અર્થાત્ ન્યારે લોજનનો લોપ હોય ત્યારે તેના પ્રતિનિધિ તરીકે અન્ય દ્રવ્ય કેવી રીતે આવી શકે? વળી આ સ્થળે પ્રાકૃત અગ્નિહોત્રના ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

ગુરુ:-કુંડપાત્રીના સત્રમાં માસપર્યંત અગ્નિહોત્ર હોતો છે.” આ રીતનો વિધિ કહેલો છે, જેથી અગ્નિહોત્ર શબ્દ વાપર્યો છે. માટે પ્રાકૃત અગ્નિહોત્રના જેવા ભાવનું વિધાન કરાવવા યોગ્ય છે, માટે અગ્નિહોત્રના ધર્મની પ્રાપ્તિ યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-પણ આ સ્થળે તો અગ્નિહોત્ર શબ્દ અર્થવાદમાં રહેલો છે. માટે પ્રાકૃત અગ્નિહોત્ર જેવા ભાવનું વિધાન કરાવનું યોગ્ય નથી. વળી સામાન્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મની પ્રાપ્તિ માનીએ તો અગ્નિ આણુનું આદિ વિધિ પણ પ્રાપ્ત થાય. આ સ્થળે તેનો સંભવ નથી. હોત્ર કરવા માટે અગ્નિને આણુવાનો છે. આ હોત્ર તો અગ્નિમાં નથી. કારણ કે લોજનને માટે હોમ છે, એમ જે કહ્યું છે, તેમાં વદતોભ્યાયાત દોષ પ્રાપ્ત થયો. લોજનને માટે આણુલા દ્રવ્યની સાથે સંબંધ હોવાથી આ હોત્ર મુખમાં જ છે. તે જ રીતે જાપાલ શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, “પૂર્વોક્ત પિચ્છોડ્ગ્રીવાત્ અતિથિના પહેલાં તેણે લોજન કરવું.” આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, મુખના આશ્રયવાળી આ હોત્રની

પ્રાપ્તિ છે. તે જ પ્રમાણે નીચેની શ્રુતિ ઉપમાવાળાં અગ્નિહોત્રનાં અગ્રે દર્શાવે છે:-
“उर एव वेदिलोमानि बहिर्हस्य गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यचन आस्यमाहवनीय (છાં ૫, ૧૮, ૨) વેદિ છાતીરૂપે છે, બહિર્ કેશરૂ છે, ગાર્હપત્યાગ્નિ અંતઃકરણરૂપે છે અન્વાહાર્યપચન મનરૂપે છે, તથા આહવનીયાગ્નિ મુખરૂપે છે.” આ વેદિ સંબંધી શ્રુતિ યજ્ઞને માટે તૈયાર કરેલ ભૂમિના લક્ષણરૂપે છે. કારણ કે મુખ્ય અગ્નિહોત્રમાં વેદિનો અભાવ છે. અહીં અગ્નિહોત્રનાં અગોની ઉપમા જણાવેલી છે. આ સ્થળે નિશ્ચિત કમવાળા લોજનની સાથે સંબંધ છે. માટે મુખ્ય અગ્નિહોત્રના કાળનો અહીં નિયમ નથી. આ જ પ્રમાણે ઉપસ્થાન આદિ અન્ય ધર્મો પણ કંઈ એક વિશેષવાળા છે. માટે લોજનપક્ષમાં જ મંત્ર, દ્રવ્ય તથા દેવતાના સંયોગને લઈ, પ્રાણાદિ પાંચ હોમોનો સમાવેશ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં જે આદર દર્શાવનારૂં વચન છે, તે લોજનના પક્ષમાં પ્રથમપણાનું વિધાન કરવામાટે છે. આ સ્થળે વચનમાં અતિગૌરવતા નથી. તેમ જ પ્રાણાગ્નિની નિત્યતા દર્શાવી શકાતી નથી. માટે લોજનનો લોપ થવાથી પ્રાણાગ્નિહોત્રનો લોપ છે. (૪૧)

શિષ્ય:-ઉપાસનાદિ કર્મો નિત્ય છે કે અનિત્ય છે?

ગુરુ:-ઉદ્ગ્રીય આદિ ઉપાસનાઓને વિષે નિત્યતાનો અભાવ છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. ઉપાસનાનાં ફળો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, જેથી ઉપાસનાના સંબંધમાં નિયમનો અભાવ છે.

અધિકરણ ૨૭ મું-સૂત્ર ૪૨ મું.

ઉપાસનાદિ કર્મ અનિત્ય.

તન્નિર્ધારણાનિયમસ્તદ્રષ્ટેઃ પૃથગ્ વ્યવસ્થિ-

બન્ધઃ ફલમ્ ॥૪૨॥

સત્યાર્થ:-શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ઉદ્ગીઘાદિ કર્મોદ્ગોના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં નિયમ હોતો નથી. આમ હોવાનું કારણ એ કે, કર્મનું ક્ષણ સિદ્ધ હોય છે, જેથી નિયમનો અભાવ છે. (૪૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-વિજ્ઞાનો કર્મના અંગનો આશ્રય કરવાવાળાં છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ભોમિત્યેતદસમુદ્રીપમુપાસીત (છાં.૧.૧.૧) ઝોંકાર એ ક્ષયથી રહિત હોવાથી તેમ જ ઉદ્ગીઘરૂપે હોવાથી તેની ઉપાસના કરવી ભેદજનક છે.” હવે મને આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, પર્ણમયીત્વ આદિની માફક કર્મોમાં નિત્યતા રહેલી છે, કે ગોદોહન આદિની માફક અનિત્યતા રહેલી છે? હું તો એમ ધારું છું કે, આ કર્મો નિત્ય છે.

શુરુ:-તું એમ માને છે, તેને વિષે પ્રમાણ શું છે?

શિષ્ય:-યજ્ઞના પ્રયોગવિષે કર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. માટે કર્મો નિત્ય છે. અર્થાત્ કોઈપણ રીતના પ્રકરણનો આરંભ કયાં વિના અધ્યયન કરવામાં આવતાં આ કર્મોનો ઉદ્ગીઘાદિદ્વારા પર્ણમયીત્વની માફક યજ્ઞની સાથે સંબંધ હોવાથી યજ્ઞના પ્રયોગરૂપે વચન સાથે સંબંધ છે. આ કર્મોનું પોતાના વચનવિષે જ ક્ષણ રહેલું છે.

જેમકે “આપયિતા હ વૈ કામાનાં (છાં. ૧, ૧, ૭) ઉદ્ગીઘની ઉપાસના કરનારને કામનાની પ્રાપ્તિ થાય છે.” આ પ્રમાણે વર્તમાન સ્થિતિનું નિરૂપણ હોવાથી કર્મો અર્થવાદરૂપે છે તથા નિત્ય જણાવેલી પાપશ્લોક આદિ શ્રુતિની માફક તે કર્મોનું ક્ષણ પ્રધાનરૂપે નથી. આ શ્રુતિ નિત્યે પ્રમાણ છે:-“યસ્ય પર્ણમયી જુહર્મવતિ ન સ પાપ શેષકં શુનોતિ ॥ જે મનુષ્ય પર્ણયુક્ત મંત્રદ્વારા આહુતિ આપે છે, તેના સાંભળવામાં મંત્ર પાપવાળો લાગતો નથી.” આ સ્થળે કોઈપણ પ્રકરણનું નિરૂપણ કરેલું નથી, છતાં આ વચન હોમના સંબંધમાં છે. માટે તેનું યજ્ઞ સંબંધી પ્રકરણ હોવું ભેદજનક છે. આમ જેમ માલુમ પડે છે, તેમ ઉદ્ગીઘાદિ ઉપાસનાઓ નિત્યરૂપે હોવી ભેદજનક છે.

શુરુ:-આ બાળતમાં હું કહું, તે સાંભળ. આ ઉપાસનાદિ કર્મોનો ત્યાં નિશ્ચય કરવામાં આવેલો છે, ત્યાં નિત્યતાના સંબંધમાં નિયમ કરેલો નથી. ઉદ્ગીઘાદિ કર્મોના શુણ્ણનું જે પ્રમાણે નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, જેમકે અમુક કર્મ રસોમાં શ્રેષ્ઠ છે, અમુક કામનાઓને પૂરી પાડનાર છે, અમુક ઉપાસના મુખ્ય પ્રાણરૂપે છે તથા અમુક ઉપાસના આદિત્યરૂપે છે. આ સર્વ ઉપાસનાઓમાં નિત્યવત્ કર્મની માફક નિયમ હોતો નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ શાથી કહો છો?

શુરુ:-શ્રુતિએ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે કે, આ રીતનાં ઉપાસનાવાળાં કર્મોમાં

નિયમ હોતો નથી. જેમકે “તેનોમૌ કુસ્તો ય ઐતદેવ વેદ યથ ન વેદ (છાં ૧, ૧, ૧૦) આ ઐંકારવડે કુશળ તેમ જ અકુશળ બેઉ જણાઓ ક્રિયા કરે છે.” આ પ્રમાણે અજ્ઞાતાને પણ ક્રિયાવિષે શ્રુતિએ આજ્ઞા દર્શાવી છે. વળી પ્રસ્તાવાદિ દેવતાના જ્ઞાનથી રહિત જે પ્રસ્તાતાદિ છે, તેના પૂજનના સંબંધમાં કેમ કરવું, તેના સંબંધી નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે “પ્રસ્તોતર્વા દેવતા પ્રસ્તાવમન્વત્તા તા ચેદવિદ્વાન્ પ્રસ્તોષ્યસિ: (છાં ૧, ૧૦, ૪) ઉપસ્થિતિએ કહ્યું—હે પ્રસ્તાતાઓ! જે દેવની તમે સ્તુતિ કરો છો, તે દેવ કોણ છે? તેનો અધિષ્ઠાતા જાણ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો, માટે તમારા મસ્તકોનો ખચિત પાત થશે.” વળી કહ્યું છે કે, “તા ચેદવિદ્વાન્ પ્રસ્તોષ્યસિ (છાં ૧, ૧૦, ૧૦) તા ચેદવિદ્વાન્ પ્રતિહરિષ્યસિ (છાં ૧, ૧૦, ૧૧) હે ઉદ્ગી-યની સ્તુતિ કરનારા! તમે ઉદ્ગીય દેવની સ્તુતિના અધિષ્ઠાતા દેવને જાણ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો. હે પ્રતિ-હારનું જ્ઞાન કરનારાઓ! સર્વ પ્રતિ-હાર દેવોના અધિષ્ઠાતા દેવને જાણ્યા વિના તેની સ્તુતિ કરો છો.” વળી આ રીતે કર્મના આશ્રયવાળા વિજ્ઞાનનું કુશળ કર્મથી સિત્ત જ જોવામાં આવે છે, તો પછી કર્મના કુશળી સિદ્ધિ નિવિ-વાદવાળી છે. તેમ જ કર્મના વધવાથી ઠાઇપણ રીતનું વિશેષ કુશળ થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “તેનોમૌ કુસ્તો ય ઐતદેવ વેદ યથ ન વેદ નાના ત્વ વિદ્યા વાવિચા ય યદેવ વિચયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિપદા તદેવ વીર્યવત્ત્વં ભવતિ (છાં ૦૧, ૧, ૧૦) આ ઐંકાર-

વડે તેમાં કુશળ તેમ જ અકુશળ બેઉ જણાઓ ક્રિયાઓ કરે છે. વિદ્યા (ઉપા-સના) તથા અવિદ્યા બન્ને બિન્ન બિન્ન કુશળ આપે છે. પણ જે ક્રિયા વિદ્યા, શ્રદ્ધા તથા ઉપનિપદવડે કરાયેલી હોય છે, તે વધારે, બળવાન કહેવાય છે.” આ શ્રુતિમાં નાના ત્વ ઇત્યાદિ શબ્દવડે ઐંકારમાં કુશળ તેમ જ અકુશળ, બેઉને છૂટા પાડવામાં આવ્યા છે તથા વીર્યવત્ત્વ એમાં તર પ્રત્યય લગાડ્યો છે, તે એટલા માટે કે અકુશળ જે હોય છે તેનું કર્મ કુશળાનું તો હોય છે, પણ કુશળ કરતાં ન્યૂન હોય છે, એ રીતનું સચન થાય છે. વળી ઉપાસના અનિત્યરૂપે હોવાથી આમ બનવું યોગ્ય છે. જે ઉપાસના નિત્ય હોય તો વિદ્યાથી ન્યૂન કર્મ કુશળ્યુક્ત છે, એમ વિધિવચન કહેવાની શી જરૂર પડે છે? કારણ કે જાણત એ છે કે, સર્વ અંગોનો ત્યારે નાશ થાય છે ત્યારે કર્મ કુશળ્યુક્ત થાય છે. તેજ પ્રમાણે લોક સંબંધી સામઆદિમાં દરેક ઉપાસનામાં શુ કુશળ રહેલ છે, તે કહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે, “ક્લપન્તે હાસ્મે લોકા ઝર્ષાધાવૃત્તાથ (છાં ૨, ૨, ૧૩) સામની ઉપાસના કરનારા પુરૂષને અધોલોકથી માંડી ઉર્ધ્વલોક સંબંધીનો તેમજ ઉર્ધ્વ-લોકથી લઈ અધોલોક સૂધીનો સર્વ લોક તેને લોગ્યરૂપ થઈ પડે છે.” વળી આ કુશળ્યવળ અર્થવાદરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય નથી કેમકે, તેમ થવાથી ગુણવાદનો પ્રસંગ આવી પડશે. પણ કુશળના ઉપદેશમાં તો મુખ્યવાદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઈર્ષપૂર્ણ માત્ર આદિ પ્રકરણમાં

જે પ્રયાજ્ઞાદિ કર્મ છે, તેમાં અમુક અંગ અમુક પ્રકારેજ થવું જોઈએ, આ રીતની વિધિવાળો કંતુ પ્રકૃતરૂપે છે. માટે કંતુ નામના યજ્ઞને અર્થેજ પ્રયાજ્ઞાદિ કર્મ હોવાથી અર્થવાદકુળ શ્રુતિરૂપે થવો યોગ્ય છે. તેમજ પ્રકરણના આરંભમાં કુળતું અધ્યયન કરવામાં આન્યુ નથી, એવા પર્ણમયી આદિમાં પણ અર્થ વાદ કુળ શ્રુતિરૂપે છે અક્રિયાવાળા પર્ણમયીઆદિમાં આશ્રય વિના અન્ય કશો પણ કુળ સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. કારણ કે ગોદોહનઆદિમાં પ્રકૃતરૂપ જળના લાવવારૂપ આશ્રયની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેમાં કુળ વિધિ યોગ્ય છે. તેજ પ્રમાણે બૈલ્લવઆદિ કર્મમાં પણ પ્રકૃત ચૂપઆદિ આશ્રયનો લાભ હોવાથી કુળવિધિનો સંભવ છે. પણ પર્ણમયી આદિ કર્મમાં આ પ્રમાણેનો કોઈપણ આશ્રય મળરૂપે રહેલો હોતો નથી પણ વચનવડે તેમાં બુદ્ધિઆદિના આશ્રયને કહેવાની ઇચ્છા રહેલી હોય છે. માટે કુળમાં પણ વિધિતું નિરૂપણ કરવાની ઇચ્છાવાળાને વચનવિષે ભ્રમ હોવો જોઈએ. વળી ઉપાસના ક્રિયાવાળી છે માટે વિશેષ પ્રકારના વિધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ઉદ્ગીયઆદિ આશ્રયવાળાં ઉપાસનાઓના કુળમાં વિધાનના સંબંધમાં કોઈ રીતનો વિરોધ આવતો નથી. માટે જેવી રીતે કંતુના આશ્રયવાળાં ગોદોહન આદિ કર્મો કુળના સંયોજનેલીધે અનિત્ય છે, તેજ પ્રમાણે ઉદ્ગીય આદિ ઉપાસનાઓ પણ અનિત્ય છે,

એમ બાણુવું. આ હેતુથી જ કલ્પસૂત્રકારેએ ઉપાસનાઓને કંતુઓને વિશે ગણી નથી (૪૨)

શિષ્ય-વાયુ તથા પ્રાણ એકરૂપે છે કે ભિન્નરૂપે છે?

ગુરુ-વાયુ તથા પ્રાણ ભિન્નરૂપે છે. જેમ કર્મકાંડના વિષયમાં જે જે દેવોને બળિદાન આપવાનું હોય છે તેને પૃથક્કરૂપે ગણવામાં આવે છે, તેમ વાયુદેવ તથા પ્રાણદેવ પણ ભિન્નરૂપે સમજવા. આથી ૪૩ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;-

અધિકરણ ૨૮ મું-સૂત્ર ૪૩ મું.

વાયુ તથા પ્રાણની પૃથક્તા.

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-પૂર્વમીમાંસામાં બળિદાન સંબંધી પૃથક્ પૃથક્ દેવ સંબંધી કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે વાયુ તથા પ્રાણદેવને પૃથક્કરૂપે બાણુવા.

શિષ્ય-વાજસનેય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, ‘વદિષ્વામ્યેવાહમિતિ વાગ્દે (બુ ૦ ૧, ૫, ૨૧) હું બોલીશ, આ શબ્દોવડે વાક્ દેવતાએ પોતાનું કર્મ ગ્રહણ કર્યું.’ આ સ્થળે દેહના સંબંધમાં શ્રુતિ વિષે કહ્યું છે કે વાક્ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતા પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે. તે જ પ્રમાણે એમ નિશ્ચય કરવામાં આન્યુ છે કે, દેવતાના સંબંધમાં અગ્નિ આદિ સર્વ દેવો કરતા વાયુ શ્રેષ્ઠ છે. વળી છાંદોગ્યમાં કહ્યું છે કે, ‘વાયુર્વાંવ સર્વગઃ (છાં ૦ ૪, ૩, ૧), વાયુ ખરેખર સર્વના સંવર્ગ (નિદાન વસ્તુ) રૂપે

છે.” આ સ્થળે શ્રુતિમાં એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે, દેવોના સંબંધમાં અગ્નિઆદિ સર્વ દેવો કરતાં વાયુ સર્વના નિદાનરૂપે છે. વળી કહ્યું છે કે “પ્રાણો વાવ સર્વગઃ (છાં ૪,૩,૨,) પ્રણુદેવ સર્વના નિદાનરૂપે છે.” આ શ્રુતિમાં શરીરના સંબંધ વિષે વાકુઆદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો કરતાં પ્રણુ નિદાનરૂપે ગણ્યો છે. હવે, હે ભગવન ! મને આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, આ વાયુ તથા પ્રાણુને ભિન્ન સ્વરૂપે માનવા કે તે બેઉને એકજ સ્વરૂપે બાણુવા ? માફ માનવું તો એમ છે કે, બેઉ દેવ એકજ સ્વરૂપે છે. કારણ પ્રાણુ તથા વાયુના તત્વ વિષે અલેક છે. બે તત્વ ભિન્ન ન હોય તો પછી બેઉને ભિન્ન ગણવા યોગ્ય નથી. વળી શ્રુતિ પણ નિરૂપણ કરે છે કે, દેહ તેમજ દેવ સંબંધી બેઉ તત્વો વિષે અલેક છે. જેમકે, “અગ્નિર્વાંસ્મૂત્રા મુલ પ્રવિસત (ઐ૦૨,૪) અગ્નિદેવે વાણીરૂપે થઈ મુખમાં પ્રવેશ કર્યો.” આ રીતે આરંભ કર્યો છે. વળી કહ્યું છે કે, “ત એને સર્વ એવ સમાઃ સર્વે જનતાઃ (ખૂ૦૧,૫,૧૩) તેઓ સર્વે સમરૂપે તથા અનંતરૂપે છે.” આ રીતે એમ સૂચવ્યું છે કે, આધિદેવિક વિભૂતિ આધ્યાત્મિક પ્રાણુના આત્મારૂપે છે. તેજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ આધ્યાત્મ તથા આધિદેવત તત્વનો ધણું કરી અલેક બેવામાં આવે છે. વળી કેટલેક સ્થળે સ્પષ્ટ રીતે વાયુ તથા પ્રાણુને એકરૂપે કહ્યા છે. જેમકે, “વ પ્રાણઃ સ વાયુઃ જે પ્રાણુ છે, તે વાયુરૂપે છે.” તેજ પ્રમાણે વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં ન્યાં દહાંત આપવામાં

આવ્યું છે ત્યાં કહ્યું છે કે, “વતથોદેતિ મૃગઃ (ખૂ૦ ૧,૫,૨૩) સૂર્ય ક્યાંથી ઉદયને પામે છે.” તેજ પ્રમાણે ન્યાં ઉપસંહાર કર્યો છે ત્યાં કહ્યું છે કે, “પ્રાણાદ્વાપ્ત વંદતિ પ્રાણેઃ સ્તમેતિ (ખૂ૦ ૧,૫,૨૩) પ્રાણુમાંથી આ ઉદય પામે છે તથા તેનો લય પ્રાણુમાં થાય છે.” આ રીતે પ્રાણુની સાથે ઉપસંહારતું ન્યાં વચન છે ત્યાં પ્રાણુ તથા વાયુતું એકપણું જણાવ્યું છે વળી કહ્યું છે કે, “તન્માદેમ્મેઃ મત્ર ચન્ને પ્રાણ્યાર્ચવાપાન્યાન્ચ (ખૂ૦ ૧,૫,૨૩) માટે મનુષ્યે કેવળ એક જ વ્રતને અર્થાત તેણે પ્રાણુના વ્યાપારને તથા અપાનના વ્યાપારને કરવો ભેધએ.” આ પ્રમાણે એક પ્રાણુપાસનાવટે ઉપસંહાર કરતી વખતે વાયુ તથા પ્રાણુની એકતાને દૃઢતા કરી છે. વળી છાંદોગ્યમાં પણ એક આગલા ભાગમાં કહ્યું છે કે, “મહામનથતુરો દેવ એક વઃ સ જગાર મુષ- નસ્ય ગોપાઃ (છા. ૪,૩,૬) તેણે કહ્યું કે, હે કવિવંશમૂપણુ ! પ્રજાપતિ જે ચાર (અગ્નિ, સૂર્ય, જળ તથા ચંદ્ર) વસ્તુઓનો ભક્ષક છે તથા પૃથ્વીનો પાલક છે” આમાં નિદાનરૂપમાં એકજ વસ્તુતું નિરૂપણ છે. પણ શ્રુતિ એમ દર્શાવતી નથી કે, અમુકતું નિદાન અમુક છે તથા અમુકોતું અમુક છે. માટે સર્વનો લય એકમાં જ છે.

શુરુઃ-હું કહું તે માંભાગ. વાયુ તથા પ્રાણુને પૃથક્કરૂપે જ ગણવા ભેધએ.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે બને ?

શુરુઃ-આમ હોવાતું કારણ એ કે, ઉપ- દેશ કરતી વખતે બેઉનો ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશ છે. આ આધ્યાત્મ અને આધિદેવતા

વિભાગ સંબંધી જે ઉપદેશ છે, તે કેવળ ધ્યાનને લઈ છે. જે આ રીતના વિભાગ નહીં હોતો તો ધ્યાનના સંબંધમાં ભિન્નતા છે, એમ કહેવું મિથ્યા ઠરશે.

શિષ્ય:-મૂળ તત્ત્વમાં અલેદ છે, માટે ભિન્ન પ્રકારનું જે ચિંતન છે તે યોગ્ય નથી.

શુભ્ર:-આ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. જે કે તત્ત્વનો અલેદ છે, છતાં અવસ્થાનો લેદ છે, માટે ઉપદેશમાં લેદ રહેવો જોઈએ. આમ હોવાથી ચિંતનમાં પણ લેદપ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. તત્ત્વના અલેદના અભિપ્રાયવટે જ્યાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં મંત્રના વચન વિશે પૂર્વે કહેલ ધ્યેયના લેદના નિરાકરણનું આગમ્ય જોવામાં આવતું નથી જેમકે કહ્યું છે કે, “સ યયૈવા પ્રાણાના મધ્યમઃ પ્રાણ એવમેતાસ્તા દેવતાતા વાયુઃ (જૂ૦૧,૫,૨૨) ઇન્દ્રિયોને વિષે પ્રાણ જેમ મધ્યમરૂપે છે તે જ પ્રમાણે દેવતાઓમાં વાયુ મધ્યમરૂપે છે.” આ રીતે ઉપમાન તથા ઉપમેયરૂપે વચન કહેવામાં આવ્યું છે. આનાવટે ઉપાસના સંબંધીનું પણ નિરૂપણ થયેલું જાણ્યું. જેમકે, “એકમેવ વ્રતમ્ (જૂ૦૧,૫,૨૩) એક જ દેવની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ શ્રુતિમાં જે એવમર્થાત્ જકાર વાપર્યો છે તે વાક્ય આદિ ઉપાસનાનો નિષેધ કરી પ્રાણની ઉપાસના કરવામાટે વાપર્યો છે. વાક્ય આદિ દેવોની જે ઉપાસના કહેલ છે, તે ભગ્નરૂપે છે, અર્થાત્ ગૌણરૂપે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તાનિ મૃત્યુ શ્મો મૃત્વોપયમે (જૂ૦ ૨, ૫, ૨૧) શ્રમરૂપ મૃત્યુએ આ ક્રમોને પકડી લીધાં.” આ જે કહ્યું છે તે

વાયુની ઉપાસનાના નિષેધને લઇને નથી. કારણ કે પ્રથમમાં કહ્યું છે કે, “અઘાતો વ્રતમીમાસા (૧,૫,૨૧) હવે ઉપાસના સંબંધીના ક્રમોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.” આમ કહ્યા પછી વાયુ તથા પ્રાણને એક સરખા ગણ્યા છે તથા એમ સૂચન કર્યું છે કે, આ બેમાંથી એકની પણ ઉપાસના નિષિદ્ધરૂપે નથી. “કારણ કે કહ્યું છે કે, “એકમેવ વ્રતં વ્રતં (જૂ૦ ૧, ૫, ૨૩) એક જ દેવની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે કહ્યા પછી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તેનો એતસ્ય દેવતાય સાયુજ્ય સલોરતા જયતિ (જૂ૦૧,૫,૨૩) આમ કરવાથી તે મનુષ્ય દેવની માથે આલોક્તતા તથા સાયુજ્યતા મેળવે છે.” આ રથને વાયુની પ્રાપ્તિરૂપ રૂપનું સૂચન કર્યું છે, પણ તે રથને વાયુની ઉપાસનાના નિષેધમાં કશું કહ્યું નથી. દેવતા એમ જે કહ્યું છે ત્યાં વાયુને ગ્રહણ કરવો. કારણ કે આત્મામાં પરિવેદનો અભાવ છે, તેમ વાયુમાં અભાવ છે. વળી એજ શ્રુતિના છેવટમાં કહ્યું છે કે, “સૈવાનસ્તમિતા દેવતા યદ્રાયુઃ (જૂ૦૧,૫,૨૨) જે આ વાયુ છે તે અસ્ત નહિ પામે એવો દેવ છે.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “તો વા એતો દ્વૌ સર્ગો વાયુવે દેવેષુ પ્રાણઃ પ્રાણેષુ (છાં૦૪,૩,૪) આ રીતે ખરેખરે જોતાં બે સંવર્ગો છે, જેવો વાયુનો દેવો વિશે તથા પ્રાણનો પ્રાણ વિશે લય થાય છે.” આ રીતે લેદનો ઉપદેશ કહ્યો છે. વળી ઉપસંહારમાં પણ લેદનો ઉપદેશ છે. જેમકે, “તે વા એતે પવાન્યે પવાન્યે દશ સન્વસ્તઃક્રતમ્ (છાં૦ ૪,૩,૮)

આ બે સંવર્ગની પાંચ પાંચ સંખ્યા મળી
!શ થાય છે અને તેઓ કૃતરૂપ (પૂર્ણ
સંખ્યારૂપ) છે.” માટે બેઉનો પૃથક્ ઉપ
દેશ જાણવો, આ ઉપદેશ જેમ કર્મના
વિષયમાં બલિદાન સંબંધી છે તેમ છે
કાબલા તરીકે ઇન્દ્રરાજને પુરોહિત બળિ-
દાનરૂપે આપવો જોઈએ. વળી ઇન્દ્ર-
યોના રાજ તથા સ્વરાજરૂપ ઇન્દ્રને
અગ્નીઆર કપાળવાળો પુરોહિત આપવો
જોઈએ. આ પ્રમાણે પણ પુરોહિતવાળી
ધર્મિમાં સર્વ દેવોને એકી વખતે બળિ
યાજિકો આપે છે તથા એકી વખતે
સર્વ દેવો કોઈપણ રીતના ફેરફાર વિના
પોતપોતાનો ભાગ ગ્રહણ કરે છે, પણ
બળિદાન નિષ્કળ જતું નથી. હવે ઇન્દ્ર
સધના એકરૂપે છે તેમજ આ રીતનું
નિરૂપણ છે માટે સધનાઓને એકી
ખતે આપવા સંબંધી શંકા ઉત્પન્ન
પાય તો તેના મંબંધમાં કહ્યું છે કે,
જાન આદિના ગુણના ભેદથી અર્થાત્
જાન્ય, અધિરાજ તથા સ્વરાજ આદિ
ગુણના ભેદવડે યાજ્યાન્ તથા અનુવા-
ન્યાનું* એક બીજા સાથે ઉલટ
પુલટ વિધાન કર્યું છે, તેથી સૂચનને
અનુસરી જેમ દેવતા લિન્ન છે તેમ
તેઓનાં બળિદાન પણ લિન્ન છે, એમ
જાણવું. આ પ્રમાણે જો કે તરવનો અભેદ

છે, છતાં ધ્યેય વસ્તુમાં ભેદ હોવાથી ધ્યા-
નના સંબંધમાં પણ પૃથક્તા છે. વળી
સંકર્ષ કાંડમાં કહ્યું છે કે, “નાના વા દેવતા
પ્રયગ્જાનાત્ જ્ઞાનો પૃથક્ હોવાથી દેવતાઓ
પૃથક્ છે.” તેમાં જેમ દ્રવ્ય તથા દેવતાનો
ભેદ હોવાથી યાગમાં ભેદ રહેલો છે તેમ
વિદ્યામાં ભેદ રહેલો નથી. કારણ કે
ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારવડે અધ્યાત્મ તથા
અધિદેવના ઉપદેશમાં એક જ વિદ્યાનું
સૂચન જોવામાં આવે છે. જો કે વિદ્યા
એક છે, છતાં અધ્યાત્મ તથા અધિદેવના
ભેદથી પ્રવૃત્તિને વિશે ભેદ રહેલો છે.
જેમકે અગ્નિહોત્રમાં સાયં તથા પ્રાતઃ
એમ કાળનો ભેદ રહેલો છે. આ રીતના
અભિપ્રાયને લઈ બળિદાનની માફક, એમ
મૂળ સૂત્રમાં કહ્યું છે. (૪૩)

શિષ્ય:-હે ભગવન્! આપે મને વાયુ
દેવ સંબંધી ઉપદેશ તો કહો, પણ
અગ્નિના સંબંધમાં આપ ઉપદેશ કરશો ?
મનવડે આરોપણ કરાયલા અગ્નિઓ
અનેક છે, જેવાકે વાકનો અગ્નિ, પ્રાણનો
અગ્નિ, ચક્ષુનો અગ્નિ તો પછી અગ્નિ
દેવના વિદ્યાત્મક જ છે કે અનેક ક્રિયામાં
પ્રવેશ કરનાર અગ્નિ હોવાથી તે સર્વે
લિન્ન લિન્ન જાણવા ?

ગુરુ:-અનેક પ્રકરણમાં અગ્નિનું
નિરૂપણ હોય તેથી અગ્નિઓ લિન્ન
જાણવા નહિ. કારણ કે પ્રકરણના કગતાં
લિંગ અર્થાત્ શ્રુતિનું વચન વધારે બળ-
વાન છે. વળી આ જ હેતુથી ૪૪ મા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

+ યજ્ઞ તુ યદ કર, એમ અધ્વર્યુ હુકમ
કરે, એટલે હોતા જે મત્ર જોમે તે યાજ્યા.

* જનુઝ્ઞિ (અનુવાદ કર) આમ અધ્વર્યુ
તરફથી હુકમ થવા, પછી હોનાવડે જે મંત્રનો
કચ્ચાર કરવામાં આવે તે અનુવાચમાં.

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૪ મું
મનથી માનેલ અગ્નિની એકતા

લિંગમૂયસ્ત્વાત્તદ્ધિ વહીયસ્તદપિ ॥૪૪॥

સૂત્રાર્થ - લિંગ અર્થાત્ શ્રુતિવચનો પ્રકરણ કરતા વધારે બળવાન છે, આમ પૂર્વકાંડમા પણ જણાવ્યું છે તેથી શ્રુતિમા અગ્નિ સખધી ધણા વચનો છે, છતાં તે સર્વે મન કલ્પિત છે તથા અગ્નિ સ્વતત્ર અને કેવળ વિદ્યાત્મક છે (૪૪)

ટીકા - શિષ્ય - વાજસનેયીના અગ્નિ રહસ્યમા કહ્યું છે કે, નમ ગ્ ઇન્દ્રમે સદાસીત અર્થ - ઉત્પત્તિ પૂર્વે આ સર્વ કેવળ નત ન હતું તેમ અસત પણ ન હતું ” આ બ્રાહ્મણમા મનને મુખ્ય ગણી કહેવામા આન્યુ છે કે, “તપ્ત્ત્રિગ્ સાત્ત્વગુણરસ દામનોઽગ્નિર્નર્કો ન્મનોમયાન્નવિદિ અર્થ - મન વડે સંપાદન કરેલા, પૂનઃ, મનોવૃત્તિમા કલ્પેલા છત્રીશ હંતર અગ્નિઓ મને જોયા આ અગ્નિઓ મનુષ્યના આયુષ્યના સો વર્ષના છત્રીશ હંતર અહોગત્ર જે છે ઈકા તરીકે કાપાયલા છે તે રૂપે છે.” તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, ‘વાકિવત પ્રાણવિત્ત્વચ્ચિત્ત શ્રોત્રવિત્ત્વ કર્મચિત્તોઽગ્નિ ચિત્ત અર્થ - વાણીથી સંપાદન ડેલા, પ્રાણથી સંપાદન કરેલા, ચક્ષુથી સંપાદન કરેલા, શ્રોત્રવડે સંપાદન કરેલા, કર્મવડે સંપાદન કરેલા, તથા અગ્નિવડે સંપાદન કરેલા આ પ્રમાણે પોતપોતાની વૃત્તિરૂપ અગ્નિઓને વાત્ર પ્રાણ આદિઓએ જોયા ” આ રીતે મનવડે આદોહિત થયલા અગ્નિઓને બિન્ન શિન્નરૂપે શ્રુતિમા

ગણાવ્યા છે હવે મને આ સ્થળે શક્ય એ થાય છે કે, મનવડે આરોપિત કરેલા આ અગ્નિઓ ક્રિયાને વિશે પ્રવેશવાળા છે તથા ક્રિયાના કારણસ્વરૂપે છે અથવા તે શુ સ્વતત્ર કેવળ વિદ્યાત્મક છે?

શુરુ - હવે આ સ્થળે પ્રકરણને અનુ મત્રી આ અગ્નિઓ ક્રિયાના પ્રવેશને પ્રાપ્ત કરવાવાળા છે આથી તે સર્વે અગ્નિઓ સ્વતત્રપણાનું સૂચન કરે છે કારણ કે શ્રુતિવચન જોતા અગ્નિના અનેક સ્વરૂપો છે આ બ્રાહ્મણ ભાગમા પુષ્ટિ આપવામા આવી છે કે, આ ધણા સ્વરૂપો જે કે અગ્નિના છે તે કેવળ વિદ્યાત્મક છે જેમકે કહ્યું છે કે, “તપ્ત્ત્રિ કિં ચેમાનિ ભૂતાનિ મનસા સત્ત્વયન્તિ તેપાનેવ સા કૃત્તિ અર્થ - આ ભૂતો મનવડે જે સકંપ કરે છે તે મનપના સાધનરૂપ જ આ અગ્નિઓ છે’ વળી કહ્યું છે કે, “તન્ન હૈતાનવવિદે સર્વદા સર્વાણિ ભૂતાનિ ચિત્ત્વન્ત્વપિ સ્વપતે અર્થ - જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે અગ્નિના સ્વરૂપને જાણે છે, તે મનુષ્ય ઉઘતો હોય કે જાગતો હોય, છતાં તેના સર્વ ભૂતો આ અગ્નિઓને સંપાદન કરે છે’ આ રીતે શ્રુતિમા અગ્નિના સ્વરૂપો કદા છે વળી શ્રુતિનું વચન પ્રકરણ કરતા વધારે બળવાન છે આ બાબત પૂર્વના કાંડમા કહી છે જેમકે, “શ્રુતિર્નિ વાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાધ્યાત્મા સમવાયે પારદૌ વલ્યમયવિપ્રકાશ (૧૦ સૂં ૩, ૩, ૧૩) શ્રુતિ, લિંગ, વાચ્ય, પ્રકરણ, ગ્ધાન, તથા સમાખ્યના મમવાચ મખધી ઉત્તર ઉત્તર પૂર્વ પૂર્વના કરતા વધારે દુબળા છે અર્થાત્

પોતાના અર્થનો પ્રાપ્ત કરવામા ઉત્તર પૂર્વના કરતાં ઓછું હોય છે." (૪૪)

શિષ્ય:-મનવડે સંપાદન કરેલા આ અગ્નિઓનું સ્વરૂપ શું ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્વતંત્ર છે ?

ગુરુ:-ના, માનસ અગ્નિની માફક પ્રકરણને અનુસરી, આ આરોપિત અગ્નિઓ ક્રિયાના કારણરૂપે હોવાથી ક્રિયામય અગ્નિના લેહસ્વરૂપે છે. આ જ પ્રમાણે ૪૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૫ મું.

અગ્નિ ક્રિયાના કારણરૂપે.

પૂર્વવિકલ્પ: પ્રકરણાત સ્વાત્ ક્રિયા માન-સત્ત્વ ॥૪૫॥

સૂત્રાર્થ-મનના સકલ્પની માફક પ્રકરણને અનુસરી આ અગ્નિઓ ક્રિયા-રોધરૂપે છે. કારણ કે આ મનવડે આરોપિત થયેલાં અગ્નિઓ ક્રિયામય અગ્નિના લેહસ્વરૂપે છે. (૪૫)

ટીકા-ગુરુ:-આ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર તથા અન્યના કારણરૂપે છે, જેમ કહેલું યુક્ત નથી. પૂર્વરૂપ તથા ક્રિયામયરૂપ અગ્નિનું તે પ્રકરણ છે. આમ હોવાથી તે અગ્નિઓ ક્રિયામય વિશેષરૂપે છે, અર્થાત્ પ્રકાર લેહરૂપે અગ્નિઓનો આ ઉપદેશ છે. પણ સ્વતંત્રરૂપે આ અગ્નિઓ નથી.

શિષ્ય-આપે જ પૂર્વે કહ્યું છે કે, પ્રકરણના કરતાં લિંગ (સ્વરૂપો) વધારે બળવાન છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-તારૂં તે કહેલું ખરૂં છે. પણ આ રીતનો અર્થવાદ ન્યાં હોય ત્યાં, પ્રકરણ કરતાં સ્વરૂપ ઉપદ્રુષ્ટ હોતું નથી. આ સ્થળે સાધનાત્મક અગ્નિનું સૂચન નથી, પણ વિધિમુખનું સૂચન છે. આ સ્થળે મનવડે આરોપિત થયેલા અગ્નિની પ્રશંસા કરી છે. આ રીતે જો વિધિમુખનું સૂચન નહિ હોત, પણ સાધનાત્મક અગ્નિનું જ સૂચન હોત તો શુદ્ધાનુવાદ-વાળું પ્રકરણ લિંગ (સ્વરૂપ) નો પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાત નહિ માટે મનવડે સંપાદન કરેલા આ અગ્નિઓ પ્રકરણને અનુસરીને ક્રિયાનેવિશે પ્રવેશવાળા હોવા જોઈએ. જેમ માનસ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે આ સ્થળે બલ્યવું. દાખલા તરીકે બાર દિવસવાળા સોમયાગનો પ્રથમનો દિવસ તથા છેવટનો દિવસ કાઢી નાંખતાં દશ દિવસ રહે છે. આ દશ રાત્રના દશમે દિવસે અર્થાત્ અવિવાક્યને દિવસે પૃથ્વી-રૂપી પાત્રને લઈ સમુદ્રરૂપી સોમનું પ્રભ-પતિરૂપ દેવતાને પાન કરાવવામાં આવે છે. આમ ન્યાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે ત્યાં પાન, આસાદન, હવન, આહરણ, ઉપહવાન તથા લક્ષણ, આ સર્વ દેવળ માનસીકરૂપે છે. વળી મનવડે કલ્પવામાં આવેલા આ ગ્રંથક્રિયાનું પ્રકરણ હોવાથી ક્રિયાના કારણરૂપે જેમ ગણવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણેનો આ અગ્નિનો પણ લેહ બલ્યવો. (૪૫)

શિષ્ય-આમ ગણવાનું શું કારણ ?

ગુરુ-ક્રિયાનો અતિદેશ હોવાથી આ

પ્રમાણે જાણવું યોગ્ય છે. આ જ હેતુથી
૪૬ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૬ મું.

અગ્નિ સંખ્યાધી નિરૂપણ.

મતિવેશામ્ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી અગ્નિ ક્રિયાના પ્રવેશ-
સૂચક છે, આ રીતનું પ્રમાણ છે. (૪૬)

ટીકા:-શુરુ:-આ અગ્નિઓ સંખ્યાધી
જે કાંઈ ઉપદેશ છે, તે ક્રિયાના પ્રવેશનો
વધુ વિસ્તાર કરે છે. જેમકે કહ્યું છે કે,
“વદ્વિશત્સદ્વાણ્યમયોડ્કાસ્તેપામેકૈવ એવ તાવાન
યાવાનસૌ પૂર્વઃ અર્થ:-છત્રીશ હજાર પૂજ્ય
અગ્નિઓ છે. તેમાંનો અઠેક અગ્નિ
જેવડો પૂર્વનો અગ્નિ હોય છે તેના
જેટલો હોય છે.” આ રીતની સાદ-
શ્યતા હોવાથી ક્રિયાયુક્ત અગ્નિનું
સૂચન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી
પૂર્વે ઇટથી ચણવામાં આવેલ સ્થાનમાં
રહેલ અગ્નિવડે એમ સિદ્ધ થાય છે કે,
તે અગ્નિ ક્રિયાનેવિશે પ્રવેશવાળો છે.
આથી એમ થાય છે કે, મનવડે સંપાદન
કરેલ અગ્નિનું જ સૂચન છે તથા તેમ
હોવાથી આ અગ્નિ ક્રિયાના પ્રવેશનું જ
સૂચન કરે છે. (૪૬)

શિષ્ય-મનવડે સંપાદન કરેલ આ
અગ્નિઓ ત્યારે શું વિદ્યાત્મક નહિ ?

શુરુ:-૪૫ મા તથા ૪૬ મા સૂત્રમાં
જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો નિષેધ
કરી આ ૪૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, આ
અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક જ છે. આ પ્રમાણેનો

શ્રુતિવડે પણ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો
છે. જેમકે;-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૭ મું.

અગ્નિનું વિદ્યાત્મક સ્વરૂપ.

વિદ્યૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-આ મન સંપાદિત અગ્નિ-
ઓ વિદ્યાત્મક જ છે. કારણ કે શ્રુતિવડે
એ રીતનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો
છે. (૪૭)

ટીકા:-શુરુ-મૂળ સૂત્રમાં જે ત્ર શબ્દ
વાપર્યો છે, તે પૂર્વના ૪૫મા તથા ૪૬મા
સૂત્રના નિષેધ અર્થે છે. આ મનઃ સંપા-
દિત અગ્નિઓ સ્વતંત્રરૂપે તથા વિદ્યા-
ત્મકસ્વરૂપે જ છે. આ અગ્નિઓ ક્રિયાના
શેષ અર્થોત્ કારણરૂપે હોવા ન જોઈએ.
કારણ શ્રુતિથી પણ તે જ રીતનો નિશ્ચય
થાય છે. જેમકે, “તે હેતે વિચાચિત એવ
અર્થ:-આ અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક છે.”
વળી ખીલ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે,
“વિચવા હૈતૈત એવિદધિતા મવન્તિ અર્થ:-
આ અગ્નિઓને જોઓ આ પ્રમાણે
જાણો છે, તેઓને આ અગ્નિઓ વિદ્યાવડે
સંપાદન કરેલા થાય છે.” (૪૭)

શિષ્ય-આ અગ્નિઓ ત્યારે શું
સ્વતંત્ર છે ?

શુરુ:-હા, આ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે,
એમ સૂચન કર્યું છે. આ જ હેતુથી
૪૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૮ મું.
અગ્નિની સ્વતંત્રતામાં પ્રમાણ.

દર્શનાચ્છ ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-આ મનઃકલ્પિત અગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે તથા આ રીતે જોવામાં પણ આવે છે. (૪૮)

ટીકા:-ગુરુ:-આ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર છે, આ રીતનું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે. પૂર્વે તે સંબંધીનું પ્રમાણ ૪૪મા સૂત્રથી આપ્યું છે. (૪૮)

શિષ્ય:-હું તો એમ ધારું છું કે, જો કે અગ્નિના સંબંધે અન્ય અર્થની પ્રાપ્તિ ન હોય, જેથી કાંઈ પણ અર્થના સાધકરૂપ અગ્નિ ન હોય, છતાં લિંગના ત્યાગ કરવાવડે પ્રકરણના સામર્થ્યથી અગ્નિ ક્રિયાના કારણરૂપે થવો જોઈએ. વળી જો આ અગ્નિઓ સ્વતંત્ર હોય તો તેના સંબંધી બીજું કાંઈ પ્રમાણ છે?

ગુરુ:-હા, શ્રુતિનું તે સંબંધી પ્રમાણ છે. આ જ કારણથી ૪૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૪૯ મું.
શ્રુતિનું પ્રમાણ.

શ્રુત્યાદિબલીયસ્ત્વાચ્છ ન વાચ: ॥૪૯॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રકરણ તથા લિંગ કરતાં શ્રુતિનું પ્રમાણ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. આથી અગ્નિની સ્વતંત્રતામાં બાધ આવતો નથી. (૪૯)

ટીકા:-ગુરુ:-પ્રકરણના સામર્થ્યથી અગ્નિઓ ક્રિયાશેષરૂપે છે, આ રીતનો

નિશ્ચય કરી તેના સ્વતંત્ર પક્ષમાં બાધ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિ લિંગ તથા પ્રકરણ કરતાં વધારે બળવાન છે. અર્થાત્ શ્રુતિલિંગ સંબંધી જે સૂત્ર છે, તેમાં કહેલું છે કે, શ્રુતિ તથા લિંગયુક્ત વચનો પ્રકરણ કરતાં વધારે બળવાન છે. આ શ્રુતિ તથા લિંગયુક્ત વચનોવડે અગ્નિની સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય:-આપ આમ કહો છો, તેનું કંઈ પ્રમાણ ?

ગુરુ:-તેના સંબંધી શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. જેમકે, 'તે હૈતે વિચાચિત એવ અર્થ:- આ અગ્નિઓ વિદ્યાત્મક છે.' તે જ પ્રમાણે લિંગ અર્થાત્ સ્વરૂપ સંબંધી પણ કહ્યું છે કે, "સર્વદા સર્વાણિ મૂતાનિ ચિન્વન્ત્યપિ સ્વપ્તે સુતેલાને માટે પણ સઘળા જૂતો સર્વદા અગ્નિ પ્રાપ્તિ કરાવે છે." તે જ પ્રમાણે આ રીતનું વચન છે કે, "વિચયા દૈવેત એવિવદચિત્તા ભવન્તિ આ પ્રમાણે જે લોકો અગ્નિના સ્વરૂપને જાણે છે, તેઓ વિદ્યાવડે કરીને યુક્ત થાય છે." આ પ્રમાણે વિદ્યાયુક્ત જ થાય છે. આ પ્રમાણેની નિશ્ચયયુક્ત શ્રુતિ છે, છતાં અગ્નિઓનો સ્વીકાર ક્રિયાના પ્રવેશને વિષે છે, એમ માનશું તો તે શ્રુતિને બાધ આવશે.

શિષ્ય:-આ નિશ્ચય આત્મર સાધનના અભિપ્રાયવાળો છે, એમ માનીએ તો કેમ?

ગુરુ:-મારું કહેલું એમ છે કે, તે પ્રમાણ નથી. જો તે પ્રમાણ અભિપ્રાય લઈએ તો વિદ્યાયુક્ત આ પ્રમાણનું જે

વચન છે, તે સ્વરૂપના કહેવાવડે જ જણાઈ શકે છે. તો પછી અમુક નિશ્ચય બાંધવો, તે મિથ્યા થશે. આ અગ્નિઓતું સ્વરૂપ જ એવું છે કે, તેઓ આન્તર સાધનરૂપે છે. આ આન્તર સાધન હોવા છતાં માનસક્રિયાના સ્વીકારની માફક અગ્નિની ક્રિયાનેવિષે પ્રવેશ સંબંધી જે શંકા છે તેની નિવૃત્તિરૂપ જે રૂળ, તે અગ્નિના નિશ્ચયરૂપે છે. આમ માનવાથી અગ્નિનું મિથ્યાપણુ થશે નહિ. વળી “સ્વપતે જાગ્રતે ચૈવવિદે સર્વદા સર્વાણિ ભૂતાન્વેતાનમિથિન્વન્તિ જે મનુષ્ય સુષુપ્તિમાં છે અથવા જાગ્રતાવસ્થામાં છે, તે જો અગ્નિના સ્વરૂપને જાણતો હોય છે તો સર્વદા સર્વ ભૂતો તેને આ અગ્નિઓની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.” આ પ્રમાણે અગ્નિઓમાં નિરંતર સંબંધીનો વિચાર રહેલો છે, માટે તે અગ્નિઓની સ્વતંત્રરૂપે કલ્પના થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે મનવડે સંપાદન કરેલા વાક પ્રાણમય અગ્નિ-હોત્રવિષે કહ્યું છે કે, “પ્રાણ તદા વાચિ જુહોતિ વાચ તદા પ્રાણે જુહોતિ (કૌં ૨, ૫) ધ્યાન સમયે પ્રાણની આહુતિ વાણીને વિષે થાય છે તથા વાણીની આહુતિ પ્રાણ વિષે થાય છે.” વળી આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “एते अन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वैध सतत जुहोति (કૌં ૨, ૫) જે કે મનુષ્ય જાગ્રતો હોય છે તથા ઉદ્ધતો હોય છે, છતાં આ અનંતરૂપ તથા અમૃતરૂપ બે આહુતિઓ હંમેશાં હોય છે.” વળી અગ્નિનો ક્રિયાનેવિષે પ્રવેશ છે, એમ માનવામાં ક્રિયાના પ્રયોગનું અટપપણુ

હોવાથી, અગ્નિઓતું નિરંતર સ્થાયીપણુ થઈ શકતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ અર્થવાદ પણ છે, એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી. જ્યાં સ્પષ્ટ વિધાનવાળું લિંગાદિ જોવામાં આવે છે ત્યાં અર્થવાદપણુ માત્ર કહેવારૂપજ છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. પણ આ સ્થળે તો સ્પષ્ટ અન્ય વિધિ જોવામાં આવતો નથી. માટે આ અગ્નિઓના કહેવાયકી કેવળ વિજ્ઞાનનું જ વિધાન છે, એમ કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. જે પ્રમાણેતું નિરૂપણુ હોય તે જ પ્રમાણેની કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. આ પ્રમાણેનો નિરંતર પ્રમાણુવાળો વિચાર હોવાથી અગ્નિનું વિજ્ઞાનાત્મક સ્વરૂપ છે, એમ જ કલ્પના કરવી યોગ્ય છે આથી શ્રુતિ આદિના સામર્થ્યથી આ અગ્નિઓની સ્વતંત્ર સિદ્ધિ થાય છે. વળી “तयस्मिन् चेमानि भूतानि मनसा सकल्पयन्ति तेषामेव सा कृति भनवडे કરીને આ ભૂતો જે કંઈ કલ્પના કરે છે, તેમા કારણપણુ આ અગ્નિઓતું છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં નિરૂપણુ કરેલું છે. વળી શ્રુતિના વચનમાં “અગ્નિના સ્વરૂપને આ પ્રમાણે જે જાણે છે, તે” આ શબ્દ જે છે તે એમ સૂચવે છે કે પુરૂષવિશેષની સાથે આ અગ્નિઓ સંબંધ ધરાવે છે. પણ કેતુની સાથે આ અગ્નિઓ સંબંધ રાખતા નથી, માટે આ અગ્નિઓ સ્વતંત્રરૂપે છે, એ પક્ષ માનવો, એ જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. (૪૯)

શિષ્ય-મનવડે આરોપણુ કરેલા અગ્નિઓ સ્વતંત્રરૂપે છે, તે સંબંધી અન્ય કંઈ પ્રમાણુ હોય તો કહો.

શુરુ:-સંબંધાદિવડે કરીને જેમ એક પ્રજ્ઞા બીજી પ્રજ્ઞાથી લિપ્ત છે, તેમ મન: સંપાદિત અગ્નિઓ લિપ્ત છે. વળી જેમ રાજસૂય પ્રકરણમાં અવેદિ નામના યાગની ઉત્કૃષ્ટતા છે, તે જ પ્રમાણે મન:સંપાદિત અગ્નિની પણ ક્રિયા પ્રકરણ કરતાં ઉત્કૃષ્ટતા છે. આ જ બાબત સૂત્ર ૫૦ માં બતાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૫૦ મું.

મન: સંપાદિત અગ્નિની સ્વતંત્રતા.

મનુષ્યંધાદિમ્ય પ્રાજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવત્
દૃષ્ટ્ય તદુક્તમ ॥૫૦॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ એક પ્રજ્ઞા બીજી પ્રજ્ઞાથી તેમ જ કર્મથી લિપ્ત છે, તેમ સંબંધાદિ કારણોને લઈ મન: સંપાદિત અગ્નિઓ પણ સ્વતંત્ર છે. વળી પ્રથમ કાંડમાં કહ્યા પ્રમાણે જેમ રાજસૂય પ્રકરણ કરતાં અવેદિ નામના યાગની ઉત્કૃષ્ટતા છે તેમ ક્રિયા પ્રકરણ કરતાં મન:સંપાદિત અગ્નિઓની ઉત્કૃષ્ટતા છે. (૫૦)

ટીકા-શુરુ:-વળી પ્રકરણનો નિષેધ કરીને મનસંપાદિત અગ્નિઓની સ્વતંત્રતા માનવી યોગ્ય છે. કારણ કે આ અગ્નિઓ ક્રિયાના અવયવોને મનાદિ બ્યાપાર સાથે જોડે છે. જેમકે, 'તે મન સેવાધીયન્ત મનસાધીયન્ત મનસૈવ પ્રહા અણ્ણન્ત મનસાડ્ધ્વન્મનસાડ્ધ્વન્તિ ચ યજ્ઞે વર્મ ક્રિયતે યત્કિય ચક્ષિય વસે મનસૈવ તેષુ તન્મનોમયેષુ મનન્તિત્સુ મનોમયમેવ ક્રિયતે અગ્નિઓનુ' મનવડે આધાન કરવામાં આવે છે, મનવડે એકહું કરવામાં આવે છે, મનવડે પાત્રોનું

અહણ કરવામાં આવે છે, મનવડે ઉદ્ગાતાઓ સ્તવન કરે છે, મનવડે હોતાઓ બોલે છે, વળી યજ્ઞમાં પુરૂષાર્થરૂપ જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે તથા ચક્ષિય કર્મ જે કંઈ થાય છે તે સર્વ મનવડે થઈ શકે છે. આથી મનોમયરૂપ મન: સંપાદિત અગ્નિઓમાં મનોમયરૂપ જ ક્રિયા હોય છે.' બીજું આ સંબંધ સંપત્તિરૂપ ક્ષણે આપવાવાળો છે. જો કે ક્રિયાના અવયવો પ્રત્યક્ષરૂપે છે, છતાં તે તેની પ્રાપ્તિ સંપત્તિવડે થઈ શકતી નથી. જેમ ઉદ્દીથાદિ ઉપાસનાઓને વિષે ક્રિયાના અંગનો સંબંધ હોય છે, તે પ્રમાણે આ અગ્નિઓમાં ક્રિયાના અંગનો સંબંધ હોવાથી, આ અગ્નિઓ ક્રિયાના પ્રવેશવાળા છે. આ રીતની શંકા કરવી, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે તે રીતની શંકા કરવાથી શ્રુતિને બાધ આવશે. કોઈએક ક્રિયાના અંગને અહણ કરી તેને વિષે અમુક નામનો આશ્રય કરવો, એમ શ્રુતિ કહેતી નથી. અગ્નિઓ છત્રીસહજાર છે. વળી મનોવૃત્તિના ભેદોને અહણ કરી પુરૂષના યજ્ઞાદિની માફક તે વૃત્તિઓમાં અગ્નિપણાની તથા અહાદિની કલ્પના કરવામાં આવે છે. મનુષ્યના આયુષ્યની સંખ્યા છત્રીસહજાર દિવસની કહેવામાં આવેલી છે. આ સંબંધને લઈ મનોવૃત્તિની પણ તેટલી સંખ્યા કહેવામાં આવેલી છે, એ બાબતું જોઈએ. આ પ્રમાણે સંબંધને લઈને પણ મન: સંપાદિત અગ્નિઓનું સ્વતંત્રપણું છે. મૂળ સૂત્રમાં જે આદિ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો

છે, તેવડે અતિદેશાદિ જે કંઈ યોગ્ય લાગે, તેની યોજના કરવી. જેમકે, “તેજમેકેક એવ તાત્રાન્યાવાનુ અસૌ પૂર્વઃ અગ્નિઓમાંનો અકેક અગ્નિ પૂર્વના અગ્નિ જેટલો છે.” આ પ્રમાણે ક્રિયામય અગ્નિનું માહાત્મ્ય એમ જણાવે છે કે, જ્ઞાનમયરૂપ અગ્નિઓનાં અકેક અગ્નિનું નિરૂપણ કરવાવડે ક્રિયાનો વિશેષ અનાદર છે. વળી જો કે ક્રિયાનો સંબંધ છે, છતાં પૂર્વવડે કરીને ઉત્તર અગ્નિઓનો વિકલ્પ છે, એમ શંકા કરવી યોગ્ય નથી. આહુવનીયાગિ ધારણ કરવારૂપ જે વ્યાપારવડે પૂર્વનો અગ્નિ ક્રિયાને વિષે ઉપકારકરૂપે છે, તે અગ્નિ ઉત્તરાગ્નિનો ઉપકાર કરી શકતા નથી. પૂર્વ પક્ષમાં જે એમ કહ્યું છે કે અતિદેશ ક્રિયાના પ્રવેશનું સ્થાન કરે છે, તેનું નિરાકરણ આ રીતનું છે કે, અતિદેશની પ્રવૃત્તિ સાદૃશ્યતાના વિષયમાં હોય છે. માટે અમારા પક્ષ પ્રમાણે અગ્નિની સાદૃશ્યતા હોવાથી અતિદેશનો સંભવ છે. કારણ કે મનઃ સંપાદિત જે અગ્નિઓ છે, તેઓને વિષે પણ અગ્નિપણું રહેલું છે. વળી શ્રુતિ આદિના કારણોનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે સંબંધાદિ કારણોને લઈ મનઃ સંપાદિત અગ્નિઓનું સ્વતંત્રપણું છે. જેમ અન્ય પ્રજાઓની ભિન્નતા છે તે પ્રમાણે. દાખલા તરીકે શાંડિલ્ય વિદ્યા આદિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ પોતપોતાના સંબંધવડે કરી નોકાયત્રી હોય છે. છતાં કર્મથી ભિન્ન હોય છે તથા અન્ય પ્રજાઓથી સ્વતંત્ર

હોય છે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિના સંબંધમાં પણ બળ્યું. અવેદિના મનોયજ્ઞનું નિરૂપણ રાજસૂય પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ અવેદિ યજ્ઞ ત્રણ વર્ણથી થાય એમ છે તથા રાજસૂય યજ્ઞ કેવળ રાજાથી જ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે અવેદિ યજ્ઞની, પ્રકરણના કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટતા છે. વળી પ્રથમ કાંડમાં કહ્યું છે કે, “ઋત્વર્ધાયામિતિ ચેન્ન વર્ણત્રયસંયોગાત (જૈન સૂ. ૧૧, ૪, ૭) કામ્યેદિ કરતાં કત્વર્થ ઇદિમાં વિદક્ષણતા છે. કારણ કે કત્વર્થ ઇદિમાં સંયોગ ત્રણ વર્ણની સાથે છે.” તથા આ પ્રમાણે પ્રકરણ કરતાં કત્વર્થ ઇદિમાં ઉત્કૃષ્ટતા છે. તે જ પ્રમાણે ક્રિયા પ્રકરણ કરતાં મનઃસંપાદિત અગ્નિઓની ઉત્કૃષ્ટતા છે. (૫૦)

શિષ્ય:-માનસ આદિ સાદૃશ્યતા હોવા છતાં કેમ મનઃચિત અગ્નિઓ ક્રિયાશેષરૂપે નથી? આનું કારણ મને સમજાવશો.

શુરુ:-શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આ અગ્નિઓ કેવળ પુરૂષને અર્થે છે. જેમ અગ્નિને મૃત્યુરૂપે તથા આદિત્ય મંડળના પુરૂષને મૃત્યુરૂપે કહેવાથી અગ્નિ તથા આદિત્યની સાદૃશ્યતા કહેવાતી નથી, તેમ જ લોકને અગ્નિરૂપે કહેવાથી તથા લોકાગ્નિની આદિત્ય એ સમિધ છે, એમ કહેવાથી લોક અગ્નિરૂપે કહેવાતો નથી. તે જ પ્રમાણે મનઃચિત અગ્નિઓ ક્રિયાશેષરૂપે નથી. આ જ બાબત ૫૧ માં સૂત્રમાં જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨૯ મું—સૂત્ર ૫૧ મું.

અગ્નિઓનો ક્રિયાશેષરૂપે અભાવ
ન સામાન્યાદ્યુપલબ્ધ્યર્થત્યુવદ્ધિ
લોકાપત્તિ ॥ ૫૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—અગ્નિઓમાં તથા ક્રિયા-
ઓમાં સાદૃશ્યતા હોવા છતાં અગ્નિઓ
ક્રિયાશેષરૂપે નથી. શ્રુતિવદે એમ સિદ્ધ
થાય છે કે, આ અગ્નિઓ પુરૂષને અર્થે
છે. જેમ અગ્નિ તથા આદિત્યને મૃત્યુરૂપ
કહેવાથી અગ્નિ આદિત્યરૂપે નથી, તેમ
જ સમિધને ઘુલોકની સાદૃશ્યતા હોવાથી
સ્વર્ગલોક અગ્નિભાવને પામતો નથી. તેમ
અગ્નિઓ ક્રિયાશેષને પામતા નથી. (૫૧)

ટીકા:—શિષ્ય:—માનસ આદિની સાદૃ-
શ્યતા હોવાથી અગ્નિઓ ક્રિયાશેષરૂપે છે.

શુરુ:—ના, તેમ નથી. માનસરૂપી
પાત્રની સાદૃશ્યતા હોવાથી મનઃચિત્ત
આદિ અગ્નિઓની ક્રિયાશેષરૂપે કંટપના
કરવી ચોગ્ય નથી. પૂર્વે કહેવામાં આવેલ
શ્રુતિ આદિના હેતુને લઈ આ અગ્નિઓ
પુરૂષને માટે છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.
અચુક વસ્તુની અચુક વસ્તુ સાથે કંઈ
એક સાદૃશ્યતાનો સંભવ ન હોય, એમ
હોતું નથી. પણ તેટલી સાદૃશ્યતાને લીધે
તે બે વસ્તુમાં જે પૃથક્પણું હોય છે,
તેનો નાશ થતો નથી. આના સંબંધમાં
મૃત્યુનો દાખલો હું આપું તે સાંભળ.
જેમકે કહ્યું છે કે, “સ વા એવ એવ મૃત્યુર્વે
એવ એતન્મિન્મદ્ભે પુરુષઃ (શં. બ્રા. ૦૧૦, ૫, ૨૩)
આદિત્ય મંડળમાં જે પુરૂષ છે તે મૃત્યુ-
રૂપે છે.” તેમ જ કહ્યું છે કે, “અમિર્વેદ્યુ-
અગ્નિ મૃત્યુરૂપે છે.” આ પ્રમાણે અગ્નિ

તથા આદિત્ય મંડળના પુરૂષને વિશે
મૃત્યુ શબ્દના પ્રયોગમાં સાદૃશ્યતા હોવા
છતાં તેમાં કેવળ સાદૃશ્યતાનો અંકાશ
હોય છે. તેમ જ “શતો વાવ લોકો ગૌતમામ્નિ-
સ્તમ્યાદિત્ય એવ સમિત્ર (છાં. ૫, ૪, ૧) હે
ગૌતમ ! ખરેખર સ્વર્ગલોક આહવનીય
અગ્નિરૂપ છે. આ અગ્નિના આદિત્ય
સમિધરૂપે છે.” આ પ્રમાણે સ્વર્ગલોક તથા
સમિધ આદિની સાદૃશ્યતા હોવા છતાં
સ્વર્ગ લોક અગ્નિભાવને પામતો નથી.
તે જ પ્રમાણે અગ્નિઓ ક્રિયાશેષ ભાવને
પામતા નથી. (૫૧)

શિષ્ય:—વિદ્યાનો અગ્નિ સાથે સંબંધ
છે, તે સંબંધી બીજું કંઈ પ્રમાણ હોય,
તે જણાવશો.

શુરુ:—પૂર્વે તેમ જ ઉત્તર બ્રાહ્મણમાં
વિદ્યાની પ્રાધાન્યતા છે. આમ હોવાથી
બે બ્રાહ્મણની વચમાં રહેલ વેદમાં વિદ્યાની
પ્રાધાન્યતા હોવી જોઈએ. વળી અગ્નિના
અવયવોની વિદ્યા સાથે એકતા છે. આથી
વિદ્યાનો અગ્નિ સાથે સંબંધ છે. આ જ
બાબત પર મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે
જણાવી છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૨૯ મું—સૂત્ર ૫૨ મું.

અગ્નિનો વિદ્યા સાથે સંબંધ.

પરેણ ચ શન્દસ્ય સાદ્વિષ્યં મૂયસ્ત્વા-
સ્તનુવંધઃ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—પૂર્વ બ્રાહ્મણમાં કેવળ વિદ્યા
વિધિનું પ્રાધાન્ય છે, તેથી શ્રુતિનો પણ
તે જ હેતુ છે. વળી વિદ્યાનો અગ્નિ સાથે
સંબંધ છે. કારણ કે અગ્નિના ઘણા અવ-
યવો વિદ્યાની સાથે એકતા ધરાવે છે. (૫૨)

ટીકા:-શુરુ:-પાછળના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “અથ વાય લોક ઇનોદ્રમિચિતઃ ખરે-ખર આ મનવડે સંપાદન કરેલ અગ્નિ આલોકરૂપે છે.” આ પછીના બ્રાહ્મણમાં પણ દેવળ વિદ્યાનું વિધિપણ જોવામાં આવે છે. આથી શ્રુતિનું પ્રયોજન દેવળ વિદ્યારૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પણ શ્રુતિનું પ્રયોજન દેવળ કર્મના અંગરૂપે નથી. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વિચયા તદાતોહન્વિ યજ્ઞ કામાઃ પરાગતા ન તજ્ઞ દક્ષિણ યન્તિ નાવિદ્વાસસ્તપસ્વિનઃ અર્થ:- બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતાપથી એક એવા સ્થાને પ્રતિ પહોંચાય છે કે ત્યાં જવા પછી સર્વ કામનાઓનો અંત આવે છે. આ સ્થાન પ્રતિ કર્મકાંડમાં કુશળ પુરૂષો જતા નથી તેમ જ તપસ્વી હોવા છતાં બ્રહ્મ-વિદ્યા રહિત હોય, તે પણ ત્યાં જઈ શકતા નથી.” આ શ્લોકથી એમ ચત્વન થાય છે કે, કર્મની નિંદા કરવામાં આવી છે તથા બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. વળી પાછળના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “વદેત ન્નદત્તં તપતિ (શં બ્રા ૧૦, ૫, ૨, ૨૩) જે આ મંડળ છે તે વિદ્યાવડે પ્રકાશી છે.” આ બ્રાહ્મણમાં પણ વિદ્યાનું પ્રધાન્ય જોવામાં આવે છે. “સોષ્ટ્વનો ભવતિ સૂત્યુ સંત્યાત્મા ભવતિ બ્રહ્મવિદ્યાવાજો અમૃતરૂપે અર્થાત્ જન્મભરણના અભાવરૂપે થાય છે તેનો દેહ મરણયુક્ત અર્થાત્ નાશ પામે છે” આ રથે બ્રહ્મવિદ્યાના ફળનો ઉપ-સંહાર દર્શી છે, પણ કર્મની પ્રધાનતા નથી. માટે કર્મ તથા અગ્નિમાં સાદૃશ્યતા હોવા છતાં અગ્નિ વિદ્યાત્મક જ છે. અગ્નિના

ધણા અવયવોની એકતા વિદ્યાવિશે થાય છે. માટે વિદ્યાનો જ અગ્નિ સાથે સંબંધ છે, પણ કર્મના અંગને લઈ વિદ્યાનો સંબંધ અગ્નિ સાથે નથી. માટે મનઃસં-પાદિત અગ્નિઓની પ્રાપ્તિ દેવળ વિદ્યા-ત્મકરૂપે જ છે (૫૨)

શિષ્ય:-આપે અગ્નિઓને વિદ્યાત્મક-રૂપે નિદ્ધ ક્યો તથા તે સંબંધી મરી શંકા નિવૃત્ત થઈ. પણ આ અગ્નિઓના પુરૂષવિશે આપે પરમા મૂત્રમાં કહ્યું તે પુરૂષ કોણ છે?

શુરુ:-આ પુરૂષ કોણ છે, તે સંબંધી આ પૃથ્વીમાં મૂત્રની યોજના કરી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૨૯ મું-સૂત્ર ૫૩ મું.

અગ્નિઓનો પુરૂષ કોણ?

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-શરીરનેવિશે આત્માનું અ-સ્તિત્વ હોવાથી કેટલાકો અર્થાત્ લોકા-મતિકો આત્માનો અન્ય રથે અભાવ માને છે. (૫૩)

ટીકા-શુરુ:-દેહથી ભિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ છે, તેનો સંબંધ તથા ચોક્કસ અધિકારની સિદ્ધિ માટે વિચાર કરવામાં આવે છે. જો દેહથી ભિન્ન આત્મા ન હોય તો પરલોકના ફળવાળાં વચનો શાસ્ત્રમાં હોવાં જોઈએ નહિ અથવા કોના આત્માને બ્રહ્માત્મરૂપે ઉપદેશ કરવામાં આવે?

શિષ્ય:-શ અના આરંભમાં જ અર્થાત્ પૂર્વમીમાંસાના પ્રથમ પાદમાં શાસ્ત્રમાં કહેલ ફળના ઉપલોગને યોગ્ય દેહથી

લિન્ન આત્માના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શુભ્ર:-હા, અરૂં છે. ભાષ્યકારે તે પ્રમાણે કહેલ છે. પણ ત્યાં આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી કોઈ પણ સૂત્ર નથી. પણ આ સ્થળે તો સૂત્રકારે પોતે જ આક્ષેપપુરઃસર આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી સૂત્ર રચ્યું છે. આમાંથી સાર લઈ શબ્દર-સ્વામી નામના આચાર્યે પ્રમાણ લક્ષણમાં આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી વર્ણન કર્યું છે. આથી જ ભગવાન્ ઉપવર્ષે ત્યાં આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધી વિવરણ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે, શારીરક ભાષ્યમાં આ સંબંધી વિવેચન થશે, આ રીતે કહી છેવટ લાગ્યા છે. આ સ્થળે જ્યારે વિધિ-મુખ વાક્યવાળી ઉપાસનાઓનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આત્માના અસ્તિત્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે. કારણ કે આત્માના અસ્તિત્વનો વિચાર અખિલ શાસ્ત્રના શેષરૂપે છે.

શિષ્ય:-પૂર્વતા અધિકરણમાં જ્યાં પ્રકરણની ઉત્કૃષ્ટતાનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યાં મન સંપાદિત અગ્નિજ્યો પુરૂષમાટે છે, જેમ વર્ણન કર્યું છે. હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, આ પુરૂષ કોણ છે, કે જેને માટે આ મન:સંપાદિત અગ્નિજ્યો છે? જ્યારે આ રીતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે દેહથી લિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ છે, જેમ કહેવાય છે. પણ આ અસ્તિત્વની શંકાને લઈ આ સૂત્રની યોગતા છે. આક્ષેપયુક્ત આના પરિહાર સંબંધીનું વચન આ કહેવાયલા અર્થમાં સ્થૂણાનિખનન

ન્યાયવડે દેહ બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ કરે છે. વળી લોકાયતિક મતવાળાઓ દેહને જ કેવળ આત્મારૂપે માનનારા છે. તેઓ દેહથી લિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ નથી, જેમ માને છે. સમષ્ટિ તથા વ્યધિરૂપ બાહ્ય પૃથ્વી આદિમાં જો કે ચૈતન્ય જોવામાં નથી આવતું, છતાં તે ચૈતન્ય સર્વ જૂતોમાં શરીરાકારે પરિણામ પામે છે. આ પ્રમાણેની તેઓની માન્યતા છે. મદશક્તિરૂપે વિજ્ઞાન છે તથા આ શરીર ચૈતન્યવિશિષ્ટ છે. આવા ચૈતન્યયુક્ત શરીરને પુરૂષ કહેવામાં આવે છે. સ્વર્ગના ગમન માટે અથવા મોક્ષ જવા માટે દેહથી લિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ નથી. જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે, તે દેહમાં ચૈતન્ય હોવું જોઈએ. તેઓ જેમ માને છે કે, દેહ જ ચૈતન્યરૂપે તથા આત્મારૂપે છે. આના સંબંધમાં કારણ એ કહે છે કે, આ આત્માનું અસ્તિત્વ શરીરમાં છે. કારણ કે દેહના અસ્તિત્વથી આત્માનું અસ્તિત્વ છે તથા જે દેહનું અસ્તિત્વ નહિ હોવાથી જેનું અસ્તિત્વ નથી. જેમ અગ્નિના ધર્મરૂપે ઉષ્ણતા તથા પ્રકાશ છે, તેમ દેહનો તથા આત્માનો પોતપોતાના ધર્મવડે નિશ્ચય થાય છે. પ્રાણ, ચોષ્ઠા, ચૈતન્ય તથા રમૃતિ આદિ જે ધર્મો આત્મવાદીઓને આત્મ-ધર્મવડે અભિમત છે, તે પણ દેહની

સ્થૂણા નિખનન ન્યાય:-ચામડો જમીનમાં બરોબર દટાયો છે કે નહિ, તે જોવા માટે વારંવાર હથમયાવવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે અમુક બાળત સિદ્ધિ ક્રમો તેના પૂર્વાપર પશુનું પ્રથમ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

અંદર જ નેવામાં આવે છે. પણ દેહથી બહાર નેવામાં આવતા નથી. દેહથી ભિન્ન આત્માના ધર્મનું અસ્તિત્વ નહિ હોવાથી આ સર્વ દેહના ધર્મો છે, એમ કહેવાય છે. માટે દેહથી આત્માની પૃથક્તાનો અભાવ છે. (૫૩)

ગુરુ:-તારા આ રીતના માનવામાં ભૂલ છે. દેહનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાં સૂધી જ આત્માનું અસ્તિત્વ છે એમ નથી. દેહથી વ્યતિરિક્ત પણ આત્માનું અસ્તિત્વ છે. જેમ અગ્નિ પોતે પોતાને બાળી શકતો નથી, ને કે અગ્નિનો ધર્મ બાળવાનો છે છતાં તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યનો ધર્મ પણ જડ વસ્તુના અસ્તિત્વને લઇને હોય છે. નહિ તો પોતાનો જે ધર્મ હોય, તે પોતે કેવી રીતે દર્શાવી શકે? આ જ ઉત્તરને લઈ પ૪ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આધકરણ ૩૦ મું-સૂત્ર ૫૪ મું.

દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું
અસ્તિત્વ.

વ્યતિરેકસ્તદ્વાવામાવિત્વાન્ન ત્વલ-
ગ્ધિવત્ ॥૫૪॥

સૂત્રાર્થ:-ને કે દેહ હોય છે, છતાં પ્રાણ આદિનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. આથી ત્યાં સૂધી દેહના ધર્મ છે ત્યાં સૂધી જ આત્માનું અસ્તિત્વ છે, એમ નથી. દેહથી વ્યતિરિક્ત પણ આત્માનું અસ્તિત્વ છે. જેમ અગ્નિ આદિના ધર્મ નેવામાં આવે છે, તેમ આત્માના ધર્મ બહુવા. (૫૪)

ટીકા:-ગુરુ:-દેહથી આત્મા અવ્ય-
તિરિક્ત છે, એમ જે આગલા સૂત્રમાં કહ્યું

છે, તે પ્રમાણે આત્માનું અસ્તિત્વ નથી. દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું અસ્તિત્વ હોતું જ નેમળે. કારણ કે દેહનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પ્રાણ આદિનો અભાવ હોય છે. જેમકે મૃત અવસ્થામાં તે પ્રમાણે હોય છે. ને દેહનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે જ આત્માનું અસ્તિત્વ હોય તો આત્માના જે ધર્મો છે, તે દેહના ધર્મોરૂપે માનવા નેમળે. માટે દેહનું અસ્તિત્વ ને કે હોય, છતાં ચૈતન્ય આદિનો અભાવ હોય છે. આથી આત્માના જે ધર્મો છે તે દેહના ધર્મો નથી, એમ કેમ કહેવાઈ ન શકે? કારણ કે દેહના ધર્મથી આત્માના ધર્મ વિલક્ષણ છે. અર્થાત્ રૂપ આદિ જે દેહના ધર્મો છે તે ત્યાં સૂધી દેહ હોય છે ત્યાં સૂધી હોય છે. પણ પ્રાણ ચેદ્યા આદિ ધર્મો ને કે દેહનું અસ્તિત્વ હોય, છતાં મૃત અવસ્થામાં હોતા નથી. વળી રૂપ આદિ દેહના ધર્મો બીજાથી નેવામાં આવે છે, પણ ચૈતન્ય સ્મૃતિ આદિ આત્માના ધર્મો નેવામાં આવતા નથી.

શિષ્ય:-પણ દેહનું ને અસ્તિત્વ હોય, તો જ જીવન અવસ્થામાં આત્માના ધર્મનો નિશ્ચય કરવો શક્ય છે, પણ ને દેહનું અસ્તિત્વ ન હોય તો આત્માના ધર્મનો અભાવ હોય છે. કદાપિ આ દેહનો પાત થાય, તો પણ અન્ય દેહને વિશે સંચાર થવાથી આત્માના ધર્મોની દિશ્વતિ હોય છે.

ગુરુ:-પરપક્ષ સંશય માત્ર છે, માટે તેનો પ્રતિપેદ કરવામાં આવે છે. “આ ચૈતન્ય કેવા પ્રકારનું કહેવાય છે, કે જેથી

ઐતન્યની ઉત્પત્તિ ભૂતે. માંધી થાય છે?"
> લોકાયતિક આ રીતનો સ્વીકાર કરે છે,
તે આ પૂછતું નોંધ્યો. કારણ કે આર
તથી ભિન્ન કોઈ પણ પ્રકારનું તત્ત્વ
લાકાયતિક માનતો નથી.

શિષ્ય:-ભૂત તથા ભૌતિકોનો જે
પ્રભુલવ છે, તે ઐતન્યરૂપે છે.

શુરુ-પણ ભૂત ભૌતિકનો જે વિષય
હાય છે, તે વિષયની આત્માના ધર્મોરૂપે
દી પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે આત્મામાં
કેવાનો વિરોધ હોય છે. જેમકે અગ્નિ
રૂપે છે, છતાં તે પોતાના આત્માનું
હન કરી શકતો નથી. તેમ જ નટને
ધપર ચઢવાનું શીખવવામાં આવેલ
કાય, છતાં તે પોતે પોતાની કાંધપર કદી
સડી શકતો નથી. ભૂત ભૌતિક ધર્મો હોય,
છતાં તે ભૂત ભૌતિકો ઐતન્યના વિષયરૂપે
હી થઈ શકે નહિ. રૂપ આદિ કદી સ્વરૂ-
પનો અથવા પરરૂપનો વિષય કરતું નથી.
આદ્ય તથા આધ્યાત્મિકરૂપ ભૂત તથા
ભૌતિકો ઐતન્યનો વિષય કરે છે. આથી
પેવી રીતે ભૂત ભૌતિકરૂપ વિષયની પ્રા-
પ્તિનો ધર્મ જોવામાં આવે છે, તે જ
પ્રમાણે ભૂત ભૌતિકવડે ઉપલબ્ધિનો વ્ય-
તેરેક સ્વીકારવો નોંધ્યો. વળી અમારા
તત્ત્વ પ્રમાણે આત્મા ઉપલબ્ધિસ્વરૂપે છે.
માથી આત્માનું દેહથી વ્યતિરિક્તપણું
જ. એકરૂપતા હોવાથી ઉપલબ્ધિ નિત્ય-
સ્વરૂપે છે. આ વસ્તુ મેં નોંધ, આ પ્રમાણે
સત્ત્વ અવસ્થા હોવા છતાં ઉપલબ્ધારૂપે
તેશ્વર થાય છે. વળી સ્મૃતિ આદિની
પ્રાપ્તિ હોય છે. શરીરને વિશે અસ્તિત્વ

હોવાથી શરીરના ધર્મની પ્રાપ્તિ છે, એમ
જે કહ્યું છે, તેનું નિરાકરણ ઉપર કહેવા
પ્રમાણે થયું. વળી પ્રદીપ આદિ સાધન
હોવાથી પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પ્રદીપ
આદિનો અભાવ હોવાથી પ્રાપ્તિ થતી
નથી. આથી પ્રદીપ આદિનો જે ધર્મ, તે
ઉપલબ્ધિસ્વરૂપે થતો નથી. આમ દેહ
હોય ત્યારે ઉપલબ્ધિ થાય છે, પણ દેહના
અભાવથી ઉપલબ્ધિ થતી નથી. માટે તે
દેહના ધર્મરૂપે થવા યોગ્ય નથી. જેમ
પ્રદીપ આદિ સાધનરૂપે છે, તે પ્રમાણે દેહો-
પયોગની પ્રાપ્તિ છે કેવળ દેહનો ઉપયોગ
ઉપલબ્ધિમાં જોવામાં આવતો નથી. કારણ
કે સ્વપ્નમાં ત્યારે દેહ નિષ્ક્રિય હોય છે
ત્યારે અનેક પ્રકારની ઉપલબ્ધિ જોવામાં
આવે છે. માટે દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું
અસ્તિત્વ ખરેખર જ છે. (૫૪)

શિષ્ય:-જેમ દેહના અસ્તિત્વથી ઐત-
ન્યનું અસ્તિત્વ છે, તેમ જ તેનું અસ્તિત્વ
હોવા છતાં ઐતન્યનો અભાવ હોય છે.
તેમ ઉદ્દગીય આદિના અસ્તિત્વથી ઉપા-
સનનું અસ્તિત્વ છે તથા ઉદ્દગીય હોવા
છતાં ઉપાસનનો અભાવ હોઈ શકે કે
નહિ ?

શુરુ:-તેમ નથી. ઉદ્દગીય આદિ
કર્મના અંગ સાથે જોડાયેલી વિદ્યાઓની
દરેક વેદમાં કેવળ પોતાની શાખા વિશે
જ વ્યવસ્થા નથી. પણ તે વિદ્યા સા-
માન્ય રૂપે જ છે. આ જ હેતુથી પપમા
સૂત્રથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૧ મું-સૂત્ર ૫૫ મું.

ઉદ્ગીથાદિની ઉપાસના

સામાન્યરૂપે.

અંગાવયદ્વાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસ્તુ હિ પ્રતિ-
વેદમ્ ॥૧૫૫॥

સૂત્રાર્થ:-પણ ઉદ્ગીથ આદિ કર્મના અંગ સાથે, જોડાયેલી ઉપાસનાઓની વ્યવસ્થા દરેક વેદમાં પોતાની શાખા વિશે જ હોય, એમ નથી. પણ તે ઉપાસના દરેક શાખામાં સામાન્યરૂપે છે. (૫૫)

ટીકા:-શુરુ:-પ્રસંગને અનુસરી જે વિષય હતો તે પૂર્ણ થયો. હવે પાછું મૂળ વિષય સંબંધી જ હું તારી આગળ વિવેચન કરું છું.

શિષ્ય:-કહ્યું છે કે, “ઓમિત્યેતદક્ષર-મુદ્રીપાસીત (છાં ૧, ૧, ૧) ઐવા ઉદ્ગીથરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” વળી કહ્યું છે કે, “લોકેષુ પચવિધ સામો-પાસીત (છાં ૨, ૨, ૧) પૃથ્વી આદિમાં પાંચ પ્રકારવાળા સામની અવસ્થા ઉપાસના કરવી જોઈએ.” “ઠ્ઠવ્યમુક્ચમિતિ કે પ્રજા વદન્તિ તદિદમેવોક્ચમ્ । ઇયમેવ વૃથિવી । અપ વાવ લોકઃ । ઈષોમિથિતઃ અર્થ:-લોકો જેને ઉકથ કરી કહે છે તે આ જ ઉકથ છે. આ લોક હાઉકારરૂપે છે અર્થાત્ હાઉકારરૂપે તેની ઉપાસના કરવી. સંપાદન કરેલ અગ્નિ આ લોકરૂપે છે.” ઇત્યાદિ ઉદ્ગીથ કર્મના અંગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસનાઓ વિશેષરૂપે છે કે સર્વ ઉપાસનાઓ સામાન્યરૂપે છે ? આ રીતની મને શંકા થાય છે. માટે માનવું તો એવું છે કે, દરેક

શાખામાં સ્વર આદિનો લેદ હોય છે, માટે ઉદ્ગીથ આદિની ઉપાસનામાં પણ લેદ હોવો જોઈએ.

શુરુ:-આમ કહેવાથી તું શું કહેવા ધારે છે ?

શિષ્ય:-પોતાની શાખામાં જ રહેલ ઉદ્ગીથ આદિમાં ઉપાસનાનું નિરૂપણ કર્યું છે.

શુરુ:-આમ શાથી કહે છે ?

શિષ્ય:-દરેક શાખામાં ઉદ્ગીથના નિરૂપણની સમીપમાં જ ઉપાસનાનું વિધાન કરેલ છે. જેમકે, “વદ્રીયમુપાસીત (છાં ૧, ૧, ૧) ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે સામાન્ય ઉપાસનાઓનું ત્યાં નિરૂપણ કરેલ છે ત્યાં તેની જગ્યામાં જ વિશેષ આકાંક્ષામાં તે જ શાખામાં રહેલ વિશેષણથી તે આકાંક્ષાદિની નિવૃત્તિ થાય છે. તેમ જ તે શાખાનું ઉલ્લંઘન કરી બીજી શાખામાં નિરૂપણ કરેલ વિશેષ ઉપાદાનનું કારણ હોતું નથી. માટે દરેક શાખામાં વિશેષપણની વ્યવસ્થા પોતપોતામાં રહેલ હોય છે.

શુરુ:-આના સંબંધમાં જ આ સૂત્રમાં કર્મના અંગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસના આદિનું નિરૂપણ કરેલ છે. અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે પૂર્વ પક્ષનો નિર્ણય કરે છે. આ ઉપાસનાઓની વ્યવસ્થા દરેક વેદની દરેક શાખામાં નથી. પણ સર્વ શાખામાં સામાન્ય રીતે વ્યવસ્થા રહેલ છે.

શિષ્ય-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-ઉદ્ગીથ આદિ શ્રુતિ સર્વ શાખામાં સામાન્યરૂપે છે, માટે તેની ઉપાસનામાં વિશેષતા કેવી રીતે હોઈ શકે? કારણ કે જે પોતાની જ શાખામાં વ્યવસ્થા હોય તો “ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ રીતની જે સામાન્ય શ્રુતિ છે તેની સામાન્ય રીતે પ્રવૃત્તિ હોવાથી સમીપતાને લીધે જે કાંઈ પણ વિશેષ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તેમાં દ્રોષ આવશે. વળી આ ન્યાયયુક્ત નથી. સંનિધાન કરતાં શ્રુતિ વધારે બળવાન છે. વળી ઉપાસના સામાન્ય ઉદ્ગીથના આશ્રયવાળી નથી હોતી, એમ નથી. માટે જે કે સ્વર આદિનો ભેદ છે, છતાં ઉદ્ગીથ આદિ સમાન હોવાથી સઘળી શાખાઓમાં ઉદ્ગીથાદિ ઉપાસના આ પ્રમાણે સામાન્યરૂપે જ હોવી જોઈએ. (૫૫)

શિષ્ય:-દરેક શાખામાં ઉપાસનાના સંબંધમાં વિરોધનો સ્વીકાર કરી, આપે તેમાં સંબંધ રહેલો છે, એમ પૂર્વના સૂત્ર-વડે આપે કહ્યું. પણ આ વિરોધ ખરો છે કે ખોટો છે, તે સંબંધી આપ જણાવશો.

ગુરુ:-આ ઉપાસનાઓમાં વિરોધ જ નથી. કારણ કે આશ્રયરૂપ કર્મના અંગની સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ છે, તેમ કર્મના અંગના આશ્રિતરૂપ ઉપાસનાની પણ સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ હોવાથી ઉપાસનામાં જરાપણ વિરોધ નથી. આજ હેતુથી પદમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૧ મું-સૂત્ર ૫૬ મું.

ઉપાસનામાં જ અવિરોધ.

મંત્રાદિવદ્વાસવિરોધ ॥ ૫૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-મંત્ર આદિની માફક ઉપાસનામાં કોઈ રીતનો વિરોધ નથી. (૫૬)

ટીકા:-ગુરુ:-એક શાખામાં રહેલ ઉદ્ગીથ આદિમાં તેજ શાખાએ નિરૂપણ કરેલ ઉપાસનાઓનું જ નિરૂપણ કેમ ન હોય, આ રીતે ઉપાસનાના વિરોધ સંબંધી શંકા જ કરવી ચોગ્ય નથી. મંત્ર આદિ જેમ સામાન્યરૂપે છે, તેમ આ ઉપાસનાઓ સામાન્યરૂપે હોવાથી વિરોધનો અભાવ છે. જેમકે મંત્ર, કર્મ તથા ગુણની ઉત્પત્તિ ભિન્ન ભિન્ન શાખામાં હોય છે. જેમકે “કુકુરોસિ તું” પાંડવા માટે પથ્થરરૂપે છે.” આ રીતનો જે આયુર્વેદી શાખાવાળાનો અશ્મ ગ્રહણ કરવા સંબંધી મંત્ર છે, તે જ શાખાવાળામાં નીચે પ્રમાણેનો મંત્ર જોવામાં આવે છે. જેમકે, “કુકુરોસિ તું કુકુરૂરૂપે છે.” આમ કહી પથ્થરને ગ્રહણ કરે છે અથવા તું કુકુરૂરૂપે છે, એમ કહી પથ્થરને લે છે. વળી જે શાખામાં સમિધ્ આદિઓને પ્રયાજરૂપે અર્ધાત્ યજન કરવારૂપે ગણેલી છે, તે જ શાખામાં તેના ગુણસંબંધીનું નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે, “ઋતવો વૈ પ્રયાજા” સમાનત્ર હોત્યા ખરેખર ઋતુઓ પ્રયાજરૂપે છે. તેઓ મમાન કર્મના રથને હોમવા જોઈએ.” વળી જે શાખામાં “ગજોગ્નીષો-મીય” અજ અર્ધાત્ બકરો અગ્નિ તથા સોમરૂપે છે.” આમ નાતિવિરોધ ઉપ-

દેશ નથી. તેમાં “છાગત્વ વપાયા મેદસોઽ-
તુદ્ધિ અજની આમડીની તથા ચર-
ણીની અનુપાકયા તું કહે.” આ રીતનો
મંત્રવર્ણ્ય જોવામાં આવે છે. “અર્ધવેદોઽ
વેદધ્વરમ્ દેહગણુતું હોત્રકર્મ તથા અધ્વર
કર્મ અગ્નિથી જ છે” ઇત્યાદિ મંત્રોનો
સ્વીકાર એક વેદમાં કહેવા છતાં અન્ય
વેદમાં જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે
બહુવચમાં નિરૂપણ કરેલ જે “યો જાત એ
પ્રથમો મનસ્વાન (શ્લોક સં ૨, ૬, ૭) જે બાળક
પ્રથમજ ઉત્પન્ન થયેલ છતાં શુણ્વડે શ્રેષ્ઠ તથા
વિવેકવાળો છે, તે ઇન્દ્ર છે” આ જે મંત્ર
છે તેનો સ્વીકાર નીચલા મંત્રમાં જોવામાં
આવે છે:—“જનર્થે સજ્જનીય ક્ષત્ર્યમ્ અર્થ:—
અધ્વર્યુને માટે, જે જનાગ અર્થાત જનો !
આ ઇન્દ્ર પ્રશસ્ત છે.” જે રીતે આશ્રય-
વાળા કર્મનાં અંગોની પ્રવૃત્તિ સર્વ સ્થળે
જોવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે કર્મોગને
આશ્રિત ઉપામનાઓની પ્રવૃત્તિ પણ સર્વ
સ્થળે છે, આમ કહેવામાં કરો હોય
નથી. (૫૬)

શિષ્ય:—વ્યપિરૂપ અગ્નિની ઉપામના
શ્રેષ્ઠરૂપે છે કે સમપિરૂપ અગ્નિની ઉપા-
સના શ્રેષ્ઠ છે, તે હે ભગવન ! મને કહેશો ?
ગુરુ:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે સમપિરૂપ
વૈશ્વાનર અગ્નિની ઉપાસના વ્યપિ કરતાં
શ્રેષ્ઠ છે. આ જ ઉતુધી ૫૭ મા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૩૨ મું—સૂત્ર ૫૭ મું.

સમપિ વૈશ્વાનરોપાસના.

મૂઠ્ઠા ક્રતુવજ્જવાયસ્વં તયાહિ

દર્શયતિ ॥૬૭॥

સૂત્રાર્થ:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, સમપિ-

રૂપ વૈશ્વાનરની ઉપાસનાનું પ્રાધાન્ય
છે. (૫૭)

ટીકા:—શિષ્ય—કહ્યું છે કે, “પ્રાચીન-
શાલ ઔપમન્યવ (છાંપ, ૧૧, ૧) હે ઉપ-
મન્યુના પુત્ર પ્રાચીનશાલ.” આ શ્રુતિમાં
વ્યપિરૂપ તેમ જ સમપિરૂપ વૈશ્વાનરની
ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરેલ છે. આમાં
વ્યપિરૂપ ઉપાસના નીચે પ્રમાણે છે:—
“ઔપમન્યવ ન ત્વમાતમાનમુપાસ્તે ઇતિ દિવમેવ
ભગવો રાજમિતિ દોવાર્ચયં વે મુતેજા આત્મા વૈશ્વા-
નો ય ત્વમાતમાનમુપાસ્તે (છાંપ, ૫, ૧૨, ૧) હે
ઔપમન્યવ ! કયા આત્માની તમે ઉપા-
સના કરો છો ? ઔપમન્યવે ઉત્તર દીધો
કે, હે ભગવન ! હે રાજન ! હું દિવ
અર્થાત સ્વર્ગની ઉપાસના કરું છું.
ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, જે આત્માની
તમે ઉપાસના કરો છો, તે વૈશ્વાનર !
આત્મા મુતેજા અર્થાત દીર્ઘિરૂપે છે.”
વળી સમપિરૂપ વૈશ્વાનર ઉપાસનાના મં-
ત્રમાં કહ્યું છે કે, “તસ્ય હ વા એતસ્યાત્મનો
વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધન મુનેજાધ્યુવિધ્વરુપઃ પ્રાણઃ
પૃષ્ઠ વર્મામા મંદો વદુલો વસ્તિરેવ રવિઃ
પૃથિવેર પાર્શ્વો (છાંપ, ૫, ૧૮, ૨) બંધેખર
આ સર્વત્રવ્યાપક પરમાત્માનું સ્વર્ગ મસ્ત-
કરૂપે છે, આદિત્ય ચક્રરૂપે છે, વાયુ
પ્રાણરૂપે છે, આકાશ ઉદરરૂપે છે, જળ
બસ્તિરૂપે છે, તથા પાદરૂપે પૃથિવી છે.”
હવે આ સ્થળે મને સંશય થાય છે કે,
ઉપાગના બે પ્રકાર હોવી જોઈએ અર્થાત
સમપિરૂપ તથા વ્યપિરૂપ હોવી જોઈએ
કે કેવળ વ્યપિરૂપે હોવી જોઈએ ? આ
સ્થળે શું સમજવું જોઈએ ? મુતેજા આદિ

દરેક અવયવવિષે “ઉપાસ્તે તું ઉપાસના કરે છે.” આ રીતની ક્રિયા પણ જોવામાં આવે છે. વળી કહ્યું છે કે, “તસ્માત્ત્વ મુત પ્રમુતમામુત કુલે દસ્યતે (છાં ૫, ૧૨, ૧) આથી તમારા કુળમાં મુત, પ્રમુત તથા આમુત દેખાય છે અર્થાત્ તમારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરૂષો અત્યંત કર્મકાંક્ષી છે ” ઇત્યાદિ ક્ષણના ભેદનું નિરૂપણ કર્યું છે. માટે વ્યપ્તિરૂપ ઉપાસના હોવી જોઈએ, એમ માફ માનવું છે.

શુરુઃ-આના સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ. મૂમા અર્થાત્ પદાર્થના સમૂહરૂપ સમષ્ટિ વૈશ્વાનરોપાસનાનું શ્રેષ્ઠપણું અર્થાત્ પ્રાધાન્યપણુ આ વાક્યમાં હોવું જોઈએ. પણ દરેક અવયવોની ઉપાસનામાં પ્રાધાન્યપણું હોવું જોઈએ નહિ. જેમકે કંતુમાં જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે દર્શપૂર્ણ માસ આદિ કંતુઓમાં સમષ્ટિરૂપે કરી સાંગ પ્રધાનનો જ પ્રયોગ એકલો જોવામાં આવે છે, પણ વ્યપ્તિરૂપ પ્રયાગ આદિનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી. અર્થાત્ પ્રધાન એક દેશના અંગવાળું હોતું નથી, પણ સમસ્ત દેશના અંગવાળું હોય છે. તે પ્રમાણે અહિં પણ જાણવું.

શિષ્ય-પણ ભૂમા જ પ્રધાનરૂપે જ છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે?

શુરુ-શ્રુતિ ભૂમાત્માનું પ્રાધાન્યપણું દર્શાવે છે. કારણ કે તેને વિષે એક વાક્યતાનો નિશ્ચય થાય છે. વળી પૂર્વાપરનો સંબંધ જોતાં એમ પ્રતીત થાય છે કે, વૈશ્વાનર વિધાનો વિષય એક વાક્યરૂપે

છે. જેમકે પ્રાચીનશાલાથી લઈ ઉદાલક સુધીના છએ ઋષિઓએ વૈશ્વાનરને વિષે શ્રેષ્ઠતા ન જોઈ તેથી તેઓ અશ્વપતિ કૈકય રાજા પાસે ગયા તથા દરેક ઋષિએ તે રાજા પાસે જઈ સ્વર્ગોદિ અંકેક ઉપાસ્યદેવનું નિરૂપણ કર્યું. તે સમયે રાજાએ કહ્યું કે, “મૂર્ષાત્તેષ આત્મન ઇતિહોવાચ (છાં ૫, ૧૨, ૨) આ આત્માનું શીર્ષ ખરેખર સ્વર્ગ છે.” આ પ્રમાણે સ્વર્ગ લોકાદિને વિષે મસ્તકાદિપણાનું નિરૂપણ કરેલું છે તથા વ્યપ્તિ ઉપાસનાની નિંદાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “મૂર્ષા તે વ્યપતિવ્યવસ્થા નાગમિષ્યઃ (છાં ૫, ૧૨, ૨) જે તમે મારી પાસે આવ્યા ન હોત તો તમારું માથું પડી જતે.” વળી વ્યપ્તિ ઉપાસનાનો નિરૂપણ કરી સમષ્ટિરૂપ ઉપાસનાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ મૃતેષુ સર્વેષ્વાત્મસ્વનમત્તિ (છાં ૫, ૧૮, ૧) તે ઉપાસક સર્વ લોકમાં, ચરાચરમાં તથા સર્વ દેહ ઇન્દ્રિય આદિમાં સ્થિતિ કરી સર્વત્ર અન્નનું સારી રીતે લક્ષણ કરી શકે છે.” આ પ્રમાણે ભૂમાત્માને આશ્રયે રહેલ ક્ષણનું નિરૂપણ કર્યું છે. વળી મુતેજ આદિમાં દરેક ક્ષણના ભેદનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે. પણ તે સર્વ અવયવોના ક્ષણોનો ઉપસંહાર પ્રધાનને જ વિષે થાય છે, આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વળી “ઉપાસ્તે તું ઉપાસના કરે છે,” આ પ્રમાણે દરેક અવયવને વિષે જે ક્રિયાપદ જોવામાં આવે છે, તે કેવળ બીજા અભિપ્રાયના અનુવાદ માટે છે, પણ વ્યપ્તિ ઉપાસનાના વિધાન માટે નથી. માટે સમષ્ટિ ઉપાસ-

નારૂપ પક્ષ જ શ્રેષ્ઠ છે. કેટલાકો આ સ્થળે જો કે સમષ્ટિ ઉપાસનાનો પક્ષ શ્રેષ્ઠ છે, એમ સ્વીકારે છે, અર્થાત્ શ્રેષ્ઠતાના વચનને માન આપે છે. છતાં વ્યષ્ટિ ઉપાસનાનો પક્ષ સૂત્રકારને અનુમત છે એમ માને છે, પણ તે જોડું છે કારણ કે એક વાક્યતાનો જ્યાં નિશ્ચય થતો હોય ત્યાં વાક્યલેહની કલ્પના માનવી, તે જોડી છે. વળી તેમ માનવાથી “મૂર્ધા તે વ્યપતિષ્યત તાદ્” મરતક પડી જશે. ” આ પ્રમાણે નિંદાના વચનને વિરોધ આવશે. માટે ઉપસંહારમાં સમષ્ટિ ઉપાસનાનો નિશ્ચય થાય છે. તે પછી સમષ્ટિને અભાવ પૂર્વપક્ષ માં કહેવો યોગ્ય નથી. સૂત્રમાં શ્રેષ્ઠપણાનું જે વચન કહેલું છે, તે પ્રમાણપણાના અભિપ્રાયને લઈ કહેલ છે, એમ માનવું. (પૃષ્ઠ)

શિષ્ય:-ઉપાસનાઓ અનેક છે કે એકરૂપે છે ?

શુરુ-ઉપાસનાઓ અનેક છે. કારણ કે શબ્દોનેવિષે લેઈ જોવામાં આવે છે. આથી જ પદમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૩૩ મું-સૂત્ર પદ મું.

ઉપાસનાઓની વિવિધતા.

નાના શબ્દાતિમેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-શબ્દાદિને વિષે લેઈ જોવામાં આવવાથી ઉપાસનાઓ અનેક છે. (પદ)

ટીકા-શુરુ-આગલા અધિકરણમાં કહ્યું છે કે જો કે સુતેજ આદિ ઉપાસનાઓના ક્રીડાનેવિષે લેઈ જોવામાં આવે છે છતાં સમષ્ટિ ઉપાસના શ્રેષ્ઠરૂપે છે. આથી

આ રીતનો નિશ્ચય થાય છે કે, લિન્ન લિન્ન શ્રુતિઓમાં લિન્ન લિન્ન ઉપાસનાઓ કહી છે, છતાં તેનો ઉપસંહાર સમષ્ટિને વિષે થાય છે. જ્યારે વેદસ્વરૂપ આત્માનો અલેહ છે તો પછી ઉપાસનાનેવિષે જાણવો એ યોગ્ય નથી. જેમ યજ્ઞનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય તથા દેવતા છે, તેમ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ વેદરૂપ આત્મા જ છે. વેદરૂપે કેવળ એક ઇશ્વર જ છે. આ પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન શ્રુતિઓને વિષે નિશ્ચય થાય છે. જેમકે, “મનોમય” પ્રાણશરીર (છાં ૩, ૧૪, ૨) ક વ્રજ રા વ્રજ (છાં ૪, ૧૦, ૫) સત્યકામ સત્યસન્નત્પઃ (છાં ૮, ૧, ૫) આ બ્રહ્મ મનોમયરૂપે, પ્રાણ શરીરરૂપે છે. ક બ્રહ્મરૂપે છે તથા ખ બ્રહ્મરૂપે છે. ક આનંદ તથા ખ આકાશ. તેની કામના સત્યરૂપે છે, તેનો સંકલ્પ સત્યરૂપે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “एक एव प्राण प्राणो वायु सवर्ग (છાં ૪, ૩, ૩), પ્રાણે વાયુ જ્યેષ્ઠ ધ શ્રેષ્ઠ (છાં ૫, ૧, ૧). પ્રાણે હ પિતા પ્રાણે માતા (છાં ૭, ૧૫, ૧) પ્રાણ એક જ છે. પ્રાણ જ સંગ્રહ કરનારરૂપે છે, પ્રાણ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠરૂપે છે, પ્રાણ પિતા તથા માતારૂપે છે.” હવે વેદ એકરૂપે હોવાથી ઉપાસનાઓનું પણ એક પણ છે. વળી શ્રુતિમાં જે લેઈ જોવામાં આવે છે, તે પણ લિન્ન લિન્ન શ્રુતિને લઈને છે. માટે તે અનર્થરૂપે નથી. માટે ઉપાસના આખારૂપે હોવાથી પોતાની શાખામાં તેમ જ અન્ય શાખામાં રહેલ એક એવા વિદ્યના આશ્રયરૂપ મર્વ વિકાર સમુદોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉપાસનાઓ અનેક છે,

એ પ્રમાણે કહ્યું છે. માટે જો કે વેદ અલેદરૂપે છે, છતાં વિદ્યાઓ લિન્ન લિન્ન-રૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ-શબ્દને વિષે ભેદ જોવામાં આવે છે. જેમકે, વેદ તે બધું છે. ઉપાસીત-તેણે ઉપાસના કરવી. “સઋતુર્કુર્વાતિ (છા. ૦૩, ૧૪, ૧) તેણે કંતુ કરવો જોઈએ.” આ પ્રમાણે શબ્દનો ભેદ હોય છે. વળી શબ્દનો ભેદ કર્મભેદના કારણરૂપે છે, એમ કહ્યું છે. કારણ કે પૂર્વ મીમાંસામાં કહ્યું છે કે, “શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુવચ્યત્વાત્ શબ્દને વિષે લિન્નતા હોવાથી કર્મનો પણ ભેદ છે. કારણ કે વિધિનો સંબંધ હોય છે.” અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે આદિ શબ્દ મૂકેલો છે તે વડે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ગુણ-દિઓને ભેદના હેતુરૂપે માનવા.

શિષ્ય-વેદ તે બધું છે ઈત્યાદિઓને વિષે શબ્દના ભેદનો જ નિશ્ચય થાય છે. પણ યજ્ઞિ અર્થાત્ દદાતિ, જુહોતિ, આ પ્રમાણે અર્થભેદ થતો નથી. કારણ કે જ્યારે આ સર્વની મનોવૃત્તિના અર્થનો અલેદ છે, તો પછી લિન્ન અર્થનો પણ અસંભવ છે. તો પછી શબ્દના ભેદને લીધે ઉપાસનામાં ભેદ છે, એમ કેવી રીતે કહેવાઈ શકે ?

ગુરુ-આ દોષ નથી કારણ કે મનોવૃત્તિ એ અર્થના અલેદરૂપે છે છતાં સંબંધના ભેદને લીધે વેદને વિષે ભેદ હોય, તો જ વિદ્યાના ભેદને વિષે પ્રાપ્તિ હોય. એક એવા ઉપાસ્યરૂપ ઈશ્વરના લિન્ન

લિન્ન ગુણોત્તુ દરેક પ્રકરણને વિષે નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે જ પ્રમાણે પ્રાણ જો કે એકરૂપે છે તથા દરેક સ્થળે ઉપાસ્યનો અલેદ છે, છતાં અમુક પ્રકારના ગુણની અમુક પ્રકારે ઉપાસના કરવી જોઈએ તથા અમુક ગુણની અમુક પ્રકારે. આ પ્રમાણે સંબંધને વિષે ભેદ હોવાથી વેદમાં ભેદ જોવામાં આવે છે તથા તેથી વિદ્યાને વિષે ભેદ કહેવાય છે. એક સ્થળે ઉપાસના વિધિરૂપે છે તથા અન્ય સ્થળે ગુણ વિધિરૂપે છે, એમ કહેવા કોઈ શક્તિમાન નથી કારણ કે એક એવા પક્ષના પ્રતિપાદનની યુક્તિમાં કારણનો અભાવ છે. વળી દરેક પ્રકરણમાં ગુણો અનેક છે. માટે પ્રાપ્ત એવી ઉપાસનાના નિરૂપણ-વડે ગુણોત્તુ નિરૂપણ કહેવું, એ અયોગ્ય છે. તે જ પ્રમાણે આ પક્ષમાં સત્યકા-માદિ ગુણો સમાનરૂપે છે તથા તેનું એકજ વાર શ્રવણ કરાવવામાં આવેલું છે. વળી દરેક પ્રકરણમાં અમુક કામનાવડે અમુકની ઉપાસના કરવી જોઈએ તથા અમુક કામનાવાળાએ અમુકની, આ પ્રમાણે આકાશનો અભાવ થતો હોવાથી એકવાક્યતા થવાનો સંભવ નથી. વૈશ્વાનર વિદ્યાની માફક વિધિવાક્યો સમષ્ટિરૂપે આ સ્થળે નથી, જેથી દરેક પ્રકરણમાં રહેલ અવયવોની ઉપાસનાઓ એકવાક્યતાને પામે. વેદ એકરૂપે છે, આથી વિદ્યા પણ એકરૂપે છે. આ પ્રમાણે થવાથી સર્વ સ્થળે નિરંકુશ રીતે વિદ્યાતુ એકત્વ થવાથી, મમસ્ત ગુણનો ઉપસંહાર થવો અશક્ય છે. માટે શબ્દાદિ ભેદને લીધે

ઉપાસનાઓ અનેક છે, એમને આ સૂત્રમાં કહેવામાં આન્યું છે, તે યોગ્ય છે. આ અધિકરણ પ્રતિપાદન કર્યા પછી “સર્વેવેદાન્તપ્રત્યયં (અંસૂં૩,૩,૩) ઇત્યાદિ સૂત્રને વિષે વિચાર કરવો.” (૫૮)

શિષ્ય:-આપે ઉપાસનાઓ અનેક પ્રકારની કહી, તે મેં જાણ્યું. હવે મુખ્ય ઉપાસના કેટલા પ્રકારની છે, તે આપ જણાવશો ?

ગુરુ:-ઉપાસના ત્રણ પ્રકારની છે. જેમકે અહંબ્રહ્મ ઉપાસના, તટસ્થ ઉપાસના તથા અંગાશ્રિત ઉપાસના. આ સર્વ ઉપાસનાઓપટે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ સમાન છે. આ રીતે ફળ સમાન હોવાથી કોઈપણ વિદ્યાને ગ્રહણ કરી, ફળની સિદ્ધિ થાય છે. આ રથને પ્રથમ અહંબ્રહ્મ ઉપાસના સંબંધી નિરૂપણ કરવામાં આન્યું છે, તેથી પદ્મ સત્રમાં કહ્યું છે કે:- અધિકરણ ૩૪ મું-સૂત્ર ૫૯ મું.

અહંબ્રહ્મ ઉપાસનાનિરૂપણ.

વિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારરૂપ ફળ સર્વ ઉપાસનાઓમાં સમાન હોવાથી ઉપાસનાઓમાં વિકલ્પ છે અર્થાત્ કોઈ પણ ઉપાસના ગ્રહણ કરવી. (૫૯)

ટીકા:-શિષ્ય:-ઉપાસનાઓમાં લેઈ છે, આમ આપે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. હવે આપ મને જણાવશો કે, આ સર્વ ઉપાસનાઓ કામનાને અનુસરી સમુચ્ચયરૂપે અથવા વિકલ્પરૂપે થું છે ? અથવા તેા નિયમને અનુસરી વિકલ્પરૂપે છે ?

ગુરુ:-ઉપાસનાઓમાં લેઈ છે, આ રીતનો નિશ્ચય પૂર્વના સૂત્રપટે કરેલો હોવાથી, ઉપાસનાઓના સમુચ્ચયના નિયમવિશે કશું કારણ નથી.

શિષ્ય:-અગ્નિહોત્ર તથા દર્શપૂર્ણ માસ આદિ ઉપાસનાઓ બિન્ન હોવા છતાં તેને વિશે સમુચ્ચયનો નિયમ બેવામાં આવે છે.

ગુરુ:-આમાં દોષ નથી. શ્રુતિને વિશે નિત્યપણું છે, આ તેમાં કારણ છે. પણ ઉપાસનાઓના સંબંધમાં કોઈ નિત્યતાવાળી શ્રુતિ નથી. આમ હોવાથી સમુચ્ચયનો નિયમ ઉપાસનામાં નથી. તેમ જ ઉપાસનામાં વિકલ્પનો પણ નિયમ નથી. કારણ કે એક ઉપાસનામાં જે કહેલ હોય છે, તેનો પ્રતિપેદા બીજી ઉપાસનામાં હોતો નથી. દુઃકમાં એટલું જ કે, ઉપાસના કામનાને અનુસરી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-આ ઉપાસનાઓનું ફળ સામાન્યરૂપે હોય છે, માટે તેઓનો વિકલ્પ હોવો, એ જ યુક્ત છે. કહ્યું છે કે, મનોમયઃ પ્રાગદારીરઃ (હાં ૩,૧૪,૨) કં વદ્ય સ વદ્ય (હાં ૪,૧૦,૫), સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ (હાં ૮, ૧, ૫) પ્રાણ શરીર મનોમય રૂપે છે. કે બ્રહ્મરૂપે છે, ખ બ્રહ્મરૂપે છે. બ્રહ્મની કામના તથા સંકલ્પ સત્યરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી જણાય છે કે, ઇશ્વરપ્રાપ્તિનું ફળ એક સરખું બેવામાં આવે છે.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. સ્વર્ગાદિના સાધનવાળાં કર્મમાં કામનાને અનુસરી

ફળની પ્રાપ્તિ હોવાથી, એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ સર્વ ઉપાસનાઓ વિ-કલ્પરૂપે છે, પણ તેઓ સમસ્ત્યરૂપે નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ માને છો ?

ગુરુ:-આ સર્વ ઉપાસનાઓનું ફળ સામાન્ય છે. ઉપાસ્યરૂપ બ્રહ્માના વિષયનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ આ સર્વ ઉપાસનાઓનું સામાન્ય ફળ છે. એક ઉપાસનાથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવા પછી ઉપાસ્ય વિષયરૂપ ઈશ્વરાદિમાં બીજી ઉપાસના મિથ્યા છે. વળી સમુચ્ચય પક્ષ લઇએ તો સાક્ષાત્કારનો અસંભવ થશે. કારણ કે ઉપાસનાનો સમુચ્ચય લેવાથી ચિત્તનો વિક્ષેપ થાય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ઉપાસનાનું ફળ સાક્ષાત્કારના સાધ્યરૂપે છે. જેમકે, “યસ્ય સ્વાદદ્વા ન વિચિકિંસાસ્તિ (છાં.૩,૧૪,૪) ‘દેવો મૂત્વા દેવાન્યેતિ (બૃ. ૪,૧,૨) જે માણસ નિશંકપણાથી આ રીતે માને છે, તે પોતાના ધ્યાનના ફળને જરૂર મેળવશે. જે આ પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે તે દેવરૂપે થઇ તેનો લય દેવોમાં થાય છે.” વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “સદા તદ્વાવભાવિતઃ (ભ.૦ગી. ૮,૬) કારણ કે નિત્ય તે તે પદાર્થનો વિચાર કરવાથી તે વસ્તુની તેના મનમાં વાસના લાગી રહે છે.” માટે સામાન્ય ફળવાળી ઉપાસનાઓમાંથી એક ઉપાસનાનું અહંભુ કરી, જ્યાંસૂધી ઉપાસ્ય વિષયનો સાક્ષાત્કારરૂપ ફળ ન થાય, ત્યાં સૂધી તે ઉપાસનામાં લીન રહેવું. (૫૯)

શિષ્ય:-આપે અહંઅહ ઉપાસના સંબંધી કહ્યું. આપ હવે મને તટસ્થ ઉપાસના સંબંધી જણાવશો.

ગુરુ:-આ તટસ્થ ઉપાસના સંબંધીનું જ નિરૂપણ આ ૬૦મા સૂત્રમાં કર્યું છે. જેમકે:-

અત્રિકર્મણુ ૩૫ મું-સૂત્ર ૬૦ મું.

તટસ્થ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ.

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચ્ચયેરન્ન વા પૂર્વહેત્વમાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

સૂત્રાર્થ-પૂર્વ હેતુના અભાવથી કામ્ય ઉપાસનાઓ કામનાને અનુસરી સમુચ્ચયરૂપે થાય કે ન પણ થાય. (૬૦)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેમ અહંઅહ ઉપાસનામાં ફળ સમાનરૂપે છે, તેમ તટસ્થ ઉપાસનામાં પણ ફળ સમાનરૂપે હોવું જોઇએ.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી તથા તેટલા માટે નીચેની શ્રુતિમાં તેનું કારણ દર્શાવ્યું છે. જેમકે, “સ ય ઇતમેવ વાયુ દિશા વત્ત વેદ ન પુત્રોદ રોદિતિ (છાં. ૩,૧૫,૨) સ યો નામ બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવત્તમ્નો ગત તત્રાસ્ય યથાકામવારો મયતિ (છાં. ૭,૧,૨) અર્થ-પોતાની સંતતિને દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છનાર જે પુરૂષ પવનને દિશાના વત્સરૂપે જાણે છે, તેને પોતાની સંતતિ માટે રૂદન કરવું પડતું નથી. નામની જે બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરે છે, તેને નામનો જેટલો વિષય છે તેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે; જે નામને બ્રહ્મરૂપે માને છે તેની પોતાની ઇચ્છાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે.” ઇત્યાદિ કામનાવાળી ઉપાસનાઓમાં કિયાની માફક અદૃશ્ય સ્વરૂપ આત્માવડે આત્માનું ફળ પ્રાપ્તિનું હોય છે માટે આ ઉપાસના-

ઓમાં સાક્ષાત્કારની અપેક્ષા હોતી નથી. આમ હોવાથી કામનાને અનુસરી આ ઉપાસનાઓમાં પૂર્વને વિશે કોઈ પણ હેતુ સમાયેલો હોતો નથી, જેથી તે તે ઉપાસનાઓ સમુચ્ચયરૂપે થાય કે ન પણ થાય. પૂર્વતું સામન્ય ફળ આ તટસ્થ ઉપાસનામાં હોય કે નથી પણ હોતું. આથી વિકલ્પના હેતુનો અભાવ છે. (૬૦)

શિષ્ય:-આપે તટસ્થ ઉપાસના સંબંધી કહ્યું. હવે આપ અંગાશ્રિત ઉપાસના-સંબંધી કહેશો.

ગુરુ:-આ અંગાશ્રિત ઉપાસના સંબંધીતું નિરૂપણ પૂર્વ પક્ષરૂપે ૬૧મા સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૧ મું.

અંગાશ્રિત ઉપાસનાતું સ્વરૂપ.

॥ ઐનેષુ યથાશ્રયમાવઃ ॥૬૧॥

સૂત્રાર્થ:-કર્મોગ ઉપાસનાઓના સંબંધમાં આશ્રયને અનુસરતો ભાવ હોય છે. (૬૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-કર્મના અંગરૂપ ઉદ્ગીય આદિ આશ્રયરૂપ ત્રણ વેદમાં રહેલી જે કાંઈ ઉપાસનાઓ છે, તેનો સંમુચ્ચય કરવો અથવા તે ઉપાસનાઓ શું કામનાને અનુસાર છે ? આ રીતનો મને સંશય થાય છે. માફ માનવું તો એમ છે કે, આશ્રયને અનુસરતો ઉપાસનાનો ભાવ હોવો જોઈએ. જેમ ઉપાસનાઓના આશ્રયરૂપ સ્તોત્ર આદિઓનો સમૂહ થાય છે, તેમ કર્મોગ ઉપાસનાઓના સંબંધમાં

હોવું જોઈએ. કારણ કે કર્મોગ ઉપાસનાઓ આશ્રયને આધીન હોય છે. (૬૧)

શિષ્ય:-વળી આ આશ્રિત ઉપાસનાઓનું શાસન ત્રણ વેદમાં પણ છે. તેજ પ્રમાણે ૬૨ મા સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૨ મું.

આશ્રિત ઉપાસનામાટે વેદનું

પ્રમાણ.

શિષ્ટેચ્ચ ॥ ૬૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં ઉપદેશ હોવાથી આશ્રિત ઉપાસનાઓ સમુચ્ચયરૂપે છે. (૬૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-જેવી રીતે આશ્રયરૂપ સ્તોત્રાદિઓ ત્રણ વેદમાં નિરૂપિત છે, તેજ પ્રમાણે કર્મોશ્રિત ઉપાસનાઓ પણ ત્રણ વેદમાં નિરૂપિત છે. અંગોનો તથા તેને આશ્રયે રહેલ ઉપાસનાઓનો કોઈપણ વિશેષ પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો નથી. (૬૨)

ગુરુ:-એક વેદાન્તમાં કહેલી ઉપાસનાનો સંબંધ અન્ય વેદાન્તમાં કહેલ ઉપાસના સાથે હોય છે. આમ હોવાથી ઉપાસનાનો ઉપસંહાર છે. આ જ હેતુથી ૬૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૩ મું.

સમાહારાત્ ॥૬૩॥

સૂત્રાર્થ:-એક બીજી ઉપાસના સાથે સમતાકરણ અર્થાત્ સમાહાર સંબંધ હોવાથી, ઉપાસનાનો ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે. (૬૩)

ટીકા:-શુર:-કહ્યું છે કે, “હોતૃપદના-
 દ્વેષાપિ દુષ્ટદ્વીયમતુસમાદરતિ (છાં ૧, ૫,
 -૫) તે હોતાના સ્થાનને કર્મોવડે ઉદ્ધા-
 તાના પ્રમાદને (ભૂલોને) સુધારે છે.”
 આ પ્રમાણે પ્રણવ તથા ઉદ્ગીયનું વિજ્ઞાન-
 માહાત્મ્ય એકરૂપે છે, તેથી ઉદ્ગાતાના
 પોતાના કર્મમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભૂલને
 હોતા પોતાના કર્મવડે સુધારે છે. આ
 રીતે શ્રુતિમા કહ્યું છે. આથી એક વેદા-
 તમાં કહેવાયલી ઉપાસનાનો અન્ય
 વેદાંતમાં કહેવાયલા પદાર્થસાથે સંબંધ
 સામાન્યરૂપે હોવાથી એમ જણાય છે કે,
 સર્વ વેદમાં જણાવેલી ઉપાસના એક-
 રૂપે છે. (૬૩)

શિષ્ય:-ઉપાસનાઓનો સહભાવ સં-
 બંધ છે, આના સંબંધમાં બીજું કંઈ
 કારણ હોય તો કહો ?

શુર:-સર્વ ઉપાસનામાં ગુણ સાધા-
 રણરૂપે એક છે આ રીતનું પ્રમાણ
 હોવાથી તે સર્વ ઉપાસનાઓમાં સહકારી
 સંબંધ છે આ જ હેતુથી ૬૪મા સૂત્રમાં
 કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૪ મું.

ઉપાસનામાં ગુણની સાધારણતા

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્ચ ॥ ૬૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-સર્વ ઉપાસનાઓમાં ગુણ
 સાધારણરૂપે છે. આ રીતનું શ્રુતિનું
 પ્રમાણ હોવાથી તે સર્વ ઉપાસનાઓમાં
 સહકારી સંબંધ છે. (૬૪)

ટીકા -શુર:-વળી ઉપાસનાનો ગુણ
 ઉપાસનાના આશ્રયરૂપે હોય છે તથા

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ત્રણે વેદમાં ઝંકાર
 એ સાધારણરૂપે છે. જેમકે, “તેનેય ત્રયી
 વિદ્યા વર્તત ઓમિત્યાશ્રાયત્યોમિતિ શસ્ત્વોમિ-
 ત્યુદ્ગાયતિ (છાં ૧,૧,૮) આ ઝંકાર-
 વડે ત્રણ પ્રકારના સામાન્ય કર્મની પ્રવૃત્તિ
 થાય છે; જેમકે, ઓમ એમ હોતા પ્રશંસા
 કરે છે તથા ઓમ અક્ષરવડે ઉદ્ગાતા
 ગાન કરે છે.” સ્વરૂપ બેવાવડે એમ
 સિદ્ધ થાય છે કે, આશ્રયરૂપ વસ્તુ બે
 સામાન્યરૂપે છે તો આશ્રિત વસ્તુ પણ
 સામાન્યરૂપે હોવી જોઈએ. અથવા તો
 આ સૂત્રમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે શ્રુતિ
 પ્રતિપાદન કરે છે કે, આશ્રય તથા આ-
 શ્રિતના ગુણમાં સાધારણતા રહેલી છે.
 બે ઉદ્ગીય આદિ કર્મના ગુણો સર્વ
 પ્રયોગમાં સાધારણ ન હોય તો તે ગુ-
 ãણોને આશ્રયે રહેલ ઉપાસનાઓવિશે
 સહભાવ સંબંધ રહે નહિ. પણ શ્રુતિ
 પ્રતિપાદન કરે છે કે, ઉદ્ગીય આદિ
 ગુણો, કર્મના સર્વ અંગને વિશે રહેલ
 પ્રયોગના નિરૂપણથી સર્વ પ્રયોગમાં
 સામાન્યરૂપે છે. માટે આશ્રયમાં સહભાવ
 સંબંધ છે. તો ઉપાસનામાં પણ તે સંબંધ
 હોવો જોઈએ. (૬૪)

શિષ્ય:-સર્વ ઉપાસનાઓ આમ કહે-
 વાથી એકજરૂપે કહેવાઈ શકે તથા
 કેટલીકવાર ઉપાસનામાં ભિન્નતા હોય
 છે, તેનું કેમ ?

શુર -જે ઉપાસનામાં જેની પ્રીતિ
 હોય છે, તે ઉપાસનાનું અનુક્રાન કરે
 છે. વળી પ્રયોગ વિધિ કેટલીક ઉપાસનાઓ
 હોય છે, પણ કેટલીક ઉપાસનાઓ

કર્મના અંગથી રહિત પણુ છે. માટે સર્વ ઉપાસનામાં સહભાવ નથી, એમ પણુ કહી શકાય આ જ હેતુને લઈ ૬૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અગ્નિકરણુ ૩૬ મુ-સૂત્ર ૬૫ મુ.
કર્મીંગ રહિત ઉપાસનાતું નિરૂપણુ.

ન વા તત્ત્વહમાવાશ્રુતે. ॥૬૫॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા તો શ્રુતિ સહભાવનું પ્રતિપાદન કરતી નથી, તેથી આશ્રિત ઉપાસના આશ્રયને અનુસરતી નથી. (૬૫)

ટીકા:-શુરુ:-શૂળ સૂત્રમાં જે ન વા શબ્દો આપ્યા છે, તેથી આગલા સૂત્રમાં સિદ્ધાન્તનો નિષેધ કરે છે. આશ્રિત ઉપાસનામાં આશ્રયભાવ હોય, એ યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-એમ કેમ કહો છો ?

શુરુ:-આમ કહેવાનું કારણ એ કે, શ્રુતિ ઉપાસનાના સંબંધમાં એકાર્થતાનું પ્રતિપાદન કરતી નથી. જેમ ત્રણે વેદમાં અંગ તથા સ્તોત્ર આદિની એકાર્થતા શ્રુતિમાં કહેવાયલી છે. જેમકે, “મદ વા ઘૃદાન્વા યમઃ યોમીય સ્તોત્રમુપાક્રોતિ સ્તોત્રમનુસસતિ પ્રસ્તોતઃ સમ ગાય દોતંરતયઃ” અહીંને ગ્રહણ કરી અથવા ચમસ નામના પાત્રને ગ્રહણ કરી અધ્વર્યુ સ્તોત્ર બોલે છે. સ્તોત્ર બોલી રહ્યા પછી તે પ્રસ્તોતાને કહે છે કે, હે પ્રસ્તોતા ! તું સામનું ગાન કર તથા હે હોતા ! આ મંત્રની યાન્યા તું બોલ” તે જ પ્રમાણે ઉપાસનાના સંબંધમાં શ્રુતિમાં સહભાવ અર્થાત્ એકાર્થતા બેવામાં આવતી નથી.

શિષ્ય:-જે કે સહભાવ નહિ હોય, પણુ પ્રયોગનો જે વિધિ છે, તે ઉપાસનાના સંબંધમાં એકાર્થતા પ્રાપ્ત કરાવશે.

શુરુ:-અમે કહીએ છીએ કે, તેમ થઈ શકશે નહિ. કારણ કે ઉપાસનાના સંબંધમાં પુરુષાર્થપણું રહેલ છે. જે કે પ્રયોગવિધિ કતુ અર્થાત્ યજ્ઞને લીધે ઉદ્ગીય આદિમાં એકાર્થતા પ્રાપ્ત કરાવે તથા ઉદ્ગીય આદિ ઉપાસનાઓ યજ્ઞના આશ્રયવાળી છે, છતાં ગોદોહન આદિમાં જેમ પુરુષાર્થપણું રહેલ છે, તેમ ઉપાસનાના સંબંધમાં પુરુષાર્થપણું રહેલ છે, એમ અમારું માનવું છે. વળી તે જ બાબત ‘પૃષ્ઠ્ય પ્રતિવચઃ કલ્મ (અંસૂં ૩, ૩, ૪૨) આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપણુ કરી છે. અંગો તથા તે અંગોના આશ્રયવાળી ઉપાસનામાં ઉપદેશયુક્ત આ જ ભિન્નતા રહેલી છે કે, એકની ગણના કતુને અર્થ છે તથા એકની ગણના પુરૂષને અર્થ છે. શ્રુતિ તથા ન્યાય પ્રમાણે વિરોધ આવવાથી ઉપાસનાની એકાર્થતામાં કલ્પર્થ તથા પુરુષાર્થ, આમ બે પ્રકારનું નિરૂપણુ હોઈ શકે નહિ. વળી દરેક પ્રયોગમાં તેના આશ્રયનો પૂણુંપણું ઉપસંહાર કરેલો હોય છે. માટે આશ્રિતના સંબંધમાં આશ્રયથી જરાપણું ભિન્નતા હોતી નથી. આમ કહેવાનું કારણ એ કે, ઉપાસનાનો પ્રયોગ સત્વનો અભાવ હોય તો બની શકતો નથી. ઉપાસના કોઈપણ રીતના આશ્રયને અધીન છે, જેથી આશ્રયનો અભાવ હોય તો ઉપાસનાનો પણુ અભાવ થયો જોઈએ. પણુ આશ્રયમાં મંદ

ભાવ રહેલ છે, તેથી સહભાવમાં અમુક નિયમ છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે સહભાવને માટે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરતી નથી. માટે જે જે પ્રમાણે યોગ્ય લાગે, તે તે પ્રમાણે ઉપાસના કરવી બેઠબે. (૬૫)

શિષ્ય:-ઉપાસનામાં સહભાવ નથી, તેનું કાંઈ પ્રમાણ?

ગુરુ:-હા, શ્રુતિ ઉપાસનાના સંબંધમાં અસહભાવ દેખાડે છે, તથા આ જ હેતુ ૬૬માં સૂત્રમાં દર્શાવ્યો છે. જેમકે,- અધિકરણ ૩૬ મું-સૂત્ર ૬૬ મું.

ઉપાસનામાં અસહભાવ.

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ યજ્ઞ એમ પ્રતિપાદન

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चंद्रशेखरात्मज
छोटालालशर्मणा कृतगुर्जरगिरिगनुवादे तृतीयाध्यायस्य तृतीय पादः ॥३॥

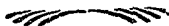
કરે છે કે ઉપાસનામાં અસહભાવ છે

टीक्ष्णं गुरुं वणीं श्रुतिं यज्जु उपાસના-
ना संબંધમાં અસહભાવ દર્શાવે છે. જેમકે,
“एवमिदं वे ब्रह्मा यत् यजमान सर्वधर्त्विजोऽ
भिरक्षति (छा० ४, १७, १०) आ रीते सर्व
वस्तुने सग्यङ् रीते नष्टुनार प्रक्षा यस्तुं,
यजमानतुं तथा तेभा रडेल सर्व ऋत्विजे-
तु रक्षणु करे છે.” આ પ્રમાણે સર્વ
ઉપાસનાને વિશે ઉપસંહાર રહેલો હોય,
તો જ સર્વ સર્વ જાણનાર થઈ શકે.
માટે પ્રક્ષા જ્ઞાનયુક્ત હોય, છતાં તે
અન્ય ઋત્વિજોનું પાલન કરી શકે છે,
એમ બને નહિ માટે ઉપાસનાના સં-
બંધમાં એકકાપણું અથવા છૂટાપણું
ઉપાસકની કામનાને અનુસાર છે. (૬૬)

તૃતીય અધ્યાય—ચતુર્થપાઠ.

નિર્ગુણવિધાનું અંતરંગ તથા બહિરંગ સાધન.

મુમિકા.

અધિકરણ ૧ હું—સૂત્ર ૧ હું.

આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ

પુરુષાર્થોક્તઃ શઘ્નદિતિ ઘાદરાયણઃ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થઃ—આથી અર્થોત્તર વેદાંતમાં કહેલ આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ છે. શ્રુતિ આ રીતનું પ્રતિપાદન કરે છે, એમ બાદ શાયણ ઋષિનો મત છે. (૧)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—આપને હું 'પૂછું છું' કે, ઉપનિષદ સંબંધી આત્મજ્ઞાન અધિકારીદ્વારા કર્મને વિશે પ્રવેશ કરે છે અથવા તો શું મોક્ષનું સાધન કાંઈ સ્વતંત્ર છે? આ રીતનો મને વિચાર થાય છે.

ગુરુઃ—આજ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે બ્યાગ લગવાને પુરુષાર્થોક્ત આ રીતના સૂત્રની યોજના કરી છે. આથી એટલે સ્વતંત્ર રીતે વેદાંતમાં દર્શાવેલ આત્મજ્ઞાનવડે જ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે બાદરાયણ નામના આચાર્ય માને છે.

શિષ્યઃ—બાદરાયણ નામના આચાર્ય આ પ્રમાણે માને છે, તેનું શું કારણ ?

ગુરુઃ—તેઓ એમ કહે છે કે, શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે “તરતિ શોભાત્મવિત્ (છાં ૭,૧,૩), સ યો હ વે તત્પરમે પ્રજ્ઞ વેદ પ્રજ્ઞૈવ ભવતિ (મું ૩,૨,૯) પ્રજ્ઞવિદાન્નોતિ પરમ (તેં ૨,૧,૧),” આચાર્યવાન પુરુષો વેદ તસ્ય તાવદેવ ચિર યાવન્ન વિમોક્ષ્યેન્ન સપસ્યે (છાં ૧, ૧૪, ૨), ય બ્રાહ્માડપદતપામ્મા (છાં ૮,૭,૧) આત્મજ્ઞાનીના ઉપદેશથી સંસારદુખની નિવૃત્તિ થાય છે. જે કોઈ પરમ બ્રહ્મને બાંહે છે તે અન્ય ગતિ પામતો નથી, પણ બ્રહ્મરૂપે જ થાય છે. ગુરુની કૃપાવાળો પુરુષ બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. અવિદ્યાના બંધનમાંથી મુક્ત આચાર્યવાન બ્રહ્મનિષ્ઠની સ્થિતિ, જ્યાં સૂધી દેહનો નાશ થતો નથી, ત્યાં સૂધી હોય છે. પણ દેહપાત થાય કે તરત વિદેહથી મુક્ત થાય છે. આ આત્મા પાપથી રહિત છે.” આ રીતની શરૂઆત કરી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સર્વાથ લોકા-

ન તે સર્વાથ કામાન્ પક્તમાત્માનમનુવિદ્ય
વિજ્ઞાનાતિ (છાં ૮, ૭, ૧) જે આત્માનું
આ રીતે જ્ઞાન મેળવી તેને ઓળખે છે,
તે પોતાના સર્વ કામોને પૂરાં પાડે છે,
તથા તે સર્વ લોકને મેળવે છે.” “આમા વા
અરે દ્રષ્ટવ્યઃ (ખૂં ૪, ૫, ૬) અરે ! અરેખર,
આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો યોગ્ય છે.”
આ રીતે શરૂઆત કરી છેવટમાં કહ્યું છે કે,
'પ્રતાપદ્મે સર્વજ્ઞતત્ત્વમ્ (ખૂં ૪, ૫, ૧૫)
અરેખર, આત્મું જ અમૃતરૂપે છે.” આ
રીતની શ્રુતિઓ એમ જણાવે છે કે, કેવળ
બ્રહ્મજ્ઞાન મોક્ષના હેતુરૂપે છે. (૧)

શિષ્ય:-આના સંબંધમાં બીજા ત્રણ
ઓના જે વિરૂદ્ધ મતો હોય, તે જણાવશો.

ગુરુ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ
માને છે કે, આત્મા જ સર્વ ક્રિયાનો કર્તા
છે તથા મોક્ષવાળા કેવળ અર્થવાદરૂપે છે.
જેમ અન્ય કર્મોમા અર્થવાદ રહેલો છે,
તેમ મોક્ષના સંબંધમા અર્થવાદ છે. આ
જ હેતુથી ૨ બા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ જી.

મોક્ષ અર્થવાદરૂપે.

શેષત્વાત્ પુરુષાર્થવાદો યથાન્યેષિવતિ
જૈમિનિ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-જૈમિનિ નામના આચાર્ય
એમ માને છે કે, આત્મા ક્રિયાનો કર્તા
હોવાથી કારણસ્વરૂપ છે. માટે જેમ અન્ય
કર્મોમાં અર્થવાદ રહેલો છે, તેમ મોક્ષમાં
પણ અર્થવાદ રહેલો છે.

ટીકા-શિષ્ય:-આત્મા કર્તારૂપે છે,
માટે આત્મા કર્મના કર્તારૂપે છે.
જ્ઞાન પણ જેમ મીઠિતું મોક્ષણ આદિ
કર્મ છે, તેમ શ્રવણાદિ ઇન્દ્રિય વિષયદ્વારા
થતું હોવાથી, કર્મની સાથે સંબંધ રાખ-
નારૂં છે. માટે જાણવામાં આવેલ પ્રયો-
ગનવાળા આત્મજ્ઞાનમાં જે કાંઈ કૃણશ્રુતિ
છે, તે કેવળ અર્થવાદવાળી છે, આત્મ
જૈમિનિ નામના આચાર્ય માને છે. જેમકે,
“યસ્ય વર્ણમયી સુદૂર્ભવતિ ન સ વાપ શ્લોક
શૃણોતિ। યદાતે ચક્ષુરેવ બ્રાતૃવ્યસ્ય શૃણુતે।
યત્રયાજ્ઞાનુયાજા રૂપ્યન્તે વર્મ વા પતયજ્ઞસ્ય ક્રિયતે
વર્મ યજ્ઞમાનસ્ય બ્રાતૃવ્યામિમૂલૈ જેની પર્ણમયી
જુલૂ છે, તે કદી પાપયુક્તા મંત્ર શ્રવણ
કરતો નથી. જ્યારે અંજન કરે છે ત્યારે
શત્રુના નેત્રનો નાશ કરે છે. જ્યારે તે
પ્રયાજ તથા અનુયાજ કરે છે ત્યારે તે
યજ્ઞને વર્મ અર્થાત્ કવચરૂપે કરે છે. તેમ
જ શત્રુના પરાભવ માટે યજ્ઞમાનને કવ
ચરૂપે કરે છે.” આ પ્રમાણે અન્ય દ્રવ્ય
તથા સંસ્કારનાં કર્મોમા જે કાંઈ કૃણ
શ્રુતિ કહે છે, તે અર્થવાદરૂપે છે. જેમ
કર્મમાર્ગમાં આ રીતે અર્થવાદ રહેલો છે,
તેમ પુરુષાર્થમા પણ અર્થવાદ રહેલો છે.

ગુરુ-કોઈ પણ પ્રકરણના આરંભ
વિના જ અધ્યયન કરેલા આત્મજ્ઞાનનો,
પ્રકરણ આદિમાંના કોઈપણ હેતુને દર્શાવ્યા
વિના, કેતુ સાથે સંબંધ છે, એમ શંકા
કેવી રીતે કરી શકાય ?

શિષ્ય:-કર્તાદ્વારા પુરુષાર્થ થાય છે,
આ રીતનું સૂચન હોવાથી વિજ્ઞાનનો
કેતુ સાથે સંબંધ છે

શુરુ:-તેમ બની શકે નહિ. આ રીતના વાક્યનું સૂચન હોવાથી જ્ઞાનનો કતુ સાથે સંબંધ સંભવશે નહિ. ખરેખર કોઈપણ પ્રકરણનો આરંભ કયા વિના અધ્યયન કરેલા જ્ઞાનનો વાક્યના નિમિત્તરૂપે કતુ સાથે સંબંધ કોઈ અવ્યભિચારી દ્વારવડે હોઈ શકે, પણ કતાં તો વ્યભિચારી દ્વાર છે. કારણ કે આત્મા લૌકિક તથા વૈદિક સર્વ કર્મમાં સામાન્યરૂપે છે. માટે વ્યભિચારી દ્વારવડે આત્મજ્ઞાનનો કતુ સાથે સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી.

શિષ્ય:-તેમ બનશે નહિ. દેહથી ભિન્ન આત્મજ્ઞાનનો ઉપયોગ વૈદિક કર્મ-વિના અન્ય નથી. કારણ કે દેહથી ભિન્ન આત્મજ્ઞાનનો લૌકિક કર્મમાં ઉપયોગ થતો નથી. કારણ કે પ્રયોજન જેવું જોવામાં આવે છે, તેવા કર્મની જ હમેશાં પ્રવૃત્તિ હોય છે. માટે દેહનું પતન થયા પછી થનારાં ફળવાળાં વૈદિક કર્મોમાં દેહથી ભિન્ન આત્મા છે, આ રીતના આત્મજ્ઞાનવિના પ્રવૃત્તિ થતી નથી. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મજ્ઞાનનો હેતુ એ છે કે, આત્મા દેહથી ભિન્ન છે.

શુરુ:-“આત્મા પાપાદિ દોષથી રહિત છે.” આ રીતના વિશેષણવડે વેદાંત દર્શન સંસારી આત્મા વિષયથી રહિત છે, માટે તે પ્રવૃત્તિના કારણરૂપે થશે નહિ.

શિષ્ય:-ના, તેમ નથી. પ્રિય આદિથી સૂચન કરાયેલા સંસારી આત્માનો જ દ્રષ્ટવ્ય રૂપે ઉપદેશ છે. માટે પાપ આદિથી રહિ-

તરૂપે જે આત્માનું વિશેષણ આપેલ છે, તે સ્તુતિને અર્થે હોવું જોઈએ.

શુરુ:-વળી ઉપનિષદમાં અધિક એ સિદ્ધ કર્યું છે કે, અસંસારી પ્રજ્ઞ જગતના કારણરૂપે છે તથા તે જ પ્રજ્ઞને સંસારી આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. જો કે આ પ્રમાણે તે તે સ્થળે સિદ્ધ કર્યું છે, છતાં સ્થૂળા નિબનન ન્યાયની માફક દ્રઢ કરવા માટે ફળદ્વારવડે આક્ષેપ તથા સમાધાન કરવામાં આવ્યાં છે. (૨)

શિષ્ય:-આચાર કર્મનું અંગ છે. વળી પ્રજ્ઞાવિદ્યા આચારવડે સિદ્ધ થાય છે. માટે કર્મના અંગરૂપે પ્રજ્ઞાવિદ્યા હોવી જોઈએ. વળી તે જ બાબત ૩ ના સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૪ થું.

પ્રજ્ઞાવિદ્યા કર્મના અંગરૂપે.

આચારદર્શનાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-કર્મનું અનુષ્ઠાન પ્રજ્ઞાવિદ્યામાં જોવામાં આવે છે. (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-“જનકો હ વૈદેહો વહુ-દક્ષિણેન યજ્ઞેને (૫૦ ૩,૧,૧) યજ્ઞમાણો વૈ મગવન્તોઽહમસ્મિ (છાંં ૫, ૧૧, ૫) જનક નામના વિદેહ દેશના રાજાએ બહુ દક્ષિણવાળો યજ્ઞ કર્યો. હે ભગવન! હું યજ્ઞ કરનાર છું.” ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞાવિદ્યાથી ભિન્ન કર્મ સંબંધી અન્ય વચનો શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે ઉદાહરક આદિઓએ પુત્રને અનુશાસન આદિ કરેલ જોવામાં આવે છે, માટે તેમનો ગાર્હસ્થ્ય

સાથે સંબંધ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. જો કેવળ જ્ઞાનથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો શા માટે અનેક પ્રવૃત્તિ-વાળાં કર્મો કરવાં જોઈએ?" ન્યાયમાં કહ્યું છે કે, "એકે ચેન્મધુ વિન્દેત કિમર્થ પર્વત વ્રજેત જો સમીપમાં જ મધ મેળાતું હોય તો પછી પર્વતપર શા માટે ચઢવું જોઈએ?" (૩)

શિષ્ય:-શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા એ કર્મના અંગરૂપ છે. આજ હેતુથી ૪થા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૪ થું.

શ્રુતિનું પ્રમાણ.

તત્ત્વત્ત્વે ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપ છે. (૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "યદેવ વિદ્યાયા કરોતિ પ્રયયોપનિષદા તદેવ વીર્ય-વત્તર ભવતિ (છાં ૧, ૧, ૧૦) વિદ્યા, શ્રદ્ધા તથા ઉપનિષદના ચોગથી સુક્ત થઈ જો કર્મ કરે છે, તે જ કર્મ વધારે બળવાન થાય છે." આ રીતે શ્રુતિમાં બ્રહ્મવિદ્યા, કર્મના અંગરૂપે કહી છે. માટે કેવળ બ્રહ્મ-વિદ્યા મોક્ષના હેતુરૂપે નથી. (૪)

શિષ્ય:-વિદ્યા તથા કર્મ પરલોકમાં જનારની પાછળ જાય છે, આ રીતની શ્રુતિ છે, માટે વિદ્યા તથા કર્મ એકબીજાનાં આશ્રયવાળાં છે. આથી જ પ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૫ મું.

વિદ્યાની પરાધીનતા.

સમન્વારમ્મણાત્ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મવિદ્યા તથા કર્મ બેઉ પરલોકમાં જનારની પાછળ જાય છે, તેથી બેઉ સહકારી છે. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે (બૃ ૪, ૪, ૨) જો પરલોકમાં જાય છે, તેની પાછળ વિદ્યા-નિહિત, પ્રતિષિદ્ધ, અનિહિત તથા અપ્રતિષિદ્ધ એમ સર્વ પ્રકારની વિદ્યા; કર્મ-વિહિત, પ્રતિષિદ્ધ, અનિહિત તથા અપ્રતિષિદ્ધ, એમ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ પાછળ જાય છે." આ પ્રમાણે વિદ્યા તથા કર્મનું ફળના આરંભમાં સહકારીપણું છે, માટે વિદ્યાનું સ્વતંત્રપણું કહી શકાય નહિ. (૫)

શિષ્ય:-વળી વિજ્ઞાનવાનને કર્મનું વિધાન છે, માટે બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતંત્ર કહી શકાય નહિ. આ જ બાબત ૬ ઠા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૬ ઠું.

જ્ઞાનવાનને કર્મનું વિધાન.

તદ્વતો વિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-જ્ઞાનવાનને પણ કર્મનું વિધાન છે, માટે બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતંત્ર નથી. (૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "ભાવાયંકુલાદ્વેદમધીત્ય યથાવિધાનં ગુરોઃ કર્મ-તિશેષેનાભિસતાવૃત્ય કુટુમ્બે શુભૌ દેસો સ્વાધ્યા-યમવીયાનઃ (છાં ૮, ૧૫, ૧) શુર-"

વેદોનો અભ્યાસ કર્યા પછી તથા ગુરુને તેની દક્ષિણા આપ્યા પછી હરેકે ગૃહસ્થાશ્રમી બની પવિત્ર દેશમાં રહેવું તથા ત્યાં વેદોનું અધ્યયન કરવું.” આ રીતે શ્રુતિ, જે મનુષ્ય સમસ્ત વેદાંતને બાબુવાબો છે, તેને પણ કર્મનો અધિકાર સૂચવે છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાનનું સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાનના હેતુપણું નથી.

ગુરુ:-શ્રુતિમાં અધીન એવું પદ છે. આથી વેદનું અધ્યયન માત્ર દર્શાવેલું છે. પણ અર્થનું જ્ઞાન દર્શાવેલ નથી.

શિષ્ય:-આ દોષ કાઢી શકાશે નહિ કારણ કે, પ્રયોજન જોવામાં આવેલું હોવાથી અર્થનો નિશ્ચય થવા પર્યંત જ વેદનું અધ્યયન કહેલ છે. (૬)

શિષ્ય:-વળી નિયમથી પણ બ્રહ્મ-વિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે. આ જ બાબત ૭મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧૬-સૂત્ર ૭ મું.

બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે.

નિયમાચ્છ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી નિયમથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-“કુર્વેત્વેદ કર્માણિ જિજી-વિષેષ્ટત સમાઃ । એવ ત્વયિ માન્યયેતોઽસ્તિ ન કર્મ તિપ્પતે નરે (ઈં ૨) આ ભૂમિ લોકમાં અગ્નિહોત્રાદિ શુભ કર્મને કરતાં મનુષ્યે સો વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા રાખવી. આ

રીતે યથોક્ત કર્મ કરવાથી નરરૂપ તારામાં અશુભ કર્મનો સંબંધ થશે નહિ. અશુભ કર્મનું નહિ લેખન થવામાં આ સાધન સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી.” વળી શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે, “एतद्वै ज्ञारामय सत्र यदग्निहोत्रं जरया वा हेवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा (શત૦ બ્રા૦ ૧૨, ૪, ૧, ૧) અર્થ:-અગ્નિહોત્રરૂપી જે સત્ર છે, તે જરા મરણપર્યંત પહોંચનારું છે. આ સત્રમાંથી મનુષ્ય જરા અથવા મરણ થવા પછીજ મુક્ત થાય છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં નિયમ દર્શાવેલ છે. માટે વિદ્યામાં કર્મનું શેષપણું રહેલ છે. (૭)

ગુરુ:-તે બીજા સૂત્રથી તે સાતમા સૂત્ર સૂધીમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે, બ્રહ્મ-વિદ્યા કર્મને અધીન છે. પણ તે તાર્કિક માનવું જોઈએ છે. જીવથી અધિક પરમાત્મા વેદરૂપે છે, એમ ઉપદેશ છે, આ જ બાબત ૮ મા સૂત્રમાં વ્યાસ ભગવાને જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ ૬-સૂત્ર ૮ મું.

જીવથી અધિક પરમાત્મસ્વરૂપ.

અધિકોપદેશાત્તુ યાદરાયણસ્યેવં તદ્દર્શનાત ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-શરીરથી અધિક જ્ઞેયસ્વરૂપ પરમાત્માનો ઉપદેશ છે. માટે બાહર-યજ્ઞનો જે મત છે તે યોગ્ય છે. આ રીતે શ્રુતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે. (૮)

ટીકા:-ગુરુ:-મૂળ સૂત્રમાં જે જ શબ્દ વાપરેલો છે, તેથી પૂર્વનો સિદ્ધાંત ઉઠી

બાંધે છે. “શેષત્વાત્પુરુષાર્થવાદ (બ્ર૦ સૂં ૩, ૪, ૨) આ રીતે જે કહ્યું છે, તે યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહેા છો કે, તે યોગ્ય નથી ?

ગુરુ -કારણ કે જીવ કરતાં પણ અધિકનો ઉપદેશ શ્રુતિમા છે. જો સંસારી આત્માનો જ શારીરરૂપે, કર્તારૂપે, લોકતા-રૂપે તથા શરીર માત્રથી લિપ્તરૂપે વેદાં-તમાં ઉપદેશ કરેલ હોત તો ઉપર આગળના સૂત્રમાં કહેવા પ્રમાણે ફળશ્રુતિનું અર્થવાદપણુ થાત પણ શારીર આત્માથી અધિક અસંસારી ઇશ્વર કર્તૃત્વાદિ સંસારી ધર્મથી રહિત છે. વળી તે જ પરમાત્માનું વિશેષણ પાપાદિ દોષથી રહિતરૂપે કહેલું છે તથા વેદાંતમાં તે જ પરમાત્માનો વેદરૂપે ઉપદેશ કરેલો છે. વળી આ પરમાત્માનું જ્ઞાન કર્મના પ્રવર્તકરૂપે નથી. પણ કર્મોના ઉચ્છેદ કરે છે. આ જ બાબત આગળ ઉપમદં ચ (બ્ર૦ સૂં ૩, ૪, ૧૬) સૂત્રથી કહેવામાં આવશે. માટે પુરુષાર્થોક્તઃ શબ્દાત (બ્ર૦ સૂં ૩, ૪, ૧) આ રીતનું જે ભગવાન બાહરાયણનું મત છે, તે જ યોગ્ય છે. આ મત શેષત્વ આદિ હેતુભાસાવડે ચલાયમાન થતું નથી કારણ કે શ્રુતિઓ જણાવે છે કે, શારીરથી અધિક ઇશ્વર આત્મા છે. આ શ્રુતિઓ નીચે પ્રમાણે છે - “ય સર્વજ્ઞ સર્વવિત (મું ૧, ૧, ૮), મીપાડસ્મા દ્વાત. પત્તે (તૈં ૨, ૮, ૧), મહદ્રપ વજ્રમુચતમ્ (કું ૨, ૬, ૨), એતસ્ય વા ગદ્ગતસ્ય પ્રજાસને ગાર્ગિ (બૃં ૩, ૮, ૮), તદૈક્ષત વહુ સ્વાં પ્રજાયેયેતિ ક્ષુત્તે જોડજત (છાં ૬, ૨, ૩) અર્થ -પ્રજ્ઞ સામાન્યરૂપે કરી સર્વવેત્તા તથા ચર્વના વિશેષ-

રૂપે કરી જ્ઞાતા છે. વાયુ આ પ્રજ્ઞના ભયને લીધે વાય છે તે પ્રજ્ઞ ઉગ્રાસ્ત્રેષા વજ્રના સરખું મહાન ભયરૂપે છે. હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરપ્રજ્ઞની આજ્ઞાવડે સૂર્ય તથા ચંદ્ર પોતપોતાના સ્થાનપ્રતિ રહેલા છે. તે પરમાત્માએ જોયું કે, હું અનેકરૂપે થાઉં તથા ઉત્પત્તિભાવને પામું. ‘તેણે તેજને ઉત્પન્ન કર્યું.’ વળી પ્રિય આદિથી સચિત સંસારી આત્માનો જ વેદરૂપે ઉપદેશ કહેલો છે. જેમકે “આત્મનસ્તુ કામાય સર્વ પ્રિય મયતિ આત્મા વા ઓર દ્રષ્ટવ્યઃ (બૃં ૨, ૪, ૫), ય પ્રાણેન પ્રાણિતિ સ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ (બૃં ૩, ૪, ૧) ય ઇષોડક્ષિણિ પુરુષો દર્યતે (છાં ૮, ૭, ૪) એત ત્વેવ તે મૃયોડ્વુચ્યાધ્યાત્મામિ” (છાં ૮, ૬, ૩) અર્થ -આત્માની કામનાને અર્થે સર્વ પ્રિય હોય છે. આત્માનો જ સાક્ષાત્કાર થયો જોઈએ. જે આત્મા પ્રાણુ વાયુરૂપે થઈ પ્રાણુ વાયુને ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ શ્વાસ લે છે તે જ તારો આત્મા છે તથા તે જ આત્મા દરેક પ્રાણી વિશે રહેલો છે. જે આત્મા નેત્રને વિશે પુરૂષરૂપે કરી દેખાય છે, આમ શરૂઆત કરી વળી કહ્યું છે કે, આ જ આત્માનું જો કે તને પૂર્વે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, છતાં તેનું તને ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ.” તે સર્વ ઉપદેશ અન્ય વાક્યશેયોને લઈ અધિક વસ્તુનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાને લીધે છે. પણ જીવ તથા ઇશ્વરમાં અભેદ છે, એમ સ્વયંવવા માટે તે છે, માટે તેમાં વિરોધ આવતો નથી આ અન્ય વાક્ય શેષરૂપે વચનો નીચે પ્રમાણે છે. જેમકે, “અસ્ય મહતો મૃતસ્ય નિ શ્વસિતમેતદ્ગદ્ગવેદ. (બૃં

૨, ૪, ૧૦) હે મૈત્રૈયિ! આ મહાત્મા જીવતા નિઃશ્વાસરૂપે છે, જે આ ઋગ્વેદ છે.” યોજનાવાપિપતિ શોક મોહ જાત મૃત્યુમત્યેતિ (૫૦ ૩ ૫, ૧) પર જ્યોતિરુપસેપય સ્વેન રૂપેણામિ નિષ્ણતે સ ઉત્તમઃ પુરુષ (છાં ૮, ૧૨, ૩) જે આત્માને બુધ, તરસ, શોક, મોહ, જરા તથા મૃત્યુ હોતાં નથી. પરમ જ્યોતિની પ્રાપ્તિવટે પોતાના શારીરમાથી નીકળતો પુરુષ વાયુ આદિની માફક પોતાના મૂળરૂપને ધારણ કરે છે.” શા-રીરત્વં જે પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, તે જ પરમેશ્વરત્વં સ્વરૂપ છે. શારીરસ્વરૂપ છે તે કેવળ ઉપાધિને લધને છે. આ જ બાળત શ્રુતિમાં કહી છે. જેમકે, “તત્ત્વમસિ (છાં ૧, ૮, ૭), નાન્યદતોઽસ્તિ ઋષિ (૫૦ ૩, ૮, ૧૧) તે અર્થાત્ પરમાત્મા ત્વં અર્થાત્ જીવરૂપે છે. આ પરમાત્માથી લિપ્ત કોઈ દ્રશ્યરૂપ નથી.” આ સર્વ બાળત અમોઝે ન્યાં ત્યાં ભેદઝે, ત્યાં ત્યાં સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવી છે. (૮)

શિષ્ય-પણ આચાર ભોવામાં આવે છે, માટે પ્રજ્ઞવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે તેનું કેમ ?

ગુરુ-પ્રજ્ઞવિદ્યા કોઈપણ કર્મશેષથી રહિત છે આ બાળતમા પણ આચાર એક સરખો ભોવામાં આવે છે. આ જ બાળત હમા સૂત્રમાં જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૯ મું

આચાર કર્મશેષથી રહિત

તુલ્ય તુ દર્શનમ્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ-પ્રજ્ઞવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે

નથી. આ બાળતમાં પણ એકસરખો આચાર ભોવામાં આવે છે. (૯)

ટીકા-ગુરુ-આચાર ભોવામાં આવતો હોવાથી પ્રજ્ઞવિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે, એમ જે તું કહે છે, તે સંબંધી હું કહું તે સાબળ પ્રજ્ઞવિદ્યા એ કર્મના શેષથી રહિત છે આ બાળતમાં પણ એકસરખો આચાર ભોવામાં આવે છે. જેમકે, “एतद्दृश्यं वै तद्विद्वांस आहुर्दृश्यं वावपेयाः किमर्था वयमध्वेष्यामहे किमर्था वय यस्यामहे । एतद्दृश्यं वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहुवाचकिरे अर्थ-પ્રજ્ઞાને બાણવાવાળા કષપના પુત્રો જે ઋષિઓ હતા, તેઓએ કહ્યું કે, અમારે અધ્યયન શા માટે કરવું ભેદઝે ? અમારે યજન શા માટે કરવું ભેદઝે ? ખરેખર પૂર્વે પણ પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કારવાળાઓએ અગ્નિ-હોત્રમાં હોમ કર્યો નથી.” વળી કહ્યું છે કે, “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोवैपणायाश्च व्युत्पायाश्च मिश्रा-चर्चं चरन्ति (૫૦ ૩, ૫, ૧) જ્યારે પ્રજ્ઞ-વેત્તાઓ આ આત્માને જોળખે છે ત્યારે પુત્રૈપણા, ધનેપણા, તથા લોકૈપણા આ ત્રણ પ્રકારની કામનાઓને ઉલ્લંઘન કરી જવા માડે તેઓ પોતાનું જીવન પરિવા-જકના ધર્મવાળી લિક્ષાવૃત્તિને વિશે ગાળે છે.” પ્રજ્ઞના સાક્ષાત્કારવાળા યાજ્ઞયલ્કય આદિઓમાં પણ કર્મનિષ્પણાથી રહિત-પણું ભોવામાં આવે છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतावदरे सत्त्वमृतवमिति होत्रा यान्नवत्त्वयो विजहार (૫૦ ૪, ૫, ૧૫) આ પ્રમાણેનું અમૃતત્વ છે. આ પ્રમાણે ઉપ-દેશ કર્યો પછી યાજ્ઞયલ્કય મુનિ અરણ્યને

વિધે ચાલી નીકળ્યા,”વળી વૈશ્વાનરસંબંધી શ્રુતિનું વચન જોવામાં આવે છે. જેમકે, “વૃક્ષમાળો વૈ મગવન્તો દ્રુમસ્મિ (છાં ૫, ૧૧, ૫) છે ભગવન્તો ! હું એક મહાન્ યજ્ઞનો આરંભ કરવા ધૃષ્ટિ છું.” વળી ઉપાધિ સુક્ત બ્રહ્મવિદ્યામાં કર્મસાહિત્ય હોવાનો સંબંધ છે. પણ અહીં કર્મનું અંગ નથી. કારણ કે આ રથને પ્રકરણ આદિનો અભાવ છે. (૬)

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિમાં બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપે છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેનું કેમ ?

ગુરુ:-આ બાબતનો ખુલાસો હું તને ૧૦ માં તથા ૧૧ માં સૂત્રથી કરું છું, તે તું સાંભળ. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૧૦ મું.

વિદ્યાથી ઉદ્ગીયવિદ્યા.

મસાદંત્રિકી ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-વિદ્યાના સંબંધમાં જે છાંદોગ્યમાં શ્રુતિ છે, ત્યાં કોઈ વિશેષ વિદ્યાને લઈને છે. (૧૦)

ટીકા:-ગુરુ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “યદેવ વિચ્યા કૃતિ (છાં ૧, ૧, ૧૦) વિદ્યાથી સુક્ત ધર્મ જે કંઈ કર્મ કરે છે.” આ શ્રુતિમાં જે વિદ્યા શબ્દ છે, તે કોઈ અમુક વિદ્યાના સંબંધમાં છે. કોઈ પ્રકૃત વિદ્યા સાથે આ વિદ્યાનો સંબંધ છે. આ પ્રકૃત વિદ્યા તે ઉદ્ગીય વિદ્યા છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્રીય-

મુપાસીત (છાં ૧, ૧, ૧૧) ઓમ વર્ણાત્મક ઉદ્ગીયની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” (૧૦)

ગુરુ-જેમ સો રૂપીઆ જે જણને મહેંચવાના હોય તો એકને ૫૦ રૂપીઆ આપવા તથા બીજાને ૫૦ રૂપીઆ આપવા જોઈએ. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા મુમુક્ષુનું મુક્ત તરીકે અતુલમન કરે છે તથા કર્મ અન્યનું એટલે સંસારીનું અતુલમન કરે છે. આ જ પ્રમાણે ૧૧ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૧૧ મું.

વિદ્યા તથા કર્મનો વિભાગ.

વિભાગ: શતત્રય ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:-જેમ શતના જે વિભાગ પાડી શકાય, તેમ વિદ્યા તથા કર્મના જે બૃદ્ધ ભાગ છે (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘ત વિદ્યાકર્મણી સમન્તારમેતે (બૃં ૪, ૪, ૨) પરલોકમાં જનારની પાછળ વિદ્યા તથા કર્મ જાય છે.” આ રીતે પાછળ જવા સંબંધી જે વચન છે, તેથી વિદ્યાની પરાધીનતાનું નિરૂપણ છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-આનું નિરાકરણ હું કહું, તે સાંભળ. આ રથને વિભાગ બહુવેળા જોઈએ. જેમકે બ્રહ્મવિદ્યા અમુક મનુષ્યની પાછળ જાય છે તથા કર્મ તેથી સિન્ન પુરુષની પાછળ જાય છે. સોની માફક આ વિભાગ બહુવાનો છે દૃષ્ટાંત તરીકે આ બેને સો આપો, એમ કહેવામાં જો આવે તો

એકને પચાસ આપવા જોઈએ તથા બીજાને પચાસ આપવા જોઈએ તે જ પ્રમાણે આ પણ જાણુલુ જોઈએ આ પાછળ જવારૂં પચન મુમુક્ષુની સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી. જેમકે, “ઈતિ નુ કામયમાન (જૂં ૪,૪,૬) આ પ્રમાણે કામનાવાળો પુરૂષ સસારને પામે છે.” આ રીતે સસારી વિષયપણાનો ઉપસહાર કર્યો છે, વળી “અયાકામયમાન (જૂં ૪,૪,૬) હવે જે કામનાથી રહિત છે તે મુક્ત થાય છે.” આ રીતે મુમુક્ષુના સંબંધમાં સિન્ન ઉપદેશ છે તેમાં પણ વિદ્યા શબ્દ સામાન્યરૂપે કહી છે, તેથી સસારીના સંબંધમાં વિદ્યા બે પ્રકારની ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જેવી કે, વિધાન કરવામાં આવેલી તથા જેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવેલી એવી તે જ પ્રમાણે કર્મ પણ બે પ્રકારનું છે, જેણે કે વિહિત તથા પ્રતિવિદ્ધ કારણ કે કર્મના સંબંધ માં પણ એમ ઉપદેશ છે કે, જેણે કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તેણે ફળ મળે છે આ રીતે હોવાથી વિભાગ નહિ માનવા છતાં પણ અનુગમનરૂપે વચનનો સંભવ છે (૧૧)

શિષ્ય-પણ કહ્યું છે કે, “તદ્વતો વિધાનાત્ (બ્રૂં સૂં ૩,૪,૬) જ્ઞાનવાનને પણ કર્મનું વિધાન છે, માટે વિદ્યા સ્વતંત્ર નથી.” આ પ્રમાણે જે કહ્યું છે, તેનો આપ શો પ્રતિઉત્તર આપો છે ?

ગુરુ-કર્મનું વિધાન અધ્યયન કરવા લગણું જ છે, પણ પછી નથી આ જ જાણત ૧૨મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે. જેમકે,—

અધિકરણ ૧ હું—સૂત્ર ૧૨ મું.

કર્મનું વિધાન ક્યાં સૂધી ?

અધ્યયનમાત્રવત ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ—અધ્યયન થવા સૂધી જ કે મેનો વિધિ છે. (૧૨)

ટીકા-ગુરુ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આચાર્યકુલદ્વેદમધીત્ય (હાં ૮,૧૫,૧) આચાર્યના કુળમાંથી વેદનું અધ્યયન કર્યું પછી” આ સ્થળે કેવળ અધ્યયન માત્રનું જ નિરૂપણ કરેલ છે માટે અધ્યયન થતા સૂધી જ કર્મનો વિધિ છે, એમ અમારું માનવું છે.

શિષ્ય-આમ થવાથી વિદ્યાથી રહિત હોવાને લીધે કર્મને વિશે તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે નહિ, તેનું કેમ ?

ગુરુ-આ દોષ લાગુ પડશે નહિ કારણ કે અધ્યયનથી ઉત્પન્ન થનારું કર્મનું જ્ઞાન અધિકારના કારણરૂપે છે, તેનો અમે નિષેધ કરતા નથી

શિષ્ય-ત્યારે આપ જ્ઞાનો નિષેધ કરો છો ?

ગુરુ-અમે એમ માનીએ છીએ કે, ઉપનિષદથી ઉત્પન્ન થતા આત્મજ્ઞાનની પ્રતીતિ પ્રયોજનની માફક સ્વતંત્રરૂપે છે આ જ્ઞાન કર્મના અધિકારની કારણતાને પ્રાપ્ત થતું નથી આ રીતે અમે પ્રતિ પાઠન કરીએ છીએ જેમકે એક કંતુનું જ્ઞાન અન્ય કંતુના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું નથી તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ બાણી લેવું (૧૨)

શિષ્ય:-પણ “નિયમાત્ત (પ્રાં સં ૩; ૪,૭) નિયમથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યા કર્મના શેષરૂપે છે” આમ જે કહ્યું છે, તેને વિશે આપ શુ ખુલાસો કરો છો ?

ગુરુ:-જે જે કાંઈ નિયમવિધિ છે, તે સામાન્ય છે, જેથી અધિકારીને કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા હોતી નથી. આ જ હેતુને લઈ ૧૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧૩ મું.

નિયમ વિધિમાં વિશેષતાનો અભાવ

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:-નિયમનું જે વિધાન છે, તેમાં વિશેષતાનો અભાવ છે. માટે વિદ્યાનને કોઈપણ પ્રકારની વિશેષતા રહેતી નથી. (૧૩)

ટીકા-ગુરુ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેત્ (ઈં ૨) આ લોકમાં અગ્નિહોત્ર કર્મ કરતા રહીને ભવવાની ઇચ્છા રાખવી” આ શ્રુતિમાં જે નિયમનું વિધાન કરેલ છે, તેમાં વિદ્યાનના સંબંધી કાંઈ વિશેષતા કહી નથી. માટે નિયમનું જે વિધાન છે, તે કોઈપણ રીતના વિશેષભાવથી રહિત છે. (૧૩)

ગુરુ:-અથવા તો એમ કહી શકાય કે, કર્મનું જે વિધાન કર્યું છે, તે વિધાની સ્તુતિ અર્થે છે. આ જ બાબત ૧૪ મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧૪ મું.
વિધાની સ્તુતિ માટે કર્મનું જ્ઞાન.

સ્તુતયેજ્ઞમતિર્વા ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ:-અથવા તો વિધાની સ્તુતિને માટે કર્મનું અનુજ્ઞાન છે. (૧૪)

ટીકા-ગુરુ-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ (ઈં ૨) આ લોકને વિશે કર્મ કરતો જ”. આ સ્થળે બીજું વિશેષ કહેવામાં આવ્યું છે. જો કે વિષય જોતાં અહીં વિદ્યાનને જ કર્મ કરવાનું કહ્યું છે, એમ સંબંધ છે; છતાં વિધાની સ્તુતિ માટે આ કર્મનું જ્ઞાન છે, એમ જાણવું. કારણ કે આગળપર કહ્યું છે કે, “ન કર્મ તિયતે નરે (ઈં ૨) કર્મનું લેખન વિદ્યાનને હોતું નથી.” આ સર્વનો સાર એ છે કે, ભવતાં સૂધી કર્મ કરવા છતાં વિદ્યાન પુરૂષને કર્મ લેખાયમાન થતું નથી કારણ કે તેનામાં વિદ્યાનું બળ હોય છે. આ રીતે વિધાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. (૧૪)

ગુરુ:-વળી કેટલીક શાખાવાળાઓ એમ માને છે કે, જો કે પ્રજાદિમાં પ્રયોજનનો વિદ્યાનને અભાવ છે, છતાં ઇચ્છા માત્રવટે તે કર્મ કરે છે. આ જ બાબત ૧૫ મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે,-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧૫ મું.

કર્મનું પ્રયોજન ઇચ્છા.

કામકારેણ ચૈકે ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ:-કેટલીક શાખાવાળાઓ એમ માને છે કે, ઇચ્છા માત્રવટે વિદ્યાન કર્મ કરે છે. (૧૫)

૦ ટીકા-શુરુ-વિદ્યારૂપી ફળ જેમણે પ્રત્યક્ષ કર્યું છે, એવા કેટલાક વિદ્વાનોને બ્રહ્મવિદ્યાનો આશ્રય હોવાથી તેઓ અન્ય ફળના સાધનવાળા પ્રજા આદિમા કોઈ પણ રીતના પ્રયોજનનો અભાવ દર્શાવે છે વાજસનેયી શાખાવાળાઓ એમ કહે છે કે, ઈન્દ્રા માત્રવડે જ પ્રગટિ કર્મમા પ્રયોજન હોય છે જેમકે, “एतद्व स्म वै तत्पूर्वं विद्वांस प्रजा न कामयते किं प्रजया करिष्यामो येवा नोऽयमात्माऽयं लोक (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) અર્થ-કારણ એ છે કે, પૂર્વના વિદ્વાનો પ્રજાની કામના નહોતા રાખતા કારણ કે તેઓનું વિચારવું એમ હતું કે, પ્રજાવડે અમે શું કરવાના હતા? જેઓને અમારી માફક આત્મા એ જ પરમ આશ્રયરૂપ છે, તેઓ એવણાનો ત્યાગ કર્યો પછી ભિક્ષા વૃત્તિને ગ્રહણ કરે છે” વળી વિદ્યાનું ફળ અનુભવાત્મક છે પણ કર્મના ફળની માફક અન્ય કાળે થનાર હોતું નથી, એમ વાર વાર અમે કહ્યું છે આથી પણ બ્રહ્મવિદ્યાનું કર્મશેષપણું નથી તેમ જ બ્રહ્મવિદ્યાના સબધી ફળશ્રુતિ પ્રયોજન વિનાની છે, એમ માનવું પણ શક્ય નથી (૧૫)

શુરુ-હું અસુકે કર્મનો કર્તા છું, આ રીતે જીવને જે ગ્રહકાર થાય છે, તેનો પણ બ્રહ્મવિદ્યાવડે નાશ થાય છે આ જ હેતુથી ૧૬મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧૬ મું
બ્રહ્મવિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ

ઉપમર્દે ચ

સૂત્રાર્થ-બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી અવિદ્યાકૃત કારક આદિનો નાશ થાય છે

ટીકા-શુરુ-વળી શ્રુતિ એમ કહે છે કે, કર્મના અધિકારવિશે પ્રયોજનવાળા, ક્રિયા, કારક તથા ફળના લક્ષણવાળા અવિદ્યાથી થયેલ સર્વ પ્રપચનો પણ વિદ્યાના બળથી નાશ થાય છે જેમકે કહ્યું છે કે, “यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन क पश्येत्तत्त्वेन क जिघ्रेत् (બૃ૦ ૨, ૪, ૧૪) અર્થ-વિદ્યાવસ્થામા તે સર્વને આત્મારૂપે જૂલો છે શાવડે શી વસ્તુને તે મમયે જૂલો? શા વડે શી વસ્તુને સુધે?” જેને કર્મના અધિકારની સિદ્ધિની આકાંક્ષા નથી, એવા મનુષ્યને વેદાંતમા દર્શાવેલ આત્મ જ્ઞાન પૂર્વે જ કર્મના અધિકારનો નાશ જ હોય છે આમ હોવાથી પણ બ્રહ્મ વિદ્યાનું સ્વતત્રપણું છે (૧૬)

૨ શિષ્ય-ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યાની સ્થિતિ કયા આશ્રમમા રહેલી છે?

શુરુ-બ્રહ્મવિદ્યાની સ્થિતિ સન્યસ્તા-વસ્થામા દર્શાવી છે શ્રુતિમા પણ આ પ્રમાણેનું પ્રમાણ છે આજ હેતુથી ૧૭મા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૧૭ મું.
બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી કોણ?

ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ॥૧૭॥

સૂત્રાર્થ-બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ સન્યસ્ત આશ્રમોમા છે, કારણ કે શ્રુતિમા આ આશ્રમમા જ બ્રહ્મવિદ્યા દર્શાવી છે (૧૭)

ટીકા-શુરુ-શ્રુતિમા કહ્યું છે કે, સન્યસ્ત આશ્રમોમા જ બ્રહ્મવિદ્યા રહેલી છે આ આશ્રમમા બ્રહ્મવિદ્યા, એ કર્મના અગરૂપે છે, એમ પ્રાપ્ત થતું નથી કારણ

કે કર્મનો અભાવ છે. સંન્યસ્ત આશ્રમવાળાઓને અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક કર્મો હોતાં નથી.

શિષ્ય:-સંન્યસ્તના આશ્રમોનું નિરૂપણ શ્રુતિમાં નથી.

ગુરુ:-જો કે નિરૂપણ નથી, તેમ છતાં તેનું જ્ઞાન શ્રુતિવચનોવડે થઈ શકે છે. જેમકે, “ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ (છાં ૨, ૨૩, ૧) યે ચેમેડરણ્યે શ્રદ્ધા તપ ઇત્યુપાસતે (છાં ૫, ૧૦, ૧), તપઃશ્રદ્ધેયે ક્ષુપવસન્ચરણ્યે (મું ૧, ૨, ૧૧),” એતમેષ પ્રવાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ (બૃ ૦૪, ૪, ૨૨), મહાવયદિવ પ્રવજેદ (બા ૦ ૪) ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે. આ જેઓ અરણ્યમાં રહી શ્રદ્ધા તથા તપની ઉપાસના કરે છે. સંન્યાસીઓ અરણ્યમાં રહી તપ તથા શ્રદ્ધાનું સેવન કરે છે. આત્મસાક્ષાત્કારની કામનાવાળા સંન્યાસીઓ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરે છે. બ્રહ્મચર્ય થઈ રહ્યા પછી તરત જ સંન્યસ્ત લેવું.” જેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેમ જ જેઓએ પ્રાપ્ત નથી કર્યો, જેઓએ ત્રણ પ્રકારનાં ઋણો અદા કર્યાં છે, તેમ જ જેઓએ ત્રણ પ્રકારનાં ઋણો અદા નથી કર્યાં, આ સર્વ મનુષ્યોને સંન્યસ્તપણું શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વ કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતંત્રરૂપે છે. (૧૭)

શિષ્ય:-ત્યારે શું અન્ય આશ્રમો નકામા છે ?

ગુરુ:-ના, જેમિનિ આચાર્ય એમ માને છે કે, દરેક આશ્રમમાં મોક્ષરૂપ અર્થથી ભિન્ન અન્ય પ્રયોજન સિદ્ધ કર-

વાનું તાત્પર્ય રહે છે. માટે અન્ય આશ્રમોનો સમાવેશ સંન્યસ્તાશ્રમમાં થાય છે. શ્રુતિ અન્ય આશ્રમોની નિંદા કરે છે. તેનું કારણ એ કે, મોક્ષરૂપ પ્રયોજનવાળા તે આશ્રમો નથી. આ જ હેતુથી ૧૮ મા સત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ બું-સૂત્ર ૧૮ મું.

પ્રથમના ત્રણ આશ્રમની નિકૃષ્ટતા.

પરામર્શ જૈમિનિરચોદના ચાપવદતિ
હિ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-જૈમિની નામના આચાર્ય સંન્યસ્ત આશ્રમમાં અન્ય આશ્રમોનો સમાવેશ કરે છે. શ્રુતિ અન્ય આશ્રમોનો અપવાદ કરે છે, માટે તે મોક્ષાર્થરૂપ પ્રેરણાથી રહિત છે. (૧૮)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ (છાં ૨, ૨૩, ૧) અર્થ:- ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે.” છત્યાદિ સંન્યસ્ત આશ્રમોના સદ્ભાવને લઈને જે શબ્દો કહેવાયલા છે, તે શબ્દો સદ્ભાવનું પ્રતિપાદન કરી શકતા નથી. કારણ કે જૈમિનિ આચાર્ય એમ માને છે કે, આ આશ્રમમાં અન્ય આશ્રમોનો સમાવેશ છે, પણ વિધિ નથી.

શિષ્ય:-આમ માનવાનું શું કારણ ?

ગુરુ:-આ સ્થળે શ્રુતિમાં જે સાત લિંગો અર્થાત સૂચનાઓ છે, તેમાંનો એક પણ પ્રેરણા કરનારો શબ્દ અન્ય આશ્રમસંબંધી નથી. પણ દરેકમાં અન્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાનું તાત્પર્ય નેવામાં આવે છે. ધર્મના ત્રણ વિભાગો

છે, યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન “વળી યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન મળી પ્રથમ વિભાગ, તપ એ બીજો વિભાગ તથા બ્રહ્મચારીએ આચાર્યના ઘરમાં રહેવું, એ તૃતીય વિભાગ છે. જેઓ આ ધર્મોને પાળે છે, તેઓ બ્રહ્મલોકને પામે છે.” આ રીતે પરામર્શ કર્યું છે કે, આ આશ્રમોત્તર કળ આલ્પતિક ભાવથી રહિત છે, પણ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યપણાથી આલ્પતિક ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. જેમકે, “બ્રહ્મસત્ત્વોઽમૃતત્વમેતિ (છાં ૨, ૨૩, ૧) બ્રહ્મસંસ્થ અર્થાત્ બ્રહ્મના જ પર આસ્થાવાળા કેવળ અમૃત ભાવને પામે છે”

શિષ્ય:-જો કે આ આશ્રમોનો સંન્યસ્તમાં પરામર્શ છે, છતાં તે આશ્રમો પાળવા યોગ્ય છે.

ગુરુ-હા, તે પાળવા યોગ્ય છે. તેની કોણ ના કહે છે? પણ આ આશ્રમોત્તર નિરૂપણ સ્મૃતિ તથા આચાર શાસ્ત્રવડે કરેલ છે, પણ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિવડે નહિ. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ શ્રુતિનો બાધ આવવાથી આ આશ્રમો આદરવા યોગ્ય નથી, આ રીતનો નિશ્ચય થશે અથવા તો આ આશ્રમો સત્ય પ્રયોજન વિનાના થશે.

શિષ્ય:-ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનો સમાવેશ ઉર્ધ્વરેત આશ્રમની સાથે જ કર્યો છે, જેમકે યજ્ઞ, અધ્યયન તથા દાન આ પ્રથમ વિભાગ છે.

ગુરુ:-જો કે આમ છે ખરું, પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોત્તર વિધાન ગૃહસ્થા-

શ્રમને લઈને છે. આ રીતોત્તર તે આશ્રમોત્તર અસ્તિત્વ શ્રુતિવિશે પ્રસિદ્ધ છે. માટે જે કાંઈ અન્ય આશ્રમનો ઉપસંહાર કર્યો છે, તે સ્તુતિને લીધે છે, પણ મુખ્ય પ્રેરણાને માટે અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કારને માટે નહિ વળી પ્રત્યક્ષ રીતે શ્રુતિ અન્ય આશ્રમોની નિંદા કરે છે. જેમકે, “વીરહા વા એવ દેવાના ચોડમિમુદ્ધાસયતે, બાચાર્યાય પ્રિય ધનમાહત્ય પ્રજાતન્તુ મા વ્યવચ્છેત્સી:(તૈં ૧, ૧૧, ૧) નાપુત્રસ્ય લોકોઽસ્તીતિ તત્સર્વે પશવો વિદુઃ અર્થ:-જે અગ્નિની ઉપાસના નથી કરતો, તેનો અગ્નિ નાશ કરે છે. આચાર્યને યથેચ્છ ધન આપ. ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ માંડી પ્રબળના વિસ્તારનો નાશ મા કર. પુત્ર રહિતને કોઈ લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આ બાબત સર્વ પશુઓ જાણે છે.” કહ્યું છે કે, “યે ચેમેઽરણ્યે શ્રદ્ધા તપ ઇત્યુપાસતે (છાં ૫, ૧૦, ૧) તપઃશ્રદ્ધે યે હ્યુપવસન્ત્યરણ્યે (મું ૧, ૨, ૧૧) જેઓ અરણ્યવિશે શ્રદ્ધા-પુરસર તપની ઉપાસના કરે છે. ભિક્ષા-વૃત્તિને અનુસરનારા જે વાનપ્રસ્થાશ્રમી તથા જ્ઞાનવાન પુરૂષો ચોતાની ઇન્દ્રિયોત્તર દમન કરી તપ તથા શ્રદ્ધાને અરણ્યમાં સેવે છે.” આ રીતે દેવયાન માર્ગ સંબંધી ઉપદેશ છે, પણ અન્ય આશ્રમ સંબંધી ઉપદેશ નથી. વળી સંશયાત્મક અન્ય આશ્રમોત્તર નિરૂપણ નીચલી શ્રુતિમાં છે. જેમકે, “તપ એવ દ્વિતીય (છાં ૨, ૨૩, ૧) તપ એ દ્વિતીય ભાગ છે.” વળી કહ્યું છે કે, “એતમેવ પ્રવ્રાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવ્રજન્તિ (ભૂં ૪, ૪, ૨૨) આત્મસાક્ષાત્કારની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસીઓ સર્વ પ્રકારના કર્મોનો ત્યાગ કરે છે.” આ જે કહ્યું છે,

તે બ્રહ્મલોકની સ્તુતિના સંબધમાં છે, પણ સંન્યાસાશ્રમના વિધિરૂપે આ નિરૂપણ નથી.

શિષ્ય:—“બ્રહ્મચર્યમાંથી સંન્યસ્તાશ્રમમાં જવું જોઈએ” આ રીતે રપદ તથા પ્રત્યક્ષ સંન્યસ્તનું વિધાન જાણાલોપનિપદમાં કહેલ છે.

શુરુ:—હા, તેમાં તે પ્રમાણે નિરૂપણ કરેલ છે. પણ આ શ્રુતિ મૂકી દઈને બીજી બીજી શ્રુતિમાં ઉપર કહેવા પ્રમાણેનો જ વિચાર છે, એમ જાણવું. (૧૮)

શુરુ:—સંન્યસ્ત સિવાયના બીજા જે કોઈ આશ્રમો છે, તે આચરવા યોગ્ય છે, આમ બાદરાયણ મુનિનું મત છે. આ જ પ્રમાણે ૧૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૧૯ મું.

બાદરાયણ મુનિનો મત.

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ:—સંન્યસ્ત સિવાયના અન્ય આશ્રમો આચરવા યોગ્ય છે, એમ બાદરાયણ મુનિનું માનવું થાય છે. કારણ કે શ્રુતિ તે રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૯)

ટીકા:—શુરુ:—અન્ય આશ્રમ આચરવા યોગ્ય છે, એમ બાદરાયણ નામના આચાર્ય માને છે. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, માટે તેથી ભિન્ન રીતે અન્ય આશ્રમ પાળવા યોગ્ય છે, આ રીતનો અધિકાર સિદ્ધ થતો નથી. આથી સર્વ વિચારનું નિવારણ થાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમની માફક અન્ય આશ્રમની

પણ જેને ઇચ્છા ન હોય, તેણે સંન્યસ્ત પાળવો, એ રીતના વિચારવડે નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—આમ કહેવાનું શું કારણ ?

શુરુ:—આ રીતના તાત્પર્યની શ્રુતિ છે. ગૃહસ્થાશ્રમના નિરૂપણ સાથે અન્ય આશ્રમનો પણ સમાવેશ કરવાવાળી શ્રુતિ જોવામાં આવે છે. જેમકે “ત્રયો ધર્મસ્કન્ધાઃ (છાં.૨,૨૩,૧) ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે.” આ રીતે જેમ એક શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો સમાવેશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે અન્ય આશ્રમધર્મોનો પણ સમાવેશ થાય છે, એમ જાણવું. દૃષ્ટાંત તરીકે, એક શાસ્ત્રમાં ઉપવીત સંસ્કાર વિધિનું નિરૂપણ કરેલ હોવાથી તેમાં નિવીત તથા પ્રાચીનાવીતનો સમાવેશ થાય છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમના નિરૂપણથી અન્ય આશ્રમનું વિધાન પણ જાણી લેવું. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रमज्जन्ति (શુ. ૪, ૪, ૨૨) આત્મલોકની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસીઓ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરે છે.” આ વેદના વચનવડે પરિત્રાજકના ધર્મનું નિરૂપણ છે. વળી “ये चेमेऽरण्ये ब्रह्मा तप इत्युपासते (છાં. ૫, ૧૦, ૧) જેઓ અરણ્યમાં શ્રદ્ધાપુરૂષ તપની ઉપાસના કરે છે.” આમાં પચાગ્નિ વિદ્યાવડે વાનપ્રસ્થનું વિધાન છે. વળી કહ્યું છે કે, “तप एव द्वितीयः

* ઉપવીત:—કાળા ખભા પર રહેલું તથા જમણા પાસાને વ્યાપેલું જનોઠ તે ઉપવીત. નિવીત—જમણા ખભા પર રહેલ તથા કાળા ખભાને વ્યાપેલ તે નિવીત. પ્રાચીનાવીત:—કેનજ કંદમા રહેલ જનોઠ તે પ્રાચીનાવીત.

(છાંન્દ, ૨૩, ૧), તપ એ ધર્મના ધીન્ત વિભાગરૂપે છે” અહીં અન્ય આશ્રમનું નિરૂપણ સદેહાત્મક છે, એમ જે કહ્યું છે તે દોષ નથી કારણ કે નિશ્ચયના કારણે આમા અસ્તિત્વ છે જેમકે “ત્રયોધર્મસ્કથા” આ શ્રુતિવડે ધર્મનો વિભાગ ત્રણરૂપે છે, એ રીતનો નિશ્ચય કયો છે. વળી યજ્ઞાદિ અનેક ધર્મો કે જેની ઉત્પત્તિ આ ત્રણ ધર્મવિશે નથી તથા આત્મ સંબંધથી જે કિત્ત છે, તેનો સમાવેશ આ ત્રણ ધર્મવિભાગવિશે થતો નથી અહીં યજ્ઞાદિના વિધાનરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમનું નિરૂપણ એક ધર્મસ્કથરૂપે છે. વળી બ્રહ્મચારીરૂપ ધર્મસ્કથ, એ તો સ્પષ્ટ આશ્રમનું વિધાન છે તો પછી તપના વિધાનવડે તપ જેમા યુગ્મ્ય છે, એવા આશ્રમ સિવાય કયું અન્ય તપ-વિધાન ધર્મસ્કથરૂપે માનવું જોઈએ? “યેચ્ચેજ્ઞાત્યે (છાંન્દ, ૧૦, ૧) જેઓ ૨૧ સ્વયંભાં રહી.” આમા અરણ્યનું વિધાન હોવાથી બ્રહ્મ તથા તપવડે કોઈ આશ્રમનો જ સ્વીકાર છે. માટે ધીન્ત આશ્રમનો પરામર્શ થવા છતાં અન્ય આશ્રમો આચરવા યોગ્ય છે. (૧૯)

શિષ્ય-અન્ય આશ્રમોનો પરામર્શ શ્રુતિ એક બાબતે કરે છે, તેમજ આપ કહો છો કે, અન્ય આશ્રમો અનુષ્ટેય છે તે એક બાબત એકરૂપે કેવી રીતે થઈ શકે?

શુરુ-આમ એક વાક્યતા નહિ થવાથી અન્ય આશ્રમોના પરામર્શવાળી શ્રુતિ વિધિરૂપે છે, એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. જેમ પિતૃહોમમા હવિની નીચે

સમિધને લઈને જણ, આમ કહેવાથી દેવહોમમા સરવાના દંડની ઉપર મમિ ધને ધારણ કરવાનો વિધિ સિદ્ધ થાય છે. તેમ આ સ્થળે પણ અન્ય આશ્રમના પરામર્શવાળી જે શ્રુતિ છે, તે વિધિરૂપે જાણવી આ જ પ્રમાણે નીચલા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૨ જ્ઞ-સૂત્ર ૨૦ મું.
પરામર્શવાળી શ્રુતિ વિધિરૂપે.

વિધિર્વા ધારણવત્ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ-ધ્યાનજીની માફક અન્ય આશ્રમોના પરામર્શ વિધિરૂપે છે (૨૯)

ટીકા-શુરુ-અથવા તો અન્ય આશ્રમનો વિધિ છે, પણ કેવળ પરામર્શ નથી.

શિષ્ય-વિધિ સ્વીકારવાથી શ્રુતિમાં જે એકવાક્યતા છે, તેના જ્ઞાનને બાધ આવશે વળી આ સ્થળે પુણ્ય હોકના દેવવાળા ધર્મના ત્રણ વિભાગો છે, આ રીતની એક વાક્યતાનું જ્ઞાન થાય છે તથા બ્રહ્મસંસ્થપણુ અર્થાત બ્રહ્મનેવિશે સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિતિ, અમૃતત્વના દેખરૂપે છે

શુરુ-હા, તેમ છે ખરું. પણ એક વાક્યતાના જ્ઞાનનો ત્યાગ કરી વિધિનો જ સ્વીકાર કરવો વધારે મારો છે કારણ કે અન્ય આશ્રમોની પૂર્વસિદ્ધિ નથી, તેમ જ આ સ્થળે અન્ય વિધિ જોવામાં આવતો નથી વળી અન્ય આશ્રમોનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ રીતે દહેલ છે એ સર્વ કારણોને લીધે શુણુ તુવાદની કલ્પનાનું અગ્નિત્વ હોવાથી એક વાક્યતાની યોગતા

વિધુભિન્ન મહા બુદ્ધિમાન છે. માટે પ્રથમના ત્રણ આશ્રમવાળાઓ પુણ્યલોકને પામવાવાળા છે તથા પરિવ્રાજ અમૃત લાવને પામવાવાળો છે.

શિષ્ય-બ્રહ્મસંસ્થ શબ્દની યોગમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેનો સંલવ સર્વ આશ્રમને વિશે છે, તો પછી પરિવ્રાજકમાં જ તેનો સમાવેશ કેવી રીતે થાય? વળી રૂઢિનો સ્વીકાર કરવાથી દરેક આશ્રમમાં અમૃતલાવની પ્રાપ્તિ થવાથી, જ્ઞાનના મિથ્યાપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

ગુરુ-આ સંબંધી હું કહું, તે સંલગ્ન. બ્રહ્મસંસ્થનો અર્થ એ થાય છે કે, બ્રહ્મમાં પરિસમાપ્તિ થવી. અર્થાત્ અન્ય કોઈપણ વસ્તુનેવિશે વ્યાપાર પ્રવૃત્તિ નહિ, પણ બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ, તે બ્રહ્મસંસ્થ કહેવાય. આ બ્રહ્મસંસ્થનો સંલવ પ્રથમના ત્રણ આશ્રમ વિશે હોતો નથી કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પોતપોતાના આશ્રમમાં જે જે કર્મનું વિધાન કરેલ હોય, તે ન કરવાથી બાધ આવે છે. સંન્યસ્તવાળાને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આથી કર્મ ન કરવાના કારણથી કોઈ રીતનું પાપ લાગતું નથી. સંન્યાસના ધર્મરૂપે શમદમ આદિ છે. આ જ ધર્મ ધર્મ-સંસ્થપણાનું પોષણ કરે છે, પણ વિરોધી નથી. શમદમ આદિથી પોષણ કરાયેલ, સંન્યાસાશ્રમમાં વિધાન કરેલ જે કર્મ છે, તે બ્રહ્મનિષ્ઠત્વરૂપે છે. વળી યજ્ઞાદિ કર્મોનું વિધાન અન્ય આશ્રમવિશે છે. આ કર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તે આશ્રમને વિશે બાધ આવે છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,

“ન્યાસ इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यो-
चयत् (નારાં ૭૮) वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगायतयः शुद्धसत्त्वाः (મું ૩, ૨, ૬)
(નારાં ૧, ૨, ૩) (કૈવલ્ય ૩) संन्यास
એ બ્રહ્મરૂપે છે. કારણ કે બ્રહ્મા પરરૂપે છે. અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભ પરરૂપે છે. આ તપરૂપ કર્મો અપકૃષ્ટ છે, પણ સર્વ કર્મનો સંન્યાસ, એ જ ઉત્કૃષ્ટ છે. વેદાન્તથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજ્ઞાનના અર્થને જેઓએ સમ્યક્ પ્રકારે જાણ્યા છે, જેઓનું અંતઃકરણ કર્મત્યાગ તથા યોગ અર્થાત્ બ્રહ્મ-નિષ્ઠાવડે શુદ્ધ થયું છે, તેવા સર્વ યતિઓ અમૃતલાવને પામે છે.” વળી સ્મૃતિઓમાં પણ કહ્યું છે કે, “तद्ब्रह्मयस्तदात्मानस्तन्निष्ठा-
स्तत्परायणा (ગી ૫, ૧૭) આ પરબ્રહ્મને વિશે જેવી બુદ્ધિ છે, આ પરબ્રહ્મ જેના આત્મારૂપે છે, આ પરબ્રહ્મમાં જેની નિષ્ઠા છે તથા આ પરબ્રહ્મ જેના આશ્રયરૂપે છે, તે જ પુરૂષ મોક્ષને પામે છે.” આ સર્વ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓ બ્રહ્મસંસ્થ-વાળાને કર્મનો અલાવ દર્શાવે છે. માટે પરિવ્રાજકને પોતાના આશ્રમના અનુષ્ઠાનથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી જ્ઞાનના અનર્થ થવારૂપ દોષની તેને પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે અન્ય આશ્રમોના પરામર્શ છે, છતાં સંન્યસ્તપણું એ જ બ્રહ્મસંસ્થપણાનું લક્ષણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. અન્ય આશ્રમનું વિધાન કરનારી જાળાલી જે શ્રુતિ છે, તેની દરકાર રાખ્યા વિના આચાર્યે આ વિચાર પ્રવ-તાવ્યો છે. વળી અન્ય આશ્રમનું વિધાન કરનારી પણ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિઓ છે. જેમકે,

“વ્રત્તચર્ય પરિસમાપ્ય ગૃહી મહેદ્ગૃહી મૃત્વા વની મહેદ્ગૃહીમૃત્વા પ્રનજેત્ । વદિ વેતરથા વ્રત્તચર્યદિવ પ્રનજેદ્ ગૃહાદ્વા વનાદ્વા (જા૦ ૪) પ્રદ્વચર્ય સમાપ્ત કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો. ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમ પાળવો, વાનપ્રસ્થ પછી સંન્યસ્ત લેવું. અથવા તો ખીજી રીતે પ્રદ્વચર્યમાંથી જ સંન્યસ્ત લેવું, ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી થવું અથવા વાનપ્રસ્થમાંથી થવું. ” આ શ્રુતિ જે અધિકારથી રહિત છે, તેનો વિષય કરવાવાળી નથી. કારણ શ્રુતિમાં જે આ કહ્યું છે, તે સામાન્ય રીતે કહ્યું છે. પણ અધિકારથી જેઓ રહિત છે, તેઓના સંબંધમાં જૂદું વિધાન છે. જેમકે, “અથ પુનરવતી વાડવતી વા સ્નાતકો વાડસ્નાતકો વોત્સનાગ્નિરનગ્નિનો વા (જા૦ ૪) વ્રતીએ, અથવા આત્રતીએ, સ્નાતકે અથવા અસ્નાતકે, અગ્નિની ઉપાસનાવાળાએ કે અગ્નિનું નહિ સેવન કરનારાએ સંન્યસ્ત લેવું. ” વળી સંન્યસ્તપણું એ પ્રદ્વચર્યનાની પરિપક્વતાનું અંગ છે. આથી જે અધિકારથી રહિત છે, તેને લાગુ પડતું નથી. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “અથ પરિવ્રાટ્વિવર્ગનાસા મુજોપરિગ્રહ. શુચિરોદી મૈક્ષાણો વ્રહ્મભૂયાય ભવતિ (જા૦ ૫) જેનું વસ્ત્ર વિવર્ણ છે, જેણે મુંડન કરાવ્યું છે, જે પરિગ્રહણથી રહિત, પવિત્ર, દ્રોહથી રહિત તથા શિક્ષા ગ્રહણ કરનારાએ જે સંન્યાસી છે, તેને પ્રદ્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. માટે પ્રદ્વચર્યના આશ્રમે સિદ્ધ છે તથા પ્રદ્વવિદ્યાનું વિધાન પ્રદ્વચર્યની કહેલું છે. આ સર્વ કારણથી પ્રદ્વવિદ્યા સ્વતંત્ર છે. (૨૦)

શિષ્ય:-ઉદ્ગીથના અર્થવાળાં શ્રુતિ-વચનો સ્તુતિને અર્થે છે કે વિધિરૂપે છે ? હું એમ માનું છું કે, કર્મના અંગ તરીકે આ વાક્યો હોવાથી સ્તુતિઅર્થે છે.

ગુરુ:-ના, આ શ્રુતિવચનો પૂર્વ નહિ સિદ્ધ કરેલા અર્થનું વિધાન કરનારાં હોવાથી વિધિરૂપે છે. આ જ બાબત ૨૧ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે:-

અધિકરણ ૩ જી-સૂત્ર ૨૧ મું.

ઉદ્ગીથવાળાં વચનો વિધિરૂપે.

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ ચેન્નાપૂર્વત્વાત્

॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉદ્ગીથના અર્થવાળાં શ્રુતિ-વચનો કર્મના અંગ તરીકે ગ્રહણ કરાવ્યાં હોવાથી તેઓ સ્તુતિ અર્થે છે, એમ કહેશે તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે પૂર્વ-સિદ્ધ અર્થનું તેઓ પ્રતિપાદન નહિ કરનારાં હોવાથી વિધિરૂપે છે. (૨૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,

“સ एव रसाना रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदु-
द्गीथः (જા૦ ૧, ૧, ૩) इयमेवमग्नि साम (જા૦ ૧,
૬, ૧) अथ वाव लोक एषोमिधितः । तदिदमेयो-
वमयमिवेव पृथिवी अर्थ:-જે ઉદ્ગીથ છે તે આ રસોના રસમયરૂપે, પરમરૂપે, પર-માત્માના સ્થાનરૂપે તથા અષ્ટમરૂપે છે. આ જ પૃથિવી ઋત્નરૂપે છે. અરેખર આ લોક અગ્નિવડે થયેલો છે. તે જ ઉકથ સ્વરૂપે છે. જે પૃથ્વીરૂપે છે તે જ ઉકથ સ્વરૂપે છે. ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉદ્ગીથા-દિની સ્તુતિ માટે છે કે ઉપાસનાને લીધે

છે ? આ રીતનો મને મંશ્ય થાય છે. માર્ મ્હાનવું તો એવું છે કે, તે સ્તુતિ અર્થે છે. કાગ્ણ્ય કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, તેઓ ઉદ્ગીથાદિરૂપ કર્મોગના ગ્રહણને લીધે છે. જેમકે, 'इयमेव जुहुरदित्य' કર્મ સ્વર્ગ લોક આદ્યનીય' આ પૃથ્વી જુહુરૂપ છે, આદિત્ય કર્મરૂપ છે તથા સ્વર્ગલોક આહવનીયસ્વ-રૂપ છે." આ જેમ જુહુ આદિની સ્તુતિ અર્થે કહેલ છે, તેમ આ સ્થળે પણ છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી આ શ્રુતિઓનું પ્રયોજન કેવળ સ્તુતિરૂપે નથી કાગ્ણ્ય કે આ શ્રુતિઓ અપૂર્વ અર્થનું પ્રતિપા-દન કરનારી છે આ શ્રુતિઓને વિધિરૂપે ગ્રહણ કરવાથી, અપૂર્વ અર્થનું પ્રતિપા-દન થાય છે પણ સ્તુતિ અર્થે આ શ્રુતિઓ ગ્રહણ કરવાથી અનર્થ થશે. કારણ કે પૂર્વ મીમાંસામાં કહ્યું છે કે, વિધિયુક્ત શબ્દને વાક્યરોપરૂપે પ્રતિ-પાદન કરવાથી સ્તુતિનું પ્રયોજન મિદ્ધ થાય છે. જેમ કે, "विधित्वा त्वेकवाक्यत्वा तत्तुल्यार्थेन विधीता स्युः" અર્થ:-વિધિવાક્યો-ની સાથે વેદાંતવાક્યોની એક વાક્યતા કરવાથી વિધિવાક્યો સ્તુતિરૂપે થઈ શકે છે." એક સ્થાનવિશે વિધાન કરેલ ઉદ્ગીથ આદિની સ્તુતિ અન્ય સ્થળ વિશે કવી હોય, પણ તે સ્તુતિ વાક્ય રોપભાવનું પ્રતિપાદન નહિ કરતી હોય તો મિથ્યા થવી જોઈએ. વળી જુહુ, પૃથ્વીરૂપે છે ઇત્યાદિ તો વિધિના ગમીપમાં જ કરા છે. મારે તેમાં વિપક્ષતા છે. મારે આ શ્રુતિઓ વિધિ રૂપે છે. (૨૧)

શિષ્ય:-ઉદ્ગીથાર્થક વાક્યો વિધ્યર્થક છે, તે સંબંધી બીજું પ્રમાણ હોય તો કહો ?

શુરુ:-આ શ્રુતિવચનો ઉપાસનાનું વિધાન કરનારી હોવાથી વિધિરૂપે છે. આ જ હેતુથી ૨૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ જુનું-સૂત્ર ૨૨ મું.

ઉદ્ગીથાદિ ઉપાસનામાટે.

માવશાવ્દાચ્ચ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ:-વળી વિધિ શબ્દ હોવાથી ઉદ્ગીથાર્થ શ્રુતિવચનો વિધ્યર્થક છે. (૨૨)

ટીકા: શુરુ:-"उद्गीथमुपासीत (બા. ૧, ૧, ૧) સામોપાસીત (બા. ૨, ૨, ૧) બહુવચનસ્મીતિ વિચાર અર્થ:-મનુષ્યે ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી જોઈએ. મનુષ્યે સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ. હું ઉગ્રસ્વરૂપે છું, એમ ધ્યાન કરવું જોઈએ." ઇત્યાદિ શ્રુતિનાં વચનોમાં સ્પષ્ટ રીતે વિધિનું નિરૂપણ છે. આ વચનો કેવળ સ્તુતિરૂપે હોય તો તેમાં મારે વાક્યો આવશે. વળી ન્યાયવે-તાઓ કહે છે કે, "कुर्यात् क्रियेत वर्तन मनेत् स्यादिति पचमग्र। एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियत निषिद्धाण्यम्" અર્થ:-કરવું જોઈએ, કરવામાં આવે છે, કરાવવું જોઈએ, થવું જોઈએ, હોવું જોઈએ, આ પાંચ વિધિનાં લક્ષણો છે, એમ સર્વ વેદમાં કહેવાયલું છે" સ્મૃતિકારો એમ કહે છે કે, લિંગ આદિના આ અર્થ અર્થ વિધિરૂપે છે. વળી શ્રુતિમાં દરેક પ્રકરણમાં ફળનું પણ નિરૂપણ કરેલ છે. જેમકે, "आपविता ह वै कामाना भवति (બા. ૧, ૧, ૭), ન જોયે વાનાના-

નસ્યેષ્ટે (છાં ૧, ૭, ૮), કલ્પન્તે હાસ્મે લોક્ષઃ
 ઋષ્યાશ્વાત્તાથ (છાં ૨, ૨, ૩) તે
 ખચીત કામનાઓની પ્રાપ્તિ કરવાવાળો
 થાય છે. આને ઝોળખી સામની રતુતિમાં
 ગાન કરે છે, તે સર્વ કામનાઓની સિદ્ધિ
 કરનાર થાય છે.” તે પુરુષને અધોલોક-
 થી માંડી ઉર્ધ્વ લોક સૂધીનો તથા ઉર્ધ્વ
 લોકથી લઈ અધોલોક સૂધીનો સર્વ-
 લોક લોચ્યરૂપે યઈ પડે છે.” માટે
 ઉગ્નીશાદિ રતુતિઓ ઉપાસનાના વિધિ-
 રૂપે છે. (૨૨)

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં જે આખ્યાનો છે, તે
 પારિપ્લવને માટે છે, એમ માફ મા-
 નવું છે. આપ આ સંખાધી શું કહો છો?

શુરુ:-ના, આ પારિપ્લવરૂપે યોજ-
 યલાં છે, માટે સર્વ આખ્યાનો પારિપ્લવ.
 રૂપે નથી. આ જ હેતુને લઈ ૨૩ મા
 સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૨૩ મું.

વેદાંતનાં આખ્યાનો શું વિદ્યા-

પ્રધાનરૂપે ?

પારિપ્લવાર્થાંતિત્તિ ચેન્ન વિશેષિતત્વાત્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ:-વેદાંતના આખ્યાનની શ્રુતિ-
 ઓ પારિપ્લવને અર્થે નથી. અમુક
 આખ્યાનો જ પારિપ્લવરૂપે નિરૂપિત
 થયેલાં છે. (૨૩)

* પારિપ્લવ:-અથમેષ યાગમા કુરંચ
 સહિત રાજને એસાડી તેની આગળ અર્ચ્યું
 પૈદિક આખ્યાનોનું નિરૂપણ કરે છે. આને પા-
 રિપ્લવ કહે છે.

ટીકા:-શિષ્ય:-અથ હ યાગવલ્ક્યસ્ય દ્વે
 માર્યે વમૂવર્તુર્મત્રેયી ચ વાત્યાયનોંચ (મૂં ૪, ૫, ૧)
 પ્રતર્દનો હ વે દૈવોદાસિરિન્દ્રસ્ય પ્રિયં ધામોપજગમ
 (કીં ૩, ૧) જાનશ્રુતિં પૌત્રાયણઃ શ્રદ્ધાદેવો વહુદાયી
 વહુપાન્ય આસ (છાં ૪, ૧, ૧) અર્થ:-યાગ-
 વલ્ક્ય મુનિને જે ઝીઓ હતી;-મૈત્રેયી
 તથા કાત્યાયની. દિવોદાસને પ્રતર્દન નામ-
 નો પુત્ર હતો. તે ઇન્દ્રના પ્રિય ધામપ્રતિ
 ગયો. પહેલાં પરેખર એક જનશ્રુતિના
 પુત્રનો પૌત્ર જનશ્રુતિ નામે રહેતો હતો.”
 વેદમાં આ રીતનાં જે આખ્યાનો કહેવા-
 યલાં છે, તે સંખાધી મને શંકા થાય છે.
 શું આ આખ્યાનો પારિપ્લવના પ્રયોજ-
 નને લઈને છે કે શું બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતિ-
 પાદનને અર્થે છે ? આખ્યાનરૂપી શ્રુતિઓ
 પારિપ્લવને અર્થે છે, એમ માફ માનવું
 છે. કારણ કે પારિપ્લવના સરખાં શ્રુતિમાં
 આ આખ્યાનો છે. પારિપ્લવમાં પણ આ-
 ખ્યાનતુજ નિરૂપણ કરેલ છે. માટે વેદાં-
 તનાં આ વચનો બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રધાનરૂપે
 ન હોવાં જોઈએ. જેમ મંત્રમાં કોઈક પદ
 પ્રયોજનવાળું હોવાથી તે પ્રયોગશેષ કહે-
 વાય છે, તેમ આ આખ્યાન પણ પ્રયોગ-
 શેષરૂપે છે.

શુરુ:-ના, તેમ નથી.

શિષ્ય:-ના. કહેવાતું શું કારણ ?

શુરુ:-પારિપ્લવનાં આખ્યાનો અમુક
 જ છે, એમ નિરૂપણ થયલું છે. તેમ
 “પારિપ્લવમાચક્ષીત હવે પારિપ્લવતું નિરૂ-
 પણ કરીશ,” એ રીતની શરૂઆત કરી કહ્યું
 છે કે, વિવસ્વાનનો પુત્ર મનુ નામે રાજા
 હતો. આ પ્રમાણે અમુક આખ્યાનો પારિ-

પ્રલવરૂપે નિરૂપિત થયેલાં છે. જો સર્વ આખ્યાન પારિપ્લવરૂપે હોત તો હું પારિપ્લવનું વ્યાખ્યાન કરીશ, એમ કહી અમુક વ્યાખ્યાન કરત નહિ માટે આખ્યાનયુક્ત શ્રુતિઓ પારિપ્લવને અર્થે નથી. (૨૩)

શિષ્ય:-પારિપ્લવરૂપે નથી, તેના સંબંધી બીજું કારણ હોય તો કહો ?

શુરુ-આ આખ્યાનોનો પ્રહ્લવિદ્યા સાથે સંબંધ હોવાથી તે પારિપ્લવરૂપે નથી. આ જ હેતુથી ૨૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ યુ-સૂત્ર ૨૪ મું.

આખ્યાનની પ્રહ્લવિદ્યા સાથે એકવાક્યતા.

તથા ચંકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥ ૨૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી આ આખ્યાનોનો એકવાક્યતારૂપ સંબંધ પ્રહ્લવિદ્યાસાથે છે. (૨૪)

ટીકા-શુરુ: આ આખ્યાનોનો પારિપ્લવ નેવિશે અભાવ છે, એમ સિદ્ધ થવાથી તથા આખ્યાનો પ્રહ્લવિદ્યાના સમીપમાં આવેલ હોવાથી, પ્રહ્લવિદ્યાનું જ પ્રતિપાદન કરવા માટે છે, એ જ ચોચ્ય છે. આ આખ્યાન તથા પ્રહ્લવિદ્યામાં એક વાક્યતારૂપી સંબંધ રહેલો છે. અર્થાત્ પ્રહ્લવિદ્યાવિશે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવા તેમ જ પ્રહ્લવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતી સહેલાઈથી થઈ જવા માટે સમીપમાં રહેલ પ્રહ્લવિદ્યા સાથે આખ્યાનોની એકવાક્યતા ભેવામાં આવે છે. જેમકે મેરેથી બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

“આત્મા વા બેર દ્રષ્ટવ્ય (બૃ૦ ૪,૫,૬) આત્માનો ખરેખર સાક્ષાત્કાર કરવો બેઠંએ.” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે પ્રહ્લવિદ્યાની આખ્યાન સાથે એકવાક્યતા ભેવામાં આવે છે. જેમકે પતર્જનના સંવાદમાં પણ કહ્યું છે કે, “પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા હું પ્રાણ પ્રજ્ઞાત્મારૂપે છું.” જનશ્રુતિના આખ્યાનમાં કહ્યું છે કે, ‘વાયુર્વાવ સર્વગ: (છાં ૪,૩,૧) વાયુ ખરેખર સર્વના નિદાનરૂપે છે.’ ઇત્યાદિ આખ્યાનની પ્રહ્લવિદ્યા સાથે એકવાક્યતા છે. જેમકે, “સ આત્મનો વપામુદલિદત્ત પ્રબળ પતિએ પોતાની વપાને હોમને માટે ઉદ્ધાર કર્યો” આ આખ્યાનો કર્મકાંડવાળી શ્રુતિમાં છે તથા તે આખ્યાનો સમીપમાં રહેલ વિધિની સ્તુતિ અર્થે છે. તેની માફક આખ્યાનના અગ્રધમાં પણ બંધાયું. માટે આ આખ્યાનનું તાત્પર્ય પારિપ્લવને અર્થે નથી. (૨૪)

શિષ્ય-પ્રહ્લવિદ્યા પોતાનું કૃણ ઉત્પન્ન કરવા માટે સહકારી તરીકે કર્મોની અપેક્ષા રાખે છે કે નહિ ?

શુરુ-ના, પ્રહ્લવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરનારી મુક્તિને કર્મની જરા પણ અપેક્ષા નથી. આ જ હેતુને લઈ ૨૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૨૫ મું.

પ્રહ્લવિદ્યાને કર્મની અનપેક્ષા.

અતઃ પચ ચાગ્નોન્ધનાગ્નયંક્ષા ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-આથી જ અગ્નિને પ્રત્યક્ષ કરવારૂપ કર્મકાંડની પ્રહ્લવિદ્યા સાથે અનપેક્ષા છે. (૨૫)

ટીકા:-શુરુ:-કહ્યું છે કે, “પુરુષાર્થાનઃ
શબ્દાઃ (પ્રાં સૂં ૩,૪,૧) આ સૂત્રવડે
જે કે વ્યવધાન અર્થાત્ કર્મનો વિદ્યા સાથે
સંબંધી નથી, તેનો અટકાવ કરવામાં
આવ્યો છે, છતાં જો સભવ હોય તો
તેનો પરામર્શ ગત. શબ્દથી કયો છે.
આથી અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષાર્થના હેતુ-
રૂપે છે તેથી અગ્નિને પ્રગ્વલ કરવા
આદિ અગ્નિહોત્રવાળાં આત્મકર્મોની
બ્રહ્મવિદ્યાની અર્થસિદ્ધિમા જગપણ
અપેક્ષા હોતી નથી. આથી અધિક કહે-
વાની ઇચ્છાથી આ જ અધિકરણના
ફળનો હવે પછી ઉપસંહાર નીચલા સૂત્ર-
વડે થાય છે. (૨૫)

શિષ્ય:-આપ ઉપરના સૂત્ર કરતા
અધિક શું કહેવા માગો છો ?

શુરુ:-બ્રહ્મવિદ્યાના ફળની સિદ્ધિ માટે
આશ્રમકર્મોની અપેક્ષા નથી, પણ બ્રહ્મ-
વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સંબંધમા કર્મની
અપેક્ષા છે. આ જ હેતુથી ૨૬મા મુત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૨૬ મું.

બ્રહ્મવિદ્યાને ચિત્તશુદ્ધિપી અપેક્ષા
સત્ત્વપેક્ષા ચ યગાદિધ્યુતેરશ્વચલ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મવિદ્યાને સર્વ આશ્રમક-
ર્મોની અપેક્ષા છે. જેમ અશ્વને રથ જે ચ-
વામાં જ ભેડવામાં આવે છે, તેમ શુદ્ધિ
યજ્ઞાદિને વિદ્યાના સાધન તરીકે દર્શો
વે છે. (૨૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-શુ વિદ્યાને આશ્રમ
કર્મોની માથે તદ્દન જ અપેક્ષાનો અભાવ

છે કે કશ્ચેક અપેક્ષા છે ? આ સંબંધીના
વિચારમાં આપનો શું મત છે ? બ્રહ્મવિદ્યાની
અર્થસિદ્ધિમાં અગ્નિધન આદિ આશ્રમ
કર્મોની અપેક્ષાનો અભાવ છે. માટે મારું
માનવું તો એમ છે કે કર્મોની તદ્દન
અપેક્ષા બ્રહ્મવિદ્યામાં નથી.

શુરુ:-આથી જ આ સૂત્રમાં કહ્યું છે
કે, સર્વ આશ્રમકર્મોની બ્રહ્મવિદ્યાને અપેક્ષા
છે. અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાને સર્વ આશ્રમ-
કર્મોની અપેક્ષા છે તદ્દન અનપેક્ષા છે,
એમ નથી.

શિષ્ય:-આપ એકવાર એમ કહો છો
કે બ્રહ્મવિદ્યાને આશ્રમકર્મની અપેક્ષા
છે તથા એકવાર ના કહો છો. આ રીતે
વિરૂદ્ધ વચન બોલો છો.

શુરુ:-હું વિરૂદ્ધ વચન કહેતો નથી.
જે બ્રહ્મવિદ્યા ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે ફળની
સિદ્ધિના સંબંધમા કશાની અપેક્ષા
રાખતી નથી. પણ બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના
સંબંધમાં ફળની અપેક્ષા છે.

શિષ્ય:-એમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-યજ્ઞ આદિ સંબંધી જે શ્રુતિ
કહી છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, “તમેત વેદાનુવચનેન વ્રાત્રાગા વિચિ-
દિયન્તિ યેન દેવેન તપસાઽનાશયેન (યું ૪,૪,૨૦) વેદવચન પ્રમાણે બ્રાહ્મણો યજ્ઞ-
વડે, દાનવડે, તપવડે તથા સર્વ કામ-
નાઓત ૫૦ જય મેળવવાવડે બ્રહ્મને
જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે.” આ
રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના નાધનરૂપે યજ્ઞ અદિ
કર્મો દર્શાવ્યાં છે. બ્રહ્મવિદ્યાના નાથે

આ કર્મનો સંબંધ હોવાથી, કર્મ એ બ્રહ્મ-વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, ‘અથ યજ્ઞ ઇત્યાવશતેત્રદ્વાચર્ય મેનતત્ (છાં ૮, ૫, ૧) જેને યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ અર્થરૂપે છે.’ આ રથજે બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપ બ્રહ્મચર્યનો યજ્ઞાદિ સાથે સંબંધ કહ્યો છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, યજ્ઞાદિ કર્મો બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપે છે. વળી કહ્યું છે કે, “તર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાસિ સર્વાણિ ચ યદ્વદન્તિ । યદિચ્છન્તો ત્રદ્વાચર્ય ચન્તિ તત્તે પદ સમ્રહેણ ત્રવીમિ (કં ૨, ૧૫) સર્વ વેદો જે પદ્મનું અર્થાત્ પરબ્રહ્મનું પ્રતિ પાદન કરે છે, સર્વ કર્મો જે પરબ્રહ્મને ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મેળવાવે છે, જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓ બ્રહ્મ-અર્થ પાળે છે, તે પરબ્રહ્માત્મક પદને હું સંક્ષેપે કરી કહું છું.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, આશ્રમકર્મો બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપે છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “કપાયપતિ વર્ત્તાણિ જ્ઞાન તુ પરમા ગતિ વદાયે વર્મમિ” પદે તત્તો જ્ઞાન પ્રવર્ત્તને અર્થ— કર્મો પાપના નાશરૂપે છે. વળી જ્ઞાન પરમ ગતિરૂપે છે. કર્મવટે પ પનો બચારે નાશ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે.” મૂળમાં જે અશ્વત્થ કહ્યું છે, તે યોગ્યતાના સૂચન માટે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે યોગ્યતાના સળંગે અર્થને હળ ખેડવામાં નેડવામાં આવતો નથી, પણ રથની ખુસરીમાં નેડવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે આશ્રમકર્મોની અપેક્ષા વિદ્યાને ફળની મિદ્ધિ માટે નથી, પણ બ્રહ્મવિદ્યાની

ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જ કર્મની અપેક્ષા છે. (૨૬)

શિષ્ય:—હે ભગવન્ ! આ રીતે આપે મને બ્રહ્મવિદ્યાના બહિરંગ સાધનસંબંધી કહ્યું, પણ બ્રહ્મવિદ્યાનાં અંતરંગ સાધન કયા છે, તે આપ જણાવશો ?

ગુરુ:—બ્રહ્મવિદ્યાની ઇચ્છાવાળાએ શમદમ આદિ યુક્ત થવું જોઈએ. આત્મવિધાન બ્રહ્મવિદ્યાના અંગ તરીકે છે. માટે તે શમદમ આદિ અવશ્ય અંગીકાર કરવા જોઈએ. આ જ હેતુથી ૨૭ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૬ હું—સૂત્ર ૨૭ મું.

શમદમઆદિ બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપે.

શમદમાણુપેતઃ સ્યાત્તથાપિ તુ તદ્વિધેસ્ત-
વગતયા તેપામવદ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥૨૭॥

સૂત્રાર્થ:—યજ્ઞવટે નાણુવા ઇચ્છે છે, આ રીતની શ્રુતિ વિધિરૂપે નથી. તેમ છતાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસુએ શમદમ આદિ યુક્ત થવું જોઈએ. તેનું વિધાન વિદ્યાના અંગ તરીકે છે. માટે શમદમાદિ અવશ્ય પાળવા જોઈએ. (૨૭)

ટીકા:—ગુરુ—જો કોઈ એમ ધારે કે, યજ્ઞઆદિ વિદ્યાના સાધનરૂપે છે, પણ તે યોગ્ય નથી. કાગળ કે વિધિનો અભાવ છે. વળી “યતેન વિવિદિપન્તિ યજ્ઞવટે બ્રહ્મને નાણુવા ઇચ્છે છે.” આ શ્રુતિ કેવળ અનુવાદરૂપે છે તથા બ્રહ્મવિદ્યાની સ્તુતિ, એ જ એનું તાત્પર્ય છે. પણ તે શ્રુતિ યજ્ઞ આદિના વિધિનું સૂચન કર

શિષ્ય:-શું સર્વ પ્રકારના અન્નતું લક્ષણ કરવાનો વિધિ છે? જો તેમ કહીએ તો શાસ્ત્રને બાધ આવશે, તેનું કેમ?

ગુરુ:-પ્રાણ જવાની તૈયારી હોય, તેવેજ સમયે સર્વ પ્રકારના અન્નતું લક્ષણ કરવાની શ્રુતિમાં સંમતિ છે. આજ હેતુથી ૨૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ઉમ્-સૂત્ર ૨૮ મું.

શું લક્ષ્યાલક્ષ્યનો બાધ ખરો?

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્યયે તદ્દર્શનાત્

॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિમાં નિરૂપણ હોવાથી પ્રાણ જવાના સંકટ સમયે જ સર્વ અન્ન લક્ષ કરવાનો વિધિ છે. (૨૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પ્રાણસંવાદના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “ન હ વા एवंવિદિ કિંચનાનન્નં ભવતિ (છાં. ૫, ૨, ૧) પ્રાણતું અન્ન એતું-પ્રત્યક્ષ નામ છે. જે આ પ્રમાણે બાધ છે, તેવાને અલક્ષ્ય ખોરાક કાંઈ પણ રહેતો નથી.” તે જ પ્રમાણે વાજસનેયી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન હ વા અસ્થાનન્નં જગ્ધં ભવતિ નાનન્નં પ્રતિષ્ઠીતમ્ (ખૂં. ૬, ૧, ૧૪) જે કોઈ આ પ્રમાણે બાધ છે તેને કોઈ પણ પ્રકારનું અન્ન ખાય છે તે અલક્ષ્ય હોય છતાં લક્ષ્ય થાય છે. તેમજ તે નહિ પ્રતિષ્ઠિત કરવા યોગ્ય કોઈ પણ વસ્તુનો પ્રતિષ્ઠિત કરતો નથી.” આ રીતે પ્રાણના ઓળખનારને સર્વ લક્ષ્ય હોય છે, આ રીતનું તાત્પર્ય છે. શું સર્વ પ્રકારના અન્નતું લક્ષણ કરવા રૂપ અનુશા-

શય આદિ માફક વિદ્યાના અંગ રૂપે કહેવાયતી છે, અથવા તો શું સ્તુતિને લઈ આ કહેલું છે? આ રીતનો સંશય પ્રાપ્ત થવે માફક માનવું તો એમ છે કે, આ જે કહ્યું છે તે વિધિરૂપે છે. કારણ કે આ ઉપદેશ અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરનારો છે. માટે પ્રાણવિદ્યાનું જ્યાં નિરૂપણ છે, ત્યાંજ આ ઉપદેશ હોવાથી પ્રાણવિદ્યાના અંગ તરીકે નિયમની નિવૃત્તિનો આ ઉપદેશ છે.

ગુરુ:-જો તું એમ માનીશ તો લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્યના વિભાગવાળું જે શાસ્ત્ર છે. તેને વિશે દોષપ્રાપ્તિ થશે.

શિષ્ય:-તેમાં દોષપ્રાપ્તિ નહિ થશે. કારણ કે સામાન્ય તથા વિશેષ ભાવરૂપે બાધની પ્રાપ્તિ થશે. દ્વંદ્વોત્તરીકે પ્રાણ-હિંસાનો પ્રતિષેધ સામાન્યરૂપે છે તથા પશુ હિંસા વિધિ વિશેષ રૂપે છે, આ રીતનો બાધ આ સ્થળે પણ હોવો જોઈએ. વળી ન કોંચન પરિહેરત તદ્મતમ (છાં. ૨, ૧૩, ૨) તેણે સમાગમની આકાંક્ષાવાળી સ્ત્રીનો કદી ત્યાગ કરવો નહિ.” આ વામદેવ વિદ્યાના વિષયથી અર્થાત્ સર્વ સ્ત્રીના નહિ ત્યાગ કરવારૂપી વચન વડે સામાન્ય જે ગમ્યા-ગમ્ય વિભાગ શાસ્ત્ર, તેનો બાધ આવે છે.

ગુરુ:-આ સંબંધી હું કહું તે સાંભળ. સર્વ અન્નની અનુશાનો આ વિધિ નથી. કારણ કે આ સ્થળે વિધિવાચક કોઈ શબ્દ જોવામાં આવતો નથી. જેમકે, “ન હ વા एवंવિદિ કિંચનાનન્નં ભવતિ (છાં. ૫, ૨, ૧) આ રીતે બાળનારને અલક્ષ્ય ખોરાક કંઈ પણ રહેતો નથી.” આ

રીતે વર્તમાનકાળવાળો ઉપદેશ છે. જે કે વિધિનું જ્ઞાન નથી, છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ હોવાથી વિધિનું જ્ઞાન થવું યોગ્ય છે. વળી શ્વઆદિ પર્યંત પ્રાણુના અન્નરૂપે છે, આમ કહ્યા પછી કહ્યું છે કે, “નૈવવિદઃ મિચિદન્ન મમતિ આ રીતે જાણનારને કોઈ પણ અભક્ષ્ય હોતું નથી.” વળી શ્વ આદિ પર્યંતનું અન્ન મનુષ્યદેહે લક્ષણ કરવું યોગ્ય નથી. પણ આ સર્વ પ્રાણુના અન્નરૂપે થઈ શકે છે, એમ માનવું શક્ય છે. માટે પ્રાણુત્રિવિજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવામાટે આ અર્થવાદ છે, પણ સર્વઅન્નની અનુજ્ઞાનો આ વિધિ નથી. આના સંબંધમાં શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સર્વાનાનુમતિશ્ચ પ્રાણાયમે પ્રાણુસંકટ સમયે સર્વ પ્રકારના અન્નના લક્ષણવિશે સંમતિ છે.” પ્રાણુસંકટ સમયે અર્થાત્ મોટી આપત્તિમાં સર્વ પ્રકારના અન્નની ભક્ષ્યરૂપે અનુજ્ઞા છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, કષ્ટકારી અવસ્થામાં આકાશણ ઋષિની પ્રવૃત્તિ અભક્ષ્ય લક્ષણમાં હતી. જેમકે, બ્રાહ્મણ વાગમાં કહ્યું છે કે, “મટ્તચીહતેષુ કુરુષુ (છાં ૧, ૧૦, ૧) જ્યારે કરાના વરસાદથી અન્નનો નાશ થયો ત્યારે” આ વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે છે—એક સમય પર આકાશણ ઋષિને આપત્તિ આવી પડી, ત્યારે હસ્તીપાલકે અર્ધા ખાધેલા માખ તેણે પોતે ખાધા. આ ઉચિત્ત અન્ન ખાવાના દોષના પરિહારરૂપે તેણે કહ્યું. તેણે નીચે પ્રમાણે કારણ કહ્યું:—“હું જે નહિ લક્ષણ કરત તો હવત નહિ. વળી

‘વામો મ હ્વપાતમ (છાં ૧, ૧૦, ૧૪) મને જળનું પાન યથેચ્છ મળે છે.” ત્યાર બાદ બીજે દિવસે પોતે તેમ જ પારકાએ ઉચિત્ત કરેલા નિંદ્ય એવા અહનના દાણા ખાધા. આ પ્રમાણે તદન ઉચિત્ત તથા નિંદ્ય વસ્તુનું લક્ષણને સૂચવનારી શ્રુતિના આશયથી એમ જણાય છે કે, પ્રાણુસંકટ પ્રસંગે પ્રાણુને ધારણ કરવા અભક્ષ્યનું પણ લક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. વિદ્યાયુક્ત પુરૂષે પણ સારી અવસ્થામાં અભક્ષ્યનું લક્ષણ કરવું નહિ, એમ આ દોષ પરિહારના પ્રત્યાખ્યાનવડે સિદ્ધ થાય છે. માટે “ન હ વા એવિદિ (છાં ૫, ૨, ૧) જે આ પ્રમાણે જાણે છે તે અભક્ષ્યનું લક્ષણ કરી શકે છે.” એમ જે કહ્યું છે, તે અર્થવાદરૂપે છે. (૧૮)

ગુરુ:—અભક્ષ્યનું લક્ષણ કરવાનો બાધ આવે, માટે જ પ્રાણુવિધાના સંબંધમાં જે કહ્યું છે, તે અર્થવાદરૂપે છે. આ જ પ્રમાણે ૨૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૭ મું—સૂત્ર ૨૯ મું.

અભક્ષ્યની અનુજ્ઞા અર્થવાદરૂપે.

મથાધાત ॥ ૨૧ ॥

સત્ત્વર્થ:—ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિભાગવાળા શાસ્ત્રને બાધ ન આવે, માટે પ્રાણુવિધામાં જે કહેલ છે, તે અર્થવાદરૂપે છે. (૨૯)

ટીકા—ગુરુ:—જો આહારની શુદ્ધિ હોય તો સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિભાગવાળા શાસ્ત્રને બાધ ન આવવા પ્રાણુવિધામાં કહેલ અર્થવાદરૂપે થશે. (૨૯)

શુરુ:-અ પત્રાણમાં કાંઈ પણ અન્ન
ખાવાની સ્મૃતિ હા પાડે છે. આ જ
ખાણ ૩૦ મા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે
કહી છે. જેમ કે;—

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૦ મું.
અભદય ભક્ષણમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રર્થ:-સ્મૃતિમાં પણ આપત્ત મમથે
સર્વોન્ન ભક્ષણની સમતિ છે. (૩૦)

ટીકા:-શુરુ:-વળી આપત્તિમાં સર્વ
પ્રકારના અન્નનું ભક્ષણ કરવું, એમ સ્મૃતિ-
માં કહ્યું છે. વિદ્ ન હોય, કે અવિદ્ના
હોય પણ પ્રાણ સંકટ સમયે ભક્ષણ
કરવું. કહ્યું છે કે, “જીવિતાત્વમાપ્નો યોઽ-
ન્નમત્તિ યતત્તત્ત । લિપ્યતે ન સ પાપેન પન્નપત્ર-
મિત્તમ્મસા અર્થ:-જીવિતના નાશની તૈયારી-
વાળો ગમે તેવું અન્ન ખાવા છતાં તેને
પાપ લાગતું નથી. જેમકે કમળના પત્ર-
પર જળનું ટીપું પડ્યું હોય તો તે
ખાણીથી લેપ તું નથી.” વળી અભદયના
ત્યાગ સંબંધી કહ્યું છે કે, “મથ નિત્ય વ્રાહ્મણઃ
બ્રહ્મણે સર્વદા દાડેનો ત્યાગ કરવો.”
“સુગપરય વ્રાહ્મણત્વોળ્યામાસિઞ્ચેયુઃ મથ પી
નારા બ્રહ્મણના ગળામાં સુરાને તપાવી
તે રેહવી.” “સુગપાઃ ક્રમયો મથન્યમશ્યમશ્ચના
દાડ પીનાર અભદયનું ભક્ષણ કરનારો
હોવાથી કૃમિરૂપે થાય છે.” (૩૦)

શુરુ:-અભદયનું નહિ ભક્ષણ કરવા
માટે યથેષ્ટાચરણના પ્રતિપેધવાળી શ્રુતિ
છે તથા તે જ ખાણ ૩૧ મા સૂત્રમાં
નીચે પ્રમાણે કહી છે. જેમકે;—

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૩૧ મું.

અભદ્યેના પ્રતિપેધમાં શ્રુતિપ્રમાણ.

શબ્દઘ્વાતોઽકામકારે ॥ ૩૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-યથેષ્ટાચરણ નહિ કરવાના
સંબંધમાં શ્રુતિ પણ પ્રમાણરૂપે છે. (૩૧)

ટીકા:-શુરુ:-અભદ્યના નિપેધરૂપે
તથા યથેષ્ટાચરણના નિપેધવાળી કઠ સં-
હિતામાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે:-
‘તસ્માદ્વાહ્મણઃ સુગ ન પિત્રેત્ મથ પિનારાને
આયશ્વિત્ત કહેલું હોવાથી બ્રાહ્મણે સુરાનું
પાન નહિ કરવું.’ માટે “ન હ વા એવિદિ
(છાં ૫, ૨, ૧) આ શ્રુતિને અર્થવાદરૂપે
ગણવી, એ વધારે યોગ્ય છે. માટે આ
રીતના અર્થવાદો આચારમાં મૂકવા યોગ્ય
નથી. (૩૧)

શિષ્ય:-આશ્રમકર્મો બ્રહ્મવિદ્યાના
સાધનરૂપે છે, એ વાત તો ખરી, પણ
જેને બ્રહ્મવિદ્યાની જરૂર નથી, તેને શા
માટે આશ્રમકર્મો કરવાની જરૂર છે ?

શુરુ:-અમુમુક્ષુને પણ આશ્રમકર્મો
અવશ્ય કર્તવ્ય છે. કારણ કે શ્રુતિમાં તે
પ્રમાણે કહ્યું છે. તે જ ખાણ ૩૧ મા સૂત્રમાં
પણ જણાવી છે—

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૨ મું.

અમુમુક્ષુને આશ્રમકર્મનું વિધાન.

વિહિતત્વાચ્ચાશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-આશ્રમકર્મનું વિધાન હો-
વાથી અમુમુક્ષુએ પણ અવશ્ય આશ્રમ-
કર્મ કરવું. (૩૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-સત્ત્વપિણા (પ્ર૦ સૂ. ૩, ૪, ૨૬) ઇત્યાદિ સૂત્રથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, આશ્રમકર્મો વિદ્યાના સાધનરૂપે છે. પણ આ રથળે મને શંકા એ થાય છે કે, જે મુમુક્ષુ નથી, તથા જેને વિદ્યાની કામના નથી, તેણે પણ આશ્રમકર્મ શું પાળવાં જોઈએ? અથવા શું તેણે ન પાળવાં જોઈએ? વળી તમેત વેદાનુવચનેન વ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ (પૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) મંત્ર પ્રાદ્યણુના નિત્ય અધ્યયનથી પરમ પુરૂષને પ્રાદ્યણુ લાભવાની ઇચ્છા રાજે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી એમ થાય છે કે, આશ્રમકર્મો વિદ્યાના સાધનરૂપે છે. તો પછી વિદ્યાની જેને ઇચ્છા નથી, પણ જેને અન્ય ક્ષણની ઇચ્છા છે, તેવાએ આ કર્મો કરવાની કશી જરૂર નથી. જો અમુકનું પણ આ કર્મો કરવાની જરૂર છે, તો પછી આ કર્મો વિદ્યાના સાધનરૂપે ગણાય નહિ. કારણ કે નિત્ય તથા અનિત્યના મયોગનો વિરોધ આવે.

શુરુ:-આ બાળતમા કહું તે માંલળ. આશ્રમ માનની નિષાવાળે તથા અમુક જે હોય, તેણે પણ આ નિત્ય કર્મો અવસ્ય કરવાં જોઈએ. કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વાયવીક્ષમિદોત્ર જુહોતિ જીવતા સુધી અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો.” કારણ કે, “તમેત વેદાનુવચનેન (પૃ૦ ૪, ૪, ૨૦) આ શ્રુતિવચન વધારે બળવાન નથી. (૩૨)

શિષ્ય:-કર્મો વિદ્યાનાં મહકારી છે, તેથી શું તે કર્મો પ્રદ્યવિદ્યાના ક્ષણરૂપે બળ કે નહિ?

શુરુ:-ના, વિદ્યાનું ક્ષણ અમાધ્ય છે. વળી કર્મનું ક્ષણ જેમકે સ્વર્ગરૂપી ક્ષણને દર્શપૂર્ણ માસરૂપી સહકારી માધનની અપેક્ષા હોય છે, પણ પ્રદ્યવિદ્યા તે પ્રમાણે નથી. આથી ૩૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૩ મું.

સહકારી કર્મનું નિરૂપણ.

સહકારિત્વેન ચ ॥૩૩॥

સૂત્રાર્થ:-કર્મો વિદ્યાના સહકારીપણાવડે રહેલાં છે. (૩૩)

ટીકા-શુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેત વેદાનુવચનેન વ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ (પૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) આ ઔપનિષદરૂપ પુરૂષને પ્રાદ્યણુ વેદના વચનની સહાયતાથી લાભવાની ઇચ્છા રાજે છે.” આથી એમ થાય છે કે કર્મો પ્રદ્યવિદ્યાનાં સહકારીરૂપે હોવા જોઈએ. તેજ બાળત “સત્ત્વપિણા ચ સત્તાદિશુતેરશ્વત્ (પ્ર૦ સૂ. ૩, ૪, ૨૬) ઇત્યાદિ સૂત્રથી ક’ગે જે. આશ્રમકર્મો પ્રદ્યવિદ્યાના સહકારીરૂપે છે, એ વચનવડે એમ નહિ માનવું કે, પ્રત્યાગ્નિની માફક આશ્રમકર્મો પ્રદ્યવિદ્યાના ક્ષણરૂપે છે. પ્રદ્યવિદ્યાનું ક્ષણ તો કે ઇ રીતના વિધિથી રહિત છે. આ પ્રદ્યવિદ્યાનું ક્ષણ અમાધ્ય છે. વિધિના લક્ષણવળું સાધન દર્શપૂર્ણ માસરૂપે છે, જે સ્વર્ગ બની સાધનની ઇચ્છાથી નહકારી અન્ય મધનની ન-

આજ બાબત અત એવ ચામીનધનાદ્યનવેદ્યા
(બ્ર૦ સૂ૦ ૩, ૪, ૨૫) આ સૂત્રમાં કહી
છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધન-
પણામાં કર્મો સહકારી છે, એમ આવચન-
ની રચના છે આ સ્થળે નિત્ય તથા અ-
નિત્યનો સંયોગ છે, આ રીતની શંકા
કરવી નહિ. કારણ કે કર્મમાં અલેક્ષતા છે,
પણ સંયોગમાં લેદ છે. યાવન્નુવાદિ
વચનથી કલ્પાયલો એક સંયોગ નિત્ય
છે, પણ તેનું ફળ વિદ્યા નથી. બીજું
તમેત વેદાનુવચનેન (બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) ઇત્યાદિ
વચનથી કલ્પાયલો બીજો સંયોગ અનિ-
ત્ય છે તથા તેનું ફળ વિદ્યા છે. કયાંત
તરીકે એકજ બદિરના નિત્ય સંયોગવડે
કલ્પર્થ છે પણ અનિત્ય સંયોગવડે પુરુષાર્થ-
પણું છે. (૩૩)

શિષ્ય:-કામ્ય કર્મો તથા નિત્ય કર્મો
શું બદાં છે ?

શુરુ:-કામ્ય કર્મો ગણો કે નિત્ય કર્મો
ગણો, પણ તેજ યજ્ઞાદિ કર્મો આચરવા
ચોગ્ય છે, એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું
વિધાન છે. આજ પ્રમાણે ૩૪મા સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૩૪ મું.

કર્મોની એકતા.

સર્વયાપિ ત યવોમયલિજ્ઞાત ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-સર્વથા અર્થાત્ કામ્ય તરીકે
ગણો કે નિત્ય તરીકે ગણો, પણ તેજ યજ્ઞા-
દિ કર્મો અનુષ્ઠેય છે, એમ શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિના વચનથી મિદ્ધ થાય છે. (૩૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-સર્વથા અર્થાત્ આશ્રમ-
કર્મનો પક્ષ ગણીએ તથા વિદ્યાના સહકારી
રૂપ કર્મનો પક્ષ ગણીએ, પણ તેજ અગ્નિ-
હોત્રાદિ ધર્મો આચરવા ચોગ્ય છે. તેજ
ધર્મો આચરવા ચોગ્ય છે, એમ નિશ્ચય
કરતા આચાર્ય શાની નિવૃત્તિ કરે છે ?

શુરુ:-કર્મના લેદની શંકાની નિવૃત્તિ
કરે છે, એમ અમારું માનવું છે. જેમ
કુંડલપાથીના ચયનમાં માસમગ્નિહોત્ર
જુદ્ધવતિ માસ પર્યંત તેઓ અગ્નિ હોત્રમાં
હોમ કરે છે.” એમ નિત્ય સ્વરૂપ
અગ્નિહોત્રથી અન્ય કર્મનો ઉપદેશ કર-
વામાં આવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે આ સ્થળે
કર્મનો લેદ નથી. આ રીતનો અર્થ છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહે છો ?

શુરુ:-એકમાં અર્થાત્ શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિમાં તે રીતનું પ્રતિપાદન છે. જેમકે,
“તમેત વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ
(બૃ૦ ૪, ૪, ૨૨) ઉપનિષદગાય્ય પુરુ-
ષને વેદના અધ્યયનથી મનુષ્ય બાણુવા
ઈચ્છે છે.” આ શ્રુતિવચન સિદ્ધની મા-
ફક ઉત્પન્ન સ્વરૂપવાળા યજ્ઞાદિઓનો
વિનિયોગ જિજ્ઞાસાવિશે કહે છે. પણ
“જુદ્ધવતિ તે હોમે છે.” ઇત્યાદિની માફક
યજ્ઞાદિનું અપૂર્વરૂપ ઉત્પન્ન કરતું નથી.
સ્મૃતિનું પણ વચન છે કે, “અગ્નિહોત્રઃ
કર્મફલે કાર્યકર્મ કરોતિ યઃ (બ૦ ગી૦ ૬, ૨)
કર્મફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કાર્ય
તરીકે વિધાન કરાયલું કર્મ જે કરે છે
તે સંન્યાસી તથા યોગી છે.” આ રીતે
વિદ્યાની ઉત્પત્તિ માટે બાણુવામાં આવેલ
કર્તવ્યતાવાળા કર્મનું આ સ્મૃતિ વચન

* કુંડલપાથી અગ્નિહોત્ર:-આ અગ્નિહોત્ર
નિત્ય પ્રસિદ્ધ અગ્નિહોત્રથી બિન્ન છે.

કરે છે. “જેના આ અકતાળીમ સંસ્કાર છે.” ઇત્યાદિ સ્મૃતિ વચનવડે એમ અચન થાય છે કે, જે કર્મોવડે મંસ્કાર પામેલો છે તેને વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ વૈદિક કર્મોમાં સંસ્કારપણાની પ્રસિદ્ધિ છે. માટે આ કર્મના અભેદનો નિશ્ચય માનવો વધારે સારો છે. (૩૪)

શિષ્ય:-આપે ગૃહસ્થાશ્રમી તથા વાનપ્રસ્થ સંપન્નની નિરૂપણ કર્યું, પણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપે ખરું કે નહિ ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમવાળો છે, તેનો રાગાદિથી અભિભવ થતો નથી. આ જ હેતુથી ૩૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૮ મું—સૂત્ર ૩૫ મું.

બ્રહ્મચારીને રાગાદિનો અભાવ.

અનભિમવં ચ દર્શયતિ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, બ્રહ્મચર્યાદિ સાધન સંપન્ન પુરૂષને રાગાદિથી અભિભવ થતો નથી. (૩૫)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિનું વચન એમ જણાવે છે કે, આશ્રમકર્મો બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિમાં સહકારીરૂપે છે. વળી શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે, બ્રહ્મચર્યાદિ સાધનસંપન્ન પુરૂષનો રાગ આદિ કલેશવડે અભિભવ થતો નથી. જેમકે, “તદ્દત્મા ન ચર્યતિ નં ગમ્મર્જનકુવદને (છ ૦. ૮, ૫, ૩) બ્રહ્મચર્યવડે જે આત્મજ્ઞાનને પામે છે તે નાશને પામતો નથી.” માટે ચ-

સાદિ જે આશ્રમકર્મો છે, તે વિદ્યાના સહકારીરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.

શિષ્ય:-શું અનાશ્રમીને વિદ્યાનો અધિકાર છે કે નહિ ?

ગુરુ:-જે આશ્રમથી રહિત છે, તેને પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આથી જ ૩૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૯ મું—સૂત્ર ૩૬ મું.

અનાશ્રમીને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર.

અન્તરાં ચાપિ તુ તદ્દદ્દે: ॥૩૬॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, જે આશ્રમ વિના રહેનારો છે, તેને પણ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર છે. (૩૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી રહિત, કોઈપણ પ્રકારના આશ્રમમાં નહિ રહેનારો, અર્થાત્ વચગાળામાં રહેલા વિધુર આદિઓને શું બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે, કે નથી, આ રીતનો મને સંશય થાય છે. મારું માનવું તો એમ છે કે તેઓને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર નથી. કારણ કે આશ્રમકર્મો બ્રહ્મવિદ્યાના હેતુરૂપે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. કારણ કે વચગાળાના અનાશ્રમીઓને આશ્રમકર્મોનો અસંભવ છે.

ગુરુ:-વચલી સ્થિતિવાળા અર્થાત્ અનાશ્રમીપણામાં રહેલાને પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-શ્રુતિ તેમ પ્રતિપાદન કરે છે.

જેમકે, રૈકવ, વાયકનવી અર્થાત ગાર્ગી આદિ જે કે અનાશ્રમી હતાં, છતાં તેઓએ પ્રદાવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરી છે. (૩૬)

શિષ્ય:-સ્મૃતિમાં આ સંબંધી શું કહ્યું છે ?

શુરુ:-સ્મૃતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, અનાશ્રમીને પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર છે. આજ હેતુથી ૩૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૯ મુ-સૂત્ર ૩૭ મુ.
અનાશ્રમીના સંબંધમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ.

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, અનાશ્રમીને પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર છે. (૩૭)

ટીકા:-શુરુ:-નગ્નચર્ય આદિના યોગને લીધે કોઈપણ રીતના આશ્રમ કર્મમાં નહિ લાગેલા સંવર્ત આદિને પણ મહાયોગી-પણાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એમ ઇતિહાસ-રૂપે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. (૩૭)

શિષ્ય:-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ શાસ્ત્રવિશે આ રીતનું નિરૂપણ છે, એ વાત તો ખરી, પણ અનાશ્રમીને પ્રદાપ્રાપ્તિ કેવી રીતે ?

શુરુ:-અનાશ્રમીઓને ધર્મવિશેષ આદિથી પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર છે. આજ હેતુથી ૩૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૯ મુ-સૂત્ર ૩૮ મુ.

અનાશ્રમીને ધર્મવિશેષ.

વિશેષાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી અનાશ્રમીને ધર્મવિશેષથી પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર છે. (૩૮)

ટીકા:-શુરુ:-આ વિધુર આદિ અનાશ્રમીઓને પણ વિરુદ્ધ વિનાના, પુરૂષ માત્ર સંબંધવાળા, તથા જપ, ઉપવાસ, દેવતાના આરાધન આદિ ધર્મવિશેષ-વડે પ્રદાવિદ્યાનો અધિકાર સંભવે છે.

વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

“જ્યેનૈવ તુ સંસિદ્ધેદ્રાદ્યજ્ઞો નાવ સંશયઃ ।

કુર્વાદન્યથા વા કુર્યા ન્મૈવો વ્રાદ્યગ ઉચ્યતે”

અર્થ:-જપથીજ પ્રાદાણુ સંસિદ્ધ થાય છે. એમાં કોઈ રીતનો સંશય નથી. પ્રાદાણુ અન્ય કર્મ કરે વા ન કરે, છતાં તે દયાને પાત્ર કેહેવાય છે.” આથી આશ્રમકર્મનો

જેને અસંભવ છે તેને પણ જપને વિશે અધિકાર છે. વળી પૂર્વ જન્મમાં કરેલ આશ્રમ કર્મવડે પણ વિદ્યાનો અધિકાર

સંભવે છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિ (લઠ્ઠી ૦

૬, ૪૫) અનેક જન્મના સંસ્કારસમૂહથી સંન્યાસી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.”

આ સ્મૃતિ એમ જણાવે છે કે, પૂર્વના અનેક જન્મોવડે એકલા કરેલ સંસ્કાર પ્રદાવિદ્યામાં અનુગ્રહ કરવાવાળા છે, એમ દર્શાવે છે. ૪૫ પ્રયોજનવાળી પ્રદાવિદ્યા અર્થને

પ્રતિપેદના અભાવવડે શ્રવણાદિમાં અધિકારી બનાવે છે. માટે વિધુર આદિ અનાશ્રમીઓનો પ્રદાવિદ્યાના અધિકારમાં

બાધ આવતો નથી. (૩૮)

શિષ્ય-આપના કહેવા પ્રમાણે આ-
શ્રમમાં રહેવાનું ત્યારે કાંઈ જરૂર જેવું
નથી

શુર-ના, શ્રુતિના તથા સ્મૃતિના
વચનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, અનાશ્ર-
મી રહેવા કરતાં આશ્રમી રહેવું તે વધારે
સારૂ છે. આ જ હેતુને લઈ ૩૯ મા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૯ મું-સૂત્ર ૩૯ મું
અનાશ્રમી કરતાં આશ્રમી શ્રેષ્ઠ

અતસ્તિતરુજ્યાયોલ્લિંગાચ ॥ ૩૯ ॥

સૂત્રાર્થ-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના વચ-
નથી અનાશ્રમી કરતા આશ્રમી રહેવું તે
વધારે સારૂ છે. (૩૯)

ટીકા-શુર:-વચલી સ્થિતિવાળા કરતા
આશ્રમને વિશે રહેવું તે વિધાના સાધન-
રૂપે વધારે સારૂ છે કારણ કે શ્રુતિ
તથા સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે.
શ્રુતિનું વચન છે કે, “તૈનેતિ વ્રજાવિપુણ્ય-
જીતગત્ય (ખૃં ૪, ૪, ૬) પુણ્ય કરવાવાળો
તથા શુદ્ધ સત્ત્વ બ્રહ્મજ્ઞાની આ અચિ-
ન્નહિ માર્ગવડે જાય છે.” વળી સ્મૃતિનું
વચન છે કે, ‘અનાશ્રમી ન તિષ્ઠેત્તદિનમેત્તમપિ
દિન ૧ સત્ત્વનાશ્રમી સ્થિત્વા કુચ્છમેક વરેત
દિને એક દિવસ પણ અનાશ્રમી રહેવું
જોઈએ નહિ એક સંવત્સર અનાશ્રમી
જે કોઈ રહે છે, તેણે કૃત્ષ્ણ ચાંદ્રાચણુ મત
કરવું જોઈએ” (૩૯)

શિષ્ય-જેણે ઉદ્વરેતભાવ પ્રાપ્ત
કર્યો હોય, તેનું શું કોઈ પણ વખત

તેમાંથી પતન થાય કે નહિ? ને ન થ-
વાનું શું કારણ, તે કહે?

શુર-જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ
માને છે કે જેણે એકવાર ઉદ્વરેત ભા-
વ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેનું અધોપતન થતું
નથી. આને વિશે નિયમ, અતદૂપત્ત્વ તથા
અભવ કારણરૂપે છે આ જ ણાળન ૪૦
મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણુ ૧૦ મું-સૂત્ર ૪૦ મું.

ઉદ્વરેતને પતનનો અભાવ

તદ્વત્તસ્ય તુ નાતદ્વાદ્યો જૈમિનિરપિ
નિયમાતદ્રૂપાભાવેમ્ય ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રાર્થ-તદૂપત્ત્વે અર્થાત્ પ્રદક્ષસંસ્થને
જે પ્રાપ્ત થયો છે તેનું તેમાંથી પતન થતું
નથી, એમ જૈમિનિ નામના આચાર્ય
માને છે કારણ કે નિયમવડે તેમજ
પતન સમયે શ્રુતિના અભાવથી તેમજ
શિષ્ટાચારના અભાવથી પ્રચ્યુતિનો
અભાવ છે (૪૦)

ટીકા-શિષ્ય-ઉદ્વરેતને આશ્રમે
છે, એમ આપણે પૂર્વે સિદ્ધ કરી આવ્યા.
હવે જો આ આશ્રમને પ્રાપ્ત થયો છે,
તેનું કોઈપણ વખતે તેમાંથી પતન થાય
છે કે નથી થતું? આ રીતનો મને
અશય થાય છે. મારું માનવું તો એમ
છે કે, પૂર્વ કર્મ ફરી કરવાની ઇચ્છાથી
અથવા રાગાદિને લીધે અધ પાત થાય.
કારણ કે વિગેયનો અભાવ છે.

શુર-હું કહું તે માલખ. જે બ્રહ્મ-
અથ ભાવને પામેલો છે અર્થાત્ બ્રહ્મ
ભાવને પામેલો છે, તે કદાપિ બ્રહ્મભાવથી

રહિત થતો નથી અર્થાત્ તેનો તેમાથી પાત થતો નથી.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

શુદ્ધ-નિયમ, આરોહમાથી અભાવ હોવાને લીધે તેમજ શિષ્ટ આચાર્યનો અભાવ હોવાને લીધે તેમાથી પાત થતો નથી. જેમકે અભ્યન્તરગાત્રાત્માત્માપરુષે ડવના-રવન (છાં ૨, ૨૩, ૧) અરણ્યમિતિ પદ તતો ન પુનરેવાદિત્યુપનિષત્ । આચાર્યાનામ્યનુજ્ઞાત શ્રુતર્ણમિન્માત્રમમ્ । આવિમોક્ષાચ્છતીરસ્ત સોડુ-તિષ્ઠવ્યાવિધિ અર્થ-બ્રહ્મચારીએ આપુ' છ-વત શુદ્ધના ધરમા ગાળવું. પરિવાજનો ધર્મ પાળવો, એ શાસ્ત્રમાર્ગ છે, તેમાથી પાછા ફરવું નહિ, એ મુખ્ય રહસ્ય છે. આચાર્ય રત્ન આપે, એટલે વિધિપ્રમાણે ચારમાંનો એક આશ્રમ શરીરનો પાત થવા સૂધી પાળવો."

આ રીતનો નિયમ એમ દર્શાવે છે કે, અધ:પાતમાંથી તેનો અભાવ હોય છે. વળી કહ્યું છે કે, "વ્રત્તચર્યે સમાપ્ત્ય દુરી ગત્વે (નં ૪) વ્રત્તચર્યદિય વ્રત્તેષુ (નં ૪) બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત થયા પછી ગૃહસ્થ શ્રમ પાળવો. બ્રહ્મચારીમાંથી એકદમ અન્યસ્તઆશ્રમ પાળવો." ઇત્યાદિ આરોહરૂપ વચનો લેવામાં આવે છે. પણ પતન સંબંધીનાં વચનો લેવામાં આવતા નથી વળી આના સરખા શિષ્ટ આચારો પણ નથી. પૂર્વનાં કર્મમાં અનુદાન કરવાની ઇચ્છાથી પાછું અવરોહણ થવું, એ જો હું છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "ચેવાન્દવર્ષમો વિગુણ: પત્તર્ણાસ્વરૂપિત્વાત્ (૩, ૩૫) પરધર્મતું સારી રીતે અનુદાન કરવા કરતા શુદ્ધ

રહિત પોતાના ધર્મને સેવવો વધારે મારો છે." વળી ન્યાય પણ તે જ રીતનો છે. જેનું જેને માટે વિધાન કરેલું છે, તે તેનો ધર્મ છે. પણ જે ધર્મ જેના-વડે સારી રીતે અનુદાન કરવા શક્ય હોય, તે તેનો ધર્મ નથી. કારણ કે ધર્મતું લક્ષણ ચોદના અર્થાત્ પ્રેરણા છે. મગાદિને લીધે તેનું અવરોહણ થતું નથી કારણ કે નિયમશાસ્ત્ર વધારે બળવાન છે. મૂળ સૂત્રમાં "લૈભિનિ પણુ" એમ પણ શબ્દ હોવાથી લૈભિનિ તથા બાહરાણ્યની સમતિ છે, જેથી આ નિયમને દૃઢતા મળે છે. (૪૦)

શિષ્ય-બ્રહ્મચારી પોતાના કર્મથી જે બ્રહ્મ થયો તો તેને માટે શું પ્રાયશ્ચિત્ત છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, જે ઉપક્રુવાંણુ બ્રહ્મચારી છે તે વ્યભિ-ચરી બ્રહ્મચારીને પ્રાયશ્ચિત્તના પશુરૂપ ગધેડો લૌકિક અગ્નિમાં હોમવાનો છે, પણ નૈષિકને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જ નથી. આથી ૪૧મા સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે;—

અધિકરણુ ૧૧ સુ-મૂત્ર ૪૧ સું.

નૈષિકને પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ.

ન ચાધિકારિકમપિ પતનાનુમાના-

ત્તદયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

સુત્રાર્થ:-અધિકારી થવા યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત નૈષિકને નથી. કારણ ધ્રુતિમાં એવું અનુમાન છે કે, તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અયોગ્ય છે. (૪૧)

ટીકા:-ગિધ્ય -જો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી પ્રમાદથી વ્યભિચારી થાય તો તેને પ્રયશ્ચિત્ત થાય કે નહિ? કારણ કે શ્રુતિ-મા કહ્યું છે કે, “ઋષિર્ચર્ચકીર્ણી નૈષ્ઠિક ગર્દભ-માલમેત બ્રહ્મચારી જો વ્યભિચારી થાય તો તેણે નિર્જાતને અર્થે ગર્દભની હિંસા કરવી” પણ માફ માનવું તો એવું છે કે, નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકાર જ નથી. કારણ કે અધિકારલક્ષણમાં કહ્યું છે કે, “અવકીર્ણિપશુથ તદ્વાધાનસ્યાપ્રાપ્તકાલતાત (જૈંસૂં ૬, ૮, ૨૧) વ્યભિચારીનો પણ પણ, તેની પેઠે અર્થોત્ ઉપનયન હોમની પેઠે, લૌકિક અગ્નિમા હોમવો. આધાન કાળ પ્રાપ્ત થયલો નહિ હોવાથી તે પ્રમાણે કરવું.” આ ઉપકુર્વાણુકના સંબંધમાં કહ્યું છે પણ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના સંબંધમાં આ યોગ્ય નથી. કોઈ કહેશે કે, કેમ યોગ્ય નથી, તો તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “આહ્લો નૈષ્ઠિક ધર્મ યસ્તુ પ્રચ્યવતે પુન । પ્રાયશ્ચિત્ત ન પર્યામિ વેન શુષ્પેત્ત બાનહા અર્થ:- નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આહ્લ ધર્મ જે પાછો તે-માથી બ્રહ્મ થાય છે, તે આત્મઘાતીને માટે હું કશું પ્રાયશ્ચિત્ત જોતો નથી, કે જેવડે તે શુદ્ધ થાય.” આ રીતે સ્મૃતિમાં નૈષ્ઠિકનું પતન એવું કહ્યું છે કે, તેને માટે કશો ઇલાજ જ, જેમ માથું કપાઈ ગયું હોય તેને છાવવાનો ઇલાજ નથી તેમ, નથી. પણ ઉપકુર્વાણુનું પતન સ્મૃતિ એટલું બધું કહેતી નથી, માટે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય છે.

શુરુ-તેં જેમ કહ્યું કે, નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્તનો તદન અભાવ છે, પણ કેટ

લાક આચાર્યોનું માનવું એવું છે કે, આ ઉપપાતક છે તથા તેમ હોવાથી નૈષ્ઠિકને પણ અશનની માફક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આ રીતે પ્રમાણલક્ષણમાં પણ કહ્યું છે. આથી જ ૪૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૪૨ મું.
નૈષ્ઠિકને વ્યભિચારનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवस्तदुक्तम् ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી કેટલાક આચાર્યો આ પ્રાયશ્ચિત્તને ઉપપાતક માને છે. માટે અશનના પ્રાયશ્ચિત્તની માફક જેમ ઉપકુર્વાણુને પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેમ નૈષ્ઠિકને પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાવ ધરવો છે તથા પ્રમાણ-લક્ષણમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. (૪૨)

ટીકા:-શુરુ:-પણ કેટલાક આચાર્યો આ વ્યભિચારના દોષને ઉપપાતકરૂપે માને છે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને શુરુની પત્ની આદિ વિના અન્ય સ્થળે બ્રહ્મચર્યનો નાશ થાય તો તેની ગણના મહાપાતકમાં નથી. કારણ કે આ ગણનાનો શુરુતદ્વય આદિ મહાપાતકની ગણનામાં અભાવ છે. માટે ઉપકુર્વાણુને જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેમ નૈષ્ઠિકને પણ પ્રાયશ્ચિત્તનું અસ્તિત્વ છે. કારણ કે અવકીર્ણ તથા બ્રહ્મચારી બેઉમાં વધારે ફેર નથી. અશનનું પ્રાયશ્ચિત્ત જેમ બેઉને એકસરખું છે, તેમ આ વ્યભિચારનું પણ એકસરખું છે. અર્થોત્ બ્રહ્મચારીને મધુ માંસ ખાવાથી મતનો લોપ થાય છે તથા ફરી સંસ્કાર કરવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે વ્યભિચાર

રના સંબંધમાં પણ બાધ્યું. જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તનો અભાવ છે એમ માને છે, તેઓ આના સંબંધમાં કંઈ પ્રમાણ લવી શકતા નથી. પણ જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તનું અસ્તિત્વ છે, એમ માને છે, તેમને સમાન્ય શ્રુતિનું પ્રમાણ મળે છે જેમકે, વ્રજચર્ચવકીર્ણ; માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું અસ્તિત્વ છે, એ વધારે યોગ્ય છે. પ્રમાણલક્ષણમા કહ્યું છે કે, “સમાવિપ્રતિવર્તિ સ્યાત (જે ૦ સૂ. ૧,૩,૮), સાત્ત્વસ્યા વા તત્તિમિત્તવાત (જે ૦ સૂ. ૧,૩,૯) અર્થ:—યવ શબ્દનો અર્થ કેટલાક દીર્ઘશૂક કરે છે તથા કેટલાક પ્રિયંશુ કરે છે. હવે આ યવ શબ્દ સામાન્ય હોય તો ત્યાં બેઉ અર્થની સરખી ગણના થઈ શકે. પણ ધર્મના કારણરૂપ શાસ્ત્ર છે, માટે શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું હોય, તે વધારે બળવાનું ગણવું.” આમ હોવાથી નૈષ્ઠિકને પ્રાયશ્ચિત્તના અભાવવાળી જે સ્મૃતિ છે, તે યત્નવડે નૈષ્ઠિકમાં ગૌરવ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે, એમ માનવું. તે જ પ્રમાણે ભિક્ષુ તથા વૈખાનસ આદિને વિષે પણ જે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્મૃતિમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે બાધ્યું. જેમ કે, “વાનપ્રસ્થો વીશામેદે કુચ્છ દ્વાદશાન્તમ્ ચરિત્તમ મહાવ્રજ વર્યેષા । મિશ્નુ-ર્વાનપ્રસ્થવત્સોમગદ્ધિર્જ સ્વરાષ્ટ્રકસ્ત્રાય અર્થ:—વાનપ્રથમે વ્રતનો લોપ થાય તો તેણે ખાર રત્રી કૃત્વ ચાંદ્રાયણ કરવું તથા બહુ તૃણ અને કાંકવાળા પ્રદેશમાં જળ આદિની વૃદ્ધિ કરવી. વળી ભિક્ષુએ વાનપ્રથમી માફક સોમ લતાનો ત્યાગ કરી, બહુ તૃણ તથા કાંકવાળા પ્રદેશમાં જળઆદિની વૃદ્ધિ કરવી તથા

શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે ધ્યાન તથા પ્રાણા-યામ આદિ કરવાં” (૪૨)

શિષ્ય—જે નૈષ્ઠિકે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો તેની ગણના શિષ્ટોમાં થઈ શકે કે કેમ ?

ગુરુ—નૈષ્ઠિકનું પતન મહાપાતકરૂપે હો, અથવા ઉપપાતકરૂપે હો, બેઉ રીતે જો કે તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય, છતાં શિષ્ટોએ તેઓનો બહિષ્કાર કરવો. આમા સ્મૃતિ તથા આચારનું પ્રમાણ છે. આ જ હેતુથી ૪૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૨મું—સૂત્ર ૪૩ સું.

પતિત નૈષ્ઠિક બહિષ્કારયોગ્ય.

ઘહિસ્ત્રમયયાપિ સ્મૃતેરાચારાચ ॥૪૩॥

સૂત્રાર્થ:—પતિત નૈષ્ઠિક મહા પાતકી હો, અથવા ઉપપાતકી હો, તથા તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય, છતાં સ્મૃતિ તથા આચારના પ્રમાણથી શિષ્ટોએ તેનો બહિષ્કાર કરવો યોગ્ય છે. (૪૩)

ટીકા—ગુરુ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને પોતાના અશ્રમથી બ્રહ્મ થવાને લીધે મહા પાતક લાગે, અથવા ઉપપાતક લાગે, પણ બેઉ રીતે શિષ્ટ પુરૂષોએ તો તેનો બહિષ્કાર જ કરવો જોઈએ. કેમકે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “આહ્લો નૈષ્ઠિક ધર્મ યસ્તુ પ્રચ્યવતે પુનઃ । પ્રાવશિત્ત ન પરવામિં વેન શુષ્યેત્ત આત્મહા અર્થ:—જે નૈષ્ઠિક ધર્મમાં આરૂઢ થઈ ધર્મથી દૂરી બ્રહ્મ યાય છે તે આત્મહતી પુરુષ જેવડે શુદ્ધ થાય, એવું પ્રાયશ્ચિત્ત હું નેતો નથી.” “આહ્લપતિત વિપ્ર મદ્ગાચ્ચ વિનિષ્ક્રમ ॥ ૪૪ ॥

કૃમિદંત્રં ચ સૃષ્ટ્વા ચાત્રાપણ ચેત્ અર્થઃ—
આશ્રમમાં આરૂઢ થઈ જે પનિત થયો
હોય, જેનો મડગમાંથી બહિષ્કાર થયો
હોય, કેદખાનામાં પડ્યા પછી જે વિપ્ર
છૂટે થયો હોય અથવા કૃમિએ જેને ડશ
કર્યો હોય, તેવા બ્રહ્મણને સ્પર્શ થયો હોય
તો તેણે એક આંદ્રાયણ વ્રત કરવું.” આ
રીતે સ્મૃતિમાં તેવાની અત્યંત નિંદા
કરી છે. વળી શિષ્ટ પુરૂષનો આચાર પણ
છે. કારણ કે યજ્ઞ, અધ્યયન તથા વિવાહ
આદિ કાર્યો શિષ્ટ પુરૂષો તેવાની સાથે
કરતા નથી. (૪૩)

શિષ્ય—જે ઋત્વિક યજ્ઞમાનને અર્થ
ઉપાસના કરે છે, તેમાં ફળનો લોકતા
કેણુ થાય, યજ્ઞમાન કે ઋત્વિક ?

ગુરુ—યજ્ઞમાન ફળનો લોકતા થાય.
કારણ કે તે રીતની શ્રુતિ છે તથા અત્રિ
ઋષિનું તે જ પ્રમાણે મત છે. આ જ
બાબત ૪૪ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે
જણાવી છે.—

અધિકરણ ૧૩ સુ—સૂત્ર ૪૪ સુ.

ઉપાસનાનું ફળ કેને ?

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેસ્તિવાનેયઃ ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થ—અત્રિ ઋષિનું માનવું એવું
છે કે, સ્વામીને ફળની શ્રુતિ છે (૪૪)

ટીકા—શિષ્ય—અંગાશ્રિત ઉપાસ
નાઓમાં મને સંશય છે. આ કમો ય-
જ્ઞમાનનાં છે કે ઋત્વિકનાં આ કમો છે ?
આ બેમાં શું ખરૂં છે ?

ગુરુ—યજ્ઞમાનના કમો છે.

શિષ્ય—તે કેવી રીતે ?

ગુરુ—આ રીતની ફળશ્રુતિ છે. શ્રુતિ-
માં નીચે પ્રમાણે ફળ કહ્યું છે;—“વર્ષતિ હસ્તે
વર્ષયતિ હય ઇતદં વ વિદ્વાન્શ્ચૈવ પચવિધ સામોપ સ્તે
(છં ૦૨, ૩, ૨) આ પ્રમાણે સામની વૃદ્ધિ
સાથે સાદૃશ્યતા કરી, પાંચ પ્રકારવાળા
સામની જે ઉપાસના કરે છે, તે પોતાની
ઇચ્છા પ્રમાણે વૃદ્ધિને પડવા હુકમ કરી શકે
છે અને વૃદ્ધિ તેને માટે વરસે છે.” આ
ફળ સ્વામીને જ થનારું હોય, એ યોગ્ય
છે. કારણ કે આ ફળનો અંગ સહિત
પ્રયોગમાં અધિકાર કરેલો છે. આ રીતની
ઉપાસનામાં જેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો
છે, તેને જ અધિકારપણું છે. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, ઉપાસનાઓનું ફળ કર્તાને
વિશે છે. જેમકે, “વર્ષત્યસ્મૈ ય ઉપાસતે અર્થઃ—
જે ઉપાસતા કરે છે, તેને માટે વરસે છે.”

શિષ્ય—ઋત્વિકનું પણ ફળ કહેવાયલું
છે. જેમકે, “આત્મને વા યજ્ઞમાનાય વાય વામં
વામવતે વમાગાયમિ (ભૂ ૧, ૩, ૨૮) પોતાને
માટે અથવા યજ્ઞમાનને માટે જે કંઈ
કામનાની ઇચ્છા કરે છે, તે આ ગાનવડે
સાધે છે.”

ગુરુ—તેમ નથી. આ કેવળ વાણીમાત્ર
છે માટે ફળવળી ઉપાસનાએ માં સ્વા-
મીનું જ કર્તાપણું છે, એમ આત્રેય
નામના આચાર્ય માને છે. (૪૪)

શિષ્ય—આના સંબંધી ખીન્ન કોઇ
આચાર્યનો મત હોય, તો તે કહો ?

ગુરુ—ઔડુલોમિ નામના આચાર્યનો
મત એમ છે કે, ઉપાસના એ ઋત્વિકનું
કર્મ છે કારણ કે માંગ કર્મ કરવા માટે
યજ્ઞમાન ઋત્વિકને દક્ષિણવડે વિક્રય કરે
છે. આથી જ ૪૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૧૪ સુ-સૂત્ર ૪૫ મું.

ઔડુલોમિનો મત.

આર્તિવ્યમિત્યૌડુલોમિસ્ત્ત્વૈ હિ
પરિક્રિયતે ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઔડુલોમિ આચાર્ય એમ
માને છે કે, ઉપાસના એ ઋત્વિકત્વ કર્મ
છે, કારણ કે સાંગ કર્મ કરવા માટે યજ્ઞ-
માન ઋત્વિકને નિષ્કયરૂપ દક્ષિણા આપે
છે. (૪૫)

ટીકા:-શુરુ:-આ ઉપાસનાઓ સ્વામીના
કર્મોરૂપે નથી, પણ ઋત્વિકનાં કર્મોરૂપે
છે, એમ ઔડુલોમિ નામના આચાર્ય
માને છે.

શિષ્ય:-એમ માનવાનું શું કારણ ?

શુરુ:-સાંગ કર્મ કરવામાટે યજ્ઞ-
માનથી ઋત્વિકનો વિકલ્પ થાય છે. વળી
ઉદ્ગીય આદિ ઉપાસનાઓનો આ પ્રયો-
ગની અંદર પ્રમાણેશ થાય છે. કારણ કે
જેને અધિકાર થયલો છે, તેનો જ તેમાં
અધિકાર છે, માટે ગોદોહન આદિ
નિયમની માફક ઋત્વિકે જ આ ઉપા-
સનાઓ કરવી લેઈએ. વળી વિજ્ઞાનના
કર્તોરૂપે ઉદ્ગાતા છે, એમ શ્રુતિ નિરૂપણ
કરે છે. જેમકે, “તે હ મકો દાલ્મ્યો વિદાંવ-
જાત્ત્વ હ નૈમિષીયાનામુદ્રાતા વમુષ (છાં ૧,
૨, ૧૩) આ રીતે દલ્ભનો યુત્ર ણક
પ્રાણને લાણતો હતો. તે યજ્ઞ કરનારા ને-
મિવિધ ઋત્વિકોનો ઉદ્ગાતા થયો.”

શિષ્ય:-એમ કહ્યું છે કે, કર્તોના
આશ્રયરૂપ રૂળ છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન
કરે છે.

શુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે ઉપા-
સના યજ્ઞમાનને અર્થે હોય છે. માટે
વચનથી અન્ય સ્થળવિશે રૂળનો સંબંધ
હોવાથી ઋત્વિકની સાથે ઉપાસનાના
રૂળનો સંબંધ અયોગ્ય છે. (૪૫)

શુરુ:-વળી શ્રુતિ પણ તે જ પ્રમાણે
પ્રતિપાદન કરે છે, આથી ૪૬ માં સૂત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૩મું-સૂત્ર ૪૬મું.
ઉપાસનાસંબંધી શ્રુતિનું પ્રમાણ.

શ્રુતેષ્વ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ
છે કે, ઉપાસનાનું રૂળ યજ્ઞમાનને લાય
છે. (૪૬)

ટીકા:-શુરુ:-“ યાં વે વાંચન યજ્ઞ ઋત્વિક
આશિપમાશાસ્ત્રત્વે દત્તિ યજ્ઞમાનાયં વામાશાસ્ત્રત્વે દત્તિ
હોવાતેતિ જે કાંઈ આશિપ યજ્ઞમાં ઋત્વિક
પ્રાર્થે છે, તે યજ્ઞમાનને માટે જ પ્રાર્થે છે,
એમ તે કહે છે.” વળી કહ્યું છે કે, “
“તસ્માદુ. હૈવપિદુદ્રાતા મુપારક તે વામમાગામાનિ
(છાં ૧, ૭, ૮-૯) આ પ્રમાણે ઉદ્ગીયનો
ઉદ્ગાતા, જે આ સર્વ લાણે છે, તે નહિ
લાણનારાને કહે છે કે, તારી શી કામના-
ઓ છે, તે મને કહે. હું તે કામનામાટે
પ્રાર્થના કરીશ.” આ રીતે ઋત્વિકના
કર્તાવાણું વિજ્ઞાનનું રૂળ યજ્ઞમાનને
જનાઈ છે, એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. માટે
અગોપાસના ઋત્વિકના કર્મરૂપે છે, એમ
સિદ્ધ થાય છે. (૪૬)

શિષ્ય:-જેમ શ્રદ્ધાવિદ્યાની ઉત્પત્તિના
સહકારીરૂપે આશ્રમનું તથા શમ આદિનું

વિધાન કર્યું છે, તેમ આ ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ત્રીજી કંઈ વસ્તુનું વિધાન છે ?

શુરુ:-મનનશીલ થવું, તે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ત્રીજો વિધિ છે. આ જ હેતુને લઈ ૪૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ સુ-સૂત્ર ૪૭ મું.

મૌન વિધિનું નિરૂપણ.

સહકાર્યન્તરવિધિ: પક્ષેણ તૃતીયં તદ્દતો

ચિધ્યાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધમાં અન્ય સહકારીરૂપે છે. આ વિધિ તે મૌન (મનનશીલ થવું તે) છે. શ્રવણ તથા મનનની અપેક્ષાએ આ વિધિ ત્રીજો છે. ભેદદર્શન પ્રાપ્તિનાણાનો પ્રધાનવિધિ જે રીતે છે, તે પ્રમાણે અભેદદર્શી વિદ્યાવાનનો મૌન, એ વિધિ છે. (૪૭)

ટીકા:-શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તસ્માદ્બ્રાહ્મણઃ પાઙ્તિય નિર્વિચ વાલ્યેન તિષ્ઠાતે-દ્વાન્યં ચ પાઙ્તિય ચ નિર્વિચાય મુનિરમૌન ચ મૌન ચ નિર્વિચાય વ્રાજ્ઞઃ (જૂઠું ૩, ૫, ૧) માટે બ્રહ્મણે વિવેકવટે બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ બ્રહ્મવાન થવું. વિવેક તથા બળને ઓળખનાર તેમ જ અમૌન તથા મૌનને ઓળખનાર મુનિ ખરો બ્રહ્મણ થઈ શકે છે અર્થાત્ કૃતકૃત્ય બની શકે છે.” આ રીતે જૂહારણ્યકમાં શ્રુતિ છે. આમાં મને સંશય થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિમાં મૌનનો વિધિ છે કે, નહિ ? મારું માનવું તો એમ છે કે, મૌન વિધિ આ વિદ્યાની

ઉત્પત્તિમાં નથી. કારણ કે “વાલ્યેન તિષ્ઠાતે વ્રાજ્ઞવાન થવું” એમ છે.” અહિં જ વિધિની મર્યાદા થાય છે. વળી અય મુનિ: આ રથો વિધિ દર્શાવનારી વિભક્તિ ભોવામાં આવતી નથી. માટે આ સ્તુતિરૂપે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. કોઈ એમ પૂછે કે, એમ કેમ બને ? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે, મુનિ તથા પંડિત શબ્દને વિશે જ જ્ઞાનાર્થકપણું છે. માટે “વિવેકને ઓળખીને” એમ જે કહ્યું છે, તેમાં જ મૌનવિધિ પ્રાપ્ત છે. વળી “અમૌન તથા મૌનને બાણીને બ્રાહ્મણ કૃતકૃત્ય થાય છે” એમાં કાંઈ બ્રાહ્મણનું વિધાન નથી. કારણ કે બ્રાહ્મણ તો પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત છે. તેટલા માટે અય વ્રાજ્ઞઃ એ જે પદ મૂક્યું છે, તે કેવળ પ્રશંસારૂપે છે. તે જ પ્રમાણે અય મુનિ: આ પદ પણ પ્રશંસારૂપે થવું યોગ્ય છે. કારણ કે બેઉમાં એક સરખો ઉદ્દેશ છે.

શુરુ:-આના સંબંધમાં હું કહું, તે સાંભળ. બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સહકારી રૂપે આ વિધિ છે. બાલ તથા પાંડિત્યની માફક બ્રહ્મવિદ્યાના સહકારીરૂપે મૌનવિધિ બાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે પૂર્વે એ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવામાં નથી આવ્યું.

શિષ્ય-મૂળ શ્રુતિમાં જે પાંડિત્ય શબ્દ છે, તે વટે જ મૌનનું જ્ઞાન થાય છે, તો પછી મૌનવિધિ કહેવાની શી જરૂર છે ?

શુરુ:-ના, તે દોષ નથી. અહીં મૂળ શ્રુતિમાં જે મુનિ, શબ્દ વાપર્યો છે, તે જ્ઞાનના અતિશયપણાને લખે છે. કારણ કે મુનિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ છે કે, જે

મનુષ્ય મનનશીલ છે તે. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “મુનીનામવ્યહ વ્યાસઃ (ગી. ૧૦, ૩૭) મુનિઓમાં પણ હું બ્યામરૂપે છું.” આ રીતે પ્રયોગ જોવામાં આવે છે.

શિષ્ય-ઉત્તમ અશ્રમના નિરૂપણરૂપે મુનિ શબ્દ શ્રુતિમાં વાપર્યો છે. જેમકે “ગાદસ્વ્યમાવાયકુલ મૌન વાનપ્રસ્થમ્ અર્થઃ-ગર્હસ્થ, આચાર્યકુળ, મૌન તથા વાનપ્રસ્થ છે.”

શુરુ-તેમ નથી. કેમકે “વાલ્મીકિર્મુનિ-પુંગવઃ વાલ્મીકિ મુનિમાં શોષક છે ” આ રથજે તેથી સિત્ત અર્થ જોવામાં આવે છે. બીજા આશ્રમોની સનિધિમાં મુનિ આશ્રમ કહેલો છે. માટે છેવટનો આશ્રમ જે ઉત્તમ છે, તે અહીં કરવો વધારે ચોખ્ખો છે. વળી જ્ઞાનની પ્રધાનતા આ ઉત્તમ આશ્રમમાં જ રહેલી છે. માટે બળવાન તથા વિવેકની અપેક્ષાને લઈ જ્ઞાનના અતિશયરૂપ મનન શીલરૂપ ત્રીજા વિધિનું વિધાન કરેલું છે. જો કે “બળવાન પશુ” આ શબ્દમાંજ વિધિની પરિસમાપ્તિ થાય છે, છતાં મનનશીલતા પૂર્વસિદ્ધ નહિ હોવાથી મુનિરૂપ વિધિનો આશ્રય કર્યો છે. જેમકે, “મુનિઃ સ્વાઃ પ્રજ્ઞાણે મનનશીલ યતું જોઈએ ” મનનશીલપણાનું સૂચન નિર્વેદનીયરૂપે હોવાથી બળવાન તથા વિવેકવાનની માફક આ મનનશીલ વિધિનો પણ આશ્રય કરવો જોઈએ. મનનશીલનું વિધાન અર્થાત્ વિદ્યયુક્ત સંન્યાસીનું વિધાન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય-મનનશીલનો અર્થ વિદ્યાવાન સંન્યાસી કેવી રીતે ધર્મ શકે ?

શુરુ:-વિદ્યાયુક્ત સંન્યાસીનો જ આ મનનશીલપણાનો અધિકાર છે. કારણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આત્માન વિદિત્વા પુત્ર-વેપળાન્મયો નુલ્લાયાથ મિક્ષાચર્ચવરન્તિ આત્માને ઓળખી, તથા પુત્ર આદિ એવળાઓનો ત્યાગ કરી, મનુષ્ય સંન્યાસને અહીં કરે છે.”

શિષ્ય:-જેનામાં આત્મવિદ્યા હોય, તેનામાં જો જ્ઞાનાતિશયની પ્રાપ્તિ છે તો પછી મૌનવિધિની કરી જરૂર નથી.

શુરુ-આથી જ મૂળ સૂત્રમાં પક્ષેષ આ રીતનું પદ મૂક્યું છે. આ શબ્દથી એમ જણાય છે કે, જે પક્ષમાં ભેદ-દર્શન પ્રબળ હોવાથી જ્ઞાનાતિશયની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, તે પક્ષને વિષે આ મનનશીલનો વિધિ છે. “વિધિ આદિની માફક અર્થાત્ સ્વર્ગની કામનાવાળાએ દર્શ તથા પૂર્ણમાસ યાગો કરવા જોઈએ.” એ રીતે વિધિ આદિમાં સહકારી તરીકે અગ્નિનું અન્વાધાન આદિ અંગસમૂહનું વિધાન થાય છે. તે જ પ્રમાણે વિધિ જેમાં પ્રધાન નથી, એવા પ્રજ્ઞાવિદ્યાના વચનમાં મનનશીલપણું વિધિરૂપે છે. (૪૭)

શિષ્ય-આ રીતે બાલ્ય આદિ વિશેષણવાળા સંન્યસ્તાશ્રમનું શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે, તે પછી છાદો-અમાં ગૃહસ્થાશ્રમીનો ઉપસંહાર કેમ કર્યો છે ? જેમકે, “અમિત્તમાત્મ્ય કુટુંબે (છા. ૮, ૧૫, ૧) કુટુંબનેવિશે રહી અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ પાળી.” આ રીતનો બ્યારે ઉપસંહાર છે, તે પછી શ્રુતિ

એમ કેમ જણાવે છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમ આદરના યોગ્ય છે ?

ગુરુ:-આનો ઉત્તર એ છે કે, અન્ય આશ્રમમાં વિધાન કરેલ શમ આદિનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુખ્યત્વે કરી સંભવ છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉપસંહાર છે. આ જ પાળત ૪૮ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી છે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૪૮ મું.

ગૃહસ્થાશ્રમીથી ઉપસંહાર.

ઠસ્ત્રમાવાત્તુ ગૃહિણોપસંહારઃ ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-યજ્ઞ આદિ અથવા અન્ય આશ્રમમાં વિધાન કરેલ શમ આદિનો ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુખ્યત્વે કરી સંભવ છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉપસંહાર છે. (૪૮)

ટીકા:-ગુરુ-મૂળ સૂત્રમાં ત્ર શબ્દ વિશેષણના અર્થવાળો છે. વિશેષે કરી અખિલ ભાવોનો સંભવ ગૃહસ્થાશ્રમમાં છે. અનેક પ્રયાસવાળાં અનેક આશ્રમ-કર્મો, જેવાં કે યજ્ઞાદિ કરવા યોગ્ય છે, એમ ગૃહસ્થાશ્રમીના સંબંધમાં ઉપદેશ છે, તે જ પ્રમાણે અન્ય આશ્રમમાં પાળવાનાં અહિંસા, ઇન્દ્રિયસંયમ આદિ જે કર્મો છે, તે જ ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ પાળવાનાં છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમીથી ઉપસંહાર શ્રુતિએ કયો છે, તેમાં બાધ આવતો નથી. (૪૮)

શિષ્ય:-આથી તો આપે સંન્યસ્ત તથા ગાર્હસ્થ્ય આ બે આશ્રમોને વિશે મનના વિધિનું નિરૂપણ કર્યું; પણ બીજા

બે આશ્રમોમાં આ સંબંધીતું શું કાર્તવિધાન નથી ?

ગુરુ:-ના, મૌનવિધિની માફક વાન-પ્રસ્થ તથા બ્રહ્મચરીના મળધમાં પણ આ ઉપદેશ છે આ જ હેતુથી ૪૯ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૪૯ મું.

ચારે આશ્રમોનો સમાન ઉપદેશ

મૌનવદિતરેપામણ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-સંન્યાસની માફક બાકીના બે અર્થાત્ વાનપ્રસ્થ તથા બ્રહ્મચર્યાશ્રમને વિશે પણ સમાન ઉપદેશ છે. (૪૯)

ટીકા:-ગુરુ:-જેવી રીતે સંન્યસ્ત તથા ગૃહસ્થાશ્રમ આ બે આશ્રમોનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ છે, તે જ પ્રમાણે બાકીના વાન-પ્રસ્થ તથા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પણ જણવા. શ્રુતિ પણ આગળ જતાં જણાવે છે કે, “તપ એવં દ્વિતીયો વ્રજાર્ગ્યાર્ચકુલવાસી તૃતીયઃ (છાં ૨, ૨૩, ૧) પરિવાજ એ દ્વિતીય સ્કંધરૂપે છે તથા નેષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તૃતીય વિભાગરૂપે છે.” તેટલા માટે ચારે આશ્રમોનો સમાનરૂપે ઉપદેશ છે. માટે વિકલ્પ તથા સમુચ્ચયવડે એક ગરખી જ પ્રાપ્તિ છે. મૂળ સૂત્રમાં રૂતરેવા એમ આશ્રમો બે કે બે છે, છતાં બહુવચન આપ્યું છે, તે વૃત્તિભેદને લીધે અથવા અનુષ્ઠાન કરનારાના ભેદને લઈ છે, એમ જાણવું. (૪૯)

શિષ્ય-મનનશિલ્પપણું નિદિધ્યાસનમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે સંબંધી આપે વિવેચન

કર્તુ. હવે હું આપને પૂછું છું કે, જ્ઞાનાભ્યાસવાળાએ પોતે કેવી રીતે રહેવું જોઈએ ?

શુદ્ધ:-જેમ બાળક પોતાની ઇદ્રિયો તીવ્ર નહિ હોવાથી અન્ય સમીપ પોતાના આત્માને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા નથી રાખતો, તેમ જ્ઞાનાભ્યાસવાળાએ પોતાના આત્માને ગૂઢ ગાંધી પોતે દલ દર્પ આદિથી રહિત થઈ, શુદ્ધ ભાવવડે રહેવું. આ જ હેતુથી ૫૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૫મું-સૂત્ર ૫૦મું.

વિદ્વાને કેવી સ્થિતિમાં રહેવું ?

અનાવિષ્કૃત્વંન્નન્વયાત્ ॥ ૫૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-જ્ઞાનના અભ્યાસવાળાએ પોતાના શુભોને નહિ પ્રકટ કરતાં શુદ્ધ ભાવથી રહેવું. કારણ કે તેનો અન્વય જ્ઞાનાભ્યાસને વિશે છે. (૫૦)

ટીકા -શિષ્ય -શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તસ્માદ્બ્રહ્મણ પાણ્ડિત્ય નિર્વિવ વ્રાત્યેન તિષ્ઠાસેન (ભૃં ૩,૫,૧) માટે બ્રાહ્મણે આત્મવિજ્ઞાનને જાળખી જ્ઞાનના બળભાવે રહેવું” આ શ્રુતિમાં બાંધ્યતું અનુષ્ઠાન છે. આ સ્થળે બાળનો જે ભાવ અર્થાત્ કર્મ, તે બાંધ્ય આ રીતે તદ્વિત સમાસ કરવાથી બાલ ભાવનો અર્થ એ થાય કે, વયને વિશે મોટો હોય, તે પોતાની ઇચ્છા સંપાદન કરવા જેમ શક્ત્ય હોય છે, તે પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છાને સંપાદન કરવા બાળક અશક્ત હોય છે. આથી બાળકને મૂંઝ પુરીપ આદિ કર્મ ઠોઈપણ પ્રકારના નિયમથી

રહિત હોય છે. આ રીતની બાળચેષ્ટા લેવાય અથવા તો અદર રહેલી ભાવના-વિશુદ્ધિ લેવી કારણ કે બાળકની ઇન્દ્રિયો પ્રકટ થયેલી નથી હોતી; તેથી બાલભાવ દલ દર્પ આદિ ભાવથી રહિત હોય છે. આ જે રીતના ભવોમાંથી આ સ્થળે કયો ભાવ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે ? મારું માનવું તો એમ છે કે, ઇચ્છાનુસાર વર્તન, જેથી વદન, ભક્ષણ તથા નિયમ વિના મૂંઝ પુરીપાદિ થય છે, એ રીતનો જે બાલભાવ છે, તે ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે.

શુદ્ધ-હવે જો તે પ્રમાણેની બાળ-ચેષ્ટા તું લેશે, તો પતિત આદિ દોષની પ્રાપ્તિ થશે. આથી યચેષ્ટાચરણ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી.

શિષ્ય-બ્રહ્મવિદ્યાવાળા સંન્યાસીને પોતાની વચનગિદ્ધિના પ્રભાવથી, જેમ પશુહિંસા આદિમાં દોષનિવૃત્તિ હોય છે, તેમ આ દોષની પણ નિવૃત્તિ હોય છે.

શુદ્ધ:-આ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. શ્રુતિમાં જે બાલભાવ દર્શાવ્યો છે, તેનો ભાવ અન્ય રીતે થાય છે. આ સ્થળે બાંધ્ય શબ્દનો વિરુદ્ધતાથી રહિત અન્ય અર્થ લેવો યોગ્ય છે. અન્ય વિધિને બાધ આવે, એ રીતની કલ્પના લેવી આ સ્થળે યોગ્ય નથી. પ્રધાન વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે મુખ્ય અગત્યું વિધાન યોગ્ય છે. આ સ્થળે પ્રધાનવસ્તુ જ્ઞાનાભ્યાસ છે. માટે ચતિએ તે જ્ઞાનાભ્યાસ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે. આ જ્ઞાનાભ્યાસનો સભવ સર્વ પ્રકારની બાળચેષ્ટા

કરવાથી હોતો નથી. માટે આ સ્થળે બ્રાહ્મણને આતરભાષા ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે. પ્રકટ ઇન્દ્રિયથી રહિત બ્રાહ્મણનો આ સ્થળે આશ્રય કરવો. આથી જ મૂળ સૂત્રમાં બ્રાહ્મણે આ 'રીતવું' વચ્ચેન કહેલું છે અર્થાત્ જ્ઞાન, અધ્યયન તથા ધાર્મિકતા આદિ ભાવવડે પોતાના આત્માને જે પ્રકટ નહિ કરે તથા જે દંભ દર્પ આદિ ભાવથી રહિત હોય, તેવા યતિવું આ સ્થળે ગ્રહણ છે. દષ્ટાંત તરીકે બ્રાહ્મણની પોતાની ઇન્દ્રિયો પ્રકટ હોતી નથી, જેથી તે અન્ય સમક્ષ પોતાના આત્માને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. આ રીતે બ્રાહ્મણશબ્દવડે પ્રધાનરૂપ જે સાનાક્યાસ, તેને સહાયકારી અર્થવું અનુસંધાન કરવું યોગ્ય છે. ૧૧ી સ્મૃતિકાંડાએ પણ કહ્યું છે કે, "ય ન સન્ત ન નાસન્ત નામૃત ન બહુશ્રુતમ્ । ન મુરુત ન દુર્વૃત્ત વેદ કથિત્સ બ્રાહ્મણ । મૂઢધર્માશ્રિતો વિદ્વાસાતચરિત્ ચરેત્ । મન્ધવજ્રવપાપિ મૂઢવજ મહીં ચરેત્ । અવ્યક્ત-લિંગો વ્યક્તાચારઃ અર્થઃ-જે કોઈ સત્ અથવા અસતને, અશ્રુત અથવા બહુશ્રુતને, સુષુ-તને અથવા દુર્વૃત્તને જાણતો નથી, તે ખરે પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કારવાળો છે. મૂઢ ધર્મ ચાળતા વિદ્વાને પોતાવું ચરિત કોઈ જાણે નહિ તેમ આચરવું. અધની માફક, જડની માફક તથા મૂકની માફક પૃથ્વીપર તેણે ફરવું. આવા યોગીને કોઈ ચિહ્ન વ્યક્ત હોતા નથી, તેમ જ તેનો કોઈ આચાર પણ વ્યક્ત હોતો નથી." (૫૦)

શિષ્ય:-પ્રજ્ઞવિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધનભૂત શુદ્ધોત્ત્વ અનુધાન કરવાથી પ્રજ્ઞ

વિદ્યાની ઉત્પત્તિ આ જ જન્મમાં થાય કે અન્ય જન્મમાં થાય ?

શુરુ:-જો વિદ્યાની ઉત્પત્તિને અટકાવનારાં પ્રારબ્ધ કર્મો શેષરૂપે ન હોય તો આ જન્મમાં પણ પ્રજ્ઞવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે, આ રીતવું શ્રુતિવું પ્રમાણ છે, તથા ૫૧ માં સૂત્રમાં આ જ બ્રાહ્મણ દર્શાવી છે,-

અધિકરણ ૧૬ મું-સૂત્ર ૫૧ મું.
પ્રજ્ઞવિદ્યોત્પત્તિ આ જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં ?

પેદ્ધિકમપ્યપ્રસ્તુતપ્રતિપન્થે તદ્દર્શનાત્ ॥૫૧॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ આ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે કે, પ્રસ્તુત અર્થાત્ પ્રારબ્ધકર્મનો અટકાવ ન હોય તો આ જન્મમાં પણ પ્રજ્ઞવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે. (૫૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-"તવપિણ્ણ વ યથાદિશ્રુતે-રશ્વત્ (અં.સૂ. ૩, ૪, ૨૬) આ સૂત્રથી આરંભી અત્યાર સંધીમાં અનેક પ્રકારનાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધનોનો નિશ્ચય કર્યો. આ સાધનોથી વિદ્યોત્પત્તિરૂપ કળ સિદ્ધ થાય છે. હવે આ કળ આ જ જન્મમાં થાય છે કે અન્ય જન્મમાં થાય છે ? તે સંબંધી આપ મને કહેશો. આમાં શુ જાણવું ? માફ માનવું તો એમ છે કે, આ જ જન્મમાં વિદ્યોત્પત્તિ થાય છે.

શુરુ:-તું એમ શા કારણથી માને છે ?

શિષ્ય:-પ્રજ્ઞવિદ્યા શ્રવણાદિના સાધનવાળી છે. મને અન્ય લોકમાં પ્રજ્ઞવિદ્યાનો પ્રાદુર્ભાવ થાયો, આમ માની કોઈની પણ

આ જન્મમાં શ્રવણાદિ વિશે પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે તહિ જે જન્મમાં પ્રવૃત્તિ હોય, તે જ જન્મમાં પ્રદાવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થય, આ રીતની પ્રવૃત્તિ બેતામાં આવે છે. ચક્ષુ આદિ કર્મો પણ શ્રવણાદિ દ્વારવડે જ પ્રદાવિદ્યાની ઉત્પત્તિ કરે છે. કાન્ધુ પ્રસ-વિદ્યા, એ પ્રમણુજન્ય જ્ઞાન છે. માટે આ જ જન્મમાં વિદ્યાનો જન્મ થવો જોઈએ.

શુભ:-આના સંબંધમાં હું કહું, તે સાંભળ. જે પ્રારબ્ધકર્મના અટકાવનો અ-ભાવ હોય તો આ જન્મમાં પણ પ્રદાવિદ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ શકે. આતું તાત્પર્ય એ કે, જે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રદાવિદ્યાના સાધનને જેનું પરિણામ સમીપ છે, એવા કોઈ અન્ય કર્મનો પ્રતિબંધ ન કરાયલો હોય તો આ જન્મમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થય છે. પણ જે અન્ય કર્મનો પ્રતિબંધ હોય છે તો અન્ય લોકમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થય છે. કર્મના પરિણામની પ્રાપ્તિ થવી, તે દેશ, કાળ તથા નિમિત્તને લઈને થાય છે. વળી એક કર્મનો વિપાક કરનારાં જે દેશ, કાળ તથા નિમિત્ત હોય છે, તે જ અન્ય કર્મનાં હોય, એ રીતનો નિયમ બાધવો શક્ય નથી. કાન્ધુ કે કેટલાંક વિદ્વદ્ કળાવાળાં કર્મો પણ હોય છે. અમુક ક્ષણ થાય છે, એટલું જ સત્ત્વ કહે છે, પણ અમુક દેશ, કાળ તથા નિમિત્તનું ચૂંસન કરી શકતું નથી. સાધનના વિશેષ બળને લીધે કોઈની શક્તિ ઇન્દ્રિયેનું પણ ઠિકમત્તુ કરી નાખે છે તથા કોઈની શક્તિ ક્ષતિ

થાય છે. વળી સામાન્ય રીતે વિદ્યાને વિશે અભિમતિ નથી ઉત્પન્ન થતી, એમ નથી કાન્ધુ કે આ લોકમાં મને પ્રદાવિ-દ્યા ઉત્પન્ન થાઓ અથવા અન્યલોકમાં થાઓ. આ રીતની અભિસંધિમાં કોઈ રીત-નો નિયમ હોતો નથી. શ્રવણાદિ દ્વાર-વડે ઉત્પન્ન થતી પ્રદાવિદ્યા પ્રતિમંદના નાશની અપેક્ષાવડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી શ્રુતિ જણાવે છે કે, આત્મા દુર્વિજ્ઞેય છે જેમકે, “શ્રવણાવાપિ વહુમિર્વો ન જમ્યઃ શુષ્વન્તોઽપિ વહવો ય ન વિદ્યુઃ । શાઘર્યોઽસ્ય વક્તા કુસલોઽસ્ય લઘ્વાધર્યો જ્ઞાતા કુસલાનુશિષઃ (ક૦ ૧,૨,૭) જે આત્મા ઘણાવડે સાંભળવાને પણ લઘ્ય નથી. વળી ઘણાઓ જે આત્મા વિશે માંલયે છે, છતાં બળુતા નથી, તે આત્માનો વક્તા અતિ દુર્લભ છે. વળી આત્માનો બળુનાર છતાં તેને વિશે નિપુણ કોઈક જ હોય છે. આચર્ય-વડે ઉપદેશ કનાયલો છતાં તેનાવિશે કુશળ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર કરનાર કોઈક જ હોય છે.” વામદેવ ગર્ભમાં રહેલા છતાં તેને પ્રદાભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આ ઇતિહાસ એમ સૂચવે છે કે, એક જન્મમાં સંચિત કર્મલ સાધનવડે અન્ય જન્મમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થય છે. આ રીતે જે ગર્ભમાં રહેલ છે, તેને ચાલુ જન્મમાં કોઈ સાધનનો સંભાવ હોતો નથી. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “અપ્રાણ યોગસત્તિદિ કાં ગતિ ક્ષણ ગચ્છતિ (ગી૦ ૬,૩૭) સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થયાં વિ-નાનો, હે કૃષ્ણ ! કઈ ગતિને પામે છે ?” આ રીતે અર્જુને જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે, “ન દિ ગચ્છાણકન કચિ-

દુર્ગતિ તાત ગચ્છતિ (૭૦ ગી० ૬, ૪૦)
 હે પ્રિય શિષ્ય ! જે પુણ્ય કર્મ કરનારો
 છે, તે કદી નકારી ગતિને પામતો નથી.”
 આ રીતે કહ્યા પછી કહ્યું છે કે, પુણ્ય કર્મ
 કરનારને પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ તથા સાધુ
 કુળમાં જન્મ થાય છે. ત્યાર બદ કહ્યું છે કે,
 “તત્ત્વવૃદ્ધિયોગ લભને પૌરંદેહિકમ્ (ગી०
 ૬, ૪૩) થોગીઓના કુળમાં જન્મ થયા
 પછી તે પૂર્વદેહથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન-
 સંયોગની પ્રાપ્તિ કરે છે.” આ જ બળનાનું
 નિરૂપણ નીચલા વાક્યવડે થઈ શકે છે.
 જેમકે, “અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિ
 (ગી० ૬, ૪૫) અનેક જન્મમાં એકલા
 થયેલા સંસ્કારથી સમ્યક્ જ્ઞાની થઈ તે
 શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે.” માટે પ્રતિબંધના
 કાયને લીધે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિ આ
 જન્મમાં કે અન્ય જન્મમાં થાય છે, આ
 રીતની સ્થિતિ છે. (૫૧)

શિષ્ય:-ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિ-
 ના સંબંધમાં નિયમ નથી, તો પછી
 તેના ફળરૂપ મુક્તિના સંબંધમાં કેવી
 રીતે બળવું ?

ગુરુ:-બ્રહ્મવિદ્યાવાળાની અવસ્થાનો
 નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો જ હોય છે, પણ
 પ્રતિબંધના યોગને લીધે મુક્તિરૂપ ફળને
 વિશે નિયમ હોતો નથી. આ જ હેતુથી
 પરમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૭ સુ-સત્ર પર સુ.

મુક્તિરૂપ ફેળનો અનિયમ.

પરં મુક્તિરૂપાનિયમસ્તદ્વ્યાપ્ત્યસ્ત-

દત્તસ્વાવ્યયેઃ ॥ ૫૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ આ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પ-
 ત્તિમાં પ્રતિબંધ હોવાને લીધે તેના ફળ-
 રૂપ મુક્તિને વિશે નિયમ નથી. કારણ કે
 બ્રહ્મજ્ઞાનીની અવસ્થાનો નિશ્ચય થઈ ચૂ-
 કેલો હોય છે, તેની અવસ્થાનો નિશ્ચય
 થઈ ચૂકેલો હોય છે. (૫૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-વિદ્યારૂપી સાધનના
 આશ્રયવાળા સુમુક્તને વધારે બળવાન
 સાધનને લીધે બ્રહ્મવિદ્યાના લક્ષણરૂપ
 ફળ આ જન્મમાં થાય કે અન્ય
 જન્મમાં થાય, આ રીતનો વિશેષ
 પ્રકારનો પ્રતિનિયમ જોવામાં આવ્યો.
 તે જ પ્રકારે ઉત્કર્ષ તથા અપકર્ષને લીધે
 મુક્તિના સંબંધમાં કંઈ એક પ્રતિનિયમ
 થયો નોંધ્યો. જો કોઈ નિયમ હોય
 તો તે કહો.

ગુરુ:-મુક્તિના ફળવિશે કોઈપણ
 પ્રકારનો નિયમ નથી. વળી મુક્તિના ફળ
 વિશે કોઈ એક પ્રકારના વિશેષ નિયમની
 શંકા કરવી, તે પણ ખોટી છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-આનું કારણ એ કે, બ્રહ્મઆ-
 શ્રયવાળાની એક જ પ્રકારની સ્થિતિ
 થાય છે, એમ નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો છે.
 સર્વ વેદાત્મમાં નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો છે કે,
 મુક્તિની સ્થિતિ એક જ સ્વરૂપવાળી
 હોય છે. બ્રહ્મ એ જ મુક્તિની અવસ્થા

છે. વળી પ્રદાને અનેક આકારરૂપ યોગ હોતો નથી. કારણ કે તેનું એક જ સ્વરૂપ છે, એમ નીચલી શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. “અત્યુલ્મનણ (૫૦ ૩, ૮, ૮), સ એવ નેતિ નેત્યાત્મા (૫૦ ૩, ૪, ૨૬), યન નાન્યત્વસ્યતિ (૭૦ ૭, ૨, ૪, ૧), બ્રહ્મેવેદમમૃત પુરસ્તાત (૫૦ ૨, ૨, ૧૧), ર્દં સર્વં યદયમાત્મા (૫૦ ૨, ૪, ૬), સ વા એવ મહાનજ આત્માજરોડ મૃતોડ મરોડ મયો ‘બ્રહ્મ (૫૦ ૪, ૪, ૨૫), યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાત્મેવામૃત્તલેન ક પરયેત્ (૫૦ ૪, ૫, ૧૫) પ્રદાન રૂપ નથી, તેમ અણુ નથી. આ આત્મા આવો નથી, તે આવો નથી. આ બૂમા આત્મામાં ધીણું કોઈ ભેદ થકતું નથી. મારી સમક્ષમાં સર્વ વસ્તુ અવિનાશી પ્રદારૂં છે. આ સર્વ જે દ્રવ્ય તથા આત્મ્યરૂં છે, તે પ્રદારૂં જ છે. આ આત્મા મહાન, જન્મભાવથી રહિત, જીર્ણભાવથી રહિત, અમૃતરૂં, અવિનાશીરૂં તથા અભયરૂં અર્થાત્ અવિદ્યાના કાર્યથી રહિતરૂં છે. જેને સર્વ આત્મસ્વરૂં છે, તે કોને કંઈ વસ્તુ-વડે ભેદ શકે ?” વળી વિદ્યાનું સાધન પોતાના કોઈ વિશેષ પ્રભાવને લીધે પોતાના ફળરૂં વિદ્યાને વિશે જ કંઈ એક અતિ-શય આસક્ત કરે, પણ વિદ્યાનું ફળ સુક્તિનેવિશે નહિ. કારણ કે સુક્તિનું ફળ તો અસાધ્ય છે. તેનું ફળ તો નિત્ય-સિદ્ધ ‘સ્વભાવવાળું’ છે ને તે વિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરાય છે, એમ અમે વારંવાર કહ્યું છે. આ પ્રદાનવિદ્યામાં ઉત્કૃષ્ટ તથા

નિષ્કૃષ્ટભાવની અતિશયતા હોતી નથી. કારણ કે નિષ્કૃષ્ટ વિદ્યાનો અભાવ છે. ઉત્કૃષ્ટરૂં જ પ્રદાનવિદ્યા છે. માટે આ પ્રદાન-વિદ્યાની ઉત્પત્તિ દુક સમયમાં કે લાંબે સમયે થતી હોય કે થાય, પણ સુક્તિને વિશે તો કોઈપણ અતિશયતાનો સંભવ નથી. પ્રદાનવિદ્યાના લેહનેવિશે અભાવ હોવાથી કર્મના ફળની માફક, તેના ફળના લેહને વિશે નિયમનો અભાવ છે. સુક્તિના સાધનરૂં પ્રદાનવિદ્યામાં કર્મોની માફક લેહ હોતો નથી. સગુણવિદ્યામાં જ લેહ હોય છે. જેમકે, “મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ (૭૦ ૩, ૧૪, ૨) આ પ્રદાન મનોમયરૂં તથા પ્રાણશરીરરૂં છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં ગુણના વધારા તથા ઘટાડાને લીધે લેહની ઉત્પત્તિ હોય છે તથા તે પ્રમાણે કર્મનાં ફળની માફક ફળમાં લેહનો નિયમ હોય છે. વળી શ્રુતિનું પણ વચન ‘છે કે, “ત યથા યયોપાસતે તદેવ ભવતિ જે જે પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, તે તે રૂં થાય છે.” નિર્ગુણ વિદ્યામાં ગુણનો અભાવ હોય છે. માટે ફળમાં લેહ હોતો નથી. વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “ન હિ ગતિરપિવાસ્તિ કસ્યચિત્સતિ હિ ગુણે મવદન્ત્યતુત્વત્પ્રાપ્ત પ્રદાને વિશે અધિક સ્થિતિ હોતી નથી. કારણ કે ગુણ હોય તો જ અસુકની સાથે સાદૃશ્યતા છે, એમ કહી શકાય.” ‘તદ-વસ્થાવચ્ચે આ પદની પુનરાવૃત્તિ કરવાનું કારણ એ કે, આ અધ્યાયની હવે પરિ-સમાપ્તિ થાય છે.

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चंद्रशकरात्मजछोदा-
लालशर्मेणा कृतगुर्जरगिरामापात्रुवादे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

‘‘ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ચતુર્થ અધ્યાય—પ્રથમ પાદ.

મોક્ષનિરૂપણ.

શ્રુતિકા.

હવન્મુક્તિનિરૂપણ.

શિષ્ય—આપે ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રદ્ધ-
વિદ્યાની ઉત્પત્તિના સાધનનું નિરૂપણ
કર્યું હવે આપ મને હવન્મુક્તિ સંબંધી
ઉપદેશ આપશો. હવે આત્મા શ્રવણ
કરવા યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ વચનની પ્રતીતિ
એકવાર થઈ, એટલે વાર વાર તેની આ-
વૃત્તિ કરવાની શી જરૂર છે ?

ગુરુ—પ્રદ્ધજ્ઞાનના સાધનરૂપ શ્રવણા-
દિની વાર વાર આવૃત્તિ કરવી જોઈએ
કારણ કે શ્રુતિમાં પણ વાર વાર તેનો
તે જ ઉપદેશ છે આ જ હેતુથી ૧ લા
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧ છું—સૂત્ર ૧ છું.

શ્રવણાદિની વાર વાર આવૃત્તિ

બાહ્યસ્મરુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રર્થ—વારંવાર શ્રુતિનો ઉપદેશ
હોવાથી સાધનરૂપ સપત્તિનું જ્ઞાન વારં-
વાર મેળવવું જોઈએ. (૧)

ટીકા—શિષ્ય—આપે ત્રીજા અધ્યા-
યમાં પરાવિદ્યા તથા અપરાવિદ્યામાં
સાધન સંબંધી જે જે વિચારો છે,
તેનું આપે મારી રીતે વિવેચન કર્યું.
હવે આ ચોથા અધ્યાયમાં આપ કૃણ
સંબંધી વિવેચન કરશો. કૃણ સંબંધી
બીજી પણ જે જે બાબતો હોય, તેનું પણ
વિવેચન કરશો. પ્રથમ કેટલાક અધિકર-
ણોવડે આપ સાધન સંબંધી જ સામાન્ય
રીતે વિચાર જણાવશો. વળી શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, “આત્મા ના શરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો
મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય (બૃ૦ ૪,૫,૬) અરે
મૈત્રેયિ ! આત્મા શ્રવણ, મનન તથા
નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે. ” “તમેવ
પ્રીતો વિજાય પ્રગા કુર્વાત (બૃ૦ ૪,૪,૨૧)
વિવેકી પ્રાદ્ધાણે તે પરમપ્રદ્ધાને જાણ્યા
પછી કેવળ પોતાની પ્રજ્ઞા તે તરફ દોરા-
વવી જોઈએ. ” “સોઽન્વેષ્યઃ સવિજિજ્ઞાસિતવ્ય
આ આત્મા શોધવા તથા જાણવા યોગ્ય
છે. ” આ શ્રવણ મ બંધી જે શ્રુતિઓ છે,
તેને વિશે મને સંશય થાય છે. એક જ

વાર શુ આ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ કે વારંવાર તેની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ ? મારું તો એમ માનવું છે કે, જેમ પ્રયત્નદિ કર્મ એકવાર કરવાથી ફલપૂર્ણ મામના ફળમાં ઉપકારક છે, તે જ પ્રમાણે આ શ્રવણુનું જ્ઞાન પણ એકવાર થયું, એટલે ખસ. કારણ કે તેટલેથી શરૂ થઈ કૃતાર્થ થાય છે. શ્રુતિમાં આવૃત્તિ ન હોવા છતાં જો તેમ કરવામાં આવે તો અશા-સ્ત્રાર્થ કરેલો ગણાય પણ શ્રોતયો, મન્તવ્યો નિદિઘ્યાસિતવ્યઃ એમ વારંવાર ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે આમ છે, છતાં શ્રુતિને અનુસરી આવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ એકવાર શ્રવણ કરવું, એકવાર મૂનન કરવું તથા એકવાર નિદિઘ્યાસન કરવું, પણ તેથી વધારે નહિ. એકવાર ઉપદેશ હોયો જોઈએ કારણ કે ‘વેદ તે વ્યક્ત છે’, ‘વ્યાખીત તેણે ઉપામના કરવી’ ઇત્યાદિમાં આવૃત્તિનો અભાવ છે.

શુરૂ-આના સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ. શ્રવણુઆદિ પ્રતીતિની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

શુરૂ:-વારંવાર શ્રુતિમાં શ્રવણનો ઉપદેશ છે. અર્થાત્ શ્રોતયો મન્તવ્યો નિદિઘ્યાસિતવ્યઃ આ રીતનો વારંવારનો ઉપદેશ એમ સૂચવે છે કે, પ્રતીતિની આવૃત્તિ થવી જોઈએ.

શિષ્ય:-કહ્યું છે કે, શ્રુતિને અનુમારે આવૃત્તિ કરવી જોઈએ, પણ વધારે નહિ.

શુરૂ:-ના, ત્યાંસૂધી આત્મસાક્ષાત્કાર નથી થયો ત્યાંસૂધી પરિસ્માસિ શ્રવણની થતી નથી. ત્યાંસૂધી આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ પરિણામ ન થાય, ત્યાંસૂધી શ્રવણાદિનું આવર્તન છે. આમ થવાથી જ આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે હાંગેરના છાંડાં નીકળી જઈને ચોખા નીકળ્યા નથી ત્યાં સૂધી હાંગેરને ખાંડવી જોઈએ. વળી ઉપામન તથા નિદિઘ્યાસન ઇત્યાદિમાં આવૃત્તિરૂપ શુણનો સમાવેશ થાય છે, માટે આવૃત્તિરૂપ ક્રિયાનું જ નિરૂપણ છે. દાખલા તરીકે, લૌકિક રીતિએ “ગુરુમુપાસ્તે તે શુરુની ઉપાસના કરે છે.” “રાજાનમુપાસ્તે તે રાજાની ઉપાસના કરે છે.” જે રીતે શુરુ આદિનું અનુવર્તન થાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મના સંબંધમાં જાણવું. તે જ પ્રમાણે “જેનો પતિ પ્રવાસે ગયો છે એવી સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનું ધ્યાન ધરે છે,” આમ જે નિરંતર પતિનું સ્મરણ કરે છે તથા પતિ તન્નુ ઉત્કંઠાવાળી હોય છે તેવી સ્ત્રીને વિશે કહેવાય છે કે, તે પતિનું ધ્યાન ધરે છે. નિદ્રા ધાતુ તથા ઉપાસુ ધાતુ આ એક શબ્દોનો વેદાંતને વિશે એક જ રીતનો અર્થ જોવામાં આવે છે. કેટલીકવાર નિદ્રા ધાતુથી શરૂઆત કરી ઉપાસુ ધાતુમાં ઉપસહાર કરે છે. જેમકે, “યસ્તદ્વેદ યત્ત વેદ સ મયેતદુક્તઃ (છાં ૪, ૧, ૪) તે વેદને જે જાણે છે તે તેના સરખા જ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. તેણે મને આ પ્રમાણે કહ્યું છે.” આ રીતે શરૂઆત કરી “અતુ મ દ્વા મગવો દેવતા

શાધિ યા દેવતામુપાસ્યે (છાં ૪, ૨, ૧) આપ જે દેવની ઉપાસના કરે છે તે દેવ વિશે, હે પ્રભુ ! તમે મને ઉપદેશ કરો.” આમ શ્રુતિ ઉપમંહાર કરે છે. કેટલેક સ્થળે ઉપાસથી શરૂઆત કરી વિદ્ને વિશે શ્રુતિ ઉપમંહાર કરે છે. જેમકે, “મનો વ્રજેન્નુપાસીત (છાં ૩.૧૮ ૧) મનની પ્રદક્ષરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ રીતે શરૂઆત કરી “ભાતિ ચ તત્તતિ ચ કીર્ત્યા યશસા વ્રદ્રવર્ચસેન ય એવ વેદ (છાં ૩, ૧૮, ૩) તે અગ્નિ તેજ્વલ પ્રકાશે છે તથા તપે છે. જે આ પ્રમાણે જલે છે તેની કીર્તિ, યશ તથા પ્રદક્ષવર્ચસથી તાપ તથા પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે.” માટે એકવારના ઉપદેશમાં પણ આવૃત્તિની સિદ્ધિ છે. વળી વારંવાર ઉપદેશ એમ સૂચવે છે કે, આવૃત્તિનું નિરૂપણ છે (૧)

શિષ્ય-આ આવૃત્તિના સંબંધમાં શ્રુતિ શું કહે છે ?

ગુરુ-શ્રુતિ પણ આવૃત્તિનું પ્રતિ-પ્રતિપાદન કરે છે. આથી જ ૨ જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૨ જું.

આવૃત્તિમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ.

લિંગાચ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિનું વચન પણ એ રીતનું જ છે કે, શ્રવણના જ્ઞાનની આવૃત્તિ હોવી જોઈએ. (૨)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિનું વચન પણ આ રીતના જ્ઞાનની આવૃત્તિની પ્રતીતિ કરાવે

છે. તે જ પ્રમાણે ઉદ્દગીય વિજ્ઞાનની પ્રત્યુત્તિમાં કહ્યું છે કે, “આદિત્વ ડ્રોયઃ (છાં ૧, ૫, ૧) આદિત્ય ઉદ્દગીયરૂપે છે” આમ એક જ રીતે ઉદ્દગીયને જાણવાથી એક જ પુનરુપણની તને પ્રાપ્તિ થઈ, પણ તેના નિષેધ કરી કહ્યું છે કે, ‘રક્મીન્ત્વ પર્વાર્તમાર (છાં ૧, ૫, ૨) રક્મિ-એ ની તું પૃથક્ આવૃત્તિ કર.” આ રીતે રક્મિઓ અનેક છે, તેમ તને અનેક પુનરુપાપ્તિ થશે,” એ રીતે બિદ્ધની માફક શ્રુતિ પ્રતીતિની આવૃત્તિનું સૂચન કરે છે. માટે આની જ માફક સામાન્ય રીતે સર્વ પ્રતીતિઓમાં આવૃત્તિ થવાથી તે સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-મધ્ય ક્ષણવાળા જ્ઞાનમાં આવૃત્તિ બંધે થાઓ કાગળ કે અવા જ્ઞાનમાં આવૃત્તિથી વસ્તુ માધ્ય થાય છે, એમ મુખ્યત્વે કરી સંભવ છે. પણ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન નિઃચ. શુદ્ધ. જુદા તથા મુક્ત સ્વરૂપવાળું છે. પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ આ રીતનું શ્રુતિ નિરૂપણ કરે છે, તો પછી તેમાં આવૃત્તિની શી જરૂર છે ? વળી આપ એમ કહો કે, એકજગતને શ્રુતિમાં કહ્યું હોય તો બ્રહ્મત્મજ્ઞાન અયોગ્ય થાય, આથી આવૃત્તિ માની છે, તે તે અયોગ્ય છે. કારણ કે અશ્રુતિ થયા છતાં પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે. જે “તત્ત્વમસિ (છાં ૬, ૮, ૭) તે તું છે.” આ રીતનું વચન એકવાર માંલગવા છતાં બ્રહ્મત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય, તો પછી વારંવાર અશ્રુતિ કરવાથી બ્રહ્મત્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે, એમાં શી ખતરી ? જે

એમ કહીએ કે, કેવળ વચનવડે કોઈપણ અર્થનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી, માટે યુક્તિયુક્ત વચનથી જ પ્રદક્ષાત્મભાવનો અનુભવ થઈ શકશે. એમ જો આપ માનશો તો પણ આવૃત્તિ મિથ્યા છે. કારણ કે આ યુક્તિની પણ એકવાર પ્રવૃત્તિ થઈ તો તે પોતાના પ્રયોજનનો અનુભવ કરાવશે. વળી એમ માનીએ કે, યુક્તિ તથા વચનવડે સામાન્ય વિષયવાળું વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, પણ વિશેષ વિષયવાળા વિજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. જેમકે “મારા અંતઃકરણમાં શૂલ છે” આ રીતના વચનથી તથા શરીરની ધુબરી આદિ ચિહ્નથી શૂલનું અસ્તિત્વ સામાન્ય રીતે છે, એમ ખીજાને માલમ પડે છે, પણ આને જ શૂલ થાય છે, એ રીતનો વિશેષ અનુભવ પરને થતો નથી. વળી વિશેષ અનુભવથી અવિધાનો નાશ થાય છે. તેથી વિશેષ અનુભવ થવા માટે આવૃત્તિ છે એમ જો આપ માનશો, તો તે પણ બની શકશે નહિ. કારણ કે સામાન્ય જ્ઞાનની ગમે તેટલી આવૃત્તિ થાય, છતાં વિશેષ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. કારણ કે યુક્તિવાળા શાસ્ત્રવડે તથા યુક્તિવડે એકવાર આવૃત્તિ કરવાથી જો વિશેષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થઈ તો સેંકડોવાર પ્રયુક્ત શાસ્ત્રની તથા યુક્તિની આવૃત્તિ કરો, છતાં તે સમજવું યોગ્ય નથી. માટે શાસ્ત્ર તથા યુક્તિવડે વિશેષનું કે સામાન્યનું પ્રતિપાદન કરી શકાય, તોપણ જોડિયું પ્રતિપાદન એક જ વારની આવૃત્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. માટે વારંવાર

આવૃત્તિની જરૂર નથી શસ્ત્ર તથા યુક્તિ એકવાર યોગ્યતામાં આવ્યાં હોય તો કોઈને પણ અનુભવ ઉત્પન્ન થતો નથી, આ રીતનો નિયમ બાધવો પણ શક્ય નથી. કારણ કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાવાળાઓની બુદ્ધિ અનેક પ્રકારની હોય છે. તેમ જ અનેક અશવાળા સામાન્ય તથા વિશેષ લૌકિક પદાર્થમાં એકના નિશ્ચયથી એક અશનો નિશ્ચય થાય છે તથા ખીજાના નિશ્ચયથી ખીજા અશનો નિશ્ચય થાય છે, આ રીતનો અભ્યાસનો ઉપયોગ, જેમ લાંબું પ્રકરણ વાંચવાના સંબંધમાં થાય છે તેમ થવો જોઈએ. પણ સામાન્ય તથા વિશેષભાવથી રહિત, નિર્વિશેષરૂપ તથા ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપવાળા પ્રદક્ષામાં પ્રમા ઉત્પન્ન થવામાં અભ્યાસની જરૂરીઆત છે. એમ માનવું યોગ્ય નથી.

શુરુ-આ સંબંધી અમે કહીએ, તે તું સાબળ. જો “તત્ત્વમસિ” એમ એક જ વાર કહેવાથી પ્રદક્ષાત્મનો અનુભવ થવો શક્ય હોય તો અભ્યાસ મિથ્યા છે, એમ બની શકે. પણ જેના સંબંધમાં એકવારથી અનુભવ આવવો શક્ય નથી, તેની આવૃત્તિ હોવી જ જોઈએ. આ જ પ્રમાણે છાદોગ્યમાં “તત્ત્વમસિ શ્વેત્કેતો” (છાં ૬, ૮, ૭) એમ ઉપદેશ કરી “મૂલ ધ્વ મા મગવાન્ વિજાપયતુ” (૬, ૮, ૭) ફરીથી અને ભગવાન્ સમન્વયો.” આ રીતે વારંવાર શુરુને ત્રેણા કરી છે તથા શિષ્યની શંકાના કારણનું નિગરણ કરવા “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યનો વારંવાર ઉપદેશ કયો છે. તે જ પ્રમાણે “શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો

નિદિધ્યાસિતય (બૃ૦ ૪,૫,૬) આત્મા શ્રવણ કરવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય તથા નિદિધ્યાસન કરવા યોગ્ય છે.” ઇત્યાદિ વચનવડે અભ્યાસનું સચન થાય છે.

શિષ્ય:-એમ કહ્યું છે કે, એકવાર “તત્ત્વમસિ” શ્રવણ કરાવવા છતાં તેનો અનુભવ થવો શક્ય નથી, તો પછી તેની આવૃત્તિ કરવાથી અનુભવ કેવી રીતે આવી શકે ?

ગુરુ:-આ દોષ નથી. જો એકવાર સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે, તો પછી આવૃત્તિ કરવી યોગ્ય નથી. જે વચન સાંભળવાથી મંદ જ્ઞાન થાય છે, તે વચનનું વારંવાર આવર્તન કરવાથી સમ્યક્ પ્રકારે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી “તત્ત્વમસિ” આ વચન એમ જણાવે છે કે, ત્વં પદાર્થ તત્ત્વદાર્થરૂપે છે. અહીં તત્ત્વ પદવડે જન્મ આદિના કારણસ્વરૂપ તથા જગતના દ્રષ્ટારૂપ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન થાય છે. જેમકે “સત્ય જ્ઞાનમનત્ત્વમ્ (તૈ૦ ૨,૧, ૧) બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપે છે.” “વિજ્ઞાનમાનન્દ મમ્ (બૃ૦ ૩, ૬, ૨૮) બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપે તથા આનંદરૂપે છે.” “અદૃષ્ટ (બૃ૦ ૩,૮,૧૧) બ્રહ્મ વ્યક્તરૂપે નથી.” “અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાતુ (બૃ૦ ૩,૮,૧૧) વિજ્ઞાતારૂપ બ્રહ્મ અવિજ્ઞાતરૂપે છે.” “અમનમત્ત્વમ્ । અત્પૂલમનન્વદૃત્ત્વમદીર્ઘમ્ (બૃ૦ ૩, ૮, ૮) આત્મા ઉત્પત્તિ, જરા તથા મરણથી રહિત છે. તે સ્થૂલભાવથી રહિત, અણુભાવથી રહિત, દૂસ્વભાવથી રહિત તથા દીર્ઘપણથી રહિત છે.” ઇત્યાદિ બાબત

શાસ્ત્રવિશે પ્રસિદ્ધ છે. આ શ્રુતિમાં જે અજ શબ્દ કહ્યો છે, તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, તેમાં જન્માદિ વિકાર નથી. અત્પૂલમ્ અદિ શબ્દવડે સ્થૂલપણા આદિ દ્રવ્ય ધર્મો બ્રહ્મમાં નથી. વિજ્ઞાન આદિ શબ્દવડે બ્રહ્મ ચૈતન્ય તથા પ્રકાશસ્વરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. સર્વ પ્રકારના સંસારધર્મથી રહિત, અનુભવસ્વરૂપ તથા બ્રહ્મ સંજ્ઞાવાળો તત્ત્વદાર્થનો અર્થ છે, એમ વેદાંતદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી ત્વં પદનો અર્થ પણ પ્રત્યક્ષ આત્મારૂપે, શ્રોતારૂપે, દરેક દેહથી ભિન્ન હોવાથી ભિન્ન સ્વરૂપે જણાતો તથા ચૈતન્યસ્વરૂપે જણાય છે. જેઓને આ બે પદના અર્થો અજ્ઞાન, સંશય અથવા તો વિપર્યયને લીધે સમજાતા નથી, તેમને “તત્ત્વમસિ” વાક્ય, યોતાના અર્થમાં પ્રમા ઉત્પન્ન કરી શકવા સમર્થ નથી. કારણ કે પ્રથમ પદના અર્થનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. ત્યાર બાદ વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આથી પ્રથમ પદોનું જ્ઞાન પ્રથમ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્ર તથા યુક્તિનો અભ્યાસ પદના અર્થને સમ્યક્ પ્રકારે જણાવવા માટે છે. જો કે આત્મા અંશથી રહિતરૂપે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, છતાં દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વિષય, વેદના આદિ લક્ષણવાળું અનેક અંશપૂર્ણ આત્મામાં અધ્યારોપિત છે. તેમાં એક અવધાનથી એક અંશનો નિષેધ થાય છે, બીજાવડે બીજાનો નિષેધ થાય છે. આ રીતે આત્માના સંબંધમાં ક્રમવત્ જ્ઞાન થાય છે. પણ તે સર્વ આત્મસ્પર્શકાર થવા પડેલાં છે.

શિષ્ય:-જેઓની પુદ્ધિ નિપુણ છે, વળી અજ્ઞાન, સંશય તથા વિપર્યાત્મક પદના અર્થના વિષયમાં જેઓને પ્રતિબંધ નથી હોતો, તેઓ એકવાર જ 'તત્ત્વમસિ' વાક્યના અર્થનો અનુભવ કરવા શક્તિમાન છે. તેવાઓને આવૃત્તિ નો અભાવ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. જો એકવાર આત્મસાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, તો અવિદ્યાનો નાશ થાય છે આથી આમાં કોઈ રીતનો પણ ક્રમ આ નવો યોગ્ય નથી.

શુરુ:-ભાઈ ! તારું કહેવું ખરું છે. જો કોઈને પણ આ રીતે આત્મપ્રાપ્તિ થાય તો તે યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-આત્માને દુઃખ થાય છે, આ રીતની લાવના અત્યંત બળવાન હોય છે. માટે હું દુઃખી નથી, એ રીતનું કોઈને જ્ઞાન થતું નથી, એમ મારું માનવું છે.

શુરુ:-આ રીતની તારી જે શંકા છે, તે યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્મામાં જેમ દેહાદિનું અભિમાન છે, તેમ હું દુઃખી છું, આ રીતનું જે અભિમાન થાય છે તે મિથ્યા છે, એમ માલમ પડે છે. ખરેખર જ્યારે દેહનું છેદન થાય છે, અથવા ઘાટે છે ત્યારે હું છેદાઈ છું, અથવા હું ઘાઝું છું, આ રીતનું મિથ્યા અભિમાન પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે દેહથી ભિન્ન પુત્ર તથા મિત્ર આદિને જ્યારે દુઃખ થાય છે, ત્યારે હું જ દુઃખી થાઉં છું, આ રીતનો આ-

રોપ જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે હું દુઃખી છું, આ રીતનું અભિમાન પણ થવું જોઈએ. કારણ કે દેહાદિની માફક સુપુત્રિમાં દુઃખાદિની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, જેથી દુઃખાદિ ચૈતન્યથી ભિન્ન છે, એમ માનવામાં આવે છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, સુપુત્રિમાં ચૈતન્યને જ દુઃખાદિની પ્રાપ્તિ છે. જેમકે, "યદે તત્ત્વ પરવતિ પર્યન્તં તત્ત્વ પરવતિ (ખૂં ૪,૩,૨૩) સુપુત્રિમાં જે આત્મા કોઈને જોતો નથી, તે આત્મા દ્રષ્ટારૂપે છતાં કોઈને જોતો નથી." માટે સર્વ દુઃખથી વિમુક્ત એક ચૈતન્યસ્વરૂપ હું જ છું, એ જ આત્માનો અનુભવ છે. જેને આ રીતનો આત્મસાક્ષાત્કાર થયો છે, તેને પછી કોઈ રીતનું કૃત્ય કરવું બાકી રહેતું નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "કિં પ્રજયા કરિષ્યામો યેષા નોડ્યમાત્માયં લોકઃ (ખૂં ૪,૪,૨૨) મિદ્ધાનો એમ વિચારે છે કે, પ્રજાવડે અમે શું કરવાના હતા ? જેઓને અમારી માફક આત્મા એ જ પરમ આશ્વર્ય છે, તેઓ એવણાનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાવૃત્તિ લે છે." વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "યસ્યાત્માત્તિરેવ સ્વાદાત્મવૃત્તથ માનવઃ । શાત્મન્યેવ ચ સનુદ-સ્તસ્ય કાર્યં ન વિચતે (ભ૦ ગી૦ ૩,૧૭) જે પુરૂષને આત્માપર જ પ્રીતિ છે, જેને આત્માનંદના અનુભવથી તૃપ્ત થઈ છે, અને તેને લીધે જે આત્મરૂપથી જ સંતુષ્ટ રહે છે અર્થાત્ જે ભોગોચરથી રહિત છે, તે પુરૂષને જગતમાં કંઈ પણ કર્તાવ્ય રહેતું નથી." જેને આ રીતનો અનુભવ

જલદીથી થતો નથી, તેને અનુભવ થવા માટે આવૃત્તિ માનવી યોગ્ય છે. તેમાં પણ “તત્ત્વમસિ” વાક્યાર્થમાંથી સુકત કરી મનુષ્યને આવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત ન કરવો. કારણ કે કોઈ વરનો ઘાત થાય, માટે કન્યાને પરણાવતા નથી. હું આને વિશે અધિકારને પ્રાપ્ત થયો છું, હું કર્તારૂપે છું, માટે આ કરવા યોગ્ય છે, આ રીતનું જેને જ્ઞાન થયલું છે, તેને જ અવશ્ય કરી બ્રહ્મજ્ઞાનથી વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જે જાતે જ મંદ-મતિ છે, તથા જ્ઞાન નહિ થવાથી તત્ત્વમસિ વાક્યના રહસ્યનો જે ત્યાગ કરે, તેવાને જ આ તત્ત્વમસિ વાક્યના અર્થમાં સ્થિર કરવા આવૃત્તિ આદિ રૂપ વાણીની સુકિત-વડે સ્થિર કરવો જોઈએ. માટે પરબ્રહ્મ સંબંધીના જ્ઞાનમાં ઉપાસના તરીકે આવૃત્તિથી જ સિદ્ધિ થાય છે. (૨)

શિષ્ય:-હું બ્રહ્મરૂપે છું, એમ ધ્યાન કરવાથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ આપે કહ્યું. પણ જીવ તો પાપાદિ દોષવાળો છે, પણ ઈશ્વર તેવો નથી. હવે જીવ ઈશ્વરરૂપે હોય તો જગતમાં ઈશ્વરત્વનો જ અભાવ થશે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-ઈશ્વર તથા જીવમાં જે વિરુદ્ધ ગુણો જોવામાં આવે છે તે મિથ્યા છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. માટે જીવ તથા ઈશ્વર એક છે આથી જ ઉન્ન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જી-સૂત્ર ૩ જી

ઈશ્વર તથા જીવની એકતા.

આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિ ચ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-પરમેશ્વર જ આત્મસ્વરૂપે છે, એમ જાણાદો માને છે. વળી શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, ઈશ્વર આત્મસ્વરૂપે છે. (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-શાસ્ત્રમાં કહેલા વિ-શેષણવાળો પરમાત્મા હુંરૂપે છે, એમ માનવું, કે પરમાત્મા મારાથી ભિન્નરૂપે છે, એમ માનવું ? વળી શ્રુતિ એમ કહે-છે કે, પ્રત્યેક આત્મા જ, આત્મારૂપે છે, તો તે સંબંધી મને શંકા થાય છે. આ શંકા નીચે પ્રમાણે છે:-જો જીવ તથા ઈશ્વરનો અલેદ સંભવતો હોય તો આત્મા એ શબ્દ મુખ્ય છે, એમ માનવું શું યોગ્ય છે ? અથવા આત્મા ગૌણ છે, એમ શું માનવું યોગ્ય છે ? આ બેમાંથી શું માનવું ? આત્મા મદ્દમ રૂપે નથી, એમ માનવું યોગ્ય છે. આત્મા કે જેના પાપ-આદિ ગુણોનો નાશ થયો છે, તે પાપઆદિ ગુણવાળો હોય, એમ માનવું શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે જે પાપઆદિ ગુણ-વાળો હોય, તે પાપ આદિ ગુણથી રહિત છે, એમ માનવું શક્ય નથી. વળી પર-મેશ્વર પાપ આદિ ગુણથી રહિત છે તથા જીવ તેથી ઉલટા સ્વભાવવાળો છે. બીજું ઈશ્વર સંસારીના આત્મારૂપે છે, એમ માનવાથી ઈશ્વરનો અભાવ છે, એમ થશે. વળી આમ માનવાથી શાસ્ત્ર અનર્થ છે, એમ માનવું પડશે. વળી સંસારી

ધર્મરના આત્મારૂપે હોય તો અધિકારીના અભાવથી શાસ્ત્ર પણ અનર્થ થશે. તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જે વસ્તુ છે તેને વિરોધ આવશે. જેવી રીતે પ્રતિમા આદિમાં વિષ્ણુ આદિતું દર્શન થાય છે, તે જ રીતે જો કે ધર્મર હવ લિપ્ત છે, છતાં શાસ્ત્રવડે તાદાત્મ્ય દર્શન કરવું, એમ જો આપ માનો તો મારી કાંઈ ના નથી. પણ સંસારીનો મુખ્ય આત્મા ધર્મર છે, એમ માનવું મને જરા પણ યોગ્ય લાગતું નથી.

શુરુ:-આ બાબતમાં હું કહું, તે માંલજા. જે આત્મા છે તે જ પરમેશ્વર છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. કારણ કે પરમેશ્વર સંબંધીના પ્રકરણમાં જાણાલ આદિ શ્રુતિઓમાં એમ કહ્યું છે કે, પરમેશ્વર એ જ આત્મારૂપે છે. જેમકે, “ત્વ વા અદમસ્મિ મગ્ધો દેવતેડદ વૈ ત્વમસિ દેવતે-અર્થ હે ભગવન! હે દેવ ! તું હુંરૂપે છે તથા હું તુંરૂપે છે.” તે જ પ્રમાણે અન્ય સ્થળે પણ કહ્યું છે કે, “અહં વદ્માસ્મિ હું પ્રદ્ધરૂપે છું” વળી વેદાંતનાં પણ વચનોમા એમ કહ્યું છે કે, આત્મા એ જ ધર્મર છે. જેમકે, “एष त आत्मा सर्वान्तरः (ખૃં૦૩,૪,૧) આ તારો આત્મા સર્વના આંતરસ્વરૂપે છે.” “एष त आत्मान्तर्व्याम्यमृतः (ખૃં૦૩,૭,૩) “तत्तत्तयं स आत्मा तत्त्वमसि (છાં૦૬,૮,૭) આ તારો આત્મા આંતરયામીરૂપે તથા અમૃતરૂપે છે. આ સત્યરૂપે છે, આત્મારૂપે છે. વળી તું તેરૂપે છે.” જેમ વિષ્ણુની પ્રતિમા છે, એ રીતના ન્યાય વડે તાદાત્મ્ય દર્શન થશે, એમ જે તું કહે છે તે અયોગ્ય છે. કારણ તેમ માન

વાથી ગૌણપણનો પ્રસંગ આવી પડશે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં જે વચન છે, તેને વિરોધ આવે છે. કારણ કે જ્યાં તાદાત્મ્ય દર્શનતું નિરૂપણ છે ત્યાં એકજવાર કહ્યું છે કે, “મનો વદ્મા, મન પ્રદ્ધરૂપે છે,” ‘आदित्यो ब्रह्म आदित्य प्रद्वरूपे છે.’ વળી આ સ્થળે તો એમ કહ્યું છે કે, તું હુંરૂપે છે તથા હું તુંરૂપે છે. આ રીતે તાદાત્મ્ય સંબંધી જે શ્રુતિ છે, તેને વિરોધ અભાવથી ધર્મર તથા હવની અલેદની પ્રાપ્તિ છે. વળી શ્રુતિમા પણ લેહદષ્ટિનો નિષેધ કર્યો છે. જેમકે, “अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद (ખૃં ૧,૪,૧૦) મૃયો સ મૃત્યુમાન્નોતિ ય દહ નાનેવ પદવતિ (૫૦ ૪,૪,૧૯, કંઠ ૪,૧૦), સર્વં ત પરાદાયોઽન્યત્રાત્મન. સર્વં વેદ (ખૃં ૪,૫,૭) તે અન્ય છે, હું અન્ય છું, આ રીતે અન્ય ક્ષણરૂપે જે આત્માની ઉપાસના કરે છે, તે આત્માને ઝોળખી શકતો નથી. જે કાંઈ તેને વિશે લિન્નતાને જૂવે છે, તે વારંવાર મૃત્યુને પામ્યા કરે છે. જે મનુષ્ય સર્વને પોતાના આત્માથી લિન્નરૂપે માને છે, તેનો સર્વ ત્યાગ કરે છે.” આ રીતની અનેક શ્રુતિઓ છે, જે લેહદર્શનનો નિષેધ કરે છે.

શિષ્ય-પણ મારું કહેવું તો એમ છે કે, જે વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા હોય, તે એકતાને પામી શકે, એ બનવું અશક્ય છે.

શુરુ-આ દોષ નથી. જે શુભોને વિશે વિરોધ જણાય છે, તે શુભો જ મિથ્યા છે વળી તું એમ કહે છે કે, ધર્મરના અભાવનો પ્રસંગ આવશે, તે પછી

તાઈ માનવું જોઈ છે. કારણ કે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે, તે સંબંધી શાસ્ત્રનું પ્રમાણ છે. તેમ જ ઈશ્વરનો અભાવ સ્વીકારવો યોગ્ય નથી.

શિષ્ય:-ઈશ્વર સંસારી આત્મારૂપે છે, આ રીતનું જે પ્રતિપાદન છે, તે અમે માનતા નથી.

ગુરુ:-ત્યારે તાઈ માનવું કેવી રીતનું છે ?

શિષ્ય:-સંસારીના સમાસીપણાનો ત્યારે નાશ થાય છે ત્યારે તેને વિશે ઈશ્વરાત્મપણાની પ્રાપ્તિ છે, એમ અમે પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.

ગુરુ:-એમ જો તું માનશે તો પછી આ રીતની વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થશે કે, જે ઈશ્વરઅદૈતરૂપે છે, તે પાપાદિ દોષથી રહિત છે તથા જીવમાં જે ઈશ્વરથી ભિન્ન-પણાના ગુણો જોવામાં આવે છે તે મિથ્યા છે. વળી તું જે એમ માને છે કે, અધિકારીનો અભાવ છે, તથા જે પ્રત્યક્ષ વસ્તુ છે તેમાં વિરોધ આવે છે, તે પણ જોઈ છે. કારણ કે આપણને એમ સ્વીકારવું પડે છે કે, જ્ઞાન પૂર્વે આત્મા સંસારીરૂપે છે તથા તેને પ્રત્યક્ષાદિનો વ્યવહાર હોય છે. પણ ત્યારે “યત્ત ત્વત્ત્ય સર્વમાત્મવામૃત તત્ત કેન ક પરયત્ત (જૂઠું ૨,૪,૧૪) જેને સર્વ આત્મારૂપે છે તે શાવડે શાને જૂવે ?” હત્યાદિ શ્રુતિના વચનવડે ત્યારે જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે પ્રત્યક્ષાદિનો અભાવ થાય છે, એમ કહ્યું છે.

શિષ્ય:-ત્યારે પ્રત્યક્ષ આદિનો અભાવ થાય છે, ત્યારે તો શ્રુતિનો પણ અભાવ થયો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી.

ગુરુ:-આ તાઈ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં જ તે પ્રમાણે કહેવું છે. જેમકે, “અત્ત પિતાપિતા મત્તિ (જૂઠું ૪,૩, ૨૨) આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી પિતા અપિતારૂપે થાય છે.” આ રીતની શરૂઆત ક્યાં પછી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વેદા અવેદાઃ (જૂઠું ૪,૩,૨૨) વેદો અવેદરૂપે છે.” આ રીતના શ્રુતિના વચનથી અમને પણ માન્ય છે કે, આત્મસાક્ષાત્કાર થવા પછી શ્રુતિનો પણ અભાવ છે.

શિષ્ય:-ત્યારે આ અજ્ઞાન કેને પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે ?

ગુરુ:-આ રીતે જો તું મને પૂછતો હોય તો હું કહું છું કે, તે અજ્ઞાન તાઈ છે.

શિષ્ય:-પણ શ્રુતિએ તો એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, હું જ ઈશ્વરરૂપે છું, તો પછી મારું અજ્ઞાન ક્યાં રહ્યું ?

ગુરુ:-જો તું પોતે એમ જ જાણતો હોય તો પછી જરા પણ રીતની અજ્ઞાનતા તારામાં રહી નથી. વળી કેટલાક આ રીતની શંકા કરે છે કે, અવિદ્યાથી આત્મા દૈતસ્વરૂપે ભાસે છે, માટે અદૈતપણું મિથ્યા છે, આ રીતની જે શંકા, તે પણ ઉડી જાય છે. માટે ઈશ્વરમાં જ આત્મા છે, એ રીતે મનવિશે નિશ્ચય કરવો. (૩)

શિષ્ય:-પ્રતિમામાં આત્મા તરીકે શુદ્ધિ માનીએ તો કેમ ?

શુરુ:-ના, જેઓ મૂર્તિની ઉપાસના કરનારા છે, તે ઉપાસકો પ્રતિમાને આત્મા તરીકે કદી માનશે નહિ. આ જ હેતુને લઈ ૪ થા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ ભુ-સૂત્ર ૪ થુ.

ઉપાસકોની પ્રતિમામાં પુદ્ધિ.

ન પ્રતીકે ન દિ સઃ ॥૪૥॥

સૂત્રાર્થ-પ્રતિમામાં આત્મા તરીકે પુદ્ધિ કરવી નહિ કારણ કે ઉપાસકો આત્માને પ્રતિમારૂપે માનશે નહિ. (૪)

ટીકા-શિષ્ય -“મનોવ્રજોલુપાસીતેત્યધ્યાત્મ-મયાધિવૈવત્ત્વાકાશો વ્રજેતિ(છાં ૩, ૧૮, ૧)આદિત્યો વ્રજેત્યાદેશઃ(છાં ૩, ૧૮, ૧) ય યો નામ વ્રજોલુપાસ્તે (છાં ૭, ૧, ૫) અર્થ-મનની પ્રજ્ઞારૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ અધ્યાત્મ ઉપાસના છે. હવે અધિવૈવત્ત્વ ઉપાસના-વિશે કહેવામાં આવે છે. તેમાં અંત રિક્ષની પ્રજ્ઞા તરીકે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આદિત્ય પ્રજ્ઞારૂપે છે. જે નામને પ્રજ્ઞારૂપે માને છે તેની ચોતાની ઇચ્છાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ થાય છે” ઇત્યાદિ પ્રતિનિધિઓની જે ઉપાસના ગણાવી છે, તેને વિશે મને સંશય થાય છે. આ પ્રતિનિધિઓમાં આત્માનો સ્વીકાર માનવો કે નહિ માનવો? આના સંબંધી થું છે? માફ માનવું તો એમ છે કે, આત્માનું જ અહ્યુ કરવું સાફ છે

અરુ-તું એમ સાથી માને છે ?

શિષ્ય:-શ્રુતિઓમાં પ્રજ્ઞા આત્મારૂપે પ્રસિદ્ધ છે. વળી પ્રતિનિધિઓ પણ

પ્રજ્ઞાના જ વિકારો છે, માટે તે આત્મારૂં હોવા જોઈએ.

શુરુ:-આના સંબંધી હું કહું, તે સાંભળ. પ્રતિકોમાં આત્મપુદ્ધિ માનવી યોગ્ય નથી જે ઉપાસકો છે, તે નાશવાન પ્રતિમાઓમાં આત્મપુદ્ધિ કદી કરશે નહિ.

શિષ્ય:-પ્રતિકો પ્રજ્ઞાના વિકારરૂપે છે, માટે પ્રતિકોમાં પ્રજ્ઞાપુદ્ધિ છે, જેથી તે આત્મારૂપે છે.

શુરુ:-આમ માનવું પણ જોઈ છે. કારણ કે અમુક સમયે પ્રતિમાના અભાવનો પણ પ્રસંગ આવે છે; તથા વિકાર સ્વરૂપનો નાશ ન્યારે થાય છે ત્યારે નામાદિ સમૂહ પ્રજ્ઞારૂપે છે, એમ માનવું પડે છે. ન્યારે વિકારના સ્વરૂપનો નાશ થાય છે ત્યારે નામ આદિનું પ્રતિક-પણું ક્યાં રહ્યું અથવા તેને આત્મારૂપે માનવાનું ક્યાં રહ્યું? વળી પ્રજ્ઞા જ આત્મારૂપે છે, તેથી પ્રજ્ઞાદૃષ્ટિવાચક જે ઉપદેશો છે, તેમાં આત્મદૃષ્ટિ કટપવી યોગ્ય નથી. કારણ કે કટૃપણુ આદિનું નિરાકરણ ચર્ચા શકે એમ નથી. ન્યારે કટૃત્વાદિ સર્વ સંસારધર્મનું નિગકરણ થાય છે ત્યારે પ્રજ્ઞા આત્મારૂપે છે, આ રીતનો ઉપદેશ છે. ન્યારે ‘કટૃત્વનું’ નિરાકરણ નથી હોતું ત્યારે ઉપાસનાનું વિધાન છે. માટે ઉપાસક તથા પ્રતીક એકરૂપે હોવાથી ન્યા સૂધી ઉપાસકે લાવે છે ત્યાં સૂધી આત્મલાભ માર્નવો યોગ્ય નથી.

*એક જાતનું સોનાનું કંદના પહેરવાનું ધરણું.

થીઓ આ બેઉ એકબીજાના સ્વરૂપે પ્રી. જેમ સ્વસ્તિક તથા રુચક બેઉ વર્ણરૂપે છે તેમ પ્રતીક તથા ઉપાસક દ્વરૂપે છે. માટે ઉપાસક ભાવ છે ત્યાં ધી પ્રતિમાનું અસ્તિત્વ છે, પણ ઉપા-કપણનો અભાવ થવાથી પ્રતિમાના ભાવનો પ્રસંગ આવશે, એમ અત્રે થું છે. માટે ઉપાસકોથી પ્રતિમામાં આત્મદષ્ટિ કદી કરાતી નથી. (૪)

શિષ્ય:-પ્રતિમાની જે ઉપાસના કર-વા છે, તે ઉપાસકોએ પ્રતિમામાં કેવા કારની દષ્ટિ રાખવી ?

શુરુ:-પ્રહ્લ સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી 'ર્ષ'માં પ્રહ્લદદિ રાખવી. આ જ હેતુથી . મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ થું--સૂત્ર ૫ મું.

આદિત્યમાં પ્રહ્લદદિ.

બ્રહ્મદષ્ટિસ્ત્કર્પાન્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-આદિત્ય આદિમાં પ્રહ્લદદિ રાખવી. કારણ પ્રહ્લ ઉત્કૃષ્ટરૂપે છે. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ ઉદાહરણોમાં બીજા સંશય મને થાય છે. આ સંશય એ છે કે, આદિત્ય આદિ દષ્ટિનો અધ્યાસ પ્રહ્લમાં કરવો અથવા તે શું પ્રહ્લદદિનો અધ્યાસ આદિત્ય આદિમાં કરવો ?

શુરુ:-તને આ સંશય થવાનું શું કારણ ?

શિષ્ય:-સંશય થવાનું કારણ એ કે, પ્રતિમા તથા પ્રહ્લમાં સમાનાધિકરણ હોવાથી કારણનો નિશ્ચય થવો શક્ય નથી. આ સ્થળે પ્રહ્લ શબ્દનું સમાનાધિકરણ

આદિત્ય આદિ શબ્દ માથે થાય છે. કારણ કે આદિત્ય પ્રહ્લરૂપે છે, પ્રાણ પ્રહ્લરૂપે છે, વિદ્યુત પ્રહ્લરૂપે છે, આ રીતે સમાન વિલકિત બેવામાં આવે છે. વળી આ સ્થળે ખરેખરી સમાનાધિકરણની કલ્પના થઈ શકતી નથી. કારણ કે પ્રહ્લ તથા આદિત્ય શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન અર્થના વાચક છે. ગાય કદી અશ્વરૂપે થતો નથી. વળી જો કોઈ એમ માને કે, પ્રહ્લ તથા અદિત્ય આદિ મૂળ પ્રકૃતિના વિકારરૂપે છે; માટે જેમ મૃત્તિમાં ઘટ શરાવ આદિ હોય છે, તેમ પ્રહ્લ તથા આદિત્યમાં સમાનાધિકરણ હોવું જોઈએ. તે રીતનું માનવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે વિકાર પ્રકૃતિના સમાનાધિકરણરૂપે હોવાથી વિકારનો લય થવો જોઈએ તથા તેમ થવાથી પ્રતિમાનો અભાવ થવો જોઈએ, એમ મેં પૂર્વે કહ્યું છે. આદિત્ય આદિ ઉપાસના સંબંધીનું વચન પરમાત્માને લાંબુ પડવું જોઈએ તથા તેમ થવાથી ઉપાસનાના અધિકારમાં વિરોધ આવશે. વળી વિકારનું ગ્રહણ પશ્ચિમિત છે, એમ માનવું ફાકટ છે. માટે “પ્રાણાણ અગ્નિસ્વરૂપે તથા આદિત્યસ્વરૂપે છે” આ વચનની માફક અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુને આરોપ થાય તો કોને વિશે કેવા પ્રકારની દષ્ટિનો અધ્યાસ કરવો ? આ રીતનો મને

છે. વળી 'બ્રહ્મની ઉપાસના ક્ષણવાન છે, જોગ શાસ્ત્રની મર્યાદા છે, માટે આદિત્ય આદિમાં બ્રહ્મદષ્ટિ નથી.

શુરુ:-આ બાબત હું કહું, તે સાંભળ. આદિત્ય આદિમાં બ્રહ્મદષ્ટિ જ હોવી જોઈએ.

શિષ્ય:-તે કેમ બને ?

શુરુ:-ઉત્કૃષ્ટતાના વિચારને લીધે તેમ માનવું જોઈએ. આ રીતે ઉત્કૃષ્ટતાને લઈ આદિત્યાદિતું જ્ઞાન થાય છે. કારણ કે આદિત્યાદિમાં ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટિનો અધ્યાસ છે. આ બાબતમાં લૌકિક ન્યાય લાગુ પડે છે. જેમકે, નિકૃષ્ટ વસ્તુમાં ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિનો અધ્યાસ કરવો યોગ્ય છે. દાતાં તરીકે, સારથિમાં રાત્ન તરીકેનો વિચાર થાય છે. આ રીતનો ન્યાય આ સ્થળે પણ લાગુ પડી શકે છે. કારણ કે 'લિપ્ત માનવાથી વિરૂદ્ધતાનો પ્રસંગ આવી પડશે. વળી સારથિ દષ્ટિથી ગ્રહણ કરાયેલો રાત્ન જે કે નિકૃષ્ટપણાને પામેલો છે તે કદયાણુ કરવાવાળો નહિ થાય.

શિષ્ય:-શાસ્ત્રતું પ્રમાણ આપીને આવે જે કાંઈ વિરોધ આવતો હોય, તે ટાળવો જોઈએ. પણ લૌકિક ન્યાયને લઈ શાસ્ત્રદષ્ટિમાં નિયમ બાંધવો યોગ્ય નથી.

શુરુ:-એકવાર શાસ્ત્રના અર્થનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય, તો પછી લૌકિક ન્યાયને માનવાની જરૂર નથી. પણ જ્યાં સૂધી સદેહયુક્ત હોય ત્યાં સૂધી નિર્ણય સંબંધી લૌકિક ન્યાયનો આશ્રય કરવો મિથ્યા નથી. શાસ્ત્રના અર્થનો નિશ્ચય નો ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટિના અધ્યાસવિશે થાય,

તો પછી નિકૃષ્ટ દષ્ટિનો જે અધ્યાસ કરનાર છે તે પ્રત્યવાયને પામે, એ જ છે. પ્રથમ આદિત્ય શબ્દો અર્થવાળા છે, એમ વિરોધવિના યોગ્ય છે. પોતાના અર્થની વૃત્તિમાં બાંધ એકવાર નો રોકાઈ, તો પછી બુદ્ધિ વિશે ઉદ્ભવ પામતા બ્રહ્મ શબ્દનો માનાધિકરણ આદિત્ય આદિ મુખ્ય વૃત્તિ સાથે થવો યોગ્ય નથી, જેથી તે સમં બ્રહ્મદષ્ટિતું વિધાન કરવું યોગ્ય છે. વળ બ્રહ્મ શબ્દની પાછળ ઇતિ શબ્દની ચે જના કરી છે, તેથી આ રીતનો અથવો જ યોગ્ય છે. જેમકે, "મદ્દેવ્યાદેઃ મદ્દેવ્યુપાસીત મદ્દેવ્યુપાસ્તે બ્રહ્મ તરીકેનો ઉદ્દેશ છે, બ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના કરવું બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરે છે." આ સ્થળે બ્રહ્મ શબ્દની પાછળ ઇતિ શાશ્વતિમાં મૂક્યો છે, પણ આદિત્ય આ શબ્દોની પાછળ ઇતિ જેવો કથો શાશ્વતિમાં મૂક્યો નથી. માટે જેવી રીતે હું પને રૂપું છે, આ પ્રમાણે પ્રતીતિ કરવામાં આવે છે, પણ તેમાં છોપ શબ્દ છીપ વાચક જ તથા રૂપું શબ્દ રૂપ વાચક પ્રતીતિના લક્ષણવાળો છે. કેવળ પ્રતીતિરૂપે અર્થોત આલાસરૂપે છીપ રૂપું છે, પણ છીપમા ખરું રૂપું નહીં તે જ પ્રમાણે આ સ્થળે પણ આદિ આદિની પણ બ્રહ્મરૂપે પ્રતીતિ થતી હોય, એમ નિશ્ચય થાય છે. શ્રુતિ આદિત્ય આદિ શબ્દની સાથે દિર્ઘ વિલાકિત વાપરી છે, તેથી એમ બંધ છે કે, ઉપાસનાની ક્રિયાવાળો આદિત્ય ૨

મકે, “સ ય એતમેવં વિદ્વાનાદિયં વ્રહ્મ-
 ને (જા. ૩, ૧૪, ૧૪) ચો વાચં વ્રહ્મોત્પાસ્તે
 (૭, ૨, ૨), યઃ સંકલ્પં વ્રહ્મોત્પાસ્તે
 (૭, ૪, ૩) અર્થઃ—જે આ પ્રમાણે
 ૧ સૂર્યની પ્રજ્ઞા તરીકે ઉપાસના કરે
 ૨ વાણીને પ્રજ્ઞાતરીકે ઉપાસે છે,
 ૩ કંઠપની પ્રજ્ઞા તરીકે ઉપાસના કરે
 ૪ વળી પ્રજ્ઞોપાસનાનો, ક્ષણ મેળવવા
 , આદર કરવો જોઈએ, એમ જે કહ્યું
 જોઈ છે. કારણ કે ઉપર કહેલા
 ૧ વડે આદિત્ય આદિનો જ ઉપાસ્ય-
 નિશ્ચય થાય છે. જેમ અતિથિ
 દેની ઉપાસના કરવાથી ક્ષણપ્રાપ્તિ
 છે, તેમ આદિત્ય આદિની ઉપાસના
 થી પ્રજ્ઞા જ ક્ષણને આપશે. કારણ કે
 સર્વના અધ્યક્ષરૂપે છે. આ સંખ્યા
 નિરૂપણ ફલગત ઉપપત્તેઃ (અં. સૂ. ૩,
 ૮) ઇત્યાદિ સૂત્રવડે થયેલું છે. જેમ
 ૩ આદિત્ય અધ્યારોપણ પ્રતિમા
 દમાં છે, તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાનું જ
 સ્વપણું છે, જે ઉપાસ્યપણું પ્રતીકોમાં
 ને દર્શિના અધ્યારોપરૂપે હોય છે. (૫)

શિષ્યઃ—શુ આદિત્યમાં ઉદ્ગીય આદિ
 નું વિધાન છે કે ઉદ્ગીય આદિમાં
 દિત્ય દર્શિનું વિધાન છે ?

શુરુઃ—ઉદ્ગીયાદિમાં આદિત્યાદિનું વિ-
 ધાન છે. કારણ કે આદિત્યાદિ બુદ્ધિથી
 કાર કરાતા ઉદ્ગીયાદિમાં કર્મની વૃદ્ધિ
 છે. આ જ હેતુથી દ્વિ સૂત્રમાં કહ્યું
 કે—

અધિકરણ ૫ મુ—સૂત્ર ૬ કું.

ઉદ્ગીયમાં આદિત્યાદિ બુદ્ધિ.

આદિત્યાદિમતયચ્ચાંગ ઉપપત્તેષ્ઠ ૥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ઉદ્ગીય આદિમાં આદિત્ય
 આદિની બુદ્ધિ કરવી. કારણ કે ઉદ્ગીય
 આદિ અંગમાં કર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—“ય એવાહીતપતિ તમુદ્ગીય-
 મુપાસીત (જા. ૧, ૩, ૧), લોકેષુ પંચવિધં સામોપા-
 સીત (જા. ૨, ૨, ૧), વાચિ સત્તવિધં સામોપાસીત
 (જા. ૨, ૮, ૧), ય ઇમેવર્ગમિઃ સામ (જા. ૧, ૧, ૧)
 અર્થઃ—જે આ આદિત્ય તપે છે તેની ઉદ્ગીય
 તરીકે ઉપાસના કરવી જોઈએ. પૃથ્વી
 આદિમાં પાંચ પ્રકારવાળા સામની અવશ્ય
 ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ પૃથ્વી ઋક્
 રૂપે છે તથા અગ્નિ સામરૂપે છે.” આ
 પ્રમાણે ઉદ્ગીયાદિ અંગોવિશે રહેલી ઉપા-
 સનામાં સંશય એ થાય છે કે, આદિત્યા-
 દિમાં ઉદ્ગીયાદિ દર્શિનું નિરૂપણ છે અથવા
 તો શું ઉદ્ગીય આદિમાં આદિત્યાદિ દર્શિનું
 વિધાન છે ? તેમાં એ નક્કી થાય છે કે,
 નિયમના કારણનો અભાવ હોવાથી તેમાં
 નિયમ નથી. પ્રજ્ઞાની માફક આ સ્થળે
 કોઈની પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટતા છે, એમ કંઈ
 નથી. સમસ્ત જગતના કારણસ્વરૂપે પ્રજ્ઞા
 છે, તેમ જ પાપાદિ શુભયોગથી રહિતપણું
 છે, તેથી પ્રજ્ઞા આદિત્ય આદિથી ઉત્કૃષ્ટ છે,
 એમ માનવું યોગ્ય છે. વળી આદિત્ય તથા
 ઉદ્ગીય આદિ સર્વમાં સામાન્ય રીતે વિકા-
 રપણું હોવાથી કોઈપણ પ્રકારની વિશેષતા
 માનવામાં કારણ નથી. અથવા તો ઉદ્ગીય
 આદિ બુદ્ધિનો આદિત્ય આદિમાં આરોપ
 નિયમવડે થવો જોઈએ.

ગુરુ:-તું એમ કેમ કહે છે ?

શિષ્ય:-ઉદ્ગીથ આદિ કર્મવાચક છે, માટે કર્મના ફળની પ્રાપ્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ઉદ્ગીથાદિ બુદ્ધિવડે ઉપાસના પામેલા આદિત્યાદિ દેવો કર્મવાચક છે, તેથી તેઓ ફળના હેતુરૂપે થશે. વળી “દ્યમેવ-ગૈર્મિ: સામ (છાં ૧,૬,૧) તદેતદેતસ્યામૃત્યુચ્ચૂદ સામ (છાં ૧,૬,૧) આ પૃથ્વી ઋક્ષરૂપે છે તથા અગ્નિ સામરૂપે છે. આ અગ્નિ નામનું સામ પૃથ્વીરૂપ ઋક્ષને વિશે ઉપર રહેલું છે.” આ રીતે ઋક્ષ શબ્દવડે પૃથ્વીનો નિર્દેશ કર્યો છે તથા સામ શબ્દવડે અગ્નિનો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી પૃથ્વી તથા અગ્નિમાં ઋક્ષદષ્ટિ તથા સામ-દષ્ટિ રાખવાની ઇચ્છાથી, આ કલ્પના કરી છે. પણ ઋક્ષ તથા સામમાં પૃથ્વી તથા અગ્નિ દષ્ટિ રાખવાની ઇચ્છાથી નહિ. સારથિમાં રાજદંષ્ટિ રાખવાથી રાજ શબ્દમાં ગૌણપણાની પ્રાપ્તિ છે, પણ રાજના અર્થમાં સારથિ શબ્દ ગૌણ થતો નથી. વળી “લોકેષુ પચ્ચવિધ સમોપાસીત (છાં ૨, ૨, ૧) પૃથ્વી આદિમાં પાંચ પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ રીતે અધિકારણનો નિર્દેશ હોવાથી લોકમાં સામનો અધ્યાસ કરવો યોગ્ય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ બાબત નીચેની શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે, “એતદ્વાયત્ર પ્રાણેષુ પ્રોતમ્ (છાં ૨, ૧૧, ૧) આ ગાયત્ર સામ પ્રાણોને વિશે ઐતપ્રોત છે.” બીજું આદિત્ય આદિ, કે જેનું પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું છે, તેમાં બ્રહ્મા કે જેનું નિરૂપણ પાછ-

ળથી કર્યું છે, તેનો અધ્યાસ કર્યો છે. જેમકે, “આદિત્યો વ્રજેત્યાદેશ (છાં ૩, ૧૬, ૧) આદિત્ય બ્રહ્મારૂપે છે, એમ ઉપદેશ છે.” વળી પ્રથમ પૃથ્વી આદિનું નિરૂપણ છે. જેમકે “પૃથિવી હિકાર: (છાં ૨, ૨, ૧) પૃથ્વી હિકારરૂપે છે.” આથી એમ જણાય છે કે, આદિત્ય જે અંગથી રહિત છે, તેમા અંગનું નિરૂપણ કર્યું છે.

ગુરુ:-આ બાબતમાં કહું તે સંભિળ. આદિત્યાદિની બુદ્ધિ અંગરૂપ ઉદ્ગીથ આદિમાં કરવી યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-આ પ્રમાણે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે આ રીતે પૂર્ણ સમીપતા હોવાથી આદિત્યાદિની બુદ્ધિવડે સંસ્કાર પામતા ઉદ્ગીથ આદિમાં કર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. જેમકે, “વદેવ વિચયા કતોતિ શ્રદ્ધયોપનિપદા તદેવ ધીર્ધવત્તર ભવતિ (છાં ૧, ૧, ૧૦) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી શ્રદ્ધા રાખી તથા ચિત્તની એકાગ્રતાથી કરાયેલું કર્મ વધારે પ્રબળ હોય છે.” આ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, વિદ્યા, એ કર્મની સમૃદ્ધિના કારણરૂપે છે.

શિષ્ય:-કર્મસમૃદ્ધિ ફળવાળાં કર્મો સંબંધી ભલે તેમ હોય, પણ સ્વતંત્ર ફળવાળી ઉપાસનાઓ સંબંધી કેવી રીતનું છે ? જેમકે, “ય ઐતદેવં વિદ્વાલ્લેષુ પચ્ચવિધં સમોપાસ્તે (છાં ૨, ૨, ૩) જે કોઈ વિદ્વાન પાંચ પ્રકારવાળા સામની પાંચ પ્રકારના લોકની સાથે તુલના કરી તેની ઉપાસના કરે છે.”

ચુર:-સ્વતંત્ર ફળવાળી ઉપાસના-
ઓમાં પણ જેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો
છે, તેનો જ અધિકાર હોય છે. તેથી
જોહોહન આદિમાં જેમ નિયમ હોય છે,
તેમ પ્રકૃત અપૂર્વની સમીપતાને લીધે
ફળની કલ્પના માનવી યોગ્ય છે. વળી
આદિત્યાદિની ઉપાસના ફળવાચક છે.
તેથી કર્મોત્તમક ઉદ્ગીથ આદિ કરતાં તેમાં
વધારે ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રાપ્તિ છે. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે કે, આદિત્યાદિની ઉપાસનાવડે
આદિત્યાદિની પ્રાપ્તિરૂપ કર્મનું ફળ
થાય છે. વળી કહ્યું છે કે, “ઓમિત્યેતદ-
ક્ષમુત્રીયમુપાસીત (છાં ૧,૧,૧) ઇત્યેતસ્વૈવા-
ક્ષરત્વોપવ્યાખ્યાનં ભવતિ (છાં ૧,૧,૧૦) ઇં
એવા ઉદ્ગીથરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરવી
જોઈએ. આ જ ઇંકાર અક્ષરનું વર્ણન
છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉદ્ગીથ આદિનું
ઉપાસ્યપણાથી નિરૂપણ કરી આદિત્યાદિ
બુદ્ધિનું વિધાન કરે છે. વળી ઉદ્ગીથાદિ
બુદ્ધિવડે આદિત્યાદિની ઉપાસના કરવામાં
આવે છે, તો તે ઉપાસના કર્મચુક્ત થઈ
ફળને ઉત્પન્ન કરશે, એમ જે પૂર્વે કહ્યું
છે તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ઉપાસના
પોતે જ કર્મરૂપે થઈ ફળની ઉત્પત્તિ કરે
છે. આદિત્યાદિ ભાવવડે જોવામાં આવવા
છતાં ઉદ્ગીથાદિના કર્મોત્તમકપણાનો નાશ
થતો નથી. વળી તદેતદેતસ્વામૃત્યુદ સામ
(છાં ૧,૬,૧) આ અગ્નિરૂપ સામ ઋકને
વિશે આશ્રયી છે.” આ શ્રુતિથી એમ જણાય
છે કે, પૃથ્વી તથા અગ્નિનો સામશબ્દરૂપે
પ્રયોગ લાક્ષણિક છે. આ લક્ષણાની પ્રવૃત્તિ
મંભવ પ્રગટે સામીપ્યતાના અર્થસંબંધવડે

અથવા હરતાના અર્થસંબંધવડે હોય છે.
જો કે ઋક તથા સામવિશે પૃથ્વીરૂપિ
તથા અગ્નિરૂપિ માનવામાં આવે છે,
છતાં પ્રતિદ્ધ એવા ઋક તથા સામમાં
લેઈ છે, એમ નિરૂપણ છે. તેમજ પૃથ્વી
તથા અગ્નિનું સમીપપણું છે. આ સર્વ
કારણોને લઈ તેઓને વિશે ઋક તથા સામ
શબ્દનો પ્રયોગ ઋક તથા સામના સંબં-
ધને લીધે છે, એમ નિશ્ચય થાય છે.
કારણ કે સારથિ શબ્દ પણ કોઈ ગમે તે
કારણથી રાત્રની સમીપવર્તી છે, આનો
અટકાવ જરા પણ થઈ શકશે નહિ. વળી
“શ્યમેવર્ક (છાં ૧,૬,૧) આ પૃથ્વી ઋકરૂપે
છે.” આ રીતે જે અક્ષરો મૂકેલા છે, તેથી
એમ નિશ્ચય થાય છે કે, ઋક એ જ પૃ-
થ્વીરૂપે છે. વળી પૃથ્વી ઋકરૂપે છે, એમ
નિશ્ચય કરાવવો હોય તો આ પૃથ્વી ઋક
જ છે, આ રીતનો અક્ષરન્યાસ થવો
જોઈએ. “ય એવિદ્વાન સામ માયતિ (છાં
૧,૭,૭) આ પ્રમાણે ઓળખી જે સામનું
ગાન કરે છે” આ શ્રુતિ એમ ઉપગંધાર
કરે છે કે, કર્મોગના આશ્રયરૂપે જ વિજ્ઞા-
ન છે, પણ પૃથ્વીઆદિના આશ્રયરૂપે
વિજ્ઞાન નથી. વળી “જોનેપુ પંચવિધ તમો-
પાસીત (છાં ૨,૨,૧) પૃથ્વીઆદિમાં પાંચ
પ્રકારના સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ”
આ શ્રુતિમાં લોક અર્થોત્ પૃથ્વીઆદિને
સાતમી વિલક્ષિત લગાડી છે, છતાં સામને
વિશે તેનો અધ્યાસ કરવો યોગ્ય છે તથા
સામ શબ્દની સાથે ખીજી વિલક્ષિત વા-
પરી છે, તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, તે
ઉપાસ્યરૂપે છે. લોક અર્થોત્ પૃથ્વીઆદિમાં

સામનો અધ્યાસ કરવામાં આવે છે, તેથી લોકરૂપે સામની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. નહિ તો લોકની સામરૂપે ઉપાસના થવી જોઈએ. આથી એમ થાય છે કે, “एतद्गायत्र प्राणेषु प्रोक्तम् (છાંડ, ૧, ૧, ૧) આ ગાયત્રરૂપ સામ પ્રાણુનેવિશે ઓત-પ્રોત છે.” “अथ खल्वमुमादित्य सप्तविध सामोपासीत (છાંડ, ૬, ૧) ખરેખર આ આ-દિત્યની સાત પ્રકારના સામરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ સ્થળે દ્વિતીયાનું સૂચન સરખું છે, છતાં “समस्तस्य खलु साम उपासनं साधु (છાંડ, ૧, ૧), इति तु पचविधस्य (છાંડ, ૭, ૨), अथ सप्तविधस्य (છાંડ, ૮, ૧) ખરેખર સમગ્ર સામની જ ઉપાસના સારી છે. પાંચ પ્રકારવાળા સામનું આ રીતે વર્ણન છે. હવે સાત પ્રકારની સામની ઉપાસના વર્ણવવામાં આવે છે.” આ રીતે સામનું જ ઉપાસ્યરૂપે નિરૂપણ છે; તથા સામને વિશે જ આદિત્યાદિનો અધ્યાસ છે. આથી જ એમ નિશ્ચય થાય છે કે, સામ ઉપાસ્યરૂપે છે. વળી “वृषिषी हिंकारः (છાંડ, ૨, ૧) મુઠ્ઠી હિંકારરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ભિન્ન પ્રકારનું નિરૂપણ છે, છતાં એમ જાણવું કે, હિંકારઆદિને વિશે જ પૃથ્વીઆદિ દ્રષ્ટિ છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મોગના આશ્રયથી રહિત આદિત્યાદિ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્મોગવાળા ઉદ્ગીમાદિમાં કરવો. (૬)

શિષ્ય:-ઉપાસના કરવાનો ક્રમ કેવી રીતનો છે. બેઠાં કરવી કે ઉભાં ઉભાં કરવી ?

ગુરુ:-ઉપાસના બેસીને જ કરવી. આ જ જાણત ૭ મા સૂત્રમાં જણાવી છે. જેમકે:-

अधिकरण ६ हुं-सूत्र ७ मुं.

ઉપાસનાનો ક્રમ.

આસીત્ર સંમવાત્ર ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉપાસના કરવાનો ક્રમ બેઠા જ છે. કારણ કે તે જ પ્રકાર સંભવે છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-કર્મોગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસનાઓ કર્મને અધીન છે, જેથી આસનાદિનો વિચાર તેમાં હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રકારના જ્ઞાન વિશે પણ આસનાદિનો વિચાર હોતો નથી. કારણ કે સમ્યક્ દર્શન, એ વિજ્ઞાનને અધીન છે. પણ બીજી જે ઉપાસના છે, તેમાં આસનાદિનો નિયમ શું નથી ? અર્થાત્ બેઠાં કે સડાં ગમે તે રીતે ઉપાસના થઈ શકે ? આ રીતનો મને સંશય છે. માફ માનવું તો એમ છે કે, ઉપાસના માનસરૂપે છે, જેથી તેમાં શરીરની સ્થિતિનો નિયમ હોતો નથી.

ગતિમાં હોય છે ત્યારે ચિત્તનો વિદેષ પડે છે. જો કે આપણે ઉભા રહેલા હોઈએ છીએ, છતાં દેહને ઉભું રાખવા માટે આપણું મન રોકાયેલું હોય છે. આથી તે મન સૂક્ષ્મ વસ્તુ જેવા માટે યોગ્ય થતું નથી. જો આપણે સૂતા હોઈએ તો તે અકસ્માત્ રીતે નિદ્રામાં ઘેરાઈ જવાય છે. જો ઉપાસના વખતે બેઠેલા હોઈએ છીએ, તો આ રીતના દોષનો અટકાવ થાય છે. માટે બેસીને જ ઉપાસના કરવી જોઈએ, આ રીતનો સંભવ છે.

શિષ્ય:-ધ્યાનના સંબંધમાં કેવો પ્રકાર છે ?

ગુરુ:-ધ્યાન ધરવું હોય ત્યારે પણ બેસીને જ ધરવું જોઈએ. આથી જ હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૮ મું.

ધ્યાનનો પ્રકાર.

ધ્યાનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-ધ્યાનના સંબંધમાં પણ ઉપાસનાની માફક બેસીને ધ્યાન કરવું જોઈએ. (૮).

ટીકા:-ગુરુ-વળી એક જ પ્રકારના જ્ઞાનને વિશે મનને રોકવું, તેનું નામ ધ્યાન છે. વળી જેના અંગની ચેષ્ટાઓ શિથિલ પડેલી હોય, દૃષ્ટિ અમુક વસ્તુને વિશે સ્થિર હોય તથા એક જ વિષયને વિશે ચિત્ત રોકાયેલું હોય, તેના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે, તે ધ્યાન ધરે છે. જેમકે બગલો ધ્યાન ધરે છે અથવા જેનો મિત્ર પ્રવાસે ગયો છે, તે ધ્યાન ધરે છે.

જે બેઠો હોય તેની ઇન્દ્રિયો કોઈ પણ રીતના પ્રયાસથી રહિત છે. આથી પણ એમ થાય છે કે, ઉપાસના એ બેઠેલાનું જ કર્મ છે. (૮)

ગુરુ:-જે વસ્તુ સ્થિર છે, તેનાં સંબંધમાં પણ એમ કહેવાય છે કે, તે ધ્યાન ધરે છે. આ જ બાબત હમા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૯ મું.

ધ્યાનમાં અચળતા.

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી અચળપણને લઈ પૃથ્વી આદિ ધ્યાન ધરે છે, એમ કહ્યું છે. (૨૪)

ટીકા:-ગુરુ-વળી “ વ્યાપ્તીય શૃષિવી (છાં ૭, ૬, ૧) પૃથ્વી તલે ધ્યાન કરતી હોય.” આ શ્રુતિમાં પૃથ્વી આદિ અચળ છે, તેને લીધે ધ્યાન ધરે છે, એમ કહ્યું છે. વળી ઉપાસના એ બેઠેલાનું કર્મ છે, આ રીતનું સૂચન છે. (૯)

ગુરુ:-આસન એ ઉપાસનાના અંગરૂપ છે, એમ સ્મૃતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૦ મું.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, આસન એ ઉપાસનાના અંગરૂપ છે.

ટીકા:-ગુરુ-શિષ્ય પુરૂષો પણ એમ કહે છે કે, ઉપાસનાના અંગરૂપે આસન છે. આથી જ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

સામનો અધ્યાસ કરવામાં આવે છે, તેથી લોકરૂપે સામની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. નહિ તો લોકની સામરૂપે ઉપાસના થવી જોઈએ. આથી એમ થાય છે કે, “एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोक्तम् (છાં ૨, ૧૧, ૧) આ ગાયત્રરૂપ સામ પ્રાણુનેવિશે જ્ઞાત પ્રોત છે.” “अथ खल्वमुमादित्य सप्तविध सामोपासीत (છાં ૨, ૬, ૧) ખરેખર આ આદિત્યની સાત પ્રકારના સામરૂપે ઉપાસના કરવી જોઈએ.” આ સ્થળે દ્વિતીયાનું સૂચન મરખું છે, છતાં “समस्तस्य खलु साम उपासनं साम (છાં ૨, ૧, ૧), इति तु पचविधस्य (છાં ૨, ૭, ૨), अथ सप्तविधस्य (છાં ૨, ૮, ૧) ખરેખર સમસ્ત સામની જ ઉપાસના સારી છે. પાંચ પ્રકારવાળા સામનું આ રીતે વર્ણન છે. હવે સાત પ્રકારની સામની ઉપાસના વર્ણવવામાં આવે છે. ” આ રીતે સામનું જ ઉપાસ્યરૂપે નિરૂપણ છે; તથા સામને વિશે જ આદિત્યાદિનો અધ્યાસ છે. આથી જ એમ નિશ્ચય થાય છે કે, સામ ઉપાસ્યરૂપે છે. વળી “वृषिर्विद्विः (છાં ૨, ૨, ૧) ધૃષ્ટવી હિંકારરૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં લિપ્ત પ્રકારનું નિરૂપણ છે, છતાં એમ જાણવું કે, હિંકારઆદિને વિશે જ ધૃષ્ટવીઆદિ દષ્ટિ છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, કર્મોગના આશ્રયથી રહિત આદિત્યાદિ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્મોગવાળા ઉદ્ગીચાદિમાં કરવો. (૬)

શિષ્ય:-ઉપાસના કરવાનો ક્રમ કેવી રીતનો છે. બેઠાં કરવી કે ઉભાં ઉભાં કરવી ? .

ગુરુ:-ઉપાસના બેસીને જ કરવી. આ જ બાબત ૭ માં સૂત્રમાં જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૭ મું.

ઉપાસનાનો ક્રમ.

આસીત: સંમવાત્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:-ઉપાસના કરવાનો ક્રમ બેઠાં જ છે. કારણ કે તે જ પ્રકાર સંબંધે છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-કર્મોગ સાથે જોડાયેલી ઉપાસનાઓ કર્મને અધીન છે, જેથી આસનાદિનો વિચાર તેમાં હોતો નથી. તે જ પ્રમાણે સમ્યક્ પ્રકારના જ્ઞાન વિશે પણ આસનાદિનો વિચાર હોતો નથી. કારણ કે સમ્યક્ દર્શન, એ વિજ્ઞાનને અધીન છે. પણ બીજી જે ઉપાસના છે, તેમાં આસનાદિનો નિયમ શું નથી ? અર્થાત્ બેઠાં કે સ્થાં ગમે તે રીતે ઉપાસના થઈ શકે ? આ રીતનો મને સંશય છે. મારું માનવું તો એમ છે કે, ઉપાસના માનવરૂપે છે, જેથી તેમાં શરીરની સ્થિતિનો નિયમ હોતો નથી.

ગુરુ:-તેમાં તારી ભૂલ છે. ઉપાસના બેસીને જ કરવી જોઈએ.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-બેસીને જ ઉપાસના કરવાનો મંભવ છે. ઉપાસનાનો અર્થ એમ થાય છે કે, એક સરખા પ્રકારની પ્રતીતિ થવા માટે મનને અમુક પ્રવાહને વિશે રોકવું. આ બાબત ચાલતાં અથવા દોડતાં બની શકતી નથી. કારણ કે ત્યારે ઇન્દ્રિયો

ગતિમાં હોય છે ત્યારે ચિત્તનો વિશ્લેષ હોય છે. જો કે આપણે ઉભા રહેલા હોઈએ છીએ, છતાં દેહને ઉભું રાખવા માટે આપણું મન રોકાયલું હોય છે. આથી તે મન સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોવા માટે યોગ્ય થતું નથી. જો આપણે સૂતા હોઈએ તો તે અકસ્માત્ રીતે નિદ્રામાં ઘેરાઈ જવાય છે. જો ઉપાસના વખતે બેઠેલા હોઈએ છીએ, તો આ રીતના દોષનો અટકાવ થાય છે. માટે બેસીને જ ઉપાસના કરવી જોઈએ, આ રીતનો સંભવ છે.

શિષ્ય:-ધ્યાનના સંબંધમાં કેવો પ્રકાર છે ?

ગુરુ:-ધ્યાન ધરવું હોય ત્યારે પણ બેસીનેજ ધરવું જોઈએ. આથી જ હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૮ મું.

ધ્યાનનો પ્રકાર.

ધ્યાનાત્ત્વ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-ધ્યાનના સંબંધમાં પણ ઉપાસનાની માફક બેસીને ધ્યાન કરવું જોઈએ. (૮).

ટીકા:-ગુરુ-વળી એક જ પ્રકારના જ્ઞાનને વિશે મનને રોકવું, તેવું નામ ધ્યાન છે. વળી જેના અંગની ચેષ્ટાઓ શિથિલ પડેલી હોય, દૃષ્ટિ અચુક વસ્તુને વિશે સ્થિર હોય તથા એક જ વિષયને વિશે ચિત્ત રોકાયલું હોય, તેના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે, તે ધ્યાન ધરે છે. જેમકે બગલો ધ્યાન ધરે છે અથવા જેનો મિત્ર પ્રવાસે ગયો છે, તે ધ્યાન ધરે છે.

જે બેઠો હોય તેની ઇન્દ્રિયો કોઈ પણ રીતના પ્રયાસથી રહિત છે. આથી પણ એમ થાય છે કે, ઉપાસના એ બેઠેલાનું જ કર્મ છે. (૮)

ગુરુ:-જે વસ્તુ સ્થિર છે, તેનાં સંબંધમાં પણ એમ કહેવાય છે કે, તે ધ્યાન ધરે છે. આ જ બાળત હમા સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૯ મું.

ધ્યાનમાં અચળતા.

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-વળી અચળપણાને લઈ પૃથ્વી આદિ ધ્યાન ધરે છે, એમ કહ્યું છે. (૨૪)

ટીકા:-ગુરુ-વળી “ વ્યાપતીવ પૃથિવી (છાં ૭, ૬, ૧) પૃથ્વી નાણે ધ્યાન કરતી હોય.” આ શ્રુતિમાં પૃથ્વી આદિ અચળ છે, તેને લીધે ધ્યાન ધરે છે, એમ કહ્યું છે. વળી ઉપાસના એ બેઠેલાનું કર્મ છે, આ રીતનું સૂચન છે. (૯)

ગુરુ-આસન એ ઉપાસનાના અંગરૂપે છે, એમ સ્મૃતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૧૦ મું.

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-સ્મૃતિ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, આસન એ ઉપાસનાના અંગરૂપે છે.

ટીકા:-ગુરુ-શિષ્ય પુરૂષો પણ એમ કહે છે કે, ઉપાસનાના અંગરૂપે આસન છે. આથી જ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

“શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ (ગી. ૬, ૧૧) પવિત્ર પ્રદેશમાં સ્થિર આસન માંડીને બેસવું” આથી જ યોગશાસ્ત્રમાં ઉપદેશ છે કે, વિશેષે કરી પદ્માદિ આસન ઉપાસના માટે ધારણ કરવું (૧૦)

શિષ્ય:-આસન કેવે સ્થળે કરવું?

ગુરુ:-અમુક જ દિશામાં આસન કરવું, એનો નિયમ નથી. માટે જે સ્થળે ચિત્તની એકાગ્રતા થાય, તેવે સ્થળે આસન કરવું. આ જ હેતુને લઈ ૧૧ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ સુ-સૂત્ર ૧૧ સું.

ચિત્તની એકાગ્રતા.

યજ્ઞેકાગ્રતા તત્ત્રાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-જે સ્થળે ચિત્તની એકાગ્રતા થાય, તેવે સ્થળે આસન કરવું. આ સંબંધી બીજો નિયમ નથી. (૧૧)

ટીકા:-શિષ્ય:-દિશા, દેશ તથા કાળના સંબંધમાં મને સંશય થાય છે. ઉપાસના તથા ધ્યાનને માટે દિશાદિનો કાંઈ નિયમ છે કે નથી? મુખ્યત્વે કરી વૈદિક કર્મના આરભમાં દિશા આદિનો નિયમ જોવામા આવે છે. તે જ પ્રમાણે ઉપાસના આદિમાં પણ દિશા આદિનો નિયમ હોવો જોઈએ.

ગુરુ:-તને આ રીતનો જે વિચાર થાય છે, તેને માટે કહ્યું છે કે, દિશા, દેશ તથા કાળમાં અર્થતું લક્ષણ, એ જ નિયમ છે. જે દિશા, દેશ તથા કાળમાં મનુષ્યના મનની સહેલાઈથી એકાગ્રતા થાય, તેવે સ્થળે ઉપાસના કરવી જોઈએ.

ધારણ કે પૂર્વ દિશા, પૂર્વાહ્ણ કાળ અથવા પૂર્વ દિશામાં નિચલા સ્થાનમાં જેમ વેશ્વદેવાદિ ક્રિયા કરવાનો નિયમ હોય છે, તેમ ઉપાસનાના સંબંધમાં વિશેષ નિયમ નથી. સર્વ સ્થળે સામાન્ય પ્રકાર એ હોય છે કે, ઇંદ્ર વસ્તુની એકાગ્રતા થવી જોઈએ.

શિષ્ય:-કેટલીક શ્રુતિમાં વિશેષતાતું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે, “સમે શુચૌ શર્વ-રવહનિવાલુકાવિવર્જિતે શબ્દજલાશ્રયાદિભિઃ। મનો-શુક્લે ન તુ ચક્ષુષીઢને ગુહાનિવાતાશ્રયણે પ્રયોજયેત્ (શ્વે. ૨, ૧૦) અર્થ:-કાંકરા, અગ્નિ અને રેતીથી રહિત, શબ્દ, જળ તથા આશ્રયાદિવડે મનને આનંદ પમાડે એવા, આંખને રમણીયતા પમાડે એવા, વાયુથી રહિત, શુદ્ધાની અંદર રહેલા સમાન તથા પવિત્ર સ્થળમાં બેસી, મનુષ્યે પોતાના મનને ઈશ્વરની સાથે જોડવું જોઈએ.”

ગુરુ:-તું કહે છે તે ખરું છે. આ રીતનો નિયમ છે ખરો. આમ જો કે છે ખરું, છતાં મિત્રરૂપે આચાર્ય આપણને એમ ઉપદેશ આપે છે કે, ઉપાસના આદિમાં વિશેષ કોઈ પણ રીતનો નિયમ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મનોઽનુક્લે મનને અનુકૂલ સ્થળ જોઈએ.” આ રીતે જ્યાં એકાગ્રતા થઈ શકે ત્યાં બેસવું, એટલું જ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૧)

શિષ્ય:-ઉપાસના ક્યાં સૂધી બરી રાખવી?

ગુરુ:-મરણપર્યંત ઉપાસના બરી રાખવી, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આથી જ ૧૨ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ સુ-સૂત્ર ૧૨ સું.

ઉપાસના ક્યાં સૂધી ?

આ પ્રાયણાત્ તજાપિ હિ દૃષ્ટમ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-મરણપર્યંત ઉપાસનાની આવૃત્તિ કરવી. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-પૂર્વના અધિકરણમાં એમ કહ્યું છે કે, સર્વ ઉપાસનાઓમાં આવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. પણ જ્યાં સૂધી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાં સૂધી જે ઉપાસના છે, તે ઉપાસનાનો અંત, જેમ હાંગેરના ઝોખા થયા પછી તેને ખાંડવામાં આવતા નથી તેમ, કાર્ય પરિપૂર્ણ થયા પછી આવે છે. આ રીતે ઉપાસનાનો અવધિ જાણવામાં આવેલો છે. આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી કોઈપણ પ્રકારનો ચત્ત કરવો બાકી રહેતો નથી. કારણ કે જ્યારે અનિયોજ્ય પ્રદાત્મ-ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે કોઈ પણ શાસ્ત્રનો વિષય રહેતો નથી. પણ જે ઉપાસનાઓનું ફળ અક્યુદયવાળું છે, તેના સંબંધી વિચાર થાય છે કે, કેટલાક સમય સૂધી જ ઉપાસનાની આવૃત્તિ શું કરવી કે જીવતાં સૂધી આવૃત્તિ કરવી ? આના સંબંધી શું નિયમ છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, કેટલાક સમય સૂધી ઉપાસનાનો અભ્યાસ કરવા પછી તેનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે આવૃત્તિવિશિષ્ટ ઉપાસના શબ્દનો અર્થ છે તથા તેમ કરવાથી અર્થયુક્ત થાય છે.

શુરુ-આ જાળતમાં હું કહું, તે હું સાંભળ. મરણપર્યંત ઉપાસનાની આવૃ-

ત્તિ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ અદૃષ્ટ એવા ફળની પ્રાપ્તિ મરણપર્યંત ઉપાસના કરવાથી થાય છે. અન્ય જન્મમાં ઉપ-ભોગ કરવા યોગ્ય ફળનો આરંભ કરનારાં કર્મો પણ મરણ સમયે પોતાને અનુ-સરતી ભાવનારૂપ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરે છે. આ જ જાળત નીચેની શ્રુતિમાં દર્શાવી છે. જેમકે “સ વિજ્ઞાનો મયતિ સ વિજ્ઞાનમેવાન્વવક્ત્રામતિ । (બૃ ૪, ૪, ૨) યચ્ચિત્ત-સ્તેનૈવ પ્રાણમાયાતિ । પ્રાણસ્તેજસા યુત્તઃ સહા-ત્મના યયાસંસ્પૃષ્ઠ લોકં નયતિ (પ્ર ૩, ૧૦) અર્થ:-જ્ઞાનથી યુક્ત એવો તે ક્ષિંગાત્મા બહિર્ગમન કરે છે. કોઈપણ શરીરના ચિત્તવાળો જીવ, મનવડે સુખ્ય પ્રાણને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી લોકતા યુક્ત તથા તેજ યુક્ત અર્થાત્ તેજરૂપ ઉદ્ધાન વાયુ-થી યુક્ત થયેલો પ્રાણ, કર્મ જ્ઞાનાદિ સાધનવડે ઇચ્છિત ભાવી શરીરને પમાડે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે તેમજ તૃણની જળોનાનું દૃષ્ટાંતવડે એમ સિદ્ધ થાય છે કે, આ ઉપાસનાઓ પોતાના સ્વરૂપની અનુવૃત્તિ છોડી દઈ, મરણ સમયે થનારા આથી બિન્ન કેવા પ્રકારની ભાવનારૂપ વિજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે ? માટે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ફળની ભાવનાવાળી જે ઉપાસનાઓ છે, તેને વિશે મરણપર્યંત આવૃત્તિ થવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “સ યાવન્કલ્મશ-મત્સાગેવાભેતિ (શંખા ૧૦, ૬, ૩, ૧) જેવા પ્રકારના સંકટપવાળો જીવ આ લોકથી પ્રયાણ કરે છે.” આ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, મરણ સમયે પણ ઉપાસનાની

+ તૃણની જળો તૃણને છેડે જઈ બીજ તૃણપર જઈને જેમે છે.

શુરુ:-એ પ્રદક્ષિણાનીના કર્મનો ક્ષય થાય છે, એમ ન માનીએ 'તો કર્મ'તું' ફળ અવશ્ય લોગવવા યોગ્ય હોવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે.

શિષ્ય:-મોક્ષનો અભાવ નહિ થાય. દેશ, કાળ તથા નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો મોક્ષ કર્મના ફળની માફક થશે. માટે માફ માનવું એવું છે કે, પ્રદક્ષિણા પ્રાપ્તિ થયા છતાં પાપની નિવૃત્તિ નથી

શુરુ:-આ બાબતમાં હું કહું તે સાંભળ. જ્યારે તેની અર્થાત્ પ્રદક્ષિણા પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે ઉત્તર પૂર્વ પાપોનો અપ્રત્યેક વિનાશ થાય છે, અર્થાત્ પાછળ થનારા પાપનો સ્પર્શ થતો નથી તથા પૂર્વના પાપનો ક્ષય થાય છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે બની શકે ?

શુરુ:-શ્રુતિ તે જ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણાના પ્રકરણમાં સંબંધ થવાવાળા આગામી પાપનો સંબંધ વિદ્વાનને હોતો નથી, એમ ઉપદેશ કરે છે. જેમકે, "યથા પુન્નરપલાશ લોપો ન દિલ્પ્યન્ત એવમેવ વિદિ વાપ કર્મ ન ક્ષિપ્યન્તે (છાં ૪, ૧૪, ૩) કર્મજના પત્રપર જળનો સ્પર્શ જેમ જરા પથ્થુ થતો નથી, તેમ પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી." તે જ પ્રમાણે પૂર્વનાં થયેલાં પાપનો વિનાશ થાય છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે, "તથયેવીકા વૃલમગ્નો પ્રોત પ્રદ્યૈતૈવ દાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદ્યન્તે (છાં ૫, ૨૪, ૩) જે ઇષિકાના તુલને અગ્નિમાં નાખ્યું હોય તો તે જલદી બળી ભસ્મ થાય છે. તેમ જ વિદ્વાનનાં સર્વ

પાપો જલદીથી બળી ભસ્મ થાય છે." કર્મના ક્ષય સંબંધી બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. જેમકે, "મિયતે હૃદયગ્રન્થિચ્છિદ્યન્તે સર્વેતત્તથા ક્ષીયન્તે ચાત્ય કર્માણિ તસ્મિન્દે પરાવરે (મું ૨, ૨, ૮) જ્યારે પરસ્પૃષ્ઠ તથા અવસ્પૃષ્ઠ પુસ્પૃષ્ઠ દર્શન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ પ્રદક્ષિણા પૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ દેહાદિકર્મમાં આત્મત્વબુદ્ધિનો નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો જતા રહે છે તથા તેનાં સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સંચિત તથા આગામીકર્ય કર્મનો નાશ થઈ જાય છે."

શિષ્ય:-કર્મનાં ફળને લોગવ્યા વિના કર્મના ક્ષયની કલ્પના કરવાનું જે કહ્યું છે, તેથી શાસ્ત્ર મિથ્યા થવું લેઈએ.

શુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે અમે એમ નથી કહેતા કે, કર્મને ફળ આપવાની શક્તિ નથી. કર્મને ફળ આપવાની શક્તિ તો છે જ. પણ આ શક્તિનો વિદ્યા આદિ અન્ય કારણને લીધે નાશ થાય છે, એમ અમે કહીએ છીએ. કર્મની શક્તિનું અસ્તિત્વ જ્યાંસૂધી છે, જ્યાંસૂધી શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. પણ પ્રતિબંધ કે અપ્રતિબંધ થવાના સંબંધમાં શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ નથી. "ન હિ કર્મ ક્ષીયન્તે કર્મનો ક્ષય નથી." આ સ્મૃતિ કર્મના ઉત્સર્ગનું નિર્ણય કરે છે. જેમકે લોગવિના કર્મનો ક્ષય થતો નથી. કારણ કે લોગ એ કર્મનું પ્રયોજન છે. પ્રાયશ્ચિત્ત અદિથી પાપનો ક્ષય થઈ છે જ. જેમકે "સર્વ પાપ્માન તરતિ સર્વ પાપને તરી જાય છે." તરતિ વ્રજદ્વા

આવૃત્તિ થવી જોઈએ. વળી સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “ય ય વાપિ સ્માન્માય ત્ય-જત્યન્તે કલેવરમ્ । ત તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્મા-વમાવિત (ગી૦૮,૬.) પ્રયાણકાલે મનસા ચલેન (ગી૦૮,૧૦) મોતની વખતે શરીર છોડતાં, જેને જેને, હે કૌન્તેય ! સંભારે છે, તેના તેના શુભને મળતા થઈને, તેને તેને તે પામે છે મરણ વખતે મનને અકળ-વરા હાલે નહિ એવું સ્થિર રાખીને.” વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સોન્તવેલાયમેતત્ત્વ નય પ્રતિષ્ઠેત (છા૦૩,૧૭,૬) ઉપાસકે આ ત્રણ યજુર્વેદના મંત્રનું મરણ સમયે સ્મરણ કરવું જોઈએ” આ શ્રુતિ મરણ સમયે શું કર્તવ્ય છે, તે જણાવે છે. (૧૨)

શિષ્ય-ત્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેનાં ભૂત કર્મનું શું થાય છે તથા વર્તમાન કર્મોનું શું થાય છે ? જો કર્મ રહેતાં હોય તો સુકૃતિનો અભાવ છે

શુરુ-આત્મસાક્ષાત્કાર થયા પછી પાછળથી થનારા પાપનો તેને સ્પર્શ થતો નથી, તેમ જ પૂર્વના પાપનો એકદમ નાશ થાય છે. આ રીતે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. આ જ હેતુથી ૧૩ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૯ મું-સૂત્ર ૧૩ મું.

છવન્મુક્તાનાં પાપોનું શું ?

તદ્વિગમ ઉચ્ચરપૂર્વાધયોરજ્ઞેશ્વરિનાશૌ
તદ્વયપદેશાત્ ॥૨૩॥

સૂત્રાર્થ-આત્મપ્રાપ્તિ ત્યારે થાય છે ત્યારે પાછળથી થનારા પાપોનો તેને

સ્પર્શ હોતો નથી તેમ જ પૂર્વના પાપોનો નાશ થયેલો હોય છે. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૩)

ટીકા-શિષ્ય-અહીં સૂચી તો આપે તૃતીયાધ્યાયમાં જે કાંઈ બાકી રહ્યું હતું, તેનું નિરૂપણ કર્યું પણ હવે આપ મને બ્રહ્મવિદ્યાનું ક્ષણ શું છે, તે સંબંધી જણાવશો. ત્યારે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે ઉલટા ક્ષણે આપવાવાળા પાપનો નાશ શું થાય છે કે નથી થતો ? આ રીતનો મને સંશય થાય છે. આના સંબંધી આપ મને સમજાવશોજી. કર્મનું પ્રયોજન ક્ષણ છે. માટે કર્મ પોતાના ક્ષણે આપ્યા વિના કદી નાશ પામતું નથી. શ્રુતિ પણ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, કર્મની શક્તિ ક્ષણે આપવાવાળી છે. જો ક્ષણના લોભ થવા વિના કર્મનો અંત આવતો હોય તો પછી શ્રુતિ ખોટી ઠરશે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “ન હિ કર્મ ક્ષીયતે કર્મનો કદી ક્ષય થતો નથી”

શુરુ-જો એમ હોય તો પછી શાસ્ત્રમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધી ઉપદેશ છે, તે ખોટો ઠરશે.

શિષ્ય-આ દોષ યોગ્ય નથી ગ્રહ-હાહ ઇષ્ટિઆદિની માફક પ્રાયશ્ચિત્ત નેમિત્તક છે વળી પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન દોષ થવાને લીધે છે. માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્રયોજન જો છે કે, દોષનો નાશ કરવો. પણ આ રીતનું વિધાન બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધમાં નથી.

શુરુઃ-જો બ્રહ્મજ્ઞાનીના કર્મોનો ફાયદો થાય છે, એમ ન માનીએ તો કર્મોનું ફળ અવશ્ય ભોગવવા યોગ્ય હોવાથી મોક્ષનો અભાવ થશે.

શિષ્યઃ-મોક્ષનો અભાવ નહિ થાય. દેશ, કાળ તથા નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો મોક્ષ કર્મના ફળની માફક થશે. માટે માફ માનવું એવું છે કે, બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પાપની નિવૃત્તિ નથી.

શુરુઃ-આ વાતમાં હું કહું તે સામળ. જ્યારે તેની અર્થાત્ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે ઉત્તર પૂર્વ પાપોનો અસ્ત્રેય વિનાશ થાય છે, અર્થાત્ પાછળ થનારા પાપનો સ્પર્શ થતો નથી તથા પૂર્વના પાપનો ફાયદો થાય છે.

શિષ્યઃ-તેમ કેવી રીતે બની શકે ?

શુરુઃ-શ્રુતિ તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિજ્ઞાના પ્રકરણમાં સંબંધ થવાવાળા આગામી પાપનો સંબંધ વિદ્વાનને હોતો નથી, એમ ઉપદેશ કરે છે. જેમકે, 'પથા પુષ્કરપલાસ ધાપો ન ક્લિષ્યન્તે એવમેવ-વેદિ પાપ કર્મ ન ક્લિપ્યન્તે (છાં ૪, ૧૪, ૩) કર્મબળના પત્રપર જળનો સ્પર્શ જેમ જરા પહોં થતો નથી, તેમ પાપ સ્પર્શ કરી શકતું નથી.' તે જ પ્રમાણે પૂર્વનાં થયેલાં પાપનો વિનાશ થાય છે, એમ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે, "તપ્યેવીવા જ્ઞાનમગ્નો પ્રોત પ્રદ્યૈતૈવ હાસ્ય સર્વે પાપમાન. પ્રદ્યન્તે (છાં ૫, ૨૪, ૩) જો ઇંધિકાના તુલને અગ્નિમાં તાંબુડું હોય તો તે જલદી બળી ભસ્મ થાય છે, તેમ જ વિદ્વાનનાં સર્વ

પાપો જલદીથી બળી ભસ્મ થાય છે." કર્મના ફાયદો સંબંધી બીજી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે. જેમકે, "મિચન્તે હૃદયમગ્નિશ્ચિચન્તે સર્વે લસ્યાઃ ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દે પરાવરે (મું ૨, ૨, ૮) જ્યારે પરરૂપ તથા અવરૂપ પુરૂષનું દર્શન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મનો પૂરૂષપણે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે મનુષ્યના અંતઃકરણનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થાય છે, અર્થાત્ દેહાદિ-કર્મો આત્મત્વશુદ્ધિનો નાશ થાય છે, સર્વ સંશયો જતા રહે છે તથા તેનાં સર્વ કર્મોનો અર્થાત્ સચિત તથા આગામીરૂપ કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે."

શિષ્યઃ-કર્મોનાં ફળને ભોગવ્યા વિના કર્મના ફાયદો કલ્પના કરવાનું જે કહ્યું છે, તેથી શાસ્ત્ર મિથ્યા થવું જોઈએ.

શુરુઃ-આ દોષ નથી. કારણ કે અમે એમ નથી કહેતા કે, કર્મને ફળ આપવાની શક્તિ નથી. કર્મને ફળ આપવાની શક્તિ તો છે જ. પણ આ શક્તિને વિદ્યા આદિ અન્ય કારણને લીધે નાશ થાય છે, એમ અમે કહીએ છીએ. કર્મની શક્તિનું અસ્તિત્વ જ્યાંસૂધી છે, ત્યાંસૂધી શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. પણ પ્રતિબંધ કે અપ્રતિબંધ થવાના સંબંધમાં શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ નથી. "ન હિ કર્મ લીયન્તે કર્મોનો ફાયદો નથી." આ સ્મૃતિ કર્મના ઉત્સર્ગનું નિરૂપણ કરે છે. જેમકે ભોગવિના કર્મોનો ફાયદો થતો નથી. કારણ કે ભોગ એ કર્મનું પ્રયોજન છે. પ્રાયશ્ચિત્ત અદિથી પાપનો ફાયદો થઈ છે જ. જેમકે "સર્વે પાપમાન તત્તિ સર્વે પાપને તરી જાય છે." તરતિ વગ્રહત્વા

એશ્વમેષેન યજતે ય ઇ ચૈનમેવ વેદ અર્થઃ-જે અશ્વમેધ યજ કરે છે તથા જે આને જાણે છે, તે બ્રહ્મહત્યાના પાપને તરી ભય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપનો નાશ થાય છે.

શિષ્ય:-પણ પ્રાયશ્ચિત્તો નૈમિત્તિકરૂપે થશે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-તે માનવું જોઈ છે. કારણ કે ત્યારે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શાસ્ત્રને વિશે પ્રેમજ્ઞ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રેરણા થનારાને પોતાના દોષનો નાશ થવો, એ ફળની ઉત્પત્તિ છે, પણ ધીજ્ઞ કશા ફળની તેમાં ઉત્પત્તિ નથી.

શિષ્ય:-ધીજ્ઞ એ પૂર્વે આપને એમ કહ્યું છે કે, જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેમ પાપના નાશને માટે વિદ્યાનું વિધાન નથી, તેના સંબંધી આપ શું ખુલાસો કરો છો ?

ગુરુ:-સગુણ વિદ્યાના સંબંધમાં આ રીતનું વિધાન છે. આ સગુણવિદ્યાના સંબંધમાં શ્રુતિમા એમ કહ્યું છે કે, જેને સગુણ વિદ્યા પ્રાપ્ત થયેલી છે, તેને એશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ જ તેના પાપનો નાશ થાય છે. આ રીતે એ પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થવાનું નિરૂપણ છે. માટે પાપના નાશપૂર્વક એશ્વર્યની પ્રાપ્તિ, એ સગુણ વિદ્યાનું ફળ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. હવે નિર્ગુણ વિદ્યા સંબંધી સાંભળ. જો કે તેના સંબંધી વિધાન નથી, છતાં આત્મા કર્તાપણથી રહિત છે, આ રીતનું જ્ઞાન થવાથી કર્મના નાશની સિદ્ધિ થાય છે. વળી શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, બ્રહ્મજ્ઞાનીને ભવિષ્યના કર્મમાં પણ કર્તાપણનો અભાવ છે,

એ જ તેને પાપના સ્પર્શનો અભાવ છે. જો કે અતિક્રમણ કરાયલાં પાપોમાં મિથ્યાજ્ઞાનને લીધે જાણે કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું હોય, એવો ભ્રમ થાય છે, પણ વિદ્યાના બળને લીધે મિથ્યાજ્ઞાનની ત્યારે નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે પાપો પણ લયને પામે છે; તથા આ જ પૂર્વના પાપનો વિનાશ છે. પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલો તથા લોકતાપણથી રહિત, તેમ જ ત્રણે કાળમાં પણ કર્તા તથા લોકતાપણના સ્વરૂપથી રહિત બ્રહ્મરૂપે હું પોતે છું, આથી પહેલાં પણ હું કર્તા લોકતારૂપે ન હતો, વર્તમાનકાળમાં હું કર્તા લોકતારૂપે નથી તથા ભવિષ્યમાં હું કર્તા લોકતારૂપે થઈશ નહિ, આ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની જાણે છે. આ જ રીતે મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. જો તેમ ન હોય તો અનાદિ કાળથી પ્રવૃત્ત થયેલાં કર્મના નાશનો અભાવ થવાથી મોક્ષનો પણ અભાવ થવો જોઈએ, જેમ કર્મનાં ફળ હોય છે, તેની માફક દેશ તથા કાળના નિમિત્તવાળો મોક્ષ હોય, એ સંભવતું નથી. કારણ કે તેમ હોય તો મોક્ષ અનિત્ય થાય. કારણ કે જ્ઞાનનું ફળ પરોક્ષ હોય, એમ બનતું નથી, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ છે. માટે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થવા પછી પાપનો ક્ષય થાય છે, એમ સિદ્ધ છે. (૧૩)

શિષ્ય:-વારૂ, પાપનું જીવન્મુક્તને લેપન હોતું નથી, એમ આપે કહ્યું, પણ પુણ્યના મંળાધમાં કેમ ?

ગુરુ:-જેમ પાપનો અસ્પર્શ તથા વિનાશ છે, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીને પોતાના પુણ્યનો પણ અસ્પર્શ તથા વિનાશ છે. આ જ હેતુથી ૧૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

જીવન્મુક્તને પુણ્યનો અભાવ.

इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

સૂત્રાર્થ:-આ જ રીતે જીવન્મુક્તા-વસ્થાવાળાને પુણ્યનો પણ અસ્પર્શ તથા નાશ હોય છે. તેના દેહનો પાત થવા પછી તેને મુક્તિ જ શેષ હોય છે. (૧૪)

ટીકા:-શિષ્ય:-પૂર્વના અધિકરણમાં બંધનના કારણરૂપ સ્વાભાવિક પાપનો અસ્પર્શ તથા વિનાશ, જ્ઞાનને લીધે થાય છે, એમ આપે શાસ્ત્રના વ્યવદેશવડે પ્રતિ-પાદન કર્યું. પણ ધર્મ તો શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલો છે. માટે પુણ્યનો, શાસ્ત્રમાં પ્રતિ-પાદન કરેલા પુણ્ય સાથે, વિરોધ હોતો નથી. માટે પુણ્યના ફળનો ઉપલોભ હોવો જોઈએ તથા પાપનો ક્ષય જ્ઞાનવડે હોવો જોઈએ, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુર:-આતું નિરાકરણ કરવા માટે જ પૂર્વના અધિકરણનો વિસ્તાર આ અધિક-રણમાં કર્યો છે. પાપથી ભિન્ન પુણ્ય કર્મનો પણ પાપની માફક જ્ઞાનીને સ્પર્શ હોતો નથી તથા નાશ હોય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુર-તેમ ન હોય તો પુણ્ય પણ પોતાના ફળના હેતુરૂપે થઈ, જ્ઞાનના ફળને વિશે અટકાવ નાંખે. આથી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ ડમે હૈવૈવ એતે તત્તિ (ખૃ૦૪,૪,૨) બ્રહ્મવેત્તા પાપાત્મક તથા પુણ્યાત્મક સર્વ કર્મોને તરી નય છે. ” આ

શ્રુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, હૃષ્ટ-તની માફક પુણ્યનો પણ નાશ થાય છે. આત્મા કર્તાપણથી રહિત છે, આ રીતનું જ્ઞાન થવા પછી કર્મોનો જે ક્ષય થાય છે, તેને વિષે પુણ્ય તથા પાપ બેઉ સરખાં છે. આથી શ્રુતિમાં સામાન્ય ગીતે કહ્યું છે કે, “ક્ષીયન્તે કાલ્ય કર્માણિ (મુ૦ ૨,૨,૮) જીવ-ન્મુક્તાનાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય થાય છે.” માટે ત્યાં કેવળ પાપ શબ્દનું નિરૂપણ છે, ત્યાં પુણ્યનું પણ નિરૂપણ છે, એમ કલ્પના કરવી. કારણ કે જ્ઞાનનું ફળ જે મોક્ષ છે, તેથી પુણ્ય પણ ઉતરતું છે. શ્રુતિમાં તો પુણ્યને વિશે પણ પાપ શબ્દ છે. જેમકે, “નન સેતુમહોરને તતઃ (ખૃ૦ ૮,૪,૧) આ સેતુને દિવસ તેમ જ રાત્રી તરી શકવા સમર્થ નથી.” આ પ્રમાણે પાપવડે પુણ્યનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે તથા નીચેની શ્રુતિથી સામાન્યપણે પુણ્યવડે પાપ શબ્દનો પણ પ્રયોગ છે. જેમકે, “તર્વે વાપ્માનોત્તો નિવર્તન્તે આત્મારૂપ સેતુથી સર્વ પાપો નિવૃત્ત થાય છે.” મૂળ સૂત્રમાં પાતેત્ત એમ જ શબ્દનો પ્રયોગ નિશ્ચયના અર્થમાં છે. આ રીતે બંધના કારણરૂપ ધર્મ તથા અધર્મનો અસ્પર્શ તથા વિનાશ વિદ્યાના જ્ઞેયથી થાય છે. તેથી આત્મઆક્ષાત્કારવાળાના શરીરનો જ્વારે પાત થાય છે ત્યારે તેને અવશ્ય કરી મુક્તિ થાય છે, એમ નિશ્ચય-પૂર્વક જાણવું. (૧૪)

શિષ્ય:-જે કર્મને પુણ્ય તથા પાપ-રૂપ ફળ બાહેધ છે, તેના નાશ સંબંધી આપે પૂર્વના બે અધિકરણવડે નિરૂપણ

કર્તુ, પણ જે કર્મનું ફળ પાડતું નથી, તેવા કર્મની શી ગતિ, તે આપ કહેશો.

શુરુ:-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અપકવ ફળ-વાળાં કર્મનો પણ ક્ષય થાય છે. આ કર્મની અવધિ દેહનો પાત થવા સૂધી હોય છે. આથી જ ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ ૧૧ મું-સૂત્ર ૧૫ મું.

અપકવ ફળવાળાં કર્મોનું શું ?

અનારબ્ધકાર્યે एव तु पूर्व तदवधे. ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-દેહના પતન થવા સૂધી જ કર્મ રહેલાં હોવાથી અપકવ ફળવાળાં કર્મનો પણ જ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવથી નાશ થાય છે. (૧૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-પૂર્વના અધિકરણોમાં જ્ઞાનને લીધે પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય થાય છે, એમ આપે સમજાવ્યું. પણ પકવ ફળવાળાં કર્મોનો તેમ જ અપકવ ફળ-વાળાં કર્મોનો સામાન્ય રીતે શું ક્ષય થાય છે કે વિશેષે કરી અપકવ ફળવાળાં કર્મનો જ ક્ષય થાય છે, તે સંબંધી આપ મને ઉપદેશ આપશો. તેમાં "उमेव हवैष एतत्तवि (બૃ. ૪, ૪, ૨૨) બ્રહ્મ-વેત્તા પુણ્ય તથા પાપલક્ષણવાળા કર્મોને તરે છે." ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં સામાન્ય પ્રકારનું વર્ણન હોવાથી સામાન્ય રીતે જ નાશ કહી છે. તે તો બધું ઠીક છે. પણ અપકવ પુણ્યવાળા કર્મના સંબંધમાં કેવી રીતે બાણુ? જેના ફળની યત્નિ થઈ નથી તથા જે પૂર્વના જન્મમાં એકલાં થયેલાં છે, વળી આ જન્મમાં પણ જ્ઞાનની

ઉત્પત્તિ થવા પહેલાં સંચિત થયેલાં છે, આવાં પુણ્ય તથા પાપો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી ક્ષયને પામે છે, પણ આરબ્ધકાર્ય, કે જેનું ફળ ચોડું ઘણું ભોગવાયલું છે, તથા જે ફળવડે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ આજન્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે કર્મ ક્ષીણ થતું નથી.

શુરુ:-આ પાપનો ક્ષય કેમ થતો નથી ? શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, "તત્ત્વ તાષદેવ ચિર યાવન વિમોહ્યેષ્ય સપત્ત્યે (છા. ૬, ૧૪, ૨) આચાર્યવાન પ્રજ્ઞાનિષ્ઠની સ્થિતિ બ્યાસૂધી દેહનો નાશ નથી થતો ત્યાં-સૂધી હોય છે. પણ દેહનો પાત થાય કે, તરત જ વિદેહયુક્ત થાય છે." આ રીતે ક્ષયની પ્રાપ્તિનો અવધિ શરીરના પડવા પછી છે. કારણ કે તેમ ન હોય તો જ્ઞાન-વડે બ્યારે સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે ત્યારે દેહની સ્થિતિના હેતુરૂપ કર્મ નહિ હોવાને લીધે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાની સાથે જ તરત મોક્ષનો ઉપભોગ કરે, પણ શરીરના પતન થવા સૂધીનો વિલંબ રહે નહિ.

શિષ્ય:-આત્મા અકતો છે, આ રીતના જ્ઞાનના બળથી જ સર્વ કર્મનો બ્યારે ક્ષય થાય છે, તો પછી કેટલાંક કર્મનો ક્ષય થાય છે તથા કેટલાંકનો નથી થતો, એમ માનવું ચોગ્ય નથી. જો અગ્નિ તથા ખીજોનો સમાગમ એક સરખો બધા સાથે હોય તો પછી કેટલાંક ખીજની શક્તિ ક્ષીણ થાય તથા કેટલાંકની ન થાય, એમ માનવું શક્ય નથી.

શુરુ:-આના જ સંબંધમાં કહ્યું છે. આરબ્ધ કર્મવાળા કર્મોશ્રયનો આશ્રય કયાં વિના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

આ રીતે કર્મોશ્રયનો આશ્રય રહેલો છે, તેથી જેમ કુભારનો ચાકડો કે જેનો વેગ પ્રવૃત્તિને પામેલો છે, તેનો પ્રતિબંધ વચમાં જ સંભવતો નથી પણ વેગનો ફાય થાય ત્યાં સૂધી રહે જોવાની હોય છે. આત્મા કર્તાથી રહિત છે, આ રીતનું જ્ઞાન પણ મિથ્યા જ્ઞાનનો બાધ કરી ઈર્ષ્યનો નાશ કરે છે. બાધ પામેલું મિથ્યા જ્ઞાન પણ જેમ બે ચંદ્રનું જ્ઞાન કેટલોક સમય રહે છે, તેમ કેટલાક સમય પર્યાંત સંસ્કારને લીધે રહે છે. વળી બ્રહ્મજ્ઞાની કેટલોક સમય શરીર ધારણ કરે છે કે નથી કરતો, તે સંબંધી વાદ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે એક મનુષ્યને પોતાના હૃદયને વિશે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય તથા તે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરે, તેનો અન્ય મનુષ્ય આશ્વેષ કેવી રીતે કરી શકે? સ્મૃતિ તથા શ્રુતિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તેથી આ જ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે. આથી નિર્ણય થાય છે કે, આરભ નહિ કરેલા કાર્યવાળા પુણ્ય તથા પાપનો નાશ વિદ્યાના બળથી થાય છે (૧૫)

શિષ્ય—હે ભગવન! અગ્નિહોત્રાદિ મંત્રનું પ્રયોજન સ્વર્ગ જ છે, કે ખીણ ?

ગુરુ—અગ્નિહોત્રાદિ ઈર્મ પણ બ્રહ્મ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જ છે શ્રુતિ પણ ! જ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે આથી જ ૬ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,—

અધિકરણ ૧૨ મું—સૂત્ર ૧૬ મું.
અગ્નિહોત્રાદિ જ્ઞાનના સાધનરૂપે.

અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ

તદર્શનાત ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ—વળી અગ્નિહોત્રાદિ પણ જ્ઞાનના કાર્ય માટે અર્થાત્ મોક્ષને માટે છે કારણ કે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણેનું નિર્ણય છે (૧૬)

ટીકા—શિષ્ય—પુણ્યના સ્પર્શનો અભાવ તથા નાશ થાય છે, તેની સાથે પાપની પણ તે જ સ્થિતિ થાય છે, આ રીતે કહ્યું છે આ પ્રમાણેનું જે વચન છે તે સઘળા પુણ્યસંબંધી બાણુક કે કેમ, તે આપ મને સમજાવશો? મને શકા એ થાય છે કે, અગ્નિહોત્રાદિ પુણ્ય સંબંધી શી વ્યવસ્થા બાણુવી ?

ગુરુ—અહીં મૂળ સૂત્રમાં જે તુ શબ્દ વાપર્યો છે, તે શકા ટાળવા માટે જ છે વૈદિક તથા અગ્નિહોત્રાદિ જે વૈદિક કર્મ છે, તે જ્ઞાનના કાર્યને માટે જ છે અર્થાત્ જ્ઞાનનું જે કાર્ય છે, તે જ કાર્ય અગ્નિહોત્રાદિનું છે.

શિષ્ય—આમ કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુ—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેત વેદા નુવચનન વ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનન (ખૂં ૪,૪,૨૨) વેદના વચન પ્રમાણે બ્રાહ્મણો યજ્ઞવડે તથા દાનવડે તેને બાણુવાની ઇન્દ્રા રાખે છે.” આ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે

વવાળાં છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. તેથી મને આ રીતની શંકા થાય છે. આમાથી કયું કર્મ એકતાને પામે છે ?

શુર:-વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ આત્મવિદ્યાના કારણરૂપે થાય છે, પણ વિદ્યાથી રહિત કર્મ તેમ થતુ નથી કાગ્લુ કે વિદ્યાથી રહિત કર્મ કરના વિદ્યાથી યુક્ત કર્મ વિશેષ પ્રભાવવાળું છે જેમકે “યદહરેવ જુહોતિ તદહ. પુનર્મયુગ્મપજયત્યેવ વિદ્વાન્ (ખ૦ ૧, ૫, ૨) જે મનુષ્ય આ રીતે જાણે છે, તે જે દિવસથી આ રીતે હોમ કરે છે, તે દિવસથી જ પુનઃ મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરી શકશે.” આ શ્રુતિવચનોથી એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી સ્મૃતિઓમા પણ કહ્યું છે કે, “વુદ્ધ્યા યુક્તો યયા પાર્યે કર્મૈરથ પ્રહાત્યસિ (ગી૦ ૨, ૩૯) દુષ્ટેણ હ્યવર કર્મ વુદ્ધિયોગાપ્નયજય (ગી૦ ૨, ૪૯) યોગ વિષય બુદ્ધિથી યુક્ત થવાથી, હે પાર્થ ! તું કર્મના બંધનને તોડી શકીશ ઇશ્વરના આરાધન માટે કરવામાં આવેલું કર્મ કરતાં ફળના ઉરેશે કરી કરવામાં આવતુ કર્મ ઉતરતું છે.” આ રીતે હોવાથી જ એમ પ્રતિ-પાદન થાય છે કે, જે કાંઈ વિદ્યાયુક્ત થાય છે, તે એકતાને પામે છે આ જ ખરું છે કે, વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, વિદ્યાવિહીન અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. દાખલા તરીકે વિદ્યાથી રહિત પ્રાક્ષણના કરતાં વિદ્યાવાન શ્રેષ્ઠ છે તેમ છતાં વિદ્યારહિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ તર્ફનું અનપેક્ષાવાળું નથી.

શિષ્ય:-આપ આમ કેમ કહો છો ?

શુર:-શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે વિદ્યાના

હેતુરૂપે અગ્નિહોત્રાદિ કહેલું છે. જેમકે, “તમેતમાત્માન યત્નેન વિવિદિપન્તિ ઉપનિષદ-ગમ્ય આત્માને યસ્યવટે તે જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે.”

શિષ્ય:-વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ વિદ્યારહિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ શ્રુતિથી નિશ્ચય થાય છે. માટે વિદ્યારહિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ આત્મ-વિદ્યાના હેતુરૂપે નથી, એમ થતું જોઇએ.

શુર:-ના, તેમ નથી. વિદ્યાના સહાયક-રૂપ અગ્નિહોત્રાદિ વિદ્યાના યોગને લીધે વધારે બળવાન હોય છે. માટે આત્મજ્ઞાનના કારણરૂપે થવાથી તે કર્મ કંઈએક ઉત્કૃષ્ટ થશે. પણ વિદ્યાવિહીન કર્મની કલ્પના તેવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે થશે નહિ. છતાં “યત્નેન વિવિદિપન્તિ યસ્યવટે જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે.” આ રીતે સામાન્ય રીતે આ-ત્મજ્ઞાનના કારણરૂપે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કહેવાયલું છે; તેથી વિદ્યારહિત અગ્નિ-હોત્રાદિ વિદ્યાના અગરૂપે નથી, એમ કહેવું શક્ય નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યદેવ વિદયા કરોતિ બ્રહ્મયોગિ-પદા તદેવ વીર્યવત્તર મવતિ (છા૦ ૧, ૧, ૧૦) વિદ્યાથી યુક્ત થઈ તેમ જ શ્રદ્ધા તથા યોગથી યુક્ત થઈ, જે કાંઈ કર્મ કરે છે તે વધારે બળવાન થાય છે.” આ રીતે વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ વધારે બળવાન છે, એમ કહી પોતાના કાર્યપ્રતિ કંઈએક અતિશયતા દર્શાવે છે. પણ વિદ્યાથી રહિત જે કર્મ છે, તેનું પણ તે જ પ્રયોજન હોવાથી તે બળવાન છે, એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. અહીં બળવાનપણું

કહેવાય છે એમ કહેવાય છે કે, તેનામાં પોતાનું પ્રયોજન સાધવાની શક્તિ છે. માટે વિદ્યાયુક્ત અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મ તેમ જ વિધારહિત કર્મ, એમ બેઉ પ્રકારનાં કર્મ મુમુક્ષુને મોક્ષરૂપી પ્રયોજનનાં ઉદ્દેશવાળાં છે. આ કર્મ આ જન્મમાં અથવા અન્ય જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં કરવામાં આવેલાં હોય છે. છતાં આ સર્વ કર્મોમાં જેને વિશે જેટલું સામર્થ્ય હોય, તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનને અટકાવ કરનારા પાપના નાશના કારણરૂપે થાય છે તથા આ રીતે બ્રહ્મપ્રાપ્તિના કારણરૂપે થાય છે. તેમ જ આ સર્વ કર્મો શ્રવણ, મનન, શ્રદ્ધા તથા તાત્પર્ય આદિ અંતરંગ કારણની અપેક્ષાને લઈ બ્રહ્મવિદ્યાની સાથે એક કાર્યપણાને પામે છે. (૧૮)

શિષ્ય:-પુણ્ય તથા પાપરૂપ આરબ્ધ કર્યોનો ઉપલોગ કયાં પછી જનન્મુક્તને કેવી રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ-ઉપલોગ પછી કર્મોનો ક્ષય થવે તે બ્રહ્મની સાથે એકતાને પામે છે. આ જ હેતુથી ૧૯ મા મૂલમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૧૪ મું-સૂત્ર ૧૯ મું.

જનન્મુક્તને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ.

મોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિત્વા સંપદતે ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ-જનન્મુક્ત આરબ્ધ કર્યોના પુણ્ય તથા પાપનો લોગવડે નાશ કરી, બ્રહ્મસંપદ થાય છે. (૧૯)

ટીકા-ગુરુ-અનારબ્ધ કર્યોવાળા પુણ્ય તથા પાપનો ક્ષય વિદ્યાના યોગવડે થાય

છે, એમ કહ્યું. વળી બીજાં પુણ્ય તથા પાપરૂપ આરબ્ધ કર્યોનો ઉપલોગવડે નાશ થયા પછી, જનન્મુક્ત બ્રહ્મની સાથે જોડાય છે. જેમકે, "તસ્યતા વદેવ ચિર યાવન્ન વિમોક્ષ્યેઽથ સપત્યે (છાં ૬, ૧૪, ૨) વ્રહ્મેવ સન્નિવાસ્યેતિ" અર્થ-અવિદ્યાના બંધનમાથી મુક્ત આચાર્યવાન બ્રહ્મનિઘ્નની રચિતિ, જ્યાંસૂધી દેહનો નાશ નથી થતો, ત્યાંસૂધી હોય છે પણ દેહનો પાત થાય કે, તરત વિદેહ મુક્ત થાય છે બ્રહ્મરૂપે થઈ બ્રહ્મમાં લીન પામે છે." ઇત્યાદિ શ્રુતિના વચનથી સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય:-જો કે સમ્યક્દર્શન થાય છે, પણ જેમ દેહના પાતની પૂર્વે લેહનું દર્શન, જેમ બે ચંદ્ર જોવામાં આવે છે, તે રીતે રહેલું હોય છે, તે પાછળથી પણ તેની સાથે જોડાયલું જ રહેશે.

ગુરુ-ના, કારણ કે લેહના કારણનો અભાવ હોય છે. જેવી રીતે ઉપલોગનો ક્ષય કરવો. આ રીતે અનુવૃત્તિનું કારણ હોય છે, તેનું કારણ પાછળથી હોતું નથી.

શિષ્ય:-અન્ય કર્મોશય નવા લોગને ઉત્પન્ન કરશે, તેનું કેમ ?

ગુરુ-તેમ યશે નહિ કારણ કે બીજા બળી ગયું હોય, તો પછી લોગ કયાથી થાય ? મિથ્યા જ્ઞાનના આધાર વાળું અન્ય કર્મ દેહના પાતમા અન્ય ઉપલોગ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ તે મિથ્યા જ્ઞાન તો બળી ગયું હોય છે, માટે આરબ્ધ કર્યોનો ક્ષય થવે, વિદ્યાનને મોક્ષ અવશ્ય થાય છે, એ જ યોગ્ય છે.

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसामाष्ये चन्द्रशंकरात्मजछोटा-
लालशर्मणा कृते गुर्जरगिरिमाष्यानुवादे चतुर्थध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

ચતુર્થઅધ્યાય--દ્વિતીયપાઠ.

ઉત્ક્રાંતિ નિરૂપણ.

મૃમિકા.

શિષ્ય-મનુષ્યની જ્યારે ઉત્ક્રાંતિ થાય છે ત્યારે વાણીની વૃત્તિનો શાને વિશે લય થાય છે ?

ગુરુ-જ્યારે મનુષ્યનું ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે વાણીની વૃત્તિ મનવિશે લય પામે છે આ વાત પ્રત્યક્ષ પણ છે તથા શ્રુતિ પણ તેમ જ પ્રતિપાદન કરે છે આથી જ દ્વિતીય પાઠના ૧ લા સૂત્રમા કહ્યું છે કે,-

અવિકરણ ૧ લું-સૂત્ર ૧ લું.

વાણીનો મનમાં લય.

વાઙ્મનસિ દર્શનાચ્છદ્યાચ્છ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ -વાણી વૃત્તિનો મનવિશે લય થાય છે કારણ કે આ બાળન પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે તથા શ્રુતિ પણ તે જ પ્રમાણે કહે છે. (૧)

ટીકા-શિષ્ય-અપરા વિદ્યામા કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ માટે દેવયાન નામના માર્ગને વિશે જવાની મનુષ્ય ઇચ્છા ગમે છે માટે શાસ્ત્રને અનુસારે ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ જે હોય, તે મને કહેશે વળી શાસ્ત્રમા તો વિદ્યા નથી તથા અવિદ્યાનની ઉત્ક્રાંતિ એક

સંખી કહેલી છે મરણના સંબંધી નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ છે જેમકે, 'અસ્ય સોમ્ય પુરુષ સ્ય પ્રયતો વાઙ્ મનસિ સપદતે મન પ્રાણે પ્રાણસ્તે જસિ તેજ પરસ્વા દેવતાયામ્ ॥ (છાં ૬, ૧, ૬) જ્યારે મનુષ્ય અવિતરહિત થાય છે ત્યારે તેની વાણી મનવિશે લય પામે છે, મન પ્રાણવિશે લય પામે છે, પ્રાણ તેજમા લય પામે છે તથા તેજનો લય પરબ્રહ્મા થાય છે" હવે મને આ રથજે શકા એ થાય છે કે, વૃત્તિવાળી વાણીનો જ મન વિશે લય થાય છે કે વાણીની વૃત્તિનો લય થાય છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે વાણી જ મનને વિશે લય પામે છે વળી શ્રુતિ પણ તેમ જ પ્રતિપાદન કરે છે જે તેમ ન હોય તો લક્ષણાવૃત્તિ હોવી જોઈએ જ્યાં શ્રુતિ તથા લક્ષણા બેનો વિષય હોય ત્યાં શ્રુતિ ગ્રહણ કરવી, પણ લક્ષણા નહિ માટે વાણીનો જ મનવિશે ગલય છે

ગુરુ-આ બાળતમા હું કહું, તે આ બાળ વાણીની વૃત્તિનો મનનેવિશે લય થાય છે

શિષ્ય-જ્યારે આચાર્ય બ્યાસ ભગવાન જ વાઙ્ મનસિ એમ કહે છે, તો પછી

વાણીની વૃત્તિનો લય છે, એમ આપ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-તાડું કહેવું ખરું છે. પણ તે બાબત હવે પછી “અવિમાનો વચનાત્ (શ્રુ ૦ સૂ ૦૪, ૨, ૧૬) આ સૂત્રવડે કહેવામાં આવશે. માટે આ સ્થળે તો માત્ર વૃત્તિના જ લયનું નિરૂપણ છે, એમ બાણુનું. અર્થાત્ જ્યારે મનોવૃત્તિની સ્થિતિ હોય છે ત્યારે પ્રથમ વાણીની વૃત્તિ ઉપસંહારને પામે છે.

શિષ્ય:-આમ કેવી રીતે બને ?

ગુરુ:-આ રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. જ્યારે મનોવૃત્તિ વિદ્યમાન હોય છે ત્યારે વાણીની વૃત્તિનો પ્રથમ ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે. વૃત્તિવાળી વાણીનો મનનેવિશે ઉપસંહાર કોઈથી જોઈ શકાતો નથી.

શિષ્ય:-શ્રુતિના પ્રમાણથી વાણીનો જ મનનેવિશે લય કહેવો યોગ્ય છે.

ગુરુ:-ના; મન વાણીની પ્રકૃતિ નથી. જેમ શરાવ અર્થાત્ કોડીઆનો લય મૃત્તિકામાં થાય છે તેમ જેની જેમાંથી ઉત્પત્તિ હોય છે, તેનો લય તેમાં થાય છે મનમાંથી વાણી ઉત્પન્ન થાય છે, એવું કેથે પ્રમાણ નથી. વળી વૃત્તિનો ઉદ્ભવ તથા અભિભવ તો અપ્રકૃત પદાર્થમાં પણ હોય છે. જેમકે, પૃથ્વી સ્વરૂપ કાષ્ઠમાંથી તેજ સ્વરૂપ અગ્નિવૃત્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે તથા જળમાં તે અગ્નિનું ઉપશમન થાય છે.

શિષ્ય -ત્યારે વાણી મનનેવિશે લય પામે છે, એમ શ્રુતિમાં કેમ કહ્યું છે ?

ગુરુ:-આથી જ મૂળ સૂત્રમાં શબ્દાત્, એમ કહ્યું છે. (વાણીનો અર્થ કેવળ ઉક્તિ અર્થાત્ અવકાશયુક્ત થાય છે). અર્થાત્ વૃત્તિ તેમજ વૃત્તિવાળા પદાર્થમાં અલેહ હોય છે. માટે શબ્દના તાત્પર્યથી પણ વૃત્તિનું જ ગ્રહણ થઈ શકે છે. (૧)

શિષ્ય:-વાણીની વૃત્તિ મનવિશે લય પામે છે, તેમ બીજું શું મનવિશે લય પામે છે ?

ગુરુ:-બધી ઇન્દ્રિયો પણ મનવિશે લય પામે છે. આજ બાબત ૨ ના સત્રમાં કહી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૧ છું-સૂત્ર ૨ બું.

સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનવિશે લય.

અતઃ પવ સર્વાણ્યનુ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-આથી જ એમ કહેવાય છે કે, સર્વ ઇન્દ્રિયો મનની પાછળ જાય છે અર્થાત્ મનમાં લય પામે છે. (૨)

ટીકા -ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તસ્માદુપશાન્તનેત્રાઃ પુનર્ભવમિન્દ્રિયમનસિ સપ્ત ધમાનૈઃ (પ્રશ્ન ૦૩, ૬) અર્થ:-જ્યારે ઉદાનનું તેજ શાંતિ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયો, જેનો પ્રવેશ મનવિશે થાય છે તે મહિત, અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતે સામાન્ય રીતે શ્રુતિમાં મઘણી ઇન્દ્રિયોનો લય મનવિશે કહેલો છે. આથી જ એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે વૃત્તિવાળા મનની સ્થિતિ હોય છે ત્યારે વાણીની માફક અથુ આદિ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો લોપ જોવામાં આવે છે; તેથી તત્ત્વના લયનો અસંભવ હોવાથી તથા

શબ્દની ઉપપત્તિ હોવાથી, વૃત્તિદ્વારા સર્વ ઇન્દ્રિયો મનની પાછળ લાય છે અર્થાત મનમાં લાય પામે છે, એમ કહ્યું છે. સામાન્ય રીતે તો સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનવિશે લાય થાય છે, છતાં વાણીનું પૃથક્ અહલ કરી કહ્યું છે કે, વાણી મનમાં લાય પામે છે. તેમ કરવાનું કારણ એ કે, વાણીની માફક સર્વ ઇન્દ્રિયોના સળધમાં પણ બાણી લેવું. (૨)

શિષ્ય:-આપે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લાય મનવિશે કહ્યો પણ મન શાનેવિશે લાય પામે છે ?

ગુરુ:-મનનો લાય પ્રાણવિશે થાય છે. આથી જ ડગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૨ ભુ-સૂત્ર ૩ ભુ.

મનનો પ્રાણમાં લાય.

તત્ત્વમતઃ પ્રાણ ઉત્તરાત ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-આ મનને પ્રાણવિશે લાય થાય છે, એમ પાછળના વાક્યથી સમજાય છે (૩)

ટીકા:-શિષ્ય:-“વાદ્ મનસિ મપચને (છાં ૬,૮,૬) વાણીનો મનવિશે લાય થાય છે.” આ રથળે વૃત્તિના લાયનું સૂચન છે, એમ તો મારી રીતે બાણ્યું. પણ તેની જ પાછળની શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, “મન પ્રાણે (છાં ૬,૮,૬) મનનો પ્રાણવિશે લાય થાય છે” આ રથળે વૃત્તિનો લાય કહ્યો છે અથવા તો શુ વૃત્તિવાળા પદાર્થનો લાય સમજવો ? આ રીતનો મને સશય થાય છે. મારું માનવું તો એમ

છે કે, વૃત્તિવાળા પદાર્થનો જ લાય છે. કારણ કે શ્રુતિનું પણ તે રીતનું પ્રમાણ છે તથા પ્રાણ એ મનની જ પ્રકૃતિ છે. જેમકે, “અનમયં હિ નોમ્ય મન આપોમયઃ પ્રાણ” (છાં ૬,૫,૪) છે એમ્ય ! મન અન્નમયરૂપે છે તથા પ્રાણ જળમયરૂપે છે.” આ રીતે શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, મન અન્નમાથી બનેલું છે તથા પ્રાણ જળમાંથી બનેલું છે. બીજું શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “આપવાતમઃસજ્જત્વ જળે અન્નની ઉત્પત્તિ કરી.” આથી જ જે મન પ્રાણનેવિશે લાય પામે છે, તે અન્નરૂપે છે. આ અન્ન જળમાં લાય પામે છે. કારણ કે અન્ન મનરૂપે છે તથા જળ પ્રાણરૂપે છે. આ રીતે પ્રકૃતિના જે કંઈ વિકારો છે, તે અલેકરૂપે છે.

ગુરુ:-આ જ બાળત હું કહું છું, તે સાંભળ. જેણે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ અહલ કરી છે, એવું મન જ વૃત્તિદ્વારા જ પ્રાણનેવિશે લાય પામે છે. એમ શ્રુતિના પાછલા વચનથી બાણી લેવું. તે જ પ્રમાણે સુષુપ્તાવસ્થામાં તથા મૂર્છાવસ્થામાં બ્યારે પ્રાણની વૃત્તિની સ્થિતિ કેવળ ધકકવા માત્ર જ હોય છે, ત્યારે મનોવૃત્તિ શાત થયેલી હોય છે એમ જણાય છે. વળી મનના સ્વરૂપનો લાય પ્રાણમા સંભવતો નથી. કારણ કે મન પ્રાણની પ્રકૃતિ નથી.

શિષ્ય:-મન પ્રાણની પ્રકૃતિરૂપે છે, એમ કહ્યું છે.

ગુરુ:-પણ તે ખરું નથી. આ રીતની પ્રજ્ઞાવિકા હોય તો, મન પ્રાણની પ્રકૃતિ-

રૂપે થવાથી મનનો પ્રાણુનેવિશે લય થવો યોગ્ય નથી. તે પ્રમાણે પણ મનનો લય અનતમાં થવો જોઈએ, એમનો જળ-વિશે લય થવો જોઈએ તથા જળવિશે પ્રાણુનો લય થવો જોઈએ. આ પક્ષમાં પણ પ્રાણુસ્વરૂપને શાનેલા જળમાંથી મનની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ સંબંધી કંઈ પ્રમાણ નથી. માટે મનનો પ્રાણુવિશે સ્વરૂપલય નથી. વળી વૃત્તિ તથા વૃત્તિવાળા પદાર્થનો અલેહ દર્શાવ્યો છે, તેથી વૃત્તિનો લય થાય છે, એમ પણ શબ્દની કલ્પના થઈ શકે. (૩)

શિષ્ય:-પ્રાણુનો લય શાનેવિશે થાય છે ?

ગુરુ:-પ્રાણુનો લય જીવનેવિશે થાય છે. આ જ પ્રમાણે યથા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ બુ-સૂત્ર ૪ થુ.

પ્રાણુનો જીવમાં લય.

સોડ્યક્ષે તદુપગમાદિમ્યઃ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ-પ્રાણુનું જીવનેવિશે ઉપગ-મનાદિ થતું હોવાથી, પ્રાણુનો જીવનેવિશે લય થાય છે. (૪)

ટીકા.-શિષ્ય-આથી આપે એમ સિદ્ધ 'કરી બતાવ્યું' કે, જેની જેમાંથી ઉત્પત્તિ નથી, તેનો તેનેવિશે વૃત્તિપ્રલય થાય છે, પણ સ્વરૂપપ્રલય થતો નથી. હવે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પ્રાણુનો લય તે-જમાં થાય છે, તે સંબંધી હું આપને પૂછું છું. શુ' શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાણુનો તેજને વિશે જ વૃત્તિપ્રલય થાય છે અથવા

તો શું દેહ તથા ઇન્દ્રિય સમૂહના અધ્યક્ષ-રૂપ જીવમાં પ્રાણુનો લય થાય છે ? હવે શ્રુતિના સંબંધમાં શંકા કરવી એ યોગ્ય નહિ, માટે પ્રાણુનો તેજનેવિશે લય થવો જોઈએ. કારણ કે જે બાળત શ્રુતિમાં ન હોય, તેવી કલ્પના કરવી તે ઠીક નહિ.

ગુરુ.-આ બાળતમાં હું કહું, તે સાંભળ પ્રાણુનો લય જીવનેવિશે થાય છે. આ પ્રકૃત પ્રાણુની સ્થિતિ અધ્યક્ષરૂપ, અ-વિદ્યા, કર્મ તથા પૂર્વ પ્રસારૂપ ઉપાધિ-વાળા વિજ્ઞાનાત્મામાં છે. અધ્યક્ષના પ્રધાન-વાળી પ્રાણુવૃત્તિ થાય છે.

શિષ્ય-તે કેવી રીતે ?

ગુરુ:-પ્રાણુનું જીવપ્રતિ ઉપગમન આદિ થાય છે; તેથી પ્રાણુનો જીવમાં લય કહ્યો છે. “અવમેવેમમાત્માનમન્તકરે સર્વે પ્રાણા અમિતમાયન્તિ યતૈતદ્વૌચ્છવાસી ભવતિ (ખૂં ૪,૩,૩૮) તે જ રીતે મરણ સમયે અર્થોત્તરે છેવટનો શ્વાસ આલતો હોય છે ત્યારે વાગાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો આત્માને મળવા માટે જાય છે.” તે જ પ્રમાણે અન્ય શ્રુતિઓમાં પણ કહ્યું છે કે, સર્વ પ્રાણો સામાન્ય રીતે અધ્યક્ષરૂપ જીવપ્રતિ જાય છે. વળી વિશેષમાં શ્રુતિ એમ કહે છે કે, “તમુક્ત્રામન્ત પ્રાણોઽનુક્ત્રામન્તિ (ખૂં ૪,૪,૨) વિજ્ઞાનાત્મા ઉત્ક્રમણ કરે છે, એટલે તેની પાછળ પ્રાણુ પણ ઉત્ક્રમણ કરે છે.” આ રીતે એમ સૂચવે છે કે, પાંચ વૃત્તિવાળો પ્રાણુ અધ્યક્ષપ્રતિ જાય છે. વળી અન્ય પ્રાણો સુખ્ય પ્રાણુની પાછળ જાય છે. આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પ્રાણમન્ત્રામન્ત સર્વે પ્રાણા અનુક્ત્રામન્તિ (ખૂં ૪,૪,૨) પ્રાણુસ્વરૂપ વિજ્ઞાનાત્માની પાછળ

સર્વે પ્રાણો અતુગમન કરે છે.” “તવિજ્ઞાનો મયતિ આત્મા વિજ્ઞાનયુક્ત થાય છે.” આ રીતે જીવ આંતર વિજ્ઞાનવાળો છે, એમ કહેવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જેનેવિશે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ લય પામ્યો છે, એવા પ્રાણની સ્થિતિ જીવમાં થાય છે.

શિષ્ય:-“પ્રાણસ્તેજસિ પ્રાણુનો લય તેજમાં થાય છે” આમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તો પછી પ્રાણ અધ્યક્ષમાં લય પામે છે, એમ અધિક વસ્તુનું ગ્રહણ શા માટે આપ કરો છો ?

ગુરુ:-આ દોષ નથી. ઉત્ક્રમણઆદિ વ્યવહારમાં અધ્યક્ષ પ્રધાન છે. માટે અન્ય શ્રુતિમાં જે કાંઈ પ્રમાણ આપેલું હોય, તે પણ વિશેષે કરી ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. (૪)

શિષ્ય:-ત્યારે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે, એમ કેમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે ?

ગુરુ:-પ્રાણ સહિત જીવનો લય પંચ ભૂતોમાં થાય છે. આ જ પ્રમાણે ૫ ગા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ જી-સૂત્ર ૫ મું.

પંચભૂતોમાં સર્વનો લય.

મૂતેષુ તત્ત્વે: ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, પંચ ભૂતોમાં પ્રાણ સહિત જીવનો લય થાય છે.

ટીકા:-ગુરુ:-પ્રાણથી જોડાયેલા આ અધ્યક્ષરૂપ જીવની સ્થિતિ તેજની સાથે

રહેલા દેહના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં હોય છે, એમ બતાવવું. કારણ કે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે, એ રીતની શ્રુતિ છે.

શિષ્ય:-આ શ્રુતિ એમ દર્શાવે છે કે, પ્રાણની સ્થિતિ તેજનેવિશે છે, પણ પ્રાણથી અધ્યક્ષની સ્થિતિ તેજમાં નથી.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. પ્રાણનો લય અધ્યક્ષમાં થાય છે, એમ ૪ થા સૂત્રમાં અધ્યક્ષની ગણતરી વચમાં જ કરી છે. દાખલા તરીકે એક મનુષ્ય સુષ્પન્નથી મથુરા ગયો તથા મથુરાથી પાટલિપુત્ર જાય છે, એમ કહેવામાં સુષ્પન્નથી પાટલિપુત્ર જાય છે, એમ કહેવામાં વાંધો આવતો નથી. માટે પ્રાણનો તેજમાં લય છે, એમ કહેવાથી પ્રાણ સહિત અધ્યક્ષની સ્થિતિ તેજની સાથે રહેલ ભૂતોમાં છે. (૫).

શિષ્ય:-તેજયુક્ત ભૂતોમાં લય થાય છે, એમ કેમ કહ્યું ? કારણ કે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે, એમ શ્રુતિએ કેવળ તેજનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે, પણ પંચ મહાભૂતોનું નહિ.

ગુરુ:-કેવળ તેજમાં જીવ સ્થિતિ કરતો નથી. આજ હેતુથી ૬ઠ્ઠા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૩ જી-સૂત્ર ૬ ઠું
જીવની સ્થિતિ પંચભૂતોમાં.

નૈકસ્મિન્દર્શયતો હિ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પ્રશ્નો-તરફે પ્રતિપાદન કરે છે કે, કેવળ તેજમાં જીવ સ્થિતિ કરતો નથી. (૬)

ટીકા.—શુરુ:—એક તેજમાં જ અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા વખતે જીવની સ્થિતિ હોતી નથી. કારણ કે કાર્યરૂપ શરીર અનેક ભૂતોનું બનેલું છે. પ્રશ્નોત્તરરૂપે આ જ અર્થનું નીચેની શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે, ‘આપ: પુરુષવચન: (છાં ૫, ૫, ૩) જળ પુરુષવાચ્ય થાય છે.’ આ સંબંધીનું વ્યાખ્યાન આત્મવચન મૂયસ્ત્વાદ (બ્રં સૂં ૩, ૧, ૨) આ સૂત્રથી કરવામાં આવ્યું છે. વળી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં પણ એ જ પ્રમાણે કહેલું છે. જેમકે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પૃથ્વીમય આપોમયો વાયુમય આકાશમયસ્તેજોમય” (શૂં ૪, ૪, ૫) આ પ્રદ્ધરૂપ આત્મા પૃથ્વીમયરૂપે, જળમયરૂપે, વાયુમયરૂપે, આકાશમયરૂપે તથા તેજોમયરૂપે છે.” વળી સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, “અણ્વો નામ્રાવિતાશિન્વો દશાર્ણા નુ યા: સ્મૃતા: । તામિ: સર્પમિદ સર્વે સમવત્યેવ પૂર્વશ (મનુ. ૧, ૩૭) વિનાશથી રહિત જે પાંચ મૂલ્ય માત્રાઓ છે તેની સાથે આ સર્વ દેહાદિની કમે કરી ઉત્પત્તિ થાય છે.”

શિષ્ય:—ત્યારે વાગાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લય થઈ ગયેલો હોય છે ત્યારે અન્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાના સંબંધમાં ગૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે, “ક્ષય તદા પુરુષો મવતિ (શૂં ૩, ૨, ૧૩) ત્યારે એ પુરુષ કયાં છે અર્થાત્ કેને આશ્રયે રહે છે ?” આ રીતનો પ્રશ્ન કયાં પછી પાછા ઉત્તરરૂપે કહ્યું છે કે, “તો દ વદૂચતુ: કર્મ હૈ વ તદૂચતુરથ હ વત પ્રશશગતુ: કર્મ હૈ વ તત્ પ્રશશગતુ: (૧૦૩, ૨, ૧૩) યાદૃવદ્વચ તથા આર્તભાગે એકત્ર

બેસી આ સંબંધી વિચાર કર્યો. ત્યાં તેઓએ જે કહ્યું, તે કર્મ હતું. ત્યાં તેઓએ જે સ્તુતિ કરી, તે પણ કર્મ જ હતું.” આ રીતે શ્રુતિ, આત્મા કર્મના આશયરૂપે છે, એમ કહે છે.

૧. શુરુ:—આ કહેવાનું કારણ એ કે, કર્મવડે જોડાયેલા, અહ તથા અતિઅહની સંસારવાળા, ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયવાળા બંધનસ્વરૂપ જીવની પ્રવૃત્તિ છે. આથી જ કર્મોશયરૂપે આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ રથને તો પંચભૂતોના અહ-ણવડે અન્ય દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે, આ રીતે જીવને ભૂતોનું આશ્રયપણું કહ્યું છે. શ્રુતિમાં પ્રશંસા શબ્દ વાપર્યો છે, તેથી કર્મનું માત્ર પ્રાધાન્યપાતું દર્શાવ્યું છે, પણ અન્ય આશ્રયનું નિવારણ કર્યું નથી. માટે આમાં વિરોધ નથી. (૬)

શિષ્ય:—આપે ઉત્કાંતિ સંબંધી વ્યવસ્થા કહી. હવે વિદ્વાન તેમ જ અવિદ્વાન બેઉનું ઉત્કમણ થાય છે. હવે નિર્શુભ્રપ્રદાની ઉપાસનાવાળો, ઉત્કાંતિને પામ્યા વિના પ્રદ્ધલોકને પામે છે, એમ આપે કહ્યું. વળી આપ એમ કહો છો કે, વિદ્વાન ઉત્કાંતિને પામી પ્રદ્ધલોકપ્રાપ્તિ જાય છે. આમ વિરુદ્ધતા આવે છે, તેનું કેમ?

શુરુ:—અવિદ્યાદિ કલેશને, પૂર્ણપણે બાળ્યા વિના કેવળ અપરા વિદ્યાના જોરથી અમૃતપણું મેળવવા ઇચ્છે છે, તેને દેવધાન માર્ગનું સેવન કરવું પડે છે, નહિ તો નહિ આથી જ આ ઉમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૭ મું.

કોને દેવયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ ?

સમાના ચાસ્ત્યુપક્રમાદમૃતત્વં

ચાતુર્થ્ય ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-દેવયાન માર્ગ જતા સૂધી વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનનું ગમન એક સરખું છે. આ રીતે પ્રદાલોક જવારૂંપી અમૃતત્વ, જે વિદ્યાને અવિદ્યારૂપી કલેશને બાળ્યો નથી, તેને માટે છે. (૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-આ ઉત્ક્રાંતિ વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનને એક સરખી છે કે ફેરફારવાળી છે ? મારા મરણા સંદેહથી અસ્ત થયલાને તો એમ લાગે છે કે, આ ઉત્ક્રાંતિ ફેરફારવાળી છે. આ ઉત્ક્રાંતિ ભૂતાશ્રયવાળી છે. વળી ભૂતોનો આશ્રય ફરી ઉત્પત્તિ થવા માટે છે. બીજું વિદ્યાનનો ફરી જન્મ સંભવતો નથી. કારણ કે કહ્યું છે કે, “અમૃતત્વ દિ વિદ્યાનધુતે વિદ્યાન અમૃતલાવને” પામે છે.” માટે અવિદ્યાનની જ આ ઉત્ક્રાંતિ છે

ગુરુ:-વળી વિદ્યાના પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, વિદ્યાનની પણ ઉત્ક્રાંતિ હોવી જોઈએ.

શિષ્ય:-તેમ થાય નહિ. જેમ સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થા બધાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે આ ઉત્ક્રાંતિ સામાન્ય રીતે બધાને છે. જેમકે, ‘યત્રવત્પુરુષઃ સ્વ-વિતિ નામ । અશિશિપતિ નામ । વિશ્વસતિ નામ (છાં ૬, ૮, ૧) (૩, ૫) જે સમયે એક પુરૂષ સુષુપ્તિને પામ્યો છે, એમ કહેવાય છે, જે સમયે મનુષ્ય ભક્ષણ કરવાની

ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે મનુષ્ય જળપાનની ઇચ્છા રાખે છે.” આ રીતે સર્વ પ્રાણીને સાધારણ રીતે સુષુપ્તાદિ અવસ્થાઓ કહેવાયલી છે. વિદ્યાના પ્રકરણમાં પણ ઇચ્છાવાળી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં સામાન્ય રીતે ઉત્ક્રાંતિનું નિરૂપણ છે, પણ વિદ્યાનને જે વિશેષતા હોય છે, તે કહ્યું નથી. આ પ્રમાણે પુરૂષનું નિકળતું તેજ, જે પરદેવતામાં ભેદાય છે, તે જ પરદેવતા આત્મારૂપે છે અર્થાત્ તેનું તેરૂપે છે, આ રીતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે અનેક જનસમૂહને જે ઉત્ક્રાંતિ થાય છે, તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ વિદ્યાનને આ ઉત્ક્રાંતિનો નિષેધ છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “નત્સ્યપ્રાણા વત્કામન્તિ (ખૂં ૪, ૪, ૬) તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતા નથી.” માટે અવિદ્યાનને જ ઉત્ક્રમણ છે.

ગુરુ:-આ બાબતમાં હું કહું, તે સાંભળ. વાણીનો મનને વિશે લય રાય છે, ઇત્યાદિ ઉત્ક્રમણ વિદ્યાનને તેમ જ અવિદ્યાનને દેવયાન માર્ગ જતા સૂધી એક સરખી હોય છે. કારણ કે શ્રુતિમાં જે નિરૂપણ છે, તે સામાન્ય રીતનું છે. દેહના ધીજરૂપ મૂકમ ભૂતનો આશ્રય ફરી કર્મમાં પ્રયુક્ત થયલો અવિદ્યાન, દેહ ધારણને અનુભવ કરવા સંસારમાં આવે છે. વળી, વિદ્યાન જ્ઞાનથી પ્રકાશ પામેલ ચોક્કસ નાડીના દ્વારને આશ્રય કરે છે. માટે જ એમ કહ્યું છે કે, દેવયાન માર્ગના આરંભ સૂધી યેઉતી ગતિ એક સરખી હોય છે.

શિષ્ય:-વિદ્યાનને તો અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. આ અમૃતત્વ

અન્ય સ્થળને આધીન નથી. માટે ભૂતનો આશ્રય લેવો અથવા દેવયાન માર્ગ સૂધી જવા સંબંધી બાબત વિદ્વાનને કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ગુરુ.-હું કહું, તે સાંભળ. આત્મ દહન કર્યા વિના અર્થાત્ અત્યંત અવિદ્યાદિ કલેશોને યાજ્યાવિના, વિદ્યાના બળથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવાની જે ઇચ્છા રાખે છે, તેને દેવયાન માર્ગનો આશ્રય તેમ જ પંચભૂતોનો આશ્રય લેવો યોગ્ય છે. આશ્રયથી રહિત પ્રાણોને આ ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે આમ કાંઈ હોય નથી. (૭)

શિષ્ય:-આત્માનેવિશે તેજાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતોનો લય આત્મતિક થાય છે અથવા શુ બીજલાવ જેમાં રહેલો હોય છે, એવો પર દેવતામાં તેજનો લય થાય છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં બીજલાવવાળાને સંસારનો ઉપદેશ છે, તેથી તેજાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતની સ્થિતિ મોક્ષપર્યંત હોય છે. આ જ બાબત ૮મા સૂત્રમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૮ મું.

‘કયાંસૂધી તેજાદિની સ્થિતિ. ?

તદાપીતે સસારવ્યવદેશાત્ ॥ ૮ ॥

સંત્રાર્થ:-અવિદ્યાદિ બીજલાવાળાને સંસાર કાયમ રહે છે, આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ હોવાથી તેજાદિ સૂક્ષ્મ ભૂતોની સ્થિતિ મોક્ષપર્યંત હોય છે. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, તેજનો લય પરદેવતામાં થાય છે. આ

સ્થળે વિષય ભેતા એમ જણાય છે કે, મરણ પામેલા મનુષ્યના પ્રાકૃત તેજનો લય, જીવ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયોના સમૂહ તથા અન્ય ભૂતો મહિત પરદેવતામાં થાય છે. હવે આ એકતા કેવા પ્રકારની છે, તે આપ જણાવશો ? મારું માનણુ તો એમ છે કે, આત્મતિક સ્વરૂપનો લય થાય છે. કારણ કે પરદેવતારૂપ પ્રકૃતિની તેજને વિશે પ્રાપ્તિ થાય છે આ તો સિદ્ધ છે કે, જન્મ-વાળા મર્વ વસ્તુસમૂહનો પ્રકૃતરૂપ પરદેવતામાં લય થાય છે. માટે આત્મતિક અર્થાત્ કોઈ પણ રીતના વિલાગથી રહિત લય હોવો જોઈએ

ગુરુ.-હું કહું છું, તે સાંભળ. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ આ તેજ આદિ સૂક્ષ્મ ભૂતોની સ્થિતિ સંસારમાંથી જીવની મોક્ષગતિ થતી નથી ત્યાં સૂધી રહે, છે. બળી સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, એ સંસારમાંથી મુક્ત થવાના કારણરૂપ છે. બળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “યોનિમન્યે પ્રવચન્તે શરીરત્વાય દેહિન । સ્વાણુમન્યેડુસવન્તિ યવાર્મ યવાશ્રુતમ (૬૦ પ, ૭) દેહ ધારણુ કરવા અર્થે મૃત્યુ પછી કેટલાક અજ્ઞાનીઓ યોનીને પ્રવેશ કરે છે બીજા કેટલાકો અર્થાત્ અત્યંત પાપીઓ વૃક્ષાદિ સ્થાવર ભાવને પામે છે. આ લોકમાં જેવાં કર્મ કરવામાં આવે છે તથા જેવી રીતનું સાડુ ચા નરસું જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હોય છે, તેને લાયક જીવને શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે.” આ રીતે સંસાર સંબંધી શ્રુતિનો ઉપદેશ છે. નહિતો સર્વ મનુષ્ય મરણ થાય કે તરત જ ઉપાધિનો

નાશ થવાથી અત્યંત બ્રહ્મને પામવો
 નોઇએ. તેમ નો થાય તો વિધિશાસ્ત્ર
 તથા વિદ્યાશાસ્ત્ર બેઉ મિથ્યા થાય નમ્ય
 જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના મિથ્યા જ્ઞાનના હેતુ
 રૂપ બંધનો નાશ થવો અશક્ય છે માટે
 નો કે પરદેવતા ભૂજ સ્વરૂપે છે, છતાં
 સુપુત્રિમાં જેવો લય હોય છે, તે જ પ્રમા
 ને બીજી લાવના કંઈ એક અશવાળી
 મરણ મમયની આ રીતની માથે એકતા
 છે. (૮)

શિષ્ય-ભૂત સહિત તેજ, જે લાવના
 આશ્રયરૂપે છે, તે દેહમાંથી ઉત્ક્રમણ કરતું
 અથવા અન્ય દેહમાં સંચાર કરતું આપ
 છાથી કેમ જોવાતું નથી? આ તેજ મહત્ત
 હોવાથી અથવા અનેક દ્રવ્યવાળું હોવાથી
 રૂપવાળું થવાને લીધે પ્રાપ્ત કેમ થતું નથી
 અથવા અન્ય મૂર્ત પદાર્થો તેનો ઘાત દેમ
 કરતા નથી?

ગુરુ-આ તેજ સ્વરૂપે કરી તથા
 પ્રમાણે કરી અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. આ જ હેતુથી
 હમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૯ મું

તેજની સૂક્ષ્મ અવસ્થા.

મૂલમં પ્રમાણતઃ તથોપલબ્ધે ॥૧૧॥

સત્રાર્થ.-આ ઉક્ત તેજ સ્વરૂપમાં
 તથા પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ છે. આ રીતની
 પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે. (૯)

ટીક-ગુરુ-આ યજ્ઞીમાંથી નીક
 ળના લાવના આશ્રયવાળું તથા અન્ય
 બ્રૂયુક્ત તેજ, સ્વરૂપના તથા પ્રન જ્ઞા
 સૂક્ષ્મ હોય, એ ચોખ્ખું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું

છે કે, આ તેજનું નિષ્ક્રમણ નાડી માં
 થાય છે આથી આ તેજ અત્યંત સૂક્ષ્મ
 છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. આ તેજ સૂક્ષ્મ
 હોવાથી તેનો સંચાર એક દેહમાંથી
 બીજા દેહમાં થાય છે. વળી આ તેજ
 સ્વચ્છ છે, તેથી અન્ય ભૂતો તેને
 અટકાવી શકતા નથી આ રીતે તેજ
 સૂક્ષ્મ હોવાથી નો કે દેહમાંથી તે
 નિર્ગમન કરે છે, છતાં પાસે બેગનારાઓ
 તે જોવામાં આવતું નથી (૯)

શિષ્ય-ત્યારે શરીરનું ઉપમર્દન
 થાય છે, છતાં તેજનું ઉપમર્દન કેમ
 થતું નથી?

ગુરુ-આ તેજ એટલું સૂક્ષ્મ છે
 કે, નો કે શરીરનું ઉપમર્દન થાય
 છે, છતાં તે તેજનું ઉપમર્દન નથી થતું.
 આ જ હેતુથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૦ મું.

તેજના ઉપમર્દનનો અભાવ.

નોપમર્દનાત ॥૧૦॥

સત્રાર્થ-જો કે શરીરનું ઉપમર્દન
 થાય છે, છતાં તેજ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનું
 ઉપમર્દન થતું નથી. (૧૦)

ટીક-ગુરુ-આથી અર્થાત તેજ
 સૂક્ષ્મ છે, તેથી નો કે સ્પર્શ શરીરનો દાક
 આદિ કારણથી નાશ થાય છે, છતાં સૂક્ષ્મ
 શરીરનો નાશ થતો નથી (૧૦)

શિષ્ય-સૂક્ષ્મ તેજનું અસ્તિત્વ
 શરીરમાં છે, એમ શાકી જણાય છે?

ગુરુ-શરીરમા ન્યાસધી જીવ હોય છે ત્યાંસધી તે શરીર ઉનું લાગે છે. કારણ ઉષ્ણતા એ તેજનો ધર્મ છે.

આથી જ ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૧ મું.

તેજનો ધર્મ ઉષ્ણતા.

वस्यैव चोपपत्तैरेव ऊष्मा ॥૧૧॥

સત્રાર્થ:-ઉપપત્તિથી એમ જણાય છે કે, ઉષ્ણતા એ તેજના ધર્મરૂપે છે (૧૧)

ટીકા:-ગુરુ:-આ સૂક્ષ્મ શરીરની ગરમી છે, જે ગરમી આ શરીરપર સ્પર્શ કરવાથી લાગે છે. તે જ પ્રમાણે ન્યારે મરણાવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે ત્યારે દેહનું જો કે અસ્તિત્વ હોય છે, તેમ જ દેહના રૂપાદિ ગુણોનું અસ્તિત્વ હોય છે, છતાં ગરમી જોવામાં આવતી નથી. ન્યારે મનુષ્ય જીવતો હોય છે ત્યારે જ ગરમી માલમ પડે છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રસિદ્ધ શરીરથી ભિન્ન આશ્રયવાળી ઉષ્ણતા છે. તે જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “उष्णएव जीविष्यन्शीतो मरिष्यन्” જીવતા પ્રાણીને વિશે ઉષ્ણતા હોય છે તથા મરેલાનું શરીર થંડું હોય છે.” (૧૧)

શિષ્ય:-જે નિર્ગુણ બ્રહ્માને જાણે છે તેને ઉત્ક્રાંતિ હોતી નથી, એમ આપે પૂર્વના સૂત્રવડે કહ્યું. આમ હોવાથી હું ધારૂં છું કે, બ્રહ્મવેત્તાના દેહમાથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી.

ગુરુ:-ના, તેમ નથી. શરીરમાથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિ થતી નથી, એમ નથી,

પણ આ પ્રતિષેધ તો અવમાથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિના સંબંધમાં છે. આ જ હેતુથી ૧૨મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૨ મું.

અવમાથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિનો

અભાવ.

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥૧૨॥

સત્રાર્થ:-શાસ્ત્રમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તાને ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ કહ્યો છે, તેથી તેને ઉત્ક્રાંતિ નથી, એમ કહેશે તો તે ચુકત નથી કારણ કે પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિનો આ પ્રતિષેધ છે. (૧૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-“अमृतं चातपोऽप्यभिल कलेशसमूहं प्राण्यविना अमृतत्वं आपेक्षिकं છે” આ વિશેષણથી એમ પ્રતિપાદન થાય છે કે, જેને આત્મતિક અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને ગતિ તથા ઉત્ક્રાંતિનો અભાવ છે તેમ છતાં કોઈએક કારણને લઈ ઉત્ક્રાંતિના સંબંધમાં શંકા આણી શ્રુતિમાં પ્રતિષેધ કર્યો છે જેમકે “अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति वक्त्रैव सन्वद्वाप्येति (ખૂં ૪, ૪, ૬) આ પ્રમાણે જેને કામના છે, તે આ લોકમાથી અન્ય લોકમાં, એમ ભટક્યા કરે છે. જે કામના કરતો નથી, જે અકામ છે, જે નિષ્કામ છે અર્થાત કામનાનું ઉત્ક્રાંતન કરે છે, જે અસ્તિકામ છે અર્થાત જેની કામનાઓ તૃપ્ત થઈ છે, જેની કામના આત્મારૂપે છે, તેના પ્રાણો શરીર માથી ઉત્ક્રમણ કરી શકતા નથી અને

તે પ્રશ્નરૂપે થઈ પ્રશ્નને પ્રાપ્ત થાય છે.” આથી પરવિદ્યાના સંબંધમાં ઉત્કાંતિનો નિષેધ હોવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે પરપ્રશ્નનો જ્ઞાતા છે, તેના દેહમાંથી પ્રાણોની ઉત્કાંતિ થતી નથી.

ગુરુ:-ના, આ તારું માનવું જોડું છે. શારીર આત્મામાંથી પ્રાણોની ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ છે, પણ શરીરમાંથી પ્રાણોની ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ નથી.

શિષ્ય:-આપને આમ જાણવામાં કારણ શું છે ?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ન તસ્માદ્વાળા ઉત્ત્વામન્તિ તેમાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી.” આ રીતે અન્ય શાખામાં પાંચમી વિભક્તિ વાપરી છે. સામાન્ય રીતે સંબંધ ગતાવનારી પછી વિભક્તિ છે. હવે બીજી શાખામાં જે પાંચમી વિભક્તિ વાપરી છે, તે કરતાં છઠ્ઠી વધારે સંબંધ દર્શાવે છે. વળી તસ્માત્ અર્થાત્ પ્રાધાન્યમાંથી, એમ કહેવાવડે અભ્યુદય તથા નિશ્ચેસવાળા દેહોનો પ્રાણ સાથે સંબંધ છે, પણ દેહનો નથી. માટે ઉત્ક્રમણ કરવાની ઈચ્છાવાળા જીવમાંથી પ્રાણો જતા રહેતા નથી, પણ જીવની સાથે જ પ્રાણો રહે છે. (૧૨)

શિષ્ય:-શું પ્રાણ સહિત પ્રવાસ કરનારા દેહોની ઉત્કાંતિ દેહમાંથી થાય છે.

ગુરુ:-ના, કેટલીક શાખામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, જે પરપ્રશ્નનો જ્ઞાતા છે, તેના પ્રાણોની દેહમાંથી ઉત્કાંતિ નથી, પણ તે પરમાત્મામાં લય પામે છે. આ જ બાબત ૧૩ માં સ્પષ્ટમાં દર્શાવી છે. જેમકે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૩ સું.

પ્રાણોનો પરમાત્મામાં લય.

સ્પષ્ટો હોકેવાન ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-કારણ શાખામાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પ્રશ્નશાસ્ત્રીના પ્રાણોની દેહમાંથી ઉત્કાંતિ થતી નથી, પણ પરમાત્મામાં તેનો લય થાય છે. (૧૩)

ટીકા:-ગુરુ:-પરપ્રશ્નના વેત્તાને દેહમાંથી ઉત્કાંતિ છે. કારણ કે ઉત્કાંતિના પ્રતિષેધમાં દેહી અપાદાનરૂપે છે, એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય નથી. કારણ કે કેટલીક શાખામાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ દેહરૂપ અપાદાનમાં છે. આર્તભાગે પ્રશ્ન કર્યો કે, “યત્રાય પુરુષો મિવત્તદસ્માદ્વાળાઃ કામન્ત્યાદો નેતિ (અં.૩,૨,૧૧) હે યાર્ણવદ્વચ ! જ્યારે આ પુરુષ મૃત્યુને પામે છે ત્યારે શું પ્રાણો તેનામાંથી નિકળી જાય છે કે નથી નીકળી જતા?” આના સંબંધમાં યાર્ણવદ્વચે કહ્યું કે, “નેતિ હોવાચ યાર્ણવત્કચઃ યાર્ણવદ્વચે કહ્યું કે, પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી.” આ રીતે પ્રાણો ઉત્ક્રમણ નથી થતા, આ રીતનો પક્ષ યાર્ણવદ્વચે ગ્રહણ કર્યો. ત્યારે તે શું મરતો નથી, આ રીતની શંકા થતાં કહ્યું છે કે, પરમાત્મામાં પ્રાણો એકતા પામે છે. આ રીતે પ્રાણોના લયની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેના પ્રતિપાદનના સંબંધમાં કહ્યું છે કે, ત્વં ઉચ્ચવયસ્યામાવૃત્યપ્તાતો મૃતઃ સેવે (શૂં ૩, ૨, ૧૧) તે સજ્જેદાપણને પામે છે. જ્યારે તે શ્વાસ લે છે ત્યારે ગહારના વાયુવડે તે પૂર્ણ

થાય છે. તે મરણ પામી સ્વે છે." આ રીતે જેનું જ શબ્દથી નિરૂપણ કરેલ છે, એવા પ્રકૃતની ન્યાં સધી ઉત્કાંતિ નથી થયલી હોતી, ત્યાં સધી પુલવા આદિ ક્રિયાઓ થાય છે. આ સર્વ વિકારો દેહને થવા ભેદએ, પણ દેહીને નહિ. આ રીતે શ્રુતિની સાથે એક વાક્યતા હોવાથી કહ્યું છે કે, "ન તસ્માદ્વાણા ઇત્થમન્યત્રેવ મમવનીયન્તે તેમાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, પણ તેને વિશે જ-પરમાત્મામાં એક થાય છે." આ રીતે અભેદતાના સૂચનવડે અપાદાન રૂપ દેહમાંથી પ્રાણના ઉત્ક્રમણનો પ્રતિષેધ છે. જેઓ પ્રત્યક્ષીનો પાઠ સ્વીકારે છે, તેઓના મત પ્રમાણે દેહી પ્રાધાન્યરૂપે છે, છતાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ લખ્યું. પણ જે શાખામાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પાઠ છે, તેઓના મત પ્રમાણે વિદ્વાનનાં સંબંધ-વાળી ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે શ્રુતિના વચનમાં ઉત્કાંતિના પ્રતિષેધ સંબંધી જે નિરૂપણ છે, તેથી અપાદાનરૂપ દેહમાંથી પ્રાણની ઉત્કાંતિનો પ્રતિષેધ છે. અર્થાત્ દેહમાંથી પ્રાણની ઉત્કાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ દેહીમાંથી નહિ. વળી "ચક્ષુષો વા મૂર્ત્તાં વાઙ્મયો વા શરીરદેશેભ્ય-સ્તમુક્તમન્ત પ્રાણોઽનૂત્ક્રમન્તિ પ્રાણમનૂત્ક્રમન્ત્ત સર્વ પ્રાણાં અનૂત્ક્રમન્તિ (યૌ ૪, ૪, ૨) વિજ્ઞાનમય આત્મા ચક્ષુના માર્ગે કરી બહાર નીકળે છે, મસ્તકના માર્ગે કરી અથવા તે શરીરના બીજા પ્રદેશોવડે બહાર ગમન કરે છે. બ્યારે આ વિજ્ઞાનમય આત્મા જતો રહે છે ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ પણ તેની સાથે બહાર નીકળી જાય

છે તથા મુખ્ય પ્રાણ જેવો બહાર નીકળે છે કે તેની સાથે સર્વે પ્રાણો બહાર નીકળી જાય છે." આ રીતે અવિદ્વાનના સંબંધી વિસ્તારપૂર્વ ઉત્ક્રમણ તથા પાછું સંસારમાં આવવું દર્શાવ્યું છે તથા કહ્યું છે કે, "इति नु कामयमान (યૌ ૪, ૪, ૬) જેને કામના હોય છે તેને ભટકવું થાય છે." આ રીતનો ઉપસંહાર કરી વિદ્વાનની સ્થિતિ વર્ણવી છે. ત્યારબાદ "अथाकामयमानः (યૌ ૪, ૪, ૬) જે કામનાથી રહિત છે." આ રીતે ઉપદેશ કરી વિદ્વાનને પણ બે ઉત્કાંતિ થતી હોય, તે પછી વિદ્વાનના સંબંધી જે કાઈ ઉપદેશ કયો છે, તે ખોટો ઠરશે. માટે અવિદ્વાનના સંબંધમાં ગતિ તથા ઉત્કાંતિ છે, પણ વિદ્વાનના સંબંધમાં પ્રતિષેધ છે, આમ કહેવાથી જ જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે હેતુવાળો થઈ શકે. સર્વમાં રહેલા બ્રહ્માત્મરૂપે જે થયો છે એવા બ્રહ્મજ્ઞાનીના કામનાયુક્ત કર્મનો હ્યય થયલો હોય છે. માટે તેને ઉત્કાંતિ તથા ગતિ સંભવતી નથી. કારણ કે ઉત્કાંતિના હેતુનો અભાવ હોય છે. વળી "अथ ब्रह्म समश्नुते (યૌ ૪, ૪, ૭) તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે." આ રીતની શ્રુતિઓ બ્રહ્મજ્ઞાનીને ગતિ તથા ઉત્કાંતિનો અભાવ દર્શાવે છે (૧૩)

શિષ્ય:-વિદ્વાનની ગતિ નથી, તેના સંબંધી કાઈ સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે ?

ગુરુ-સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, વિદ્વાનને ગતિ નથી. આ જ હેતુથી ૧૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૪ સું.
ઉત્કાંતિના અભાવમાં સ્મૃતિ
પ્રમાણુ.

સ્મર્યંતે ચ ॥૧૫॥

સત્ત્વર્ય:-વળી સ્મૃતિના પ્રમાણથી
સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્વાનને ઉત્કાંતિ
નથી. (૧૪)

ટીકા:-ગુરુ-મહાભારતઆદિ સ્મૃ-
તિમાં પણ વિદ્વાનને ગતિ તથા ઉત્કાંતિ
નથી, એમ કહ્યું છે. જેમકે 'સર્વ મૂળાત્મમૂલસ્ય
સમ્યક્સ્મૃતાતિ પર્યત' । દેવા અપિ માર્ગે સુહૃન્વ-
વદસ્ય પદૈષિણ અર્થ:-જે સર્વ જૂનોના
આત્મરૂપે થયેલો છે જેને સર્વ જૂનોના
આત્મભાવે કરી જ્ઞાન છે, એવા પદરહિત
બ્રહ્મજ્ઞાનીના પદની ઇચ્છા કરવાવાળા
દેવો પણ માર્ગમાં મોહ પામી જાય છે "

શિષ્ય-સર્વમાં રહેલ બ્રહ્મત્મારૂપ-
વાળા બ્રહ્મજ્ઞાનીની ગતિ સ્મૃતિમાં કહી
છે તેનું કેમ ? જેમકે, 'શુક સ્ત્રિ વૈદ્યાતકિ-
ર્મુમુમુતાવિત્યમદ્યમમિપ્રતલ્યે । વિના ચાતુગમ્યા-
ત્નો મો દત્તિ પ્રતિગુણાવ કહ્યું છે કે વ્યા-
સનો પુત્ર શુક મોક્ષ મેળવવા માટે આદિ-
ત્ય મંડળ તરફ ગયો અને તેની પાછળ જઈ
પિતાએ તેને જાણાવ્યો ત્યારે "ઓ"
એમ જવાબ દીધો."

ગુરુ-ના, તેમ નથી યોગ્યજનને
ચોળી શરીરયુક્ત અમુક ધ્યાન પ્રતિ
ગયા પછી તે શરીરનો ત્યાગ કરે છે,
એમ બપુવું. સર્વ પ્રાણી માત્રમાં
જોવામાં આવે, તેટલા માટે શરીર સહિત

જવાનું હોય છે. જો શરીર વિના
જાય છે તો સર્વ પ્રાણી માત્રો તેને
જોવા શક્તિમાન થતા નથી. તે જ પ્રમાણે
ત્યાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:- શુક્લ
મારુતાચ્છીપ્રા નવિ કૃત્વાન્તરિક્ષગઃ । દર્શયિત્વા
પ્રમાણ સ્વ સર્વમૂતપદોન્મવત અતરિક્ષમાં જઈ
પવનથી વધારે ઝડપવાળી ગતિ કરી
ચોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી શુક સુનિ સર્વ
પ્રાણી માત્રને દૃશ્યરૂપે થયા." આથી
પરબ્રહ્મવેત્તાને ગતિ તથા ઉત્કાંતિનો
અભાવ છે. ગતિ દર્શાવનારી શ્રુતિના સંબં-
ધમાં આગળ વ્યાખ્યાન હું તને
કહીશ (૧૪)

શિષ્ય-વિદ્વાનની પ્રાણુ આદિ ઇન્દ્રિ-
યોનો લય શામાં થાય છે ?

ગુરુ-શ્રુતિએ કહ્યું છે કે, વિદ્વાનની
પ્રાણાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પરબ્રહ્મમાં જ
લય થાય છે. આથી જ ૧૫મા સત્રમાં
કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૫ સું.
વિદ્વાનની ઇન્દ્રિયો કયાં જાય છે ?

તાનિ પરે તથા દાદ ॥૧૫॥

સત્ત્વર્ય:-શ્રુતિ એમ કહે છે કે, વિદ્વા-
નની પ્રાણ નામની ઇન્દ્રિયોનો પરબ્રહ્મમાં
લય થાય છે. (૧૫)

ટીકા:-ગુરુ:-બ્રહ્મજ્ઞાનીની પ્રાણુ શબ્દ-
વડે જોળખાતી ઇન્દ્રિયો તથા જીતોનો
લય પરબ્રહ્મમાં થાય છે.

શિષ્ય-આપ એમ કેમ કહે છે ?

ગુરુ-આ રીતની શ્રુતિ છે. જેમકે
તતમેવામ્ય પરિવૃત્તિના પોદગ વત્તા પુરુષાયવા

પુરુષ પ્રાપ્યાસ્ત ગચ્છન્તિ (પ્ર૦ ૬, ૫) આ પ્રમાણે અર્થાત્ જેમ નદીઓ મસુદની સમીપ જાય છે, તેજ પ્રમાણે પરમાત્માની સન્નિધિમા પહોંચનાર માણી આત્માની સોળ કળાઓ જ્યારે પુરુષની સમીપ જઈ પહોંચે છે ત્યારે તેઓનો નાશ થાય છે.”

શિષ્ય:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ગતા કલાઃ પચદશ પ્રતિષ્ઠાઃ (સુ૦ ૩, ૨, ૭) વિદ્વાનની મુક્તાવસ્થાને સમયે તેની પંદર કળાઓ પોતપોતાના કારણમાં લય પામે છે” આ રીતે વિદ્વાનના સંબંધમાં બીજી શ્રુતિ પર આત્માથી ભિન્ન સ્થળે કળાઓનો લય કહે છે, તેનું કેમ ?

ગુરુ:-તેમ નથી. આ કેવળ વ્યવહારને લઈ કહેવાયલું છે. જેમકે, પાર્થિવ આદિ કળાઓનો લય પૃથ્વી આદિ મૂળ પ્રકૃતિમાં થાય છે. બીજી જે શ્રુતિ છે, તે ખાસ વિદ્વાનના સંબંધી છે. પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીનો સંપૂર્ણ કળાસમૂહ બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. માટે દોષનો આમાં અભાવ છે. (૧૫)

શિષ્ય:-વિદ્વાનની પંદર કળાઓનો લય શું અવશેષવાળો થાય છે અથવા શું અવશેષથી રહિત જોયો લય થાય છે ?

ગુરુ:-વિદ્વાનની પંદર કળાઓનો લય કાંઈપણ પ્રકારના વિભાગથી રહિતવાળો થાય છે. આ જ હેતુને લઈ ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૮ મું-સૂત્ર ૧૬ મું.

કળાઓનો આત્મતિક લય.

અરિમાગો વચ્ચનાત્ ૥૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિદ્વાનની કળાઓનો લય અવિભગરૂપે અર્થાત્ આત્મતિક છે. કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે (૧૬)

ટીકા:-શિષ્ય:-વિદ્વાનની કળાઓનો લય બીજાઓની માફક અવશેષવાળો હોય છે કે અવશેષથી રહિત હોય છે ? અહીં પ્રલયનું સામાન્ય રીતે સૂચન છે, માટે અવશેષવાળો પ્રલય થાય છે, એમ મારું તો માનવું છે.

ગુરુ:-કાંઈપણ પ્રકારના વિભાગથી રહિત લય થાય છે.

શિષ્ય:-આપ એમ કેમ કહો છો ?

ગુરુ:-શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે કળાઓનો લય કદા પછી કહ્યું છે કે, “નિચેતે તાસા નામરૂપે પુરુષ જ્યેષ્ઠં પ્રોચ્યતે સ ણોડ્કલોડ્મૃતો મતિ (પ્ર૦ ૬, ૫) તેઓનાં નામ તથા રૂપોનો નાશ થાય છે. માત્ર પરમાત્મ પુરુષનું નામ જ રહી જાય છે. આ સમયે તે કળારહિત થઈ રહે છે તથા અમૃતરૂપ થાય છે.” અવિદ્વાનાત્ કારણને લીધે અવશેષવાળી કળાઓની જે પ્રાપ્તિ કહી છે, તે અવશેષ પણ વિદ્યાવાળાની કળાના સંબંધમાં હોય, તે યોગ્ય નથી માટે વિદ્વાનની કળાઓનો બ્રહ્મની સાથે અવિભાગ અર્થાત્ આત્મતિક લય છે. (૧૬)

શિષ્ય:-અવિદ્વાનના જીવનું નિષ્ક્રમણ ક્યાંથી થાય છે, તેમ જ વિદ્વાનના જીવનું નિષ્ક્રમણ ક્યાંથી થાય છે ?

ગુરુ:-જીવ જ્યારે ઉત્કંઠમણુ કરે છે ત્યારે હૃદયમાં પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રકાશથી વિદ્યાનતેમ જ અવિદ્યાનનાં ઇન્દ્રિયોના સર્વ દ્વારો પ્રકાશને પામે છે. અવિદ્યાનનો જીવ કોઈ અન્ય સ્થાનમાંથી નિષ્કંઠમણુ કરે છે, પણ વિદ્યાનનો જીવ તો એકસોને એકમી નાડીથી જાય છે. આ જ પ્રમાણે ૧૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણુ લ્હુ-સૂત્ર ૧૭ મું.

વિદ્યાનના જીવને નિકળવાનું દ્વાર.

તદોકોગ્રવલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યા-

સામર્થ્યાત્ તત્ક્રોધગત્યનુસ્મૃતિયોગાચ્ચ

હર્દાનુગૃહીત શતાધિકયા ॥૧૭॥

● સૂત્રાર્થ:-ઉત્કંઠમણુ કરનારા જીવના હૃદયનો અગ્ર ભાગ પ્રકાશને પામે છે. આ પ્રકાશથી વિદ્યાનતેમ જ અવિદ્યાનનાં ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારો પ્રકાશને પામે છે. અવિદ્યાનના જીવનું નિષ્કંઠમણુ અન્ય કોઈ સ્થાનમાંથી થાય છે, પણ વિદ્યાનના જીવનું નિષ્કંઠમણુ વિદ્યાના બળને લીધે, તેમ જ સચુણવિદ્યાની શેષરૂપે રહેલી ગતિના ધ્યાનનું વિદ્યાન હોવાથી હૃદયમાં રહેલ પ્રહારથી અનુગ્રહિત થઈ, એકસોને એકમી નાડીથી થાય છે. (૧૭)

ટીકા:-શિષ્ય:-આપે પ્રસંગને અનુસરી પરવિદ્યા સંબંધી નિરૂપણ કર્યું. હવે અપરવિદ્યા સંબંધી આપ મારી જે શંકા હોય, તે દાખરો. આપે પૂર્વ કહ્યું હતું કે, અવિદ્યાન તથા વિદ્યાનની ઉત્કાંતિ દેવયાન માર્ગના ઉપક્રમ સ્વીકારી સરખી છે. આપ

હવે દેવયાન માર્ગનું નિરૂપણ કરશો. વાક્યાદિ સમૂહ જેનો નાશ પામ્યો છે, તથા જે ઉર્ધ્વ ગતિને પામવાની ઇચ્છાવાળો છે એવા સચુણોપાસનાવાળા વિજ્ઞાનાત્માનું હૃદય એ સ્થાન છે, શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ एतास्तेजोमात्रा समभ्याददानो हृदयेवान्ववत्रामति (બૃ૦૪,૪,૧) તેજ્વડે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશતા પ્રાણોને સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરી લઇ, આ આત્મા હૃદયનેવિશે પ્રવેશ કરે છે.” હૃદયના અગ્ર ભાગમાં પ્રકાશવાળી તથા ચક્ષુઆદિ સ્થાનના અવધિવાળી ઉત્કાંતિ શ્રુતિમાં કહી છે. જેમકે, “तस्य ह्रतस्य हृदयस्याग्र प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्यो वा मूर्ध्नो वा न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य (બૃ૦૪,૪,૨) હૃદયાકાંશના પ્રવેશદારવિશે અથોત નિર્ગમનદારનેવિશે પ્રકાશ થાય છે. આ રીતે આત્મજ્યોતિ પ્રકાશદ્વારા વિજ્ઞાનમય આત્મા, કાં તો ચક્ષુના માર્ગે કરી બહાર નીકળે છે, મસ્તકના માર્ગે કરી અથવા તો શરીરના બીજા અવયવોએ કરી બહાર ગમન કરે છે.” હું આપને પૂછું છું કે, વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનની આ ઉત્કાંતિ નિયમ વિનાની છે, અથવા તો શું તેના સંબંધમાં કાંઈ નિયમ છે? આ પ્રમાણેની મારી જે શંકા છે, તેમાં મારું માનવું તો એમ છે કે, શ્રુતિમાં સામાન્યપણે નિરૂપણ હોવાથી નિયમનો અભાવ છે.

ગુરુ:-આ સંબંધી કહું તે સાંભળા. વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનના હૃદયના અગ્ર ભાગનેવિશે પ્રકાશ એક સરખો છે.

તેમજ તે પ્રકાશવડે પ્રકાશને પામેલું દ્વાર પણ સમાન જ છે, છતાં મસ્તક પ્રદેશમાંથી જ વિદ્યાનું નિષ્ક્રમણ કરે છે તથા અવિદ્યાનું ધીન સ્થાનોમાંથી નિષ્ક્રમણ કરે છે.

શિષ્ય—આમ થવાનું શું કારણ ?

ગુરુ—સગુણ વિદ્યાના ગળને લીધે આ પ્રમાણે થાય છે. જો અવિદ્યાનની માફક વિદ્યાનું પણ દેહના કોઈ ગમે તે સ્થાનમાંથી નિષ્ક્રમણ કરે તો તે ઉત્કૃષ્ટ લોકને મેળવે નહિ. વળી તેમ થવાથી વિદ્યા પણ મિથ્યા થાય. વળી સગુણ વિદ્યાના અંગરૂપ ધ્યાનના વિધાનને લીધે પણ વિદ્યાનની ઉત્ક્રાંતિ આ પ્રમાણે થાય છે. સુષુપ્તિ નાડીને વિશે રહેલી સગુણ વિદ્યાના અંગરૂપ આ ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે સગુણ વિદ્યાના સંબંધમાં કહ્યું છે. આ નાડીનો અભ્યાસ કરવામા આવે છે ત્યારે તે નાડીદ્વારા વિદ્યાનું ઉત્ક્રમણ કરી શકે છે, એ ચોખ્ખું છે. માટે સારી રીતે ઉપાસના કરેલા તથા હૃદયને વિષે રહેલા પ્રહ્લવડે વિદ્યાનું જ્યારે અનુગ્રહ પામે છે ત્યારે તે પ્રહ્લભાવને પામે છે. તેમ થવાથી તે વિદ્યાનું સોઢી અધિક અર્થાત્ એકસોને એકમી નાડીવડે બહાર નિર્ગમન કરે છે તથા ધીનચો ધીન દ્વારવડે નિર્ગમન કરે છે. વળી હૃદય સંબંધીના પ્રકરણમા શ્રુતિ વિશે કહ્યું છે કે, ‘શત વંકા ચ હૃદયસ્ય નાઙ્મસ્તાસા મૂર્ધાનમનિ-મિ સ્તૈકા । તયોર્ચમાયતમૃતત્વમેતિ વિશદ્દૃશ્યા વક્ત્રમણે મવન્તિ (છાં ૮, ૬, ૬) અત કરણ-માથી નિકળતી સુખ્ય એકસોને એક

નાડીઓ છે. આમાંની એક તો મસ્તકવિશે પ્રવેશ કરે છે. આ એક નાડીમાંથી જે ઉર્ધ્વગમન કરે છે, તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. અન્ય નાડીમાંથી જે ગમન કરે છે, તે ભિન્નભિન્ન સ્થાનો પ્રતિ જાય છે, અર્થાત્ સસારની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.” (૧૮)

શિષ્ય—સૂર્યના રશ્મિને અનુસરી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે હવે રાત્રિમાં રશ્મિનો અભાવ છે. માટે જે રાતમાં મરે છે, તેને રશ્મિની પ્રાપ્તિ માટે સુયોદય થવા સૂધીનો વિલંબ લાગવો જોઈએ.

ગુરુ—ના, તેમ નથી સામાન્ય રીતે સૂર્યના રશ્મિને અનુસરી વિદ્યાનું આદિ-ત્યમંડળને વિશે જાય છે. આ જ હેતુથી ૧૮ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૧૦મું—સૂત્ર ૧૮મું.

આદિત્યમંડળમાં ગમન.

રમ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ—સૂર્યના રશ્મિને અનુસરી વિદ્યાનું આદિત્યમંડળને પહોંચે છે. (૧૮)

ટીકા—ગુરુ—હૃદય સંબંધી પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, “અથ યદિદમસ્મિન્નગ્નપુરે વહર પુજરીક વેદમ (છાં ૮, ૧, ૧) મનુષ્યના શરીરમા કમળના સરણું આકાશ છે.” આમ કહ્યા પછી તે જ પ્રકરણમાં આગળ જતા કહ્યું છે કે, “અથ યા દ્વારે હૃદયસ્ય નાઙ્મ” (છાં ૮, ૬, ૧) હૃદયકમળની નીચે પ્રમાણે નાડીઓ છે.” આ રીતે કહ્યા પછી નાડી તથા રશ્મિનો સંબંધ કહ્યો છે તથા કહ્યું છે કે, “અથ યદૈવદસ્માચ્છરીતાદુત્ક્રામત્વપે-તેરેવ રશ્મિનિર્ધર્મમાત્રમને (છાં ૮, ૬, ૫

પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થયા પછી જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે, ત્યારે તે નાડીઓમાં રહેલ આદિત્યની રક્ષિત્વ-ઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે.” વળી કહ્યું છે કે, તયોર્ધ્વાયતગમૃતત્વમેતિ (છાં ૮, ૬, ૬) આ એક નાડીમાંથી જે ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે, તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.” આથી નિશ્ચય થાય છે કે, જે એકસોને એકમી નાડીવડે નિષ્ક્રમણ કરે છે, તે સૂર્યમંડળના રક્ષિત્વને અનુસરી આગળ જાય છે.

શિષ્ય:-હવે આ સ્થળે મને શંકા એ થાય છે કે, સામાન્ય રીતે દિવસે અથવા રાત્રિનેવિશે મરનાર રક્ષિત્વને અનુસરનારો થાય છે અથવા તો શું દિવસનો જે મરનાર છે, તે જ રક્ષિત્વને અનુસરે છે?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે, તેથી કોઈ પણ રીતના વિશેષ ભાવથી રહિત રક્ષિત્વને અનુસરનારો થાય છે, એમ મિદ્ધ થાય છે. (૧૮)

શિષ્ય:-રાત્રે મરણ પામેલો રક્ષિત્વને અનુસરનારો થતો નથી, એમ મારું માનવું છે.

ગુરુ:-ના, દિવસ તથા રાત્રિનો સંબંધ દેહની રિચિતિપર્યંત છે. માટે દિવસ તેમ જ રાત્રિનો મરનાર રક્ષિત્વને અનુસરનાર થાય છે. આ જ ઉત્તુથી ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧૦ મું-સૂત્ર ૧૯ મું.
ઉત્ક્રાંતિવાળાને કાળવિશેષનો અભાવ.

નિશિ નેતિ ચેન્ન સ્વંધસ્ય યાવદ્દેહ-
માવિત્વાદર્શયતિ ચ ॥૧૯॥

સૂત્રાર્થ:-રાત્રિમાં મરણ પામેલો રક્ષિત્વને અનુસારી નથી, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે જ્યાંસૂધી દેહ છે ત્યાંસૂધી રાત્રિનો સંબંધ છે. વળી શ્રુતિમાં પણ તે જ રીતનું પ્રમાણ છે. (૧૯)

ટીકા:-શિષ્ય-નાડી તથા રક્ષિત્વનો સંબંધ દિવસમાં હોય છે, માટે દિવસમાં મરણ પામેલાને રક્ષિત્વને અનુસારીપણું હોવું જોઈએ, પણ રાત્રિમાં મરણ પામેલાને નહિ. કારણ કે નાડી તથા રક્ષિત્વનો સંબંધ હોતો નથી.

ગુરુ-આ કહેવું ખોટું છે. જ્યાંસૂધી દેહ છે ત્યાંસૂધી નાડી તથા રક્ષિત્વનો સંબંધ છે. અર્થાત્ જ્યાંસૂધી દેહ છે ત્યાંસૂધી શિરા તથા કિરણોનો સંબંધ રહેલો છે. આ જ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “અમુષ્માદાદિત્યાત્મતાયન્તે તા વાસુ નાડીપુ સ્થા બાન્ધો નાડીમ્ય પ્રતાયન્તે તેમુષ્મિન્નાદિત્યે સૂતાઃ (છાં ૮, ૬, ૨) આ આદિત્યમાંથી તે રક્ષિત્વનો વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે. તે રક્ષિત્વનો આ નાડીઓ વિશે પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી તેઓ વિસ્તારને પામે છે તથા તેઓ ફરી આદિત્યમાં પ્રવેશ કરે છે.” ઉનાળાના વખતમાં રાત્રિમાં પણ કિરણોનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે. જેમકે શિશિર ઋતુમાં વાદળો હોય છે તેમ અન્ય ઋતુની

રાત્રીમાં તાપતું અદ્યપણું હોવાથી કિરણો
 નોવામાં આવતાં નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે,
 “અદ્યૈવૈતદ્રાત્રૌ દયાતિ સવિતા રાત્રિને વિશે
 દિવસરૂપે થાય છે.” વળી બ્યારે રાત્રિમાં
 મરણ પામેલો રક્ષિતના અનુસારવિના
 ઉર્ધ્વગતિ કરે તો પછી રક્ષિતને અનુસ-
 રવાપણું નિર્ણયક થાય. ખીલું જે દિવસમાં
 મરે છે, તે રક્ષિતની સહાયતાથી ઉર્ધ્વગમન
 કરે છે તથા જે રાત્રિમાં મરે છે તે રક્ષિતની
 સહાયતા વિના ઉર્ધ્વગમન કરે છે. વિદ્યાન
 પણુ જે રાત્રિમાં મરવાના અપરાધને લીધે
 ઉર્ધ્વગમન નહિ કરી શકે તો પછી બ્રહ્મ-
 વિદ્યા પાશ્વિક ફળવાળી થાય, અર્થાત્
 રાત્રિમાં મરનારને બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવૃત્તિનો
 અભાવ થયો નોંધ્યો. કારણ મૃત્યુના કા-
 જનો નિયમ નથી. વળી રાત્રિમાં મરણ
 પામેલો દિવસ થવાની વાટ જૂવે તો
 દિવસ થતા સૂક્ષ્મમાં કદાપિ તેનું શરીર
 અગ્નિ આદિના સંબંધને લીધે રક્ષિતના
 સંબંધને યોગ્ય ન પણુ રહે. વળી નીચલી
 શ્રુતિ દર્શાવે છે કે, કોઈ રીતે દિવસ
 આદિનો વિલંબ હોતો નથી. જેમકે,
 “ત યાવત્ક્ષિપ્યેન્નતસ્તાવદાદિય ગચ્છતિ (હા.
 ૮,૬,૫) જેટલા સમયમાં તે મનને પ્રેરે
 છે, તેટલા સમયમાં આદિત્યને તે પહોંચે
 છે.” માટે કોઈપણ રીતના વિશેષથી
 રહિત રાત્રિ તથા દિવસમાં રક્ષિતને અનુ-
 સરવાપણું હોય છે. (૧૯)

શિષ્ય:-વિદ્યાનું ફળ નિત્ય છે ત્યારે
 જે માણસ દક્ષિણાયનમાં મરણ પામે છે
 તે વિદ્યાના ફળને પામે છે કે નહિ?

શુરુ:-દક્ષિણાયનમાં પણુ મરણ પા-
 મેલો વિદ્યાનું વિદ્યાના ફળને મેળવે છે.
 આ જ હેતુથી ૨૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-
 અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૨૦ મું.
 દક્ષિણાયનમાં મરનારની સ્થિતિ.

અતઃશ્રાવ્યને દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

સૂત્રાર્થ:-વિદ્યાનું ફળ નિત્ય હોવાથી
 જ દક્ષિણાયનમાં મરણ પામેલો વિદ્યાન
 વિદ્યાફળ પ્રાપ્ત કરે છે જ. (૨૦)

ટીકા:-શુરુ:-આ જ કારણથી અર્થાત્
 વિલંબનું પ્રમાણ નહિ હોવાથી, બ્રહ્મ-
 વિદ્યાનું ફળ પાશ્વિક નહિ હોવાથી, તેમજ
 મૃત્યુના કાળનો નિયમ નહિ હોવાથી જે
 વિદ્યાનું દક્ષિણાયનમાં મરણ પામે છે, તે
 પણુ વિદ્યાના ફળને મેળવે છે. ઉત્તરાય-
 નમાં મરણ થાય તો પ્રશસ્ત છે, એમ
 હોવાથી ભીષ્મપિતામહે પોતાને મર-
 વામાં વિલંબ કર્યો હતો. કહ્યું છે કે,
 “આપૂર્વમાગપદ્માચાન્યદુદ્ઢરૂટેતિ માતાસ્તાન (હા.
 ૪,૧૫,૫) ત્યાંથી તે પદ્માસ કે જેટલા
 સમયમાં સૂર્યભગવાન વિપુલવૃત્તથી ઉત્તર
 તરફ વળે છે, તે સ્થાનને પામે છે.” આ
 શ્રુતિથી ઉત્તરાયણમાં મરણ નોંધ્યો. આ
 રીતની જે શંકા થાય છે, તેનું નિરાકરણ
 આ મુત્ર કરે છે. જે અવિદ્યાન હોય છે, તેને
 ઉત્તરાયણ સંબંધી સમય પ્રશસ્ત છે.
 ભીષ્મનું કાળમાં જે વિલંબપણું હતું, તે
 આચારના રક્ષણ અર્થે હતું. વળી પિતાના
 અનુગ્રહને લીધે તેનું સ્વર્ગદ મૃત્યુ હતું.
 આ દર્શાવવા ઉત્તરાયણ સૂક્ષ્મ તેમણે વા.
 નોંધ્યો હતો. બાકી શ્રુતિનું નિરાકરણ તો
 નીચેનું મુત્ર કરે છે:-”આતિવાદિકાન્નદિગ્નર

(અં સૂં ૪,૩,૪) જે હવે પછી કહેવાશે.
(૨૦)

શિષ્ય:-ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,
“યન્ન વાલે ત્વનાદૃત્તિમાદૃત્તિ ચેવ યોગિનઃ। પ્રયાતા
યાન્તિ તં કાલં વક્ષ્યામિ મરતર્પમ (ભ૦ગી૦ ૮, ૨,
૩) જે કાળમાં મરણ પામેલા યોગીઓ
અપુનર્જન્મ તથા પુનર્જન્મ પામ્યા છે તે
કાળનું, હે અર્જુન ! હું વર્ણન કરીશ.”
આ પ્રમાણે કાળની પ્રાધાન્યતાનું નિરૂ-
પણ ત્યાં છે, ત્યાં દિવસ આદિ કાળ
વિશેષમાં મરણ થવાથી અપુનર્જન્મ થાય
છે, એમ કહ્યું છે; તો પછી રાત્રિમાં
દક્ષિણાયન કાળે જે મરણ પામેલો હોય,
તે અપુનર્ગમનને કેવી રીતે પામી શકે ?

ગુરુ:-યોગીના સંબંધમાં દિવસ આ-
દિનો વિનિયોગ સ્મૃતિમાં છે. વળી યોગ
તથા સાંખ્ય સ્મૃતિમાં પણ પ્રમાણ છે.
આ જ દર્શાવવા ૨૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-
અધિકરણ ૧૧ મું-સૂત્ર ૨૧ મું.

યોગીને દિવસનો વિનિયોગ.

યોગિનઃ પ્રતિ ચ સ્મર્યતે સ્માર્તે ચૈતે
॥ ૨૧ ॥

સૂત્રાર્થ:-યોગીના સંબંધમાં દિવસ
આદિનો વિનિયોગ સ્મૃતિમાં છે. વળી
યોગ તથા સાંખ્ય સ્મૃતિના વચનનું પણ
પ્રમાણ છે. (૨૧)

ટીકા:-ગુરુ:-સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,
યોગીઓના સંબંધમાં દિવસ આદિ કાળનો
વિનિયોગ અપુનર્જન્મને માટે છે. યોગ
તથા સાંખ્ય દર્શનમાં પણ તેનું પ્રમાણ
છે. પણ શ્રુતિમાં નથી. આથી વિષયનો
લેદ હોવાથી તેમ જ શ્રુતિનું પ્રમાણ
વધારે બળવાન હોવાથી, કાળનો જે વિ-
નિયોગ દર્શાવ્યો છે, તે શ્રુતિના વિજ્ઞાનમાં
સાનુકૂલ નથી..

શિષ્ય:-કહ્યું છે કે, “અમિજ્યોતિહઃ
શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ । ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ
પન્માસા દક્ષિણાયનમ્ (ગી૦ ૮, ૨૪, ૨૫)
અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ, છ
માસ, ઉત્તરાયણ, ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ,
તથા છ માસ દક્ષિણાયન.” આ રીતે
શ્રુતિમાં જેમ છે, તેમ સ્મૃતિમાં પણ
દેવયાન તથા પિતૃયાનનું નિરૂપણ છે.

ગુરુ:-હું કહું તે સાંભળ. સ્મૃતિમાં
પણ કાળની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. જેમકે,
“તં કાલં વક્ષ્યામિ (ગી૦ ૮, ૨૩) હું તે કાળ
તને કહીશ.” આથી જે વિરોધની આ-
શંકા થાય છે, તેનો પરિહાર કયો છે.
વળી સ્મૃતિમાં અગ્નિ આદિ દેવોને દોર-
વનાર તરીકે ગ્રહણ કર્યો છે, માટે
સ્મૃતિમાં તે સંબંધી વિરોધ નથી. (૨૧)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसामाष्ये चंद्रशंकरात्मजछोटा-
छाण्डशमेणा कृतगुर्जरगिरानुवादे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥

ચતુર્થ અધ્યાય—તૃતીયપાદ.

ઉત્તર માર્ગનિરૂપણ.

શ્રુતિ.

શિષ્ય—ઉપાસનાઓ લિન્ન હોવાથી ધ્યાન કરવા યોગ્ય માર્ગો પણ લિન્ન છે. એ માર્ગો લિન્ન હોય તો એક માર્ગવડે જલદીથી પહોંચાય તથા બીજાવડે મોડા પહોંચાય. માટે આના સંબંધી આપ શું કહો છો. ?

ગુરુ.—પિતૃયાન માર્ગથી લિન્ન એક જ માર્ગ છે તથા તે અર્ચિરાદિ માર્ગ છે. આ જ હેતુથી ૧લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,

અધિકરણ ૧ બ્રુ—સૂત્ર ૧ બ્રુ.

અર્ચિરાદિ માર્ગ નિરૂપણ.

અર્ચિરાદિના તત્ત્વપ્રયિતેઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પ્રદાલોક જેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે, તે સર્વ અર્ચિરાદિ માર્ગવડે જાય છે. આ રીતે શ્રુતિમાં પ્રતિષ્ઠિ છે. (૧)

ટીકા—શિષ્ય—દેવયાન માર્ગના કમ સૂધી એમ કહેવાવડે વિદ્વાનને તેમ જ અ વિદ્વાનને ઉત્ક્રાંતિ એક સરખી જ છે, એમ આપે કહી સંલગ્નાંયુ. પણ માર્ગના

સંબંધમાં શ્રુતિઓ અનેક પ્રકારે કહે છે. નાહી તથા રશ્મિના સંબંધને લીધે માર્ગ અનેક પ્રકારના છે. કહ્યું છે કે, “અયંતેવ રશ્મિમિત્વં આત્રમતે (છાંદ, ૬, ૫) નાહી-ઓમાં રહેલ આદિત્યની રશ્મિઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે.” એક શ્રુતિ અર્ચિરાદિ માર્ગનું નિરૂપણ કરે છે. જેમકે, “તેજશ્ચિયમભિસમન્વ્યર્ચિષોઽહ (યું ૧, ૨, ૧૫) તેઓ અર્ચિરૂપે થાય છે તથા અર્ચિમાંથી દિવસરૂપે થાય છે.” વળી એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ એત દેવયાન પન્થાનમાણામિન-લોકમાગચ્છતિ (કૌં ૦૧, ૩) તે દેવયાન માર્ગ પ્રાપ્ત કરી અગ્નિ લોકમાં આવે છે ” વળી એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “વદા વે પુરવોઽસ્માનોવાતૃતીતિ સ વાપુ-માગચ્છતિ (યું ૦ ૫, ૧૦, ૧) બ્યારે પુરુષ આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જાય છે, ત્યારે તે વાપુની સમીપ જાય છે ” વળી એક શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સર્વદ્વારેણ તે વિ-રજા. પ્રયાન્તિ (સું ૧, ૨, ૧૧) તે પાપોથી મુક્ત થઈ સૂર્યોપલક્ષિત ઉત્તરાયણ માર્ગે કરી પ્રદાલોક પ્રતિ જાય છે.” આ ગર્વ

શ્રુતિઓથી અને સંશય એ થાય છે કે, આ સર્વ માર્ગો પરસ્પર ભિન્ન છે અથવા તો શું એક જ માર્ગનાં અનેક વિશેષણો આપ્યાં છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, આ બધા માર્ગ ભિન્ન છે. કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકરણોમાં આ માર્ગો દર્શાવ્યા છે. વળી તેઓની ઉપાસનાઓમાં પણ ભેદ છે. વળી “અર્થતરેવ રસિમિ (છાં ૮, ૬, ૫) આ રસિમિઓની સહાયતાથી” આ રીતના કહેવાવડે અર્થિરાદિ જે માર્ગ છે, તેને બાધ આપશે. વળી ત્વરાને માટે જે વચન છે, તેને પણ બાધ આપશે. જેમકે, “સયાવ-ક્ષિપ્યેન્નગસ્તાપદાદિત્ય ગચ્છતિ (છાં ૮, ૬, ૫) તે જેવો મનને પ્રેરે છે કે લાગલો જ આદિત્યને પામે છે.” આ રીતે એકબીજાથી ભિન્ન માર્ગો છે.

શુરુઃ-માર્ગો ભિન્ન નથી. તે સંબંધી કહું તે સાંભળ. સર્વ પ્રજ્ઞની લાલમા-નાળા અર્થિરાદિ માર્ગવડે ગમન કરે છે. અર્થાત્ જેને પ્રજ્ઞલોકની ધ્રુજા હોય છે, તે સર્વ અર્થિરાદિ માર્ગવડે જાય છે, એમ અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ.

શિષ્ય-આપ એમ કેમ કહો છો ?

શુરુઃ-આ અર્થિરાદિ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે. સર્વ વિદ્વાનોને આ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે. વળી પંચાગ્નિ વિદ્યા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે, “યેવાસી ઋષો શ્રદ્ધા સયમુપાસન્ (ખં ૬, ૨, ૧૫) જેઓ અરણ્યને વિશે શ્રદ્ધાવડે સત્યની ઉપાસના કરે છે.” આ રીતે અન્ય વિદ્યાની જે ઉપાસના કરે છે, તેઓને પણ અર્થિરાદિ માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે.

શિષ્ય:-જે વિદ્યાઓમાં કોઈ ગતિ કહેવાયલી નથી, તે વિદ્યાઓવડે અર્થિરાદિ માર્ગ ભલે પ્રાપ્ત થાય. પણ જે વિદ્યાવડે અન્ય માર્ગ શ્રુતિમાં કહ્યા છે, તે વિદ્યાવડે શા માટે અર્થિરાદિ માર્ગનો આશ્રય કરવો જોઈએ ?

શુરુઃ-હું કહું તે સાંભળ. જે અત્યંત ભિન્ન માર્ગો હોય તો તું કહે છે તેમ થાય. અનેક વિશેષણવાળો આ એક જ માર્ગ છે. આ માર્ગ પ્રજ્ઞલોકને પ્રાપ્ત કરવાવાળો છે તથા દેટલેક સ્થળે અમુક પ્રકારના વિશેષણથી નિરૂપિત કરાયેલો છે, એમ અમારું માનવું છે. સર્વ સ્થળે એક જ સ્થળવું જ્ઞાન થાય છે. આથી ભિન્ન ભિન્ન વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે કે પ્રકરણનો ભેદ હોય, છતાં જે વિદ્યા એક હોય તો જેમ ભિન્ન ભિન્ન વિશેષણનો ઉપસંહાર થાય છે, તેની માફક ગતિના વિશેષણનો પણ ઉપસંહાર થાય છે. જે વિદ્યા ભિન્ન હોય, તો પણ એકદેશપ્રતિ ગતિનો ઉદ્દેશ છે તેથી, તેમજ જે સ્થળ જવા યોગ્ય છે તેનો અલેદ હોવાથી, ગતિનો અલેદ છે. આ જ પ્રમાણે કહું છે કે, “તે તેષુ વ્રજલોકેષુ પરા. પરાવતો વસન્તિ (ખં ૫, ૨, ૧૫) તિસ્મન્વસન્તિ રાયત્રી સનાઃ (ખં ૫, ૧૦, ૧) સા યા વ્રજાણો જિતિર્યાં વ્યુદિક્તા જિતિઃ જયતિતા વ્યુદિઃ વ્યધુને (સીં ૧, ૪) તથા એવંત વ્રજલોક વ્રજાવર્ચેનાહ-વિન્તિ (છાં ૮, ૪, ૩) આ એક પ્રજ્ઞલોકને વિશે તેઓ અનંત વર્ષો સુધી રહે છે. ત્યાં તે પ્રજ્ઞાના અનેક કર્પો સુધી રહે છે. પ્રજ્ઞાનો જે જય તથા વ્યાપકપણું છે તે

જ્યને તથા વ્યાપકતાને તે મેળવે છે. તેઓ બ્રહ્મચર્યવટે આ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરે છે.” આ દરેકમા બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિને દર્શાવનાર એક જ રૂપ જોવામાં આવે છે.

-શિષ્ય-જે અચિરાદિનો આશ્રય હોય તો આ રશ્મિઓવડે જ ઉર્ધ્વગમન કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ નહિ.

ગુરુ:-આ દોષ નથી. કારણ કે અચિરાદિનો જે આશ્રય, તે જ રશ્મિની પ્રાપ્તિ રૂપે છે. એક જ શબ્દ રશ્મિની પ્રાપ્તિ કરાવે તથા અચિરાદિની નિવૃત્તિ કરાવે, એ યોગ્ય નથી. માટે એમ જ બાણુનું જોઈએ કે, રશ્મિનો જે સંબંધ છે, જે ત્વરાતું વચન છે તે વડે જવા યોગ્ય અન્ય સ્થળ છે, એમ માનવા કરતાં અચિરાદિ જવા સંબંધી શીઘ્રતા દર્શાવે છે, એમ માનવામાં વિરોધ આવશે નહિ. દાખલા તરીકે કોઈ જતો હોય તેને કહીએ કે તું પલકારામાં આવજે. વળી “અયેતયોઃ પયોર્ન વત્તરેણ ચ ન (છાંડ, ૧૦, ૮) જેઓ આ બે માર્ગમાંના કોઈપણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી.” આ રીતે આ બે માર્ગમાંથી બ્રહ્મ થયલાને કષ્ટકારક ત્રીણું સ્થાન દર્શાવનારી શ્રુતિ પિતૃયાન માર્ગથી લિન્ન દેવયાન માર્ગ કે, જેનો અચિરાદિ વિભાગ છે, તેનું જ નિરૂપણ કરે છે. અચિરાદિ માર્ગમાં અનેક માર્ગના વિભાગો છે બીજા માર્ગમાં થોડા છે. અનેક વિભાગવાળા માર્ગો થઈ જવા કરતાં થોડા વિભાગવાળા માર્ગો થઈ જવું, એ વધારે સાફ છે. માટે અચિરાદિ માર્ગ જ પ્રસિદ્ધ છે. (૧).

શિષ્ય:-શુ વાયુની પ્રાપ્તિ અચિરાદિ રૂપ અગ્નિની પછી છે કે સંવત્સરની પછી છે ?

ગુરુ:-સામાન્ય રીતે તેમ જ વિશેષ રીતે વાયુની પ્રાપ્તિ સંવત્સરની પછી તથા અદિત્યની પહેલાં છે. આ જ પ્રમાણે ૨૦ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૨ જનું-સૂત્ર ૨ જનું.

બ્રહ્મલોક પહેલાં વાયુની પ્રાપ્તિ.

વાયુમગ્દાદવિગ્રેપવિશેષામ્યામ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-સામાન્ય તેમ જ વિશેષ રીતે સંવત્સર પછી તથા અદિત્યની પહેલાં વાયુની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મલોકમાં જનારને થાય છે. (૨)

ટીકા:-શિષ્ય:-કયા વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રવેશને લઈ ગતિ વિશેષણોનો એકબીજા સાથે વિશેષણ વિશેષ્ય ભાષ છે, તેનું મિત્રરૂપે થઈ આપ આચાર્ય લગવાનું મને નિરૂપણ કરશો. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ દેવયાન પન્થાનમાપયામિલોકમાગચ્છતિ સ વાયુલોક સ વહ્નલોક સ દન્ત્રલોક સ પ્રજાપતિલોક સ વ્રજાલોક (કૌં ૧, ૩) આ દેવયાન માર્ગને પ્રાપ્ત કરી તે અગ્નિલોક પ્રતિ જાય છે, ત્યાંથી વાયુલોકમાં જાય છે, ત્યાંથી વરુણલોકમાં, ત્યાંથી ઇન્દ્રલોકમાં, ત્યાંથી પ્રજાપતિલોકમાં તથા ત્યાંથી બ્રહ્મલોક પ્રતિ જાય છે.” આ રીતે કૌપીતકી ઉપનિષદમાં દેવયાન માર્ગ સંબંધી નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં અગ્નિલોક તથા અગ્નિલોક આ બે શબ્દો એક અર્થવાળા છે. બેઉ શબ્દ પ્રકાશવાચક છે. માટે તેમાં પ્રવેશનો

ગમન કરનારાના નેતાઓરૂપે છે ? માફ માનવું તો એમ છે કે, આ અગ્નિરાદિઓ માર્ગનાં ચિહ્નોરૂપે છે. દ્વાંત તરીકે, લોકને વિશે કોઈએક ગામ અથવા નગર પ્રતિ જનારાને કહેવામાં આવે છે કે, તું અમુક પર્વત ઓળંગજે, અમુક ન્યબેધ વૃક્ષ આગળ જજે, તથા અમુક નદી ઓળંગજે. ત્યાર પછી તું અમુક ગ્રામ અથવા નગરમાં પહોંચીશ. તે જ પ્રમાણે આ રથને પણ અગ્નિપ્રમાણી દિવસ, તથા દિવસપ્રમાણી શુકલપક્ષ, આ રીતે સ્થાનનું નિરૂપણ કર્યું છે. અથવા તો આ સર્વ લોગની ભૂમિઓ પણ હોય. કારણ કે લોક શબ્દ અગ્નિ આદિ સાથે જોડવામાં આવે છે. જેમકે “અમ્નિલોક-માગચ્છતિ (કૌ. ૧, ૩) તે અગ્નિ લોકમાં આવે છે.” પ્રાણીઓનાં લોગનાં સ્થળોને લોક શબ્દ કહેવામાં આવે છે. જેમકે, “મનુષ્યલોક પિતૃલોકોઃ દેવલોકઃ (જુ. ૧, ૫, ૧૬) મનુષ્યલોક, પિતૃલોક તથા દેવલોક.” તેમ જ ગ્રાહ્ય લોગમાં કહ્યું છે કે, “અહો-રત્રેષુ તે લોમેષુ સન્તે દિવસ તથા રત્નિરૂપ લોગનાં સ્થાનોમા જ્ઞાનીઓ લોગનો અનુભવ કરે છે” માટે આ અગ્નિરાદિઓ નેતાઓરૂપે નથી આ અગ્નિરાદિઓ અચેતન સ્વરૂપે હોવાથી નેતારૂપે તેની પ્રાપ્તિ યોગ્ય નથી. જેમકે રાજાએ નીમેલા ચેતનરૂપ પુરુષો ખરાબ માર્ગમાં જનારાઓને દોરવી લઈ લય છે

શુરુ:-હું કહું, તે સાંભળ. આ સર્વ લોકો નેતાઓરૂપે થવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુરુ:-શ્રુતિનું તે પ્રમાણે વચન છે. જેમકે, “ચંદ્રમસો વિચ્યુત તત્પુરુષોઽમાનવઃ સ ઇતાન્ત્ર્ય ગમયતિ (છા. ૪, ૧૫, ૪) ત્યાંથી તેઓ ચંદ્રલોક પ્રતિ જાય છે તથા ત્યાંથી વિદ્યુદ્લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી ત્યાં રહી અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં આવી, બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવે છે.” આ રીતે શ્રુતિ ગમન કરાવનારને સિદ્ધની માફક દર્શાવે છે.

શિષ્ય:-શ્રુતિનું વચન જે યાગ્યતા દર્શાવે છે, તેમાં પોતાની જ વિરૂદ્ધતા છે.

શુરુ:-પોતે પોતાના કહેવામાં શ્રુતિ યોદ્ધી કરતી નથી. પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્ય-પણાની નિવૃત્તિ, એ અમાનવ કહેવાનું પ્રાત્પર્ય છે. જે અગ્નિરાદિમાં દોરવનારા પુરુષો હોય તથા તે મનુષ્યો હોય, પણ વિદ્યુદ્લોક પછી માનવ નહિ હોય તો તેની નિવૃત્તિને અર્થે અમાનવ વિશેષણ યોગ્ય છે. (૪)

શિષ્ય:-શ્રુતિનું વચન લાગુ પડે એમ નથી. કારણ કે તે ન્યાયપુરઃસર નથી. કારણ કે આપ કહો છો કે, જેઓની સર્વ ધન્દ્રિયો જતી રહેલી હોય છે, એવા મુક્ત દેહ ધારણ કરનારને કોઈ દોરવનાર હોવો જોઈએ. હવે જે દોરવનાર ચેતનરૂપ હોય તો તે કેવી રીતે દોરવી શકે ?

શુરુ:-ના, માર્ગ તથા માર્ગમાં જનાર બેઠે અજ્ઞાન હોય તો ઉર્ધ્વ ગતિ થશે નહિ. અર્થાત અપ્રયત્નશીલ પુરુષ બીજા ચેતનથી દોરવાવો યુક્ત છે. માટે નેતા-પણું સિદ્ધ થાય છે. આ જ ઉત્તુથી પમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ મું-સૂત્ર ૫ મું.

નેતાપણની સિદ્ધિ.

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥५॥

સૂત્રાર્થ:-માર્ગ તથા માર્ગમાં જનાર, આ બેઉના અજ્ઞાનથી ઉર્ધ્વગમન થઈ શકે નહિ, માટે નેતાપણું સિદ્ધ થાય છે. (૫)

ટીકા:-શિષ્ય:-અચિરાદિ માર્ગે જેઓ જનારા છે, તેઓને સ્પૂલ દેહ હોતું નથી, તથા ઇન્દ્રિયસમૂહોનો અભાવ હોય છે. આમ હોવાથી તેઓ પરતંત્ર છે. તેમ જ અચિરાદિ માર્ગો પણ અચેતનરૂપે છે. આથી માર્ગો પણ પરતંત્ર છે. તો પછી ઉર્ધ્વગમન કેવી રીતે થઈ શકે ?

શુર:-આ સ્થળે અચિરાદિના અભિમાનવાળા, ચેતનસ્વરૂપવાળા વિશિષ્ટ દેવતા બ્રહ્મણ, કે જેઓ આ યાત્રાને માટે નિમાયલા હોય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આપણે લોકમાં પણ જોઈએ છેએ કે, જે મનુષ્યો મત્ત હોય, અથવા મૂર્છિત હોય, તેમજ ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય નહિ કરતી હોય તેવા મનુષ્યને દોરવનાર અન્ય મનુષ્યો હોય છે. અચિરાદિનું અસ્તિત્વ સર્વદા વિદ્યમાન નથી. કારણ રાત્રિમાં તેજ હોતું નથી, માટે અચિરાદિ માર્ગ-પાચક શબ્દ થઈ શકે નહિ. રાત્રિમાં મરણ પામેલાને દિવસના સ્વરૂપનો સંભવ હોતો નથી. તેમ જ પૂર્વે કહ્યું છે કે, દિવસની વાટ જોવામાં આવતી નથી. દેવતાસ્વરૂપ ધ્રુવ હોવાથી આ દોષ હોતો નથી. અચિરાદિના અભિમાનથી આ જનારાઓને અચિરાદિપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમકે “અચિરોદ્દઃ (છાં ૪, ૧૫, ૫) અચિપ્-માંથી દિવસને પ્રાપ્ત કરે છે.” આ રીતે નેતા હોય, છતાં અચિરાદિના સૂચનમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે અચિ હેતુ-વડે તેઓ દિવસને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ જ દિવસના હેતુવડે શુકલપક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. જેમકે લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ નેતા હોય, છતાં ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે, તું અહીંથી બલ-વર્મા પાસે જા, ત્યાંથી તું જયસિંહ પાસે જા તથા ત્યાંથી કૃષ્ણશુભ પાસે જજે. વળી ઉપક્રમમાં “તેષાં ચિરમિતિમવન્તિ (બૃ ૦૬, ૨, ૧૫) તેઓ અચિને પ્રાપ્ત કરે છે.” આ રીતે સામાન્ય સંબંધ માત્ર કહ્યો છે, પણ વિશેષ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવ્યો નથી. પણ ઉવટમાં તો “સ एतान् ब्रह्म समयति (છાં ૪, ૧૫, ૬) તે નેતા તેઓને પ્રદાપ્રતિ પહોંચાડે છે,” દોરવવા યોગ્ય માણસ તથા દોરવનાર લક્ષણવાળો વિશેષ પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે, તેથી ઉપક્રમમાં પણ તે જ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. જનારાઓને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ભોગનો અસંભવ હોય છે. ગમન કરનારાઓ ભોગ નહીં લઈ શકતા હોય, છતાં જે લોક શબ્દ છે, તે પ્રતિ તેઓ જઈ શકે છે. કારણ કે તે લોકમા ગુણનારાઓને તે ભૂમિ ભોગવવા અર્થે હોય છે. માટે અગ્નિ અભિમાની લોકને પ્રપ્ત થાય છે અર્થાત્ અગ્નિ તેને દેરવે છે તેમ જ વાયુના અભિમાની લોકને પામે છે, એટલે વાયુવડે તે દોરવાય છે. આ રીતની અહીં યોજના કરવી. (૫)

શિષ્ય:-અતિવાહિકરૂપ પદ્યને ગ્રહણ કરીએ તો વરૂણાદિમાં તેઓનો સંભવ છે. હવે વિદ્યુત્ લોકની ઉપર વરૂણાદિ લોકો આવેલા છે. વિદ્યુત્લોકથી ઉપરના લોકોને વિશે અમાનવ પુરૂષ ગમન કરાવનારરૂપે છે, આ રીતનું શ્રુતિનું વચન છે.

શુર:-આનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે. વિદ્યુત્ લોકમાં ગયા પછી ત્યાંનો અભિમાની અમાનવ પુરૂષ જ તેને વરૂણ લોક પ્રતિ લઈ જાય છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આ જ હેતુથી ૬૬ા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ મું-સૂત્ર ૬૬.

વિદ્યુતમાંથી વરૂણલોકપ્રાપ્તિ.

વૈદ્યુતેનૈવં તતસ્તચ્ચુતે: ॥૬૬॥

સૂત્રાર્થ:-અતિમાં એમ કહ્યું છે કે, વિદ્યુત્લોકમાં ગયા પછી ત્યાંનો અભિમાની અમાનવ પુરૂષ તેને વરૂણ લોકમાં લઈ જાય છે. આ રીતે તે પ્રદ્વ લોકપ્રતિ પહોંચે છે. (૬)

टीका:-शुभ:-विद्युत् लोकनी प्राप्ति यथा पछी विद्युत् लोकने विशेषे रडेलो अमानव पुरुष तेज्जेने वरूणदि लोकમાં લઈ જાય છે. આ રીતે આગળ જતાં તેજ્જો પ્રદ્વલોકપ્રતિ જાય છે, એમ જાણવું. કરુ છે કે, "तन्विद्युतात्पुरुषोऽमानवः स एव ममलोकं गमयति अर्थ:-આ વિદ્યુત્-લોકમાં રહેલ અમાનવ પુરૂષ ત્યાં આવી તેને પ્રદ્વલોક પ્રતિ લઈ જાય છે." આ રીતે અમાનવ પુરૂષ દેવવનારરૂપે છે,

એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. વળી એમ માનવું કે, વરૂણ આદિજો કોઈપણ રીતે અટકાવ કરનારા હોતા નથી પણ સહાયકરૂપે હોય છે. આ રીતે તેજ્જો દેવવનાર થાય છે. આ રીતે દેવતાત્મારૂપ અગ્નિરાદિજો નેતાજ્જોરૂપે છે, એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય છે. (૬)

શિષ્ય:-પ્રદ્વ ગતંવ્યરૂપે છે. આથી તે કાર્યરૂપે યથા જોઈએ.

શુર:-આ રીતનો બાહરિ આચાર્યનો મત છે. આ સ્થિતપક્ષ છે. વળી હમા સૂત્રથી પક્ષાંતરરૂપે નિરૂપણ આવશે. આ રીતે જમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૭ મું.

બાહરિનો મત.

कार्यं बाहरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥७॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રદ્વ કાર્યરૂપે છે, એમ બાહરિ માને છે. કારણ કે પ્રદ્વ ગતંવ્યરૂપે છે, એમ જણાય છે. (૭)

टीका:-शिष्य:-"स एनान् ब्रह्म गमयति (छा० ४, १, ५) ते तेज्जेने प्रद्वप्रति लई जाय છે." હવે આ સ્થળે શંકા એ થાય છે કે, કાર્યસ્વરૂપ અપર પ્રદ્વમાં પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા તો શું અવિકારી મુખ્ય પ્રદ્વનેવિશે પ્રાપ્તિ થાય છે ?

શુર:-પ્રદ્વ શબ્દનો અર્થોગ છે, તેમ જ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે પ્રદ્વમાં ગતિ થાય છે. આથી કાર્યરૂપ, અણુસ્વરૂપ તથા અપર સ્વરૂપ પ્રદ્વપ્રતિ આ ઉપાસકોને અમાનવ પુરૂષ પહોંચાડે છે. આ રીતનો બાહરિ નામના આચાર્યનો મત છે.

શિષ્ય:-તેમ કેવી રીતે ગને ?

ગુરુ:-પ્રહારને વિશે ગતિ કહી છે. પ્રદેશપણું હોય, એમ સ્થાન થવાથી ગંત-વ્યરૂપે કાર્ય પ્રહાર જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પરપ્રહારમાં ગંતાપણું, ગંતવ્ય અથવા ગતિની કલ્પના થઈ શકે નહિ. કારણ પ્રહાર સર્વવ્યાપકસ્વરૂપે છે, તથા ગંતાઓ પ્રત્યક્ આત્મસ્વરૂપે છે. (૭)

શિષ્ય:-પ્રહાર કાર્યરૂપે છે, તે સંબંધી બીજું કારણ હોય તે કહો ?

ગુરુ:-પ્રાર્થ્યપ્રહારનું જે વિશેષણુ આપ્યું છે, તેથી પણ પ્રહાર કાર્યરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી જ ૮ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૮ મું.

પ્રહાર કાર્યરૂપે.

વિશેષિત્ત્વાચ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રહારશબ્દને બહુવચનયુક્ત વિશેષણુ યોગવામાં આન્યું છે. આથી પ્રહાર કાર્યરૂપે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૮)

ટીકા:-ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “મ્રલોકાન્ગમયતિ તે તેષુ મ્રલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ (બૃ૦ ૬,૨,૧૫) પ્રહારલોકમાં તેઓને લઈ જાય છે. આ શ્રેષ્ઠ પ્રહારલોકમાં તેઓ અનંત વયે મૂંઝી રહે છે. તેઓનું આ લોકપ્રતિ પાછું ફરવું થતું નથી.” આ રીતે બીજી શ્રુતિમાં પ્રહારનું વિશેષણુ આપેલું છે, તેથી કાર્ય પ્રહાર છે, એમ જણાય છે. વળી પ્રહાર કાર્યરૂપે હોય તો જ તેને વિશે ગતિ હોવી જોઈએ. જે

પરપ્રહાર હોય તો બહુવચનવાળા વચનની કલ્પના થઈ શકે નહિ. કાર્યમાં જ અવસ્થાલેહની પ્રાપ્તિ હોય છે, જેથી કાર્યમાં જ બહુવચનનો સ્થાવર થઈ શકે છે. લોકાત્મક શ્રુતિ વિકારવાળી તથા સંનિવેશાત્મક લોગવવાળી ભૂમિમાં જ બંધબેસતી હોય છે. અન્ય સ્થળે આ શ્રુતિ ગૌણ છે. જેમકે, “મ્રલોક એવમ્ સમ્રાટ્ હિ સમ્રાટ્ ! આ પ્રહારલોક જ છે.” આશ્રય તથા આશ્રય કરવો યોગ વસ્તુનું સ્થાન પરપ્રહારમાં યોગ્ય રીતે હોવું જોઈએ નહિ. માટે કાર્યાત્મક જ પ્રહારમાં આ લઈ જવાનું હોય છે. (૮)

શિષ્ય:-પ્રહાર શબ્દ કાર્યવાચક હોય, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે શ્રુતિના વચનમાં પ્રહાર સમસ્ત જગતના જન્માદિ કારણરૂપે છે.

ગુરુ:-કાર્ય પ્રહાર કારણ પ્રહારની સમીપમાં છે, તેથી આ રીતનો ઉપદેશ છે. આ જ હેતુથી ૯ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૯ મું.

કારણપ્રહારની સમીપ કાર્ય પ્રહાર.

સામીવ્યાચુ તદ્વચપદેશ ॥ ૯ ॥

સૂત્રાર્થ:-કારણ પ્રહારની સમીપ કાર્ય પ્રહાર હોવાથી આ રીતનો કાર્ય પ્રહારમાં જવા સંબંધી ઉપદેશ છે. (૯)

ટીકા:-ગુરુ:-તુ શબ્દ આશંકાની નિવૃત્તિને માટે છે. અપર પ્રહારની સમીપ પરપ્રહાર હોવાથી પ્રહાર શબ્દના પ્રયોગમાં વિરોધ આવતો નથી. પરપ્રહારનું જ વિશુદ્ધ

ઉપાધિના સંબધવાળા અપરબ્રહ્મરૂપે નિરૂપણ કર્યું છે. આ ઉપદેશ કંઈક વિકારવાચક મનોમયત્વાદિ ધર્મવડે અપર બ્રહ્મની ઉપાસના કરવા માટે આપ્યો છે. (૯)

શિષ્ય:-એ કાર્યબ્રહ્મમાં પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પછી અપુનર્જન્મ કહેવો યોગ્ય નથી. પરબ્રહ્મથી ભિન્ન કશામાં નિત્યતાનો સંભવ નથી. વળી શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે, દેવયાન માર્ગે જનારાને પુનર્જન્મ હોતો નથી. જેમકે, “एतेन प्रतिपद्यमाना इम मानवमार्गं नावर्तन्ते (છાં ૪, ૧૫, ૬) જેઓ આ પરબ્રહ્મને પામ્યા હોય છે, તેનું માનવરૂપ આર્વાતન ફરી હોતું નથી.” બ્રહ્મમાં જનારાને ફરી આશ્રિતિ હોતી નથી. કહ્યું છે કે, तयोर्ध्वमायनमृतत्वमेति (છાં ૮, ૬, ૬) આ એક નાડીમાંથી જે ઉર્ધ્વગમન કરે છે, તે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.”

ગુરુ:-શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, કાર્ય બ્રહ્મનો નાશ થવાથી હિરણ્યગર્ભની સાથે કાર્ય બ્રહ્મમાંથી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ હેતુથી ૧૦મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૦ મું

વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિ

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहात परम
मिथानात् ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થ:-કાર્ય બ્રહ્મનો નાશ થવા પછી તેના અધ્યક્ષરૂપ હિરણ્યગર્ભ સાથે પરબ્રહ્મને પામે છે. આ રીતે શ્રુતિનું વચન છે. (૧૦)

ટીકા:-ગુરુ:-જ્યારે કાર્યરૂપ બ્રહ્મલોકનો પ્રલય થાય છે ત્યારે ત્યાં જ તેઓને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. ત્યાર બાદ અધ્યક્ષરૂપ હિરણ્યગર્ભની સાથે કાર્ય બ્રહ્મથી પર શુદ્ધ વિષ્ણુના પરમપદને તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. આ અનાવૃત્તિ આદિ શ્રુતિના નિરૂપણવડે આ રીતની કમ-સુકિત માનવી. વળી ગતિવાચક પરબ્રહ્મમાં પ્રાપ્તિ યોગ્ય નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૦)

શિષ્ય:-આમાં બીજું કંઈ પ્રમાણ છે?

ગુરુ:-સ્મૃતિનું પણ તે રીતે પ્રમાણ છે. આથી જ ૧૧મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૧ મું.

વિષ્ણુ પદ સંબંધી સ્મૃતિપ્રમાણ.

સ્મૃતેષ્ચ ॥૧૧॥

સૂત્રાર્થ:-વળી સ્મૃતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. (૧૧)

ટીકા:-ગુરુ:-સ્મૃતિ પણ આ જ અર્થનું અનુમોદન આપે છે. કહ્યું છે કે, ‘ब्रह्मणा सह ते सप्त संप्राप्ते प्रतिस-
चरं । परस्यान्ते कृतात्मान प्रविशन्ति पर पदम्
अर्ध-’જ્યારે મહા પ્રલય પ્રાપ્ત થાય છે તથા જ્યારે હિરણ્યગર્ભનો અંત આવે છે ત્યારે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા તેઓ બ્રહ્મની સાથે પર સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે.” માટે કાર્ય બ્રહ્મના વિષયવાળી ગતિનું નિરૂપણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. (૧૧)

શિષ્ય:-જ્યારે આ પ્રમાણે હેતુ તો કોનો પૂર્વ પક્ષ કરી કાર્ય વાદિ. (અંતઃ ૦

૪,૩,૭) આ રીતના સૂત્રનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કર્યો, વાડું ?

શુરુ-આ જ બાબત ૧૨મા સૂત્રમાં જણાવી છે. જૈમિનિએમ માને છે કે, પરબ્રહ્મ પાસે જ અમાનવ લઈ જાય છે કારણ પરબ્રહ્મ જ મુખ્ય છે. આથી કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૨ મું.

જૈમિનિનો મત.

પરં જૈમિનિર્મુત્યત્વાત્ ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:-અમાનવ પુરૂષ પરબ્રહ્મમાં લઈ જાય છે, એમ જૈમિનિ માને છે. જેમકે, “ત एनान् ब्रह्म गमयति (છાં ૪, ૧૫, ૬) તે તેઓને બ્રહ્મપ્રતિ પહોંચાડે છે.

શિષ્ય:-આમ કહેવાનું શું કારણ ?

શુરુ:-પરબ્રહ્મ મુખ્ય છે. પરબ્રહ્મ બ્રહ્મ શબ્દના મુખ્ય અર્થરૂપે છે તથા અપરબ્રહ્મ ગૌણરૂપે છે. મુખ્ય તથા ગૌણ આ બેમાંથી મુખ્યમાં ગમન હોય છે. (૧૨)

શિષ્ય:-આના સંબંધમાં બીજું કંઈ પ્રમાણ છે ?

શુરુ:-શ્રુતિમાં તે જ પ્રમાણે જણાવવામાં આંધું છે. આ જ હેતુને લઈ ૧૩મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૩ મું.

શ્રુતિનું પ્રમાણ.

દર્શનાચ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:-પરબ્રહ્મમાં જ ગમન થાય છે, આમ શ્રુતિમાં જણાવવામાં આંધું છે. (૧૩)

ટીકા-શુરુ-કહ્યું છે કે, “તयोर्ध्माव-મમૃતત્વમેતિ (છાં ૮, ૬, ૬) આ નાદીથી ઉત્કર્ષ આક્રમણ કરી અમૃતત્વને પામે છે.” આમ અતિપૂર્વક અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ પરબ્રહ્મમાં જ હોય છે. પણ કાર્યબ્રહ્મમાં હોતી નથી. કારણ કે તેનામાં વિનાશી-પણું છે. વળી કહ્યું છે કે, ‘અપ યનાન્ય ત્વયતિ તદત્ત્વ તન્મયમ્ (છાં ૭, ૨૪, ૧) જે અવિદ્યા વિપથમાં અન્ય અન્યથડે જૂલે છે, તે અરૂપરૂપે છે તથા મર્ત્યરૂપે છે.’ માટે પરબ્રહ્મમાં જ આ ગતિ કંઈવદ્દીમાં કહી છે. કેમકે તેમાં અન્ય વિદ્યાનું પ્રકરણ નથી. કારણ કે, “અન્યન ધર્માદન્યત્રાપમાત્ (કં ૨, ૧૪) ધર્મથી સિન્ન તેમ જ અધર્મથી સિન્ન જેને આપ જૂલો છે, તે આત્મતત્ત્વ મને કહો.” આ રીતે તેમાં પરબ્રહ્મ સંબંધી જવાત છે. (૧૩)

શિષ્ય-કાર્યબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેના સંબંધી બીજું પ્રમાણ હોય તો તે કહો.

શુરુ-બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો સંબંધ કાર્ય બ્રહ્મમાં હોઈ શકે નહિ. આ જ હેતુથી ૧૪મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

કારણબ્રહ્મ પ્રાપ્તિનિરૂપણ.

ન ચ કાર્યે પ્રતિપત્યભિસંચિ ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ-પ્રાપ્તિનો સંબંધ કદી કાર્ય બ્રહ્મમાં હોઈ શકે નહિ

ટીકા:-શુરુ-વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “પ્રજાપતેઃ સમા વેશ્મ પ્રપયે (છાં ૮, ૧૪, ૧)

હું પ્રજાપતિની સભારૂપ ઘરમાં જાઉં છું.”
 કાર્યપ્રદામાં આ પ્રાપ્તિનો સંબંધ નથી.
 વળી કહ્યું છે કે, “નામરૂપયોર્નિર્વહિતા । તે
 ચદન્તરા તદ્વચ્ચ (છાં ૮, ૧૪, ૧) જે નામ તથા
 રૂપથી રહિત છે, તે પ્રદા છે.” આ રીતે
 કાર્યપ્રદાથી વિલક્ષણ પરપ્રદાનું નિરૂપણ
 છે વળી કહ્યું છે કે, યશોઽહ મવામિ વ્રાહ્મ-
 નાનામ (છાં ૮, ૧૪, ૧) હું બ્રાહ્મણના યશ-
 રૂપને પ્રાપ્ત થઈશ” આ રીતે પરપ્રદાનું
 સર્વાત્મભાવે નિરૂપણ છે. “ન તસ્ય પ્રતિમા
 અસ્તિ યસ્ય નામ મહદશ (શ્વે ૪, ૧૯) જે
 પરમાત્માનું નામ અનંત યશરૂપે છે, તેની
 સાદૃશ્યતા કોઈપણ વસ્તુની આથે થઈ
 શકે એમ નથી.” આ રીતે પરપ્રદાનું
 નિરૂપણ યશરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. વળી હાદ-
 વિદ્યામાં ગતિવાચક ગૃહપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ
 કરેલું છે. જેમકે, “તદપરાગ્નિતા પૂર્વવ્રજાણઃ
 પ્રમુવિમિત દિરખ્મયમ (છાં ૮, ૫, ૩) તેમ જ
 ત્યાં એક અપરાગ્નિતા નામની બ્રહ્માની
 પુરી છે. તેમ જ ત્યાં બ્રહ્માએ રચેલ સુવ-
 ણ્ણનો મંડપ વેતાનો છે.” વળી પ્રવેશમાં
 જે પદ ધાતુ છે, તે ગતિવાચક છે. આથી
 માર્ગનો સંભવ બની શકે છે. માટે ગતિ-
 વાચક શ્રુતિઓ પરબ્રહ્માના વિષયવાળી
 છે, આ રીતનો ખીજો પક્ષ છે. આ બેઉ
 પક્ષોનું આચાર્યે નિરૂપણ કર્યું છે. એક
 પક્ષ ગતિવાચક છે તથા ખીજો પક્ષ સુખ્ય-
 રૂપે કહ્યો છે. તેમાં ગતિવાચક શ્રુતિઓનો
 પ્રભાવ એટલો છે કે, સુખ્યત્વાદિ શ્રુતિઓ
 આભાસરૂપ માનવી થકે છે પણ સુખ્ય-
 ત્વાદિ શ્રુતિઓ ગતિવાચક શ્રુતિઓને
 આભાસરૂપે મનાવી શકતી નથી. માટે

પૂર્વપક્ષ સિદ્ધાંતરૂપે છે તથા ખીજો પક્ષ
 પૂર્વપક્ષરૂપે છે. જો કે સુખ્ય શ્રુતિનો
 સંભવ ન હોય, છતાં સુખ્ય શ્રુતિનો અર્થ
 શ્રદ્ધા કરવો સારો છે, આ રીતનો ઉપ-
 દેશ કરનાર કોઈ નથી. પરવિદ્યાના
 નિરૂપણમાં પણ પરવિદ્યાની સ્તુતિ
 માટે અન્ય વિદ્યાના આશ્રયરૂપ ગતિનું
 નિરૂપણ છે. જેમકે, ‘વિષ્ણુન્યા ઉત્તમણે
 નવન્તિ (છાં ૮, ૬, ૬) શિન્ન શિન્ન ગતિ-
 વાળી નાહીઓ છે.” વળી “પ્રજાપતેઃ સમ-
 વેસમ પ્રવેષ (છાં ૮, ૧૪, ૧) હું પ્રજાપતિના
 સભાગૃહને પ્રાપ્ત થઈશ.” આ અર્થે પૂર્વ
 પક્ષનો નાશ કરી કાર્યરૂપ બ્રહ્માને વિશે
 પ્રાપ્તિનો જે સંબંધ કહ્યો છે, તેમાં
 વિરોધ આવતો નથી. સગુણ બ્રહ્માની
 પણ, “બ્રહ્મ સર્વના કર્મરૂપે છે તથા સર્વ
 કામનારૂપે છે,” એમ સર્વાત્મરૂપે કલ્પ-
 ના કરી છે. માટે ગતિવાચક શ્રુતિઓ
 અપરવિદ્યાના વિષયવાળી છે. વળી કેટ-
 લાકે પૂર્વ સૂત્રોને પૂર્વ પક્ષરૂપે માને
 છે તથા ઉત્તર સૂત્રો સિદ્ધાંત સૂત્રોરૂપે
 માને છે. આ રીતના સિદ્ધાંતને અનુસરી
 ગતિવાચક શ્રુતિઓ પરબ્રહ્માવાચક છે,
 એમ સિદ્ધ કરે છે, તે અયોગ્ય છે.
 કારણ કે બ્રહ્માને વિશે ગતિ હોઈ શકે
 નહિ. કારણ કે સર્વવ્યાપક, સર્વાંતરૂપે
 તથા સર્વાત્મકરૂપે પરબ્રહ્મ છે. જેમકે,
 “ભાવાશ્વત્સર્વગતશ્ચ નિત્ય યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્વચ્ચ
 (બૃ ૩, ૪, ૧) ય આત્મા સર્વાંતરઃ (બૃ ૩, ૪, ૧)
 આત્માવેદ નમ્મ (છાં ૭, ૨૫, ૨) વ્રજી-
 વેદ વિશ્વનિદ વરિષ્ઠમ (મુ ૨, ૫, ૧૧) બ્રહ્મ
 આકાશની માફક સર્વ વ્યાપક તથા નિત્ય
 છે. જે બ્રહ્મ આક્ષાત્ તથા કોઈ પણ

દ્રષ્ટાથી અપરોક્ષ હોવાથી મુખ્ય છે. આ સર્વ જગત્ આત્મારૂપે છે. આ દૃશ્યમાન સર્વ બ્રહ્મારૂપે છે તથા આ બ્રહ્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ-રૂપે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિવડે જે બ્રહ્મનો ગંતવ્યરૂપે નિશ્ચય થાય છે, તે બ્રહ્મમાં ગંતવ્યપણું જાંઘ બેસતું નથી. જેને વિશે ગમન થયલું છે, તેને વિશે ગમન-પણું હોઈ શકે નહિ એક પુરૂષ પોતાથી ભિન્ન વસ્તુ પ્રતિ ગમન કરી શકે છે, આ જાખત પ્રસિદ્ધ છે.

શિષ્ય:-લોકમાં ભોલું છે કે, જેણે ગમન કરેલું હોય છે, તેને બીજા અન્ય સ્થાનપ્રતિ ગમન કરવાનું હોય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે પૃથ્વી પર રહેલો એક પુરૂષ અન્ય મ્થાન પ્રતિ જવાના નિમિત્તવડે પૃથ્વી-પર ગમન કરે છે. તે જ પ્રમાણે એક બાળક ભે કે તેનો તે જ હોય છે, છતાં કેટલોક સમય ગયાકડે તેને વૃદ્ધપણુ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે પોતાના આત્મા વિશે જ ગમન કરવાનું ભોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ સર્વ શક્તિ યુક્ત હોવાથી તેમાં કોઈ પણ રીતે ગંતવ્યપણું હોવું ભોઈએ.

શુદ્ધ:-તેમ બને નહિ બ્રહ્મને વિશે સર્વ પ્રકારના વિશેષનો અભાવ છે. જેમકે, “નિષ્કલ નિષ્પ્રિય જ્ઞાન્ત નિરવયમ નિરજનમ (ચેત૦ ૬,૧૯), જલ્પલમનબદ્ધસ્વમરીધમ (બૃ૦ ૩,૮,૮), સ બ્રાહ્માખ્યન્તરો જ્ઞઃ (મુ૦૨,૧,૨), સ યા એપ મહાનજ આત્માઙ્ગરોઽમરોઽમૃતોઽમયો વ્રઘ (બૃ૦ ૪,૪,૨૫), સ એપ નેતિ નેત્યાત્મા (બૃ૦૩, ૬,૨૬) અર્થ:-બ્રહ્મ કળાથી રહિત, ક્રિયાથી રહિત, શાંતરૂપે, અગર્હણીય તથા શુદ્ધ

સ્વરૂપે છે. તે સ્પૂલ, આણુ, હૂસ્વ તથા હીર્ધભાવથી રહિત છે. તે બાહ્ય તથા અંદર સર્વત્ર છે. વળી તે જન્મથી રહિત છે. આ જ બ્રહ્મ મહાનરૂપે, જન્મથી રહિતરૂપે તથા આત્મારૂપે છે. તે જરા તથા મરણથી રહિત છે. તે અવિનાશી તથા ભયથી રહિતરૂપે છે. આ જ આત્મા નેતિનેતિરૂપે છે.” આ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના ન્યાયવડે દેશ તથા કાળ આદિ વિશેષ યોગ પરમાત્મામાં કદવો યોગ્ય નથી, કે જેથી ભૂમિના પ્રદેશની માફક તેમ જ વયની અવસ્થા માફક બ્રહ્મમાં ગંતવ્યપણું થાય. પ્રદેશ તથા અવસ્થા-દિના યોગને હીધે ભૂમિ તથા વયનેવિશે દેશ તથા કાળવાળું ગંતવ્યપણું થઈ શકે છે.

શિષ્ય:-જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના કારણને હીધે બ્રહ્મમાં અનેક પ્રકારની શક્તિ રહેલી છે, એમ માનીએ તો કેમ ?

શુદ્ધ:-તેમ બને નહિ. જે શ્રુતિઓ બ્રહ્મમાં વિશેષતા દર્શાવે છે તે પણ ભિન્ન અર્થનું પ્રતિપાદન કરતી નથી.

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ આદિ શ્રુતિઓ પણ ભિન્ન અર્થનું પ્રતિપાદન કરતી નથી, માટે સરખી છે. શુદ્ધ:-તેમ બનશે નહિ. આ સર્વ શ્રુતિઓ એકત્વનું જ પ્રતિ-પાદન કરવાવાળી છે. ભુત્તિકા આદિનું જે દૃષ્ટાંત છે, તેવડે એક તથા સત્ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સત્યરૂપે છે તથા વિકાર મિથ્યા છે. આ રીતનું પ્રતિપાદન કરવા વાળું જે શાસ્ત્ર છે, તે ઉત્પત્તિ આદિને પ્રતિપાદન કરવાવાળું હોઈ શકે નહિ

શિષ્ય:-ઉત્પત્તિ આદિતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મના વિશેષતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિના શેષરૂપે છે, પણ વિશેષતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિઓ ઉત્પત્તિ આદિ કહેનારી શ્રુતિના શેષરૂપે નથી; તેતું શું કારણ ?

ગુરુ:-વિશેષતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિઓતું તાત્પર્ય કોઈ પણ રીતની આકાંક્ષાથી રહિત છે. આત્મા એક રૂપે, નિત્યરૂપે તથા શુદ્ધરૂપે છે, આ રીતતું બ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે કોઈ પણ રીતની આકાંક્ષાનો અભાવ હોય છે. કારણ પુરુષાર્થની સમાપ્તિ થઈ, આ રીતે તેની બુદ્ધિ થાય છે. જેમકે કહ્યું છે કે, “તत्र वो मोहः क शोक एकत्वमनुपदयतः(૪૦૭) ભમ્ય વૈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ (૫૦૪,૨,૪), વિદ્વાન વિમેતિ કુતશ્ચન। एत ह वाच न तपति किमहं साधु नावरवम् किमह पापममरवम् (તેં ૨,૬,૧) બ્યારે તે આત્માની એકતાનો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તેને શોક કે મોહ રહેતો નથી. હે જનક ! તું ભયથી રહિતપણાને પામેલો છે. જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને કોઈ પણ વસ્તુથી ભય રહેતો નથી. જે સાઈ કર્મ છે, તેનો ગેં શા માટે ત્યાગ કીધો તથા મેં શા માટે પાપ કર્મ કર્યું, આ પ્રમાણેના વિચારતું બ્રહ્મ-વેત્તાને અરેખર દુઃખ લાગતું નથી.” તે જ પ્રમાણે વિદ્વાનને તુષ્ટિનો અનુભવ આદિ જોવામાં આવે છે, તથા શ્રુતિ વિકાર કે જે અતરૂપે છે, તેની નિંદા કરે છે. જેમકે ‘મૃલોઃ સ મૃતુમાનોતિ ય દહ નાનેવ પરયતિ જે આ રથગે ભિન્નતાને જૂવે છે, તે એક મૃત્યુ પછી બીજા મૃત્યુને પામે છે.”

માટે વિશેષતું નિરાકરણ કરવાવાળી શ્રુતિઓ અન્ય શ્રુતિના શેષરૂપે છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. તે જ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ આદિતું નિરાકરણ કરનારી શ્રુતિઓમાં આકાંક્ષાના અભાવવાળું પ્રયોજન પ્રતિ-પાદન કરવામાં સામર્થ્ય નથી. આ શ્રુતિઓના ભિન્ન અર્થ છે, એમ જણાય છે. જેમકે, તત્રૈતચ્છુદ્રમુપતિત સોમ્ય વિજા-નીહિ નેદમમૂલ ભવિષ્યતિ (છાં ૬,૮,૩) માટે આ શરીર કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે, એમ તું જાણ. હે પુત્ર ! તારે એમ ન જાણવું કે, તે કારણ રહિત હશે.” આ રીતે સૂચન કર્યા પછી છેવટે કહ્યું છે કે, સતરૂપ, એકરૂપ તથા જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મ જ વિરેચરૂપે છે. આથી જ કહ્યું છે કે, “યતો वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जी-वन्ति यत्प्रपन्त्यभिसविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म (તેં ૩,૧,૧) જેનામાંથી આ સર્વ પ્રાણી માત્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે ઉત્પત્તિને પામેલાં પ્રાણીઓ જીવે છે, મરણ પ્રાપ્ત થયા પછી જેને વિશે પ્રાણીઓ પ્રવેશ કરે છે તે જ બ્રહ્મ છે.” આ રીતે ઉત્પત્તિ આદિતું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ આત્મા એક છે, એ રીતતું નિરૂપણ કરે છે. માટે બ્રહ્મ અનેક શક્તિ-વાળો છે, એમ કહેવું યોગ્ય નથી. માટે બ્રહ્મમાં ગંતવ્યની પ્રાપ્તિ નથી. વળી કહ્યું છે કે, “न तस्य प्राणा उत्तामन्ति ब्रह्मैव तन् ब्रह्मायेति (૫૦૪,૪,૬) તેના પ્રાણ શરીર-માંથી ઉઠેમણ કરી શક્તા નથી. તે બ્રહ્મ-રૂપે થઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ શ્રુતિ પરબ્રહ્મને વિશે ગતિતું નિવારણ કરે છે. આતું જ બ્યાખ્યાન સ્પષ્ટો થોવેપામ (અં ૨૦

૪,૨,૧૩) આ સૂત્રવડે કર્યું છે. જો ગતિની કલ્પના કરીએ છીએ તો ગંતારૂપ જીવ ગંતવ્ય બ્રહ્મના અવયવરૂપે, વિકારરૂપે, અથવા કોઈ અન્યરૂપે થવો જોઈએ. જીવ તથા બ્રહ્મને વિશે અત્યંત તાદાત્મ્ય-પણું છે, માટે ગમનનો અસંભવ છે.

શિષ્ય:-જ્યારે એમ કહો છો ત્યારે જીવની શી ગતિ થાય છે, તે તો કહો?

ગુરુ:-જો જીવ બ્રહ્મના એક દેશરૂપે હોય તો બ્રહ્મ જે એક દેશી છે, તે નિત્ય પ્રાપ્ત હોવાથી ફરી બ્રહ્મને વિશે ગમન થવું યુક્ત નથી. વળી એકદેશ તથા એકદેશીની કલ્પના બ્રહ્મને વિશે યોગ્ય નથી કારણ કે બ્રહ્મ નિરવયવ છે. જીવ બ્રહ્મના વિકારરૂપે છે, એમ માનવાથી પણ તે જ પ્રમાણેનો દોષ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે વિકારવડે વિકારી નિત્યપ્રાપ્ત છે. જેમકે ઘટ મૃત્તિકાનો ત્યાગ કરી રહેતો નથી. કારણ કે મૃત્તિકાના સ્વરૂપનો ત્યાગ થવે ઘટનો પણ અભાવ થાય છે. વળી વિકાર તથા અવયવ પક્ષમાં પણ, બ્રહ્મ વિકારવાનું તથા અવયવવાનું, આમ બે રીતે જો અચળ થશે તો પછી બ્રહ્મને સંસારની પ્રાપ્તિ માનવી અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:-જીવ બ્રહ્મથી લિન્ન છે.

ગુરુ:-તેમ માનવાથી જીવ અણુરૂપે, વ્યાપીરૂપે અથવા મધ્યમ પરિણામવાળો થઈ શકે. જો જીવ વ્યાપીરૂપે હોય તો પછી તેનામા ગમનપણું હોઈ શકે નહિ. જો જીવ મધ્યમ પરિણામવાળો હોય તો તે અનિત્ય હોવો જોઈએ. જો જીવ અણુ

હોય તો આખા શરીરને વેદનાથવી જોઈએ નહિ. આ અણુત્વ તથા મધ્યમ પરિમાણનો પ્રતિષેધ આગળ ઉપર વિસ્તારથી કરવામાં આવશે. જીવ જો પરબ્રહ્મથી લિન્ન કહીએ તો તત્ત્વમસિ આદિ શાસ્ત્રને બાધ આવશે. વળી વિકાર તથા અવયવ પક્ષને વિશે પણ આ દોષ સમાન છે.

શિષ્ય:-વિકાર તથા અવયવના પક્ષમાં બ્રહ્મ વિકારવાનું તથા અવયવવાનું થવાથી, જીવ તથા બ્રહ્મની લિન્નતામાં અભાવ થશે, જેથી કોઈ રીતનો દોષ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

ગુરુ:-તેમ થશે નહિ. બ્રહ્મ જે મુખ્ય તથા એકરૂપે છે, તેનો અભાવ થશે. આ સર્વ પક્ષમાં અનિર્મોક્ષનો પ્રસંગ આવી પડશે. કારણ કે જીવના સંસારી સ્વરૂપની નિવૃત્તિ થશે નહિ. અથવા જીવભાવની નિવૃત્તિ થાય તો સ્વરૂપના નાશનો પ્રસંગ આવે. વળી બ્રહ્મ આત્મારૂપે છે, આ રીતે સ્વીકારી શકાશે નહિ.

શિષ્ય:-મારું કહેવું એમ છે કે, નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિનો અભાવ થવા માટે કરવામાં આવે છે વળી સ્વર્ગ તથા નરકની પ્રાપ્તિનો અભાવ થાય, માટે કામ્ય તથા પ્રતિપિદ્ધ કર્મનો ત્યાગ કરવામા આવે છે. તેમ જ વર્તમાનકાળે દેહને ઉપલોગ કરવા ગોચ્ય કર્મોનો ઉપલોગ કરવાથી ક્ષય થાય છે. આથી વર્તમાન દેહનો પાત થવા પછી અન્ય દેહની પ્રાપ્તિના કારણનો અભાવ થશે. માટે આ પ્રકારને પામેલ જે મનુષ્ય હોય, તેને બ્રહ્માત્મપણું પ્રાપ્ત થવા વિના સ્વરૂપાવસ્થાવાળા દૈવત્યની પ્રાપ્તિ થશે. આમ માનીએ તો કેમ ?

સુરુ-આ પણ 'જોડું' છે. કારણ કે પ્રમાણનો અભાવ છે. અર્થાત્ મોક્ષાર્થીએ આ રીતે આચરણ રાખવું જોઈએ, એમ કોઈ પણ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરતું નથી. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણેનો આ તર્ક છે કે, સંસાર કર્મના કાળગુરૂં છે. માટે કારણનો અભાવ થવાથી સંસાર રહેશે નહિ. વળી નિમિત્તના અભાવનું દુર્જયપણુ છે, માટે આ રીતનો તર્ક કરવો પણ યોગ્ય નથી. દરેક પ્રાણીને અનેક જન્મમાં એકાં થયલા તથા સુખ અને દુઃખના પરિમાણવાળા અનેક કર્મોનો સંભવ હોય છે. આ વિરુદ્ધ દ્વંધવાળા કર્મોનો ઉપલોગ એકી વખતે થતો નથી માટે કેટલાંક કર્મોનો સમય થઈ રહેલો હોય છે, જે આ જન્મને નિર્માણ કરે છે. વળી કેટલાક કર્મો દેશ, કાળ તથા નિમિત્તને લીધે વિલંબવાળાં હોય છે. તેથી આ અવશેષવાળાં કર્મોનો વર્તમાનકાળમાં ઉપલોગ થવાવડે નાશના સંભવનો અભાવ છે તથા તેમ થવાથી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેના આચરણવાળો જે મનુષ્ય હોય, તેનો વર્તમાન દેહ પડવા પછી અન્ય દેહના નિમિત્તના અભાવનો નિશ્ચય કરવો શક્ય નથી.

શિષ્ય:-શેષ કર્મના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ તો "તથાદ્રમણીયચરણાસ્તત્ત્ર શેષેણતેટલા માટે અહીં જેઓ રમણીય આચરણવાળા છે." ઇત્યાદિ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિપાઠે, થઈ ચૂકી છે. વળી આ રથજે શકા એ થાય છે કે, તેઓનાં નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોનો નાશ થશે કે નહિ ?

સુરુ:-વિરોધનો અભાવ હોવાથી તેમ થશે નહિ કારણ કે જ્યાં વિરોધ હોય છે,

ત્યા જ જોખ્ય ક્ષેપકલાવ હોય છે. જે સુકૃતો અન્ય જન્મમાં એકાં કરાયલાં છે, તેનો વિરોધ નિત્ય તથા નૈમિત્તિક સાથે હોતો નથી. કારણ કે બેઉમાં શુદ્ધપણું સમાન છે. પાપયુક્ત કર્મો અશુદ્ધરૂપે છે, માટે વિરોધ થવાથી નાશ ભલે થાય. પણ તેથી અન્ય દેહના અભાવની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. કારણ કે સુકૃતરૂપ નિમિત્ત રહેલાં હોય છે, તેમ જ અશેષ પાપો નાશ પામ્યા છે, આ રીતનો નિશ્ચય હોતો નથી. વળી નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો કરવાથી અટકાવની ઉત્પત્તિનો અભાવ થવો, તેમ જ અન્ય દ્વંધની ઉત્પત્તિ ન થવી, આ બાળતમાં કશું પ્રમાણ હોતું નથી. કારણ કે કર્મ કર્યા પછી અન્ય દ્વંધની ઉત્પત્તિનો સંભવ હોય છે. આ જ પ્રમાણે આપસ્તંબ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, "તવયાત્રે પલાર્યે નિર્મિતે છાયાગવાવનુપયોગે એવં ધર્મ ચર્યમાણમર્વા અનુપયન્તે દ્વંધને માટે આત્મવૃક્ષ ઉછેરવામાં આબ્યું હોય તો તેની પાછળ છાયા તથા ગંધની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરવામાં આબ્યું હોય તો પછી વિષયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વળી સર્વાત્મભાવવડે જ્યાંથી આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થયલી હોતી નથી, ત્યાંસૂધી જન્મ તથા મરણના વચગાળામાં કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રતિષિદ્ધ કાર્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ શકતો નથી. જેઓ સમ્યક્ પ્રકારે વિવેકાદિમાં કુશળ હોય છે, તેઓનેવિશે પણ સૂક્ષ્મ અપરાધ જોવામાં આવે છે. જો કે આ સંશય કરવા યોગ્ય છે, છતાં નિમિત્તનો

* જોખ્ય-નાશ કરાય એવું. ક્ષેપક-નાશ કરનાર.

અભાવ બાણવો અશક્ય છે. જ્ઞાનવડે ગમ્ય એવો બ્રહ્માત્મભાવ જ્યાંસૂધી પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાંસૂધી કર્તૃત્વ લોકકર્તૃત્વ સ્વભાવવાળા આત્માને કેવલ્યની આશા રાખવી ફોકટ છે.

શિષ્ય:-જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણતાનો ત્યાગ થઇ શકતો નથી, તે જ પ્રમાણે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપે છે, તેથી જ્ઞાનનો અભાવ થવો અશક્ય છે. વળી કર્તૃત્વ લોકકર્તૃત્વ કાર્ય અનર્થ છે, પણ કાર્યની શક્તિ અનર્થ નથી. માટે શક્તિનું અસ્તિત્વ છતાં કાર્યનો ત્યાગ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુરુ:-તેમ પણ બને નહિ. કારણ કે જ્યાંસૂધી શક્તિનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંસૂધી કાર્યની ઉત્પત્તિનો અભાવ થવો અશક્ય છે.

શિષ્ય:-અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા વિના કેવળ શક્તિ કાર્યનો આરંભ કરી શકતી નથી. માટે શક્તિ રહેલી હોય, છતાં એકલી હોવાથી કોઈપણ અપરાધ કરતી નથી.

ગુરુ:-તેમ પણ બનવું અશક્ય છે. શક્તિવાચક સંબંધવડે નિમિત્ત કાર્યો પણ નિત્ય સંબંધરૂપે છે. માટે જ્યાંસૂધી આત્મામાં કર્તૃત્વ લોકકર્તૃત્વ સ્વભાવ રહેલો હોય છે તથા જ્યાંસૂધી વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય બ્રહ્માત્મભાવ પ્રાપ્ત થયો નથી, ત્યાંસૂધી કોઇપણ પ્રકારે મોક્ષની આશા રાખવી મિથ્યા છે. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “નન્ય. વળા વિચિતેષ્યમાય (શ્લોક ૩૮, ૩૯) મોક્ષને માટે અન્ય કોઇપણ માર્ગ નથી.” આ રીતે શ્રુતિ એમ કહે છે કે, જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજો મોક્ષમાર્ગ નથી.

શિષ્ય:-જીવ પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, એમ માનવાથી સર્વ વ્યવહારના નાશનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો અભાવ થશે.

ગુરુ:-આ માનવું ખોટું છે. જગતાં પહેલાં જેમ સ્વપ્નનો વ્યવહાર હોય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ વ્યવહારની પ્રાપ્તિ હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, “યત્ત હિ દ્વૈતમિવ મયતિ તદિતર દિતર પરયતિ (બૃં ૨, ૪, ૧૪) જ્યાં સૂધી જેનેવિશે દ્વૈતભાવ રહેલો હોય છે, ત્યાં સૂધી અન્ય જીવ અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરે છે.” આ પ્રમાણે જ્યાં સૂધી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નથી થઈ, ત્યાં સૂધી પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહાર કહેવાયલો છે, પણ જ્યારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે “યત્ત ત્વસ્ય સર્વમાત્મવામૂતત્કેન કં પરયેત (બૃં ૨, ૪, ૧૪) જ્યાં સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે ત્યાં કોણ કઈ વસ્તુને જૂવે?” આ રીતે શ્રુતિ સર્વ વ્યવહારનો અભાવ દર્શાવે છે.

શિષ્ય:-આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાનને ગતિ-વ્યાદિ જ્ઞાનનો અભાવ છે, માટે કોઇ પણ રીતે ગતિને પ્રતિષ્ઠાદન કરવી શક્ય નથી, એમ જો આપ કહેશો તો ગતિવાચક શ્રુતિઓ શા માટે આપી હશે ?

ગુરુ:-કહ્યું છે કે, ગતિવાચક શ્રુતિઓ સગુણવિદ્યાના વિષયવાળી હોવી જોઇએ. દૃષ્ટાંત તરીકે કેટલીક શ્રુતિ પંચાગ્નિવિદ્યાનું નિરૂપણ કરી ગતિ મૂલ્યવે છે, કેટલીક પર્થિવ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરી તથા કેટલીક શ્રુતિ વેશ્વાનર વિદ્યાનું નિરૂપણ કરી ગતિ મૂલ્યવે છે. વળી કેટલેક સ્થળે બ્રહ્મને મુખ્યગણી ગતિનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે,

“પ્રાણો વ્રત્ત કં વ્રત્ત સંવ્રત્ત (છાં ૪, ૧૦, ૫) પ્રાણુ
 પ્રહરૂપે છે, આનંદપ્રહરૂપે છે તથા આકાશ
 પ્રહરૂપે છે.” અથ વદિદમસ્મિન્નગ્રહપુરે દહરં
 પુંડરીકં વેદમ (છાં ૮, ૧, ૧) પ્રહરપુર વિશે
 કમળના સરખું આકાશ છે.” આ સ્થળે
 અલ્પાદિ તથા સ્વલ્પકામ આદિ શુણ્વડે
 સશુણ્વ પ્રહર ઉપાસ્યરૂપે હોવાથી ગતિનો
 સંભવ છે. કોઠપણુ સ્થળે શ્રુતિમાં પર-
 પ્રહર વિશે ગતિ કહી નથી. શ્રુતિમાં ગતિ-
 નો પ્રતિષેધ નીચેની શ્રુતિવડે કર્યો છે:-
 “ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ (મૃં ૪, ૪, ૬)
 વ્રહ્મવિદાનોતિ પરમ (તૈં ૨, ૧, ૧) તેના પ્રા-
 ણો ઉત્ક્રમણુ કરી શકતા નથી. પ્રહરનાની
 પર પ્રહરને પામે છે.” ઇત્યાદિમાં બાપ્
 ધાતુ ગતિવાચક છે તથા આ સ્થળે
 દેશાંતર પ્રાપ્તિનો અસંભવ હોવાથી અવિ-
 ધાવડે આરોપિત થયેલા નામ તથા રૂપનો
 નાશ થવાવડે સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ
 નિરૂપણુ છે. “વદ્યોઽવ સન્નદ્યાપ્યેતિ (મૃં ૦૪, ૪, ૬)
 પ્રહરૂપે થઈ પ્રહરમાં લય પામે છે.” આ
 રીતે સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે.

શિષ્ય:-પરપ્રહરના વિષયવાળી શ્રુતિ-
 માં ગતિનું જે નિરૂપણુ છે, તે પ્રીતિને
 અર્થે અથવા અનુચિંતને અર્થે શું બળવું?

ગુરુ:-પ્રહરવેત્તાને ગતિનું નિરૂપણુ
 કરી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકાતી નથી.
 કારણ કે વ્યવધાનથી રહિત તથા ચોતાની
 મેળેજ જ્ઞેયરૂપ વિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ
 સ્વાસ્થ્યપણુથી આત્મસાક્ષાત્કાર ધાય છે.
 વળી નિલસિદ્ધ તથા મોક્ષરૂપ પરિણામ-
 વાળા અસાધ્યરૂપવાળા વિજ્ઞાનને ગતિના
 વિચાર સંબંધી જરા પણ અપેક્ષા હોતી

નથી. માટે અપરપ્રહરના વિષયવાળી
 ગતિ છે. પર તથા અપરપ્રહરના વિવેકનો
 નિશ્ચય હોતો નથી. આથી પરપ્રહરનું
 નિરૂપણુ કરનારી ગતિવાચક શ્રુતિઓનો
 અધ્યારોપ પરપ્રહરને વિશે કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:-શું પર તથા અપર, એમ બે
 પ્રકારના પ્રહરો છે ?

ગુરુ:-હા, બે પ્રકારના છે. જેમકે કહ્યું
 છે કે, “एतद्वै सत्यकाम परं चापर च ब्रह्म यदौकारः
 (પ્રં ૦૫, ૨) સશુણ્વ તેમ જ નિશુણ્વ પ્રહર
 બેઉ ઈંકારરૂપ છે.”

શિષ્ય:-પરપ્રહરરૂપે શું છે તથા અપર-
 પ્રહરરૂપે શું છે ?

ગુરુ:-અવિદ્યાથી કરેલા નામ તથા
 રૂપાદિવિશેષનો પ્રતિષેધ થવા પછી અ-
 સ્થૂલઆદિ શબ્દવડે જે પ્રહરનું નિરૂપણુ
 કરવામાં આવે છે, તે પર પ્રહર છે. વળી
 નામ તથા રૂપઆદિ વિશેષવાળા જે વિશિ-
 ષ્ટનું “मनोगयः प्राणवारीरो भारुपः (છાં ૦૭, ૧૪,
 ૧૨) મનોમયરૂપ, પ્રાણ શરીરરૂપ તથા
 દીપ્તિરૂપ જે એતન્ન્ય છે તે.” આ શબ્દ-
 વડે જે નિરૂપણુ કરાય છે, તે અપરપ્રહર.

શિષ્ય:-જે આમ હોય તો તો પછી
 અદ્વૈતવાળી શ્રુતિને બાધ આવશે.

ગુરુ:-તેમાં બાધ આવશે નહિ. કારણ
 કે અવિદ્યાથી કરાયેલ નામ તથા રૂપ
 ઉપાધિરૂપે હોવાથી તેના નાશ અદ્વૈત
 શ્રુતિમાં કરવામાં આવે છે. શ્રુતિમાં અપર-
 પ્રહરની ઉપાસનાનું ફળ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.
 જેમકે, “स यदि पितृलोककामो भवति (છાં ૦૮, ૨, ૧)
 તે વ્યારે પિતૃલોકની કામનાવાળો થાય

છે.” આ રીતે જગતના ઔદ્યોગના લક્ષણવાળું સંસારસંબંધી ફળ હોય છે. કારણ કે અપરબ્રહ્મમાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિ હોતી નથી. સંસારસંબંધી ફળ દેશ-વિશેષની સાથે સંબંધ રાખતું હોવાથી તેમાં ગતિ કહેવી, તે ખોટી નથી. આકાશ સર્વગત છે, છતાં તેનું ગમન ઘટ આદિને વિશે કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા સર્વગત છે, છતાં બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિને વિશે તેનું ગમન પ્રસિદ્ધ છે. આ જ બાબત તદ્દગુણસારિત્વાદ (બ્રહ્મ ૨, ૩, ૨૬) માં નિરૂપણ કરી છે. માટે કાર્ય વાદરિ: (બ્રહ્મ ૪, ૩, ૭) આ સિદ્ધાંત પેક્ષ છે. પરંતુ જમિનિ: (બ્રહ્મ ૪, ૩, ૧૨) આ અન્ય પક્ષનું નિરૂપણ છે તથા તે કેવળ બુદ્ધિનો વિકાસ કરવા માટે છે, એમ બાણસું. (૧૪)

શિષ્ય:-વિકારને આલંબન કરનારા સર્વેને સામાન્ય રીતે શું અમાનવ પુરૂષ બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જાય છે કે કેટલા-એકને જ ?

ગુરુ:-પ્રતીકનું આલંબન કરનારાઓનો ત્યાગ કરી સર્વેને અમાનવ પુરૂષ બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જાય છે. આ જ હેતુથી ૧૫ માં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ ઠું-સૂત્ર ૧૫ મું.

કોની કાર્યપ્રણામાં ગતિ ?

અપ્રતીકાલંબનાશ્રયતીતિ વાદરાયણ ઉમ-
યથાદ્દોષાત્ તત્ક્રતુશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-પ્રતીકનું આલંબન કરનારા શિવાયના બધાઓને અમાનવ પુરૂષ બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જાય છે, એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. બેઢ પ્રકારે હોય, એમાં

દોષ નથી. કારણ કે કાર્યની ઉપાસના કરનાર હેતુરૂપે છે.

ટીકા:-શિષ્ય:-આપે સિદ્ધ કર્યું કે, કાર્ય પ્રણામાં વિષયવાળી ગતિ નથી. હવે મને સંદેહ એ થાય છે કે, વિકારને આશ્રય કરનારા સર્વેને સામાન્ય રીતે શું અમાનવ પુરૂષ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અથવા તો કેટલાકને જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવે છે ? મારું માનવું તો એમ છે કે, પરબ્રહ્મથી ભિન્ન અપરબ્રહ્મના સર્વઉપાસકોને બ્રહ્મને વિશે ગતિ હોવી બેઢબે. તે જ પ્રમાણે “અનિયમઃ સર્વાસામ (બ્રહ્મ ૩, ૩, ૩૧) આ સૂત્રથી સામાન્ય રીતે ભિન્ન વિદ્યાવાળા સર્વેની બ્રહ્મને વિશે ગતિ છે.

ગુરુ:-આ બાબત કહું, તે સાંભળ. પ્રતીકનું આલંબન કરનાર શિવાયના સર્વેને, પ્રતીકની ઉપાસના જે કરનારા છે તેનો ત્યાગ કરી, વિકારની ઉપાસના કરવાવાળા સર્વેને બ્રહ્મલોક પ્રતિ અમાનવ પુરૂષ લઈ જાય છે, એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. પ્રતીકની ઉપાસનાવાળાને નથી લઈ જતો તથા વિકારોપાસનાવાળાને લઈ જાય છે, એમ બેઢ પ્રકારનો ભાવ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી. પ્રતીકથી ભિન્ન ઉપાસનાઓમાં અનિયમની રીતિ પ્રાપ્ત થાય છે. બેઢ પ્રકારની ઉપાસનામાં કાર્યપ્રણાની ઉપાસના કરનાર મુખ્ય કારણરૂપે છે. ખરેખર જે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે બ્રહ્મના

* પ્રતીક-જેઓ નામ આદિને ધ્યેયરૂપે અર્થાત્ પ્રધાનરૂપે માને છે તથા બ્રહ્મને ગોણરૂપે માને છે. આવાને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પણ વિદ્યુત્ લોક પર્વત જ જઈ શકે છે.

ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે, એ યોગ્ય છે જેમકે કહ્યું છે કે “ત યથા યથોપાસતે તદેવ ભવતિ જેની જે પ્રકારે ઉપાસના કરે છે, તેઓ તેરૂંપે થાય છે” આ રીતની શ્રુતિ છે. પ્રતીકની ઉપાસનામાં કાર્ય-સ્વરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના નથી. આ ઉપાસનામાં પ્રતીક અર્થોત્તનામની પ્રાધાન્યતા છે.

શિષ્ય-જે બ્રહ્મની ઉપાસના નથી કરતો, તે પણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે, આ રીતની શ્રુતિ છે જેમકે, પ'આગ્નિ વિદ્યામાં કહ્યું છે કે, “સ એનાન્ બ્રહ્મ ગમયતિ (છાં૦૪,૧૫,૫) તે તે ઉપાસકોને બ્રહ્મ પ્રતિ પહોચાડે છે.

શુરુ-ત્યાં આ રીતનો પ્રત્યક્ષવાદ જોવામાં આવે છે, ત્યાં બંને તે પ્રમાણે હોય. પણ ત્યાં પ્રત્યક્ષ વાદનો અભાવ છે, ત્યાં જેની જે ઉપાસના કરે છે, તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે, આ રીતે કાર્યબ્રહ્મના ન્યાયવડે કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસનાવાળાને જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ બીજાને નહિ, એમ સમજવું (૧૫)

શિષ્ય-પ્રતીકોપાસનાવાળાને શા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ?

શુરુ:-જે નામ રૂપાદિ પ્રતીકની ઉપાસના કરનાર છે, તેને અનેક પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શ્રુતિ જણાવે છે. આ જ હેતુથી ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૬મું.

પ્રતિકોપાસનાતું ફળ.

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

સત્ત્વાર્થ:-પ્રતીકોપાસનાવાળાને વિશેષ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ શ્રુતિ જણાવે છે. (૧૬)

ટીકા-શુરુ-નામાદિ પ્રતીક ઉપાસનાવાળાને પૂર્વ પૂર્વ ફળના કરતાં ઉત્તરે તર વિશેષ ફળની પ્રાપ્તિ શ્રુતિમાં જણાવી છે. જેમકે, “વાવગ્વામ્નો ગત તજાસ્ય યથાકા મચારો ભવતિ (છાં૦ ૭,૧,૫) નામની બ્રહ્મ રૂંપે જે ઉપાસના કરે છે, તેને નામનો જેટલો વિષય છે તેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.” “વાગ્વાન નામ્નો મૂયસી (૭,૨,૧) નામ કરતાં વાકુ શ્રેષ્ઠ છે.” “વાવદ્વાચો ગત તજાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ (છાં૦ ૭,૨,૨) તેને વાણીનો જેટલો વિષય છે તેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. “મનોવાય વાચો મૂય (છાં૦ ૭,૩,૧) મન વાણી કરતાં અધિક છે” પ્રતીકને અધીન હોવાથી આ પ્રમાણે ઉપાસનાના ફળ વિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે બ્રહ્મને અધીન હોય તો બ્રહ્મ સામાન્યરૂંપે થવાથી કેવી રીતે ફળવિશેષ થવું જોઈએ. માટે પ્રતીકની ઉપાસનાવાળાઓને બીજી ઉપાસનાના જેટલું ફળ મળતું નથી. (૧૬)

इति श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतो शारीरकमीमांसाभाष्ये चंद्रशंकरात्मजछोटा-
लालशर्मणा कृतगुजरंगिरानुगदे चतुर्थाध्यायस्य तृतीय. पाद. ॥३॥

ગુપ્તઅધ્યાય—ચતુર્થપાઠ.

ભૂમિકા.

બ્રહ્મલોક સ્થિતિનિરૂપણ.

શિષ્ય:—જેને પરબ્રહ્મનો, સાક્ષાત્કાર થયો છે, તે બ્રહ્મલોકમાં સ્વસ્વરૂપે શું રહે છે અથવા જેમ કોઈ અતિથિ રહે તેમ રહે છે ?

શુરુ—બ્રહ્મલોકમાં આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી તે સ્વસ્વરૂપે કરી રહે છે. આ જ હેતુથી ૧ લા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:—

અધિકરણ ૧ લું—સૂત્ર ૧ લું.
આત્માનો સ્વાત્મસ્વરૂપે આવિર્ભાવ.

સંપ્રધાવિર્માવઃ સ્વેન શબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—સ્વપ્રકાશ આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી આત્મ માત્રે કરી વિદ્યાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. કારણ શ્રુતિમાં સ્વશબ્દ વાપરવાથી તે જ પ્રમાણે થાય છે. (૧)

ટીકા—શિષ્ય:—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “एवमेवैव संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय पर ज्योतिरुपसपद्य स्वेन ह्येणामिनिष्पद्यते (છાંડ, ૧૨, ૩) પરમજ્યોતિની પ્રાપ્તિવડે પોતાના શરીરમાંથી નિકળતો પુરૂષ વાયુ આદિની માફક પોતાના મૂળ રૂપને ધારણ કરે છે.” હવે આ રથળે મને સંશય થાય છે. જેમ દેવલોક આદિ ઉપલોગનાં સ્થાનો છે, તે પ્રમાણે કોઈ વિશિષ્ટ અતિથિરૂપે કરી રહે છે અથવા તો આત્મમાત્રવડે રહે છે ? આ બેમાંથી ખરું શું ? મારું માનવું

તો એમ છે કે, જેમ આ હોય છે, તેમ બ્રહ્મલોકમાં કે સ્વરૂપે કરી રહેવો જોઈએ. કારણ મોક્ષ છે, તે પણ, એક પ્રકારના ફળરૂપે છે. મૂળ શ્રુતિમાં અમિનિષ્પયતે ધાતુ ઉત્પત્તિવાચક છે. જે સ્વરૂપ માત્રે કરી હોય તો પૂર્વ અવસ્થામાં પણ સ્વરૂપનો નાશ નહિ હોવાથી ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવો જોઈએ. માટે કોઈપણ વિશેષ પ્રકારે પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુરુ:—આ બાબત હું કહું, તે સાંભળ. કેવળ આત્માવડે આવિર્ભાવ થાય છે, પણ કોઈ અન્ય ધર્મવડે નહિ.

શિષ્ય:—એમ કેવી રીતે બને ?

શુરુ:—મૂળમાં સ્વશબ્દ હોવાથી સ્વ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે તેમ ન હોય તો સ્વશબ્દ વિશેષણ યોગ્ય થાય નહિ.

શિષ્ય:—આત્મીયના અભિપ્રાયવાળો સ્વશબ્દ હોવો જોઈએ.

શુરુ—ના, તેમ નથી. કારણ કે આત્મા અનિર્વચનીયરૂપે છે. જે તેની આત્મીય પ્રાપ્તિ કોઈએક પ્રકારના રૂપથી યુક્ત હોય તો સ્વેન એવું જે વિશેષણ છે, તે મિથ્યા થવું જોઈએ. પણ આત્મરૂપે કંઈ વાથી અર્થવાળું થયે. કવળ આત્મારૂપે પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ કોઈ આગતુક અપ-રૂપવડે પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૧)

શિષ્ય-સ્વરૂપના લયનો અભાવ એક સરખો હોવાથી પૂર્વની અવસ્થા તથા આ અવસ્થામાં શો ભેદ છે ?

ગુરુ-જે પ્રહસાવાને પામેલ છે, તે સંસારના સર્વ અનર્થસમૂહથી મુક્ત થઈ રહે છે. કારણ આ પ્રમાણેનું શ્રુતિમા બ્યાખ્યાન છે. આથી જ ૨ જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૨ હતું

પૂર્વોત્તર અવસ્થામાં ભેદ.

મુક્ત પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥૨॥

સૂત્રાર્થ:-શ્રુતિવડે આત્માને જોળખવાથી એમ કહેવાય છે કે, તે સંસારના સર્વ અનર્થસમૂહથી મુક્ત થઈ રહે છે. (૨)

ટીકા:-ગુરુ:-પ્રહસાવાને પામ્યો છે, એમ જેના સંબંધમાં કહેવાય છે, તે સર્વ બંધનથી મુક્ત હોય છે તથા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે કરી તે રહે છે. વળી પૂર્વ અવસ્થામાં જાણે તે અંધરૂપે હોય, જાણે રહ-તો હોય, જાણે વિનાશમાલીન થયો હોય, આમ ત્રણ અવસ્થાવડે દૂષિત આત્માવાળો હોય છે. આ રીતની વિશેષતા છે.

શિષ્ય-આ હવે મુક્ત થયેલો છે, તે કેવી રીતે જણાય છે ?

ગુરુ-આત્માને જોળખવાથી તેમ થાય છે. જેમકે, “एतं त्वेव ते मूयोऽनुव्याप्त्या स्मि (છાં ૮, ૬, ૩) હું તને ફરી આત્મા-વિશે બ્યાખ્યાન કરીશ” આ રીતે ત્રણ પ્રકારની અવસ્થાના દોષથી રહિત આત્મા નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે, એમ જાણી, “अक्षरं वाच सन्त न प्रियाप्रिये स्मृतः

(છાં ૮, ૧૨, ૧) શરીરથી રહિત આત્માને પ્રિય તથા અપ્રિય સ્પર્શ કરતાં નથી.”

આ રીતે આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો પછી “स्वेन क्लेष्णाभिनिष्पद्यते स उत्तमं पुण”

(છાં ૮, ૧૨, ૩) જે આત્મા સ્વસ્વરૂપે કરી રહે છે, તેજ ઉત્તમ પુરૂષ છે.” આ રીતે શ્રુતિ ઉપસંહાર કરે છે. તેજ પ્રમાણે આ-

ખ્યાયિકાના ક્રમમાં પણ “आत्माऽप्रहतपाप्मा

આત્મા પાપના દોષથી રહિત છે.” આ

રીતે મુક્ત આત્માના સંબંધી જ્ઞાન છે

વળી મોક્ષરૂપ રૂળ પ્રસિદ્ધ છે. આ મોક્ષ

બંધની નિવૃત્તિરૂપે છે, પણ આ મોક્ષ

અપૂર્વ એવી વૃદ્ધિની અપેક્ષાવાળો નથી.

જો કે નિષ્પત્તેનો અર્થ ઉત્પત્તિવાચક છે, છતાં પૂર્વની અવસ્થાને લઈને છે. જેમકે

રોગથી નિવૃત્તિ થવે અરોગપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તેમાં દોષ આવતો નથી. (૨)

શિષ્ય-આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ગુરુ-આત્મા જ્યોતિસ્વરૂપે છે. આ જ હેતુથી ૩ જ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૧ હું-સૂત્ર ૩ હતું.

આત્માનું સ્વરૂપ.

આત્મા પ્રકરણાત્ ॥૩॥

સૂત્રાર્થ:-આત્મા જ્યોતિસ્વરૂપે છે શ્રુતિમાં એ રીતે કહેલું છે. (૩)

ટીકા-શિષ્ય-વળી આ મનુષ્ય મુક્ત થયો છે, એમ કેવી રીતે કહેવાય ? કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “पर ज्योतिरपवय (છાં ૮, ૧૨, ૩) પરજ્યોતિ પ્રાપ્ત કરી”

આ રીતે કાર્યના વિષયરૂપે મુક્તનું નિરૂપણ કરે છે. કારણ કે જ્યોતિ શબ્દની

સ્વસ્વરૂપે થાય છે.” આ રીતે મુક્તના સ્વરૂપનું સૂચન કરનારાં વાક્યોમાંથી એમ જણાય છે કે, આત્મા અવિલાગરૂપે રહે છે. આના દૃષ્ટાંત તરીકે નદી તથા સમુદ્ર છે. ભેદનો નિર્દેશ પણ અભેદસ્વરૂપનું સૂચન કરે છે. જેમકે “સ ભગવઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ સ્વે મહિમ્નિ (છાં ૭, ૨૪, ૧) હે ભગવન! આત્મા શાને વિશે સ્થિતિ કરે છે? તે પોતાના મહિમાવિશે રહે છે.” વળી કહ્યું છે કે “આત્મતિરાત્મક્રીડઃ (છાં ૭, ૨૫, ૨) જેનું રમણુ આત્મા છે તથા જેની ક્રીડા આત્મામાં છે.” આ રીતે શ્રુતિમાં નિરૂપણ છે. (૪)

શિષ્ય:-શું આ મુક્ત સર્વવત્તાદિ ધર્મથી મુક્ત છે કે કેવળ ચિન્માત્રસ્વરૂપે કરી રહે છે?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં જે આત્મા સંબંધી સૂચન આદિ આપેલાં છે, તેથી એમ જણાય છે કે, તે આત્મા બ્રહ્મની સાથે અવિભોવ પામે છે. આ રીતનો જૈમિનિનો મત છે. આ રીતે ૫ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણં ૩ જ્ઞ-સૂત્ર ૫ મું.

જૈમિનિનો મત.

બ્રાહ્મેણ જૈમિનિરૂપન્યાસાદિમ્યઃ ॥૫॥

સૂત્ર થ્ય:-શ્રુતિમાં જે કહેલું છે, તેથી એમ જણાય છે કે, આત્મા બ્રહ્મરૂપે કરી અવિભોવ પામે છે. આ રીતનો જૈમિનિ નામના આચાર્યનો મત છે. (૫)

ટીકા:-ગુરુ:-“સ્તેન રૂપેણ (છાં ૮, ૩, ૪) સ્વસ્વરૂપે-પ્રાપ્ત થાય છે.” આ રીતે આત્મસ્વરૂપે કરી અવિભોવ પામે છે. પણ અતિધિરૂપ અપરરૂપે કરી નહિ,

એમ સિદ્ધ થયું છે. હવે આ સંબંધી વિશેષ જણવાની ઇચ્છાથી કહેવામાં આવે છે કે, આ મુક્તનું રૂપ બ્રહ્મરૂપે થાય છે હવે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પાપ આદિ દોષર્થ રહિત, સત્ય સંકલ્પવાળું, સર્વજ્ઞરૂપે તથા સર્વેશ્વરરૂપે છે. આ સ્વરૂપને મુક્ત પામે છે, એમ જૈમિનિનામના આચાર્ય માને છે.

શિષ્ય:-આમ કેવી રીતે માની શકાય?

ગુરુ:-શ્રુતિમાં આત્મા સંબંધી જે સમન્તવવામાં આવ્યું છે, તેથી તે પ્રમાણે કહેવાય છે. જેમકે, “ય આત્માપ્પદ્મતપામ્ (છાં ૮, ૭, ૧) સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ (છાં ૮, ૭, ૧) આત્મા પાપ આદિ દોષથી રહિત છે. આ આત્મા સત્ય કામનાવાળો તથા સત્ય સંકલ્પરૂપે છે.” આ રીતે આત્માના સંબંધમાં કહેવાથી આત્મા તેવા સ્વરૂપે છે. વળી “સ તત્ર પર્વંતિ જક્ષન્ક્રીડન્તમમાણઃ (છાં ૮, ૧૨, ૩) આ જીવ આત્મામાં ગમન કરે છે. કેટલીકવાર ભક્ષણ કરે છે, કેટલીકવાર ક્રીડા કરે છે, તથા કેટલીકવાર રમણુ કરે છે.” આ રીતે શ્રુતિ આત્માના ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરે છે. “તસ્ય સર્વંબુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ (છાં ૭, ૨૫, ૨) સર્વ લોકોને વિશે તે જેની સ્પૃહા કરે છે, તે મેળવવા શક્તિમાન થાય છે.” “સર્વંતઃ સર્વેશ્વરઃ આત્મા સર્વજ્ઞરૂપે તથા સર્વેશ્વરરૂપે છે.” આ રીતના ઉપદેશથી મુક્ત તેવા પ્રકારનો થવો જોઈએ. (૫)

શિષ્ય:-બીજા દોષ અધિનો જે મત હોય, તે કહો.

ગુરુ:-ઔડુલોમિ નામના આચાર્યનો મત એ છે કે, મુક્ત ચિત્સ્વરૂપે થાય છે. કારણ કે આત્માનું ચિત્સ્વરૂપ છે આ જ ઉત્પત્તિ દ્વારા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૩ બુ-સૂત્ર ૬ કું.

ઔદુલોમિનો મત.

ચિત્તિ તન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌકુ-
લોમિ ॥૬॥

સૂત્રાર્થ:-આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યરૂપે હોવાથી મુક્ત ચૈતન્ય સ્વરૂપને પામે છે, એમ ઔદુલોમિ આચાર્યનો મત છે (૬)

ટીકા-શુરુ:-લો કે લેહને લઈ પાપાદિ દોષથી રહિત પૃષ્ઠાના ધર્મો આત્માના સંબંધમાં કહેવાય છે, છતાં આ ધર્મો શબ્દના વિકટપથી ઉત્પન્ન થાય છે. આથી એમ જણાય છે કે, આત્મામાં પાપાદિની નિવૃત્તિ છે. આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્યરૂપે છે. આ રીતે ચૈતન્ય સ્વરૂપે કરી અવિ-સોવ યોગ્ય છે. વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, " एवं वा अरेऽयमामानन्तरोऽग्राह्य कृत्स्नः प्रग-
नघन एव (બૃ૦૪,૫,૧૩) તે જ રીતે અરે! આ મહાન્ આત્મા અંતરપણાથી રહિત, બાહ્યથી રહિત, કૃત્સ્નરૂપે તથા પ્રગ્નનઘન-રૂપે છે." આ રીતની શ્રુતિ બરોબર લાગુ પડશે. લો કે સત્યકામત્વઆદિ વસ્તુ સ્વ-રૂપે કરી ધર્મોરૂપે કહેવાય છે, છતાં ઉપાધિ-સંબંધને અપીન હોવાથી આ ધર્મોને ચૈતન્ય સ્વરૂપનો સંબંધ નથી. તત્ત્વ કામના જેને હોય, તે સત્યકામ કહેવાય. આથી તે ધર્મોરૂપે છે. પ્રહ્લનેવિશે અનેક આકારનો પ્રતિષેધ છે. નીચેના સૂત્રવડે પ્રહ્લના અનેક આકારનું પ્રતિષેધપણું છે. જેમકે, ન સ્થાનતોઽપિ પરત્વોગતિશ્ચિ (બ્ર૦ સં૦૩,૨,૧૧). આથી જ ભણપુઆદિનું જે સ્થાન છે, તે આત્મકીકાનું જેમ નિરૂપણ છે, તેમ સ્તુતિને અર્થે છે: આત્મામાં રતિ,

કીકા તથા મૈથુનનું સુખ્યરૂપે વર્ણન કરવું શક્ય નથી. કારણ આ મર્વ ધર્મો દ્વૈતભાવના વિષયરૂપે છે. માટે ઔદુ-લોમિ આચાર્યનું માનવું એ છે કે, અશેષ પ્રપંચથી રહિત પ્રસન્ન સ્વરૂપે તેમજ અનિર્વચનીય બોધસ્વરૂપે મુક્તની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ ઔદુલોમિ નામના આચાર્ય માને છે. (૬)

શિષ્ય-ખીન કોઇનો જે મત હોય, તે કહેશો?

શુરુ:-બાદરાયણ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, પ્રથમ પ્રહ્લનું સ્વરૂપ વ્યવહારને લીધે ઐશ્વર્યોદિ ધમવાળું હોય છે. આથી પ્રહ્લના સ્વરૂપની માથે કોઇ રીતનો વિરોધ નથી. આ જ હેતુથી ૭મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૪ શુ-સૂત્ર ૭ મું.

બાદરાયણનો મત.

एवमप्युपन्यासात्पूर्वनावादविरोधं
बादरायणः ॥ ७ ॥

સૂત્રાર્થ:-લો કે મુક્ત સ્વસ્વરૂપે થાય છે, છતાં શ્રુતિમાં જે ધર્મોદિનું નિરૂપણ છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે વ્યવહારને લઈ આ નિરૂપણ છે, એમ બાદરાયણ નામના આચાર્ય માને છે (૭)

ટીકા-શુરુ:-આમ છતાં અર્થાત્ પાર-માર્થિક ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપે કરી મુક્ત પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં વ્યવહારની અપે-ક્ષાને લઈ પૂર્વના પ્રહ્લનું જ્ઞાન સ્થવાતા ધર્મોવડે થાય છે. માટે પ્રહ્લના ઐશ્વર્ય સ્વરૂપનું જે નિરૂપણ છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી (૭)

શિષ્ય:-વિદ્વાનને વિભૂતિ શું પ્રાપ્ત થાય છે ?

શુર:-સંકલ્પથી વિદ્વાનને વિભૂતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ હેતુથી હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૮ મું

વિદ્વાનની સંકલ્પસિદ્ધિ.

સંકલ્પાદેવ તુ તત્ત્વજ્ઞે: ॥ ૮ ॥

સત્રાર્થ:-વિદ્વાન કેવળ સંકલ્પમાત્ર કરે છે, એટલે તેને પિત્રાદિ વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતની શ્રુતિ છે. (૮)

ટીકા:-શિષ્ય:-હાઈ વિદ્યામાં શ્રુતિ વિશે કહ્યું છે કે, “સ યદિ પિતૃલોકવામો મન્વતિ સવલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ (છાં ૮, ૨, ૧) જે જ્ઞાની પિતૃલોકની ધરણ કરે છે તો તે સંકલ્પથી તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.” હવે આ સ્થળે મને શંકા થાય છે કે, કેવળ સંકલ્પ જ પિત્રાદિની પ્રાપ્તિમાં હેતુરૂપે છે કે અન્ય કોઈ નિમિત્તને લઈ સંકલ્પ હેતુરૂપે થાય છે ? જો કે મૂળ શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, કેવળ સંકલ્પથી પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ. જેમ લોકમાં આપણે તેમ જ અન્યનો સંકલ્પ થવા છતાં, ગમનાદિ હેતુ હોય છે તો પિત્રાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ સુકતને પણ હોવું જોઈએ. આ રીતે જે વસ્તુ વિપરીત જોવામાં આવે, તે કલ્પનામાં કદી આવી શકે નહિ. જેમ રાજાના સંકલ્પિત વિષયની સિદ્ધિ કરવા માટે કોઈ અન્ય સાધન સુલભ સામગ્રીરૂપે

હોય છે તથા તે કારણથી રાજાનો સંકલ્પ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે આ સુકતનો સંકલ્પ છે સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્ર દિવ્યો મનોરથના આલિંગીવની માફક ચંચળ છે. આથી પુષ્કળ ભોગ આપવા તેઓ શક્તિમાન થતા નથી.

શુર:-આ બાળતમાં હું કહ્યું, તે સાંભળ. કેવળ સંકલ્પથી જ પિતૃ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને ?

શુર:-આ રીતની શ્રુતિ છે. જેમકે “સવલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ (છાં ૮, ૨, ૧) સંકલ્પથી જ આને પિતરો આત્મ મંળધી થાય છે.” આ શ્રુતિને અન્ય નિમિત્તની જો અપેક્ષા હોય તો બાધ આવે. જો સંકલ્પને અનુસરી થતું હોય તો કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ, પણ આ સ્થળે તો લિપ્ત પ્રયત્નથી સંપાદન કરવા ચોખ્ખ કોઈ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા હોતી નથી. કારણ કે પ્રાપ્તિ થવા પહેલાં જ સંકલ્પ મિથ્યા રૂપે થવાનો પ્રસંગ આવે છે. વળી શ્રુતિના અર્થના નિશ્ચયમાં લોકમાં જે સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે, તે રીતનો ક્રમ હોતો નથી સંકલ્પના બળથી સુકતોને જે પ્રયોજન હોય છે, તે સ્થિરપણાની પ્રાપ્તિ છે. માટે સુકતનો સંકલ્પ પ્રાકૃતનો જે સંકલ્પ છે, તેથી વિલક્ષણ છે. (૮)

શિષ્ય:-સંકલ્પ માત્રથી ભોગસિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે ?

શુર:-ઈશ્વરધર્મ જ આત્મસાક્ષાત્કારવાળામાં હોય છે. આથી તેનો સંકલ્પ થતો નથી. આ જ હેતુથી હમા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૪ થું—સૂત્ર ૯ મું.

વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવિનાશી.

ગત યદ્વાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આથી અર્થાત્ વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવિનાશી છે. તેથી વિદ્વાનનો કોઈ અધિપતિ નથી. (૯)

ટીકાઃ—શુરુઃ—આથી જ અર્થાત્ વિદ્વાનનો સંકલ્પ અવધ્ય હોવાથી વિદ્વાન કોઈપણ રીતના અધિપતિથી રહિત હોય છે. કોઈ પ્રાકૃત મનુષ્ય પણ જે સંકલ્પ કરે છે, તેને પ્રેતાને ગતિ હોવા છતાં તે એમ સંકલ્પ નથી કરતો કે, મને અન્ય સ્વામી હોય. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “અયં યદ્વાત્માનમનુરિદ્વ વ્રજન્યેતાથ સત્વાન્કામાસ્તેમ સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ (છાં ૮, ૧, ૬) જે આત્માને તથા તેના સત્વ સંકલ્પને જાણી દેહ છોડે છે તે સર્વ લોકવિશે સ્વતંત્ર થાય છે.” (૯)

શિષ્યઃ—વિદ્વાનને શરીરનો અભાવ હોય તો પછી મનનો અભાવ થવાથી સંકલ્પનો પણ અભાવ હોવો જોઈએ.

શુરુઃ—આ જ હેતુથી શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મર નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, વિદ્વાનને શરીરનો અભાવ છે. આ જ કારણથી ૧૦ મા મુત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૦ મું.

મુક્તને શરીરનો અભાવ.

અમાવં વાદરિરાહ છોવન્ ॥૧૦॥

સૂત્રાર્થઃ—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, વિદ્વાનને શરીરનો અભાવ છે. આથી બ્રહ્મર નામના

આચાર્ય મુક્તને શરીરનો અભાવ માને છે. (૧૦)

ટીકાઃ—શિષ્યઃ—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સંકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિઙ્ગન્તિ (છાં ૮, ૨, ૧) જે ક્ષણે વિદ્વાન સંકલ્પ કરે છે, તે જ ક્ષણે તેના પિતરો તેની પાસે આવે છે.” આ રીતની શ્રુતિ છે. હવે સંકલ્પનું સાધન મન છે. જેણે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવા મુક્તને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો છે કે નથી, તે જોવાનું છે.

શુરુઃ—આ બાબતમાં બ્રહ્મર નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, મહિમાવાળા વિદ્વાનને શરીર તથા ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોય છે.

શિષ્યઃ—તે કેવી રીતે બને ?

શુરુઃ—આ રીતે શ્રુતિ નિવેદન કરે છે. જેમકે, “મનસૈવાન વામાનપદ્યનમતે (છાં ૮, ૧૨, ૫), ય એતે વ્રજલોકે (૮, ૧૩, ૧) મનરૂપી દૈવી ચક્ષુથી આત્મા સર્વ વસ્તુનો ઉપલોગ લે છે. બ્રહ્મલોકમાં જે આ સંકલ્પ માત્રો છે.” જે મન તથા શરીરવડે મુક્ત વિહાર કરતો હોય તો મનસા એવું શ્રુતિમાં વિશેષણ આપત નહિ માટે મોક્ષમાં શરીર તથા ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે. (૧૦)

શિષ્યઃ—બીજા આચાર્યનો શો મત છે તે જણાવશો ?

શુરુઃ—જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, શ્રુતિમાં વિકલ્પ હોવાથી મુક્તને શરીરનું અસ્તિત્વ છે. આ જ હેતુથી ૧૧ મા મુત્રમાં કહ્યું છે કેઃ—

શિષ્ય-વિદ્વાનને વિભૂતિ શું પ્રાપ્ત થાય છે ?

ગુરુ-સંકલ્પથી વિદ્વાનને વિભૂતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ હેતુથી ૮મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ ૪ થું-સૂત્ર ૮ મું

વિદ્વાનની સંકલ્પસિદ્ધિ.

સંકલ્પાદેવ તુ તત્ત્વજ્ઞે ॥ ૮ ॥

સત્રાર્થ:-વિદ્વાન કેવળ સંકલ્પમાત્ર કરે છે, એટલે તેને પિત્રાદિ વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતની શ્રુતિ છે. (૮)

ટીકા-શિષ્ય-હાર્દ વિદ્યામાં શ્રુતિ વિશે કહ્યું છે કે, “સ યદિ પિતૃલોકનામો ભવતિ સત્ત્વાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ (છાં ૮, ૨, ૧) જે જ્ઞાની પિતૃલોકની ધરણ કરે છે તો તે સંકલ્પથી તે મહિમા સાથે પ્રાપ્ત થાય છે.” હવે આ સ્થળે મને શંકા થાય છે કે, કેવળ સંકલ્પ જ પિત્રાદિની પ્રાપ્તિમાં હેતુરૂપે છે કે અન્ય કોઈ નિમિત્તને લઈ સંકલ્પ હેતુરૂપે થાય છે ? જે કે મૂળ શ્રુતિમાં એમ કહ્યું છે કે, કેવળ સંકલ્પથી પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ. જેમ લોકમાં આપણો તેમ જ અન્યનો સંકલ્પ થવા છતાં, ગમનાદિ હેતુ હોય છે તો પિત્રાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ મુક્તને પણ હોવું જોઈએ. આ રીતે જે વસ્તુ વિપરીત લેવામાં આવે, તે કલ્પનામાં કરી આવી શકે નહિ જેમ રાતના સંકલ્પિત વિષયની સિદ્ધિ કરવા માટે કોઈ અન્ય સાધન સુલભ સામગ્રીરૂપે

હોય છે તથા તે કારણથી રાતનો સંકલ્પ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે આ મુક્તનો સંકલ્પ છે. સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા પિત્ર દિવ્યો મનોરથના આલિંગ્યની માફક અંચળ છે આથી પુષ્કળ ભોગ આપવા તેઓ શક્તિમાન થતા નથી.

ગુરુ-આ બાળતમાં હું કહું, તે સાંભળ. કેવળ સંકલ્પથી જ પિતૃ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે

શિષ્ય-તે કેવી રીતે બને ?

ગુરુ-આ રીતની શ્રુતિ છે. જેમકે “સત્ત્વાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠન્તિ (છાં ૮, ૨, ૧) સંકલ્પથી જ આને પિતરો આત્મસંબંધી થાય છે.” આ શ્રુતિને અન્ય નિમિત્તની જે અપેક્ષા હોય તો બાધ આવે. જે સંકલ્પને અતુલસરી થતું હોય તો કોઈ નિમિત્ત હોવું જોઈએ, પણ આ સ્થળે તો સિત્ત પ્રયત્નથી સંપાદન કરવા યોગ્ય કોઈ અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા હોતી નથી. કારણ કે પ્રાપ્તિ થવા પહેલાં જ સંકલ્પ મિથ્યા-રૂપે થવાનો પ્રસંગ આવે છે. વળી શ્રુતિના અર્થના નિશ્ચયમાં લોકમાં જે સામાન્ય રીતે લેવામાં આવે છે, તે રીતનો ક્રમ હોતો નથી સંકલ્પના બાળથી મુક્તોને જે પ્રયોગન હોય છે, તે સ્થિરપણાની પ્રાપ્તિ છે. માટે મુક્તનો સંકલ્પ પ્રાકૃતનો જે સંકલ્પ છે, તેથી વિલક્ષણ છે. (૮)

શિષ્ય-સંકલ્પ માત્રથી ભોગસિદ્ધિ કેવી રીતે થાય છે ?

ગુરુ-ધર્મરક્ષર્થ જ આત્મસાક્ષાત્કારવાળામાં હોય છે. આથી તેનો સંકલ્પ થતો નથી. આ જ હેતુથી ૯મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે;—

અધિકરણ પ મુ-સૂત્ર ૧૪ મું.

મુક્તનો જયતપેઠે ભોગ.

માવે જાગ્રદ્વ ॥ ૧૪ ॥

સત્ત્વાર્થ:-શરીર હોય ત્યારે પિતૃ આ-
કામે જેમ જયતાવસ્થામાં વિદ્યમાન
તેમ મુક્તને પણ છે. (૧૪)

દીકા:-શુરુ:-જ્યારે શરીરનું અસ્તિત્વ
પ ત્યારે જયતાવસ્થામાં જેમ પિતૃાદિ
માં વિદ્યમાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે
તને પણ થાય છે. (૧૪)

શિષ્ય:-આત્મરહિત શરીર શું લોક-
માં યત્રની માફક મુક્તથી સર્જાય
અથવા આપણા શરીરોની માફક
ત્મસહિત શરીરો સર્જાય છે?

શુરુ:-મુક્તનો પ્રવેશ દીપકની માફક
કરણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન
છે. આથી જ ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું
કે:-

અધિકરણ ૬ કું-સૂત્ર ૧૫ મું.

મુક્તની સ્થિતિ પ્રદીપ સરખી.

તેપદાવેશસ્ત્યાદિ દર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

સત્ત્વાર્થ:-મુક્તનો દેહોમાં પ્રવેશ દીપ-
ક-માફક છે. શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિ-
પાદન કરે છે.

દીકા:-શિષ્ય:-“માવં જંમિનિવિકલ્પાય-
ત્ (ખં ૭૦ ૪, ૪, ૧૧) આ સત્રમાં એમ
છે કે, મુક્ત શરીરચુકત છે. આમાં
ધા આદિ અનેક શરીરની ઉત્પત્તિમાં
જડાનો યત્રની માફક આત્માથી રહિત
શરીર મુક્તથી શું સર્જાય છે અથવા તે

શું આપણા શરીરોની માફક આત્માચુકત
શરીરો સર્જાય છે? માટે માનવું તો એમ
છે કે, આત્મા તથા મનનો ભેદ નહિ
હોવાથી એક શરીર સાથે તેનો યોગ
હોય છે. આથી તે નિગતમક અન્ય શરીરો
ઉત્પન્ન કરે છે.

શુરુ:-શુરુની પ્રવેશ પ્રદીપની માફક
છે. જેમ એક પ્રદીપ અનેક પ્રદીપને
વિકાર શક્તિનો યોગથી ઉત્પન્ન કરે છે,
તે જ પ્રમાણે વિદ્વાન એક છતાં ઔશ્વર્યના
યોગથી અનેક ભાવને પ્રાપ્ત કરી, અનેક
શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે જને?

શુરુ:-શાસ્ત્ર એકના અનેક ભાવરૂપે
નિરૂપણ કરે છે. જેમકે, “ત ણ્વા મનસિ
ત્રિધા ભવતિ વચ્ચા સત્ત્વા નયધા (જાનૉ, ૨૬, ૨)
આ એકધા, ત્રિધા, પંચધા, સપ્તધા
તથા નવધારૂપે થાય છે. આકાંક્ષાના યત્રની
ઉપમા સ્વીકારવાથી અથવા અન્ય જીવમાં
પ્રવેશ કરવાથી તે પ્રમાણે સંભવતું નથી.
તે જ પ્રમાણે નિરાતમક શરીરોમાં પ્રવૃ-
ત્તિનો અંભવ નથી.

શિષ્ય:-આત્મા તથા મનના ભેદનો
અભાવ હોવાથી અનેક શરીરના યોગનો
અસંભવ છે.

શુરુ:-આ દોષ નથી. સાચ સંકલ્પવ-
એક મનને અનુસરતાં મનવાળાં અને
શરીરોને તે સરજી શકશે. આ રીતે અથ
શરીર સરજ્યા પછી, ઉપાધિના ભેદને
લઈ, આત્માના ભેદવડે અધિષ્ઠાતામાં
યોગશે. યોગશાસ્ત્રમાં યોગીઓને અનેક
શરીરના યોગની પ્રક્રિયા આ રીતે હોય
છે. (૧૫)

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૧ મું.

જૈમિનિનો મત.

માવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ:—શ્રુતિમાં વિકલ્પ હોવાથી જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, મુક્તને શરીરનું અસ્તિત્વ છે. (૧૧)

ટીકા:—શુરુ:—જૈમિનિ નામના આચાર્ય એમ માને છે કે, મનની માફક ઇન્દ્રિય મુક્ત શરીરનું અસ્તિત્વ પણ મુક્તને હોવું જોઈએ. કારણ કે, “સ એકથા મવતિ ત્રિથા મવતિ (છા. ૦૭, ૨૬, ૨) તે સ્વદિના પહેલાં એકરૂપે હોય છે, તે ત્રણરૂપે થાય છે.” આ રીતે અનેક પ્રકારના ભાવ-વિકલ્પો શ્રુતિ કહે છે. શરીર ભેદ વિના આ અનેક પ્રકાર થવા યોગ્ય નથી. જો કે નિર્ગુણ ભૂમા સંબંધી વિદ્યામાં અનેક પ્રકારના ભાવનો વિકલ્પ કહેવાયલો છે, છતાં સગુણ-અવસ્થામાં રહેલ જે અર્થ છે, તે ભૂમાવિદ્યાની સ્તુતિ માટે કહેવાયલું છે. આથી સગુણવિદ્યાના ક્ષણના અભાવવડે આ રિથિતિ છે. (૧૧)

શિષ્ય:—આમ જૂદા જૂદા મતથી મુખ્ય નિયમ શો?

શુરુ:—આ સર્વનો ઉપસંહાર ૧૨મા, ૧૩મા તથા ૧૪મા સત્રથી થાય છે. જેમકે:—

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૨ મું.

બાદરાયણનો મત.

દ્વાદશાદ્યદુમયવિવં વાદરાયણોક્ત: ॥૧૨॥

સૂત્રાર્થ:—જે પ્રકારનાં સૂચનવાળી શ્રુતિ હોવાથી બાદરાયણ: આચાર્ય એમ માને છે કે, મુક્ત દ્વાદશાદ સત્રની માફક ઉભય પ્રકારે છે. (૧૨)

ટીકા:—શુરુ:—બાદરાયણ નામના આચાર્ય આથી અર્થાત્ જે ઉપ પ્રકારના નિયમ વાળી શ્રુતિ હોવાથી જે ઉપ પ્રકારે હોય એમ માને છે. જ્યારે મુક્ત શરીરમુક્ત થવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે તે શરીર મુક્ત થાય છે તથા જ્યારે શરીરર્થ રહિતપણાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે શરીરથી રહિત થાય છે. કારણ કે તેને સંકલ્પ સત્ય છે તથા તેના સંકલ્પનું વિચિત્રપણું દ્વાદશાદ નામના સત્રર્થ માફક છે. જેમકે *દ્વાદશાદ સત્રરૂપે જે તેમ જ અહીંન પણ છે. આ રીતે ઉભય પ્રકારે નિરૂપણ શ્રુતિમાં હોવાથી આ રીતે બાણુવું જોઈએ. (૧૨)

અધિકરણ ૫ મું—સૂત્ર ૧૩ મું.

મુક્તનો સ્વપ્નપેકે ભોગ.

તત્ત્વમાયે સંધ્યવદુપપત્તે: ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—ઇન્દ્રિયમુક્ત શરીરના અભાવ સમયે સ્વપ્નની માફક ભોગ છે, આ રીતની પ્રાપ્તિ છે. (૧૩)

ટીકા:—શુરુ:—જ્યારે તનુનો અર્થોત ઇન્દ્રિયમુક્ત શરીરનો અભાવ હોય છે ત્યારે જેવી રીતે સ્વપ્નની રિથિતિમાં શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા વિષયો હોતા નથી, છતાં પિતૃ આદિ કાર્યો જેવામાં આવે છે, તેમ મોક્ષના સંબંધમાં છે. આ રીતે મુક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૩)

* દ્વાદશાદ:—દ્વાદશાદેન પ્રજાકામ યાજયેત આમાં વ્યક્તિની પ્રેરણા છે તથા કર્તા જન્માય છે, માટે તે અહીંનરૂપે કહેવાય છે. વળી ધણ યજ્ઞમાન હોવાથી તેમ જ આસન તથા ઉપા યનને લીધે દ્વાદશાદ સત્રરૂપે પણ છે. એમ અહીં તથા સત્ર જે ઉપ પ્રકારે દ્વાદશાદ કહેવાય છે. અહીં સત્રની સમાપ્તિ ત્રીયથી ૪૯ દિવસની અંદર થાય છે.

અધિકરણ ૫ મું-સૂત્ર ૧૪ મું.

મુક્તનો જાતપેટે ભોગ.

માથે જાગ્રદ્વત્ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રાર્થ:-શરીર હોય ત્યારે પિતૃ આનાં કામો જેમ જાગ્રતાવસ્થામાં વિદ્યમાન, તેમ મુક્તને પણ છે. (૧૪)

ટીકા:-શુરુ-ત્યારે શરીરનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે જાગ્રતાવસ્થામાં જેમ પિતૃદિ ભો વિદ્યમાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે મુક્તને પણ થાય છે. (૧૪)

શિષ્ય:-આત્મરહિત શરીરે શું લાક ના યંત્રની માફક મુક્તથી સર્વથ અથવા આપણા શરીરોની માફક આત્મરહિત શરીરે સર્વથ છે?

શુરુ:-મુક્તનો પ્રવેશ દીપકની માફક કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન છે. આથી જ ૧૫મા સૂત્રમાં કહ્યું છે:-

અધિકરણ ૬ મું-સૂત્ર ૧૫ મું.

મુક્તની સ્થિતિ પ્રતિપાદન સરખી.

દીપવદાવેશસ્તથાદિ દર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થ:-મુક્તનો દેહોમાં પ્રવેશ દીપની માફક છે. શ્રુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે

ટીકા:-શિષ્ય:-“માવ જમિતિર્વિકામ ત્વ (પાં ૫૦ ૪,૪,૧૧) આ સૂત્રમાં એમ કું છે કે, મુક્ત શરીરયુક્ત છે. આમાં આદિ અનેક શરીરની ઉત્પત્તિમાં કયાના યંત્રની માફક આ-માથી રહિત શરીરે મુક્તથી શું સર્વથ છે અથવા તે

શુ આપણા શરીરોની માફક આત્માયુક્ત શરીરે સર્વથ છે? માફ માનવું તો એમ છે કે, આત્મા તથા મનનો ભેદ નહિ હોવાથી એક શરીર માથે તેનો યોગ હોય છે. આથી તે નિજાત્મક અન્ય શરીરે ઉત્પન્ન કરે છે

શુરુ-ગદગંગા પ્રવેશ પ્રતિપાદનની માફક છે. જેમ એક પ્રદીપ અનેક પ્રદીપને વિકાર શક્તિના યોગથી ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ પ્રમાણે વિદ્વાન એક છતાં અર્થના યોગથી અનેક ભાવને પ્રાપ્ત કરી, અનેક શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે.

શિષ્ય:-તે કેવી રીતે બને?

શુરુ:-શાસ્ત્ર એકના અનેક ભાવરૂપે નિરૂપણ કરે છે. જેમકે, “સ જ્ઞાયા મયતિ ત્રિયા ભવતિ પચ્ચા સત્ત્વા નવચા (બાં ૭,૨,૧,૨) આ એકધા, ત્રિધા, પંચધા, મત્તધા તથા નવધારૂપે થાય છે. આકાશના યંત્રની ઉપમા સ્વીકારવાથી અથવા અન્ય છપ્પમાં પ્રવેશ કરવાથી તે પ્રમાણે સંભવતું નથી તે જ પ્રમાણે નિરાતમક શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે.

શિષ્ય:-આત્મા તથા મનના ભેદનો અભાવ હોવાથી અનેક શરીરના યોગનો અભાવ છે.

શુરુ:-આ દોષ નથી. અન્ય સંકલ્પવ એક મનને અનુમરતા મનવાળાં અને શરીરોને તે મગ્ન શક્યે આ રીતે અથ શરીર સરખા પછી, ઉપાધિના ભેદને લઈ, આત્માના ભેદવડે અધિષ્ઠાતા યોગનો. યોગશાસ્ત્રમાં યોગીએ અનેક શરીરના યોગની પ્રક્રિયા આ રીતે હેય છે. (૧૫)

શિષ્ય:-સુકતત્ત્વ અનેક શરીરોમાં આવેશ આદિરૂપ ઐશ્વર્ય કેવી રીતે સ્વીકારાય છે? કેમકે, “તત્ત્વેન વ વિજ્ઞાનીયાત (બૃ૦ ૪, ૫, ૧૫) માટે શાવડે શુ બલે ?” “નતુ તદ્વિત્તીયમસ્તિ તત્ત્વોઽન્યદ્વિમત્તં ચદ્વિજ્ઞાતીયાત (બૃ૦ ૪, ૩, ૩૦) આ અવસ્થામાં દેતલ વ હોતો નથી. દ્રાહથી વિલકન કાઈ દિતીય હોતું નથી, કે જે તે બાણી શકે ” “તલ્લિલ્લ ઈકો દ્રષ્ટાદ્વિત્તો નવતિ (મ૦ ૪, ૧, ૩૦) મલિલના જેવો એક દ્રષ્ટા છે, જે આંદે રૂપે છે ” આ શ્રુતિઓ વિશેષ પ્રકારના વિજ્ઞાનનું નિવારણ કરે છે.

શુરુ-સુપુરિત તથા સુકિત આ બે માથી એકની અપેક્ષા, વિશેષ જ્ઞાનના અભાવવાળી શ્રુતિને હોય છે. આથી જ ૧૬મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-

અધિકરણ ૬ હું-સૂત્ર ૧૬ મું
વિશેષ-જ્ઞાનનો અભાવ ક્યારે ?
સ્વાવ્યયસપત્યોગ્યતરપેક્ષમારિષ્ઠત્તં
દિ ૥૧૬૥

સમાર્થ.-સુપુરિત તથા સુકિત આ બે અવસ્થામાંથી એક અવસ્થાની અપેક્ષા વિશેષ જ્ઞાનના અભાવવાળી શ્રુતિના સંબંધમાં છે કારણ કે શ્રુતિમાંના પ્રકરણબદે એ રીતે સ્પષ્ટ સમબલ છે (૧૬)

ટીકા-શુરુ-સ્વાવ્યયનો અર્થ સુપુરિત શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “સ્વમયીતો નવતિ ત સ્પેદેન સ્વપિતીત્યાચખને (છાં ૬, ૮, ૧) પોતાના મદ્રૂપ અર્થાત્ પરમાર્થ મત્ત્વ સ્વપ્નમાં હીન થાય છે, તેથી હોડા એમ કહે છે કે, તે સુપુરિતમાં છે ” જનિનો અર્થ કેવલ્ય મોક્ષ છે “વત્રી સન્ નદાપ્યેતિ

(બૃ૦ ૪, ૪, ૬) પ્રહારૂપે થઈ પ્રહારમાં હીન થાય છે.” આ બેમાંની એક અવસ્થાની અપેક્ષાને લઈ પ્રહારના સંબંધમાં વિશેષ સંજ્ઞાના અભાવનું નિરૂપણ છે. કેટલીક શ્રુતિ સુપુરિતની અપેક્ષાને લઈ કહે છે તથા કેટલીક દેવત્ય અવસ્થાની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરે છે

શિષ્ય-આ કેવી રીતે સમબલ છે ?

શુરુ-શ્રુતિમાં જ સુકતના અધિકારને લીધે આ રીતે કહેલું છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “ફતેશ્ચો મૂતેશ્ચ સમુધાય વાન્યેવાનુ વિનસ્યતિ ન પ્રેત્ય સજાઽસ્તીતિ (મ૦ ૨, ૪, ૧૨) વા ત્વસ્ય સર્વ માત્રેવામૃત (બૃ૦ ૨, ૪, ૧૪) યત્ર સુત્તો ન વચન કામ વામયતે ન કચન સ્વપ્ન પસ્યતિ (બૃ૦ ૪, ૩, ૧૬) આ ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેને વિશેષ પાછો વિનાશ થાય છે. જેનેવિશેષ આ સર્વ આત્મારૂપે છે, જેનેવિશેષ સૂતેલો કોઈ મનોરથની કામના કરતો નથી તથા જે સ્વપ્ન બોતો નથી. જે શ્રુતિમાં ઐશ્વર્ય વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સર્વ આદિની શાકક વિન્ન અવસ્થાને લઈને છે તથા તે નયણુવિદ્યાના પરિણામની અવસ્થારૂપે છે. માટે તેમાં કોઈ રીતનો દોષ નથી. (૧૬)

શિષ્ય-જેઓ સર્ગશુ પ્રહારની ઉપાસ નાથી મનની સાથે ઇશ્વરના સાહુબ્યને પામે છે, તેમનું ઐશ્વર્ય શુ નિરકુશ છે કે અંકુશવાળું છે ?

શુરુ-જગતની ઉત્પત્તિઆદિ વ્યાપાર શિવાય સુકતત્ત્વ ઐશ્વર્ય છે આથી સુકતનું ઐશ્વર્ય અંકુશવાળું છે જગતનો વ્યાપાર નો ઇશ્વરનો જ છે. આ જ હેતુથી ૧૭ મા સૂત્રમાં કહ્યું છે કે,-

અધિકરણ ૭ મું-સૂત્ર ૧૭ સું.

ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપાર ક્રોનો ?

જગદ્ધવાપારવર્ગ પ્રકરણાન્નિદિ-

ત્તવાચ્ય ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ-જગતની ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહાર ઈશ્વરને માધીન છે. આ રીતનું વિવેચન હોવાથી તેમ જ મુક્તને ઈશ્વરના સામીપ્યનો અભાવ હોવાથી, જગતના વ્યાપાર વિના મુક્તનું ઐશ્વર્ય છે અર્થાત્ મુક્તનું ઐશ્વર્ય અકુશલાળુ છે (૧૭)

ટીકા-ગિધ્ય-સશુભ્રુ પ્રહ્મની ઉપાસનાવડે મનસહિત જેઓ ઈશ્વરના સાયુજ્યને પામે છે, તેઓ કોઈપણ પ્રકારના અકુશથી રહિત ઐશ્વર્યને શુ પામે છે અથવા તે અકુશલાળા ઐશ્વર્યને પામે છે ? આ રીતનો મને સશય થાય છે આ એમાંથી કેવી રીતે થાય છે. મારું માનવું તે એમ છે કે, અકુશથી ગહિત તે ઐશ્વર્યને મુક્ત પામવો ભ્રેષ્ઠનો કારણ કે શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે કે, “આનોતિ સ્વાતન્ત્ર્યમ (તં ૧,૬,૨) સવ ઈન્દ્રિયા વર્તિમાનમ્ (તં ૧,૫,૩) તેવા સર્વે પુણ્યેષુ કામચાતો મર્ચતિ (છાં ૭, ૨૫, ૨) તે સ્વાતન્ત્ર્યને પામે છે સર્વે દેવો એ મુક્તને બળિ આપે છે તે સર્વ લોકમાં યથેચ્ચ વિચરવાવાળો થાય છે”

ચુરુ-હું કહું, તે સાલળ જગતના ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપારથી રહિત તે ઐશ્વર્યને પામે છે. જગતના ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપારનો ત્યાગ કરી અણિમાદિ અન્ય ઐશ્વર્ય મુક્તોને પ્રાપ્ત થયું ભ્રેષ્ઠને જગતનું વ્યાપાર આદિ કાર્ય તો નિત્યગિદ્ધ એવા ઈશ્વરનું જ છે.

શિષ્ય-એમ કેવી રીતે બને ?

ચુરુ-આ જાગતમાં ઈશ્વરનું પ્રાધાન્ય શ્રુતિમાં ગણ્યું છે તેમ જ મુક્તોના સમીપ્યણનો અભાવ છે. જગતનો વ્યાપાર રચવાનો અધિકાર ઈશ્વરનો છે ઈશ્વરને પ્રાધાન્ય ગંણી જગતની ઉત્પત્તિ આદિનો ઉપદેશ છે. વળી ઈશ્વર નિત્યસિદ્ધ છે, તેમ જ શ્રુતિથી ગમ્ય છે. પ્રહ્મને શોધવા તથા તેના જ્ઞાનની ઇચ્છાપૂર્વક ઐશ્વર્ય, મુક્ત પુરુષોનું છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. માટે જગતના વ્યાપારમાં તેઓ સમીપ્યવર્તી નથી વળી આ મુક્તો મનમુક્ત હોવાથી તેઓનામાં અનેક મતો છે આથી કોઈ મુક્તનો સ્થિતિને વિશે અભિપ્રાય હોય છે તથા કોઈનો સંહારને વિશે અભિપ્રાય હોય છે આ રીતે કોઈવાર વિરોધ પણ હોવો ભ્રેષ્ઠને વળી અમુકના સંકટપને અનુસરતો બીજાનો સંકટપ હોય, આ રીતે વીરોધનો અભાવ માનવામાં આવે તો પરમેશ્વરના અભિપ્રાયને અધીન જ મુક્તોની સ્થિતિ છે, એ રીતે બની શકે (૧૭)

શિષ્ય-શ્રુતિમાં પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે કે, વિદ્વાનનું ઐશ્વર્ય નિરકુશ છે, તો પણ અકુશાયુક્ત કેવી રીતે ?

ચુરુ-આ તારૂ કહેવું એ જ નથી કાળ્યું કે આદિત્યમણને અધિકારમાં મૂકનાર મહાત્મ્ય પુરૂષ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, આ રીતનો શ્રુતિનો ઉપદેશ છે આ જ જાણત ૧૮ માં સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહી છે જેમકે,-

